

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 23/24

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 26/27

Kyiv
2020

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 23/24

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 26/27

Київ
2020

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

В “Українському археографічному щорічнику” (вип. 23/24) вміщено низку статей з археографії, джерелознавства, пам’яток історіографії, спеціальних історичних дисциплін, історії України та загальної історії, а також публікації документів, починаючи з литовсько-польського періоду, ранньомодерної історії, та ін. Розглянуто проблемні питання досліджень Київського, Руського, Подільського воєводств XV–XVII ст., оприлюднено біографічні дослідження про воєводу Семена Гриньковича, полковника Остапа Золотаренка, маляра Степана Котляревського, низку українських діячів суспільно-політичного життя, науки і культури. Подано аналіз османських документів епохи Петра Дорошенка, кременецьких джерел про Кам’янецький еялет (1672–1699), а також статті й матеріали з історії козаччини, адвокатури в Слобідській Україні XVIII ст., проекту Київського королівства 1888 р., українського народництва, Української повстанської армії, заснування Інституту ім. Шевченка у Львові у 1942 р. тощо. Окремо публікується не відома раніше стаття Мирона Кордуби про Михайла Грушевського. Видання доповнене добіркою рецензій і нотаток у рубриці “Miscellanea”.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО, Дмитро БУРІМ,
Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, о. Юрій МИЩИК, Валентина ПІСКУН,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Ярослав ФЕДОРУК (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Іван ДИВНИЙ, Володимир КРАВЧЕНКО,
Валентин КАВУННИК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5

(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 9 від 10 грудня 2020 р.)*

© Археографічна комісія НАН України, 2020
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2020

1

АРХЕОГРАФІЯ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Георгій ПАПАКІН (*Київ*)

**ЕЛЕКТРОННА (ЦИФРОВА) АРХЕОГРАФІЯ:
ВИЗНАЧЕННЯ І ПРЕДМЕТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО
НАУКОВОГО НАПРЯМУ**

На початку ХХІ ст. спостерігаємо істотне розширення предметного поля спеціальних джерелознавчих історичних наук, які раніше вважалися допоміжними, другорядними. Повною мірою це вплинуло і на традиційну науку, спрямовану на оприлюднення історичних джерел та пам'яток. Археографія (за російсько-радянським терміном, що продовжує використовуватися також в Україні), публікацієзнавство або видавання історичних документів (у розумінні більшої частини світу) нині набирає нових рис. Вона вже неможлива, по-перше, без застосування комп'ютерного обладнання і програм, по-друге, без запровадження принципово нових підходів до виявлення, опрацювання і публікації джерел різних історичних епох від сивої давнини до сьогодення. До того ж упровадження інформаційних технологій в едиційну справу і перехід до публікацій у цифровому вигляді надає нечувані для традиційної паперової археографії можливості.

Наприклад, остаточно вирішеним видається раніш дуже складне і затратне питання підготовки факсимільних публікацій. Виконана з високою роздільною здатністю цифрова копія краща та інформативніша, ніж чорнобіла фотокопія чи фототипія. Віртуальне середовище дає змогу відтворити до найменших дрібниць усі особливості оригіналу та навіть відновити первісний вигляд, усунувши згубні наслідки впливу часу. В минуле відійшла проблема ліміту обсягу й накладу видань, їхня затратність. Також неіснуючою стає тупикова для традиційної археографії проблема – лінгвістичну чи історичну публікацію пам'ятки слід готувати. Науково-довідковий апарат до електронних видань може бути значно потужнішим і досконалішим. Нині не варто зводити його до звичних посторінкових та прикінцевих коментарів, приміток, індексів. Також принципово нові можливості відкриваються для порівняльного аналізу й відтворення розбіжностей між різними списками, ізводами, редакціями однієї пам'ятки, для видання цілого комплексу споріднених документів. З'являється можливість публікації не тільки текстів та плоскісних ілюстрацій до них, а й цілого комплексу спорідненої інформації й тривимірних зображень: монументальних пам'яток, речових джерел, інтерактивних карт з відповідними позначеннями і багато чого іншого. Це надає публікації принципово нових вигляду, ваги, значення. Нарешті – можна покласти край вічній професійній дилемі археографів: чи треба спочатку

дослідити пам'ятку в усіх її редакціях та ізводах і лише після цього її опублікувати, чи оприлюднити єдиний текст, що потім стане об'єктом дослідження¹. Повноцінне наукове віртуальне документальне видання надає можливості водночас публікувати текст/комплекс текстів і розкривати їх для дослідження, порівнювати різні редакції тощо.

З іншого боку, електронна публікація має власну специфіку, яка ускладнює видання, створює певні небезпеки. Найперше, що впадає у вічі – кожний, оприлюднюючи історичний документ в електронному вигляді, стає сам собі археографом, практично не обмеженим будь-якими правилами, рекомендаціями, традиціями оприлюднення тексту. Небезпека підходу “відтворити пам'ятку як вона є” загрожує звести роль відповідального археографо-науковця до рівня фотографа-дилетанта. Віртуальну публікацію недостатньо просто погортати, як паперову; для орієнтації в тексті потрібні особливий інструментарій (якірці, гіпертекстові перехресні посилання, можливість порівняти різні фрагменти, висвітлення всього контексту подій навколо джерела, а не лише тексту, тощо), спеціальні програми. Різноманітні електронні формати передавання текстів, що їх використовують упорядники таких видань, дуже швидко застарівають, не завжди доступні й зручні пересічному користувачеві. Але можна впевнено стверджувати, що електронні археографічні публікації – це вже конкретна справа сьогодення, а не віддаленого майбутнього, як ще вчора здавалося декому з науковців.

Спостерігаємо доволі парадоксальну картину. Багато науковців і ще більше пересічних користувачів розміщують зображення історичних документів, пам'яток, археографічних видань в Інтернеті; створюються значні електронні бібліотеки (як-от “Ізборник”, “Гайдамака”, “Діаспоріана” тощо). Здійснюються документальні публікації на жорстких носіях (хоча це вже вчорашній день інформаційних технологій). Нарешті, такі іміджі викладаються під час спілкування у соціальних мережах. Але практично в усіх випадках ці публікатори навіть не розуміють, що саме вони роблять і чого насправді вимагає така публікація. Подібна картина склалася не тільки у нас. Так, російський археограф В. Афіані змалював аналогічну ситуацію в Російській Федерації: “...значительная часть интернет-публикаций представляет собой сканы документов с более или менее квалифицированным их описанием. Это характерно для публикаций не только частных лиц, но и ведущих федеральных архивов. Примеры же полноценных интернет-публикаций научного характера достаточно редки”².

З другого боку, досить плідно розробляються різноманітні конкретні наукові проекти з оприлюднення в електронних мережах зображень, складу і змісту окремих пам'яток або великих їх комплексів. Тут варто згадати найперше американське видання на машиночитаних носіях William Penn Papers Project (Документи Вільяма Пенна), здійснене 1987 р. У 2006 р. Національна

¹ У західному світі це дискусія між послідовниками німця Карла Лахмана і француза Жозефа Біде, в російській археографії перший підхід обґрунтовував академік Д. С. Лихачов. Здається, українська наука більше схиляється до другої концепції.

² Афиани В. Ю. Современные проблемы археографии: историографический аспект // Отечественные архивы. – 2019. – № 1. – С. 28.

школа хартій в Парижі розпочала електронне видання середньовічних хартій абатства Сен-Дені (Saint-Denis project). Найбільшим з усіх став міжнародний проєкт Pegasus (США, Велика Британія, Канада, Франція). Його було розпочато 2007 р. багатьма науковими інституціями і фондами із залученням Дослідницької ради інженіринга та фізичних наук Сполученого королівства з метою розвитку сучасного інструментарію глибшого наукового дослідження середньовічних манускриптів. Значний інтерес становлять російські пошукові археографічні проєкти кінця минулого століття: іжевська інформаційно-пошукова система “Манускрипт-Manuscript” – електронне видання середньовічних пам’яток у форматі повнотекстової бази даних³, петрозаводський проєкт – опрацювання документів тієї ж доби на основі XML-технологій, пермський – створення повнотекстової бази даних за пресою кінця XIX – початку XX ст. тощо. При цьому робиться дуже радикальний висновок: “Очевидно, что обширный комплекс документов с достаточным научным и справочным аппаратом можно опубликовать только в электронной форме”⁴.

Україна досі не може пишатися жодним з таких амбітних проєктів. Натомість маємо найостанніший приклад, який з використанням сучасних термінологічних трендів можна назвати “гібридним”. 2019 р. за сприяння і на кошти Міністерства інформаційної політики України було видано в паперовому вигляді збірник документів про кримськотатарський національний рух 1917–1920-х років. Кожен з уміщених там документів має відповідний QR-код, через який за допомогою Інтернету можна вийти на його цифровий імідж, що відтворює паперовий оригінал⁵.

При цьому всі такі публікатори, подібно до мольєрівського пана Журдена, здебільшого “розмовляють прозою”, але не здогадуються про це. Усвідомлення сутності, предметного поля, навіть самої назви нового наукового напрямку практично відсутнє. Маємо яскравий приклад системного відставання теоретичних узагальнень від розвитку практики. Це загрожує загальним зниженням наукового рівня електронних публікацій, закріпленням за ними статусу прикладного застосування електронних технологій, нарешті – перетворення цілісного інноваційного напрямку едиційної науки на примусовий симбіоз сліпого (програміста) з безногим (археографом). Хоча насправді коло фахівців, котрі залучаються до електронної публікації, значно ширше: це науковці-гуманітарії (археографи, джерелознавці, історики, лінгвісти, культурологи), знавці цифрової фотографії й електронних зображень, комп’ютерні програмісти та ін.

³ Баранов В. А., Вотинцев А. А. [и др.] Информационно-поисковая система “Манускрипт”: новые возможности электронного издания древнерусских рукописей // Информационный бюллетень Ассоциации “История и компьютер”. – М., 2002. – № 30. – С. 7–9.

⁴ Варфоломеева А. Г., Иванов А. С. Принципы электронных публикаций комплексов исторических документов со средствами палеографического, текстологического и дипломатического анализа // Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних текстов к электронным библиотекам: Матер. междунар. науч. конф. (Казань, 26–30 августа 2008 г.). – Казань, 2008. – С. 60–63.

⁵ Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упоряд. А. Іванець, А. Когут. – К., 2019.

Теоретична археографія на пострадянському просторі, в обіймах якої досі вимушено перебуває українська едиційна наука, користуючись її термінологією, методологією й інструментарієм, уперто не помічає новітнього едиційного феномену. Єдине, що вона ладна визнати – це розширення номенклатури класичного публікацієзнавства завдяки застосуванню інформаційних технологій. Усе обмежується включенням до розмаїття видів публікацій ще одного – електронної (позначеної як “технотронна”), щодо якої відзначалося – “порівняна рідкість у вітчизняній археографії”⁶. Прикметною в цьому плані стала російська дискусія в царині теоретичної та практичної археографії, яка розгорнулася на початку ХХІ ст. з ініціативи члена-кореспондента РАН В. П. Козлова, автора вищенаведеного визначення. Серед предметних, термінологічних, сутнісних проблем едиційної науки, що викликали жваве обговорення російських учених, новітній напрямок публікацієзнавства, пов’язаний з віртуальними документальними виданнями, просто виблискував свої відсутністю. І лише нещодавно офіційна російська наука висловилася щодо можливості поширення предмета археографії на візуальні й речові джерела, а також існування “електронної” археографії. Щоправда, водночас робиться зауваження: “Однако представляется, что технические аспекты компьютерного набора текста публикуемого документа считать самостоятельным археографическим направлением неоправданно. Разумеется, информационные технологии необходимы и при передаче текста, и в текстологической работе, как и в научном описании документальных памятников. Но желание авторов доклада включить в сферу археографии и компьютерные описания музейных собраний едва ли получит поддержку музееведов”⁷.

Ситуація в західній науці ще складніша, оскільки вона не послуговується терміном “археографія” для визначення науки про публікацію історичних джерел. Він відсутній в останньому (1913) Вебстерівському словнику англійської мови. Однак сам термін існує на Заході – з іншим значенням. Так, в онлайн-словнику англійської мови вказано: “A systematic description of antiquities or ancient items or situations” [Систематичне описання старожитностей або античних речей (предметів) і ситуацій]⁸; у “The free Dictionary by Farlex” – “The field of description of antiquities” [Сфера описання старожитностей]⁹; у Wiktionary – “Discipline for publishing treatises of any antiquity or antiquities” [Наука про публікацію праць про будь-яку старожитність або старожитності]¹⁰. Відповідно, там не знають про таку науку, як едиційна археографія. Публікацієзнавство практично не досліджується на рівні спеціальної наукової методології, хоча практика видання історичних джерел є дуже розвиненою, з опрацьованими відповідними настановами і методикою національного та міжнародного рівнів. Тому в західному світі теж важко

⁶ Козлов В. П. Основы теоретической и прикладной археографии. – М., 2008. – С. 157.

⁷ Афиани В. Ю. Современные проблемы археографии... – С. 25–30.

⁸ <https://wordinfo.info/searches/results/archeography>

⁹ <https://www.thefreedictionary.com/archaeography>

¹⁰ <https://en.wiktionary.org/wiki/archaeography>

Електронна (цифрова) археографія: Визначення і предметизація сучасного...

відшукати приклади методологічного осмислення такого інноваційного напрямку сучасної едиційної практики. Натомість активно обговорюються вкрай важливі проблеми програмного наповнення, технічних параметрів та супроводу електронних публікацій.

Тому стає конче потрібним формулювання й обговорення саме теоретичних проблем новітнього напрямку археографії. Тут перед нами незоране поле, оскільки не визначено не тільки предмет і об'єкт, межі, основний концептуальний конструкт, інструментарій, але й термінологію, починаючи від самої назви нового наукового напрямку.

Насамперед важливо позначити, бодай пунктирно, його межі. Комплекс спеціальних історичних наук на сьогодні переживає бурхливий розвиток, кількість їх збільшується ледь не щороку. На використанні новітніх інформаційних технологій зросла історична інформатика, усвідомлення якої й на пострадянському просторі свого часу вийшло на певний теоретичний рівень. Усередині її сформувалася квантитативна історія, яка, за визначенням її засновника на теренах СРСР І. Д. Ковальченка, створює “междисциплинарное направление, представляющее собой совокупность концепций и средств формализации и анализа информации исторических источников с помощью математических методов”¹¹. Водночас важливою частиною квантитативних досліджень стає “...извлечение информации из исторических источников и перевод ее в машиночитаемый (электронный) вид”¹². Зрозуміло, що існує багато методів “видобування інформації з історичних джерел”, але, безперечно, найважливіший з них – це створення віддаленого доступу до таких джерел, або ж їх публікація. Саме цими проблемами займається камеральна та едиційна археографія. Вочевидь помітні суттєві точки перетинання обох наукових напрямків. Електронна археографія має виокремитись із шкаралупи квантитативної історії, знайти власне місце у системі наукового знання, свій особний предмет і об'єкт.

Засадничою проблемою є співвідношення електронної та традиційної (паперової) археографії. Вище вже йшлося про намагання консервативних адептів останньої визначити першу лише як новий вид публікаційної діяльності. Натомість спостережливий американський фахівець з видання середньовічних текстів Ян Цюлковскі (Jan M. Ziolkowski) наполягає на порівнянні “революції Гутенберга” середини XV ст. із запровадженням новітніх інформаційних технологій у видання давніх текстів наприкінці XX ст.¹³.

¹¹ Ковальченко И. Д. Методы исторических исследований. – М., 1997. – С. 330.

¹² Гарскова И. М. Анализ историографии исторической информатики как научного направления // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 141.

¹³ “A chief element that binds together people today and that distinguishes us from generations past is shared technology, such as computing. It is no unique insight to observe that we are in the midst of a transition as profound as, and perhaps even longer-lasting than, that from manuscript codex to printed book” [Основний елемент, який сьогодні поєднує людей і відділяє нас від минулих поколінь – поширення технологій, зокрема комп'ютерних. Немає нічого нового у спостереженні, що ми перебуваємо у стані такого ж переходу, і навіть довшого за часом, як від рукописних кодексів до друкованих видань]. Див.: Ziolkowski J. M. De laude scriptorum manualium and De laude editorium: From Script to Print, From Print to Bytes // Ars edendi. Lecture Series. – Stockholm University, 2011. – V. 1. – P. 26.

Іншими словами, електронну археографію він вважає справжнім переворотом у науці, виходом на абсолютно нові якісні й засадничі параметри. Втім, таку думку ще у 80-х роках минулого століття висловив Лері І. Бленд (Largy I. Bland), видавець Паперів Джорджа Маршалла (Papers of George C. Marshall), який заявив, що новий едиційний інструментарій "...робить можливим зміну філософії й структури видавничого процесу"¹⁴.

"Революція Гутенберга", власне, створила і просунула археографію (публікацію текстів пам'яток та відомостей про них). Запровадження новітніх ІТ-технологій спричинює якісне перетворення старої науки на надсучасний науковий напрям. На зміну збільшувальному склу, перу, фотоапарату, якими послуговувалися старі археографи, приходять найновіші технологічні засоби, устаткування, програми.

Термін, який здатний ємно визначити новітній напрям археографії, досі не відстоявся. Він поки перебуває в осерді дискусії. Назва "технотронна публікація", яку в Росії запропонував використовувати В. Козлов¹⁵, вочевидь не може стати ним. Причина дуже проста: різноманітна техніка, у тому числі комп'ютерна, а також відповідне програмне забезпечення нині використовується з метою підготовки будь-якої археографічної публікації, зокрема й здійсненої традиційним друкарським способом. Тому кожна публікація нині – "технотронна". Як зазначили автори американського посібника з документальних публікацій, якого 2008 р. було опубліковано третім виданням: "У другому виданні *Посібника* стверджувалося, що нині будь-хто, хто починає підготовку документального видання, має озброїтися персональним комп'ютером з лінгвістичним програмним забезпеченням"¹⁶.

Свого часу я запропонував науковій громадськості термін "Інтернет-археографія"¹⁷. Згодом схилився до більш ємного – "електронна"¹⁸, або "цифрова", розглядаючи Інтернет-археографію як її обов'язкову складову частину. Така думка знайшла підтримку навіть у новітній російській історіографії¹⁹, хоча там також активно просувається інший термін – "комп'ютерна

¹⁴ "...made it possible to rethink and restructure the editorial process". Див.: *Bland L. I. The Editor and Word Processing Equipment // Newsletter of the Association for Documentary Editing. – 1980. – № 2 May. – P. 4–5.*

¹⁵ *Козлов В. П. Основы теоретической и прикладной археографии. – С. 157.*

¹⁶ "The second edition of the *Guide* assumed that anyone now beginning a documentary edition would employ a personal computer with word-processing software". Див.: *Kline M.-J., Perdue S. H. A Guide to documentary Editing. – 3-rd ed. – University of Virginia Press, 2008. – P. 28.*

¹⁷ *Папакін Г. Сучасна українська Інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 153–166.*

¹⁸ *Його ж. Електронна археографія: новітній напрям старої науки, її складові та стан дослідження // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2012. – № 2. – С. 25–34; його ж. Сучасна електронна археографія: Предмет, специфіка, стан дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К., 2013. – Ч. 21. – С. 45–60; його ж. Новітня доба археографії: специфіка електронної публікації джерел в Україні // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 7–17.*

¹⁹ *Афиани В. Ю. Современные проблемы археографии... – С. 25–30.*

археографія”²⁰. Він є синонімічним, але недостатньо науково коректним. У такому випадку увага акцентується виключно на технічних приладах (гаджетах), за допомогою яких вирішуються сучасні проблеми оприлюднення джерел, що не може бути визначальним при обранні назви наукового напрямку в соціогуманітаристиці. Як ішлося вище, комп’ютери застосовуються нині в кожному едиційному проєкті, незалежно від кінцевого вихідного продукту (паперова, мікрографічна чи електронна джерельна публікація). До того ж треба врахувати, що вже за кілька років основним технічним пристроєм користувачів стане зовсім не нинішній персональний комп’ютер, який застаріває дуже швидко. На зміну йому вже завтра прийде інший, більш компактний і потужний гаджет (квантовий комп’ютер, пристрій із вбудованим мініатюрним штучним інтелектом абощо). Тоді доведеться змінювати засадничий термін на “планшетна” або якась інша археографія.

Прикметно, що в англомовному варіанті назви статті, на яку я посилаюся, фігурує термін “digital archeography”²¹, що ніяк не є ідентичним поняттю “комп’ютерна”. Це “цифрова археографія”, що трактує найважливіший аспект вмісту новітнього напрямку едиційної науки. Разом з тим це значно ближче до поняття “електронна”, ніж “комп’ютерна”, оскільки йдеться про публікації історичних джерел у цифровому світі, створеному комбінаціями нуля та одиниці.

Англомовний науковий сегмент нині здебільшого послуговується даним терміном “digital” стосовно всього, що пов’язане з інформаційними технологіями. Існує навіть цілий науковий напрямок “Digital Humanities”, який досліджує перспективи і наслідки їх застосування в усій соціогуманітарній сфері. Ним фактично витісняється термін “electronic”, яким з 80-х років минулого століття позначалися всі відповідні явища (e-Sources, e-Base, e-Science тощо), у тому числі “electronic publishing”. Цим терміном користувалися і автори згаданого американського посібника з підготовки документальних публікацій у його третьому виданні²². Тому варто, очевидно, зупинитися саме на “електронній/цифровій археографії” з англійським відповідником “Digital Documentary (Historical) Publication (Editions)”.

Електронну археографію на сьогодні можна окреслити як окремий напрям класичної науки про публікацію й оприлюднення історичних пам’яток, пов’язаний з імплементацією спеціальними історичними науками джерелознавчого циклу сучасних цифрових та Інтернет-технологій, поглинанням змістової й інформаційної складової джерел, народжених у попередні історичні епохи, модерним електронним середовищем. Предметом її виступають специфічні методи і засоби виявлення, описування, оприлюднення й створення пошукового інструментарію (включно із забезпеченням повноцінного оприлюднення і віддаленого доступу до них, опрацювання потрібних засобів навігації) історичних джерел у такому середовищі. Причому

²⁰ *Захаров А. В.* Становление компьютерной археографии источников делопроизводства XVII–XVIII вв. // Историческая информатика. – 2013. – № 3. – С. 68–78.

²¹ “History of Digital Archeography of XVII–XVIII cc. record Management Sources”. Як бачимо, переклад назви статті є некоректним і в інших аспектах.

²² *Kline M.-J., Perdue S. H.* A Guide to documentary Editing. – P. 29.

первісний/вихідний вид самої пам'ятки (документ з паперовою або іншою основою, речова пам'ятка, монументальна споруда, художній витвір, пам'ятне місце тощо), її кількісні (одна пам'ятка або комплекс споріднених джерел) і просторові параметри не є визначальними ознаками. Визначальним не має бути і факт попередньої публікації (оприлюднення) джерела у паперовому вигляді.

Цікаво порівняти в цьому сенсі засадничі ознаки електронного видання, опрацьованого Комісією з наукових видань Асоціації документальних публікацій (Committee on Scholarly Editions of the Association for Documentary Editing) США. Вона сформулювала спеціальні “мінімальні (обов'язкові) стандарти електронного видання (Minimum Standards for Electronic Editions)”, і запропонувала вважати “електронним виданням першоджерела, підготовлені з 1) суворою відповідністю до тексту, 2) пояснювальними анотаціями і 3) поясненням видавничої практики, застосованої для опрацювання тексту”²³. Також видавці мали зазначити, який метод оцифрування було вжито, які зміни і виправлення вносилися до тексту після оцифрування, яким є програмний шлях доступу до електронного видання.

Треба звернути увагу і на технічний аспект новітнього напрямку археографії. Російська дослідниця І. Гарскова виділяє два етапи технологічного розвитку історичної інформатики. На першому з них у центрі уваги “были технологии, связанные с созданием и анализом баз данных и коллекций электронных текстов”, на другому – “...начинается интеграция этих технологий и освоение мультимедийных подходов к работе с электронными ресурсами, куда включаются базы данных, тексты, компьютерные карты, изображения и другая аудиовизуальная информация”²⁴. Власне, маємо визначити, яким же параметрам має відповідати електронне археографічне видання академічного, навчального, популярного характеру. На жаль, така проблема теж не досліджена. Наразі не маємо чітко сформульованих наукових, методологічних, методичних, технологічних завдань, над розв'язанням яких працює електронна археографія.

Дуже яскраво своє бачення ідеального навчального електронного видання виклав уже цитований Я. Цюлковскі на прикладі середньовічної латиномовної героїчної поеми “Валтарі”: “Я збираю матеріали для електронного видання *Валтарі* (середньовічна героїчна поема. – Г. П.), з морфологічним роз'ясненням усіх слів; розшифруванням всіх алюзій, латиною та в англійському перекладі; зі зібранням бібліографії; доданням до тексту і перекладу карт, зображень усіх об'єктів, згаданих у поемі, і тому подібне. Але інше є важливішим. Я хотів би оцифрувати німецькі коментарі початку XII ст., щоб звести їх до загальної бази даних, пов'язаної за допомогою кореспондуючих підкреслень і виділень з текстом – насамперед для того, щоб мої студенти, які достатньо знають латину і можуть прочитати поему в оригіналі, могли б

²³ “...an electronic edition as primary source material prepared with 1) rigorous attention to the text, 2) explanatory annotation and 3) an explanation of the editorial practices used on the texts”. Див.: Там само.

²⁴ Гарскова И. М. Анализ историографии исторической информации... – С. 143.

зрозуміти сенс цих німецьких коментарів. Я хотів би так само зробити доступними всі минулі едиційні стандарти, наскільки це дозволяють терміни дії авторського права – і я волів би, аби здійснене з дотриманням авторського права навчальне видання більше прислужилося б упорядникам і навчанню, ніж комерційним інтересам видавців. Але студентів потрібно ознайомити зі засадничими і часом важкими умовами здійснення класичних публікацій. Далі більше – але те, що я описую, також важливо. Надалі йтиметься про аспекти Web 2.0. Я маю бути зацікавленим у співпраці з колегами повсюди – нове видання з'явиться в Іспанії та Чеській Республіці, і неодмінно з ним ознайомляться німецькі та італійські колеги, і всюди, де вивчають цей текст – у Вікі-оточенні, де студенти можуть створити блог, пов'язаний за допомогою кореспондуючих підкреслень і виділень з текстом. Було б чудово створити пов'язане віртуальне середовище, що дає змогу студентам приєднатися до комп'ютеризованої філології – і комп'ютеризована філологія досягне середньовічної латини!”²⁵.

Такий розлогий опис електронного видання пам'ятки раннього середньовіччя дозволяє виявити ті основні риси, якими, на погляд одного з провідних фахівців із середньовічної латинської літератури, має вирізнятися справжня електронна публікація. Як бачимо, тут не стільки і не лише оцифрування пам'ятки, розміщення її в Інтернеті навіть в археографічно опрацьованому вигляді (глумачення тексту, переклад, бібліографія, історичні коментарі тощо). Головна увага зосереджена на проблемах користування/дослідження її, створення інтерактивного середовища навколо публікації, навіть опрацювання системи зворотного зв'язку з користувачами. Оприлюднена у такий спосіб пам'ятка має зажити в Інтернеті власним життям, обростати новими лінками та зв'язками. Проте найголовніше і, поза сумнівом, революційне значення має пропозиція не просто згадувати, а долучити до такої публікації видавничі стандарти і правила, напрацьовані науковою спільнотою. Очевидно, в кожному конкретному випадку це мають бути гіпертекстові посилання

²⁵ “I have accumulated materials for an electronic edition of the *Waltharius*, by tagging all the words morphologically; keyboarding all the allusions, in Latin and English translation; assembling a bibliography; and putting together a text and translation, maps, scans of objects that appear in the poem, and so forth. But much more is desirable. I would love to have digitized German commentaries from the early twentieth century, so that the pieces could be put into a database to be accessible with the corresponding lines and sections of the text – but ever fewer of the students I have who know enough Latin to read the poem in the original are likely to be able to make sense of the German. I would like also to make available all the past standard editions that were possible under the terms of copyright – and I would love for copyright laws governing scholarly editions to be rationalized so as actually to serve editors and scholarship rather than the commercial interests of publishers. But the students need to be familiarized with the distinctive and sometimes difficult conventions of classic editions. So far so good – but what I have described is also still so bookish. The Web 2.0 aspect comes next. I would be thrilled to participate simultaneously with colleagues elsewhere – new editions have appeared in Spain and the Czech Republic, and there are of course colleagues in Germany, Italy, and elsewhere who teach the text – in a Wiki environment where students could blog on specific lines and sections of the text. It would be splendid to link to freeware that would allow students to engage in computational philology – and computational philology has been reaching Medieval Latin!”. Див.: Ziolkowski J. M. De laude scriptorum manualium... – P. 49–50.

на параграф або сторінку нормативного документа, яким запроваджено ту чи іншу норму передавання тексту, відтворення літер абощо. Але й повний текст стандарту/правила має бути невід’ємною частиною електронного видання.

Американські розробники одного з електронних археографічних проєктів виклали свої підходи до наукового видання середньовічних пам’яток з наголосом на створенні найкращого режиму дослідження: “Дослідник середньовіччя також бажає бачити водночас кілька зображень з цілої низки наукових міркувань. У їх числі потреба у порівнянні в дрібних деталях двох чи більше фрагментів тексту, або двох чи більше сувоїв того ж самого кодексу або кількох споріднених кодексів, для того, щоб краще встановити різниці між, скажімо, рукою Писця А, Писця С і Писця J. Дослідники зазвичай роблять це більш чи менш інтуїтивно шляхом порівняння вживання форми написання певної літери тим чи іншим копіїстом. Можливість поставити електронні «фрагменти» один навпроти іншого і потім розглянути незалежно один від одного є наступним, остаточним вирішенням проблеми. За рішенням науковця можуть залучатися інші функції: швидкого гортання рукопису, розміщення обраного сувою на другому плані, простеження обраних ілюмінованих літер упродовж усієї віртуальної «колекції» відповідних цифрових рукописів, оригінали яких нині розкидано по всій земній кулі, або (як у нашому випадку співпраці істориків мистецтва з Урбана-Шампань, Іллінойс) вимірювання ширини королівського рота чи розмірів його корони. Останнім часом користувачі стали просити нас передбачити кнопку «досягнення останнього етапу», що дозволяє їм підсумувати всю роботу, здійснену на попередніх етапах, і встановити на екрані ті конкретні дисплейні параметри, які використовувалися останніми”²⁶.

Як бачимо, викладені вимоги спрямовані на створення всіх можливостей для порівняльного дослідження пам’ятки, насамперед здійснення аналізу різних редакцій і варіантів тексту. Така публікація стає інструментом вивчення середньовічних ілюмінованих артефактів, чим підкреслено засадничу відмінність електронних публікацій від паперових. Ті зазвичай ставали

²⁶ “Medievalists similarly wish to view multiple images, for a whole range of scientific reasons. These include the requirement to compare in fine detail two or more sections of text, or two or more folios from the same codex or from several related codices, the better to establish the objective differences between, say, the realisation of a given bookhand by Scribe A, Scribe C and Scribe J. Scholars have always been able to do this more or less intuitively by comparing the respective *ductus* of a given letter as executed by this or that copyist. The facility to move electronic «fragments» right up against one another and to zoom in on them independently of each other, was a further, entailed desideratum. Other functionalities to be incorporated arose from the scholar’s desire to move quickly through a manuscript, to locate a particular folio in seconds, to measure the respective sizes of illuminated letters across a virtual «collection» of related digital manuscripts whose originals are now scattered across the globe, or (in the case of our art historian collaborators from Urbana-Champaign, Illinois) to measure the width of a king’s mouth or the dimensions of his crown. More recently, users have asked us to incorporate a «last stage reached» button, permitting a user to resume work left off at a previous session and to set the screen to the precise display parameters last used”. Див.: Ainsworth P., Meredith M. E-Science for Medievalist: Options, Challenges, Solutions and Opportunities // Digital Humanities Quarterly. – 2009. – Vol. 3. – N. 4. – P. 10.

Електронна (цифрова) археографія: Визначення і предметизація сучасного...

результатом діяльності цілого колективу упорядників, котрі у супровідних статтях, коментарях та примітках викладали результати власного джерелознавчого дослідження. Це фактично перетворювало публікацію пам'ятки або групи джерел на "братське кладовище". Ніякого сенсу проводити подальше спеціальне дослідження вже немає. Іншим науковцям залишалось користуватися ними у своїх наукових розробках лише як високоякісною сировиною. Натомість електронна публікація стає, навпаки, відправним моментом для організації дослідження і, таким чином, є не просто публікацією, а "...повнокольоровими цифровими сурогатами тісно пов'язаних рукописів з високою роздільною здатністю"²⁷.

Чи зможемо ми зрештою створити такий "сурогат" історичної пам'ятки, який дійсно замінить її для студентів, викладачів, науковців, навіть широкого загалу охочих ознайомитися з історичною спадщиною українського та інших народів, багато в чому залежить від теоретичного осмислення переваг і вад новітнього наукового напрямку едиційної науки. Адже для того, щоб отримати потрібний результат, важливо коректно сформулювати мету, підібрати інструменти для її досягнення і відповідним чином організувати роботу з практичного здійснення бажаного. Але цей шлях починається з визначення назви і предмета того, про що йтиме мова.

Георгій Папакін (Київ). **Електронна (цифрова) археографія: Визначення і предметизація сучасного наукового напрямку**

Окреслено дослідницьке поле і можливу назву нового напрямку в археографії, пов'язаного із застосуванням найновіших засобів електронної публікації для оприлюднення джерел. Кількість таких публікацій нестримно збільшується, проте відстає теоретичне усвідомлення та описання. Запропоновано визначення цього напрямку, який варто назвати "електронна/цифрова археографія", міститься перелік проблем і завдань, що потребують розв'язання.

Ключові слова: археографія, цифрова археографія, публікація джерел, цифрова гуманітаристика.

Heorhii Papakin (Kyiv). **Electronic (Digital) Archeography: Definition and Objectification in Modern Scholar Research**

The article outlines the field of research and the name of the new direction in archeography related to the introductory publication of sources by modern electronic tools. A number of such publications is rapidly increasing, but is behind theoretical awareness and description. The definition of this direction is proposed to be called "electronic/digital archeography". The article contains a list of problems and tasks for scholarly solution.

Keywords: archeography, digital archeography, sources editing, digital humanity.

²⁷ "...full-colour, high-resolution digital surrogates of closely-related manuscripts". Див.: Ibidem. – P. 31.

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ)

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ АДВОКАТУРИ В СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У XVIII СТОЛІТТІ*

Історія адвокатури й судочинства є на сьогодні однією з найбільш динамічних ділянок української історіографії. Упродовж останніх років побачили світ монографії Н. Старченко¹, В. Горобця², В. Брехуненка й І. Синяка³, Ю. Волошина⁴, М. Довбищенка⁵, присвячені історії правової культури загалом та інституту судового захисту зокрема в ранньомодерній Україні. Водночас колективом дослідників на чолі з В. Брехуненком започатковано археографічний проєкт “Архів ранньомодерної Української держави”. Серії “Документи Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії” і “Документи полкових та сотенних судів і канцелярій” цього проєкту покликані радикально розширити актуалізовану джерельну базу до історії судочинства в Гетьманщині⁶.

Однак подібні дослідження, які стосувалися б Слобідської України того самого періоду, наразі відсутні. Винятком є монографія В. Маслійчука

* Текст підготовлено під час роботи авторки над проєктом “«Вместо себя вѣрую в суде быть и хождение имѣть...»: Адвокати в Слобідській Україні (1730-і – 1830-і рр.)” в Коледжі Нової Європи у м. Бухарест (Румунія) за програмою Фонду Герди Хенкель 2019/2020 рр. The text was prepared during the author’s work on the project “«Instead of Myself, I Entrust to Be in the Court and to Attend...»: Attorneys in Sloboda Ukraine (1730s–1830s)” supported by Gerda Henkel Fellowship 2019/2020 at New Europe College (Bucharest, Romania).

¹ *Старченко Н.* Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття). – К., 2014. – 510 с.

² *Горобець В.* Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. – К., 2016. – 288 с.

³ *Брехуненко В., Синяк І.* Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави – Гетьманщини. – К., 2017. – 432 с.

⁴ *Волошин Ю.* Козацька феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. – К., 2019. – 208 с.

⁵ *Довбищенко М.* Українська адвокатура Волині литовсько-польської доби (XVI–XVIII ст.). – К., 2019. – 288 с.

⁶ На сьогодні побачили світ такі томи серій: К., 2019. – Т. 1: Документи колекції Олександра Лазаревського. – Ч. 1 / Упоряд. В. Брехуненко, І. Тарасенко. – 432 с.; К., 2019. – Т. 2: Документи Ніжинського полкового суду 1736–1747 рр. / Упоряд. І. Синяк. – 416 с.; К., 2020. – Т. 6: Документи Ніжинського полкового суду 1745–1758 рр. / Упоряд. І. Синяк. – 440 с.

Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII столітті

“Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві. 1780–1796 рр.”⁷. Підготовлене на розлогій джерельній базі, це дослідження, проте, сфокусоване на десятиліттях, коли козацький устрій краю вже було скасовано. Відтак проблема становлення та розвитку судочинства й адвокатури в регіоні лишається відкритою до спеціальних студій. Виходячи з цього, у даній статті зосереджено увагу на джерелах, які уможливають таку дослідницьку роботу. Мова йде про документи з фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДАК України).

Судочинство на Слобожанщині у другій половині XVII – XVIII ст.

У Слобідській Україні козацьке судочинство здійснювалося в межах т. зв. “черкаской обыкности” – автономії Слобідських полків, зіпертої на царські жалувані грамоти 1659–1717 рр.⁸. Цивільні справи розглядав полковий суддя, а майнові й кримінальні (окрім найтяжчих про шпигунство і зраду) належали до компетенції полковника. Очільник полку міг виносити вироки зі смертними включно, розпоряджатися майном злочинців і втікачів⁹. У сотнях цивільні справи вирішував сотник. Так, харківський полковник 1713–1734 рр. Григорій Квітка в універсалі 1718 р. Якову Ковалевському на сотенний вільшанський уряд наказував, щоб новообраний сотник “у товариства како старший” доброго шанував, а злого і неслухняного карав і судив тільки ті справи, які належали до його уряду, “а до кримінальнихъ касаться не важился, но до суду полковаго въ Харьковскую отсылалъ бы ратушу”¹⁰.

У військово-адміністративному відношенні Слобідські полки підпорядковувалися білгородському воеводі, а через нього – Розрядному приказу. Протягом 1682–1700 рр. управління полками здійснював приказ Великої Росії, який також розглядав судові справи слобожан¹¹. У жалуваній грамоті Петра I Сумському полку від 25 лютого 1695 р. з цього приводу зауважувалося: “...И судными, и всякими расправными дѣлами они, Сумскаго полка полковники, и начальныя люди, и казаки, и въ пригородніе того жь полку отпуски воеводамъ и приказнымъ людемъ вѣдомы на Москвѣ въ приказѣ Великія Россіи”¹².

У 1708 р. Петро I розпочав впровадження губернського устрою в Московській державі, у зв’язку з чим на зміну воеводській адміністрації прийшла

⁷ Маслійчук В. Л. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві. 1780–1796 рр. – Х., 2011. – 446 с.

⁸ Сборник судебных решений, составительных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Состав. В. В. Гуров. – Х., 1884. – С. 470–533.

⁹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передм. та ком. В. Л. Маслійчук; упоряд. О. О. Савчук. – Х., 2019. – С. 83; Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003. – С. 44–45.

¹⁰ Филарет [Гумилевский Д. Г.]. Уезды Харьковский и Валковский // Филарет [Гумилевский Д. Г.]. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1859. – С. 118.

¹¹ П’ятницька С. “Приказ Великія Россіи” // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1926. – Вип. 2. – С. 229–251.

¹² Сборник судебных решений... – С. 493.

губернська. Спершу Слобідські полки входили до складу Київської, а з 1727 по 1765 рр. – Белгородської губерній. Белгородська губернська канцелярія стала апеляційною установою для Слобідських полкових урядів. Згідно з “Наказом” губернатора від 12 вересня 1728 р. керівники губерній мали розглядати справи у строгій відповідності до Соборного уложення 1649 р. та указів. Допускалося оскарження ухвали губернатора в Юстиць-колегії, і якщо рішення виявлялося неправомірним, губернатора штрафував Сенат¹³.

Протягом 1732–1743 рр. Слобідськими полками керував тимчасовий орган – Канцелярія Комісії впорядкування Слобідських полків (“Канцелярия Комиссии учреждения Слободских полков”). Її перший очільник князь Олексій Шаховської здійснював заходи, націлені на обмеження автономії полків і бюрократизацію козацької служби¹⁴. У першу чергу реформи зачепили полкові канцелярії. Указ Анни Іоанівни від 10 квітня 1733 р., виданий у відповідь на донесення Шаховського, передбачав: “Для безволокитнаго челобитчикамъ въ судныхъ дѣлахъ удовольствія, всѣмъ дѣламъ, производящимъ между старшиною, и казаками, и посполитами, такожъ и которые малороссіяне живутъ въ Слободскихъ полкахъ и великороссійскіе владѣльцы деревни имѣють, тѣмъ дѣламъ производящимъ быть въ тѣхъ же Слободскихъ полковыхъ канцеляріяхъ. А которые малороссіяне бьютъ челомъ на малороссіянь или на великороссійскихъ владѣльцевъ, которые живутъ на великороссійскихъ земляхъ, онымъ быть въ тѣхъ же городахъ, на которыхъ земляхъ они живутъ, и для того, которые прежніе такіа дѣла имѣются въ Бѣлгородской губернской или въ городахъ въ воеводскихъ канцеляріяхъ, оныя собравъ, велѣтъ разослать въ полковыя канцелярії, въ которыхъ для порядочнаго правосудія опредѣлить изъ полковниковъ и протчихъ чиновъ по разсмотрѣнію. А ежели кто тѣмъ судомъ будетъ недоволенъ, таковымъ позволяется просить въ Бѣлгородской губерніи, въ которой о забираніи такихъ дѣлъ и рѣшеній поступать по нашимъ указамъ”¹⁵. У жовтні того ж року Шаховської надіслав на розсуд імператриці ще дві пропозиції: штрафувати Слобідські полкові канцелярії “полегшено” у порівнянні з російськими, якщо вони вирішуватимуть справи “не по силѣ указовъ” чи будуть затягати розгляд, а також дозволити позивачам переносити справи в інші канцелярії у разі незадоволення “въ судахъ нѣкоторыми полковниками”¹⁶.

Іменний указ від 31 липня 1734 р. передбачав не стягувати судові збори (“пошлины”) зі справ між слобідськими козаками і поспільством, у яких сума позову не перевищувала 12 руб. згідно із Соборним уложенням, та підтверджував положення про штрафи для полкових канцелярій у випадках затягування справ або відхилення від вимог законодавства¹⁷. Окрім того, всі акти

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 8. – С. 97.

¹⁴ Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С. 105–138.

¹⁵ ПСЗ. – Т. 9. – С. 78.

¹⁶ Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб., 1899. – Т. 105. – С. 523.

¹⁷ ПСЗ. – Т. 9. – С. 385.

на нерухоме майно (“земли, двори и прочіе”) мали бути внесені до кріпосних (“шнуровых”) книг зі взяттям судових зборів, причому на оформлення “старих” кріпосних актів давали шість місяців від дня публікації указу. Для цього при кожному полку засновували кріпосну контору, де щодва роки змінювався відповідальний канцелярист (далі ця посада дістала назву “надсмотрщик”)¹⁸.

27 серпня 1734 р. Анна Іоанівна погодила ще одне важливе донесення. По-перше, було підтверджено, що “судні та воєнні справи” в Слобідських полках перебували у віданні Олексія Шаховського. По-друге, було унормовано склад Канцелярії Комісії впорядкування Слобідських полків: Шаховської, ще два засідателі з росіян, один секретар та вісім канцеляристів і копіїстів із Белгородської губернської канцелярії. Якщо Канцелярія розглядала складні справи, то дозволялося запрошувати слобідських полковників “по одному, и по два, и больше”. Канцелярія мала наглядати за судочинством у полкових канцеляріях і приймати апеляції не лише на їхні рішення, але й на вироки, винесені раніше Белгородською провінційною і губернською канцеляріями. А якщо хтось лишався незадоволеним ухвалою самої Канцелярії, то дозволялося переносити справу до Сенату чи Військової колегії¹⁹.

Канцелярію Комісії впорядкування Слобідських полків було розпущено згідно з жалуваною грамотою Єлизавети Петрівни від 22 листопада 1743 р. Грамота частково повернула втрачені слобожанами в попереднє десятиліття вольності й відновила порядок подачі апеляції, який існував до указу від 27 серпня 1734 р.: “И быть тѣмъ Слободскимъ полкамъ въ вѣдѣніи по военнымъ дѣламъ и въ произведеніи въ чины въ Военной коллегіи, а судными и розыскными дѣлами по-прежнему въ Бѣлгородѣ у губернатора, однако жъ всѣ суды производитъ прежде в полковыхъ канцеляріяхъ со взятіемъ пошлинъ, какъ о томъ указомъ 1734 года повелѣно, а учрежденную Канцелярію комисіи тѣхъ Слободскихъ полковъ отънынѣ отставить и впредь оной там не быть. Ежели же кто тѣхъ полковыхъ канцелярій рѣшеніемъ будутъ недовольны, тѣмъ битъ челомъ въ Бѣлгородской губерніи, а оной такіа дѣла брать и, разсматривая оныя, такожъ буде когда и въ нерѣшеніи дѣла, и въ беззаконныхъ волокитахъ челобитныя будутъ подаваться, оныя принимая, чинить безъволокитныя по указамъ нашимъ рѣшенія. А ежели какое дѣло въ той губерніи рѣшено будетъ неправдою, тогда челобитчикамъ по силѣ губернаторской 1728 года инструкціи битъ челомъ и дѣла переносить въ Юстиць-коллегію, а на оную коллегію битъ челомъ въ нашемъ Сенатѣ”²⁰.

Однак із приходом до влади Катерини II справа дійшла до нового витка централізаторської політики Петербурга. Протягом 1762–1764 рр. на Слобожанщині поряdkувала Комісія про Слобідські полки (“Комиссия о Слободских

¹⁸ Там само. – С. 386–387.

¹⁹ Там само. – С. 403–404. Виписки із цього донесення, які стосуються порядку судочинства у Слобідських полках, були зроблені в Сенаті у 1740-х роках, коли там розглядали справу про захоплення Олексієм Шаховським сіл Ілек і Закобилля, які належали сумському полковому осавулу Іванові Кондратьєву: ЦДІАК України. – Ф. 380. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 11–12.

²⁰ Сборник судебных решений... – С. 532.

полках”) на чолі з секунд-майором Євдокимом Щербініним, яка підготувала ґрунт для остаточної ліквідації автономії краю²¹. У результаті розслідувань Комісії 31 грудня 1763 р. слобідську полкову старшину і сотників усунули від посад за звинуваченнями у зловживаннях²², а виконання їхніх обов’язків поклали на російських офіцерів, які керували Слобідськими полками впродовж січня 1764 р. – літа 1765 р., коли скасування полково-сотенного устрою краю стало незворотним.

Відтак улітку-восени 1765 р. на основі Слобідських козацьких полків сформували 5 гусарських. Адміністративно території колишніх полків увійшли до новоствореної Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові²³. Губернію поділили на чотири провінції – Ізюмську, Острогозьку, Охтирську і Сумську, які очолили провінційні воеводські канцелярії. Кожна провінція, своєю чергою, об’єднала одне міське і чотири або п’ять повітових комісарств. А терени колишнього Харківського козацького полку охопили шість комісарств “Харківського відомства”, які підпорядкувалися безпосередньо Слобідсько-Українській губернській канцелярії, що її утворили на основі Харківської полкової. Спадкоємність між козацькими й імперськими установами простежується на рівні штату канцелярських службовців, який нові інституції частково успадкували від своїх попередниць. Натомість штат “вищих” посадовців за кількома винятками сформували з людей немісцевих, таких, як губернатор Євдоким Щербінін і один з його “товаришів”, а потім очільник Вотчинного департаменту, Микола Виродов.

Порядок судочинства у новостворених установах регулювали як загальноімперські акти, передовсім “Настанова” Катерини II губернаторам від 21 квітня 1764 р.²⁴, так і спеціально видані “Інструкція Слобідсько-Української губернії губернаторові з губернською і провінційними канцеляріями” від 26 серпня 1765 р. та “Інструкція Слобідсько-Української губернії комісарам” 1766 р. “Настанова” пишномовно називала губернатора “повіреною особою”

²¹ ПСЗ. – Т. 16. – С. 136 (підтверджено порядок судочинства, встановлений жалуваною грамотою 1743 р.); Сенатский архив. – СПб., 1913. – Т. 15. – С. 399–402; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. Д. И. Багалей. – Х., 1886. – Т. 1. – С. 325–328; *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур... – С. 141–156; *Потапенко С. П.* Нові дані до історії діяльності “Комісії про Слобідські полки” 1762–1764 рр. // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 200–208; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 938. – Арк. 276–280.

²² В одному зі своїх указів Щербініну Катерина II називала слобідських старшин “преступниками законів наших” і порушниками “государственных узаконений” (РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 938. – Арк. 283).

²³ Докладніше див.: *Потапенко С. П.* Канцелярські установи Слобідської України другої половини 60-х рр. XVIII ст.: особливості функціонування та персональний склад службовців // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 18. – С. 5–22.

²⁴ Юридичні акти часів Катерини II, у тому числі цивільне, сімейне, межове, фінансове, кримінальне і процесуальне законодавство, зібрано у вид.: Законодательство Екатерины II.: В 2 т. / Отв. ред.: О. И. Чистяков, Т. Е. Новицкая. – М., 2001. – Т. 2. – 984 с. Про судові функції губернатора: Там само. – Т. 1. – С. 310–311.

монарха, “головою і господарем” губернії, який повсякчас опікується, “чтобь правосудіе и истина во всѣхъ судебныхъ подчиненныхъ ему мѣстахъ обитали, и чтобь ни знатность вельможь, ни сила богатыхъ совѣсти и правды помрачатъ, а бѣдность вдовъ и сиротъ, тщетно проливая слезы, въ дѣлахъ справедливыхъ утѣсна не была”²⁵. Було збережено попередні положення про апеляцію на рішення губернської канцелярії або самого губернатора, який міг утручатися у випадку затягування розгляду чи незгоди серед членів канцелярії, до Юстиць- чи інших колегій. У разі підтвердження неправомірності вироку на губернську канцелярію накладали штраф, а про губернатора представляли до Сенату²⁶.

“Інструкція” Щербініну підтверджувала положення указу Анни Іоанівни від 31 липня 1734 р. про нестягнення судових зборів зі справ, де позовна сума була менше 12 руб.: “Для лучшаго и скорѣйшаго получения всякому въ справедливости удовольствія, а особливо слѣдую черкаскому обыкновенію, между ими кто на кого изъ тамошнихъ жителей будетъ просить, во всякихъ судныхъ и расправныхъ дѣлахъ губернской и провинціального канцеляріямъ, такожъ и комиссарамъ имѣть разбирательства впредь до генерального узаконенія до 12 рублей кратчайшимъ порядкомъ словесно и тѣмъ просьбамъ, отвѣтамъ и рѣшеніямъ дѣлать одну журнальную записку”²⁷. Для остаточного впорядкування земельної власності в губернії відкрили Вотчинний департамент, який мав підтвердити всі земельні володіння “по правильнымъ крѣпостямъ”²⁸.

“Інструкція” комісарам підтверджувала дозвіл на розгляд ними справ між військовими обивателями (колишніми козаками) на суму, меншу за 12 руб., зокрема “въ брани жь, въ дракѣ, въ потраве хлеба, въ выбое луговъ, въ захваченіи скота и сему подобнымъ”²⁹. Стислу інформацію про кожний такий випадок слід було вносити до спеціального журналу. Якщо ж позовна сума справи перевищувала 12 руб. або йшлося про вбивство, розбій чи крадіжку, то “не вступая в производство”, позивачів мали направляти до губернської і провінційних канцелярій. Якщо було схоплено підозрюваного “въ важномъ преступленіи”, то з описом обставин злочину його так само відсилали до вищих інстанцій. Однак, беручи до уваги скоєне, комісар міг допитати підозрюваного чи свідків на місці із застосуванням биття “плетми”.

29 вересня 1780 р. відкрили Харківське намісництво, яке прийшло на зміну Слобідсько-Українській губернії³⁰. Нову владну вертикаль очолив генерал-губернатор харківський і воронезький. Окрім нього, до намісницького правління входили губернатор (“правитель наместничества”), два радники і секретар. Намісництво поділялося на 15 повітів: Харківський, Чугуївський, Вовчанський, Золочівський, Валківський, Охтирський, Краснокутський,

²⁵ ПСЗ. – Т. 16. – С. 717.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Т. 17. – С. 183–184.

²⁸ Там само. – С. 184.

²⁹ Материалы для истории колонизации и быта... – Т. 2. – С. 300–301; РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 939. – Арк. 140–144 зв.

³⁰ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К., 1991. – С. 5.

Богодучівський, Сумський, Миропільський, Білопільський, Лебединський, Недригайлівський, Хотмизький та Ізюмський³¹.

Цього разу було здійснено спробу відокремити суд від адміністрації й фінансів, а кримінальне судочинство від цивільного³². В “Учреждениях для управления губерний Всероссийской империи” від 7 листопада 1775 р. наголошувалося, що намісник/генерал-губернатор зобов’язаний був діяти як “охранитель императорскаго величества изданнаго узаконенія, ходатай за пользу общую и государеву, заступникъ утѣсненныхъ и побудитель безгласныхъ дѣлъ”³³. Зокрема, він мав “вступаться за всякаго, кого по дѣламъ волочать, и принуждать судебныя мѣста своего намѣстничества рѣшить такое-то дѣло, но отнюдь не мѣшается въ производство онаго, ибо онъ есть хозяинъ своей губернии, а не судья”³⁴. Документи з архіву намісницького правління переконують, що правитель намісництва виконував контролюючі функції: до нього зверталися у разі затягування справи чи з приводу порушення судовими установами підпорядкованого йому регіону процедури судового розгляду.

У намісництві відкрили палати кримінального і цивільного суду та совісний суд, які набули всестанового характеру. Палата кримінального суду була місцевим органом Юстиць-колегії. Це був суд другої інстанції, який в обов’язковому порядку розглядав всі справи по найважчих злочинах як ревізійно-вирішувачий орган. Палата цивільного суду підпорядковувалася Юстиць- і Вотчинній колегіям, і її діяльність також мала ревізійно-апеляційне спрямування³⁵. Совісний суд виступав не лише у ролі майданчика для пошуків компромісу, який дозволяв вирішити спір, не доводячи його до формального судового розгляду, але і як орган, котрий керувався мотивами гуманності при винесенні вироку³⁶.

Судочинство набуло колегіальності й станової диференціації. У кожному повіті діяли судові органи першої інстанції окремо для трьох станів: для дворян – повітовий суд, міських жителів – міський магістрат (ратуша), непомищицьких селян (у тому числі військових обивателів) – нижня розправа. Апеляційними інстанціями у кримінальних і цивільних справах виступали відповідно: верхній земський суд, губернський магістрат і верхня розправа. Функціонували опікунські органи – міські сирітські суди і дворянські опіки, чий рішення переглядали верхні суди³⁷.

³¹ ПСЗ. – Т. 20. – С. 931–932.

³² *Madariaga, I. de. Russia in the age of Catherine the Great.* – London, 1981. – P. 282; Законодательство Екатерины II. – Т. 1. – С. 318, 321.

³³ Благочестивейшая, самодержавнейшая, великия государыни императрицы Екатерины Вторыя учреждения для управления губерний Всероссийския империи. – СПб., 1775. – С. 19 (<https://runivers.ru/lib/book6866/187015/>).

³⁴ Там само. – С. 20; Законодательство Екатерины II. – Т. 1. – С. 322.

³⁵ Законодательство Екатерины II. – Т. 1. – С. 323–324; *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – С. 122.

³⁶ *Шандра В. С.* Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). – К., 2011. – 266 с.; *Маслійчук В. Л.* Неповнолітні злочинці... – С. 99–132.

³⁷ *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений... – С. 122; *Малишев О. О.* Судова влада за дореформених часів // Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку / Відп. ред. І. Б. Усенко. – К., 2014. – С. 185–190.

Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII столітті

У такому вигляді судоустрій на Слобожанщині проіснував до середини 1797 р., коли з приходом до влади Павла I значну частину нововведень Катерини II було скасовано або видозмінено. Харківському намісництву повернули назву Слобідсько-Української губернії і зменшили кількість повітів до десяти. При цьому, замість Чугуєва повітовим центром зробили Зміїв, а замість Хотмизька – Старобільськ³⁸. Зникли станові суди другої інстанції і нижні розправи, а дворянський повітовий суд перетворили на всестановий суд першої інстанції. Виняток становили лише міські мешканці, які лишилися підсудними міському магістрату. Апеляційною інстанцією для обох, повітового суду і міського магістрату, стала палата суду і розправи, котра об'єднала колишні кримінальну і цивільну палати. Остаточне рішення у справах по апеляції виносив Сенат³⁹.

Типологія джерел

Для часу, коли існували Слобідські козацькі полки, документи до історії адвокатури відклалися у фондах відповідних полкових канцелярій, а саме: ф. 380 “Сумська полкова канцелярія”, ф. 1721 “Охтирська полкова канцелярія”, ф. 1723 “Острогозька полкова канцелярія”, ф. 1722 “Ізюмська полкова канцелярія”, ф. 1725 “Харківська полкова канцелярія”. Колекція Харківського полку є найбільш репрезентативною, адже зберігає понад тисячу справ за 1665–1765 рр. У той же час фонд Ізюмської полкової канцелярії нараховує всього 65 справ за 1692–1765 рр., оскільки полковий архів зазнав значних втрат під міської пожежі в Ізюмі 1766 р.⁴⁰. Фонди слобідських сотенних ратуш/правлінь, схоже, не збереглися.

Джерела до наступного, імперського, етапу зосереджено в низці фондів ЦДІАК України. Для проміжку 1765–1780 рр. ключовими є ф. 1710 “Слобідсько-Українська губернська канцелярія”, ф. 420 “Сумська провінційна канцелярія”, ф. 1584 “Ізюмська провінційна канцелярія”, ф. 1801 “Охтирська провінційна канцелярія”, ф. 1807 “Острогозька провінційна канцелярія”, а також фонди комісарських правлінь. Джерела для дослідження адвокатури в Харківському намісництві доступні у близько 20-ти фондах, зокрема у ф. 1709 “Харківське намісницьке правління”, ф. 1888 “Харківський нижній земський суд”, ф. 1892 “Харківський верхній земський суд”, ф. 1914 “Харківська нижня розправа”, ф. 1916 “Харківська верхня розправа”, ф. 1760 “Харківський губернський магістрат”, ф. 1872 “Ізюмський нижній земський суд”, ф. 1840 “Куп'янський повітовий суд”, ф. 1902 “Ізюмська нижня розправа”, ф. 1860 “Чугуївський повітовий суд”, ф. 1945 “Харківська палата цивільного суду”, ф. 1949 “Харківська палата кримінального суду” та ін. Чимало справ починали розглядати у Харківському намісництві в середині

³⁸ ПСЗ. – Т. 24. – С. 601–603, 702–706.

³⁹ *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений... – С. 130.

⁴⁰ Докладніше див.: *Потапенко С. П.* “...И Изюмская провинциальная канцелярия со всем строением, письменными делами и прочим сгорела...” (про міську пожежу в Ізюмі Слобідсько-Української губернії 11 квітня 1766 р.) // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.: 36. наук. пр. – К., 2013. – С. 97–109.

1790-х років, а продовжували вже за формального повернення губернії. Тому перераховані фонди містять згадки і про адвокатів на початку ХІХ ст.

Попри інституційно різне походження, виявлені джерела варто об'єднати у три видові групи. Перша – справи, які відображають перебіг судового процесу. Як буде показано нижче, вони представлені у фондах полкових, губернської і провінційних канцелярій, а також у архівах судів першої і другої інстанції за часів намісництва. На той момент, коли це фіксують документи, судові процеси на Слобожанщині провадилися (або, принаймні, набували відповідного діловодного вигляду) відповідно до вимог іменного указу Петра I “Про форму суду” від 5 листопада 1723 р.⁴¹ із доповненнями, внесеними сенатським указом від 3 травня 1725 р.⁴²

Позивач (“истецъ”, часом “проситель”) подавав “позовну чолобитну” (“исковая челобитная”, пізніше “донесение”, “прошение”, “жалоба”), з якої відповідач (“отвѣтчикъ”) або його адвокат отримував копію і подавав до суду “реверс” (“реверсъ”) про отримання. Слухання призначали так, щоб у відповідача був хоча б тиждень на ознайомлення із висунутими йому звинуваченнями і підготовку до захисту. Позивача чи його адвоката зобов'язували стати до суду “білетом” (“бѣлетъ”). “Судові промови” (“судебные речи”), тобто дебати, підшивали до справи окремими аркушами. При цьому відповідач давав “відповідь” (“ответъ”) на висунуті йому звинувачення і “говорив на виправдання” (“во оправданіе говорилъ”), а позивач висував “докази” (“доказательства”) “в улїку” (“в улѣку”). До справи прикріпляли також “інструкції” (“инструкція”), які з суду надсилали з кур'єрами (“нарочными”) до відповідача, аби той став до суду сам чи прислав адвоката; “донесення” (“донесеніе”) нарочних про виконання таких розпоряджень; “допити” (“допросъ”) свідків; копії поданих сторонами документів тощо. “Виписка” була своєрідним конспектом матеріалів справи і законодавчих актів, які дозволяли винести вирок. “Рішуче визначення” (“рѣшительное опредѣленіе”) містило вирок, який починався формулою “приказали”. Сторони мали вислухати вирок у суді “при открытых дверях” і в письмовій формі висловити свою згоду чи незгоду з ним (“удовольствіе или неудовольствіе подписать”), а в разі заперечення подавати на апеляцію.

Роль адвоката у процесі регулював п. 7 указу “Про форму суду”: “Челобитчикамъ же и отвѣтчикамъ дается воля вмѣсто себя посылать въ судъ, кого хотятъ, только съ письмами вѣрющими, что оной учинить, онъ прекословить не будетъ”⁴³. Адвокат у документах 1740-х – 1780-х років іменується “повіреним” (“повѣренной”), а з 1790-х років в обіг входить паралельний термін “уповноважений” (“уполномоченный”). Документом, що уповноважував на адвокатську діяльність, була “вірча чолобитна” (“вѣрющая челобитная”) або “вірчий лист” (“вѣрющее письмо”). Перший варіант передбачав дотримання затвердженої діловодної форми чолобитної зі зверненням до правлячого монарха про допуск певної особи до суду замість позивача або відповідача.

⁴¹ ПСЗ. – Т. 7. – С. 147–150.

⁴² Там само. – С. 466–467.

⁴³ Там само. – С. 149.

Другий варіант був менш формальним і містив звернення до особи, яку уповноважували, виклад суті доручення, підпис довірителя (“ввѣрителя”), дату та обов’язкове посвідчення в офіційній установі. Із 1770-х років вірчий лист почали також іменувати “довіреністю” (“доверенность”).

Другу групу опрацьованих джерел становлять “книги протоколів” судово-адміністративних установ. Це переліки дуже стислих поденних записів про хід слухання, подання позовної або вірчої чолобитних та інші події, які стосувалися судового розгляду і роботи канцелярії чи суду загалом. Наприклад, книга протоколів Харківської полкової канцелярії за 1745 р. має такий типовий запис: “По указу ея императорского величества Харьковская полковая канцелярия, слушав присланного из Ахтирской полковой канцелярии при промемории того ж Ахтирского полку подпрапорного Якова Корнѣва⁴⁴ на волоского полковника Василия Танского⁴⁵ челобитья о взятъе оного Корнѣва брата ево Ивана на дороге посланным от помянутого полковника Танского, и в держаніи оного їмъ, Танскимъ, под карауломъ, і в грабеже же ево пожитковъ, і в недопусканіи до владения недвижимимъ їмениемъ, приказали просителю подпрапорному Якову Корнѣву с ответчикомъ полковникомъ Василиемъ Танскимъ в показанной обидѣ проишествъ суд по форме ї по указамъ, и для того послать нарочного по инструкции, велеть обявить оному полковнику Танскому указомъ ея императорского величества, дабы для ответу противъ показанного челобитья явился он самъ в полковой Харьковской канцелярии или прислал бы от себя поверенного с верующею челобитною, а препомянутого просителя вахмистра Івана Корнѣва, ежели он подленно у него, Танского, содержитца под караулом, взятъ от него, Танского, и привествъ в полковую канцелярию, ибо присланным из Белгородской губернской канцелярии ея императорского величества указом велено по прошениямъ от разных чинов Ахтирского слободского полку на оного полковника Танского решение учинит Харьковской полковой канцелярии, а ежели он, Танской, имѣет до него, Корнѣва, какую претензию, то в том бы он, полковникъ, искал на него судом, а не собою управлялся, и что учинено будетъ, велеть оному посланному подать в полковой канцелярии доношение”⁴⁶.

⁴⁴ Яків Корнійович Корнієв народився близько 1700 р. у родині підпрапорного, сам служив підпрапорним Охтирського полку в 1740–1757 рр., абшитований сотником. На 1766 р. мав трьох синів, з яких найстарший Василь був у відставці, середній Іван служив у лейб-гвардії Преображенському полку, а наймолодший Захарій навчався в Харківському колегіумі (Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст. / Передм., упоряд. С. П. Потапенко. – К.; Х., 2008. – С. 313, 392).

⁴⁵ Танський Василь Михайлович (близько 1662–1763) – виходець із козацько-старшинського роду молдавського походження, полковник волоської короги, охочекомонний полковник, переяславський полковник у 1726–1735 рр. Царським указом 1715 р. отримав у володіння містечко Мерету в Охтирському полку (*Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків... – С. 190; *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 692; *Лякіна Р. М., Томазов В. В.* Танські, рід // Енциклопедія історії України. – К., 2013. – Т. 10: Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – С. 26–27).

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 78.

Книга протоколів Ізюмської нижньої розправи за січень–квітень 1794 р. починається записом: “1794 года генваря 1-го воскресенье, присутствия не было, а 2-го, понедельник, Изюмской нижней расправы присутствующие в собрание прибыли пополуночи”. Далі йде перелік засідателів: Федір Крупкин, Михайло Бужинський, Герасим Загоруйко та Іван Мосцевий, – і вказано “въ 8-м часу” (почали засідати)⁴⁷. Потім розміщено рубрики “слушали” з коротким викладом суті справи і “приказали” з винесеним рішенням та сусідні рубрики “протоколы скреплены” і “когда репорты к сообщению посланы”. Завершує запис формула “слушавъ, апробовали и подписали во оное число журналъ одинъ, вышли из собрания по полуночи въ 1-м часу”. Зазвичай слухали одну справу, хоча траплялися й до семи на день.

Третя група джерел – це “записні книги”, “журнали”, “відомості” вірчих чолобитних і вірчих листів, які вели в судово-адміністративних установах. До них підшивали оригінали довіреностей⁴⁸ або їх повністю копіювали⁴⁹. Такі компендіуми є першокласним джерелом до дослідження адвокатської діяльності в ширшому контексті цивільно-правових відносин, а саме про укладання і засвідчення договорів купівлі-продажу (“купчихъ крѣпостей”), договорів закладу і заповітів. Найкраще такі книги збереглися в фондах Харківської та Охтирської полкових і Слобідсько-Української губернської канцелярій. Так, “Вѣдомость подъ литерою «Б». Вѣрующия писма к вотчинной книгѣ 1767 году” з фонду губернської канцелярії містить не лише оригінали відповідних документів, але й конверти, до яких ті були вкладені⁵⁰.

Інформативні можливості джерел

Виявлена на сьогодні найраніша згадка про адвокатську діяльність на Слобожанщині міститься у справі 1726 р. про розорення Лисогірської слободи з угіддями, заснованої белгородським воєводою Борисом Шереметьєвим на нібито купленій ним полковою землею, козаками Ізюмського полку. Справу розглядали в Белгородській губернській канцелярії, де власницю вдову воєводи графиню Ганну Шереметьєву представляв її управитель Степан Перячников⁵¹.

Кількість згадок різко зростає у 1740-х роках в обставинах формалізації і збільшення обсягу “паперової роботи” у Слобідських полкових канцеляріях. Панівне до цього козацьке судочинство вирізнялося “простотою і відсутністю формалізму”, не будучи “ні чисто словесним, ні чисто

⁴⁷ Там само. – Ф. 1902. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 1, 12–15. Про те, що судові засідання починалися о восьмій ранку, знаходимо згадки в інших джерелах, приміром: “приходить имъ в судъ не позднее осмого часа по утру” (Там само. – Ф. 380. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 3), “долженъ стать во оной полковой канцелярии к суду со всеми по вишеписанному делу документы или доказателстви будущаго февраля четвертого на десять числа не познѣе осмого часу” (Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 18).

⁴⁸ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 1017–1020 та ін.; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 2394, 2700, 2723 та ін.

⁴⁹ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 1021, 1037 та ін.; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 2450 та ін.

⁵⁰ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 2394. – 40 арк.

⁵¹ Там само. – Ф. 1722. – Оп. 1. – Спр. 34. – 27 арк.

письмовим”⁵², отже, і не продукуючи великої кількості документальних джерел. Натомість бюрократизація, накинута імперським центром у середині 1730-х років, мала наслідком докладнішу задокументованість процесів.

Ситуація, коли управителі чи служителі виступали в суді від імені власників маєтків, повторюється у джерелах неодноразово. Так, маємо глуху згадку про справу “в похвалных словах” між майором Федором Тургеневим і якимось сотником 1737–1738 рр., де першого представляв “человек ево” Пилип Залонський⁵³. У червні 1741 р. до Сумської полкової канцелярії у справі про “наїзд” на село Тимофіївку поскаржився інший “служитель” того ж Тургенєва Сергій Олексіїв⁵⁴. Напад здійснив краснопільський сотник Іван Романов (який, імовірно, фігурував і в попередньому провадженні): він не лише побив “плетми и палками смертним боем” селянина Івана Рябого під час польових робіт, але й забрав того в ратушу “под караул” і похвалювався вбити. Було пограбовано “двух лошадей кабилиц, которие были для конского заводу с припуском немецких жеребцов, с одною телегою с двумя хомутами і со всею упряжю”, власні гроші селянина і ті, які належали його господарю. Нарочні тричі викликали відповідача до полкового уряду, але той так і не приїхав, покликаючись на нагальні сотенні справи й обіцяючи надіслати “от себя поверенного”. За таких обставин суд, скориставшись нормами Соборного уложення, визнав Романова винним у побитті й присудив стягти “иску и пошлин” 260 руб. 59 коп., а також взяти поручний запис, “чтоб ему в похвалби челобитчика маеора Тургенєва над крестьянином ево смертного убийства не учинить”⁵⁵. Однак сотник вирок ігнорував, про що свідчила чолобитна Тургенєва від жовтня того ж року. Водночас Романов фігурував у “справі кримінальній” (“дѣло криминальное”) про побиття сина однодворця Степана Гнеуша Лазаря, від якого той помер, але і тут уникнув покарання⁵⁶.

Тоді ж у Сумській полковій канцелярії розглядали справу “в приїзде... и в грабеже” села Костевки Вольновського повіту, яке належало боровенському сотнику Охтирського полку Петрові Романову⁵⁷. Позивач звинувачував підпрапорного Івана Гадяцького. З першої спроби нарочний не застав відповідача вдома в селі Семеренках. За другою повісткою той також не поїхав, “а послалъ било от себе поверенного города Волного жителя Осипа Пофомова [Пахомова], і он поверенной в Сумах, не обождавъ подачи его доношения, бежал неведомо куда”⁵⁸. Третя повістка виявилася так само безрезультатною, і справа закінчилася нічим.

⁵² Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 310, 313. У Гетьманщині процеси формалізації роботи полкового суду розпочалися у 1720-х роках і були пов’язані із заходами Павла Полуботка і Данила Апостола. Надалі “казенний характер письмової частини” судочинства вже “яскраво впадав у очі” (Там само. – С. 319).

⁵³ ЦДІАК України. – Ф. 380. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 7.

⁵⁴ Там само. – Спр. 17. – 32 арк.

⁵⁵ Там само. – Арк. 23 зв.

⁵⁶ Там само. – Спр. 20. – 57 арк.

⁵⁷ Там само. – Спр. 15. – 12 арк.

⁵⁸ Там само. – Арк. 5 зв.

Втечею закінчилося й представництво служителем Іваном Нотичем свого господаря прем'єр-майора Олексія Єршова у справі про спір за маєтність під Богодуховом Охтирського полку із вдовою сотниковою Гафією Березинською та її свекрухою у першому шлюбі, вдовою сотниковою Єфимією Павловою з онуком підпрапорним Максимом Павловим⁵⁹. Єршов звинувачував Березинську в утриманні понад рік маєтності, яку він у неї придбав у серпні 1750 р., та в побитті й забранні до Богодухівської ратуші його людей. Жертвою нападу став і адвокат Нотич, який “в помянутой [Охтирській] полковой канцелярии по показанному делу хождение имел, но по отлучке из Ахтирки в реченную деревню Переходовку [де він був прикажчиком] для некоторых надобностей богодуховским сотником Иваном Новоселским по согласию з предписанною сотниковою Ефимиею Павловою, желая как бы от правильной его куплѣ и искательства отбить, нарочно присланными в местечко Богодуховъ, будто некоторой рады в силу указовъ надобностей оного Нотича истребовавъ, и по приездѣ в тамошней Богодуховской ратуши без всякой его винности болѣе шести недель содержал под крепким караулом без выпуска, уграживая побоями и протчими укаризнами, и тем безвинным содержанием по означенному делу хождения иметь точно не допустил; по отпуске же с-под караулу оной Нотичъ, видя таково пристратие и разные причиняемые деревни Переходовки обиды, опасаясь, дабы болѣе от него сотника Новоселского таких нападок не следовало и побоями иногда не зувечил, оставя показанное хождение и порученное ему от него, маёра, в деревнѣ Переходовки экономическое смотрение, принужден в 751 году увойти неведомо куда”⁶⁰.

Після невдачі адвоката Єршов виступав у суді сам. Відповідачів захищав зять Павлової ад'ютант Молдавського гусарського полку Федір Кирилов. Тактика захисту була побудована на затягуванні справи й причіпках до формальних речей, як-от подання позову Єршовим “не по формѣ и в противности указов”⁶¹. Позивач переписував позов, готував нові документи і скаржився, що “он, Кирилов, как видно, за ответчиков моих вступил поверенным самовольно к единому продолжению дела и волокит”⁶². Нарешті, у 1758 р. він доручив представництво двом іншим прикажчикам Григорієві Шаповалу і Федору Афанасьєву, але процес все одно не просувався⁶³.

Адвокатські дії здійснювали й служителі харківської полковничої родини молдавського походження Куликовських. Зокрема, у березні 1757 р. служитель харківського полковника 1757–1764 рр. Матвія Куликовського Василь Татаринов подав позов на сотника Охтирського полку Степана Надаржинського, що той продав маєтність Куликовському в селі Пилевці за 3000 руб., але не дав купчої. Врешті, купчу було отримано⁶⁴. А в 1762 р. прикажчик Юрій Колорат вніс чолобитну до Харківської полкової канцелярії про те, що

⁵⁹ Там само. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3–11.

⁶⁰ Там само. – Арк. 10 зв.–11.

⁶¹ Там само. – Арк. 24 зв.

⁶² Там само. – Арк. 43 зв.–44.

⁶³ Там само. – Арк. 61–62 зв.

⁶⁴ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 7–7 зв.

люди сусіднього землевласника підполковника фон Циглера розорали поле Куликовського і побили його селян “обнаженою саблею”. Вилучену зброю Колорат приніс до полкового уряду як речовий доказ⁶⁵. Ще один прикажчик Андрій Левченко у серпні 1765 р. виступав захисником Матвія Куликовського у справі про пограбування сіна у слободі Старій Водолазі, в чому людей Куликовського від імені власника слободи капітана Олександра Дуніна звинувачував прикажчик Іван Мокієв⁶⁶. У 1760 р. прикажчики села Борок прем’єр-майора Юрія Куликовського (брата Матвія) подали чолобитні до Харківської полкової канцелярії про таке: Іван Данков – щодо крадіжки сіна з поля господаря, а Данило Киричевський – про те, що під Борками невідомі пожали ячмінь⁶⁷.

Виявлено низку джерельних свідчень про служителів-адвокатів родини Шидловських. Ця старшинська родина хоча й походила від ізюмського (1693–1711) і харківського (1706–1709) полковника Федора Шидловського (Шилова), але фактично була гілкою українського полковничого роду Донців-Захаржевських. Племінник Федора Шидловського Лаврентій Іванович також обіймав полковничий уряд у Харківському (1709–1712) й Ізюмському полках (1725–1735)⁶⁸. В опрацьованих справах фігурують дружина Лаврентія полковниці Параска Андріївна та їхній син відставний майор Роман із невісткою Катериною.

Зокрема, 22 липня 1762 р. служитель Романа Шидловського Василь Соколов подав “донесення” до Харківської полкової канцелярії, що у володіннях його господаря спіймано “двох бурлак” Никифора Федоренка і Корнія Телбушенка, котрі, як з’ясувалося, у 1759 р. на чолі з “ватагом” Федором Свириденком напали на панський будинок у селі Мерчику. “Розорення дому” відбулося за підказкою “табунщика” Шидловських і збіглого селянина Григорія. Нападники закололи служителя і взяли коней, срібло та гроші, завдавши збитків на 5350 руб. За показаннями цих бурлак Федора Свириденка, який переховувався у містечку Мерефі, було схоплено. Соколов просив розслідувати справу за позовом 1759 р.⁶⁹ Наприкінці 1763 р. той же Соколов за довіреністю Параски Андріївни мав доправити до Москви у Канцелярію головної артилерії і фортифікації виварену в мастках Шидловських селітру і отримати за неї оплату⁷⁰.

У 1762 р. Роман Шидловський дав два доручення служителю Василю Єршову: відвезти у Сенат чолобитну з проханням про звільнення їхнього дому від постойів і супроводити селітру до Москви⁷¹. Через рік його дружина доручила тому ж Єршову отримати гроші по векселю від Ганни Коновниціної, а якщо та відмовлятиметься віддавати, позиватися до неї у Белгородській губернській канцелярії⁷².

⁶⁵ Там само. – Арк. 46–46 зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 60–66 зв.

⁶⁷ Там само. – Арк. 18–18 зв., 30–30 зв.

⁶⁸ *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків... – С. 164–165.

⁶⁹ Там само – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 591. – 73 арк.

⁷⁰ Там само. – Спр. 1021. – Арк. 13–13 зв.

⁷¹ Там само. – Спр. 1009. – Арк. 6 зв.–7.

⁷² Там само. – Спр. 1037. – Арк. 11 зв.

Ще раніше у 1746–1747 рр. у Харківській полковій канцелярії розглядали справу за позовом мешканки села Люботина Федори Лук'яненко до Параски Шидловської про захоплення діличного ґрунту на річці Мерефі з млином, винокурнею і яблуневим садом харківським полковником Федором Шидловським (захопленим на той час володіла Параска Андріївна)⁷³. Із Харківської полкової канцелярії двічі надсилали нарочних до господині відповідачки в Мерчику, але та відмовлялася хворобами і відлучкою сина, а на третій раз сказала, що повірений “писар ея” Іван Гусак (Гусаковський) із вірчим листом уже поїхав до полкового міста. Адвокат Шидловської справді з'явився до полкового уряду, а через два тижні (15 жовтня 1747 р.) подав чолобитну, що позивачка не ходить суду, а він “волочиться і має збитки дарма”, тому просив, щоб його більше не затримували у Харкові⁷⁴.

Але вже за два роки в серпні 1749 р. Гусак навідався до полкового центру знову⁷⁵. Цього разу як повірений Романа Шидловського у справі про наїзди на його “вотчину” в Харківському полку, вчинені люботинським сотником Андрієм Петровським з командою козаків, забрання ними 28-ми вуликів бджіл на 56 руб. і побиття пасічника, а також крадіжку зерна з поля і погрози підданам. Із Харківської полкової канцелярії двічі надсилали кур'єрів до відповідачів. Козаків таки доправили до Харкова, однак невдовзі вони втекли, в чому адвокат позивача просив полковий уряд розібратися. Сотник же Петровський пояснював свою відсутність постійними відрядженнями на Українську лінію. Вирок у справі винесено не було, але матеріали розгляду містять посилення на статтю 118 про відповідача, який не стає до суду за третім закликом, бо перебуває на службі, та на статтю 213 про засівання чужого поля глави 10 “Про суд” Соборного уложення⁷⁶.

Та найцікавішою є класична “битва адвокатів” за участю прикажчика Параски Шидловської. Справа почалася з того, що 21 вересня 1737 р. підпрапорний Харківського полку Федір Панкрат'єв подав до Харківської полкової канцелярії позовну чолобитну на полковницю зі звинуваченням, що та “владѣть неведома почему” його засікою із “займою ставною” на річці Мерефі й лісом по обох берегах річки, розташованими біля села Угольців (Огульців). Позивач стверджував, що у 1695 р. цю маєтність придбав його батько Герасим за 10 руб. у місцевої мешканки вдови Ганни Григорівни⁷⁷. Наступного дня з Харківської полкової канцелярії було надіслано нарочного з інструкцією до Мерчика, щоб відповідачка “к ответу ехала в Харьковскую полковую канцелярию или поверенного от себя с верующею челобитною прислала”⁷⁸. Однак Параска Шидловська цю вимогу проігнорувала.

На тому справа загальмувалася, аж поки 30 березня 1742 р. Панкрат'єв поновив свій позов і повідомив, що у 1739 р. служитель відповідачки напав на винаря поблизу спірної греблі і “совсемь разориль” винокурню. Тоді ж він дав вірчу чолобитну в цій справі канцелярському писарю Харківської

⁷³ Там само. – Спр. 193. – 21 арк.

⁷⁴ Там само. – Арк. 11–11 зв.

⁷⁵ Там само. – Спр. 247. – 23 арк.

⁷⁶ ПСЗ. – Т. 1. – С. 30–31, 50.

⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2–2 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк. 3–3 зв.

полкової канцелярії Семенові Антонову. Шидловська на інструкцію з полкової канцелярії заявила, що “против одного челобитя к ответу послать в поверенние некого, а ведатца б реченному подпрапорному Панкратеву в том з сином ея Слобоцкого драгунского полку капитаном Романом Шидловским”⁷⁹. Коли нарочний приїхав удруге, його не пустили у дім. І лише з третьої спроби вдалося доправити до Харкова прикажчика Івана Закоринського, якому 24 січня 1744 р. відповідачка дала вірчу чолобитну.

Судове засідання призначили на 14 лютого. Обидва адвокати з’явилися і, “поговоря меж себя, полюбовно отсрочили” до 1 березня, потім до 3 березня, далі ще на місяць. У кінцевому рахунку дебати відбулися на засіданні 5 квітня. Адвокат позивача апелював до документів і свідчень очевидців, тоді як його опонент намагався знайти неузгодженості у показаннях протилежної сторони й обернути на свою користь положення законодавства⁸⁰.

Спершу Закоринський “в допросе сказалъ”, що відповідачці невідомо, чи давала Ганна Григорівна купчу на спірні угіддя Герасиму Панкратьєву, але у неї самої є кріпості “на ту займу”. А якщо Панкратьєв дійсно має купчу батька, то повинен її “предявит і сообщит къ делу”. На це Антонов “в улику сказалъ”, що саме відповідачка мала б подати такі документи, адже тими угіддями вона заволоділа “напрасно без всяких крепостей насильемъ своимъ”. Закоринський парирував, що купча Ганни Григорівни Герасиму Панкратьєву, яку таки показав Антонов, датована 2 квітня 1698 р., а не 1695 р., як зазначено в позовній чолобитній. Антонов пояснив цю прикрість “ошибкою писца”, який складав позовний документ. Закоринський продовжив, що у 1698 р. Герасим Панкратьєв дав купчу Лаврентію Шидловському, “на которой отецъ ево ісцов подписался своеручно владѣть ему Шидловскому женѣ і дѣтемъ ево вечно”. Антонов заперечив, що батько позивача нікому купчих на той ґрунт не давав. А навіть якщо у Шидловської і є якась кріпость, то її треба посвідчити, адже в ній “воровски” ім’я Панкратьєва вписане, бо Герасим “самъ писать умел, а хотя ж би ісцов отецъ и подписалъ, токмо она въ крепосних дѣль нигде не записана, а по указомъ такимъ верить не велено”. На цей закид Закоринський пояснив, що купча не вписана в кріпосні книги, бо ще 12 червня 1700 р. Федір Шидловський отримав відказний випис “на помесную ево землю, і на сennie покоси, і на всякие угоды, і на мелници”, де також згадуються угіддя у верхів’ях р. Мерефи “і по протчимъ урочищамъ”. По смерті полковника його помістям володів племінник Лаврентій, а нині дружина і діти останнього “без всякого спору и челобитя”.

Адвокат відповідачки підсилив власну позицію посиленням на Соборне уложення, наголосивши, що згідно з пунктом 54 глави 16 “Про помісні землі” подавати чолобитні на втрачені помістя батька дозволяється до 15 років⁸¹, а пункт 63 наказував відмовляти у претензіях на землю, якщо виявиться, що вона вже комусь відмежована й відказана згідно з писцевими книгами⁸². На це адвокат позивача зауважив, що Герасим Панкратьєв володів цим угіддям

⁷⁹ Там само. – Арк. 8.

⁸⁰ Там само. – Арк. 21–24 зв.

⁸¹ ПСЗ. – Т. 1. – С. 82–84.

⁸² Там само. – С. 86.

“без всякого спору” до своєї смерті в 1736 р. і це можуть підтвердити мешканці села Угольці. Лише коли не стало Федорового батька, “ответчица полковница темъ лѣсомъ і протчимъ владѣть ево, ісца, не допустила, і потому стало битъ видно, что ответчица на тот лѣсъ никаких правилнихъ крепостей не имѣла и не имѣет”. Насамкінець Антонов використав найсильніший аргумент: виявляється, 26 серпня 1742 р., тобто після повторної позовної чолобитної від Федора Панкратьєва, Закоринський звернувся до його клієнта з листом, де схилив того до замирення “не входя в суд”, просив “той грунтъ принять и владеть по-прежнему”, обіцяв повернути награване і поправити винокурню і греблю. Єдине, що заважало мировій – це відсутність уповноваження адвоката на такий крок від полковниці. Закоринський не розгубився і підтвердив, що дійсно мав намір вирішити справу без судового розгляду, але щойно повернулися його господарі й з’ясувалося, що володіння законне, він отримав наказ нікого до угіддя не допускати.

До справи підшито копії купчої Ганни Григорівни Герасимові Панченку (!) 1698 р., випису Федору Шидловському 1700 р. та листа Закоринського до позивача⁸³. А з приводу існування купчої Герасима Панкратьєва Лаврентію Шидловському 1698 р. виникають сумніви. 4 квітня 1745 р. Закоринський інформував “сказкою” Харківську полкову канцелярію, що у 1744 р. документ віддали харківському полковому писарю Іванові Нестерову для внесення до кріпосних книг. Але той, забравши купчу, згідно з указом Військової колегії поїхав до Герольдмейстерської контори і де перебуває, невідомо. На прохання адвоката йому дали строк до 24 червня, щоб відшукати Нестерова з чолобитною у Москві чи Петербурзі. 26 червня Параска Шидловська повідомляла чолобитною, що на пошуки було відправлено її служителя Федора Капустянського і той у Москві з’ясував, “что он Нестеровъ с квартиры ево в Украину отехал”, але “в домѣ ево при Харьковѣ нѣтъ”. Тому відповідачка просила нової відстрочки⁸⁴.

2 вересня того ж року до Угольців, а також сусідніх Вільшани й Люботина з полкової канцелярії надіслали валківського сотника Якова Богаєвського, аби перевірити межі спірних угідь та опитати місцевих старожилів і свідка. Причому присутніми мали бути позивач і відповідачка чи їхні повірені. Полковниця знову проігнорувала виклик, але, незважаючи на це, огляд було проведено і встановлено, що “исцовъ лѣсъ з сечю і займою за межею више ей ответчициного лѣса”⁸⁵. Старожили і свідок підтвердили факт купівлі угідь Панкратьєвим у Ганни Григорівни 1698 р. та володіння ними до 1736 р.⁸⁶

Справа затяглася на кілька десятиліть і завершилася вигідно для Шидловських. У 1775 р. до Слобідсько-української губернської канцелярії подали спільну чолобитну сини Федора Панкратьєва відставний капітан Георгій і капрал Прокіп та син Романа Шидловського майор Григорій. Вони заявили, що “имѣется судное дело, по которому уже и судные речи выговорены, точию за умертвением одного отца нашего Панкратева, а моей, Шидловского, бабки

⁸³ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 26–32.

⁸⁴ Там само. – Арк. 77–77 зв.

⁸⁵ Там само. – Арк. 79.

⁸⁶ Там само. – Арк. 79–79 зв.

пон[ы]не не решено. А как после их истца мы, Панкратевы, а ответчицы Прасковии я, Шидловской, ко всему недвижимому имѣнію остались законныя наследники, то рассмотря оное дело и не дожидая по нем решения, поговоря между собою полюбовно, по тому делу помирились с тем, что с подачи сего челобитья впредь всем тому недвижимому имѣнію оставаться во владении за мною, Григорием Шидловским, и за наследниками моими”⁸⁷. Очевидно, Панкратєви відступили маєтність за винагороду.

Ця справа цікава у кількох аспектах, зокрема в тому, що адвокатом позивача виступив канцелярист Харківської полкової канцелярії Семен Антонов. Про нього знаємо більше⁸⁸. Антонов народився в козацькій родині й зробив типову канцелярську кар’єру. 10 червня 1734 р. його зарахували на найнижчу канцелярську посаду – писаря Харківської полкової канцелярії, а за два роки (6 вересня 1736 р.) взяли до штату канцелярських писарів. 15 березня 1745 р. він отримав підвищення до канцеляриста “за объявленные ево радѣтельное службы, в дѣлах прилѣжные труды и исправность” і мав перебувати “в полковой канцелярії у сочинения протоколов по-прежнему на том же окладѣ”, допоки звільниться місце у штаті⁸⁹. На 1747 р. він обіймав укр. важливу (й, очевидно, “хлібну”) посаду наглядача Харківської кріпосної контори⁹⁰. 12 жовтня 1753 р. Антонов став ваканц-сотником, а за чотири роки (23 травня 1757 р.) отримав сотничий уряд. Таким чином, за час служби він бував “при полковой канцелярії в отправленіи писменныхъ делъ, при свидѣтельстве поданных малоросіянъ, в резерфѣ между линією [Українською лінією] и Торомъ и в протчих послілках и командиращіях”⁹¹.

Напередодні ліквідації Слобідських полків Семен Антонов подібно до інших старшин перебував під слідством і з нього мали стягти 250 руб. “неуказних зборів”. Окрім того, він фігурував у справі 1762–1765 рр. про зловживання згаданого харківського полковника Матвія Куликовського. Яскравий епізод стався у 1762 р., коли до сотникового обійстя приїхав нарочний із Харківської полкової канцелярії, щоб доправити того у полкове місто дати свідчення. Сотник сховався, “а жена ево Ирина Антонова, будучи в доме, учинилась ослушна и, как его посланного [кур’єра Платовцова], так и присутствующих Харковской полковой канцелярии непотребными словами бранила, а при том объявила, что она и муж ее как брегадира и полковника, так и комиссии не слушает, и наконец выгнала его из дому своего в шею, и заперлась в оном, за чем оной взятъ было невозможно”⁹². Відомо, що родина Антонових мала двох синів: Степана близько 1748 р. н. і на два роки меншого Василя, які обоє були грамотними, а старший ще й навчався іконописної майстерності⁹³.

⁸⁷ Там само. – Арк. 104–104 зв.

⁸⁸ Там само. – Спр. 467. – Арк. 24 зв., 49; Спр. 511. – Арк. 19 зв., 24 зв.; Еліта Слобідської України. – С. 102, 251.

⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 802. – Арк. 79.

⁹⁰ Там само. – Спр. 833. – 15 арк.

⁹¹ Еліта Слобідської України. – С. 251.

⁹² ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 515. – Арк. 38.

⁹³ Еліта Слобідської України. – С. 339.

Службова й адвокатська діяльність Семена Антонова були типовими для Слобожанщини середини – другої половини XVIII ст. Будучи грамотними, маючи не лише практичні знання в царині діловодства і судочинства, а й доступ до документів полкового уряду, канцеляристи дуже часто виступали в ролі адвокатів. Це підтверджується й інформацією про інші Слобідські полкові канцелярії. Напр., під час судових розглядів 1740-х років в Охтирській полковій канцелярії адвокатські дії здійснювали канцелярські писарі Іван Кардашев⁹⁴, Павло Яготинець⁹⁵ і Петро Перебийніс⁹⁶, причому останній 1745 р. служив у Охтирській кріпосній конторі й обороняв клієнтів одразу в двох справах⁹⁷.

Згаданий Кардашев, напевно, належав до канцелярської родини Кардашів-Кардашевських. У 1749 р. він захищав котелевського сотника Івана Матюшинського від звинувачень, висунутих його підлеглим козаком Іваном Гнилосиром⁹⁸. Справа ґрунтувалася на інциденті, який трапився з дружиною позивача Тетяною. Якось вона розпивала “в домѣ своемъ горелку” з дружиною прапорщика Ангелова, й жінки побилися. Козачка пішла шукати правди до сотника Матюшинського додому. Але там її “рикунею” обізвала козачка Забашта й звинуватила в крадіжці “дойва” з овець. Тетяна “в томъ оправдалас и пошла от сотника в домъ, і толко вийшла за двор, какъ нагоны в то время, выскоча з двора, команды его, сотника, козакъ Васил Шевченко да и... наймьт его, сотниковъ,... взявъ насилно улыщею волоклы, і по приводе к двору оного ж сотника, приказалъ онъ тому козаку бить ей плетью, а потомъ самъ сотникъ, вхвата ей за волоса, и вволокшы в двор, отнявъ у козака плеть, з женою своею и служителемъ тою плетью, кулачемъ и ногами нещадно били и прибыли до полусмерти такъ, что она в силу жива отсталась и отраныли, всякими непотребными словами сказывая, якобы с чужых овецъ воровскы дойво снимала, і отпустили в домъ елы живу”⁹⁹. Наступного дня Матюшинський побив Гнилосирового батька, наказав забити того “в железа” і тримав у ратуші під караулом. Адвокат намагався “відбілювати” сотника, заявляючи, що звинувачення “ко ответчику не касается”, Тетяна “сама себе опорочила”, позивач “свѣдителей не показал, которой-де улеке уверить не подлежит”, і все в його позові “неправедно ложно”. Але суд визнав Матюшинського винним¹⁰⁰.

У двох процесах на стороні позивача в тій же Охтирській полковій канцелярії у 1763–1764 рр. виступав боровенський сотенний писар Григорій Сумський. У спорі за спадок між братами Семеном і Андрієм Смаковськими, представниками впливової старшинської родини, Григорій захищав інтереси першого. Однак через нехіть самих Смаковських до активних дій адвокат

⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 52. – 62 арк.

⁹⁵ Там само. – Спр. 32. – 84 арк. Див. також: Шиманов А. Деятели Слободской Украины прошлого века // Киевская старина. – 1891. – № 6. – С. 423–445.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 51; Спр. 56. – 27 арк.

⁹⁷ Там само. – Спр. 139. – Арк. 41, 45, 51.

⁹⁸ Там само. – Спр. 52. – 62 арк.

⁹⁹ Там само. – Арк. 55 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 55.

виявився не при справі: клієнт не лише не давав йому коштів на судові витрати, а й позабирав усі документи до себе додому в Котельву, а в листопаді 1765 р. брати залагодили спір полюбовно. У справі ж управителя Розумовських Івана Водяницького проти краснокутівських козаків Михайла Лучиса, Марка Яковенка і Стапана Рарога в порубанні лісу й побитті лісників уже сам Сумський нехтував адвокатськими обов'язками: «Понеже-де усмотрено им, Водяницким, что оной Сумской по тому делу никакова хождения и старательства не имеет, для того оной Водяницкой до окончания того дела поверел он хождение иметь и в суде битъ Ахтырскому жителю писарю Захарию Бойкову»¹⁰¹.

Особливо активно повірені зі штату полкових канцелярій діяли у цивільно-правових відносинах. Їх уповноважували підписувати й вносити до кріпосних книг купчі, закладні, заповіти. Маємо біографічну інформацію про кількох службовців Харківської полкової канцелярії, які виконували такі доручення. Це канцеляристи Іван Пашенко¹⁰² і Семен Шафоройстов, канцелярські писарі Герасим Артюхов, Андрій Сидоренко¹⁰³ і Максим Дехтярев.

Іван Пашенко народився близько 1732 р.¹⁰⁴. Його прадід нібито був «из польского шляхетства в Харьковском казацком полку действительным казаком»¹⁰⁵. Справді, в другій половині XVII ст. (1684 р.) відомим був канцелярист і харківський полковий писар Іван Пашенко¹⁰⁶. Сам Іван служив у Харківській полковій канцелярії 12 років (із 16 вересня 1752 р.), пройшовши типовий шлях від канцелярського писаря до канцеляриста. У 1760 р. він був наглядцем Харківської кріпосної контори¹⁰⁷, а 26 жовтня 1764 р. вийшов у відставку сотником. 4 грудня 1765 р. рішенням Слобідсько-Української губернської канцелярії його було призначено депутатом у Мереф'янське комісарство, де він мешкав¹⁰⁸.

У 1763 р. Пашенко підписався замість дворічанської поміщиці Ксенії Абази на її тестаменті і забрав оригінал документа після того, як наглядцем Харківської кріпосної контори Андрій Сидоренко вніс його до кріпосних книг¹⁰⁹. Тоді ж він опікувався оформленням купчих своєї дружини Марії, козака Піддубного і сотника Григорія Черноглазова¹¹⁰. А згаданий Сидоренко працював наглядцем кріпосних справ у 1763–1765 рр.¹¹¹ і в 1764 р.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 215. – Т. 1. – Арк. 180.

¹⁰² Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 696. – Арк. 4 зв.

¹⁰³ Там само. – Арк. 5.

¹⁰⁴ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 87.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Маслійчук В. Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. – Х., 1999. – С. 66.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 977. – Арк. 1–1 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 87.

¹⁰⁹ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 1016. – Арк. 2–3 зв.; Спр. 1017. – Арк. 4–4 зв.

¹¹⁰ Там само. – Спр. 1016. – Арк. 2; Спр. 1018. – Арк. 6–6 зв., 54.

¹¹¹ Там само. – Спр. 1017. – Арк. 5 зв., 8 зв.; Спр. 1018. – Арк. 1 зв.; Спр. 1037. – Арк. 3 зв., 10.

оформляв купчу валуйського однодворця Федора Прокопова на продану графу Петрові Девієру землю¹¹².

Семен Шафоройстов (Шафоростов), близько 1727 р. н., був сином капрала ландміліцького Слобідського полку, де сам розпочинав службу солдатом у 1744 р.¹¹³. За три роки його було призначено ротним писарем, а ще через два указом Військової колегії переведено копійстом до Харківської полкової канцелярії. У 1751 р. він одержав посаду підканцеляриста, а 1752 р. – канцеляриста. У січні 1763 р. Семен Степанович звертався до виконувача тоді обов'язків слобідського бригадира охтирського полковника Василя Боярського з проханням надати йому уряд мереф'янського сотника, котрий звільнився зі смертю тамтешнього сотника Григорія Ровнена¹¹⁴, однак уряду так і не отримав¹¹⁵. Під час слідства над харківським полковником Матвієм Куликовським Шафоройстова звинувачували в підчистці полкових документів¹¹⁶. Незабаром він вийшов у відставку ротмістром¹¹⁷.

У 1763 р. Шафоройстов “по поверненому писму” від хотомлянського мешканця Якова Полупанова розписався і взяв купчу на продаж клієнтом двох хуторів біля р. Хотомлі підпрапорному Петру Нестерову¹¹⁸. У цій справі (продаж угідь Нестерову) канцелярський писар Герасим Артюхов діяв від імені хотомлянина Сергія Нестейченка¹¹⁹, а Максим Дехтярев представляв Мартина Бурдюга¹²⁰. У січні 1764 р. сам Артюхов просив якогось Петра Осиповича, котрий їхав до Москви і отримав з цього приводу різні доручення, записати у Вотчинній колегії купчу на “купленое в Харковского жителя Якова Миронова сына Заики недвижимое имѣние, яко-то в городѣ Харьковѣ за рѣкою Харьковомъ дворъ с агородомъ, криницею, да за рѣкою Старим Харьковом яблуневою і вишневою садъ, в Харьковских дачах в урочищи в вершинѣ Студеновского яру хуторъ, вишневою садок и тернь, пахатния и непахатния земли, да в Пѣсочинских дачах вверх рѣчки Пѣсочная лѣс з сѣнокосною лукою, криницею и старинною пасѣкою, на что крѣпость имѣю”¹²¹.

Поруч зі служителями мастрків і канцелярськими службовцями, адвокатами нерідко були родичі, приміром, у родині харківських й ізюмських полковників Квіток¹²². Зі збережених уривків хроніки, яку Квітки вели у XVIII ст., дізнаємося, що 1754 р. полковниця вдова Параска Андріївна Квітка, уроджена Горленко, хотіла відправити свого сина підпрапорного Григорія

¹¹² Там само. – Спр. 1033. – Арк. 13.

¹¹³ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 29 зв.

¹¹⁴ Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 75–75 зв.

¹¹⁵ Еліта Слобідської України. – С. 255.

¹¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 515. – Арк. 44.

¹¹⁷ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 29 зв.

¹¹⁸ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 1018. – Арк. 8 зв.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 2 зв.–3; Спр. 1021. – Арк. 4 зв.–5. На 1766 р. Герасим Артюхов був у відставці хорунжим і мав дворічного сина Якова (Еліта Слобідської України. – С. 336).

¹²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 1018. – Арк. 5–5 зв.

¹²¹ Там само. – Спр. 1037. – Арк. 4 зв.

¹²² Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків... – С. 164–165; Парамонов А. Ф. Історія роду Квіток. – Х., 2013. – 152 с.

Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII столітті

Івановича у Москву до князя Микити Трубецького. Метою поїздки було поклопотатися про повернення князем захопленого у Квіток села Артемівки. Однак слобідський бригадир Василь Капніст підпрапорного не відпустив, і довелося їхати молодшому сину Івану в супроводі вчителя¹²³.

У 1760 р. наймолодший із синів Параски Олександр Іванович Квітка, вахмістр Орловського ландміліцького полку, подав чолобитну до Харківської полкової канцелярії з проханням розслідувати пограбування невідомо ким 60 уліїв бджіл з погребів в маєтку матері¹²⁴. За кілька місяців Олександр, уже прапорщик Козловського полку, подав другу чолобитну, бо стався новий напад, до якого був причетний майор Юрій Куликовський із сином Дмитром¹²⁵.

А в 1763 р. брат Параски Квітки полтавський полковник Андрій Горленко дав такий вірчий лист уже сотникові Григорію Квітці: “Г[осу]д[а]рь мой любезный племянникъ Григорій Ивановичъ. Харьковскаго Слободскаго полку в г[ос]п[о]д[и]на сотника тишковскаго Павла Івановича Черняка¹²⁶ купилъ я въ Полтавскомъ полку недвижимое его имѣніе, а именно сотнѣ Первой полковой въ селѣ Камянки жиліе двори и пустіе дворища со всѣми к нимъ принадлежащими землями и всякими угодами, да мелничную займу на оной реки Ворскла съ лѣсомъ и сѣнными покоси, и хуторъ на рѣки Голтвѣ той же сотнѣ въ боераку, прозиваеомъ Яхновъ лѣсъ, и к нему пахатную землю, да Второй полковой сотнѣ при урочищи Олшанскомъ лѣсъ, прозиваеомъ Тимековскій, ценою, кроме пошлени, за восемьсотъ рублей. Но понеже по ордеру Генеральной войсковой канцелярії в силѣ височайшаго ея императорскаго величества указа обнятъ я нужнейшею комиссіею и для взяття от него г[ос]п[о]д[и]на сотника купчей крѣпости в Харьковъ отехать мнѣ никакъ можно, того рады Васѣ, г[осу]д[а]ря моего любезнаго племянника, прошу по битности Вашей въ Харьковѣ на то купленное недвижимое имѣніе принять крепость и при семъ той крепости вмѣсто мене в книгу росписатся, а оную крѣпость для отдачи мнѣ вручить посланному при семъ значковому товарищу Никитѣ Орловскому¹²⁷. В протчемъ пребуду Вашъ покорной слуга, Андрей Горленко”¹²⁸.

Поодинокими є згадки про повірених із середовища духівництва і купців. Так, 1761 р. священник села Кириківки Охтирського полку Марко Животовський повірив писарю духовного правління Федору Яковлеву відстоювати

¹²³ Извлечение преосв. Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток / Предисл. Д. И. Багаля // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С. 194.

¹²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 17–17 зв.

¹²⁵ Там само. – Арк. 31–32.

¹²⁶ Павло Іванович Черняк народився близько 1730 р., з 1748 р. до 1752 р. служив підпрапорним, потім сотником, з ліквідацією козацького устрою був липцівським комісаром. Мав сина Михайла близько 1760 р. н. (Еліта Слобідської України. – С. 251, 343).

¹²⁷ Микита Степанович Ненада-Орловський (1731–?) походив із полтавських козаків, атестований на значкового товариша Андрієм Горленком у 1755 р. і за два роки отримав універсал Кирила Розумовського, виконував різноманітні доручення полтавського полковника (Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009. – С. 272).

¹²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 1017. – Арк. 31–31 зв.

його інтереси у спорі за ліс і поле з мешканцем села Полкової Микитівки Сергієм Турчином¹²⁹. У 1764 р. секретар Белгородської духовної консисторії Іван Данилевський просив настоятеля харківського Архангельського храму отця Івана оформити купчу на двір поблизу Харківського колегіуму, який продавала Варвара Авксентьева¹³⁰. У тому ж році у Харківській кріпосній конторі було оформлено закладну на 600 руб. із млином на р. Сіверському Донці у якості застави. Від імені боргодавця ізюмського полкового осавула Федора Богуславського угоду укладав Іван Іванович Милованов, а позичальника прапорщика ландміліцького Єфремівського полку Василя Милорадовича представляв белгородський купець Яків Воронезький¹³¹.

* * *

Із введенням імперських порядків слобідський губернатор Євдоким Щербінін ставився до звички слобожан наймати адвокатів досить негативно, адже, на його думку, “поселянамъ тратою на гербовую бумагу, на пошлины и на наем по собственному правилу суднаго веденія неразумѣнію повѣренныхъ, произошли великія убытки, неимущимъ же и совершенное раззореніе”¹³². Натомість заохочувалося вирішення спорів “полюбовно”, зокрема тих, що стосувалися земельної власності під час проведення Генерального межування¹³³.

У стосунку до цього спостерігаємо, як у комісіях, котрі визначали межі приватних і громадських володінь у другій половині 1760-х – на початку 1780-х років, служителі представляли господарів, а “громадські повірені” (“общественные повѣренные” чи “повѣренные от общества”) – громади військових обивателів або однодворців. Коли землю було розмежовано, повірені отримували відповідні рішення (“отказы”) межової контори. Але якщо питання полюбовно вирішити не вдавалося, тоді вони виступали в суді від “усієї громади” відповідної слободи. Громадські повірені діяли також у справах щодо захоплення громадської землі, витолочення поля, забрання сіна тощо. Поява цієї категорії адвокатів стала важливою новацією, адже колишні козаки й однодворці активно користувалися такою можливістю, щоб відстояти свої матеріальні (передовсім, земельні) інтереси проти колишніх старшин і поміщиків. Громаду представляв один або, частіше, група повірених, серед яких хтось був письменним. Він “прикладав руку” за себе і товаришів на позовній чолобитній та інших документах. Повірені від громад могли самі наймати адвокатів, які вели справи безпосередньо в суді.

Так, 1779 р. “слободы Коломака по писменной доверенности всего обывателскаго общества повѣренной Василий Ивановъ сын Борисенков и обиватели Иван Золотаревъ, Семен Кирилов сын Ведмедь” подали позовну чолобитну на поміщиків відставного майора Адріана Лесевицького і сотника Івана Бутовича зі звинуваченнями тих у привласненні обивательської

¹²⁹ Там само. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 80. – 11 арк.

¹³⁰ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 1019. – Арк. 4.

¹³¹ Там само. – Спр. 1018. – Арк. 14–14 зв.

¹³² РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 951. – Арк. 108.

¹³³ ПСЗ. – Т. 17. – С. 332.

землі й надсиланні людей, які вивозили накошене коломачанами сіно, а самі поміщики в цей час їздили верхи “при ружях”¹³⁴. Справа завершилася “полюбовним розводом” наступного року, де від імені коломацьких жителів виступили “выбранные от общества коломацкого поверенные Емельянь Хижнякъ, Алексей Солонина, Осипъ Филиненко, Тимофей Бова, Петръ Туранской и Лукянь Мацегора”. Документи підписував лише Туранський “вместо значащихся повѣренныхъ Солонина, Филоненка, Бови и Мацегора по ихъ неграмотныхъ прошению”¹³⁵.

У 1777 р. у Слобідсько-Українській губернській канцелярії посвідчили вірчий лист золочівських повірених такого змісту: “Милостивой г[о]с[у]д[а]р[я] золочевской поверенной Константинъ Демяновичъ Шовковенко. Следуетъ намъ, золочевскимъ повереннымъ Самойлу Скрипке, Борису Илченку, Степану Бове, Роману Мартиненку, Харитону Лисуну, с табою по данной отъ насъ сказки на отъведенную под вновь строящуюсь золочевскую Успенскую церковь повеленное число пахатной и сенокосной для владения нине и впредь при той церкви находящимся священнику с причетники тридцать три десятины земли и на оную, где надлежить, у видаче записи ми тебе і вмѣсто насъ расписатца веримъ і в томъ прекословить не будемъ. Васъ, г[о]с[у]д[а]р[я], слуги золочевские поверенные Самойло Скрипка, Борисъ Илченко, Степанъ Бова, Романъ Мартиненко і Харитонъ Лисунъ, а вместо их по их прошению золочевской атаман Григорей Забийворотовъ подписался”¹³⁶.

Довго тривало протистояння між відставним поручиком Яковом Данилевським і колишніми козаками слободи Андріївки Ізюмської провінції¹³⁷. Перше провадження відкрили в Ізюмській провінційній канцелярії 1769 р. за позовом Данилевського до андріївських обивателів Федора Василенка, Сергія Мерещенка і Миколи Шевченка “с товарищи в порубке імы леснихъ его, Данильевского, угодей, состоящихъ близь оной солободы Андреевки”¹³⁸. Відповідачів захищав андріївський обиватель Петро Колодяжний. Деталі справи невідомі, але вирок, винесений у 1775 р., був на користь позивача, тому відповідачі збиралися подавати апеляцію до Слобідсько-Української губернської канцелярії.

У другому провадженні 1773–1781 рр. позивачами виступили Микита Жирко, Андрій Лиманний, знову Петро Колодяжний, Павло Дуб, Григорій Нечитайло, Яків Шелест, Гаврило Оробець, Василь Перепелиця, Василь Сердюченко, Тимофій Мишура, Василь Крячко, Федір Купчин, Антон Паненко, Данило Пугач, Пилип Жеребний та Іван Жуков “с товарищи всема тои слободы воисковими обивателми”¹³⁹. Вони заявляли, що згідно з жалуваними грамотами володіли землями й угіддями в різних місцях, зокрема за річкою Балаклією¹⁴⁰ поблизу Андріївки. Проте в 1768 і 1769 рр. Данилевський надіслав підданих із сіл Пришиба і Великого, які розорали громадську землю за

¹³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1801 – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 4.

¹³⁵ Там само. – Арк. 98–98 зв., 102.

¹³⁶ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 2700. – Арк. 15–15 зв.

¹³⁷ Там само. – Ф. 1584. – Оп. 2. – Спр. 298. – 35 арк.

¹³⁸ Там само. – Арк. 1.

¹³⁹ Там само. – Спр. 265. – Арк. 3.

¹⁴⁰ Очевидно, р. Крайня Балаклійка.

річкою. У 1772 р. було захоплено ще кілька ділянок, що загалом склало 256 “насилно” відчужених десятин. Позивачі просили повернути втрачене нерухоме майно, а також стягти з відповідача пеню за володіння угіддями і судові збори. Покликаючись на зайнятість у домашньому господарстві, андріївські повірені найняли адвокатом ізюмчанина, поручика Другого Київського батальйону Бориса Королькова “по тому нашему челобитью вместо насъ ему, Данилевскому, в суде доказивать и до решения оногo дѣла хождение иметь”¹⁴¹.

Надісланою з провінційної канцелярії інструкцією відповідачу наказували, щоб він “в сию канцелярию самъ прибылъ или с надлежащею доверенностью от себя поверенного прислал”¹⁴². За кілька днів той з’явився у суді, й за спільною згодою сторони відстрочили розгляд на півтора місяця до 1 липня 1773 р. Протягом цього часу Данилевський подав чолобитну до провінційної канцелярії, де називав позивачів “відомими бунтівниками” проти сплати подушного, накладеного на слобідських обивателів у 1765 р., і що їх за це публічно карали батогами, а їхній адвокат Корольков нібито сам перебував під слідством. Покликаючись на пункт 2 глави 53 Генерального регламенту¹⁴³, який забороняв приймати позови у шельмованих публічно, Данилевський просив відмовити позивачам у судовому розгляді й вирішити спір полюбовно, до чого він і сам схилився. Коли ж позивачі погодилися і їхні повірені щодня виїжджали до спірних урочищ на “полюбовний розвод”, Данилевський жодного разу не з’явився і своїх представників не надіслав. Відтак позивачі мали намір “о удовольствии отъискивать, где надлежитъ по законамъ”¹⁴⁴.

Майже десять років інтереси колишніх острогозьких козаків представляв “города Острогжска от войскового общества повѣренной острогжской житель Трофимъ Андрѣевъ сынъ Лебединскій”¹⁴⁵. В одній справі, яка тяглася з 1766 р., острогозці судилися із військовими обивателями слободи Калитви за сінокосні луки по річці Чорній Калитві. Обидві сторони стверджували власне право на володіння угіддями згідно з жалуваними грамотами і вдавалися до нападів та погроз. Від імені калитвянців виступали “общественные поверенные Лукьянъ Осадченковъ, Емельянъ Яцкой, Петръ Глуховцов, Климиъ Киселевъ”¹⁴⁶. Врешті 1774 р. острогозці програли, адже луки були розташовані за межею Острогозького комісарства на п’ятдесят верств і належали до Калитвянського комісарства відповідно до межі, прокладеної між комісарствами полюбовно 1768 р. Відомо, що влітку 1773 р. у розпал цього протистояння Лебединський збирався їхати до Москви “по производившемуся в Московской губернской межевой канцелярії о отъмежеванной из округи Острогжской гражданъ помещикам особо казенной земли... по доверенности Острогжского общества для ходатайствования”¹⁴⁷.

¹⁴¹ Там само. – Спр. 265. – Арк. 6.

¹⁴² Там само. – Арк. 4а.

¹⁴³ ПСЗ. – Т. 6. – С. 159.

¹⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1584. – Оп. 2. – Спр. 265. – Арк. 49.

¹⁴⁵ Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 1616. – Арк. 1.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 8.

¹⁴⁷ Там само. – Спр. 1620. – Арк. 1.

Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII столітті

Що ж до служителів, то в 1768 р. “при учиненні полюбовного розводу” з місцевими однодворцями у с. Руській Лозовій від імені графа Петра Шереметьєва діяв його управитель Андрій Казакієв¹⁴⁸. У спорі 1770–1772 рр. за “дачі” слободи Ямної Охтирської провінції сторону князя Миколи Голіцина представляв управитель його слободи Писарівки Дмитро Соколовський. Його опонентами були “черкась и волновских аднадворьцовъ” повірені відставний гусар Михайло Іонин і однодворець, згадуваний вище, Осип Пофомов (Пахомов). Але останні до Слобідсько-Українського вотчинного департаменту не з’являлися, тому було нікому оголосити рішення. Тоді яминці висунули повіреними Никифора Бондарєва, Тимофія Стельмаха та Іллю Таранця “с товарищы”, а мешканці Вільного – Василя Червянова, Агея Крамського й Максима Антипова. Голіцин справу програв, але насильство між мешканцями Ямної і Писарівки тривало¹⁴⁹.

Інформативними є згадки про адвокатську діяльність канцелярських службовців у середині 1760-х – 1770-х роках, передовсім, зі штату Слобідсько-Української губернської канцелярії. Складається враження, що, попри скепсис Щербініна, адвокатура у підвладній йому губернії і навіть в установі, яку він особисто очолював, квітла на повну силу. Приміром, з-поміж канцеляристів, про яких уже йшла мова, у 1767 р. обов’язки губернського архіваріуса виконував Андрій Сидоренко. На цій посаді він мав доручення з оформлення купчих¹⁵⁰.

У 1777–1778 рр. щонайменше чотири особи зверталися до губернського реєстратора Федора Василевського з проханням оформити купчу. Причому двічі Василевський виконував доручення намісника зміївського Троїцького собору Миколи Богуславського¹⁵¹. Такі ж доручення від кількох клієнтів отримували реєстратори Яків Олешко¹⁵² і Матвій Коваленко¹⁵³, архіваріус губернської канцелярії, колишній підпрапорний (?) Федір Любицький¹⁵⁴, реєстратор вотчинного департаменту Григорій Щекін-Кротов¹⁵⁵ і губернський секретар Максим Павлов. Зокрема, останнього уповноважували вдова полкова осавульша Ганна Михайлівна Венецька – “указным порядком крепость совершить и в место меня покорно руку приложитъ” на продаж спадкової маєтності в Деркачівських дачах¹⁵⁶, та капітан Олексій Калюнович – взяти кріпость на нерухоме майно, куплене у “шурина”, відставного сотника Дмитра Двигубського¹⁵⁷.

Про те, наскільки поширеною і водночас престижною була адвокатська діяльність, свідчить вірчий лист, який у 1767 р. колишній острогоський

¹⁴⁸ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 774. – Арк. 6.

¹⁴⁹ Там само. – Ф. 1801. – Оп. 1. – Спр. 219. – 117 арк.

¹⁵⁰ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 2394. – Арк. 6, 29 зв.

¹⁵¹ Там само. – Спр. 2723. – Арк. 12–13, 44–44 зв.

¹⁵² Там само. – Арк. 25, 36–36 зв.

¹⁵³ Там само. – Арк. 35, 46–46 зв., 48–48 зв., 50–50 зв.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 18–20 зв., 56–56 зв.

¹⁵⁵ Там само. – Спр. 2700. – Арк. 4; Спр. 2723. – Арк. 10–10 зв., 65–65 зв., 70–70 зв.

¹⁵⁶ Там само. – Спр. 2723. – Арк. 24.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 37.

полковник (1756–1765) і невдовзі острогозький воєвода Степан Іванович Тев'яшов дав не кому-небудь, а “г[о]с[у]д[а]рю моему Максиму Трофимовичу его благородию Горленському, Харковского полку г[о]с[по]д[и]ну полковому есаулу”¹⁵⁸, тобто відомому місцевому діячеві, на той час харківському комісару Максиму Горленському. Довіритель просив Горленського оформити кріпость на землю, якою володів “по уступке” від покійного брата бригадира Івана Івановича Тев'яшова: “Должно оную мнѣ получить от детей ево, а моих племянников, ... которой по совершении в принятии от крепостных дѣл вмѣсто меня росписатца и о записки в Вотчинном департаменте прошу васъ”¹⁵⁹.

Постать Максима Горленського заслуговує на те, щоб сказати про нього більше. Згідно із сімейними переказами його рід походив з-під Мінська¹⁶⁰. Батько Трохим Самойлович був нехворощанським сотником Полтавського полку (1716–1718), а потім перебрався до Слобожанщини, де став священником Покровської церкви слободи Старої Водолаги Харківського полку. Максим Трохимович народився близько 1710 р., здобув гарну освіту і протягом 1729–1750 рр. зробив кар'єру від харківського ратушного писаря до старшого полкового осавула. У 1768–1775 рр. Максим Горленський став першим директором “додаткових класів” – світського навчального закладу, відкритого під опікою Євдокима Щербініна при Харківському колегіумі. Перебуваючи на цій посаді, Горленський виявив чимало завзяття й ініціатив, які вплинули на освітньо-культурне життя Харкова¹⁶¹. На кінець 1770-х років мав чин титулярного радника і володів трьома хуторами поблизу Харкова. Його молодший брат Петро у 1790-х роках служив суддею Ізюмської нижньої розправи¹⁶².

Канцеляристи продовжували свою адвокатську діяльність, будучи у відставці з офіційної посади. Наприклад, у 1777 р. придворний мундшенк (служитель, який завідував напоями) родини Дубянських просив відставного канцеляриста Данила Примова з огляду на перебування того у Харкові оформити купчу і заплатити по ній гроші реєстраторші Щокіній від імені його господарів¹⁶³.

Двоє відставних канцелярських службовців брали участь у процесі 1772–1776 рр. про образу честі й побиття капітанші Мотрони Гоголевої колишнім валківським сотником, відставним капітаном Яковом Бородаєвським¹⁶⁴. 25 лютого 1773 р. Мотрона подала позовну чолобитну до Слобідсько-Української губернської канцелярії, де заявляла, що “въ прошломъ 1772 году за выступленіємъ в Турецкой походъ мужа ея... была при непременныхъ квартирахъ въ местечке Валкахъ оставлена и прошлого ж году

¹⁵⁸ Там само. – Спр. 2394. – Арк. 28 зв.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 7–7 зв.

¹⁶⁰ Еліта Слобідської України. – С. 442.

¹⁶¹ Маслійчук В. Л. Максим Трохимович Горленський – перший директор харківських додаткових класів (1768–1775 рр.) // Краєзнавство. – 2015. – Вип. 3/4. – С. 161–166.

¹⁶² ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1763. – Т. 1. – Арк. 7; Ф. 1902. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 81 зв.

¹⁶³ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 2700. – Арк. 6–6 зв.

¹⁶⁴ Там само. – Спр. 1455. – 76 арк.

маія 27 дня, будучи в доме отставного капитана Раяковича, онимъ капитаномъ Бородаевскимъ безвинно обижена и изругана всякими скверными и непристойными словами, по щеке и в голову рукою бита была”¹⁶⁵.

Зі слів позивачки інцидент трапився, коли родина Раяковичів приймала у себе на обід гостей після недільної служби. Серед запрошених були священник місцевої Іллінської церкви Андрій Леонтович, Мотрона Гоголева з сестрою Євдокією та Яків Бородаєвський з дружиною Єфросинією. При зустрічі гості “цілувалися”, а потім “забавлялися” грою в шашки “и межъ себя сперва разные шутки заводили”. Але Яків програв священнику, закурив трубку, підійшов до Мотрони і почав звинувачувати її в наклепі на його доньку Ксенію, що та нібито “в девках родила ребьонка”. Мотрона заперечувала, але капітан, “пришедъ в азартъ”, кричав на неї, потім схопив, ударив по щоці, а коли вона впала на підлогу, тягав за волосся, “пока умаялся”¹⁶⁶.

Справі дали хід. Позивачка спершу “суд проговорить поверила” відставному канцеляристу харків’янину Дмитрові Андрієвському. Відповідач двічі не з’являвся до губернської канцелярії за інструкцією, а 19 грудня того ж року “при челобите представилъ вместо себя в поверенные”¹⁶⁷ відставного губернського реєстратора (перед тим служив у Харківській полковій канцелярії) “харковского жителя” Івана Носачова, “которой того жь декабря 19 в томъ желаніе свое под делом и подписалъ”¹⁶⁸.

Було з’ясовано, що отець Андрій також мав суперечку з Бородаєвським за захоплену його батьківську землю. Подружжя Раяковичів відмовлялося хворобами, щоб не їхати до Харкова давати показання свідків. Врешті, Ульяна Раякович засвідчила, що “ссора” в її домі дійсно трапилася, але початку вона не бачила, бо була якраз “в другомъ покою”. Застала тільки момент, коли капітан схопив Мотрону “за потилицю”, але “до побою” не допустили гості, в тому числі дружина Бородаєвського¹⁶⁹. Сам Бородаєвський, коли з’явився до губернської канцелярії, доводив, що “истица... от него... ругана и бита не была”¹⁷⁰.

27 жовтня 1775 р. Гоголева “при окончаніи того суда за слабостию здорovia” доручила “вместо меня в томъ судномъ деле быть, и к выписки руку приложить, і прислушаніи оной быть же, и решительного определенія копию принять, и в удовольствіи или неудовольствіи место меня подписатся” власному чоловікові капітанові Єлецького піхотного полку Петру Гоголеву, який повернувся з походу¹⁷¹. 5 травня 1776 р. сторони вислухали рішення суду, за яким відповідача визнали винним згідно зі статтею 153 “Артикулу воїнського” Петра I про втрату права тим, хто відомщає проти “бранныхъ слов” і сам “противно бранит”¹⁷², а також відповідно до іменного указу від 21 лютого 1697 р. про відміну очних ставок у судах і вислуховування натомість свідків

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 7.

¹⁶⁶ Там само. – Арк. 9–9 зв., 12 зв.–13.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 8 зв.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 13.

¹⁷⁰ Там само. – Арк. 29.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 6.

¹⁷² ПСЗ. – Т. 5. – С. 364.

“въ браніи, и въ безчестье или въ бою, и въ увѣчьѣ, и во всякихъ обидахъ, и въ разореньѣ”¹⁷³. Відповідач мав відшкодувати Гоголевій 400 руб. суми позову й 82 руб. 90 коп. “за протесты и волокиты”, а також оплатити судові збори. Бородаєвський прогнозовано лишився таким вироком “недовольнень” і заявив про подання апеляції до Юстиць-колегії.

І тут почалися головні пригоди фігурантів процесу. Відповідач відмовлявся виплачувати присуджені суми з огляду на початок процедури апеляції. Проте сама апеляція зазнала неочікуваних ускладнень: другий повірений Бородаєвського болховський поміщик, підпоручик Афанасій Логвинов, подавши 24 травня апеляційну чолобитну, дорогою з Москви начебто захворів. Його сповідали і причащали в селі Знаменському Болховського повіту¹⁷⁴. Він прохворів десять днів і не встиг вчасно доправити до губернської канцелярії указ Юстиць-колегії про невиконання вироку на час розгляду апеляції, що змусило відповідача просити губернську канцелярію прийняти непередбачену затримку до уваги і дочекатися остаточного рішення вищої інстанції.

30 вересня Юстиць-колегія видала указ, яким прямо забороняла губернській канцелярії виконувати вирок до рішення по апеляції, адже відповідач виконав усі процесуальні вимоги, які висував іменний указ “Про правила провадження апеляційних справ” від 30 липня 1762 р.¹⁷⁵. На цьому матеріали справи обриваються. Схоже, Бородаєвському таки вдалося досягти свого – виграти час й відтермінувати виплату відшкодування за рахунок подання на апеляцію. Лишається відкритим питання, яку роль у цій схемі було відведено його адвокату: Логвинов дійсно раптово і тяжко захворів чи все-таки підігравав клієнту?

Відставний канцелярист Дмитро Андрієвський виступив адвокатом ще у двох пов’язаних процесах, цього разу за спадкові маєтності. Його клієнтами було подружжя Коновніциних: лейб-гвардії Преображенського полку від бомбардирів поручик, майбутній санкт-петербурзький губернатор Петро Петрович (1743–1796) та його дружина, вище побіжно згадувана, Ганна Єремівна – батьки майбутнього генерала від інфантерії, військового міністра Петра Петровича Коновніцина (1764–1822)¹⁷⁶. В обох справах предметом розбрату був спадок сумського полковника 1728–1737 рр. Василя Перехрестова-Осипова¹⁷⁷.

Перший процес ініціювала позовна чолобитна, яку 23 липня 1770 р. до Слобідсько-Української губернської канцелярії подали спільно Ганна Єремівна з малолітніми дітьми Єремієм і Анастасією, народженими у першому шлюбі з полковничим сином Василем Васильовичем Перехрестовим-Осиповим, та полковниківна Ірина Василівна Лесевицька, уроджена Перехрестова-Осипова¹⁷⁸.

¹⁷³ Там само. – Т. 3. – С. 278.

¹⁷⁴ Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 1455. – Арк. 53.

¹⁷⁵ Там само. – Арк. 70–71; ПСЗ. – Т. 16. – С. 29–31.

¹⁷⁶ Русский биографический словарь / Под ред. А. А. Половцова. – СПб., 1903. – Т. 9: Кнаппе–Кюхельбекер. – С. 108–111.

¹⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 772. – Т. 1. – 97 арк.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 20–21.

Позивачки скаржилися, що у 1741 р. свекор Ганни, дід Єремія й Анастасії та рідний батько Ірини полковник Василь Перехрестов-Осипов перед смертю вчинив заповіт, поділивши всі свої спадкові й набуті “деревни” між дітьми, народженими у двох шлюбах. Однак оплатити свої величезні борги на суму 8240 руб. 65 коп. по векселях різним кредиторам заповів лише нащадкам від другого шлюбу. Діти володіли заповіданими селами “безспорно” до 1759 р., поки діти від першої дружини подали до Вотчинної колегії прохання “о переделе того недвижимого”. Рішення надійшло через Слобідсько-Український вотчинний департамент. Заповіт було “отставлено”, але виплата боргів все одно лягла на сторону нащадків від другої дружини, які на момент подачі позову й далі сплачували відсотки кредиторам. Тому Ганна з дітьми та Ірина просили губернську канцелярію розшукати онуків полковника від першого шлюбу Михайла, Василя, Ганну, Параску й Анастасію, дітей Григорія Васильовича, і їхню матір вдову Євдокію Семенівну та Петра, сина Петра Васильовича, і його матір Ірину Данилівну, в другому шлюбі Смаковську, для того, щоб “по расчету, что на их части слѣдуетъ в платежъ того долгу, с них взыскаъ и отдать намъ”¹⁷⁹.

За кілька днів (28 липня) чоловік Ганни Петро Коновніцин подав ще одну чолобитну проти тих самих відповідачів¹⁸⁰. Предметом позову стало село Криничне Охтирської провінції, яким із 1724 р. нібито незаконно володів полковник Василь Перехрестов-Осипов, а по його смерті Григорій і Петро Перехрестови-Осипови та їхні нащадки. Позивач стверджував, що “по крепостям” отримав право на цю маєтність, і просив канцелярію знайти відповідачів для стягнення з них за незаконне володіння на його користь. Цікавим є пояснення Коновніцина, чому він не звертався з цього приводу до Охтирської провінційної канцелярії: “А что я не прошу на них, упоминаемого Осипова наследниковъ, в Ахтырской провинциальной канцелярии, тому причина – той канцелярии присутствующих воеводы [Леонтия] Львова и товарища [Василя] Боярского с ними, Осиповыми, дружба и потому бывающих нередко таких компаней”¹⁸¹. Таку ж примітку містить і позовна чолобитна його дружини із зовицею¹⁸². Виглядає на те, що справу дійсно намагалися “зам’яти” у провінційній канцелярії, адже позовну чолобитну Ганни Єреміївни з дітьми від жовтня 1766 р. з цієї установи повернули назад без розгляду¹⁸³.

17 березня 1771 р. до губернської канцелярії звернувся Дмитро Андрієвський із проханням допустити його до суду¹⁸⁴. Вірчі листи від Ганни і Петра Коновніциних він отримав у жовтні 1770 р.¹⁸⁵, а ще раніше влітку того року довіреність Коновніцину “по случаю пребывания вашего в Харькове” дала Ірина Лесевицька¹⁸⁶.

¹⁷⁹ Там само. – Арк. 20 зв.

¹⁸⁰ Там само. – Арк. 1–1 зв.

¹⁸¹ Там само. – Арк. 1 зв.

¹⁸² Там само. – Арк. 20 зв.

¹⁸³ Там само. – Арк. 26–32.

¹⁸⁴ Там само. – Арк. 12–13 зв., 25–25а.

¹⁸⁵ Там само. – Арк. 13–13 зв., 94–97.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 23–23 зв.

У цих процесах, особливо першому, слід віддати належне відповідачкам Євдокії Перехрестовій-Осиповій та Ірині Смаковській. Із покличами на законодавчі акти, вони дуже вміло відмовлялися ставати до суду протягом трьох (!) років, “озброївшись” навіть указом Юстиць-колегії з цього приводу¹⁸⁷. Головна аргументація зводилася до такого: “А какъ мы, Евдокия і Ирина, женска пола, а дѣти наши малолѣтныя, приказныхъ дѣлъ и порядковъ не знаемъ, и за тѣмъ противъ вышеписанного ихъ, Кановницыной и Лесевицкой, челобитья отвѣтствовать сами не умѣемъ, а родственниковъ и людей у себя такихъ, которые б в томъ за насъ по доверенности умѣли отвѣтствовать никого не имѣемъ, для того принуждены нынѣ сыскывать изъ постороннихъ людей, знающихъ приказные дѣла, такого человекъ, кто бь могль противъ того ихъ челобитья отвѣтствовать, токмо еще не сыскали”¹⁸⁸. Врешті, коли старший син Євдокії прапорщик Сумського гусарського полку Василь Григорович Перехрестов-Осипов повернувся з російсько-турецької війни, то на початку 1774 р. він став в оборону родини, отримавши вірчі листи від матері й тітки¹⁸⁹.

Однак, як часто траплялося у таких запеклих і заплутаних родинних протистояннях, всі суперечки невдовзі було вирішено полюбовно. 29 квітня 1775 р. до Слобідсько-Української губернської канцелярії подали дві чолобитні. Однією Євдокія Коновніцина, Ірина Лесевицька, Євдокія Перехрестова-Осипова та Ірина Смаковська з дітьми заявляли, що “ныне мы, именованные истецы и ответчики, поговоря межъ собою полюбовно и не входя в суд, помирились с удовольствием моимъ, истецынымъ, с темъ, чтобъ и впредъ мне, истецы с детми Еремемъ и Анастасиею, техъ долговъ с нихъ не отыскивать и не бить челомъ, в чемъ и учиненною сего 1774 году сентября въ 15 день от крепостныхъ дель разделочною записью подтвердили”¹⁹⁰. У другій чолобитній йшлося про те, що Петро Коновніцин і відповідачки, “поговоря межъ собою полюбовно, не входя в судъ, помирились с темъ, чтобъ впредъ мне, истцу, об ономъ на нихъ не искать, почему я означенное свое челобитье безъ дѣйствия и оставляю,.. в чемъ мы, ответчики, учиненною... 1774 году сентября въ 15 день от крепостныхъ дѣлъ разделною записью подтвердили”¹⁹¹.

У роки існування Харківського намісництва і потім відновленої Слобідсько-Української губернії адвокатура зберігала ті риси, які набула в попередній час. Адвокатські дії здійснювали переважно служителі, канцелярські службовці та родичі. Як і в попередні десятиліття, зустрічаються згадки про повірених від громад. Приміром, у 1794 р. в Ізюмській нижній розправі розглядали справу про розорення і засіяння землі ізюмчанина Євстафія Забашти зі збитками на 20 руб., де повіреними від відповідачів казенних обивателів Ізюма виступили Григорій Кучерев, Герасим Тагай, Федір Климаш, Іван Гусак і Григорій Коваль. Розправа стала на бік Забашти

¹⁸⁷ Там само. – Арк. 50–54 зв.

¹⁸⁸ Там само. – Арк. 77 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 75–77 зв.

¹⁹⁰ Там само. – Арк. 95–96 зв.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 18 зв.

і присудила стягти з відповідачів 72 руб. 2 коп., у відповідь на що їхні повірені подали на апеляцію¹⁹².

У тому ж році до Куп'янського повітового суду подав "прошение" "Куп'янської округи слободи Ольховатки уполномоченной от общества воисковых обывателей поверенной, той же слободы войскового обывателя Ерофей Никитинъ сынъ Поповъ" про те, що йому і його доручителям вільхівським обивателям стало відомо, що чугуївський поміщик прапорщик Іван Картавий продав куп'янському помішкові колезькому асесору Івану Зарудному орну й неорну землю, сінні покоси і млин в околицях Вільхівки та лісок у самій слободі¹⁹³. Угіддя були відмежовані за вільхівчанами, однак у 1780 р. незаконно придбані Картавим. Тому повірений Попов просив не засвідчувати дві купчі, які Картавий дав Зарудному на ці угіддя. Суд прийняв рішення відібрати на користь вільхівчан 25 із 426 десятин, куплених Зарудним.

У 1790-х роках Іван Зарудний фігурував ще у трьох справах, які розглядали Куп'янський і Чугуївський повітові суди. У провадженні 1791 р. його повіреним був "из дворян", а точніше син відставного сотника, Григорій Гужвинський¹⁹⁴. Він опікувався справленням за клієнтом маєтності в слободі Козинці – млина, двору мельника, землі, лісу й "жилого двору", які дісталися Зарудному у спадок від батька. Куп'янський повітовий суд перевіряв безспірність володіння через Куп'янську нижню земську управу й "вказав" маєтність за Зарудним.

У 1793 р. вже сам Іван Зарудний звертався до Чугуївського повітового суду з проханням щодо "ерка" Дудівського під слободою Печенігами між млинами, які належали йому, капітану Миколі Ковалевському та прапорщиці Ганні Лопаткіній¹⁹⁵. Справа полягала в тому, що Чугуївський нижній земський суд присудив розрити гать у ярку і заборонити Зарудному гатити, бо через це підтоплювався млин Ковалевського і Лопаткіної. Позивач стверджував, що через розриття гаті, яке здійснив хтось із службовців Чугуївського нижнього земського суду, заливало його власний млин, тому просив знайти винного в цьому. Повітовий суд справу розглянув і вказав на відсутність "доказательств" підтоплення, про яке заявляв Зарудний. До того ж, він гатив ярк без офіційного дозволу. Тому було вирішено, що якщо з'являться якісь додаткові докази у сторін, то вони мають судитися "формальнимъ судомъ", а до того заборонити позивачеві загачувати ярк.

Нарешті, в третій справі 1797 р. від імені Зарудного виступав повірений губерньський реєстратор Олексій Якович Бірайлов¹⁹⁶. Згідно із наданим клієнтом вірчим листом адвокат доправив до Куп'янського повітового суду збіглого селянина Якова Левченка, який більше двох років тому втік із слободи Хатньої, але за 5-ою ревізією був записаний за Зарудним. Бірайлов просив допитати утікача і з'ясувати, чи не відомо тому про інших збіглих від його клієнта. Під час допиту Левченко подав необхідну інформацію.

¹⁹² Там само. – Ф. 1902. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 16, 28 зв., 34, 37 зв., 44 та ін.

¹⁹³ Там само. – Ф. 1840. – Оп. 1. – Спр. 57. – 16 арк.

¹⁹⁴ Там само. – Спр. 50. – 45 арк.; Еліта Слобідської України. – С. 339.

¹⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1860. – Оп. 1. – Спр. 876. – 80 арк.

¹⁹⁶ Там само. – Ф. 1840. – Оп. 1. – Спр. 80. – 13 арк.

А оскільки інших злочинів за ним не було і господар йому пробачив втечу, то його повернули “в прежнее его жителство в слободу Хатнее”. У “справці”, яку підготували в Куп’янському повітовому суді з цього приводу, зазначалося, що “с поданного 1797 года Купенской округи помѣщика коллежского ассесора Ивана Зарудного слободы Хатней от поверенного прапорщика Григорія Гужвинского къ 5-й ревизіи ревизской скаски” виявилось, що підданий Яків Левченко з батьком, братами, дружиною і донькою дійсно значився підданим Зарудного¹⁹⁷. Як бачимо, Григорій Гужвинський був адвокатом Івана Зарудного на постійній основі протягом майже десяти років.

Аби завершити розбір неординарних випадків, інформацію про які знаходимо у фондах Чугуївського і Куп’янського повітових судів, зосередимо увагу на ще двох. Перший мав фабулу, подібну до розглянутої щойно. 20 квітня 1797 р. Омелян Марченко, писар слободи Веселої Вовчанського повіту, яка належала бригадирові князю Петру Волконському, подав “исковую жалобу” до Чугуївського повітового суду на поміщика, відставного прапорщика Василя Зеленського-Добачевського, який мешкав у селі Закобиллі (Протопопівці) того ж повіту. Суть позову зводилася до звинувачень Зеленського-Добачевського в утриманні у нього в селі з грудня 1794 р. збіглих селян Волконського (16 чоловіків і 9 жінок) та завданні у такий спосіб позивачеві збитків на суму 8686 руб. 50 коп. Марченко просив розшукати Зеленського і “дать судъ по формѣ”¹⁹⁸.

Судові слухання призначили на 19 серпня. Однак ні того дня, ні пізніше від сторони позивача ніхто до суду не з’явився. Відтак, покликаючись на статтю 110 глави 10 Соборного уложення про відмову в позові, якщо позивач не з’являється до суду протягом тижня¹⁹⁹, 25 серпня Зеленський-Добачевський подав прохання “болѣ меня к отвѣту не привлекать” і вивести його майно із закладу. Прохання було задоволено судом на засіданні 29 серпня²⁰⁰. 2 вересня сторонам повідомили про закриття справи, і Омелян Марченко отримав копію відповідного “рѣшительного опредѣленія”. Однак наступного дня інший адвокат позивача губернський секретар Роман Федорович Ковальчук подав протест на це рішення і заявив, що буде “просить въ вышнемъ правительствѣ в апелляціи”²⁰¹. Справу йому передоручив Омелян Марченко, як впливає з вірчого листа останнього²⁰².

Не зовсім зрозуміло, за яких обставин, але процес поновили у Зміївському повітовому суді (оскільки, як зазначалося, повітовий центр із 1797 р. перенесли з Чугуєва до Змієва) в перші дні 1801 р.²⁰³. Адвокатом позивача був, як і раніше, Роман Ковальчук, а Василь Зеленський-Добачевський захищався сам. Судові слухання відбулися 25 січня, але оскільки того дня “говореніємъ судныхъ рѣчей не окончено”, то дебати між сторонами продовжилися за три дні.

¹⁹⁷ Там само. – Арк. 6.

¹⁹⁸ Там само. – Ф. 1860. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 5–6.

¹⁹⁹ ПСЗ. – Т. 1. – С. 29.

²⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1860. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 42 зв.

²⁰¹ Там само. – Арк. 44–44 зв.

²⁰² Там само. – Арк. 45.

²⁰³ Там само. – Арк. 88.

Усі висунуті йому звинувачення відповідач відкидав з порогу, наголошуючи, що жодного із 25-ти збіглих селян у нього в Протопопівці не було²⁰⁴. А один схоплений із тих селян Тимофій Логвиненко хоча і дав показання проти нього, але, переконував Зеленський-Добачевський, це сталося через страх бути покараним прикажчиком Волконського за втечу. Головним же аргументом відповідач зробив те, що збігли селяни належали не самому Волконському, а його дружині княгині Софії Іванівні, у дівоцтві Гендриковій. Це були її спадкові маєтності, але ні Волконський, ні його повірені не надали суду “довѣренности”, яка б уповноважувала їх “ходатайствовать” про цих селян. У відповідь на це Ковальчук показав уступку княгині князеві 1785 р. Проте документ не було офіційно засвідчено, тому юридичної сили він не мав. Своєю чергою Ковальчук акцентував на плутанині у показаннях Зеленського, коли той спершу визнавав, що Логвиненко був у нього на хуторі, а потім заявляв, що через часті від’їзди до іншого села в Катеринославському намісництві нічого певного про збіглих Волконського не знає²⁰⁵.

Виграшною виявилася тактика захисту, застосована Зеленським-Добачевським. Рішенням суду від 28 жовтня 1803 р. позов було залишено без задоволення, а з позивачів присудили стягти 969 руб. 15 коп. судових витрат і 434 руб. 32 коп. штрафу “за дачу выше прописанной незаконной уступной”²⁰⁶.

З іншої справи дізнаємося, що це судове протистояння мало передісторію²⁰⁷. Виявляється, перший позов про повернення селян-утікачів до Чугуївського повітового суду в 1796 р. подав управитель Волконського на прізвище Озерецький. Відповідач Зеленський-Добачевський через свого “уполномоченного” колезького реєстратора Григорія Карташевського намагався вирішити спір без формального судового розгляду в Харківському совісному суді. Проте Озерецький на примирення з Карташевським не пішов, і відповідно до рішення совісного суду, винесеного 22 жовтня 1796 р., справу повернули до Чугуївського повітового суду.

Другий нетиповий випадок з архівів повітових судів стосується девіантної поведінки повіреного. 9 січня 1798 р. дворянський засідатель Куп’янського нижнього земського суду Євдоким Онуфрієв подав “увѣдомленіє” до повітового суду про таке. Він поїхав виконувати розпорядження Слобідсько-Українського губернського правління про знесення незаконно зведеної хати підданим капітана Миколи Донця-Захаржевського на землі, яка належала його братові маойру Якову Донцю-Захаржевському. Капітан “с законнымъ якобы довериемъ” відправив до цієї комісії свого повіреного прапорщика Карпа Рубана. Онуфрієв узяв понятих, і всі пішли на спірне поле. Тут судовий засідатель почав вимагати в Рубана довіреності, однак той “вмѣсто должного начальству повиненія... не только требуемой подписки не далъ, но при отправляемой мною должности, укоряя меня разными поносительными

²⁰⁴ Там само. – Арк. 108–111 зв.

²⁰⁵ Там само. – Арк. 113–114.

²⁰⁶ Там само. – Арк. 280–288.

²⁰⁷ Там само. – Спр. 1007. – 23 арк.

словами, грозилъ при томъ мне рукою, и что когда я поступилъ к выполнению предписанного губернскимъ правленіемъ, не миную какого-то наказанія, в чемъ свидѣтельствуѣтъ упоминаеми понятами ольховатскими обывателями²⁰⁸. Рубана було оголошено у розшук в Слобідсько-Українській і сусідніх губерніях. За кілька місяців з'ясувалося, що “оной прапорщикъ Карпъ Рубановъ... по дѣлу бывшимъ майоровъ графа Дивьера и Потулова о мученіи лѣкаря Гези и приключившейся отъ того ему смерти за соглашеніе графа Девьера на освобождение оногo Гезѣ и полученіе съ подъполковницы Поярковой за то 2200 рублей отосланъ на Иркутскую суконную фабрику въ работу²⁰⁹”.

Про адвокатську практику канцеляристів у цей період можемо додати, що в Ізюмській нижній розправі спільно з Ізюмським повітовим судом у 1794 р. слухали “прозбу”, яку подав канцелярист Ізюмського міського магістрату Павло Купацов, “при коей приложо данную ему отъ отставного прапорщика Григорія Вишневецкого довѣренность,... что оной прапорщикъ Вишневецкой по производимому въ сей расправѣ о причиненной ему изюмскимъ казеннымъ обывателемъ Козьмою Серединымъ бранью тяжкой обиды слѣдственному дѣлу поверилъ ему хожденіе имѣть, подъ выпискою подъписатся, рѣшительное опредѣленіе выслушать и на ономъ удовольствіе или неудовольствіе подъписать же, и просить о допущеніе ево выписанному слѣдственному дѣлу къ хожденію, равно и къ подъписанію подъ выпискою и рѣшителнымъ опредѣленіемъ удовольствіе или неудовольствіе указать учинить²¹⁰”. Купацову дозволили здійснювати адвокатські дії.

На кілька цікавих згадок про адвокатів натрапляємо у справах фонду Харківського намісницького правління. У 1792 р. чугуєвець козак Іван Журавель просив намісника Федора Кишенського втрутитися у ситуацію, яка склалася зі справою в Чугуївському повітовому суді. А саме, Іван як повірений представляв своїх двоюрідних братів Михайла і Дмитра Журавлів у процесі про незаконний продаж їхніми сестрами Ганною і Лукерією козаків Шевелеву “пасічного місця”. Справу програв Шевелев, прострочив термін подачі апеляції, і тому власність мала повернутися до братів Журавлів. Але, попри судове рішення, Шевелев її не повертав, а до того ж “из числа вѣрителей... брата Михаилу за то споримое мѣсто палками били немилосердно, отъ коего бою три недели весьма быхъ боленъ, а потомъ едва сталъ ощущать здоровье болѣе недели в крайнемъ угнѣтеніи²¹¹”.

У 1794 р. інший козак-адвокат, цього разу із містечка Білопільля, Данило Бублик скаржився Кишенському, що його не допустили за довіреністю у перший департамент Харківського губернського магістрату для вислуховування вироку і підписання згоди або незгоди в апеляційній справі, переданій із Білопільського міського магістрату²¹². Йшлося про кримінальний процес, де Бублик діяв від імені своєї дружини Євдокії та її сестри Феодосії (дружини

²⁰⁸ Там само. – Ф. 1840. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 4 зв.

²⁰⁹ Там само. – Арк. 19–19 зв.

²¹⁰ Там само. – Ф. 1902. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 81 зв.

²¹¹ Там само. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2043. – 8 арк.

²¹² Там само. – Спр. 2307. – 6 арк.

реєстратора Федора Пасинкова), доньок відставного лейб-гвардії вахмістра Петра Куроєдова. Жінки позивалися до Павла Семеновича Сердюка-молодшого, сина білопільського купця третьої гільдії, з приводу лайки і побиття. У відповідь на це “прошеніє” намісник наказав першому департаменту губернського магістрату відрепортувати про причини недопуску Бублика. Із департаменту пояснили, що сестри Куроєдови “въ вѣрющемъ ихъ писмѣ изъясняютъ, что по слабости ихъ здоровья в семъ департаментѣ явитца не могутъ, однако о той ихъ болѣзни оной Бубликовъ лѣкарского свидѣтельства не представилъ, слѣдователно на такомъ ихъ показаніи сему департаменту и увѣритца было не можно”. Тому з магістрату розпорядилися надіслати лікаря для освідчення Куроєдових, а до часу, поки лікар надасть свій висновок, “повѣренному Куроєдовыхъ того рѣшителного опредѣленія [магістрат] обявить не можетъ”²¹³.

Того ж року до Федора Кишенського звернувся генерал-майор князь Григорій Волконський із проханням про сприяння своєму підлеглому, генеральному писареві його штабу Григорію Виродову. Із 1786 р. тяглася справа про поділ спадкових маєтностей між батьком Григорія сержантом Іваном та його двоюрідним дядьком майором Андрієм Виродовими у селі Болдирівці Золочівського повіту. За час, що минув, Андрій помер, а його сини капітани Георгій та Іван нічого з маєтностей Іванові не виділили. Відтак той дав довіреність своєму синові Григорію відстоювати його інтереси в Золочівському повітовому суді. Григорій же через постійне перебування на службі ходити до суду не міг, але намагався вирішити справу заочно, про що Волконський повідомляв харківського намісника. Невдовзі Григорій Виродов удався до послуг адвоката – золочівського купця Олексія Баженкова. Золочівський повітовий суд зобов’язав відповідачів виділити частину позивачеві. Але ті для «оцѣнки и выдѣлу» не з’явилися, а потім подали на апеляцію до Золочівського верхнього земського суду²¹⁴.

Висновки

Таким чином, опрацьовані на сьогодні джерела дають змогу простежити становлення адвокатури на Слобожанщині з другої половини 1720-х років. На середину XVIII ст. участь адвокатів у процесах, які відбувалися в Слобідських полкових канцеляріях, стала справою буденною. Попри неодноразові трансформації органів влади і суду в наступні десятиліття, попит на адвокатський супровід як у судових справах, так і в цивільно-правових відносинах мав сталий характер.

Адвокатів найчастіше називали “повіреними”, хоча ближче до кінця XVIII ст. вжиток увійшла дефініція “уповноважений”. Основними соціальними групами, зайнятими адвокатською діяльністю, були служителі маєтків і канцелярські службовці. Часто інтереси сторін обороняли родичі, особливо коли йшлося про овдовілих жінок. Рідше зустрічаємо згадки про духовних осіб, військових, купців і міщан.

²¹³ Там само. – Арк. 5–5 зв.

²¹⁴ Там само. – Спр. 2343. – 13 арк.

Очевидною є тогочасна поєднаність адвокатури як такої із ширшою юридичною практикою і представництвом за довіреністю в різних сферах. Усі ці послуги регулювалися тими самими документами – “вірчими чолобитними”, “вірчими листами” або “довіреностями”, котрі давали повноваження конкретній особі чи групі осіб діяти як у судових процесах, так і в цивільно-правовій площині від імені клієнта. Адвокати могли представляти інтереси як окремого індивіда, так і групи зі сторони позивача або відповідача.

Адвокатська діяльність мала виразно практичне спрямування. Ніхто з адвокатів не мав спеціальної освіти, завдяки якій вони були б компетентними в царині юриспруденції. Однак відповідні знання й навички набувалися саме під час практичної роботи. Якось мірою йшлося про здоровий глузд, логічне мислення, грамотність, талант до красномовства і викладення думок на письмі. Саме ці якості давали можливість стати адвокатом тоді, коли ні формальної освіти, ні корпоративних вимог до цього фаху в досліджуваному регіоні й Російській імперії загалом не існувало.

Виходячи із засад практичного досвіду та наявності певного освітнього рівня найбільш професійними адвокатами в сучасному розумінні були канцелярські службовці. Адже знання, набуті під час виконання своєї основної “роботи” – реєстрації вхідної і вихідної документації, написання протоколів, ордерів, рапортів, чолобитних і відомостей, копіювання законодавчих актів, – вони застосовували, обстоюючи інтереси клієнтів. Причому вся проваджувана ними діяльність відбувалася у тих самих судово-адміністративних установах – полкових, провінційних чи губернській канцеляріях, або ж установах намісництва, хоча при потребі, зокрема апеляції, зачіпала й інші інституції. Для канцеляристів адвокатура не була вторгненням до іншої професійної сфери (як для військових чи духівництва), а прямо продовжувала їхні повсякденні заняття, навіть коли вони вже не обіймали відповідних урядів.

Насамкінець додамо, що наші висновки узгоджуються зі спостереженнями щодо історії адвокатури в Гетьманщині у XVIII ст. Стрімке становлення адвокатської діяльності в ранньомодерній Українській державі припало на перші десятиліття цього століття, й надалі оборонців систематично залучали до процесів. Найпоширенішою самоназвою була “повірені”, а більшість адвокатів так само походили зі спільноти канцелярських службовців²¹⁵. У Московській державі й пізніше Російській імперії адвокатура не мала професійного характеру до часу судової реформи 1864 р. і провадилася переважно особами, які пройшли канцелярській вишкіл²¹⁶. Натомість у Речі Посполитій, як і в країнах Західної Європи, адвокатська діяльність стала на шлях професіоналізації ще в пізньому середньовіччі, а юридична наука мала статус університетського знання²¹⁷.

²¹⁵ *Брехуненко В., Синяк І.* Адвокати в судочинстві... – С. 95–128, 218; *Волошин Ю.* Козацька феміда... – С. 55–60.

²¹⁶ *Kollman N. S.* Crime and punishment in early modern Russia. – NY, 2012. – P. 27, 47–65.

²¹⁷ *Rafagz J.* Zastępcy stron w dawnym procesie polskim. – Kraków, 1923. – 91 s.; *Довбущенко М.* Українська адвокатура... – С. 44–73; *Bouwtsma W. J.* Lawyers and early modern culture // *The American historical review.* – 1973. – Vol. 78. – N. 2. – April. – P. 303–327.

Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII столітті

Світлана Потапенко (Київ). Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII столітті

У статті досліджується джерельна база до історії адвокатури на Слобожанщині у XVIII ст. Опрацьовані документи походять із фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві й належать до трьох видових груп: справи, які відображають перебіг судового процесу; “книги протоколів” судово-адміністративних установ; “записні книги”, “журнали” та “відомості” вірчих чолобитних і вірчих листів. Авторка аналізує найбільш репрезентативні справи й приходиться до висновку, що представлення іншої особи в суді чи у цивільно-правових відносинах лишалося аматорським заняттям протягом досліджуваного періоду. Однак, беручи до уваги той факт, що найбільш підготовлені представники походили із середовища канцелярських службовців, саме їх слід вважати передвісниками становлення професійної адвокатури в регіоні.

Ключові слова: Слобідська Україна, джерела, адвокатура, канцелярії.

Svitlana Potapenko (Kyiv). Sources on the History of Advocacy in Sloboda Ukraine in the Eighteenth Century

The article investigates the source base of the history of advocacy in Sloboda Ukraine throughout the eighteenth century. The sources were collected in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. The documents fall into three groups, i.e., law case files, books of protocols, and books (journals) of powers of attorneys. The author analyzes the trials and concludes that proceedings at the court and representation of individuals on their behalf remained an amateur exercise during the period. However, the most trained representatives belonged to the local chanceries' staff and in this respect could be considered the forerunners of the professional bar in the region.

Keywords: Sloboda Ukraine, sources, advocacy, chanceries.

Оксана КОВАЛЬЧУК (Київ)

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ У ВИДАННЯХ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

Сучасна українська історична наука розвивається досить динамічно. З'являються нові теми дослідження. Репрезентація місцевої влади в XIV–XVII ст. – одна з них. Цей напрям актуалізувався в українській історіографії починаючи з 90-х років XX ст. і сьогодні представлений достатньою кількістю книжок і статей В. Михайловського, П. Кулаковського, О. Вінниченка, І. Тесленка¹, Н. Старченко², В. Поліщука³ та інших дослідників.

Київська археографічна комісія (далі – КАК) протягом тривалого часу свого існування видала матеріали, що стосуються різноманітних сторін життя українського суспільства XIV–XVIII ст. Ці джерела активно використовувалися для дослідження історії місцевої еліти, форм її самоорганізації вже В. Липинським. У наш час інтерес до них не згас, про що свідчать посилення сучасних дослідників на видання КАК у роботах, присвячених розвитку місцевого парламентаризму, правової системи, самоврядування. Виняткову роль “Архива Юго-Западной России” (далі – АЮЗР) для дослідження історії пізньосередньовічного Поділля відзначає В. Михайловський⁴. Але самі видання рідко ставали предметом окремого дослідження, зокрема питання висвітлення на сторінках серійних видань КАК історії місцевої влади та особливостей археографічного оформлення відповідних серій. Щодо останнього

¹ Останні дослідження О. Вінниченка, П. Кулаковського, В. Михайловського, І. Тесленка щодо історії парламентаризму склали перший том колективної праці. Див.: Прикладом своїх предків. Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 рр. – К., 2018. – Т. 1. – 384 с.

² Старченко Н. Стосунки “пан–слуга” на Волині і Наддніпрянщині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 85–130; її ж. “Постерегаючи прав, вольностей и свобод наших”: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum humanas vitae*: Студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 259–277; її ж. Кілька зауваг про функціонування патронально-клієнтарної системи (ранньомодерна Волинь зламу XVI–XVII ст.) // *Academia terra historiae*. Студії на пошану Валерія Смолія. – К., 2020. – Кн. 1: Простори історії. – С. 237–266 [у друці].

³ Поліщук В. Перший маршалок Волинської землі (1463–1486) Олізар Шилович з роду Кірдеєвичів: від геральдичної легенди до місця в соціальній ієрархії // *Theatrum humanas vitae*. – С. 189–196.

⁴ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С. 24.

Публікація документів з історії місцевої влади у виданнях Київської...

питання, то воно почасти знайшло відображення в роботах І. Бутича⁵, О. Журби⁶, М. Ковальського⁷ та інших дослідників, але так і не стало предметом окремого розгляду.

Іншим питанням є методика дослідження археографічної частини публікацій. Матеріалом для аналізу виступають археографічні передмови, передача тексту, заголовки, легенди, примітки, додатки, покажчики. Зазвичай левову частину археографічних досліджень займає опис цих елементів, що є виправданим, оскільки всі вони мають властивість змінюватись від видання до видання. Тим більше важко говорити про їх стандартизацію у ХІХ ст. В той же час, з'явилися підходи до вивчення такого матеріалу, в основі яких лежать шаблони. Тобто створюється анкета з типових питань, за допомогою якої аналізуються окремі зразки археографічного оформлення. Так виявляються типові й особливі риси археографії кожного окремо взятого видання. Це дає підстави для ширших узагальнень щодо археографічної роботи в той чи інший період. Такий метод до радянських публікацій документів був застосований О. Мавріним у дисертаційному дослідженні⁸. Праці узагальнювального характеру, позбавлені фактично описів конкретних елементів археографічної роботи, є рідкісним явищем. Але й вони спираються на попередній величезний емпіричний досвід. Зразком такої форми роботи з археографічним матеріалом є стаття С. Валка про археографічну легенду⁹.

Нашою метою стало дослідження концепції репрезентації місцевої влади у ХІV–ХVІІ на сторінках серійних видань КАК, археографічного оформлення відповідних матеріалів, а також простеження впливу авторського бачення історії України на формування археографічного проекту.

Публікації з історії репрезентації місцевої влади у періодичному виданні Київської археографічної комісії представлені досить великим документальним масивом. Про це свідчить і передмова М. Довнар-Запольського до 5-го тому частини 8-ї АЮЗР, де автор, досліджуючи історію місцевої адміністрації, посилається на томи фактично всіх серій АЮЗР. До списку публікацій з питань дослідження місцевої влади можна долучити майже всі опубліковані документи, що торкаються історії правової культури на території Правобережної України. У великому масиві оприлюднених матеріалів із зазначеного питання порівняно невеликий об'єм займають спеціалізовані видання, що мають виразну приналежність до означеного питання, на що вказують назви томів та заголовки передмов. До них можна зарахувати всі томи частини 2, що висвітлюють діяльність провінційних сеймиків на території України, а також

⁵ Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 50–57.

⁶ Журба О. Київська археографічна комісія: Нариси історії і діяльності. – К., 1993. – 187 с.

⁷ Ковальський М. Праці М. Грушевського в галузі археографії та джерелознавства історії України ХVІ–ХVІІ ст. // Тези доповідей та повідомлень наук.-теор. конф., присв. М. Грушевському. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 22–23.

⁸ Маврін О. Становлення та особливості розвитку теорії і методики археографії в УРСР (1940-ві – 1980-ті роки): Дис. ... д. іст. н. – К., 2019. – 420 арк.

⁹ Валк С. Археографическая “легенда” // Археографический ежегодник за 1971 год. – М., 1972. – С. 5–16.

три томи з частини 8-ї АЮЗР. Це 1-й і 2-й томи із назвою “Матеріали для історії місцевого самоврядування у зв’язку з історією станової організації. Акти Барського староства” під редакцією М. Грушевського та том 5-й “Акти про українську адміністрацію XVI–XVII ст.” під редакцією М. Довнар-Запольського. Впадає у вічі їх пізня поява та те, що вони не становлять окремої спеціалізованої серії. Друкуються в межах 8-ї частини разом з актами про землеволодіння, сімейне право тощо. Підпорядковуються ідеї, висловленій М. Владимирським-Будановим у передмові до тому першого частини 8-ї, а саме – бажання комісії опублікувати документи з історії права¹⁰. Поява цих томів в кінці XIX – на початку XX ст. є досить дивною, оскільки з самого початку заснування археографічних комісій в першій половині XIX ст. на території України й Білорусі центральна влада ставила перед ними завдання зібрати й опублікувати акти місцевої адміністрації¹¹. На наш погляд, причиною такої запізненої публікації була ідеологія народництва, якої дотримувалась більшість провідних істориків КАК. На момент відкриття останньої у середовищі українських любителів старовини домінували романтичні уявлення про народ як рушій історії. Завдяки роботам М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша утвердилася думка про окремішність українського народу, що проявлялася перш за все в культурологічній площині. Цей фактор був визначальним для розвитку публікацій КАК.

Народницька концепція дуже довго оминала питання еліти, з якою в основному пов’язувалися особливості місцевого самоврядування у XIV–XVII ст. Лише в другій половині XIX ст. актуалізувалися такі аспекти, як генеалогія шляхетських родів, роль української шляхти в історії України тощо. Від тих часів питання форм репрезентації місцевої влади зацікавлює дослідників. Сам процес наростання інтересу до цього питання представлений в історичних передмовах до окремих томів АЮЗР.

Загалом питання про місцеву владу та форми її репрезентації не знайшло системного осмислення в історичних передмовах АЮЗР. Натомість маємо справу з якимись окремими її елементами, напр., з місцевими сеймиками або розглядом повноважень окремих представників влади: старост, маршалків, воєвод. Для авторів передмов важливим було, наскільки та чи інша форма місцевої влади впливала з традицій автохтонного населення і її взаємовідносин з центральною владою. Докладного розгляду це питання здобуло в передмовах М. Грушевського до 1-го й 2-го томів частини 8-ї. Але стосувалося воно лише окремого випадку – Барського староства, яке на фоні досить великого розмаїття форм місцевого управління українських земель залишалося поодиноким, хоч і досить глибоко проаналізованим фактом. Попри вузьку спеціалізацію дослідження М. Грушевського про історію Барського староства, воно є інтегруючим серед інших передмов на подібну тему, оскільки збирає в єдину систему окремі елементи місцевої влади, досліджені у різних серіях АЮЗР. Це, зокрема, витоки місцевого самоврядування, роль місцевих еліт, взаємовідносини з центральною владою тощо. Завдяки цьому

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1893. – Ч. 8. – Т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI ст. – С. I–II.

¹¹ *Шумейко М.* Белорусская археография в XIX–XX вв. – Минск, 2007. – 498 с.

Публікація документів з історії місцевої влади у виданнях Київської...

дослідженню стає зрозумілим, чому в контексті питання про репрезентацію місцевої влади необхідно досліджувати родоводи місцевої шляхти, їхнє майнове становище, історію землеволодіння.

Попри те, що М. Крикун¹² ґрунтовно проаналізував магістерську дисертацію М. Грушевського (що, власне, й стала передмовою до перших двох томів частини восьмої), зробимо це ще раз, але вже стосовно дослідження місцевої влади, особливостей структурування та аналізу М. Грушевським зазначеного питання. Після докладного опису передісторії заселення цього краю, географічних і природних особливостей дослідник акцентує увагу на тому, що тут склалася особлива спільнота людей, яка мала власні “автономні стремління”¹³. Місцеве населення намагалося відособитися спочатку від влади київських і галицьких князів, а потім і від литовських. Воно утворило своєрідні форми місцевого самоврядування у вигляді обшинної автономії. Цей давній досвід самоорганізації, на думку М. Грушевського, багато в чому визначив своєрідність місцевих форм влади у подальших століттях як на рівні її представників, так і структур. Оригінальні форми місцевого самоврядування спиралися на своєрідність соціальної структури та правових норм, зокрема щодо правил землеволодіння. У дрібній шляхті історик вбачав автономну еліту, що й склала основу місцевого самоврядування. Разом з її зникненням (головно з причини втрати землеволодіння) зникає й ціла низка особливостей місцевого краю, зокрема – оригінальні форми самоврядування, що довго зберігалися в особливостях місцевих урядових посад. Так, у функціях воєводи М. Грушевський вбачає відголоски давньоруської системи управління, так само, як і в поєднанні воєводського уряду зі старостинським¹⁴. Так само в окрему категорію М. Грушевський виокремлює подільських старост-державців як урядників, що мали не властиві для XVI ст. права і обов’язки.

Простежуючи давні форми місцевого управління не без допомоги методу історичного моделювання, М. Грушевський порівнює їх з польською системою управління на місцях. Досліджується, як поширена на Поділлі польська система місцевого управління зазнає трансформації під впливом місцевих традицій.

З огляду на важливість місцевої (“тубільної”) шляхти для збереження оригінальних рис місцевої влади, М. Грушевський досліджує її категорії та укладає реєстр шляхетських родин, а також простежує історію їхнього землеволодіння. Втрата останнього призводить до витіснення “тубільної” шляхти польською і занепаду рис давнього місцевого самоврядування. У зв’язку з важливістю теми місцевої шляхти, М. Грушевський актуалізує питання про особливості регіональних документів, що часто, на його думку, відображають давню, допольську, традицію. Також його цікавив такий аспект правової культури краю, як перероблення норм польського законодавства під впливом місцевих юридичних традицій. Для цього “руські грамоти”, “акти”

¹² Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського [Післямова] // *Грушевський Михайло*. Барське староство: Історичний нарис (XV–XVIII). – Львів, 1996. – С. 577–622.

¹³ АЮЗР. – К., 1893. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 17.

¹⁴ Там само. – Т. 2: Матеріали для історії місцевого управління в зв’язку з історією словесної організації. Акты Барского староства XVII–XVIII ст. – С. 4.

М. Грушевський аналізує у співвідношенні з правничими польськими документами, виявляючи відхилення, нетрадиційні латинські вирази і термінологію. У примітках до передмови він залучає археографічні здобутки польської науки, аналізує публікації правових документів Речі Посполитої. Також М. Грушевський визначає джерельний потенціал таких місцевих документів для дослідження історії краю. На його думку, найбільше інформації вони містять щодо непривілейованої шляхти. Інтерес М. Грушевського до останньої пояснив М. Крикун¹⁵.

Отже, М. Грушевський вбачав витoki опозиційності Поділля до центральної влади Речі Посполитої в іншій історії руських земель, у збереженні протягом віків особливостей землеволодіння, управління, соціальної структури, традицій. По суті, три чинники вплинули на формування місцевої влади: наявність етнічного руського населення з власними традиціями, місцевої еліти та особливостей системи землеволодіння. З їх послабленням відбувається нівеляція автономних форм місцевої влади. Негативними факторами дослідник вважав наплив польського населення, втрату земель “тубільною” шляхтою та занепад її родів. Після цього відбувається “затуманення” польщиною місцевих особливостей самоврядування.

Хоча документи Барського староства й не були найкращим матеріалом для дослідження збереження особливостей давніх місцевих форм управління, бо воно рано потрапило під опіку центральної влади, але М. Грушевський навіть на цьому матеріалі зумів зробити висновки, що набули авторитетності при вирішенні цього питання в історіографії. У той же час саме на матеріалі Барського староства дослідник відстежив джерела формування іншого типу місцевої влади. На основі документів про утворення привілейованою польською шляхтою латифундій простежується послаблення центральної влади і посилення місцевої. І це вже нова сторінка в історії місцевої влади. Остання спирається вже не на автохтонну етнічну спільноту, а на особливості державної структури Речі Посполитої. Більш детально це питання розглянув М. Довнар-Запольський у передмові до 5-го тому частини 8-ї “Актив про українську адміністрацію XVI–XVII ст.”¹⁶. Він також досліджував історію української адміністрації, але на більш короткому часовому відтинку та на іншій території. Мова йде про ті самі уряди, що й у передмові М. Грушевського. Загалом про тісний зв’язок цих двох досліджень-передмов свідчать не лише часті посилення М. Довнар-Запольського на працю М. Грушевського, але й те, що він проминає ті питання, які були досліджені його попередником. Упорядник п’ятого тому детальніше розглядає функції кожної посади, звертаючи увагу на регіональні особливості тих самих урядів на Київщині й на Волині. Окрім історії української адміністрації, М. Довнар-Запольський досліджує також “її функції в період до земської реформи 1565 р.”¹⁷ та права і обов’язки її стосовно різних категорій населення. Він дотримується тієї ж думки, що й М. Грушевський, щодо джерел формування сільської влади на території України. Одним з них

¹⁵ Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського.

¹⁶ АЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII в.в. – 717 с.

¹⁷ Там само – С. 44.

були сильні місцеві традиції самоврядування, сформовані ще у долитовську добу. Всі інші форми місцевого управління, принесені на українські землі, так чи інакше видозмінювалися під тиском місцевих традицій, набуваючи своєрідних форм. Іншим джерелом посилення місцевої влади була, на думку цих двох дослідників, сама політична система Речі Посполитої, що певним чином передбачала децентралізацію владних повноважень. Мова йшла, власне, й про провінційні сеймики як форму репрезентації місцевої влади.

Документам провінційних сеймиків присвячено три томи АЮЗР. Вони виходили з розривом майже у 20 років, тому їхні передмови є плідним матеріалом для формування уявлення про еволюцію дослідження провінційних сеймиків як форми репрезентації місцевої влади. Системного розгляду питання про їхнє походження, функції та історію на українській території зробило лише в передмові останнього, третього тому¹⁸. В ній І. Каманін зазначає, що провінційні сеймики спочатку не створювались як опозиційні осередки до центральної влади, а навпаки, були її частиною: “Вони не були провінційними установами, що завідували справами місцевого самоврядування. Навпаки, найголовніше значення їх було політичне; лад Польщі тісно пов’язував їх із сеймами, і головною їх діяльністю був вибір депутатів на сейми...”¹⁹.

Автор передмови подає історіографію питання, коли і як виникли провінційні сеймики. Оскільки воєводство (адміністративна одиниця) не мало постійного органу самоврядування, то провінційні сеймики, на думку І. Каманіна, окрім загальнополітичної ролі на місцях почали відігравати роль законодавчу та адміністративну. Значення сеймиків у різні періоди історії Речі Посполитої було неоднакове. У період безкоролів’я, а також в “епохи смут південно-руські воєводства виступали в ролі самостійних держав”²⁰. Саме тому, на думку І. Каманіна, як у загальній історії Польщі, так і в місцевій історії краю вони заслуговують на особливу увагу історика самі по собі, як з точки зору їх виникнення і розвитку, так і щодо їх організації (влаштування та функцій).

Така постановка питання суттєво відрізняється від запропонованої в передмовах до попередніх томів частини другої. Адже в передмовах М. Іванишева й М. Стороженка провінційні сеймики були цікаві лише з точки зору захисту ними “народності”, що зводилася в основному до православного віросповідання. Тому питання часу виникнення сеймиків, їхнього влаштування та функцій не цікавило авторів цих передмов. Оскільки І. Каманін вважав, що провінційні сеймики є важливим явищем самі по собі, то й усе дотичне до них, на його погляд, заслуговує на окреме дослідження. Тому у своїй передмові він розглянув досить широке коло питань.

Якщо простежити розвиток теми за трьома передмовами, то спостерігається саме така динаміка – посилення інтересу до провінційного сеймика як явища самодостатнього. Зокрема уже в передмові до другого тому розглядаються види сеймиків, хід засідань, спектр рішень, що на них приймався.

¹⁸ АЮЗР. – К., 1910. – Ч. 2. – Т. 3: Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698–1726 гг. – 938 с.

¹⁹ Там само. – С. IV.

²⁰ Там само. – С. IX.

Поряд з питаннями сеймиків розглядалися особливості судочинства, правової системи та прав, за якими судилося населення.

Історичні передмови були важливою частиною археографічної роботи, адже за відсутності спеціальних археографічних передмов вони пояснювали критерії, за якими відбиралися документи, називали місце їх зберігання. Також історичні передмови пояснювали інколи й принципи подачі документів. Так, у виданнях, упорядником яких був М. Грушевський, зустрічається “пакетна” подача документів, коли під одним номером публікується не один документ, а декілька дотичних. М. Грушевського цікавила перш за все історія землеволодіння, тому у публікаціях документів Барського староства простежується історія того чи іншого землеволодіння, що інколи розтягується на декілька століть. Тому під одним порядковим номером можуть публікуватися документи різних епох. Цей же фактор впливає й на принципи укладання заголовків. У них означається зміст декількох документів, що часто, на перший погляд, нічим не пов’язані між собою. Так само вказуються й їхні дати, яких у заголовку може бути декілька. Аналогічна ситуація у томі 1-му частини 2-ї, де М. Іванишев, цікавлячись загалом перебігом судового процесу, вміщує декілька дотичних до справи документів, а також досить часто намагається охопити весь судовий процес від початку й до його завершення. Помітною особливістю передмов до трьох томів частини 2-ї, об’єднаних спільною назвою “Постанови провінційних сеймиків Південно-Західної Русі”, є те, що частка переказу змісту актів у них поступово зменшується, змінюючись аналітичними дослідженнями.

Попри те, що всі аналізовані видання (1-й–3-й т. частини 2-ї та 1-й, 2-й, 5-й т. частини 8-ї) видані в різні часи й мають різних упорядників, в них є дещо спільне, окрім вказаних тематичних сюжетів. Схожою в них є структура. Видання складаються, як правило, з історичної передмови, тексту самих документів, покажчиків та змісту. В кожному томі є свої структурні особливості та варіанти вказаних елементів. Так, том 1-й частини 2-ї має дві передмови – вступну М. Юзефовича, де окреслюється головна тематична лінія серії, та історичну передмову М. Іванишева “Зміст постанов дворянських провінційних сеймиків в Південно-західній Росії”. Також у цьому томі є додатки у вигляді “Алфавітного списку дворян”. Якщо порівнювати заголовки документів у тексті й у “змісті”, то невідповідності простежуються на рівні написання окремих слів з великої чи малої літери. Так, у текстовій частині заголовка документа № I надруковано “Землі Волинської”, а у змістовій – “землі Волинської”; у текстовій частині документа № X – “Православної релігії”, а у змістовій – “православної релігії” тощо. Загалом заголовки в цьому томі розлогі й змістовні. Інколи вони займають цілу сторінку (док. № XII, XIII). Структура заголовка стандартна. Вказується тип документа (універсал, каптурова постанова, бреве, інструкція тощо), викладається зміст документа, вказується дата. Цікавим є сам принцип вибору датування окремих документів. Так, у документі № I у тексті присутні чотири дати: 1569, 8 червня; 1569, 25 травня; 1569, 16 червня та 1569, 23 червня. Сам документ являє собою процес, що складається з принесення і пред’явлення в уряд гродський Луцький комісаром короля 8 червня 1569 р. універсалу Сигізмунда Августа,

Публікація документів з історії місцевої влади у виданнях Київської...

декларування самого універсалу 25 травня 1569 р., прийняття присяги місцевою шляхтою, рицарством, “княжатами, панятами і обивателями” 16 червня 1569 р. У заголовку обрано дату оголошення універсалу. Сам документ, як і його заголовок, складається з декількох етапів, процесів. Зокрема сам заголовок містить як універсал “Сигізмунда Августа про приєднання землі Волинської до корони Польської...”, так і наступні документи про дії “обивателів”, про їхню присягу або неявку до присяги.

Документи друкувалися мовою оригіналу. Переважно документи писані староукраїнською. Але трапляються й інші випадки. Так, досить багато документів написано старопольською із вкрапленнями староукраїнської у вигляді вступу, де, зокрема, розкриваються причини появи документа, і завершальної фрази, де зазначається, від кого надійшов у канцелярію документ і ким був вписаний до актової книги. Також у документах, писаних староукраїнською, трапляються вкраплення старопольської, напр., засвідчення осіб (док. № XXVII). Є документи, що повністю передаються латинською мовою (док. № V), а є такі, що лише частково передаються латиною (док. № XVIII). Є тексти повністю польськомовні. Такі тексти взяті упорядником з Житомирської гродської книги, тоді як у Володимирських і Луцьких книгах до 1654 р. зберігаються частини документа, писані староукраїнською (док. № XXXVII, XXXVIII). Саме таке різноманіття мов і їх поєднання в окремих документах вказує, що М. Іванишеву важливо було передати цей аспект таким, як він був в актових книгах. Тексти передаються за допомогою сучасної графіки літер та сучасної пунктуації. До збережених оригінальних рис документів належить наявність довгих речень, що інколи розтягуються майже на сторінку, збереження лексики оригіналу (“урожоний”, “уряд кгородский”, “коморник”), передача підписів, відсутність розбивки на абзаци окремих структурних елементів, і водночас там, де вона є, передається оригінальна розбивка тексту самого документа. Структура типових документів, зокрема сеймових інструкцій, передається стандартизовано (док. № VIII, XXXVIII). Тексти здебільшого друкуються без скорочень, деякі займають близько 20-ти сторінок (док. № XIII, XVI, XXI, XXVI).

Упорядник втручається в текст документа і обумовлює це певними позначками. Вони стосуються таких текстових ситуацій: пропуск у тексті, що позначається круглими дужками або трикрапкою. Інколи упорядник вставляє в дужки пропущене в тексті, але реставроване ним слово. Знак питання у дужках після певного слова у тексті, як правило, означає, що упорядник не розуміє його змісту, невпевнений у саме такому написанні або у правильноному прочитанні. Інколи упорядник пропонує власні варіанти написання незрозумілого слова або групи слів.

Приміток мало. Якщо вони зустрічаються, то є в основному підрядковими і вказують на стан документа: “кінець документа відсутній”. Досить змістовною є примітка до покажчика власних імен – вона пояснює принципи укладання покажчика. Деякі примітки зливаються з текстом документа, їх не одразу можна помітити; позначені словом “примітки”.

Публікацію документа супроводжує легенда. Місце її розташування – після публікації документа. Вона виділена курсивом; містить інформацію, з

якої актової книги взято документ, рік укладання книги, її інвентарний номер та сторінки, на яких розміщено документ. Місце збереження відсутнє, бо на початку серії обумовлено, що публікуються актові книги, які зберігаються в Київському центральному архіві. Хоча структура легенд кожного документа подібна, вона може мати й окремі варіанти. Так, описана вище структура найхарактерніша для легенд документів, взятих з гродських Володимирських книг. Цих документів у збірнику найбільше. На другому місці по кількості опублікованого матеріалу стоять Луцькі гродські книги. І тут структура легенд дещо змінюється. У деяких випадках завершує легенду не зазначення сторінок, а архівний номер документа. Легенди до актів, узятих з книг гродських Житомирських, також мають свою особливість. Вони є найкоротшими: назва книги, інвентарний номер, сторінка.

Через 20 років після виходу 1-го тому частини 2-ї виходить 2-й том. Продуктивним є простеження на прикладі однієї серії історії археографічного оформлення схожих документів. Упорядником т. 2 був М. Стороженко. За структурою це видання подібне до попереднього 1-го тому. Є історична передмова “Ставлення західноруських дворян другої половини XVII століття до станових і релігійних питань”. На відміну від 1-го тому (“Зміст постанов...”), цей том має у тематиці виразний акцент. Серед великої кількості питань, що обговорювалися на сеймиках, обрано дві проблеми. Релігійне питання було, на думку М. Стороженка, саме тим, що весь час вказувало на приналежність України до російського світу й на її інакший, відмінний характер у Речі Посполитій.

Окрім історичної передмови є текстова частина, покажчики власних імен і географічних назв, зміст. Останній є найповнішим з уміщених в усіх аналізованих виданнях АЮЗР, оскільки повністю відображає структуру видання. Тим самим недоліком, що й у 1-му томі, є відсутність археографічної передмови, в якій би було зазначено основні принципи видання. Хоча у примітці до іменного покажчика є вказівка на принцип його укладання. Натомість примітки, що могли б почасти компенсувати відсутність археографічної передмови, зустрічаються вкрай рідко.

До головних елементів археографічного оформлення належать заголовки, принципи передачі тексту, легенди, додатки та покажчики. Заголовки документів текстової і змістової частин видання збігаються. Збігаються навіть помилки, як-от збій у нумерації документів. Заголовки, як і у томі 1-му, відокремлені від текстів і набрані дрібнішим шрифтом. Їхня структура досить стандартна й аналогічна до т. 1. Вказується тип документа, дата і зміст. Як правило заголовки містять одну повну дату (вказується число, місяць і рік). Це дата впису документа до актової книги. Хоча трапляються випадки, коли вказується лише рік (док. № XVIII, XIX, XXXIV, XXXV), попри те, що в тексті документа вказано день і місяць (док. № XVIII, XIX). Також є заголовки, що містять декілька дат. Це не наступні чи дотичні документи, а такі, що стосуються безпосередньо самого факту, відтвореного у документі (зокрема скасування на сеймі якоїсь постанови, дату якої вказується, або включення в інструкцію додаткового документа, створеного раніше). Такий підхід відрізняється від запропонованого М. Іванишевим (коли з декількох дат

обиралась одна) та М. Грушевським. Останній зберігав дотичні до основної справи документи (її початок, документи, що впливали потім із самої справи або які мали певний стосунок до неї).

Заголовки, укладені М. Стороженком, досить детально і повно відображають зміст документа, що, безумовно, вплинуло на їхній розмір. Найпоширенішими є заголовки на третину сторінки. Коротких заголовків на 2-3 рядки досить мало, і вони стосуються переважно публікації фрагментів документа. Трапляються й дуже розлогі, більші, ніж на сторінку (док. № XIII, XVII). Як правило, вони відповідають величині документа. Так, заголовок документа № VIa займає два рядки, а текстова частина – 1,5 сторінки, тоді як заголовок док. № XVII займає 54 рядки і відповідає 24-м сторінкам опублікованого документа. В більшості випадків такі великі заголовки складені до текстів, взятих з Луцьких гродських книг.

Зміст заголовка залежить від змісту постанов. Якщо в документі № I зазначено лише два питання, що розглядалися на сеймику, то документ № II містить вже п'ять напрямків, а документ № XVII – близько двадцяти. У заголовках вживаються автентичні слова, що інколи є незрозумілими для пересічного читача: “індигенти” (док. № XII) “гиберна” (док. № XL) тощо. Ці слова вживаються без пояснення від упорядника. Також інколи вживаються латинські слова, що означають назву документа, усталений вислів тощо. Інколи у заголовку вставляються перекладені російською мовою цитати з документа (док. № LXI). У випадку док. № LXI заголовок повністю замінює текстову частину, коротко її переказуючи.

Щодо мови тексту. Основний текст подається польською мовою, але вступна частина і прикінцева – староукраїнською. Такі тексти в основному характерні для Володимирських і Луцьких гродських книг. І так само, як в т. 1-му частини 2-ї, зберігається відмінність між ними і текстами Житомирських гродських книг, що є повністю польськомовними. Хоча вже з 70-х років XVII ст. зменшується об'єм “руської” мови у текстовій частині Володимирських і Луцьких актів. Так, починаючи з документа № LXIX дедалі частіше трапляються випадки, коли вступ написано староукраїнською, а традиційне закінчення про впис до актової книги – вже польською мовою. У подальшому скорочення об'єму староукраїнська мова зазнає вже у вступі. З док. № XCIV скорочення вмісту української мови у документі перетворюється на сталу тенденцію. Така публікація, що відображає мовні процеси, є важливою для упорядника, оскільки підтверджує його тезу, викладену в передмові, про відмову руської еліти від своєї етнічної приналежності. Одним з її атрибутів була мова.

Тексти передаються сучасною для упорядника графікою із застосуванням сучасної пунктуації, але без розбивки від упорядника на абзаци. Польськомовний текст передається із вкрапленнями латини: “in nullo termino contra omnem juris publici...” (док. № I), “Reassumptio dawnych praw o religiey greckiey aby reassumowana byla y oney liberum exercitium we wszystkich miastach” (док. № LXXIII). У тексті збережено форми місцевої латини, яких латинські вирази набувають під впливом польської та української мови. Тексти не завжди публікуються повністю, і це ніде не застережено. На форму

такої публікації вказує заголовок “З інструкції...”, “З постанови...”, інколи на відсутність вступної чи прикінцевої частини вказує трикрапка (док. № XLIII, LXXXIV, LXXXVI, LXXXVII). Найбільше у формі фрагмента публікується інструкцій (близько 16-ти), а постанови – значно в меншій кількості. В одному випадку текст відсутній, його замінює акцентований заголовок: “В постановлении от 2 мая 1673 года черниговские дворяне выражают готовность грудью защищать «веру святую католическую, честь короля, права и вольности всей Речи Посполитой» *Книга грод. Владимирская 1673, № 1045, л. 1097, № 188*” (док. № LXI). Легенди досить короткі і за структурою схожі на ті, що й у томі 1 частини 2.

Останній том частини 2-ї вийшов у 1910 р.²¹. Його упорядником був І. Каманін. За структурою він аналогічний до двох попередніх, але історична передмова навіть за заголовком “Декілька слів про значення сеймикових постанов початку XVIII ст.” вказує на те, що основним об’єктом дослідження будуть самі сеймики. І дійсно, у цій серії це перше спеціалізоване дослідження, присвячене сеймикам як формі місцевого самоврядування. Археографічна передмова відсутня, попри те, що І. Каманін цікавився широким спектром питань, що стосуються зовнішнього вигляду документа. Заголовки до документів у текстовій і змістовій частині збігаються. У цьому виданні, як і в попередньому, спостерігається збій нумерації. Заголовки в більшості випадків достатньо повні й виконані за єдиним стандартом. До них входить назва документа, адресат, переказ змісту, дата. Особливо розлогими заголовки є до інструкцій послам, що вказує на підвищений інтерес упорядника до цього типу документів, і це має підтвердження у вигляді посилань передмови. Серед назв документів переважають “постанови”, також велика група “інструкцій”. Загалом різновидів документів не так багато. Окрім названих, ще зустрічаються “додаткові постанови”, “протести” та “витяги”. У заголовку є переказ змісту документа. Типовим є вказування додаткових дат, що зустрічаються у тексті документа або дотичних документів; детальний переказ змісту у вигляді перерахунку його окремих аспектів. Інколи переказується кожний пункт документа. Часто вказуються конкретні прізвища. Заголовок кожного документа має прикінцеву дату. Типовим є повне датування, тобто вказується число, місяць і рік.

У збірнику опубліковані в основному польськомовні тексти, частина з яких зберігала ще сліди староукраїнської мови у вигляді вступів і закінчень. Тексти розбиті на абзаци, присутня сучасна пунктуація та орфографія із збереженням тогочасної лексики. Окремо курсивом виділяється частина документа, що містить підписи. Частина текстів опублікована зі скороченнями. Легенди стандартні. У них вказується місце збереження документа, інвентарний номер актової книги без зазначення її назви, аркуш та номер документа.

Особливу увагу привертають примітки. Вони зустрічаються двох видів – підрядкові, розміщені внизу сторінки під рисою, і примітки, що розміщені одразу після тексту. Перші нумеруються за допомогою арабських цифр,

²¹ Там само.

другі позначаються словом “примітка”. Підрядкові примітки інформують в основному про те, що документ надрукований зі скороченням. Причиною скорочення головню є те, що інформація про подію, явище, особу тощо зустрічається у попередніх документах. І. Каманін вказує їх сторінки.

Примітки одразу після тексту, як правило, вводять дотичні до опублікованого документи з інших актових книг. І. Каманін у легенді вказує їхні вихідні дані. Таким чином, видання розширюється, охоплюючи ширше, ніж опубліковане, коло документів.

Підсумовуючи огляд археографічного оформлення частини 2-ї, можна зазначити, що поступово відбувається стандартизація оформлення заголовків, легенд. Передача текстів дедалі більше осучаснюється. Самі вони часто підлягають скороченню, внаслідок прагнення упорядників підвищити концентрацію інформативного потенціалу збірника за певною тематикою. Все активнішу роль починають відігравати примітки, куди виносяться інформація про роботу упорядника з документами, а також заголовки.

Частина восьма відкривається двома томами, підготовленими М. Грушевським. Вони об’єднані назвою “Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства...” і є одним цілим. Про це свідчить як передмова, що розпочинається в першому томі, продовжується в другому, так і хронологія розміщення документів (перший том охоплює документи XV–XVI ст., а другий XVII–XVIII ст.). Єдиною є структура цих двох томів. Так, перший том не містить покажчиків. Вони завершують другий том і є спільними для обох. У примітці до “Покажчика”, доданого до 1-го і 2-го томів 8-ї частини, зазначено, що в покажчиках позначено лише 2-й том, тоді як посилання на сторінки 1-го йдуть без вказівок на номер тому. У передмові до 1-го тому М. Грушевський наголосив, що ці два томи становлять єдине видання, тому не лише покажчики, але й додаткові матеріали, зокрема регести, що стосуються матеріалу, вміщеного в обох томах, опубліковано наприкінці 2-го тому, як і археографічні елементи видання (принципи передачі тексту, примітки, легенди тощо). Попри очевидну єдність, кожний том має окрему структуру, що складається з передмови, текстової частини, змісту. Окрім того, кожний том має й індивідуальні структурні особливості. Том 1-ї частини 8-ї містить передмови двох авторів: М. Владимирського-Буданова та М. Грушевського, а 2-й том, як уже зазначалося, містить іменний та географічний покажчик до обох томів, а також додатковий матеріал у вигляді регестів.

Проаналізуємо кожний елемент цього видання. Обидва томи містять передмову М. Грушевського. Це цілісне наукове дослідження, розбите на дві частини. В 1-му томі воно вміщене під заголовком “Замість вступу”, складається з декількох частин, кожна з яких має окрему назву. Дослідження супроводжує система посилань, що займає третину загального тексту передмови. За змістом підрядкові примітки групуються так: посилання на історіографію; посилання на документи, що вміщені як у самому збірнику, так і в інших виданнях; короткі підсумки наукових здобутків окремих наукових галузей (археології, етнографії, лінгвістики); аналіз джерел, їхньої достовірності й виявлення фальсифікатів.

Обидва томи не містять археографічної передмови. Окремі її елементи розкидані по всьому виданню. Так, у примітках до іменного та географічного покажчиків М. Грушевський пояснює принципи їх укладання. Основним принципом розміщення документів є хронологічний.

Особливістю текстової частини є те, що, окрім текстів документів, вміщені ще й регести у т. 2 під назвою “Регести і доповнення до актів Барського староства (XV–XVIII ст.)”. Це вказує на зростання наукової ваги такого типу видань історичних документів, що є досить новим для української археографії XIX ст.

Щодо заголовка. Для деяких видань АЮЗР була характерна невелика розбіжність між заголовками до документів у текстовій частині та тих, що подані були у “змісті”. Заголовки ж т. 1, 2 повністю збігаються у змістовій і текстовій частинах. Хоча в томі 1 у тексті йде збій нумерації документів, починаючи з док. № XLIV (у тексті XLV). Заголовки є репрезентативними і коротко передають зміст документа. Вони досить стислі порівняно з загальною практикою АЮЗР – практикою розлогих заголовків. Окремі з них складаються з декількох частин, що анонсують різні документи, між якими може пролягати століття. На перший погляд, інколи ці дві частини не пов’язані між собою, як, зокрема, заголовок документа № V у т. 1: “Жалувана грамота Владислава Ягайла шл. Лаврентію Цюлку і сину його Петру з Клодниць... на с. Гричківці й Шагутинці в повіті Калинецькому, Носківці – Брацлавському і Яроміївці – Бакотському... 4 травня 1431 р. Підтвердження короля Сигізмунда шл. Лазарю Карачовському, причому король зобов’язується повернути йому і ті села з вищезгаданих, що були віддані Петру Одровонжу 5 серпня 1511 р.”. Як бачимо, у двох частинах фігурують різні дійові особи. З’єднуючим елементом цих двох частин є право на власність землі. І це не поодинокий зразок заголовка, де згадуються різні особи різних часів, яких пов’язує між собою земельне питання. Останнє для М. Грушевського відіграло вирішальну роль, бо, як уже зазначалося, на його думку, із втратою земель місцевою елітою відбувався процес занепаду окремих елементів місцевого самоврядування. Власне, попередні документи під № I–IV дають можливість простежити долю географічних об’єктів. Це тематична підбірка документів, що ілюструє вищезгаданий процес. Вміщені у т. 1 і 2 частини 8-ї документи в основному стосуються права власності на землю: встановлюють, підтверджують, передають на основі спадкових прав або купівлі, за виступу, на певних умовах тощо. Всі вони стосуються локальної території – Барського староства.

Структура заголовків досить стандартна. У всіх вказується тип документа, адресат, повна дата (рік, місяць, число). В окремих випадках, як у док. № VI, т. 1, дата не вказується, але є пояснення М. Грушевського причини. Зміст заголовка відповідає концептуальному баченню М. Грушевського історії Барського староства. Так, окрім викладу суті справ, тут вказано географічні об’єкти, простежено історію зміни власності. Наявні вказівки на те, чи заселеною, чи пустельною була земля, особливі обставини зміни прав власності тощо. Власне, всі ці елементи набувають значення завдяки “Передмові” і є складовими загальної концепції М. Грушевського про історію

місцевого самоврядування, що тісно пов'язується з місцевою елітою, її земельною власністю, залюдненням краю, етнічним характером населення.

Заголовки часто містять іноземні слова, вміщені у дужках, що вказують на оригінальну форму написання прізвища, географічної назви, юридичного терміна в самому документі. Також М. Грушевський використовує окремі автентичні слова, не замінюючи на сучасні аналоги, що дає можливість відчувати колорит епохи.

Щодо принципів передачі текстів, то документи публікуються мовою оригіналів без перекладів. Хоча документи передаються за сучасними правилами письма, упорядник подекуди намагається передати характерні особливості, як, наприклад, вкраплення латинських виразів у польськомовному тексті. У примітках інколи намагається відтворити первісний вигляд тексту. До польськомовних текстів застосовувалися норми ХІХ ст. щодо передачі графіки літер та пунктуації. Серед структурних елементів тексту виокремлюється вступна частина, основний текст і завершальна. Хоча зустрічаються тексти без виокремлення цих частин (док. № IV т. 1, ч. 8). Публікація зберігає сліди роботи упорядника над текстом документа. Так, М. Грушевський заповнює деякі пропуски, наявні в оригіналі, за допомогою реконструйованих слів, про що окремо зазначається в підрядкових примітках. Відновлення здійснювалося на основі вивчення дотичних документів, їхньої лексики. Такі випадки у тексті означаються квадратними дужками. Ті слова, що упорядник не міг прочитати, означаються трикрапкою. Перший раз ці позначки пояснюються у підрядкових примітках, наступні випадки залишаються без пояснення. Тому, щоб зрозуміти ці аспекти, користувачу виданням необхідно послідовно, а не вибірково читати документи, оскільки пояснюється лише перше вживання редакційної позначки. Хоча щодо трикрапки, окрім пояснень на с. 24–25 т. 1, ще зустрічаються ремарки на с. 31 того ж тому. Окрім трикрапки є ще “- - -”. Різні позначки на різні ситуації. Так, “...” позначає ситуацію, коли археограф не зміг з якоїсь причини прочитати текст, а “- - -” означає наявність пропуску в оригіналі. Загалом вся робота редактора з текстом документа винесена у підрядкові примітки. Наприклад, інформація про наявні варіанти вміщеного тексту та їхні текстові особливості також розміщується у примітках, як і інші форми його публікації, зокрема регести. Підрядкові примітки охоплюють широкий спектр питань археографічного оформлення, дають уявлення про особливості текстологічної роботи М. Грушевського, тому розглянемо їх окремо, одразу після аналізу легенд.

Легенди в цьому виданні відіграють величезну роль. Вони розміщені одразу після тексту документа і виділені курсивом. На їхнє значення вказує розгорнута структура, що налічує понад 10 елементів. Перші 4 елементи присутні фактично у кожній легенді. Це назва документа, місце зберігання, номер документа та сторінки. Досить часто згадується стан оригіналу або копії документа. Також до окремих легенд М. Грушевський вносить відомості про: наявність схожого варіанта опублікованого документа з указівкою на основні розходження між ними; наступний після цього документ, що продовжує або пояснює попередній; матеріал, на якому написаний документ; наявність печатей та характеристика їхніх окремих елементів. Часто в легенді

вказуються не лише інші існуючі варіанти цього документа (т. 1, док. № XI) і місце їх зберігання з точними вихідними даними, наявність копій, але й підтверджувальні документи (т. 1, док. № XVIII), а також пов'язані сюжетно, єдиною правовою ситуацією. Це можуть бути документи, що одразу з'явилися після опублікованого, але трапляються й такі випадки, коли між документами пролягає велика часова відстань. Загалом легенда в цьому виданні є формою введення додаткових документів або варіантів опублікованих. Хоча документи в основному беруться з Коронної метрики, що зберігалася на той час в Головному варшавському архіві та архіві Міністерства юстиції Росії, через легенду упорядник вводить досить велику кількість інших документів, взятих зокрема з земської кременецької книги, що зберігалася в Київському центральному архіві. Легенда інколи містить пояснення щодо причин і обставин виникнення документа. Часто вживаються латинські терміни й вирази, що очевидно означували типову юридичну ситуацію, яка набула усталеної формули в тогочасних документах, або навпаки – якийсь особливий термін, що може тлумачитись по-різному.

“Матеріали для історії місцевого управління у зв'язку з історією станової організації. Акти Барського староства” містять також примітки. Підрядкові примітки діляться на дві групи: до заголовка і до тексту документа. Зміст приміток, що стосуються заголовка, торкається в основному питання підстав, на основі яких упорядник встановлює дату, а також імен та прізвищ основних фігурантів справи. Інколи в підрядкові примітки до заголовків вводяться відомості, що зазвичай містить легенда, а саме – оригінал чи копію покладено в основу публікації.

Зміст підрядкових приміток до тексту документа торкається таких аспектів:

1. Упорядник подає свій варіант написання у тексті слова чи фрази.
2. Підтверджує, що саме так було написано в оригіналі.
3. Пояснення герба.
4. Стосується особливостей написання прізвищ.
5. Пояснення, на підставі чого упорядник заповнив прогалину в тексті.
6. Пояснюється пропуск у тексті документа і його позначення упорядником.
7. Інше написання слова у різних варіантах одного й того ж тексту.

Подібними до “Актів Барського староства” документами, що стосуються системи управління українськими землями в межах Речі Посполитої, є опубліковані в тій же 8-й серії у т. 5-му. Це “Акти про українську адміністрацію XVI–XVII ст.” (1907 р.). Структура видання подібна до тієї, що обрав М. Грушевський: розгорнута історична передмова у вигляді наукового дослідження, текст документів, доповнення, покажчики і зміст. М. Грушевський вмістив у доповненнях регести як форму публікації актового матеріалу. У 5-му томі доповнення – це додаткові документи і матеріали, опубліковані в основному у формі витягів, як “Виписка з розхідних записів...”, та зведених даних (“Список посадових осіб на Україні в першій половині XVII ст.”). Покажчики іменний і географічний не містять інформації про принципи їх укладання та скорочення. Особливістю “Змісту” є те, що у ньому не відображено назв

деяких матеріалів, що містяться у додатках. Є розходження і щодо нумерації документів у текстовій і змістовій частині. Документи публікуються під римськими цифрами, а у “Змісті” вони позначені арабськими. Текст заголовків за винятком невеликих деталей (вживання або невживання прийменників) в основній частині та у змісті збігається.

Структура заголовків досить стандартна. Найширший її варіант включає: назву документа, автора, кому він адресований, детальний виклад суті справи; наводяться інші дотичні до даної справи назви документів, дата і місце створення документа. Зустрічаються такі назви документів: лист, привілей, грамота, судовий вирок, записка, реєстр тощо. Найбільш поширеними є листи, причому зустрічається декілька їх підвидів. Заголовок досить змістовний, містить часто додаткову інформацію. Щодо датування, то найчастіше спостерігається точне датування, коли вказується рік, місяць, число. Але досить часто зустрічаються випадки приблизного датування: “серед актів 1551 року”. Заголовки від упорядника містять лексику тогочасних документів, що вносить до них колорит епохи. При всій своїй інформативності, заголовки не є дуже розлогими і значно стисліші у порівнянні з аналогічними у т. 1, 2 частини 8-ї.

Щодо передачі загального вигляду текстів документів, то структура текстів різна. Є документи з суцільними текстами (док. № 1), а є розбиті на частини (вступ, основна частина, завершення), і в цьому, очевидно, упорядник дотримувався оригіналів. Тексти подані сучасною російською графікою, а лексика наближена до сучасної, хоча, як зазначалося, певна кількість оригінальної живомовної лексики зберігалася. Пунктуація осучаснена, так, як і написання слів з великої і малої літер. Упорядник бере у дужки букви, слова, що в оригіналі з якоїсь причини відсутні або не читаються, але відповідних пояснень про це немає. У публікації документа в окремий абзац не виділено, але зазначається наявність печатки. Посторінкових приміток небагато, і в основному вони стосуються заголовків. Але зустрічаються примітки і до легенд, де головно вказується наявність подібних за змістом документів та їхні вихідні дані. Структура легенди складається з назви книги (з якої було взято документ), сторінки та архівного номера документа. Інколи упорядник вказує на дублікат документа (док. № 16).

Підсумовуючи, зазначимо, що в другій половині XIX ст. питання репрезентації місцевої влади актуалізувалося. На кінець XIX – початок XX ст. склалися основні структурні елементи та концепція цієї репрезентації. Зокрема утвердилася думка про чужорідність українського етносу і його автохтонних форм управління в межах Речі Посполитої. Тому історія місцевого самоврядування подавалася як боротьба зі спробами полонізації або протистояння їм. Також сформувалося уявлення про глибоко етнічне коріння автохтонних форм місцевого самоврядування. Із зникненням впливу місцевих еліт через втрату землеволодіння зникає й своєрідність місцевого самоврядування. Автохтонні форми самоврядування прив’язувались до етнічного фактору. Вони зникають під впливом польської колонізації українських земель. В той же час наприкінці XIX ст. поглибилася цікавість до теми місцевих сеймиків як однієї зі складових системи державного управління Речі

Посполитої. Почалося вивчення їхніх функцій, повноважень, складу в різні періоди історії.

Сьогодні більшість з цих тез зазнає перегляду. Новітні тенденції у вітчизняній історіографії щодо трактування цього питання підсумувала Н. Яковенко²². Зокрема відхід етнічного фактору на другий план у розгляді питання збереження автохтонних форм самоврядування: старі форми могли наповнюватись новим змістом в результаті сплавляння в єдину цілісність різних етнічних груп; переосмислення “суті Речі Посполитої не як унітарної держави поляків, а як набутку кількох «політичних народів», що її замешкували та обстоювали власні корпоративні й регіональні пріоритети”²³. Зрештою, за словами Н. Яковенко, історія пізнього середньовіччя олюднюється. Відтак маємо справу не лише з абстрактними урядами, а й з конкретними людьми, що їх обіймали.

Якщо частина положень концепції про репрезентацію місцевої влади, сформованої у XIX ст., сьогодні переглядається, то самі видання часто лише набирають наукової ваги. Так, на думку В. Михайловського, видані документи Барського староства становлять джерельну базу для вивчення Західного Поділля²⁴. М. Крикун зазначає, що не лише опубліковані джерела, а й сама передмова (магістерська дисертація) до видання АЮЗР є цінною з точки зору джерел, оскільки там згадуються документи, що були втрачені архівосховищами. Таким чином вона набуває значення першоджерела²⁵.

Щодо археографії, то варто зауважити її особливість. Б. Ватуля відзначив певну хаотичність, притаманну актовій археографії України в другій половині XIX ст.²⁶. Попри існування загальних правил, вироблених центральними археографічними установами Російської імперії, в межах КАК існує практика досить довільного використання археографічного оформлення. Упорядник мав велику свободу у підборі матеріалу, його археографічному оформленні. І це певним чином суперечило не лише існуючим правилам, але й епосі позитивізму. В. Віндельбанд охарактеризував ранній позитивізм як досить авторитарну течію, зорієнтовану на жорстке упорядкування матеріалу й підпорядкування системі єдиних правил²⁷. За таких обставин свобода упорядника була недоречною. В Україні на той час, на нашу думку, панувала трохи інша дослідницька ситуація, що склалася під впливом живучості романтичних уявлень у середовищі українських істориків. Про присутність романтичної складової у світогляді, а отже, й у науковій діяльності М. Грушевського говорить О. Пріцак²⁸. Ретельний аналіз історіографічного й джерелознавчого

²² Яковенко Н. Імениті й безіменні на околиці Європи [Післямова] // Михайловський В. Еластична спільнота. – С. 324–327.

²³ Там само. – С. 325–326.

²⁴ Там само.

²⁵ Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С. 598.

²⁶ Ватуля Б. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX века: Дисс. ... канд. ист. н. – К., 1952. – 378 л.

²⁷ Виндельбанд В. От Канта до Ницше / Пер. с нем.; под ред. А. Введенского. – М., 1998. – С. 440.

²⁸ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – 80 с.

спадку українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє О. Богдашиній стверджувати про вплив романтизму як про особливість позитивістської моделі української історичної науки²⁹. Тому для з'ясування особливостей української археографії другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. варто звернутися до романтичної установки про суб'єктивну природу речей, про творчу індивідуальність, що накладає відбиток на всі свої витвори³⁰. Тому й деякі археографічні проекти слід розглядати як цілісний авторський задум, а не як зібрання простих свідчень про минуле. Зрештою щодо української археографії часто досить складно виокремити спільні риси, тому інколи об'єктивніші результати дає її дослідження за окремими іменами археографів³¹. У цьому плані варто зазначити, що томи “Актив Барського староства” є цілісним явищем, в якому кожна частина (передмова, документи, примітки тощо) підпорядковуються авторському задуму М. Грушевського. Уявлення про історію не лише зумовлюють вибір матеріалу до збірки, а й накладають відбиток на археографічну частину. Для з'ясування авторського задуму упорядника важливими є передмови. Окремі з них – дуже промовисті. Так, у М. Іванишева всі, здавалося б, розрізнені матеріали документальної частини збірок поєднуються у передмові, що має характер судового процесу. Деякі риси уявлення про суб'єктивну природу археографічної публікації присутні в лекціях з джерелознавства В. Антоновича.

Щодо спільних рис археографічних частин розглянутих томів АЮЗР, то варто зазначити, що на кінець ХІХ ст. збільшуються і поглиблюються ті елементи, які відображають роботу упорядника з документом. Це заголовки, примітки й легенди. Посилюється увага до зовнішнього вигляду документа. Робляться спроби відтворити: підпис, печатки, матеріал, на якому написаний документ. Хоча словесна точність передачі текстів при публікації у даній статті не розглядалася, але варто згадати й про неї. Так, Я. Дашкевич³² та В. Кравченко³³ відзначили досить велику розбіжність при публікації оригіналів у серійних виданнях КАК. Це стосується окремих документів Литовської метрики. Хоча й тут є свої варіанти: кількість розбіжностей і коло питань, яких вони стосуються, різняться в різних томах.

Щодо історичних передмов, то з часом вони більше насичуються аналітикою. Окрім того, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. тематика форм презентації місцевої влади почала розроблятися більш ґрунтовно в межах АЮЗР. Якщо ж охопити й “Памятники”, то можна зазначити, що ця тематика почала розроблятися лише в межах АЮЗР.

²⁹ Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні: сучасні образи класичної моделі історіописання // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листопада 2016 р.). – Х., 2016. – С. 7.

³⁰ Виндельбанд В. От Канта до Ницше. – С. 273.

³¹ Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с.

³² Дашкевич Я. О достоверности публикации материалов Литовской метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – М., 1989. – Т. 1. – С. 158–185.

³³ Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – 599 с.

Оксана КОВАЛЬЧУК

Оксана Ковальчук (Київ). **Публікація документів з історії місцевої влади у виданнях Київської археографічної комісії**

Розглянуто становлення уявлень про форми місцевої влади у світлі народницької ідеології на сторінках періодичних видань Київської археографічної комісії. Об'єктом дослідження стали історичні передмови. Вони були структурними елементами видавничих проєктів, так само, як і заголовки, легенди, примітки, додатки, покажчики. У статті простежуються також зміни археографічного оформлення збірок документів про місцеве самоврядування, що відбулися протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: влада, місцеве самоврядування, археографія, передмова, заголовок, легенда, примітки.

Oksana Kovalchuk (Kyiv). **Documents on the History of Local Authorities in the Publications of the Kyiv Archeographic Commission**

The article considers the formation of ideas about the forms of local authority in the light of populist ideology in the publications of the Kyiv Archeographic Commission. The object of the study is the historical prefaces. They were structural elements of publishing projects such as titles, places of location, commentaries, appendices, and indexes. The article also traces the changes in the archeographic editing of the collections of documents on local self-government during the second half of the nineteenth century.

Keywords: authorities, local self-government, archeography, preface, title, place of location, comments.

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ)

ОБЛІКОВО-СТАТИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ В УПА ТА ПІСЛЯВОЄННОМУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ ПІДПІЛЛІ ОУН(б)

Обліково-статистичні¹ письмові джерела Української повстанської армії та збройного підпілля ОУН(б), яке, після її реорганізації, стало основним чинником боротьби за незалежність України на західноукраїнських теренах, – важливе джерело інформації про імена, прізвища, псевдоніми, різні біографічні дані військових та членів оунівської мережі, місця їхнього походження, національність, внутрішню структуру підрозділів УПА й мережі ОУН тощо.

Дослідників УПА, котрі вивчали чи вивчають обліково-статистичні документи та плідно застосовують кількісні методи у своїй роботі, небагато. Наприклад, Іван Патриляк проаналізував 1145 “евіденційних карток” (облікових карток) УПА–Північ і створив колективний портрет українського повстанця². Ярослав Антонюк узагальнив відомі йому джерела про повстанський рух і змодельював “збірний портрет типового керівника підпілля ОУН та УПА на території Волинської обл.”³. Андрій Жив’юк та Ігор Марчук дослідили, наскільки відрізняються дані радянських та повстанських документів про обопільні втрати ВВ НКВС і УПА в бою під Гурбами⁴.

Досі не визначено, яке місце обліково-статистичні джерела займають у класифікаційній схемі повстанських документів. Немає й класифікації, яка

¹ Про деякі інші групи (та види) письмових повстанських документів див: *Ковальчук В.* “Писати Вам про все, то і волової шкіри не хватило би...” (виконавчі документи ОУН(б) у роки Другої світової війни) // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету. – Кам’янець-Подільський, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 150–157; *його ж.* Протоколи допитів у системі документообігу Організації українських націоналістів (б) і Української повстанської армії (1940–1944 рр.) // Воєнна історія. – 2008. – № 5. – С. 75–80; *його ж.* Ділові листи керівництва ОУН(б) і УПА (за матеріалами фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т. 20. – С. 424–437.

² *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. – Львів, 2012. – 592 с. – С. 257–281; *його ж.* “Евіденційні картки” УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. – 2006. – Зб. 6. – С. 110–147.

³ *Антонюк Я.* Збірний портрет керівника підпілля ОУН та УПА на території Волинської області // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. – Острог, 2013. – Вип. 20. – С. 29.

⁴ *Жив’юк А., Марчук І.* Від “Дерманської республіки” до “Дерманської трагедії”. – Рівне, 2011. – С. 70–71.

б влаштувала більшість істориків українського визвольного руху середини ХХ століття.

Специфікою масиву обліково-статистичних документів є його “кадрова” та “некадрова” складові. Інакше кажучи, одна частина цих документів – переліки людей (воїнів УПА, членів запілля, збройного підпілля ОУН), а інша – речей (наприклад – кількість зібраного одягу та взуття, наявної зброї, продовольчих запасів, зареєстрованих у канцелярії документів певних повстанських підрозділів).

Також обліково-статистичні документи варто ранжувати за походженням. Їх виготовляли: 1) штаби повстанських підрозділів (командир, начальник штабу, бунчужний, політрук, канцеляристи); 2) інтенданти; 3) коменданти і референти запілля УПА; 4) представники повоєнного націоналістичного підпілля ОУН(б).

Найважливіше місце у масиві обліково-статистичних документів належить спискам (оригінальні назви – “листа”, “спис”, “евіденція персонального складу” та ін.).

Загальні списки персонального складу та структури підрозділів

Головна відмінність списків персонального складу від багатьох інших джерел – наявність “особистих” даних про членів УПА та запілля. Фактично це переліки повстанців, поєднаних за певними критеріями й із зазначенням їхніх різноманітних персональних даних.

Перші спроби запровадити в армійських підрозділах облік стрілецького складу сягають літа 1943 р., коли ще тривала генеза УПА. 29 липня командир т. зв. 1-ї групи УПА “Славути” наказав підлеглим завести “персональну книгу людей”⁵. У такій книзі, напевне, канцелярії обліковували повстанців тих підрозділів, що були підзвітні командуванню 1-ї групи. Але на підставі яких джерел вони вели цей облік? Вочевидь, користувалися списками повстанців.

6 серпня канцелярія 1-ї групи УПА спустила в низові підрозділи перелік зареєстрованих стрільців групи. Після ознайомлення канцеляріям належало скласти список свого підрозділу, з урахуванням новачків і осіб, котрі звільнилися⁶. На жаль, жодного такого списку нами не виявлено.

Ті зі списків інших підрозділів, що відклалися в архівах, найчастіше репрезентують персональний склад сотень, не вище. Збереглася порівняно значна кількість списків підрозділів груп УПА “Заграва” і “Богун”.

Так, списки сотні Адама Рудика (“Шаули”) групи УПА “Заграва” існують у двох версіях. У першому документі, від 18 серпня 1943-го, нараховується 132 псевдоніми, без поділу їхніх носіїв на рої чи чоти. Вказано дні народження всіх фігурантів. Автор документа – “Байда”, працівник канцелярії групи. Кому адресовано документ, не зазначається, проте адресат мав перевірити його на “неточності та незгідність”⁷. Інший, “розширений” список сотні

⁵ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. – С. 129.

⁶ Там само. – С. 130–131.

⁷ Там само. – К.; Торонто, 2010. – Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. – С. 277–279.

Адама Рудика, без дати. В ньому міститься інформація про 152-х членів підрозділу – рядових “козаків”, розвідників, зв’язкових, артилеристів, “лен-тових”, саперів, кухарів, фірманів, санітарів і т. д. Форма документа – сім колонок: № п/п, псевдонім стрільця, рік народження, функція, назва зброї, № зброї, прим. Не зазначені ні адресант, ні адресат. Проте автора можна визначити за змістом. Під першим номером у колонці псевдонімів проходить “Шаула”, в четвертій колонці зазначено його військове звання – “сотенний”. Аналіз псевдонімів показав, що цей документ міг бути укладений наприкінці жовтня 1943-го⁸. У науковому обігу також перебуває документ з надр з’єднання груп УПА № 33: персональний список бригади “Пам’ять Крут”. Цей документ – без дати й підпису⁹.

Великий пласт списків (53 документи на 208-ми аркушах), що переважно стосуються різних підрозділів групи “Богун”, зберігся у ГДА СБУ. Це російськомовні копії перекладів документів, які були захоплені радянськими “смершівцями” у червні 1944 р. Переклади завірени заступником начальника 3-го відділення ВКР “Смерш” 13-ї армії Митрофановим. У типовому такому списку зазвичай вказувалося прізвище, ім’я та по батькові кожного фігуранта, його псевдонім на момент внесення відомостей, рік народження, останнє місце проживання, освіта, а інколи (у примітках) – національність¹⁰.

Працівники львівського Центру досліджень визвольного руху в 2012–2013 рр. здійснювали реставрацію списків загиблих кількох підрозділів групи (ВО) “Буг”¹¹. У одному з найбільших таких списків – за травень 1945 – липень 1946 рр., нібито є записи про 952-х повстанців¹².

Цінним (і досить рідкісним) статистичним джерелом є повні переліки внутрішньої структури великих підрозділів УПА. Приміром, за актом передачі “Хвастівського” загону групи “Заграва” від одного командира до іншого в підрозділі нараховувалося 12 сотень (подані всі їхні назви), підстаршинська школа та шпиталь із обслугою¹³.

На наш погляд, слабке збереження описаних вище статистичних джерел пояснюється короткостроковістю їхньої дії. Наприклад, Марія Пунда, котра у березні 1944 р. трудилася машиністкою обласного референта СБ “Нестора”, на радянському допиті свідчила, що одного разу друкувала “схему побудови УПА”. Також нібито ця “схема” (документ, у якому йшлося про організацію обласних і окружних штабів УПА) була таємною, а відтак в ОУН нею могли користуватися на рівнях, не нижчих за повітові осередки¹⁴.

⁸ Там само. – С. 280–287.

⁹ Там само. – С. 382–385.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 71. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 1–240.

¹¹ В’ятрович В. 40 літрів повстанських документів (<http://incognita.day.kiev.ua/40-litriv-povstanskux-dokumentiv.html>).

¹² Нога Х. Понад тисячу документів ОУН і УПА на Львівщині передали історикам (https://zaxid.net/ponad_tisyachu_dokumentiv_oun_i_upa_na_lvivshhini_peredali_istorikam_n1239817).

¹³ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / [Упоряд. О. Вовк, С. Кокін]. – С. 632–633.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Оп. 29/1093. – Спр. П-13721. – Арк. 16 зв.

Не варто ставити знак рівності між описаними вище списками персонального складу УПА та тими списками-узагальненнями втрат членів ОУН і УПА, які (можливо, з меморіальною метою) склались у збройному націоналістичному підпіллі постфактум. Наприклад, у Державному архіві Тернопільської області зберігся “Список упавших (за час від 1943–1947 рр.)” уродженців Вишнівецького (нині – складова Збаразького), Почаївського (нині – складова Кременецького), Шумського, Великодедеркальського (нині – складова Шумського) районів Тернопільщини. Автор цього джерела невідомий. У ньому подано жертви (імена, по батькові, псевдоніми) в основному внаслідок діяльності радянських чинників у розрізі кожного з районів (Шумський: 307 жертв, Вишнівецький: 181 жертва, Великодедеркальський: 165 жертв, Почаївський: 145 жертв)¹⁵.

“Тематичні” списки персонального складу та структури підрозділів

У підрозділах УПА та запіллі також набули поширення тематичні (номенклатурні) списки персонального складу.

Організаційно-мобілізаційний референт ВО “Богун” “Тирса” 24 листопада 1943 р. наказав: “...8. Вести по надрайонах сталий облік мобілізованих до УПА. Негайно подати дані про кількість мобілізованих за станом на 1.12.43 р.”¹⁶. У ВО “Лисоня” двоє штабістів 27 квітня 1945-го наказали командирам сотень подати персональні дані командного складу по відділах: рійових лінійних, рійових у жандармерії, чотових, сотенних, курінних, а також усіх “політвиховників, санітарів та інтендантів включно від чотових в гору”. Автори ініціативи також повідомили, що саме розуміють під згаданими персональними даними: псевдоніми, правдиві імена та прізвища, вік, відомості про військову службу, військовий ступінь, освіту, членство в ОУН, характеристику зверхників (“опінію”)¹⁷.

Перша згадка про облік охоронців трапляється в документах 1-ї групи УПА 29 липня 1943 р.: “Кожний самостійний відділ має завести в себе вартівничі книги”¹⁸. 9 вересня, у зв’язку із запровадженням чергувань на нічних й денних постоях, заходи з їхнього обліку запровадили у Бойовій групі “Бористена” (“книги джурів”, “книги інспекційного старшини і команданта варті по таборі”)¹⁹. В сусідній групі “Турів” із введенням обліку вартівничих зволікали довше. Так, 30 жовтня 1943 р. командир Юрій Стельмашук-“Рудий” розіслав по підрозділах вказівку завести “книги варт”²⁰. Але очільник загону “Котловина” групи “Турів” продублював розпорядження “запровадити по відділах книги варт” аж 20 листопада²¹. Його колега з сотні “Погром” – ще пізніше, у грудні²².

¹⁵ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. р-3432. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1–138.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 431.

¹⁷ Там само. – К.; Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [Упоряд. С. Волянчук]. – С. 73.

¹⁸ Там само. – Т. 2. – С. 129.

¹⁹ Там само. – С. 144.

²⁰ Там само. – С. 502.

²¹ Там само. – С. 564.

²² Там само. – С. 576.

Подекуди ставили на облік “східняків”, тобто повстанців, котрі народилися за межами Західної України. Так, у списку східняків куреня “О.” [“Острий”, псевдонім командира куреня Ярослава Ждана?] навпроти кожного псевдоніма наведено відомості про те, в якій області – УРСР, БРСР чи РСФРР – і коли саме його носій з’явився на світ, яку здобув освіту (скільки класів школи закінчив), коли вступив до ОУН, яким видом зброї володіє, чи має цивільну спеціальність, як потрапив до армії, військове звання²³. До речі, кілька аналогічних документів за 1944 рік, із даними про місця народження та час вступу до УПА майже 250-ти східняків, опрацював київський історик Володимир Сергійчук. Він розсортував фігурантів цих списків за регіонами їхнього походження (східні області УРСР, республіки СРСР). Вочевидь, джерела, з якими працював дослідник, теж були анонімними та недатованими²⁴. До серпня 1950-го у Карпатському краї ОУН(б) провідники надрайонів теж уклали списки вихідців з-за річки Збруч – називали їх “наддніпрянцями”²⁵.

2 грудня 1943 р. т. зв. політичний осередок поневолених народів Сходу Європи і Азії надіслав всім підрозділам групи УПА “Енея” два формуляри. У порожні стовпчики першого треба було вписати дані про неукраїнців в їхньому підрозділі УПА, до другого – внести дані про місця розміщення на українських теренах різних національних частин, що є в німецькій армії, або відділів шуцполіції. Ці формуляри потрібно було заповнити і здати через курінних командирів командирів групи до 10 грудня²⁶.

Побутували й “рекомендаційні” списки військових про представлення їх до підвищень у військовому званні, інших відзнак. Збереглося два формуляри, один – “спису старшин, яких належить затвердити в посіданих ними рангах”, другий – “спису козаків, яких належить підвищити до старшинської ранги”. Саме за цими зразками від 4 вересня 1943 р. командири груп УПА уклали відповідні документи. До “спису старшин...” записували прізвища, імена та по батькові, псевдоніми повстанців, місце служби і ранг (із посиланням на документи, що підтверджують ранг). У “списі козаків...” окрім прізвищ, ініціалів та псевдонімів повстанців, ставили відмітки про їхню освіту, бойові успіхи та думку про них командира групи. Ці документи частково шифрували²⁷. У ВО “Лисоня” командирів підрозділів зобов’язували “подавати стрільців та старшин до авансу, до відзначення за відвагу, до відзначення за рани”²⁸.

На початку осені 1943 р. в надрах групи УПА “Турів” склалася цікава ситуація з виконанням наказу командира групи про підвищення у військовому званні кращих військових. Очільник одного із загонів, “Лівар”, не встиг до обумовленого терміну виготовити такі списки: підстаршин (до старшого десятника включно), рекомендованих для підвищення у військовому званні; кандидатів на підхорунжих; старшин із інших армій (для затвердження);

²³ Там само. – Т. 14. – С. 411–413.

²⁴ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 427–447.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 108. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 3–43. – Внутр. арк. 27.

²⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 78–79.

²⁷ Там само. – С. 30.

²⁸ Там само. – Т. 20. – С. 75.

кандидатів на старшин “для предложення командирові Укр[аїнської] Повстанчої Армії”²⁹. Тож 28 вересня командир групи “Турів” “Рудий” його розкритикував і звелів надолужити згаяне³⁰. Але в терміни не вклалися й інші, напр., командир загону “Котловина” “Ю. Рубашенко”. Тому 30 жовтня командир групи знову відтермінував кінцевий термін: наказав командирам загонів надіслати перелічені вище документи до 15 січня 1944 р. Що цікаво, на цю повторну вказівку “Ю. Рубашенко” знову відреагував із запізненням, причому аж на місяць: переадресував вказівку на місця 20 листопада³¹.

У загоні УПА “Котловина” станом на 12 жовтня 1943 р. велася “почесна книга героїв”, до якої вносилися відомості про кращих стрільців загону водночас із підвищеннями у військових званнях³².

25 грудня 1945 р. Роман Шухевич-“Мамай” закликав Василя Кука “...представити командирів УПА–Північ і УПА–Південь, а також членів Організації до звань і відзнак УПА, бо є думка, що іменуються лише УПА–Захід. ... При представленні до звань людей із півночі представляти до вищих звань, ніж на ЗУЗ, бо там важчі умови”³³. Коли на початку 1946-го референт СБ ОУН(б) на ПЗУЗ Микола Козак одержав наказ Миколи Арсенича “про номінацію і відзначення вояків УПА і працівників Організації”, то переслав його на “315”, після чого прокоментував доцільність появи цього документа: “На мою думку, воно не дуже кінцеве. Живих прац[івників] СБ мало залишилося, а тим, що впали, вже всеодно”³⁴. Утім, Козак виконав-таки цю вказівку, бо в червні 1947-го Василь Кук йому відписав: “Листу [Вашу] до відзначень і номінацій одержав і спрямовую куди слід”³⁵. Від цієї ідеї Кук не відступився і в 1950 р. – звелів Василю Галасі “підготувати листу про представлення до нагород”³⁶. Він же чекав на “документ із терену з пропозиціями про нагородження і присвоєння звань” улітку 1953-го від провідника Карпатського краю Василя Охримовича³⁷.

Улітку 1952 р. провідник Рівненського краю Анатолій Маєвський-“КРС”, як і Микола Козак раніше, теж зі скепсисом поставився до вказівки Василя Кука-“О.” скласти “список про номінації і нагородження”, пояснивши йому, що такі практики неприйнятні в умовах поточної політичної ситуації: “Відносно того, щоб залагодити список про номінації і нагородження усіх – і мертвих, і живих, то справа нелегка і не знаю чи вдасться. Тому, що як кого номінувалося чи нагороджувалося, то робилось-повідомлялось без шуму, інші не знали. До того, багато людей впало. Сам знаю, що хоч чув про нагор[одження] інших, але не певний яке саме нагородження. Найлегше це

²⁹ Там само. – Т. 2. – С. 495.

³⁰ Там само. – С. 495.

³¹ Там само. – С. 565.

³² Там само. – С. 558–560.

³³ Літопис УПА. Нова серія. – К., Торонто, 2011. – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. – С. 329–330.

³⁴ Там само. – С. 420.

³⁵ Там само. – С. 248.

³⁶ Там само. – С. 281.

³⁷ Там само. – С. 312.

пошукати по архівах накази про нагородження. Знаю, що в 1946 році на цих теренах був перший наказ про нагородження. Я його читав, в себе не маю. Про себе знаю – що у 48 р. осені подав список про нагородження. Наказу немає про тих осіб – не бачив (там був Сагайдачний – Віктор), а цей – 1/52 то слідує – останній. Хиба, може, з інших теренів подавали (маю на думці Волинь). Посвідки не видавались – принаймні я не одержав для своїх. Буду старатися збирати такі дані, заходи вже поробив. Все, що зможу, витягну з арх[івів] і пришлю Вам. ... я проти того, щоб надалі вишукувати різні причини і видумувати нові нагороди. Сьогоднішній час і «обильність» нагород – якось не смачно виходить. Тепер, власне, не треба давати нагород, бо щоб даного не запитали»³⁸.

Окремо обліковували учнів підстаршинських шкіл. Один із таких документів (дата написання не встановлена) – список учасників підстаршинської школи імені полковника “Коника” ТВ “Лемко” групи (ВО) “Сян” УПА–Захід³⁹.

Укладалися списки хворих і дезертирів. Зокрема, в січні 1945-го виконувачі обов’язків командира й шефа штабу ВО “Лисоня” планували запровадити в кожному підрозділі “книгу хворих”⁴⁰. Поряд із списками хворих, у системі повстанського документообігу побутували й переліки медичного персоналу. Так, у недатованому листі за 1943 рік (написаний не пізніше 5 жовтня) член підпілля на теренах ВО “Лисоня” “Меч” вимагав від “Остапа” надати “список санітарів фельдшерів, студ[ентів] медицини”, а також “подати правдиве назвисько і де працюють”⁴¹.

Були й списки дезертирів. Документ із такою назвою наприкінці 1943-го чи на початку 1944 р. спрямувало на адресу командира групи УПА “Заграва” командування загону “ім. Остапа”. В ньому містився перелік утікачів із місцевої навчальної сотні, “рекомендованих” до ліквідування Військово-польовою жандармерією УПА⁴². Про інший список дезертирів – із сотні УПА “Хоми” – знаємо лише, що там налічувалося 49 псевдонімів⁴³. Ще один подібний документ, “список козаків, котри не долучили до загону ім. Остапа”, стосується періоду реформування УПА у зв’язку з просуванням через Волинь радянсько-німецького військового фронту (березень 1944 р.). Зміст цього джерела відображає труднощі з відновленням первісного, “до проходження фронту”, персонального складу підрозділу “Свірка” загону ім. Остапа групи УПА “Заграва”. Станом на 22 березня одні зі сотні свірківців іще перебували в селах по своїх домівках, решта – воювали в інших підрозділах⁴⁴.

³⁸ Там само. – С. 596–597.

³⁹ Літопис УПА. – Торонто; Львів, 2001. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий “Лемко”. (Документи і матеріали). – С. 742–745.

⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20. – С. 265.

⁴¹ Там само. – С. 599.

⁴² Там само. – Т. 14. – С. 310.

⁴³ *Веденеев Д.* Против врагов внешних и внутренних: контрразведывательное обеспечение в Украинской повстанческой армии // Камуфляж. – 2009. – № 7. – С. 19.

⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 42–42 зв.

Обліковували повстанців, які загинули в боях чи були розстріляні⁴⁵. Але треба від них відрізняти списки розстріляних стрільців у самій УПА за порушення правил перебування в армії⁴⁶ (один такий згадав командир загону “ім. Остапа” групи “Заграва” наприкінці грудня 1943-го) від списків упівців, над якими розправилися ворожі сили. Чимало “посмертних” списків полеглих членів УПА в різних частинах Волині та Полісся укладалися за схожими формулярами. Структура цих, за фактом, розгорнутих біографічних довідок на повстанців приблизно така: псевдонім (іноді – справжні ім’я та прізвище повстанця), організаційна посада, рік та місце народження (регіон, район, село), обставини загибелі (назва ворожої сили, місцевість бою з ним, дата)⁴⁷. Так, “спис впавших в боях козаків” Корсунського загону (від 27 жовтня 1944 р.) налічує 71 псевдонім. Усі ці люди (переважно – рядові козаки) загинули в різні часи від 10 квітня 1943 р. до 24 серпня 1944-го. Вони – жертви боїв із: “німаками”, “мадярами”, “ляхами”, “більшовиками”, “червоними”, “червоними партизанами”, “НКВД”. Місця цих сутичок – переважно Дубровицький і Володимирецький райони Рівненщини⁴⁸. Перелік утрат у Луцькій, Ковельській і Берестейській округах 1945-го (без підпису автора) нараховує більше 87-ми позицій⁴⁹. Анонімний список 38-ми “працівників орг. і к-рив УПА Північно-східного краю”, полеглих переважно в 1945-му, радянські чинники захопили в затриманого провідника ПСК Федора Воробця-“Верещаки”⁵⁰. Володимир Кудра-“Роман” – автор “Листи впавших зі СУЗ від 1945–1949 рр.”. Там зібрано дані про 13 упівців і 27 оунівців. Вони загинули в різні проміжки часу (від серпня 1944 р. до липня 1949 р.) переважно на Житомирщині (Новоград-Волинський, Малинський, Коростенський, Ємільчинський, Радомишльський, Баранівський райони)⁵¹. Перелік “впавших” упівців у Холмській окрузі в першій половині того саме року складається з 17-ти пунктів⁵². 13 грудня 1943 р. до “книги вбитих” загону УПА “Котловина” записали “Богдана” із сотні “Громобій” і трьох козаків, котрі загинули в бою з німецькими окупантами в Разничах 9 грудня 1943-го⁵³. У документах “листи впавших” підсумовано втрати на території військового повстанського надрайону “Харків” у лютому 1946-го⁵⁴ та на Ковельщині за 1948 рік⁵⁵.

Списки полеглих повстанців на зразок вищезгаданих укладалися і в інших регіонах. Зокрема, на Тернопільщині списки “упавши[x] на Полі Слави”

⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 55.

⁴⁶ Там само. – Т. 14. – С. 310.

⁴⁷ Там само. – Т. 8. – С. 325–332.

⁴⁸ Там само. – Т. 14. – С. 365–369.

⁴⁹ Там само. – С. 790–796.

⁵⁰ Там само. – С. 937–939.

⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2011. – Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. – С. 857–859.

⁵² Там само. – Т. 8. – С. 769–770.

⁵³ Там само. – Т. 2. – С. 565–566.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2: Упр. 2-Н. – Оп. 39: 1953 р. – Спр. 6. – Арк. 71.

⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16. – С. 522.

Обліково-статистичні документи в УПА та післявоєнному націоналістичному...

вояків УПА мали надсилати до ГВШ за вказівкою командира та виконувача обов'язків шефа штабу ВО "Лисоня" наприкінці 1945-го⁵⁶.

На місцях швидко відреагували на це. Документи такого змісту в районах Чортківської округи ОУН(б), напр., почали продукувати наприкінці 1945 р. й продовжили протягом наступного. Ці джерела називалися по-різному, як-от "список упавших борців Революції", "звіт впавших стрільців" або навіть "евіденція впавших борців-героїв"⁵⁷. Так, у "евіденції впавших борців-героїв на час другої більшовицької окупації до жовтня 1945 року", яку уклали в Товстенському районі, – 135 імен. Аналогічний документ із Чортківського району (але за період квітня 1944 – серпня 1945 рр.) містить 76 записів. 194 повстанських жертви подані у "евіденції впавших борців-героїв за час другої більшовицької окупації р-ну Мельниця". В подібному списку зі Скала-Подільського району ("Впавші друзі революціонери за час другої більшовицької окупації", який охоплює проміжок часу від 1 квітня 1944 р. до 25 серпня 1946 р.) подано 180 імен жертв⁵⁸.

Так само 1 травня 1947 р. у вказівках невідомого автора про ведення пропагандистської роботи на СУЗ наголошувалося, що необхідно "подати список упавших борців революції від початку большевицької дійсності до останнього звітованого періоду в формі некрологу (Коротка біографія упавшого). Оскільки десь були жертви в час німецької окупації, то також подати й ці"⁵⁹. Загалом, небіжчиків з УПА обліковували "суспільники" (згодом їх називатимуть "політвиховниками"). Вони входили до складу штабів сотень і куренів УПА⁶⁰.

27 жовтня 1943-го командир підрозділу УПА "Котловина" наказав підлеглим "подавати списки забитих, ранених, пропавших безвісті, дезертирів та інше"⁶¹. А 6 грудня командир групи "Турів" "Рудий" наказав усім командирам куренів групи завести "книги вбитих і караних"⁶². Із 16 грудня 1944 р. також мусили вести "книги поранених" персональні старшини в бригаді "ім. Лайдаки" ЗГ УПА № 33. Дані про вбитих у цій бригаді вносили, напевно, до "книги героїв"⁶³.

Як правило, списки полеглих, що охарактеризовані вище, походять із надр УПА й анонімні. А от більшість подібних джерел оунівського походження – з авторськими підписами. Сто чотири повстанці, які стали жертвами протистояння з "совітами" в кількох районах Рівненщини (переважно – Клеванському, Мізоцькому, Олександрійському, Гоцанському) та у Волинській області з 1943 до 1945 рр., облікував провідник ОУН(б) на ПЗУЗ⁶⁴. Схожим чином провідник "Смок" підсумував дані про 19 повстанців, котрі загинули

⁵⁶ Там само. – Т. 20. – С. 144.

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф. 73. – Оп. 1 (2010). – Спр.104. – Арк. 11, 44, 55.

⁵⁸ Там само. – Арк. 11–16, 37–41, 70–76, 96–105.

⁵⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18. – С. 155.

⁶⁰ Там само. – Т. 2. – С. 55.

⁶¹ Там само. – С. 562.

⁶² Там само. – С. 518.

⁶³ Там само. – Т. 14. – С. 341.

⁶⁴ Там само. – Т. 8. – С. 325–332.

на Вінниччині, Хмельниччині та Рівненщині впродовж Другої світової війни⁶⁵. Йому підлеглий “П.” надіслав у квітні 1949-го “список впадших стрільців УПА за німецької окупації в Міз[оцькому терені]”, а також “листу впадших організаційних людей в Острозькому районі” за 1949 р.⁶⁶. Подібні документи 1947 р. референти пропаганди в районах і надрайонах Станіславської округи ОУН(б) готували з нагоди Дня УПА 14 жовтня⁶⁷. Списки полеглих використовувалися в післявоєнному збройному підпіллі з пропагандистською метою. Так, у 1947-му провідник одного з районів на Рівненщині, під час святкування Дня Зброї 31 серпня, мав зачитати список загиблих із відомостями про покійних діячів ОУН(б) і УПА як місцевого, так і вищого рівня⁶⁸.

Інші “особові” обліково-статистичні документи УПА

У номенклатурній палітрі системи упівського документообігу була ціла низка інших обліково-статистичних документів з особовими даними повстанців. Хоча вони мали нижчий інформаційний потенціал, це не означає, що ними можна знехтувати.

Зокрема, є показовими документи груп УПА на ПЗУЗ (кінець 1943 – початок 1944 рр.) про зарахування повстанців до складу підрозділів (“мобілізаційний лист”⁶⁹), про право повстанців на тимчасове (“перепустка”⁷⁰, “карта урльопу”⁷¹, “посвідка”⁷², “звільнення”⁷³) чи постійне (“карта звільнення”⁷⁴) перебування поза армією, лікарські довідки, “завідомлення”⁷⁵ (виклики) з дому до армії⁷⁶.

Наприклад, кожний військовий УПА на території, підлеглий коменданту “Ярославові Кармелюку”, з 15 жовтня 1943 р. мав носити при собі “документ із штабу загону чи куреня”⁷⁷. Ймовірно, йдеться про прообраз “евіденційної картки”. Вже за два тижні командир групи “Турів” “Рудий” наказав канцеляріям вносити особові дані повстанців із таких посвідчень до картотек: “...запровадити картотеки козаків, підстаршин і старшин. Взір подаєм. Подати відписи картотек всіх підхорунжих і старшин”⁷⁸. 22 листопада до цієї вказівки вніс уточнення наступник “Рудого” на посту командира групи “Турів” –

⁶⁵ Гурин В., Завальнюк К., Петренко О., Стецюк Т. Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років ХХ ст. мовою документів та досліджень. – Вінниця, 2009. – 304 с. – С. 224–226.

⁶⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16. – С. 555.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 137.

⁶⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16. – С. 352–353.

⁶⁹ Там само. – Т. 2. – С. 432.

⁷⁰ Там само. – Т. 14. – С. 288.

⁷¹ Там само. – С. 116–117.

⁷² Там само. – С. 114, 467.

⁷³ Там само. – С. 116.

⁷⁴ Там само. – С. 119.

⁷⁵ Там само. – Т. 14. – С. 120.

⁷⁶ Там само. – С. 117–118, 279.

⁷⁷ Там само. – Т. 2. – С. 632.

⁷⁸ Там само. – С. 502.

“Богун”. Як значилося в його інструкції, на картках треба ставити позначки про підрозділи “згідно умовлення”. До командування групи треба було надсилати копії карток тільки старшин і підхорунжих⁷⁹. 30 листопада вказівки “Богуна” продублював командир загону “Котловина” групи “Турів” “Ю. Рубашенко”⁸⁰.

8 грудня 1943 р. командир групи УПА “Богун” Петро Олійник-“Еней” теж запровадив у своїх підрозділах евіденційні картки – для обліку козаків, підстаршин і старшин. На місця розіслав формуляри цих карток. Контроль за веденням “евіденційних справ” доручив “Жуку”. Заповнені картки (чи копії?) треба було передавати до штабу групи⁸¹.

Після реформування структури УПА–Північ (жовтень 1944 р.) взамін групи “Турів” розпочало функціонувати з’єднання груп “Завихост”, а отже, зазнала змін система обліку бійців. За даними начальника оперативного відділу штабу цього ЗГ Миколи Павловича-“Яворенка”, вже на другий день після створення штабу командир з’єднання “Дубовий” розпорядився “здійснити повний облік особового складу з’єднання”. Іншими словами – на кожного стрільця кожного реформованого підрозділу (бригади) по-новому заводилася картка (за зразком, розробленим “Рубашем”), після чого її надсилали до штабу⁸². Наприкінці січня 1945-го командування бригади “Пам’ять Крут” з’єднання бригад “Завихост” наказало всім низовим підрозділам з метою обліку особового складу завести “інвендиційні списи”⁸³.

Щодо права повстанців на нерегулярні поїздки додому, то попервах воно забезпечувалося без зайвих запитань. Так, 18 листопада 1943-го в одному з волинських куренів навіть складали списки охочих повернутися додому⁸⁴.

Проте в цій сфері почалися зловживання. Стрільці правдами і неправдами діставали медичні довідки, їхали додому, а звідти повертатися, навіть у визначений у довідці час, не поспішали. Тож у групі “Турів” 30 листопада 1943 р. почав діяти наказ про демобілізацію виключно на підставі “карти звільнення”. Її видавав командир куреня особисто. Перед цим копіював її. Кожну з копій надсилав командир групи⁸⁵. Ще сутужніше доводилося козакам групи “Богун”. 30 жовтня 1943 р. командир Петро Олійник-“Еней” оголосив дійсними тільки ті посвідки на право тимчасового перебування поза підрозділом, які підпише особисто⁸⁶. На порушників цього нового “режиму” в ВО “Богун” чатувала розгалужена польова жандармерія. Так, 23 грудня 1943 р. жандарми присудили по два місяці “карного відділу” козакам “Пройдисвіту” та “Рисеві” із сотні “Калини” за те, що вони, “маючи термінові

⁷⁹ Там само. – С. 514.

⁸⁰ Там само. – С. 565.

⁸¹ Там само. – С. 332.

⁸² Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2011. – Т. 15: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954 / Упоряд. С. Власенко, С. Кокін, В. Лоцицький. – С. 90.

⁸³ Там само. – Т. 14. – С. 356.

⁸⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 90.

⁸⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 515.

⁸⁶ Там само. – С. 330.

перепустки”, вчасно не зголосилися до відділу⁸⁷. А 30 грудня козака “Герца” із сотні “Великана” та “Яструба” із сотні “Саблюка” покарали “за надужиття лікарських перепусток”⁸⁸ вдвічі меншим терміном перебування в карному відділі. Чим карний відділ відрізнявся від звичайного підрозділу, 31 грудня 1943-го описав шеф штабу групи Дмитро Казван-“Черник”: “подвоєний робочий день, зменшені до половини харчі, карні вправи, земляні роботи...”⁸⁹. Такі й інші види покарань навіть записували до “книг кар”. Ці книги були, напр., у 1-ій групі УПА “Котловина” (липень 1943 р.), бригаді “ім. Лайдаки” ЗГ УПА № 33 (кінець 1944 р.)⁹⁰.

За вказівкою командира УПА “Клима Савура” від 30 жовтня 1943-го, кожний делегат із 40-ка, споряджених кожною військовою округою на навчання до старшинської школи УПА в строк до 1 грудня, мусив перед виїздом пройти лікарську комісію й одержати “лікарське свідоцтво”⁹¹. Так само на підставі лікарських посвідок стрільці УПА тимчасово звільнялися від несення військової служби.

Двоюрідному братові Осипа Дякова (теж називався Осипом) після закінчення старшинської школи УПА “Олені” вручили “посвідку” № 10. Документ виписали на його псевдонім – “Черник”⁹².

*Списки зброї, амуніції, одягу, документів,
інших речей підрозділів УПА*

Обліковували не лише повстанців, але й їхні зброю, амуніцію, одяг, взуття, ліки, книги, інші речі та документи.

У підрозділах 1-ї групи УПА з 29 липня 1943 р. для обліку зброї запровадили “книги узброєнь”⁹³. Ясна річ, цим займалися канцелярії. З авторами ж списків зброї – не все зрозуміло. Із вказівки командира 1-ї групи “Макаренка” не випливає, хто саме в низових підрозділах повинен був до 20 червня “подати списки про кількість, стан зброї, набоїв і гранат”, проте автор тричі з інших причин звертається до “командирів”⁹⁴. Для порівняння, у підрозділах ВО “Лисоня” списки “зброї та амуніції” укладали бунчужні⁹⁵.

Організаційно-мобілізаційні референти ВО “Заграва” 15 серпня 1943 р. від командира ВО “Дубового” дістали вказівку “провести в запіллі реєстр зброї, список зробити по районах, надрайонах і округах: псевдо члена, становище, номер криса, пістолі, марка і кількість амуніції”⁹⁶.

На підставі наказу від 2 жовтня 1943 р. загони групи “Турів” мусили подати “до гори” “точний облік зброї і амуніції”. Заразом їм пропонувалося

⁸⁷ Там само. – С. 387.

⁸⁸ Там само. – С. 393.

⁸⁹ Там само. – С. 361.

⁹⁰ Там само. – С. 129; Т. 14. – С. 341.

⁹¹ Там само. – Т. 2. – С. 39.

⁹² Там само. – К.; Торонто, 2011. – Т. 17: Осип Дяків-“Горновий”. Документи і матеріали / Упоряд. В. Мороз. – С. 9.

⁹³ Там само. – Т. 2. – С. 129.

⁹⁴ Там само. – С. 125.

⁹⁵ Там само. – Т. 20. – С. 75.

⁹⁶ Там само. – Т. 2. – С. 154.

“...основну увагу в теперішніх діяннях військових відділів звернути на здобування боєприпасів. ...Про кожний здобутий запас сейчас мене повідомляти”⁹⁷. 6 грудня командир групи “Турів” знову наказав: “Подати до 10 грудня 43 року звіт стану людей, зброї, амуніції, виряду, табору і інше. Звітом охопити всіх людей і всю зброю. (Змагаювану також зазначувати – ЗМ). ... Подати звіт про вбитих та ранених від початку відділу до цього часу”⁹⁸.

Відомості про одяг стрільців підрозділів 1-ї групи УПА з 29 липня 1943 записували до “книг військового виряду”⁹⁹. До 5 серпня треба було подати з місць до канцелярії згаданої групи списки “обмундування, взуття та військового виряду”. Під останнім розумілися, зокрема, плащі, “мундури”, “коци”, “хлібаки”, “наплечники”¹⁰⁰.

Чимало обліково-статистичних документів продукували інтенданти військових підрозділів УПА та співробітники господарських референтур запілля. Наприклад, “спис інвентаря” сотні “Шаули” від 4 вересня 1943 р. дає уявлення про “світ речей” (сідла, упряж, відра, швейна машинка та ін.) цього підрозділу¹⁰¹.

На світанку існування УПА, станом на 26 серпня 1943 р., матеріальним забезпеченням стрільців, як-от у Бойовій групі “Бористена”, займалася канцелярія. Саме вона опікувалася речами, здобутими повстанцями під час військових акцій. Якщо ж стрільцям було потрібне щось із цих речей, командири менших підрозділів групи надсилали до канцелярії письмове “запотребування”¹⁰².

Пізніше, восени, коли в підрозділах УПА з’явилися інтенданти і задіяли різноманітні господарські інституції запілля, функція матеріального забезпечення перейшла від канцелярій повстанських підрозділів до господарських референтур запілля. При цьому документальне оформлення порядку замовлення речей змін не зазнало. Інтендант чи уповноважена ним особа з будь-якого підрозділу УПА зверталися до господарського референта (надрайону, району, куща) з запотребуванням. Приміром, 19 листопада 1943 р. командир відділу “Погром” загону “Котловина” групи УПА “Турів” замовив у господарського референта Торчинського повстанського району светри, рукавиці, шапки та інший зимовий одяг, взуття й головні убори в розрахунок на 40-50 воїнів¹⁰³. Схожу вимогу – на зимовий одяг та їжу для групи УПА “Енея” від 15 листопада 1943-го – мусили виконати заготівельники Рівненського надрайону¹⁰⁴. Кількість наданих харчів чи одягу господарські працівники теренів фіксували у щоденних чеках¹⁰⁵, раз на 10 днів підсумовували записи

⁹⁷ Там само. – С. 496.

⁹⁸ Там само. – С. 518.

⁹⁹ Там само. – С. 129.

¹⁰⁰ Там само. – С. 130.

¹⁰¹ Там само. – Т. 14. – С. 292–293.

¹⁰² Там само. – Т. 2. – С. 136.

¹⁰³ Там само. – Т. 14. – С. 126.

¹⁰⁴ Там само. – К.; Торонто, 2007. – Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / [Упоряд. В. Ковальчук]. – С. 729–730.

¹⁰⁵ Там само. – Т. 14. – С. 439.

в чеках у “зведеній відомості”¹⁰⁶. Отож, запотребування і чеки – ще одні з цінних джерел для визначення чисельності підрозділів УПА.

У відповідь на “запотребування” той, хто його виконував, писав “поквитування” (або “квит”). Такі квитанції нерідко знаходили радянські військові після боїв і сутичок з підрозділами УПА у своїх жертв. Так, 21 листопада 1945 р., після бою з упівцями в селі Засадки (нині Старосамбірський район Львівської області) червоноармійці виявили серед речей двох убитих ними квитанцію. У документі йшлося про те, що Катерина Пляцок узяла в командира підрозділу УПА “Підгірного” 1100 карбованців для каси підрайону ОУН¹⁰⁷.

Для зменшення витрат продовольства на “харчових пунктах” комендант запілля ВО “Богун” Сильвестр Затовканюк-“Пташка” 30 листопада 1943 р. запровадив “харчові книжечки”. Їхнім власникам слід було одержувати продукти на харчових пунктах згідно з положеннями спеціального “правильника норми”¹⁰⁸. Фактично цим рішенням “Пташка” повторно унормував свою справу із запровадженням харчових книжечок, адже 9 листопада 1943 р. у своєму звіті зазначив: “Перебуваючи в терені, я відвідав такі харч[ові] пункти і тут зобачив те, що до сіх пір нема харчових книжечок, на котрі б видавалося продукти. Видається тільки на запотребовання. На такі запотребовання можна брати харч[ові] продукти по кількох харчевих пунктах, що й роблять. Робить це військо і роблять це теренові ошуканці, яких буду суворо карати. Я видав наказ, щоб господарчі зараз видали харч[ові] книжечки для всіх. Військо також мусить мати книжечки, пай цей обговорить інтендант з частини УПА і господарчий запілля. Всі мають притримуватися правельника норми, крім ранених”¹⁰⁹.

У 1945-му в підрозділах ВО “Лисоня” набули поширення книги стану ліків¹¹⁰. У групі “Заграва” обліковувалися медичні працівники. Так, в листопаді 1943 р. начальний лікар групи “Бравий” велів: “До дня 20/XI-43 р. подати персональний спис санітарної обслуги загонів, як рівно ж санітарного майна після залученого взірця”.

У підрозділах УПА, запілли та збройному націоналістичному підпіллі вівся облік художньої та іншої літератури впродовж усієї діяльності. Цим займалися, відповідно, політінструктори (УПА) та політичні референти запілля УПА. Так, у листопаді 1943 р. вимагав від підлеглого “звіту про бібліотеки” член одного з окружних проводів “Володимир”¹¹¹. Навесні 1944-го політінструктор Батуринаського загону групи УПА “Заграва” уклав каталог бібліотеки загону¹¹². До 17 липня 1944 р. чекав “Лесь М-1” на список книг від “Кучми”. Мався на увазі опис вмісту бібліотеки для загального користування – “беллетристика, повісті, новели”¹¹³. У листопаді 1948 р. провідник

¹⁰⁶ Там само. – С. 434–435.

¹⁰⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 441. – Т. 4. – Арк. 149 зв.

¹⁰⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 414.

¹⁰⁹ Там само. – С. 441.

¹¹⁰ Там само. – Т. 20. – С. 265.

¹¹¹ Там само. – С. 603.

¹¹² Там само. – Т. 14. – С. 293–294.

¹¹³ Там само. – Т. 16. – С. 785.

Обліково-статистичні документи в УПА та післявоєнному націоналістичному...

Берестейської округи долучив до свого “пропагандивного звіту” за серпень–15 листопада такі додатки: “каталог бібліотеки терену 100”, “опис наявної літератури”¹¹⁴. Станом на березень 1948 р. Миколі Козаку-“857” не сподобалися деякі показники “списку поширеної літератури” в Корецькому надрайоні авторства Юрія Беднарчика-“Слюсаря”. Його занепокоїло, що копій “виміненого листа «Громадянин», листівок «Слова до українських учителів зі СУЗ», «Вказівки українській молоді» і «Каганович знову в Україні» поширено небагато, а натомість у великій кількості розповсюджуються копії реферату «Свято Героїв»¹¹⁵. У жовтні 1949-го провідник Рівненського краю Анатолій Маєвський поставив завдання перед підлеглим “Борисом” виготовити список різної літератури, яку той розповсюдив у 1952 р.¹¹⁶.

Навесні 1949-го провідник Рівненської округи згадував “список вишкільних матеріалів, пророблених організаційними людьми в повстанському районі «Кубань»”¹¹⁷.

По пунктах зв’язку на лініях військового зв’язку запроваджуються (напр., у ВО “Заграва” з 15 серпня 1943 р.) так звані книжки, “...де нотується всі грипси, котрі переходять через зв’язок. Кожний відбір та передачу грипсів зв’язкові квітують із зазначенням години”¹¹⁸.

Практика ведення згаданих обліково-статистичних документів існувала у системі упівського, а далі оунівського зв’язку фактично до останніх років існування активного збройного націоналістичного підпілля. Так, схоже саме про такий документ згадує у спецповідомленні про ліквідацію оунівських активістів Бориса Петляра (“Явора”) й Стаха Козака (“Богуна”) начальник Заложцівського райвідділу МДБ Курлишев 22 червня 1950 р. Під час операції з цієї ліквідації старший уповноважений райвідділу лейтенант Шедрін виявив на горіщі прибудинкової споруди жителя села Гаї-за-Рудою Климентини Кремпович “журнал вхідної і вихідної пошти”. Там була облікована кореспонденція, яка упродовж 1948 – частини 1950 рр. надходила у якийсь пункт зв’язку та надсилалася звідти за різними зашифрованими адресами, як-от: “300/2”, “300/3”, “Б-25”, “Д-27”, “а/в-25”, “ОКО”, “а-33”, “ММ”, “Ш”. За спостереженням Курлишева, записи у цьому “переплетеному загальному зошиті в лінію” оунівці робили зеленим чорнилом. Також згаданий чекіст авторами записів у зошиті вважав “бандитів-кур’єрів”¹¹⁹.

До кожного пакунка повстанських документів, які переносили зв’язкові, відправник вкладав опис документів, які є у ньому, – “реєстр надісланих матеріалів”. Приміром, на початку 1949 р. провідник ОУН(б) на ПЗУЗ Василь Галаса інформував Анатолія Маєвського, що одержав від нього “усі матеріали згідно з реєстром”¹²⁰.

Утім, бувало, що реєстри надходили до адресата швидше, ніж власне документи в пакунках. Так, на початку 1949 р. Василь Галаса інформував

¹¹⁴ Там само. – С. 524.

¹¹⁵ Там само. – С. 447.

¹¹⁶ Там само. – С. 595.

¹¹⁷ Там само. – С. 555.

¹¹⁸ Там само. – Т. 2. – С. 153.

¹¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 73. – Оп. 1 (2010). – Спр. 340. – Арк. 117.

¹²⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16. – С. 167.

Миколу Козака: "...я, крім реєстрів пошти, з решти матеріалів нічого більше не одержав. Як одержу все інше, тоді напишу чи одержав все згідно з реєстром"¹²¹. А от провідник Луцького терену ПЗК Олександр Савира-"888" у грудні 1950 р. поскаржився відправникові Івану Литвинчуку, що пункт 15 із реєстру надісланих тим матеріалів від 8 жовтня – маленьке кліше Тризуба – не одержав¹²².

У загоні ім. Богуна групи "Турів" канцелярія наприкінці 1943-го вела "денник кореспонденційний", книги "наказів командира загону" і "відправ старшин"¹²³. У бригаді "ім. Лайдаки" ЗГ УПА № 33, крім традиційного обліку пошти в "книзі кореспонденцій", за вказівкою персонального старшини від 16 грудня 1944 р. підлеглі мусили вести ще два реєстри обліку документів – "течку наказів гори" і "книгу наказів для низу"¹²⁴. Схожі два реєстри, щоправда, під іншими назвами – "книга одержуваних наказів зі штабу бригади" і "книга наказів відділів та підвідділів" – запроваджувалися в підрозділах бригади "Пам'ять Крут" з'єднання бригад "Завихост" із 22 січня 1945-го¹²⁵.

Не зрозуміло, чи повсюдно в УПА та збройному підпіллі ОУН(б) вели зошити копій листів. Нами виявлено лише один такий зошит. Його в 1946–1947 рр. вів оунівський шеф зв'язку на ПЗУЗ М. Якимчук-Колтонюк-"Данило". Туди копіював свої листи, які надсилав до провідника ПЗУЗ Миколи Козака, провідника ПЗК Івана Литвинчука і В. Корольчук-"Ріти", а також кореспонденцію, яку одержував сам¹²⁶. Про зошит, в якому фіксував номенклатуру всіх своїх відправлень до есбіста Богдана Кузьми 1950-го, згадував у липні 1951 р. провідник Рівненського краю Анатолій Маєвський: "...той зошит, де були вписані такі матер[іали], не є під рукою"¹²⁷.

Списки членів запілля УПА та оунівського підпілля

Особливо багато в архівах збереглося списків персоналу різноманітних осередків низового рівня в запіллі УПА на Волині за 1943 рік. Є переліки працівників суспільно-політичної референтури Костопільського надрайону (від 17 вересня)¹²⁸, працівників-старшин організаційно-мобілізаційної референтури Олександрійського повстанського району (від 29 грудня)¹²⁹, активу господарських референтур у Тучинському (від 28 листопада), Олександрійському (від 29 листопада) та Острозькому повстанських районах на Рівненщині¹³⁰. Згасає текст "спису затруднених людей" Острозького повстанського району¹³¹. Підраховано псевдоніми членів запілля у Головненському

¹²¹ Там само. – С. 169.

¹²² Там само. – С. 617.

¹²³ Там само. – Т. 14. – С. 121.

¹²⁴ Там само. – С. 341.

¹²⁵ Там само. – С. 355.

¹²⁶ Там само. – Т. 16. – С. 382, 421, 432, 439, 706, 721.

¹²⁷ Там само. – С. 584.

¹²⁸ Там само. – Т. 11. – С. 431.

¹²⁹ Там само. – С. 719–720.

¹³⁰ Там само. – С. 743–746.

¹³¹ Там само. – С. 608.

повстанському районі¹³². Список своєї боївки в Матіївському повстанському районі на Ковельщині склав комендант “Береза” в грудні¹³³. Комендант Костопільського повстанського району “Іскра” Леонід Радкевич у вересні уклав переліки псевдонімів організаційного активу кількох кушів району¹³⁴.

Референтам юнацтва до 25 жовтня 1943 р. належало “подати точно число юнаків і юначок з середньою освітою з узглядненням: спеціальності, місця праці та організаційного поступу”. Господарські референти мусили скласти списки державного майна¹³⁵. Референтам зв’язку районів було доручено “для контролю зв’язку на всіх зв’язкових пунктах ввести контрольні книги, в яких будеться точно зазначувати, коли яку пошту кур’єр приносить і коли вона відходить даліше”¹³⁶.

Списки цивільного населення, ворожих сил

Виявлені нами списки цивільного українського населення – різного типу, напрямків і засягів.

Так, якийсь “0360” у жовтні 1947 р. наказав підзвітним районним осередкам ОУН(б) “мати на обліку всіх українців-східняків, які стало працюють на його терені”¹³⁷. Приблизно тоді ж рекомендувалося укладати поіменні списки померлих від голоду у 1946–1947 рр., списки бандитських нападів, що сталися внаслідок голоду¹³⁸. У 1950-му провідникам районів Карпатського краю ОУН(б) наказувалося “не складати списків східних українців, котрі проживають на території наших дій”, на папері, а запам’ятовувати їх “у лице”¹³⁹.

20 вересня 1943 р. організаційно-мобілізаційні референти одержали вказівку від коменданта ВО “Турів” “перевести реєстрацію всіх фахівців, звертаючи головну увагу на лікарів, інженерів, кооператорів, хеміків і т. п., з докладним окресленням їх місця праці”¹⁴⁰.

Організаційно-мобілізаційний референт ВО “Богун” “Тирса” 24 листопада 1943 р. наказав: “...9. Вести облік попалених сіл і жертв цивільного населення за весь час німецької окупації”¹⁴¹. Про подібний документ із Мізоцького району, в якому були узагальнені місцеві “впавші цивільні люди”, “число поруйнованих і спалених будинків”, “число арештів” за 1941–1947 рр., писав провідник Рівненської округи Маєвський. Він же оперував документом, у якому було зазначено загальну чисельність цивільних осіб, арештованих чи засуджених органами радянської влади в Острозькому районі в 1944–1947 рр.¹⁴².

¹³² Там само. – С. 203.

¹³³ Там само. – С. 201.

¹³⁴ Там само. – С. 326–334, 802.

¹³⁵ Там само. – Т. 2. – С. 621.

¹³⁶ Там само. – С. 623.

¹³⁷ Там само. – Т. 18. – С. 159.

¹³⁸ Там само. – С. 165, 169.

¹³⁹ Там само. – С. 231.

¹⁴⁰ Там само. – Т. 2. – С. 618.

¹⁴¹ Там само. – С. 431.

¹⁴² Там само. – Т. 16. – С. 554.

В анонімному документі “Страти цивільного населення” зазначено число “замордованих поляками” жителів 13-ти сіл у першій половині 1945 р., згадано спалені населені пункти та матеріальні втрати українського цивільного населення¹⁴³. Цікавили оунівців і жертви серед цивільного населення від радянської влади. Приміром, серед речей, які працівники МДБ виявили у криївці вбитого референта СБ ОУН(б) Миколи Арсенича, були й списки місцевих жителів, знищених радянською владою¹⁴⁴.

У квітні 1948 р. Василь Кук запропонував збирати відомості з кожного району про вивезення радянською владою цивільного населення “на заслання” за таким зразком: назва місцевості, вивезено родин (у т. ч. родин підпільників, убитих революціонерів і повстанців, заарештованих, тих, у кого є хтось за кордоном, інших), загальна кількість осіб у родинах, місцевості, звідки не вивезено нікого. При цьому окремо потрібно було подавати “опис, як відбулося вивожування. Усі акти насильства, грабежей і т. п., а також відомості де зараз знаходяться і в яких умовах (на основі листів, які приходять)”¹⁴⁵.

За завданням “згори” в низових клітинах ОУН і запілля УПА підраховували й кількість жителів тих чи інших поселень. Наприкінці 1943-го оунівці узагальнили, скільки людей замешкує у 34-х селах Ратнівського району (Камінь-Каширський повстанський надрайон)¹⁴⁶. У Висоцькому районі 1948-го обліковували “легалів” – категорію цивільного населення, яка тісно співробітничала з підпіллям¹⁴⁷.

Вівся й облік різноманітних ворожих чинників.

Частіше брали “на перо” тих, кого підозрювали в чомусь неправомірному з точки зору повстанських інтересів. Терентій Новак, який керував однією з рівненських фабрик у роки німецької окупації, згадував про “чорні списки” ворогів, складені оунівцями не пізніше кінця 1942 р. Чоловік наголошував, що там є і його прізвище¹⁴⁸. “Чому не надсилаєте даних про тих людей, що не хочуть здати зброї. Чому я не одержав списку тих, що залишилися по відході совітів”, – цікавився “Меч” у недатованому листі до представника ВО “Лисоня” “Остапа” (1943 р.)¹⁴⁹. “Списки вбитих радянських громадян” вилучила з криївки референта СБ ОУН Миколи Арсенича оперативно-військова група МВС 21 січня 1947-го біля села Жукова Бережанського району на Тернопільщині¹⁵⁰. Про причину написання “Спису міліції, котрі переслухані на Н.К.В.Д.” (перелік із 22-х імен та прізвищ, укладений “Чумаком” 26 грудня

¹⁴³ Там само. – Т. 8. – С. 771.

¹⁴⁴ Там само. – Т. 16. – С. 126.

¹⁴⁵ Там само. – С. 252.

¹⁴⁶ Там само. – Т. 11. – С. 202–203.

¹⁴⁷ *Антонюк Я.* Діяльність Висоцького районного проводу ОУН(б) (1947–1950 рр.) // Український визвольний рух. – 2013. – № 18. – С. 158.

¹⁴⁸ *Гончарук Г., Нагайцев А.* Украинские повстанцы в советских литературе и документах. – Одесса, 2004. – С. 84.

¹⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20. – С. 600.

¹⁵⁰ Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939–1956): Сб. документов / Состав. Н. Владимирцев, В. Кравец и др. – М., 2010. – 512 с. – С. 227.

1944 р.) стверджувати щось певне важко. Можливо, йдеться про працівників радянської міліції з-поміж населення якогось західноукраїнського села (адже в списку фігурують українські та польські прізвища – Янкович Стефан, Мариняк Стефан, Боденько Семен, Коник Йосиф, Карпа Стефан, Принада Стефан, Боденько Федір, Звір Григорій, Кубський Михайло, Гушак Михайло, Звір Михайло, Кісіль Йосиф, Кунтий Стефан)¹⁵¹, котрі у чомусь завинили перед якимсь місцевим відділком НКВД.

10 вересня 1943 р. референт СБ ВО “Богун” “Смок” надав вказівку розвідувально-інформаційним відділам референтур СБ підлеглих надрайонів “...виготовляти докладні списки сиксоті[в]”¹⁵².

“Врахувати всіх сексотів і записати до чорної книги” наказав 16 листопада 1945 р. командант СБ Кременецького району Борис Комаревич для підлеглого “Гната”. Також у цьому його наказі містилася вказівка укласти “список заброньованих у районі” та “детальний перепис усіх заарештованих у 1939–1945 рр.”¹⁵³.

Коли 6 березня 1945 р. було вбито станичного села Дем’янка-Лісна (нині Жидачівський район Львівської області) Йосипа Мельницького, то в “записці”, знайденій при ньому, містився перелік відомостей, які від нього невідомі вимагали надати. В основному це були обліково-статистичні документи, як-от: списки агентів НКВД у 1939–1941 рр.; комуністів; членів винищувального батальйону та міліції; заброньованих і знятих з обліку; працівників адміністративно-господарських установ, які прибули зі східних областей¹⁵⁴.

У 1947 і 1948 рр. оунівці на місцях складали списки бандитських нападів, що сталися внаслідок голоду¹⁵⁵.

1948-го укладачі звітів “про ситуацію на СУЗ” мали подавати в них “точні списки партійців”, їхні характеристики та персональні дані, списки адміністративних працівників, списки МВС-МДБ, бійців винищувальних батальйонів¹⁵⁶.

Наприкінці 1951 р. член оунівського збройного підпілля на Рівненщині “Д-с” написав “Євгенові”, що надсилає “статистику про мобілізованих до Червоної армії з 3-х сіл, інше надішлю наступного разу...”¹⁵⁷. Цікаво, що іншонаціональні підрозділи, як-от “польські партизани” на Тернопільщині, в листопаді 1943 р. мали при собі “списки свідомих українців”¹⁵⁸.

Слід зазначити й те, що деякі списки писалися не оунівцями, а укладалися на їхнє прохання цивільним населенням. Приміром, за завданням референта СБ Висоцького райпроводу ОУН(б) Адама Бруцького-“Кропиви” мешканець с. Лудинь “влітку 1947 р. склав список з сімох інвалідів Другої світової війни та 50-х військовозобов’язаних”¹⁵⁹.

¹⁵¹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 15.

¹⁵² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 421.

¹⁵³ ГДА СБУ. – Ф. 73. – Оп. 1 (2010). – Спр. 39. – Арк. 344.

¹⁵⁴ Там само. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 35. – Арк. 4.

¹⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18. – С. 165, 169.

¹⁵⁶ Там само. – С. 165, 169.

¹⁵⁷ Там само. – Т. 16. – С. 768.

¹⁵⁸ Там само. – Т. 20. – С. 610.

¹⁵⁹ Антонюк Я. Діяльність Висоцького районного проводу ОУН(б)... – С. 142.

До обліково-статистичних документів, на наш погляд, доцільно відносити також “питальники” (інша назва – “квестіонари”). Тобто – документи з переліками запитань, які мали задавати цивільному населенню оунівці-учасники пропагандистських рейдів тими українськими теренами, де внаслідок радянсько-німецької війни було відновлено радянську владу.

Приміром, на Різдво 1946 р. до Йосифа Мокрія, колишнього секретаря сільради Буцнева (нині це село – у Тернопільському районі), зайшов односелець-упівець Сидір Василецький (“Марко”) і запропонував заповнити анкету з 15-ти питань: протяжність доріг у селі, польових доріг, чисельність населення, скільки українців, поляків, інших меншин, які податки збирають із селян та в якій кількості, про учителів, радянських активістів тощо. Мокрій власноруч заповнив документ і віддав “Марку”. На Різдвяні свята 1949-го “Марка” вбивають чекісти і вилучають аркуш-опитування з дуже точною інформацією про с. Буцнів. 30 листопада 1950 р. автора документа затримують, а в січні 1951-го засуджують до 25 років позбавлення волі¹⁶⁰.

Таким чином, вдалося встановити, що внутрішня номенклатура групи обліково-статистичних документів вельми різноманітна. Оскільки ця група насичена біографічними відомостями членів УПА та збройного націоналістичного підпілля, саме вона має стати провідним джерелом для визначення кількісного, персонального складу УПА та структури армійських підрозділів (сотні, курені, з’єднання та ін.). Поки що обліково-статистичні документи – “нечастий гість” у історичних розвідках, тому що, на відміну від розпорядчих чи звітних документів, вимагають від авторів доброї обізнаності з історією УПА. До того ж, ускладнюється вивчення документів цієї групи тим, що їхня переважна більшість розпорошена по різних архівних фондах, не підписана, без чітких даних про адресатів, не датована.

Володимир Ковальчук (Київ). **Обліково-статистичні документи в УПА та післявоєнному націоналістичному підпіллі ОУН(б)**

У статті на основі невідомих і маловідомих документів, низка яких опублікована, а частину, що збережена в різних архівних установах України, ще належить актуалізувати в майбутньому, здійснено спробу аналізу найголовніших різновидів обліково-статистичної документації УПА та післявоєнного націоналістичного підпілля ОУН(б).

Ключові слова: УПА, ОУН(б), облік, статистика, списки, “книги”.

Volodymyr Kovalchuk (Kyiv). **Record-Keeping/Statistical Documents of the Ukrainian Insurgent Army and the Post-War Nationalist Underground of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera’s Branch)**

On the basis of unknown and little-known documentary materials the paper introduces the analysis of the record-keeping/statistical documentation of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera’s Branch) (OUN-b). One part of these sources has already been published and another part has yet to be edited in the near future.

Keywords: UPA, OUN-b, record, statistics, lists, “books”.

¹⁶⁰ [Б. авт.] Доді, понівечені режимом // Подільське слово. – 2018. – 18 травня. – № 20. – С. 7.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ)

ФОНД ДМИТРА АНДРІЄВСЬКОГО В АРХІВІ ОУН У КИЄВІ

В Архіві ОУН у Києві зберігаються документи українського націоналістичного руху від середини 1920-х років до початку 2000-х. Що стосується історії самої Організації українських націоналістів, то до 1940 р. – це документи єдиної організації, а після розколу – документи ОУН під проводом Андрія Мельника та його наступників. Вказаний архів є недержавною установою, опікується ним Фондація Олега Ольжича. За загальною кількістю документів він, звісно, поступається державним архівам, але на думку багатьох дослідників, як українських, так і закордонних, тут зберігається, мабуть, найбільша в Європі колекція документів ОУН міжвоєнного періоду. Документи про діяльність Організації українських націоналістів формують фонд 1, а крім того, в архіві є ще низка особових фондів. Це, передусім, особові фонди Голів ОУН Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Олега Штуля, Дениса Квітковського, Миколи Плав'юка, а також членів Проводу українських націоналістів та чільних діячів організації в різні роки – Дмитра Андрієвського, Осипа Бойдуника, Зенона Городиського, Володимира Дідовича, Миколи Капустянського, Богдана Кентржинського, Зиновія Книша, Олега Лащенка, Якова Маковецького, Євгена Мацяха, Михайла Селешка. Документи особового фонду Дмитра Андрієвського за своїм інформаційним наповненням є серед найбагатших та найцікавіших для дослідників історії ОУН.

Перед тим, як розпочати огляд документів фонду, стисло нагадаємо про особу Дмитра Андрієвського. Дмитро Юрійович Андрієвський народився 1892 р. на Полтавщині. Стосовно дати народження в різних джерелах називають 27 вересня і 3 жовтня. Так само і стосовно місця народження різні джерела називають село Бодаква (нині Лохвицького р-ну) і село Будки (нині Зіньківського р-ну). За родинними переказами його рід походив з чумаків, але пізніше покоління перейшло у священницький стан. Священниками були батько й дід Д. Андрієвського. Вони також мали свій хутір, де займалися хліборобством. У Дмитра Андрієвського була сестра й три брати. Всі хлопці вчилися в гімназії, але священником не став жоден з них. Борис вивчився на лікаря й також був професором університету, Теодор став інженером-агрономом, Іван – економістом¹.

¹ В.Й.П. Інж. Дмитро Андрієвський помер // Вісті: Двомісячник Українського допомогового комітету в Бельгії. – 1976. – № 6 (408). – С. 4.

Дмитро вчився в гімназії в Лубнах. У 1911 р. він закінчив гімназію і вступив до Харківського університету, але, провчившись рік у Харкові, він переходить до Інституту цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі. Своє навчання в Петербурзі Д. Андрієвський змушений був перервати 1915 р. через Першу світову війну. До армії його не мобілізували, бо він навчався на старших курсах інституту. Під час Лютневої революції 1917 р. він брав участь у маніфестації Української громади в Петрограді. Тоді ж на зустрічі із членами Української громади він вперше побачив митрополита Андрея Шептицького, який вертався із заслання і в кінці травня 1917 р. скликав у Петрограді Перший собор російських католиків. Вже на схилі своїх літ 20 червня 1970 р. Дмитро Андрієвський писав у листі до Лева Биковського: «Випадок хотів щоб Ваша книга «Від Привороття до Трапезунду» дісталась мені до рук. В ній мою увагу звернув розділ «В Петербурзі», де я надібав багато прізвищ моїх давніх знайомих і приятелів. Тим Ви оживили в моїй пам'яті часи мого молодого життя, коли я був студентом в Інституті цивільних інженерів... Знав я майже всіх Вами згаданих студентів і не студентів Української громади Петрограду. Дістався я до того міста, як і Ви, в 1912 р. Пробув в нім на студіях п'ять років, виїжджаючи на час вакацій додому, на Полтавщину. Бував не раз і в Лісному і ходив тими самими вулицями, що і Ви. Бував на тих самих імпрезах, що і інші молоді українці. Бо ж я був діяльним членом української громади в нашій Інституті. А В. Січинський був мені одним з найближчих товаришів»².

Щоби включитися в українську національну революцію, українські студенти Петрограда поверталися в Україну. Приїхав з групою студентів до Києва й Дмитро Андрієвський. У згадуваному вже листі він пише: «В 1917 р. з вибухом революції зараз же навесні я повернув в Україну і поставив себе до розпорядження Української Центральної Ради. Мене вислано як «агітатора» на Волинь, де я працював літо і осінь. Відтак мене перекинено на Таврію в тій самій ролі. Зрештою навесні 1918 р. дістався я до Києва і вступив урядовцем до Міністерства зовнішніх справ... Пишу Вам цих кілька слів, щоб допомогти Вам зорієнтуватись, з ким маєте діло. Певно з власного досвіду Вам відомо, як в нашій віці є приємно віджити в пам'яті старі часи»³.

Лев Биковський відповів Андрієвському листом від 6 серпня 1970 р. «Мені було вельми приємно, що Ви прочитали мою книжку «Від повороття до Трапезунду», Мюнхен 1969, та знайшли чимало там матеріялу, що зацікавив Вас. Книжка була першим томом моїх споминів за час від 1895 до 1918 рр. Нині в друку знаходиться том другий під назв[ою] «Книгарні, бібліотеки, Академія. 1918–1922 рр.» Появиться на світ мабуть десь в першій половині 1971 року»⁴. В цьому листі Лев Биковський, який на той час жив у Денвері (Колорадо, США), писав Андрієвському про те, як склалося його подальше життя, та про українську громаду в Денвері.

² Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 464. – Арк. 11.

³ Там само.

⁴ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. «Листи до Андрієвського (1966–1975)». – Арк. 145.

Призначенню Дмитра Андрієвського на роботу до Міністерства зовнішніх справ посприяло те, що ще з Петербурга він був добре знайомий з Дмитром Дорошенком, тогочасним міністром. Урядовцем міністерства він пропрацював кілька місяців – до осені 1918 р., а далі його включили до складу дипломатичної місії Української Держави до Швейцарії на чолі з Євменом Лукасевичем. У складі місії Андрієвський пропрацював до середини 1919 р. За кордоном Дмитро Андрієвський також продовжив навчання, вступивши наприкінці 1918 р. на вищий курс інженерного факультету державного університету в бельгійському місті Генті. За два роки наполегливої праці, 1920-го, він здобув диплом інженера-архітектора. Це дало йому можливість отримати роботу спочатку у Франції, а згодом у Бельгії. Він пропрацював у різних бельгійських фірмах аж до виходу на пенсію в 1958 р.

Постійно проживаючи у столиці Бельгії Брюсселі, Д. Андрієвський багато писав до українських еміграційних видань, зокрема друкувався в журналі “Тризуб”, що з 1925 р. почав виходити в Парижі. У 1927 р. Євген Коновалець запрошує Дмитра Андрієвського, який тоді вже був відомий своїми публікаціями в “Тризубі” та “Національній думці” на теми українського національно-визвольного руху, взяти участь у конференції в Берліні (листопад 1927 р.). На цій конференції з метою надання українському націоналістичному рухові організованих форм було створено Провід українських націоналістів; до його складу увійшов і Д. Андрієвський як ідеологічний референт. З цією ж метою було започатковано видання журналу “Розбудова нації”, назву якого було взято з однієї зі статей Андрієвського.

Цікавий портрет Дмитра Андрієвського того часу залишив Володимир Мартинець у своїй книзі “Українське підпілля”: “Під час першої Конференції пізнали ми і вперше побачили інж. Дмитра Андрієвського з Брюсселю. Родом із В[еликої] України, у тому віці що Сціборський, високий, стрункий чоловік, шатен, пристійне голене й худе лице, що на ньому вирізняються густі брови. Завжди елегантно убраний, укладного поведіння, репрезентативного вигляду, цілою зовнішністю – джентльмен. Вдача скорше флегматика – говорить спокійно й поволі, важачи слова; не уносився ніколи. Людина очитана, критичний розум, здібний до аналізу, а ще більше до синтезу, запліднений творчими думками. Це людина, що в ній думка й чин є в гармонії та рівновазі. Але не бойовий тип. Він взагалі не любив іти «на ножі», схильний до зговорення й компромісу, поступливий, коли бачив у цьому загальну користь. Але разом із цим прямолінійний і впертий у засадничих справах. І цікаво, ці дві протилежні риси в нього дивно сполучаються... Інж. Андрієвський сидить глибоко в українстві – і походженням, і вдачею. Хоч непересічний інтелект, але Україну він сприймає передусім серцем, і його перебування закордоном, в сфері французької культури й цивілізації, правда, збагатило його інтелект, але не зачепило його «української душі»⁵.

Дмитро Андрієвський здійснив велику роботу з підготовки проведення І конгресу ОУН. Про це свідчить його листування за 1927–1929 рр. з Євменом

⁵ *Мартинець В.* Українське підпілля. Від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії українського організованого націоналізму. – Вінніпег, 1949. – С. 210–211.

Коновальцем, Дмитром Донцовим, Володимиром Мартинцем, Миколою Сціборським та іншими видатними діячами українського визвольного руху, що зберігається в Архіві ОУН у Києві. На I конгресі українських націоналістів у Відні Д. Андрієвського знову обрали до складу ПУН. Він очолив референтуру зовнішньої політики. Цей період життя і діяльності Дмитра Андрієвського докладно описав у своїй статті Олександр Кучерук⁶.

Маловідомим є той факт, що Євген Коновалець пропонував Дмитрові Андрієвському очолити Провід українських націоналістів. У листі до Д. Андрієвського, написаному Є. Коновальцем у Берліні 21 листопада 1927 р., він наголошував: “Я дальше обстоюю, що Ви, пане інженер, повинні бути тим, який з конгресу українських націоналістів повинен вийти провідником націоналістів. Час знов до конгресу повинні Ви, при нашій розуміється допомозі, вжити на це, щоби до майбутньої Вашої ролі як слід підготувитися...”⁷. У відповідь на цю пропозицію Андрієвський писав, що має “великий потяг до обсервації, книги, моделювання людської думки”. До того ж, Андрієвський був переконаний, що саме Коновалець має очолювати рух. “Тим, що Ви є зараз на чолі нашої справи я щиро тішуся... Згори твержу, що саме Ви один нині можете пустити машину в рух. Я високо ціню, що зі всіх наших військових і інших діячів Ви один «не сіли на дно», але затримались на поверхні, вдержали зброю в руках і не допустили використитись вашим впливам в краю”⁸.

Дмитро Андрієвський разом з Володимиром Мартинцем, Миколою Сціборським, Юліаном Вассияном та іншими провідними членами ОУН на межі 1920-х – 1930-х років зробив вагомий внесок у вироблення та поширення ідеології, політики і тактики ОУН. Андрієвський більше працював над теоретичними проблемами зовнішньої політики, а також робив практичні кроки в напрямку об’єднання українських державницьких сил на еміграції. Так, за його ініціативи в Бельгії в 1931 р. відбулася нарада представників українських організацій за кордоном і засновано Європейське об’єднання українських організацій на чужині.

Після окупації Бельгії німцями у травні 1940 р. Дмитро Андрієвський довго не міг виїхати з Брюсселя, і тільки в кінці 1941 р. йому вдалося побувати в Берліні й зустрітися з полковником Мельником. Деякий час він мешкав у Берліні, де була тоді численна українська громада. Так, у газеті “Український вісник”, яка була пресовим органом Українського національного об’єднання в Німеччині, за 29 листопада 1942 р. в розділі про життя української громади в Берліні можна прочитати таке: “12.11.1942 п[ан] інж[енер] Д. Андрієвський приніс на доклад ряд старих карт України, що їх назбирав в Європі, і розказав присутнім про Україну в європейській картографії”⁹.

⁶ Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки першого конгресу українських націоналістів // Український визвольний рух: Наук. зб. – Львів, 2006. – Вип. 8. – С. 76–101.

⁷ Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2007. – Т. 2. – Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.) / Упоряд. Ю. Черченко. – С. 55.

⁸ Там само. – С. 57.

⁹ Український вісник. – 1942. – Ч. 15 (97). – 29 листопада.

Відтак Дмитро Андрієвський виїхав до Праги й збирався перебратися на українські землі. Зміг дістатися тільки до Львова. Наприкінці 1943 р. німці затримали його в Стрию і відправили назад до Берліна, де він був заарештований. З 21 січня по 17 жовтня 1944 р. він перебував у концтаборі Заксенгаузен.

Після закінчення війни повернувся до Бельгії. У 1948–1952 рр. відвідував Канаду та США. В ці роки він багато працює в ПУН, був представником ОУН у Виконавчому (інколи писали – Виконному) органі Української національної ради, очолював Сенат ОУН. Не полишав він і своєї журналістської діяльності, багато писав для “Українського слова”, “Нового шляху”, “Самостійної України” та інших видань. Писав він також й аналітичні матеріали для керівництва ОУН. Вийшовши на пенсію, Д. Андрієвський переїхав до Мюнхена. Останні роки життя, через слабке здоров’я, він провів у домі для старших осіб у Дорнштадті, де і помер 30 серпня 1976 р. 22 січня 2010 р. прах Дмитра Андрієвського перепоховали у Львові на полі героїв Личаківського цвинтаря.

З написанням біографії Дмитра Андрієвського в мене трапилася одна прикра історія. На прохання редакції газети “Українське слово. Літаври” я написав низку статей з історії ОУН, її визначних діячів, й про Дмитра Андрієвського. Її було опубліковано 2017 р.¹⁰. За два роки по тому у вересні 2019 р. полтавський історик Віктор Ревегук під своїм прізвищем розмістив мою статтю в дещо скороченому варіанті на сайті “Інтернет-видання Полтавщина”¹¹. З того ж таки інтернету я дізнався, що за три місяці в грудні 2019 р. ця людина померла. Шкода, звісно, полтавського історика, але все одно так робити не годиться.

Документи Дмитра Андрієвського в Архіві ОУН у Києві, окрім його особового фонду, можна знайти в деяких справах фонду 1, де зібрано реферати, статті та інші пропагандивні матеріали членів ОУН. Його листи також зберігаються у фондах голів ПУН, зокрема Євгена Коновальця та Андрія Мельника. Листування Андрієвського з Коновальцем з фонду Є. Коновальця майже повністю було опубліковано в окремому томі серії збірників документів “Документи і матеріали з історії ОУН”, цитованому вище.

Документи, які зберігаються в особовому фонді Дмитра Андрієвського, складають за своїм змістом дві великі групи. По-перше, це знову ж таки листування, переважно з членами ОУН, а друга група – рукописи статей для різних видань та тексти інформаційних матеріалів для проводу ОУН та Виконавчого органу УНРади. Збереглися також його щоденники за 1940-ві – 1950-ті роки, записані у 8-ми зошитах.

Серед довоєнного листування одне з найбільших і найдавніших – це листування з Петром Кожевниковим, воно виділене в окрему справу. Петро Кожевників був одним із учасників I Великого Збору ОУН. На цьому конгресі його обрали до складу проводу організації, а вже за рік виключили з ОУН

¹⁰ Черченко Ю. Дмитро Андрієвський – видатний діяч ОУН // Українське слово. Літаври. – 2017. – № 4. – Квітень. – С. 6.

¹¹ Ревегук В. 127 років тому народився видатний теоретик українського націоналізму Дмитро Андрієвський (<https://poltava.to/project/5624/>).

за підозрою у таємній співпраці з німецькими спецслужбами. А вже після війни стало відомо, що він був також московським агентом. Про це докладно написав відомий оунівський розвідник, керівник розвідки Закордонних Частин (ЗЧ) ОУН, а згодом політолог Степан Мудрик-Мечник¹². Зокрема, він писав, що співпраця Петра Яковлевича Кожевникова з німцями була, очевидно, прикриттям його роботи на радянських чекістів. Як зазначав Степан Мудрик, про життя Кожевникова “...можна зробити цікавий фільм або написати повість”¹³.

Листування Петра Кожевникова з Дмитром Андрієвським належить до 1927–1928 рр. Найдавніший документ – лист Кожевникова з Парижа від 7 червня 1927 р., а останній – знову ж таки лист Кожевникова на поштовій картці з Берліна від 16 жовтня 1928 р. Всього це листування нараховує 60 документів: 40 листів Кожевникова до Андрієвського та 20 листів Андрієвського до Кожевникова. Очевидно, що ці документи походять з архіву Андрієвського, бо його листи – це невідомі машинописні копії під копірку, залишені для себе, а всі листи Кожевникова – оригінали, 24 документи є автографами. Решта листів надруковані, причому 14 кирилицею і 2 листи на машинці з латинським шрифтом. Всі друковані листи Кожевникова надіслані з Берліна. Частина з них надрукована на машинці з характерними круглими літерами, на якій також друкувалися листи Ріка Ярого. На одному з берлінських листів Кожевникова від 22 лютого 1928 р. на першій сторінці вгорі стоїть відбиток прямокутного штемпеля червоним чорнилом: “Провід Українських Націоналістів”. А на останній сторінці внизу відбиток круглої печатки червоним чорнилом: “Провід Українських Націоналістів”. Рукописні листи Кожевникова надсилалися також з Берліна, з Парижа, Подєбрад та швейцарського містечка Шірс (Schiers, кантон Граубюнден, округ Преттігау-Давос).

У цей період Дмитро Андрієвський був у центрі підготовчої роботи до скликання I конгресу ОУН, тому не дивно, що саме ця тема становить головний зміст листування. Наприклад, у згаданому вже листі Кожевникова з Берліна від 22 лютого 1928 р. майже на двох сторінках надруковано список найважливіших питань, які потрібно буде обговорити напередодні збору. До речі, Петро Кожевників на той час не був членом ПУН, і штемпель з печаткою на листі свідчать про те, що цей лист було узгоджено з Євгеном Коновальцем, який 1928 р. жив у Берліні. Всі свої листи Кожевників, як і більшість учасників руху на той час, підписував своїми справжніми ім'ям та прізвищем, а не організаційним псевдонімом. Псевдоніми діячі ОУН на еміграції вживають, починаючи з 1930-х років. Це можна простежити на листуванні Дмитра Андрієвського з Володимиром Мартинцем.

Листування Дмитра Андрієвського з референтом преси і пропаганди ПУН Володимиром Мартинцем також сформувало окрему справу в його особовому фонді. Так от, Мартинець у 1928 р. підписував свої листи також

¹² Мудрик-Мечник С. Від оприччини до КГБ (духовність московського імперіялізму). – Мюнхен, 1981. – С. 274–282.

¹³ Там само. – С. 281.

справжнім своїм прізвищем, а вже 1930 р. він підписував листи своїм організаційним псевдонімом “Туратті”. Про 1929 рік не можемо сказати нічого, тому що з невідомих причин листування Мартинця з Андрієвським за цей рік у справі відсутнє. В цій справі вміщено їхнє листування за 1927–1928 рр. та за 1930–1934 рр. Це листування також, очевидно, походить з архіву Дмитра Андрієвського, тому що його листи – це машинописні копії без підпису. На жаль, у своїх листах Андрієвський не ставив рік, а тільки число й місяць, тому точні дати можна встановити тільки за листами Мартинця та відповідями на них Андрієвського. Щоби закінчити розмову про псевдоніми, слід зазначити, що членам ОУН час від часу доводилося їх змінювати, бо вони ставали відомі поліції. І одна людина могла мати десяток різних псевдонімів та писати про себе в третій особі, вживаючи різні свої псевдо – це був дуже поширений прийом в оунівському листуванні. Той самий Мартинець крім псевдо “Туратті” вживав також псевдоніми: “Тур”, “Сокирка”, “Кедрин” та інші.

У справі “Листування Д. Андрієвського з В. Мартинцем (1927–1934)” нараховується трохи більше ста документів: 73 листи Мартинця і одна телеграма та 21 лист Андрієвського, окрім того Мартинець надсилав Андрієвському для ознайомлення деякі документи, що теж зібрані в цій справі. Наприклад, він надіслав Андрієвському копії трьох своїх листів до Миколи Сціборського за 1931 р. Також у цій справі є фрагмент копії листа Дмитра Донцова до Миколи Сціборського. Володимир Мартинець у вищезгаданій книжці “Українське підпілля” писав про те, як він у грудні 1927 р. їздив до Дмитра Донцова з пропозицією Євгена Коновальця (бо той не міг приїхати до Львова) взяти участь у розбудові ОУН і якими аргументами Донцов пояснював свою відмову¹⁴. З копії фрагменту листа Донцова можна зрозуміти, що М. Сціборський також пропонував Д. Донцову взяти участь у роботі I Великого Збору ОУН. Донцов відмовився: “У відповідь на Ваш лист з 12 с[ього] м[ісяця] хочу Вам сказати слідує: передовсім я на разі не маю заміру входити в жадну, яку б то не було, організацію. Маю на те свої причини, про які годі в листі написати...”¹⁵. Але далі він все ж таки пише, чому не може і не хоче приїхати на, як він пише, “емігрантський з’їзд”. Донцов критикує принцип прийняття рішень більшістю голосів: “Парламентаризм і уенерівщина в орган[ізаційних] питаннях ніякої тривкої групи не створюють”¹⁶.

У цій справі є також проекти деяких інформаційних матеріалів, що надсилав Мартинець Андрієвському, наприклад, проект звернення “До українців” з приводу Першої конференції українських націоналістів в листопаді 1927 р. Це звернення було підписане головою Президії конференції Дм. Андрієвським та секретарем В. Мартинцем.

Листи Володимира Мартинця за 1927 р. є автографами. Писав він свої листи фіолетовим чорнилом рівним акуратним почерком, який легко

¹⁴ *Мартинець В.* Українське підпілля. – С. 225–230.

¹⁵ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. “Листування Д. Андрієвського з В. Мартинцем”. – Арк. 85.

¹⁶ Там само.

прочитати. З кінця грудня 1927 р. переважна більшість листів вже друковані на машинці. Частина автографів за 1927 р. написана на бланках “Українська Академічна Громада в Ч.-С.Р.”. На деяких друкованих листах є відбиток штемпеля “Провід Українських Націоналістів” червоним чорнилом, а один лист за 25 квітня 1931 р. надруковано на бланку “Організація Українських Націоналістів. Провід Українських Націоналістів”. Інтенсивність листування між цими людьми легко пояснити тим, що Мартинець був редактором і “Національної думки”, і “Розбудови нації”, де регулярно публікував свої статті Андрієвський. Значна частина листування присвячена обговоренню статей Андрієвського. Ось для прикладу фрагмент з листа В. Мартинця від 20 грудня 1931 р.: “Дорогий пане інженере! Отже – Вашу статтю одержав. Не потребую додавати, що очікував я її вже зі зденервованням, бо думав собі, ану ж в останній хвилі Ваші концепції політичні не зможете переляти на папір. Тому прийняв її з радістю. Інша річ, що мені волосся дубом стало, коли перечитав я, що Ви даєте на загладу Польщі – симпатичну Литву, Латвію, та всякі інші прибалтійські держави. Цілий той уступ я без милосердя та з огірченням в душі вичеркнув просто тому, що ціла та концепція по-перше протириворічить славетній статті Вашого раба і підніжка, що оголосив її минулого року, а по-друге й коли б ця концепція була правильна у своїй реальності, то не можна нам, націоналістам виходити з нею на світло денне. Хай це роблять ундисти... чи уенерівці... Полеміка Ваша з Шульгином дійсно є знаменита! Взагалі той тон у Вас мені дуже подобався. Це тим більше, що Ви ні з того ні з сього стали самотнім нашим борцем-авангардистом з уенерівцями”¹⁷.

І ще один цікавий документ – лист В. Мартинця від 12 липня 1928 р., який написано чорнилом на поштовій картці. Ця картка присвячена щорічній зустрічі Федерації християнського студентського світу (Christlicher Studenten-Weltbund), яка відбулася в 1927 р. у швейцарському містечку Шірс. На картці зображено краєвид цього гірського містечка. Ми вже писали, що один з листів Петра Кожевникова було надіслано Дмитрові Андрієвському саме з цього містечка і теж на поштовій картці. Так от, Петро Кожевників надіслав свого листа 10 серпня 1927 р., і він якраз був учасником тої студентської конференції. Він писав: “...засилаю Вам і Вашій В[ельми]шановній п[ані] Дружині сердечний привіт з конференції в Шірсі. Вже минуло п’ять днів «праці». Все носить дискусійно-академічний характер. Теми: «Вимоги сучасності до студента», «Студент на чужині», «Міжнародна згода та друковане слово», «Відносини між Орієнтом та Заходом». До останнього питання багато цінного можна знайти у Вашій статті в «Прометею». Наша робота полягає в закулісовій пропаганді, участі в дискусіях, урядженню виставки etc.”¹⁸. А за рік побував в цій місцині і Мартинець, як він писав, “...на феріях у Швайцарії. Недалеко є тут і полковник”¹⁹. І далі він подає свою адресу та адресу Євгена Коновальця. 14 липня Андрієвський пише йому у відповідь:

¹⁷ Там само. – Арк. 119.

¹⁸ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. “Листування Д. Андрієвського з П. Кожевниковим (1927–1928)”. – Арк. 19.

¹⁹ Там само. – Спр. “Листування Д. Андрієвського з В. Мартинцем”. – Арк. 65.

“Шановний пане Мартинець! Дякую сердечно за картку. Тішуся і заздрую на Вас, що Ви «на волі» і в такому прекраснім місті. Вітайте від мене п[ана] Полковника і його родину”²⁰.

Ще в трьох архівних справах фонду Дмитра Андрієвського зібрано його довоєнне листування з різними особами. Серед його тогочасних адресатів були: Володимир Андрушак, М. Антоненко (з Парижа), Олесь Бабій, Ярослав Барановський (Макар), Євген Бачинський, Осип Боднарівч, Олекса Бойків, Юліан Вассиян, Іван Габрусевич, Дмитро Донцов, Володимир Забавський, Макар Кушнір (Богуш), Євген Ляхович, Степан Нижанківський, Євген Онацький, Кіндрат Полуведько, В’ячеслав Прокопович, Мілена Рудницька, Д. Сацюк (з Бельгії), Михайло Селешко, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Максим Славінський, Олекса Сокіл (Птах), Павло Судоплатов, Роман Сушко, Микола Сціборський, Андрій Федина, Іван Фешишин, Ріко Ярій. Справи ці складені дещо хаотично, листування з одними й тими ж людьми можна знайти в різних місцях цих трьох томів. До того ж, сюди потрапили документи з листування з тими особами, які виділені в окремі архівні справи, зокрема листування з Є. Коновальцем та В. Мартинцем. Деякі листи Дмитра Андрієвського до цих осіб написані на бланку, з якого ми дізнаємося його тогочасну адресу і номер телефону: “Bruxelles, 18, rue Kindermans – Tel. 48-90-84”. Крім того, в цих справах містяться також копії листування інших членів ПУН з Євгеном Коновальцем, які надсилалися Андрієвському для інформації.

Дуже цікавим є лист Євгена Коновальця до Дмитра Андрієвського від 2 червня 1931 р., надісланий з Женеви. Він не потрапив до справи “Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934)” в особовому фонді Є. Коновальця і відповідно не був опублікований. В цьому листі полковник Коновалець критикує політичні погляди Андрієвського, і це деяким чином пояснює ті протиріччя, що виникли, на нашу думку, між Андрієвським і Головою ПУН в середині 1930-х років. Коновалець пише: “Читав я Вашу статтю «політичний іспит», як теж статтю призначену для французького бюлетину. Після прочитання набрав я вражіння, що Ви, дорогий інженер, відносно західних земель щораз більше зближуєтесь до цієї політичної лінії, яку репрезентує в краю УНДО, а за кордоном знов до певної міри УНР. Вважаю своїм обов’язком на це звернути Вашу увагу... В мене щораз більше постає вражіння на підставі лектури Ваших статей, що Ви вірите в це, що якесь порозуміння польсько-українське є можливе і що нам шляхом міжнародних процесів вдасться остаточно примусити Польщу до цього, що вона дасть українцям на Західних Землях такі можливості до розвою, що українці зможуть створити там базу випаду проти большевизму і остаточно спільними силами з поляками начати збройну акцію проти большевиків”²¹.

Чотири листи Дмитра Донцова до Дмитра Андрієвського з цього довоєнного листування, надіслані з грудня 1927 р. по червень 1928 р., вже були нами раніше опубліковані²². Серед розглядуваних збірок найбільшими за

²⁰ Там само. – Арк. 66.

²¹ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 2. – Арк. 20.

²² Черченко Ю. Неопубліковані листи Дмитра Донцова до Дмитра Андрієвського // Історичний журнал. – 2006. – № 1 (25). – С. 97–105.

кількістю документів є листування Андрієвського зі Сціборським та Онацьким. Листування Дмитра Андрієвського з Миколою Сціборським датується 1927–1934 рр. і налічує понад 90 документів. Окрім того є ще один лист Миколи Сціборського до Дмитра Андрієвського за 23 квітня 1940 р. У фонді Дмитра Андрієвського зібрано переважну більшість документів Миколи Сціборського, які зберігаються в Архіві ОУН у Києві. Листи Андрієвського – це, як і в інших випадках, машинописні копії без підпису, а листи Сціборського є оригіналами, приблизно половину документів складають його автографи. Сціборський надсилав Андрієвському також копії своїх листів до інших членів ПУН, зокрема Коновальця і Мартинця, в яких обговорювались важливі, на його думку, питання для всієї організації. Листи за 1927–1928 рр. Сціборський надсилав з Чехо-Словаччини. Листування між ними за 1929 р. з якихось не відомих нам причин відсутнє. З 1930 р. Сціборський надсилав свої листи вже з Парижа. В цей час Микола Сціборський переїхав до Франції за дорученням Євгена Коновальця для того, щоб організувати там видання україномовної газети. Завдання це він виконав. З 1931 р. в Парижі почала виходити раз на два тижні газета “Незалежність”, а з 1933 р. – тижневик “Українське слово”. Одного свого листа до Андрієвського (від 10 червня 1931 р.) Сціборський надрукував на бланку газети “Незалежність”: “Redaction et Administration du Journal Ukrainien NEZALEJNIST (L’indépendance)”.

Газету “Незалежність” Микола Сціборський починав робити сам і на цьому шляху стикався з великими труднощами. у листі до Андрієвського від 18 лютого 1931 р. він так писав про це: “1. Справа «Незалежности»... Маєте рацію, що існують дефекти. Причина цього лежить в тому, що цілий часопис мушу робити я самий. Ще не налагоджений редакційний апарат. Друга біда – московська друкарня. Друкарі зовсім не знають мови. Коректу доводиться робити по п'ять – шість разів, але все є помилки. На місці виправленого зразу роблять нові блуди. Але все ж дається мені справу помалу направляти. Число 3, як бачили, виглядає вже краще. Далі сягатиму ще кращих наслідків. В скорому часі приїздять сюди до Парижу настало Мухин і Бойків. Отже буду тоді «на коні», сформую редакційний апарат і думаю швидко переходити на тижневик. Вже побільшив тираж з 1000 на 1500 прим[ірників]. Маю багато замовлень з краю. Сподіваюся що з підсиленням апарату справа піде добре”²³.

Олекса Бойків, про якого згадує Сціборський в цьому листі, в 1933 р. став редактором “Українського слова”, а в 1934 р. на цій посаді його змінив Володимир Мартинець. В. Мартинцю у 1934 р. під загрозою арешту довелося втікати з Праги до Відня, а далі він дістався Франції і жив там аж до її окупації німцями в 1940 р.

У листі від 28 лютого того ж року Сціборський пише: “Дорогий пане Андрієвський! Щиро вдячний за Вашого листа, а головне за матеріяли для «Незалежности». З сумом, але одночасно з приємністю мушу сконстатувати що зі всіх членів ПРУН Ви один не забуваєте мене в моїм тяжкій почині. Ваша стаття піде в якості передовиці. Вона порушає дуже актуальні теми і

²³ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 1. – Арк. 136.

найкраще її приміщення як раз в якості передової... Я її троха змінив”²⁴. А далі Сціборський пише про суть тих змін і критикує Андрієвського за його толерантне ставлення до політичних опонентів: “Даруйте, пане інженере, але Бігме Ви основно помиляєтесь в своєму вічному стремлінню зглажувати гострі кути супроти УНР. Я тверджу і твердив, що це є банда від малих починаючи і великими кінчаючи... Цього робити неможливо, бо знова повторюю – це є банда запрованих людей, без всяких принципів і засад. Вони нас бояться і ненавидять всіми силами і лише аргумент «кулака» може на них впливати оздоровлююче”²⁵. Як бачимо, Сціборський, так само як і Коновалець, але в набагато різкіших тонах, критикує контакти Андрієвського з діячами “табору УНР”, зокрема Шульгиним і Прокоповичем. Такий тон можна пояснювати характером Миколи Сціборського, який був людиною дуже емоційною. Але, на нашу думку, причина такого ставлення криється також у жорсткій конкуренції за впливи на нечисленне українське емігрантське середовище у Франції між націоналістами та унерівцями. В тому ж листі Сціборський пише, що, за його інформацією, унерівці в Парижі, одразу після виходу першого номера газети, провели нараду, на якій було прийняте рішення вжити всіх заходів, щоби паралізувати впливи ОУН та “Незалежності”. Але ще більше вплинула на ставлення Сціборського до своїх політичних супротивників така обставина. В копії листа до Коновальця від 3 жовтня 1930 р., яку він надіслав Андрієвському, Сціборський повідомляє: “На цих днях я пережив досить критичні хвилини. З невідомих причин несподіваним наказом Префектури був виготовлений для мене припис на протязі 24 год[ин] залишити терен Франції. Одночасно аналогічний наказ був даний і для Низоли”²⁶. Я так вже призвичаївся до тої напруженої атмосфери, що висилка не зробила на мене надзвичайного вражіння. Натомість Низола і його пані по одержанні цієї звістки буквально обернулися за кілька хвилин в «живих трупів». Страшно було на них дивитися...”²⁷. Завдяки зв’язкам Миколи Капустянського серед представників російської білої еміграції в Парижі цей інцидент вдалося залагодити. В цьому листі Сціборський пише, що за них вступився навіть сам колишній міністр Мілюков. Причиною висилки стала інформація, отримана французькою поліцією, нібито Сціборський з Капустянським вели “співпрацю з большевиками”. Через якийсь час в одному з листів Сціборський писав, що інформацію французькій поліції про їхню нібито агентурну роботу надав український емігрант, адміністратор унерівського журналу “Тризуб” Іларіон Косенко, який буцімто працював на французьку поліцію. В тому ж листі Сціборський обурювався, що проти націоналістів війну ведуть свої ж українці, а захисту доводиться шукати у ворога, тобто російських білогвардійців. Цей епізод вочевидь ще більше сприяв ворожому ставленню Миколи Сціборського до політичного табору колишніх діячів УНР.

²⁴ Там само. – Арк. 138.

²⁵ Там само.

²⁶ Низола – псевдонім генерала Миколи Капустянського.

²⁷ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 1. – Арк. 114.

Критикував Микола Сціборський також позитивне налаштування Дмитра Андрієвського до УНДО. В уже цитованому вище листі з Женеви від 2 червня 1931 р. він, зокрема писав: “Я особисто нічого не маю проти того, щоб ми деякими потягненнями, за які ми безпосередньо як націоналісти не беремо відповідальності, притискали б Польщу до муру відносно виконання її міжнародних зобов'язань. Треба, однак, здати собі справу з цього, що Польща тих міжнародних своїх зобов'язань ніколи вповні не виконає”²⁸.

В одному з листів у відповідь 8 жовтня 1931 р. Дмитро Андрієвський так пояснює суть своїх протиріч з Миколою Сціборським: “Ми по різнньому розуміємо механіку українського політичного життя, хоч теоретично ніби і погоджуємось: я допускаю слушність Вашої постави серед певних конкретних обставин, особливо в процесі зреалізованя якогось рішення. Ви не відкидаєте засадничо моєї методи, навіть ладні дати «карт бляш» певні згори, що я заведуся. Але на практиці у нас завжди дискусія і то все в тій самій справі: тактика, уенерівщина.

Безперечно, у нас різні темпераменти: Ви рвачкий, радикальний в засобах, а ж берусь до хірургічних методів лише коли випробував всі інші. Також думаю, що Вам бракує синтетичного способу думання, який є властивий мені. Я ціню Вашу прямотинність, здібність «йти на пробой» – бо то є також сила. Але не можу погодитись на надмірне спрощування дійсности і неузгляднення важних моментів, які в наші дні і серед наших обставин численні. Коли перше є корисне для чину то друге є конечно для усталення доцільного рішення, що лежить в основі того чину”²⁹.

Крім листів, М. Сціборський надсилав Д. Андрієвському проекти різних документів, що публікувалися від імені ПУН або Команди УВО. Так, того ж року він вислав Андрієвському текст декларації “До українського громадянства”. У листі він пояснював: “Висилаю Вам текст декларації ПРУН до громадянства українського, яку я склав по дорученню Полк[овника]. Женевська нарада її в основному апробувала. Отже маєте висловити в справі її свої думки. Деклярація буде вибита в 2000 прим. для поширення на окупованих землях, Америці та на еміграції”³⁰.

Чим для сучасного дослідника історії ОУН може бути цікавим листування Дмитра Андрієвського з Миколою Сціборським? В першу чергу тим, що в цих документах можна побачити, як формувалася ідеологічна основа українського націоналістичного руху. Адже Андрієвський був політичним референтом у першому складі ПУН, а Сціборський теж багато уваги приділяв цим питанням у своїй діяльності спочатку на посаді одного з керівників Легії українських націоналістів (ЛУН), а далі – організаційного референта ПУН. В їхніх листах розгорталася справжні дискусії з приводу тих чи інших теоретичних засад. Це стосується раннього листування (до 1930 р.), коли вони намагалися переконати один одного у своїй правоті. Але, з'ясувавши, що їхні погляди на ті чи інші тактичні питання часто не збігалися, вони вже

²⁸ Там само. – Спр. 2: “Листування Д. Андрієвського з різними особами (1930–1934)”. – Арк. 20.

²⁹ Там само. – Арк. 156.

³⁰ Там само. – Спр. 1. – Арк. 118.

не намагалися довести хибність позиції опонента, і ці дискусії з листування зникли. Залишилися лише поодинокі критичні вислови, як правило, з боку Сціборського, щодо окремих тез зі статей Андрієвського.

Щоб навести приклад таких обговорень, звернімося до найдавнішого документа – листа Миколи Сціборського від 8 липня 1927 р., написаного в Подєбрадах, який він підписав як “Голова Центркомітету ЛУН”. Сціборський звернувся до Андрієвського такими словами: “Не маючи шані бути з Вами знайомим персонально, користуюся з нагоди присилки мені п. Кожевниковим Вашої статті можливістю навязати з Вами безпосередній звязок. Це являлося моїм давнім бажанням...”³¹. А далі подається аналіз статті Андрієвського, зокрема тез про український імперіалізм. “Особливо цікавим є Ваше трактування імперіалізму. Хоч питання це старе, порушалося воно й в українських еміграційних осередках, одначе живе своєю актуальністю і річевістю. Імпозантно й сміло кидаєте Ви штрихи й контури істоти українського імперіалізму й його можливу необхідність, а я би сказав «необхідну можливість»”³². Сціборський розумів, що це тема гостра і викличе справедливу критику багатьох українських політиків і політологів, тому сам називав свої слова ризикованими. Але закликав Андрієвського не звертати на те уваги. “Я свідомо кажу ризикованість, бо ж відоме нам застосовання до великої й пекучої проблеми націоналістичного імперіалізму наших одживаючих, анемічних і здегенерованих механічною й догматичною катехизацією «духових, розумових і політичних решток» вчорашнього дня. Не уміючи бажати, не бажаючи творити, ці огидні рештки безумовно засичать своїми прогнівшими, беззубими пастками на могутній, молодод здоровий прояв імперіалістичного духу... Гаслами, які на мою думку, мусять бути положені в основу всіх нас, уміючих чисто відчувати й чорно працювати, мають бути: національний егоїзм, імперіалізм, іраціональний фанатизм, шовінізм, готовність до жертв і сила честі. Нам кажуть і скажуть – це брутально, недемократично, непарламентарно, неетично й неморально. Відповіддю на це мусить бути лише «плевок ігнорування» в бік тих, хто буде предавати нас анатемі”³³. Ці слова наочно ілюструють стилістичні особливості текстів Сціборського, а можливо, свідчать і про деякі риси його характеру, зокрема емоційність та експресивність. Нагадаймо, що це писалося в 1927 р., за 8 років до публікації головної праці Сціборського на цю тему – книжки “Націократія”. Дмитро Андрієвський так відповів на застереження Сціборського: “Я особисто не страшуся жадного сичання а ні докорів бо є надто певний того що скажу. Се мені не перешкоджає бути толерантним і я можу спокійно говорити з самим заклятим противником. Назвіть се опортунізмом чи скорше елястичністю, бо ся риса виявляється скорше в ідеольогічній площі, не в практичній. Тому я не завжди розумію так характерну для нас затятість в справах програмів”³⁴. Знову ж таки, ці слова Андрієвського теж є свідченням рис його характеру, а саме – витримки, вміння зважено підходити до чужої

³¹ Там само. – Арк. 78.

³² Там само. – Арк. 79.

³³ Там само. – Арк. 79–80.

³⁴ Там само. – Арк. 83.

думки, а також пояснюють його політичну позицію, намагання вести діалог з представниками різних політичних сил, щоб загітувати їх на свій бік або досягти якогось компромісу.

Листування Дмитра Андрієвського з Миколою Сціборським цікаве ще й тим, що в листах можна натрапити на деяку біографічну інформацію про цих осіб та дізнатись дещо про їхнє приватне життя. Так, в історичній літературі можна зустріти згадки про те, що Сціборський хворів на сухоти, а також мав проблеми з легенями через отруєння газами на фронті за часів Першої світової війни. Після отруєння на війні він втратив 50% працездатності, а в 1926 р. йому поставили діагноз туберкульоз легенів³⁵. Підтвердження інформації про легеневу хворобу Сціборського можна знайти в його листі до Дмитра Андрієвського від 16 червня 1928 р. “Вся справа в тім, що останнє півріччя я почуваю себе дуже зле, хорую на легені та серце, помічаю в собі втрату працездатності й пригноблений психічний стан. А тут ще напередодні закінчення академії та університету!.. Не знаю зрештою як це все буде!”³⁶.

У цьому листуванні можна знайти трохи інформації і про особисте життя Миколи Сціборського. Ми б не зверталися до цієї теми, якби вона не була предметом критики з боку деяких членів організації. З різних уривчастих згадок в історичній літературі можна довідатися, що Микола Сціборський одружився в Празі у 1920-х роках (точної дати ми не знайшли), а після переїзду до Парижа розлучився з дружиною і став жити з іншою жінкою. Цей вчинок Сціборського піддавав нищівній критиці Степан Бандера у відомому листі до Андрія Мельника від 10 жовтня 1940 р.: “...він виказує недопустимі в націоналіста браки особистої моралі в родинному житті. Скільки він має жінок? Мені лице лупалося, як я підчас судового слідства в Варшаві читав з Сеникового Архіву листа сл[аветної] п[ам’яті] Вождя в справі тих скандалів, що їх зі своїми жінками виправляв Сціборський, як пок[ійний] Вожд осуджував його поступовання. Що зроблено би сьогодні з яким-небудь низовим членом, коли б він покинув жінку і став жити з підозрілою московською жидівкою?”³⁷. Бандера, як бачимо, пише, що він читав листи Коновальця, в яких той засуджував поведінку Сціборського. До речі, цього листа С. Бандери до А. Мельника вже опублікував Микола Посівнич³⁸. Але його текст трохи відрізняється від того тексту за підписом Степана Бандери, що зберігається в Архіві ОУН у Києві. Можна припустити, що існувало кілька редакцій цього листа. Тому ми тут цитуємо текст з Архіву ОУН.

Про те, що ця тема обговорювалася в листуванні Євгена Коновальця з Миколою Сціборським, свідчить ще один документ з Архіву ОУН. Це копія листа Сціборського до Коновальця від 15 листопада 1931 р., що зберігається у фонді Є. Коновальця. В цьому листі Сціборський пише, що остаточно вирішив розлучитися з дружиною. А далі згадує, що про своє нове кохання

³⁵ Лозова О. Націократ – Микола Сціборський. – Львів, 2010. – С. 16.

³⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 1. – Арк. 94 зв.

³⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 35.

³⁸ Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали / Ред. і упоряд. М. Посівнич. – Тернопіль, 2008. – С. 261–297.

вони вже говорили з Коновальцем, і пристрасно, емоційно захищає свій вибір: “В час мого побуту в Женеві говорили ми з Вами і про справу моїх відносин з відомою Вам жінкою. Заналізував я все до кінця і прийшов до одного висновку – люблю її глибоко, свято і непорушно. До цих висновків прийшов я також нелегкою дорогою і не безкритично – маю зрештою розум, душу, аналітичність і не є дїтваком, який щойно намацує життєву дорогу. Теж бачу і з її боку. Життя так хтіло щоб поєднати в гармонії людей, які покликані один для другого. Перевірив і важив все. Зараз також ставлю на цїм крапку. Не хочу і не смію відбирати від себе і від неї хоч ці клаптики щастя, які доля нам дарувала. Знаю, що воно мене підносить і закріплює, отже не хочу свідомо йти на духове самогубство. Живимо лише раз...”³⁹.

Відголоски цієї історії можна знайти в листуванні М. Сціборського з Д. Андрієвським. У листі з Парижа від 25 липня 1930 р. Сціборський пише Андрієвському: “На мене звалилося велике нещастя! Я сподівався, що на цих днях моя дружина приїде вже до мене. Вислав їй гроші і т.д. Тепер одержав відомости, що французький консулат в Празі відмовляє їй видати візу. Які причини... невідомо. Мене це ріже під оглядом матерьяльним! Жити на два дома неможливо!”⁴⁰. А далі він просить Андрієвського розпитати в Брюсселі у представників бельгійської влади, чи могла б його дружина, яка на той час мала чеський “нансенівський” паспорт, приїхати до Бельгії і там отримати туристичну візу до Франції. “Ради Христа, зараз же прошу Вас довідатися про справу по-перше в французькому консуляті, а наколи там буде позитивна відповідь то вжити негайних заходів про висилку телеграми до бельгійського консулату в Празі. Імя моєї дружини: Марина Сціборська”⁴¹. Листа написано дуже емоційно навіть для Миколи Сціборського. В кінці постскрипту “Я просто готовий збожеволіти з цілою тою справою!”⁴².

У листі від 25 листопада 1931 р. Сціборський подає свою адресу. Очевидно, що він її змінив і написав про це Андрієвському: “Моя адреса: Mr. Sciborsky 22, Allee Beansejonn Villeneuve St. Georges. France. Це в 15 хв[илинах] їзди від Парижу. Почуваю себе тут краще, ніж в паризьких готелях, де до решти гине здоровля”⁴³.

А в листі від 6 грудня 1932 р. Сціборський згадує про свою нову дружину: “Тут в Парижі мені допомагає в заробітках Інна...”⁴⁴. А в листі від 5 квітня 1933 р. з приводу запланованої поїздки до Бельгії Сціборський писав: “Я вчора подав прохання в справі візи до бельгійського консуляту, бо вже дістав пас. Так само подала прохання і Інна (її прізвище Сальман). Я написав що їду як журналіст і вказав на Вас, як особу, яка мене знає. Отже прошу вибачити за турботи коли попрошу Вас в міністерстві замовити слово за мене

³⁹ Архів ОУН у Києві. – Ф. Євгена Коновальця. – Спр. “Листування Є. Коновальця з М. Сціборським”. – Арк. 21.

⁴⁰ Там само. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 1: “Листування Д. Андрієвського з різними особами (1927–1934)”. – Арк. 111.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. – Арк. 165.

⁴⁴ Там само. – Арк. 199.

і Інну. Вона подала такий мотив, що їде туди ніби для супроводження своєї сестри (француженки) на відпочинок і курорт⁷⁴⁵. Ще в одному листі до Андрієвського Сціборський подає паризьку адресу пані Інни Сальман⁴⁶.

А в листі від 27 квітня 1933 р. Сціборський знову пише про поїздку до Бельгії: “Ви мені так і не відповіли про мої запити «побутово-матеряльного» характеру. Де ж це видано, щоб за кімнату у Вас треба платити... 500 фр[анків]! В Парижі, де мешкання найдорожчі в цілій Європі, і то не має таких божевільних цін. Мені йде про кімнату на двох з правом користування кухнею і то не в центрі (того не люблю) а десь в околицях, щоб було добре сполучення з центром. Невже ж приблизно не знаєте кільки це може коштувати? Я приїду одразу спільно з Інною, бо самий кімнат винаймати не вмю і на господарських вигодах їх не розуміюся. Зрештою і жити окремо неможливо зі зглядів матеряльних⁷⁴⁷.”

В літературі з історії ОУН можна знайти інформацію про те, як до Миколи Сціборського в Парижі двічі приходив агент НКВД, який себе назвав “Іван Іванович”. Серед іншого він передав Сціборському привіт від його сестри, що жила в УСРР. Про цей випадок Сціборський одразу повідомив Коновальця та інших членів ПРУН. Зокрема, Андрієвському він цю історію описував у листах від 8 і 15 лютого 1934 р. У листі від 15 лютого Сціборський також згадує про Олега Ольжича. Він пише, що пана Кандибу, сина поета Олеся, було призначено представником Українського Червоного Хреста (УЧХ) в ЧСР⁴⁸. У цьому ж листі Сціборський подає київську адресу своєї сестри: “Тр[омадянка] Євдокія Сціборська. Рейтерська, 20 кв. 8. Київ. УССР⁷⁴⁹”, а також знову (тепер вже кирилицею) адресу пані Інни Сальман: “Мме Сальман. 80 ав. Валь-де Боте, Ножан сюр Марне (Сен Франс)⁷⁵⁰.”

У листах до Д. Андрієвського М. Сціборський подає трохи своєї біографічної інформації. Пов’язано це було знову ж таки з необхідністю отримання візи для поїздки до Бельгії. В листі від 20 листопада 1930 р. він пише: “Раніше не писав Вам про те тому, що мені казали що з французьким пасом візу дають одразу. Народився я в м. Житомирі на Волині 28 березня 1895 р. від батька Ореста та матери Євдокії. Маю нансенівський пас та візу французьку а ля ретур терміном на рік. Також маю двох річну карт д’ідентіте⁷⁵¹.” Ця цитата важлива тим, що Микола Сціборський сам вказав свою дату народження. Цікаво, що в автобіографії, яку Микола Сціборський подав до канцелярії Української господарської академії в Подєбрадах, вказано іншу дату – 28 березня 1897 р.⁵². Тому не дивно, що в різних історичних та інших публікаціях можна також зустріти різні відомості про рік народження Миколи Сціборського. Якщо стосовно 28 березня як дня народження є повна

⁴⁵ Там само. – Арк. 210.

⁴⁶ Там само. – Арк. 201.

⁴⁷ Там само. – Арк. 214.

⁴⁸ Там само. – Арк. 217.

⁴⁹ Там само. – Арк. 218.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – Арк. 126.

⁵² Лозова Оксана. Націократ – Микола Сціборський. – С. 7.

одноставність, то рік народження, наприклад, в Енциклопедії історії України вказується 1897-й⁵³, а в деяких публікаціях – 1898-й⁵⁴ і навіть 1899-й (в некролозі в “Українському слові” за 11 вересня 1941 р.).

Ми вже вище писали про те, що Д. Андрієвський часто критикував позицію ПУН з різних питань і це викликало нерозуміння його закидів з боку Є. Коновальця та М. Сціборського. Крім його постійних контактів із представниками політичного середовища УНР та УНДО, додалася критика Андрієвським діяльності Краєвої Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (КЕ ОУН). Він вважав, що КЕ ОУН на ЗУЗ не підкоряється рішенням ПУН і чинить на власний розсуд. Стосувалося це різних дій КЕ, зокрема атентатів та експропріаційних актів. Одним з найвідоміших таких прикладів став напад на пошту в Городку 30 листопада 1932 р., який було здійснено попри заборону ПУН і який призвів до загибелі кількох бойовиків та подальшої страти Василя Біласа й Дмитра Данилишина. Як зазначав відомий дослідник українського націоналізму Олександр Зайцев, “найпоследовнішим прихильником організаційного розмежування бойової та політичної діяльності був Андрієвський”⁵⁵. Дмитро Андрієвський вважав, що бойовою діяльністю мусить опікуватися УВО, а сфера діяльності ОУН є виключно політичною. Ці конфлікти Андрієвського з Коновальцем і Сціборським особливо загострилися в 1933 р. Справа дійшла до можливого виключення Андрієвського з організації. В листі до Коновальця від 23 липня 1933 р. Андрієвський пише: “Вперше довідався я, що Ви вважаєте моє успособлення неприемлимим для організації і що мені нема місця між вами. Не хочу виступати з обороною себе самого, але кажу цілком спокійно: коли справді так думаєте, то виключайте мене з ПУН чи ОУН чим скорше, бо пізніше буде менш зручно мене ліквідувати. Сам виступати з організації я не збираюся”⁵⁶. А 3 жовтня того ж року він надіслав Коновальцю заяву: “Я нижчепідписаний прошу ласкаво завісити мене в правах і обов'язках члена Проводу Укр. Націоналістів до часу найблизчого Збору Організації Українських Націоналістів і оприлюднити се в найблизчій книзі офіційного органу ОУН «Розбудові нації»”⁵⁷. І далі він пояснює своє рішення тим, що вже протягом тривалого часу не погоджується з ПУН, вважає теперішню політику і тактику ОУН помилковими і шкідливими для української справи, а з іншого боку, не має можливості впливати на діяльність ОУН і хід подій. Євген Коновалець не дав ходу цій заяві, в “Розбудові нації” вона опублікована не була, і Дмитро Андрієвський й надалі залишався в складі ПУН. Але його роль в організації ставала дедалі менш значущою, і в документах другої половини 1930-х років, що зберігаються в Архіві ОУН у Києві, згадки про Дмитра Андрієвського зустрічаються дуже

⁵³ Стасюк О. Сціборський Микола Орестович // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 926–927.

⁵⁴ Кравченко М. Микола Сціборський: винахідник націократичної теорії, піонер націократичної практики (<https://nationalcorps.org/>).

⁵⁵ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920 – 1930-і роки): Нариси інтелектуальної історії. – К., 2013. – С. 256.

⁵⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 2. – Арк. 208.

⁵⁷ Там само. – Арк. 222.

рідко. Як доказ, можна навести той факт, що коли в 1937 р. повним ходом велася підготовка другого Великого Збору ОУН, Є. Коновалець і М. Сціборський не залучили Д. Андрієвського до цієї роботи, хоча, нагадаємо, він був політичним референтом ПУН.

З цим конфліктом пов'язана одна трохи кумедна історія. Дмитро Андрієвський написав листа агенту НКВД Павлу Судоплатову, якого він вважав реальним представником українського підпілля в УРСР і в якому скаржився на ситуацію в ОУН. Як відомо в 1933–1934 рр. на захід в ролі втікачів з СРСР було переміщено агентів НКВД Кіндрата Полуведька і Василя Лебеда-Хом'яка. Їм вдалося налагодити зв'язки з ОУН, стати членами організації. Саме Василь Лебедь прийшов до помешкання Дмитра Андрієвського у Брюсселі в серпні 1933 р. як втікач з радянського торгового пароплаву. Цю історію Андрієвський докладно описав після війни, й вона була опублікована в книзі Євгена Онацького “Шляхом на Роттердам”⁵⁸. Слід додати, що втікачі з Радянської України періодично з'являлися на Заході, і НКВД використовувало цю легенду для засилання своїх агентів до організацій українців. Про одного з таких утікачів, 26-літнього матроса Афанасія Тиквицю, Дмитро Андрієвський писав ще в листопаді 1930 р. в листі до Миколи Сціборського: “Ні за що ручитися не можна, але хлопець робить добре вражіння”⁵⁹.

Лебедь отримав організаційний псевдонім “Найденко”, і згадки про Найденка також можна зустріти в документах Д. Андрієвського, зокрема в його листуванні з Є. Коновальцем восени 1933 р. Василь Лебедь у 1934 р. “незаконно” повернувся до СРСР, а 1935 р. знову виїхав за кордон, але вже не сам, а з молодим чоловіком, яким був Павло Судоплатов, вбивця Євгена Коновальця. Саме йому у грудні 1935 р. Д. Андрієвський написав листа, в якому заявляв про свою незгоду з діями ПУН, зазначав, що протягом 8-ми років працював в організації і ця праця не виправдала його сподівань. Цей лист також зберігається у фонді Д. Андрієвського. З тексту листа ясно, що це відповідь на лист Судоплатова. Андрієвський пише: “Дорогий Павлюсю. Наші листи розминулися. Прочитав ваш і рішив відписати на него одверто і вичерпуюче. І то тим більш, що мусимо пильно розглянутись в ситуації і шукати виходу. Ваш настрій для мене не є несподіванкою. Більше того, я в значній мірі поділяю його, як поділяю і більшість думок”⁶⁰. В цьому листі Андрієвський пише про співпрацю ОУН на еміграції з українськими націоналістами в підпіллі в УРСР і намагається сказати, що в організації є люди, з якими не треба мати справи. Він пише, що він сам з цими людьми далі не може працювати і що вже “дійшло до остаточного розриву”. Андрієвський наголошує: “Співпраця з двох боків повинна бути, але межі ким і ким? Про се нам треба буде роздумати і порозумітися, доки ми з Вами можемо списуватись. А для того я мусів би подати Вам великий матеріал, з якого Ви би могли переконатися про оправданість моїх позицій. Але се не є легким”⁶¹. Павло Судоплатов в цей час мешкав у Берліні, й опікувався ним Г., якого

⁵⁸ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. – Буенос-Айрес, 1983. – С. 123–155.

⁵⁹ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 1. – Арк. 124.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

Андрієвський так і називає “опікуном” і пише, що він перебрав на себе “всю техніку”. Очевидно, йшлося про перебування Судоплатова в Європі і зв’язок з українським “підпіллям”. На нашу думку, “опікуном Г.” був Омелян Сенник (Грибівський), який, за спогадами учасників подій, не дуже довіряв усім тим утікачам. Д. Андрієвський просив П. Судоплатова не показувати листа “опікунові”. З цією ж метою він намагався переслати цього листа Судоплатову до Берліна через Кіндрата Полуведька з Фінляндії і просив Полуведька нічого не писати Коновальцеві про цього листа. Проте Полуведько одразу повідомив Коновальця в листі про прохання Андрієвського. Кремлівські агенти завжди намагалися посилити чвари між членами ОУН. Легко зрозуміти, що ця історія не сприяла зміцненню довіри між Євгеном Коновальцем та Дмитром Андрієвським. Тому до смерті Коновальця Андрієвський вже не відігравав значної ролі в організації. Але після загибелі Євгена Коновальця на II Римському Великому Зборі ОУН у серпні 1939 р. Дмитра Андрієвського знову було обрано до складу ПУН. До речі, у своїх повоєнних спогадах, опублікованих у книжці “Шляхом на Роттердам”, Дмитро Андрієвський жодним словом не згадав про своє листування з Павлом Судоплатовим...

Ми вже згадували вище, що серед тих осіб, з якими Д. Андрієвський до війни вів активне листування, був також і Євген Онацький. Листувалися Андрієвський з Онацьким впродовж 43-х років. Найдавніший документ цього листування – це лист Онацького до Андрієвського від 13 травня 1930 р., а останній за хронологією документ – лист Андрієвського до Онацького від 17 січня 1973 р. В цьому листуванні також міститься дуже цікава й різноманітна інформація. Зокрема йдеться про долю членів організації в роки Другої світової війни. Як відомо, на початку 1944 р. відбулися поголовні арешти в Європі членів ОУН під проводом А. Мельника (тих, хто не був заарештований до того часу). В кінці осені того ж року їх почали звільняти з концтаборів і тюрем. Д. Андрієвський у своєму щоденнику (який також зберігається в цьому фонді) записав: “19 жовтня. Нас випущено на волю”. Там же в щоденнику він пише про зустрічі після визволення Андрія Мельника зі Степаном Бандерою та Володимиром Стаховим.

Одразу по закінченні війни Андрієвський розсилав листи на старі адреси членам організації з метою відновити контакти та дізнатися про долю людей. Такі листи він надіслав і до Рима на адреси Ольги Коновалець (вдови Євгена Коновальця) та Євгена Онацького. 24 липня 1945 р. він отримав листа від Онацького, де, зокрема, були такі слова про його повернення додому: “Пані Оля показувала мені Вашого до неї листа і дала мені Вашу адресу. Радий знову зв’язатися з Вами. Я повернувся з німецького полону 9 червня. Подорож моя – американськими ваговозами та, останні два дні, військовим поїздом для полонених – тривала вісім днів. Приїхав додому втомлений і брудний – приходилось спати впрост на землі, – з неголеною від кількох днів бородою, – так що вдома покоївка мене навіть не пізнала. Ніна, на щастя, спала, так що я мав час поголитися, помитися, перебратися і взагалі прийняти пристойний вигляд. Вдома знайшов всіх живими і здоровими, – а підходив до дому, мушу признатися, з тремтінням в серці, – адже ж від року не мав ніякої вістки. Але, слава Богу, все знайшов в найкращому стані. Тепер

вже від двох тижнів поринув знову в наукову роботу, – продовжую «Енциклопедію українських релігійних народних вірувань та символів», що розпочав був друкувати в «Укр. Віснику» перед моїм арештом»⁶². А далі декілька листів підряд Євген Онацький написав французькою мовою, очевидно це робилося на вимогу цензури – про це писала Ольга Коновалець у листі до Д. Андрієвського. Дмитро Андрієвський написав листа у відповідь 16 серпня 1945 р.: «Дістав Ваш «пробний бальон» і зараз же сідаю Вам відписувати. В межичасі Ви певно дістанете мій лист, але в нім знайдете не багато, бо то був лише бальон з мого боку. Я бо нічого не знав, чи Ви живете і не дістаючи відповіді від п. Олі, рішився спробувати нав'язати зносини з Вами, використовуючи стару адресу... Мене потішила звістка, що Ви знов сіли за Вашу енциклопедію. Признаюсь, що то арія не з моєї опери, але в самім факті добачаю добрий знак»⁶³.

В листуванні Дмитра Андрієвського з Євгеном Онацьким багато уваги приділялося різним видавничим справам. Так, Андрієвський писав Онацькому про свої враження від прочитання спогадів останнього. «П[ан] Вінтоняк»⁶⁴ передав мені від Вас книгу Ваших спогадів з двадцятих років»⁶⁵. Дуже добре оформлене видання, з якого Ви обоє можете бути горді. Тож дякую Вам за подарунок і бажаю Вам успіху з Вашою працею»⁶⁶. А далі він пише, що йому дуже цікаві ці спогади ще й тим, що він сам, як і Онацький, починав свою роботу за кордоном в Українській дипломатичній місії у Швейцарії. У книжці Онацького він натрапив також на теми побутового характеру, «мало хвальні для нашої дипломатії». В наступному листі Андрієвський вибачається за це зауваження: «Прошу мене не розуміти зле, коли я в попереднім листі згадав про побутові речі у Ваших спогадах. Я ж бо щойно почав їх читати... Тепер читаю Ваші спогади ґрунтовно і знаходжу різні цікаві відомости. І не дивуюся пані Василенко-Полонській, яка уважає Ваші спогади з минулого дуже цікавими і важним матеріалом для історика»⁶⁷. В цьому ж листі Андрієвський ділиться своїми думками стосовно подій в середовищі української еміграції. «Питаєте у Вашім листі як коло мене, а при тому подаєте короткі відомости про наші чвари на аргентинському терені. Нажаль не бракує їх і на європейським. А тим часом дуже хотілось би бачити нашу громаду на чужині більше спаяною. Але нажалі емігрантщина розкладає всіх і треба якогось грому з неба, щоби нас опам'ятав і привів до розуму»⁶⁸.

Загалом, повоєнне листування Дмитра Андрієвського в його фондї в Архіві ОУН більше за обсягом, ніж довоєнне, та не менш цікаве. Він листувався з багатьма відомими діячами українських громад з різних континентів. Йому писали: Марко Антонович, Юрій Артющенко, Маруся Бек, Лев Биковський, Осип Бойдуник, Олекса Бойків, Богдан Боцюрків, Василь Верига,

⁶² Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 4. – Арк. 28.

⁶³ Там само. – Спр. 5. – Арк. 36, 37.

⁶⁴ Йдеться про Олексу Вінтоняка, засновника видавництва «Дніпрова хвиля».

⁶⁵ Йдеться про книгу: *Онацький Є.* По похилій площі. – Мюнхен, 1969. – 262 с.

⁶⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Арк. 127.

⁶⁷ Там само. – Арк. 134.

⁶⁸ Там само.

Богдан Винар, Любомир Винар, Ярослав Гайвас, Борис Гомзин, Олександр Грановський, Любомир Гузар, Віктор Доманицький, Дмитро Донцов, Михайло Єремійєв, Аркадій Жуковський, Орест Зибачинський, Осип Зінкевич, Роман Ільницький, Денис Квітковський, Іван Кедрин-Рудницький, Богдан Кентржинський, Зиновій Книш, Степан Кобилянський, Ольга Коновалець, Володимир Кохан, Володимир Лазовінський, Тома Лапичак, Микола Лівницький, Євген Ляхович, Ісаак Мазепа, Любомир Макарушка, Яків Маковецький, Володимир Маруняк, Софія Мельник, Михайло Мушинський, Богдан Панчук, Микола Плав'юк, Гнат Поворозник, Юрій Пундик, Роман Рахманний, Мілена Рудницька, Дарка Сіяк, Михайло Селешко, Данило Скоропадський, Ярослав Стецько, Микола Троцький, Василь Федорончук, Марко Царинник, Олег Штуль, Володимир Янів та інші.

Найбільше за обсягом листування – з Осипом Бойдуником та Олегом Штулем – зібране в двох справах. Решта поділена за хронологією: окремо листи Андрієвського і окремо листи до нього. Якщо довоєнне листування навіть всередині справ групувалося по адресатах, а далі вже за хронологією, то в повоєнному укладачі фонду чомусь підшили ці документи вперемішку суто за хронологією. Такий спосіб формування справ має певні вади, тому що листи Андрієвського – це копії, які він залишав для власного архіву. Якщо в 1960-х – 1970-х роках він вгорі листа з лівого боку завжди писав, кому адресовано листа, то в 1940-х роках він цього не робив. А за загальними зверненнями, як-от: “Дорогий друже!”, “Дорогий пане інженере”, “Шановний редакторе” і т. д. – важко визначити адресата і з певною долею імовірності це можливо зробити тільки за змістом.

У цих документах знову ж таки багато різнобічної інформації про життя українських громад в країнах Європи, Північної та Південної Америки, Австралії, про долі окремих людей, про ставлення українців до світових подій, про вістки з рідних земель. Дещо в цих листах Андрієвський пише і про себе. Особливо це стосується листів з перших повоєнних років, де автори пишуть про те, як вони пережили цей час. Нам хотілося б зацитувати фрагмент розлогого листа Дмитра Андрієвського до представника ОУН у Великій Британії у 1930-х роках Євгена Ляховича. У другій половині 1930-х років Ляхович повернувся до США. 7 жовтня 1945 р. в листі до Ляховича Андрієвський пише про останні роки свого життя: “Не думайте, що цей лист приходить з того світу. Річ в тім, що чутки про мою дочасну смерть є сильно перебільшені... Я вернувся до Бельгії вже пару місяців тому... Відколи Ви виїхали з Європи, мені не траплялося часто чути про Вас. Знаю лише, що Ви вжилися і припускаю, що вже маєте цілу купу дітей. Щодо мене, то я потрапив і оженитись і розженитись, виховати чужу дитину і знов зробитись бездітним кавалером. Лише не змінилось моє відношення до справи і організації. Були перебої, а далі я знов ставав до верстату, як той сліпий кінь в тартаку, що знає лише одну дорогу... За час війни мені довелося пережити доброго і злого... Віддихнув духом рідної землі, віднайшов рештку недонищеної родини і знов її втратив під напором Червоної Армії. Лишився по цей бік тільки один брат, але і того не можу знайти на німецькій території та припровадити до себе. А брат у мене гарний, молодший за мене, науковець.

Побут в Німеччині та ще в концтракті також багато дав. Бачив тисячі земляків, нової породи, совіцького хову. Надзвичайно повчаюче і далеко не пригноблююче. Крізь них мав взгляд на підсоветську дійсність... У в'язниці пізнав я багато людей, Бандеру з товаришами, Бульбу, чужинців різних національностей, а найголовніше – пізнав самого себе. Бо самотня келія є найліпшим навчителем”⁶⁹.

Про свого брата Бориса Андрієвський розпитував також у листі до професора Віктора Доманицького від 22 жовтня 1945 р.: “При тій нагоді прошу також поінформувати мене, що знаєте про мого брата проф. Б. Андрієвського, який перебуває в Мюнхені. Він мав мою неправильну адресу і всі його листи певно пропали, бо я не дістав жадного. Засилав йому не один лист, але не знаю чи він їх діставав”⁷⁰.

Листувався Дмитро Андрієвський також з братами Богданом та Любомиром Винарами. Українському загалу більше відома діяльність Любомира Винара на ниві історичної науки, але він також був активним діячем ОУН під проводом Андрія Мельника. Серед інших питань, в листуванні за 1964 р. після смерті А. Мельника вони обговорювали рішення обрати Олега Штуля-Ждановича його наступником. У листі від 6 грудня 1964 р. з міста Боулдер (Колорадо, США) Любомир Винар писав: “Відносно заступництва полк[овника] Мельника – то здається мені, що заступником повинен стати інтелектуаліст і дипломат – це відразу надасть відповідну глибину рухові і відповідний престиж. Цим звичайно я не кажу, що ред[актор] Штуль не виявиться задовільно із завдань – але не є цього калібру людина яка б здобула загальнонаціональний авторитет. А це дуже важна справа в нашій дійсности. Звичайно так буває, що бувші революційні активісти типу Гайваса, Ждановича – є дуже добрими організаторами і може льокальними стратегами – але їм, мені здається, бракує деяких ціх, які характеризують провідників замітніших рухів. Це, дорогий інженере, так по щирому і зовсім між нами. Я вірю, що Ви напевно добре застановилися над вибором і Вам видніше, що є краще для добра нашої справи”⁷¹.

А далі в цьому ж листі Винар пише про заснування Українського історичного товариства. “Із комісії вивчення історії ОУН – мабуть нічого не вийде. Я хотів це поставити на історичну дослідницьку базу – але кажеється трудно. Вкінці вдалося мені склеїти Українське Історичне Т[овариств]во (Комунікат долучую), зібралася гарна група людей. Вірю, пане інженере, що Ви приступите до нашого Т-ва, яке об’єднує істориків і любителів історії”⁷².

Стосовно смерті Андрія Мельника та обрання його наступника схожі думки висловлював в листі до Дмитра Андрієвського і брат Любомира Винара Богдан: “Смерть с[лаветної] п[ам’яти] полковника Мельника нас дуже пригнобила, про це певно вже писав Вам мій брат. Мені чомусь здається, що прихід до влади середньої генерації на чолі з Ждановичем не ворожить

⁶⁹ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 5. – Арк. 61.

⁷⁰ Там само. – Арк. 76.

⁷¹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 199.

⁷² Там само.

нічого доброго. Це мабуть надто великий контраст, тому і такі песимістичні думки...⁷³.

В листі у відповідь до Любомира Винара від 14 грудня 1964 р. Дмитро Андрієвський написав: “Дорогий друже!.. Тішуся, що Вам вдалося створити Українське Історичне Товариство, яке лежить Вам на серці. Воно і мене цікавить, і я радо би став близько него, от хоч би через Вас. Входить ж до складу його мені було би дещо ніяково. Адже ж я не є ніяким науковцем і напевно нічим не міг би прислужитись до його діяльності і розвою. Чи не було би трохи дивно бачити моє прізвище серед всіх тих професорів і докторів, які вчислені у комунікаті? А втім – побачимо. В кожному разі я не зарікаюся ні від чого.

Ваше розумування з приводу ОУН та її очолення мають немало рації. Але ж треба брати до уваги фактичний стан речей. Авторітети на замовлення не робляться, а для визрівання їх потрібно часу. З другого боку кінцевим є омолодження кадрів. І так сталося, що головою ПУН став Штуль. Зрештою в осени 1965 р. має бути ВЗУН власне для вибору сталого Голови. Думаю, однак що крім Штуля не буде ніякого іншого кандидата. Зараз в рядах ОУН є немале оживлення. Ми могли ствердити це ще вчора, коли розглядали плани праці різних референтур. Вони виглядали напевно імпозантно⁷⁴.

В листуванні Дмитра Андрієвського з Осипом Зінкевичем обговорювалося питання контактів представників української еміграції з діячами української культури з УРСР, які в 1960-х роках почали час від часу з’являтися на Заході. Після карибської кризи восени 1962 р. в світі, внаслідок заяв Микити Хрущова, почали багато говорити про принципи мирного співіснування, спочатку двох на той час супердержав, а згодом і взагалі двох систем. За аналогією Д. Андрієвський називав у своїх листах контакти з представниками УРСР “коекзистенцією”. О. Зінкевич у повоєнні роки був референтом молоді (РМ) ПУН, і “Смолоскип” вперше з’явився як інформаційний листок цієї референтури. До речі, Андрій Мельник називав Осипа Зінкевича найкращим провідником оунівської молоді серед усіх, хто був до того часу. А після того Зінкевича призначили керувати Референтурою преси і пропаганди і Крайовою колегією (КК) ПУН, метою якої була підтримка зв’язків з краєм (українськими землями) і передача туди пропагандивних видань, а також публікація самвидаву, що передавали на Захід.

Можливість контактів з представниками української творчої інтелігенції з УРСР розбурхала справжню дискусію серед українців на еміграції. Багато хто з представників політичних організацій першої хвилі еміграції та бандерівці відкидали потребу у таких контактах, небезпідставно звинувачуючи всіх, хто приїжджав за кордон, у роботі на радянські спецслужби. Мельниківці загалом підтримували необхідність цих контактів, бо вони давали змогу отримувати інформацію про ситуацію в УРСР. Серед активних прибічників таких зустрічей був і Д. Андрієвський. Осип Зінкевич також схвально ставився до контактів з діячами культури з УРСР. У листі з Балтимора (Меріленд, США) від 21 липня 1965 р. Зінкевич писав Андрієвському: “...Ваші

⁷³ Там само. – Арк. 198.

⁷⁴ Там само. – Спр. 7. – Арк. 196.

статті і Ваше становище до цілого ряду біжучих справ є найближче до поглядів і переконання цілого ряду молодих людей, які становлять зараз середовище «Смолоскипу». Тому прийміть мою і моїх друзів найщирішу подяку за Ваші відважні статті, Ваші погляди і переконання, які є так близькі нашим. Я вважаю, що з усіх наших теоретиків Вашої генерації Ви є єдиною людиною, яка мала колосальний вплив на формування мого світогляду і моїх переконань та поглядів на ті чи інші питання... Цікавою є справа Коротича, про що згадуєте. В Канаді ті наші люди, зокрема молодші за мене, які з ним зустрічалися, є переконані, що він чесна людина і не є жодним агентом. В Європі погляди на цю справу є дещо поділені. Це важко тепер сказати. Може саме тому, що це перший випадок за 40 років, що хтось звідти приїхав на Захід і так свobodно поведивсь, як Коротич. В Канаді, де я був на конференції УНО з доповіддю, ходять чутки, що до США мають приїхати Костенко, Драч і Коротич. Коли – ще точно не відомо⁷⁵. А далі Зінкевич розповідає, що для того, аби зустрітися з українськими поетами з УРСР, йому треба взяти дозвіл в Екзекутиві Українського конгресового комітету Америки (УККА), тому що він сам є членом Управи місцевого балтиморського Відділу УККА. В цьому ж листі він пише, що через бажання зустрітися з українськими літераторами з УРСР йому доводиться судитися з місцевими бандерівцями, “які мені останньо дуже почали надоїдати”. В кінці листа Зінкевич просить Андрієвського поділитися враженнями про Коротича: “Який Ваш погляд на справу його тут побуту. Це мені буде дуже цікаво”⁷⁶.

У фонді Дмитра Андрієвського є декілька документів, в яких він оповідає про зустріч з Віталієм Коротичем у Парижі в 1965 р. Про цю зустріч він написав спеціальну інформаційну записку для ПУН, а також згадував про неї в листах до декількох осіб – Ярослава Гайваса, Осипа Зінкевича, Григорія Маслівця. Зокрема в листі до того ж Осипа Зінкевича Дмитро Андрієвський писав: “Питаєте мене за Коротича. Я з ним зустрівся доволі випадково в Парижі при нагоді мого переїзду через Францію. Було нас в приватному домі коло десятка людей. На всіх нас він справив дуже приємне враження. Це є виразна індивідуальність так в поезії як і в житті. Чоловік розумний, культурний, самоопанований... Ми не змовляючись між собою уникали створювати для нього тяжкі ситуації. Говорили з ним майже виключно на теми літератури і культури взагалі... В його мові було годі вичути комуніста чи партійця. І чим він таким є я не знаю, бо читав в пресі різні твердження в тій справі. В подібних випадках я одверто заявляю, що мене та справа не цікавить, і що для мене найважливіше факт нашого українства. А тому я ставлю виміну думками з гостями з тамтого боку в площині національній. Фактично так було і в Парижі. В остаточнім рахунку обидві сторони були вповні вдоволені. Коротич бо побачив на власні очі, і я це підкреслив, що ми тут жиємо творами наших молодих письменників. Бо ж на правду плеяда «шестидесятників» надзвичайно цінна тими вартостями, які вони творять. А ми були очаровані рецитацією Коротичем його власних творів”⁷⁷.

⁷⁵ Там само. – Спр. 6. – Арк. 233.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 245.

У листі до Г. Маслівця, який на той час жив у Торонто, Д. Андрієвський повідомляв про цю зустріч: “Говорили про справи культури і не змовляючись наперед, уникали дразливих, особливо політичних справ. Настрій був якнайкращий. У всіх Коротич залишив те саме враження, а саме розумної, культурної, тактовної людини, яка має що сказати... Дещо похvatилось і з невідрадної правди, але мало. Хочу вірити, що він не потерпить від большевиків. Адже ж вони пустили його безперечно з наміром справити вигідне враження на емігрантів і втім не помилились. Тому я вважаю, що вони йдуть на свого роду коекзистенцію і з нами. Хай які пляни у них не були, а ми мусимо використовувати обставини для нашої справи, а насамперед, для втримання духовного контакту з краєм”⁷⁸.

Дещо більше інформації про зустріч в Парижі з Коротичем можна прочитати в записці Андрієвського для членів ПУН, яка називається “Стріча з Коротичем” і надрукована на 4-х аркушах. В ній вказано точну дату зустрічі – 12 травня 1965 р. – і подаються деякі подробиці, яких нема в листах. Так, Андрієвський пише, що він спитав Коротича, чи знають в УРСР “заповіт Тольятті”⁷⁹? Очевидно, Андрієвський не знав, що “Пам’ятна записка” Пальміро Тольятті була опублікована в “Правді” 10 вересня 1964 р. А далі відбувся ще один цікавий епізод. “Один з приявних виложив на стіл дві збірки поезій Коротича і тикнув пальцем на одне місце, де було славослов’я для Леніна. В цей момент, єдиний за цілий вечір, наш гість ніби почувся ніяково, змішався. Начебто нав’язуючись до своїх попередніх висловлювань, він сказав, що коли писав ту поезію, він вірив так як писав. Лишилось недоговореним, чи він вірить тепер так само, як тоді. Це в перший раз за дві з половиною години нашої розмови з Коротичем, коли між нами дав себе відчутти якийсь дісонанс. Добре, що це сталося не на початку, лише наприкінці нашої зустрічі. Не є зле, що згадано про такі речі, як примітивізм сов[єтської] преси, і тим дано до зрозуміння, що ми, емігранти, ставимось критично до того, що діється, пишеться і говориться по той бік залізної зашлони і що ми далекі думки роззброюватись перед дійсністю там”⁸⁰. Але загальне враження від Коротича у Андрієвського і в цьому документі суцільно позитивне, він протиставляв його російському поетові Євтушенку, який теж приїжджав на Захід і, зі слів Андрієвського, був схожий на блазня.

⁷⁸ Там само. – Арк. 240.

⁷⁹ Йдеться про “Пам’ятну записку” генерального секретаря Італійської комуністичної партії Пальміро Тольятті, яку він написав у серпні 1964 р. в Ялті буквально за кілька годин до смерті. В цій записці Тольятті писав, що комуністи виступають за свободу інтелектуального життя, художньої творчості та наукового прогресу. В СРСР інтелектуальне життя завжди перебувало під жорстким ідеологічним пресом. Далі, Тольятті наголошував, що неправильно висвітлювати події в соціалістичних країнах тільки в рожевих фарбах і замовчувати економічні і політичні проблеми в цих країнах. І в кінці він заявив, що одна з проблем СРСР та інших країн соціалізму – це повільне подолання режиму обмеження і придушення демократичних і особистих свобод, запровадженого Сталіним. До того ж, ХХ з’їзд КПРС не назвав причин того, як в СРСР міг з’явитися культ особи Сталіна, бо пояснювати всі злочини, які відбувалися в той час, тільки негативними ризиками характеру Сталіна – недостатньо.

⁸⁰ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 10. – Арк. 140.

В кінці цього матеріалу автор роздумує над тим, як краще і в якому обсязі подати інформацію про зустріч з Віталієм Коротичем до української преси.

Дмитро Андрієвський був людиною досвідченою, і його важко назвати легковажним, але заради об'єктивності слід зазначити, що в 1935 р. він з майже тим самим ентузіазмом ставився до агента НКВД Павла Судоплатова (Павлуся), якого спрямували до Західної Європи як представника українського підпілля в УРСР. Щодо поїздки Віталія Коротича, то його подальший життєвий шлях свідчить, що він користувався підтримкою влади, був редактором кількох відомих журналів (“Ранок”, “Всесвіт”, “Огонек”), секретарем правління Спілки письменників УРСР. В Радянському Союзі ці посади вважались ідеологічними, і без підтримки КДБ їх обіймати було неможливо. Свої політичні погляди Коротич часто змінював, а впродовж останніх років постійно живе в Москві, має російське громадянство і виступає з проросійських позицій в українському питанні.

Дмитро Андрієвський свої погляди на контакти з представниками мистецьких кіл з УРСР, які приїжджали на Захід, висловлював в українській пресі, газетах “Українське слово”, “Новий шлях” та ін. Ці його публікації часто зазнавали критики з боку інших українських діячів. Критичні слова стосовно таких публікацій написав в листі до Д. Андрієвського від 28 січня 1965 р. відомий український журналіст і політичний діяч Іван Кедрин-Рудницький. “Я дозволив був собі свого часу в усній розмові з Вами, пане інженере, звернути ввічливо увагу, що хоч у Вашій теорії і теорії так званих реалітетів може і є чимало логічного і про ці речі можна та варто дискутувати у вузькому гурті людей думаючих політичними категоріями, проте – винесена на широкий український форум надзвичайно шкідлива своїми практичними наслідками. Наші люди не вміють розрізняти політики й тактики, не розуміють, що таке принципи і що таке засоби. Останній приїзд групи російсько-українських «діячів культури» (тому в лапках, що поруч із дійсними діячами нашої культури були там політруки, які нічого з культурою не мають спільного) виявив власне шкідливість таких теорій, пристосовуваних нашими маленькими примітивами у практиці. Урочисто вітали групу, де було 4-х членів Верховного Совета і якою проводила стара емведистка, голова Товариства зв'язків з українцями за рубежом⁸¹ – з фактичною централею у Східньому Берліні та з ціллю розкласти еміграцію. Наші люди не вміють відрізняти земляків і діячів культури, з якими можна і треба стрічатися приватно та інформаційно, від представників режиму і дійсно агентів, присланих для деморалізування еміграції”⁸². І далі в цьому листі Іван Кедрин висловлює здивування – як може Андрієвський, колишній міністр закордонних справ Державного Центру УНР за кордоном, писати і пропагувати, що УРСР є державою без лапок?

У листуванні з Михайлом Селешком, колишнім секретарем Євгена Коновальця та фактичним керівником канцелярії ПУН у довоєнні та воєнні роки, Дмитро Андрієвський обговорював питання діяльності ОУН. У 1965 р.

⁸¹ Йдеться про Катерину Антонівну Колосову, яка до призначення головою товариства була завідувачкою відділу шкіл ЦК КПУ.

⁸² Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 6. – Арк. 206.

розгорнулася підготовка VI Великого Збору ОУН, на якому планувалося обрати нового голову ПУН після смерті Андрія Мельника. Цей збір мав стати вирішальним у зміні поколінь в керівництві ОУН. Селешко був одним з організаторів підготовчої роботи зі скликання збору. Він писав Андрієвському: “Я мобілізую людей на Збір, але не легка то справа. Звільнення з праці, кошти і т.д. То чинники, які обмежують людську свободу-рух. Я думаю, що Збір переломовий, я це окреслюю як зміну варти чи зміну генерацій. Як вдачно то зробимо, скаже історія, що все в порядку, що ми творчий чинник, як не вдасться, тоді скаже, що ми невдачники”⁸³. Ще на початку січня 1965 р. Андрієвський написав Селешкові про те, що поточний момент – відповідальний період в діяльності організації. “По смерті с.п. полковника на нас спадає нелегкий обов’язок вдержати на належному рівні організацію і націоналістичну ідею. Дотепер на загал все ніби в порядку. Але є все ж небезпека внутрішньої колотнечі і то не на тлі якихось уважніших справ чи засад, але звичайних персональних розходжень і анімозій. Я всіми силами стараюсь триматись від них подальше”⁸⁴. В цих словах Дмитро Андрієвський натякає на складні стосунки зі ще одним відомим діячем ОУН мельниківців в Мюнхені – Осипом Бойдуником⁸⁵. Далі в цьому листі Андрієвський пише, що майбутнє організації пов’язує передусім з українською молоддю на Американському континенті. “Не знаю як Ви на те дивитесь, але я покладаю головню на заокеанські терени. У нас в Європі стара гвардія є на відході. В Мюнхені починає бути прийнятним питати при зустрічах один одного – а кого будем ховати цього тижня? Так багато старших вимирає. А та горстка молоді, що тут виростає не дає великої потіхи”⁸⁶.

Різні питання історії ОУН та її завдань у повоєнні роки Дмитро Андрієвський обговорював у листуванні зі ще одним з провідних діячів організації – Ярославом Гайвасом, членом КЕ ОУН на ЗУЗ у 1937–1938 рр., який одним з перших разом з Олегом Ольжичем у складі Похідних груп ОУН дістався Києва у вересні 1941 р. Дуже цікавим є лист Гайваса до Андрієвського від 19 червня 1965 р. Дати на друкованому тексті листа нема, але вона написана олівцем вгорі аркуша. Очевидно, укладачі справи переписали її з конверта. Шкода, що їм не спало на думку підшивати конверти разом з листами. В цьому листі Гайвас висловлює свої зауваження щодо тексту Андрієвського про розкол ОУН та вбивства мельниківців бандерівцями за часів Другої світової війни. “Першим трагічним наслідком розбиття не була житомирська трагедія⁸⁷. Перед тим під Сокалем вбили бандерівці групу наших людей під проводом Шубського і Шульги. Ця група вийшла з Володави і, не мігши переправитися через Буг, дійшла аж напроти Сокаля, де в районі Себечова

⁸³ Там само. – Арк. 244.

⁸⁴ Там само. – Спр. 7. – Арк. 201. Анімозія – неприязнь, антипатія.

⁸⁵ Про це можна дізнатися з копії листа Андрієвського до Бойдуника від 19 жовтня 1965 р., яка зберігається в тій же справі (арк. 258).

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Йдеться про вбивство в Житомирі 30 серпня 1941 р. Омеляна Сеника й Миколи Сціборського. Пізніше Гайвас напише, що до організації цього вбивства був причетний агент НКВД Кіндрат Полуведько.

переправилася й була ліквідована бандерівською боївкою на чолі з Василем Макаром. Наперед тіла їх закопано, а потім викопано і десь заховано. Не менше жорстоким вбивством було вбивство братів Пришляків на Підгаєччині. Тіла їх зариті в гною, знайдено пізніше й поховано. А бандерівці «за кару» скинули районного. Ще іншим мордом було вбивство двох юнаків на Підлиській Горі, які роздавали нашу літературу. Третій з тієї групи з проломаною чашкою (тобто черепом. – Ю. Ч.), знайдений слідуючого дня, відвезений до шпиталю і там відратований. Є це проф[есор] Боцюрків⁸⁸ з Канади. Щойно потім прийшов Житомир.

В черговому уступі сказано, що бандерівці розстрілювали підозрілих в симпатіях до ворога. Це не так: вони в однаковій мірі вбивали – не тільки розстрілювали, а вішали, дусили, топили в студнях⁸⁹ – однаково ворогів, як і інакомислячих⁹⁰. А далі Гайвас пише, що українські націоналістичні угруповання не зможуть порозумітися між собою й “злитися” – максимум створити щось на зразок “контактного бюро” для обміну інформацією та обговорення можливих спільних виступів в українських справах. І, на його думку, це треба робити якнайскоріше через зменшення політичної активності серед української еміграції. “Ще пару років і не стане навіть охочих робити ту дрібку політичної роботи, що її робиться тепер. Отже можливість людського співжиття між українськими політичними угрупованнями перестане взагалі існувати. А треба конче добитися того, що хоч ми й сварилися й «жерлися» між собою, але вміти теж разом і спільно робити спільні нам справи”⁹¹.

У наступному листі Гайвас пояснює, які, на його думку, причини занепаду політичної активності українців на еміграції. “Я не погоджуюся з Вами, що наша еміграція зробилася оспалою⁹². Ні, це гірше: немає допливу нової крові. Молоде покоління відривається від нас. Ми декларували так багато про потребу роботи серед молоді, але зміст тієї нашої роботи залишився їм такий чужий, що вони перестали навіть приглядатися самій роботі й цікавитися нею. А без допливу молодої крові не можна мати ні динаміки, ні шукання нових доріг, ні навіть тримання активності на відповідному поземі”⁹³.

Частина листування Дмитра Андрієвського не була підшита у справі і зберігається окремими листами, так би мовити, розсипом. Так само зберігається у фонді частина текстів статей Дмитра Андрієвського та аналітичних і програмових документів ПУН. Про одну таку інформаційну записку під назвою “Наша тактика. (Для дискусії)” хочеться сказати окремо. Вона написана майже через рік після закінчення війни у квітні 1946 р. Після розколу ОУН Дмитро Андрієвський залишився серед прибічників Андрія Мельника. Але у нього вистачило об’єктивності визнати, що саме ОУН під проводом

⁸⁸ Йдеться про Богдана Боцюрківа.

⁸⁹ Тобто криницях.

⁹⁰ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 6. – Арк. 227.

⁹¹ Там само.

⁹² Тобто сонливою, млявою.

⁹³ Там само. – Арк. 228. Позем – рівень.

Степана Бандери в умовах війни виявилася більш боєздатною. Він писав: “Бандерівці в своєму часі випередили нас, бо мали свіжіший революційний інстинкт і вміли рішатись. Відтоді вони посідають передові позиції і відтоді вони є центральним явищем визвольних змагань”⁹⁴. Хоча, разом з цим, він називав й деякі негативні моменти в політиці опонентів, зокрема “знехтування суспільної етики”. Про об’єктивність Дмитра Андрієвського також свідчить його ставлення до книги Петра Мірчука “Нарис історії ОУН”⁹⁵. В листі до Зиновія Книша від 3 серпня 1969 р. Андрієвський пише: “Направду мені соромно за себе і за інших моїх приятелів, що ми не написали історії ОУН і треба було Петра Мірчука, щоб це зробив. Уважаю його книгу не злою, але побоююсь продовження її. Дотепер він обмежився лише кількома шпильками в адресі мельниківців і найбільше дісталось мабуть Андрієвському. Але назагал книга річева і пристойна і в значній мірі завдяки редакторам її на чолі з Ленкавським. Однак коли дійде в наступнім томі до подій 1941 і пізніших, то треба очікувати найгіршого”⁹⁶. Але очікування Дмитра Андрієвського не справдилися. Петро Мірчук не написав другого тому своїх нарисів, хоча і дожив до 1999 р. і став свідком здобуття Україною державної незалежності. Очевидно, йому самому не дуже хотілося писати про неоднозначні події в історії ОУН, зокрема про розкол 1940–1941 рр., і пояснювати вбивства бандерівцями мельниківців за часів Другої світової війни, а потім писати про розкол в лавах самих бандерівців, коли відкололися “двійкарі”. Однак він активно працював і надалі на ниві української історії, видавши в 1970-х – 1980-х роках низку праць, присвячених боротьбі УПА, генералові Роману Шухевичу і навіть Коліївщині. Ми вже згадували вище, що Дмитро Андрієвський протягом життя намагався спілкуватися з представниками різних українських політичних партій і організацій, в тому числі і з представниками інших “відламків” ОУН – бандерівцями й двійкарями. Про їхнє ставлення до своєї особи він писав в одному з листів, що він у них не є “зненавидженою особою” і навіть “утримує контакти з пані Стецько”.

Більша частина текстів і документів Дмитра Андрієвського зібрана в окремих справах. Усього є 8 таких справ. Одна присвячена поїздки Дмитра Андрієвського до Канади у вересні – грудні 1959 р. В ній зібрано плани перебування Дмитра Андрієвського в Канаді на бланках УНО Канади. У планах вказано міста і дати прес-конференцій та зустрічей з членством УНО, на яких Андрієвський мав виступати з доповідями. Також там зібрано розрахунки витрат на поїздку й перебування, вирізки з англомовних та україномовних газет зі статтями про Андрієвського та його інтерв’ю. В кінці архівної справи вміщено реферат Андрієвського “Звіт з об’їзду Канади” на 12-ти аркушах.

7 справ цього фонду об’єднані однією назвою “Студії Д. Андрієвського”. Це тексти статей, рефератів, інформаційних довідок, проектів організаційних

⁹⁴ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського.

⁹⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920–1939. – 639 с.

⁹⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 9. – Арк. 82.

документів та інших документів, які вийшли з-під пера Дмитра Андрієвського. Один з таких ми вже цитували – “Стріча з Коротичем”. Ще низка матеріалів пов’язана з подіями навколо УРСР: стаття “Чия вина?” про перебування ансамблю Павла Вірського на гастролях на Заході; стаття “Про книгу Івана Дзюби”, присвячена опублікованій на Заході книжці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”; стаття “Голгота України” про опублікований у вільному світі видавництвом “Посев” роман киянина Анатолія Кузнецова “Бабий Яр”. Там же зберігається кілька варіантів тексту інтерв’ю для “Смолоскипа”, яке він зробив на прохання Осипа Зінкевича в 1965 р. На початку цього тексту під назвою “Говорить інж. Дмитро Андрієвський” Осип Зінкевич написав від редакції: “Редакція «Смолоскипа» вийшла з ініціативою відбути інтерв’ю з рядом наших визначних діячів політики, науки, літератури, мистецтва, щоби запізнати наших читачів з їхніми думками та поглядами на ті чи інші питання і проблеми. Перше інтерв’ю ми провели з інж. Дмитром Андрієвським, одним з найвизначніших діячів і публіцистів українського націоналістичного руху. На деяких членів нашої Редакції, на численних наших дописувачів і читачів писання Д. Андрієвського мали чи не рішальний вплив у формуванні їхнього українського світогляду та вироблення думки і погляду на ту чи іншу українську проблему. На ряд наших питань інж. Д. Андрієвський дав блискучі відповіді, які відзначаються своєю логічністю, прецизністю вислову та переконливістю, завжди керуючись добром української справи”⁹⁷.

В особовому фонді Дмитра Андрієвського зберігаються також 8 зошитів його записів. Це все автографи. Ми б не ризикнули називати їх щоденниками через те, що записи робилися нерегулярно, інколи раз на кілька місяців. Можна сказати, що у справі ведення щоденників Дмитро Андрієвський великою ретельністю не відзначався. Найбільше записів було зроблено в першому зошиті, який охоплював період з жовтня 1944 р. до жовтня 1946 р. І навіть тут, скажімо, за 1945 р., перший запис зроблено 1 січня, другий – 8 лютого, третій – 5–9 березня. А після 16 серпня 1945 р. наступний запис – 21 жовтня 1946 р. В цьому зошиті за 1946 р. всього один запис. Тобто це не в буквальному розумінні щоденник, а радше записи про найважливіші події за певний період. Тексти писані синім чорнилом. Почерк у Дмитра Андрієвського був рівний, але важкий для читання, бо він чітко не виписував окремі літери.

З першого запису дізнаємося, що його випустили з концтабору Заксенгаузен 19 жовтня 1944 р. В тому ж записі далі такі слова: “При тому повідомлено, що повстав Комітет В[изволення]⁹⁸ і що нас там чекають. Нами засновано Укр. Нац. К[омітет]”⁹⁹. В наступному записі за 20–30 жовтня ми дізнаємося про зустрічі й розмови полковника Андрія Мельника зі Степаном Бандерою та Володимиром Стахівим. Андрієвський пише, що в першій такій зустрічі участі не брав, а в наступних Степан Бандера прихильно поставився до створеного Українського національного комітету (УНК), але головувати

⁹⁷ Там само. – Спр. 10. – Арк. 92.

⁹⁸ Йдеться про власовський Комітет визволення народів Росії (КОНР).

⁹⁹ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського.

Фонд Дмитра Андрієвського в Архіві ОУН у Києві

в ньому відмовився, пояснюючи це тим, за словами Андрієвського, “що він не мав спільної мови з німцями і їх організації в Нім[еччині] не існує”¹⁰⁰. Далі йшлося про встановлення контактів УНК “з народами СРСР”, очевидно, представниками у власовському комітеті.

Наступний зошит охоплює період 1948–1949 рр. У ньому описується перебування Дмитра Андрієвського за океаном. Починаються записи так: “23/III- 48 р. Рано прибув до Нью-Йорку. Потелефонував до Свободи”¹⁰¹ і довідався де для мене зарезеровано¹⁰² готель. По полудні пішов до Свободи. По обіді мав розмову з Шумелдою¹⁰³ в кафе”¹⁰⁴.

Далі позначені окремо римською нумерацією (I–V) п’ять зошитів, які мають спільний заголовок – “ВО УНРади”. Тут зібрано записи Андрієвського про його діяльність у Виконному органі УНРади. Вони висвітлюють події 1950–1954 рр. І останній зошит Дмитра Андрієвського має назву “Важніші події політ[ичного] і громадського життя”. Це записи за 1962–1963 рр., коли Дмитро Андрієвський вже мешкав у Мюнхені. Перший запис: “30/VI-62. Відбувся похорон Юрченка”¹⁰⁵. На авто приїхав з Парижу М. Лів. Водночас відбувалося засідання ПУН”¹⁰⁶.

Підсумовуючи наш огляд, можна небезпідставно стверджувати, що в особовому фонді Дмитра Андрієвського в Архіві ОУН у Києві зберігається багато цікавих документів, що містять різнобічну інформацію з історії українського визвольного руху, зокрема історії ОУН, а також української політичної еміграції в 1920-ті – 1970-ті роки в Європі та на інших континентах, розповідають про побут українців за кордоном, про долі окремих людей, їхні радощі й смутки. Багато з цих документів варті публікації.

Юрій Черченко (Київ). **Фонд Дмитра Андрієвського в Архіві ОУН у Києві**

У статті подається огляд документів з фонду Дмитра Андрієвського в Архіві ОУН у Києві. Хронологічно документи стосуються періоду 1927–1975 рр. Переважну більшість джерел складає його листування з різними особами. У фонді зберігаються також рукописи його статей та записники і щоденники.

Ключові слова: архів, ОУН, документи, Дмитро Андрієвський.

Yurii Cherchenko (Kyiv). **Dmytro Andriievsky’s Fond in the Archives of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv**

The article presents an overview of documents from Dmytro Andriievsky’s fond in the Archives of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in Kyiv. Chronologically the documents are related to the period of 1927–1975 and the majority of sources reflect Andriievsky’s correspondence with different individuals. The archival fond consists also of manuscripts of his articles, notebooks, diaries, and so forth.

Keywords: archive, OUN, documents, Dmytro Andriievsky.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Йдеться про україномовну газету “Свобода”, яка публікувалася в Нью-Йорку.

¹⁰² Слово написане нерозбірливо, подаємо імовірний варіант.

¹⁰³ Йдеться про Якова Шумелду.

¹⁰⁴ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського.

¹⁰⁵ Йдеться про Олександра Юрченка (1904–1962), українського правника, професора УВУ, члена НТШ і УВАН, який загинув в Мюнхені під колесами автівки.

¹⁰⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф. Дмитра Андрієвського.

Олена РОМАНОВА (*Київ*)

**АРХІВ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО
В ІНСТИТУТІ СХОДОЗНАВСТВА
ІМ. А. Ю. КРИМСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

В Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ в архівному фонді бібліотеки зберігається невеликий, але дуже цікавий архів академіка Агатангела Юхимовича Кримського та його родини. Оскільки архів довгий час був у неопрацьованому стані й недоступним для дослідників, навіть про його існування більшість дослідників наукового спадку і наукової діяльності А. Ю. Кримського не знають. Тому завдання нашої статті – охарактеризувати в загальних рисах структуру і контент цього архівного фонду.

Основою цього архіву стали матеріали, передані Миколою Агатангеловичем Кримським, сином А. Ю. Кримського, до нашого інституту в 1990-х роках. Протягом більш ніж 20-ти років з різних причин, передовсім через те, що інститут не має наукового архіву як окремої структурної одиниці, матеріали цього архіву не були описані, а отже, користуватися ним було неможливо. Другою важливою обставиною, що перешкоджала опрацюванню цього архіву, була невизначеність із долею його документів. Бо частина з них, очевидно, мали бути передані в музей А. Ю. Кримського в м. Звенигородка, який є на балансі Інституту сходознавства, але через фінансові причини так і залишився в недобудованому стані. Це відповідно, залишило статус самого архівного фонду невизначеним.

Оскільки передача цього фонду до Інституту сходознавства відбулась незадовго до того, коли я стала виконувати обов'язки завідувачки бібліотеки, і я була ознайомлена з контентом цього архіву та була свідком, коли його передали до бібліотеки, я вважала за свій обов'язок допомогти моїй колежанці по бібліотеці, нині зав. бібліотеки Людмилі Антонівні Кучері опрацювати цю частину архівного фонду. Нині ми зробили інвентаризацію цих документів та оцифрували їх. Через те, що фонд ще досі перебуває в обробці, вважаю за необхідне дати коротку інформацію про структуру фонду та окремі його документи, які є надзвичайно важливими, та опублікувати деякі фотодокументи повністю, доступити їх через введення в науковий обіг. Принагідно висловлюю подяку адміністрації Інституту сходознавства за дозвіл опублікувати ці документи.

Отже, нині це фонд 1 архівних фондів бібліотеки Інституту сходознавства, він ще носить назву “Фонд А. Ю. Кримського”. Фонд складається із семи справ і має текстові та візуальні документи на 370-ти аркушах. Варто

значити, що основою фонду є фотодокументи, які кількісно переважають над текстовими документами. Основою для групування справ власне стало групування фотографій і документів, виділене самим М. А. Кримським.

Щодо історії створення цього фонду: його склали документи з особистого архіву самого А. Ю. Кримського та з архіву сім'ї його брата Юхима Юхимовича Кримського; всі документи були зібрані Миколою Агатангеловичем Кримським, деякі були передані йому В. М. Хоменком та від Олександри Кирилівни Лосевої, про що він зробив записи на аркушах, в які загорнув фотографії¹.

Архів дає інформацію про біографію та оточення Кримського, його родину, тобто про особу Кримського більше, ніж про Кримського-науковця. Фотографії краєвидів, які він фотографував чи збирав у себе, розкривають його як особу, показують його зацікавлення. Крім того, ці краєвиди України та інших країн мають історичну цінність і самі по собі, бо показують ландшафти і архітектуру та міську забудову, які на сьогоднішній час могли не зберегтися. На жаль, більшість фотографій залишаються ще не атрибутованими, і не завжди зрозуміло, які саме пейзажі вони зафіксували чи що за особи на цих світлинах.

Першою йде справа 1, "Документи про біографію А. Ю. Кримського", вона містить текстові документи до біографії А. Ю. Кримського або фотокопії цих документів. Справа має 17 текстових документів на 27-ми аркушах (включно з трудовим списком на 8 арк.) та 5 фотокопій текстових документів, загальна кількість аркушів та фотокопій – 32 одиниці. Це документи, які походять безпосередньо від самого академіка А. Ю. Кримського або були зібрані його сином, вони мають надзвичайну цінність для верифікації окремих подій із життя А. Ю. Кримського, тому варто дати короткий опис основних з них.

Насамперед треба сказати що тут є 5 аркушів із фотокопіями його документів про освіту, оригінали яких зберігаються нині у фондах Центрального державного історичного архіву (м. Москва, Росія); на звороті кожної копії є відповідний штамп із вказівкою номера фонду, справи та одиниці зберігання, звідки робилась копія. Це такі документи, як: атестат зрілості А. Ю. Кримського (31 травня 1889 р.)², атестат Лазаревського інституту східних мов (7 червня 1895 р.)³, диплом Московського університету (12 липня 1896 р.)⁴ та указ Ніколая II про нагородження А. Кримського орденом Святого Станіслава третього ступеня (22 квітня 1906 р.)⁵.

¹ В. М. Хоменко – український історик-краєзнавець, який займається дослідженням історії Звенигородки та життя й діяльності її видатних представників, зокрема А. Ю. Кримського. Хто така О. К. Лосева – встановити поки що не вдалося, ймовірно, це родичка А. Ю. Кримського.

² Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, архівний фонд бібліотеки (далі – ІСАК НАНУ). – Ф. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–2.

³ Там само. – Арк. 3. Ця фотокопія опубл.: *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. Це ілюстрація друга по порядку, оскільки ілюстрації в її роботі не мають нумерації, як і сторінки, на яких вони розміщені. Надалі ілюстрації будуть вказані у порядку, за яким вони йдуть.

⁴ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.

⁵ Там само. – Арк. 5.

Далі йде трудовий список А. Ю. Кримського № АБ 03978 – те, що нині називається трудова книжка, точніше, як на ній зазначено, копія її⁶. Схоже, що насправді йдеться не про копію, а про дублікат, виданий новий документ на заміну втраченому або ж зроблений для якихось потреб. Це типографським способом видана книжка, всі графи в якій заповнені вдрукованим машинописом, вона має 8 аркушів. Книжка розпочата 3 липня 1930 р., останній запис 19 травня 1937 р. В цій книжці зазначено: “Кримський Агатангел Евтимович”, з записів у ній можна дізнатися номер паспорта А. Кримського, те, що він був членом профспілки Робос із 1921 р.; свою національність він вказав як “українець”, а соціальне походження – “службовець” та “син учителя”⁷. Записи про його трудову діяльність розпочинаються від 1890-х років – від публікацій перших його статей у львівських журналах “Народ” і “Правда”, до наукового стажу віднесено і його відрядження за кордон 1896–1898 рр., а далі вписано його викладання в Лазаревському інституті східних мов та перебування на посаді ординарного професора всесвітньої історії в Державному університеті в Києві (1918–1921), і від 14 листопада 1918 – “ординарний академік Української Академії Наук по кафедрі філології, на якій перебуваю і досі”⁸. Далі йде перелік інших посад А. Кримського: “1919–1929 – голова історично-філологічного відділу Академії наук, 1918–1928 – неодмінний секретар ВУАН, 1925–1927 – член ВУЦВК’а ІХ-го збору”, а також “1928 квіт. При перегляді складу ординарних академіків у Колегії Наркомосу наново затверджений на посаді ординарного академіка кафедри східного письменства і культури”, та “1937 травн. – підтверджено присудження вченого ступеня доктора суспільних наук”⁹.

Наступним документом, що зберігається у вказаній архівній справі, є “Удостоверение” видане Головою-Президентом Української академії наук (від 14 серпня 1919 р.) про те, що А. Кримський є неодмінним секретарем Академії наук¹⁰. Окрім цього, у справі 1 ще є низка документів радянської влади та інші документи, що стосуються майна чи матеріального забезпечення, зокрема посвідчення про видачу А. Кримському його майна у Звенигородці (15 вересня 1922 р.)¹¹, копія Постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 13 вересня 1921 р. про соціальне забезпечення заслужених робітників науки, в тому числі А. Кримського¹², свідчення А. Кримського про те, що на його утриманні перебувають його сестра Марія Юхимівна Кримська та “чотирьохлітній син Микола Агатангелович Кримський (народився 1929 р.)” від 9 серпня 1934 р.¹³.

Далі йде блок документів, що стосуються встановлення дати смерті А. Ю. Кримського та його реабілітації, як і реабілітації його брата Юхима Юхимовича та його помічника Миколи Захаровича Левченка, який був

⁶ Там само. – Арк. 6–13.

⁷ Там само. – Арк. 7 зв.

⁸ Там само. – Арк. 8 зв.

⁹ Там само. – Арк. 9 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 14.

¹¹ Там само. – Арк. 15.

¹² Там само. – Арк. 16.

¹³ Там само. – Арк. 17.

біологічним батьком Миколи Агатангеловича Кримського¹⁴. Ці документи зібрав М. А. Кримський, який доклав багато зусиль, щоб встановити дату та місце смерті свого названого батька. Він склав ці документи разом і прикріпив записку “Пошуки, друга смерть”, яка зберігається в цьому ж архіві¹⁵. Серед блоку варто вказати на “Свідоцтво про смерть А. Ю. Кримського”, видане Звенигородським райбюро ЗАГС Київської обл. 21 жовтня 1952 р.¹⁶. Це свідоцтво було видане за рішенням народного суду 2 уч. Звенигородського району Київської області, який встановив факт смерті А. Кримського за заявою його сина. Сама копія цього рішення суду також була передана в досліджуваний архів¹⁷.

В архіві є два документи, які встановлюють і дійсну дату смерті А. Кримського, це – довідка про смерть А. Ю. Кримського від УДВ Черкаського облвиконкому (2 грудня 1960 р.), видана за заявою М. А. Кримського в Комітет держбезпеки при РМ СРСР, в якій повідомлялась дата смерті А. Кримського 25 січня 1942 р. (“находясь в местах заключения”)¹⁸. Така ж довідка про смерть А. Ю. Кримського була видана Військовою колегією Верховного Суду СРСР 6 грудня 1960 р. (“умершего в местах заключения на территории Кустанайской обл. 25.1.42 г.”)¹⁹.

У цій же справі зберігаються три довідки про реабілітацію: довідка з Прокуратури УРСР про реабілітацію А. Ю. Кримського (30 грудня 1960 р.), довідка з Київського обласного суду про реабілітацію Миколи Захаровича Левченка (25 травня 1973 р.), довідка з прокуратури Черкаської області про реабілітацію Юхима Юхимовича Кримського (11 травня 1960 р.)²⁰. Що цікаво – вони з кількома іншими документами були скріплені разом і до них була прикріплена записка рукою М. А. Кримського: “Доля татуся, Юхима Юхимовича, М. З. Левченка”²¹, яка таким чином показує ставлення Миколи Агатангеловича до обох своїх батьків.

Наступна справа 2: “Фотодокументи, дотичні до біографії А. Ю. Кримського та його родини” (44 фотографії і 2 текстові документи на 2-х аркушах, всього документів на 46-ти аркушах), як випливає з назви, містить фотоархів А. Ю. Кримського, точніше, його невелику частину. Більшість фотографій, що зберігаються у цій справі, ще потребують атрибуції, а також дослідження їх історичного контексту. До цієї збірки належать як фотографії людей, так і краєвидів, природних та антропогенних ландшафтів, архітектури в ландшафті, в тому числі світліни міст зі східною архітектурою. Є також зображення людей на фоні ландшафту, як тоді казали, на пленері, зняті із далекої відстані, що ускладнює їх ідентифікацію.

¹⁴ Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський і Українська академія наук // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / Відп. ред. О. Д. Василюк. – К., 2006. – С. 129–130.

¹⁵ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 1. – Арк. 25.

¹⁶ Там само. – Арк. 22.

¹⁷ Там само. – Арк. 29.

¹⁸ Там само. – Арк. 23.

¹⁹ Там само. – Арк. 24.

²⁰ Там само. – Арк. 26, 27, 28.

²¹ Там само. – Арк. 31.

Незважаючи на той факт, що ця збірка була передана М. А. Кримським, і на аркуші паперу, в який було загорнуто фотографії, було написано: “35 фотографий. Трапезунт? Кавказ. Фотографии сделаны А. Ю. Крымским, на некоторых есть надписи его рукой”²², насправді авторство їх у багатьох моментах є спірним, як і ідентифікація осіб, що на них зафіксовані.

Щодо датування всієї збірки фотографій у справі 2, то їхні часові межі можна окреслити від 1880-х – до кінця 1930-х років. Окремі фото датовані, але більшість з них мають проблеми щодо атрибуції точної дати і/або місця зйомки, авторства тощо.

Частина фотографій зафіксувала А. Кримського з друзями чи членами його родини; насамперед варто сказати про студійну фотографію, на якій А. Кримський разом із М. З. Левченком, на звороті напис: “М. Левченко та А. Кримський в вересні 1923 р.”²³. Є ще одна фотографія, цього разу – це любительське фото, на ньому вчитель і учень у колі сім’ї Юхима Юхимовича Кримського, брата А. Ю. Кримського, про це свідчить підпис на звороті: “Літо 1925, М. З. Левченко та А. Ю. Кримський серед сім’ї Ю. Ю. Кримського”²⁴. Є ще кілька фотографій із сімейними та побутовими сценами, здається, трохи більш раннього чи приблизно того самого періоду; це любительські, або домашні, фотографії, на них ми бачимо окремих членів родини А. Кримського в їхній садибі у Звенигородці, напр., фотографія чоловіка (можливо, Юхима Юхимовича Кримського (?)) разом із маленькою дитиною (дівчинкою) та котом у саду²⁵, та інша фотографія, знята, очевидно, в той же час, на ній бачимо чоловіка та жінку (Ю. Ю. Кримський та його дружина?) і хлопчика та маленьку дівчинку і того ж самого kota в саду біля будинку²⁶. Серед знімків людей варто вказати ще на фото 2-42²⁷, яке зафіксувало А. Кримського, здається, на веранді будинку в Звенигородці; фото приблизно періоду 1920-х чи 1930-х років. Вищевказані фотографії, очевидно, були зняті в домашніх умовах, а не професійними фотографами.

На відміну від них, фото 2-43 було створено у фотомайстерні ще 1880 р., оскільки на лицьовій частині і на звороті має логотипи фотомайстерні: “Фотография: Булгак и Овчаренко. Тверская, дом Андреевой, рядом с домом генерал губернатора в Москве”, а також дату: 05.10.1880²⁸. На світлині – молода дама, а на звороті напис від руки: “Мать Крымского?”, що дає підставу для відповідного припущення, але поки що факт, що на фото дійсно мати А. Ю. Кримського, нема можливості верифікувати.

²² Там само. – Спр. 2. Арк. 46.

²³ Там само. – Спр. 2. – Од. зб. 1.

²⁴ Там само. – Од. зб. 2.

²⁵ Там само. – Од. зб. 6.

²⁶ Там само. – Од. зб. 7. Варто зауважити, що білий пухнастий кіт, зображений на обох фотографіях, може бути ангорською кицею А. Ю. Кримського на ім’я Дейзі, яку свого часу йому подарувала княгиня Гагаріна і яку він мав привезти з Лівану в Звенигородку, або ж нащадком тієї киці. Про кицьку, яку він віз, А. Ю. Кримський неодноразово писав у листах до родичів, див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 23634. – Арк. 898, 907, 935, 942, 967.

²⁷ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 2. – Од. зб. 42.

²⁸ Там само. – Од. зб. 43.

На іншій частині фотографій із цієї справи – краєвиди або люди на фоні краєвидів, їх атрибуція поки що неможлива.

Хотілось би зупинитись ще на трьох фото, які потрібно охарактеризувати детальніше. Інтригою цих фото є те, що вони зроблені в Ширазі, місті, розташованому у південно-східній частині Ірану, у провінції Фарс. Варто зауважити, що в архіві А. Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського є декілька рукописів про подорож до Ширазу та по інших місцевостях Ірану, які традиційно вважались рукописами А. Кримського, – це “Поездка в Мухаммеру”²⁹, “Из Ширази в Бушир”³⁰, датовані 1905 роком, а також рукопис “Шираз”³¹. Виходить, що вказані фотодокументи пов’язані із цією подорожжю, вони датовані, що правда, 1906 р., а не 1905 р., яким датуються рукописи подорожі, але, згідно з підписаними текстами, фотографії були зняті в Ширазі. Проте Т. Маленька, дослідивши вказані рукописи з Інституту рукописів НБУВ, дійшла висновку, що насправді А. Ю. Кримський ніколи не бував в Ірані, а самі рукописи є копіями з листів іраніста Бориса Всеволодовича Міллера (1877–1956), учня А. Кримського, який на той час був чиновником російського посольства в Ірані³². Якщо це припущення правильне, то, мабуть, автором трьох наших фото був також Б. В. Міллер.

Автор листів про подорож до Ширазу подорожував Іраном із фотоапаратом, це засвідчено в його нотатках у листах, він записав також, що і де він фотографував, напр., він писав, що фотографував мусульманське кладовище в Дешті Арзан³³, а також свій караван, з яким він подорожував – сфотографував, як він спускається з перевалу Дохтер³⁴, або про те, що зробив фото “всієї компанії” своїх супутників та сім’ї місцевого губернатора провінції, в кочів’ї на річці Шапур, де приймали цей караван подорожніх³⁵. Автор записів також розповів, що він знімав стародавні барельєфи у скелях, залишені Шапуром I, його сином та іншими правителями Сасанідської династії, залишки міста Бішапур³⁶, де у нього закінчилися скляні пластини фотонегативів. Отже, автор рукописів зробив солідне фотодокументування власної подорожі; на жаль, не зрозуміло, де нині зберігаються ці фотонегативи чи фотографії і чи взагалі вони зберігаються. Дуже ймовірно, що фотографії із архіву А. Кримського пов’язані з автором цих рукописів і є дуже маленькою часткою того фотографічного фонду, який був відзнятий.

Перше фото зафіксувало прийом імама Ширазу у російському консульстві; воно має напис на звороті: “Ширазский Имам Джума и его мюрида в гостях в нашем консульстве (август 1906 г.)”³⁷, про цього імама згадується і

²⁹ ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 25451. – Арк. 1–23 (“Поездка в Мухаммеру. Бушир”).

³⁰ Там само. – Арк. 23–47 (“Из Ширази в Бушир”).

³¹ Там само. – Спр. 25452.

³² Маленька Т. Сафарнаме “Подорож з Буширу до Ширазу” з архіву А. Ю. Кримського // Агатангел Кримський: Нариси життя і творчості. – С. 493–498.

³³ ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 25451. – Арк. 27.

³⁴ Там само. – Арк. 28.

³⁵ Там само. – Арк. 34.

³⁶ Там само. – Арк. 35–38.

³⁷ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 2. – Од. зб. 3.

в рукописі подорожі в Шираз³⁸. Думаю, доводити надзвичайну цінність цього фото як візуального історичного джерела не варто, це є самоочевидним.

Друге фото постановочне, на ньому – молодий чоловік у місцевому одязі, що сидить “по-турецьки” на східних килимах і курить кальян на тлі ще одного східного килима. Фотографія має підпис: “Его в арабском одеянии (Шираз, 1906)”³⁹, що дозволяє зробити висновок про те, що це своєрідне селфі, найімовірніше, Б. В. Міллера. У своєму листі до А. Кримського, написаному 17/30 червня 1906 р. в Ширазі, Борис Міллер, описуючи, як він живе, зокрема зауважив про таке: “Поигрываем в теннис, слушаем граммофон, играем в шашки и пьем ликеры за франко-русские симпатии; днем занимаемся фотографией, наряжаемся в туземные одеяния, торгуем ковры и всякие objets d’art”⁴⁰. Отже, фотографія цілком узгоджується із даними з листа Б. Міллера.

На третій фотографії, на жаль, надзвичайно поганої якості, бачимо декілька постатей, в тому числі жіночу і кілька чоловічих. Напис на звороті “Madame Naniése и я в дервишеском монастырьке, приютившимся живописно над оврагом над речкой Кукнабати (? прочитання моє. – О. Р.) в ущелье Тенле Алла Акбар, в двух верстах от Шираза (август 1906)”⁴¹. На жаль, нині не відомо, хто така та мадам Наньєз і завдяки яким обставинам вона опинилася в Ширазі, невідомі і обставини, чому вона поїхала із молодим росіянином, але без свого месьє, у дервішський монастир. Швидше за все, то теж була туристична прогулянка групи європейців, які опинились у Ширазі в 1906 р. і які вирішили відвідати околиці міста, на зразок прогулянок А. Кримського околицями Бейрута разом з учительками місцевого пансіонату благородних панянок чи з князем Гагаріним та його дружиною⁴² в 1896–1897 рр. Хоч би хто був зображений на вказаному фото, чи А. Ю. Кримський (що, мабуть, сумнівно), чи Б. В. Міллер (в цьому випадку більш імовірно), ця особа була галантним кавалером, що супроводжував даму у поїзді⁴³.

Варто зауважити, що А. Кримський теж умів друкувати фотографії і робив це. Хоч про цю обставину, що провідний український академік-сходознавець був ще й фотографом, здається, ніхто з дослідників ще не писав.

Про те, що А. Кримський сам робив фотографії, свідчать матеріали з досліджуваного в цій статті архіву, зокрема вже цитований запис на аркуші паперу – обгортці фотографій, які увійшли до справи 2, де зазначалось: “Фотографии сделаны А. Ю. Крымским, на некоторых есть надписи его

³⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 25451. – Арк. 40.

³⁹ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 2. – Од. зб. 4.

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. 36. – Спр. 368. – Арк. 2.

⁴¹ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 2. – Од. зб. 5.

⁴² ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 23357: Лист від 27. XI. 1896; Спр. 23634. – Арк. 114.

⁴³ Фотографія в поєднанні з листами Б. Міллера до А. Ю. Кримського, як і листи А. Ю. Кримського до рідних із Бейрута, засвідчують, що ніякого почуття страху перед жінками ні у того, ні у того не було. І це ніяк не узгоджується із твердженням про паніку, яку конче мають почувати особи гомосексуальної орієнтації у присутності жінки, про що стверджувала С. Павличко, яка у своїй роботі намагалась підтягнути аргументи для того, щоб оголосити А. Ю. Кримського і Б. В. Міллера коханцями (див.: Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. – С. 133, 142–146).

рукой”⁴⁴. Тобто із цього напису випливає, що фотографії із Ширазу могли бути теж виготовлені самим А. Ю. Кримським, хоча це питання потребує ще додаткового дослідження.

На решті фотографій із цієї збірки в основному краєвиди, зокрема морські, мусульманські поселення, кручі тощо. Є знімки людей, що прогулюються чи відпочивають поблизу моря або в інших мальовничих куточках природи. Їхнє авторство поки що невідоме, як і невстановленими є особи, що там зображені. Окремі фото мають підписи, з яких видно, що це Алупка⁴⁵ чи Ялта, останнє фото зафіксувало стару ялтинську забудову⁴⁶ і теж має цінність як візуальне історичне джерело.

У цих фотографіях привертає до себе увагу той факт, що їх автор дуже любив море і експериментував з різними морськими краєвидами; стихія моря приваблювала його, тому море, хвилі, що розбиваються об кручі, тут часто представлені. Частина фотографій не є просто краєвидами, на них поєднані люди та природа, причому в цікавих композиціях. Можна сказати, що фотографії несуть певну ідею, яку закладав в них їхній автор, та певне емоційне навантаження. Деякі фотографії показують не людину, а результати її діяльності з освоєння морської стихії – човни, рибальські сіті, дамбу тощо. Так, на фотографії 2-30 бачимо великий морський корабель на горизонті, він виглядає як силует на фоні двох скель, які обрамлюють вид на море, із човном на передньому плані⁴⁷.

Людські постаті на фоні природи сфотографовані так, що виглядають крихітними; звісно, що тодішні фотокамери мали небагато можливостей для налаштування масштабування простору охоплення камерою краєвиду. У деяких фото спостерігається певна концепція, погляд автора-фотографа на світ, радше декадентського стибу, який вбачає переваги природи над людиною та цивілізацією, крихітність людини⁴⁸. Тому сприймаються ці фотографії швидше як картини. Варто зауважити, що одна фотографія має ознаки її додаткової обробки, в результаті якої голови людей були якимось чином заретушовані, що викликає трохи моторошне відчуття, коли вдивитись у деталі⁴⁹.

Цікавою є фотографія, що нині має номер 2-33⁵⁰, вона може вважатися зразком візуального постмодернізму, оскільки в неї закладена певна концепція. На ній фотограф на скелястому морському узбережжі, примостившись на валуні, фотографує жінку, яка сидить на іншому валуні прямо в морі і йому позує. Судячи з форми фотокамери та одягу персонажів, це початок ХХ ст. Фотокамера встановлена на підставці – це фотокамера, в якій використовували скляні фотонегативи. Для того, щоб зняти фотографа за роботою на пленері, потрібен ще один фотограф та ще одна камера. Таким чином, ця

⁴⁴ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 2. – Од. зб. 46.

⁴⁵ Там само. – Од. зб. 13.

⁴⁶ Там само. – Од. зб. 29.

⁴⁷ Там само. – Од. зб. 30.

⁴⁸ Там само. – Од. зб. 10, 11, 12, 13, 14, 19.

⁴⁹ Там само. – Од. зб. 11.

⁵⁰ Там само. – Од. зб. 33.

світлина дає певний ланцюг алузій: фотограф фотографує іншого фотографа, який фотографує пані, все це на фоні прекрасного морського краєвиду.

Серію фотографій Звенигородки вміщено у наступній справі 3 (Справа 3. “Фотографії краєвидів з особистого архіву А. Ю. Кримського”. Справа містить 52 візуальних та текстових документи, з них: 50 фотографій і 2 текстові документи на 2-х аркушах). Ці фото виконані А. Ю. Кримським. Про це теж написав М. А. Кримський на аркуші паперу, в який він загорнув ці знімки: “Краєвид г. Звенигородка фотографии сделаны А. Ю. Крымским. 26 фотографий”⁵¹.

В цій же справі є ще одна група фотографій, які, судячи із підпису на відповідному аркуші паперу, є фотографіями річки Тікич та Звенигородки з її околицями; передані в архів В. М. Хоменком⁵².

Варто зауважити, що тут, як і у фотографіях зі справи 2, помітно замилювання водою, є ландшафти, сфотографовані так, що видно їх відображення у дзеркалі води⁵³. Є краєвиди полів, ярів та сільських хат над річкою чи на тлі лісостепового ландшафту⁵⁴.

Окремі фото із справи 3 теж не є просто краєвидами, оскільки фіксують і людей та їхню діяльність на фоні природи чи антропогенного ландшафту, напр., пралі, що перуть у річці одяг⁵⁵, рибалки у човнах на річці⁵⁶, вози з запряженими в них волами, що їдуть по дорозі⁵⁷, люди біля водяного млина⁵⁸. Цікавими є також фотографії дітей біля річки⁵⁹ а також великої групи дітей разом із дорослою селянкою, які йдуть по дорозі⁶⁰. Фотографії із вказаної справи можуть використовуватись антропологами та істориками як візуальні етнографічні джерела чи джерела до історії повсякдення кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Дуже цікавою є справа 4 (“Фотографії сім’ї Юхима Юхимовича Кримського”, справа містить 59 візуальних і текстових документів, із них: 53 фотографії і 6 текстових документів на 6-ти арк.), вона містить фотографії сім’ї Юхима Юхимовича Кримського, брата А. Кримського.

Ця група знімків може бути цікавим джерелом для вивчення побуту і повсякдення сім’ї вчителя за часів Російської імперії, географії їх поїздок, кола спілкування. Низка фотографій має підписи із датами та дарчими надписами, що показує стосунки людей наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст.

До складу цієї справи увійшли дві групи фотографій, перша з них була загорнута в аркуш паперу з написом на ньому: “Знакомые и ученицы

⁵¹ Там само. – Спр. 3. – Од. зб. 27.

⁵² Там само. – Од. зб. 52.

⁵³ Там само. – Од. зб. 1, 3, 50.

⁵⁴ Там само. – Од. зб. 2, 3, 7, 9, 11, 16–19, 45, 47, 49.

⁵⁵ Там само. – Од. зб. 4, 24, 26.

⁵⁶ Там само. – Од. зб. 8, 28.

⁵⁷ Там само. – Од. зб. 37.

⁵⁸ Там само. – Од. зб. 22.

⁵⁹ Там само. – Од. зб. 20.

⁶⁰ Там само. – Од. зб. 48.

Ю. Ю. Кримського. Фигнер? – артист, бувал в доме Крымских. 29 фотографий”⁶¹. Інша група мала напис: “18 фотографий Ю. Ю. Крымский с женой и сыном с сотрудниками сельхоз школы”⁶². Насправді в обох групах світлин бачимо як членів сім’ї Юхима Юхимовича і його самого, так і його колег та знайомих. Більшість фотографій першої групи – це студійні фото, зняті у фотографічних ательє в період від 1879 до 1919 р., логотипи цих майстерень є на фотографіях. Окремі з них мають дарчі надписи, що допомагають ідентифікувати осіб та їхні стосунки із Ю. Ю. Кримським та його родиною. У другій групі переважають фото саме сім’ї Ю. Ю. Кримського, і серед них багато виконаних аматорським способом. Час створення цих фотографій – від кінця XIX ст., є фото і 20-х чи 30-х років XX ст.

Перша фотографія із цієї справи – групове фото Ю. Ю. Кримського та його колег, про що свідчить записка, прикріплена до нього, де зазначено, що це “школа колхозной молодежи”, та вказано, де саме Юхим Юхимович: він стоїть другий зліва біля дами, в папасі⁶³.

В архіві є ще одна групова фотографія, де Юхим Юхимович представлений у колі колежанок та учениць, яка датується якраз періодом початку XX ст. або, можливо, навіть кінцем XIX, це також видно із одягу представлених на фото осіб⁶⁴. На кількох фотографіях бачимо Юхима Юхимовича⁶⁵, з них варто виділити одне фото, яке представляє його у вишиванці⁶⁶, що суперечить твердженню про його нібито несприйняття української мови та українізації і особливу пристрасть до Росії та її культури⁶⁷. Варто зауважити, що не варто спрощувати питання ідентичності та зводити його до опозиції “українофіли versus українофоби”. Родина Кримських, хоч і мала кримсько-татарські (по батькові Юхиму Степановичу Кримському) та польські корені (по матері Кримського), поступово асимілювалась у російську культуру і сприймала її як частину своєї ідентичності або ж як свою домінуючу національну ідентичність, а Росію – як батьківщину. Таке явище було характерним для “іногородців”, які вступили на державну службу в Російській імперії, і, власне, імперська державна політика робила інші опції малоімовірними.

⁶¹ Там само. – Спр. 4. – Од. зб. 34.

⁶² Там само. – Од. зб. 51.

⁶³ Там само. – Од. зб. 1, 2. Це фото було опубліковано в першому виданні книжки С. Павличко, але супроводжувалось підписом: “Батько А. Кримського – Ю. С. Кримський (посередині в другому ряду) в колі співробітників. (Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ)” (Див.: *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Четверта ілюстрація). Насправді ж на фотографії не батько, а брат академіка А. Ю. Кримського, Юхим Юхимович. Дивно, що С. Павличко не зауважила, що люди, яких бачимо на знімку, вдягнені за модою 1920-х років, більше того, всі вони – у верхньому одязі в приміщенні: це було б моветоном до 1917 р., але стало реалією часу в часто нетоплених школах у 1920-х; ну і той, хто мав, за її версією, бути батьком А. Кримського, тут зовсім ще не стара людина. Окрім того, саме фото має аж два відповідні аркуші із поясненнями, що то Юхим Юхимович, та й у школі колгоспної молоді викладати Ю. С. Кримський не міг ніяк, бо помер у 1915 р.

⁶⁴ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 4. – Од. зб. 49.

⁶⁵ Там само. – Од. зб. 39, 40, 42, 44.

⁶⁶ Там само. – Од. зб. 39.

⁶⁷ *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. – С. 38.

Варто зауважити, що мова, якою спілкувалися в родині, була російська, про це свідчить листування А. Ю. Кримського з родиною. Батько А. Ю. Кримського був учителем, автором шкільних підручників і посібників, та письменником, засновником друкарні і народної бібліотеки-читальні у Звенигородці⁶⁸. Школа та вищі навчальні заклади на той час були інституціями державної російської пропаганди, відповідно, особи, що явно протиставляли себе великоросійському, там довго утриматися не змогли б. Діяла система “благонадежності”, яка полягала в тому, що людина мала демонструвати публічно і навіть в сімейно-приватному колі свою лояльність до держави та державної політики. Разом з тим, така імперська ідентичність не завжди протистояла іншій ідентичності – розумінню, що є ще й “мала” батьківщина, Україна, в рамках великої батьківщини – Російської імперії. Тому великоросійські погляди цілком могли уживатися із малоросійством та до деякої міри українофільством, звісно, не радикальним, яке протиставляло себе Росії. А. Ю. Кримський у своїх листах з Бейрута неодноразово демонструє, що обидві ідентичності для нього – важливі, напр., він турбується про те, що у своїх розмовах із князями Гагаріними, родиною секретаря російського консула в Бейруті, він починає псувати свою гарну російську мову, бо князь і княгиня погано володіють російською і віддають перевагу французькій⁶⁹. Також він бідкається, що після від’їзду панни Мар’ї Алексеевни Каменської та похолодання у стосунках з іншими “русскими” “не буду слышать ни одного русского слова”⁷⁰. Він пише, що його, як і інших підданих Російської імперії, араби сприймали як один народ, араби називали їх москабами⁷¹, і він теж себе відносить до руських-москабів⁷².

Разом з тим Агатангел Юхимович пише, що йому повідомив Федір Успенський, на той час директор Російського археологічного інституту в Константинополі: княгиня Марія Яківна Гагаріна, нібито «удочеренная дочь черниговского Якова Лазаревского», що був знайомий із Шевченком, “на деле... вовсе не украинка”, а позашлюбна дочка російського генерала, який на той час керував Середньою Азією та був там основним провідником російської імперської політики⁷³. Обговорення із рідними таких моментів свідчить, що певні українофільські настрої були в цій родині, бо в цих пасажах молодий сходознавець оповідає родині такі подробиці, які могли бути цікавими їм, тільки якщо там теж були певні українські сентименти; це, зокрема, питання “українськості” княгині, проведення розмежування: наша (українка) – не наша, росіянка, дочка генерала імперії.

З тих же листів впливає це один цікавий момент. Коли А. Кримського запросили на арабське весілля, то він прийшов туди у вишиванці, чим

⁶⁸ Кримський Юхим Степанович // Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника / Авт.-уклад. Л. В. Гарбар. – К., 2017. – С. 237.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 23634. – Арк. 138.

⁷⁰ Там само. – Арк. 137.

⁷¹ Там само. – Арк. 73.

⁷² Там само. – Арк. 187.

⁷³ Там само. – Арк. 85, 86.

викликав подив у арабів і запитання, що то за одяг, із відповідним поясненням⁷⁴. Якщо людина бере з собою вишиванку у далеку подорож до східних країн, це, звісно, характеризує її як патріота і свідомого українця, а коли вона про це оповідає родичам, то це вже певним чином характеризує і родину. Як і повідомлення про те, що він почув українську мову християнських паломників до Яффи⁷⁵. Під час подорожі Кримського тішать будь-які факти, події, знаки, що пов'язані з Україною. До речі, він відзначає той факт, що одного разу консульство організувало прийняття з українськими варениками⁷⁶ – і тут нема жодного протиріччя чи підстав для знайдення у князів Гагаріних якихось українофільських сентиментів. Росія володіла Україною, а отже, і сама вона, і її кухня сприймалися як частина російського⁷⁷.

Суголосною до фото Юхима Юхимовича у вишиванці є фотографія однієї знайомої родини Кримських, яка подарувала свою світлину комусь із цієї родини. Судячи з напису, це А. Левашова, вона теж у вишиванці, на звороті фото є надпис від руки: “На память от А. Левашовой. 29 апреля 79 г.”⁷⁸. Сама фотографія зроблена в Москві і має знизу логотип фотоательє: “М. Панов. М. Panoff. A la Petrovska maison de la société du credit foncier Moscou”, та ще надпис, що є і логотипом і рекламою водночас: “Художник М. М. Панов. Фотограф Его Императорского Высочества В. К. Константина Николаевича и Его Величества Короля Швеции и Норвегии. Петровка, д. Кредитного общества в Москве. И в Сокольниках близ церкви и Ширяева поля у пруда на собственной даче”. Це фото ілюструє, що фотографування у вишиванці не сприймалось на той час у Москві як вияв радикального українофільства чи як загроза російській державі, і одночасно свідчить про певні українофільські настрої того оточення, в якому перебувала родина Кримських.

На низці фотографій – дружина й діти Юхима Юхимовича, окремі фото підписані, що дозволяє атрибутувати цих осіб і на інших, не підписаних, світлинах. Так, є знімок, на якому, судячи з підпису, бачимо Марію Фердинандівну, дружину Юхима Юхимовича, якій Агатангел Кримський присвятив свій цикл віршів “Нечестиве кохання”⁷⁹. Завдяки підпису до цього фото: “Мария Фердинандовна Крымская – жена Ю. Ю. Крымского”⁸⁰, цю пані можна ідентифікувати і на низці інших фотографій⁸¹. Вона була типовою патріархальною дружиною, для якої чоловік, сім'я і діти – то єдиний сенс існування. Агатангелу Кримському явно подобались такі жінки, залежні у всьому від чоловіків, контрольовані чоловіками, в яких немає власної думки, окремої від думки чоловіка. В одному листі до брата після розриву з панною

⁷⁴ Там само. – Арк. 288.

⁷⁵ Там само. – Арк. 261.

⁷⁶ Там само. – Арк. 155.

⁷⁷ Маю зауважити, що згадуване вище фото чоловіка в арабському одязі також є певним чином даниною європейському колоніалізму та орієнталізму. Захід, Європа володіє Сходом, його культурою і такою її частиною, як одяг чи побут. Тому європейці полюбили робити селфі в одязі місцевого населення.

⁷⁸ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 4. – Од. зб. 25.

⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 23634. – Арк. 231а.

⁸⁰ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 4. – Од. зб. 57.

⁸¹ Там само. – Од. зб. 4, 6, 38, 45, 46, 48.

Мар'єю Алексеевною Каменською, жінкою явно не патріархального штибу, незалежною, яка подорожувала по Європі і навчалась у Женеві, повністю себе утримувала і дописувала в різні видання⁸², він писав, що не одружиться ніколи, бо не кожному трапляється така чудова дружина, як Маруся – саме так він її називав:

“Сегодня у меня явилось твердое сознание, что, если б она (Каменська. – О. Р.) согласилась выйти за меня замуж, то я все равно на ней не женился б. Полагаю, что пройдет еще месяц – и через месяц самая мысль вообще о женитьбе будет приводит меня в робкую дрожь. (В скобках прибавлю, и прошу показать эти слова Марусе, что не каждый ведь женится так счастливо как ты, и что не каждому достается такая жена, как Маруся, и такой сын, как Боря)”⁸³.

Є фотографії сестер А. Ю. Кримського, Марії та Ганни Кримських, одне фото знято, ще коли вони були підлітками, воно має підпис: “Мария и Ганна Крымские г. Мурна, 1887 г.”⁸⁴. Є ще одне фото, на якому сестра А. Ю. Кримського, але наразі незрозуміло, хто саме на ньому, Ганна чи Марія. Бо на цьому фото, яке має підпис на звороті: “Мария и Ганна Крымские”⁸⁵, бачимо пані в літах та маленьку дівчинку біля неї, яка явно не була сестрою Агатагела Юхимовича (та літньої жінки на фото), а була або його небогою, або внучатою небогою. Імена Ганна та Марія мали декілька жінок з родини Кримських, тому для ідентифікації жінки та дівчинки з указанного фото ще потрібно провести окреме дослідження.

На фотографіях відображено низку осіб, які були причетні до родини Кримських, хоча не всіх їх можна ідентифікувати. Завдяки підпису до першої групи фотографій та надписам на двох фотографіях, можна зробити висновок, що на них – актор Н. Фігнер, друг родини Кримських. В обох випадках його сфотографовано у сценічних костюмах. Одне фото було зроблене в фотоательє Санкт-Петербурга, знизу видно логотип: “Везенберг и Ко. С. Петербург”, а на звороті віддруковано адресу фотоательє: “Фотография Везенберг и Ко. Вознесенский пр. дом № 28/32. С-ть Петербург” та віддруковано “Фигнер”⁸⁶. Очевидно, що актор зробив цілу низку таких фото із віддрукованим прізвищем для того, щоб дарувати своїм прихильникам. Інший його знімок зроблено у Москві, що засвідчують відповідні надписи на лицьовій частині фото: “Г. В. Трунов. Придворный фотограф. Москва” та на його звороті: “Фотография Г. В. Трунова в Москве. Государыни императрицы Марии Федоровны. Придворная фотография его Величества Шаха Персидского”⁸⁷. Там є ще низка надписів, які розповідають про заслуги фотографа. Це фото має дарчий автограф: “В память 24 апреля 1894 г.” та надпис з лівого боку “Н. Н. Фигнер”, схоже, приписаний пізніше. Дарчий надпис

⁸² ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 23634. – Арк. 124, 125.

⁸³ Там само. – Арк. 212, 213. Зауважу, що ця цитата була вміщена в: *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. – С. 197, але без того, що А. Кримський додав у дужках, таким чином сенс його думки було дещо “підправлено”.

⁸⁴ ІСАК НАНУ. – Ф. І. – Спр. 4. – Од. зб. 55.

⁸⁵ Там само. – Од. зб. 54.

⁸⁶ Там само. – Од. зб. 8.

⁸⁷ Там само. – Од. зб. 12.

свідчить, що між цим актором і кимось із родини Кримських були дружні стосунки.

Ця світлина, як і низка інших, свідчить про практики спілкування, поширені у тодішньому суспільстві: коханим, друзям, родичам, хорошим знайомим, колегам по роботі, вчителям дарували свою фотографію, як правило, із дарчим надписом. У цих надписах часто висловлювались теплі почуття до того, кому дарують, симпатія і т. д.

Варто зупинитись ще на одному такому прикладі. Це фотографія молодої жінки, яка себе назвала Лізою і на своєму фото залишила таку посвяту: “Эту карточку я дарю вам в знак моей особенной симпатии и искренней любви к вам. Среди мрачных и до боли тяжелых воспоминаний моих последних двух лет, только воспоминание о вас навсегда останется для меня одним из наиболее ясных и светлых. Дорогому Ефиму Ефимовичу от Лизы. 11-ого июня 1907 г.”⁸⁸. Зауважу, що виводити із цього надпису якісь особливі стосунки сексуального характеру – означало б примітивізувати стосунки між людьми, бо емпатія, дружба, прихильність і любов мають дуже багато відтінків і не зводяться лише до сексуального потягу.

Фотографії, як і підписи до них, є свідченням того, що людина кінця XIX та початку XX ст. зовсім інакше відчувала світ та по-іншому переживала свій досвід комунікації з іншими людьми. Це була інша історична епоха, – коли відчувати глибоко, як і проявляти свої почуття, плакати, обніматися, цілуватися при прощаннях та зустрічах, клястися в любові тощо, було нормою. Про це свідчать і практики приватного листування, насичені “любовною” лексикою. Чуттєвість, як і істеричність, схильність до неврозів були модними, бо вони засвідчували духовний аристократизм особи, те, що російською мовою називалось “тонкая душевная организация”. І навпаки, якщо особа не проявляла чутливості, емпатії, співпереживання, то у неї діагностували стан “черствості”, “сухості”, “холодності” (вирази, які, зокрема, зустрічаються і в листуванні А. Ю. Кримського), відсутність аристократизму та наявність вілланства-“селючості”, що було символом неосвіченості та некультурності. Стриманість, відсутність такої лексики з проявами емпатії у словах чи в листуванні сприймалась як свідчення байдужості, зарозумілості, зверхності чи навіть ворожості до адресатів. З точки зору людини кінця XX чи початку XXI ст. ці надписи чи фрази у листуванні можуть здаватися занадто сентиментальними і чуттєвими або ж їх можуть неправильно інтерпретувати, вбачаючи там якийсь сексуальний підтекст, “знайшовши” сексуальний потяг там, де були ординарні і “чергові” фрази про довічну любов чи просто щирий вияв дружніх почуттів⁸⁹. З точки

⁸⁸ Там само. – Од. зб. 18.

⁸⁹ Зокрема, прикладом такої інтерпретації можна вважати топос із листів А. Кримського про його емоційне прощання з секретарем російського консула в Бейруті князем Гагаріним (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 23634. – Арк. 925, 926). Сцена прощання була інтерпретована як “ненормальна”, див.: *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. – С. 200–201. Хоча нічого ненормального немає в тому, що, проживши і пропрацювавши разом із князем Гагаріним півтора року і подружившись із ним, А. Кримський обнімався з ним, коли вони прощалися, і вони вдвох заплакали. Для тодішнього суспільства таке було нормою.

зору людини XIX та початку XX ст., до Великої війни, яка зруйнувала ту епоху, сучасна раціональна, цинічна людина виглядала б черствим і сухим монстром.

Справа 4 містить низку фотографій, частина з яких ще залишається неатрибутованою і очікує на свого вдумливого і ретельного дослідника.

Справа 5 (“Портрети А. Ю. Кримського, намальовані олівцем”) містить 6 візуальних документів, із них: малюнків 3, фотокопій малюнків 3. Із шести малюнків олівцем портретів А. Ю. Кримського (?) три – це фотокопії малюнків, а три – оригінальні малюнки. Авторство цих малюнків не зазначено, окрім двох випадків, написи на яких можна вважати підписами авторів. Це малюнок 4 (фотокопія), де є напис “22/VII-4?. В. Чубуков”⁹⁰, та фотокопія малюнка 6, де є напис “И. Карлович”⁹¹. Всі малюнки зображують особу в літах, тобто якщо це зображення саме Агатангела Юхимовича Кримського, то вони мали бути зробленими десь у 1920-ті чи 1930-ті роки. Варто вказати, чому закралась підозра, що це може бути не Агатангел Кримський, а його батько, Юхим Степанович Кримський (1838–1915): шапки, намальовані тут, одна з яких схожа на ермолку, а друга – це капелюх-пілотка дореволюційного стилю, не зустрічаються на фотографіях А. Ю. Кримського. А також довга не підстрижена борода, повністю лиса голова та деякі риси обличчя не зовсім збігаються із тим що ми бачимо, на фотографіях А. Ю. Кримського 1920-х та 1930-х років (на фотографіях цього періоду, крім того, академік Агатангел Кримський виглядає дуже виснаженим, чого не помітно на портретах). Усе це дозволяє припустити можливість того, що окремі малюнки є портретами Ю. С. Кримського.

Справа 6, “Документи про організацію музею А. Ю. Кримського в Звенигородці”, містить 2 текстові документи і 3 фотографії, всього на 52-х аркушах. Перший документ – це лист від Звенигородської районної ради народних депутатів від 22 серпня 1994 р. з пропозицією про співпрацю у створенні музею А. Ю. Кримського у Звенигородці. Другий – книга обліку музейних об’єктів майбутнього музею А. Ю. Кримського у Звенигородці; вона має 48 сторінок, де зареєстровано речі, фотографії та документи, які було взято на облік у музеї. Тут також є фотографія будинку сім’ї Кримських у Звенигородці⁹², зроблена 21 січня 1983 р., та фотографії пам’ятної дошки на фасаді училища ім. А. Кримського у Володимирі-Волинському й пам’ятного погруддя там само⁹³.

Зауважу, що у книжці С. Павличко “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм” було надруковано окремі фотографії з досліджуваного архіву А. Ю. Кримського із Інституту сходознавства. Це фотокопія атестату Лазаревського інституту східних мов⁹⁴, а також фото 6-52 із зображенням будинку Кримського у Звенигородці⁹⁵. Як уже згадувалось, авторка також

⁹⁰ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 5. – Од. зб. 4.

⁹¹ Там само. – Од. зб. 6.

⁹² Там само. – Спр. 6. – Од. зб. 50.

⁹³ Там само. – Од. зб. 51, 52.

⁹⁴ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Друга ілюстрація.

⁹⁵ Там само. Сьома ілюстрація.

Архів Агатангела Кримського в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського...

вмістила групову фотографію, серед учасників якої був Ю. Ю. Кримський, із помилкою щодо того, кого саме на ній зображено⁹⁶.

Остання справа – 7, “Картки з інформацією про документи про А. Ю. Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського”, містить 123 картки із записами від руки, які зроблені, напевне, Л. В. Матвеевою під час її досліджень наукового шляху А. Ю. Кримського.

У підсумку можна сказати, що досліджуваний архів А. Ю. Кримського містить матеріали, які є цінним доповненням до наявних нині матеріалів про фундатора українського сходознавства в архівних фондах України, насамперед у найбільшій депозитарії особового фонду академіка, що міститься в Інституті рукопису Національної бібліотеки України. Архів із Інституту сходознавства дає змогу уточнити вже наявну інформацію про життєвий шлях академіка, а в окремих моментах і зовсім по-новому побачити постать А. Ю. Кримського, та містить багато візуальних документів про життя родини Кримських.

Іл. 1. А. Кримський та М. Левченко, вересень, 1923 р. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 2, фото 1.

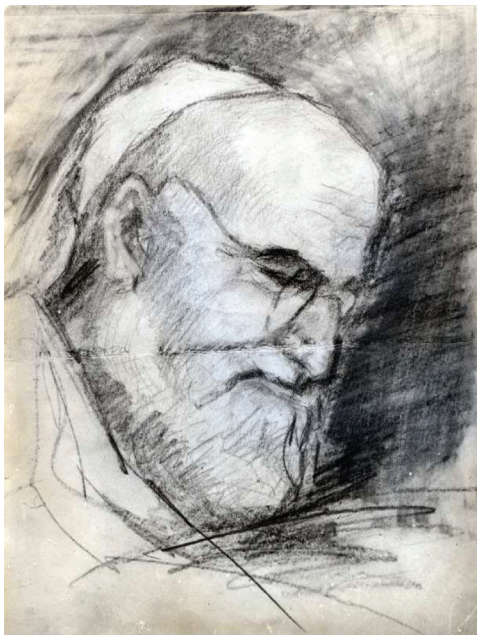

Іл. 2. Б. Міллер в арабському одязі. Шираз. 1906 р. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 2, фото 4.

⁹⁶ ІСАК НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 6. – Од. зб. 52; Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Четверта ілюстрація.

Іл. 3. Ширазький імам Джума та його мюріда в гостях в російському консульстві в Ширазі. Серпень, 1906 р. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 2, фото 3.

Іл. 4. Портрет Ю. С. Кримського (?), малюнок олівцем, автор невідомий. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 5, арк. 1.

Іл. 5. Ю. Ю. Кримський у вишиванці. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 4, фото 39.

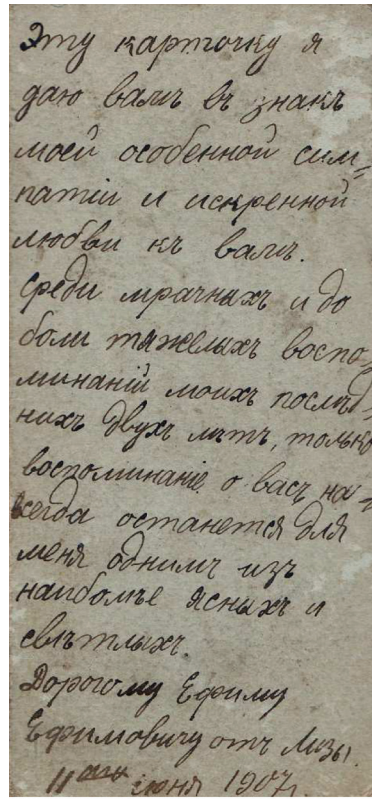
Іл. 6. М. Ф. Кримська та діти. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 4, фото 4.

Іл. 7. Члени родини Кримських граються з котом у Звенигородці. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 2, фото 6.

8a

86

Іл. 8. (8a, 86). Фотографія, подарована Ю. Ю. Кримському його ученицею Лізою з дарчим написом на звороті. 11 червня 1907 р. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 4, фото 18.

Іл. 9. Діти, що граються біля річки, фотографія, зроблена А. Кримським (?). Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, ф. 1, спр. 3, фото 20.

Архів Агатангела Кримського в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського...

Олена Романова (Київ). **Архів Агатангела Кримського в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України**

Стаття вводить в науковий обіг архів Агатангела Юхимовича Кримського (засновника українського сходознавства), що зберігається в архівному фонді бібліотеки Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. Цей архів подарував інституту син академіка Микола Кримський в 1990-х роках. Протягом довгого часу архів залишався неопрацьованим та не каталогізованим, отже, він досі залишається невідомим для українських істориків. Завданням цієї статті є дати огляд архівного фонду та познайомити науковців із структурою фонду та його найважливішими документами, що проливають світло на засновника українського сходознавства, його сім'ю, звички та деякі факти його приватного життя. Архівний фонд складається із 7-ми справ та містить 370 аркушів, переважно це фотографії, текстові документи складають його невелику частину.

Ключові слова: Агатангел Кримський, історія українського сходознавства, архів Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, історія української гуманістики.

Olena Romanova (Kyiv). **Archive of Ahatanhel Krymsky in the A. Y. Krymsky Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine**

The paper introduces the archive of Ahatanhel Krymsky, the founder of Ukrainian Oriental Studies, which are located in the library of the A. Y. Krymsky Institute of Oriental Studies, NASU. In the 1990s this archive was offered to the Institute by Mykola Krymsky (the son of the academician). For the longest time the archive was not looked at nor catalogued and remained unknown to Ukrainian historians till now. The task of the article is to give an overview of the fonds' contents, and to familiarize the researchers with the structure of the archive and the number of significant documents that provide new information about the founder of Ukrainian Oriental Studies, his family, habits, and some facts of his private life. The archive fonds are made up of seven files and 370 items that mainly contain photographs. Textual documents are a small section of the fonds.

Keywords: Ahatanhel Krymsky, history of Ukrainian Oriental Studies, archive of A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies, NASU, history of Ukrainian humanities.

2

ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИОГРАФІЇ

Віталій ТЕЛЬВАК (*Дрогобич*)

ОСТАННЯ ПРАЦЯ МИРОНА КОРДУБИ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Історіографічна спадщина Мирона Кордуби тривалий час перебуває у фокусі уваги дослідників його творчої біографії і на сьогодні отримала всебічне осмислення не лише в численних статтях¹, але й в окремому розділі нещодавно виданої ґрунтовної монографії Юрія Поліщука². Цілком виправдано кордубознавці акцентують увагу на солідності й різноплановості ґрушевськознавчої складової цієї спадщини, що включає численні рецензійні огляди, а також розлогі ювілейні та меморіальні дописи³. При цьому аналіз ґрушевськіани вихованця львівської історичної школи зазвичай обмежується публікаціями кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. І лише деякі дослідники згадують останню історіографічну працю М. Кордуби “Михайло Ґрушевський як дослідник князівської доби історії України”, написану вже після Другої світової війни. Причина є прозаїчною – праця так і залишилася невиданою, зрештою, з огляду на її зміст вона і не могла бути оприлюдненою в той час. На сьогодні єдиний відомий нам машинописний примірник цього тексту відклався у фонді М. Кордуби в Державному архіві Львівської області⁴.

¹ *Піх О.* Мирон Кордуба та його праця “Українська історична література в Польщі та в еміґрації: огляд за 1927–1928 рр.” // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. істор. ф-ту Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2005. – Вип. 10. – С. 41–48; *його ж.* Українська радянська історична література в оцінці Мирона Кордуби // Наукові записки Тернопільського національного пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – Вип. 3. – С. 113–118; *Федорів І.* Володимир Антонович у перцепції Мирона Кордуби // Там само. – Тернопіль, 2011. – Вип. 1. – С. 247–252; *Руда О., Піх О.* Рецензійна діяльність Мирона Кордуби на сторінках “Kwartalnika Historycznego” (“Історичного кварталника”) // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювіл. зб. на пошану Олександра Колянчука. – С. 141–152; *Батюк Т.* Біографістика в історіографічній спадщині Мирона Кордуби // Наукові записки Тернопільського національного пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 106–110.

² *Поліщук Ю. А.* Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець. – Черкаси, 2019. – С. 59–128.

³ *Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія.* Михайло Ґрушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. пр. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка / Ред. кол. В. Галик (гол. ред.) та ін. – Дрогобич, 2018. – Вип. 42. – С. 118–142.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8: Стаття “Михайло Ґрушевський як дослідник князівської доби історії України” (рукопис). – 9 арк.

А проте згадана праця варта значно більшої уваги дослідників з кількох причин. По-перше, в ній підсумовано багатолітню історіографічну рефлексію самого М. Кордуби стосовно творчої спадщини свого видатного вчителя. При цьому звернемо увагу на той факт, що це єдина праця в його грушевсько-знавчому доробку, не пов'язана з вимогами ювілейного чи меморіального жанрів, адже всі попередні тексти були створені для вшанування М. Грушевського. По-друге, текст написано в цілком незвичних для автора умовах галопуючої радянзації всіх сфер життя у повоєнному Львові, що відбилося і на його змісті, в якому бачимо як ритуальні покликання на погляди Маркса, Леніна та Сталіна, так і спроби оперування методологією історичного матеріалізму. Тож стаття є цікавою історіографічною пам'яткою своєрідного “перехідного” періоду в галицькій історіографії. По-третє, міцно засвоївши на зорі кар'єри вчительський принцип “*nemini credere*” (“не вірте нікому” – латин.), М. Кордуба, далеко не вперше, полемізує з ним з низки питань історії князівської доби. Зрештою, ця праця, що, за задумом партійних ініціаторів, мала стати черговим “покаянним” виступом видатного представника західноукраїнської інтелігенції, насправді перетворилася на символ опору радянській системі брутального придушення будь-якого інакомислення. Як відомо, за свій сміливий учинок автор заплатив передчасною смертю. В сумі наведені обставини помітно актуалізують потребу публікації згаданого тексту М. Кордуби.

Подієвий контекст появи статті “Михайло Грушевський як дослідник князівської доби історії України” доволі докладно реконструйований у знаній розвідці очевидця подій того часу Ярослава Дашкевича “Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів”⁵, до якої й відсилаємо зацікавленого читача. Тут лише згадаємо, що протягом 1945–1946 рр. радянські партійні функціонери провели у Львові низку акцій ідеологічного характеру, спрямованих на “упокорення” місцевої інтелігенції. Одним із важливих в очах влади майданчиків, на якому реалізовувався цей план радянзації західноукраїнських земель, став Львівський державний університет імені Івана Франка. Наприкінці 1945 р. з ініціативи партійної організації вишу було затверджено тематичний план доповідей з історії України, що передбачали всебічну критику “буржуазно-націоналістичних концепцій”, осердям яких вважалася спадщина М. Грушевського. За задумом партійних режисерів, на пленумах кафедр університету з її критикою першочергово мали б виступити ті учні вченого, котрі працювали в університеті – І. Крип'якевич та М. Кордуба. Від них очікувалося не лише паплюження імені М. Грушевського, а й звичне тоді каяття у слідуванні вчительським ідеям. У цій своєрідній інсценізації М. Кордубі було визначено темою його доповіді критику давньоруської концепції автора “Історії України-Руси”.

Але до свого завдання М. Кордуба підійшов зі звичною для себе науковою солідністю, чудово усвідомлюючи, що не про це йшлося партійним ініціаторам. Насамперед, він відкинув запропоновану ними тему доповіді

⁵ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Український історик. – 1996. – № 1–4 (128–131). – С. 88–141.

“Буржуазно-націоналістичне висвітлення історії стародавніх часів, зокрема Київської Русі, у М. Грушевського,” переформулювавши її в академічному ключі. У виголошеній 15 лютого 1946 р. доповіді, як і в попередніх грушевськознавчих нарисах, вчитель показаний найвидатнішим українським істориком, авторитетним дослідником минулого Київської Русі та новатором-концептуалістом. Окремо доповідач зупинився на рецепції творчого доробку вчителя, показавши шанобливе ставлення до нього з боку знаних польських, німецьких та російських колег. Це, вочевидь, мало надати більшої вагомості його власним висновкам. Більше того, вийшовши за тематичні межі своєї доповіді, М. Кордуба спеціально зупинився на громадському чині М. Грушевського, розвінчавши найбільш брутальні закиди, що супроводжували згадку імені вченого в радянській пропагандистській літературі. Цей виступ своєю неочікуваною, як на ті часи, сміливістю справив неабияке враження на всіх присутніх. Про це згадують онуки М. Кордуби зі слів матері, котра була присутня на цьому зібранні як працівник університетської бібліотеки⁶.

Зрозуміло, що такий сміливий учинок не міг залишитися без наслідків. Тож влітку 1946 р. розпочалося цькування М. Кордуби, котре тривало кілька місяців. Спочатку зі сторінок республіканської⁷, а потім і столичної⁸ періодики йому закинули демонстративну відсутність критики історичних поглядів М. Грушевського, “відверте вихваляння” вчителя, умисне замовчування його “націоналістичної концепції і антинародної діяльності” тощо. Як на ті часи, звинувачення були доволі серйозними, що пророкували чималі неприємності М. Кордубі. Зрештою, згадані неприємності не забарилися, дійшло навіть до того, що його змушували залишити Львів та виїхати до Києва. Ця інтенсивна таврувальна кампанія та постійна загроза репресій підірвали і без того слабке здоров’я немолодого вченого. Як відомо, 30 квітня 1947 р. у нього стався інсульт, а 2 травня М. Кордуби не стало.

Насамкінець відзначимо, що публікацією згаданої доповіді М. Кордуби хочемо привернути увагу до інших, не менш важливих матеріалів у його фонді в ДАЛО, що надалі мало знані дослідникам української історіографії. Насамперед, це надзвичайно інформативний щоденник історика⁹. Заслугує на публікацію також його розлогий епістолярій, цікавий тим, що у своїй масі походить з років Другої світової війни – найменше знаного на сьогодні періоду в біографії діяча. Не менше вартими уваги є його неопубліковані розвідки

⁶ Білинський Б. Мирон Кордуба в контексті епохи // Україна–Польща: історична спадщина... – Вип. 5. – С. 196; Огорчак А., Білинський Б. Мирон Кордуба в спогадах онуків // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 21. – С. 893.

⁷ Вище рівень ідеологічної роботи. Обл. РАТАУ // Вільна Україна. – 1946. – 24 лип. – С. 2; X пленум Львівського міськкому КП(б)У // Там само. – 13 верес. – С. 2; Горбатюк В. Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його школи // Там само. – 4 серпня; його ж. М. Грушевський та його так звана школа: (Історіографічні замітки) // Наукові записки Львівського державного університету. Серія історія. – Львів, 1946. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 18–27.

⁸ Ковалев С. Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины // Культура и жизнь. – М., 1946. – 20 июля. – С. 2.

⁹ ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 2: Спогади. – 152 арк.

Віталій ТЕЛЬВАК

з джерелознавства, історіографії та топономастики, як також і сумлінно розроблені для Варшавського університету лекційні курси. Оприлюднення цих матеріалів, маємо надію, надасть нового імпульсу кордубознавству, котре в останні роки відчуває брак дослідницького інтересу.

* * *

При археографічному опрацюванні доповіді М. Кордуби максимально збережено особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не застерігаються. Зміни в авторському тексті внесені лише в таких випадках: за сучасним правописом подано вживання розділових знаків, написання слів разом, окремо, через дефіс; назви творів, періодичних видань та видавництва автором писалися в лапках і без них, у публікації подаємо скрізь у лапках. Підрядкові посилання М. Кордуби позначено “зірочками”, коментарі упорядника, що їх подано наприкінці тексту, – арабськими цифрами.

Віталій Тельвак (Дрогобич). **Остання праця Мирона Кордуби про Михайла Грушевського**

У статті опубліковано доповідь М. Кордуби “Михайло Грушевський як дослідник князівської доби історії України”. З’ясовано обставини написання цього тексту на початку 1946 р. Вказано на його важливість для осмислення грушевськіани львівського дослідника.

Ключові слова: М. Кордуба, М. Грушевський, історіографія.

Vitalii Telvak (Drohobych). **Myron Korduba’s Last Paper on Mykhailo Hrushevsky**

The paper presents Myron Korduba’s report “Mykhailo Hrushevsky as a Researcher of the Kyivan Rus’ period in Ukrainian history”. The study clarifies the circumstances of the writing of this report at the beginning of 1946. It also highlights its importance for understanding Korduba’s works on Hrushevsky.

Keywords: Myron Korduba, Mykhailo Hrushevsky, historiography.

Мирон КОРДУБА

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК КНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Михайло Грушевський займає в українській історіографії беззаперечно чільне місце. Він перший дав своїйому народові заснований на критично провіреному фактах і по вимогам новочасної науки зладжений образ його минулого, його історичного розвитку від найдавніших до нових часів, кладучи цим ділом тверді підвалини під його національну свідомість. Спільність історичних традицій вважається зовсім справедливо одною зі суттєвих ознак народности, тому без ґрунтовного знання цих традицій, без засвоєння історичної спадщини, національна свідомість буває неповною, незавершеною, плиткою. Щоби як слід уявити собі значіння Грушевського на полі української історіографії, доволі згадати, як виглядала українська історія в опрацюваннях його попередників, доволі прирівняти от хоч би історичні погляди Миколи Маркевича¹, Івана Нечуя-Левицького², Степана Качали³, Олександра Барвінського⁴ до “Історії України-Руси” Грушевського. Але й серед істориків цілого слов’янського світа здобув собі Грушевський передове місце⁵. Це пізнали та оцінили не лише свої, але й чужі учені, чужі раніше і міцніше ніж свої. Відомий польський слов’янознавець, проф. Олександр Брікнер⁶ написав з нагоди появи перших томів “Історії” Грушевського: “Uznajemy w całej pełni zalety tego dzieła, imponującego rozmiarami, erudycją, wszechstronnością badań, z którego i my wielie i dobrze pouczyć się możemy. Podobnie obszerną, bystrą pracą o dziejach polskich nie możemy się dotąd poszczycić. Aby przykład jej podziałał na naszych historyków, abyśmy na tem polu nie pozostali w tyle za Rusią”⁷. А професор історії Східної Європи на Берлінському університеті Отон Геч (Hötsch)⁸ в статті, присвяченій Грушевському з нагоди його смерті, сказав: “Mit seinem großen Geschichtswerk und seiner wissenschaftlichen Arbeit schuf Hrusjevskij seinem Volkstum die Grundlage seiner nationalen Ideologie. So hat er auch unmittelbar für ein eigenes Nationalbewußtsein der Ukrainer Außerordentliches geleistet und steht in der Erinnerung daran mit Recht in der ersten Reihe der dafür überhaupt zu nennenden Männer”⁹.

Так оцінювали Грушевського визначні учені-чужинці. Тому мені, признаюся, було дуже боляче вислуховувати на попереднім засіданню¹⁰ суд, а властиво засуд, який видавали на Гр[ушевсько]го його рідні земляки – українці.

* Kwartalnik Historyczny. – 1906. – С. 679.

** Там само.

Бо нарід, який не шанує своїх великих людей, себе не шанує! Тут представлено нам Гр[ушевсько]го не як невсипущого заслуженого робітника на ниві української науки – але просто як деструктивний елемент, як шкідника. Я питаю цих товаришів-суддів, чи зорганізованя і 20-літнє ведення Н[аукового] Т[овариств]ва ім. Шевченка у Львові з його секціями та розгалуженими комісіями, музеями і бібліотекою, зі сотками томів друкваних наукових праць, які відомому слов'янознавцеві проф. Ватрославові Ягічеві¹¹ дали підставу признати за Т[овариств]вом рангу Академії Наук¹², Товариства, котре, як довго оставало під кермою Гр[ушевсько]го, вело період в цілій науковій роботі на соборній Україні по цей і той бік Збруча, – питаю, чи це також була шкідницька робота?

Нам старалися представити Грушевського не як визначного передового ученого, але як наукову мірноту, яка лише завдяки цьому вибилася на верх, що попала в галицьке захолюстя, де не мала суперників-конкурентів, а її писання були для російської критики незнані та недоступні. Погляд ярко тенденційний і невірний! Перш всього тоді Галичина зовсім не була захолюстятм. Хоч між галицькими українцями було тоді лише двох фахових історичних дослідників, Антін Петрушевич¹³ і Исидор Шараневич¹⁴, і ці орудували відсталим методом, але був цілий ряд працівників на сумежних з історією ділянках знання, на яких працював також і сам Гр[ушевськи]й, на полях історії письменництва і етнології. В першу чергу патрон нашого університету Іван Франко, відтак Остап Терлецький¹⁵, Володимир Охримович¹⁶, Володимир Шухевич¹⁷, Олександр Колесса¹⁸ і ін., і всі вони відносилися до Грушевського як до авторитетного ученого і підчинялися його проводові. А втім, за науковою діяльністю Гр[ушевсько]го зорко слідив польський учений світ¹⁹, тим більше, що Гр[ушевськи]й від самих початків побуту на львівській кафедрі в своїх працях і рецензіях доволі агресивно і різко виступав против публікацій передових польських істориків²⁰, головно против концепції про культурну місію Польщі на Україні. Не могучи йому висказати ані методичних промахів, ані фактичних помилок, ані взагалі нічого такого, що могло б обезцінити його наукову творчість, польські учені довший час мовчали. Вкінці промовили устами свого найбільшого авторитетного представника, проф. Брікнера, – а як промовили, ви вже чули.

Незгідне з правдою також твердження, немовби писання Гр[ушевсько]го були недоступні для російської критики²¹. Загальновідомо, що перші його праці, які дали підставу для його заклику на кафедру Львівського університету, вийшли в Києві і були друквані в російській мові. Поодинокі томи його великої “Історії України-Руси” виходили також в перекладі на російську мову²². Кружок прогресивної російської молоді в Парижі запросив Гр[ушевсько]го в 1903 р., щоби подав у викладах загальний нарис історії України²³. Вислідом цих викладів була книжка п[ід] заг[оловком] “Очерк истории украинскаго народа”, яка вийшла в Петербурзі 3-ма виданнями, а 4-им в Парижі у французьким перекладі²⁴. Не брак також доказів, що вчені круги в Росії ставились до Гр[ушевсько]го з належною пошаною. Київський університет збирався запросити Гр[ушевсько]го на кафедру руської історії, але царський уряд не допустив цього²⁵. Харківський університет вшанував його наданням

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

титулу почесного доктора²⁶. А коли в часі I-ої Світової війни царський уряд арештував Гр[ушевсько]го та задумав вислати його на Сибір, виступила в його обороні найвища російська наукова установа, Петроградська Академія Наук і вимогла, що йому дано спростою продовжувати свої наукові зайняття²⁷. А коли в падолісті 1934 р. Гр[ушевськи]й умер, Радянський уряд влаштував його похорон на державний кошт, віддаючи таким чином пошану його заслугам на науковому полі.

Грушевського назвали націоналістом. Маю вражіння, що останніми часами це слівце починає відогравати ролю, яку в середніх віках виконувала назва “єретик”. Коли бажать якусь особу скомпромітувати, знеславити в очах ширшої громади, коротко сказати б, знищити, наліплюють їй етикетку “націоналіст”, не вглиблюючися в суттєве значіння цього терміну. Бо зміст цієї назви може бути ріжний. Якщо під націоналізмом розуміти тверду свідомість приналежности до своєї народности та активну боротьбу против її поневолення, против всяких змагань винародовлення з боку агресивних сильніших народів – а так загально розуміли націоналізм у нас в Галичині перед I Світовою війною – тоді, безперечно, прийдеться Гр[ушевсько]го признати націоналістом. Але таким самим націоналістом були Т. Шевченко, Ів. Франко, Мих. Коцюбинський, Вас. Стефаник і багато інших наших передових патріотів, яких пам’ять всі шануємо. Якщо ж розуміти націоналізм в значінню, якого це слово набрало в останніх десятиліттях, тобто як хоробливу ідею, як дурман, що вважає свій нарід за наддоскональний в світі, бажас його зробити паном над іншими народами шляхом їх поневолення та винародовлення, що сіє ненависть і погорду до всіх інших народів – то таким націоналістом Гр[ушевськи]й ніколи не був. Тут у Львові між нами донедавна перебував такий чистокровний націоналіст, на ім’я йому Дм. Донцов. Тим всім, що збираються Гр[ушевсько]го ставити на одну дошку з Донцовим, раджу переглянути останні річники “Вістника” і прочитати лайку, якою Донцов обсипував Гр[ушевсько]го²⁸, саме за це, що Грушевський не був націоналістом донцовського покрою.

Маючи за завдання подати оцінку праць Грушевського з обсягу князівської доби історії України, зазначаємо, що це одинока доба минулого українського народу, де Грушевський застав вже доволі добре переорану та справлену ниву, бо над нею працювало кілька поколінь російських істориків і чимало українських дослідників (головно Вол. Антонович²⁹ і його школа³⁰). Але й тут наш історіограф не покладався на чужі авторитети, не вдоволявся вже готовими висновками, але всюди досягаючи до самого дна, черпаючи безпосередньо з джерел, зумів принести чимало нового і оригінального. Не запускаючися в подробиці, не станемо приводити поодиноких фактів, які йому вдалося встановити або дати їм нову правильну оцінку; зупинимося лише на головних проблемах, які мають рішальне значіння для зрозуміння історичного розвою українського народу і які характеризують історичну концепцію Грушевського.

Пічнемо від висуненої ним схеми історичного розвою східного слов’янства. Тут Грушевський рішучо виступив против офіційної концепції історіографії царської Росії, яка осередок історично-культурного життя

цілого східного слов'янства після занепаду Київської держави переносила до Москви, а відтак до Петербурга, підриваючи історичну підставу самобитности українського та білоруського народів і цим самим заперечуючи їхню національну окремішність. Замість цього Грушевський історію Київської Русі зв'язав органічно з історією Галицько-волинської держави, а відтак з життям населення українських земель під володінням Литви і Польщі та з розвитком козаччини. Властиво кажучи, ця концепція не була винаходом Грушевського. Ідею зв'язку історії українсько-білоруських земель в литовсько-польській добі зі старою Київською Русю зустрічаємо ще в литовсько-руських літописах, в оповіданні про легендарного вел[икого] кн[язя] Дмитра, котрий, втікаючи перед монгольською навалою в 1240 р., нібито поселився в Друцьку (на Могилівщині) і там мав заснувати нову Руську державу. Цю саму ідею находимо в українських полемістів, православних та уніатських, з кінця XVI і початку XVII ст.: у Кревзи, Копистинського, Петра Могили, Й. Борецького, в автора “Синописа” і ін., які свої історичні огляди розвитку руської церкви починають від апостола Андрея, Володимира Вел[икого] і перших київських митрополитів, згадують про галицького кн[язя] Данила та про його унію з Римом і відтак, полишаючи на боці суздальсько-московські землі, переходять до подій з часів Ягайла і Витовта, вважаючи литовсько-польську Русь за безпосереднє насліддя київської Русі. Таку історичну схему бачимо також в анонімній “Історії Руссов” і у авторів популярних нарисів української історії з XIX ст. (Маркевича, Левицького, Барвінського). Але це були лише підсвідомі інтуїційні міркування, без спроб наукового мотивування. Доперва Грушевський дав цій схемі наукову підставу, спираючи її не лише на територіальним та політичним зв'язку пізнішого українства з Київською Русю, але показуючи, що різні форми устрою (суспільний лад, судівництво, права) та ціле культурне життя литовсько-польської Русі виросло і розвинулося з київського ґрунту, було дальшим етапом еволюції князівської Русі.

В гомінкій, підставовій, стократ ученими майже цілого світа осуджуваній справі виникнення Русі і Київської держави зумів Грушевський зайняти окрему, оригінальну позицію. Виступаючи против теорії норманського завоювання та пристаючи до обозу антинорманістів, він не шукав будівничих Київської держави ані серед Волохів та Болгарів за Еверсом³¹, ані на Литві за Костомаровим³², ані серед балтійських слов'ян за Гедеоном³³, ані серед Роксолянів за Іловайським³⁴. Як засновниками Польської держави були поляни з-над ріки Варти, а Чеської держави плем'я чехів з-над р. Влтави, – так по зовсім раціональній концепції Грушевського Київська держава виникла і розвинулася з почину місцевого населення, була здвигнена руками придніпрянських полян. На цім становиську станула за ним ціла нинішня українська і російська історіографія.

Супроти відомої історії про нібито цілковите спустіння Подніпров'я внаслідок монгольської навали Батия зайняв Грушевський різко негативне становисько. Цю історію видвигнено майже одночасно з двох боків. В 1856 р. виступив з нею відомий російський націоналіст Михайло Пагодін³⁵, виводячи з неї тезу, що давнє Подніпров'я мало великоруське населення, яке,

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

уступаючи перед монголами, пересунулося в поволжанські землі, зміцнюючи тамошню великоруську колонізацію, а придніпрянські землі колонізували згодом, в XIV і XV ст., переселенці з Волині та Галичини, предки теперішніх придніпрянських українців, це значило, що стара Київська держава, її суспільно-політичний лад, її установи і культура були витвором виключно великоруського народу. Пагодінську теорію відновив в 1883 р. проф. Олексій Соболевський³⁶, стараючися підперти її філологічними доказами. З польського боку теорію про опустіння Подніпров'я висунув 1857 р. Міхал Грабовський³⁷, щоби показати, що господарське і політичне життя Придніпрянщини під кінець XVI і в XVII ст. – це виключна заслуга колонізаційної діяльності польських вельмож-плантаторів. Проти обох концепцій, російської і польської, виступив Мих. Максимович³⁸, а вслід за ним поборював їх цілий ряд українських учених (Антонович, Мочульський³⁹, Ол. Колеса, Кримський⁴⁰), а з чужих – відомий слов'янознавець Ватрослав Ягіч. Грушевський на підставі старанного аналізу сучасних джерел подав від себе переконливі докази, що про опустіння Придніпрянщини в XIII–XIV ст. не може бути мови, і остаточно погребав цю тезу та всі зв'язані з нею концепції.

Річ ясна, що ніхто не вважатиме творів Мих. Грушевського непомилковим об'явленням, яким-то Євангелієм, Талмудом чи Кораном, де не годиться змінювати “ніже титли, ніже коми”. Від появи третього видання I-го тому і 2-го видання двох дальших томів його “Історії України-Руси” минуло 40 літ. За цей час українська історіографія вже зуміла привести там факти справити, деякі в інший спосіб в'яснити, дещо нового додати. Також і деякі загальні погляди та концепції вимагають тепер перевірки, поправок і доповнень. Так, прим[іром], поборюючи офіціальну схему історії східного слов'янства, проголошену історіографією царської Росії, Грушевський перетягнув палицю надто далеко у противний бік. Він упустив з виду, що з пня старої Київської держави Руси виросла не лише одна, але три галузи, не лише українська, але й російська та білоруська. Через те його схема вийшла односторонньою і викликає вражіння немов перелицювання схеми старої російської історіографії на український бік. Вона знехтувала підвалини російського та білоруського державно-національного життя. Під впливом схеми Грушевського деякі російські учені стали шукати цих підвалин деінде, поза Київською Руссю⁴¹. І от Пресняков⁴² старався їх найти в Ростовській землі, Любавський⁴³ задумав вивести колонізацію Поволжя з Новгорода Вел[икого], а Павло Смірнов⁴⁴ пробував виказати існування в VIII-ім ст. нормансько-руської держави над середушою Волгою. Приходиться пригадати доволі часто цитований висказ Карла Маркса, який Київську державу Володимира Вел[икого] дуже влучно прирівнює до імперії Карла Вел[икого]. Як з імперії Карла виросли три держави і розвинулися три окремі нації: французька, німецька і італійська, так само держава Володимира була ядром, з якого виникнули три окремі народи: український, російський і білоруський. Як Франконська імперія не була ані французькою, ані німецькою, ані італійською, лише спільною для всіх трьох, так само стара Київська держава була спільним добром трьох східнослов'янських націй: російської, української і білоруської.

В III-ім томі своєї “Історії” подає Грушевський подрібний, основно опрацьований огляд політичного та суспільного устрою українських земель в XI–XIII ст. Однак не знаходимо там жадної згадки про феодалізм, немовби його на давній Русі зовсім не було, хоч I-ше видання праці Павлова-Сильванського (С. Петербург 1901)⁴⁵ мусіло бути йому відомим. Мабуть, Грушевський звертав увагу лише на політично-юридичний бік феодалізму, що в Західній Європі мав дещо інші форми від форм, які внаслідок відмінного ходу політичного розвитку витворилися на Русі. Але політично-юридичний феодалізм був лише надбудовою суспільно-економічної структури і відповідно до різних місцевих обставин прибирав неоднаковий вигляд. Так, прим[іром], в самій Західній Європі виникли чималі різниці між політично-юридичними формами феодалізму в Франції і Англії. Проте не дивота, що й на Русі розвинулися окремі своєрідні форми; ще більші відміни знаходимо в позаєвропейських краях (прим[іром], в Японії). Навпаки, суспільно-економічна структура феодалізму була у всіх краях менш-більш однотайна. Суттєвою ознакою феодалізму по Леніну і Сталіну є питомі способи виробництва, а саме: 1) панування примітивного натурального господарства, 2) наділення безпосереднього продуцента засобами виробництва, в першу чергу землею, 3) особиста залежність мужика від поміщика (позаекономічний примус) і 4) дуже низький, рутинний стан виробничої техніки. Що всі ці ознаки були панівними на цілій давній Русі, ствердили дотеперішні дослідники всіх істориків, з Грушевським включно, проте не може бути сумніву щодо існування феодалізму в Київській державі. В зв’язку з цим ствердженням необхідно при огляді устрою українських земель давньої Русі деяким питанням (прим[іром], про землевласництво, про смердів) дати інше вивчення, ніж це зробив Грушевський.

У Львові, дня 10. І. 1946 р.

Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8: (Стаття “Михайло Грушевський як дослідник князівської доби історії України”). – Арк. 1–9. Оригінал, машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. Маркевич Микола Андрійович (1804–1860) – український історик, етнограф, фольклорист, поет і композитор.

2. Нечуй-Левицький Іван Семенович (справжнє прізвище – Левицький, 1838–1918) – український письменник, етнограф, фольклорист, педагог.

3. Качала Степан Теодорович (1815–1888) – український галицький греко-католицький священник, політичний і громадський діяч, публіцист.

4. Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) – український громадсько-політичний діяч, історик, педагог.

5. Див. про це докл.: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Дрогобич, 2012. – 169 с.

6. Брікнер (Brückner) Александер (1856–1939) – польський філолог-славіст та історик культури.

7. Цитата походить з праці: *Brückner A.* Dogmat normański // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1906. – R. XX. – S. 664–679. Переклад: “...виокремлюємо також

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

позитивні моменти праці, яка імпонує розміром, ерудицією, всесторонністю дослідження, з якої можемо багато чого почерпнути. На жаль, не можемо похвалитися такою об'ємною, ґрунтовною і проникливою працею про польську історію! Нехай вона послужить прикладом для наших істориків, щоб ми в цій царині не залишилися позаду Русі” (*Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / Упоряд. В. Тельвак. – С. 170*).

8. Геч (Hoetzsch) Отто (1876–1946) – німецький історик, журналіст і громадсько-політичний діяч.

9. Цитата походить з праці: *Hoetzsch O. Michael Hruševskýj // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 161–164; Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2016. – Т. 47. – Кн. II: Меморіальна грушевськаiana. – С. 271*.

10. ...на попереднім засіданню... – Йдеться про цикл пленумів кафедр університету, присвячених критиці “буржуазно-націоналістичної ідеології”.

11. Ягич (Jagić) Ватрослав (1838–1923) – хорватський лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славист.

12. ...дали підставу признати за Т[оварист]вом рангу Академії Наук... – Автор згадує слова В. Ягича з його рецензії на видання НТШ (*Jagić V. Bibliographische Ubersicht der slavischen Zeitschriftenphilologischen literaturgleichlichen und etnographischen Inhalts // Archiv für slavische Philologie. – Berlin, 1898. – Bd. XX. – S. 628–629*). Див. про це докл.: *Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.; Дрогобич, 2008. – С. 44–46*.

13. Петрушевич Антін Степанович (1821–1913) – греко-католицький священник, церковний і політичний діяч, історик, археолог, філолог та етнограф.

14. Шараневич Ісидор Іванович (1829–1901) – галицький історик, педагог і громадський діяч московфільського напрямку.

15. Терлецький Остап Степанович (1850–1902) – галицький громадсько-політичний діяч, публіцист та літературознавець.

16. Охримович Володимир Юліанович (1870–1931) – галицький громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, правник.

17. Шухевич Володимир Осипович (1849–1915) – український громадський діяч, етнограф, педагог і публіцист.

18. Колесса Олександр Михайлович (1867–1945) – український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч.

19. ...за науковою діяльністю Гр[ушевсько]го зорко слідив польській учений світ... – Див. про це докл.: *Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія. Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця XIX – початку XXI століття // Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція / За ред. Віталія Тельвака. – Херсон, 2019. – С. 167–252*.

20. ...Гр[ушевськи]й від самих початків побуту на львівській кафедрі в своїх працях і рецензіях доволі агресивно і різко виступав против публікацій передових польських істориків... – Див. про це докл.: *Тельвак В. Між історією та політикою: польські та українські історики у боротьбі за східноєвропейську спадщину (кінець XIX – початок XX століття) // Історичні образи “сусідів” на українсько-польсько-білоруському прикордонні: шляхи подолання конфронтаційного дискурсу / Керів. автор. кол. та ред. В. В. Масненко. – Черкаси, 2017. – С. 7–35*.

21. ...*немовби писання Гр[ушевсько]го були недоступні для російської критики.* – Про російську грушевськіану докл. див.: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи... – С. 7–70.

22. Російською мовою опубліковано перший том “Історії України-Руси” (1911), а також два томи “Истории украинского козачества” (1913–1914) як витяги з українськомовних частин козацького циклу.

23. Про перебування М. Грушевського в Парижі в 1903 р. див. докл.: *Пиріг Р. Я., Тельвак В. В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2016. – С. 176–178.

24. Див. про це докл.: *Кавунник В.* Історія видання “Очерка” Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 22 / Упоряд. І. Гирич, В. Кавунник. – С. V–XLII.

25. М. Кордуба свідомо змістив акценти в цій справі, адже загальнознаним було те, що саме М. Грушевський виступив ініціатором у справі заміщення кафедри російської історії у Київському університеті, котра звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. Київська шовіністична преса розгорнула широку кампанію проти львівського професора. Українському вченому закидали ворожу діяльність щодо політичної стабільності Російської імперії, крайню тенденційність у висвітленні низки спільних для російської та української Клію наукових проблем. У разі обрання М. Грушевського на посаду професора, переконували вони, Київський університет отримає “злісного політика, ворога Росії та союзника інших її ворогів, професора, котрий розучився говорити російською, вченого, що зробив науку знаряддям україноманського політичного безглуздя” (По поводу признания г. Василенка // *Закон и Правда.* – 1907. – № 158). Шовіністична преса наголошувала, що “Київ – колиска Росії і центром української автономії ніколи не був і не буде”, а отже, “для п. Михайла Грушевського в Київському університеті місця немає і бути не повинно” (*Закон и Правда.* – 1907. – № 144). Нерідко критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок “учений-брехун”. Останній випад, що прозвучав у газеті “Закон и Правда”, навіть став предметом декількох судових засідань, ініційованих М. Грушевським (див. докл. у збірці матеріалів: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – 68 с.). Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М. Грушевського та його суспільно-політичної і наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедра вченому так і не дісталася (*Василенко Н.* К замещению кафедры русской истории в Киевском университете // *Киевский голос.* – 1907. – № 81). Обурюючись вчинком київської професури, газета “Рада” писала з цього приводу: “Ні, вони своїм вчинком признались одверто, що не вибором професора М. Грушевського в Київському університеті вони виступили проти української науки, проти цілого українського громадянства, видатним діячем котрого є професор М. Грушевський. Це образа всій українській нації, і вона цієї образи ніколи не забуде, пятнующи вічним соромом і огидою лукавих фарисеїв науки, котрі всі свої сили і вплив ужили на те, щоб не дати розвинути українському науковому рухові, який несе світло знання широким народним масам” (Рада. – 1908. – 1 травня. Див. також: *Побіда* “тоже – Малороса” // *Буковина.* – 1908. – Ч. 55. – С. 2–3). Див. про це докл.: *Тельвак В.* “Ересиарх украинского движения” (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2010. – Вип. 20. – С. 131–154.

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

26. М. Грушевський став почесним доктором Харківського університету з нагоди його сторічного ювілею в 1906 р. одночасно з І. Франком. Ректором університету тоді був Дмитро Багалій, який властиво і виступив ініціатором надання докторатів галицьким діячам (див. про це докл.: *Куделко С. М., Посохов С. І.* М. С. Грушевський – почесний доктор Харківського університету // *Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: Всеукр. славіст. конфер.: Тези доп. – Чернівці, 1992. – Т. 2. – С. 267–268.*)

27. Див. про це докл.: *Справа про висилку професора Грушевського // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992; Малик Я.* Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934) // *Михайло Грушевський: 36. наук. пр. і матер. Міжнар. ювіл. конфер., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів, 1994; Варлығы А. А.* “Я никогда не выступал против России”. М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // *Исторический архив. – 1997. – № 4; Ссылка М. С. Грушевского / Подгот. П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. – СПб., 1998. – № 23; Чернов Е. А.* Петроградские ученые и ссылка М. С. Грушевского во время Первой мировой войны // *Дніпропетровський історико-археографічний збірник / За ред. О. І. Журби. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 642–645; Верба І.* Михайло Грушевський: роки заслання (1914–1917) // *Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 8–21.*

28. ...*раджу переглянути останні річники “Вістника” і прочитати лайку, якою Донцов обсипував Грушевського...* – див. про це докл.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С. 328–374.

29. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф.

30. Йдеться про київську історичну школу Володимира Антоновича, створену при Київському університеті у 1880-х роках з учнів і послідовників українського вченого. Зокрема, до неї належали такі відомі історики, як Д. Багалій, П. Голубовський, Н. Молчановський, М. Грушевський, О. Грушевський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, І. Линниченко, Д. Дорошенко, В. Базилевич, Н. Полонська-Василенко, П. Смирнов, П. Іванов, О. Оглоблин та ін. Див. докл.: *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – К., 2005. – 492 с.

31. Еверс Йоган Філіпп Густав фон (1781–1830) – німецький історик та юрист.

32. Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – український історик, етнограф, прозаїк, поет-романтик, мислитель, громадський діяч.

33. Геденов Степан Олександрович (1816–1878) – російський історик, драматург, мистецтвознавець.

34. Іловайський Дмитро Іванович (1832–1920) – російський історик.

35. Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – російський історик, письменник і журналіст.

36. Соболевський Олексій Іванович (1857–1929) – російський філолог-славіст, палеограф і фольклорист.

37. Грабовський (Grabowski) Міхал (1804–1863) – польський письменник, літературний критик, історик, представник “української школи” у польськомовній літературі.

38. Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – український енциклопедист, фольклорист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет.

39. Мочульський Михайло Михайлович (1875–1940) – український критик, літературознавець, перекладач.
40. Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – український сходознавець, історик, письменник і перекладач.
41. Про вплив історіографічних ідей М. Грушевського на російську науку див. докл.: *Новицький В.* Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії // *Україна*. – 1930. – Т. 40: Березень–квітень. – С. 55–65; *Юсова Н.* О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // *А се его сребро: Зб. пр. на пошану чл.-кор. НАНУ Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*. – К., 2002. – С. 259–268; *її ж.* Питання києворуської спадщини та етногенезу східнослов'янських народів у працях О. Преснякова // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2006. – Вип. XI. – С. 96–123; *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи... – С. 7–70.
42. Пресняков Олександр Євгенович (1870–1929) – російський історик.
43. Любавський Матвій Кузьмич (1860–1936) – російський історик.
44. Смирнов Павло Петрович (1882–1947) – російський історик.
45. Йдеться про працю російського історика та архівіста, державного і політичного діяча Миколи Павловича Павлова-Сильванського (1869–1908) “*Феодальные отношения в Удельной Руси*” (СПб., 1901).

3

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Володимир ПОЛЩУК (*Київ*)

**НЕВІДОМИЙ НАМІСНИК КИЇВСЬКИХ ВОЄВОД
СЕМЕН ГРИНЬКОВИЧ ТА АНАЛІЗ АКТА НА ПРОДАЖ
с. ПЛЕВАХИ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОМУ
ЗОЛОТОВЕРХОМУ МОНАСТИРЮ У 1563 РОЦІ**

Важливість вивчення окремих шляхетських (зем'янських і боярських) родів Київщини XV–XVI ст. обумовлена не тільки поганою збереженістю джерельної бази зазначеного періоду, а й недостатнім вивченням персоналій шляхти у доунійний період, коли Київська земля перебувала у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жомойтського (далі – ВКЛ) після ліквідації Київського удільного князівства Олельковичів (1470–1569). Саме в цей час нищівні татарські набіги перешкоджали утворенню сталої інфраструктури шляхетського землеволодіння на умовах виконання рицарської служби, що також призводило до нищення документів на право власності й втрати спадковості серед привілейованих землевласників. На відкритих і розлогих обширах Дикого Поля, на «землях українних», й не могло бути інакше у Ранньомодерний час.

Відомий польський дослідник шляхетства і колонізації Александр Яблонівський свого часу висунув важливу ідею про те, що дрібне і середнє боярсько-шляхетське землеволодіння на Київщині протягом XVI ст. почасти могло формуватися лише в Овруцькому і Житомирському повітах Київської землі, оскільки з кінця XV ст. зародки рицарського землеволодіння на Київщині, по суті, були ліквідовані набігами кримських татар¹. І дійсно, шляхетське землеволодіння на Київщині мало дуже низький рівень розвитку порівняно навіть із сусідньою Волиною, оскільки значна частина Київщини (Київський, Житомирський, Черкаський, Канівський повіти, пізніше – Білоцерківський) являла собою велику контактну зону з Диким Полем, де з кінця XV ст. стрімко розвивалося козацтво та ухорництво². По суті, шляхетське землеволодіння більш-менш компактно змогло оформитись лише на півночі –

¹ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. XI: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). – Dz. III / Opisane przez Aleksandra Jablonowskiego. – S. 634–636.

² На цю тему див.: *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 36–38; *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912 (перевид.: Біла Церква, 2007). – Т. I: Литовский период. – С. 157–350; *Литвин Г.* Просторова структура Київського воеводства та її вплив на політичне та громадське життя шляхти // *Литвин Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1649). – К., 2016. – С. 382–398.

у Київському Поліссі – в Житомирському й Овруцькому повітах. Розвивати маєткове господарство на Київщині було під силу тільки великим землевласникам, на яких протягом першої половини XVI ст. перетворюються монастирі. Монастирське землеволодіння на Київщині³ стає своєрідним економічним заміном і акумулятором дрібного шляхетського землеволодіння, феномен якого на Київщині тільки починає вивчатися. З кінця XV ст. київські монастирі масово отримують данини від великих князів литовських, скуповують або отримують у дар землі господарських зем'ян і бояр, яким було не під силу служити з них земську службу. І, як апогей розвитку цього становища, – урядова ревізія Київського замку 1552 р., яка малює яскраву картину занепаду боярських замкових служб і загалом шляхетського землеволодіння на Київщині⁴.

Дана публікація й дослідження окремо узятого акта на продаж селища з околиць Києва дасть змогу більш детально проаналізувати транзакцію й тим самим додати трохи фактів до вивчення шляхетського землеволодіння й персоналій київської шляхти на момент початку Лівонської війни (1558–1586) та в переддень укладання Люблінської унії 1569 р.

У 1563 р. київський зем'янин *Семен Гринькович* (Гринкевич/Hrinkiewicz – патронім від імені Гринь, Гринько) продав частину своїх маєтків, а саме селище *Глеваха* Київському Золотоверхому Михайлівському монастирю за

³ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Зб. документів / Авт.-уклад. Ю. Мицик, С. Сохань, Т. Міцан, І. Синяк, Я. Загилюк. – К., 2011; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. / Упоряд. протоієрей Ю. Мицик (гол. упоряд.), І. Синяк, І. Тарасенко, П. Яницька. – К., 2017. – (Серія: Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. – Т. 3); *Мицик Ю., Тарасенко І.* З документації Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві XVII – початку XVIII ст.: маєтності на Корсунщині // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2014. – Вип. 14. – С. 312–335; *їх же.* “Копійна книга” Свято-Михайлівського Видубицького монастиря як історичне джерело // Православ'я в Україні. – К., 2016. – С. 491–507; *Літвін Г.* Землеволодіння православної і католицької церкви обох обрядів на Київщині у світлі скарбових і судових актів // *Літвін Г.* З народу руського. – С. 161–167; *Люта Т.* Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х років XVII ст. // Наукові записки НаУКМА. – 1998. – Т. 3: Історія; *її ж.* З історії функціонування комплексу поліських володінь Київської Софійської митрополичої кафедри (XV – перша половина XVII ст.) // Археологія і давня історія України. – К., 2016. – Вип. 3 (20): Дослідження Київського Полісся. – С. 220–228; *її ж.* До київського документального репозитарію: Реєстр вибирання київського подимного 1571 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2010. – Вип. 15. – С. 327–366; *її ж.* IMAGO URBIS: Київ на стародавніх мапах. – Харків; К., 2017.

⁴ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700) / Сост. актов В. Б. Антоновича; предисл. М. Ф. Владимирского-Буданова. – С. 126. Цит.: “Села, с которых выживало слугъ панцерныхъ на службу господарскую: село Куликовъ, село Попадичи, село Рословичи, село Яньковичи, село Юрьевичи, село Невеселово, село Иванковичи – с тыхъ сель выживало люду панцерного на службу господарскую 146, а теперь тые села пусы вси. С тыхъ польныхъ: с Кривого, с Ходорькова, и з Сокольчи дани хоживало 3 кади меду, нижгли запустели отъ давныхъ летъ”. Див. також: *Люта Т.* Огляд історіографії публікацій джерел з історії землеволодіння в Києві // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 1. – С. 55–61.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

30 кіп литовських грошів⁵. Цей документ відомий ще з другої половини XIX ст. – з праць Н. Закревського⁶ та Л. Похилевича⁷, В. Петрова⁸, але ніколи не досліджувався спеціально, тим більше в контексті шляхетського (зем'янського і боярського) землеволодіння. Публікацію продажного акта Семена Гриньковича на Глеваху було здійснено у 2011 р. за копією XVIII ст. у виданні “Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського”⁹. Копія вміщувалась у монастирській “книзі-архіві”, яка датується 40-ми роками XVIII ст.¹⁰, і належала до четвертого розділу

⁵ Номінально ця сума дорівнювала вартості трьох димів (1 дим = 10 кіп грошів). Цікаво, що саме з трьох димів у Глевахі монастир сплачував навіть у 1630-х роках згідно з ресстрами сплати подимного податку з Глевахи (див. далі). Варто додати, що київські археологи під керівництвом Гліба Івакіна під час розкопок фундаментів на території Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, які проводилися у 1997 р., знайшли монети (напівгріш/полугрош) Сигізмунда Августа 1548 р. та три литовських денарії (= “пенязі”) 1556–1557 рр. – монети, яким міг розплачуватися монастир за купівлю шляхетських маєтків в середині XVI ст. Див.: *Чміль Л.* Об’єкти другої половини XIII – початку XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // *Opus mixtum: № 6 / Редкол. Н. Писаренко, Є. Архіпова, Т. Ананьева та ін.* – К., 2018. – С. 125.

⁶ *Закревський Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 514 (М. Закревський подає інформацію про продаж Глевахи в контексті опису історії Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Дата продажу Глевахи Семеном Гриньковичем вказана помилково – 1565 р., як і у Л. Похилевича). У М. Закревського маємо короткий виклад суті справи щодо продажу Глевахи, який базується на цитуванні реєстрів з монастирських документів. Прізвище Семена Гриньковича також вказано помилково (пропущено літеру “р” – замість “Гриньковича” написано “Гинковича”): “В 1565 г. декабря 22 куплено у Семена Г[р]инковича землянина киевского, за 30 коп грошей личбы литовское селище Глеваха (земли коего начинались близ речки Вети по Васильковской дороге). Ограничено через самого князя Острозского Константина Константиновича, державцы (*помещика* (!) – так помилково подано у М. Закревського, який не зрозумів термін *державця*, що був поширений в адміністративній системі ВКЛ. – *В. П.*) на тот час Белгородского” (! – київський воєвода князь В.-К. Острозький названий білогородським державцею, що є нонсенсом).

⁷ *Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их / Собрал Л. Похилевич.* – К., 1887. – С. 99; *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич.* – Біла Церква, 2005. – С. 30 (У Л. Похилевича помилково зазначено дату продажу Глевахи 1565 р., також переплутано прізвище Семена Гриньковича (“Семен Тринкович-Землянин Киевский” (!)).

⁸ *Петров Н. И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3. – С. 170.

⁹ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 175 (док. № 132), 176 (док. № 133).

¹⁰ *Сохань С. В.* Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського: історико-джерелознавчий аналіз // Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 23. Як зазначає С. В. Сохань, “загальною структурою «книги-архіву» певного монастиря упорядковувалася згідно зі складом оригіналів документів, які зберігалися в архіві монастиря до секуляризації монастирських земель в Україні у 1786 р. Тому помилковість у передачі текстів документів переписувачем було зведено до мінімуму” (Там само. – С. 24).

книги, хронологічно обіймаючи 1521–1739 рр., до якого входили актові документи з регламентації монастирського землеволодіння (арк. 1–509 зв.), що “охоплювали акти на певні місцевості, де була земельна власність монастиря”¹¹.

У монастирському архіві зберігався оригінал цього документа, який дійшов до нашого часу, текст якого власне тут і публікується у додатку. Нині оригінал зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ)¹². Цей документ, а також урядово засвідчену тогочасну копію продажного листа у формі випису з книг київського воєводи, було описано в каталозі В. Петрова в 1875–1879 рр.¹³.

Досліджуваний акт у формі регеста, як і багато інших актів на право власності монастиря, фігурував з останньої третини XVI ст. у підтвердних привілеях польських королів, українських гетьманів та московських царів. У регесті монастирських документів з підтвердного привілею Сигізмунда Августа від 4 червня 1570 р. він помилково датований 1561 р. (згідно з копією XVIII ст.)¹⁴. На жаль, цю помилку було відтворено мною у статті, присвяченій київським зем’янам Невмирицьким¹⁵. Дата продажу Глевахи 1563 р. підтверджується й урядовою засвідченою копією, внесеною до київських воєводських книг 28 грудня 1563 р. – заяву про продаж Глевахи прийняв *справця* Київського воєводства князь Микола Андрійович Збараський, що було внесено до регестів монастирських документів¹⁶.

Неточність датування була викликана також й недостатнім вивченням персоналії продавця Глевахи Семена Гриньковича, що значною мірою виправляє дана публікація. Отож, спробуємо проаналізувати й виправити усі дані, які стосуються його персоналії, зокрема соціальний статус, герб, шлюбний зв’язок, специфіку кар’єри, про що раніше нічого не було відомо.

¹¹ Там само. – С. 27; с. Глевахи стосувалося п’ять копій документів на арк. 168 зв. – 184 зв.

¹² ІР НБУВ. – Ф. 301. – № 216 Г. – Оп. 97. – Арк. 1 (далі посилання при цитуванні продажного листа С. Гриньковича не зазначаємо, відсилаючи читача до публікації тексту в кінці даної статті).

¹³ Там само. – С. 170. (“Продажная запись Семена Гринькевича на село Глевахи. 23 дек[абря] 1563 г.; оп. № 97”; “Выпись из книг гродских киевских о том же. 28 дек[абря] 1563 года; оп. № 98”).

¹⁴ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 47 (“Вторыйнадесят лист вызнанный Семена Гриньковича, землянина повету Киевского, под датою лета Божего нароченья тисеча пятьсот шестьдесят первого, м(е)с(е)ца декабря двадцать третьего дня...”).

¹⁵ Поліщук В. Підтвердження прав власності зем’янам Невмирицьким на землю в Овруцькому повіті в XV–XVI століттях: аналіз та публікація актів Руської (Волинської) Метрики // Записки НТШ. – Львів, 2018. – Т. CCLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 71, 78.

¹⁶ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 47. Цит.: “Третийнадесят лист: выпис с книг замку киевского лета Божего нароченья тисеча пятьсот шестьдесят третьего м(е)с(е)ца декабря двадцат осмого дня, за печатью справцы на он час воеводства Киевского, старосты кремьянецкого, кн(я)зя Николая Андреевича Збаражского оповеданье и вызнанье на том уряде киевском помененого Семена Гриньковича о проданье селища верху писаного Гливацкого Золотоверхому манастыру, в котором выписе и тот лист его продажный вес вписан ест”.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

В продажному акті на Глеваху 1563 р. зазначено від першої особи, що Семен Гринькович мав місцеву осілість і продавав свою землю як “земанин Киевского повѣту”. Отже, право на продаж Глевахи Семен Гринькович міг отримати тільки від київського воєводи на підставі володіння отчинним маєтком, який він міг отримати від батька-діда-прадіда, або особистим пожалуванням вислуги від монарха з правом спадкового володіння і продажу. Характерно, що Семен Гринькович іменується за патронімом (по батькові), не маючи відтопонімічного прізвища на *-ський*, яке у цей час стає типовим для руського (українського і білоруського) зем'янства. Натомість на рівні боярського стану патронімічне іменування у той час залишалось широко-вживаним.

Як впливає з цього ж акта, крім с. Глевахи Семен Гринькович володів і іншими маєтками у Київській землі, назви яких не було наведено. Такий висновок можна зробити згідно з актовою формулою: «...а ижъ, дей, оныхъ листовъ и твердостей на селище Гливацкое к церкви Божей не дали (продавці. – В. П.), то для тыхъ причин, же з *иными землями именье их* (виділено мною. – В. П.) и оноє селище Гливацкое ест описано”¹⁷.

Глеваха – колишнє село Київського замку. Відомо, що на останню третину XV ст. (в описі Київської землі, проведеному у Київському князівстві між 1471–1482 рр.) Глеваха належала до великокнязівських земель й була приписана до Київського замку. Поселення розташовувалось між річками Бобрися і Оленівка¹⁸. Отже, можемо зробити висновок, що с. Глеваха було надано швидше за все батькові, а не діду Семена Гриньковича під умовами зем'янської (рицарської) служби в часи правління великого князя Олександра (1492–1506) або уже після повстання князя Михайла Глинського на початку правління Сигізмунда Старого, тобто після 1508 р.

Згідно з описом Київської землі (між 1471–1482 рр.) с. Глеваха налічувала 8 димів (податкових селянських господарств), звільнених від військової повинності й зобов'язаних ходити на *толоку* у сусіднє село Білогородку, тобто виконувати *тяглу повинність*¹⁹. Продажний лист Семена Гриньковича

¹⁷ Там само. – С. 47. Як правило, у ході оформлення продажного акта новому юридичному власнику передавалися всі попередні документи на право власності даним маєтком. Однак, як бачимо, право власності на Глеваху у С. Гриньковича було оформлено в комплекті з іншими маєтками, через що документи і не могли бути передані монастирю як новому власнику. Тобто С. Гринькович не передав монастирю на давчі документи на Глеваху. Також з цієї цитати впливає (іменування Гриньковича від другої особи), що текст готувався монастирськими писарями, а сам продаж Глевахи стався за ініціативою монастиря.

¹⁸ У тексті акта на продаж Глевахи читаємо: [продали] “*властное селище свое, добре а цнотливе набытое, именьем Гливацкое в Киевском повѣте, кгрунтгомъ лежачое промежку речки Бобриси и дрѹгое речки Оленевки*”. Див. додаток.

¹⁹ АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668 гг.) / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова; предисл. М. Ф. Владимирского-Буданова. – С. 1. (Цит.: “Село Глеваха, а в томъ селе 8 чел(о)в(е)ка; а тые люди на толоку хоживали до Белогорода, а иного ничего не знали, ни подымщины не даивали; а никоторое службы не служивали. А в томъ же селе земля пустая подылазная”). “Белогород” – суч. с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.

1563 р., який ми тут публікуємо, називає Глеваху²⁰ *селищем*, що у той час позначало покинуте поселення (“земля лежачая”)²¹. В самому акті натрапляємо на уточнення статусу мастки, який характеризується, як “кгрунтномъ лежачое”, тобто такий, що не має господарських дворів, а відтак не є виробничим комплексом. Належні до селища статки, які переходять у володіння нового власника – це потенційні виробничі потужності, по суті, природні угіддя, які перераховуються згідно зі стандартними формулами опису володінь: “зъ землами бортными, пашными, з лѣсы и дѣбровами, даню медовою, грошевою и зо всіми доходы и пожитки того сѣлища, прислухаючими, ничего ѿт него на себе не ѿставаючи, ѿдно так, яко са ѿное сѣлище здавна и тепер само в себе в землях, ѿбыходех и пожиткахъ своих са маєт”. Як бачимо, ані данники, ані піддані селяни з Глевахи (2 або 3 дими) не згадуються, що прямо говорить про їхню відсутність у *селищі*²². Бортні й орні землі, лісові угіддя, а також податки: медова і грошова данина – означені тут як потенційна можливість для господарювання, якого попередній власник не провадив.

²⁰ Глеваха – селище міського типу у Васильківському районі Київської області, розташоване за 11 км на південний захід від м. Києва у північній частині Васильківського району, на межі двох природних зон – мішаних лісів і лісостепу. Поселення було утворене біля витоків річки Глеви, від якої і походить назва поселення. Довжина річки 15 км; вона бере свій початок у невеликому болоті, що на краю села Глевахи. Археологи знаходили тут залишки давніх археологічних культур, датованих часом завдовго до утворення Київської Русі. Ця невеличка річка протікала через село і мала дуже глинисте річище, яке і дало назву як річці, так і поселенню (від “глевкий/сирий”). Уперше в історичних документах (в описі Київської землі) Глеваха згадується у 1471 р. Колиш річка впадала в річку Бобрицю, що є притокою р. Ірпінь. Сьогодні р. Глева являє собою ледь помітний замулений струмок. Глинисті виходи у Глевасі можна побачити і сьогодні, що відобразилось і в назві одного з кутків селища, названого Глинянкою. За переказами старожилів і краєзнавців, у давнину дорогу в долині річки настільки сильно розмивало після дощів, що вози з товаром, які прямували до Києва, надовго застрягали у глинистому ґрунті. На півночі селище нині межує із землями Боярської міської ради Києво-Святошинського району, на заході – із селами Іванків, Малютянка, Кожухівка, Данилівка, на сході – із селами Маршалівка та Зелений Бір, на півдні – з містом Васильків. Див.: *Клименко В. А.* Глеваха // *Енциклопедія сучасної України*: У 30 т. / Ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. – К., 2003–2016 (http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30393); *Малі річки Київщини*. – К., 2010. – С. 3–4. Поблизу смт Глеваха Васильківського р-ну Київської обл. в 1949 р. археологом О. Тереножкіним під високим насипом (бл. 9 м) було розкопано курган ранньоскіфського часу (*Тереножкін О. І.* Курган біля с. Глеваха // *Археологія*. – 1954. – Т. 9). *Скорий С. А.* Глеваха – курган ранньоскіфського часу // *Енциклопедія сучасної України* (http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30392). Археологи датують поселення у Глевасі часами київської археологічної культури (III ст. н. е.). *Тертиловський Р. В.* Глеваха, археологічна пам’ятка // *Енциклопедія історії України*. – К., 2004. – Т. 2: Г–Д. – С. 112; <http://www.levaha.org>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Глеваха>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Глева>; [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бобриця_\(рчка\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бобриця_(рчка)).

²¹ На арк. 2 зв. тогочасним почерком було зазначено: “Справа на землю Глевацкую, лежачую землею”.

²² Звідси постає цікаве запитання, а яким чином тут велось господарювання? Тим самим слід спростувати твердження про те, нібито у Глевасі на момент продажу налічувалося 69 дворів. Незрозуміло, звідки було узятю цю фантастичну інформацію для статті В. А. Клименко, присвяченої історії села. Див.: *Клименко В. А.* Глеваха // *Енциклопедія сучасної України*: У 30 т. / Ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. – К., 2003–2016 (http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30393).

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

Звідси постає цікаве запитання, а яким чином воно тут велося у разі відсутності селянських господарств (“димів”)? Якщо там немає селян-господарів, то яким чином вироблявся надлишковий продукт й сплачувався податок чи данина? У чому тоді полягало володіння такою землею? З іншого боку, відсутність господарювання у Глевасі свідчить про неможливість виконувати земську (рицарську), а то й тяглу службу на великого князя литовського (власне, на Київський замок та воєводу) з цього поселення. Ревізія Київського замку 1552 р. не називає Глеваха взагалі – ні серед зем’янських, ні серед замкових, ні серед міських володінь²³, що якраз і пояснюється знелюдненням поселення, яке перетворилося на “селище”.

Мотивація продажу Глевахи. В акті на продаж Глевахи ми бачимо мотивацію на продаж, яка, скоріше за все, була нараційною формулою акта, запропонованою монастирськими писарями: “ни для которое иншоє причины або продавана и теж браня сѹмы верхѹпомене игуменѹ и чернцомъ манастыра св(А)того имъ спустил, лєч для б(о)гомолья вечистого своего и родителей своих, а наболеи теж и для того, иж тая земля Гливацкая къ их некоторым манастырским землам ѿб межу прилегла”. Як бачимо, Семен Гринькович обумовлює (точніше, це зробив за нього монастирський писар-нотаріус) продаж свого маєтку монастирю двома причинами, серед яких ані потреба у грошах, ані неможливість виконувати земську службу не виступають взагалі. Натомість на перший план висувається: 1) молитовна практика для спасіння душі (“для б(о)гомолья вечистого”); 2) межування з сусідніми монастирськими землями («... иж тая земля Гливацкая къ их некоторым манастырским землам ѿб межу прилегла”). Обидва мотиваційні пункти доводять, що лист складався монастирськими писарями. Красномовною другою причиною продажу Глевахи виступає інтерес монастиря до “заокруглення” своїх володінь²⁴.

Подивимося, наскільки ці умови продажу могли бути виконані монастирем. Молитовна практика ченців за душу Семена Гриньковича та його рід мала відобразитися у монастирському Пом’янику²⁵. Проте відомий на сьогодні текст

²³ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 117–120 (див. “села замковые”).

²⁴ Пізніше сусіднім до Глевахи ми бачимо монастирське село Віта (Вітиця – “о имене называемое Ветицы або Вету, манастыру Светого Михайла Златоверхого належное”, яке було уступлене монастирю київським зем’янином Юрієм Семеновичем Рож(и)новським 30 березня 1602 р., у Києві. У цьому селі була корчма і на монастир збиралося гребельне мито (згідно зі скаргою київського земського судді Яна Аксака на монастир: “... иж позваные ... в маестности своей манастырской Ветиграх (!), которые тепер назвиском Новым Ветою позывают и мыто, яко бы новое незвыклое на людех переезжих и подданных шляхетных, посадивши там слободу над речкою Ветою, берут и вытегают против волносьтям шляхетским, праву посполитому и немалым шкодам скарбу его кор. мл.” (Там само. – С. 204–207 (док. № 150, 151)).

²⁵ *De Bunte E. I.* Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Т. 17. – Отд. 3. – С. 3–76; *іі ж.* Комментарии к древнейшим помянникам Киево-Печерской лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря // Там само. – К., 1910. – Т. 21. – Отд. 3: Приложения. – С. 1–16; 1911. – Т. 22. – Отд. 1: Приложения. – С. 17–32; 1912. – Т. 22. – Отд. 3: Приложения. – С. 33–48; 1912. – Т. 23. – Отд. 1: Приложения. – С. 49–64; 1913. – Т. 23. – Отд. 2: Приложения. – С. 65–80; 1914. – Т. 24. – Отд. 1: Приложения. – С. 81–112; 1914. – Т. 24. – Отд. 2: Приложения. – С. 113–144.

Пом'яника Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, який почав вестися синхронно з описуваними подіями – з початку 1560-х рдків²⁶, не містить запису імені Семена Гриньковича та представників його роду²⁷. З цим контрастує запис до Пом'яника поминальних імен київського війта Семена Мелешковича, який заповів монастирю свій маєток Юрїївку, що спеціально було відзначено у Пом'янику, та київського зем'янина Андрія Онковича, який теж продав свої землі монастирю у межах міста (про них див. далі). Таким чином, можемо констатувати, що ігумен та ченці з якихось не відомих нам причин порушили умову продажу Глевахи в пункті виконання молитовної чи поминальної практики за Семена Гриньковича та його батьків.

У 1570 р., 4 червня, у Варшаві, уже після Люблінської унії та інкорпорації Київської землі (князівства) до складу Польської Корони, Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир отримав від Сигізмунда Августа, уже як польського короля, а не великого князя литовського, підтвердження на купівлю селища Глевахи разом з усіма іншими монастирськими маєтками²⁸. Однак у поборовому реєстрі Київського воєводства 1571 р. (січень) серед монастирських маєтків були записані лише два села: “люди монастиря Святого Михайла Золотоверхого, які мають бортні землі: село Лисковці – 9 димів [сплачують] по 12 грошів; село Товстий Ліс – того ж монастиря – 6 димів [сплачують] по 12 грошів”²⁹. Як бачимо, Глеваху, як і багато інших монастирських маєтків, ще не було внесено до податкового реєстру, і монастир, по суті, приховував свої землеволодіння від скарбу, що мало своє моральне й економічне виправдання – через знелюднення поселень.

12 жовтня 1586 р. київський воєвода князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький, який також був маршалком Волинської землі і володимирським старостою, за скаргою монастирських ченців, провів процедуру

²⁶ Пом'яник Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря почав вестися з часу, коли київським воєводою став маршалок Волинської землі і володимирський староста князь В.-К. Острозький (з кінця 1559 р.), що й відобразилося на титульному аркуші пом'яника, де рід князя В.-К. Острозького був вписаний на першому місці. Київські воєводи вважались *подавцями* цього монастиря згідно з *правом подавання*. Детальніше див.: Мицик Ю. Св. Костянтин Острозький як покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Наукові записки Національного ун-ту “Острозька академія”. – Острог, 2008. – С. 26–43.

²⁷ Початок запровадження Пом'яника Києво-Золотоверхого монастиря відноситься до 1560–1563 рр. (дагується де Вітте за власним записом від першої особи настоятеля монастиря Симеона (†1563) та його наступника, ігумена Захарія (настоятель у 1563 – †1570 рр.), однак більш-менш регулярно поминальні записи почали вестися з кінця XVI – початку XVII ст. Загалом у Пом'янику зафіксовано 65 духовних осіб, ідентифікованих родів – 47, козацьких родів – 33, міщанських родів: а) київських – 34, б) іногородніх – 23, в) 51 – нестановлені роди.

²⁸ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві... – С. 43–48 (док. № 10).

²⁹ *Лота Т.* До київського документального репозитарію: реєстр вибирання київського подимного... – С. 333, 359; *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1894. – Т. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. IX: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). – Dz. 1 / Opisanie przez Aleksandra Jablonowskiego. – S. 24. Монастирські маєтки розташувались у Чорнобильському повіті.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

межування й і утвердив границі с. Глевахи із сусіднім с. Білогородкою, посилаючись на продажний лист Семена Гриньковича: “А кгдамы на тые кгрунты их выехавши, стали на селищу Глевацком у гребли над речкою Глевакою, там же показали перед нами игумен и чернци право свое купное от пана Семена Гриньковича на писме в монастыр Михайловский на то кгрунт Глевацкий даное”³⁰, а також на підставі свідчень місцевих *старців*: “...и постановившия люды старие, кгрунту того границы добре ведомые, просили, абы есмо им допустили границы одводитьи...”³¹. Таким чином, місцева влада в особі київського воєводи тільки через 23 роки після продажу маєтку (час збігся з завершенням Лівонської війни) засвідчила межі Глеवासкого ґрунту, хоча у 1563 р. князь Василь-Костянтин Острозький уже був київським воєводою (з 5.12.1559 р.)³². Про що це може свідчити? Ймовірно, про повільне і поступове заселення і загосподарення Глевахи, яке тривало понад 20 років з часу продажу.

У 1599 р. Глеваха стала об’єктом зазіхань з боку королівського дворянина Павла Монівиди-Дорогостайського, який пред’явив свої права на Глеваху³³ (по якій родовій лінії чи за які такі заслуги він отримав ці права, поки що

³⁰ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 55 (док. № 14), 177–178 (док. № 134) – копія XVIII ст. урядово засвідченого випису з київських ратушних книг, що вміщує межовий граничний лист київського воєводи князя К. Острозького на встановлення границь с. Глевахи з с. Білогородкою від 12 жовтня 1586 р.; *Мицик Ю.* Св. Костянтин Острозький як покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 26–43.

³¹ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 55. Границі Глевацького селища були описані наступним чином: “почавши от самое речки Вети нижей гребли долиною до дороги Белоцерковской, Белоцерковскою дорогою до кургана, што на Белоцерковском поли, от кургана вверх Оленевки речки полем, Оленевкою в Бобрицю речку, а Бобровицею на ныз, от Бобрици зас, вземши вгору речкою Глевакою границу в Бобред речку пошла, Бобредю до валу пришла, валом в лес аж до другого конца того ж валу, оттоле в Черленою Руду, Черленою Рудою у Вету” (Там само. – С. 55).

³² *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba.* – Kórnik, 1994. – S. 67.

³³ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 184–185 (док. № 138). – 1599 р., березня 19. Київ. – Випис з книг київського воєводства про розгляд судової справи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря проти королівського дворянина Павла Монівиди Дорогостайського стосовно збройного наїзду на монастирські володіння – маєток і дворець Юріївка, с. Глеваха та монастирську корчму над р. Віта. Позвана сторона заявила, що не чинила збройного наїзду, а право на Глеваху отримала на підставі подання від київського воєводи князя В.-К. Острозького: “А такъ мы (гродські судді. – *В. П.*) узявши ведомост от его милости пана Дорогостайского, иж его милость нам жадного наезду на дворец Юревку и тое селце, так же и на корчму не чинил и жадных нам грабежов и шкод не делал, толко имене Глеваху не квалтовне, але за уступенем и поданем от кнежати его милости пана воєводи киевского, яко власную отчизну свою, до себе зо всеми приналежностями, яко ся в себе мает, взял... А што се дотычет селца Глеваки, которое его милость пан Дорогостайский свое власною быти менит, теды в том себе узяли есмо на вгуду и на сес час его милости с позву вызволяем, а если се не погодим, теды волное право о Глеваку зоставуем”. Оригінал: ІР НБУВ. – Ф. 301. – № 216 Г. – Оп. 115. – 1 арк.; *Петров Н. И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея... – С. 171.

встановити не вдалося)³⁴. Однак монастирська адміністрація дала відсіч у суді, звинувативши П. Монівида-Дорогостайського у нібито здійсненні наїзду (з його боку наїзд міг бути ув'язанням у володіння маєтком) на Глевахи і монастирську корчму над р. Віта. Позваний П. Монівид-Дорогостайський на суді спромігся відвести звинувачення у збройному наїзді, але залишив у силі свої зазіхання на Глевахи. Його сподівання стати власником Глевахи виявились примарними і не мали успіху, судячи з подальшого перебування Глевахи у володінні Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

У 1608 р. акт продажу Глевахи С. Гриньковичем 1563 р. був внесений до київських ратушних книг – це вже був акт узаконення своїх прав власності перед міською адміністрацією Києва. Випис з київських ратушних книг під датою 10.11.1608 р. з вписанням акта на продаж Глевахи фігурував у підтвердженні прав землеволодіння на монастирські маєтки від імені царя Петра I в його жалуваний грамоті від 1 квітня 1700 р. (у Москві)³⁵. Тоді ж у 1608 р. (10 листопада) до гродських книг Київського воєводства було вписано межовий граничний лист київського воєводи князя В.-К. Острозького від 12 жовтня 1586 р. про розмежування ґрунтів монастирського села Глевахи з ґрунтами сусіднього села Білогородки, про який йшлося вище³⁶. Ймовірно, це було пов'язано зі смертю у 1608 р. київського воєводи, маршалка Волинської землі і володимирського старости князя Василя-Костянтина Острозького.

Село Юрїївка – помилковий факт володіння. Іще одне непорозуміння стосовно Семена Гриньковича торкається мого помилкового твердження, боцімто він продав монастирю і друге своє володіння – село Юрїївку³⁷. Ця помилка виникла внаслідок копіювання документів у XVIII ст. У 1563 р. Михайлівський Золотоверхий монастир водночас з Глевахою справді набув село Юрїївку, яке в одній із пізніших копій було ототожнено з землеволодінням Семена Гриньковича. І дійсно, з опублікованого документа нібито фіксується факт продажу Юрїївської землі Семеном Гриньковичем – у підтвердній грамоті царя Петра I на монастирські володіння від 1 квітня 1700 р. читаємо: "...а та Юревская земля куплена была в тот м(о)н(а)ст(ы)р у Семена Гриньковича в 1563-м году, априля 9 ден, ..."38. Проте ім'я Семена

³⁴ У монастирській збірці документів до початку XX ст. зберігались іще шість оригінальних документів з цієї справи 1598–1599 р. – виписи з київських гродських книг, за якими можна було би більш детально простежити даний сюжет. Їхні регести див.: Там само.

³⁵ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 394 (док. № 312). Цитата: "В выписи с книг ратушных киевских 1608 году, ноября 10 дня, какова дана по купчей Семена Гринковича 1563 году и по межеваню Константина, князя Острожского, воеводы киевского, что он, Семен, продал селище Глевахи Михайловского Золотоверхого монастыря игумену з братиею в вечные времена за тридцат коп сечу литовского"

³⁶ Там само. – С. 177–178 (док. № 134).

³⁷ *Поліщук В.* Підтвердження прав власності зем'янам Невмирицьким на землю... – С. 71.

³⁸ 1700 р., квітня 1. Москва. – Жалувана грамота царя Петра I про підтвердження прав Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря на володіння маєтностями

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

Гриньковича у цьому підтвердженні однозначно вказано хибно – це помилка писаря або копіїста. За більш ранніми документами чітко видно, що Юріївка була подарована Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю колишнім київським війтом Семеном Мелешковичем, про якого уже йшлося вище – актом його останньої волі, згідно з тестаментом, що засвідчив підтвердний привілей Сигізмунда Августа від 4.06.1570 р. на монастирські володіння³⁹. Із тих же актів випливає, що Семен Мелешкович придбав Юріївку у 1557 р. у Богдана Степановича Дублянського за 50 кіп литовських грошів як “землю отчизную и дедичную”⁴⁰. В Пом’янику Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря вписано поминання роду Семена Мелешковича, який виступає як *ктитор* монастиря, із зазначенням, що він відписав монастирю с. Юріївку: “Род п(а)на Семена Мелешковича, войта киевского (ктитора н(а)шего, который надал село Ю(р)ьевку на Михайловский монастыр (Впис рок марта ... Черевчей). Пана Семиона (и дщере его Василисы, Кирилла, Марии, Малахиа, Агафию, Иустину, отца и матере его, и весь род его”⁴¹. Таким чином, Юріївка ніяким чином не могла належати С. Гриньковичу – вона була подарована київським війтом, а С. Гринькович, продавши Глеваху, не потрапив до Пом’яника зі своїм родом.

Зв’язок С. Гриньковича з колишнім київським війтом С. Мелешковичем підтверджується цікавими подробицями. Так, наприклад, С. Гринькович заставив С. Мелешковичу свої коштовності, перелік яких Мелешкович також навів у своєму тестаменті 1563 р. Текст тестаменту С. Мелешковича у формі випису з київських ратушних книг дійшов до нашого часу⁴². У ньому С. Гринькович фігурує в переліку позичальників київського війта, які закладали коштовності або землі. Перелічено такі коштовності С. Гриньковича, які він заставив київському війту: “сребра кубков пят у двадцати и копе грошей литовских, поес сребренный а чепец золотый муравский у одинадцати копах грошей”. Всього коштовності С. Гриньковича були оцінені в 22 копи литовських грошів – суму, майже тотожну вартості с. Глеваха. Крім того, в тестаменті було зазначено, що “того ж Гриньковича селищю Глевацкое

(док. № 312). Копія. Зберігається: ІР НБУВ. – Ф. 307. – № 535/1763. – Арк. 498–504 зв. Опубліковано: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 394.

³⁹ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 47 (док. № 10), 181 (док. № 137); Тестаменти киян середини XVI – половини XVII століття / Упоряд. Н. Білоус. – К., 2011. – С. 98 (док. № 2).

⁴⁰ Білоус Н. Передмова // Тестаменти киян... – С. 71; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 47 (док. № 10).

⁴¹ Де Вумте Е. И. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря... – С. 24. Повторно рід Семена Мелешковича був вписаний далі, але з пропуском деяких імен роду (с. 25).

⁴² Публікація тестаменту С. Мелешковича згідно з текстом засвідченої копії з київських ратушних книг 1563 р.: Тестаменти киян... – С. 98–104; Публікація тестаменту згідно з текстом засвідченої копії 1602 р.: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 181–184 (док. № 137); Зберігається: ІР НБУВ. – Ф. 307. – № 535/1763. – Арк. 185–188 (засвідчена копія 1602 р., лютий 25. Київ. – Випис з міських книг Київської ратуші тестаменту міщанина Семена Мелешковича (док. № 137)).

записано в заставе у десети копах грошей⁴³. Отже, як бачимо, до продажу Михайлівському Золотоверхому монастирю Глеваха була в заставі київського вйта С. Мелешковича за меншу суму, ніж та, за яку було продано монастирю і за яку було заставлено коштовності.

Заповіт С. Мелешковича датовано 8 квітня 1563 р., тоді як продаж Глевахи монастирю С. Гриньковичем відбувся через півроку – 23 грудня. Таким чином, можемо зробити висновок, що **продаж Глевахи Київському Михайлівському Золотоверхому монастирю відбувся невдовзі після смерті колишнього київського вйта Семена Мелешковича, у заставі якого і перебувала Глеваха**. І в цьому виявляється очевидний зв'язок між Мелешковичем і Гриньковичем в питаннях володіння поземельною власністю. У своєму заповіті Семен Мелешкович передав право розпорядження усіма заставними мастками і речами своєму зятю Андрієві Кошколдею та опікунам, які, ймовірно, і здійснили повернення Глевахи з-під застави С. Гриньковичу за 10 кіп грошів.

Семен Гринькович – намісник київського воєводи

Важливою обставиною у з'ясуванні службової кар'єри С. Гриньковича є документальні свідчення про те, що він був *намісником* київського воєводи Григорія Олександровича Ходкевича (1555 – 16.09.1559)⁴⁴. У ролі намісника С. Гринькович виступає у справі того ж таки Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря – у спорі монастиря (в особі того ж таки ігумена о. Семена) з київським зем'янином Андрієм Богдановичем Онковичем (Ганковичем) за право володіння київськими нивами у 1558–1559 р. (тут документ містить цікаві подробиці київської топонімії першої половини XVI ст.) за “пробитим валом”, які межували з Кудрявцевою долиною, що за єврейським кладовищем, з одного боку, а з другого – межували з великою дорогою⁴⁵. Обидві сторони мали документи з великокняжої канцелярії на право володіння цими “нивами”. На колегіальному суді справці Київського воєводства Семена Олександровича Кмітича Семен Гринькович виступає 7 березня 1558 р. як

⁴³ Тестаменти киян... – С. 101. Слід уточнити правильність прочитання тексту джерела, в якому в даному місці неправильно проставлено пунктуацію, унаслідок чого за змістом виходить, немовби Глеваха була заставлена попередньому київському воєводі Олександрові (Фридриху) Пронському (1544–1555). Нижче подаємо наше прочитання: “того ж Гриньковича селище Глевацкое записано в заставе у десети копах грошей. [Наступна застава від] небощика Фридриха пояски сребраные до острога (елемент кінської упряжі? – В. П.) у двох копах грошей, а особно князя воєводи его милости у петидесят копах грошей застави пятьдесят рублей московских денег”. Аналогічно див.: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 182 (док. № 137). Тобто тут йдеться про заставу попереднім київським воєводою Фридрихом Пронським 50-ти московських рублів під 50 кіп грошей литовських, яка і після смерті воєводи в 1555 р. ще не була викуплена його спадкоємцями – цікавий факт для вивчення грошового обігу в умовах початку Лівонської війни між ВКЛ і ВКМ, коли київський воєвода обмінював московські рублі на литовські гроші у київського вйта.

⁴⁴ Urzędnicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 65.

⁴⁵ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 171 (док. № 129). Цитата: “о ниву, которая лежит кгрунтом своим у Киеве за пробитым валом, одним концом к дорозе великой, а другой к длине Кудрявцовой за кладовищи жидовскими”.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

київський намісник (“пан Семен Гринькевич, наместник киевский”) – третім після київського городничого Олександра Дмитровича та Івана Скриби, підскарб'я київського воєводи Григорія Ходкевича. Четвертим суддею виступив білоцерківський намісник Василь Турчинович⁴⁶. Київський боярин Андрій Онкович (Ганкович) відмовився судитися, подавши апеляцію до суду київського воєводи⁴⁷. Наступного року – 28 серпня 1559 р., цю ж справу розглядав інший справця Київського воєводства князь Микола Андрійович Збаразький (спільно з київським городничим Олександром Дмитровичем)⁴⁸. В нараційній частині судового листу було зазначено, що київський воєвода розглянув судову справу за апеляцією Андрія Онковича (Ганковича) у справі Михайлівського ігумена о. Семена і виніс рішення поділити ці “нивки” навпіл⁴⁹. Дільчими у справі розподілу нивок київський воєвода Г. Ходкевич призначив (дата проведення суду не була вказана в судовому листі *справці* князя М. А. Збаразького) київського ротмістра Богдана Стецьковича⁵⁰, київського

⁴⁶ Там само. – С. 172 (№ 130). “Выпис з книг пана Семена Александровича Кмитича, справці воеводства Киевского”.

⁴⁷ Як зазначав у судовому спорі Андрій Онкович (Ганкович), він отримав ці нивки від діда по матері – Ганка Михайловича (звідси його патронім Ганкович, який трансформувався в Онкович), а той отримав їх привілеєм від великого князя Олександра (1492–1506), але привілей згорів під час татарських нападів. Коли у молоді роки Андрій Онкович (Ганкович) сужив київському воєводі Андрію Якубовичу Немировичу (1514–1540), то воєвода “з гневу своего вси именьца и тое полце в мне огнявши, на тот монастыр отдал, яко ж тое поле в он час через немалыи лета на монастыр были пахиваны”. Саме за часів А. Немировича ігумен Макарій підтвердив ці “нивки” у Сигізмунда Старого “за причину”, тобто за протекцію А. Немировича у 1522 р. (Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 35 (док. № 1)). Однак після смерті А. Немировича Андрію Онковичу (Ганковичу) вдалося повернути собі свої київські “нивки” за “пробитим валом” (він пред’явив ув’язчий лист Івана Немирича (не плутати з воєводою Немировичем). Унаслідок того, що попередній Михайлівський ігумен “Подоприсвіт” забрав з собою монастирські привілеї, ігумен-позивач Семен не міг належним чином виборювати свої права перед Андрієм Онковичем (Ганковичем) (с. 173). “Род Онковича: Логвина, Евдокѣи, Андѣрея, Ирину” був внесений до Пом’яника Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, очевидно десь після 1563 р., коли цей Пом’яник почав вестися. Див.: *De Bunte E. И. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря...* – С. 20.

⁴⁸ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 169–170 (док. № 128).

⁴⁹ Обидві сторони володіли документами на право власності від Сигізмунда Старого (це була нормальна практика видавати з канцелярії документи, що суперечили один одному, порушуючи право протилежної сторони в одній і тій самій справі, напр., два привілеї на один і той же уряд чи землю). Після рішення київського воєводи поділити нивки навпіл Андрій Онкович (Ганкович) продав свою половину нивок за “пробитим валом” Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю, однак відмовився передавати оригінал своєї купчої, пославшись на те, що ігумен нібито захопив у нього зайву нивку, яка не входила у розподілену частину. При цьому Андрій Онкович (Ганкович) забороняв ченцям загосподарювати продану половину нивок і відмовлявся повертати гроші за продані нивки, коли ігумен уже вимагав їх повернути.

⁵⁰ Богдан Стецькович належав до роду київських зем’ян Солтанів, який володів землями на півночі Овруцького повіту по сусідству з Невмирицькою землею і з землями Віленського капітулу (Каменець – центр волості, з початку XVII ст. містечко перейменоване на Словечно). Див., напр., судову справу від 19.11.1547 р. Солтан Стецьковича з

намісника Семена Гриньковича⁵¹ і зем'янина Київського повіту Богуша Дешковського⁵². У тому ж році Андрій Онкович (Ганкович) таки продав свою половину нивок за “пробитим валом” у Києві ігумену о. Семену за 30 кіп литовських грошів (за таку ж ціну, що і Глеваху), оформивши належним чином свій продажний акт від 9 листопада. Свідками-печатарями продажу виступили київський городничий Олександр Дмитрович, *київський намісник Семен Гринькович* та служебник київського воєводи Богуш Ленкович⁵³.

1. Гербова печатка київського зем'янина Костянтина Семеновича Онковича 1551 р. (у щиті стріла спрямована угору з хрестом, що перетинає навхрест стрілу у долішній частині. Угорі над щитом напис імені власника «КО[С]») ⁵⁴

віленським катедральним костелом в особі віленського біскупа Павла щодо спірних володінь між маєтком Стецьковичів *Велавськом* та *Убортською волостю*, належною до володінь віленського біскупа, що на межі (на той час ще не розмежованих) Мозирського і Овруцького повітів. Оpubліковано: Литовська Метрика. – Кн. № 235. (1547–1549): 20-та Книга судових справ / Підгот. Д. Ващук. – К., 2019. – С. 42 (№ 28); Детальніше див.: Хроніка Убарцкага Палесся / Аўтар-уклад. А. Атнагулаў; навук. рэд. В. Насевіч. – Мінск, 2001.

⁵¹ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 169 (“где ж тыи делчии так на тую землю выехали и на полы ее поровновали и поделили и грани поклали”).

⁵² Богуш Васильович Дешковський був власником с. Івниця на Київщині (Житомирський повіт), яке отримав як *віно* від дружини Богдани Федорівни Киселівни. У 1540-х роках змагався за цей маєток з київським воєводою кн. Ф. Пронським та житомирським старостою кн. Б. Корецьким. У 1560-х роках був брацлавським підстаростою у того ж кн. Корецького, брацлавського старости. У 1574 р. отримав привілей на уряд брацлавського хоружого. Його брат, Василь Дешковський, був луцьким замковим писарем у кн. Б. Корецького як луцького старости в 1561–1562 рр. Детальніше див.: *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 275; *Літвін Г.* Панські роди Брацлавщини. Суспільний та родовий статус // *Літвін Г.* З народу руського. – С. 342. До Пом'яника Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря було внесено ім'я його брата Василя Дешковського: “Род пана Василя Дешковського: Марию, Василя, Варвары, Настаси, Оустиню, Михаила, Ивана, Оксинь”. Цит за: *Де Вумме Е. И.* Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря... – С. 18.

⁵³ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 172 (док. № 129).

⁵⁴ *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі / Маст. Г. Мацур. – Мінск, 1993. – С. 63 (мал. 38). Ідентифікація К. С. Онковича з київським Андрієм Онковичем (Ганковичем) не є доведеною й залишається гіпотетичним припущенням.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

Як бачимо, серед усіх повноважних осіб, які брали участь у судових процедурах спору за “нивки”, Семен Гринькович, будучи київським намісником воєводи, виступив у трьох іпостасях: колегіальним суддею на суді *справці* київського воєводства, дільчим при розподілі поземельної власності на виконання рішення воєводського суду і свідком-печатарем продажного акта, що ознаменувало собою завершення спору. Цікавим у цих перипетіях є те, що за якихось п’ять років, у 1563 р., Семен Гринькович уже сам продаватиме тому ж монастирю свої спадкові землі і за ту ж саму ціну, що і “нивка” боярина Андрія Онковича. Таким чином, зробимо висновок: постать Семена Гриньковича слід розглядати на високому соціальному рівні, як досить поважну особу, яка користувалась довірою і посідала чільне місце у соціальній ієрархії Київської землі та м. Києва.

Завершення С. Гриньковичем кар’єри воєводського намісника слід пов’язати, швидше за все, з приходом на уряд київського воєводи князя В.-К. Острозького наприкінці 1559 р., який відмовився від послуг С. Гриньковича, що на цей момент мав досить значний досвід адміністрування в ранзі намісника. Про це свідчить ревізія Київського замку 1552 р., на що мою увагу звернув дослідник генеалогій київської шляхти Сергій Невмержицький: майже немає сумніву, що саме С. Гринькович зафіксований в описі Київського замку 1552 р. як намісник київського воєводи князя Семена (Фридерика) Пронського – він фігурує лише під іменем Семен як власник дому у Києві серед переліку зем’янських будинків та їхніх підданих міщан: “[домъ] наместника теперешнього киевского Семена”⁵⁵. З ідентифікацією київського намісника Семена із Семеном Гриньковичем погодився також Іван Левковський⁵⁶.

Як відомо з тексту ревізії Київського замку 1552 р., великокнязівські ревізори зізналися, що дані ревізії є неповними через те, що місцеві мешканці відмовилися надавати їм потрібну інформацію й вони не змогли отримати дані стосовно міських повинностей, зем’янських і церковних маєтностей, а також прибутків київського воєводи – нібито через відсутність у місті воєводи князя Семена (Фридерика) Пронського. Внаслідок цього, за словами ревізорів, намісник воєводи (у цьому фрагменті ревізії його ім’я не названо, але ми тепер вважаємо, що це був Семен Гринькович) заявив, що він не має повноважень заохочувати людей до свідчень про свої повинності і прибутки: “наместникъ его (воєводи. – В. П.) отказаль, ижъ люди непослушъни его, ани подъ его моцью, але подъ [моцью] городничого (тобто, мають підпорядковуватися київському городничому. – В. П.), яко справъцы на тотъ часъ з воли господарское уставеного (тобто городничий був призначений Жигимонтом Августом *справцею* Київського воєводства, а

⁵⁵ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 116. Див. “мещане землянские” в описі Київського замку. У цьому ж списку ми бачимо ім’я “Гриня Рудого”, якого так само можемо гіпотетично ототожнити з батьком Семена Гриньковича, але це малоімовірно.

⁵⁶ [Левковский И.] Семен Гринкович не из рода Невмирицких? (Диалог с Сергеем Невмержицким под ником “Nevmer”) [Сообщение на форуме ВГД] (http://forum.vgd.ru/1231/18290/1950.htm?a=stdforum_view&o=).

відтак був вищим ієрархічно за воєводського намісника. – *В. П.*)⁵⁷. У той же час, опитавши городничого, великокнязівські ревізори отримали аналогічну відповідь, в якій легко читається і сьогодні добре знайоме бюрократичне “відфутболювання” у сенсі “це не моя компетенція”: “А городничий отказаль потому жъ, а такъ, што есмо сами собою выведатися могли, то есмо пописали, такъ яко вышей”⁵⁸. Отже, ревізори зізналися у неповноті даних ревізії Київського замку 1552 р., до якої (утаювання і неповнота інформації) виявився причетним і намісник київського воєводи Семен Гринькович. Він або боявся і не міг перевищувати свої повноваження перед киянами і київськими зем’янами, або ухилився від виконання ревізії без вказівки свого патрона – київського воєводи князя Семена (Фридерика) Пронського, або з огляду на небажання киян розкривати свої прибутки перед центральним віленським урядом, адже формальні “дими” і “служби” не були наповнені реальними виробничими потужностями й залишалися під загрозою татарської шаблі та уведення в ясир.

Таким чином, С. Гринькович був намісником принаймні двох київських воєвод Семена (Фридерика) Пронського (1544–1555)⁵⁹ і Григорія Ходкевича (1555 – 16.09.1559)⁶⁰, а отже, мав неабиякий авторитет серед київської шляхти, представляючи їхні інтереси більшою мірою, ніж інтереси воєвод, які не мали земельних володінь на Київщині й тому не розглядалися місцевим зем’янством і боярством як “свої”. З огляду на це, зв’язок С. Гриньковича з колишнім київським війтом Семеном Мелешковичем набуває інституційного виміру, оскільки обидва в один і той же період посідали чільні адміністративні посади у Києві. Від імені київського воєводи С. Гринькович мав представляти інтереси воєводської адміністрації у Києві, а значить співпрацювати з міською владою, яку представляв київський війт С. Мелешкович, що також може пояснити передумови застави с. Глевахи київському війту, а пізніше і продаж селища монастирю після того, як с. Юрїівку С. Мелешкович записав своїм тестаментом на монастир.

Про Семена Гриньковича після 1563 р. ми маємо лише два документальних свідчення з 1569 р., віднайдені Ігорем Тесленком і люб’язно надані для даного дослідження. В обох випадках – документи були складені майже одночасно – Семен Гринькович згадується в другій особі, як відсутній при транзакції. Перший документ – це підтвердний привілей Сигізмунда Августа щодо данини київського воєводи кн. Василя-Костянтина Острозького на

⁵⁷ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 122. Детальніше про справцю Київського воєводства у пізніший час див.: *Кулаковський П. М.* Князь Василь-Костянтин Острозький і справці Київського воєводства // *Theatrum humanae vitae*: Студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 217–230.

⁵⁸ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 122.

⁵⁹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku.* – S. 66. У 1540 р. князь Ф. Г. Пронський також був брацлавським і вінницьким старостою, а у 1549 р. – чернігівським державцею.

⁶⁰ На жаль, це твердження залишається вкрай приблизним з огляду на майже цілковиту відсутність урядової документації згаданих воєвод. Ми не знаємо, з якою регулярністю відбувалася служба намісника, чи були ще інші намісники, які заміщали Семена Гриньковича, чи він залишався єдиним намісником принаймні двох київських воєвод.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

селище Желняне (сучасні Жуляни, р-н м. Києва) у Київському повіті, яке раніше тримав Семен Гринькович (так було зазначено в документі), Бенедикту Шкаровському “до волі і ласки господарської” (Люблін, 2.03.1569 р.)⁶¹. Цей документ свідчить про те, що Жуляни, колись належні С. Гриньковичу, були повернуті під замкову юрисдикцію. Другий документ – акт продажу Зофією (Софією) Петрівною Беркесівною (!) (за дівочим прізвиськом Грабя Псуцька) Новоселецького маєтку на р. Ірпінь Василю Розсудовському від 1.02.1569 р. у Києві (акт було вписано до київських земських книг 19.06.1571 р.)⁶². У цьому акті вона названа за іменуванням чоловіка “Семенова Гринкевичева” без присутності чоловіка, що може свідчити про її удівство і, відповідно, про те, що С. Гриньковича на той час уже не було серед живих. Загалом, важко судити, які реальні обставини крилися за нотаріальними формулами правових актів в ході продажу маєтків, адже ми не знаємо, на яких правах дружина С. Гриньковича продавала Новоселицю на Ірпені у 1569 р. Можна висунути і друге припущення про те, що С. Гринькович міг опинитися в татарському чи московському полоні – це також може пояснити, чому його дружина одноосібно продає землі (наприклад, для викупу свого чоловіка).

Помилковість ототожнення Семена Гриньковича з Невмирицькими

У моїй попередній публікації Семен Гринькович був помилково ототожнений з представником шляхетського роду Невмирицьких Семеном Гриньковичем Сидковичем-Невмирицьким⁶³. Семен Гринькович був названий сином Гриня Сидковича Невмирицького. Єдиний документ, в якому Семен Гринькович Сидкович-Невмирицький згадується як діюча особа – розподіл спадкових (“сябринних”) володінь в 1578 р. між двоюрідними братами – дітьми Гриня і Оникія Сидковичів Невмирицьких, які ділили Заясеницьку землю та Максимівський острів на ім’я Слушов в Овруцькому повіті (попри це Невмирицькі вважалися зем’янами Київського повіту)⁶⁴. Цей поділ земель володінь Невмирицьких 1578 р. було затверджено привілеєм Сигізмунда III Вази від 20.12.1590 р., в якому при підтвердженні так само серед своїх братів фігурував Семен Гринькович Невмирицький⁶⁵.

⁶¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Д. 50. – Л. 32–326 зв. (ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп. 1. – Спр. 50): підтвердний привілей Сигізмунда Августа данини київського воєводи кн. Василя-Костянтина Острозького селища Желняне (Жуляни) у Київському повіті, яке раніше тримав Семен Гринькович, Бенедикту Шкаровському “до волі і ласки господарської” (Люблін, 2.03.1569 р.). Щиро дякую Ігорю Тесленку за надання цієї інформації.

⁶² ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 133–134.

⁶³ *Поліщук В.* Підтвердження прав власності зем’янам Невмирицьким на землю... – С. 71.

⁶⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 5–12 (Книга РМ 15, док. № 5, арк. 5–12). Цитата: “...в року тепер идучом по народженью сына Божого 1578 месяца февраля 20 дня, земенин повету Киевского Опанас Неумерицкий сам от себя и от всей братии своей на имя Максима, Васька Оникиевичов, Ивана и другого Ивана Васильевича, Семена Гриньковичов Сидковичов Неумерицких на сейме Вальном Коронном в Варшаве, ставши очевисто перед его королевскою милостью у книг канцелярии господарское...”.

⁶⁵ Там само.

Хоч як це дивно, але для віднесення Глевахи, як і Семена Гриньковича Невмирицького, до володінь цього шляхетського роду були свої документальні підстави. Побор подимного Київського воєводства 1640 р., копія якого була внесена до житомирських гродських книг, прямо засвідчував, що київські зем'яни Невмирицькі сплачували податок з Глевахи, Рудок, Борщогівки (Борщівки) та Юрївки⁶⁶. Більше того, дані про сплату з цього поборового реєстру потрапили у реєстр справ дворянської справи Невмержицьких 1805 р., якою Волинське дворянське зібрання підтверджувало дворянське (шляхетське) походження Невмержицьких (полонізоване після Хмельниччини прізвище Невмирицьких) у Російській імперії⁶⁷. У ході свого розслідування цієї обставини дослідник генеалогій київської шляхти Іван Левковський спробував довести, що в Житомирській гродській книзі при внесенні копії подимного Київського воєводства 1640 р. було допущено помилку, а саме – пропущено найменування справжнього власника зазначених поселень – Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, який в усіх інших поборових реєстрах та публічних документах зазначався єдиним землевласником сс. Глевахи, Рудки, Борщогівки, Юрївки. Проте не можна виключати й факт орендування Невмирицькими цих монастирських маєтків у Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: тобто вони могли сплачувати податок з цих маєтків як орендарі, що і засвідчив поборовий реєстр 1640 р.

У поборовому реєстрі Київського воєводства 1571 р. Невмирицькі були зафіксовані як осілі у своєму родовому поселенні Немиричі, яке розташовувалось в Овруцькому повіті (на плато Словечансько-Овруцького кряжу по сусідству з сс. Левковичами, Можарами і володінням віленського капітулу Каменцем (з кінця XVI ст. – Словечно); при цьому вони не мали підданих і самі сиділи на своїх землях⁶⁸. Як у поборовому реєстрі 1571 р., так і в

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9: Книга Житомирського гродського суду за 1640 р. – Арк. 869 зв. (реєстр сплати подимного податку з шляхетських маєтків Київського воєводства 1640 р.): пп. Мартин, Петро, Роман Семен Мартиновичі, також Федор Невмирицький з частини своєї Невмирич, з димів 2 по 2 злотих; пп. Ярош, Петро, Роман, а пан Онишкович, а також пан Олександр Афанасович, Марко Невмирицькі з частини своєї Невмирич – 2 дими; ті ж самі – з Рудків – 2 дими 2 злотих; ті ж самі з зійшлої у них Глевахи – 28 димів – 28 злотих; ті ж самі з села Юрївки – з 15 димів – 15 злотих; ті ж самі з огородників 12 – 12 злотих; ті ж самі з Борщовки – 1 дим – 1 злотий.

⁶⁷ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 444. – Арк. 76–105. “Родословная и доказательства о дворянстве рода Невмержицких гербу «Эзержа» 1802 року”. Документ: 1802 грудня 31. Рішення Волинської депутатської комісії про внесення дворян Невмержицьких гербу “Езержа” до шостого розряду дворянської родовідної книги – “древніх благородних дворянських родів” за № 3398. Цитата: “38-е. Тарифа Киевского воеводства в доказательство, что уплачивали с своего имени подати 1640 года октября 18 дня в урядовой выписи выданная” (с. 22). Див. також: ДАЖО. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 4080. – Арк. (стор.) 43–44.

⁶⁸ Źródła dziejowe. – Т. XX. – S. 27. Попри те, що територіально Невмирицькі мешкали в Овруцькому повіті, вони вважалися зем'янами Київського повіту, як і Семен Гринькович. Представники третього покоління Невмирицьких не мали підданих і платили податок (по 12 грошів з диму) лише зі своїх власних садіб, яких на момент укладання фіскального документа нараховувалося 9. Платниками були члени трьох гілок роду: Дмитро, Яцько і Васько [Солуяновичі] Невмирицькі; Гринь та Оникій Сидковичі

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

подальших фінансових звітах за Невмирицькими не були записані ніякі інші володіння. У хронологічно найближчому реєстрі збирання подимного податку з Овруцького повіту 1634 р. Невмирицькі також сплачують тільки з димів свого родового поселення в Немиричах⁶⁹. Натомість монастир як єдиний власник згаданих володінь був зафіксований у поборовому реєстрі Київського воєводства в 1628 р.⁷⁰ У тарифі подимного Київського воєводства від 5 травня 1631 р. так само бачимо, що монастир від імені митрополита київського і всієї Русі, ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іова Борецького сплатив податок з тих же самих маєтків⁷¹. Після переходу Києва до Московії у 1686 р. згідно з переписом у Київській окрузі від р. Ірпінь до Василькова і Стайків за розпорядженням київського воєводи, поставленого московським царем, спустошені на той момент від Руїни і Глеваха, і Юрїївка також вважалися належними до Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: “селище Глеваха пусто, Михайловского монастыря”⁷². Таким чином, виявлення сумнівних даних у копії тарифу подимного податку Київського воєводства 1640 р. стосовно володінь Невмирицьких і Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря може бути важливим компонентом джерелознавчої критики при публікації цього важливого історичного джерела за копією з житомирських гродських книг.

Київський ротмістр – тесть Семена Гриньковича

Продажний лист Семена Гриньковича наводить ім'я його дружини на ім'я Зофія (Софія) Петрівна Грабянка, з якою вони разом продавали Глеваху. Дослідник генеалогії київської шляхти Іван Левковський встановив, що Зофія (Софія) Петрівна належала до гербу “Граблі” і була донькою київського ротмістра Петра Псуцького⁷³. Його печатку з гербом “Граблі” з документа 1528 р. опублікував в інтернеті Олег Однороженко. На гербі з цієї печатки ми дійсно бачимо “граблі”⁷⁴.

Невмирицькі, а також Гридковичі/Грицьковичі Невмирицькі – Андрій Грицькович, Федір Іванович, Іван [Федорович?] Грицькович, Сахно [Іванович].

⁶⁹ *Шинкар С.* Подимний податок Овруцького повіту від 1634 року: на що збирала гроші місцева шляхта? // Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. – 2016. – № 16. – С. 107–112: (пер. з пол.) “пан Мартин, Петро, Роман, Семен Мартинович Невмирицькі [сплатили] з 1 диму 15 грошів – з частини в Немиричах; пан Федір Невмирицький з частини в селі Невмирицьких [сплатили] з 1 диму – 15 грошів; пан Ярош, Петро, Роман і Іван Стефан Олександр Невмирицькі з частини своєї в селі Немиричах [сплатили] з 2 димів – 1 злотий”.

⁷⁰ *Źródła dziejowe.* – Т. XX. – S. 77. У 1628 р. київський митрополит Іов Борецький як ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря сплачував з сіл Рудки в Товстому Лісі, Лисковщини, Погонного, Глевахи, Юрїївки, Віти.

⁷¹ У Товстому Лісі з с. Рудки за р. Прип'ять (w Tolstem Lesie z siola Rudaków) – з 1 диму; з Лисковщини (z Liszkowszczyzny) – з 2 димів; з Погонного (z Pohonnego) – з 2 димів; з Глевахи (z Hlewaki) – з 2 димів; з села Юрїївки (Jurówki) – з 1 диму (з кожного диму по 4 злотих); з корчми на р. Віта (z karczmy na Wietie) – з 1 диму 3 злотих; з 10 городників, які мешкають при монастирі – по 1 злотому і 6 польських грошів. Цит за.: АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 382.

⁷² Там само. – С. 529.

⁷³ [Левковський І.] Семен Гринькович не из рода Невмирицких? [Повідомлення на форумі ВГД]. Інтернет-ресурс (реж. доступу від 20. 02. 2020): http://forum.vgd.ru/1231/18290/1950.htm?a=stdforum_view&o=

⁷⁴ Інтернет-ресурс (реж. доступу): <http://sigillum.com.ua/stamp/psutskyj-petro/>

2. Герб “Граблі” на печатці київського ротмістра Петра Псуцького 1528 р.
(прорис Олега Однороженка)

Однак найраніша згадка Петра Псуцького як київського ротмістра датується 1526 р.: “пан Петръ Псуцкии ротмистр киевский короля его милости”⁷⁵. Отже, він став ротмістром за часів київського воєводи Андрія Якубовича Немировича (1514–1540). Початок 1520-х років був ознаменований різким військовим загостренням з Перекопською ордою. Переломним став 1524 р. із вторгненням татарських чамбулів на українські землі, коли вперше під командуванням київських зем’ян Семена Полозовича і Криштофа Кмітича відбулось урядове залучення козаків до відсічі татарам (козацька флотилія дала прочухана татарам на Таманській переправі)⁷⁶. У 1524 р. Сигізмунд Старий планував розмістити на “замках украинных” близько 2 тис. найманого війська. Зокрема, до Києва було спрямовано роту Мислимицького спільно з пушкарем Яном у супроводі десяти драбів⁷⁷. Отже, можемо зробити припущення, що Петро Псуцький з’явився у Києві слідом за ротмістром Мислимицьким, тобто вже у 1526 р. (а можливо, і роком раніше), та й так і осів на постійну дислокацію у Києві. Відтак, й Петро Псуцький міг бути причетний до урядового проєкту залучення козаків до охорони дніпровських переправ, як і загалом до створення найманого війська на прикордонні.

Характерно, що Петро Псуцький часто-густо з’являється печатарем-свідком землевласницьких актів, а то й взагалі стає колегільним суддею при

⁷⁵ AGAD. – Perg. 7441. Оригінал (1526). Печатка описана Олегом Однороженком: “В полі печатки ренесансовий щит, на якому на пагорбі граблі (герб Граби); згори літери: PP. Восьмикутна, розмір 16×12 мм”. Дякую Олегу Однороженку за надання цієї інформації. На жаль, поки що текст цього документа залишається нам невідомий. Ймовірно, це засвідчення приватно-правного або судового документа.

⁷⁶ Черкас Б. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2002. – Вип. 2. – С. 203; його ж. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. // Україна кризь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смоля / Відп. ред. О. Онищенко. – К., 2010. – С. 206; його ж. Українське козацтво наприкінці XV – першої половини XVI ст. // Український історичний збірник. – 2005. – Вип. 8. – С. 64–74.

⁷⁷ Його ж. Козацтво на службі уряду... – С. 206; його ж. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської... – С. 204.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

воєводі. Так, у 1528 р.⁷⁸ київський ротмістр був присутній як свідок-печатар на процедурі укладення транзакції продажу дворища у м. Овручі київським (овруцьким) зем'янином Федором Омеляновичем Вишняком київському Свято-Микільському Пустинському монастирю⁷⁹. За часів урядування київського воєводи князя Януша Юрійовича Гольшанського (25.05.1542 – 1544) Петро Псуцький був серед свідків – “людей добрих” (“пань Петръ Псуцкий, ротмистр киевский”) при укладенні дарчої житомирського старости князя Богуша Федоровича Корецького 28 січня 1543 р. на село Кононче поблизу Канева для київського Свято-Микільського Пустинського монастиря⁸⁰. Так само як ротмістр (“ротмистръ киевский пан Петръ Псуцкий”) він фігурує в судовому листі київського воєводи від 10 серпня 1544 р. у справі поземельного спору Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в особі ігумена Макарія з *десятником* Лавріном, який був тестем татарського *толмача* Макарія Івановича вірменина⁸¹.

За часів урядування київського воєводи князя Семена (Фридерика) Глібовича Пронського (1544–1555) київський ротмістр Петро Псуцький (“ротмистр киевский короля его милости”) під датою 21 серпня 1545 р. у Києві постає у ролі комісарського судді за наказом Сигізмунда Августа в судовому спорі між київськими зем'янами Ленковичами (вдовою та її двома синами Федором та Олехном Ленковичами) з митрополитом Київським і Галицьким Макарієм щодо спірних озер Вишенського маєтку Ленковичі⁸².

У 1547 р. Петро Псуцький отримав підтвердження з великокняжої канцелярії у Вільні на право шинкування горілчаних виробів у Києві, в межах

⁷⁸ Датування реконструйовано згідно з індіктом 1, який припадав на 1528 р., проте не виключене і датування 1543 р., на який теж припадав перший індікт. Акт датовано монастирськими писарями лише за індіктом.

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 663 (1528 р.). Серед інших свідків-печатарів були присутні: справця Черкаського староства Іван Григорович Служка, намісник київського воєводи Іван Вялкович, пан Федір Тиша («При том были люди добрыи тому добре свѣдомы: пан Иван Григоревич Служка, справця староства Черкаского, а пан Петръ Псуцкий, ротмистръ киевский, а пан Иван Валкович, намѣстник кие[вский], а пан Федръ Тиша»). Прорис печатки промальовано О. Однороженко. Див. вище. Інтернет-ресурс (реж. доступу: <http://sigillum.com.ua/stamp/psutskyj-petro/>).

⁸⁰ ІР. НБУВ. – ДА/П № 219. – Арк. 4–4 зв. (Книга копій документів на право землеволодіння Київського Свято-Микільського Пустинського монастиря). Разом з Петром Псуцьким, якого було зазначено першим у переліку свідків, були присутні: «городничий киевский жъ пань Иван Служка, а пан Андрей Шалуха, дворанинь гедрскій, а пань Тимофѣй Проскура». – Там само.

⁸¹ ІР. НБУВ. – Ф. 301. – № 216. – Оп. 91. – Арк. 3 зв. Оригінал. Татарський толмач Макар Іванович вірменин ще за свого життя продав монастирю свою вислугу – мастки на Прип'яті Лисковщину і Погонне, – отриману від Сигізмунда I Старого за привілеєм від 31 березня 1522 р. Див.: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря... – С. 38–40 (док. № 6), 45 (док. № 10).

⁸² АЮЗР. – К., 1883. – Ч. I. – Т. VI: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / Под ред. О. И. Левицкого. – С. 38–39 (док. № 18). Публікація була здійснена за оригіналом з архіву Києво-Печерської лаври і містила відбиток печатки Петра Псуцького. Див. той же документ, опублікований за дефектною копією, зміст якої ледве передається, з архіву іншого монастиря: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря... – С. 43–47 (док. № 2). Тут *Ленковичі* записані як *Летковичі* – помилково через літеру “т”.

замкової юрисдикції міста (“который домъ пушкарский в месте нашомъ Киевскомъ”). Горілчані вироби Петро Псуцький шинкував у домі, купленому у київського пушкаря Яна⁸³, підтвердивши купівлю привілеєм Сигізмунда Старого з правом шинкування та продажу горілчаних напоїв⁸⁴. Петро Псуцький у переписі Київського замку 1552 р. не згадується (доми київських ротмістрів зазначені без імен їхніх власників; по-друге, до цього часу він міг повернутися до родових маєтків у Польське Королівство).

Впевнені соціальні позиції Петра Псуцького в 1540-х роках у Києві як київського ротмістра, який давно осів у Києві і пустив там коріння⁸⁵, переконливо свідчать про те, що він зміг “просунути” свого зятя Семена Гриньковича на службу до київського воєводи князя Семена (Фридерика) Пронського в ранзі його намісника. Тісну взаємодію воєводської адміністрації з київськими ротмістрами ми побачили вище на прикладі судової справи київського боярина Андрія Онковича (Ганковича) зі Свято-Михайлівським Золотоверхим монастирем, де процедуру межування спірної землі виконували пліч-о-пліч київський ротмістр і воєводський намісник.

Київська залага, де служив Петро Псуцький, належала до найманого війська ВКЛ, яке сформувалось як відповідь литовської влади на протистояння з Диким Полем (загроза від нападів Перекопської орди) і з московською експансією. Наймане військо було явище ранньомодерного часу, яке почало активно розвиватися з кінця Середньовіччя (1492 р.). У ВКЛ поява найманців актуалізувалася не тільки початком масового карбування грошової одиниці ВКЛ (необхідність оплати готівкою за службу, збирання грошових податків й мита), але й потребою в захисті прикордонних замків, до яких належав і Київ. Місто не тільки вважалось форпостом на кордоні з Диким Полем – центром проведення ординської політики для ВКЛ (до ліквідації Золотої орди на чолі хана Ших-Ахмата в 1502 р.), але й утворювало кордон на шляху експансіоністського просування Великого князівства Московського. Поява найманого війська у ВКЛ чітко синхронізується з появою козацтва не тільки хронологічно (збігається з появою козацтва майже рік у рік: 1492–

⁸³ Цей же пушкар Ян фігурує ще на початку 1550-х років і, можливо, це той, що прибув до Києва у 1524 р. разом з ротмістром Мислимицьким. Його ім'я наводить Олег Мальченко згідно з переписом Київського замку 1552 р.: *Мальченко О.* Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – К., 2002. – Вип. 2. – С. 219.

⁸⁴ *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского. Добавление. – Томск, 1912. – С. 25–26 (Привілей Сигізмунда Августа від 27.01.1547 р. у Вільні).

⁸⁵ Петро Псуцький міг одружитися з місцевою зем'янкою, від якої і народилася дочка Софія (Зофея), на що вказує додаткове (материнське?) іменування Софії *Беркесівна* – можливо, від слова *беркес. Прізвище BERKES понині розповсюджене в Угорщині. Угорською мовою “bérkocsis” – візник, перевізник, “ямщик” (<https://ru.glosbe.com/hu/ru/bérkocsis>). Від давньотюркського кореня **berk** – “міцний”; **berkit** – “зміцнювати”. Див.: *Древнетюркский словарь* / Ред. В. Наделяев, Д. Насилов, Э. Тенишев, А. Щербак. – Ленинград, 1969. – С. 96. Етимологічно прозвисько Беркесівна наближене (спільний корінь) до слова “берковець” – давньоруська міра ваги, у формі *бърковскъ (з XII ст.). Слово “берковеск” зустрічається у Котошихіна у XVII ст. У польській мові bierkowiec, bierkowisko. Див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 156.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

1493)⁸⁶, а й територіально, акумулюючись на Подніпров'ї (у Києві та Смоленську) – на кордоні з Московією і Диким Полем. Як писав литовський історик Гедимінас Лесмайтис⁸⁷, “наймане військо [у ВКЛ] та специфічна для нього військова термінологія (йдеться про загони, створені з місцевого населення) дають про себе знати з 1506 р. У першу чергу наймане військо було призначене для охорони кордонів, виконуючи службу у пограничних замках. Найважливіші серед них були залоги Київського і Смоленського замків”⁸⁸. Як зазначалося вище, шляхетське землеволодіння не змогло набути системного поширення на Київщині й створити стійку інфраструктуру для повноцінного виконання земської служби (“посполитого рушення”) на господаря ВКЛ. А малочисельна київська шляхта, відповідно, не становила належної військової сили для захисту прикордонних замків від татарських нападів чи наступу Московської держави, що, з іншого боку, стало чинником становлення українського козацтва⁸⁹. Отже, найперші загони найманого війська у ВКЛ були призначені охороняти Київський і Смоленський замки, а відтак на середину XVI ст. це була вже усталена традиція, до якої ми бачимо причетним етнічного поляка і зятя С. Гриньковича Петра Псуцького.

Псуцькі герба Грабі

Псуцькі герба Грабі (Граблі) – це відгалуження (або адаптація до) одного іменного герба польського шляхетського роду Грабі чеського походження, який осів у Равському воєводстві Малопольщі (Мазовія)⁹⁰. Згідно з даними Северина Урусського, Псуцькі узяли своє прізвище (відтопонімічне) від назви поселення Псуцина (Psucin), розташованого під Насельськом (Nasielsk), що в Мазовії⁹¹. К. Несецький ідентифікував місцезнаходження родового маєтку Псуцьких у Холмській землі (на мою думку, це або помилка, або пізніше відгалуження, або пізніші вислуги)⁹².

Родову легенду походження шляхетського роду Грабі від Яна Длугоша переповідали Бартош Папроцький (1584) і Каспар Несецький (1738): Граба Чех (тобто чех за походженням) ще за короля Вацлава прибув з Чехії до

⁸⁶ У 1493 р. надвірний підскарбій Літавор Хребтович отримав від великого князя Олександра наказ провести набір військових найманців у Польському Королівстві (LM. – Кн. 5 (5). – S. 71 (№ 18)). *Lesmaitis G. Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku.* – Warszawa, 2013. – S. 13.

⁸⁷ *Bobiatyński K., Lopatecki K. In memoriam Lesmaitis Gediminas (15. VII. 1976 – 8. XII. 2017) // Rocznik Lituanistyczny.* – 2017. – Т. III. – S. 281–285.

⁸⁸ *Lesmaitis G. Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim...* – S. 68.

⁸⁹ Це, власне, пояснює відсутність персонального складу зем'ян Київської землі у військових переписах ВКЛ 1528, 1565, 1567 рр., а також і в ревізії Київського замку 1552 р.

⁹⁰ Зауважимо, що прізвище дружини Семена Гриньковича дано за власницьким гербом “Граблі”, яке водночас є і назвою власницького маєтку (відтопонімічне прізвище).

⁹¹ *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Oprac. przez S. hr. Uruskiego przy współudziale A. A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego.* – Warszawa, 1905. – Т. 15. – S. 67. “Nasielsk – miasto w Polsce, w województwie mazowieckim, w powiecie nowodworskim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Nasielsk, położone 50 km na północ od Warszawy, nad Nasielną” (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Nasielsk>).

⁹² *Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J. N. Bobrowicz.* – Lipsk, 1841. – Т. VII. – S. 569 (“Psucki herbu Grabie, w chełmskiej ziemi, piszą się z Psucinina”).

Польщі й оселився у маєтку Воля неподалік Пйотркува, що у Серадзькій землі, після чого заснував Волю Грабину⁹³. У сучасній Польській Республіці можна відвідати кілька населених пунктів з такою назвою⁹⁴: Grabice/Грабіце – село у Лодзькому воєводстві й однойменне село у Равському воєводстві⁹⁵.

Б. Папроцький стверджував, що Грабі (Grabowie) мешкали в Серадзькому і Люблінському воєводствах⁹⁶, а самі Псуцькі вийшли з Русі, з Холмської землі й осіли в Плоцькому воєводстві⁹⁷ (тобто він не писав про споріднення Грабі і Псуцьких, а писав про них окремо, ймовірно, покладаючись на сучасні йому дані, коли рід Грабі уже розселився по різних воєводствах). Так само на підставі фрагментарних даних К. Несецький ідентифікував, як уже зазначено, місцезнаходження родового маєтку Псуцьких у Холмській землі⁹⁸. Очевидно, що такий різнобій в інформації відбиває значне розгалуження роду, яке у різні періоди фіксувалось по-різному. Більш-менш точні дані, які стосуються роду київського ротмістра, подають польські генеалоги кінця XIX ст. С. Урусський і А. Бонецький. Стає зрозуміло, що Псуцькі були в прямому родовому зв'язку з родом Грабі, становлячи єдиний рід у першому чи другому розгалуженні (ступені споріднення).

С. Урусський фіксує ротмістра Петра з його донькою Барбарою (1578)⁹⁹ без уточнення його родинних зв'язків – батько, мати, родина, маєток. А. Бонецький вказував, що Петро Псуцький 1543 р. став опікуном дітей свого двоюрідного брата Миколая Броніславовича Грабі, який досяг значних висот в урядницькій ієрархії Польського королівства. Цей Миколай був королівським писарем (1527), серадзьким підкоморієм (1534–1543), холмським каштеляном (1544–1546), коронним підканцлером (1547); помер 1549 р.¹⁰⁰ Про нього також написав і С. Урусський, який зазначив, що своє відтопонімічне прізвище Грабі узяли від родового маєтку в Равському воєводстві; рід сильно розрісся і пустив пагони до північної Мазовії і Холмщини, де від нових посіlostей вони набули нові прізвища – Псуцькі і Слуцькі. Напевно цьому

⁹³ Там само. – 1839. – Т. IV. – S. 261. Легендарних прашурів Грабі “розшукав” Адам Бонецький, повідомляючи про те, що ще в 1218 р. кюявський і мазовецький князь Конрад підтвердив Мартину Грабіці (сину Грабі) надання його дідові Хугону Букру Болеславом Кривоустим кількох підданих селян: *Bonecki A. Herbarz Polski. – Warszawa, 1902. – Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Wyd. A. Boniecki. – Т. VI. – S. 387.*

⁹⁴ Див. на сучасній географічній мапі Psucin/Псучин – село у Мазовецькому воєводстві, Новодворському повіті Республіки Польща. Psucin // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1888. – Т. IX: Pożajście – Ruksze.*

⁹⁵ однойменні села існують також у Люблінському воєводстві та Опольському воєводстві Республіки Польща (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Grabice>).

⁹⁶ *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584 / Wyd. K. J. Turowski. – Kraków, 1858. – S. 719.*

⁹⁷ *Ibidem; Paprocki B. Gniazdo Cnoty, z kąd Herby Rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt, y Panow, początek swoy maią. – Kraków, 1578. – S. 1079.*

⁹⁸ *Niesiecki K. Herbarz Polski. – Т. VII. – S. 569 (“Psuchi herbu Grabie, w chełmskiej ziemi, piszą się z Psucinina”).*

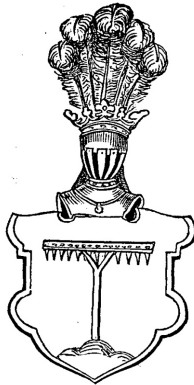
⁹⁹ *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Т. 15. – S. 67.*

¹⁰⁰ *Bonecki A. Herbarz Polski. – Część I. – Т. VI. – S. 387.*

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

розростанню посприяла урядницька кар'єра Миколая Грабі – нові маєтки з'являлися там, де він посідав нові уряди (Серадзьке воєводство, Холмська земля). Як далі передає С. Урусський, дідичем с. Псуцин в Закрочимській землі (w ziemi Zakroczymskiej) був Якуб, відомий за згадками в документах у 1501 р. як земський закрочимський писар. Він мав синів Яна і Павла (1549) (Петра не згадано). Тут можемо припустити, що київський ротмістр Петро Псуцький і був його сином, який у молоді літа від'їхав на службу у далеку Україну за службовим призначенням польського короля¹⁰¹.

Значущим для розуміння поважного соціального статусу Петра Псуцького було те, що він став опікуном коронного підканцлера Миколая Грабі, який доводився йому двоюрідним братом. Не виключено, що призначення Петра на прикордонну службу було протеговано саме двоюрідним братом Миколаєм, який у 1527 р. був королівським писарем. Характерно, що сліди Петра Псуцького на Київщині зникають з кінця 1540-х років, коли його двоюрідний брат Миколай Грабля помирає, що могло змусити ротмістра до повернення у Корону і вступу в опікунство за заповітом брата.

3. Герб “Граблі” з праці Бартоша Папроцького “Gniazdo snoty” 1584 р.

Герб Семена Гриньковича

На акті продажу селища Глеваха Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирю зберігся відбиток (на кустодії) печатки Семена Гриньковича, який вмщує його герб. Також у досить задовільному стані збереглися і відбитки печаток свідків продажного акта. Олег Однороженко описав його герб наступним чином: “У полі ренесансового щита семипроменева зірка; геральдично праворуч (візуально ліворуч) – півмісяць рогами догори”¹⁰². За моїми спостереженнями відбитка печатки С. Гриньковича в ході його огляду *de viso*, герб має шестипроменеву зірку без півмісяця (уявний сьомий промінь, на мою думку, утворився штучно при зміщенні матриці печатки під час її прикладання). Відтак, опис герба С. Гриньковича, на мою думку, має виглядати так: в полі ренесансового щита шестипроменева зірка; угорі над щитом напис імені “СЕМЕН”.

¹⁰¹ Варто зауважити, що київський ротмістр був підданим не великого князя литовського, а польського короля, яким згідно з унією була одна особа, тобто служив не ВКЛ, а Короні.

¹⁰² На підставі дослідження цього ж документа. Матеріал не опубліковано.

4. Гербова печатка Семена Гриньковича на акті продажу селища Глеваха 1563 р. (з акта, що публікується)

Як бачимо, центральним елементом герба є шестипроменева зірка ***** (не плутати з зіркою Давида – Магендавидом – однією з варіацій символу). Схожий герб на Київщині мало відгалуження давнього панського роду Калениковичів-Мишковичів, шестеро представників якого входило до панської ради останнього удільного волинського князя Свидригайла¹⁰³. До цього відгалуження належав майбутній магнатський рід Тишкевичів, який досяг значних висот у владній ієрархії ВКЛ. В гербі Тишкевичів до зірки знизу був доданий півмісяць, що дало підстави зарахувати його до «Леліви»¹⁰⁴.

Найпершим реально задокументованим історичним діячем, який уживав цього герба, був краківський воєвода Спитко з Мельштина (1381–1399) – один з наймогутніших можновладців Корони Польської, який у 1395 р. отримав від польського короля Ягайла на князівському праві Поділля після змщення Коріатовичів і який загинув у битві з татарами на Ворсклі у 1399 р.¹⁰⁵. Попри те, що Спитко з Мельштина 87 (!) разів фігурував свідком на королівських

¹⁰³ Серед них був підканцлер і земський підскарбій (1446–1452) Сенько Каленикович, син Каленика Калениковича Мишковича (1437). Крім нього, переважно у 1430-х роках в оточенні Свидригайла бачимо братів Павла Калениковича Мишковича (1437) – господарського підкоморія Єська Калениковича Мишковича (1435), Андрія Калениковича Мишковича (1432–1451), господарського канцлера (1444–1452), й Федька Калениковича Козловського. Це значить, що їхній батько і дід – Каленик і Мишко жили у середині – другій половині XIV ст. і так само мали використовувати цей герб. Див.: *Однороженко О.* Геральдика членів господарської ради великого князя Свидригайла Ольгердовича // *Студії і матеріали з історії Волині.* – Кременець, 2012. – С. 182.

¹⁰⁴ *Однороженко О.* Геральдика членів господарської ради... С. 183–184; *Цімоу А.* Печатки старажытнай Беларусі. – С. 71, мал. 84–89. Причому, за словами О. Однороженка, первинним гербом панів Калениковичів, Мишковичів і Козловських було не зображення зірки над півмісяцем («Леліва»), як у молодшої гілки Калениковичів – Тишковичів, а герб у вигляді літери W, увінчаної вістрям стріли вертикально вгору з наверхам у вигляді шестиконечної зірки («Абданк», як у Галецьких). На думку О. Однороженка, «родовий герб панів Тишковичів варто розглядати як геральдичний новотвір, що з'явився за життя Василя Тишковича Калениковича, графа на Логойську і Бердичеві» (Там само. – С. 183).

¹⁰⁵ *Михайловський В.* Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – К., 2013. – Вип. 12–13. – С. 210–223. Спитко з Мельштина отримав від Ягайла Кам'янець, Смотрич, Червоногород, Скалу, Бакогу, титулюючись у документах як «пан і володар Подільської землі», «князь Поділля». (Там само. – С. 216).

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

документах, відбитки його гербових печаток до нас не дійшли, а тільки биті кахлі з зображенням герба “Леліва” з археологічних розкопок у м. Кам’янці-Подільському, де він мав резидувати¹⁰⁶.

Герб “Леліва” був адоптований до гербів литовської (власне литовської, а не руської) шляхти за Городельським привілеєм 1413 р. і яскраво описаний Бартошем Папроцьким в його працях “Гніздо цноти...” (1578 р.) і “Герби польського рицарства” (1584 р.)¹⁰⁷.

5. Герб “Леліва” з твору Бартоша Папроцького 1578 р. “Gniazdo Cnoty...”¹⁰⁸

6. Зображення герба “Леліва” підскарбія ВКЛ Абрама Єзофовича (бл. 1450/70–1519)¹⁰⁹ на титульному аркуші Київської Псалтирі 1397 р.¹¹⁰.

¹⁰⁶ Там само. – С. 214, 221; *Пламеницька О.* Кам’янець-Подільський. – К., 2004. – С. 113–115.

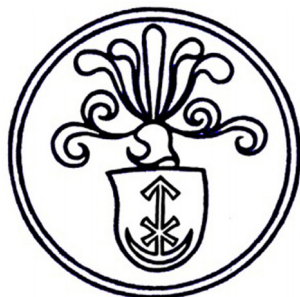
¹⁰⁷ *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty... – S. 408; *idem.* Herby rycerstwa polskiego... – S. 480–490.

¹⁰⁸ *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty... – S. 408.

¹⁰⁹ *Бершадский С. А.* Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского. Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI века. – К., 1888; *Bonecki A.* Poczet rodów w W. Ks. Litewskiem w XV i XVI wiekach. – Warszawa, 1887. – S. 109–112; *idem.* Herbarz Polski. – Warszawa, 1906. – Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Т. IX: Jelowscy-Kiestowiczowie. – S. 90–92; *Pociecha W.* Abracham Ezofowicz // Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1948. – Т. 6. – S. 328–331.

¹¹⁰ Ілюмінована заставка, на якій зображено: на зеленому полі угорі під короною орел (ліворуч), два крила (праворуч); унизу: сокира (ліворуч), стріла (праворуч). По центру герб: шестипроменева золота зірка, під зіркою – золотий півмісяць рогами догори. Абревіатура, розташована по боках ілюмінованої заставки, розшифровується таким чином: ГЛЕ[МБИЦКИЙ] НА ГЛЕМБИ[ЦЕ] І[ОАНН] АБ[РАМ] ІОЗЕ[ФОВИЧ] П[ОДСКАРБИЙ]

Символ шестипроменевої зірки був досить поширений серед гербових фігур київської, волинської і подільської шляхти. Його ми бачимо на гербі Остафія Дашковича¹¹¹.

7. Гербова печатка пана Остафія Дашковича (прорис Олега Однороженка)¹¹²

Цю ж зірку бачимо на гербі київських зем'ян Солтанів, один з яких у ранзі київського ротмістра разом із С. Гриньковичем був на межуванні спірних “нивок” за судовим вирокком київського воєводи (див. вище).

8. Гербова печатка київського пана Солтана Стецьковича 1514 р.
(прорис Олега Однороженка)¹¹³

В[ЕЛИКИЙ] В[ЕЛИКОГО] К[НЯЖЕСТВА] ЛИТ[ОВСКОГО], В[ОЙТ] Б[ЕРЕСТЕЙСКИЙ], Г[...?] Р[...?] И Д[ЕРЖАВЦА] С[ОЛЕЦКИЙ] Р[...?] Г[...?]. Розшифровка титулатури дана згідно: Жемайтис С. Г. К вопросу о происхождении и бытовании Киевской Псалтыри (1397–1518 гг.) // Хризограф. – М., 2005. – Вып. 2. – С. 132. Згідно з вкладним записом Абрам Єзофович, у хрещенні Іоан, 10 квітня 1518 р. подарував київський псалтир 1397 р. віленській церкві святого чудотворця Миколая. Підтвердження на герб “Леліва” Абрам Єзофович отримав за привілеєм 1507 р. Очевидно, він користувався цим гербом і раніше, посідаючи значні державні посади і підписуючи важливі документи, тобто з кінця XV ст. Важливо при цьому відмітити київське походження Абрама Єзофовича, який був сином київського митника Рабея або Йосифа, маючи при цьому рідних братів, які залишились в іудаїзмі. Згідно з гіпотезою С. Жемайтиса, псалтир створювався у Константинополі і був завершений у Києві, після чого подарований віфлеємським архієпископом Михайлом польському королю Ягайлу або великому князю Вітовту.

¹¹¹ Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.

¹¹² Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 139.

¹¹³ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст.: За матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008. – С. 150–151.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

9. Гербова печатка пана Стефана Солтана 1665 р.
(прорис Олега Однороженка)¹¹⁴

За цим символом герб С. Гриньковича збігається з гербовим знаком панів Русиновичів (Русинів-Берестецьких), які до кінця XV ст. володіли землями у Київській землі (на Овруччині), а потім перемістилися на Волинь¹¹⁵.

10. Гербова печатка Андрія Івановича Русиновича-Берестецького
(«в полі печатки ренесансовий щит, на якому знак у вигляді півкола
кінцями долу над стовпом, на кінці якого шестипроменева зірка;
згори літери «•А•R•»») (прорис Олега Однороженка)¹¹⁶

Однак найбільш тотожно гербовий знак С. Гриньковича збігається з гербом Семена Федоровича Полозовича¹¹⁷, що дозволяє висунути припущення про їхню спорідненість: чи не був С. Полозович дідом-прадідом С. Гриньковича, а відтак чи не належав до роду пана радного великого князя Свидригайла Олександра Полоза (Allexander Polosyaw), згаданого у 1432 р.^{118?}

¹¹⁴ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі... – С. 122.

¹¹⁵ Русиновичі більш відомі, як волинські шляхтичі, за своєю послістю у маєтку Берестечко на Волині, де вони часто фіксуються за актовим матеріалом луцьких замкових книг з 1560-х років. Див.: *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького... – С. 275–277.

¹¹⁶ *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. – С. 140.

¹¹⁷ *Черкас Б.* Прикордонний староста Семен Полозович // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 95–105.

¹¹⁸ *Однороженко О.* Геральдика членів господарської ради... – С. 181.

11. Гербова печатка пана Семена Полозовича 1513 р.
(прорис Олега Однороженка)¹¹⁹

Відомо, що С. Полозович у 1493 р. був київським ключником, а також брав участь у збиранні київського мита. У 1502–1503 рр. він став черкаським намісником. У 1509 р. – овруцьким намісником. У 1523 р. – речиським намісником. Спільно з чорнобильським намісником Криштофом Кмітичем брав участь в організації козацької відсічі перекопським татарам на Таваньській переправі 1524 р. (див. вище)¹²⁰. У 1529 р. у пожиттєве володіння отримав Речицю. Помер С. Полозович у 1531/1532 р.¹²¹ у поважному віці, а отже, міг мати онука на ім'я Семен (імена в роду традиційно дублювалися через покоління). Якщо це так, то отримання Глевахи, Жулян і Новоселиці на р. Ірпінь, які потім були продані або повернені під замкову юрисдикцію С. Полозовичем від імені Олександра наприкінці XV ст., хронологічно може відповідати його службовій кар'єрі. На жаль, документи не донесли до нас прямих фактів про його нащадків чи розподіл спадщини.

Ім'я С. Полозовича було вписано в пом'яник Києво-Печерської лаври, ймовірно, ще за його життя, тобто до 1531 р., оскільки ні імені Семен, ні імені Григорій тут не значиться (хіба що Семен міг мати друге хрестильне ім'я, яке годі вгадати в цьому переліку): “Род пана Семена Полозовича: Василя, Елтоуфія, Феодора, инокоу Анну, Ирину, Елиазара, Димитрея, инокоу Евпраксию, Агафію, Михаила”¹²². Отже, тут перелічені предки та рідні самого С. Полозовича, а не його нащадки. Однак за документами відомі й інші Полозовичі – Щасний Федорович і Іван Федорович, на гербах яких ми бачимо восьмипроменеві зірки, а отже, наявний витвір герботворення в межах близьких родичів (двоюридних братів?) дозволяє вбачати ще одну гербову відміну і на прикладі герба Семена Гриньковича.

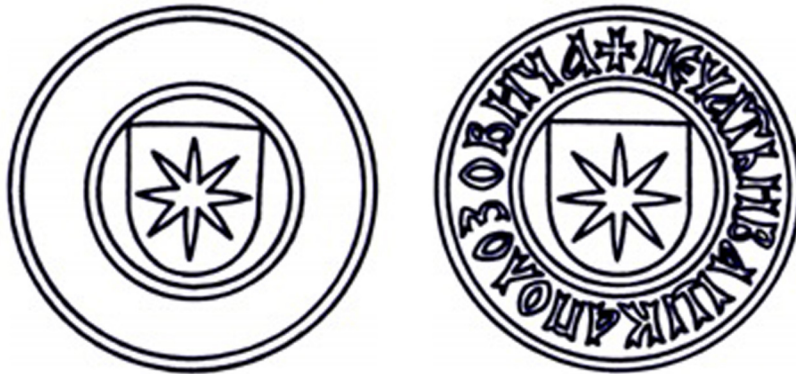
¹¹⁹ *Його ж.* Шляхетська геральдика Київської землі... – С. 144; *його ж.* Геральдика членів господарської ради... – С. 181.

¹²⁰ *Черкас Б.* Прикордонний староста Семен Полозович. – С. 101.

¹²¹ Там само. – С. 103.

¹²² *Голубев С. Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. 33.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

12. Гербова печатка пана Щасного Федоровича Полозовича 1514 р.
і гербова печатка пана Івана Федоровича Полозовича 1514 р.
(прорис Олега Однороженка)¹²³

І що зовсім уже несподівано, так це запис у тому ж пом'янику роду Семена Григоровича, якого неабияк хотілося б ототожнити з нашим героєм – намісником київських воєвод і зятем київського ротмістра Петра Псуцького, але варто утриматися від цієї ідентифікації, зважаючи на розбіжність патроніма («Григорович» не конче відповідав по батькові «Гриньковичу», хоч і вважався іноді хрестильним відповідником імені Гринь), й тому вважаємо, що тут йдеться про іншу особу. “Род пана Семена Григорьевича”¹²⁴ нараховує бл. 80-ти осіб і на мою думку, не перетинається з родом Семена Полозовича, хоч і є серед них п'ятеро Григоріїв та двоє Семенів (!).

Згаданий у 1547 р. господарський дворянин Семен Гринькович Маскевич¹²⁵, герб якого – типовий руський стрілоподібний герб, також не мав нічого спільного з київським зем'янином Семеном Гриньковичем. Герб Маскевича з печатки (1556 або 1565 рр.) опублікував білоруський історик і геральдист Анатоль Цітов¹²⁶. Семен Гринькович Маскевич належав до білоруської шляхти, а його герб дуже відрізняється від герба Семена Гриньковича.

¹²³ *Однороженко О.* Шляхетська геральдика Київської землі... – С. 144; *його ж.* Геральдика членів господарської ради... – С. 181.

¹²⁴ *Голубев С. Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры... – С. 35. Не можна прийняти ідентифікацію Семена Гриньковича як київського міщанина, що було запропоновано Іваном Левковським: [*Левковский И.*] Семен Гринкович не из рода Невмирицких?

¹²⁵ Литовська Метрика. – Кн. № 235. – С. 43 (№ 28) (судове розпорядження Жигимонта II Августа до проведення комісарського суду у справі між віленським костелом та Солтаном і іншими Стецьковичами щодо спірних земель між Убортською волостю і маєтком Стецьковичів Велавськ (колишній Мозирський повіт, нині територія Республіки Білорусь)).

¹²⁶ *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. – С. 75, мал. 108.

13. Гербова печатка Семена Гриньковича Маскевича (в напівовальному щиті розташована угору спрямована стріла, перехрещена посередині і розгалужена здолу П-подібним геометричним знаком)

Загалом же гербовий знак С. Гриньковича цілком відповідає знаковій системі зем'ян і бояр Київської землі XV – першої половини XVI ст. (шестипроменеві зірки окремо або з'єднані з півколом/дугою чи зі стрілою). Герб С. Гриньковича і більшість подібних до нього гербів руського походження¹²⁷ не були зафіксовані у польських гербовниках, починаючи з Бартоша Папроцького (1578 р.) й тому не отримали героїзованих гербових легенд, красномовних назв і гучних кличів. Вони залишилися мовчазними свідками свого часу, промовляючи як знаки родової спорідненості рядового рицарства (замкових слуг, бояр та зем'ян) і аристократії (панів і князів)¹²⁸.

Крім герба С. Гриньковича, на відбитках печаток збереглися герби трьох свідків продажного акта, які подаються факсиміле і в прорисах. Це герб київського городничого *Михайла Петровича Дівочки* (в центрі його герба теж бачимо шестипроменеву зірку, накриту знаком, що нагадує шатро з трьома конусами)¹²⁹, герб дворянина київського воєводи князя В.-К. Острозького *Богдана Івановича Шавули* та герб київського лантвойта *Степана Климовича*¹³⁰, печатки яких раніше не публікувалися¹³¹.

¹²⁷ Судячи з давності роду, витоки гербового знака слід віднести так само до середини XIV ст., а отже, на ординські часи військово-податкової системи організації суспільства, в якій і функціонувала відповідна знакова система комунікації та ідентифікації.

¹²⁸ На жаль, ймовірні зображення гербів на поясах, одязі, зброї, речах спостерігати ми не можемо за браком артефактів, які, звісно, існували.

¹²⁹ Факт засвідчення київським городничим Михайлом Дівочкою цього акта на чотири роки відсуває нижню межу його урядування в ранзі київського городничого, переносячи цю межу з 1567 р. на 1563 р.: *Urządnicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku.* – S. 28 (№ 28). Дані наведені згідно з працею: *Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648.* – Warszawa, 2000. – S. 207. Михайло Дівочка пробув на уряді київського городничого до 1570–1571 рр. (Там само). Отже, роки його врядування київським городничим: 1563 (і раніше) – 1571.

¹³⁰ Зауважимо, що відсутність щита на печатці може вказувати на міщанський стан носія герба або на його глибоку архаїчність.

¹³¹ Тут автор орієнтується на такі праці: *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego...*; *Nieznana szlachta polska i jej herby / Oprac. W. Wittyg przy współudziale S. Dziadulewicza.* – Kraków, 1908; *Цімоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі; *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст.; *Однороженко О.* Шляхетська геральдика Київської землі...; *його ж.* Гербовник Вацлава Рулікowsького: Геральдичні виписи [= *Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Waclawa Rulikowskiego: notaty heraldyczne.* – Харків, 2008; та ін.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

14. Гербова печатка київського городничого Михайла Петровича Дівочки (світлина і прорис)

15. Гербова печатка дворянина київського воєводи князя В.-К. Острозького Богдана Івановича Шавули (світлина і прорис)

16. Гербова печатка київського лантвойта Степана Климовича (світлина і прорис)

Таким чином, публікація прорисів чотирьох печаток розширює базу даних гербів і сфрагисів київської шляхти і міщанства середини XVI ст. – напередодні інкорпорації Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини до Польської Корони, коли нові покоління князів, панів, зем'ян і бояр ментально пристосовувались до нових шляхетських уявлень згідно із сарматським етосом Речі Посполитої, стаючи підґрунтям для творення держави ранньомодерного типу.

Висновки

1. 25 грудня 1563 р., у Києві, Семен Гринькович спільно з дружиною продав Київському Свято-Михайлівському монастирю порожнє селище

Глеваха під Києвом, яке було вислугою його предків. Вартість у 30 кіп грошів дорівнювала трьом димам. За фіскальним реєстром подимного податку Київського воєводства 1628 р. Глеваха так само оподатковувалась з 3-х димів, як і в 1571 р., що засвідчило значно менший (майже в 3 рази) рівень залюднення, ніж той, який існував після ліквідації Київського удільного князівства у 1470-ті роки (8 димів).

2. У 1470 р. село Глеваха належало до Київського замку, а отже, могло бути надане великим князем литовським предкам Семена Гриньковича як вислуга лише з кінця XV ст. за поданням київського воєводи.

3. Знелюднення селища підтверджується й тим, що воно відсутнє в урядовій ревізії Київського замку 1552 р. А його межування з сусіднім селом Білгородка відбулось лише в 1570 р., що вказує на початок залюднення селища.

4. Семен Гринькович був одружений з дочкою київського ротмістра Петра Псуцького Софією (Зофією) гербу “Грабі” (Граблі), з якою разом продавав Глеваху. Будучи зятем київського ротмістра, міг від нього отримати протекцію на уряд намісника київського воєводи князя Семена (Фридерика) Пронського (1544–1555) з кінця 1540-х – початку 1550-х років, зберігши цей уряд і за наступного київського воєводи Г. О. Ходкевича (1555–1559). С. Гринькович брав участь у проведенні великокняжої ревізії Київського замку 1552 р, проте, за відсутності у Києві свого патрона, ухилився від опитування ревізорами та надання їм необхідної інформації.

4. З приходом на уряд нового київського воєводи кн. В.-К. Острозького (з кінця 1559 р.) С. Гринькович був зміщений з поста київського намісника і замінений на нових урядників.

5. За часів перебування на посаді київського намісника С. Гринькович мав тісні господарські взаємини з київським войтом Семеном Мелешковичем, якому заставив свій маєток Глеваху та коштовності. Їхні майнові відносини виявились синхронізованими стосовно Київського Свято-Михайлівського монастиря: С. Мелешкович заповів монастирю перед смертю своє село Юріївку, а С. Гринькович одразу після смерті колишнього війта продав тому ж монастирю свій маєток Глеваха.

6. Слабкий (за західними мірками, але закономірний для прикордоння з Диким Полем) розвиток шляхетського землеволодіння на території Київської землі, відсутність інфраструктури для маєткових господарств, постійна татарська загроза грабїжницьких нападів змушували київських зем’ян продавати свої маєтки великим землевласникам, якими на Київщині виступали монастирі. Цим шляхом пішов і зем’янин Київського повіту Семен Гринькович.

7. Невдовзі після продажу Глевахи звістки про С. Гриньковича зникають у документах, і його дружина (вдова?) Софія Петрівна Грабя у 1569 р. продає їхній маєток Жуляни одноосібно, а повернену на Київський замок Новоселицю князь-воєвода В.-К. Острозький надає іншому слугі.

8. Гербовий знак С. Гриньковича, вміщений на особовій печатці, відповідає знаковій системі зем’ян і бояр Київської землі XV–XVI ст. (шестипроменеві зірки окремо або з’єднані з півколом/дугою/місяцем чи зі стрілою).

6. Подібність геральдичних знаків (шестипроменева зірка) на печатках С. Гриньковича і С. Полозовича (але також і Русиновичів) дозволяє висловити

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

припущення про спорідненість Семена Гриньковича із Семеном Полозовичем (дід/батько/дядько?). Не виключена спорідненість Семена Гриньковича і з відгалуженням київського панського роду Калениковичів-Мишковичів Тишкевичами.

7. Гіпотетично С. Полозовичу (або іншим представникам його роду) можна приписати отримання сіл Глевахи і Жулян від великого князя Олександра наприкінці XV ст. Припускаємо, що це сталося, коли С. Полозович був київським ключником (1493 р.) і брав участь у збиранні київського мита.

* * *

Публікацію джерела за оригіналом підготовлено згідно з правилами передачі текстів документальних джерел, писаних кирилицею¹³². Текст було набрано з цифрової копії та звірено з оригіналом. Виносні літери виділено курсивом. Скорочені літери внесені в рядок і взяті в дужки. Слова під титлами розкрито. Титла не відтворені. Текст розбито на абзаци. Початок речень подано з великої літери. Пунктуацію проставлено згідно із сучасними граматичними і синтаксичними нормами відповідно до смислової та формулярної структури тексту. Оригінальні пунктуаційні знаки збережено і виділено курсивом.

ДОКУМЕНТ

1563 грудня 23. Київ. – Продажний лист київського зем'янина Семена Гриньковича спільно з дружиною Софією (Зофією) Петрівною Грабянкою селища Глеваха Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю за 30 кіп литовських грошів, з правом довічного володіння.

Я, Семен Гринькович, зем'янин київського повіту весполк з жоною мою Зофією Петрівною Кграбянкою.

Визнаєм тым на[шы]мь листом кождому доброму, нынѣшним и потом бѣдучимь, кому потреба того ведати. Иж продали есмо властное селище свое добре а цнотливое набытое именем Гливацкое в Киевском повѣте, кгрунтомъ лежачое, промежку речки Бобриц и дрѣгое речки Оленевки ку монастырю св(ε)того Михаила ц(ε)ркви Золотоверхое игумену ѿтцѣ Семиону и всеи еже ѿ Христе брати того монастыря за певную сѣму п(ε)н(ε)зеи за тридцат коп гр(о)шеи личбы ли(тов)ское по десати п(ε)н(А)зеи в грош, зь землями бортными, пашными, з леси и дѣбровами, даню медовою, грошевою и зо всеми доходы и пожитки того селища, прислухаючими, ничего ѿ него на себе не ѿставуючи, ѿдно так, яко сѣ оное селище здавна и тепер само в себе в землях, ѿбыходех и пожиткохъ своих сѣ мает.

И яко теж предкове мои и я сам его держал, аж и до сих ч(а)сов ѿбель вѣчне кѣ тому монастырю св(А)того Михаила настоятели и старцы тепер и напотом бѣдучие тоє Гливацкое селище держати и его со всемъ вживати вечными ч(а)сы. А я Семен самъ, жона моя, дети и никоторые близкие н(а)ши того селища земли и пожитков к немѣ прислухаючых, ниякими причинами ѿ монастыря св(А)того Михаила настоятелеи ѿнимати не маемъ на вѣки вѣчныє.

¹³² Єдлінська У. Я., Страшко В. В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. – К., 1990; Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – Ч. I; Груша А. Метадичныя рэкамендацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага). – Мінск, 2003.

А хто бы са колвек з нас самих, дѣтѣи, близких наших або теж и с посторонних людѣи и сѣсѣд ѡбаполных до того селища Гливацкогѣ земли и пожитков прислухаючих, якими причинами або и вымысли своими ѡт того монастыря ѡтнимат мѣли. Ино таковыи кождыи на г(о)с(по)д(а)рѣ короля его м(и)л(о)сть зарѣка *пѣтдесѣт* коп гр(о)шеи, а на п(а)на воеводѣ его м(и)л(о)сть киевского тридцѣть коп гр(о)шеи *винѣн* бѣдетъ вины замковое заплатити, а ѡсобливе шкоды наклад того монастыря своим накладом, заступуючи, заплатити. И тоѣ селищѣ земли а пожитки их ѡт таковых сусѣд и людѣи ѡбаполных так же своим накладом ѡтчистивши его кѣ тому монастырю засѣ поступити и подати маѣм на вѣчность.

Вѣдже-м я, тоѣ селищѣ вышеи писанѣе со всимъ ни дѣл которѣе иншѣе причины або продаваня и теж браня сѣмы *верхѣ* поменѣ игуменѣ и чернцѣмъ монастыря св(ѣ)того имѣ спустил, лѣч дѣл б(о)гомѣля вечистого *своего** и родителей своих, а набѣлеи теж и дѣл того иж тѣя землѣ Гливацкѣя кѣ их некоторымъ монастырскимъ землям ѡб между прилегла.

Нижли што са дотычет на ѡноѣ селищѣ листов твердостѣи, же-м ихъ ку томѣ монастырю церкви божѣи не дал, дѣл причин тых, же з ыншими землями именѣи моих ѡноѣ селищѣ Гливацкоѣе *сѣм* ѡписано.

А при томъ были и того добре сведѣоми городничии г(о)с(по)д(а)рѣ короля его м(и)л(о)сти киевскии пан Михаило его м(и)л(о)ст Петрович Девочка, дворанин кн(ѣ)за воеводы его мл киевского пан Богдан Иванович Шовула, лантвоит на тот час *мѣста* киевского пан Степан Климович. Яко *ж* его мл пан городничии и ѡныѣ вышеи писаные панове на прозбу *нашу* то *счинити* и *печати* свои до того листу н(а) *шого* приложити рачили. А при их мл печатѣх и я, Семен, *верхѣ* писаньи, дѣл *лѣпшего* сведѣомя и болшѣе твердостѣи и свою есми есми влостную печат до ѡногѣ листу н(а) *шого* купчѣе приложил.

Писанъ у Киевѣ *лѣта* Бож(его) *нарож(енѣ)* тисѣча *пѣтсѣм* *шѣстдесѣт* третѣе м(ѣ)с(ѣ)ца декабра двадцѣть третѣе дѣл.

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 301. – № 216 Г. – Оп. 97. – Арк. 1–2 (Оригінал)**.

* Літера “е” виправлена з літери “ѣ”.

** Розміри аркушів 220×340 мм. Текст уміщено в альбомному форматі аркуша на арк. 1, обидва аркуші з’єднані вирізаною кустодією для печаток, й тому аркуші не розкриваються. Залишилися сліди згину аркушів від складання акта у конверт. Чотири печатки на кустодіях у задовільному стані. Діаметр овальних печаток 13×15 мм.

Текстові примітки на арк. 1:

Напис по лівому краю аркуша: “№ 43” (або 13). Архівна помітка олівцем по вертикалі: “Л 126, № 20”. Польською мовою XVII ст.: “Na Hlewachu prawo”. Напис наприкінці аркуша: “1563 10-brii[s] 23”. Праворуч на берегах олівцем: “по оп. № 97”. Окремо на відстані: “148”.

Текстові примітки на арк. 2 зв.:

Напис почерком писаря на складеному в конверт акті: “Справа на землю Глевацкую лежачую землею” – напис було зроблено поверх складеного у конверт акта.

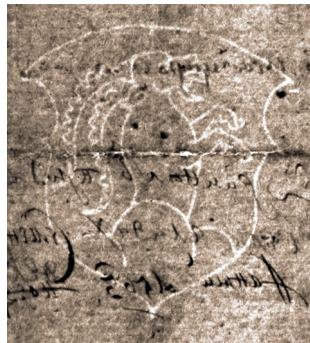
Напис почерком початку XVII ст.: “Орииналь продажи села Гливахи Семена Гринкевича даннии 1563 декабра 23”.

Нумерація: “№ 21”. Коричневим чорнилом по вертикалі праворуч: “1563 desebrii[s] 23” (Перекреслено “ноєбря”). Напис у протилежному напрямі від згину аркуша навпіл чітким почерком XVI ст. коричневим чорнилом: “1563”. Угорі коричневим чорнилом нумерація, перекреслена олівцем: “№ 8”. По вертикалі ліворуч олівцем “№ 20”. Коричневим чорнилом “№ 43”.

Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта...

Опубліковано: 1) Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Зб. документів / Авт.-уклад. Ю. Мицик, С. Сохань, Т. Міцан, І. Синяк, Я. Затилюк. – К., 2011. – С. 175 (№ 132) – копія XVIII ст. з “книги-архіву” Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря; 2) Там само. – С. 176–177 (№ 133) – копія XVIII ст. урядово засвідченого випису з книг київського воєводи від 28 грудня 1563 р., що містить продажний лист С. Гриньковича від 23 грудня 1563 р.

Регістри: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Зб. документів / Авт.-уклад. Ю. Мицик, С. Сохань, Т. Міцан, І. Синяк, Я. Затилюк. – К., 2011. – С. 47 (док. № 10) – 1570 р., червня 4. Варшава. – Підтвердний привілей Сигізмунда Августа на підтвердження землеволодіння Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря; С. 49 (док. № 11) – 1578 р., липня 25. Львів. – Підтвердний привілей Стефана Баторія на підтвердження прав на землеволодіння Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря з записом привілеїв на заснування общини від Сигізмунда I Старого за поданням князя К. І. Острозького; С. 71 (док. № 24) – 1646 р., листопада 29. Варшава. – Підтвердний привілей Владислава IV Вази на підтвердження прав землеволодіння Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря; С. 91 (док. № 45) – 1699 р., серпня 25. Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи про підтвердження прав на землеволодіння Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря; С. 394, 396 (док. № 312) – 1700 р., квітня 1. Москва. – Жалувана грамота царя Петра I на підтвердження прав землеволодіння Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

17. Філігрань на арк. 2 продажного листа Семена Гриньковича від 23 грудня 1563 р. на с. Глеваха Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю

Володимир Поліщук (Київ). **Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта на продаж с. Глевахи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю у 1563 році**

У статті розглядається продажний акт (*лист*) київського зем'янина Семена Гриньковича, який у 1563 р. продав своє селище Глеваха київському Свято-Михайлівському монастирю. Проведено докладний аналіз продажного листа (дипломатичний і змістовний). Досліджено передісторію селища Глеваха, яке наприкінці XV ст. перебувало у замковій юрисдикції і було надано за службу предкам Семена Гриньковича. Уперше доводиться той факт, що Семен Гринькович у 1550-х роках був намісником київських воєвод – князя Семена (Фридерика) Пронського (1544–1555) та Григорія Олександровича Ходкевича (1555–1559). Висвітлюється родинне пов'язання Семена Гриньковича з київським ротмістром Петром Псуцьким (через шлюб з донькою останнього). Петро Псуцький служив у Києві в 1526–1540-х рр. та,

ймовірно, протегував своєму зятю у набутті посади намісника. В ході аналізу гербових зображень на печатках висунуто гіпотезу про те, що Семен Гринькович належав до поважного київського панського роду Полозовичів, які могли отримати Глеваха наприкінці XV ст. як великокнязівське надання (від Олександра), коли київським ключним був Семен Полозович. Наводяться прориси гербів з печаток. В додатку подається публікація продажного акта за оригіналом.

Ключові слова: шляхетське землеволодіння, продажний акт (*лист*), селище Глеваха, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (м. Київ), печатки, герби, київська шляхта, пани, намісник воєводи, київські воєводи середини XVI ст., Київська земля, Велике князівство Литовське.

Volodymyr Polishchuk (Kyiv). The Unknown Vice-Palatine Semen Hrynkovych of Kyiv and Analysis of the Act of Sale of the Village of Hlevakha to St. Michael's Golden-Domed Monastery (1563)

The article examines Semen Hrynkovych's act of the sale of the village of Hlevakha to the Kyiv St. Michael's Monastery (1563). The author performs a detailed diplomatic and substantive analysis of the document and prehistory of Hlevakha. It is found that at the late fifteenth century the village was in Kyiv castle jurisdiction and later was given to the ancestors of Semen Hrynkovych. It is proved for the first time that in the 1550s Semen Hrynkovych held the post of vice-palatine of two Kyiv palatines, i. e., Prince Semen (Fryderyk) Pronsky (1544–1555) and Hryhorii Khodkevych (1555–1559). Semen Hrynkovych had a family connection with Kyiv rittmeister Piotr Psucki (due to his marriage to Psucki's daughter). The rittmeister who served in Kyiv during 1526–1540 probably helped his son-in-law to get the post of vice-palatine. Analyzing the heraldic images on the seals, a hypothesis was put forward that Semen Hrynkovych belonged to the Polozovych noble clan from Kyivan land. This family could have received Hlevakha at the end of the fifteenth century during the times of Semen Polozovych, a key-bearer of Kyiv. The appendix contains the publication of the act of sale.

Keywords: landownership of nobility, act of sale, village of Hlevakha, Kyiv St. Michael's Golden-Domed Monastery, seals, coat of arms, nobility of Kyiv palatinate, barons, vice-palatines, palatines of Kyiv, Kyivan land, Grand Duchy of Lithuania.

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ (*Острог*)

СЕЙМИК КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА І СЕЙМ 1645 РОКУ

Сеймик Київського воєводства виник ще у Великому князівстві Литовському внаслідок рішення Віленського сейму 1565–1566 рр. З 1569 р. в результаті інкорпорації Люблінським сеймом Київського, Волинського і Брацлавського воєводств до складу Корони київський сеймик розвивався за подібним алгоритмом, що й сеймики на Волині та Брацлавщині. Як наслідок, в силу кращого збереження сеймикових матеріалів (інструкцій, лявд) з теренів Волині в історіографії проявилася тенденція екстраполяції настроїв волинського шляхетського соціуму на Східне Поділля й Київщину. Тим часом, збережені сеймикові матеріали сеймика Київського воєводства свідчать про істотні відмінності цього шляхетського з'їзду. Для прикладу, в десятиліття так званого “Золотого спокою” (1638–1648) волинський сеймик частково зберігав роль центру консолідації руської шляхти, відображав її намагання унаочнити бажану модель Речі Посполитої як країни трьох народів. Натомість сеймики інших українських воєводств в силу різних причин максимально зближували свою позицію з воєводствами Малопольської провінції. Маркером цього виступало ставлення до козацького питання. З часу схвалення в 1638 р. “Ординації Війська Запорозького” передсеймовий сеймик Київського воєводства (оскільки саме в інструкціях послам на сейм формулювалася політична позиція шляхти) часто (як у публікованій інструкції) ігнорував козацький чинник, попри те, що всі шість реєстрових козацьких полків базувалися на території воєводства; осередки нереєстрового козацтва також мали формальний стосунок до Київщини. З огляду на це, дослідження історії сеймика Київського воєводства може дати цілком новий матеріал для соціальної історії українських земель з середини XVI ст. до 1648 р.

В історіографії парламентаризму Речі Посполитої шляхетські з'їзди Київського воєводства лише останнім часом стали предметом вивчення. Зокрема, Кароль Мазур присвятив свою працю шляхетським з'їздам трьох інкорпорованих до Корони воєводств до 1648 р.¹ У такому формулюванні дослідження могло врахувати лише найзагальніші тенденції регіональної складової парламентаризму. Крім цього, сеймики Київського й Брацлавського воєводств вписані до книжки К. Мазура переважно на тлі діяльності волинського сеймика, що об'єктивно визначається станом джерельної бази.

¹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006.

Більш докладно київський сеймик у формі просопографії сеймової презентації воєводства вивчав Генрик Літвін². У його праці блискуче досліджено споріднені й корпоративні зв'язки між різними послами на сейми, їхню участь у творенні політичних угруповань, роль лідерів у цих об'єднаннях, окреслено окремі складові їхніх політичних програм. Однак автор цілком закономірно не торкався питань організації та функціонування сеймика, аналізу інструкцій на сейми та ступеня їх реалізації в сеймових ухвалах.

Поза всіляким сумнівом, це й неможливо здійснити без вивчення збережених сеймових інструкцій та ухвал, зі зрозумілих причин пов'язаних з конкретним вальним сеймом. Нещодавно подібне дослідження запропонувала Наталя Білоус на основі сеймових матеріалів Київського воєводства, підготовлених у зв'язку з проведенням сейму 1640 р.³

Як видається, саме такий шлях на даний момент виглядає найбільш перспективним для подальшого дослідження цієї інституції як чинника соціальної історії та складового елемента парламентаризму в Речі Посполитій.

Сеймові угруповання

Будь-який сеймик Речі Посполитої характеризувався протистоянням політичних факцій, об'єднаних навколо впливового регіонального чи загальнодержавного політика. Не був винятком і житомирський сеймик Київського воєводства. Від початку 1620-х років до 1638 р. особою, яка найбільше впливала на рішення цього сеймику, був київський воєвода (1619–1628), коронний підканцлер (1625–1635) і канцлер (1635–1638) Томаш Замойський. Він володів значним впливом при королівському дворі, міг пролобіювати призначення на земські уряди, надання королівщин тощо. Тому всі угруповання, які в цей час діяли на сеймику Київського воєводства, намагалися апелювати до Замойського. Томаш виступав своєрідним гарантом балансу в політичному житті Київщини. Така його роль, безумовно, мала позитивне значення. Складне з точки зору структури шляхетського соціуму воєводство в основному підтримувало королівську політику, а у його внутрішньополітичному житті не виникало запеклих протистоянь між шляхетськими партіями. Смерть Замойського на початку 1638 р. кардинально змінила композицію житомирського сеймику. З одного боку, це унаочнило розходження інтересів різних угруповань, з другого – компромісну програму сеймика змінило на більш конфронтаційну.

Найбільш авторитетний на сьогодні дослідник парламентського життя цього воєводства Генрик Літвін, аналізуючи магнатські угруповання Київщини, допускає з 1638 р. вплив на політичне життя воєводства 5-ти – 7-ми політичних партій⁴. Однак складна архітектоніка Київського воєводства не

² *Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. – Warszawa, 2009.*

³ *Білоус Н. До історії шляхетського самоврядування у Київському воєводстві: Житомирський сеймик 1640 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2018. – Вип. 18. – С. 114–154.*

⁴ *Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016. – С. 511–516.*

давала можливість більшій частині цих угруповань дієво впливати на перебіг і ухвалення рішень воєводського сеймика. Сеймик відбувся – з часів перебування на воєводському уряді кн. Василя-Костянтина Острозького – у Житомирському замку, тому прибуття сюди представників шляхетського соціуму з віддалених частин Київщини виглядало проблематичним. Ключову роль відігравала шляхта Овруцького, Житомирського та наближених до них округ Київського повіту. Величезні території Задніпров'я та південної Київщини мали дуже обмежені можливості надсилати своїх представників на сеймик у Житомирі. А саме там, переважною мірою, у межах воєводства концентрувалися магнатські земельні володіння кн. Яреми Вишневецького (бл. 7,5 тис.), Станіслава Конецпольського (бл. 1,5 тис.), Казановських (Олександра-Домініка й Адама) (бл. 1 тис.), Даниловичів (насамперед, Ян-Миколая), Якуба Собеського (понад 2 тис. димів)⁵. Значно ближче до Житомира мали свої володіння кн. Заславські (понад 2,5 тис.), кн. Корецькі (понад 2,4 тис.), Любомирські (понад 5,5 тис.) й Сапіги (понад 1,3 тис. димів)⁶. Проте місцеві сеймикові справи в досліджуваний період їх цікавили мало. Виняток становили депутатські сеймики, обертися з яких судьями на Коронний трибунал бажали й віддалені від київської політики магнати, як, наприклад, Самуїл-Кароль Корецький у 1640 р.⁷

З усіх перелічених магнатів більш-менш постійно у своїх київських володіннях проживав лише кн. Я. Вишневецький. Крім місця проживання, ще більше значення мав факт фокусування політичних інтересів магнатів у інших воєводствах. Коронний гетьман С. Конецпольський тримав під своїм контролем сеймик у Вінниці⁸. Ян-Миколай Данилович, який упродовж всього правління Владислава IV займав уряд великого підскарб'я й, відповідно, головним чином займався питаннями податків і фінансів, найбільший вплив мав на вишенський сеймик Руського воєводства⁹. Якуб Собеський, що був одним з найбільш визначних парламентаріїв свого часу, до того як став сенатором (белзьким воєводою, 1638), 11 разів обирався послом з вишенського сеймика¹⁰ й двічі з волинського. Казановські були близькими до Владислава Вази: Адам став сандомирським каштеляном і надвірним коронним маршалком, а Олександр-Домінік – у 1646 р. брацлавським воєводою.

⁵ Дані наведені на підставі підрахунків Н. Яковенко: *Яковенко Н.* Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // *Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр.* – К., 1990. – С. 92, 93, 94, 97. Авторка відзначає, що підрахунки приблизні, оскільки подимний реєстр 1640 р. не наводить повних даних, а Корсунське староство Я.-М. Даниловича взагалі не згадане.

⁶ Там само. – С. 93, 94, 96.

⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 11: Житомирський гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 901–901 зв.

⁸ Див., наприклад, лист з сеймику у Вінниці до гетьмана від 14 вересня 1638 р.: *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dz. rękopisów.* – Rkp. 135. – К. 575–576.

⁹ *Dzięgielewski J.* Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. – Warszawa, 1992. – S. 114; *Król A.* Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587–1668). – Przemyśl, 2018. – S. 132.

¹⁰ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. – S. 415; *Król A.* Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej... – S. 413.

Основний їхній інтерес у Київському воєводстві мав економічний характер. Як інструментарій реалізації своїх політичних цілей на сеймі Казановські використовували сеймик Люблінського воєводства та, почасти, галицький сеймик Руського воєводства¹¹. Білоцерківський староста Станіслав Любомирський, один з найкрупніших землевласників Київщини, займав з 1638 р. уряд краківського воєводи й очолював найбільш опозиційне до короля на сеймах угруповання. З цієї точки зору, білоцерківського старосту цікавили значно більш впливові сеймики в Прошовицях і Судовій Вишні¹². Взагалі-то, для вирішення свого основного завдання – оборони від татар, часами козаків, магнати не потребували згоди житомирського сеймика; достатньо було домовитися між собою. І факти військово-оборонної співпраці між С. Конєцпольським і С. Любомирським чи кн. Я. Вишневецьким фіксуються неодноразово¹³. З іншого боку, правило київської “старовини”: “А волости киевские кияном держати, а иному никому”¹⁴ все ще залишалося складовою ментальності місцевих панських родів. Представники останніх, хоч і в складі різних угруповань, відігравали ключову роль на сеймику Київського воєводства й, зрозуміло, не могли потурати “коронярам”, які, значною мірою, виступали державцями староств Південної Київщини.

Більше зацікавленими в ухваленні відповідних рішень житомирським сеймиком мали б бути князі Я. Вишневецький і Владислав-Домінік Заславський. Однак сліди цього інтересу встановити важко. Князь Ярема мав чимало своїх прибічників у Луцьку, Судовій Вишні, навіть Чернігові й Брацлаві, але не так багато в Житомирі. Не випадково, що Вишневецький під час проведення передсеймових сеймиків 1645 р. прибув саме до Луцька й там був обраним послом на сейм¹⁵. Та й риторика передсеймової інструкції, схваленої в Житомирі для того самого загальнодержавного форуму, не вирізнялася “гарячою” підтримкою “короля Задніпров’я” (див. додаток 1). Лише на початку червня 1648 р., коли Я. Вишневецький змушений був під тиском козаків забратися із Задніпров’я, князь з’явився на сеймику в Житомирі, де розглядалося питання оборони Київського воєводства¹⁶. Значний маєтковий комплекс на Київщині мав і острозький ординат кн. В.-Д. Заславський, батько якого Олександр не лише був київським воєводою (1628–1629) і житомирським старостою (1609–1627), але й представляв інтереси

¹¹ *Dzięgielewski J.* Izba poselska... – S. 114–115; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1931. – Т. XXIV: Lauda sejmikowe halickie 1575–1695 / Wyd. A. Prochaska. – S. 41, 57, 62.

¹² *Czapliński W., Długosz J.* Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1982. – S. 190; *Dzięgielewski J.* Izba poselska... – S. 122.

¹³ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / Oprac. A. Biedrzycka. – Kraków, 2005. – S. 508, 584–585, 638–639.

¹⁴ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 198.

¹⁵ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / Oprac. A. Przyboś, R. Żelewski. – Warszawa, 1980. – Т. 2: 1637–1646. – S. 432–433.

¹⁶ *Latopisiec Joachima Jerlicza* / Wyd. K. Wł. Wojcicki. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – S. 61.

кн. Януша Острозького на житомирському сеймику¹⁷. Однак Владислав-Домінік доручив стежити за дотриманням його інтересів своєму двоюрідному дядькові київському воєводі Янушові Тишкевичу. Саме на його прохання острозький ординат міг засобами своїх київських ресурсів втручатися в сеймикову боротьбу. Сам кн. В.-Д. Заславський, правдоподібно, на житомирському сеймику не з'являвся. Натомість на депутатському сеймику, що відбувся 10 липня 1646 р. у Житомирі, був присутній його брат Януш-Ісидор¹⁸. Однак це був той випадок, коли його обрали депутатом від воєводства на трибунал¹⁹, тому, напевно, чи можна вважати подібну практику Заславських постійною. А от, присутність на цьому сеймику Олександра Цеклінського, посесора міст Вільська і Кам'янки, належних кн. В.-Д. Заславському, свідчить про бажання острозького ордината мати інформацію про перебіг найважливіших київських шляхетських з'їздів.

Теоретично на сеймикові рішення мали впливати місцеві каштеляни, представлені разом з воєводами в сенаті Речі Посполитої. Цей уряд займали Олександр Пісочинський (1635–1646), Адам Кисіль (1646–1648), Максиміліан Бжозовський (1648–1653)²⁰. О. Пісочинський, будучи новгород-сіверським старостою, створив власний політичний табір в однойменному повіті Чернігівського воєводства²¹. Він також мав обмежені можливості впливу на рішення вінницького сеймика. Київщина його цікавила мало – він не мав тут земської власності. Натомість А. Кисіль її у воєводстві мав (113 димів), але, будучи політиком загальнодержавного масштабу²², головним чином намагався впливати на рішення луцького сеймика Волинського воєводства, першого в ієрархії українських воєводств. Максиміліан Бжозовський, хоч і активно підтримував Православну церкву й сягнув шляхом купівлі високого маєткового статусу на Київщині (527 димів)²³, в силу свого не київського походження не міг відігравати роль лідера якоїсь частини шляхти. Та й каштелянію він отримав у лютому 1648 р. як результат лобювання з боку коронного канцлера Єжи Осолінського, який розглядав надання місця в сенаті Максиміліану як тактичний хід для одержання підтримки православним табором планованої війни проти Османської імперії²⁴. Крім цього, М. Бжозовський,

¹⁷ Див.: Archiwum Narodowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszków. – Sygn. 71/I: Listy x. Alexandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego (1616–1618). – S. 51–52.

¹⁸ *Heleniusz*. Pamiątki polskie z różnych czasów. – Kraków, 1872. – Т. 1. – S. 309–314.

¹⁹ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. – S. 180.

²⁰ *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski.* – Kórnik, 2002. – S. 30.

²¹ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 159–161.

²² *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge, Mass., 1985. – P. 116–117, 128–140.

²³ *Tomkiewicz W.* Brzozowski Maksimilian h. własnego († 1659) // *Polski Słownik Biograficzny.* – Kraków, 1937. – Т. III. – S. 66; *Яковенко Н.* Склад шляхти-землевласників... – С. 91.

²⁴ *Scriptores rerum Polonicarum.* – Kraków, 1907. – Т. XIX: Stanisława Oświęcima Dyaryusz / Wyd. W. Czermak. – S. 205.

мігрант з Берестейщини, службою був пов'язаний із краківським воєводою, білоцерківським старостою С. Любомирським²⁵. Це не давало йому можливості до 1648 р. відігравати самостійну, а тим більше, провідну роль на сеймику.

У воєводстві був ще один сенатор, який міг впливати на рішення житомирського сеймика, – київський католицький біскуп. З 1636 до 1645 р. цей духовний уряд посідав Александр Соколовський. Біскуп добре орієнтувався в київських справах, всіляко підтримуючи розбудову католицьких осередків на Київщині, разом з тим, намагався знайти компроміс з православними в особі П. Могили й козаками. Сенатор вороже був налаштований стосовно Москви й, як наслідок, вважав необхідним збереження стабільності у воєводстві²⁶. А. Соколовський вирізнявся активністю на вальних сеймах, зокрема відома його промова на сеймі 1639 р.²⁷. Однак слід мати на увазі, що за сеймовим рішенням 1638 р. до складу біскупства увійшло Чернігівське воєводство, яке з точки зору вільних ресурсів навіть більше приваблювало А. Соколовського. Час від часу біскуп з'являвся на житомирському сеймику, підтримуючи воєводу Я. Тишкевича, але в інший час міг іти на компроміси з його опонентами та, очевидно, не мав ні наміру, ні можливості створювати власну сеймову факцію.

Як наслідок, доля рішень сеймика Київського воєводства залежала від потужних місцевих панських родів, які об'єдналися в декілька сеймових партій – факцій. Надважливе значення для їх компонування мало релігійне питання. Навіть у сусідніх українських воєводствах це питання не мало такого значення, як на Київщині. Це визначалося двома особливими чинниками, характерними для цього регіону. По-перше, Київ з початку XVII ст. повернув собі значення столиці річпосполитського православ'я. Тут відновилася православна митрополія, і, взагалі, місто стало центром відродження “грецької” релігії. По-друге, як ніде, в Київському воєводстві виявляло в різних формах свою активність козацтво. Виступивши оборонцем православ'я, козащина не раз надсилала своїх представників на сеймик до Житомира і впливала на зміст передсеймових інструкцій, по можливості змінюючи співвідношення сил, особливо в релігійному питанні. Саме воно, значною мірою, визначило компонування активних на сеймових форумах політичних угруповань.

Умовно католицьку партію очолював воєвода Я. Тишкевич. Тишкевичі – одне з відгалужень Мишковичів-Калениковичів, представлених на Київщині з середини XV ст.²⁸. З часом рід розпорошився і по білоруських воєводствах Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – Речі Посполитої. Це створювало для Тишкевичів додаткові можливості впливу. На Київщині залишилися Тишкевичі-Логойські, у власності яких на 1640 р. зафіксовано майже

²⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 508, 584.

²⁶ *Nagielski M. Sokołowski Aleksander h. Pomian (1592–1645) // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 2000–2001. – T. XL. – S. 111–113.*

²⁷ Biblioteka PAN w Krakowie. Dz. rękopisów. – Rkp. 367. – K. 8.

²⁸ *Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 184–188.*

2800 димів²⁹. З них рідними братами, синами берестейського воєводи Остафія, були Криштоф, київський підчаший, а згодом чернігівський воєвода, Антон, литовський чашник, а також Феліціян; Януш доводився їм двоюрідним братом, а київський чашник Станіслав двоюрідним племінником³⁰. Хоча всі Тишкевичі були послідовними католиками, але, як встановив Г. Літвін, мали відмінні від Януша погляди на міжконфесійні стосунки й часто діяли незалежно від воєводи. Станіслав, одружений з арианкою Софією Немиричівною, схилився до компромісу між різними гілками християнства. До подібних кроків вдавався й Антоній. Останній та його брат Криштоф перебували в родинних зв'язках з кн. Я. Вишневецьким, що давало їм значні можливості політичного маневру. Лише Феліціана Г. Літвін вважає тісно пов'язаним з київським воєводою³¹. З наведеними аргументами не можна не погодитися, однак слід врахувати й контраргументи.

Януш в силу зайняття відповідних посад володів судово-адміністративною владою. Під його контролем, як київського воєводи й старости, перебували київський гродський уряд, єдиний судовий на все воєводство. Як житомирський староста, воєвода очолював житомирський гродський уряд, який хоч і не був судовим, але здійснював нотаріальні функції. Тому, наприклад, 10 липня 1646 р. на депутатському сеймику до його табору входили п'ять причетних до цих інституцій осіб: київський підвоєвода Олександр Ленкевич-Іпогорський³², житомирський війський і київський гродський писар Войцех Рильський, київський гродський суддя Теодор Гуменецький, житомирський гродський писар Ян Шидловський, вірогідно, житомирський гродський підписок Захарій Петрович Дідковський³³. До них, правдоподібно, слід додати ще й учасника цього шляхетського зібрання Миколая Потоцького. Згідно з даними К. Пуласького, він мав займати уряд київського городничого³⁴ (інші джерела цього не підтверджують). Якщо це відповідає дійсності, то, зважаючи на залежність городничого від воєводи, Миколай мав голосувати суголосно з людьми Я. Тишкевича.

Під його владою перебували Житомирський (де відбувалися сеймики) й Київський (який можна було використати як альтернативний Житомиру) замки. Проведення сеймиків у Житомирі давало можливість воєводі залучати

²⁹ *Litwin G.* З народу руського. – С. 248.

³⁰ *Тишкевич М.* Василь Тишкевич, воєвода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. Кн. Литовсько-руського (1523–1571) // Записки НТШ. – Львів, 1920. – Т. СХХІХ. – С. 32.

³¹ *Litwin H.* Równi do równych. – S. 128–130, 139–140.

³² Г. Літвін вважає його клієнтом литовського гетьмана Криштофа Радзивілла, але як доказ наводить посилання на лист Ленкевича до нього, датований 1632 р. (*Litwin G.* З народу руського. – С. 375, 381). О. Ленкевича Я. Тишкевич призначив підвоєводою після 1640 р., тобто вже по смерті К. Радзивілла, коли будь-які можливі зв'язки Олександра з гетьманом перервалися природним чином. Крім цього, припустити, що ревний католик обрав собі заступника з числа клієнтів лідера протестантського табору в Речі Посполитій, видається річчю малоймовірною.

³³ *Heleniusz.* Pamiętki polskie z różnych czasów. – Т. 1. – S. 313.

³⁴ *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. – Warszawa, 1991. – Т. II. – S. 171.

до сеймикування своїх слуг. Так, на депутатському сеймику 1646 р. принаймні одна особа – Ян Буяльський – служив Янушу, як і його брат Станіслав³⁵. Я. Тишкевич мав значні військові заслуги й послідовно відстоював позицію королівського двору. Воєвода часто був єдиним сенатором на житомирському сеймику, тому його підтримка багато важила для частого обрання своїх родичів послами на сейм, депутатами до трибуналу, поборцями, повітовими ротмістрами тощо. Як наслідок, навіть відносно не залежні від воєводи родичі, такі як Криштоф чи Станіслав Тишкевичі, зацікавлені в обранні послами на сейм чи депутатами до трибуналу, “підставляли йому своє плече”, додаючи свої й залежних від себе осіб голоси. А обиралися вони достатньо часто. Криштоф Тишкевич у часи воєводства Я. Тишкевича шість разів обирався послом на сейм (1639, 1641, 1642, 1645, 1646, 1647)³⁶ й принаймні двічі – депутатом до Коронного трибуналу (1642/1643, 1647/1648)³⁷. Неодноразово він виконував функції маршалка, зокрема на передсеймових сеймиках (1640, 1645, 1646), реляційному (1640), депутатському (1646) сеймиках³⁸. Його брат Антоній послував з київського сеймика двічі (1640, 1643); інший брат Феліціян – у 1640 р.³⁹. Ще один родич київського воєводи – київський чашник Станіслав Тишкевич після 1638 р. послом на сейм не обирався, але був делегований київської шляхтою у вересні 1643 р. у Коронний трибунал у Любліні⁴⁰. З них лише Антоній, який мав підтримку королівського двору в особі Владислава IV й, будучи католиком, все-таки співпрацював з протестантами⁴¹, навряд чи використовував можливості київського воєводи; інші Тишкевичі меншою чи більшою мірою користалися з його ресурсу⁴². У таких випадках до голосів табору Я. Тишкевича додавалася підтримка осіб, з ними пов’язаних. Для прикладу, на депутатському сеймику 1646 р. людьми К. Тишкевича були Андрій Асланович, майбутній житомирський намісник Криштофа як старости⁴³, та Станіслав Земблицький, що мешкав з родиною у належному йому місті – Кодні⁴⁴.

³⁵ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1883. – Ч. 1. – Т. VI: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). – С. 771.

³⁶ *Litwin H.* Równi do równych. – S. 23, 24.

³⁷ *Винниченко О.* Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2009. – Вип. 44. – С. 323; *Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794: Spis.* – Warszawa, 2017. – Cz. II: 1621–1660 / Oprac. D. Kupisz. – S. 209.

³⁸ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. – S. 433.

³⁹ *Litwin H.* Równi do równych. – S. 23, 24.

⁴⁰ *Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16 / Сост. И. П. Новицкий.* – К., 1876. – С. 23.

⁴¹ *Kempa T.* Wobec kontreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007. – S. 460, 486–487.

⁴² Крім політичних цілей, Тишкевичів об’єднували й економічні інтереси. Так, у червні 1643 р. київський воєвода заставив Станіславові Тишкевичу міста Махнівку (Стару й Нову) та Фрідріхів (Фридрів), а також с. Смилівку (Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16. – С. 22, 24).

⁴³ АЮЗР. – К., 1914. – Ч. 3. – Т. IV: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – С. 411.

⁴⁴ Там само. – Ч. 1. – Т. VI. – С. 776–778.

Воєвода мав значний авторитет серед шляхти, яка була зобов'язана брати або добровільно брала участь в обороні своїх рідних країв від татарських нападів. Починаючи з битви під Цецорою аж до смерті в 1649 р. Януш рідко пропускав яку мілітарну акцію проти кримців. У підприємливої шляхти воєвода теж користувався повагою з огляду на активну колонізаційну діяльність у своїх Махнівській та Бердичівській волостях.

Сильна неприязнь, навіть ворожість воєводи до православних і протестантів концентрувала навколо нього прихильників контрреформації. Якщо в часи правління Владислава IV тиск на православних дещо послабився, то на протестантів, особливо аріан, розпочалися справжні гоніння. У цій атмосфері нетолерантності позицію Я. Тишкевича змушені були підтримувати й інші шляхтичі-католики, в тому числі й родичі, або ж, принаймні, вони відмовлялися від пропозицій, скерованих на досягнення міжконфесійного компромісу. З місцевих панських родів на початок 1640-х років католицький табір поповнили впливові Аксаки, Олізари-Волчковичі⁴⁵; з'явилися перші католики у родинах Єльців і Тишів-Биковських. З-поміж прийшлих на Київщину родів католиками були Харленські⁴⁶ й Потоцькі (герба "Любич")⁴⁷. Їм, як багатьом іншим, подобалася жорстка позиція воєводи щодо агресивної політики місцевого прихильника "лева" Самуїла Лаща⁴⁸. Популярність Я. Тишкевича серед католиків Речі Посполитої, викликана зокрема й його фундаціями єзуїтського, кармелітського, домініканського орденів та численними пожертвами на храми, поширювалася від королівського двору до найбільш віддалених католицьких парафій⁴⁹. З метою здійснення цих фундацій він часто позичав гроші, а нещодавно куплені маєтності скеровував на забезпечення римо-католицьких інституцій, як, наприклад, Ржищів і Ходорків у вересні 1646 р.⁵⁰

До родичів Я. Тишкевича та ідейних прихильників триумфу католицизму на берегах Дніпра слід додати шляхту, пов'язану з Янушем економічними інтересами (орендарі, контрагенти по трансакціях тощо), та численний штат його служебників як у приватних володіннях, так і по лінії виконання публічних функцій. Ймовірно, найбільшим козирем київського воєводи була можливість у стислі строки мобілізувати своїх прибічників на сеймик внаслідок їх проживання у Житомирі чи поблизу нього.

З кінця 1630-х років угруповання, яке часами конкурувало з партією воєводи, очолював Юрій Немирич. Син київського підкоморія, засновника

⁴⁵ У протистоянні Я. Тишкевича й Ю. Немирича Людовик Олизар-Волчкович виразно позиціонував себе прихильником першого (*Litwin H. Równi do równych.* – S. 108).

⁴⁶ Поза всіляким сумнівом католиками були Ієронім та Самуїл Харленські (*Litwin G. Z narodu ruskogo.* – S. 220; *Heleniusz. Pamiątki polskie z różnych czasów.* – T. 1. – S. 227).

⁴⁷ Про зв'язки Северина Потоцького та Я. Тишкевича див.: *Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich...* – T. II. – S. 171.

⁴⁸ Про близькість Харленського до воєводи див.: *Antoni J. (Rolle). Samuel Łaszcz. Kartka z dziejów swawoli kresowej // Antoni J. (Rolle). Szkice i opowiadania. Ser. 5.* – Kraków, 1887. – S. 125.

⁴⁹ *Ibidem.* – S. 104–105.

⁵⁰ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17 / Сост. И. Новицкий, О. Левицкий. – К., 1884. – С. 44.

черняхівської гілки Немиричів – Стефана, він отримав блискучу освіту за кордоном, писав політичні трактати, зарекомендував себе як непересічний військовий стратег (так його оцінював великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський)⁵¹. Парламентарну кар’єру Юрій розпочав з участі в конвокаційному сеймі 1632 р. Зі звичайного сейму 1637 р. він обирався принаймні 12 разів послом на сейм (1637 – звичайний і надзвичайний сейми, 1638, 1639, 1641, 1648 (конвокаційний), 1650, 1652, 1653, 1654, 1655, 1659 (як посол від козаків) рр.)⁵². Один раз (1635 р.) – тоді, ще як королівський полковник Юрій виконував обов’язки депутата від Волинського воєводства до трибуналу⁵³. Вже цей вибірковий перелік свідчить, політиком якого масштабу був Немирич. Видатний шляхетський трибун міг сягнути найвищих урядів у Речі Посполитій, якби не його аріанське віровизнання. Саме аріани, доволі впливові у державі протестанти, у 1630-х роках були обрані як основна ціль прокатолицької політики Варшави. Попри це, Ю. Немиричу наприкінці 1630-х років вдалося сформувати у Київському воєводстві потужне угруповання шляхти, яке складалося переважно з протестантів і православних й якийсь час урівноважувало на сеймиках впливи партії Я. Тишкевича. Серед найбільш знаних діячів угруповання Ю. Немирича були аріани: брат Юрія, овруцький староста Владислав, посол на сейм 1643 р. Самуїл Припковський, київський ловчий Стефан Войнаровський, київські стольники Костянтин і Владислав Хребтовичі-Богуринські, овруцький державця Миколай Беневський, овруцький підстароста Миколай Прушинський. З православних слід назвати посла на надзвичайний сейм 1637 р. Криштофа Третяка, посла на сейм 1638 р. Ярему Тишу-Биковського, Олександра Рапштинського, Григорія й Самуїла Сокорів.

Згодом у сфері впливу Юрія опинилися й деякі католики, пов’язані з підкоморієм спільними економічними чи військовими інтересами, як, наприклад, київський ловчий Ян Крентовський. Останній вже 1640 р. зафіксований як державця сс. Стирти й Андріїв Черняхівської волості Немиричів⁵⁴. Але на той час Ян був типовим представником страти орендарів/заставних державців, без будь-яких позаекономічних зобов’язань на користь власників. У першій половині 1640-х років Крентовський виступає державцею містечка Вілія, власності Катерини Замоїської⁵⁵, с. Студена-Вода та Стара Студена-Вода Людовіка Олізара-Волчкевича, Миники Олександра Гуменицького⁵⁶.

⁵¹ Докладніше про Ю. Немирича: *Kot S. Jerzy Niemirycz: W 300-lecie ugody Hadziarskiej*. – Paryż, 1960. – 81 s.; *Брук М.* Юрій Немирич 1612–1659 на тлі історії України. – Losser, 1974. – 152 с.

⁵² *Litwin H.* Równi do równych. – S. 23; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. – S. 422; *Volumina constitutionum*. – Warszawa, 2015. – T. IV: 1641–1668. – Vol. 1: 1641–1658 / Do druku przygot. S. Grodzicki, M. Kwiecień, K. Fokt. – S. 135, 227, 255, 319; АЮЗР. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. I: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – С. 457; 1888. – Ч. 2. – Т. II: Акты для истории провинциальных сеймов Юго-Западного края во второй половине XVII века. – С. 8.

⁵³ *Вінниченко О.* Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років. – С. 313.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 871 зв.

⁵⁵ Там само. – Арк. 608.

⁵⁶ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17. – С. 27.

Швидше всього, що Крентовський виконував різні доручення родича Немирича Вацлава Лещинського⁵⁷, коронного референдаря, а з 1644 р. вармінського біскупа. Зближення Яна з Ю. Немиричем фіксується близько 1647 р.⁵⁸, а після поділу володінь між трьома братами Немиричами (Юрієм, Владиславом і Стефаном) у 1648 р. він орендував у підкоморія його основний замок – Горошки та низку сіл у Горошківській, Олевській і Черняхівській волостях⁵⁹. Не зупинив підкоморія і той факт, що брати Крентовські (Ян, Мартин і Миколай) у 1643 р. перебували в конфлікті з його клієнтом, орендарем с. Некраші (ймовірно, частина Сирт або його інша назва) аріанином Яном Богуцьким. Словесна перепалка щодо конфесій між ним і одним з Крентовських (Миколаєм) призвела до конфлікту й, нібито, поранення та подальшої смерті Крентовського⁶⁰. Інтерес Ю. Немирича, зокрема, полягав у тому, що один з братів Яна – Станіслав – був королівським секретарем, а відтак, мав лобістські можливості на королівському дворі. Саме йому мав завдячувати Ян урядом київського ловчого, за що новоспечений урядник на початку 1648 р. подарував Станіславу частину Франковської маєності⁶¹. Впродовж наступних декількох років київський ловчий на сеймиках підтримував політику Ю. Немирича⁶², а один з його братів служив у овруцькій повітовій хоругві Владислава Немирича⁶³.

Істотно посилив угруповання київського підкоморія ще один емігрант з Корони (Люблінського воєводства) Томаш з Біберштейну Казимирський. З метою уникнення переслідування як аріанина він продав свої маєності в Люблінському воєводстві й купив перед 1640 р. в Ю. Немирича сс. Кулешів, Рукавиці, Квашинка, Андрієвичі, Маринка, Скворинка⁶⁴. При цьому ні про яку залежність від Юрія не могло бути й мови. Томаш вже мав блискучу кар'єру парламентарія: шість разів обирався послом від Люблінського воєводства на сейм, де зарекомендував себе як один з відомих шляхетських трибунів, на час набуття маєностей на Київщині виконував обов'язки депутата Коронного трибуналу⁶⁵. Й надалі Казимирський продовжував якийсь час брати активну участь у роботі люблінського сеймика – у 1643 р. обирався

⁵⁷ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – С. 783.

⁵⁸ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 18 / Сост. И. П. Новицкий. – К., 1874. – С. 9 (підкоморій заставив Янові с. Недвідне в Олевській та с. Славів у Черняхівській волостях).

⁵⁹ *Задорожня О.* Рід Немиричів у шляхетській корпорації Київського воєводства: Майновий статус і політична діяльність (XVI – середина XVII ст.): Дис. ... канд. іст. н. – К., 2010. – С. 265, 266, 267, 297, 312, 315.

⁶⁰ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16. – С. 10, 14, 15.

⁶¹ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 18. – С. 10.

⁶² АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 351, 361.

⁶³ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 19 / Сост. А. Т. Белоусов. – К., 1878. – С. 14.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 878–878 зв.; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – S. 174.

⁶⁵ *Trawicka Z.* Kazimirski (Kazimierski) Tomasz h. Bibersztein (zm. 1667) // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966–1967. – Т. XII. – S. 295; *Dzięgielewski J.* Izba poselska... – S. 133, 142; *Вінниченко О.* Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років. – С. 304.

послом на сейм. Часткове закорінення Томаша в київську проблематику відбулося, правдоподібно, після початку Козацької революції. Він став активним учасником сеймика Київського воєводства. 1648 р. київська шляхта обрала його депутатом до Коронного трибуналу⁶⁶. У середині березня 1649 р. на сеймику київської шляхти, що відбувся в Луцьку після коронаційного сейму, Томаш був визначений послом до короля й одним з чотирьох комісарів для контролю за фінансуванням і чисельністю повітового війська, сформованого за сеймиковим рішенням⁶⁷. Трохи згодом, вже будучи королівським секретарем, одружився з Софією Немиричівною, сестрою київського підкоморія. Для обох це був другий шлюб. Без сумніву, він скріпив союз Томаша з Юрієм. У середині травня 1654 р. Казимирський виконував обов'язки маршалка передсеймового, 9 серпня 1655 р. – екстраординарного київського сеймика, що відбувся у Володимирі⁶⁸. 13 вересня того ж року сеймик Київського воєводства обрав депутатами до трибуналу Томаша та Юрія Немирича⁶⁹. Казимирський не поривав зв'язок і з люблінським сеймиком, який обирав його послом на сейми 1652 і 1659 рр.⁷⁰. Як і київський підкоморій у 1655 р., визнав підданство шведському королю, але, врешті-решт, зрікся аріанізму й у 1659 р. отримав уряд овруцького хорунжого⁷¹.

Третє угруповання відіграло роль своєрідного маятника між вищезгаданими партіями, врівноважуючи їхній вплив на представництво воєводства на сеймах, у трибуналі, врешті-решт на його внутрішньополітичне життя. Крім цього перманентного завдання, яке виконувала ця сеймикова факція, до її цілей належали захист православ'я й збереження “старовини”, під якою розумілися особливості воєводського устрою, усталені в добу Великого князівства Литовського. Умовно її можна назвати православно-консервативною.

Це угруповання не мало чітко вираженого лідера; на його вершині був своєрідний ареопаг, складений з найавторитетніших представників місцевих панських родин.

Першими серед рівних слід назвати Вороничів. Хоча в 1639 р. рід втратив одного з найбільш впливових своїх представників – Філона, київського підкоморія⁷², активно задіяними у політичне життя воєводства залишилися його брати Михайло-Миколай, Федір, племінники Данило-Юрій, Самійло, Олександр-Костянтин. За неповними даними з 1638 до 1648 р. зафіксовано двоє послухань Вороничів на сейм (1641 – Федір, 1645 – Данило-Юрій) та одне депутатство до трибуналу (1645/1646 – Михайло)⁷³. Принаймні декілька

⁶⁶ Deputaci Trybunału Koronnego... – Cz. II. – S. 215.

⁶⁷ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 351, 357; Ч. 3. – Т. IV. – С. 79.

⁶⁸ Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657: 36. за док. актових книг / Упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008. – С. 314, 358.

⁶⁹ Там само. – С. 361.

⁷⁰ *Trawicka Z. Kazimierski (Kazimierski) Tomasz...* – S. 295.

⁷¹ *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego...* – S. 72.

⁷² *Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich...* – Т. II. – S. 240.

⁷³ *Litwin H. Równi do równych.* – S. 106; *Винниченко О.* Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років. – С. 296.

Вороничів – Данило (1643), Федір (1645), Олександр і Самійло, по Федору (1646) обиралися на сеймику поборцями подимного податку⁷⁴. Більшість займали земські уряди в Київському й Чернігівському воєводствах (Філон, київський підкоморій; Федір, київський підчаший; Данило-Юрій, київський скарбник; Самійло, чернігівський чашник, київський підчаший; Олександр, чернігівський, а згодом київський чашник⁷⁵). Військові заслуги як королівські чи повітові ротмістри з Вороничів мали Михайло, Федір, Олександр, Самійло. Всі згадані Вороничі залишалися відданими православ'ю⁷⁶.

Втратили у своєму значенні Єльці, але все ще залишалися достатньо впливовим панським родом на Київщині після смерті Т. Замойського. Генеалогічна легенда походження виводила їх корені спільно з такими родами, як Немиричі, Черленковські, Тиші-Биковські, Кмити-Чорнобильські, Олізари-Волчковичі, Вороничі, Стрибилі й Гостські⁷⁷. Лише Федір Єлець перед 1648 р. мав у власності близько 950 димів⁷⁸ (за неповними даними реєстру 1640 р. власність Єльців у воєводстві у 2,5 раза поступалася маєткам Вороничів – 635 проти 1568 димів⁷⁹). За конфесійною належністю рід вже був поділений на православних (Федір (Теодор) і католиків (Олександр (Ігнатій)); син Федора Реміян (Ремігіан) на початку 1640-х років ще православний, а наприкінці – католик. З трьох членів роду найбільший вплив на житомирському сеймику мав київський хорунжий і колишній підвоєвода (часів воєводства Т. Замойського) Федір, хоча єдиним знаним послом на сейм (і то звичайний 1632 р.) є його син Реміян⁸⁰. Федір, натомість, неодноразово обирався від сеймика депутатом до Коронного трибуналу у Любліні. З 1638 р. він принаймні тричі виконував такі обов'язки: 1639/40, 1641/42, 1643/44 рр.⁸¹. У 1646 р. йому вдалося прижиттєво передати уряд хорунжого своєму синові⁸². Втім, потенціал впливу на сеймиках Єльців у 1640-х роках змалів. Олександра, який обрав духовну кар'єру, політичні справи не цікавили; Реміянові досягти рівня впливовості батька не вдалося.

До цієї партії на сеймику Київського воєводства належали також Проскури-Сущанські. На 1640 р. вони мали у воєводстві понад 500 димів. Реєстр 1640 р. подає всього 14 димів, але таке низьке число визначене

⁷⁴ Litwin H. Równi do równych. – S. 106; Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... – Т. II. – S. 245; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... – С. 413.

⁷⁵ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego... – S. 336.

⁷⁶ Litwin H. З народу руського. – С. 189–190.

⁷⁷ Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. – Lipsk, 1839. – Т. IV. – S. 477–478.

⁷⁸ Кулаковський П. Федір Єлець – представник панів Київського воєводства першої половини XVII століття // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 127.

⁷⁹ Litwin H. З народу руського. – С. 247.

⁸⁰ Litwin H. Równi do równych. – S. 22.

⁸¹ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ). Відділ рукописів. – Ф. 5: Осолінські. – Оп. 1. – Спр. 4094. – Арк. 62 зв.; Вінниченко О. Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років. – С. 301; Опись актової книги Київського центрального архіва № 16. – С. 23.

⁸² Опись актової книги Київського центрального архіва № 17. – С. 47.

об'єктивними і суб'єктивними чинниками. До перших відносять шкоди, зокрема й спалення Корнинського замку, завдані маєтностям Проскур-Суцанських у 1638 р. Згідно зі скаргою київського земського писаря, королівського секретаря та єдиного власника маєтностей роду Федора (Теодора) Проскури-Суцанського, внесеною під час сейму 1640 р., внаслідок козацького повстання спустошеними виявилися не лише Корнинська волость, але й маєтності над Дніпром (Григорів), Десною (Нова Лутава); статус городищ (незаселених місць) зберігали Клиньське і Більське над Ворсклою, Пирятин і Полствин над Удаєм⁸³. Суб'єктивний чинник полягав у тому, що в 1638 р. Федір здійснював повноваження поборці зі збору подимного податку⁸⁴ й “мінімізував” його зі своїх маєтностей. Напередодні складення подимного реєстру й збору податку 1640 р. сейм зафіксував суму грошей, що мали надійти до скарбу від минулих поборців – 52 348 злотих і 15 грошів, стосовно яких ці поборці мали звітувати на житомирському сеймику в червні цього ж року⁸⁵. Київському земському писареві належало обґрунтувати ці недоїмки хоча б частково, а особливо за рахунок власних маєтностей. Судячи з подимного реєстру 1640 р., на сеймику Федір цієї мети досягнув. За досліджуваній період київський земський писар обирався послом на сейм 1638 р.⁸⁶ На трибуналі участь Федора мала подвійний вимір. З одного боку, як земський писар він був присутній на консерватах (судових сесіях) Київського воєводства і, хоча на судові рішення не впливав, але оформляв трибунальські вироки й, таким чином, мав можливості для корегування їх змісту та маніпулювання часом виготовлення й видачі для зацікавлених сторін. З іншого боку, в 1639 р. йому вдалося забезпечити на сеймику обрання депутатом до трибуналу свого сина Яна⁸⁷. 1645 року Федір був обраний на сеймику поборцем чопового, меншої фурманки і прасолів⁸⁸. Згаданий син Федора Ян повною мірою вступив на політичну арену воєводства вже після смерті батька (у жовтні 1647 в Любліні⁸⁹). У середині 1649 р. він отримав уряд київського чашника, 24 січня 1651 р. став маршалком житомирського сеймика, у 1654 р. був обраний послом на сейм⁹⁰. Проскури, як батько, так і син, послідовно захищали інтереси Православної церкви.

Близько 1 тис. димів у своїй власності на 1640 р. мав ще один стародавній панський рід – Тишів-Биковських. На той час він вже був конфесійно поділений. Найбільш примітною особою на житомирському сеймику в останнє передреволюційне десятиліття був Ярема Тиша-Биковський. За ним

⁸³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Metryka Koronna. – Sygn. 185. – Fol. 279 v.–281.

⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 604–604 зв.

⁸⁵ Volumina constitutionum. – Warszawa, 2013. – Т. III. – Vol. 1: 1611–1640 / Do druku przygot. S. Grodzicki, M. Kwiecień, A. Karabowicz. – S. 353.

⁸⁶ Litwin H. Równi do równych. – S. 23. Перед цим сім разів обирався послом з житомирського сеймика.

⁸⁷ Вінниченко О. Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років. – С. 318.

⁸⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 16: Trybunał Koronny Lubelski. – Ser. 3.5: Województwo kijowskie. – Sygn. 291. – S. 487, 491, 495, 499.

⁸⁹ Latopisiec Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 61.

⁹⁰ Національно-визвольна війна... – С. 79, 202, 369.

Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року

лічиться функція посла на сейм 1638 р.⁹¹. Також до православно-консервативної партії частково або повністю можна зарахувати представників панських родів Бутовичів, Лозків, Солтанів, Стрибилів, Трипольських, шляхетського роду Єрличів, Виговських, Щенівських, київського підстоля, а з 1648 р. каштеляна Максиміліана Бжозовського. Більшість з них перебували у тісних контактах з київським митрополитом Петром Могилою. Зокрема, митрополит присвятив (без сумніву, як подяку за фінансову підтримку видань) свою працю “Літос” (1644) М. Бжозовському⁹², а першу частину упорядкованого ним “Євангелія Учительного” (1637) – Ф. Проскурі-Суцанському⁹³.

Певний вплив на позицію цього угруповання мав чернігівський (1639–1646), а згодом київський каштелян (1646–1648) Адам Кисіль, який, як вже вказувалося вище, мав у воєводстві земельну нерухомість. Але для цього видатного парламентарія значно більше значення мали сеймики в Луцьку й Чернігові, завдяки ролі на яких він впливав на формулювання позиції послів з усіх українських воєводств.

Православно-консервативна партія за досліджуваній період вдовольнялася своєю квотою представництва на сеймах (як правило, один посол) та намагалася забезпечити собі хоча б одне представництво серед депутатів Люблінського трибуналу. Важливу роль вона відводила просуванню своїх представників на тимчасові уряди з фіскальними функціями, обрання яких здійснювалося сеймиком. Політична програма сеймикової факції опиралася на дотримання згаданих вимог (захист “грецької” релігії й збереження “старовини”). Перша вимога зближувала її з угрупованням Ю. Немирича, а друга – з партією Я. Тишкевича. Балансуючи між ними, православні консерватори намагалися отримати максимум політичного зиску для себе, хоч далеко не завжди їм це вдавалося.

Польський дослідник Кароль Мазур, розглядаючи співвідношення сил на житомирському сеймику, зауважив, що київський воєвода мав проблеми з дисципліною своїх сеймикових клієнтів (коректніше – партнерів)⁹⁴. Як здається, це було характерно для всіх трьох угруповань. Баланс на сеймику, значною мірою, визначали ситуативні інтереси. З огляду на це, відбувався перманентний процес перетікання окремих осіб між факціями й зміна можливостей їхнього впливу на прийняття окремо взятого рішення. Тому траплялися випадки, коли голосування на сеймику мали ситуативний характер і зовсім не вписувалися в поняття “партійна дисципліна”.

Боротьба між сеймиковими факціями

У перші роки після смерті Т. Замойського спостерігається відносний баланс між трьома згаданими угрупованнями на житомирському сеймику.

⁹¹ *Litwin H.* Równi do równych. – S. 23.

⁹² *Tomkiewicz W.* Brzozowski Maksimilian... – S. 66.

⁹³ *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (Опыт церковно-исторического исследования). – К. 1898. – Т. 2: Приложения: Материалы для истории западно-русской церкви. – С. 202.

⁹⁴ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. – S. 180.

Партія Я. Тишкевича, як здається, програвши сеймик 1638 р. (поразку можна пояснити розгортанням чергового етапу козацького повстання), коли не делегувала послом на сейм жодного свого представника (ними були Юрій Немирич, Федір Проскура-Суцанський, Ярема Тиша-Биковський), реваншувала у 1640 р., сформувавши посольство з більш чи менш послідовних своїх членів (Антоній Тишкевич, Стефан Аксак, Феліціян Тишкевич). З них А. Тишкевич міг розглядатися як фігура компромісна для угруповання Ю. Немирича, а С. Аксак – для православно-консервативної партії. Факцію Ю. Немирича було представлено на сеймах самим її главою (1638, 1639, 1641), а православних консерваторів – згаданими Ф. Проскурою-Суцанським, Я. Тишею-Биковським та Ф. Вороничем (1641). Зменшення значення козацького чинника (поразка повстання 1638 р. і встановлення “Золотого спокою”) об’єктивно створювало передумови для посилення воєводської партії й послаблення православно-консервативної. Угруповання Ю. Немирича перебувало в умовах контрреформаційного тиску, що розпочався вигнанням з Ракова аріанських пастирів і вчителів⁹⁵, але поступова міграція аріан спочатку на Волинь, а згодом і на Київщину тимчасово зміцнила його позиції, особливо ж економічно-фінансовий потенціал. Це викликало незадоволення воєводи та його прибічників. Для відкритого протистояння не вистачало якогось приводу. І цей привід з’явився у формі боротьби за уряд київського підкоморія.

Я. Тишкевич обрав, як йому видавалося, безпрограшний варіант, підтримуючи кандидатуру київського земського судді Стефана Аксака. Свого часу Януш безуспішно намагався перешкодити Стефану отримати суддівський уряд⁹⁶; у новій ситуації, протегуючи Аксака, воєвода отримував достатньо сильного союзника. Правдоподібно, не без його підтримки, Стефан став послом на сейми 1639 і 1640 р., а 18 жовтня 1640 р. виконував обов’язки маршалка депутатського сеймика⁹⁷. На королівському дворі лобістом призначення С. Аксака стала королева Цецилія Рената. Привілей, за який суддя сплатив (фактично дав хабара) 3 тис. талерів, вже був навіть підписаний, але не скріплений печаткою. Канцлер Петро Гембіцький затягнув із засвідченням привілею й дав знати коронному гетьману Станіславу Конєцпольському, який обіцяв цей уряд Ю. Немиричу. Гетьман за посередництва литовського канцлера А. С. Радзивілла й сандомирського каштеляна Адама Казановського переконав Владислава IV в наданні підкоморства Немиричу й виданні йому привілею через шість тижнів після надання Аксаку⁹⁸. Зрозуміло, що суддя почувався ображеним. Ця подія остаточно “втягнула” С. Аксака, що намагався перед тим балансувати між регіональними партіями, до угруповання київського воєводи⁹⁹. У складеному в 1647 р. заповіті суддя визначив

⁹⁵ *Левицький О.* Предисловие // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – С. 153.

⁹⁶ *Litwin H.* Równi do równych. – S. 105.

⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 901–901 зв.

⁹⁸ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 2. – S. 260–261.

⁹⁹ На думку Г. Литвіна, приєднання київського земського судді до партії Я. Тишкевича відбулося ще раніше – у 1639 р., після смерті його патрона Томаша Замойського (*Litwin H.* Równi do równych. – S. 106).

Я. Тишкевича одним з опікунів його спадкоємців¹⁰⁰. Аксаки (Стефан і Михайло) володіли понад 1700 димами, а Стефан, якому належало $\frac{4}{5}$ цього маєтку, справедливо вважався одним з найбільших латифундистів Київського воєводства¹⁰¹. Як впливовий земський урядник і великий землевласник, С. Аксак не міг не впливати на позицію якоїсь частини шляхти воєводства. Таким чином, сама історія з проблемною номінацією Ю. Немирича на підкоморство, як здається, змінила співвідношення між воєводськими шляхетськими угрупованнями.

Ще більше бажання відігратися на Немиричу відчував Я. Тишкевич. Київський воєвода розгорнув масштабний наступ на Ю. Немирича, використовуючи слабку позицію останнього в умовах активізації наступу в Речі Посполитій на антитринітаріїв. Київський підкоморій змушений був зайняти оборонну позицію, втрачав підтримку зі сторони частини православної шляхти воєводства, не зміг повноцінно опікуватися послідовниками Социна, які з'явилися в його володіннях, відступаючи під тиском прихильників контрреформації з Руського, Волинського та інших воєводств. Незважаючи на це, шляхта в різних воєводствах Польсько-Литовської держави виступала категорично проти позбавлення Ю. Немирича уряду підкоморія, чого добивався Я. Тишкевич і його прихильники. Так, посли на сейм 1646 р. від люблінського сеймика отримали наказ всіляко перешкоджати спробам реалізувати намір київського воєводи шляхом схвалення відповідного сеймового рішення¹⁰². Здається, подібна позиція шляхти спиралася не стільки на принципи конфесійної солідарності чи релігійної толерантності, скільки на засаду довічного тримання земського уряду. Спроба ревізувати цю норму могла привести до колапсу всієї системи шляхетського самоврядування, відображеного в т. ч. й у чинній земській ієрархії. Політичний народ Речі Посполитої погоджувався з фактом подвійного обсадження урядів (хоч був у своєму загалі цим незадоволений), але дати згоду на скасування навіть помилкових номінацій не міг.

Підкоморій, починаючи з 1641 р., перебував під жорстким тиском з боку воєводи й католиків у зв'язку зі своїм аріанським віровизнанням й оскарженням за блюзнірські вислови на адресу Св. Трійці під час складення присяги на підкоморство. Згідно з Литовським статутом 1566 р., присяга мала бути вчинена на земських роках¹⁰³. Зрозуміло, чому Ю. Немирич не бажав дотриматися норми права. Ключову роль під час земських років відігравав його опонент у боротьбі за підкоморський уряд земський суддя С. Аксак. Тому, як повідомив Я. Єрлич, Немирич склав присягу 15 листопада 1641 р.

¹⁰⁰ *Rulikowski E.* Motowidłowka // *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1885. – Т. VI. – S. 745; *Litwin H.* Równi do równych. – S. 106.

¹⁰¹ *Litwin H.* З народу руського. – С. 247, 258–259.

¹⁰² *Archiwum Państwowe w Lublinie.* – Zesp. 8: *Księgi grodzkie lubelskie.* – Ser. 3: *Relacje.* – Sygn. 74. – К. 802 v.

¹⁰³ Статут Великого князства Литовського 1566 года // *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* – М., 1855. – Кн. 23. – С. 101.

на гродських рочках у присутності великої кількості шляхти¹⁰⁴. Найпізніше в березні 1642 р. Юрій розпочав виконання підкоморських функцій¹⁰⁵. Слід гадати, що факт присяги на підкоморство був оскаржений. Як наслідок, виникла необхідність присягнути ще раз, тепер вже згідно з нормою права. Підкоморій знову уникнув присяги на земських роках. Її він склав на реляційному сеймику у квітні 1643 р. Відсутній на сеймику київський воєвода вніс 11 травня протестацію до трибунальських книг у Любліні, звинувачуючи Немирича, що той, не вірячи у Св. Трійцю, їй присягнув. Підкоморій нібито на сеймику сказав, що присягнув би “не тільки в трійку, але би і в чворку” для сходження на уряд. Згідно з протестацією воєводи, маршалком сеймику обрали аріанина С. Припковського, а серед присутніх були майже самі лиш аріани. Припковський, крім того, ще й заблокував розгляд протестації слуги воєводи Станіслава Буяльського в питанні присяги Немирича¹⁰⁶.

Наслідком протестації Я. Тишкевича стало видання 9-ти позовів на предмет свідчення про блюзнірство щодо Св. Трійці київського підкоморія¹⁰⁷. Як видається, позови були скеровані учасникам реляційного сеймика – католикам і православним, у сподіванні підтвердити інформацію воєводи. Результат виявився для Я. Тишкевича неочікуваним – викликані свідки, включно з родичем воєводи, католиком Станіславом Тишкевичем, на трибуналі дали плутані показання, які не можна було однозначно трактувати. Це не завадило воєводі розпочати справу на Коронному трибуналі проти підкоморія. Перша спроба її розгляду припала ще на 1642 р. Під приводом того, що воєвода нібито цього року виконував повноваження депутата й судді у трибуналі (джерельна звістка є сумнівною; переліки суддів фіксують, що депутатами від Київського воєводства були Криштоф Тишкевич і Владислав Немирич¹⁰⁸), справу відклали до наступної сесії. Й у 1643 р. трибунальські судді не взяли на себе відповідальність вирішити справу між опонентами, а відправили на розгляд сеймового суду на тій підставі, що йшлося про законність королівського привілею на підкоморство. Передсеймовий сеймик 1645 р. в своїй інструкції наголошував на необхідності завершення процесу, щоб “так високе воєводство без підкоморія не залишалось” (див. додаток 1). 9 березня 1645 р. справу розглядали на сеймовому суді, але рішення ухвалено не було, а саму справу відклали до наступного сейму¹⁰⁹. Вона потрапила на розгляд сеймових суддів лише під час надзвичайного сейму 1647 р. Судді виступали за скасування привілею як виданого помилково, але в юристів Немирича залишався такий механізм, як арешт справи, що призводило до відкладення її розгляду¹¹⁰.

¹⁰⁴ Latopisiec Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 45.

¹⁰⁵ Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: (Збірник актових документів) / Відп. ред. В. В. Німчук. – К., 1981. – С. 123.

¹⁰⁶ *Левицький О.* Предисловіе. – С. 171; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – С. 771–773.

¹⁰⁷ Там само. – С. 774–775.

¹⁰⁸ Deputaci Trybunału Koronnego... – Cz. II. – S. 175.

¹⁰⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389: Литовская метрика. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 320 об. – 321 об.

¹¹⁰ Там само. – Л. 440–441 об.

Правдоподібно, весь цей час Ю. Немирич виконував функції “гібридно” – видавав розпорядження на розмежування, але на місцях його заступав коморник¹¹¹. Не всі сторони розмежування визнавали це легітимним. Так, 11 липня 1643 р. до Житомирського гродського уряду надійшли дві скарги (від Теофіли Лещинської і Стрибилів) на київського граничного коморника Миколая Тучаницького, який, на думку скаржників, здійснив розмежування між їхніми маєтностями незаконно, бо “підкоморство за Немиричем ще не затверджено”¹¹². Не випадково у часи міжкоролів’я протестанти, а також Адам Кисіль домагалися допуску Немирича до повноцінного виконання функцій київського підкоморія¹¹³. Саме міжкоролів’я й вибух Козацької революції, а також смерть після коронаційного сейму 1649 р. позивача – Я. Тишкевича¹¹⁴ дозволили Немиричу не турбуватися за свій уряд.

Ще швидше розвалилася справа щодо розповсюдження підкоморієм у своїх маєтностях якоїсь своєї праці, скерованої проти католицизму. Київський біскуп Александер Соколовський, який мав відіграти ключову роль у реалізації наступу на Немирича в цьому питанні, не без порад Юрієвого родича коронного духовного референдарія Вацлава Лещинського, сподіваючись на повернення на католицтво одного з найбільших українських магнатів, став на його захист і перед королем, і в Коронному трибуналі¹¹⁵.

У воєводи залишався ще один варіант тиску на Немирича і, як виявилось, найбільш дієвий. Житомирський плебан Себастьян Жебрович й довірені люди Тишкевича Криштоф Унішовський та Миколай Вишпольський викликали на трибунальський суд 36 осіб, які мали дати показання у справі переховування Ю. Немиричем у Черняхіві відомих аріан – братів Стоїнських (Криштофа, Яна і Петра), вигнаних з Ракова, а Яна ще й підданого інфамії сеймовим судом. За окремим позовом мав явитися на суд і підкоморій¹¹⁶. Серед викликаних до показань домінували незаможні сусіди Юрія, й тому їх свідчення переважно були на його користь. Але воєвода інспірував ще одну справу, за позовом близького до себе Миколая Вишпольського, яким до гродського суду мали стати самі Стоїнські. Останні змушені були перебратися на Волинь¹¹⁷. Зрештою, Я. Тишкевичу (переважно за допомогою третіх осіб, але своїх клієнтів та слуг) вдалося у 1646 р. добитися видання трибунальського вироку, згідно з яким підкоморій мав припинити діяльність аріанських громад (зборів) у своїх маєтностях й сплатити 10 тис. злотих штрафу, а для підтвердження своєї невинуватості під час присяги надати свідчення шести шляхтичів – римо-католиків¹¹⁸. Слід припустити, що для реалізації своєї мети

¹¹¹ Ділова мова Волині і Наддніпрянщини... – С. 220–267.

¹¹² Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16. – С. 11.

¹¹³ *Kempa T. Wobec kontreformacji.* – S. 520–521.

¹¹⁴ *Latopisiec Joachima Jerlicza.* – Т. 1. – S. 101.

¹¹⁵ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. VI. – С. 781–783.

¹¹⁶ Там само. – С. 776–780.

¹¹⁷ *Rolle A. J. Niemierycze // Rolle A. J. Opowiadanie Historyczne. Seria III.* – Warszawa, 1882. – Т. 2. – S. 222–223.

¹¹⁸ *Tazbir J. Antytrynitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVII wieku // Z polskich studiów sławistycznych. Seria 4: Historia.* – Warszawa, 1972. – S. 108; *idem. Niemirycz (Niemierycz) Jerzy h. Klamry (1612–1659) // Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1997. – Т. XXII. – S. 813; *Kempa T. Wobec kontreformacji.* – S. 506.

воевода у 1646 р. навіть забезпечив своє обрання депутатом Коронного трибуналу на житомирському сеймику¹¹⁹.

Це обмежувало парламентські можливості підкоморія. Він свою увагу, значною мірою, сконцентрував на захисті аріанізму, намагаючись вплинути на ситуацію через пруські сеймики, де домінували протестанти. Тому багато часу Немирич проводив там, а на Київщині діяв через своїх родичів та сподвижників. Новий інструментарій, застосований київським підкоморієм, виявився недостатньо ефективним. Після його обрання сеймовим послом востаннє – у 1641 р., лише на сеймику 1643 р. його партії вдалося забезпечити обрання послом Самуїла Припковського, аріанина й давнього співпрацівника Ю. Немирича¹²⁰.

Намагаючись якимось чином нейтралізувати Я. Тишкевича, Юрій та його брат Владислав припустилися помилки, яка мала вагоме значення для послаблення позиції їхнього угруповання в цілому. В Олевській волості їхні маєтності сусідили з землями дядька – Олександра Немирича, палкого прихильника “грецької” релігії та силових методів у суперечках зі слабшими сусідами. Олександр був підданий баніції та інфамії сеймовим судом, а київський воевода видав універсал, яким скликав шляхту на виконання цього вироку. Юрій та Владислав Немиричі вирішили використати цю ситуацію у власних інтересах. Вони підмовили Прежовського (Івана, державцю с. Лопатичі в Олевській волості Немиричів¹²¹) напасти на О. Немирича, надавши йому своїх слуг, що мали видавати себе за слуг Я. Тишкевича. Немирича захопили в його Олевському маєтку, побили, вивезли й покинули в лісі. Розлючений воевода переконав Прежовського розповісти на сеймику правду, чим не лише знівельовав задум Немиричів, але й повернув справу на свою користь. З’їзд не лише визнав інформацію воеводи правдивою, але й підтримав його своєю атестацією¹²². На захист О. Немирича віддали свої голоси 20 шляхтичів¹²³. Якщо голоси маршала сеймика¹²⁴ Л. Олізара-Волчкевича, житомирського войського В. Рильського, Миколая Сусла, слуги воеводи¹²⁵, цілком прогнозовано знайшлися серед опонентів Ю. Немирича, то знаходження в їх середовищі цілої низки представників православно-консервативної партії (Ф. Єлець, Ф. Проскура-Суцанський, Д.-Ю. Воронич, Я. Тиша-Биковський, І. Грузевич-Нечай, Ф. Виговський та ін.) засвідчило початок розриву співпраці цієї партії з угрупованням підкоморія. Підтримав О. Немирича й католик київський чашник С. Тишкевич, який мав споріднені зв’язки з Юрієм. Зовсім несподівано для підкоморія до його опонентів на сеймику потрапили прямо чи опосередковано пов’язані з ним Станіслав Третяк¹²⁶ та Адам Рабштинський.

¹¹⁹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. – S. 180.

¹²⁰ Litwin H. Równi do równych. – S. 23–24.

¹²¹ Див.: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 141 об. – 142 об.

¹²² Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16. – С. 22; Rolle A. J. Niemierycze. – S. 218–220; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. – S. 179.

¹²³ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 337–338 зв.; *Задорожна О.* Рід Немиричів у шляхетській корпорації... – С. 208.

¹²⁴ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16. – С. 22.

¹²⁵ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 18. – С. 6.

¹²⁶ Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. / Упоряд. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. – К., 1946. – С. 16–17.

Процеси на Люблінському трибуналі та ситуація навколо О. Немирича скорочували число прибічників київського підкоморія. Тиск на них набирав обертів. На початок 1646 р. один з клієнтів Юрія аріанин Томаш Модлішевський заявляв перед житомирським гродським урядом, що відсидів 12 неділь у в'язниці за вироком у справі з Я. Тишкевичем, а його одновірець, слуга підкоморія Ян Богущкий потерпав від тиску слуг воєводи – житомирського підстарости Криштофа Цисовського та ксьондза Павла Поліковського¹²⁷.

Найбільше ж вдарила по угрупованню Немирича на сеймику зміна позиції ситуативних союзників.

Ослабла підтримка табору Немиричів зі сторони Вороничів. Ще в середині 1643 р. один з них – київський скарбник Д.-Ю. Воронич, закликаний як свідок у блюзнірстві Юрія під час присяги на підкоморство, давав показання, які не можна потрактувати як прихильні до якоїсь сторони¹²⁸. Але згодом частина Вороничів потрапила під тиск з боку Я. Тишкевича. Про це свідчить демарш посла на сейм 1645 р., згаданого Данила-Юрія Воронича, під час самого форуму. Воронич заявив, що він став послом під примусом воєводи. З огляду на це, скарбник відмовився виконувати функції посла й брати участь у сеймових засіданнях¹²⁹. Як причина згоди бути послом (на чому нібито наполягав Я. Тишкевич) розглядалися підготовка й укладення договору з Я. Тишкевичем щодо продажу частини Ржищева, маєтності Данила¹³⁰. Київська шляхта сприймала демарш київського скарбника цілком серйозно, адже через понад рік (у вересні 1646 р.) на сеймику в Житомирі Я. Тишкевич змушений був давати пояснення зібраній на ньому братії. За його версією, що задовольнила більшість сеймикуючої шляхти, він, лобіюючи кандидатуру Д.-Ю. Воронича на передсеймовому сеймику 1645 р., виконував прохання його дядька – київського підчашого Федора Воронича¹³¹. Перевірити це було неможливо, Федір вже 3 вересня 1646 р. згадується як небіжчик, а сеймик відбувся 14 вересня¹³².

Дали тріщину відносини Немиричів з Криштофом Третьяком. Його родина мала довгорічні зв'язки з Немиричами. Криштоф був державцею маєтків Ю. Немирича, мав спільні інтереси з близьким до київського підкоморія С. Войнаровським. Його дружина Олександра Рабштинська представляла родину, також близьку до Немиричів¹³³. Свідченням погіршення відносин К. Третьяка з Немиричами став його позов у середині травня 1645 р. до Владислава Немирича, в якому він звинуватив овруцького старосту в захопленні

¹²⁷ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17. – С. 8, 9.

¹²⁸ *Rolle A. J. Niemierycze.* – S. 222 (Я. Тишкевич закликав дати показання свідків присяги Ю. Немирича на київських гродських рочках, але вони на тоді ще не готові були загострювати конфлікт, тому навіть родич воєводи – київський чашник Станіслав Тишкевич – давав такі самі “розмиті” показання).

¹²⁹ *Mazur K. W stronę integracji z Koroną.* – S. 180.

¹³⁰ *Litwin H. Równi do równych.* – S. 106; *Litwin G. З народу руського.* – С. 263.

¹³¹ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17. – С. 43; *Mazur K. W stronę integracji z Koroną.* – S. 180.

¹³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 111.

¹³³ *Litwin H. Równi do równych.* – S. 137–138.

міста Михайлова (Лопані), сс. Болсуни, Васильківці, Гошів Овруцького староства, що перебували в оренді позивача¹³⁴. Ще раніше (1643 р.) Третяки вели суперечку з В. Немиричем щодо містечок Лугин і Пелча¹³⁵, яку вдалося погодити шляхом віддачі їх в оренду К. Третяку¹³⁶. Зважаючи на факт підтримки більшістю Вороничів та Третяків Православної церкви, можна здогадно думати про погіршення стосунків Немиричів з частиною православної шляхти через згаданий напад на їхнього дядька Олександра.

Втратили Немиричі можливість дієво впливати на позиціонування католиків Київського воєводства з огляду на смерть восени 1644 р. київського чашника Станіслава Тишкевича. Хоча він і доводився двоюрідним племінником Януша, але був одружений із сестрою Юрія й Владислава Немиричів Софією, аріанкою за віровизнанням. Остання, так само як і брати, претендувала в 1640 р. на маєтки померлої тітки Олександри Гостської, в тому числі й Гошу. Хоча брати “прибрали” цей спадок до своїх рук, але Софія, правдоподібно, отримала якусь компенсацію, бо даний факт не викликав ширшого резонансу¹³⁷. Така спорідненість з Немиричами визначала балансування С. Тишкевича між партіями воєводи й підкоморія¹³⁸. Не випадково в середині 1643 р. Станіслав на заклик Я. Тишкевича, так само як і Д.-Ю. Воронич, відмовився давати чіткі показання проти Ю. Немирича щодо його “незаконного” сходження на уряд.

Не лише в парламентському житті воєводства воєводи вдалося сильно обмежити можливості угруповання Немиричів. Для прикладу, можна простежити динаміку конкуренції між партіями в обороні південно-східних рубежів воєводства й Речі Посполитої. На середину 1640-х років припало два загострення відносин з Кримським ханством. Це битва під Охматовом наприкінці січня 1644 р. та задніпровський похід у середині січня 1646 р. на Муравський шлях війська, очолюваного польним гетьманом Миколаєм Потоцьким. Під Охматовом Немиричів (Юрія й Владислава) персонально не було, але разом вони виставили 500 кіннотників. Януш Тишкевич, зафіксований як снятинський староста, надав у розпорядження С. Конєцпольського 100 вершників. З людей, близьких до воєводи, лише київський земський суддя Стефан Аксак привів на поле битви 200 кіннотників¹³⁹. Луцький передсеймовий сеймик Волинського воєводства 1645 р. в своїй інструкції на сейм відзначив заслуги під час цієї битви серед інших саме київського підкоморія й овруцького старости¹⁴⁰. Не виключено, що київський воєвода та його прибічники своєю обмеженою участю протестували проти протекції Ю. Немирича з боку очільника коронного війська під Охматовом, гетьмана С. Конєцпольського. Задніпровський похід січня 1646 р. дає зовсім іншу

¹³⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 335.

¹³⁵ *Heleniusz*. Pamiątki polskie z różnych czasów. – Т. 1. – S. 276.

¹³⁶ *Задорожна О.* Норинська волость Немиричів першої половини XVII століття: склад, формування, населення // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 56.

¹³⁷ *Tazbir J.* Niemirycz (Niemierzycz) Jerzy... – S. 813.

¹³⁸ *Litwin H.* Równi do równych. – S. 128–129.

¹³⁹ *Scriptores rerum Polonicarum.* – Т. XIX. – S. 47.

¹⁴⁰ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 303.

картину. Воєвода з'явився до війська особисто на чолі тисячі кіннотників. Близький до нього київський чашник Феліціян Тишкевич привів 100, а згаданий С. Аксак – 300 вершників. Натомість Немиричів компут не фіксує¹⁴¹. Тим часом, на королівському дворі розраховували на придворні почти обох магнатів та їхніх угруповань. Про це свідчить компут, укладений у травні 1646 р. у зв'язку з планованою війною проти Османської імперії. Згідно з ним, Я. Тишкевич мав виставити 200 вершників-гусарів, а Ю. Немирич – 100 кіннотників того самого роду військ¹⁴².

Після смерті у березні 1646 р. коронного гетьмана С. Конєцпольського, який всіляко протегував Ю. Немиричу з огляду на його військові заслуги й потенціал, для підкоморія настали скрутні часи. Починаючи з сейму 1645 р. (про нього див. далі), угруповання Ю. Немирича, правдоподібно, не спромоглося на житомирському сеймику пролобіювати жодного посла на сейм, жодного депутата до трибуналу. Воєвода, використовуючи загальну атмосферу в країні, спромігся не лише втягнути Ю. Немирича у безконечні судові процеси, відсікти від можливої співпраці з ним православних, але й посіяти в його угрупованні відчуття безперспективності та навіть певний хаос. Наприклад, у 1646 р., після завершення терміну оренди Приборської волості, віддалився від Немиричів один з чільних діячів їхнього угруповання С. Припковський. Внаслідок переговорів, розпочатих ще з коронним гетьманом С. Конєцпольським¹⁴³, він взяв в оренду від його сина Олександра м. Лешнів та належні до нього села в Волинському воєводстві¹⁴⁴. Того ж року члени партії Немирича, аріани Миколай та його син Ян Беневські заявляли про порушення своїх інтересів внаслідок укладення якоїсь трансакції між Владиславом Немиричем та Я. Тишкевичем¹⁴⁵. Насправді ж, крім агітації Немиричів щодо переходу на католицизм, на жодні компроміси їхні опоненти йти не збиралися.

На цьому тлі втрачала своє значення на житомирському сеймику й православно-консервативна партія. На сеймах 1645, 1646 і 1647 р. факція воєводи погоджувалася на обрання принаймні двох православних послів – Д.-Ю. Воронича у 1645 та С. Лева в 1646 р. Однак, як знаємо з джерел, Д.-Ю. Воронич був обраний всупереч своєму бажанню, а С. Лева небезпідставно приписують близькі відносини з Я. Тишкевичем¹⁴⁶. Депутатом на Люблінський трибунал у 1645 р. став Михайло Воронич¹⁴⁷, але більше фактів

¹⁴¹ *Scriptores rerum Polonicarum*. – Т. XIX. – S. 111; *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego...* – S. 688–689.

¹⁴² *Голінський М. Silva rerum (1648–1665)* [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3]. – К., 2019. – Ч. 1: 1648–1649 / Упор. О. Заяць, Я. Федорук. – С. 40–41.

¹⁴³ *Litwin H. Równi do równych*. – S. 141.

¹⁴⁴ *Національно-визвольна війна...* – С. 65.

¹⁴⁵ *Archiwum Państwowe w Lublinie*. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 74. – K. 988–988 v.

¹⁴⁶ *Latopisiec Joachima Jerlicza*. – Т. 1. – S. 67. Однозначно до прибічників київського воєводи його відніс К. Мазур (*Mazur K. W stronę integracji z Koroną*. – S. 180); Г. Літвін вважає, що для цього немає достатніх підстав, але його спроба прив'язати С. Лева до православно-консервативної партії не виглядає безсумнівною (*Litwin H. Równi do równych*. – S. 143).

¹⁴⁷ *Вінниченко О. Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 років*. – С. 296.

представництва в цьому інституті членів угруповання не зафіксовано. Дані за ці три роки є неповними, але наявні є природною вибіркою, а вона чітко показує виразне домінування партії воєводи на сеймику Київського воєводства.

З вибухом Козацької революції стосунки між партіями Тишкевича й Немирича залишалися напруженими. У червні 1648 р. воєвода скликав сеймик Київського воєводства, де було обрано чотирьох ротмістрів для оборони воєводства – Юрія Голуба, Стефана Лева, Михайла Аксака і Криштофа Тишкевича¹⁴⁸. Тоді, а може й раніше, підкоморій розпочав свій політичний дрейф у бік опозиційно налаштованого щодо королівського двору краківського воєводи Станіслава Любомирського¹⁴⁹. Втім, спроб якимось чином впливати на сеймик Київського воєводства Юрій в цей період не робив. У другій половині липня він брав участь у роботі конвокаційного сейму, де йому знову пригадали невизнання св. Трійці. На це підкоморій відповів, що тут не сеймик, а конвокація¹⁵⁰. Київський воєвода, натомість, весь 1648 р. з початку Козацької революції займався організацією оборони як у Київщині, так і на Волині¹⁵¹. Під час елекційного сейму (16 листопада 1648 р.) він знову поставив питання про позбавлення Ю. Немирича уряду підкоморія, покликаючись при цьому на ухвалу пруського сеймика у справі аріан та нібито існуючі давні права Київського воєводства, згідно з якими займати уряди могли лише католики й православні. Крім цього, він вимагав примушення аріан до продажу своїх маєтків на Київщині. Немирич на це відповів, що зрікається тієї секти (аріан), а є таким самим дисидентом, як і інші не католики¹⁵². На початку 1649 р. воєвода перебував у Кракові на коронаційному сеймі Яна Казимира. Після цього Я. Тишкевич відвідав Варшаву, їдучи з якої до Любліна, помер¹⁵³.

Смерть воєводи відкрила перед Ю. Немиричем широке поле діяльності. 15 березня 1649 р. у Луцьку відбувався реляційний сеймик Київського воєводства. Цей шляхетський з'їзд засвідчив повернення угруповання київського підкоморія до активної політики, зокрема маршалком вперше з 1643 р. був обраний аріанин – Владислав Хребтович-Богуринський. Як відповідь за тривалі спроби позбавити Юрія уряду підкоморія, сеймик ухвалив рішення просити короля призначити виборні уряди земських судді, підсудка і писаря. Щодо останніх двох, то вони на той час були не осаджені, але уряд судді належав Стефанові Аксаку, давньому опоненту підкоморія, у тому числі й у боротьбі за підкоморство у 1641 р. Він, будучи серйозно хворим, вибрався на проживання з Київщини до Пулав (між Любліном і Радомом)¹⁵⁴,

¹⁴⁸ Latopisiec Joachima Jerlicza. – Т. 1. – С. 66–67.

¹⁴⁹ *Tazbir J. Niemirycz (Niemierzycz) Jerzy...* – С. 813.

¹⁵⁰ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – Т. 2. – С. 91.

¹⁵¹ *Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych.* 1646. 1648. – Lwów, 1869. – Т. 2: Polska w r. 1648. – С. 168–169, 205–206, 340–341.

¹⁵² *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – Т. 2. – С. 149; *Tazbir J. Niemirycz (Niemierzycz) Jerzy...* – С. 813.

¹⁵³ Latopisiec Joachima Jerlicza. – Т. 1. – С. 101.

¹⁵⁴ *Rulikowski E. Motowidłówka.* – С. 746.

але, все одно, мав утримувати уряд до смерті. Тому, можливо, прихильники підкоморія опосередковано піддавали сумніву законність зайняття Стефаном цієї посади. Брат Стефана Михайло, присутній на сеймику, мав з ним якийсь давній конфлікт і відкрито не протестував. Відзначаючи, що попередні поборці подимного й чопового (Ф. Проскура-Сущанський, Ф. Воронич і його нащадки, О. Ленкевич-Іпогорський, В. Рильський, К. Тишкевич) не доплатили на сеймик зібраних коштів, шляхта доручила комісарам їх стягнути. Призначені поборці повністю представляли партію підкоморія: Миколай Прушинський, Остафій Тушовський, Адам і Олександр Корчевські; чопове, шос і фурманки доручалося зібрати близькому в цей період до Немирича Янові Крентовському. Для організації повітових рот призначалися комісари: аріани Ю. Немирич, В. Хребтович-Богуринський, Томаш Казимирський і католик київський підстолій Михайло Аксак. Немирич, крім цього, отримав уряд генерального полковника¹⁵⁵. Зрештою, навіть посла до короля від сеймика однозначно належали до табору підкоморія – Стефан Немирич і Томаш Казимирський. Ухвалу сеймика підписала 21 особа. Принаймні третину з них склали аріани (брати Юрій і Владислав Немиричі, В. Хребтович-Богуринський, Р. Тушинський, Т. Модлішевський, Т. Казимирський, М. Прушинський). Католики були представлені як членами угруповання підкоморія (Я. Крентовський, Адам і Олександр Корчевські), так і ситуативними союзниками (М. Аксак). Подібним чином сформувалася й група православних шляхтичів. Вацлав Юревич, Ян Свищевський чи Андрій Миколаєвський мали попередні контакти з Немиричами; натомість, в силу тих чи інших обставин, на сеймику опинилися Михайло Єрлич та Григорій Липлянський¹⁵⁶. З цього часу Ю. Немиричу вдалося на п'ять років повернути собі роль одного з основних парламентаріїв від Київського воєводства, щоправда, в умовах проведення сеймиків за його межами.

Передсеймовий сеймик 1645 року

Сеймик відбувся 2 січня 1645 р. у Житомирі. Саме на цей шляхетський з'їзд припав пік протистояння факцій Я. Тишкевича й Ю. Немирича. Сама процедура організації роботи сеймика давала воєводі додаткові козири. Листи про проведення певного дня передсеймового шляхетського з'їзду канцелярія надсилала завчасно, але орієнтовно декілька десятків листів (креденсів) формувалися в один фасцикул, який скеровувався саме воєводі. Іменні листи отримували сенатори від воєводства (біскуп, воєвода, каштелян) та 12 земських урядників (у цьому випадку міг зазначатися лише уряд). Також іменний лист мав отримати київський гродовий староста, але оскільки ним був київський воєвода, то зрозуміло, що лист не дублювався. Житомирський староста займався організацією роботи шляхетського з'їзду, але в нашому випадку це здійснював знову ж таки Я. Тишкевич. Відповідно він як староста не отримував окремого листа. Шість листів з віконцями воєвода мав надіслати найповажнішим представникам шляхетського соціуму, вписавши у віконця їхні

¹⁵⁵ Згодом (23 липня 1649 р.) цей уряд надав йому король Ян Казимир (Національно-визвольна війна... – С. 77).

¹⁵⁶ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 349–361.

імена й прізвища. Ще два-три десятки листів воєвода на свій розсуд скеровував авторитетним і популярним у воєводстві шляхтичам¹⁵⁷. На початку 1640-х років монополія київського воєводи в отримванні листів з канцелярії дещо похитнулася, але не істотно. З 1 і 7 грудня 1641 р. з канцелярії було відправлено два фасцикули з листами (близько десяти кожний): один на адресу воєводи, другий – каштеляна. Кожний сенатор мав право на власний розсуд заповнити ці листи¹⁵⁸. Як вже згадувалося, каштелян О. Пісочинський сеймикомовими справами Київського воєводства цікавився мало.

Судячи з перебігу подій, київський воєвода вирішив за будь-яку ціну обрати послами на сейм прийнятних для себе осіб. Я. Тишкевич взагалі вирізнявся схильністю до застосування силових методів щодо своїх супротивників. Так, ще будучи лише житомирським старостою, у 1627 р. він обсадив замок піхотою, а всі потенційні житлові приміщення в місті наказав зайняти своїй челяді. Як наслідок, доступ його опонентів на депутатський сеймик виявився заблокованим, і, зрозуміло, що суддями на трибунал були обрані креатури, визначені Тишкевичем як пріоритетні¹⁵⁹. Цього разу завдання воєвода виконував подібне, однак з огляду на потенціал факції Ю. Немирича застосовані засоби мали бути масштабнішими.

Одноосібно та силами найбільш відданих прибічників і своїх слуг проводити силову акцію, та ще й скеровану на порушення безпеки відбуття сеймика, було доволі небезпечно. Тому Я. Тишкевич попередньо мав заручитися підтримкою з боку сенаторів, які теоретично могли бути присутніми на сеймику, а також, до певної міри, нейтралізувати православно-консервативну партію. Найбільш утаємниченим у плани воєводи цілком закономірно став його родич, коронний конюший, майбутній сандомирський воєвода кн. Владислав-Домінік Заславський. Складно оцінити, які сили князя були залучені до силової акції у Житомирі. Відомо, що в ній брали участь козаки й слуги Заславського під керівництвом крупського старости Міроша Вілямовського та базилійського старости Вацлава Щербини. Правдоподібно, воєвода отримав згоду на силову акцію проти угруповання Ю. Немирича від київського римо-католицького біскупа Александра Соколовського. Підтримка полягала в потенційних зусиллях біскупа не дати справі хід під час відбуття вального сейму. Натомість Я. Тишкевич зосередив у Житомирі максимально можливі сили. Насамперед, це ресурси самого воєводи: волоська хоругва під керівництвом Попеля, піхотинці, очолювані Віхровським, драгуни під начальством капітана Юрія; значне число гайдуків привели слуги Януша з Бердичева, Махнівки, навіть з Києва (серед нападників названо щонайменше трьох київських намісників воєводи), з них два (Станіслав Бочковський та Петро Брудновський) виконували свої повноваження в 1645 р. До цього слід додати гайдуків, що служили у Житомирі й підпорядковувалися Тишкевичу як житомирському старості. Цілком зрозуміла поява

¹⁵⁷ Kancelaria koronna a Sejm walny. Instructarium / Oprac. W. Krawczuk. – Warszawa, 1995. – S. 90–91.

¹⁵⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dz. rękopisów. – Rkp. 2732. – S. 195–196, 225–226.

¹⁵⁹ Білоус Н. До історії шляхетського самоврядування... – С. 120.

серед організаторів недопущення на сеймик представників партії Ю. Немирича київського чашника Феліціана Тишкевича. З усіх двоюрідних братів воєводи, як вже відзначалося, він був найбільш наближеним до нього. А крім цього, Феліціан мав неабиякий військовий досвід у боротьбі з козаками і татарами як ротмістр. Ще один досвідчений вояк взяв участь у організації блокади шляхетського з'їзду. Це відомий ротмістр Марек Гдешинський, який разом з братом Стефаном названий серед співорганізаторів безчинств у Житомирі. Чи був він найнятий воєводою за гроші, чи спокушений якимись його обіцянками, сказати важко. Серед шляхти, яку не можна зарахувати до слуг воєводи, участь у протидії людям Ю. Немирича брали Миколай і Северин Потоцькі герба "Любич". Вони, здається, мали затяжний сусідський конфлікт з овруцьким старостою В. Немиричем. Не випадково у квітні 1651 р. жовніри охотницьких корогов В. Немирича чотири тижні стаціонували у маєтках С. Потоцького (Клинець, Велидники та ін., неподалік від Овруча), що призвело до їх значного розграбування¹⁶⁰. Сумарно парамілітарні сили Я. Тишкевича (драгуни, волохи, козаки, гайдуки тощо) склали близько 2 тис. – число достатнє, щоб заблокувати будь-які спроби прибічників київського підкоморія потрапити на сеймик¹⁶¹.

У день проведення сеймика прихильники підкоморія виявили, що потрапити їм на місце засідання є справою проблематичною. Невелику вуличку між замковими воротами й будинком, де відбувався з'їзд, у шість шеренг перегородили озброєні гайдуки, пропускаючи лише визначених воєводою осіб. Прибічники підкоморія на чолі з В. Немиричем відійшли/від'їхали до своїх будинків чи квартир у Житомирі. У ситуації, коли потрапити на місце сеймикування не було можливості, відповідь напрошувалася сама собою – проведення альтернативного сеймика й обрання на ньому власних послів на сейм. Але Я. Тишкевич вирішив не допустити такого розвитку подій. Завчасно, ще за декілька днів перед проведенням шляхетського з'їзду воєвода розпорядився поробити діри в новому замковому паркані, де було розміщено гармати для стрільби по шляхетських будинках. Вже в день сеймикування по міських ровах та інших придатних для цього місцях було влаштовано засади з пахолків воєводи, число яких оцінювали в декілька сотень. Попри це, відсічені від сеймика шляхтичі, розпорошені по різних квартирах, планували з'їхатися у господі на Проциному куті Житомира, де зупинився В. Немирич та його слуги. Тому, як тільки розпочався сеймик на замку, Ф. Тишкевич на чолі тисячі озброєних людей рушив із замку в місто, де розпочали розшук опозиціонерів. Їх блокували в місті, не даючи виїхати. Логіка цих дій прибічників воєводи зрозуміла – не дозволити внести протестацію до якогось гродського уряду. У ході сутичок виявилися поранені, насамперед

¹⁶⁰ Національно-визвольна війна... – С. 247–248.

¹⁶¹ Основне джерело цих розрахунків – декрет сеймового суду від 1 березня 1645 р. (РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 227–229 об.). Його фактологічна частина подається за інтерпретацією юристів овруцького старости Владислава Немирича, а отже, може характеризуватися певними перебільшеннями. Але оскільки правники Я. Тишкевича намагалися знівелювати справу в цілому, то очевидно, що подане в декреті з дійсністю надто не розходилося.

зі сторони прихильників Ю. Немирича. Зокрема, постраждали слуги В. Немирича – Томаш Модлішевський, Стефан Гувоєвський, Ясилковський, Гроховський, Семен Ставецький¹⁶².

Своїєї мети Я. Тишкевич досягнув – сеймик пройшов за задалегідь розробленим сценарієм. Партія Ю. Немирича виявилася не готовою до такого перебігу подій і взялася до оскарження дій київського воєводи. 3 січня нібито у Житомирі було укладено маніфестацію, в якій прибічники підкоморія оскаржували дії воєводи. Через два дні її за поданням Миколая Беневського вписали до книг Овруцького гроду, а 30 січня – вже за поданням ще одного “партійця”, Яна Страша – облягували до луцьких гродських книг¹⁶³.

Скаргу підписало 16 осіб. Припускаємо, що це число мало бути більшим, але якась частина прихильників Немиричів поїхала з Житомира ще 2 січня, не знайшовши житла й не потрапивши на замок. Крім цього, маніфестацію не підписали більшість слуг, поранених у Житомирі 2 січня, – Т. Модлішевський, С. Гувоєвський, Ясликовський, Гроховський. Не виключено, що поранення виявилися достатньо серйозними й їх негайно евакуювали з Житомира. Серед підписантів частина – це родичі Ю. Немирича. Крім брата Владислава, до них слід віднести київського ловчого Костянтина (дядько) й Владислава (двоюрідний брат)¹⁶⁴, Хребтовичів-Богуринських, київського стольника Стефана Войнаровського (швагер), Миколая Беневського (чоловік Катерини Войнаровської). Підписали скаргу й близькі до Ю. Немирича аріани – С. Припковський, Миколай Прушинський, Адам Стано, Миколай Беневський, Габріель Насиловський. Правдоподібно, антитринітаризм сповідував й Ян Страш, котрий подав маніфестацію для вписання до книг Луцького гроду. З перерахованих аріан М. Прушинський і М. Беневський перебували ще й в адміністративній залежності від В. Немирича як овруцькі підстароста й державця. Давні зв'язки з Немиричами мала група православних шляхтичів, зокрема Олександр Адамович Рапштинський, Самуїл Григорович і Григорій Сокори¹⁶⁵, Семен Федорович Шишка-Ставецький¹⁶⁶.

Принаймні 12 осіб, причетних до маніфестації (протестанти й Ян Страш), в ті або близько до тих років мали економічні зв'язки з Юрієм та

¹⁶² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 227–229 об.

¹⁶³ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 279–282.

¹⁶⁴ Приклад Владислава Хребтовича-Богуринського якраз демонструє відносну слабкість зв'язків усередині угруповання Немиричів. Будучи одруженим з донькою Олександра Немирича Єфросиною, Владислав не покинув табір Ю. Немирича після відомих подій з його дядьком у 1643 р. Користувався довірою підкоморія – був маршалком реляційного сеймика Київського воєводства в Луцьку (15.03.1649), що проходив під контролем Ю. Немирича. Але під час похорону його тестя наприкінці листопада 1649 р. в Олевську відбувся напад на це місто хоругви В. Немирича, під час якого Владислав отримав рани. Нібито саме внаслідок цього стольник помер у лютому 1650 р. (Національно-визвольна війна... – С. 114–115).

¹⁶⁵ Про свою належність до православ'я Самуїл Сокор вказав у заповіті (Там само. – С. 113).

¹⁶⁶ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 341 (поставив свій підпис під актом вибору Й. Тризни архімандритом Києво-Печерського монастиря).

Владиславом Немиричами (див. додаток 2). Ці зв'язки відображені в джерелах у двох формах: оренда й застава. Останні виразно переважали (бл. 80 %), що підтверджує тенденцію того часу, яка полягала у фінансовій залежності лідерів значних угруповань від кредитів, зокрема й близьких до себе осіб. Визначалося це як фактом необхідності дотримання прийнятих у Речі Посполитій стандартів організації магнатського двору та стилю життя його власника, так і потребами фінансування публічної діяльності (участь у сеймиках, сеймах, посольствах, плата за надані уряди й привілеї на маєтності тощо)¹⁶⁷. З огляду на це, навряд чи можна говорити про жорстку патронально-клієнтарну залежність шляхтичів, що формували сеймиківі факції. Це була радше обопільно вигідна співпраця, яка визначалася спільними тактичними інтересами й подібністю політичних поглядів. На підставі аналізу економічних зв'язків всередині факції київського підкоморія можна говорити про певну ієрархію в її структурі. Безумовно, друге місце після самих Немиричів належало київському ловчому Стефанові Войнаровському. Він одночасно належав до трьох страт партійців: родичі, одновірці, кредитори. Ловчий володів населеними пунктами у п'яти волостях Немиричів (Лугинська, Приборська, Топориська, Черняхівська, Шершнівська) та Ісайківському ключі. Дещо нижче стояв Самуїл Припковський, який не належав до родичів Немиричів, але був як визначним аріанином, так і досвідченим парламентарієм. Він тримав у заставі м. Приборськ і вісім сіл цієї волості. Наступний після аналізованого сеймика, 1646, рік завдав серйозного удару по партії Ю. Немирича – С. Войнаровський помер, а С. Припковський, як вже згадувалося, переорієнтувався на Конєцпольських. Важливу роль у таборі підкоморія відігравали Костянтин і Владислав Хребтовичі-Богуринські. І не стільки як родичі й аріани, скільки як земські урядники – обидва послідовно посідали уряд київського стольника. Відомо, що земські урядники мали переважне право голосу на сеймикових засіданнях. Слід відзначити ще двох осіб з оточення овруцького старости Владислава Немирича – Миколая Беневського та Миколая Прушинського. Крім того, що вони представляли антитринітаризм, їм належала істотна функціональна роль у забезпеченні підтримки партії з боку численної, але слабо організованої овруцької шляхти. Всі інші маніфестанти, як здається, – це рядові члени політичного угруповання, інтереси яких в силу тих чи інших причин збіглися з цілями Немиричів.

В умовах відсутності на сеймику факції Немиричів партія київського воєводи отримала беззаперечну перевагу. Маршалком шляхетського з'їзду обрали берестейського воєводи Криштофа Тишкевича, двоюрідного брата Я. Тишкевича. Оскільки кандидатуру маршалка подавали з середовища сенаторів, а воєвода часто в Житомирі бував єдиним сенатором, то особу Криштофа слід вважати зручною для нього. Ревний католик, талановитий військовий командир, непересічний парламентарій К. Тишкевич¹⁶⁸, без сумніву, користувався значною популярністю серед київської сеймикуючої

¹⁶⁷ Докладно про це див.: *Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej...* – S. 71–82.

¹⁶⁸ Див. його біограм: *Litwin H. Równi do równych.* – S. 139–140.

шляхти. Не занотований як прибічник воєводи, він усе-таки, як вже відзначалося вище, з ним активно співпрацював. Двічі підряд (1645, 1646) на передсеймових сеймиках, на яких виконував функції маршалка, берестейський воєводич обирався послом на сейм. Це було радше винятком у практиці парламентаризму Речі Посполитої. Традиційно маршалком ставала особа, рівновіддалена від різних факцій, а послами обиралися їх представники. Без опертя на найпотужнішу в той час факцію воєводи таку сеймову кар'єру Криштофові було зробити неможливо. Разом з тим, він мав довірчі відносини з представниками православно-консервативної партії, зокрема Вороничами. Так, воєводич засвідчив разом з Михайлом та Данилом-Юрієм Вороничами, Петром Проскурою-Суцанським запис від 3 листопада 1639 р. київського підкоморія Філона Воронича своїй дружині Марині Ободенській¹⁶⁹. Тишкевич став одним з опікунів дітей Федора Воронича, зрештою взяв шлюб з Геленою Вороничівною¹⁷⁰. За подимним реєстром 1640 р. Криштоф володів містами Стара й Нова Кодня – 223 дими¹⁷¹. Те, що він належав до людей, радше орієнтованих на королівський двір, ніж на якесь вузькорегіональне угруповання, свідчить його кар'єра після смерті Януша Тишкевича. Тоді Криштоф став житомирським старостою (1649), а врешті-решт отримав крісло в сенаті після номінації на уряд чернігівського воєводи (1654).

Крім К. Тишкевича, послами на сейм шляхетська спільнота обрала київського скарбника Данила-Юрія Воронича та Андрія Соколовського.

Д.-Ю. Воронича можна було б вважати представником православно-консервативної партії, якби не його заяви на сеймі, що він став послом під примусом воєводи. Останній, як вже зазначалося, викрутився, заявивши на депутатському сеймику 1646 р., що він забезпечив обрання скарбника за проханням покійного київського підчашого Михайла Воронича. Істину встановити навряд чи вдасться, але в обох випадках вирішальна роль воєводи в обранні Воронича послом не викликає сумнівів. Разом з тим, відносити скарбника до послів, що мали відстоювати інтереси факції Я. Тишкевича на сеймі, теж не можна, оскільки він відмовлявся там брати участь у голосуваннях. Данило-Юрій – син Василя Воронича й Гальшки Муховецької. Він сповідував православ'я, зокрема поставив свій підпис під обранням києво-печерським архімандритом Йосифа Тризни та київським митрополитом Сильвестра Косова¹⁷². Уряд київського скарбника Данило займав з 1640 по 1667 р.¹⁷³. Принаймні двічі обирався збирачем подимного податку в воєводстві – 1643 і 1650 рр. Обидва рази вчасно звітував перед сеймиком про зібрані суми¹⁷⁴. За даними 1640 р. скарбник володів с. Крошня (8 димів), разом з дядьками Федором і Михайлом містами Шумськ, Ржищів, Ходорків та

¹⁶⁹ AGAD. – Zbiór Czołowskiiego. – Sygn. 435. – S. 81–82.

¹⁷⁰ Litwin H. Równi do równych. – S. 140.

¹⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 870.

¹⁷² АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 341, 347.

¹⁷³ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego... – S. 57. Данило-Юрій написав свій тестамент 4 квітня 1667 р. (AGAD. – Zbiór Czołowskiiego. – Sygn. 435. – S. 13).

¹⁷⁴ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16. – С. 22; Опись актовой книги Киевского центрального архива № 19. – С. 35.

околицьніми селами (сумарно 748 димів)¹⁷⁵. Таким чином, Данилові могло належати близько 250 димів. 1641 р. Михайло, Федір і Данило-Юрій поділили маєтності по покійному підкоморію Філонові Вороничу (Ходорків, Ржищів з навколишніми селами). Данило отримав м. Ходорків (в дійсності половину, бо іншою володіли Тиші-Биковські), сс. Гуляники, Липів Ріг, пасіку на Іван-горі, третю частину Ржищева та прилеглих сіл¹⁷⁶. Свою частку у Ржищеві й Ходорків скарбник у 1643 р. записав Я. Тишкевичу¹⁷⁷. Але з реалізацією трансакції виникли проблеми, бо на початку червня 1643 р. воєвода заявляв, що Воронич відмовляється виконувати свій запис¹⁷⁸. Зрештою, найпізніше 1644 р. частки Данила в Ржищеві й Ходоркові опинилися в руках Я. Тишкевича¹⁷⁹. Мав скарбник певну спадкову частку у селі Грушки, яку восени 1646 р. відчужив двоюрідному братові Самуїлові Вороничу¹⁸⁰. Натомість у 1650 р. Самуїл і Олександр Вороничі подарували Данилові частину села Куші¹⁸¹. З середини 1650 р. скарбник зафіксований як управитель Горностайнопільської волості троцького воєводи М. Абрамовича¹⁸². На початку Козацької революції скарбник утік на захід, віддавши на зберігання майнові документи в Денешівський монастир. Це, втім, не вберегло їх від знищення¹⁸³. Данило-Юрій перебував у шлюбі з Анастасією Жуковською, мав сина Філона. Розгалужені родинні зв'язки (крім згаданих двоюрідних братів, через своїх сестер він поріднився з Боженцькими, Голубами, Змігородськими¹⁸⁴) дозволяли Вороничу залишатися достатньо примітною постаттю в шляхетському соціумі воєводства. Г. Літвін слушно зауважив, що скарбник від 1644 р. перебував під тиском воєводи, але все одно намагався балансувати між його угрупованням і партією Ю. Немирича¹⁸⁵.

Андрій Соколовський, правдоподібно, син вихідця з Корони Яна Соколовського, який був одним з довірених служебників краківського каштеляна кн. Януша Острозького. Ян фігурує як економ маєтностей каштеляна, у 1603–1611 рр. зафіксований як чуднівський староста. Він виступав інформатором князя про події на Київщині, в тому числі й на житомирському сеймику. Ян шляхом різних трансакцій набув низку населених пунктів, зокрема Лісівщину та Холоснів¹⁸⁶. Після смерті каштеляна Соколовський перейшов на службу до Заславських. У нього, крім Андрія, було ще принаймні два

¹⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 879, 887.

¹⁷⁶ AGAD. – Zbiór Czołowskiego. – Sygn. 435. – S. 101–110.

¹⁷⁷ Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... – Т. II. – S. 256.

¹⁷⁸ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 16. – С. 5.

¹⁷⁹ Litwin H. Równi do równych. – S. 141.

¹⁸⁰ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17. – С. 51.

¹⁸¹ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 19. – С. 13.

¹⁸² Національно-визвольна війна... – С. 118, 168.

¹⁸³ Там само. – С. 182.

¹⁸⁴ Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... – Т. II. – S. 255–256.

¹⁸⁵ Litwin H. Równi do równych. – S. 142.

¹⁸⁶ AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – No. 9. – Т. I. – S. 120; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т. XXI: Ziemie Ruskie. Ukraina / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 9, 133; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Уклад. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – С. 116, 158, 178, 220–221, 308, 316, 318–319; Litwin H. Równi do równych. – S. 21.

сини: Криштоф і Войцех. Якийсь Войцех Соколовський за вірну службу кн. К.-В. Острозькому та участь у походах проти татар у 1602 р. був нагороджений патроном (точніше, київським підвоєводою Вацлавом Вільгорським) плацом у Києві біля Миколая Йорданського, сіножаттю Пунище, ґрунтом Борки та озером Косар над Дніпром. Після смерті воєводи король Сигізмунд III на сеймі 1609 р. цей привілей для Войцеха підтвердив¹⁸⁷. З 1620-х років Войцех і Андрій діяли спільно. У 1624 р. вони напали на будинок Валентія Жачковського, що стояв у лісі біля с. Соболівка Київського повіту¹⁸⁸, а 1630 р., всупереч волі брата Криштофа, заволоділи майном вже покійної матері¹⁸⁹. Саме Войцех у 1640 р. сплатив подимний податок з містечка Лісівщина, в якому налічувалося 60 димів¹⁹⁰. Він завершив своє життя у 1648 р., коли повсталі козаки й селяни розправилися з ним¹⁹¹. Криштоф у 1618 і 1619 рр. виконував обов'язки чуднівського старости¹⁹², на 1630 р. у Чуднові мав свій будинок, а незадовго перед тим ще служив київському воєводі кн. Олександрові Заславському¹⁹³. Тоді ж саме він зафіксований як власник с. Холоснів¹⁹⁴. Помер Криштоф перед 1640 р., за рік до того тримав у заставі с. Харковате¹⁹⁵.

Крім Войцеха й Криштофа, якимись родичами Андрієві доводилися іно-вrocławський чашник Миколай та Самуїл Соколовські, що тимчасово в 1644 р. фігурують у Київському воєводстві¹⁹⁶.

Раніше 1623 р. Андрій одружився з представницею місцевого панського роду Бутовичів Оленою¹⁹⁷. Остання з 1613 р. володіла частиною Брусилівської волості – містами Карабчин і Костівці, селами Осівці й Озеряни. Саме у Костівцях мешкало подружжя¹⁹⁸, а згадані маєтності й надалі лічилися за дружиною¹⁹⁹. На 1640 р. Андрієві належав Холоснів (46 димів)²⁰⁰. Також він володів частками у містечку Лісівщина й селі Злобичі²⁰¹. Подружжя мало двох дітей – сина, що помер малим, і доньку Катерину²⁰². Катерина

¹⁸⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 202. – Л. 139 об. – 140; Д. 204. – Л. 82 об., 84; *Ульяновський В.* Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 430.

¹⁸⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 209. – Л. 391–393.

¹⁸⁹ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14 / Сост. Л. Б. Ильницький. – К., 1875. – С. 14.

¹⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 875 зв.

¹⁹¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 408.

¹⁹² *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1894. – Т. XX: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław)* / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 98.

¹⁹³ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14. – С. 14, 52.

¹⁹⁴ Там само. – С. 38.

¹⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 611 зв.

¹⁹⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 221 об. – 222 об., 244 об. – 249.

¹⁹⁷ *Źródła dziejowe.* – Т. XXI. – S. 633.

¹⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 161 зв., 362 зв.

¹⁹⁹ *Литвин Г.* З народу руського. – С. 272.

²⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 875 зв.

²⁰¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 111, 371 зв., 392 зв., 401 зв., 408.

²⁰² *Latopisiec Joachima Jerlicza.* – Т. 1. – S. 83. З повідомленням Я. Єрлича про смерть сина Соколовських малолітнім мало узгоджується акт дарування, зафіксований у житомирських гродських книгах під 12 серпня 1646 р., Андрієм своєму синові Янові на суму

Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року

наприкінці 1643 – на початку 1644 р. була викрадена з батьківського дому Лукашем Хмелецьким у Таборівку і таким чином стала його дружиною. Спочатку Соколовські потрактували цей вчинок як “гвалт”²⁰³. Судовий процес, розпочатий Андрієм, не дійшов до завершення, бо Лукаш помер у 1645 р. На початку 1646 р. Соколовський фіксується як королівський секретар і член королівської комісії для відмежування с. Крошня Д.-Ю. Воронича від земель сусідів²⁰⁴. 1647 року померла дружина Андрія Олена²⁰⁵. Чоловік пережив дружину більш ніж на 10 років. На початок 1649 р. їхня донька Катерина вже була заміжньою вдруге – за майбутнім київським земським суддею (з 1661 р.) Богуславом-Яном Гораїном. Саме Катерині Андрій передав маєтності покійної матері – Костівці, Карабчин, Озеряни, Осівці²⁰⁶. В останні роки королівський секретар виявляв помірну активність на сеймику київської шляхти. Зокрема, у 1650 р. обирався одним зі збирачів податків, але звіту сеймикуючій шляхті не надав, тому його зобов’язали доставити кошти, передбачені для утримання шляхтичів-вигнанців з Київського воєводства у Парчевському старостві²⁰⁷. Правдоподібно, донька Катерина померла раніше за батька²⁰⁸. Принаймні, у 1661 р., коли Соколовський продавав с. Холоснів своєму зятюві, Катерина вже не згадується²⁰⁹.

Серйозного опертя на жодну з трьох факцій житомирського сеймика Андрій, як видається, не мав, хоча й заслужив у Я. Єрлича епітет “чоловік добрий”²¹⁰. Основну заслугу в лобюванні його кандидатури як посла на сейм 1645 р. слід віддати київському біскупові Александрові Соколовському. Не виключено, що вони могли бути навіть якимись родичами. Джерела підтверджують співпрацю обох Соколовських на Київщині, принаймні в 1644 – на початку 1645 рр. Найбільш яскравим зразком цієї співпраці можна вважати акцію, здійснену з ініціативи біскупа, але під керівництвом Андрія, у середині квітня 1644 р. проти київських бернардинів. Відомо, що спочатку протеговані біскупом бернардини з достеменно не відомих причин вступили з ним у конфлікт і навіть перебралися з Фастова до Києва²¹¹. У Києві вони, ймовірно, якимось чином заважали економічній діяльності біскупської юридики (фактично міста в місті) Біскупщина чи претендували на збір тих самих податків. З огляду на це, акція залякування бернардинів мала масштабний характер. Для її проведення були мобілізовані фастівські драгуни на чолі з капітаном Якубом Качковським, шляхтичі й простолюдини з цього ж міста,

8 тис. злотих (Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17. – С. 43). Може, й не таким “малим” помер Ян, як подано в цього автора.

²⁰³ *Latopisiec Joachima Jerlicza*. – Т. 1. – С. 83; ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 379 зв., 380, 393 зв.–394.

²⁰⁴ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 17. – С. 3.

²⁰⁵ *Latopisiec Joachima Jerlicza*. – Т. 1. – С. 59.

²⁰⁶ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 21 / Сост. И. П. Новицкий. – К., 1873. – С. 16.

²⁰⁷ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – С. 2.

²⁰⁸ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 21. – С. 16.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ *Latopisiec Joachima Jerlicza*. – Т. 1. – С. 83.

²¹¹ *Nagielski M. Sokołowski Aleksander...* – С. 111–113.

представники міської громади Біскупщини на чолі з вїтом Адамом Осецьким, – всього кілька сотень озброєних людей. Провідну роль в організації нападу відігравали Соколовські – Андрій, іновроцлавський чашник Миколай та Самуїл. Напад на бернардинів відбувся в той момент, коли вони, згромаджені в костелі, очікували приїзду “особи сенаторської” – поза всіляким сумнівом, А. Соколовського. Опускаючи деталі нападу, слід зазначити, що бажаного ефекту його ініціатори досягли – перестрашені бернардини декілька тижнів боялися покидати конвент і виходити в місто²¹². Тому слід гадати, що саме київський біскуп пролобіював обрання Андрія послом на сейм. Сам він цього зробити не міг – його бажання реалізовував Я. Тишкевич, якому потрібна була підтримка Александра Соколовського з огляду на обставини, в яких відбувався сеймик. Значна збіжність позицій Андрія й київського воєводи визначалася однозначним позиціонуванням першого як послідовного регаліста²¹³.

Отже, комплект послів, обраних на сеймику, не включав осіб, відверто орієнтованих на воєводу. Разом з тим, на кожного з них Я. Тишкевич мав вагомий вплив; всі вони завдячували своїм обранням саме йому й хоч-не-хоч мусили враховувати інтереси воєводи.

Інструкція на вальний сейм

Ухвалена на сеймику інструкція (див. додаток 1) містила позицію шляхти щодо пунктів королівської легації (послання), розісланої на сеймики, а також відображала настрої й цілі тієї частини київської шляхти, що потрапила на сеймик.

В цілому інструкція мала переважно прорегалістичний характер, що стало об’єктивним наслідком домінування на сеймику факції київського воєводи, яка орієнтувалася на позицію королівського двору. З цієї точки зору, інструкція волинського і, меншою мірою, вишенського сеймиків виглядали набагато опозиційнішими²¹⁴. Загальна тональність щодо королівських пропозицій на шляхетські передсеймові з’їзди житомирського сеймика близька до позиції сеймика Краківського воєводства²¹⁵. На останньому сеймику, поза всіляким сумнівом, домінувала партія краківського воєводи Станіслава Любомирського. Зокрема, одним з послів на сейм 1645 р. став один з його синів – білоцерківський староста Костянтин, а маршалком передсеймового сеймика обрали іншого сина воєводи – Єжи-Себастьяна²¹⁶. Особисті зв’язки воєводи, значний маєтковий комплекс Любомирських на Київщині, зокрема одне з найбільш багатих староств воєводства – Білоцерківське, дозволяли

²¹² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 221 об. – 222 об., 244 об. – 249.

²¹³ *Dzięgielewski J. Izba poselska...* – S. 110, 157. Автор цієї книги виявився єдиним дослідником, хто, хоч і опосередковано, вказав на виконання А. Соколовським функцій посла на сейм від одного з українських воєводств.

²¹⁴ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 283–312; *Akta grodzkie i ziemskie...* – Lwów, 1909. – Т. XX: *Lauda sejmikowe*. – Т. 1: *Lauda wiszeńskie 1572–1648 r.* / Oprac. A. Prochaska. – S. 479–488.

²¹⁵ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. – Kraków, 1953. – Т. II: 1621–1648 / Wyd. A. Przyboś. – S. 295–301.

²¹⁶ *Ibidem*. – S. 295, 301.

опосередковано впливати на позицію житомирського сеймика. Навряд чи цей вплив був вирішальним на інструкцію Київського воєводства, але, так чи інакше, остання по цілому ряду позицій збіглася зі змістом і тональністю інструкції Прошовицького сеймика Краківського воєводства. Парадокс полягав у тому, що партія С. Любомирського, як правило, часто виявляла опозиційність до королівської політики, на відміну від угруповання Я. Тишкевича, але перед цим сеймом чимало їх інтересів зблизилися. Слід відзначити, що до 1645 р. київська шляхта на своїх передсеймових сеймиках намагалася більш-менш координувати свої вимоги з волинським сеймиком, який вважався “преднейшим” серед шляхетських з’їздів українських воєводств. Своєрідний дрейф житомирського шляхетського з’їзду в бік Прошовицького можна пов’язати з поразкою в Житомирі угруповання Ю. Немирича.

Цілий ряд пунктів інструкції стосувався організації оборони кордонів Речі Посполитої. Симптоматично, що сеймик практично проігнорував переможну для країни і надважливу для воєводства битву з татарами під Охматовом наприкінці січня 1644 р. Так само вчинив і сеймик у Прошовицях. Натомість волинський сеймик оцінив цю битву як визначну вікторію, відзначаючи особливий внесок коронного гетьмана С. Конецпольського, краківського воєводи С. Любомирського, чернігівського воєводи М. Калиновського, київського каштеляна О. Пісочинського, чернігівського каштеляна А. Киселя, коронного конюшого В.-Д. Заславського, кн. Я. Вишневецького, Юрія та Владислава Немиричів²¹⁷. Вишенський сеймик виключив з цього списку чимало шляхтичів, але, все-таки, назвав С. Конецпольського, С. Любомирського, кн. В.-Д. Заславського, кн. Я. Вишневецького, додавши польного гетьмана Миколая Потоцького й калуського старосту Лукаша Жулкевського²¹⁸. Сеймик Люблінського воєводства відзначив лише С. Конецпольського, а ричарству дякував загалом²¹⁹. Можливою причиною відсутності в інструкції подячної клаузули героям Охматова стало небажання Я. Тишкевича й впливових членів його партії, наприклад, С. Аксака, відзначати внесок у цю перемогу С. Конецпольського (Немиричів можна було обійти), який виступив основним лобістом призначення Юрія Немирича на підкоморство.

Єдиним відголоском неординарної перемоги під Охматовом став пункт інструкції, який пропонував послам після консультацій з іншими представниками посольської ізби радше відмовитися від сплати данини татарам, а її кошти скерувати на зміцнення обороноздатності країни. З цього питання свою, дещо відмінну, позицію сформулював і вишенський сеймик. Шляхта в Судовій Вишні також вважала, що за умови згоди станів (обох палат і короля) сплату татарських упоминків слід припинити. Однак в разі їхньої відмови слід возити упоминки не далі Кам’янця-Подільського чи Хотина²²⁰. Холмський сеймик взагалі вважав, що відмовлятися від сплати упоминків не варто, оскільки це є умовою миру з Османською імперією²²¹.

²¹⁷ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 303.

²¹⁸ Akta grodzkie i ziemskie... – Т. XX. – Т. 1. – С. 481.

²¹⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – К. 41.

²²⁰ Akta grodzkie i ziemskie... – Т. XX. – Т. 1. – С. 482.

²²¹ Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668 / Oprac. W. Bondyra, H. Chmiterek, J. Ternes. – Lublin, 2013. – С. 251.

Відзначаючи роль кварцяного війська в обороні кордонів з боку Дикого Поля, київська шляхта в своїй інструкції виступила проти збільшення його чисельності, що, очевидно, пропонувалося в королівській легації на сеймики. Більше того, житомирський сеймик не дозволяв своїм послам схвалювати податки на утримання цього війська на сеймі, а наказував вимагати передати це право на реляційні сеймики. Подібну позицію зайняв і сеймик Волинського воєводства²²².

Вочевидь реагуючи на пункт королівської легації, інструкція Київського воєводства погоджувалася з необхідністю зміцнення цілого ряду замків країни. Насамперед, йшлося про ремонт фортифікацій Краківського замку, який вважався столичним і в якому зберігався архів Коронного скарбу. Згадувалося також про необхідність укріплення останнього замку в річпосполитській Лівонії (Курляндії) Диненбурга, але за рахунок скарбу Великого князівства Литовського. Ще одне місто мало отримати оновлені фортифікаційні споруди – Смоленськ. Інструкція житомирського сеймика вказує й джерела цієї реконструкції – прибутки з чотирьох місцевих волостей, визначених ординацією короля Сигізмунда III²²³. Разом з тим, київська шляхта додає до королівського переліку з цілком зрозумілих причин ще й Київ. Прошовицька та вишенська інструкції від королівського переліку не відходять, пропонуючи лише свої уточнення. Так, шляхта у Прошовицях вважала, що кошти на реконструкцію Смоленського замку мають бути видані зі скарбу Великого князівства Литовського, а от джерело фінансування обороноздатності Диненбурга не вказує²²⁴. Вишенський сеймик у своїй інструкції пропонує на останній замок кошти взяти з князівства²²⁵. У випадку ж Смоленська цей з'їзд цілком слушно апелює до конституції сейму 1643 р. “Оборона Смоленська”²²⁶. Подібну позицію опосередковано висловив і холмський сеймик²²⁷. Непрямо вишенська інструкція торкається і Київського замку, вказуючи послам, щоб нагадали королю обіцянку з Пактів Конвентів про реставрацію замків українських староств, які мають власний дохід²²⁸. Шляхта в Любліні додає до королівського переліку замок у Кам'янці-Подільському²²⁹. Найбільше опонував пропозиціям короля луцький сеймик. Його інструкція повністю ігнорує запропонований перелік; натомість наголошує на необхідності укріплення замку в Луцьку. Розуміючи, що сподіватися на прямі вкладення зі скарбу не має сенсу, волинська шляхта вважає за необхідне відшукати кошти шляхом повернення до Луцького староства сіл, раніше розданих різним особам²³⁰.

²²² АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 303.

²²³ Йдеться про ординацію Смоленського воєводства 1613 р. (*Volumina constitutionum*. – Т. III. – Vol. 1. – S. 140–142), щоправда жодних волостей у ній не названо.

²²⁴ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. – Т. II. – S. 299.

²²⁵ *Akta grodzkie i ziemskie...* – Т. XX. – Т. 1. – S. 482.

²²⁶ *Volumina constitutionum*. – Т. IV. – Vol. 1. – S. 62.

²²⁷ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej...* – S. 252.

²²⁸ *Akta grodzkie i ziemskie...* – Т. XX. – Т. 1. – S. 480.

²²⁹ *Archiwum Państwowe w Lublinie*. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – K. 38.

²³⁰ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 304.

З оборонною політикою була пов'язана зовнішня, відображена в київській інструкції думкою шляхти щодо розмежування південної ділянки кордону з Московською державою. В цілому шляхта мала позитивне ставлення щодо нормалізації відносин Речі Посполитої зі своїм східним сусідом, але розмежування передбачало територіальні поступки, що призводили до маєткових втрат окремих представників шляхти. Київська інструкція серед постраждалих, у першу чергу, називає київського каштеляна О. Пісочинського. За Варшавською угодою, укладеною між Річчю Посполитою і Московською державою 28 вересня 1644 р., каштелян як новгород-сіверський староста втрачав заклевенські села Олешківської волості²³¹. Також сеймик пропонував встановити компенсацію для кн. Трубецьких. За згаданою угодою Трубчевськ мав відійти до Москви взамін зняття претензій щодо Гадяча²³². Це викликало два конфлікти. Один – між Коронаю та Литвою, оскільки остання втрачала територію, а Корона, навпаки, утримувала. Другий особистого характеру – між державцею Трубчевська Юрієм Вігунтом Трубецьким, якого підтримувала смоленська шляхта і який вимагав матеріальної компенсації, та урядом. Сеймик Краківського воєводства мало цікавило питання компенсації згаданим особам, тому не це знайшло відображення в його інструкції. Люблінський сеймик пропонував затвердити трактат з Московією, але тих, хто втратив землі, нагородити²³³. Подібну позицію зайняв і холмський сеймик²³⁴. Більше зацікавлення до цього питання виявила шляхта в Судовій Вишні, що клопоталася про надання компенсації для нащадків стародубського підкоморія кн. Петра Трубецького. Інші особи, персонально згадані у вишенській інструкції, мали сумнівні права щодо планованих для віддання Москві населених пунктів. Войцех Убиш володів Козином, але перед 1641 р. продав його О. Пісочинському²³⁵. Якийсь Гіжицький, що згадується в інструкції²³⁶, серед володільців прирубіжної з Московією зони не зафіксований. Волинський сеймик підтримав проведення розмежування з Московською державою, але його затвердження сеймом пов'язав з компенсацією втрачених маєтностей “обивателям браті нашим”. Окремо названі О. Пісочинський та кн. Я. Вишневецький²³⁷. Останній дійсно втрачав Недригайлів та Ольшану²³⁸.

Загальнодержавний характер мало питання про врегулювання діяльності монетного двору в Ризі. Свого часу він був заснований для Лівонії після її завоювання під час правління короля Стефана Баторія. У результаті війн зі Швецією Річ Посполита втратила контроль над більшою частиною Лівонії;

²³¹ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648) // *Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski.* – Kraków, 1935. – Z. 3. – S. 32.

²³² *Ibidem.* – S. 35.

²³³ *Archiwum Państwowe w Lublinie.* – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – K. 41.

²³⁴ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej...* – S. 251.

²³⁵ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина... – С. 441.

²³⁶ *Akta grodzkie i ziemskie...* – T. XX. – T. 1. – S. 482.

²³⁷ *АЮЗР.* – Ч. 2. – Т. I. – С. 298.

²³⁸ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина... – С. 206.

в її складі залишилася тільки її південно-східна частина – т. зв. “польські Інфлянти”, або Курляндія. 1621 р. Рига перейшла під контроль шведів²³⁹, але її монетний двір продовжував працювати й наводнювати ринок Литовсько-Польської держави монетами, які вважалися фальшивими. Крім того, в Ризі здійснювали обмін польських і литовських монет за заниженим курсом. Тому житомирський сеймик наполягав на “влаштуванні” Ризького монетного двору, тобто ліквідації його зловживань. Питанням про необхідність унормування діяльності цього двору волинський, вишенський, люблінський і прошовицький сеймики не цікавилися. Це було питання, пріоритетне для сеймиків Великого князівства Литовського, для якого саме Рига, а не Гданськ, виступала основним “вікном” торговельних зв’язків із Західною Європою. Для Київського і, можливо, Чернігівського воєводств Корони Рига (водний шлях Дніпром) відіграла роль альтернативи Гданську, тому інструкція житомирського сеймика не оминає цього питання.

Якщо не всі, то більшість інструкцій шляхти на сейм містили пропозиції щодо вдосконалення роботи сейму як найважливішої інституції Речі Посполитої часу monarchia mixta. Житомирський сеймик наголошував на необхідності згоди обох палат (сенату й посольської ізби) на схвалення конституцій та читання інструкцій в посольській ізбі. Шляхта вважала за необхідне визнати легітимними лише публічні протестації проти схвалених конституцій, але аж ніяк не приватні. Щодо згоди обох палат на схвалення конституцій позиція київської шляхти збіглася з пунктами інструкцій волинського, прошовицького та люблінського сеймиків²⁴⁰. Волинський, вишенський і люблінський сеймики турбувало питання запізнення послів на сейм²⁴¹; житомирський сеймик цієї проблеми у своїй інструкції не торкнувся. Київська шляхта виступила проти рецесів (відкладень) розгляду важливих для країни проблем з одного сейму на інший. Посли воєводства мали досягти сеймового рішення, щоб бажання шляхти різних воєводств узгоджувалися на поточному загальнодержавному форумі, а не переносилися на наступний. Подібну вимогу формулював в інструкції щодо читання сеймикових пунктів і заперечення рецесів й холмський сеймик²⁴².

Київська шляхта наказувала своїм послам добиватися вирішення питань, пов’язаних з інтересами воєводства на сеймі. Насамперед, це стосувалося місця, яке мали займати послы Київського воєводства при проведенні засідань посольської ізби. Принаймні з 1640 р. у своїх інструкціях послам на сейми сеймик у Житомирі заявляв про несправедливе місце для представників Київського воєводства, після послів з воєводства Руського (йшлося про ієрархію представників Малопольщі), покликаючись при цьому на “ординацію прав і конституцію” (правдоподібно, акт Люблінської унії). Шляхта наказувала домагатися, щоб так, як серед сенаторів і депутатів трибуналу в

²³⁹ *Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej.* – Warszawa, 1996. – S. 263.

²⁴⁰ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 293; Akta sejmikowe województwa krakowskiego. – Т. II. – S. 296; Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – K. 38 v.

²⁴¹ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 293–293; Akta grodzkie i ziemskie... – Т. XX. – Т. 1. – S. 479; Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – K. 38 v.

²⁴² Akta sejmikowe ziemi chełmskiej... – S. 250–251, 257.

Любліні, київські послы зайняли вище місце, ніж руські²⁴³. Насправді, унормований порядок розміщення на сеймі стосувався лише сенату²⁴⁴. Однак ще на сеймі 1639 р. посольська ізба своїм декретом утвердила місце київським послам вище руських. На цьому сеймі найбільш активним у згаданому питанні був Ю. Немирич. Як наслідок, у посольській ізбі київські послы зайняли місце поруч з послами Добжинської землі, в малопольській репрезентації після сандомир'ян, перед послами з Руського воєводства²⁴⁵. Не зрозуміло чому, але лише на передсеймовому сеймику 1642 р. в Судовій Вишні шляхта Руського воєводства в своїй інструкції порушила питання про місце засідання в посольській ізбі, але не як вирішене, а як суперечливе, й вимагала складення атестації маршалком сейму 1639 р. гродненським земським писарем Владиславом Кирдеєм, який поставив його на голосування²⁴⁶. В іншому формулюванні (полагодити суперечку) цю вимогу повторено й в інструкції послам з Руського воєводства на сейм 1645 р.²⁴⁷ Інструкція житомирського сеймика 1645 р. демонструє, що для київської шляхти порядок розміщення послів у посольській ізбі мав більш принципове значення. Послам було наказано не приступати до жодних інших консультацій щодо державних справ до тих пір, доки вони не отримають позитивного вирішення цього питання.

Знайшлося в інструкції місце для відображення інтересів київського біскупа Александра Соколовського, з яким, як зазначалося вище, київський воєвода Я. Тишкевич мав певні домовленості. Одним з їх пунктів стала вимога інструкції забезпечити біскупа місцем проживання (“господою”) на час відбуття сейму та продовольством (“стравним”).

Відображенням королівської легації на сеймики став пункт інструкції про згоду на виділення синові Владислава IV Сигізмундові Казимирові за заслуги батька двох королівщин у Короні та Великому князівстві Литовському. На подібне погоджувалися й сеймики у Прошовицях, Судовій Вишні²⁴⁸. Натомість луцький і люблінський сеймики ніяк не відреагували на королівську пропозицію. Не було одностайності і в інших сеймиків Корони та Великого князівства Литовського, оскільки подібної конституції схвалити не вдалося.

Переважно регіональний характер мала вимога інструкції щодо “заспокоєння грецької релігії”. Документ, схвалений в Житомирі, доволі скупо передав жадання православних, зокрема щодо повернення церков у Любліні та інших містах. Натомість волинський сеймик у своїй інструкції цій вимозі

²⁴³ Білоус Н. До історії шляхетського самоврядування... – С. 126, 137, 138.

²⁴⁴ *Volumina constitutionum*. – Warszawa, 2005. – Т. II: 1550–1609. – Vol. 1: 1550–1585 / Do druku przygot. S. Grodzicki, I. Dwornicka, W. Uruszczak. – S. 239–241; “Прикладом своїх предків...”. Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 рр.: Польське королівство та Річ Посполита / За ред. В. Михайловського. – К., 2018. – С. 64–66.

²⁴⁵ *Trawicka Z.* Sejm z roku 1639 // *Studia Historyczne*. – Warszawa, 1972. – Rok XV. – Zesz. 4. – S. 576.

²⁴⁶ *Akta grodzkie i ziemskie...* – Т. XX. – Т. 1. – S. 459.

²⁴⁷ *Ibidem*. – S. 485.

²⁴⁸ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. – Т. II. – S. 296; *Akta grodzkie i ziemskie...* – Т. XX. – Т. 1. – S. 480.

присвятив значно більше уваги. Зокрема, наказувалося послам, щоб до жодної конклюдії (згоди) не приступали доти, доки не будуть повернуті православним церкви в Любліні, Сокалі, Купятицький монастир у Пінському повіті. Частина шляхти, згромадженої на сеймику в Луцьку, була налаштована на пошук компромісу з римо-католиками, але виступала за скасування унії. Про це свідчить конклюдія, додана до інструкції на окремому аркуші й підписана маршалком передсеймового з'їзду кн. Михайлом Чарторийським²⁴⁹. Вишенський сеймик також відвів певне місце в інструкції “грецькій” релігії, але трактував це питання як таке, що потрібно зняти з порядку денного шляхом знайдення якогось компромісу, оскільки воно переобтяжує роботу сеймиків і сейму²⁵⁰. Люблінський сеймик “потопив” це питання у проблемі визначення статусу дисидентів і засудив декрети Люблінського трибуналу щодо аріан²⁵¹. Інструкція ж послам на сейм з Прошовиць зі зрозумілих причин питаннями Православної церкви не переймалася.

Ще одне регіональне питання, порушене в київській інструкції, – це вживання/невживання князівських титулів. Увійшовши в політичну лексику парламентаризму на початку 1630-х років, проблема актуалізувалася на сеймі 1638 р. Тоді сеймикуючі стани, незадоволені спробами короля Владислава IV заснувати орден Непорочного зачаття найсвятішої панни Марії, скерували свій гнів проти автора цієї ініціативи коронного підканцлера Єжи Оссолінського, який у 1633 р. отримав від Габсбургів титул князя Священної Римської імперії німецької нації. На відміну від інших шляхетських родів, які теж мали подібний титул, Є. Оссолінський вживав його напоказ. Підканцлер пообіцяв зректися титулу за умови, коли руські князі вчинять аналогічно²⁵². У відповідь на це сейм схвалив конституцію, яка заборонила згадувати іноземні князівські титули в урядовій документації, зазначивши виняток для князівських родів, титули яких визнавалися актом Люблінської унії 1569 р.²⁵³ Подібне формулювання створювало проти Оссолінського ситуативний союз руських князів і Радзивіллів, титул яких мав закордонне походження, але був підтверджений на Люблінському сеймі. Однак ця конституція передбачала можливість її корегування на наступних сеймах²⁵⁴. Тому руські князі виступили за чіткіше формулювання тексту конституції. Лідерські якості при цьому виявив кн. Ярема Вишневецький²⁵⁵. Як наслідок, уточнення відповідної конституції вимагали луцький сеймик у 1639 та житомирський у 1640 р.²⁵⁶ В інструкції останнього зазначено, що князівські титули “опускають” не лише в Коронному трибуналі, але й в деяких гродах

²⁴⁹ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 287–288.

²⁵⁰ Akta grodzkie i ziemskie... – Т. XX. – Т. 1. – С. 485.

²⁵¹ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – К. 38 v.

²⁵² Mazur K. W stronę integracji z Koroną. – С. 388–389.

²⁵³ Volumina constitutionum. – Warszawa, 2013. – Т. III: 1611–1640. – Vol. 2: 1627–1640 / Do druku przygot. S. Grodzicki, M. Kwiecień, A. Karabowicz. – С. 315.

²⁵⁴ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa, 1933. – С. 134.

²⁵⁵ Ibidem. – С. 135.

²⁵⁶ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 255–256; Білоус Н. До історії шляхетського самоврядування... – С. 138.

і земствах. Але сейми 1639 і 1640 рр. нової конституції щодо вживання князівських титулів не схвалили²⁵⁷. Лише на сеймі 1641 р. було прийнято ухвалу з уточненням, що вживати титули можуть ті особи, які представляють Велике князівство Литовське та три інкорпорованих до Корони воєводства (Київське, Волинське, Брацлавське) і яким це право було надано унійним сеймом²⁵⁸. Здається, проблема знімалася з порядку денного сеймиків і сеймів, що підтверджують інструкції послам на сейми 1642, 1645 і 1646 рр. луцького сеймика. Чому ж житомирський сеймик у 1645 р. вчергове реагує на питання вживання князівських титулів? Можна було б думати, що королівські листи до шляхти Київського воєводства на скликання передсеймового сеймика не містили згадки в переліку його достойників князів. Але Київське воєводство традиції їх згадування, на відміну від Волинського, в сеймикових актах не мало²⁵⁹. Швидше всього, йшлося про лист з канцелярії до приватної особи. І дуже ймовірно, що такою особою був кн. Я. Вишневецький, що згадується поряд з цією вимогою київської інструкції. Не менш прогнозовано, що подібні листи виходили з королівської канцелярії, якою з 1643 р. керував затятий суперник Яреми Є. Оссолінський.

Не сходило з уваги шляхти в Житомирі питання розмежування між двома українськими воєводствами: Київським і Чернігівським. Перше розмежування між цими воєводствами відбулося за рішенням сейму 1638 р., коли було створено комісію у складі 35-ти осіб, 11 з яких представляли Київське, а 24 – Чернігівське воєводства²⁶⁰. Комісія своє завдання виконала, але результати її діяльності не задовольнили, в першу чергу, київську сторону²⁶¹. Своім рішенням сейм 1641 р. створив нову комісію для повторного розмежування у складі 20-ти осіб, більшість з яких брала участь і в попередньому розмежуванні²⁶². Сеймик Київського воєводства 1643 р. наказував послам виступити проти затвердження результатів і цього розмежування на тій підставі, що воно відбулося без об'їзду лінії кордону й сипання кіпців²⁶³. Житомирський сеймик у 1645 р. вимагав еквівалентного представництва від воєводств, а також включення духовних осіб, оскільки їхні володіння залишилися не розмежованими. Обидва приводи слід вважати надуманими. Комісія 1641 р. принцип еквівалентності враховувала. Під духовними особами розумівся, насамперед, Александр Соколовський. Володіння римокатолицької церкви (Моровська волость) були на території Київського воєводства, а в Чернігівському воєводстві землі мали лише католицькі ордени.

²⁵⁷ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. – S. 398–390.

²⁵⁸ Volumina constitutionum. – Т. IV. – Vol. 1. – S. 17.

²⁵⁹ Пор. клаузули з ляуд луцького (1642 р.) і житомирського (1640 р.) сеймиків: “My, senatorowie, xiażęta, dignitarze, urzędnicy ziemscy u wszystko rycerstwo woiewodstwa wołyńskiego...” (Кулаковський П. Сеймик Волинського воєводства і сейм Речі Посполитої 1642 року // Кризь століття: Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 323) і “My, dignitarze, urzędnicy ziemscy, szlachta i rycerstwo woiewodztwa kiiowskiego” (Білоус Н. До історії шляхетського самоврядування... – С. 146).

²⁶⁰ Volumina constitutionum. – Т. III. – Vol. 2. – S. 325–327.

²⁶¹ Докладніше про це див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... – С. 231.

²⁶² Volumina constitutionum. – Т. IV. – Vol. 1. – S. 28–29.

²⁶³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... – С. 232.

Оскільки А. Соколовський був київським і чернігівським біскупом, то виникає питання – яку сторону в розмежуванні він мав представляти?. Серед “киян” найбільше незадоволення розмежуванням мали виявляти Стефан Аксак і кн. Ярема Вишневецький. С. Аксака як остерського старосту не влаштовувало відмежування частини земель, які колись належали до староства, на користь Чернігова. Я. Вишневецький претендував на Роменське староство, яке у випадку успіху князя (що й матиме місце в найближчому майбутньому) ставало земською власністю, яких апріорі на території Чернігово-Сіверщині бути не могло. Тому Я. Вишневецький мав інтерес у приєднанні Роменщини до Київського воєводства. Наскільки міг впливати князь на позицію сеймика – відповісти важко, а от що такі можливості мав С. Аксак, не підлягає сумніву. Волинський сеймик, як здається, у цій проблемі намагався відіграти роль своєрідного медіатора. Зокрема, у своїй інструкції послам на сейм 1645 р. цей шляхетський з’їзд пропонував затвердити результати розмежування окремою конституцією²⁶⁴.

З іншими українськими воєводствами об’єднували Київщину й правові підстави функціонування Коронного трибуналу в Любліні. Луцький сеймик 1645 р. в інструкції своїм послам запропонував фактично його реформу, що мала більшою мірою враховувати інтереси інкорпорованих воєводств. Волинська шляхта звинувачувала трибунальських суддів у цілеспрямованому винесенні вироків проти не католиків – уніата Данила Єло-Малинського, аріан Петра Сенюти, Юрія Чаплича та ін., в упередженому ставленні до Волинського статуту, необранні жодного разу депутата з українських воєводств маршалком трибуналу. Шляхта в Луцьку висувала цілу низку вимог до трибунальських суддів: заборона грошових поборів від сторін, можливість притягнення їх до відповідальності після завершення сесії, надання маршалківської ласки депутатові воєводства, справи якого судилися, або ж забезпечення маршалківства для інкорпорованих воєводств раз на три роки. Крім цього, пропонувалися зміни до деяких етапів судового процесу. Зокрема, на думку волинської шляхти, показання свідків мали бути написані ними самими, а не підписком, й засвідчені їх підписами. Турбувала шляхту й невизначеність часу судження українських воєводств. Розглядався варіант відведення кожному з воєводств визначених тижнів, “ближче до осені”, щоб зменшити термін й, відповідно, здешевити перебування сторін у Любліні. Як вінець своїх жадань, волинська шляхта заявляла про можливість відродження свого трибуналу в Луцьку²⁶⁵. В інструкції послам Київського воєводства немає й натяку на подібний реформаторський підхід. Закиди до трибуналу обмежуються згадкою про порушення ним юрисдикції сеймового та задвірного судів, а також незадоволенням щодо надмірних штрафів, які визначаються трибунальськими декретами, зокрема щодо видавання збіглих підданих. Більше того, київська шляхта робила спробу пом’якшити трибунальський штраф щодо втеч у межах воєводства. Посилаючись на часті татарські напади, які примушують жителів Київщини до змін місць проживання, сеймик

²⁶⁴ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 311.

²⁶⁵ Там само. – С. 293–295, 306–307.

у Житомирі рекомендував послам домагатися, щоб шляхтичі-приймачі таких збіглих не підпадали під останню конституцію зі штрафом 500 гривень²⁶⁶, а судилися згідно з попередньою конституцією і каралися штрафом 400 гривень. Пункт про уточнення юрисдикції трибунальських і сеймових судів містить і вишенська інструкція²⁶⁷. Люблінський сеймик як нонсенс відзначив практику скасування трибунальськими декретами сеймикових лявд. Конституцію про трибунальського маршалка цей шляхетський з'їзд вимагав реасумувати, тобто відновити, а присутність депутатів, особливо під час судження справ свого воєводства, – визнати обов'язковою. Так само люблінську шляхту турбував порядок судження на трибуналі. На її думку, справи Чернігівського воєводства слід було судити після воєводства Брацлавського²⁶⁸. Виглядає так, що опанований партією Я. Тишкевича житомирський сеймик в цілому не вважав за потрібне вносити істотні зміни в організацію і функціонування Люблінського трибуналу.

Декілька пунктів інструкції стосувалися чинного права. Зокрема, сеймик пропонував, щоб ініціатор судової (як цивільної, так і кримінальної) справи забезпечив у найближчому гроді чи земстві відповідного повіту вписання реляції про покладення позову возним за два тижні перед початком гродських чи земських судових сесій, за чотири – перед початком трибуналу, за п'ять – до відкриття сейму. У разі порушення цих термінів справа з розгляду мала бути знята. Запропоновані сеймиком строки розглядалися як механізм компенсації географічної віддаленості воєводства від місць проведення трибуналу й сеймів. Подібна вимога не була новою для житомирського сеймику – вона по своїй суті повторювала пункт київської інструкції 1640 р.²⁶⁹

Також чинник прикордонного положення воєводства, на думку сеймикуючої шляхти, мав корегувати процедуру виконання судових рішень (екзекуцій) у ньому. Лише для баніцій та інфамій обов'язковою мала бути присутність всіх земських чи гродських урядників; для виконання інших судових рішень допускалася відсутність одного з них, за наявності двох возних. Маючи приклад у воєводстві банітованих чи інфамованих осіб, які отримали від королівської канцелярії пожиттєві глейти, що унеможливило приведення до виконання баніції чи інфамії, шляхта наказувала своїм послам вимагати припинення подібної практики.

Порушувалося в інструкції питання про ручні записи. Останні стосувалися боргових зобов'язань і писалися на бланках, датованих і засвідчених писарем відповідної земської канцелярії. На відміну від Волинського і Брацлавського воєводств, для яких ручні записи на прохання самої шляхти²⁷⁰ були

²⁶⁶ Volumina constitutionum. – Warszawa, 2008. – Т. II: 1550–1609. – Vol. 2: 1587–1609 / Do druku przygot. S. Grodzicki. – S. 86.

²⁶⁷ Akta grodzkie i ziemskie... – Т. XX. – Т. 1. – S. 483.

²⁶⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – K. 42.

²⁶⁹ Білоус Н. До історії шляхетського самоврядування... – С. 141.

²⁷⁰ Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 428, 434–435; АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 96.

ліквідовані сеймом 1620 р.²⁷¹, Київське і Чернігівське воєводства користувалися ручними записами й надалі. У 1645 р. київська шляхта погоджувалася з нормою конституції 1620 р. про внесення старих ручних записів до гродських чи земських книг протягом одного року й шести тижнів. Нові необхідно було виправити згідно зі статутом 1566 р. Зрештою, сейм 1647 р. схвалив рішення, згідно з яким дозволив Київському воєводству користуватися конституцією 1620 р.²⁷².

Низка пунктів інструкції шляхти Київського воєводства стосувалася перипетій сходження Ю. Немирича на уряд підкоморія й подальших спроб блокування цього процесу з боку Я. Тишкевича. Шляхта в Житомирі (не забуваймо, представлена переважно прихильниками воєводи або нейтрально налаштованими до нього особами) наполягала, щоб у виборах земських урядників на сеймиках участь брали шляхтичі, які могли довести осілість у воєводстві. Особливо наголошувалося, що інквізиція (дослідження) на цей предмет мала стосуватися передовсім шляхти, належної до певних факцій.

Намагаючись дезавувати номінацію Ю. Немирича на підкоморство й посилаючись на якісь статuti Ягеллонів, короля Казимира, а також акт Люблінської унії, укладачі інструкції стверджували, що земські уряди на Київщині могли займати лише католики й православні. Насправді привілей Київському князівству 1569 р. не формулював подібної правової норми. Визнаючи збереження чинних земських урядів у воєводстві за шляхтою як римського, так і грецького закону, привілей гарантував надання земських урядів “осілим обивателям Київської землі, шляхетського стану”²⁷³. Не випадково інструкція наказувала послам затвердити цю “норму” сеймовою конституцією. Перед наступним, 1646 р., сеймом сеймик у Житомирі виклав цю вимогу дещо інакше. Вже немає апеляції до коронних статутів. Натомість фрагмент тексту з Люблінського привілею подається як “виразна норма”, яку потрібно “заховати”, тобто зберегти. Якщо ж сейм відмовить послам Київського воєводства, то ті мали подати протестацію з вимогою скасування “неправильних” урядів²⁷⁴. Я. Тишкевичу та його прибічникам після сейму 1645 р. стало зрозуміло, що згоди посольської ізби на вигідне для них трактування Люблінського привілею немає. Шляхта Люблінського воєводства в своїй інструкції на цей сейм прямо виступала на захист київського підкоморія “як добре заслуженого, аби на уряді підкоморському не був звинувачений...”²⁷⁵.

Ще один пункт інструкції конкретизував питання номінацій з урахуванням конфесійної належності безпосередньо на прикладі Ю. Немирича. Пункт вимагав, щоб справа між Я. Тишкевичем і Ю. Немиричем була вирішена в суді цього сейму. Вказувалася й причина: “...так високе воєводство без підкоморія не може залишатися”.

²⁷¹ Volumina constitutionum. – Т. III. – Vol. 1. – S. 275.

²⁷² Ibidem. – Т. IV. – Vol. 1. – S. 100.

²⁷³ Ibidem. – Warszawa, 2005. – Т. I: 1550–1609. – Vol. 1: 1550–1585 / Do druku przygot. S. Grodzicki, I. Dwornicka, W. Uruszczak. – S. 230.

²⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 664 зв. – 665.

²⁷⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – K. 50 v. – 51.

Загальнодержавне значення, на думку київської шляхти, мало питання функціонування ординації покійного краківського каштеляна Януша Острозького. Публічного звучання набрало питання чисельності військового контингенту, що виставлявся з ординації “на потреби Речі Посполитої”. Особливу активність у цьому контексті проявляла руська шляхта на вишенському сеймику²⁷⁶. Насправді причини незадоволення шляхти ординацією були більш глибокими. Зокрема, значне незадоволення викликав факт блокування можливості “розібрання” величезного маєткового комплексу ординації. Сеймик Київського воєводства, де, як уже відзначалося, певний вплив мав острозький ординат кн. В.-Д. Заславський, цілком прогнозовано виступив проти перегляду акта Острозької ординації.

Також публічне значення мала, з точки зору київської шляхти, компенсація краківському воєводі Станіславу Любомирському. Посли мали дати згоду на це у випадку погодження з “гірними” воєводствами (Краківським і Сандомирським) і не на шкоду Речі Посполитій. Холмська шляхта в своїй інструкції вважала за необхідне створити комісію для вирішення цього питання²⁷⁷. Більш докладно описує ситуацію інструкція Прошовицького сеймика. У ній йшлося про компенсацію воєводі соляної копальні, яку він влаштував у маєтності Сверче і передав до столу Речі Посполитої згідно з сеймовою конституцією 1635 р.²⁷⁸. Ця конституція передбачала надання іншої маєтності С. Любомирському за Сверче. Судячи з інструкції Прошовицького сеймика до 1645 р., компенсації краківський воєвода тоді ще не отримав²⁷⁹.

Як свідчить інструкція, київська сеймикуюча шляхта вважала, що необхідно повернути кн. Я. Вишневецькому дідичні маєтності, а не продовжувати відносити їх до королівщин. Йшлося про Роменське староство. Однак позиція житомирського сеймика передбачала і нагороду для коронного маршалка Адама Казановського, який на той момент виступав як державця цього староства. На захист інтересів князя виступили вишенський і холмський сеймики²⁸⁰, але найбільш послідовно на стороні кн. Я. Вишневецького задекларував себе луцький сеймик²⁸¹. Князь, як відомо, напередодні відкриття сеймиків розіслав на них копії свого листа, де прохав про підтримку шляхтою його претензій на Роменщину в суперечці з коронним маршалком. Відома його копія датується 1 січня 1645 р. і вказує на місце написання листа – Вишневець²⁸². Але, правдоподібно, ця копія призначалася для луцького сеймика, де була представлена безпосередньо князем 2 січня. Бажаного ефекту Вишневецькому досягти вдалося: за інформацією А. С. Радзивілла, сеймик вимагав підтвердження князеві прав на Роменщину; в протилежному

²⁷⁶ Кулаковський П. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // Острозька давнина. – Острог, 2015. – Вип. 4. – С. 31.

²⁷⁷ Akta sejmikowe ziemi chełmskiej... – S. 252.

²⁷⁸ Volumina constitutionum. – Т. III. – Vol. 1. – S. 269.

²⁷⁹ Akta sejmikowe województwa krakowskiego. – Т. II. – S. 297.

²⁸⁰ Akta grodzkie i ziemskie... – Т. XX. – Т. I. – S. 482; Akta sejmikowe ziemi chełmskiej... – S. 258.

²⁸¹ АЮЗР. – Ч. 2. – Т. I. – С. 289–292.

²⁸² ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 91–93.

разі наказував послам зірвати сейм²⁸³. На інші сеймики, в тому числі й на житомирський, копії були виготовлені ще 6 грудня 1644 р.²⁸⁴ з огляду на час їх доставки у місця проведення передсеймових з'їздів. Відносно нейтральна позиція житомирського сеймика засвідчує небажання Я. Тишкевича й його прибічників наражатися на гнів монарха, який на той момент виступав прихильником А. Казановського. Крім цього, маршалок, мабуть, особисто просив воєводу про вплив на позицію сеймикуючої шляхти, а Тишкевич не міг відмовити, бо якраз тоді обоє входили до трубецької комісії, яка мала схвалити непросте для Варшави рішення про територіальні поступки Московській державі в обмін на підтримку створення антитурецької коаліції²⁸⁵. Як видається, потенційна присутність на цьому шляхетському з'їзді партії Ю. Немирича додала б цій клаузулі інструкції бажаної для кн. Я. Вишневецького радикальності.

Традиційно інструкція доповнювалася петиціями, тобто проханнями шляхти щодо нагородження приватних осіб, міст, монастирів, утримання податків тощо.

Одне з прохань житомирського сеймика стосувалося утримання половини побору для забезпечення функцій послів на сейм від воєводства. Ініціатором подібного нововведення стало, як зазначено в інструкції, Брацлавське воєводство, сеймик якого схвалив відповідну лядву. Шляхта в Житомирі пропонувала послам добиватися прийняття конституції, яка б закріпила ініціативу брацлавців. Принагідно слід зазначити, що питання забезпечення для послів віддавна залишалося актуальним для шляхетських сеймиків. У XVI ст. плату або стравне для послів виплачував королівський скарб. За часів правління Владислава IV виплата стравного була радше винятком, ніж правилом. Достеменно відомо, що під час сейму 1639 р. було схвалено рішення про надання винагороди (дієти) послам з Коронного скарбу²⁸⁶. Тоді, у зв'язку з розширенням повноважень сеймиків, зокрема й щодо права збору податків, тривала дискусія на предмет того, яка інституція має забезпечувати коштами послів – сеймик, який їх делегував, чи сейм з державного скарбу. Одним з ініціаторів надання дієти зі скарбу на сеймі 1639 р. став посол з Волині Андрій Чаплич-Шпановський. Видані дієти були невеликими і залежали від віддаленості воєводств від місця проведення сейму – Варшави²⁸⁷. Проте ще перед коронаційним сеймом 1633 р. сеймик Брацлавського воєводства схвалив лядву, що передбачала збір половини ланового побору на посольське стравне. Сейм оформив брацлавську ухвалу

²⁸³ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – Т. 2. – S. 432.

²⁸⁴ *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651).* – S. 141.

²⁸⁵ Axela Sparrego barona de Cronoberg, szambelana królowej szwedzkiej Krystyny... poselstwo do Polski w r. 1645... / Wyd. A. Mosbach // *Czas. Dodatek miesięczny.* – Kraków, 1857. – Т. 7. – Р. II. – S. 351; *Goszczyński A. Działalność polityczna Adama Kazanowskiego (1599–1649)* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 140. – Kraków, 2013. – Zesz. 2. – S. 175.

²⁸⁶ *Pawiński A. Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich.* – Warszawa, 1978. – S. 132.

²⁸⁷ *Trawicka Z. Sejm z roku 1639.* – S. 563.

в конституцію. Вона врегулювала видачу стравного. Посли його отримували через два тижні після завершення передсеймового сеймика в земському суді або від коморника, спеціально призначеного цим судом. Посол, що отримав стравне, мав обов'язково прибути на сейм²⁸⁸. Швидше всього, що житомирський сеймик пропонував цю норму поширити і на Київське воєводство. Згодом забезпечення діяльності послів здійснювалося за рахунок чопового податку.

Не забув житомирський сеймик про ключові міста воєводства – Київ та Житомир. Задоволення їхніх прохань об'єктивно посилювало авторитет і позицію в цих містах Януша Тишкевича як київського воєводи і житомирського старости. Щодо Житомира, шляхта пропонувала звільнити місто від жовнірських постоїв. Хоча в інструкції не обґрунтовується причина такого прохання, але з інструкцій інших сеймиків, зокрема холмського, стає зрозуміло, що шляхта намагалася забезпечити вільний житловий фонд у тих містах, де відбувалися її публічні з'їзди, проведення яких вимагало великого числа квартир для винаймання²⁸⁹. Більш масштабний характер мали прохання стосовно Києва. Шляхта нагадувала про конституцію сейму 1641 р., яка передбачала звільнення міста від жовнірських і козацьких постоїв (стацій)²⁹⁰. Цей пункт, правдоподібно, свідчить, що згадана конституція час від часу порушувалася. З тієї ж причини в інструкції згадувалися конституції 1616 і 1633 рр. На сеймі 1616 р. Київ отримав підтвердження прав і вольностей від княжат і королів польських, “предків наших” (без деталізації)²⁹¹. Більше конкретики вносила конституція коронаційного сейму 1633 р. Києву не лише декларувалося збереження його давніх прав і вольностей, але й переносилося місце видачі платні запорожцям до Канева під приводом усунення перешкод для діяльності київських гродського і земського судів. Крім цього, місто звільнялося від сплат нещодавно підвищених у Великому князівстві Литовському мит і водного сплаву²⁹². Очевидно, все це пропонувалося звести в єдину конституцію, в яку необхідно було додати звільнення Києва від обов'язку забезпечення байдаками і солоною рибою для перевезення провіанту на Кодак.

Прохання сеймикуючої у Житомирі шляхти стосувалися також ордену домініканців у Києві. Миколаївський домініканський монастир, починаючи з кінця XV ст., користувався постійною підтримкою великих князів литовських, а згодом королів Речі Посполитої. Монастир мав право на збір покладного мита за ввезення і продаж збіжжя в Києві, сплат з будь-яких суден, що проходили Дніпром, отримання частини капщизни, привілей на два кануни (неоподатковані варіння й продаж питного меду на Різдво й Великдень). Король Владислав IV потвердив всі ці привілеї у 1633 р.²⁹³. У 1645 р. київська

²⁸⁸ Volumina constitutionum. – Т. III. – Vol. 2. – S. 220–221.

²⁸⁹ Akta sejmikowe ziemi chełmskiej... – S. 256.

²⁹⁰ Див.: Volumina constitutionum. – Т. IV. – Vol. 1. – S. 28.

²⁹¹ Ibidem. – Т. III. – Vol. 1. – S. 213.

²⁹² Ibidem. – Vol. 2. – S. 220–225.

²⁹³ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 219–220.

шляхта хотіла закріпити все це коронною конституцією. У появі цього пункту в інструкції можна вбачати “руку” київського земського судді С. Аксака, який фундував будівництво нових кам’яних костелу й конвенту для домініканців²⁹⁴.

Серед приватних осіб, стосовно яких яких клопотався сеймик, у петитах згаданий королівський ротмістр Марек Гдешинський. Він походив зі шляхти Белзького воєводства. Як королівський ротмістр брав участь у придушенні козацького повстання в 1638 р.²⁹⁵ Марек взяв участь знову як ротмістр у поході польного гетьмана Миколая Потоцького в 1646 р. проти татар на Лівобережжя Дніпра²⁹⁶. Під час Козацької революції Гдешинський активно протистояв козакам, брав участь практично у всіх битвах 1648 і 1649 рр. Під Зборовом отримав смертельне поранення. Король Ян Казимир, оцінюючи військові заслуги М. Гдешинського, номінував його львівським стольником на другий день після Зборівської битви²⁹⁷. Зрозуміло, що номінація мала чисто символічний характер²⁹⁸. Ротмістр з дружиною Анною Гінківною в 1643 р. купив у Злочовських королівщини в Летичівському й Кам’янецькому повітах Подільського воєводства²⁹⁹. Клопотання сеймика щодо М. Гдешинського спиралося не лише на його військові заслуги, але й на безпосередню участь в усуненні зі з’їзду угруповання Ю. Немирича. У цьому контексті пов’язання ротмістра з кн. В.-Д. Заславським, союзником Я. Тишкевича під час передсеймового сеймика 1645 р., виглядає частково обґрунтованим³⁰⁰. Прохання житомирського сеймика щодо ротмістра потрапляли до інструкцій не вперше. Зокрема, подібну петицію включено до інструкції київським послам на сейм 1640 р.³⁰¹. Цього разу прохання шляхти мало успіх. У наступному році, після смерті Лукаша Хмелецького, король Владислав IV надав Мареку містечко Таборівку в Білоцерківському старостві³⁰².

З того, чого не знаходимо в інструкції, слід назвати пункт щодо козацького питання. Для воєводства, на території якого розміщувалися всі реєстрові козацькі полки і де зароджувалися всі козацькі повстання, це виглядає досить дивно. Тим більше, що козацьку тематику в 1645 р. на передсеймових сеймиках у Луцьку й Судовій Вишні обговорювали³⁰³. Судячи з тексту інструкції, схваленої в Житомирі, факція Я. Тишкевича, яка домінувала на сеймику, мала ілюзію про остаточне закриття козацького питання. Другий

²⁹⁴ *Litwin H.* Równi do równych. – S. 107.

²⁹⁵ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego...* – S. 503, 506.

²⁹⁶ *Ibidem.* – S. 688

²⁹⁷ *Lasocki Z.* Gdeszyński Marek // *Polski Słownik Biograficzny.* – Kraków; 1948–1958. – T. VII. – S. 361.

²⁹⁸ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. K. Przyboś.* – S. 156.

²⁹⁹ *AGAD.* – *Metryka koronna.* – Sygn. 180. – K. 60 v. – 61 v.

³⁰⁰ *Гаврилюк І.* Командний склад приватних військ князя Владислава Домініка Заславського протягом 1632–1656 рр. // *Наукові записки НаУКМА.* – К., 2014. – Т. 156: *Історичні науки.* – С. 14.

³⁰¹ *Білоус Н.* До історії шляхетського самоврядування... – С. 144.

³⁰² *Litwin H.* *Napływ szlachty polskiej...* – S. 194.

³⁰³ *АЮЗР.* – Ч. 2. – Т. I. – С. 301; *Akta grodzkie i ziemskie...* – Т. XX. – Т. 1. – С. 481.

Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року

аспект, який проглядається в інструкції, це майже повна відсутність кореляції вимог київської шляхти з регіональною повісткою інших українських воєводств, у першу чергу Волинського воєводства (інструкції Брацлавського й Чернігівського воєводств нам не відомі). Хоча на наступних передсеймових сеймиках до цієї повістки житомирський сеймик частково повернувся, але, як видається, силове усунення партії Ю. Немирича від сеймикування стало маркером істотного ослаблення орієнтації київської шляхти на сеймик Волинського воєводства як “преднейший” серед українських шляхетських зібрань.

Сейм

Сам сейм, що тривав з 13 лютого до 27 березня 1645 р., жодних конституцій не схвалив. Король Владислав IV впродовж сейму часто хворів. Однак монарх намагався спровокувати шляхетських послів на підтримку планованої ним війни з Османською імперією. З огляду на це, король затримав відправлення кримському ханові Ісламу Герею III традиційних подарунків. Своєю чергою, маршалок сейму ломжинський староста Ієронім Радзейовський не зміг (або ж не бажав) проводити королівську політику серед сеймикуючої шляхти³⁰⁴.

З самого початку сейм проходив не дуже вдало для Київського воєводства. Послам Руського воєводства вдалося заручитися підтримкою маршалка сейму і, хоча згоди посольської ізби не було, за його рішенням повернути собі місце, вище за послів Київського воєводства³⁰⁵, таким чином відновивши порядок розміщення послів, характерний до 1638 р.

14 лютого перед сеймом з пропонованою програмою (пропозицією) роботи цього форуму виступив коронний канцлер Єжи Оссолінський. У своєму виступі канцлер узагальнив необхідні для схвалення пункти королівської легації на сеймики, підтримані в більшості сеймикових інструкцій на сейм. Після традиційного дякування монарху канцлер акцентував увагу послів на необхідності посилення оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої, що має бути обговорено на “грунтовній раді”. Принагідно Оссолінський відзначив успіхи колонізації українських земель, що дало змогу перенести опорні пункти оборони держави від Кременця до осад, які виникли на “лише козакам відомим урочищах”. Канцлер закликав послів вирішити “срамотне” для держави питання сплати “упоминків” Кримському ханству. Відзначаючи значення перемоги над татарами під Охматовом, промовець підводив до думки про необхідність відмови від сплати цієї данини, а також наголосив на потребі пошуку сеймом джерел наповнення Коронного скарбу для нагороди заслуженим у цій битві шляхетським полководцям та виплати зарплатні регулярним військам. Зі збільшенням фінансування війська узгоджувалася пропозиція Є. Оссолінського стосовно стаціонарування регулярних підрозділів біля кордонів держави, що мало зменшити їхні переходи і пов’язані з цим постій й лежі в королівських і духовних маєтностях, а також періодичні вилучення ресурсів з приватних володінь.

³⁰⁴ Volumina constitutionum. – T. IV. – Vol. 1. – S. 73.

³⁰⁵ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 662 зв. – 663.

Не міг оминати канцлер і триваючих переговорів з Московською державою. На його думку, комісари, визначені для делімітації східного кордону, змушені були з огляду на необхідність максимального віддалення його лінії від Дніпра й Запорозжя погодитися на передачу Москві “деяких волостей”. Фактично Оссолінський звертався до сейму з пропозицією затвердити вже укладену угоду вересня 1644 р., передбачивши компенсацію власникам планованих для передачі земель.

Канцлер привернув увагу послів до потреб відшукання коштів для укріплення Краківського, Смоленського і Диненбурзького замків. Судячи з тексту його виступу, Краків підпадав під ймовірне сеймове рішення однозначно як одна зі столиць Речі Посполитої. По Смоленську рішення мало бути схвалене за результатами роботи сеймової комісії 1643 р. Щодо Диненбурга ситуація, за словами Є. Оссолінського, виглядала найбільш критично. Місто було не лише неукріплене, але й покинуте жителями. Тому пропонувалося не тільки звести навколо нього укріплення, а й створити мережу нових замків над Двіною та її притокою Евікштою.

Низка пропозицій канцлера стосувалася роботи сейму. Так, він підтримав пункти ряду сеймикових інструкцій, щоб сеймові рішення не скасовувалися на підставі приватних протестацій. Пропозиція Є. Оссолінського стосовно неможливості розірвання сейму висхідно не могла знайти підтримку послів, які вбачали в цьому дієвий інструментарій свого впливу на позиції монарха й сенату.

На проблему вдосконалення роботи Коронного трибуналу канцлер звернув увагу у двох аспектах: селянські втечі й розмежування королівських і шляхетських маєтностей. Є. Оссолінський підтримав вимоги низки інструкцій щодо вдосконалення роботи монетного двору й низької ефективності виконання декретів про засудження на інфамію.

Опосередковано відреагував промовець на конфлікт між Я. Тишкевичем і Ю. Немиричем щодо законності номінації останнього на уряд підкоморія. Канцлер зазначив, що часто елекції на уряди відбуваються із залученням фінансового ресурсу (ні словом не згадавши, що такий самий інструментарій використовується і при виданні привілеїв на уряди), а це призводить до кількарічних їх вакансій³⁰⁶.

Вся ця програма в силу різних причин не була сеймом виконана, хоч достатньо докладно обговорювалася. На думку Л. Кубалі, основний зміст промови канцлера полягав у аргументації необхідності початку війни з Кримським ханством³⁰⁷.

Успішніше відбувався процес сеймового судочинства. Зокрема, за участі Владислава IV вдалося полагодити тривалий конфлікт щодо Роменської волості на Задніпров'ї між надворним маршалком Адамом Казановським і князем Яремою Вишневецьким.

А. С. Радзивілл у своєму щоденнику зафіксував факт прибуття Я. Вишневецького на луцький сеймик, де він користувався широкою підтримкою

³⁰⁶ Pomniki dziejów Polski wieku siedmnastego / Wyd. A. Podgórski. – Wrocław, 1840. – S. 81–93.

³⁰⁷ Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Warszawa, 1924. – S. 176.

шляхти. Тим часом, литовський канцлер вважав, що князь не мав рації; більше того, діяв ультимативно, обіцяючи зрвати сейм у разі незадоволення його вимог. Як повідомляв А. С. Радзивілл, князь Ярема зайняв силою Ромни й волость, отримавши неправдиву звістку про смерть А. Казановського. Останній шукав справедливості у монарха й до початку сейму мав його підтримку, сподіваючись на засіданні парламенту домогтися видання на Вишневецькому баніції³⁰⁸. Натомість намагання князя зустрітися з Владиславом IV у Кракові восени 1644 р. завершилися невдачею – король відмовився його прийняти³⁰⁹.

Попри те, що князь Ярема безпосередньо впливав лише на позицію сеймика Волинського воєводства, чимало інших передсеймових сеймиків підтримали у цій суперечці саме Вишневецького, а не А. Казановського. Так, неоднозначно свою прихильність до “короля” Задніпров’я задекларував люблінський сеймик³¹⁰.

Згідно з інформацією литовського канцлера, в перший день роботи сейму І. Радзейовський намагався усунути з сейму Я. Вишневецького, який був обраний послом від Волинського воєводства (автор мемуарів помилково зазначив – від Київського). Однак князь користувався настільки сильною підтримкою в посольській ізбі, що ці спроби сеймового маршалка були приречені на невдачу³¹¹. Наявність у князя сильної ситуативної підтримки відзначили і в оточенні шведського посла Акселя Спарре, що якраз перебував з дипломатичною місією у Варшаві. Близько 30-ти послів на чолі з чернігівським каштеляном Адамом Киселем виступили на захист Вишневецького³¹². Серед київських послів підтримати князя могли напевно споріднений з ним Криштоф Тишкевич та близький до Криштофа й А. Киселя Д.-Ю. Воронич³¹³. Крім регіональної солідарності та авторитету князя Яреми у шляхетському середовищі, балів останньому додавав факт негативної оцінки А. Казановського сучасниками. Так, у реляції шведського посольства А. Спарре маршалок охарактеризований як “людина без здібностей і розуму”³¹⁴.

Поступово мінялося й ставлення короля до кн. Я. Вишневецького. Виношуючи плани війни проти Османської імперії, Владислав IV не міг ігнорувати одного з найпотужніших українських землевласників і його військовий потенціал. Під впливом зміни позиції короля прихильнішим до князя Яреми ставав і коронний канцлер Єжи Оссолінський, давній його опонент у справі про князівські титули. Канцлер, маючи ворожі відносини й з А. Казановським, який ще недавно (1643 р.) протегувався королем всупереч

³⁰⁸ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – Т. 2. – S. 432–433.

³⁰⁹ *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651).* – S. 140.

³¹⁰ *Archiwum Państwowe w Lublinie.* – Zesp. 8. – Ser. 3. – Sygn. 73. – K. 50 v.

³¹¹ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – Т. 2. – S. 434.

³¹² *Axela Sparrego barona de Cronoberg...* – S. 377.

³¹³ *Litwin H. Równi do równych.* – S. 139, 140, 141.

³¹⁴ *Axela Sparrego barona de Cronoberg...* – S. 362; *Broniarczyk M. Wykształcenie świąteczkich senatorów w Koronie za Władysława IV // Kwartalnik Historyczny.* – 2012. – R. CXIX. – Zesz. 2. – S. 270.

волі канцлера на підканцлерство³¹⁵, під впливом кон'юнктури вирішив послабити саме позиції маршалка на королівському дворі. У своїй промові на початку сейму Оссолінський, згадуючи сподвижників коронного гетьмана Станіслава Конецпольського – триумфаторів під Охматовом, назвав і Я. Вишневецького, але без князівського титулу, з приводу чого останній обурювався³¹⁶. По завершенні сейму Є. Оссолінський влаштував бенкет, на який несподівано для себе отримав запрошення й кн. Я. Вишневецький³¹⁷.

23 березня 1645 р. сеймовий суд схвалив остаточне рішення. Згідно з ним скасовувався як невідповідний конституції 1613 р. про заборону роздавання приватних маєтностей³¹⁸ привілей А. Казановському на Роменську волость. Формувалася комісія на чолі з київськими воеводою й біскупом, яка мала відмежувати маєтності волості. Цілковитої перемоги в суді князь не отримав, оскільки на нього покладался обов'язок під загрозою інфамії здати Роменщину маршалкові в держання. Організацію збройного нападу на Ромни князеві прощали. Не став здавати він і волость А. Казановському в держання, а сплатив компенсацію 100 тис. злотих, наслідком якої стало зречення маршалка від претензій на Роменщину³¹⁹.

Полагодження справи щодо Роменської волості стало ледь не єдиним досягненням поточного сейму. Найбільше збурення серед послів викликало питання роботи московської комісії, що мала погодити з представниками Московської держави делімітацію міждержавного кордону. Вже у вересні 1644 р. було укладено трактат, що передбачав 11 листопада передачу Трубчевської волості московцям³²⁰. Януш Тишкевич як один із членів цієї комісії доклав максимуму зусиль, щоб на сеймику в Житомирі її робота отримала схвальні відгуки. При цьому, все одно, було поставлено питання про належну компенсацію шляхтичам, що втрачали свої маєтки. Подібну позицію зайняли більшість сеймиків Корони. Однак питання компенсації на початок сейму й впродовж його роботи залишалося не вирішеним, що давало привід послам, насамперед з Великого князівства Литовського, всіляко блокувати погодження інших актуальних рішень.

Незважаючи на те, що передача вчасно не відбулася, 20 лютого 1645 р. частина послів прибули до короля, а частина – до сенату, вимагаючи оголосити трактат з Москвою нечинним. Тим більше, що деталі угоди залишалися не в'ясненими і частина послів не знала, що йдеться про поступку Трубчевської волості за умови збереження для Речі Посполитої спірних Гадяча та Сарська³²¹. 10 березня послі знову прийшли до сенату в питанні

³¹⁵ *Dorobisz J.* Kariery dygnitarzy duchownych koronnych Wazów // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. – 2019. – № XVI. – No 2. – S. 39.

³¹⁶ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. 2. – S. 436.

³¹⁷ *Axela Sparrego barona de Cronoberg...* – S. 362; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – S. 147.

³¹⁸ *Volumina constitutionum*. – T. III. – Vol. 1. – S. 124.

³¹⁹ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. 2. – S. 434; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – S. 146–147.

³²⁰ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. 2. – S. 417.

³²¹ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... – S. 35; *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. 2. – S. 435.

московської комісії³²², сподіваючись таким чином вплинути на позицію сенаторів. Однак 28 березня, по закінченні сейму, сенатори на таємній раді в короля дали згоду на реалізацію Варшавської угоди вересня 1644 р. й передачу Трубчевська та околиці³²³. На це погодився й оршанський маршалок Ян Друцький-Соколинський, дід і опікун малолітнього дідича – Юрія Трубецького за умови сплати підопічному компенсації декількох чи кільканадцяти тисяч злотих. Король повідомив московську сторону про залагодження проблеми й створив нову комісію для передання 11 червня 1645 р. Трубчевська. Тепер вона складалася виключно з представників князівства – мстиславського воєводи Миколая Абрамовича, мстиславського земського судді Криштофа Цехановецького та стародубського земського судді Яна Кунинського³²⁴. Послів це не могло заспокоїти навіть за умови схвалення рішення впродовж сейму, тому що не було вирішене одне з базових питань цієї проблеми – компенсація власникам і володільцям втрачених на користь Москви маєтностей. На вже згаданій таємній раді питання компенсації планувалося розглянути на наступному сеймі³²⁵.

Перемога для монарха, проте, виявилася пірровою – у визначений час (11 червня 1645 р.) Я. Друцький-Соколинський, незважаючи на дану королеві обіцянку, перешкодив передачі Трубчевська представникам Москви³²⁶. Лише у серпні Владиславу IV вдалося забезпечити передачу замку³²⁷. Однак Я. Друцький-Соколинський, донька якого як дружина Петра Трубецького, батька Юрія, мала записаний на Трубчевську посаг, започаткував справу в Литовському трибуналі проти комісарів, що передали замок, і добився видання на них декрету баніції та присудження собі 600 тис. злотих штрафу з кожного³²⁸. Якщо навіть взяти до уваги, що ці події відбувалися після завершення сейму, то все одно, трубчевська справа безпосередньо спричинилася до безрезультатного завершення сейму 1645 р.³²⁹

Згадана справа, а також не скасування мит на експорт та імпорт товарів визначили зірвання сейму. За версією Л. Кубалі, це відповідало інтересам монарха, бо давало можливість затримати в своїх руках до наступного сейму два староства, а також прибуток з Пілявецького порту. Владислав IV в таких умовах вдавався до компенсаторного механізму – скликання 28 березня ради сенату, яка й мала вирішити ключові питання, засигналізовані в королівській легації на сеймики та їхніх інструкціях послам на сейм³³⁰.

³²² Ibidem. – S. 441.

³²³ PAN w Kórniku. Dz. rękopisów. – Sygn. 347. – S. 408; *Biedrzycka A.* Sprawozdania z rad Senatu 1643–1645 // *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie.* – 2014. – R. LIX. – S. 187, 189. На таємній раді були присутні київські біскуп О. Соколовський, воєвода Я. Тишкевич, каштелян О. Пісочинський, чернігівський каштелян Адам Кисіль.

³²⁴ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... – S. 36.

³²⁵ PAN w Kórniku. Dz. rękopisów. – Sygn. 347. – S. 408; *Biedrzycka A.* Sprawozdania z rad Senatu... – S. 189.

³²⁶ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... – S. 35; *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. 2. – S. 450.

³²⁷ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. 2. – S. 454.

³²⁸ Ibidem. – S. 488–489.

³²⁹ *Dzięgielewski J.* Izba poselska... – S. 59.

³³⁰ *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. – S. 177.

Одне з найболючіших питань – зарплатня війську – на пропозицію коронного канцлера Є. Оссолінського мало бути відкладене до рішення наступного сейму. Втім, для політичної еліти Речі Посполитої було цілком зрозуміло, що подібне рішення при численних існуючих загрозах виглядало непродуманим. Пропонувалося вирішити проблему шляхом продовження поборів з попереднього сейму³³¹.

Утримання війська ставало наріжним каменем планованої війни з мусульманським світом, перший етап якої передбачав конфлікт з Кримом з огляду на несплату традиційних “упоминків”. Рада сенату на чолі з королем, підтримуючи цю ідею, розглядала можливість трансформації конфлікту в приватну війну магнатів Речі Посполитої з татарами. Зважаючи на це, королівський двір доклав максимум зусиль, щоб задовольнити претензії кн. Я. Вишневецького, не лише визнавши за ним Роменську волость, але й надавши уряд руського воєводи. Престижні уряди й староства отримали представники й інших впливових у країні родин: кн. В.-Д. Заславського номінували на уряд сandomирського воєводи, Лев Сапіга й Анджей Лещинський стали підканцлерами відповідно литовським і коронним, Юрій Скумин Тишкевич зайняв посаду литовського надвірного маршалка, кн. Януш Радзивілл був винагороджений Тухольським, а Є. Оссолінський – Бродницьким староством³³².

Актуальним питанням, засигналізованим у передсеймових актах, залишалося укріплення замків, зокрема Смоленська й Диненбурга. Відсутність відповідних сеймових конституцій так само намагалися хоч якось залагодити на засіданнях секретних рад 28 березня і 4 квітня 1645 р. Реконструювати Смоленський замок бралися за власний кошт місцеві землеволодільці за умови трансформації їхніх ленних маєтностей в земські (дідичні). На це нібито погоджувався й монарх, але, все одно, вимагалася згода сейму. Таким чином, проблема відкладалася до наступного загальнодержавного форуму. Разом з тим, місцевій шляхті пропонувалося схвалити відповідне сеймикове рішення й розпочати реставрацію смоленських мурів³³³.

Ситуація з Диненбургом вимагала оперативного втручання центру. Замок єдиний залишився під контролем Речі Посполитої у Курляндії. Його укріплення були у плачевному стані. Понад це, піхота, яка забезпечувала оборону замку, готова була його полишити, оскільки не отримувала за службу платні. Щоб якось затримати піхоту, курляндський князь видав їй частину з курляндського канону – ленної плати на користь Владислава IV як великого князя литовського. Владислав IV і прибічні сенатори теж ініціювали й ухвалили компромісний варіант вирішення проблеми – за рахунок всієї суми канону³³⁴.

³³¹ PAN w Kórniku. Dz. rękopisów. – Sygn. 347. – S. 411; *Biedrzycka A.* Sprawozdania z rad Senatu... – S. 190; *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T. 2. – S. 446.

³³² *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. – S. 177–178.

³³³ PAN w Kórniku. Dz. rękopisów. – Sygn. 347. – S. 409, 411; *Biedrzycka A.* Sprawozdania z rad Senatu... – S. 188.

³³⁴ PAN w Kórniku. Dz. rękopisów. – Sygn. 347. – S. 412; *Biedrzycka A.* Sprawozdania z rad Senatu... – S. 190.

Не вирішене сеймом питання обігу фальшивих монет на території Речі Посполитої теж стало на порядку денному засідання монарха й прибічних сенаторів 4 квітня 1645 р. Йшлося про левкові й златові талери, а також шотландські шеляги. По суті, питання впиралося в занедбану в часи правління Владислава IV грошову систему країни. Схвалена 1633 р. грошова реформа так і не була впроваджена, можливо, через те, що Сигізмунд III зрікся прибутків від карбування монети на користь скарбу Речі Посполитої. На внутрішньому ринку країни домінували левкові й златові талери, завезені з Голландії. Вони мали високий вміст срібла, але зовнішньоторговельні імпортні операції здійснювалися за допомогою талерів, карбованих у країні. Таким чином, виникла парадоксальна ситуація, коли всередині країни було засилля іноземної валюти³³⁵. Ситуація ускладнювалася автономією в грошовому обігу Пруссії та Курляндії. Крім цього, торгові агенти пруських міст провадили активну діяльність в містах Західної і Центральної Європи із закупівлі товарів. Пропонувалося узгодити заходи по врегулюванню монетного ринку з ними. Зрештою, прибічна рада рекомендувала видати королівський універсал до торгових міст і митних комор, щоб не пропускали, а конфісковували цю валюту³³⁶.

На суді, що діяв під час сейму, розглядалася низка справ, що стосувалися Київського воєводства. В рамках планованої королівським двором антиосманської ліги слід було б максимально погодити різні суперечки між представниками магнатських родів, на приватні війська яких розраховували у Варшаві. Одна з таких суперечок на території Київського воєводства стосувалася містечка Рокошвар, або Шавулиха. Чернігівський воєвода Мартин Калиновський вважав, що воно належить до його земських маєтностей з центром у Буках. Натомість краківський воєвода Станіслав Любомирський і його син Костянтин, білоцерківський староста, відносили його до Білоцерківського староства. Справа, розпочата на сеймі 1643 р., розглядалася 18 і 26 березня 1645 р.³³⁷. Рішення суду мало більше політичний характер, ніж правовий. Хоч М. Калиновський не надав жодних доказів (принаймні у рішеннях суду вони не зафіксовані), але Шавулиху було присуджено йому. Одночасно суд обнулив претензії чернігівського воєводи до Любомирських на суму 100 тис. злотих. Рішення мало на меті не віддалити від королівського табору М. Калиновського – впливову фігуру на українському пограниччі, особливо в Чернігівському та Брацлавському воєводствах. Тим більше, що планувалося розмежування Шавулихи й Білоцерківського староства, яке могло сильно підкорегувати рішення сеймового суду на користь М. Калиновського. Любомирські ж, особливо Станіслав, традиційно виступали опонентами королівської політики, тому грати на їхній інтерес виглядало малоперспективним. Крім того, йшлося про королівський домен (якби визнати

³³⁵ *Szelągowski A.* Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce. – Lwów, 1902. – S. 243–244.

³³⁶ PAN w Kórniku. Dz. rękopisów. – Sygn. 347. – S. 412; *Biedrzycka A.* Sprawozdania z rad Senatu... – S. 190–191.

³³⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 195 об. – 197 об., 275–279 об.; *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 2. – S. 443.

Шавулиху частиною Білоцерківського староства), а відтак, головним чином втрачала Корона, а не державця цього староства – К. Любомирський.

Надійшла на сеймовий суд 1 березня і справа нападу прибічників київського воєводи на прихильників Ю. Немирича під час житомирського передсеймового сеймика. Владиславові IV і провідникам його політики, включно з Є. Оссолінським, належало не позиціонуватися з жодною зі сторін конфлікту. І Я. Тишкевич, і Ю. Немирич зі своїми почтами мали відіграти не останню роль в реалізації планів “приватної” війни проти Криму. Тим більше, що за київським підкоморієм проглядалася фігура надзвичайної важливої людини для здійснення цих намірів – великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Сеймовий суд вийшов з ситуації маніпулятивним чином. Зважаючи на факт подання маніфестації наступного після відбуття сеймика дня, судді одностайно визнали справу не кримінальною, а цивільною й рекомендували скерувати її до трибуналу³³⁸.

В цілому ж, як здається, всі три складові сейму (монарх, сенат, посольська ізба) були майже з самого початку його роботи переконані в неможливості його успішного завершення. Не випадково литовський канцлер А. С. Радзивілл занотував у своїй праці, що форум розійшовся мовчки, хоч перед цим сейми, як правило, зривали криком³³⁹. Закономірно, що абсолютна більшість пунктів інструкції житомирського сеймика мала бути повторена на наступних передсеймових сеймиках воєводства.

Висновки

Так званий “Золотий спокій” – часовий відрізок з 1638 до 1648 р. в історії Речі Посполитої – мав дві складові. Одна, видима, полягала в замиренні козацтва, бурхливій колонізації Брацлавщини, Південної і Задніпровської Київщини та Чернігово-Сіверщини, збільшенні в місцевих шляхетських соціумах вихідців з власне Корони, Великого князівства Литовського й навіть іноземців. Друга, менш помітна, проявлялася у дедалі більшому розходженні між місцевими політичними елітами й традиційними регіональними структурами (козацтво, дрібна шляхта-бояри, православне духовенство, виробниче населення). Значній частині еліти, все більш здомінованій прийшлими магнатами та їхніми таборами, здавалося, що регіональні відмінності зникають або мають зникнути в недалекому майбутньому. Шляхетська субкультура дійсно поступово втрачала місцеві відмінності – наростали процеси католизації й полонізації, а як наслідок, спостерігалось явище, яке отримало назву “розтятого світу”. В результаті цього паралельно існували польсько-католицька візія й русько-православне бачення розвитку території та її населення.

Вказаний процес знайшов відображення в діяльності інституцій шляхетського самоврядування, зокрема сеймика. Упродовж першої половини 1640-х років сеймик Київського воєводства поступово втратив таку важливу свою ознаку, як конкурентність. Користуючись посиленням контрреформа-

³³⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 2. – S. 438.

³³⁹ Ibidem. – S. 446.

Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року

ційних настроїв у Речі Посполитій, скерованих головним чином проти протестантських течій, зокрема антитринітаріїв, лідер місцевої католицької партії київський воєвода Януш Тишкевич мобілізував ресурси (як власні, так і прихильників у воєводстві й покровителів у королівському дворі) для нейтралізації активності на шляхетських з'їздах представників конкуруючого політичного угруповання на чолі з київським підкоморієм Юрієм Немиричем. Йому вдалося реалізувати це завдання, і вплив Ю. Немирича на київську шляхетську корпорацію з початку 1645 р. був мінімізований. Третя сеймикова партія, представлена прихильниками православ'я й т. зв. “старовини”, що наприкінці 1630-х – на початку 1640-х років балансувала між двома названими угрупованнями, після перемоги факції Я. Тишкевича об'єктивно змушена була опинитися в її фарватері. Вочевидь, католицька партія рахувалася з деякими інтересами православних консерваторів, але стратегічно розвиток цієї партії полягав у їх маргіналізації.

Це безпосередньо відбилося на змісті інструкцій послам на сейми, що обиралися на житомирському сеймику. Вони частково втрачали свою регіональну особливість, часто опускаючи пункти щодо вимог, які передбачали збереження окремого права, діловодної мови і навіть створення/відродження особливих центральних інституцій (Руська канцелярія, Луцький трибунал). З цієї точки зору, діяльність сеймика Київського воєводства починає вирізнятися більшим ступенем регалізму. Слід гадати, що у Варшаві подібні зміни сприймалися з неприхованим оптимізмом, але в дійсності глибинні процеси, характерні для Київського воєводства, розвивалися в абсолютно невігідному для центру ключі. Проявилось це з початком Козацької революції, коли стало зрозуміло, що “Золотий спокій” був ширмою, за якою тимчасово усунуті з політичної сцени актори (козаки, православна шляхта й духовенство, партія Ю. Немирича) готували різні сценарії зі спільним елементом фабули – надання воєводству суб'єктності у внутрішньополітичному дискурсі.

ДОДАТКИ

№ 1

*1645, січня 2. Житомир. – Інструкція сеймика
Київського воєводства послам на сейм*

Выпис с книг кгородских замку его кр[олевскои] м[и]л[ости] жытомирского.

Року тисеча шестсот сорокъ пятого м[еся]ца генъвара второго дня.

На вряде кгородском в замку его кр[олевскои] м[и]л[ости] жытомерском передо мною Крыштофом Цисовским, подстаростим жытомирским, становшы очевисто велможныи его м[и]л[ость] панъ Крыштофъ з Логоиска Тишкевич, воєводиц брескии, маршалокъ кола рыцарского, для уписаня до книг нынешних подал пер ѿблятом инъструкъцию сеимику жытомерского, ихъ м[и]л[о]стем паном посломъ воєводства Киевского на сеймъ валныи варшавьскии даную, ѿ чомъ тая инъструкъция речъ в себе по достатку ѿпевае^т. Которую подавшы просил, абы была до книг принята и записана. Я урад ѿную приимуючи читалом и так се в себе писмом полским писана велел:

Instructia na seym ich m[ilościom] p[anom] posłom wojewodztwa kiiow[skiego] Krzysztophowi Tyszkiewiczowi, wojewodzie brzeskiemu, Jerzemu Woroniczowi, skarbnikowi kiiow[skiemu], y Jendrzeiowi Sokołowskiemu na seym główny warszawsky coronny, w roku teraznieyszym 1645 *d[ie]* trzynastego *februarj* przypadaiący, na seymiku zytomirskim tegosz roku a dnia wtorego *january* zgodnie od wszytkiey braciey obranym dana.

¹Naprzod ich m[ilości]¹ p[anowie] posłowie za obmyszlowanie y miłosciwe oycowskie staranie je[go] kr[olewskiey] m[ilo]sci panu naszemu m[i]ł[osciewemu] unizenie podziękowawszy dobrego zdrowia y szczęśliwego na długie lata panowania winszowac maia y prozby doniesc, aby y na potomne czasy m[ilościwie] *kuram*² *paternam gerens* z łaski y pieczołowania swego nie raczył opuszczac.

Upatruiac³ iaka iest *visitu do rerum humanaru[m]* chcąc *non de esse* miłej oyczyznie naszey zlecamy ich m[ilościom] p[anom] posłom naszym, aby *securitate[m] Rei publice* zniosszy sie z inszemi stanami tak obmyslili. Jakosmy *fucius*⁴ w oney przemieszkiwac mogli tak || [188 z.v.] jednak, aby *sine damno nostro* y nie sprzyczynienie woyska więcey kuarcianego, na ktore pozwolic nie mozemy.

⁵Conclusia seymowa⁵ *efficere* ich m[ilości] p[anowie] posłowie maia, aby nad czas opisany ani iednym dniem nie była prologowana. A coby po czasie było *agitatum siue sancitum*, aby było *irritum* y o to starac sie maia, aby nic do senatu nie przynoszono, na coby w yzbie poselskiey zgody nie było. A protestacie te tylko wage miec maia, ktore by *yn facie Rei publice* zanoszone byli, insze prywatne *nullitati subsint efficere* ich m[ilości] p[anowie] posłowie maia.

Mieysca, iz *cum su[m]mq[ue] preiuditia* wojewodztwa naszego od inszych są preocupowane, ich m[ilości] p[anowie] posłowie starac sie maia, aby *secundum usum et ordinationes Regni* zaraz po wojewodztwie sendomirskim, przed wojewodztwem ruskim, przy swy[m] mieyscu zostawali. I tak przy tym stanąc artykule maia, do zadnych inszych consult Rze[czy]p[o]s[po]litye nie przystempuiąc, azby potym wojewodztwo nasze kontentowanie swoje odniosło.

⁶Recessy, isz zwykli⁶ zatrudniac poniekađ consilia powazne Rze[czy]p[o]s[po]litye, ich m[ilości] p[anowie] posłowie *curam habebunt*, aby kazde wojewodztwo coby sobie pretendowało *in desiderj[s]* na tym seymie zniosszy sie z ynszymi posłami koniec swoy wzięli. A więcey w recessy takie desideria puszczone nie byli.

⁷W zapłacie woysku⁷ quarcianemu y długow jako je[go] kr[olewskiey] m[ilości] pisac raczy, daiemy *limitata[m] postetate[m]* ich m[ilości] p[anom] posłom naszym, aby na zadne podatki nie pozwalali. I owszem wysłuchawszy rachunkow na seymiki rellacjone uchwale podatkow do braciey wzięli. Jednak w tym *consensum Rei publico sequi* ich m[ilości] p[anowie] posłowie maia. Niebezpieczenstwo nagle na Rzeczpospolito, aby mieli w pamieci.

⁸Dan Tatarska⁸, isz za sobą *jugum* przynosi i *servile opus*, zlecamy ich m[ilości] p[anom] posłom naszym, aby z ynszemi || [189] stanami *prouideant tocius Rei publice*. A ten sumpt raczey, aby na obrone Rze[czy]p[o]s[po]litye obrocony był.

¹⁻¹ Підкреслено в тексті.

² Слід читати “*curam*”.

³ Підкреслено в тексті.

⁴ Правдоподібно, слід читати “*feliciter*”.

⁵⁻⁵ Підкреслено в тексті.

⁶⁻⁶ Підкреслено в тексті.

⁷⁻⁷ Підкреслено в тексті.

⁸⁻⁸ Підкреслено в тексті.

Religia Grecka⁹ nie tylko starożytnymi prawami iest obwarowana, ale y za szczęśliwego panowania je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci pana naszego m[i]ł[osciwego] confirmowana. Prosic je[go] kr[olewską] m[i]łosc ich m[i]łosci p[anowie] posłowie maią y Rze[czy] p[o]s[po]lity, aby gruntownie według praw y przywileiow uspoikoia była. O czym *ante omnia* ich m[i]łosci p[anowie] posłowie tractowac maią. Cerkiew do tego Lubelska, która kosztem wielu osob stanu szlacheckie[go] na gruncie kupnym fundowana, zmurowana y nadana iest, aby przywrocona była ze wszystkimi gruntami y aparatami cerkiewnymi. Takze y inne cerkwie, ktore nie słusznie są odiente.

¹⁰Jest za co je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci podzię¹⁰kowac, ze *consulendo securitatu Rei publice tande[m]* rozgraniczenie z Moskwo postanowił, którą lubo z ukrzywdzenie[m] wielu szlachty siewierskiej, mianowicie je[go] m[i]łosci pana kiiowskie[go] y p[anom] Trubeckim. Jednak ich m[i]łosci p[anowie] posłowie, zniosszy sie z ynszemi stany, *secundum proportione[m] unius cujuseue* u je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci *efficere* maią, aby słuszną odmiana y nagroda z dobr Rze[czy]p[o]s[po]litye kazdemu stała sie.

¹¹Obrona zamku¹¹ krakowskiego, to aby miasto Krakow *prouideat*, ich m[i]łosci p[anowie] posłowie *efficere* maią. ¹²Smolensky, isz za¹² ordynatią s[więtey] pamięci kr[ola] je[go] m[i]łosci Zygmunta Trzeciego^a, aby s tey ordynatyej opatrzony był y presidium onego, to iest ze czterech włosci na to naznaczonych, y prawo obostrzyc na p[ana] woiewode smolenskie[go]. ¹³Dineburg, isz tesz¹³ potrzebuie swey obrony y presidia, o tym ich m[i]łosci p[anowie] posłowie zniesc sie maią z gornemi woiewodzstw, aby *sine munitione et presidio* nie zostawał. O Kiiow, aby był fortificowany.

¹⁴Pokoy iako rzecz iest święta¹⁴ tak kazdemu požądana. Zyczemy y zlecamy ich m[i]łosci p[anom] posłom, aby *sine prejuditią Rei publice et detrimento* oney. W czym z ynszemi stany zgadzac sie || [189 зв.] ich m[i]łosci p[anowie] posłowie maią.

¹⁵W tym tesz zlecamy¹⁵ ich m[i]łosci p[anom] posłom naszym, aby opowiedziawszy zyczliwy affect nasz za *merita* je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci, ktore *in patriam* okazywa, raczy te pozostałe daniny tak w W[ielkim] x[ięstwie] Litew[skim] jako y w Coronie krolewicowi je[go] m[i]łosci conferowane byli. Saluis iednak *iuribus et consuetudinibus patrie*.

¹⁶Kommisia woiewodzs¹⁶twa kiiow[skiego] z czernihowskim, isz ku wielkiej szkodzie z obmnieszeniem gruntow uchwalona^b, *efficere* to maią p[anowie] posłowie, aby była meliorowana i zeby wedle dawnych praw, przywileiow, dispozicę granic *ab antiquo* będących odprawic sie mogła. Do ktorey komisiey, aby par był *numerus* commissarzow tak z woiewodzstwa kiiow[skiego] iako y czernihowskiego. Przy ktorych kommisarzach, aby tesz duchowna persona była przydana. Starac sie o to ich m[i]łosci p[anowie] posłowie maią, gdysz *maxima pars bonorum ecclesiae ricorum* w tym rozgraniczeniu zostaie.

⁹ На лівому полі запис “Religia Grecka”.

¹⁰⁻¹⁰ Підкреслено в тексті.

¹¹⁻¹¹ Підкреслено в тексті.

¹²⁻¹² Підкреслено в тексті.

^a Див.: Volumina constitutionum. – Т. III. – Vol. 1. – S. 140–142.

¹³⁻¹³ Підкреслено в тексті.

¹⁴⁻¹⁴ Підкреслено в тексті.

¹⁵⁻¹⁵ Підкреслено в тексті.

¹⁶⁻¹⁶ Підкреслено в тексті.

^b Див.: Volumina constitutionum. – Т. III. – Vol. 2. – S. 326–327.

¹⁷-Poniewaz zapisy ręczne¹⁷ tego wojewodztwa częstokrot *diuturnitate temporis in dubium* bywają wokowane, przetosz aby napotym wszelakie zapisy *sufficienter* według statutu sprawione *et informa* napisane. Więcy y dawniejsze *ad data castrensia siue terrestria* ktore[go]kolwiek powiatu tego wojewodztwa przez tych, komu służy, nadaley do roku y szesciu niedziel *per oblatam* podawane byli. A inaczey aby *nullitatis subiacerent* p[anowie] posłowie *efficient*.

¹⁸-Jesliby kto *male wolus*¹⁸ *ordynarionem* s[więtey] pamięci x[ięcia] je[go] m[ilości] p[ana] krakowskiego y *jura* dawniejsze chciał *conuellere* albo *inquonis illius puncti* ony naruszyc usiłował, maia ich m[ilości] p[anowie] posłowie temu zabiegac, aby *illesum* ostawało to, co na wielką oyczyzny potrzebę prawdziwa *in patriam ordynationis* miłość obmysliła.

¹⁹-*Commutatia* jasnie¹⁹ wielmoznemu je[go] m[ilości] p[anu] krakowskiemu wojewodzie, aby mogła byc tak, iednak *sine magno damno Rei publice*. W tym *conferre* z gornemi wojewodztwy p[anowie] posłowie maia.

²⁰-Co sie tknie przyobie²⁰ caney *gratitudinem*, te iakosmy raz przyobiecali, tosz przez p[anow] || [190] posłow naszych declaruiemy y ktoryby *contrarius* chciał byc publiczney zgodzie, z temi po seymie zaraz w edne²¹ niedzielo na roczkach, ktore uchwałą z seymu namowione byc maia p[anowie] poborcowie *peremptorie agere* maia *juxta laudum* na electiey deputackiey w roku 1644 postanowionym. Ktore to *laudum constyutatione*, aby było *approbatum* zlecamy ich m[ilości] p[anom] posłom naszym.

²²-Trybunały iz *uzurpant* sobie siła²², isz w *jurisdictione* tak seymowi należące iako sądom zadwornym wdawaią sie, p[anowie] posłowie, aby w tey mierze seria z ynszemi wojewodztwy w to weyrzeli, aby *non confundantur. Jurisdictiones depactatie* tesz, ktore nieznosne trybunały wojewodztwom naszym inferuią, *obniare communi consilio* p[anowie] posłowie maia przez spolną namowe, aby sie nie chcieli y te niesluszne *lucry* iako y *uadia*, ktore czasem *excedunt* pięć szesc tysięcy *ne fiant* srodze *prouidendum* wszym, zlecamy p[anom] posłom naszym.

²³-Commisarze, ktoryby²³ gdziekolwiek deputowany do rozgraniczenia dobr je[go] kr[olewskiej] m[ilości] od dobr szlacheckich naznaczeni byli, ktorzeby nie byli *jurati*, aby *in termino commis[s]ionis iurent* p[anowie] posłowie *efficient*.

Minica aby *tandem* w Ryze swą wprawiona była, wszyscy w tey mierze zyczmy sobie. W czym znosic sie z gornemi wojewodztwy p[anowie] posłowie naszymy maia.

²⁴-*Statuta* tak *Jagielonis*²⁴ jako y *Kazimiri* y insze posledne *juxta* przywileiu *unionis*, aby approbowane byli *de non conferendis honoribus* urzędow ziemskich *diuerso religionis* oprócz katolików a religiey Greckiey. Wszym *laborare* p[anowie] posłowie maia, aby to *constitutia* utwierdzono było.

²⁵-Sprawa *ex remissione* miedzy²⁵ iasnie wielmoznym je[go] m[ilością] p[anem] wojewodo a je[go] m[ilością] p[anem] Jerzym Niemirzyczem, aby sądzona była tego seymu,

¹⁷⁻¹⁷ Підкреслено в тексті.

¹⁸⁻¹⁸ Підкреслено в тексті.

¹⁹⁻¹⁹ Підкреслено в тексті.

²⁰⁻²⁰ Підкреслено в тексті.

²¹ Правдоподібно слід читати “jednę”.

²²⁻²² Підкреслено в тексті.

²³⁻²³ Підкреслено в тексті.

²⁴⁻²⁴ Підкреслено в тексті.

²⁵⁻²⁵ Підкреслено в тексті.

ich m[іłości] panowie posłowie starac sie o to maią. A to dlatego, aby tak wysokie woiewodzstwo przez podkomorzego nie zostawało.

²⁶-Zabiegaіac *per juris*²⁶, aby sie *in posterum* nie działy || [190 зб.] *curandum*, aby *actores* w sprawach swoich *rationes extra datarum quaru[m] vis actionu[m]* tak *in ciuilibus* iako *in criminalibus causis* w grodach albo w ziemstwach poblizszych przez woznego, który pozwy dawał, przed cadentią rokow ziemskich y grodzkich dwiema, przed trybunałem czterma, przed seymem przynamniey piąciu niedziel rellatie szynili²⁷ y do xiąg zapisowali, kozdy w powiecie swoim, w którym dobra pozwanego *consistant*. A inaczey, aby zadna sprawa, ktorey by rellatia zapisana nie poprzedziła, w sądu wszelakiego mieysca nie miała.

²⁸-Iz woiewodzstwo nasze²⁸ w tey mierze nie maiąc *expresa[m] legem* o wydawaniu poddanych częstokroc od trybunału bywa agrauouane y pociągane do constytutiey coronney, która poddanych *ratione non ex traditionis* piąciu set grzywien opłacac kaze^c. ²⁹-Tatarowie wszym srogie²⁹ oppresie woiewodzstwo uznawa, gdyz przez częste słobody poddani częste odmiany pomieszkania swego czynią, aby *noua leie*³⁰ postanowiono było, abysmy pod te constytutią pociągani nie byli, aby *secu[n]dum ius antiquum* iednym czterdziestu grzywien takowych pomykaiących sie *in defectu extraditionis* opłacali poddanych^d.

³¹-Je[go] m[іłości] xiędzu biskupowi³¹, jako inszym ich m[іłościom] biskupom koronnym, gospody wczesne *ex ofitią* dawane byli, p[anowie] posłowie domagac sie maią. Poniewaz iest prawo, isz odlegleyszym biskupom nie tylko gospody, ale y strawne pieniądze dawano bywaią.

Upatruіac *amplitudinem* woiewodzstwa tego y odległosci powiatow a przy tem mieysca za *mandati* częstemi do przeiazdu trudnemi, zaczym *exequitie super jure uictis* nie zawsze mogą byc expediouane dla prędszey doyscia sprawiedliwosci *efficiant* ich m[іłości] p[anowie] posłowie, aby zaden z panow sądowych lubo ziemskich lubo grodzkich *exequitia*³² *in per lucris* za dwiema woznemi y szlachcicami odprawował opocz mocnych *exequuty*, ktore *super banity et infamibus extendi debent*, gdysz na takową wszyscy trzy ich m[іłości] p[anowie] grodzcy ziechac powinni.

³³-*Hibernorum modum*³³ || [191] *modum ineant* ich m[іłości] p[anowie] posłowie z ynszymi stany iednak tak *ne sit to cum detrimento Rei p[ublicae]* y inszych spustoszałych przez nieprzyziaciela woiewodzstw.

³⁴-*De distribuendis*³⁴ *bene meritoru[m] premis*, aby *cauta* była *distributio* y aby według zasług kazdemu słuszna mogła byc nagroda. *Confere* w tey mierze maią p[anowie] posłowie z gonemi³⁵ woiewodzstw.

²⁶⁻²⁶ Підкреслено в тексті.

²⁷ Слід читати “szynili”.

²⁸⁻²⁸ Підкреслено в тексті.

^c Див.: *Volumina constitutionum*. – Т. II. – Vol. 2. – S. 86.

²⁹⁻²⁹ Підкреслено в тексті.

³⁰ Слід читати “nouellae”.

^d Див.: *Volumina constitutionum*. – Т. II. – Vol. 1. – S. 415.

³¹⁻³¹ Підкреслено в тексті.

³² “u” після “q” дописано над рядком.

³³⁻³³ Підкреслено в тексті.

³⁴⁻³⁴ Підкреслено в тексті.

³⁵ Помилково замість “gornemi”.

³⁶-W obieraniu urzędów ziem³⁶kich isz wielki *error committitur* dla facty roznych osob. W czym sprawiedliwosc odłogiem lezec musi *consulendo indemnitati*, aby takowy kazdy, ktoryby *cu[m] factionibus* przyiachał na takowe electie, coby sie nam *per inquisitionem* pokazac mógł, aby takowy *perpetuo* był *inhabilis* urzędów wszela. W czym p[anowie] posłowie *confere* maią.

³⁷-Umknienie tytułów³⁷ xiążęcych tak *uxta*³⁸ *priuilegia unionis*^e iako y *secundum nouellam constytutionem*^f od cancellarię je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci, w czy[m] woiewodztwo nasze obchodzic musi. Prosic je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci, aby takich listow z cancellarię wydawac nie pozwalal *in posterum*. A czemu by xiąże je[go] m[i]łosc Wiszniewiecky *in conspectum* pana nie był przypuszczony, ich m[i]łosci p[anowie] posłowie inquirowac maią znosząc sie w tym z ynszemi woiewodztwy.

³⁹-Instrucie ich m[i]łosci p[anowie] posłowie³⁹ dane na seym, aby w yzbie poselskiej czytane, starac sie o to ich m[i]łosci p[anowie] posłowie maią.

⁴⁰-*Contemptores legum* iako są⁴⁰ *baniti et infames* isz *sine exequutionibus* zastaia *finalem exequutione[m]* ich m[i]łosci p[anowie] posłowie z ynszemi woiewodztwy obmyslic maią, aby *impunitas celera* nie zostawali. A gleytow zeby cancellaria nie wydawala *iure uictis*.

⁴¹-Wysokie *merita* ku panu⁴¹ y Rze[czy]p[o]s[po]lity je[go] m[i]łosci pana marszałka nadwornego coronnego słuszney potrzebuią *ex bonis Rei publice* nagrody, w czy[m] ich m[i]łosci p[anowie] posłowie je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci *suplikare* maią, aby *paterne* w pretencie⁴² je[go] m[i]łosc weyznawszy *de bonis Rei publice* chciał *gratifikavi*.

⁴³-Xiążęte je[go] m[i]łosci odwagi⁴³ y sumptu, ktore *ratione bene merendi De republika* ponosił, słuszney potrzebuią nagrody. Woiewodztwo nasze *suppliciter* je[go] kr[olewskiej] m[i]łosci przez ich m[i]łosciow p[anow] posłow ząda, aby *ex patrimonio* krwią przodkow swych nabytey cieszyć sie mógł y te dobra raz przodkom || [191 z.v.]⁴⁴ nadane, aby *in dubium* kasowane nie byli y za dobra Rze[czy]p[o]s[po]lity nie byli poczytane wu⁴⁵ napotym rozdawane. W czym ich m[i]łosci p[anowie] posłowie *elaborare* maią przelożywszy odwagi y koszty onego przed Rze[czy]p[o]s[po]lity.

Petita. Przywilegia et Decreta tak dawne iako y swieze na myta y targowe oycom dominikano[m] kiiowskim, aby constytutią approbowane byli, starac sie ich m[i]łosci p[anowie] posłowie maią.

⁴⁶-Jakosmy raz pozwolili⁴⁶ ich m[i]łosciom p[anom] posłom naszym tak y teraz zlecamy, aby według laudum y constytutię woiewodztwa brasławskie[go] puł poboru na

³⁶⁻³⁶ Підкреслено в тексті.

³⁷⁻³⁷ Підкреслено в тексті.

³⁸ Слід читати “juxta”.

^e Див.: *Volumina constitutionum*. – Т. II. – Vol. 1. – S. 222, 223, 228, 229.

^f Див.: *Ibidem*. – Т. IV. – Vol. 1. – S. 17.

³⁹⁻³⁹ Підкреслено в тексті.

⁴⁰⁻⁴⁰ Підкреслено в тексті.

⁴¹⁻⁴¹ Підкреслено в тексті.

⁴² Слід читати “pretenzie”.

⁴³⁻⁴³ Підкреслено в тексті.

⁴⁴ На цьому аркуші, в його верхній третині проглядається тінь від печатки, відбиток якої був на втраченому наступному аркуші.

⁴⁵ Правдоподібно, слід читати “у”.

⁴⁶⁻⁴⁶ Підкреслено в тексті.

Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року

posły przez p[anow] poborców oddane było. W czym constitutia, aby stanęła, która *et in posterum* województwu temu ma służyć.

⁴⁷⁻Za je[go] m[iłością] panem⁴⁷ Markiem Gdeszyskim, rotmistrzem je[go] kr[olewskiej] m[iłości] ich m[iłości] p[anowie] posłowie mają wnieść intercessyją, aby *tandem* za odwagę działać i zasługi swoje mogli mieć nagrodę.

⁴⁸⁻Zytomierz od stano⁴⁸wisk, aby był wolen starac się p[anowie] posłowie mają.

⁵⁰⁻Aby constitutia *a[nno]* 1641⁴⁹ od stanowisk żołnierskich miastu Kiiowu⁵⁰ służąca^g *speciali constitutione* approbowana była i też miastu Kiiow od dawania baydaków i sieladzi dla sprowadzenia prowiantu na Kodak, iako zniszczone, uwolnione zostało. Do tego aby cisz mieszczanie kiiowscy według praw, funduszów i przywilejów swoich constitutiami tysiąc szesćset szesnastego^h i tysiąc szesćset trzydziestego trzeciego rokuⁱ approbowanych od wszelakich ceł, myt starych nowo podwyższonych i spławu wodnego w Wielkim x[ięstwie] Litew[skim] uwolnieni czasu wiecznemi byli.

У тоє інструкції підписує великого гетьмана Криштофа з Логойска Тишкевича, воєводи бреского, маршалка на той час кола рыцарського тими словами: Krzysztoph Tyszkiewicz, wojewódzic brzesky.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. Київська духовна академія. – ДА/517Л. – Арк. 188–191 зв.

№ 2

1645, січня 3. Житомир. – Економічні зв'язки з Немиричами підписантів маніфестації⁵¹

Маніфестант	Вид тимчасового держання	Населений пункт	Волость/ключ/держава Немиричів	Роки
Беневський Миколай	Застава	С. Ойцівка	Горошківська волость	1638–1640
	Оренда	М. Овруч	Овруцьке староство	1646
	Оренда	С. Острів	Овруцьке староство	1646
Войнаровський Стефан	Оренда?	М. Могильна	Ісайківський ключ	1646
	Оренда?	С. Кулажинці	Лугинська волость	3 1646
	Перезастава	М. Приборськ	Приборська волость	3 1646
	Перезастава	С. Болотна	Приборська волость	3 1646
	Перезастава	С. Доманів	Приборська волость	3 1646
	Перезастава	Здвижень (Заруддя)	Приборська волость	3 1646
	Перезастава	С. Макарів	Приборська волость	3 1646
Перезастава	С. Пироговичі	Приборська волость	3 1646	

⁴⁷⁻⁴⁷ Підкреслено в тексті.

⁴⁸⁻⁴⁸ Підкреслено в тексті.

⁴⁹ На лівому полі дописано “Miasto Kiiow”.

⁵⁰⁻⁵⁰ Підкреслено в тексті.

^g Див.: Volumina constitutionum. – Т. IV. – Vol. 1. – S. 28.

^h Див.: Ibidem. – Т. III. – Vol. 1. – S. 213.

ⁱ Ibidem. – Т. III. – Vol. 2. – S. 220–225.

⁵¹ Складено переважно на підставі: *Задорожна О.* Рід Немиричів у шляхетській корпорації... – С. 265–322.

	Перезастанова Перезастанова Перезастанова Оренда? Оренда? Оренда? Оренда? Застава? Оренда	С. Русаки С. Старики С. Сукачі М-ко Турчинка Сл. Соболівка С. Домолоч М-ко Немирівка Уланівська маєт- ність М-ко Хотинівка	Приборська волость Приборська волость Приборська волость Топориська волость Черняхівська волость Шершнівська волость Шершнівська волость Шершнівська волость Шершнівська волость	3 1646 3 1646 3 1646 1640 1640 1646 1646 1634 1646
Гаєвський Захарій	Застава Застава Застава?	С. Кулажинці М. Межирічка (сл. Владиславів) С. Славків	Лугинська волость Овруцьке староство Черняхівська волость	До 1630 До 1630 1636
Дешковський Ян	Застава	С. Славків	Черняхівська волость	1647–1650
Припков- ський Самуїл	Застава Застава Застава Застава Застава Застава Застава Застава Застава	М. Приборськ С. Болотна С. Доманів Здвижень (Заруд- дя) С. Макарів С. Пироговичі С. Русаки С. Старики С. Сукачі	Приборська волость Приборська волость Приборська волость Приборська волость Приборська волость Приборська волость Приборська волость Приборська волость Приборська волость	1646 1646 1646 1646 1646 1646 1646 1646 1646
Прушин- ський Мико- лай, Третяк Зо- фія	Застава	С. Потаповичі С. Пулчинка	Овруцьке староство	1643–1650 1643–1646
Рапштин- ський Олек- сандр	Застава? Застава? Застава? Застава?	С. Гошів С. Оврупичі С. Угленичі С. Шоломки	Овруцьке староство Овруцьке староство Овруцьке староство Овруцьке староство	1632 1632 1632 1632
Сокор Гри- горій	Застава Застава Застава	С. Заслав'я С. Сновидовичі С. Ворів	Олевська волость Олевська волость Топориська волость	1617–1624 1617–1624 1637–1651
Сокор Самуїл	Оренда Застава	М-ко Білка С. Ворів	Норинська волость Топориська волость	До 1646 1637–1651
Страш Ян Насиловська Марина	Застава	С. Ворів	Топориська волость	3 1651

Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року

Хребтович Богурин- ський Кос- тянтин	Оренда	С. Кам'яний Брід	Топориська волость	1640
Янчевські Петро і Ганна	Застава	Сс. Сукачі, Бо- лотна, Макарів	Приборська волость	До сере- дини 1646, вдова до кінця 1650

Петро Кулаковський (Острог). **Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року**

У статті досліджується один зі складових елементів парламентаризму в Речі Посполитій – передсеймовий сеймик Київського воєводства 1645 р. Паралельно розглядаються тенденції, характерні для шляхетського самоврядування цього воєводства в період т. зв. “Золотого спокою”. Встановлено, що на політичній арені Київщини в той час конкурували між собою три угруповання: католицьке на чолі з воєводою Я. Тишкевичем, протестантське, де лідером виступав підкоморій Ю. Немирич, та православно-консервативне, представлене частиною старовинних київських панських родів (Вороничі, Проскури-Суцанські, Тиші-Биковські та ін.). Робота житомирського сеймика кінця 1630-х – початку 1640-х років вирізнялася гострим протистоянням перших двох партій і балансуванням між ними третього угруповання. До початку 1645 р. Я. Тишкевичу та його прихильникам, акцентувавши увагу королівського двору на належності факції Ю. Немирича до переслідуваної в країні протестантської течії – аріанізму, вдалося сильно скоротити її представницькі можливості на сеймах і трибуналах. Апогеєм цього процесу стало недопущення членів угруповання Ю. Немирича на передсеймовий сеймик 1645 р. Це не могло не відбитися на представництві воєводства на сеймі та змісті інструкції, отриманої послами від цього шляхетського з'їзду. Позиція сеймика стала більш прокоролівською (що відповідало настроям католицької партії) і меншою мірою враховувала регіональні інтереси. Порівняльний аналіз низки інструкцій сеймиків Малопольської провінції на сейм 1645 р. демонструє поступове зближення в цілому ряді питань позиції житомирського сеймика з аналогічними інституціями власне коронних воєводств (Краківського, Люблінського) і віддалення від волинського, який традиційно вважався свого роду орієнтиром для шляхетських з'їздів інших українських воєводств, зокрема й Київського. Подібні турбулентні процеси лише видимо демонстрували відносну консолідацію політичних сил у Речі Посполитій. Тим часом, сейм 1645 р., що закінчився без ухвалення конституцій, унаочнив відсутність єдиної платформи бачення зовнішньої та внутрішньої політики у центру та регіонів.

Ключові слова: сеймик, сейм, інструкція, сеймикові факції, король, сенат, польська ізба.

Petro Kulakovsky (Ostroh). **The Dietine of Kyiv Palatinate and the Diet (1645)**

The article researches one of the components of the parliamentary life of the Polish-Lithuanian Commonwealth, i. e., dietine of the Kyiv palatinate (1645). The author examines tendencies, which were typical for noble self-government of this palatinate in the period of “golden peace” (1638–1647). It was established, that in the political life of Kyiv region there was competition between three alignments: Catholic, led by Janusz Tyszkiewicz, Protestant with Yurii Nemyrych as a leader and Orthodox-Conservative represented by some of the old Kyivan lordly families (Voronyches, Proskuras-Sushchanskys, Tyshas-

Bykovskys etc.). Harsh rivalry between the first two parties and instability of the third were typical for the work of Zhytomyr dietine (late 1630s and early 1640s). Until 1645 Janusz Tyszkiewicz and his followers greatly reduced representational opportunities of the faction led by Yuri Nemyrych in diets and tribunals, by drawing the royal court's attention to this party belonging to the Orthodox flow – Arianism. Delegates of Yuri Nemyrych's group were prevented from participating in the dietine of the Kyiv palatinate of 1645 – this event became an apex of the earlier mentioned process. This had a major effect on the palatinate's representation in the diet and meaning of instruction, which was received by deputies from the lordly congress. As the dietine's position became more aligned with royalty (which fulfilled the requirements of the Catholic party) it considered regional interests less. Comparative analysis of several dietine's instructions of Lesser Poland Province on the 1645 diet demonstrates gradual rapprochement in a number of questions about the position of Zhytomyr dietine with Crown palatinates dietines (Cracow and Lublin palatinates) and estrangement of Volhynia dietine, which was a traditional guide for noble congress' of other Ukrainian palatinates, including the Kyiv palatinate. Similar turbulent process' successfully showed consolidation of political powers in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Diet 1645, which was ended without approved constitutions, also demonstrated the absence of a united platform on domestic and foreign policy of the center and regions.

Keywords: dietine, diet, instruction, dietine factions, king, senate, deputy chamber.

Олександр АЛМАЗОВ (Москва)

ДО БІОГРАФІЇ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКОВНИКА ОСТАПА ЗОЛОТАРЕНКА

Вершиною старшинської кар'єри Остапа Золотаренка було нетривале перебування на посаді ніжинського полковника, проте його фігура заслуговує на увагу хоча б тому, що його найближчими родичами були відомі старшини середини XVII ст.: Іван і Василь Золотаренки, а також третя дружина гетьмана Богдана Хмельницького – Ганна Золотаренко.

Сучасна історіографія неодноразово розглядала біографію Остапа Золотаренка, і, насамперед, необхідно відзначити дослідження Романа Железка, окремо присвячене цій проблематиці¹. При цьому майже всі автори, спираючись на дореволюційну історіографію, робили висновки, що Остап був сином Василя Никифоровича Золотаренка (ніжинський полковник у 1659–1663 рр., претендент на гетьманську булаву у 1660–1663 рр.)². Проте нам вдалося знайти у джерелах свідчення, які дають підстави переглянути це уявлення, що вкоренилося в науці.

Серед таких джерел, насамперед, варто відзначити “Записную книгу с 175 года по 178 год по Малороссийскому приказу грамотам к воеводам...”³, де перелічено й коротко описано накази воеводам і їхні відписки до Москви, а також іншу кореспонденцію воєводських адміністрацій російських гарнізонів в українських містах у період від 7175 до 7178 (від 1666/1667 до 1669/1670) рр., яка зберігається в Малоросійському приказі. Зокрема, у книзі зазначено перелік документів, що належать до складу “Дела Остапа Золотаренка с столником с Михайлом Дмитриевым в животах”⁴.

¹ Железко Р. А. Ніжинський полковник Остап Золотаренко // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2018. – Вип. 11. – С. 109–112; його ж. Ніжинський полковник Остап Золотаренко // Нариси історії Ніжина козацької доби. – Ніжин, 2019. – С. 103–108. Оскільки статті ідентичні, далі будуть подаватися посилання на раніший варіант цього дослідження.

² Див.: Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2004. – С. 109; Токарев С. А. Вихідці із Запорозької Січі у складі козацької старшини Ніжинського полку: (60-ті рр. XVII ст.) // Гілея: Науковий вісник. – К., 2017. – С. 71–72; Железко Р. А. Ніжинський полковник Остап Золотаренко. – С. 109.

³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 2. – Од. зб. 2.

⁴ “Животами” у ті часи називали майно, тобто йдеться про майнову суперечку: Там само. – Арк. 456–461.

Завдяки цьому джерелу стає відомо, що Остап Золотаренко був сином не Василя Золотаренка, як це стверджує Р. Желєзко⁵, а його брата Івана (корсунський полковник у 1652 р., ніжинський полковник у 1652–1655 рр., наказний гетьман у 1654–1655 рр.). У документі Остап Золотаренко двічі згадується як племінник Василя Никифоровича та син Івана Никифоровича Золотаренків⁶. Крім цього, в іншій книзі Малоросійського приказу Остап Золотаренко названий сином Івана Золотаренка згідно з записом про передачу йому ікони колишнього наказного гетьмана⁷. А в чолобитній, поданій в Малоросійському приказі влітку 1669 р., він назвав себе “Осташко Иванов сын Золотаренок”, а Василя Золотаренка – своїм дядьком: “В прошлых, государь, годех, как была у нас черная рада, выбирали Ивашка Брюховецкого, и в то число дядя мой, нежинской полковник Василей Золотаренок, побравши животы отца моево и свои, сvez в город в Нежин”⁸.

Сучасні автори, вважаючи Остапа Золотаренка сином Василя Золотаренка, як правило, ґрунтуються на “Малороссийском родословнике” Вадима Львовича Модзалевського, який, своєю чергою, робив такий висновок на основі ототожнення Остапа Золотаренка з Остапом Васютенком⁹. Проте, як виявилось, подібне ототожнення є безпідставним. Беручи за основу ототожнення В. Модзалевського, виходить, що герой цієї праці у 1649 р. був реєстровим козаком Лазаревської сотні Черкаського полку¹⁰, бо в реєстрі зазначено саме про Остапа Васютенка¹¹. Причому, в чолобитній від літа 1669 р. Остап Іванович Золотаренко стверджував, що у 1663 р. “был мал”¹². Виходячи з умовностей визначення самоідентифікації до дитячої вікової групи того часу¹³, складно повірити, що через, як мінімум, чотирнадцять років після набуття козацького статусу він і далі розглядав свій вік як дитячий.

На цьому самому ототожненні ґрунтується і твердження В. Модзалевського, нібито герой цієї праці був кошовим отаманом Запорозької Січі у 1667 р.¹⁴. Разом з тим, Олександр Матвійович Лазаревський ще до Модзалевського, прогножуючи, ставив їхню тотожність як питання, а не твердження, а отже, не був у цьому впевнений¹⁵; Дмитро Іванович Яворницький зазначав,

⁵ Желєзко Р. А. Ніжинський полковник Остап Золотаренко. – С. 109.

⁶ Див.: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 456–456 зв.

⁷ Там само. – Од. зб. 1. – Арк. 398–398 зв.

⁸ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Ч. 3. – Арк. 854.

⁹ Дослідник вважав, що “Васютенко” – це патронім, який відповідає по батькові “Васильович”, тому назвав Остапа Золотаренка “Евстафий Васильевич (Остап Васютенко)”. Див.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. II. – С. 178.

¹⁰ Там само.

¹¹ Бодянский О. М. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня. – М., 1875. – С. 47.

¹² РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Ч. 3. – Арк. 854.

¹³ Детальніше див.: Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. – К., 2018. – С. 47–59.

¹⁴ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. II. – С. 178.

¹⁵ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. II. – С. 9.

що Остапа Васютенка запорожці називали Чемерисом, тобто польським татариним¹⁶. Як Остап Золотаренко міг перетворитися в Запорозькій Січі на польського татарина? Р. Желєзко запропонував своє пояснення: нібито після арешту з подальшою стратою Василя Никифоровича Золотаренка Остап утік на Запорожжя, де став називатися Васютенком, з огляду на небезпеку носити власне прізвище, і, щоб його, напевно, не впізнали, також називався татариним, який приїхав з території Речі Посполитої¹⁷.

Документи, знайдені нами в Російському державному архіві давніх актів, дозволяють спростувати це зовсім неправдоподібне пояснення. Як буде зазначено далі, син наказного гетьмана, принаймні у 1665 р., мав бути у Ніжині, а восени 1666 р. їздив до Москви. Стосовно ж його суперечки зі стольником Михайлом Михайловичем Дмитрієвим про майно його батька і дядька московська влада вимагала пояснень у цій справі від гетьмана Івана Брюховецького. Через це і в цей час, і пізніше Остап Іванович Золотаренко не міг приховувати свої родинні зв'язки з Іваном та Василем Золотаренками. В іншому разі, як пояснити той факт, що за відносно короткий період під виглядом татарина з Речі Посполитої він заслужив у запорожців таку довіру й уже до 12 травня 1667 р. був обраний кошовим отаманом?¹⁸

Тепер повертаємося до згаданої суперечки про майно між козаком Остапом Івановичем Золотаренком і стольником Михайлом Михайловичем Дмитрієвим, що є цікавим епізодом з життя першого. Важливим джерелом у цій справі є переказ стовпця про відчуження майна Василя Никифоровича й Івана Никифоровича Золотаренків Остапові Золотаренку (“Дело Остапа Золотаренка с стольником с Михайлом Дмитриевым в животах”); документ не датований, єдина дата в документі – 4 жовтня 1669 р.)¹⁹, який зберігся у книзі Малоросійського приказу²⁰. На жаль, нам не вдалося знайти сам стовпець із зазначеною справою, який, найімовірніше, не зберігся.

У документах зазначалося про конфісковане майно у ніжинського полковника Василя Никифоровича Золотаренка, який разом з наказним гетьманом Якимом Сомком та іншими представниками української старшини був заарештований російськими “ратними людьми” 18 червня 1663 р. під час ніжинської генеральної ради, де гетьманом було обрано Івана Мартиновича Брюховецького. Заарештовані були передані військовому суду Війська Запорозького. За вироком цього суду деяких підсудних, включаючи Василя Никифоровича Золотаренка, було страчено у Борзні 18 вересня 1663 р.²¹

¹⁶ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. II. – С. 289.

¹⁷ Желєзко Р. А. Ніжинський полковник Остап Золотаренко. – С. 110.

¹⁸ Дата ради, на якій він був обраний кошовим отаманом, зазначена у вид.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. II. – С. 289.

¹⁹ Так датовано примітку на передостанньому документі стовпця, описаного у книзі, “расспросных речах” підданого, який належав М. Дмитрієву: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 460 зв.

²⁰ Там само. – Арк. 456–461.

²¹ Детальніше див.: Горобець В. “Чорна рада” 1663 року. Передумови, результати, наслідки. – К., 2013. – С. 114, 123–125.

У зв'язку з цим варто сказати кілька слів про стольника Михайла Михайловича Дмитрієва. Він, мабуть, познайомився з Іваном та Василем Золотаренками ще на початку 1654 р., коли був відряджений до Ніжинського полку приймати від козаків присягу цареві Олексієві Михайловичу²². Потім М. М. Дмитрієв їздив до Старого Бихова до наказного гетьмана у вересні 1654 р.²³. Пізніше він, ймовірно, знову був відправлений до нього і перебував при ньому, принаймні у квітні та липні 1655 р.²⁴.

Найімовірніше, у цей час Дмитрієв виконував роль своєрідного представника царя при Іванові Золотаренку. Від 19 січня 1663 р. до 2 листопада 1665 р. стольник Михайло Дмитрієв був ніжинським воєводою²⁵. Саме йому царським наказом було доручено тримати під вартою Василя Золотаренка, наказного гетьмана Якіма Сомка та їхніх прибічників. При цьому маємо свідчення, що колишній ніжинський полковник перебував у слабшому режимі арешту, ніж інші ув'язнені. Так, Павло Аристович Глебов, голова одного з ніжинських стрілецьких приказів, який приїжджав до Москви, стверджував, що воєвода М. М. Дмитрієв звільнив Василя Золотаренка з-під варти відповідно до якогось царського наказу, надісланого з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем²⁶. Крім цього, колишній ніжинський полковник, на відміну від інших арештантів, не був зазначений у списку тих, кому з воєводської скарбниці 1 серпня та 1 вересня 1663 р. видали “кормовые деньги”²⁷. Це дає підстави для твердження, що Василь Золотаренко міг дати воєводі М. М. Дмитрієву хабара за послаблення режиму арешту або останній міг взяти частину майна після передачі колишнього ніжинського полковника військовому суду.

Можливо, з цієї причини 18 листопада 1663 р. на переговорах у Батурині про укладення нових російсько-українських статей, коли воєводами передавалося українській стороні майно засуджених, виявилось, що частина попередньо описаного майна Василя Золотаренка зникла²⁸. Проте майно, яке вимагав Остап Золотаренко від Михайла Дмитрієва, не значиться у списку зниклих речей²⁹. Відповідно, це майно не було описане, отже, якимось чином було отримане ніжинським воєводою ще до складання опису.

²² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. III. – Док. 226. – С. 518.

²³ *Таирова-Яковлева Т. Г.* Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). – К., 2017. – С. 203. Див. також наказ М. Дмитрієва від 12 вересня 1654 р.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1889. – Т. XIV. – № 6 (IV). – Стб. 155–162.

²⁴ Там само. – № 18 (IV), 33 (IV (3)). – Стб. 555–556, 751–754.

²⁵ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 124. – Арк. 19 зв., 26.

²⁶ Там само. – Ф. 210: Разрядный приказ. – Оп. 9: Столбцы Московского стола. – Од. зб. 365. – Арк. 63–64.

²⁷ Там само. – Ф. 137: Боярские и городовые книги. – Оп. 1: Стрелецкий приказ. – Од. зб. 2. – Арк. 155 зв., 163–163 зв.

²⁸ Книги разрядные, по официальным спискам изданные с высочайшего соизволения II отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. – СПб., 1855. – Т. II. – Стб. 981–992, 1034–1037, 1040.

²⁹ Зокрема, щодо отриманої за результатами справи О. Золотаренка ікони. Про ікону див. далі.

Тепер повертаємося безпосередньо до суперечки про передачу майна. Практично на початку справи зазначено, що разом з речами Василя Золотаренка було переписано й опечатано майно його племінника Остапа Золотаренка, яке ніжинський воєвода Михайло Дмитрієв відмовився віддавати останньому, посилаючись на відсутність відповідного царського наказу. Далі у справі зберігається опис зазначеного майна з дописом-поміткою думного дяка Алмаза Іванова, а саме: наказ віддати майно Остапові Золотаренку³⁰. На жаль, у книзі не наведені дати укладання зазначених документів. Водночас, принаймні відписка воєводи Михайла Дмитрієва мала бути надісланою до Москви не пізніше 7 вересня 1665 р., коли Іван Іванович Ржевський прийняв у нього уряд ніжинського воєводи³¹.

Одразу після цього Остап Іванович Золотаренко подав чолобитну про повернення йому майна його батька і дядька, звинувачуючи Михайла Дмитрієва “во взятьє” цього майна. При цьому козак подав також список майна³². У значно пізнішій чолобитній від літа 1669 р. Остап стверджував, що подав опис майна у 175 р. у Малоросійському приказі боярину Петрові Михайловичу Салтикову, а потім виїхав з Москви³³. Як відомо, 7175 р. тривав від 1 вересня 1666 р. до 31 серпня 1667 р., а Петро Михайлович Салтиков уже 18 жовтня 1666 р. перестав бути приказним суддею Малоросійського приказу³⁴. Таким чином, подання Остапа Івановича Золотаренка в Малоросійській приказ опису майна, на повернення якого він претендував, мало відбутися у період від початку вересня до середини жовтня 1666 р.

З часом, після подання чолобитної, Остапу Золотаренку було забезпечено очну ставку із стольником Михайлом Дмитрієвим, результати якої, на жаль, у документі не занотовані³⁵.

Далі у документі міститься наказ про з'ясування цього питання у ніжинських козаків, які перебували у Москві: взяти у Осипа Івановича Золотаренка опис майна, а також у гетьмана Івана Брюховецького пояснення у цій справі. Ці документи були незабаром одержані. Окрім цього, воєвода Петро Васильович Шереметьєв отримав наказ відрядити до Ніжина будь-якого службовця для розслідування справи про незаконне привласнення воєводою Михайлом Дмитрієвим згаданого майна через опитування ніжинської залози і ніжинських мешканців³⁶. Йшлося про опитування всіх мешканців згаданої території з метою з'ясування правди в цій справі. Розслідувати справу Шереметьєв призначив підполковника Гаврила Подимова; результати розслідування воєвода надіслав до Москви з підполковником Матвієм Сипягіним³⁷. На жаль, документи розслідування віднайти не вдалося.

³⁰ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 456.

³¹ Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. VI – № 135 (II). – С. 299.

³² РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 456–456 зв.

³³ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Ч. 3. – Арк. 854.

³⁴ Лисейцев Д. В., Рогожин Н. М., Эскин Ю. М. Приказы Московского государства XVI–XVII вв.: Словарь-справочник. – М.; СПб., 2015. – С. 96.

³⁵ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 456 зв.

³⁶ Там само. – Арк. 457.

³⁷ Там само. – Арк. 457–458.

Пізніше у справі згадується чолобитна “черкашенина” Степана Федорова про звільнення його з підданства у стольника Михайла Дмитрієва, а також його “распросные речи”, в яких він підтверджував привласнення Михайлом Дмитрієвим майна, на яке тепер претендує Остап Золотаренко. Стольник заперечував правдивість цих свідчень, і йому було влаштовано очну ставку з його підданим. Пізніше був наказ про взяття на поруки Михайла Дмитрієва³⁸.

Про це саме майно опитали людей стольника, тобто його власних підданих, Саву Іванова “с товарищи”. Своєю чергою, Михайло Дмитрієв заявив про втечу своїх людей: Сави та Федора Комарових, а також Тимофія Казанського. Після цього було видано наказ про звільнення з підданства Сави Іванова “с товарищи”, трьох людей³⁹. У справі також зазначені свідчення князя Володимира Волконського, що він бачив на хрещенні Володимира Дмитрієва (скоріш за все, це син стольника Михайла Дмитрієва) срібний посуд, проте не бачив там срібної позолоченої бочки з зображенням людини, а також блюда⁴⁰.

Однак невдовзі підданий Михайла Дмитрієва Степан Федорів розкався у наклепі на свого господаря стосовно майна Василя Золотаренка: мовляв, він бажав звільнитися з підданства і його цьому навчив якийсь Андрій Самарін. Степан Федорів заявив, що нібито він виїхав з Литви за 1,5 години після смерті Василя Золотаренка⁴¹, тобто він не міг знати деталей справи. Це, мабуть, дало змогу стольнику закрити справу, тож розслідування припинилося. Цьому також сприяло повстання, яке підняли українські козаки на чолі з Іваном Брюховецьким.

Проте, як уже зазначалося, влітку 1669 р. Остап Іванович Золотаренко подав нову чолобитну з вимогою повернути майно його батька і дядька, привласнене стольником Михайлом Дмитрієвим. Розгляд справи відновився, і стольника визнали винним у крадіжці майна Івана та Василя Золотаренків. Конфісковане у Дмитрієва майно по цій справі (“рухледь”) було оцінено купцями “ветошного ряда” у 112 рублів⁴². Потім писар ніжинського магістрату Пилип Васютинський і Остап Золотаренко “полюбовно” домовились з Михайлом Дмитрієвим про повернення майна Івана та Василя Золотаренків⁴³. 2 серпня 1669 р. у Малоросійському приказі за наказом Артамона Сергійовича Матвєєва, а також дяків Григорія Богданова та Якова Поздишева ікону Пресвятої Богородиці Знамення, яку було взято у стольника Михайла Дмитрієва, передано писарю ніжинського магістрату Пилипові Васютинському, аби той передав її Остапові Івановичу Золотаренку⁴⁴.

³⁸ Там само. – Арк. 458.

³⁹ Там само. – Арк. 458 зв.

⁴⁰ Там само. – Арк. 459.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк. 460.

⁴³ Там само. – Арк. 460–460 зв.

⁴⁴ Ікона в документі описана таким чином: “Пресвятыя Богородицы Знамения, наверху отечество, в стенном шандане, медь зеленая, чеканная, посеребряна”: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 398–398 зв. Див. також: Там само. – Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 1: 1669 г. – Од. зб. 18. – Арк. 21–22; Ф. 229. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Арк. 855–856.

Окрім суперечки зі стольником Михайлом Дмитрієвим щодо майна, про Остапа Золотаренка відомо також, що у 1668 р. він був ніжинським полковником на завершальному етапі повстання українських козаків на чолі з Іваном Брюховецьким. Після того, як 4 вересня російське військо під командуванням боярина Григорія Григоровича Ромодановського визволило ніжинський гарнізон “ратных людей” у ніжинській фортеці від облоги українських козаків, конфлікт Москви і козаків не припинився; невдовзі фортеця була заблокована, і ця блокада тривала до грудня⁴⁵. Відомо, що 30 серпня 1668 р. ніжинським полковником був ще Матвій Німчин (Матвій Юревич), відповідно Остап Золотаренко став полковником не раніше цієї дати⁴⁶.

За свідченням ротмістра Івана Рославлева, новий ніжинський полковник діяв спільно з братом Петра Дорошенка Григорієм, який перебував у Козельці, так само як і наказний гетьман Дем’ян Многогрішний⁴⁷. Є ще одне свідчення про діяльність Остапа Золотаренка як полковника: 13 грудня 1668 р. він приїхав із Носівки, де з кінця серпня перебували ніжинські козаки, у Ніжині “целовал крест” російському царю у присутності ніжинського воеводи Івана Ржевського⁴⁸. Це означало припинення конфлікту у Ніжині між козаками і гарнізоном “ратных людей”.

Згідно зі свідченням ніжинського протопопа Симеона Адамовича, на старшинській раді у Новгороді-Сіверському Остап Золотаренко саме за це був усунутий з посади полковника гетьманом Дем’яном Многогрішним⁴⁹. На жаль, термін проведення цієї ради відомий лише приблизно: хоча Дмитро Дорошенко безапеляційно стверджував, що рада відбулася 17 грудня⁵⁰, проте

⁴⁵ Детальніше див.: Алмазов А. Осада “верхнего земляного города” Нежина во время украинского восстания 1668 г. (<http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>).

⁴⁶ РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Од. зб. 60. – Арк. 1–3. Найімовірніше, Матвій Німчин та ніжинський полковник Матвій Юревич – це одна й та сама особа, яка 19 серпня 1668 р. видала оборонний універсал Максаківському монастирю на його землі: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.; Львів, 2004. – Додатки. – № 72. – С. 902–903.

⁴⁷ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. VII. – № 40. – С. 108–109.

⁴⁸ Див. чолобитну ніжинського козака С. Петрова, подану в лютому чи березні 1672 р. у Малоросійському приказі: РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 15. – Арк. 108 зв. – 109 зв. Р. Железко, описуючи ці події, посилався на арк. 110–112 тієї самої справи, тобто на виписку, зроблену в Малоросійському приказі після подання чолобитної С. Петрова (до того ж дослідник не вказав назви документа): *Железко Р. А.* Ніжинський полковник Остап Золотаренко. – С. 112. Є підстави стверджувати, що він взяв посилення на архівний документ із нашої роботи, не посилаючись на цю справу; див. нашу розгорнуту аргументацію: Алмазов А. Об одном некорректном заимствовании, или К вопросу о биографии Остапа Золотаренко (<http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2768-aleksandr-almazov-ob-odnom-nekorrektnom-zaimstvovanii-ili-k-voprosu-o-biografii-ostapa-zolotarengo>).

⁴⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – № 5. – С. 10.

⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 228.

ще Віталій Ейнгорн підкреслював, що 17 грудня Дем'ян Многогрішний тільки прибув до Новгород-Сіверського, а рада відбулася після цієї дати⁵¹.

Уточнити дату ради у Новгороді-Сіверському дає змогу інформація, отримана московською владою. 30 грудня у Посольському приказі коропський сотник Іван Белевець і крелевецький сотник Василь Яковлів, які були відправлені з ради із листами до Москви, заявили, що “ныне у них в Новгородке-Северском была рада, тому минуло неделя”⁵², – тобто рада завершилася 23 грудня. Окрім цього, 17 грудня сівський драгун Іван Михайлов був відправлений сівським воєводою Григорієм Семеновичем Куракіним до Новгород-Сіверського для отримання свідчень про результати ради. Він повернувся до Сівська 24 грудня⁵³. Враховуючи, що зворотна дорога цього драгуна зайняла певний час, виходить, що рада мала завершитися 23 грудня. Таким чином, Остап Золотаренко був позбавлений посади полковника не пізніше 23 грудня 1668 р., тому він був ніжинським полковником не більше чотирьох місяців.

Сергій Токарев вважає, що герой нашого дослідження був ніжинським полковником у січні 1669 р., оскільки нібито саме до нього було адресовано лист гетьмана Петра Дорошенка від 4 січня 1669 р.⁵⁴. Проте у джерелі, на яке посилається вчений, адресатом листа названо всю старшину і козаків Ніжинського полку, а ім'я ніжинського полковника не згадується⁵⁵. Можливо, гетьман не знав, кого було призначено ніжинським наказним полковником на раді у Новгороді-Сіверському⁵⁶, тому й не називав імені.

Лист Петра Дорофійовича Дорошенка адресувався саме полковнику Пилипові Івановичу Уманцю. Це підтверджується відпискою ніжинського воєводи Івана Івановича Ржевського, що надійшла до Москви 25 січня 1669 р. У документі зазначено, що лист гетьмана, який доставив козак Павло Короваєнко 15 січня з Носівки до Батурина, призначався саме Пилипові Івановичу Уманцю. Воєвода зумів певним чином цей лист перехопити; його було переписано, і копію відправлено до Москви⁵⁷. Текст цієї копії і був опублікований в “Актах ЮЗР”⁵⁸.

Є ще одне джерело від січня 1669 р., в якому однозначно йдеться про Остапа Золотаренка. 14 січня ніжинський міський писар Пилип Васютинський писав ніжинському війту й бурмістрам: “...нынешней наш полковник наслал было высланного с шестопером, у Остапа будущего, для дозору

⁵¹ *Эйнгорн В.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1890. – С. 502.

⁵² РГАДА. – Ф. 210. – Оп. 13: Столбцы Приказного стола. – Од. зб. 536. – Арк. 135.

⁵³ Там само. – Арк. 128–129.

⁵⁴ *Токарев С. А.* Вихідці із Запорозької Січі... – С. 72. Р. Железко повторив цю саму думку, посилаючись при цьому на іншу публікацію цього самого документа. Див: *Железко Р. А.* Ніжинський полковник Остап Золотаренко. – С. 111.

⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – № 2 (2). – С. 7.

⁵⁶ Драгун І. Михайлов стверджував, що ніжинським наказним полковником було призначено Пилипа Уманця: РГАДА. – Ф. 210. – Оп. 13. – Од. зб. 536. – Арк. 129.

⁵⁷ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1669 р. – Од. зб. 36. – Арк. 1–2.

⁵⁸ Порівн.: Там само. – Арк. 5–6; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – № 2 (2). – С. 7.

войсковых доходов за градским кормом”⁵⁹. Опублікований в “Актах, относящихся к истории Юго-Западной России” документ фактично був перекладом, найвірогідніше зробленим у Малоросійському приказі⁶⁰. Можливо, словом “шестопёр” піддячий переклав термін “пернач”, тобто символ влади полковника. З цього виходить, що сенс цієї заплутаної фрази такий: новий ніжинський полковник відправив свого неназваного представника для отримання від Остапа Золотаренка пернача і стеження за збором податків з ніжинських міщан до військової скарбниці.

Найпізніші свідчення, що стосуються Остапа Івановича Золотаренка, належать до 1670 р. Як зазначав ніжинський протопоп Симеон Адамович, до кінця грудня, коли гетьман Дем’ян Многогрішний через хворобу був при смерті⁶¹, він вирушив до Батурина. У зв’язку з цим ніжинські козаки й міщани зібралися в будинку ніжинського вїта на раду. На цій раді гетьманом було обрано ніжинського полковника Пилипа Уманця⁶², а ніжинським полковником – Остапа Золотаренка. Останнього Симеон Адамович характеризував як “вражонка небыличного”. У час, коли стало відомо про одужання Дем’яна Многогрішного, ніжинські козаки й міщани відмовилися від свого рішення⁶³.

Про подальшу долю Остапа Івановича Золотаренка не вдалося знайти будь-яких даних, зокрема й дати його смерті.

* * *

У додатку подано текст чолобитної Остапа Івановича Золотаренка від літа 1669 р. Як зазначається у цьому документі, нотатку у відповідь на чолобитну в Малоросійському приказі було зроблено 2 серпня 1669 р., тоді як ікону була передано не безпосередньо Остапові Золотаренку, а Пилипові Васиютинському для передачі йому. Судячи з усього, чолобитник до того часу вже залишив Москву. У зв’язку з цим можна припустити, що документ було підготовлено у липні 1669 р.

Документ написаний російським скорописом XVII ст. Традиція діловодства московських наказів того часу передбачала, що людям, які подають чолобитні, не обов’язково було писати їх власноручно: це могли робити піддячі за помірну платню. Також передбачалося, що чолобитна могла бути написана піддячим Малоросійського приказу без завірення підписом. Чолобитні у XVII ст. мали досить традиційний і строгий формуляр, тому фразу, “...чтоб мне от ево, Михайлова, разоренья, скитаясь без приюта, вконец не погибнуть и голодною смертию не помереть...”⁶⁴, слід сприймати не буквально,

⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – № 4. – С. 8.

⁶⁰ Оригінальний переклад див.: РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1669 р. – Од. зб. 35. – Арк. 1–5.

⁶¹ Детальніше див. про події, які стосувалися хвороби Д. Многогрішного: *Костомаров Н. И.* Руина. 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. – М.: СПб., 1882. – Т. XV. – С. 318–319.

⁶² Навряд чи йшлося про обрання П. І. Уманця гетьманом силами виключно міщан та козаків Ніжинського полку. Найімовірніше, його попередньо обрали як кандидата.

⁶³ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Од. зб. 10. – Арк. 106–106 зв. Див. також: *Эйнгорн В.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством... – С. 731.

⁶⁴ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Ч. 3. – Арк. 854.

як реальний стан позивача, а як стандартну формулу для підсилення аргументації.

Документ досі не друкувався і не був залучений до наукового обігу. Чолобитна Остапа Золотаренка належить до справи під назвою “Дела и документы по управлению малороссийскими городами при гетмане Демьяне Игнатовиче [Многогрешном]” (1669 г.)⁶⁵, що є розклеєним стовпцем. Досі історики зверталися до документів, які належали до цієї одиниці зберігання, але для дослідження інших проблем⁶⁶.

Публікація чолобитної подається зі збереженням особливостей російського скоропису XVII ст., за винятком використання сучасних принципів вживання великих і малих літер на початку слова; титли розкриті, оригінальна пунктуація замінена сучасною. Виносні літери позначені курсивом, скорочені слова розкриті у круглих дужках. У квадратних дужках зазначено переведення цифр арабською, що в оригіналі позначалися літерами. Знаком (|) позначено завершення рядків в оригіналі документа, знаком (//) – завершення аркуша.

*Авторизований переклад
з російської Валентина Кавунника*

ДОДАТОК

Липень (?) 1669 р. Чолобитна царю Остапа Івановича Золотаренка

Арк. 854. Ц(а)рю г(о)с(у)д(а)рю і великому кн(ѣ)зю Алеѣѣю Михайловичю, всеа| Великиа и Малыа и Бѣлыа Росиі самодержцу бѣт(ъ) челом(ъ) холон(ъ) твой, нежинской казак(ъ) Осташко Иванов(ъ) с(ы)нъ Золо|таренок(ъ). Жалоба, г(о)с(у)д(а)рь, мнѣ на стол(ъ)ника на Михай|ла Михайлова с(ы)на Дмитрѣева. В(ъ) прошлых(ъ), г(о)с(у)д(а)рь, го|дех(ъ), как(ъ) была у нас(ъ) чернаѣ рада, выбирали гетмана| Івашка Брюховецкого, і в(ъ) то число дѣдѣ мой, нежинской| полковникъ Василей Золотаренок(ъ), побравши животы| отца моево и свои, свез(ъ) в(ъ) город(ъ) в(ъ) Нежин(ъ), і в(ъ) то число| воеводою был(ъ) онъ, Михайло. И как(ъ) онъ, Брюховецкой,| дѣдѣ моево, Золотаренка, убил(ъ), і в(ъ) то число он(ъ), Михай|ло, животы отца моево и дѣдѣ пограбил(ъ) без(ъ) оста|тку, а ѣ, холопъ твой, в(ъ) то число был(ъ) мал(ъ). І в(ъ) прошлом(ъ), г(о)с(у)д(а)рь, во РОЕ-м [175] году бил(ъ) челом(ъ) ѣ, холон(ъ) твой,| тебѣ, великому г(о)с(у)д(а)рю, о тех(ъ) отца своего и дѣдиных(ъ)| животах(ъ) на него, Михайла, и тем(ъ) животаѣ| ѣ менѣ в(ъ) Малороси(ѣ)ском(ъ) приказе поданы рос|писи боѣгарину Петру Михайловичю Салтыковѣ. А в(ъ) то число ѣ, не дождавсѣ твоего, великог(о) г(о)с(у)д(а)ря, указу, съ с(ъ)* Москвы съѣхал(ъ) и по сѣ мѣста| за войною и за разорен(ъ)емъ, и за скорбью своею| тебѣ, великому г(о)с(у)д(а)рю, не бивал(ъ) челомъ,| а н(ы)не ѣ, холон(ъ) твой, от(ъ) ево, Михайлова, разорен(ъ)ѣ

⁶⁵ Див. назву: Там само. – Арк. 1. Див. перелік тематичних блоків документів, які належать до справи у публікації опису архівного фонду: Малороссийский приказ. Описи фонда № 229 Российского государственного архива древних актов. – М., 2012. – С. 77–83.

⁶⁶ Див., напр.: *Эйнгорн В.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством... – С. 638, 639, 642, 661, *passim*. У праці зазначено старий шифр справи – “Малороссийский приказ. Столбцы. № 5881”.

* Так у тексті.

До біографії ніжинського полковника Остапа Золотаренка

скитаюс(ь) меж(ь) двор(ь), помираю голодною смертю. | М(и)л(о)с(е)рд(н)ый
г(о)с(у)д(а)рь ц(а)рь і великий кн(я)язь Алеѣѣй | Михайловичь всеа Великиа и
Малыа | и Бѣлыа Росіи самодержец(ь), пожалуй меня, | бѣдного и до конца разо-
реного холопа своег(о), | вели, г(о)с(у)д(а)рь, тѣ отца моево Івана и дяди | Васил(ь)я
Золотаренков(ь) животы противъ | прежнего моего челобит(ь)я по моим(ь) рос-
писам(ь), | что он(ь), Михайло, поимал(ь) насил(ь)ством(ь), поворо|тит(ь) и отдать
мнѣ, что б(ь) мнѣ от(ь) ево, Михайло|ва, разорен(ь)я, скитаюс(ь) без(ь) приюта,
вконец(ь) | не погибнут(ь), и голодною смертю не по|мерет(ь), и теми б(ь) живо-
тами он(ь), Михайло, | напрасно не завладел(ь). Ц(а)рь г(о)с(у)д(а)рь, смилуйся! //

РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Ч. 3. – Арк. 854.

Олександр Алмазов (Москва). До біографії ніжинського полковника Остапа Золотаренка

У статті вперше для академічного використання вводяться раніше не відомі документи для відтворення частини біографії Остапа Золотаренка, ніжинського полковника у 1668 р. Це, зокрема, чолобитна Остапа Золотаренка, подана до Малоросійського приказу ймовірно у липні 1669 р. У дослідженні розглянуто походження – ключове питання у біографії ніжинського полковника. Якщо Остапа Золотаренка раніше вважали сином Василя Золотаренка, то тепер з'ясовано, що його батьком був Іван Золотаренко.

Ключові слова: Остап Золотаренко, Військо Запорозьке, ніжинський полк, чолобитна, Малоросійський приказ.

Aleksandr Almazov (Moscow). On the Biography of Colonel Ostap Zolotareno of Nizhyn

Based on the unpublished sources, the article reconstructs the biography of Ostap Zolotareno, who was briefly the colonel of Nizhyn in 1668. Among these sources is the petition of Ostap Zolotareno which was filed in the Chancellery of Little Russia presumably in July 1669. Among the most important issues of his biography that have been resolved in the paper is the problem of the origin of the Nizhyn colonel. Previous studies used to assume that Ostap Zolotareno was the son of Vasyl Zolotareno, but the author was able to prove that he was the son of Vasyl's brother, Ivan Zolotareno.

Keywords: Ostap Zolotareno, Zaporozhian Host, Nizhyn regiment, petition, the Chancellery of Little Russia.

Марина КРАВЕЦЬ, Віктор ОСТАПЧУК (Торонто),
Віра ЧЕНЦОВА (Париж)

ДОДАТКОВИЙ ЛИСТ ДЛЯ “АРХІВУ ДОРОШЕНКА”¹

Початок “архіву Дорошенка” в Москві припадає на останній рік перебування Петра Дорошенка (1627–1698) правобережним гетьманом (1665–1676). Починаючи з жовтня 1675 р., коли він вперше склав присягу на вірність московському цареві, а особливо з вересня 1676 р., коли після здачі ним своєї столиці, Чигирини, військам гетьмана Івана Самойловича та білгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, Дорошенко був змушений остаточно перейти з боку османського султана на бік царя, численні матеріали його гетьманської канцелярії поступово і різними шляхами надійшли до Малоросійського приказу, а з часом опинилися в різних фондах Російського державного архіву давніх актів (РДАДА). З цих документів нас цікавить головно листування гетьмана із султаном Мегмедом IV і високими урядовцями Османської імперії, у першу чергу – автентичні османомовні листи. Ми починаємо дослідження османської кореспонденції “архіву Дорошенка” з одного із цих листів, який нам вдалося ідентифікувати. У даній статті ми пропонуємо попередній огляд процесу формування цього джерельного комплексу в контексті політичної кар’єри правобережного гетьмана та деякі результати нашого вивчення документа.

Дорошенко – підданий Османської Порти?

Політичним проєктам гетьмана Петра Дорошенка, які привели його до дипломатичних контактів з Османською імперією і з часом – до оформлення залежності від султана, а за декілька років і до переходу в підданство московського царя, присвячено чимало досліджень². У сучасній історіографії

¹ За цінні консультації та допомогу автори складають сердечну подяку А. Донець, Д. Колодзейчику, А. Рідлмаєру та Л. В. Татаренко, а також В. Кавуннику за переклад частини статті з російської мови. Дати в статті подаються за новим стилем, дати старого стилю позначені відповідно.

² Основні праці щодо взаємин Петра Дорошенка з Портою (див. також бібліографію в кожній з цих праць): *Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika. Zvláštní otisk z Časopisu Národního Musea.* – [Praha], 1933. – S. 1–55; *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.* – Нью-Йорк, 1985. – С. 112–117, 213–216, 249–250, 259, 262–263, 403–468, 519–534; *Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття.* – К., 2006. – С. 249–282 [= Записки НТШ. – Львів, 1999. – Т. 238: Праці Історично-філософської секції. –

залежність Дорошенка від Порти та його статус в османському світі позначаються різними, переважно умовними, термінами: військовий союз, васалітет, протекторат/протекція/“опіка”, підданство³. Статус правобережного гетьмана найбільш авторитетно проаналізовано Т. Григор’євою, яка досліджує

С. 117–148]; *його ж.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Там само. – С. 351–392 [= Вісник Львівського університету. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 123–164]; *Чухліб Т. В.* Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 39–61; *його ж.* Подвійна гра Петра Дорошенка: визнання зверхності султана Османської імперії та короля Речі Посполитої // *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – 3-є вид., випр. і доп. – К., 2009. – С. 152–167; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року / Гол. ред. П. Сохань. – К., 2008. – С. 67–80; *Zajcev I. V.* La politique turque de Petro Dorošenko. Documents du fonds de Wojciech Bobowski à la BNF // Cahiers du monde russe. – 2009. – Т. 50 (2–3). – Р. 511–532; *Зайцев И. В.* Новые османские документы по истории московско-османско-украинских отношений в конце 60-х – начале 70-х гг. XVII века // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время: Сб. ст. памяти акад. Л. В. Черепнина. – М., 2010. – С. 154–184; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011. – С. 106, 122, 131, 138, 153–154, 157–160, 191–200, 210–217, 168–172, 191–198, 272–273, 359–424; *ix же.* Дипломатична служба та зовнішньополітична діяльність гетьманських урядів // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. – К., 2018. – Кн. 1. – С. 448–453; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648–1681 // The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / Ed. G. Kármán, L. Kunčević. – Leiden; Boston, 2013. – Р. 123–152; *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Родкевича-Портянки к турецкому султану в 1667 году // Славяноведение. – 2014. – № 4. – С. 65–71; *Флоря Б. Н.* Россия, Речь Посполитая и Правобережная Украина в последние годы гетманства П. Дорошенко (1673–1677 г.) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2016. – № 3 (65). – С. 76–90; *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання // Записки НТШ. – Львів, 2017. – Т. 270: Праці Історично-філософської секції. – С. 449–475; *Grygorieva T.* Ottoman Protection of Cossack Ukraine under Hetman Petro Doroshenko: Between Legal Aspects and Actual Practice // Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire / Ed. G. Kármán. – Leiden; Boston, 2020. – Р. 240–263.

³ Див., напр.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 245, 259, 274, 292, 298, 558 passim; *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 269–270, 280; *Zajcev I. V.* La politique turque de Petro Dorošenko. – Р. 524–525; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? – С. 72–73; *Kolodziejczyk D.* What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics // The European Tributary States of the Ottoman Empire... – Р. 428–429, 431; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 139, 146–150; *Чухліб Т.* Козаки і монархи. – С. 152–167 passim; *його ж.* Полівасалітет як традиційна модель зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Ред. В. Смолій. – К., 2014. – С. 87–95; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 131, 138, 158–160, 191 passim; *Флоря Б. Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667–1671 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Ред. Г. Г. Литаврин. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 86, 91–93, 95, 98, 102; *його ж.* Россия, Речь Посполитая и Правобережная Украина... – С. 76; *Кочегаров К. А.* Евстафий Гиновский-Астаматий и османская власть над Правобережной Украиной в 1677–1678 годах // Славяноведение. – 2017. – № 2. – С. 67; *Мицик Ю., Тарасенко І.* Гетьманщина і Кримський ханат (1654–1708 рр.) // Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. – К., 2018. – С. 139.

його у порівнянні зі статусом трьох “протегованих” християнських країн, залежних від Османської імперії, а саме князівств Валахії, Молдавії і Трансильванії⁴. Цей контекст активно вивчається багатьма дослідниками мусульманських і немусульманських країн і державних утворень, які були підпорядковані Османській імперії⁵. Враховуючи, що придунайські князівства Валахія та Молдавія були найближчими до України в релігійному відношенні, а також найчастіше згадуються в османській кореспонденції Дорошенка як взірць і вірогідна ціль його зближення з Портою⁶, їхній правовий статус в Османській імперії представляє для дослідників проосманської орієнтації правобережного гетьмана найбільший інтерес. Цей статус всебічно проаналізовано у численних публікаціях В. Панаїте, на яких базована його фундаментальна монографія, друге видання якої нещодавно вийшло друком⁷.

Панаїте вважає західноєвропейські політичні категорії (васал, васалітет, сюзерен тощо) такими, що не відповідають реаліям ранньомодерної Османської імперії, та застерігає, що їхній вжиток може призвести до помилкових інтепретацій. Натомість він рекомендує автентичну османську термінологію залежності, встановлену ним за першоджерелами (напр., *ḥarāc*, “данина”; *ḥarāc-güzār*, “данник”; *ḥimāye*, *ḥimāyet*, “захист”, “протекція”). Для позначення статусу християнських країн, залежних від Османської імперії, які сплачували їй данину, Панаїте пропонує термін “захищені князівства-данники” (англ., *tributary-protected principalities*) (с. 382, 344–382). Він датує остаточне оформлення цього концепту та системи стосовно придунайських князівств періодом правління султана Сулеймана I (1520–1566) (с. 360). З того часу князівства-данники визнавалися частиною Османської імперії та ісламського світу (*dār al-Islām*), а їхнє населення – султанськими підданими (*re ‘āyā*, райа, з арабської, дослівно “отара”) та членами “захищеної релігійної громади” (*zimmī*, зиммі, з арабської), чиє право на дотримання християнської релігії, життя та майно були “захищені” за умови сплати податків, насамперед поголовщини (*cizye*, джиз’є), а також визнання політичної влади султана (с. 42, 85, 360, 379–382). Господарі придунайських князівств призначалися султанськими грамотами-*бератами*⁸ (с. 121, 159, 193, 268, 380), подібно до османських урядовців, і

⁴ Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 449–466; Grygorieva T. Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 240–263.

⁵ Див., напр., нещодавно видані збірники матеріалів конференцій: The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century) / Ed. Denise Klein. – Wiesbaden, 2012; The European Tributary States of the Ottoman Empire...; Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire.

⁶ Напр.: Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 142. Див. також: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1877. – Т. 9. – Кол. 173; СПб., 1882. – Т. 12. – Кол. 759.

⁷ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube. – 2nd rev. ed. – Leiden; Boston, 2019. Ця праця розглядає також статус Трансильванії, проте ми зосереджуємося лише на Валахії та Молдавії. Див. список найважливіших попередніх публікацій дослідника: Ibidem. – P. 448–450.

⁸ У цій статті ми вживаємо термін “грамота” у вужчому значенні “патент”, “привілей”, “сертифікат” як еквівалент османських термінів *berāt* (“привілей”, з арабської) або *niṣān* (“патент”, з перської, дослівно “знак”) – порів. “жалованная грамота” та “подтвер-

були інкорпоровані в імперську ієрархію на рівні бейлербеїв (*beglerbegi*), очільників більших провінцій (*beglerbegilik*, бейлербейлік; *eyālet*, еялет)⁹, з правом вживати бунчук (осм. *tuğ*) з двома кінськими хвостами (с. 268, 379–380). З нагоди інавгурації господарі склали присягу на вірність султанові (с. 189–204) і діставали від нього, окрім *берата*, численні інсигнії влади, включно з прапором (*sancaq*), почесним кафтаном (*hil'at*), конем, мечем і булавою. Проте, як твердить Панаїте, *берата*, прапора та кафтана було досить (с. 284–285). Найголовнішим обов'язком правителів “захищених князівств” як данників (*ḥarācgüzār*) була сплата в імперську скарбницю данини (*ḥarāc*, харадж, з арабської, дослівно “вихід”, “данина”, “податок”), яка складалася з поголовщини, зібраної кожним господарем з населення свого князівства, і тому називалася колективною (с. 293–301). Господарі мали також і інші обов'язки, як-от змінити свою зовнішню політику відповідно до формули “будь другом [наших] друзів і ворогом [наших] ворогів” (*dosta dost ve dūṣmāna dūṣmān olub*); надавати імперії військову допомогу; підтримувати й захищати очільників сусідніх еялетів та правителів сусідніх, залежних від Порти, країн; і збирати інформацію на користь Османської імперії (с. 301–315). Нарешті, господарі були зобов'язані виконувати делеговані їм султаном і занотовані в офіційних матеріалах повноваження, серед яких – “правити й керувати [своєю] країною”, “захищати й охороняти підданих” і “обороняти [свою] країну” (с. 380). Ми вважаємо перспективним подальше дослідження статусу Петра Дорошенка як правобережного гетьмана в концептуальних рамках османських “захищених країн” і сподіваємося прилучитися до цього дослідження у майбутньому.

Зовнішньополітична орієнтація Петра Дорошенка на мусульманські країни віддзеркалювала не лише довготривалу традицію позаконфронтаційних контактів українських козаків з мусульманськими сусідами¹⁰, але й його власний життєвий досвід і досвід його родини. Його дід, гетьман реєстрових козаків Михайло Дорошенко, в 1624 р. уклав перший формалізований на письмі військово-оборонний союз із Кримським ханством і загинув у Криму 1628 р., надаючи підтримку ханові Мегмеду Герею III (1623–1628) та його

ження грамота” в російській приказній термінології. Натомість ми перекладаємо османські терміни *nāte*, *nāte-i hūtmāyūn* і *tevqī'* (див. нижче) як “лист”. Османські терміни *berat* (*berāt*) та *nīshan* (*niṣān*) з кінця XV ст. почали вживатися як синоніми для позначення офіційного документа, що видавався від імені султана і засвідчував призначення на посаду, надання маєтку або джерела прибутку, звільнення від сплати податків тощо і який містив детальний виклад прав та обов'язків того, кому надавався такий документ. На відміну від листів (*nāte*, включно з *nāte-i hūtmāyūn*, *tevqī'*) і *ферманів* (*fermān*) (див. нижче), які зверталися до адресата у другій особі, *берату/нішани* писалися у формі загальної прокламації у третій особі (так би мовити: “нехай всі знають і не сміють у ніякий спосіб протидіяти цьому привілею, наданому даній особі”). Див.: *Fekete L. Berāt // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Leiden, 1960. – Vol. 1. – P. 1170–1171; Kütükoğlu M. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – Ankara, 2013. – 3. baskı. – S. 124–145; idem. Berat // Encyclopaedia of Islam. – 3rd ed. – (http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_27775).*

⁹ Бейлербейлік/еялет (*beglerbegilik/eyālet*) очолювався бейлербесем і поділявся на санджаки (*sancaq*).

¹⁰ *Брехуненко В.* Кримський ханат і поява та міжнародне визнання Гетьманщини // Між конфронтацією та взаємодією... – С. 98.

братові, калзі Шагіну Гереву, у боротьбі за утримання влади¹¹. Дорошенко ще підлітком вступив до Чигиринського полку реєстрових козаків і скоро став під опіку чигиринського сотника Богдана Хмельницького¹². Петро Дорошенко визнається правдивим спадкоємцем гетьмана Богдана Хмельницького, адже той у боротьбі за звільнення України від польсько-литовського панування також вміло маневрував між сусідніми державами та й навіть використовував їх для створення Козацької держави¹³. Наприклад, наявна паралель між їхніми відносинами з Кримським ханством і Османською імперією. Як добре відомо, Богдан Хмельницький розпочав війну з Річчю Посполитою з укладення на початку 1648 р. військово-політичного союзу з Кримом, що дозволило гетьманові додати до козацької піхоти маневрену татарську кінноту та протягом перших двох років війни з Річчю Посполитою завдавати численні поразки польсько-литовському війську¹⁴. Коли хана почала турбувати перспектива колапсу Речі Посполитої і він примусив Хмельницького припинити воєнні дії та у серпні 1649 р. укласти з нею Зборівський договір, Хмельницький розпочав перемовини з Портою про військову допомогу та підданство. Хоча ці перемовини, як виглядає, не привели до реалізації підданства, майже до кінця життя Богдан Хмельницький використовував Османську імперію разом з деякими іншими антипольськими державами та їхніми угрупованнями у своїй багатовекторній зовнішній політиці¹⁵.

Вважається, що Петра Дорошенка було обрано правобережним гетьманом 18/28 серпня 1665 р. завдяки або щонайменше за сприянням кримських мурз¹⁶. Встановивши за допомогою татар і польських вояків контроль над Правобережжям, наприкінці осені новообраний гетьман надіслав ханові Мегмеду Гереву IV (1641–1644, 1654–1666) великий козацький загін на допомогу у приборканні ногайського заколоту. Проте Дорошенко зробив це без дозволу короля¹⁷. Цю акцію можна вважати передвістям польсько-українсько-татарського конфлікту 1666–1671 рр. за Україну, який був одним із перших засобів, завдяки яким Дорошенко сподівався здійснити свої амбітні плани об'єднання Козацької держави обох боків Дніпра під своєю владою та звільнення її з-під польсько-литовського та московського контролю¹⁸. Наступним

¹¹ Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 156–164; Сас П. М. Запорозько-кримський договір 1624 // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 278.

¹² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 54–55, 68.

¹³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 31–32; Санін Г. А. Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – С. 67.

¹⁴ Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. – С. 37–43, 89–102.

¹⁵ Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Edmonton; Toronto, 2002. – Vol. 8: The Cossack Age, 1626–1650 / Transl. M. D. Olynyk; ed. F. E. Sysyn with the assistance of M. Yurkevich; Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 128–138.

¹⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 51–53; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 88–89.

¹⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 92–94, 102.

¹⁸ Kolodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th century); A Study of Peace Treaties Followed by

кроком Дорошенка у досягненні цієї мети стало нав’язання контактів з Османською імперією. Відомо, що Дорошенко розпочав переговори з Портою незабаром по обранні його правобережним гетьманом. Проте одночасно – і майже до кінця свого гетьманату – він підтримував відносини з Варшавою та Москвою¹⁹. Під час Андрусівських перемовин наприкінці московсько-польської війни 1654–1667 рр., правобережний гетьман за допомогою Кримського ханства намагався перешкодити зближенню Московської та Польсько-Литовської держав, передбачаючи загрозу такого альянсу своїм власним державотворчим планам. Проте перемовини завершилися Андрусівським перемир’ям 30 січня (9 лютого) 1667 р., яке офіційно затвердило на тринадцять з половиною років розподіл України між Москвою та Варшавою по Дніпру, залишивши Київ тимчасово в руках царя і поставивши Запорозжжя під спільний контроль обох держав²⁰.

Андрусівське перемир’я як перша спроба військово-політичного союзу між цими християнськими державами, спрямованого, зокрема, на спільну боротьбу проти Кримського ханства та Османської імперії²¹, створило принципово нову геополітичну ситуацію на сході Європи. Хоча взаємодія між союзниками була недосконалою і непослідовною, перемир’я унеможливило довготривалу стратегію Порти та залежного від неї Криму, спрямовану на утримання балансу між двома північними сусідами шляхом підтримки слабшого проти сильнішого²². (Одним з на той час непередбачених наслідків втрати цього стабілізуючого ефекту стало поступове посилення Московської держави/Російської імперії, чия експансія призвела наприкінці XVIII ст. до зникнення і Кримського ханства, і Речі

Annotated Documents. – Leiden; Boston, 2011. – P. 174–182; *Смолій В., Степанков В.* ПетроДорошенко. – С. 106–107.

¹⁹ *Чухліб Т. В.* Гетьманування Петра Дорошенка... – С. 39–61; *його ж.* Подвійна гра Петра Дорошенка. – С. 152–167. Т. Чухліб інтерпретує багатовекторність зовнішньої політики правобережного гетьмана як полівасалітет, проте, як зауважує В. Остапчук, ця інтеретація є проблематичною, адже термін полівасалітет “визначає більше реальний стан або навіть тактику міжнародних відносин ніж законну систему, визнану усіма сторонами”: *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 151.

²⁰ 1667. Генваря 30. Договор о перемирии на 13 лет и 6 месяцев между Государствами Российским и Польским // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. 1: 1649–1675 гг. – С. 658–661, § 3–5, 7.

²¹ Там само. – С. 665, § 18–19.

²² Роль Османської імперії у підтриманні “балансу влади” у східній Європі було вперше розглянуто Г. Іналджиком, а пізніше розвинуто Д. Колодзейчиком з урахуванням відповідної політики Кримського ханства: *İnalçık H.* The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569) // Ankara Üniversitesi Yıllığı = Annales de l’Université d’Ankara. – 1947. – Cilt 1. – S. 47–110; *його ж.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу); Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 116–129; на базі попередньої статті: *idem.* Struggle for East-European Empire: 1400–1700; The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire // The Turkish Yearbook. – 1982–1991. – Vol. 21. – S. 47–110; The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) = *Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe* / Ed. D. Kołodziejczyk. – K.; Cambridge, MA, 2004. – Pt. 1: Text, Translation, and Commentary. – P. 4; *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. – P. 182–184.

Посполитої.)²³ Також Андрусівське перемир'я, укладене без урахування інтересів козацької України, створило на Правобережжі умови для спроб Польсько-Литовської держави відновити свою владу на територіях під контролем Війська Запорозького. Воно поклато край сподіванням Дорошенка на створення, спільно з ханом і султаном, антимосковської коаліції разом з Варшавою для відвоювання Лівобережної України – або протипольської коаліції разом з Москвою заради зміцнення свого контролю на Правобережжі²⁴. Перемир'я поставило під загрозу подальше існування влади Дорошенка на Правобережжі та підштовхнуло його до альянсу з Кримом і Портою *проти* Речі Посполитої та Московського царства. Нарешті, найголовніше в нашому контексті, Андрусівське перемир'я було переломним моментом у відносинах Дорошенка з Османською імперією, тому що воно зробило коаліцію між ними найоптимальнішим варіантом і для Порти як найвпливовішого суверена Північного Причорномор'я, і для Дорошенка як очільника значних козацьких сил, що відкидали залежність від попередніх, вже неприйнятних державців. Отже, як буде видно далі, у рік перемир'я Дорошенко цілеспрямовано зміцнив контакти з Портою, яка, навіть до закінчення Кандійської війни 1645–1669 рр., вдалася до активнішого втручання у Північне Причорномор'я, спершу дипломатичними засобами, а з 1672 р. – військовими кампаніями²⁵.

Дорошенко надіслав своє перше посольство до Порти десь на початку весни 1666 р.²⁶: це підтверджує лист до гетьмана від великого візира Кьопрюлюзаде Фазиля Агмеда-паші (1661–1676) від шевваля 1076 р. гіджри (6 квітня – 4 травня 1666 р.). Османомовний текст листа відомий лише за досі не опублікованою канцелярською копією/чернеткою, вміщеною у т. зв. “теттінгенському кодексі” (про який див. нижче), та в її скорочених перекладах чеською та українською мовами, здійснених, відповідно, Я. Рипкою та Д. Дорошенком²⁷. Лист повідомляє про призначення нового хана Аділя

²³ *Kołodziejczyk D.* Das Krimkhanat als Gleichgewichtsfaktor in Osteuropa (17.–18. Jahrhundert) // *The Crimean Khanate between East and West...* – P. 51–55; *idem.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. – P. 212–214.

²⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 81, 89–90, 111–112; *Чухліб Т.* Гетьман Петро Дорошенко та його політика умиротворення Московського царства // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Матер. Всеукр. наук.-практ. конфер., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (Київ, 16 жовтня 2015 р.) / Упоряд. Є. М. Луняк. – Ніжин, 2015. – С. 59–60.

²⁵ *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 139–140; *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Родкевича-Портынки... – С. 68; *Чухліб Т.* Гетьман Петро Дорошенко та його політика умиротворення Московського царства. – С. 58–60; *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 451.

²⁶ Напевно, у пошуках військової допомоги після козацької ради, що відбулася 20 лютого ст. ст. 1666 р. під м. Лисянкою, на якій, за повідомленням язика, котрий вважався добре поінформованим, “Дорошенко с старшиною договор учинили, чтоб ляхов, на Украйне в городех будучих, в Польшу всех выслать, а самим со всеми Заднепрскими городами к хану крымскому приклонитца”: Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 88.

²⁷ Переклад чеською мовою: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9–10; українською мовою: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 79–80. Копія, в якій бракує дати написання, була датована дослідниками за допомогою інших матеріалів: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9, прим. 50. Див. також: *Крикун М. Г.* Корсунська козацька рада... – С. 250.

Герей (1666–1671) і нагадує, що саме “за посередництвом кримських ханів” правобережний гетьман з усім Військом Запорозьким “вдалися до Порти”. У чеському перекладі згадано “рабство” (*poddanství*, ймовірно, переклад османських термінів *qulluq* [тур.] або *‘ubūdiyyet* [араб.]) Дорошенка, натомість в українському варіанті це слово перекладено як “підданство”²⁸. На думку обох дослідників, на той час “підданство” гетьмана треба вважати “цілком номінальним”²⁹. Варіанти цього висновку повторюються у пізніших працях, зокрема Д. Дорошенка, М. Крикуна та Т. Григор’євої³⁰. Не заперечуючи тентативність залежності правобережного гетьмана від Порти у той час, варто підкреслити, що їхній перший контакт знаменував початок процесу зближення, котрий протягом наступних десяти років перейде декілька фаз, які наразі ще повністю не досліджені. У другому османомовному листі до Дорошенка, що зберігся з цього раннього періоду, бейлербей (*beglerbegi*)³¹ еялету Озі (Özi, тобто Очакова) Юсуф-паша звертається до нього восени 1666 р. як до польського підданного: вимагаючи повернути худобу, захоплену правобережними козаками поблизу Бендер, Юсуф-паша нагадує гетьманові про необхідність дотримуватися мирного договору з Портою. З контексту резюме листа можна зробити висновок, що мається на увазі мирний договір між Портою та Річчю Посполитою³².

У липні 1667 р. в султанському таборі неподалік Едірне перебувало посольство Дорошенка, очолюване Михайлом Радкевичем-Портянкою³³, яке задекларувало бажання Війська Запорозького знову об’єднатися в єдину державу, проте під владою Порти, а не Речі Посполитої³⁴. Прибуття козацьких послів спостерігало польське посольство на чолі з Єронімом Радзейовським, яке в реляції, використаній К. А. Кочегаровим, скаржилося, що послів правобережного гетьмана приймали із більшою шанобою, ніж їх самих³⁵. Лист Мегмеда IV (1648–1687) до Дорошенка, датований 15 мугаррема 1078 р. гіджри (7 липня 1667 р.) і написаний у відповідь на посольство Радкевича-Портянки, зберігся лише у перекладі приказною російською мовою, в якому бракує

²⁸ *Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 79.*

²⁹ *Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 10.*

³⁰ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 80–81; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 250; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 451; Grygoriieva T. Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 243.*

³¹ Бейлербей очолював більшу провінцію (*beglerbegilik, eyālet*), яка поділялось на санджаки (*sancaq*). Тому що бейлербей Озі переважно мешкав у Сілістрі – важливішому та зручніше розташованому місті еялету, – опис листа в каталозі (див. наступну примітку) називає його сілістрійським.

³² Оригінал цього неопублікованого листа зберігається у Варшаві в Головному архіві давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych, далі – AGAD). На жаль, ми не мали до нього доступу. Опис листа та резюме змісту див.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. – Warszawa, 1959. – S. 347–348. – N 366.* Щодо вірогідної дати написання цього недатованого листа, див.: *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 81.*

³³ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 185; *Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 607.*

³⁴ *Кочегаров К. А. Казацкое посольство М. Радкевича-Портянки... – С. 67, 69.*

³⁵ Там само. – С. 66–68.

початку. Виявлений серед матеріалів РДАДА Т. Григор'євою та опублікований нею, лист визначає військову допомогу султанові та стримання козаків від морських набігів серед нечисленних умов “підданства” Дорошенка (ймовірно, еквівалент терміну “холопство”, переклад османських термінів *qulluq* [тур.] або *ubūdiyyet* [араб.], які обидва означають “рабство”). Лист також нагадує гетьманові про його обіцянку служити султанові вірою і правдою (вірогідно, переклад *ṣadāqat ü istiḳāmet*, “вірність і чесність”, або навіть *ṣadāqat ü ihtisāṣ*, “вірність і відданість”) і посилається на султанську “жалувану грамоту”, надану гетьманові раніше – правдоподібно, цю майже напевно втрачену грамоту було надіслано одночасно із згаданим вище листом великого візира, датованим квітнем-травнем 1666 р.³⁶ Невдовзі Мегмед IV у листі до польсько-литовського короля Яна II Казимира (1648–1668), датованому другою декадою сафера 1078 р. гіджри (2–11 серпня 1667 р.), оголосив зміну статусу правобережної Гетьманщини: відповідно до опублікованих резюме змісту листа, козаки, залишивши стародавнє підданство королю, “схоронилися під опіку султана” (*ad protectionem imperatoris recurrant* [лат.], *schronili się pod opiekę sultana* [пол.], правдоподібно, переклад османського виразу *sāye-i himāyet ü şiyānet-i şehriyārīne ilticā' eylediler*) і королю заборонялося чинити їм будь-яку шкоду³⁷. Проте мирний договір (*ahdnāme*) між Портою та Річчю Посполитою, наданий Мегмедом IV одночасно з попереднім листом і надісланий разом з ним до Яна II Казимира із султанським чаушем, про цю зміну ще не згадує³⁸.

У травні 1667 р., незабаром після підписання Андрусівського перемир'я, було укладено військово-політичний союз між гетьманом Петром Дорошенком та кримським ханом Аділем Гереєм, який, подібно до Порти, вважав правобережного гетьмана своїм підданим. У жовтні-вересні 1667 р. відбувся т. зв. західний похід українського й татарського війська на чолі, відповідно, з Дорошенком і калгою Кримом Гереєм, за звільнення Правобережної України з-під влади Польського королівства³⁹. Після початкових успіхів об'єднані сили зазнали поразки у битві під Підгайцями 1–16 жовтня 1667 р. через повідомлення про несподіване руйнівне вторгнення Івана Сірка та запорозьких козаків у Кримське ханство. Це повідомлення надзвичайно стурбувало татар і, як слушно зауважили Ю. Мицик та І. Тарасенко, призвело “до різкої зміни зовнішньополітичного курсу” хана Аділя Герея⁴⁰.

³⁶ Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 451–452, 467–468.

³⁷ Оригінал листа знаходиться в AGAD. Наразі ми не мали можливості ним скористатися. Резюме змісту листа латинською мовою: *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivio Regni in Arce Cracoviensi continentur* / Ed. E. Rykaczewski. – Paris; Berlin; Poznań, 1862. – P. 163–164. Опис листа та резюме його змісту польською мовою: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich*. – S. 351–352. – N 372.

³⁸ *Kołoziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. – Leiden; Boston; Köln, 2000. – P. 476–483 (османський текст), 483–489 (англійський переклад), особливо 478, 485; див. також 181.

³⁹ Горобець В. М. Західний похід українського та татарського військ 1667 // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – С. 291–292.

⁴⁰ Мицик Ю., Тарасенко І. Гетьманщина і Кримський ханат... – С. 136.

Сепаратна Підгаєцька угода, підписана калгою 16 жовтня, відновлювала кримсько-польський мир і визначала статус правобережних козаків: “козаки мають бути в підданстві короля його милості відповідно до попередніх угод, і [одночасно] служити нам”⁴¹. 19 жовтня Дорошенко мусив підписати свій варіант угоди, який передбачав, зокрема, повернення Війська Запорозького під владу Корони Польської, відмову козаків від будь-яких іноземних “протекцій” та вільне повернення шляхти до своїх володінь на Правобережжі⁴². У листі до великого коронного канцлера Яна Лещинського від 1 шевваля 1078 р. гіджри (15 березня 1668 р.) *каймакам*⁴³ Кара (“чорний”, “суворий”) Мустафа-паша згадує єдиний пункт Підгаєцької угоди, що має відношення до козаків, у якому йдеться про їхнє повернення у підданство польського короля. Явно заперечуючи цю вимогу, *каймакам* підкреслює, що “захист і збереження” (*himāye vi şiyānet*) “козацького племені” (*qazaq ṭāyifesi*) нині стало обов’язком честі османського султанату (*lāzime-i nāmūs-i saltanat olmuşdur*)⁴⁴.

6 березня 1668 р. (ймовірно, н. ст.), за декілька днів перед написанням згаданого листа Кара Мустафи-паші, до Едірне прибули чергові послы Дорошенка для продовження переговорів: тлумач Іван Васильковський і підписок Григорій Снітковський⁴⁵. 13 квітня вони отримали аудієнцію в султана⁴⁶. До листів, надісланих Портою у відповідь на це посольство, які донедавна вважалися втраченими⁴⁷, ми ще повернемося. А незабаром після прибуття посольства Васильковського і Снітківського вселенський патріарх Мефодій надав ставлену грамоту, датовану 6 березня 1668 р. (ймовірно, ст. ст.), митрополитові Йосифу Нелюбовичу-Тукальському, якою той затверджувався єдиним законним митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі та екзархом Константинопольського престолу. Ставлену грамоту було адресовано “ясновельможному його милості панові Петру Дорошенку, великому гетьману, та всьому правовірному і славному воїнству його Запорозькому”, разом із кліром Київської митрополії, “в найсвітлішій Короні Польській і Великому

⁴¹ Тогочасний польський переклад втраченого документа, наданого Аділем Гереем 15 квітня 1668 р. на підтвердження Підгаєцької угоди: *Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. – Р. 995–996 (польський переклад), Р. 996–998 (англійський переклад), особливо 996–997.

⁴² *Горобець В. М. Підгаєцький договір України з Польщею 1667* // Енциклопедія історії України. – К., 2011. – Т. 8. – С. 230.

⁴³ *Каймакам* (з арабської) – заступник; тут – виконавець обов’язків великого візира під час його відсутності в османській столиці: *Kuran E. Qā’im-maḳām* // *Encyclopaedia of Islam*. – 2nd ed. – Leiden, 1978. – Vol. 4. – Р. 461; *Галенко О. І. Каймакам* // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 24.

⁴⁴ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział Turecki. – К. 77. – Т. 459. – No. 770. Опис листа і короткий виклад змісту: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich*. – S. 356–357. – N 377.

⁴⁵ Про Івана Васильковського див.: *Заруба В. М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): Персональний склад та родинні зв’язки*. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 71; *Кочегаров К. А. К истории пребывания в России гетмана П. Д. Дорошенка в 1677–1685 годах* // *Славяноведение*. – 2013. – № 2. – С. 18.

⁴⁶ *Крикун М. Г. Корсунська козацька рада...* – С. 252–253.

⁴⁷ *Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка...* – С. 454.

князівстві Литовському і Руському перебуваючим⁴⁸. Оскільки обрання київських митрополитів здійснювалося не лише духовництвом, а й світською владою, звернення патріарха до гетьмана при цій нагоді свідчить про визнання його (а не польсько-литовського короля) законним світським правителем земель, що належали до Київської єпархії. А ніжинський протопоп Симеон Адамович, який прибув до Москви 25 жовтня ст. ст. 1668 р., повідомив у Посольському приказі, що патріаршу грамоту було надано Тукальському саме “за чолобиттям Дорошенковим” і що митрополит отримав також “привілей від султана турецького на митрополію Київську”⁴⁹. Це повідомлення, якщо правдиве, далі засвідчує прихильність Порти до Дорошенка. Владика Йосиф ще з 1667 р. перебував у правобережному місті Каневі або в Чигирині, був одним з найближчих дорадників Дорошенка та підтримував його проосманську орієнтацію⁵⁰.

⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1853. – Т. 5: 1633–1699. – С. 114–116. – № 71. Див.: *Флоря Б. Н.* Митрополит Иосиф (Тукальский) и судьбы православия в Восточной Европе в XVII веке // Вестник церковной истории. – 2009. – Вып. 1–2 (13–14). – С. 131; *його ж.* Иосиф (Нелюбович-Тукальский) // Православная энциклопедия. – М., 2010. – Т. 25. – С. 642. Д. І. Зубрицький, який передав текст перекладу ставленої грамоти для публікації в “Актах”, бачив її грецький оригінал у зібранні Львівського Ставропігійського Інституту: Акты ЗР. – Т. 5. – С. 116. Місцезнаходження оригіналу документа наразі невідомо. Тогочасний переклад на російську мову: РДАДА. – Ф. 124: Малоросійські справи. – Оп. 1. – 1669 р. – Спр. 10. – Арк. 17–27. Ставлену грамоту було привезено в Чигирин не пізніше кінця квітня – початку травня 1668 р., адже окружна грамота, якою новозатверджений київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський повідомляв свою паству про патріарше благословення, була датована 8 травня (правдоподібно, н. ст.): Акты ЗР. – Т. 5. – С. 116–118. З опублікованої К. О. Кочегаровим реляції анонімного автора про перебування Радкевича-Портянки при султанському дворі в Едірне в 1667 р., відомо, що у складі польського посольства був “бывший архидьякон отца митрополита Виницкого” – тобто обраного, але не вдостоеного патріаршого благословення київського митрополита Антонія Винницького, суперника Нелюбовича-Тукальського. За повідомленням реляції, колишній архидьякон “приехал с послом к патриарху по благословение новому митрополиту”: *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Радкевича-Портянки... – С. 70. На відміну від Йосифа Нелюбовича-Тукальського, Антоній Винницький тоді мав королівський привілей на Київську митрополію: *Флоря Б. Н.* Иосиф (Нелюбович-Тукальский). – С. 641. Натомість через півроку патріарше благословення на Київську митрополію було надане прихильникові Дорошенка Нелюбовичу-Тукальському, що явно засвідчувало тогочасну антипольську позицію Східної церкви.

⁴⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 92; *Флоря Б. Н.* Иосиф (Нелюбович-Тукальский). – С. 642.

⁵⁰ *Флоря Б. Н.* Митрополит Иосиф (Тукальский)... – С. 129–143; *його ж.* Иосиф (Нелюбович-Тукальский). – С. 640–645. Амбіції та впливовість київського митрополита Йосифа засвідчено молдавським боярином і майбутнім перекладачем Посольського приказу Миколою Спафарієм, котрий приїхав до Москви з Едірне на початку червня 1671 р. і повідомив: “А Тукальской де ищет того, чтоб салтан приказал святейшим вселенским патриархом учинить его на Малой и на Червонной и на Черной Русях патриархом, а как он учнет того прилежно просить, и салтан де, конечно, велит его патриархом учинить” (*Арсеньев Ю.* Новые данные о службе Николая Спафария в России (1671–1708). – М., 1900. – С. 31–35. Порівн.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 399–400, 405). Можливо, такі плани київського митрополита були лише чутками, але походили вони від великого драгомана Порти Панайота Нікусіуса, який і надіслав ці новини до царського двору з Миколою Спафарієм.

Правобережний гетьман уміло скористався незадоволенням серед мешканців Лівобережжя поступовим обмеженням автономії Гетьманщини московською адміністрацією внаслідок Московських статей, підписаних у Москві в жовтні 1665 р. лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким (1663–1668)⁵¹, зокрема переписом населення, важкими податками та розміщенням московських гарнізонів у найважливіших містах⁵². Коли врешті-решт на початку 1668 р. в Лівобережній Україні вибухло повстання, Дорошенко із своїм військом перейшов на лівий берег Дніпра і почав встановлювати там свій контроль. Позбувшись Брюховецького, забитого прихильниками правобережного гетьмана⁵³, останній здійснив свою давню мрію об’єднати Козацьку державу під своєю владою і 8/18 червня на спільній козацькій раді його було обрано гетьманом обох боків Дніпра⁵⁴. Хоча його влада над Лівобережжям проіснувала лише до березня 1669 р.⁵⁵, це, як виглядає, надало йому право протягом певного часу звертатися до Порти від імені усієї козацької України, розраховуючи на встановлення відносин залежності, подібних до статусу османських васалів – придунайських князівств Валахії та Молдавії, але із значно більшою автономією.

Нагхнений своїми успіхами з початку 1668 р., в серпні того року Дорошенко відправив до Порти посольство у складі генерального писаря Луки Бускевича та уманського полковника Григорія Білогруда⁵⁶ з проектом договору – “договірними статтями”, на умовах яких гетьман і його старшина були готові перейти під владу султана⁵⁷. Проект договору передбачав широку політичну, правову й релігійну автономію Гетьманщини із правом обрання гетьмана Військом незалежно від Порти і гарантією довічного гетьманства

⁵¹ *Горобець В. М.* Брюховецький Іван Мартинович // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – С. 384–385; *Його ж.* Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. – К., 2017. – С. 163–185.

⁵² *Його ж.* Московські статті 1665 // Енциклопедія історії України. – К., 2010. – Т. 7. – С. 92; *Алмазов А. С.* Российские воеводы в Гетманщине во второй половине XVII века: степень изученности темы и нерешенные проблемы // Исторический вестник. – 2016. – Т. 16 (163). – С. 24–47; *Флоря Б. Н.* Начало открытой османской экспансии... – С. 83–84, 104, прим. 41.

⁵³ Про обставини вбивства Брюховецького див. нижче.

⁵⁴ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 163–165; *Окиншиевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – [Вип. VI]. – С. 419.

⁵⁵ Дем’ян Многогрішний, якого Дорошенко перед поверненням до Чигирини залишив на Лівобережжі своїм наказним гетьманом, восени 1668 р. розпочав таємні переговори з Московією і присягнув на Євангелії на підданство царю. На козацькій раді в Новгороді-Сіверському 17/27 грудня він добився обрання себе лівобережним гетьманом. В березні 1669 р. генеральна рада в Глухові підтвердила його обрання. Перебував на посаді до березня 1672 р.: *Акты ЮЗР.* – Т. 7. – С. 105; *Мицик Ю. А., Горобець В. М., Хиженяк З. І.* Многогрішний (Ігнатівич) Дем’ян Гнатівич // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – С. 8–9.

⁵⁶ *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 212–213, 236.

⁵⁷ *Приказний російський переклад у 17 пунктах: Акты ЮЗР.* – СПб., 1875. – Т. 8. – С. 218–220. Італійський переклад в 16 пунктах: *Documente privitoare la istoria românilor / Cul. E. Hurmuzaki.* – Bucuresci, 1885. – Vol. 5. – Pt. 1. – P. 74–76. Щодо перекладів див.: *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 254–255.

для Дорошенка. Козацька держава мала об'єднати увесь православний “руський народ” від Києва до Перемишля та Самбора, до Вісли та Німана і до Севська та Путивля, де “всі є козаки”. Головним проявом залежності українських козаків від Порти мала бути їхня участь в османських воєнних кампаніях за наказом султана. У проєкті також висловлюється бажання бути “від усіх податей вільними” та сподівання, що ані султан, ані кримський хан не укладатимуть мирних договорів з московським царем і польсько-литовським королем без згоди гетьмана та усього Війська та що султанські листи Дорошенкові писатимуться “або по-руськи, або по-грецьки”, а послі, надіслані до гетьмана, володітимуть “руським діалектом”. Документ також висловлює надію, що кримські та османські армії, які прибуватимуть на допомогу гетьманові, будуть під його командуванням, що будь-які міста та землі, завойовані за допомогою цих армій, будуть приєднані до Козацької держави, і що з огляду на залежність гетьмана від Порти ці армії не будуть будувати мечеті, руйнувати церкви та захоплювати ясир на підвласній йому території.

Аналізуючи цей проєкт, Т. Григор'єва слушно вказала на аспекти, в яких плани Дорошенка не відповідали його реальним можливостям, як-от територіальні амбіції та сподівання зберегти населення Гетьманщини від ногайського, татарського чи турецького поневолення⁵⁸. До цього списку варто також додати перебільшене уявлення гетьмана про свій вплив на зовнішню політику Османської імперії та Кримського ханства. Як буде видно далі, Порта відхилила переважну більшість умов, представлених Дорошенком. А султанський лист до гетьмана, надісланий у відповідь на посольство Бускевича та Білогруда і датований реджебом 1079 р. гіджри (5 грудня 1668 р. – 3 січня 1669 р.), повідомляє тільки, що на його прохання султан пожалував Дорошенкові клейноди (“санжаки”, від тур. *sancaq*, “прапор”) – проте тоді вони надіслані не були; прийняв його в підданство (“холопство”, очевидно, переклад османських термінів *qulluq* [тур.] або *'ubūdiyyet* [араб.], які означають “рабство”) та послав йому “добрий золотний кафтан”⁵⁹. Подібно до іншої кореспонденції українських гетьманів, опублікованої Т. Григор'євою, цей лист зберігся лише в російському перекладі.

Козацька рада під Корсунем, яка відбулася 11–12 (21–22) березня 1669 р. і на якій були присутні султанські послі, підтримала курс Дорошенка на перехід у залежність від Османської імперії⁶⁰. Проте, як зауважують М. Крикун і Т. Григор'єва, рада не була репрезентативною⁶¹, а гетьман, аби забезпечити підтримку радою своєї проосманської орієнтації, маневрував термінологією залежності, вживаючи у своїх промовах на означення козацько-ос-

⁵⁸ *Grygoriëva T.* Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 247–251.

⁵⁹ *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 468. В анонімному описі Корсунської ради, опублікованому М. Крикуном, цей подарунок постає як “кафтан й золотоголова фєрязь, підшита білою телятиною”: *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 265, 279.

⁶⁰ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 25–26; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 258–259; Акты ЮЗР. – Т. 9. – Кол. 131; *Documente privitoare la istoria românilor.* – P. 77–79.

⁶¹ *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 260–262; *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 463–464.

манських відносин, за непрямыми повідомленнями сучасників, замість слова “підданство” – “дружба” та “приятель”, а також, за припущенням М. Крикуна, “опіка” – “або ж якимось близьке до нього за значенням” слово⁶². Навіть у листі до великого візира Фазиля Агмеда-паші, датованому останнім днем ради та написаному, за визначенням М. Крикуна, “вишуканою українською канцелярською мовою”⁶³, правобережний гетьман, перефразовуючи тільки-но отриманий султанський лист, пише, що “цісар” його з усім Військом Запорозьким, “прийнявши в опіку, боронити постановив”⁶⁴. М. Крикун і В. Смолій та В. Степанков інтерпретують слово “опіка” в цьому контексті як “протекція”⁶⁵. Врешті, як зазначали численні сучасники та пізніші дослідники, на Корсунській раді гетьман, його старшина й козаки присяги султанові не вчинили⁶⁶.

Попри це, наприкінці літа Дорошенко дістав першу відому султанську грамоту (*берат/нішан*)⁶⁷, яка затвердила прийняття гетьмана та Війська Запорозького у підданство Порти. Цей документ зберігся в оригіналі з відірваним початком⁶⁸ і в канцелярській копії/чернетці⁶⁹. Він оголошує, що у відповідь на запропонування гетьманом своєї служби та рабської покірності (*hidmet ü 'ubüdiyyet*) і його прохання бути прийнятим під імперський захист (*zîr-i himāye-i husrevāne*), подібно до володарів Валахії та Молдавії, султан своїм власноручним рескриптом (*ḥaṭṭ-i hümāyūn*) визначає санджаком⁷⁰ території трьох підвласних гетьманові козацьких “народів” (*üç qavm-i qazağı*, “три козацькі народи”; *üç ülke*, “три країни”), себто запорозьких (Sarı Qamiş, “жовтого очерету”), лівобережних (Barabaş, “барабашських”) і правобережних (Potçal, “поткальських”) козаків, затверджує Дорошенка його очільником (*hākīm, mutaşarrıf*) і забов’язує його разом із Військом до участі у військових кампаніях султана. Натомість вимоги фінансового характеру в документі відсутні. *Берат*, наданий у відповідності з рішеннями Корсунської ради і датований першою декадою місяця мугаррема 1080 р. гіджри (1–10 червня 1669 р.), було вручено Дорошкові найвірогідніше 15/25 серпня 1669 р. на козацькій раді

⁶² Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 268–269.

⁶³ Там само. – С. 278. Оригінал листа знаходиться в Бібліотеці Чарториських у Кракові (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie): Там само. – С. 257, 277, 282. Лист був вперше опублікований М. Крикуном у Додатку до першого видання його статті: Крикун М. Корсунська козацька рада... // Записки НТШ. – Львів, 1999. – Т. 238: Праці Історично-філософської секції. – С. 146–147.

⁶⁴ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 269, 281.

⁶⁵ Там само. – С. 280; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 197.

⁶⁶ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 268; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 197; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 464.

⁶⁷ Див. прим. 8.

⁶⁸ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 36.

⁶⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). – İbn'ül-Emin Hariciye 52. Див. також: Колодзєйчик Д. Tertium non datur? – С. 72–74; Остапчук В. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142–143; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 459–460. Див. також нижче.

⁷⁰ *sancaq* (дослівно “прапор”) – головна османська територіальна військово-адміністративна одиниця, на чолі якої стояв санджакбей (*sancaqbegi*, знаний також як *mutaşarrıf*, дослівно “володар”); санджаки групувались у більші провінції, які називалися бейлербейлік або еялет, кожному з яких очолював бейлербей.

під Уманню султанським посланцем *капиджи-баши*⁷¹ Алі-агою разом з інсигніями влади: булавою, бунчуком (“алемтуй”) і прапором (“санджак”)⁷². Але, подібно до Корсунської ради, на Уманській раді правобережний гетьман і Військо султанові не присягали⁷³. Тільки наприкінці 1670 р. Дорошенко із старшиною, втаємничено, у вузькому колі та в присутності чергового османського посольства, нарешті присягнули, за повідомленням, отриманим в Москві і записаним приказною російською мовою, “що їм усім у вічному підданстві бути у турського султана”⁷⁴. На думку В. Смолія та В. Степанкова, саме ця присяга остаточно підтвердила перехід гетьмана під владу султана⁷⁵.

Проте надання гетьманові султанських грамот-*бератів* і клейнодів, а також принесення ним і козацькою старшиною присяг на тому не припинилося. Восени 1671 р. великий коронний гетьман Ян Собеський, намагаючись відновити контроль на Правобережжі та замінити Дорошенка на Михайла Ханенка – кандидата Речі Посполитої, розпочав наступ на території, контрольовані правобережним гетьманом, спровокувавши таким чином польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. На думку Д. Колодзейчика, який розвинув інтерпретацію турецького історика М. Кунта, Порта мала на меті не стільки захистити Дорошенка від подібних атак, скільки придбати стратегічний плацдарм у регіоні, аби зміцнити свій контроль не лише над Україною, а й Молдавією і Кримським ханством⁷⁶. На початку війни Дорошенко з козацьким військом і кримський хан Селім Герей I (1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1702–1704) з татарським приєдналися до османської армії у Подільському воєводстві Польського королівства. 22 ребіюльахіра 1083 р. гіджри (17 серпня 1672 р.), ще перед облогою Кам’янця-Подільського, правобережний гетьман отримав аудієнцію у султана Мегмеда IV і дістав від нього ще одну булаву (*deppūs*) та коня в коштовній збруї⁷⁷. Після дев’ятиденного бомбардування, 27 серпня фортеця капітулювала⁷⁸, а османсько-татарсько-козацьке військо

⁷¹ *qarısı başı*, один із “головних воротарів” султанського палацу, яких зазвичай використовували для дипломатичних місій, а також для виконання певних завдань всередині імперії.

⁷² *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 25–26; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 258–259; Акты ЮЗР. – Т. 9. – Кол. 43, 47; *Documente privitoare la istoria românilor.* – P. 77–79.

⁷³ *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 465.

⁷⁴ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1930. – Ч. 2: Рада старшини. – С. 66.

⁷⁵ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 271–273.

⁷⁶ *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) / Ed. D. Kołodziejczyk.* – Pt. 1. – P. 4–6.

⁷⁷ Та’рїх-і Рāšid. – İstanbul, 1282/1865. – Cilt 1. – S. 276. *Deppūs* – альтернативна форма стандартних *toruz* (тур.) та *debbūs* (араб.). Хоча Мегмед Рашід не був свідком цієї аудієнції, як вакановіс (*vaq’a-nüvīs*, “описувач подій”), офіційний історіограф Порти в 1714–1723 рр., він вживав для своєї праці офіційні документи султанської канцелярії та архівні матеріали. Див.: *Biltekin H.* Vak’a-nüvis Mehmed Rāšid Efendi, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği // *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = Journal of International Social Research.* – 2010. – Cilt 3. – Sa. 11. – S. 164–165; *Woodhead C.* Rāshid // *Encyclopaedia of Islam.* – 2nd ed. – Leiden, 1995. – Vol. 8. – P. 441; *її ж.* Waq’a-Nüwīs // *Ibidem.* – Leiden, 2002. – Vol. 11. – P. 57.

⁷⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 420; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 405.

рушило далі, опановуючи інші міста Поділля, наприкінці вересня дісталосся до Львова і взяло місто в облогу⁷⁹. Кампанія 1672 р. завершилася підписанням Буцацького мирного договору 18 жовтня, за яким Річ Посполита поступилася Османській імперії Подільським воєводством і південною частиною Правобережжя (тобто, Брацлавщиною та південною Київщиною). Воєводство було інкорпороване в османську військово-адміністративну структуру як Кам’янецький еялет (*eyālet-i Qamanîçe*), південне Правобережжя визнано автономною територією козацького гетьмана під владою Порти, а польські залоги у фортецях на підконтрольній козакам території забов’язані були їх покинути⁸⁰.

Після укладення договору, що, безумовно, знаменував наступний етап у відносинах Дорошенка з Портою, йому було надіслано *берат*, датований середньою декадою реджеба 1083 р. гіджри (2–11 листопада 1672 р.). Цей документ підтверджував владу гетьмана над підвласними йому територіями і забов’язував населення виконувати його розпорядження. Досі не опублікований османомовний текст *берата* зберігся у формі чернетки/копії в геттінгенському рукописі (див. нижче), чеський переклад якої було здійснено Я. Рипкою⁸¹. Очевидно, відповіддю на цей *берат* мала бути чергова присяга, адже за неофіційним повідомленням, отриманим у Москві, “протягом третього тижня” по Різдві, у січні 1673 р., Дорошенко разом з усіма полковниками та козацькою старшиною в присутності султанських і ханських послів “турському султанові хрест цілували, що вони будуть у нього у вічному підданстві” – “а приводив їх до хреста” київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський⁸². Незабаром гетьманові було надано ще один *берат/нішан*, датований першою декадою шевваля 1083 р. гіджри (20–29 січня 1673 р.), османомовний текст якого так само зберігся в геттінгенській копії і був опублікований у скорочених перекладах: чеському Я. Рипки та українському Д. Дорошенку⁸³. На прохання гетьмана султан цим *бератом* забороняв насильство над церквами в українському “вілаєті” (*vilāyet*, тут, правдоподібно, “країна”) під своєю владою⁸⁴, залишаючи їх під контролем Дорошенка,

⁷⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 423–428; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 411–416.

⁸⁰ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – Р. 147–148, 494–495 (латинський текст договору), 496–498 (османський текст), 498–500 (англійський переклад), 501–508 (султанський *агдаме*, наданий на підтвердження договору), 508–514 (англійський переклад *агдаме*), див. особливо 495, 498, 500, 503–504, 510; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 415–423.

⁸¹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – Р. 39–40 (чеський переклад: с. 40). Зміст *берата* коротко переказано у вид.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 436. Існує також дещо неточний приказний російський переклад, зроблений із втраченого оригіналу: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 759–760. – № 6.

⁸² Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – Кол. 152–153; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 445.

⁸³ Переклад чеською мовою: *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – Р. 42–43; український переклад: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 443; дещо неточний приказний російський переклад втраченого оригіналу: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 760–761. – № 7.

⁸⁴ Тут протиріччя між двома перекладами: “під моєю владою” (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 443); “під його владою” (*v jeho moci: Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – Р. 42). Правильним є, безумовно, перший варіант.

включно із церквами у фортеці Могилеві (на Дністрі) з паланкою, дарованих султаном Дорошенкові до кінця його гетьманства. Проте у березні 1673 р. сейм Речі Посполитої відмовився ратифікувати Бучацький договір і наприкінці літа військові дії відновилися⁸⁵.

Лівобережний гетьман Самойлович (1672–1687)⁸⁶, за підтримки білгородського воєводи Ромодановського, плекав надію підкорити собі Правобережжя і, таким чином, позбутися Дорошенка. У січні – березні 1674 р. їм вдалося тимчасово опанувати майже ціле Правобережжя, але захопити правобережного гетьмана їм не вдалося. Під час перебування промосковського гетьмана на Правобережжі численні козаки та цивільне населення переходили на його бік. Після повернення військ Ромодановського та Самойловича на лівий бік Дніпра, 17/27 березня в м. Переяславі відбулася козацька рада за участю представників десяти правобережних козацьких полків, на якій Самойловича було обрано гетьманом і на Правобережжі. Це надавало йому право називатися гетьманом обох боків Дніпра. Проте без зречення Дорошенком гетьманства на Правобережжі формально встановилося двоєвладдя⁸⁷.

Московсько-козацькі війська повернулися на Правобережну Україну влітку 1674 р. та 2 серпня обложили Дорошенка в його укріпленій столиці Чигирині. Але її здобути їм не вдалося: у липні османська армія на чолі з Мегмедом IV разом з татарською армією на чолі з Селімом Гереем I вступила в Україну у відповідь на поразку під Хотиним у листопаді попереднього року, заподіяну польсько-литовською армією під командуванням Яна Собеського. Довідавшись про ситуацію Дорошенка, султан надіслав хана з татарами для визволення правобережного гетьмана⁸⁸. У міжчасі, 19 серпня, султан здобув Ладижин після триденної облоги⁸⁹ та послав *каймака* Кара Мустафу-пашу до Умані, яку той захопив 4 вересня після десятиденної облоги⁹⁰. Оскільки, підтримавши лівобережних козаків і московитів, мешканці обох міст, “зрадивши” Дорошенка, одночасно зрадили його османського суверена, їх усіх було вбито як “бунтівників” або поневолено, відповідно до того, як часами інтерпретувалися приписи ісламського права.

Перед відходом османської армії з Правобережної України, правдоподібно 13 джумадельахіре 1085 р. гіджри (14 вересня 1674 р.), на лівому березі Південного Буга навпроти Ладижина Дорошенко отримав прощальну

⁸⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 439–441, 463–464, 476–483.

⁸⁶ Обраний гетьманом Лівобережної України після усунення попередника, Дем’яна Многогрішного. Подібно до свого суперника, гетьмана Петра Дорошенка, прагнув воз’єднати Лівобережну та Правобережну Україну під своєю владою. В березні 1674 р., після зимової кампанії на Правобережжі, на Генеральній раді в Переяславі Самойловича було обрано гетьманом обох боків Дніпра, хоча протягом його гетьманства Правобережжя майже цілком було поділено між Османською імперією та Коронаю Королівства Польського: Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687). – М., 2012. – С. 44–53, 121–122, 135–167 *passim*.

⁸⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 486–497; Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 121–122.

⁸⁸ Крикун М. Турецький похід на Правобережну Україну... – С. 351–364, 376–377.

⁸⁹ Там само. – С. 365–376.

⁹⁰ Там само. – С. 377–385.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

аудієнцію у Мегмеда IV (яка виявилася для гетьмана останньою) і дістав від нього криту оксамитом соболину шапку та почесний кафтан, а також золоту булаву (*altun deppūs*) та коня з коштовною уздечкою – “відповідно до давнього [світського/султанського] закону” (*qānīn-i qadīm üzere*)⁹¹.

“Архів Дорошенка” в Москві: його походження

На той час, внаслідок воєнних поразок, втрати популярності та підтримки серед козаків і цивільних мешканців Правобережжя (великою мірою через карні дії османських і кримських військ під час придушення повстання проти Дорошенка в 1674 р., згадані вище) позиція Дорошенка слабшала і він був змушений розпочати переговори про перехід під владу московського царя. Сподіваючись залишитися на гетьманстві та не бажаючи їхати на Лівобережжя присягати в присутності промосковського гетьмана Івана Самойловича і головного представника царя в регіоні, боярина та білгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського⁹², зокрема через побоювання за своє життя з огляду на загибель Брюховецького під час конфлікту між ним і Дорошенком за гетьманство Лівобережної України, правобережний гетьман запросив до Чигириня прихильного йому запорозького кошового отамана Івана Сірка⁹³. Останній прибув разом з донським отаманом Фролом Мінаєвим; кожен з них мав з собою чимало своїх козаків⁹⁴. 10 жовтня 1675 р. (ймовірно, ст. ст.) Дорошенко разом з усією своєю старшиною, рядовими козаками, які тоді були при ньому, та мешканцями Чигириня склав на Євангелії присягу на “вічне підданство” цареві в присутності чигиринського духівництва, Сірка, Мінаєва та їхніх козаків⁹⁵. Після присяги правобережний гетьман передав Сіркові “всі клейноти військові”, надані московським царем попереднім гетьманам, включно з булавою та прапором, а решту клейнодів (звичайно, включно із султанськими) та гетьманство Сірко залишив Дорошенкові “до указу великого государя”⁹⁶. У грудні правобережний гетьман відрядив до Москви посланців

⁹¹ Та’гп-і Rāşid. – Cilt 1. – S. 319.

⁹² *Горбонець В. М.* Ромодановський Григорій Григорович // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 291–292.

⁹³ Про його життя і діяльність див.: *Мицик Ю.* Іван Сірко. – К., 2010.

⁹⁴ За одним повідомленням – близько 1750 осіб загалом: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 374.

⁹⁵ Там само. – Кол. 273–277, 373–374; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 572–577.

⁹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 374. “Продовження історії великих візирів” паризького правника Франсуа Шассполя твердить, що під час переговорів з Сірком Дорошенко розтоптав якийсь “договір” із султаном (*le traité qu’il avoit fait avec le Grand Seigneur*), а також “заповіт грецького митрополита” (*le testament du Metropolitan Grec*), який закликав гетьмана залишатися вірним султанові: *Chassepol F. de.* Continuation de l’histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha, et du Grand Seigneur Mahomet IV à present regnant... – Paris, 1679. – Т. 3. – Р. 260; *Луняк Є.* Діяльність Петра Дорошенка у віддзеркаленні французьких сучасників // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. – С. 246. Зрозуміло, тут мається на увазі київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, який помер незадовго перед тим († 26.07.1675 ст. ст.). Обидва розтоптані документи були вручені Сіркові разом із т. зв. “генеральською” булавою (“son baston de General”), для передачі московитам – на що Сірко не згодився. Одночасно Дорошенко, із запевненням, що “передає себе під протекцію московитів”, відіслав Ромодановському свою османську

на чолі зі своїм тестем Павлом Яненко-Хмельницьким⁹⁷, які прибули туди 12/22 січня 1676 р. і привезли бунчук і два прапори (“2 знамен тафтяних”), надіслані Дорошенку Мегмедом IV, а також письмові та усні проханнями до царя пробачити правобережному гетьманові його провини, прийняти його з підлеглими “у вічне підданство як вірного підданого” та дозволити йому залишитися на гетьманстві. Дорошенко також повідомив, що наразі затримав булаву, вручену йому султаном під Кам’янцем-Подільським у 1672 р., і обіцяв особисто привезти її цареві, якщо той викличе його до Москви⁹⁸.

Разом з Яненком-Хмельницьким у січні 1676 р. до Москви приїхали також посланці запорозького кошового отамана Сірка та привезли від нього лист із повідомленням про присягу Дорошенка, складену в Чигирині минулої осені⁹⁹. Проте московський уряд царя Олексія Михайловича (1645–1676) не визнав присягу правобережного гетьмана на вірність цареві, складену в присутності Сірка та Мінаєва, позаяк її було вчинено без “указу великого государя, його царської величності”, та наполягав, аби Дорошенко прибув на лівий берег Дніпра і присягнув у присутності Ромодановського, його воевод і Самойловича¹⁰⁰. Зі свого боку, Самойлович, який ще до обрання гетьманом обох боків Дніпра у березні 1674 р. допускав можливість призначення царем на цю посаду Дорошенка¹⁰¹, продовжував інтригувати за зміщення того з гетьманства¹⁰². Намагаючись зміцнити підозру царського уряду щодо правобережного гетьмана, у березні 1676 р. Самойлович прислав до московського Малоросійського приказу з царським стольником Михайлом Деримонтовим (Деремантовим) свою частину вибірки кореспонденції Дорошенка, яку той з власної ініціативи нещодавно передав йому та Ромодановському, правдоподібно, на доказ серйозності своїх намірів перейти на бік царя. Проте Самойлович використав ці листи для компрометації правобережного гетьмана, нагадуючи Москві, що той надалі підтримував контакти з Османською імперією, адже серед отриманих від правобережного гетьмана матеріалів були

булаву, яку Ф. Шассполь називає “маршальською і гетьманською” (“le baston de Marechal et de Commandant, que le Grand Seigneur luy avoit donné”): *Chassepol F. de. Continuation de l’histoire du grand vizir Acmet Coprogli Pacha...* – Р. 260–261. При написанні “Продовження історії великих візирів” Ф. Шассполь користувався приватною бібліотекою свого патрона, Жана-Батиста Кольбера, одного з головних міністрів короля Людовіка XIV: *Do Paço D. François de Chassepol // Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History.* – Leiden; Boston, 2017. – Vol. 9: Western and Southern Europe (1600–1700) / Ed. D. Thomas, J. Chesworth et al. – Р. 557. Наразі невідомо, які саме матеріали Ф. Шассполь використав для опису згаданих подій (за припущенням Є. Луняка – “повідомлення місцевої преси”: *Луняк Є. Діяльність Петра Дорошенка...* – С. 244). Але тому, що його опис частково підтверджується нашими джерелами, ми припускаємо, що серед доступних йому в Парижі матеріалів могли бути свідчення очевидців цих подій.

⁹⁷ *Мицик Ю. А. Яненко-Хмельницький Павло Іванович // Енциклопедія історії України.* – К., 2013. – Т. 10. – С. 743.

⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 430–431; *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.* – С. 586–590.

⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 445.

¹⁰⁰ Там само. – Кол. 449–450; *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.* – С. 586–589.

¹⁰¹ Там само. – С. 448–449, 452.

¹⁰² Див., напр.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 280–282, 312–314, 320, 580–587, 589, 602–604.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

“списки з листів від Ібраїм паші... до Дорошенка” – Ібрагім-паша був тоді очільником османського війська на дунайському пограниччі¹⁰³. Недатований автентичний лист Ібрагіма-паші до правобережного гетьмана, написаний у Бабадазі¹⁰⁴, зберігся між османськими документами РДАДА у фонді “Зносили Росії з Туреччиною” (Ф. 89. – Оп. 2. – № 47. – Арк. 1). Приказна помітка на ньому засвідчує, що він був привезений 14 березня ст. ст. 1676 р. “отъютантом” полків “рейтарського строю” Федотом Горяїновим (котрий служив при Ромоданському¹⁰⁵), а “послав з ним, Федотом, цей лист Дорошенко” (арк. 2 зв.). Серед документів, переданих Дорошенком Самойловичеві та Ромодановському на початку 1676 р., лист Ібрагіма-паші – єдиний, що зберігся в оригіналі¹⁰⁶. Так почалося розпорошення клейнодів і матеріалів гетьманської канцелярії Дорошенка.

Після здачі Чигирини військам Самойловича та Ромодановського, Дорошенко переправився через Дніпро у супроводі своєї старшини та мешканців Чигирини і навколишніх міст, 2000 осіб загалом, і 19/29 вересня 1676 р. у присутності Ромодановського, підпорядкованих йому воєвод і Самойловича зрезигнував з гетьманства, передавши Ромодановському свої “військові клейноти”, включно з бунчуком, булавою та прапором (“знаменом”), які той одразу віддав Самойловичеві. Слідом за цим вже колишній правобережний гетьман разом з усіма людьми, що його супроводжували, присягнув на “вічне та вічне підданство” новому цареві, Федору Олексійовичу (1676–

¹⁰³ Там само. – Кол. 580–587.

¹⁰⁴ Бабадаг, первісно Бабадаги (Babadagi, “гора [святого] отця”) – місто в Добруджі, за османських часів належало до еялету Озі. В XVII ст. перетворилося на місце збору османських армій для кампаній на північ від Дунаю, а під час воєн в регіоні там розтошовувалися зимові квартири великого візира або іншого очільника османських військ. Див.: Lewis B. Babadaghi // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Vol. 1. – P. 842–843.

¹⁰⁵ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича. – С. 124.

¹⁰⁶ Ще раніше в Москві отримали виконані при султанському дворі латинські переклади трьох османських листів до Дорошенка, привезені туди, як засвідчує приказна помітка на одному з перекладів, гінцем Самойловича, військовим товаришем Дзюбою (правдоподібно, Григорієм), 9 жовтня 1675 р. ст. ст.: РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 46. – Арк. 1–6. Особисте ім’я Дзюби встановлено за: *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 322. Проте ці переклади навряд чи походили з канцелярії правобережного гетьмана. Радше вони могли потрапити до Самойловича шляхом перехоплення надісланої Дорошенку кореспонденції. 11 вересня 1675 р. ст. ст. Самойлович повідомляв Москву, що на зворотньому шляху з Едірне до нього приїхав посланець Дорошенка до султана, канцелярист Василь Кочубей, котрий пояснив свій перехід на бік лівобережного гетьмана тим, що його челядник вкрав у нього деякі документи, серед яких були “везиревы листы и иных начальнойших особ турских”, і навіть “листы, писанные к Дорошенку от салтана”. Внаслідок цього він не міг повернутися до правобережного гетьмана: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 233, 246–247. Самойлович надіслав “роспросные речи” Кочубея до Малоросійського приказу з військовим канцеляристом Іваном Скоропадським, котрий приїхав до Москви 21 вересня ст. ст.: Там само. – Кол. 233–237, 244, 246. Проте невдовзі після його приїзду, 9 жовтня ст. ст., до Москви прибув, як згадано на початку цієї примітки, гінець Самойловича Дзюба з латинськими перекладами трьох османських листів до правобережного гетьмана. Не виключено, що переклади були серед документів, вкрадених у Кочубея його челядником, які агентам Самойловича вдалося розшукати. Проте шлях цих перекладів з Порти до Самойловича потребує додаткового розслідування.

1682)¹⁰⁷. Після присяги Дорошенко окремо віддав Ромодановському та Самойловичеві “2 булави турського султана¹⁰⁸, йому і військові надані, та 2 [султанські] привілеї: один, що належить йому самому, а другий – військові”¹⁰⁹. Ці султанські булави та грамоти-“привілеї” (тобто, *берати/нішани*) були негайно відіслані до Москви з двома гінцями – ротмістром Василем Братцевим від князя Ромодановського та охочекомонним полковником Ільєю (Ільяшем) Новицьким від гетьмана Самойловича – і отримані у царській столиці 12/22 жовтня 1676 р.¹¹⁰

Проте в описі процесії вулицями Москви з нагоди капітуляції Дорошенка (див. далі) згадано п’ять султанських грамот, привезених, як виглядає, цими двома гінцями¹¹¹. Правдоподібно, три додаткові грамоти походили з гетьманської канцелярії Дорошенка, адже по зреченні з гетьманства він передав Самойловичеві архів Генеральної військової канцелярії, що складався з матеріалів усіх гетьманів, які мали столицю в Чигирині, починаючи з Богдана Хмельницького. Як ми встановили, вибрані з канцелярії Дорошенка документи Самойлович надсилав до Москви поступово¹¹². В березні 1677 р. за наповнянням московського уряду колишній правобережний гетьман був також змушений вирушити до царської столиці¹¹³. Але, як вже було згадано, ще в січні і жовтні попереднього, 1676 р., туди були привезені його османські інсигнії влади. Під час процесії, влаштованої в Москві 17/27 жовтня 1676 р. для відзначення капітуляції колишнього султанського підлеглого, разом із пожалуваними Дорошенкові Мегмедом IV бунчуком, двома прапорами (“санджаками тафтяними”) та двома булавами несли також п’ять султанських грамот-“привілеїв” на підтвердження гетьманства, підданства та права володіння

¹⁰⁷ Там само. – Кол. 730; *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 325; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 604.

¹⁰⁸ До зникнення однієї з трьох булав, наданих Дорошенкові султаном (див. вище), привернув увагу М. Крикун: *Крикун М.* Доля гетьманських інсигній (клеїнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі в 1665 році // *Записки НТШ.* – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 157. Обставини зникнення булави та її подальша доля наразі не відомі – хоча можна припустити, що вона могла потрапити до рук Сірка або Самойловича серед “військових клейнотів”, переданих їм Дорошенком (див. вище).

¹⁰⁹ Це інтригуюче повідомлення походить з листа Самойловича. Вірогідно, він дістав цю інформацію від Дорошенка. Опис султанських булав і грамот створює враження, що в переговорах про підданство Порта вважала гетьмана та Військо Запорозьке окремими суб’єктами і надавала кожному з них булаву та *берат*. Подібна практика не засвідчена в інших джерелах, тож правдоподібно це результат непорозуміння або помилки.

¹¹⁰ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 43, 58–59; Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 742–745, 750–752.

¹¹¹ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 762.

¹¹² *Абашина Л.* До історії виникнення та діяльності Генеральної військової канцелярії в Чигирині 1648–1676 рр. // *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2013. – Вип. 22. – Ч. 2. – С. 8–11; Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (ЦДАК).* – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Т. 1. – С. [XI]; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 607.

¹¹³ *Таурова-Яковлева Т.* Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву // *Тетра Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану д. іст. н., проф. Валерія Степанкова / Ред. В. А. Смолій.* – К., 2007. – С. 223–232.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

містом Могилевим (Подільським) з паланкою. По закінченні процесії ці грамоти були вивішені для загального огляду на перилах будівлі Посольського приказу¹¹⁴.

Опісля ці султанські “привілеї” було передано до Малоросійського приказу, куди невдовзі потрапили також і інші османські документи з канцелярії колишнього гетьмана¹¹⁵. Там їх було перекладено або ж щонайменше стисло переказано приказною російською мовою: кореспонденція Дорошенка із закордонними правителями аж ніяк не втратила своєї актуальності, отже московська влада трактувала її з належною увагою¹¹⁶. Пізніше документи Малоросійського приказу надійшли до фондів Московського архіву Колегії закордонних справ (нині у РДАДА). Внаслідок їхнього упорядкування М. М. Бантишем-Каменським та його співробітниками наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість османомовних листів-оригіналів з канцелярії Дорошенка були приєднані до інших автентичних османомовних документів, вилучених з-поміж матеріалів архіву Колегії, і опинилися в окремому фонді (Ф. 89. – Оп. 2). Їхній стислий опис було включено до рукописного реєстру, складеного у 1805 р.¹¹⁷. У цьому реєстрі занотовано декілька османомовних документів, адресованих Дорошенкові, серед них – дві султанські грамоти (№ 36 і 43) та один лист (№ 42)¹¹⁸. Ці грамоти були серед османських “привілеїв”, пронесених московськими вулицями з нагоди капітуляції гетьмана¹¹⁹.

“Архів Дорошенка” в Москві: його дослідження

Османомовні листи з гетьманської канцелярії Дорошенка ще у 20-х роках XX ст. привернули увагу відомого українського історика-сходознавця

¹¹⁴ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 761–767; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 606–607. По закінченні процесії клейноди були передані до Оружейної палати: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 766–768. Як виглядає, вони не зберіглися. Одну булаву, “с напоями золотыми” (тобто з золотими декоративними накладками) і 13-ма смарагдами, було пізніше видано князю В. В. Голіцину: її опис в документах, що засвідчили цю передачу, майже дослівно повторює опис, зроблений в жовтні 1676 р. За підрахунками майстрів Золотої палати булава коштувала поважну суму – 132 рублі: РДАДА. – Ф. 396: Архів Московської Оружейної палати. – Оп. 1. – Спр. 18983. – Арк. 3. Автори дякують С. П. Орленку за повідомлення про цей документ.

¹¹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 766. Див. також: *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. – С. 607.

¹¹⁶ Чотири з цих грамот-“привілеїв” були перекладені приказною російською мовою ще до процесії: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 766. Переклади див.: Там само. – Кол. 755–761.

¹¹⁷ *Бантыш-Каменский Н. Н.* Реєстр грамотам турецких султанов и визирей. [Ф.] 89. – [Оп.] 2. – [М., 1805]. Рукопись.

¹¹⁸ РДАДА. – Ф. 89: Відносини Росії з Туреччиною. – Оп. 2. – № 36: “Жалованная грамота турецкаго султана Магомета IV украинскому гетману Петру Дорошенку, уверительная о принятии его в покровительство Порты и подтверждающая управление его над тремя народами (начала нет)”, 1669 р.; № 42. – Арк. 1: “Лист турецкаго султана Магомета IV к малороссийскому гетману Дорошенку”, 1669 р.; № 43. – Арк. 1: “Жалованная турецкаго султана Магомета IV грамота, данная малороссийскому гетману Петру Дорошенку на город Могилев (под Днестром) с принадлежащею ему поланкою”, 1670 р.

¹¹⁹ Див. імовірний опис грамоти № 36: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 67; і приказний російський переклад грамоти № 43: Там само. – Арк. 72–73 (Вид.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 760–761. – № 7).

В. Дубровського¹²⁰, який намагався замовити з них світлини, але, як виглядає, через арешт не зміг закінчити розпочате в Москві дослідження¹²¹. З того часу вивчення оригіналів османомовних документів “архіву Дорошенка” дещо посунулося, хоча тільки опосередковано, насамперед завдяки вивченню їхніх копій або перекладів. У 1933 р. Д. Дорошенко та Я. Рипка опублікували чеський переклад втраченого *берата* 1083/1672 р.¹²², а також скорочені переклади листа великого візира Фазиля Агмеда-паші від квітня – травня 1666 р.¹²³, та *берата* з 1083/1673 р., оригінал якого зберігся в РДАДА (Ф. 89. – Оп. 1. – № 43)¹²⁴, за т. зв. “Геттінгенським кодексом”. Останній містить копії та чернетки османських (переважно султанських) грамот і листів, надісланих іноземним правителям протягом 1054–1087 рр. гіджри (1644/5–1676/7)¹²⁵.

¹²⁰ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 181–182, прим. 61 (= Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – С. 84–85, прим. 61).

¹²¹ Федорук Я. О. Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 591. В. Дубровський встиг закінчити тільки дослідження листа великого візира Амджазаде Гусейна-паші гетьману Івану Мазепі (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 77). Текст статті був підготовлений до друку О. І. Галенком: Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр. // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – С. 195–205 [= Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи... // Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – С. 395–406]. Можливо, вчений таки одержав світлини, адже до підготованої ним публікації до збірника “Україна та Схід” (1934, т. 1), який так і не було видано, додано три фотостатичні відтворення з документа (лист до Мазепи, записи на звороті та записи на обкладинці справи): Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. X. – № 14634: Україна та Схід. Збірник статей (стаття В. Дубровського). – Арк. 20–22. Можливо, решта світлин загинули разом із архівом В. Дубровського при його арешті. Репродукцію фотостатичного відтворення листа Амджазаде Гусейна-паші до Мазепи, підготовленого В. Дубровським для ілюстрації своєї неопублікованої статті, вміщено у вид.: Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (Друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 577.

¹²² Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 40. Цей *берат* зберігся в Москві лише у приказному російському перекладі: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 70–71 (Вид.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 759–760. – № 6).

¹²³ Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko... – S. 9–10.

¹²⁴ Ibidem. – S. 42–43. Приказний російський переклад: РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – 1676–1677 рр. – Спр. 127. – Арк. 72–73 (Вид.: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 760–761. – № 7).

¹²⁵ Pertsch W. Turc. 29 (orient. 156) // Die Handschriften in Göttingen / Hrsg. W. Meyer. – Berlin, 1894. – Bd. 3: Universitätsbibliothek. Nachlässe von Gelehrten, Orientalische Handschriften. Handschriften im Besitz von Instituten und Behörden. – S. 484–485. Нині бібліотека Геттінгенського університету входить до складу Нижньосаксонської земельної та університетської бібліотеки в Геттінгені (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen або SUB Göttingen) (<https://www.sub.uni-goettingen.de/sub-aktuell/>). На той час Я. Рипка був вже добре обізнаний з матеріалами кодексу, адже він використав деякі з них для серії статей про листування Порти з Богданом Хмельницьким: Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi / Uspoř. M. Weingart, J. Dobiáš, M. Paulová. – Praha, 1928. – S. 346–350, резюме: Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki. – S. 482–498; *idem*. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj // Archiv Orientální. – 1930. – Vol. 2. – S. 262–283; *idem*. Další příspěvek ke

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

У своїй біографії гетьмана, закінченій 1939 р., Д. Дорошенко переклав українською скорочені чеські переклади листа великого візира та *берата* 1083/1673 р.¹²⁶.

Найбільший інтерес істориків та османістів викликав згаданий вище *берат*, датований початком червня й отриманий гетьманом наприкінці серпня 1669 р., яким султан затвердив прийняття Дорошенка та Війська Запорозького у підданство Порти¹²⁷. Оригінал цього *берата*, написаний через рядок золотом, в якому, на жаль, відірваний початок, зберігається у РДАДА (Ф. 89. – Оп. 2. – № 36), а майже ідентична копія або чернетка, зроблена в султанській канцелярії, знаходиться в *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (ВОА) в Стамбулі (*İbn'ül-Emin Hariciye* 52)¹²⁸. Переклад фрагментів оригіналу та канцелярської копії англійською мовою був нещодавно виконаний В. Остапчуком¹²⁹, який нині готує наукове видання й дослідження неповного оригіналу та канцелярської копії *берата*. У 2018 р. О. Середа здійснив видання канцелярської копії із професійно зробленою транскрипцією, майже точним українським перекладом і чудовим факсиміле у формі кольорової світлини¹³⁰. Попередньо, у 2001–2016 рр., Ф. Туранли видав канцелярську копію тричі в серії досить проблематичних своїх публікацій¹³¹. Найбільшою хибобою його видань є помилкове відчитання року *берата*. На опублікованому дослідником факсиміле ясно видно рік написання султанського рескрипту (в рядку 21: *sene-i semānīn ve elf*) і канцелярської копії (в *datatio*, рядок 35: *fī ... sene-i semānīn ve elf*), тобто “року 1080-го” гіджри (1669 р.)¹³². Ф. Туранли помилково прочитав

korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního muzea / Red. J. Bidlo, C. Purkyně. – 1931. – R. 105. – S. 209–231.

¹²⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 79–80, 443; див. також с. 17.

¹²⁷ Напр.: *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? – С. 72–74; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142–143; *Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 459–460. *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko... – S. 26–27 і *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 260–261 подають чеський і український переклади, зроблені з приказного російського перекладу, здійсненого, як виглядає, з іншого, більш детального султанського листа. Російський переклад опубліковано, див.: *Акты ЮЗР.* – Т. 9. – С. 173–174. – № 5.

¹²⁸ У заголовку копії документа його названо *нишаном* (*nişān-i şerīf oldur ki*, “це є благородний *нишан*, який...”).

¹²⁹ *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142. Про підготовку Л. Гайдою видання канцелярської копії *берата* та її перекладу англійською мовою див.: *Прицак О.* Ще раз про союз Б. Хмельницького з Туреччиною // УАЩ. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 187, прим. 57.

¹³⁰ *Середа О.* Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст. = XVII.–XVIII. *Yüzyıl Belgelerinde Osmanlı-Ukrayna Diplomasisi.* – К.; Стамбул, 2018. – С. 39–44, комент. с. 12, 23.

¹³¹ До перших двох з цих трьох видань додані майже ідентичні транскрипції латиницею та спрощений український переклад, з численними хибами у відчитанні та інтерпретації. До двох останніх долучено факсиміле. Див.: *Туранли Ф. І.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // УАЩ. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 334–340; *Його ж.* Тюркські джерела до історії України. – К., 2010. – С. 224–229 (факсиміле, с. 226); *Його ж.* Козацька доба історії України... – С. 305, 313–316, 574 (факсиміле).

¹³² *Його ж.* Козацька доба історії України... – С. 574. Факсиміле цієї копії, вміщене у вид.: *Його ж.* Тюркські джерела до історії України. – С. 226, на жаль, майже нечитабельне.

слово *sene*, “рік” (سنه), як *sitte* (سنه), “шість”, і в усіх трьох публікаціях подав рік цього документа як 1086/1675¹³³. Таким чином, дослідник знехтував установленим правилом османської дипломатики, за яким датування такого типу мусить включати слово *sene* перед “номером” року як невідмінний компонент. Також не виглядає, що Ф. Туранли був обізнаний з попередніми дослідженнями османістів та істориків, які завжди подають 1080/1669 р. як рік написання цього документа¹³⁴. В іншому випадку він мусив би полемізувати з ними та відстоювати свою інтерпретацію дати, але цього не було зроблено¹³⁵.

Важливим кроком у вивченні листування Дорошенка з Портою та Кримським ханством, що опинилося в Москві, стала публікація Т. Григор’євою приказних російських перекладів одинадцяти втрачених листів за період між літом 1667 р. та початком 1672 р., які походять з листування між гетьманами Дорошенком і Брюховецьким, з одного боку, та султаном, кримським ханом і високими османськими урядовцями, з іншого¹³⁶. На виявлення та публікацію Т. Григор’євою цих матеріалів, які зберігаються в РДАДА (Ф. 124. – Оп. 1. – 1670 р. – Спр. 25), ми вже посилалися. Аналізуючи дану вибірку кореспонденції в контексті інших першоджерел та літератури, дослідниця доходить висновку, що внаслідок “різниці у правових культурах Османської імперії та козацької України” Порта вважала правобережного гетьмана своїм підданим щонайменше з липня 1667 р., коли у відповідь на посольство Радкевича-Портянки Мегмед IV надіслав Дорошенкові лист, у якому згадано підданство останнього відповідно до султанської “жалуваної грамоти”, наданої гетьманові раніше (ймовірно, у квітні-травні 1666 р. – див. вище).

¹³³ *Його ж.* Османський документ... – С. 334–336, 338–339; *його ж.* Тюркські джерела до історії України. – С. 227, 229; *його ж.* Козацька доба історії України... – С. 305, 314, 342, 574. Треба визнати, що і в рядку 21, і в *datatio* канцелярської копії крапка над арабграфічною літерою *nin* в слові *sene* написана недбало: вона дійсно подібна до двох крапок, які злилися разом. Власне, такі видовжені крапки зустрічаються також деінде в документі – це особливо добре видно на його кольоровій світлинці, опублікованій О. Середою, і Ф. Туранли мусив би це помітити. Отже, обидва слова *sene* (سنه), якби вони стояли окремо, є візуально подібні до слова *sitte* (سنه), але у складі усталеної формули датування османських актових документів це слово може бути лише *sene*. Дослідник також посилається на дату в каліграфічно і чітко написаному неповному оригіналі *берата* з колекції РДАДА (Ф. 89. – Оп. 2. – № 36), де слово *sene* так само вжито двічі (рядки 3 і 7): *його ж.* Козацька доба історії України... – С. 314. Проте Ф. Туранли не згадує, що в першому випадку *sene* не має жодної крапки, а в другому – єдина крапка над *nin* не залишає сумніву, що це слово – саме *sene*.

¹³⁴ Напр.: *Пріцак О.* Ще раз про союз Б. Хмельницького з Туреччиною. – С. 187, прим. 57; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? – С. 72–73, прим. 18; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – Р. 142; *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 459, прим. 56.

¹³⁵ Див. також: *Остapчyк В.* Відгук на автореферат та дисертацію у вигляді монографії Фергада Гардашкан Оглу Туранли “Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (Друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)”, представлені на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.09 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, 11 жовтня 2017 (https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostapchuk_Viktor/Vidhuk_na_avtoreferat_ta_dysertatsiiu_u_vyhliadi_monohrafii_FGO_Turanly_Kozatska_doba_istorii_Ukrain.pdf?).

¹³⁶ *Григор’єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 467–475 (публікація листів).

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

Натомість, відповідно до козацької правової традиції прийняття османської протекції не вважалося завершеним через нерепрезентативність козацьких рад, де обговорювалося це питання, і брак присяг, особливо загальних, у перші роки стосунків Дорошенка з Портою. Як вважає Т. Григор’єва, гетьман зміг уникнути фіналізації свого статусу за козацькими традиціями до 1672 р., коли він вперше продемонстрував свою залежність, долучившись разом з козацьким військом до султанської армії на Поділлі на початку польсько-турецької війни 1672–1676 рр.¹³⁷ Ми погоджуємося з такою інтерпретацією з одним застереженням: на нашу думку, було б точніше визначити участь гетьмана в кампанії 1672 р. на боці Порти як перший широко відомий випадок виконання ним своїх “васальних” зобов’язань. Адже це не виключає його дій у попередній час, які могли б вважатися ознаками подібної залежності, але були значно менш відомі серед його сучасників, як-от вже згадана втаємничена присяга султанові, яку Дорошенко та його старшина склали наприкінці 1670 р.

Подальша праця з матеріалами канцелярії Дорошенка у РДАДА, особливо з автентичними османомовними документами і тогочасними приказними російськими перекладами, безсумнівно дозволить істотно уточнити мотивацію, цілі та перебіг контактів правобережного гетьмана з Портою. У зв’язку з цим якомога повна реконструкція “архіву Дорошенка”, зокрема виявлення досі невідомих документів, надісланих гетьманові османськими урядовцями, постає як важливе завдання.

***Несподівані пригоди листа “турецького візира Мустафи-паші”
від документів Хмельницького до “архіву Дорошенка”***

Розбір архівних фондів московських приказів під час їхнього “впорядкування” у XVIII – на початку XIX ст. неминуче призводив до того, що деякі документи потрапляли не в “свою” тематичну “колекцію” або були невірно датовані чи атрибутовані. Розпочате нами вивчення матеріалів Дорошенка у РДАДА несподівано дозволило нам віднести до його “архіву” ще один автентичний османомовний лист.

Серед документів фонду “турецьких справ” в описі М. М. Бантиша-Каменського записано: “Лист турецького візира Мустафи-паші до гетьмана Хмельницького повідомний, що султан, зоглянувшись на надіслане йому з посланцями його чолобиття, аби бути йому, гетьманові, в підданстві й заступництві Турецької імперії, прийняв його прохання і для захисту його, гетьмана, від ворогів надіслані вже до хана кримського та інших прикордонних командирів султанські про це укази” (Ф. 89. – Оп. 2. – № 30). Цей документ не має дати і в ньому бракує імені гетьмана-адресата, проте архіваріуси, які упорядковували фонд і готували описи, припустили, що адресатом був Богдан Хмельницький і помилково датували лист 1653 р.¹³⁸.

¹³⁷ Там само. – С. 451–454, 463–466.

¹³⁸ Можливо, архіваріуси ідентифікували Мустафу, чие ім’я міститься в печатці та пенці, як Іпшірі Мустафу-пашу, єдиного великого візиря на це ім’я в період Хмельниччини. Хоча він займав цю посаду з 28-го жовтня 1654 р. до 11-го травня 1655 р., можна припустити, що упорядники фонду спиралися на дещо неточну інформацію про хронологію перебування великих візирів на посаді протягом цього досить хаотичного періоду, адже

Український переклад листа був нещодавно двічі опублікований Ф. Туранли, який погодився з архівною ідентифікацією адресата листа, але запропонував іншу дату: 1650 р.¹³⁹ Туранли обґрунтовував своє датування змістом документа, який є відповіддю на “звернення гетьмана до правителя Османської імперії з метою встановлення воєнно-політичного союзу з Кримським ханством за умови відданості у служінні Порті з гетьманського боку”¹⁴⁰. Цей аспект змісту листа дозволив Ф. Туранли співвіднести “факти та події”, викладені в ньому, з тими, про які оповідається в листі Хмельницькому від османського султана Мегмеда IV, датованому 1650 р., що зберігається в тому самому архівному фонді РДАДА¹⁴¹.

Насправді ті “факти та події”, визначені Ф. Туранли як однакові в обох документах, стосуються досить частого листування між деякими українськими гетьманами та Портою, а також сталих, пересічних проблем на північно-чорноморських кордонах Османської імперії (як-от руйнівних ногайських набігів на українські землі). Цього замало для визначення адресата та року написання листа “візира Мустафи”. Натомість імена козацьких послів, згадані в листі, залишилися поза увагою Ф. Туранли (див. нижче). Атрибуції документа як листа “візира Мустафи” 1650 р. суперечить також і той факт, що в 1648–1653 рр. великого візира з таким ім’ям не було¹⁴². Однак це не збентежило Ф. Туранли, і в одній зі своїх найновіших публікацій (2019 р.) він повторив цю помилкову атрибуцію і розглядає лист “головного [sic!] візира

між 1648 і 1656 рр. останні мінялися щороку або й частіше: *Danışmend İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. – İstanbul, 1971. – Cilt 5: Osmanlı Devlet Erkânı. – S. 37–42.

¹³⁹ *Туранли Ф.* Козацька доба історії України... – С. 247, 260–263, спрощений і досить хибний український переклад: с. 583–584. Переклад значною мірою (і часто неточно) перефразовує текст оригіналу і додає вирази (як-то “умови нашої угоди”, “умови союзу з нами”), яких немає в документі; деякі речення не мають сенсу; імена українських послів подаються у спотворених формах (“Юан, Силук, Гиргори та Ірасько”); а вставки з іменем гетьмана Богдана Хмельницького, якому, на думку Ф. Туранли, цей лист було адресовано, у більшості випадків не узгоджені з текстом перекладу граматично. Майже ідентичний опис листа та його переклад українською вміщено у вид.: *Його ж.* Рукописні документи про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2019. – № 1 (140). – С. 62–63, переклад: с. 65. В цій останній статті опубліковано не лише переклад листа “візира Мустафи” нібито 1650 р., але також факсиміле і переклад листа султана Мегмеда IV 1651 р., адресованого Богдану Хмельницькому (про який див. нижче). Переклади обох документів надалі ілюструють недбалість перекладацької манери дослідника: напр., в османському тексті обох документів вжито типову “молитву-побажання” (*salutatio*, тур. *du‘ā*) для християнських правителів *hutimet ‘avāqibühü bi’l-ḥayr* (“Нехай його кінець буде щасливим!”, що означає – нехай він помре мусульманином). З невідомих причин Ф. Туранли переклав цю формулу інакше в кожному випадку: “нехай буде щасливим кінець його життя” в листі “візира Мустафи” (Там само. – С. 65; так само в: *Його ж.* Козацька доба історії України... – С. 583) і “Нехай буде щасливим і благословенним кінець Вашого життя” в грамоті Мегмеда IV (*Його ж.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 66). Щодо “Його” в перекладі Ф. Туранли, див. нижче.

¹⁴⁰ *Туранли Ф.* Козацька доба історії України... – С. 247.

¹⁴¹ Там само. – С. 260–263; *Його ж.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 62–63. Про грамоту Мегмеда IV 1650 р. див.: *Кравець М., Ченцова В.* Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького (1650–1651) // УАЩ. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 408–418.

¹⁴² *Danışmend İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. – Cilt 5. – S. 37–40.

Османської імперії Мустафи-паші” разом із листами Мегмеда IV Богданові Хмельницькому 1650 р. і 1651 р.¹⁴³.

Вважаємо за необхідне зупинися тут на трактуванні дослідником султанського листа 1651 р., який М. Кравець і В. Ченцова докладно розглянули в попередньому випуску “Українського археографічного щорічника”¹⁴⁴. У своїй статті з 2019 р. Ф. Туранли наголошує, що оригінал цього листа “був уперше залучений [ним] до наукового обігу”, і подає короткий опис листа, його факсиміле у формі фотокопії документа, що зберігається у Кам’янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, і дещо неточний український переклад¹⁴⁵. Нагадаємо, що повідомлення про “сенсаційне” відкриття в Кам’янці-Подільському “єдиного в Україні оригіналу грамоти османського султана”, а саме листа Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, датованого 1651 р., було вперше зроблено у фільмі телепродюсера Акіма Галімова “Скарби нації”, третьому з циклу “Україна. Повернення історії”, що вийшов у світ на телеканалі “1+1” 19 січня 2019 р.¹⁴⁶. Але ще на початку жовтня 2018 р. фільм почали широко рекламувати на українському телебаченні, у пресі та електронних мережах, підкреслюючи сенсаційність цієї знахідки, а також привертаючи увагу до “таємниць” у листуванні османського султана з українським гетьманом, розгадані під час зйомок фільму¹⁴⁷. Як виглядає, Ф. Туранли довідався про “оригінал султанської грамоти” в Кам’янці-Подільському ще до виходу фільму в ефір і вирішив випередити його творців та їхнього консультанта (і учасника фільму) османіста О. Середу, здійснивши публікацію “новознайдені грамоти” раніше них: його стаття надійшла до редколегії Вісника КНУ 14 грудня 2018 р.¹⁴⁸.

Насправді цей документ є літографованим факсиміле листа султана Мегмеда IV від 1651 р., оригінал якого зберігається у Варшаві в Головному архіві давніх актів (Archiwum Główny Akt Dawnych, далі – AGAD)¹⁴⁹, і який відомий дослідникам з середини XIX ст.¹⁵⁰. Літографоване факсиміле – один

¹⁴³ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 62–63, 65.

¹⁴⁴ Кравець М., Ченцова В. Султан відповідає козакам... – С. 397–408, 437–438, *passim*.

¹⁴⁵ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 63–64, 66–67.

¹⁴⁶ Скарби нації. Україна. Повернення своєї історії – Фільм третій, Телеканал 1+1, YouTube, 19 січня 2019 (<https://www.youtube.com/watch?v=SuP4eFEJhJE&t=4179s>).

¹⁴⁷ Див., напр.: У Кам’янці-Подільському знімають сюжет про єдиний в Україні оригінал грамоти султана Мехмеда IV, 2 жовтня 2018 (<https://vdalo.info/u-kam-yantsi-podilskomu-znimayut-syuzhet-pro-yediniy-v-ukrayini-original-gramoti-sultana-mehmeda-iv/>); Олійник І. В Кам’янці-Подільському намагаються розгадати таємницю грамоти султана Османської імперії, 3 жовтня 2018 (https://ye.ua/istiriya/38175_V_Kam_yanci_Podilskomu_namagayitsya_rozgadati_tayemnicyi_gramoti_sultana_Osmanskoyi_imperiyi.html); В Каменці-Подільськом знімають документальний фільм, 04.10.2018 (<https://podil.km.ua/hmelnitskiy/v-kamence-podolskom-snimaut-dokumentalniy-film-foto/>).

¹⁴⁸ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 68.

¹⁴⁹ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział Kozackie. – K. 42. – Nr 27 за сучасною нумерацією; *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentów tureckich. – S. 330–331. – N 344 (грамота описана зі старим шифром: AGAD, Arch. Kor., Dz. kozacki, nr 30).

¹⁵⁰ Місяць по прем’єрі фільму сенсацію про новознайдену автентичну грамоту розвінчав В. С. Степанков на семінарі у Кам’янці-Подільському: Лекції для екскурсиводів – Валерій Степанков про Визвольні змагання в II половині 17 ст. (23.02.2019) (<https://www.>

з примірників якого став експонатом кам'янець-подільського музею – було надруковано у Відні у натуральному розмірі за спеціальним замовленням для тому документів, що вийшов друком у “Памятниках, изданных Временной комиссией для разбора древних актов” (1852) і містив французький переклад листа, здійснений австрійським істориком-сходознавцем Йозефом фон Гаммером-Пургшталем, і його польський переклад середини XVII ст., виправлений королівським перекладачем Антоніо Л. Круттою у 1789 р.¹⁵¹. Безумовно, якби Ф. Туранли був краще обізнаний зі спеціальною літературою, він би уникнув цієї помилки.

Майже одночасно з Ф. Туранли О. Середа також видав цей лист у дещо спрощеному українському перекладі з професійною транскрипцією латиницею і світлинами двох різних екземплярів літографованого факсиміле, подаючи шифр оригіналу листа в AGAD і правильно ідентифікуючи його копію в кам'янець-подільському музеї як факсиміле¹⁵².

При нагоді хочемо виправити деякі хиби в термінології обох українських перекладів. О. Середа класифікує цей лист як *ферман* (“Ферман султана Мехмеда IV...”) ¹⁵³, а Ф. Туранли вживає це слово для перекладу виразу *nāme-i mülātafet-meṣhūn* (див. нижче) ¹⁵⁴. Насправді термін *ферман* (*fermān*) як визначення типу листа в його тексті не вживається, адже це слово, запозичене з перської, означає “наказ”. Османські султани ніколи не посилали *фермани* закордонним правителям. Цю суттєву ознаку наголошують, зокрема, авторитетні довідники з османської дипломатики, написані А. Зайончковським і Я. Рейхманом та М. Кютюкоглу: перші два автори застерігають, що термін *ферман* не слід вживати для султанських листів і грамот, що надсилалися до польсько-литовських королів, а М. Кютюкоглу зазначає серед адресатів султанських *ферманів* лише османських урядовців і господарів Валахії, Молдавії та Трансильванії¹⁵⁵. В англійському перекладі довідника А. Зайончковського і Я. Рейхмана їхнє застереження подається як загальне правило: “...слід підкреслити, що звичай застосовувати термін *ферман* до всіх османсько-турецьких документів, як це практикується в європейській [науковій] літературі, є цілком помилковим. У жодному разі не слід застосовувати термін *ферман*, «наказ», для листування султанів з іноземними правителями. Таке листування слід називати *наме*¹⁵⁶ (що в сучасних німецьких працях перекладено, як *Schreiben*) або *тевкі*¹⁵⁷. Терміни

[youtube.com/watch?v=0jUMM0bfGhg&feature=youtu.be&fbclid=IwAR1CcB7zZaPR63UhC7UPsVbTezF3CfvlCC1xHUQxRuhWtcI0W46ITcdBB-M](https://www.youtube.com/watch?v=0jUMM0bfGhg&feature=youtu.be&fbclid=IwAR1CcB7zZaPR63UhC7UPsVbTezF3CfvlCC1xHUQxRuhWtcI0W46ITcdBB-M)); Бюдзей О. Професор Степанков спростовує // Подолянин. – 17 травня 2019 (<http://podolyanin.com.ua/suspilstvo/37364/>).

¹⁵¹ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440, факсиміле (вклеєне після с. 440).

¹⁵² Середа О. Османсько-українська дипломатія... – С. 11–12, 22–23, 32–38. Проте на обох світлинах верхня частина султанської тугри обрізана, вірогідно, аби приховати пошкодження екземпляру Кам'янець-Подільського музею (див.: Скарби нації. – 1:10:04).

¹⁵³ Середа О. Османсько-українська дипломатія... – С. 11–12, 22–23, 37.

¹⁵⁴ Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 67.

¹⁵⁵ Zajączkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. – Warszawa, 1955. – S. 74; Kütükoğlu M. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – S. 99–107.

¹⁵⁶ “Писання”, “лист” (*nāme*, з перської): Ibidem. – P. 135–136.

¹⁵⁷ “Знак”, “підпис” (*tevqī'*, з арабської): Ibidem. – P. 135.

ферман, *емір*¹⁵⁸ і под. повинні застосовуватися лише для документів, що надсилалися султанами, [великими] візирами тощо до підлеглих урядовців...”¹⁵⁹.

Султанський лист до Богдана Хмельницького 1651 р. саме так і визначається в його тексті: *тевкі ‘-і рефі ‘-і гюмаюн* (*tevqī ‘-i refī ‘-i hūmāyūn*, дослівно “величний імперський підпис”, тобто султанський документ з тугрою [*tuğra*]¹⁶⁰) та *наме-і мюлятафет-мешгун* (*nāme-i müllātafet-meşhūn*, “лист, сповнений привітності”). Проте О. Середа перекладає перший вираз, як “володарський наказ, оздоблений тугрою”¹⁶¹, а Ф. Туранли – як “лист-наказ”, і застосовує цей переклад для визначення типу документа¹⁶². Вибір Ф. Туранли терміну *ферман* для перекладу другого виразу узгоджується з його помилковою класифікацією документа як “лист-наказ”. Натомість О. Середа перекладає другий вираз правильно як “приятельський лист”¹⁶³. У цих та інших українських перекладах обох дослідників також часто фігурують особові займенники, написані з великої літери, коли йдеться про пророка ісламу Мугаммада, османського султана, кримського хана, українських гетьманів і навіть дрібних османських урядовців. Наприклад, у перекладі султанського листа до Богдана Хмельницького 1651 р. Ф. Туранли фігурує хан Іслам Герей III, “якому довірена країна для Його володарювання”¹⁶⁴, а О. Середа трактує подібним чином пророка ісламу, султана Мегмеда IV, хана та османського посланця до гетьмана Хмельницького Османа-чауша (“молитва-побажання” останнього зичить “нехай збільшується достойність Його!”)¹⁶⁵. Оскільки норми перекладу османських текстів українською мовою ще тільки виробляються, зауважимо, що відповідно до нині діючого українського правопису лише ті “займенники, що вживаються замість слів Бог, Божий”, пишуться з великої літери¹⁶⁶. Писати займенник “його” з великої літери в усіх інших випадках виглядає щонайменше недоречним – хоча треба визнати, що дані праці обох дослідників вийшли друком ще до того, як нова редакція правопису набула чинності.

¹⁵⁸ “Наказ” (*emir*, з арабської): Ibidem. – P. 136.

¹⁵⁹ *Reychman J., Zajaczkowski A.* Handbook of Ottoman-Turkish Diplomacy. Revised and expanded trans. A. S. Ehrenkreutz / Ed. T. Halasi-Kun. – The Hague; Paris, 1968. – P. 137.

¹⁶⁰ Тугра (етимологія не встановлена) – офіційна монограма, “шифр” султана, що засвідчував автентичність документів, виданих від його імені. Тугра розташовувалася над текстом під інвокацією і часто була виконана золотом, а інколи прикрашена золотими або багатокольоровими рослинними візерунками. Див.: *Umur S.* Osmanlı Padişah Tuğraları. – İstanbul, 1980. – S. 216–221 passim; *Witteck P.* Notes sur la tughra ottomane // Byzantion. – 1946–1948. – Vol. 18. – P. 311–334; 1950. – Vol. 20. – P. 267–293; *Reychman J., Zajaczkowski A.* Handbook of Ottoman-Turkish Diplomacy. – P. 141–143; *Kütükoğlu M.* Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – S. 71–76.

¹⁶¹ *Середа О.* Османсько-українська дипломатія... – С. 37.

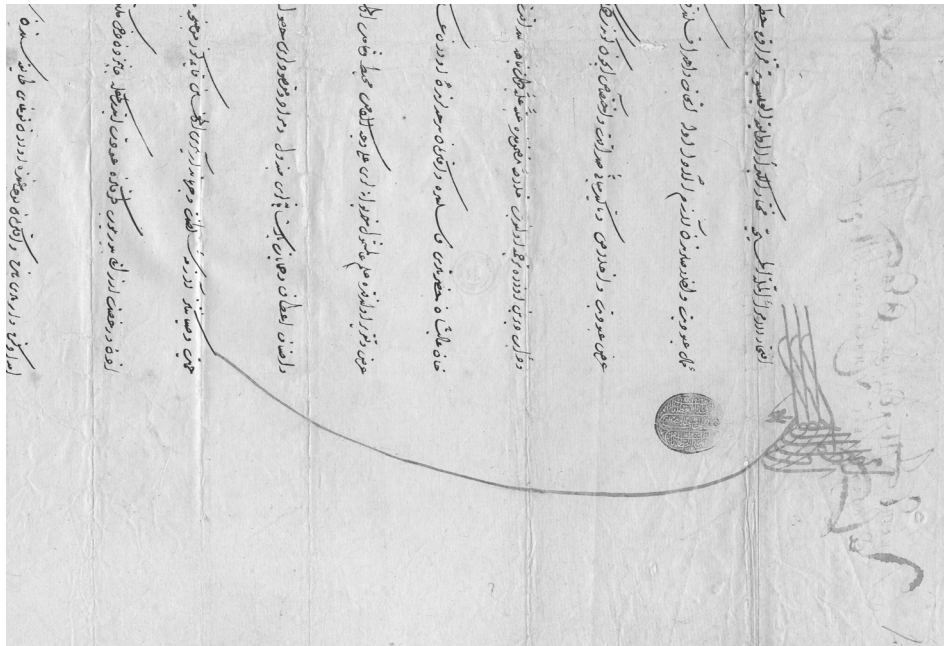
¹⁶² *Туранли Ф.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 63, 66–67.

¹⁶³ *Середа О.* Османсько-українська дипломатія... – С. 37.

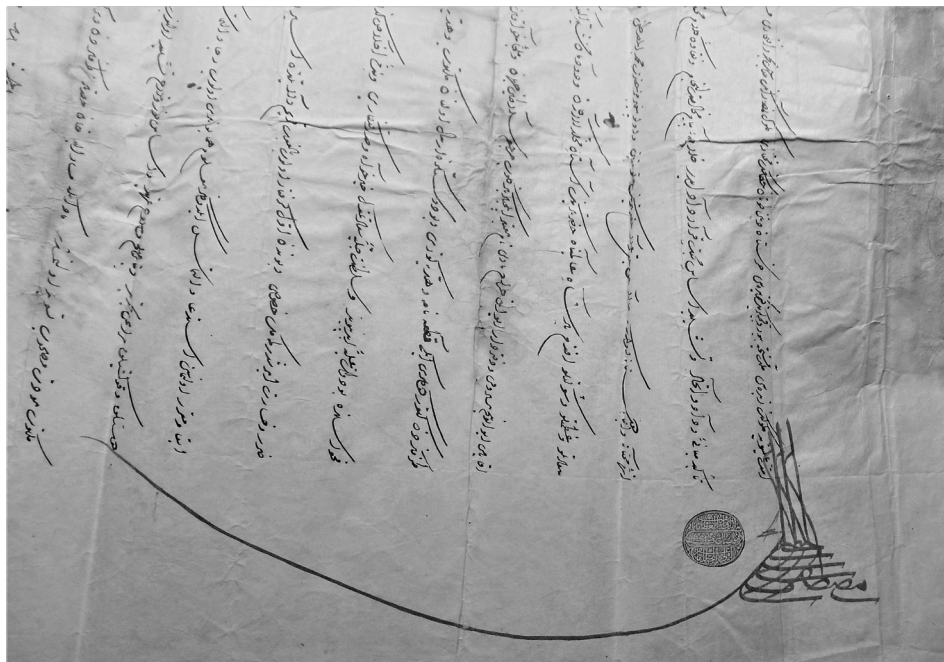
¹⁶⁴ *Туранли Ф.* Рукописні документи про чорноморський вектор... – С. 67.

¹⁶⁵ *Середа О.* Османсько-українська дипломатія... – С. 37–38.

¹⁶⁶ *Українська національна комісія з питань правопису.* Український правопис / Схвалено Кабінетом Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.). – [К.], 2019. – § 53, п. 1, прим. 2 (с. 59). – Міністерство освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>). Щоправда, наразі це правило стосується лише “церковних і релігійних текстів”.

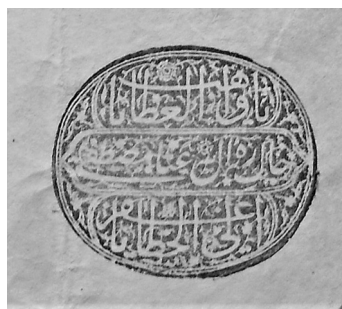
Пл. 1. Фрагмент листа Кара Мустафи-паші до Петра Дорошенка з його пенче та печаткою (частковий відбиток).
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1

Пл. 2. Фрагмент недатованого листа Кара Мустафи-паші до царя Олексія Михайловича з його пенче та печаткою (повний відбиток).
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 38. – Арк. 1

Лл. 3. Частковий відбиток печатки Кара Мустафи-паші з листа до Петра Дорошенка. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1.

Лл. 4. Повний відбиток печатки Кара Мустафи-паші з недатованого листа до царя Олексія Михайловича. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 38. – Арк. 1.

Отже, якщо з султанськими листами до Хмельницького 1650 і 1651 рр., які зберігаються, відповідно, в Москві та Варшаві, все більш-менш зрозуміло¹⁶⁷, то відправитель “листа турецького візира Мустафи-паші” залишився невідомим. Звернення до архівного оригіналу цього документа дозволило нам виявити на його правому маргінесі каліграфічно виконане золоте *пенче* (*pençe*) – офіційну монограму, “підпис” високого урядовця¹⁶⁸ з іменем Мустафи-паші, а під ним – частковий відбиток овальної печатки (*mühr*) також із іменем Мустафи (див. іл. 1, 3). Їхня ідентичність з печаткою та одним із варіантів *пенче* (див. іл. 2, 4) згаданого вище Кара Мустафи-паші (1634/1635–1683), званого як Мерзіфонлу (“з Мерзіфону”), *каймакама* (1663, 1666–1670, 1676) і великого візира (1676–1683), третього великого візира з родини Кьопрюлю, не залишає сумніву, що саме він був автором цього листа¹⁶⁹.

¹⁶⁷ *Кравець М., Ченцова В.* Султан відповідає козакам... – С. 397–439.

¹⁶⁸ *Пенче* (з перської, дослівно “долоня з п’ятью пальцями”) подібне до султанської тугри, хоча серед дослідників немає згоди, чи воно походить з тугри, чи набуло тугро-подібної форми завдяки бажанню урядовців імітувати султана. Вірогідно, аби підкреслити низькість урядовця перед султаном, *пенче* звичайно ставилося не над текстом і прямо, подібно до тугри, а на маргінесі і боком. Див.: *Kraelitz-Greifenhorst F.* Studien zur osmanischen Urkundenlehre. I: Die Handfeste (Pençe) der osman[ischen] Wesire // Mitteilungen zur osmanischen Geschichte / Hrsg. F. Kraelitz, P. Wittek. – Wien, 1923–1926. – Bd. 2. – S. 257–268; *Uzunçarşılı İ. H.* Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair // Belleten. – 1941. – Cilt V. – Sa. 17–18. – S. 111–118, 131–157; *Reychman J., Zajaczkowski A.* Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats. – P. 143–144; *Kütikoğlu M.* Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – S. 76–79.

¹⁶⁹ Великий візир Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша був страчений 1683 р. за поразку під Віднем (див. нижче), внаслідок чого дістав посмертне прізвисько Мактуль (“убитий”). Про його життя та кар’єру див.: *Heywood C. J.* *Qarā Muṣṭafā Paṣha, Merzifonlu, Maḳtūl* // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Leiden, 1978. – Vol. 4. – P. 589–592; *Olson M.* “A Most Agreeable and Pleasant Creature”? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa in the Correspondence of Justinus Colyer (1668–1682) // *Oriente Moderno. Nuova serie.* – 2003. – Ann. 22 (83). – N 3: The Ottoman Capitulations: Text and Context. – P. 649–669; *Kołodziejczyk D.* Merzifonlu Kara Mustafa Pasha as a Statesman (in the Light of Polish Sources) // *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu.* – Ankara, 2001. – S. 123–127.

Нагадаємо, що в історії України Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша відзначився насамперед, як один з очільників османських військ у двох війнах на її території. Перше – у польсько-турецькій війні 1672–1676 рр., зокрема кампанії 1672 р., що призвела до завоювання Кам'янця та Поділля. Кара Мустафа-паша представляв османську сторону на перемовинах, які закінчилися укладенням Бучацького мирного договору 1672 р. Під час спільної турецько-татарської кампанії 1674 р. на Правобережжі, як ми вже згадували, Кара Мустафа-паша відзначився особливою жорстокістю стосовно місцевого населення, яке підтримало лівобережних козаків і московське військо. Хоча відповідно до деяких інтерпретацій ісламського права його дії були легальними, вони призвели до тотальної руйнації Умані, облогою якої він командував, і до масового знищення чи поневолення населення міста¹⁷⁰. Кара Мустафа-паша також командував османськими військами під час другої облоги та взяття Чигирин (1678) протягом російсько-турецької війни 1676–1681 рр.¹⁷¹.

Але повернімося до його листа. На печатці варто зупинитися окремо. Її легенда складається з трьох рядків, розташованих у трьох картушах, оздоблених рослинним візерунком, один рядок тексту на картуш. Легенда написана двома стилями: рядок перською мовою посередині – в стилі *та'лік*, два рядки арабською вище і нижче – в стилі *сюлюс*¹⁷². Легенда печатки на новоідентифікованому листі Кара Мустафи-паші повністю не читається, але порівняння з іншими відбитками печатки та опублікованими факсиміле, арабографічними транслітераціями та перекладами легенди¹⁷³

¹⁷⁰ Heywood C. J. *Karā Muṣṭafā Paṣhā, Merzifonlu, Maḳtūl.* – P. 590; Ostapchuk V. *Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit.* – P. 146–147; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 523–525; Крикун М. Турецький похід на Правобережну Україну... – С. 377–384.

¹⁷¹ Заруба В. Чигиринські походи: Хроніка подій російсько-турецької війни 1676–1681 рр. – Дніпропетровськ, 2013; Заруба В. Похід османського війська на Чигирин влітку 1678 р. в щоденнику польського посла С. Проського // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2013. – Вип. 12–13. – С. 412–427; Witkiewicz A. *Kara Mustafa nad Dnieprem: Geneza, przebieg i skutki wojny czehryńskiej 1678 r.* – Zabrze; Tarnowskie Góry, 2017.

¹⁷² Порів. опис цієї печатки в праці Б. Нояна Дедебаба: стилі письма визначені вірно, але легенда відчитана і перекладена неправильно. *Noyan Dede Baba B. Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik / Haz. ve güncelleştiren Şakir Keçeli.* – Ankara, 2002. – Cilt 5. – S. 292. Автори вдячні Єліз Тебер за надання відповідних сторінок.

¹⁷³ Напр.: *Jacob G. Türkische Urkunden. 2: Aufforderung Kara Mustafa an die Wiener, sich zum Islam zu bekehren oder ihre Stadt zu übergeben // Der Islam.* – 1917. – Bd. 7. – S. 284 (окреме факсиміле печатки в натуральному розмірі, транслітерація та переклад німецькою мовою); *Babinger F. Die grossherrliche Tughra: Ein Beitrag zur Geschichte des osmanischen Urkundenwesens // Jahrbuch der asiatischen Kunst.* – 1925. – Bd. 2. – S. 188–196. – Tafel 105. – Nr. 17 (факсиміле печатки та *ненче*) [=İstanbul, 1975. – S. 5. – Nr. 17]; *Kara Mustafa vor Wien: 1683 aus der Sicht türkischer Quellen / Übersetzt und erläutert von R. F. Kreutel, stark vermehrte Ausgabe besorgt von K. Teply.* – Graz; Wien; Köln, 1982. – S. 251 (переклад німецькою мовою); *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich.* – S. 350. – N 370 (транслітерація). У розшифровці легенди печатки Абрагамовичем – помилково *Āl-i 'Othmān* (“родина Османа”, тобто Османська династія) замість *Āl-i 'Abā*.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

дозволяє прочитати її з певністю. Отже, рядок перською мовою в середині печатки читається:

ḥāk-i reh-i Āl-i ‘Abā’ Muṣṭafā, тобто “Мустафа, пил шляху родини пророка”¹⁷⁴.

Над і під цим рядком – бейт арабською мовою:

yā Wāhib al-‘aṭāyā

ighfir lī al-khaṭāyā

що означає: “О, Дарителе благодаті, / пробач мені мої гріхи”¹⁷⁵.

Цей бейт-молитва був знаний в ісламському світі, починаючи щонайменше з доби пізнього середньовіччя: наприклад, його було вжито принаймі на ще одній печатці¹⁷⁶. Хоча обидва компоненти легенди даної печатки можна інтерпретувати в контексті ісламського містицизму та шіїзму (див. прим. 174 і 175), найбільш вірогідно, що ці фрази було вжито, аби підкреслити благочестя володаря печатки, що було типовим у ранньомодерній Османській імперії¹⁷⁷. До того ж, переважна більшість досліджень життя та кар’єри Кара Мустафи-паші не пов’язують його особисто із жодним суфійським тарікатом¹⁷⁸.

¹⁷⁴ *Āl-i ‘Abā’* дослівно означає “родина накидки” або “родина під накидкою” (також, перською *Ahl-i Kisā*, арабською *Ahl al-Kisā* та *Āl al-‘Abā*, “люди/родина накидки”). Цей вираз походить з випадку, описаного в мусульманській профетичній традиції (*Hadīth al-Kisā*, “гадіс накидки”), коли пророк ісламу Мугаммад огорнув своєю накидкою онуків Гасана і Гусейна та їхніх батьків, своєю доньку Фатіму з її чоловіком Алі, аби означити їх як вибраних членів своєї родини і, разом з собою, “цілком очищених” Богом. Надзвичайна важливість цієї традиції в ісламському світі полягає в її легітимизації спадкоємства релігійної та політичної влади, зокрема суннітських халіфів і шіїтських імамів, особливо в період середньовіччя. Див.: *Algar H. Āl-e ‘Abā // Encyclopædia Iranica. – Vol. 1, Fasc. 7. – P. 742* (originally published December 15, 1984, updated July 29, 2011), (<http://www.iranicaonline.org/articles/al-e-aba-the-family-of-the-cloak-i>); *Madelung W. The Succession to Muḥammad: A Study of the Early Caliphate. – Cambridge, 1997. – P. 14–16 passim*.

¹⁷⁵ Вираз *Wāhib al-‘aṭāyā* (“Даритель благодаті”) вжито на позначення Бога. Виразу немає у відомих суннітських списках “дев’яносто-дев’яти прекрасних імен Аллага” доби середньовіччя, хоча вони містять споріднене *Al-Wahhāb* (“Той, Хто Дарує [усім, постійно, необмежено]”). Див., напр.: *al-Ghazālī. The Ninety-Nine Beautiful Names of God = al-Maqṣad al-asnā fī sharḥ asmā’ Allāh al-ḥusnā / Trans. with notes D. B. Burrell and N. Daher. – Cambridge, 1995. – P. 49*. Натомість вираз разом із цілим бейтом або його перефразуванням засвідчений у молитвах та “поминаннях” (*dhikr, zikr*) ісламського містицизму (суфізму) пізніших часів: *Ibn al-Mashrī al-Siba ‘ī al-Sā’ihī M. “Rawḍ al-muḥibb al-fānī” fīmā talaqqaynāh min Sayyidī Abī al-‘Abbās al-Tijānī / I’tanā bi-hi ‘Āṣim Ibrāhīm al-Kayyālī al-Ḥusaynī al-Shādhilī al-Darqāwī. – Bayrūt, 2013. – S. 192*; *Ya Wahibal ‘Athaya – Ukir Mall, February 2013* (<https://www.youtube.com/watch?v=BOyHfh2KFps>). Автори складають подяку Ф. Рагебу та М. Якубовичу за допомогу з відчитанням та інтерпретацією легенди печатки.

¹⁷⁶ *Porter V. Arabic and Persian Seals and Amulets in the British Museum. – 2nd printing, corr. – London, 2017. – P. 94–95. – № 417* (недатована).

¹⁷⁷ *Ibidem. – P. 11, 17*; *Allan J., Sourdell D. and Ed. Khātām, Khātīm // Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Vol. 4. – P. 1102–1105*.

¹⁷⁸ Нам відоме лише одне виключення: Б. Ноян Дедебаба, вказуючи на походження Кара Мустафи-паші з Мерзіфону та на суфійські мотиви в легенді його печатки, зараховує його до бекташійського тарікату, який існував у тій місцевості. *Noyan Dedebaba B. Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik. – Cilt 5. – S. 292*.

Відчитання *пенче*, зображеного у цьому листі Кара Мустафи-паші, дещо непевне. Виразно видно його ім'я, *Muṣṭafā Pāṣā*, а початок напису, правдоподібно, є варіантом арабського слова з кореневими приголосними *ḥā, qaf, rā: el-ḥaqīr Muṣṭafā Pāṣā* (“принижений Мустафа-паша”) або *aḥqar Muṣṭafā Pāṣā* (“найнижчий Мустафа-паша”). Кара Мустафа-паша застосовував також інші варіанти *пенче*, але вони потребують подальшого дослідження. На відміну від султанської тугри, точне відчитання всіх елементів *пенче* досі не досягнуто, і не можна виключати можливості, що деякі елементи є суто декоративними і лише імітують султанську тугру (див. прим. 160).

Численні листи Кара Мустафи-паші, переважно з тою самою печаткою та одним із варіантів його *пенче*, зберігаються в різних архівних колекціях, зокрема у Варшаві¹⁷⁹, Москві¹⁸⁰ і навіть Англії¹⁸¹. Безумовно, найбільш відомим з листів Кара Мустафи-паші є заклик здатися¹⁸², надісланий ним оборонцям Відня під час невдалої османської облоги міста в 1683 р., якою він командував. Дещо пошкоджений оригінал цього листа зберігався у Міській бібліотеці м. Гамбурга¹⁸³, але був знищений внаслідок бомбардування міста

¹⁷⁹ Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. – S. 350–351, 355, 356–357. – N 370, 371, 375, 377.

¹⁸⁰ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30, 38, 50, 53, 55, 57 (листи з даною печаткою); № 45 (лист з іншою печаткою); № 30, 38 (листи з першим варіантом *пенче*); № 45, 50, 53, 55, 57 (листи з іншими варіантами *пенче*). Світлину листа № 55 разом з *пенче* і відбитком печатки опубліковано, див.: Arşiv Belgeleriyle Moskova-İstanbul Pişkileri Tarihi (XV.–XVIII. Yüzyıl Başlangıcı) / Proje yöneticisi Uğur Ünal = Москва – Стамбул. История отношений в архивных документах. XV век – начало XVIII века / Руковод. проекта Угур Унал. – Стамбул, [2015]. – С. 182. Також відома вакуфна печатка Кара Мустафи-паші, датована 1091 р. гіджри (1680), відбитки якої зберіглися на рукописах бібліотеки медресе, заснованого та фундованого ним у Стамбулі в 1681 р. як вакуф: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu = The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey / Haz. İsmet Parmaksızoğlu ve diğerleri. – Ankara, 1984. – [İl trafik kodu] 34. – Cilt II: [Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi]. – S. 3ff, кольорове фото відбитка печатки та транскрипція легенди (після s. 16, [res. 2]). Стилистична спорідненість усіх трьох печаток Кара Мустафи-паші дозволяє припустити, що вони походять з тієї самої майстерні, найвірогідніше, столичної. Але це припущення ще потребує додаткового дослідження.

¹⁸¹ Бюро записів графства Лестершир, міста Лестер і графства Ратленд (Вінгстон Магна, Лестершир, Великобританія) (The Record Office for Leicestershire, Leicester and Rutland [Wigston Magna, Leics., United Kingdom]), папери родини Фінчів (Finch MSS), Кара Мустафа-паша до англійського посла Генеджа Фінча, третього графа Вінчільсі (Heneage Finch, 3rd Earl of Winchelsea), перед 23-м квітня 1665 р. Див.: Report on the Manuscripts of the Late Allan George Finch, Esq., of Burley-on-the-Hill, Rutland. – 5 vols. – London, 1913–2004. – Vol. 1. – P. 371. Даний лист опубліковано в статті Heywood C. Merzifonlu Kara Mustafâ Pasha and the Stanton and Bishop Affair at Aleppo (1664–67) // Turcica. – 2020. – T. 51. – P. 43, 66, з якої походить інформація про місце його зберігання (Ibidem. – P. 38–39, 66). Автори вдячні К. Гейвуду за надання копії статті.

¹⁸² За термінологією османської дипломатики – *беян-наме* (*beyân-nâme*): “дослівно, «декларация», «лист про наміри», а внаслідок семантичного розширення – «заклик [здатися]»”: Ibidem. – P. 41, no. 20.

¹⁸³ Stadtbibliothek zu Hamburg, Orient. 268/4. Див.: Brockelmann K. Katalog der orientalischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg mit Ausschluss der hebräischen. – Hamburg, 1908. – Teil 1: Die arabischen, persischen, türkischen, malaiischen, koptischen, syrischen, äthiopischen Handschriften. – S. 138–139 [=Katalog der Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg. – Bd. III]. Автори дякують А. Дж. Рідлмєру за інформацію у цій примітці.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

у Другій світовій війні¹⁸⁴. На щастя, факсиміле листа на той час вже вийшло друком; назагал лист був неодноразово опублікований до і після війни у факсиміле, транскрипціях і перекладах¹⁸⁵.

**Як лист Мерзіфонлу Кара Мустафи-паші
потрапив до Москви?**

Таким чином, лист неназваному гетьманові слід датувати не епохою Хмельницького, а пізнішим часом, коли Кара Мустафа-паша почав відігравати провідну роль в політичному житті Порти. Лист Кара Мустафи-паші, який нині зберігається разом із іншими османомовними документами Дорошенка у фонді “Відносини Росії з Туреччиною”, правдоподібно, не був переданий до московського Малоросійського приказу в жовтні 1676 р. одночасно з п’ятьма султанськими грамотами, які, як виглядає, були отримані від Дорошенка у вересні, привезені до царської столиці наступного місяця і використані під час московської церемонії заочної капітуляції гетьмана.

Лист Кара Мустафи-паші, найвірогідніше, був привезений разом з іншими листами *каймакама*, адресованими Дорошенку. Ці інші листи зберіглися у фонді “Малоросійських справ” РДАДА переважно у формі перекладів або переказів приказною російською мовою втраченої османської та кримської автентичної кореспонденції з канцелярії колишнього правобережного

¹⁸⁴ Babinger F. Qara Mustafâ Paschas Esseger Sendschreiben // Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante. – München; Trofenik, 1966. – Bd. 2. – S. 17, Fn. 6; Heywood C. Merzifonlu Kara Mustafâ Pasha and the Stanton and Bishop Affair. – P. 42, no. 23.

¹⁸⁵ Напр.: Knolles R. The Turkish history..., with a Continuation to the Present Year 1687 ... by P. Rycault. – 6th ed. – London, 1687. – Vol. 2. – P. 290 (рання версія перекладу англійською мовою); [Knolles R.], Rycault P. The History of the Turks. – London, 1700. – Vol. [3]: Beginning with the Year 1679. – P. 104 (перероблений переклад). Ранній переклад німецькою мовою (Österreichische Militärische Zeitschrift. – 1813. – X. Heft. – S. 93), до якого ми не мали доступу, був розкритикований Гаммером за неточність: Hammer J. von. Geschichte des Osmanischen Reiches grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. – Pest, 1830. – Bd. 6: Von der Grosswesirschaft Mohammed Köprili's bis zum Carlowicz Friede, 1656–1699. – S. 399, Fn. c. Див. також: Mordtmann J. H. Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1543 // Byzantinische Zeitschrift. – 1912. – Bd. 21. – S. 143 (неповний переклад німецькою мовою); Jacob G. Türkische Urkunden. 2: Aufforderung Kara Mustafa an die Wiener... – S. 281–284 (факсиміле, транслітерація і переклад німецькою мовою; виправлення до транслітерації Якоба: Mordtmann J. H. Zu den Türkischen Urkunden // Der Islam. – 1919. – Bd. 9. – S. 106–107); Die neue Propyläen-Weltgeschichte / Hrsg. Willy Andreas. – Berlin, 1941. – Bd. 3: Das Zeitalter der Entdeckungen, der Renaissance und der Glaubenskämpfe. – після s. 600 (факсиміле; ми не мали доступу до цього видання); Kara Mustafa pod Wiedniem: Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Z tureckiego przełożył i oprac. Z. Abrahamowicz. – Kraków, 1973. – S. 328–329 (переклад польською мовою); Kara Mustafa vor Wien... – S. 251–256 (факсиміле і переклад німецькою мовою); David G. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Dönemi Hakkında Yeni ve Az Bilinen Kaynaklar // Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu. – S. 81 (часткова транскрипція); *idem*. New and Little Known Sources concerning Merzifonlu Kara Mustafa Pasha and his Time // *Ibidem*. – S. 89–90 (частковий переклад англійською мовою).

гетьмана¹⁸⁶. Серед них – переклади листування султана та *каймакама* з гетьманами Дорошенком і Брюховецьким, а також листів, надісланих Дорошенком великому візиреві Фазилю Агмеду-паші та кримському ханові Селіму Герюю І. Як виглядає, до цієї самої групи належали також переклади двох османомовних листів до Дорошенка, здійснені Олександром Маврокордатом (з 1673 р. – великим драгоманом Порти) і написані ним власноручно, а також оригінал листа Фазиля Агмеда-паші з повідомленням про рух московських військ до Дністра, які так само потрапили до фонду “Зносини Росії з Туреччиною” (Ф. 89. – Оп. 2. – № 48. – Арк. 1–3). Ці документи були привезені від гетьмана Самойловича канцеляристом Іваном Дорошевичем 22 листопада ст. ст. 1676 р.¹⁸⁷ Архівні помітки, зроблені на них, свідчать, що їх було перекладено двома днями пізніше (№ 48. – Арк. 1 зв., 2). Можна припустити, що всі вилучені з канцелярії Дорошенка матеріали цієї групи, які залишилися в Самойловича після відправки до Москви султанських грамот у вересні 1676 р., були привезені туди одночасно в листопаді 1676 р. Утім, наразі це лише попередня гіпотеза¹⁸⁸.

Незважаючи на те, що лист *каймакама* потрапив до Москви пізніше султанських грамот, спочатку він, мабуть, зберігався разом з ними. На це опосередковано вказує помітка на звороті листа, написана тією самою рукою, що й помітка на султанському *бераті* Дорошенкові, датованому початком червня 1669 р. (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 36). Під час первісного упорядкування архіву Малоросійського приказу у XVIII ст. обидва османомовні документи – *берат* і лист Кара Мустафи-паші – були опрацьовані тим самим невідомим архіваріусом. Намагаючися визначити зміст документа, на звороті *берата* він чомусь написав: “Грамота к царю Михаилу Федоровичю от турецкого салтана о дружбе и о любви. Начала нет” (№ 36. – Арк. 1 зв.). Тим самим почерком і так само помилково на звороті листа Кара Мустафи-паші (№ 30. – Арк. 1 зв.) занотовано: “Лист от турецкого везира Мустафы к донскому атаману о содержании учиненного миру” (див. іл. 5).

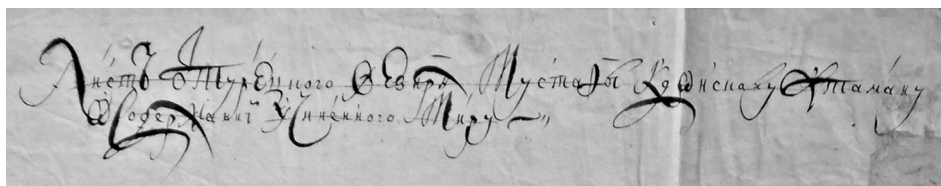
Не виключено, що невмілий архіваріус займався упорядкуванням справ саме Малоросійського приказу і був менш досвідченим у роботі з кореспонденцією, написаною східними мовами, ніж співробітники Посольського

¹⁸⁶ З цієї колекції походять приказні російські переклади одинадцяти втрачених листів, опублікованих Т. Григор'євою (*Григор'єва Т.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 467–475), на які ми вже посилалися.

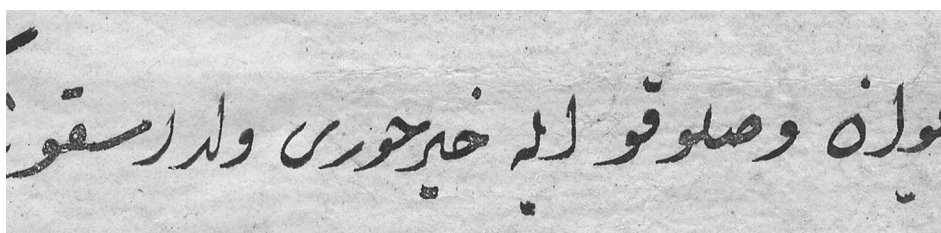
¹⁸⁷ Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 809.

¹⁸⁸ Однак це припущення знаходить підтвердження в “распросных речах” Івана Дорошевича, посланця Самойловича, який 22 листопада/2 грудня 1676 р. повідомив у Малоросійському приказі, що гетьман, розібравши писані до Дорошенка польські й османські грамоти та листи, частину з них, “которые надобны и нужнее”, надіслав з ним до Москви: Там само. – Кол. 809–810. З гетьманської канцелярії Дорошенка, вірогідно, походить і адресований йому лист олександрійського патріарха Паїсія, написаний російською мовою в Москві і датований 25 лютого 1669 р. (ймовірно, ст. ст.): РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 4. – № 55. – Арк. 1. Див.: *Курьшева М. А.* Печать александрийского патриарха Паисия в греческой рукописи Государственного исторического музея // Россия и Христианский Восток. – М., 2015. – Вып. IV–V. – С. 274, 289.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

Іл. 5. Архівна нотатка XVIII ст. на звороті листа Кара Мустафи-паші до Петра Дорошенка. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1 зв.

Іл. 6. Фрагмент листа з іменами послів Петра Дорошенка. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. – Арк. 1

приказу, які зазвичай працювали з османомовними документами¹⁸⁹. Дещо пізніше невідповідність між змістом листа Кара Мустафи-паші № 30 і позначкою на звороті помітив інший співробітник архіву. Помилкову ідентифікацію було закреслено так само, як це було зроблено на *берата* № 36. Але якщо на звороті *берата* закреслену ідентифікацію було замінено на правильну, то на звороті листа Кара Мустафи-паші зберіглася лише закреслена помітка. Під час підготовки опису фонду М. М. Бантиш-Каменським і перенумерування османомовних документів новий заголовок справи № 30 було вказано лише на її обкладинці. Проте і цього разу архіваріуси помилилися, назвавши адресатом листа Богдана Хмельницького замість Дорошенка, а автором – “візира Мустафу”.

Зміст і датування листа Мерзіфонлу Кара Мустафи-паші

Додаткові дані для визначення дати та адресата листа знаходяться в його тексті. Лист, написаний в Едірне (де Мегмед IV провів більшу частину свого правління), адресовано “козацькому гетьманові” (*qazaq ħaġmāni*), але замість його імені (у цьому випадку, Дорошенко) в тексті – лакуна. Лист повідомляє гетьмана про прибуття до султанського двору його послів у справі османського підданства. Ми транскрибуємо імена послів в арабографічному османомовному тексті як “Yoan Vaşılıqov” і “Hırġotı veled-i İsqo/İsqov” (османською *veled* означає “син”) (див. іл. 6). У привезеному ними “листі рабської покірності” (*‘ubūdiyyet-nāme*) нібито стверджувалося, що гетьман разом з усім військом вірно служить султанові, і повторювалось прохання, висловлене в попередніх листах, про військову допомогу з боку кримського

¹⁸⁹ В середині 1670-х рр., коли османські листи Дорошенка надходили до Москви, в Посольському приказі працювали двоє перекладачів і п’ять тлумачів з турецької (“турської”, тобто османської) мови: *Беляков А. В.* Служащие Посольского приказа 1645–1682 гг. – СПб., 2017. – С. 110–115, 150–152.

хана та військ, розташованих на прикордонні Сілістри й Аккерману, у разі нападу на гетьмана його ворогів. Оскільки гетьман продемонстрував свою щирю слухняність і рабську покірність (*'ubūdiyyet*), султан вважає своїм обов'язком надати йому захист і збереження (*himāyet ü şiyānet*), і автор листа, Кара Мустафа-паша, запевняє, що всі прохання гетьмана будуть виконані. У відповідь на посольство гетьманові було написано султанський *наме-і гюмаюн* (*nāme-i hūmāyūn*, “імперський лист”) і даний лист Кара Мустафи-паші, а гетьманських послів обдаровано почесними кафтанам (*hil'at*) і відпущено назад до гетьмана. Суворий наказ султана було надіслано ханові, османським візірам, очільникам прикордонних османських бейлер-бейліків і санджаків та командуючим військами того прикордоння (найближчого до володінь гетьмана), щоб вони надали гетьманові допомогу та затримали й покарали будь-яких ногайців з Буджаку, які плюндруватимуть гетьманські землі, і звільнили усіх бранців, захоплених під час миру. Лист схвально згадує посередництво гетьмана в тому, що представники лівобережних козаків (*Barabaş qazağı*)¹⁹⁰ прибули й попросили османське підданство (дослівно “представили свою рабську покірність”, *qulluq*), і повідомляє, що як тільки щирість їхніх намірів буде цілковито перевірена, їх також буде збережено (*şiyānet*) султаном. Далі лист згадує слова гетьмана начебто з його попереднього листа, що “необхідно захистити береги Чорного моря”, і запевняє, що якщо чайки (*şayqa*) і вийдуть на море, все ж таки небезпеки таких вторгнень у Чорне море з гирла Дону немає. А власне підозра виходу чайок на море в очах Кара Мустафи-паші падає саме на барабашських козаків. І оскільки нібито саме через сприяння Дорошенка вони підкорились Порті, *каймакам* зобов'язує гетьмана простежити, щоб вони в будь-якому разі не виходили в море. Якщо їхня покірність є щирою, то вони сплять свої чайки та захоплять своїх розбійників, які б наважилися вийти в море. А якщо такі вийдуть, то гетьман має терміново повідомити Порту, аби було вжито відповідних заходів.

Зміст листа та згадка імен послів дозволили нам зробити висновок, що йдеться про приїзд посольства від правобережного гетьмана Петра Дорошенка весною 1668 р. Імена цих послів – тлумача Івана Васильковського та підписка Григорія Снітковського – легко ототожнюються з іменами послів в османомовному тексті. Як вже згадувалося, послі прибули до Едірне 6 березня 1668 р. і отримали аудієнцію в султана 13 квітня. У відповідь Порти надіслала до Дорошенка чауша Юсуфа, який і привіз гетьманові султанський *наме-і гюмаюн* і даний лист від *каймакама* Кара Мустафи-паші¹⁹¹.

Вивчаючи відносини Дорошенка з Портою у 1666–1672 рр., Т. Григор'єва з'ясувала, що документи його посольства весни 1668 р. не збереглися. Дослідниця припустила, що зміст переговорів можна відтворити за виявленими та опублікованими нею приказними російськими перекладами двох османомовних листів, оригінали яких також втрачені, а саме Мегмеда IV та

¹⁹⁰ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30. Ототожнення “барабашських козаків” з лівобережними козаками, запропоноване, зокрема О. Прицаком (*Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis // Oriens. – 1953. – N 6. – S. 295*), є нині майже загально прийняте у вітчизняній османістиці та історіографії.

¹⁹¹ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 253–254.

Кара Мустафи-паші до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, який надіслав своїй послів до султана майже одночасно з Дорошенком¹⁹². Таким чином, новоідентифікований лист Кара Мустафи-паші, який є відповіддю гетьману Дорошенку на посольство Васильковського та Снітковського, заповнює значну лакуну в наявних відомостях про перебіг його переговорів з Портою. На жаль, аносований у цьому документі *наме-і гюмаюн*, надісланий гетьманові з Юсуфом-чаушем, як виглядає, не зберігся, проте можна припустити, що його зміст, принаймні частково, повторюється у листі Кара Мустафи-паші. Під згаданим у листі *каймакама* до Дорошенка посольством “барабашських козаків”, які прибули до султанського двору завдяки посередництву гетьмана-адресата, слід розуміти послів Брюховецького: лубенського полковника Григорія Гамалію та канцеляриста Лаврентія Кашперовича¹⁹³, відправлених для переговорів щодо османського “підданства”¹⁹⁴.

Приказний російський переклад втраченого листа Мегмеда IV Брюховецькому, написаного у відповідь на це посольство, містить дату написання листа: остання декада зількаде 1078 р. гіджри, тобто 3–12 травня 1668 р.¹⁹⁵. Враховуючи, що обидва посольства перебували в Едірне одночасно і, правдоподібно, повернулися в Україну разом (див. нижче), можна припустити, що збережений так само лише у приказному російському перекладі недатований лист *каймакама* Кара Мустафи-паші до лівобережного гетьмана, як і недатований новоідентифікований лист *каймакама* Дорошенкові, були написані майже одночасно із султанським листом до Брюховецького. Порівняння російських перекладів двох згаданих османомовних листів Брюховецькому з османомовним текстом листа Дорошенкові, стисло переказаним вище, демонструє подібність їхнього змісту, підтверджуючи припущення Т. Григор’євої. В усіх трьох документах, з одного боку, декларується надання (Брюховецькому) або підтвердження (Дорошенку) османського підданства, а з другого – висловлюється стурбованість можливим відновленням козацьких морських походів та вимога цього не допустити, а навзаєм Порта обіцяє надати козакам воєнну допомогу та повідомляє, що відповідний наказ уже

¹⁹² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1670–1676 рр. – Спр. 25. – Арк. 63–65, 103–105; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 454–456 (Вид.: Там само. – С. 471–473. № 7–8). Д. Дорошенко помилково вважав, що посольство Васильковського та Снітковського було надіслане Брюховецьким: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 172.

¹⁹³ *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 273–274, 398.

¹⁹⁴ *Крикун М.* Корсунська козацька рада... – С. 253; *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał i wydal F. Kluczycki.* – Krakow, 1880. – Т. 1. – Cz. 1: ...od roku 1629 do roku 1671. – S. 393. – N 162 [=Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. – Vol. 2]. Цікавим є передане до московського Посольського приказу свідчення ніжинського протопопа Симеона Адамовича, який повідомив, що Дорошенко та митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський перше обіцяли Брюховецькому “над обоими сторонами гетманствовати”, а пізніше вимагали, щоб він визнав Дорошенка гетьманом і привіз йому свою булаву. Спроби відібрати у Брюховецького булаву, власне, і спонукали його відправити до султана посольство “Трицка и Лавра подписка” з проханням бути прийнятим у підданство Порти (“поддаючись в подданство”): *Акты ЮЗР.* – Т. 7. – С. 92–93. – № 34.

¹⁹⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1670–1676 рр. – Спр. 25. – Арк. 63–65; Григор’єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 471–472.

надіслано кримському ханові та очільникам прикордонних османських сан-джаків та бейлербейліків.

Правдоподібно, на зворотньому шляху посли Дорошенка та Брюховецького прибули до Чигирини разом 5 липня 1668 р., останні також у супроводі султанського чауша (за іншим повідомленням, трьох чаушів)¹⁹⁶. На той час боротьба за владу на Лівобережній Україні між гетьманами Дорошенком і Брюховецьким, які обидва прагли отримати підтримку з боку султана, призвела до конфлікту, який завершився вбивством Брюховецького, захопленого прихильниками Дорошенка, 7/17 червня 1668 р. поблизу села Диканьки¹⁹⁷. Османські листи-відповіді, привезені чаушем, що приїхав разом з послами Брюховецького, або, можливо, копії цих документів, невдовзі опинилися в руках Дорошенка¹⁹⁸, а пізніше потрапили до Москви серед матеріалів його канцелярії, і таким чином їхні переклади приказною російською мовою збереглися серед адресованої йому кореспонденції.

Д. Колодзєйчик визначає Кара Мустафу-пашу як головного ініціатора османської політики щодо українських козаків¹⁹⁹. Його численні листи до козацьких гетьманів, переважно Дорошенка (але також і Брюховецького), збережені в РДАДА в російських перекладах, засвідчують активну участь *каймакама* в переговорах про прийняття обох гетьманів у “підданство під ... високу султанську руку”²⁰⁰. Нам вдалося додати до цих листів ще один, який, на відміну від інших, зберігся в оригіналі. На жаль, його тогочасний приказний переклад поки що не знайдено. Ми плануємо видати цей лист окремо з філологічним та історичним коментарем.

* * *

“Архів Дорошенка”, що його ми почали “збирати”, не є цілісним комплексом джерел або архівом відповідно до головного значення цього слова. Зокрема, адресовані правобережному гетьманові листи султана та високих османських урядовців надходили до Москви як по одинці, так і групами. Деякі з них Дорошенко сам передав Самойловичеві та Ромодановському під час переговорів про перехід у підданство московському цареві, а вони з різних міркувань надіслали їх до Москви. Інші документи, які потрапили до царської столиці, могли бути перехоплені по дорозі та опинилися в руках політичних суперників Дорошенка радше ніж у його гетьманській канцелярії.

¹⁹⁶ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – S. 390–391, 393. – N 162; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 253.

¹⁹⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 187–195; Горобець В. Гетьман Руїни. – С. 236–242.

¹⁹⁸ Про прохання Дорошенко до великого візира відпустити до нього послів Брюховецького після смерті “двоєдушника” див.: Zajcev I. V. La politique turque de Petro Doroshenko. – P. 529; Зайцев И. В. Новые османские документы... – С. 175.

¹⁹⁹ Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – P. 145; The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) / Ed. D. Kołodziejczyk. – Pt. 1. – P. 4.

²⁰⁰ Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 468, 469, 472–473, 474–475. Окрім листів, опублікованих Т. Григор'євою, серед матеріалів “архіву Дорошенка” зберігаються ще декілька перекладів недатованих відправлень Кара Мустафи-паші до правобережного гетьмана: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1670 р. – Спр. 25. – Арк. 91, 110–111, 132–134, 144, 145.

А більшу частину його матеріалів було передано до Москви поетапно: внаслідок початих після першої присяги цареві в жовтні 1675 р. переговорів з московською стороною, далі після його капітуляції у вересні 1676 р. і врешті-решт коли Самойлович, розсортувавши документи канцелярії Дорошенка, передані йому ним самим, відіслав до Москви ті, що вважав за потрібне, залишивши решту для своїх цілей. Проте якщо більшість кореспонденції колишнього правобережного гетьмана була досить правильно атрибутована вже в архівних описах початку XIX ст., один з адресованих йому листів, який неодноразово привертав до себе увагу дослідників (проте досить поверхово), досі приписується іншому адресатові та іншому адресантові. Завдяки розпочатому нами дослідженню “архів Дорошенка” у РДАДА збільшився ще на один важливий документ, який допомагає відтворити процес переговорів Дорошенка з Портою, в результаті чого гетьман перейшов під зверхність султана.

Наразі ми не ставимо собі за мету визначити форму залежності правобережного гетьмана від Порти, адже його статус в османській спільноті еволюціонував, і точне визначення усіх етапів цієї еволюції вимагає детального дослідження повного комплексу листування Дорошенка з Портою (особливо автентичних османськокомовних та інших листів, їхньої термінології та риторики) у порівнянні зі статусом християнських країн, залежних від Османської імперії. Попереднє вивчення османської кореспонденції Дорошенка та матеріалів козацьких посольств до султанського двору демонструє, що вже на початковому етапі перемовин про “підданство” та “протекцію” (зокрема, у 1667–1668 рр.), гетьманові вдалося шляхом спритного маневрування добитися для підвладних йому територій статусу, дещо подібного до статусу придунайських князівств Валахії та Молдавії, але сприятливішого від нього. Якщо останні дефінітивно були країнами-“данниками”, залежними від Османської імперії, то правобережний гетьман – на відміну від господарів придунайських князівств – не сплачував Порті “колективний харадж”.

Д. Колодзейчик та В. Остапчук зазначили, що козацька Україна не була зобов’язана Порті фінансово. До того ж Д. Колодзейчик з’ясував, що серед залежних від Порти християнських країн вона єдина мала такий статус²⁰¹. Отже, перефразовуючи В. Панаїте, Україну можна класифікувати, як “захищену державу-неданника”. Натомість головним проявом залежності козаків було надання військової допомоги у війнах Османської імперії²⁰². Серед

²⁰¹ *Kołodziejczyk D.* What is Inside and What is Outside? – P. 429; 429, n. 29; *Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit. – P. 141–143, 147, 149–150.

²⁰² Наприклад, за свідченням одного з членів посольства Радкевича-Портянки до Едірне влітку 1667 р., під час їхньої аудієнції з Мегмедом IV султан задекларував: “не хочу от вас никакой дани,... только службы вашей требую в правде”. *Кочегаров К. А.* Казацкое посольство М. Радкевича-Портянки... – С. 69. Привабливість такого варіанту ілюструє перебіг перемовин протягом 1674 р. між царським урядом і господарями придунайських князівств про надання їм московського протекторату: на початку року посланець обох господарів доповів у Москві, що вони забов’язуються “посылками своими ратным людем помогать и дань давать небольшую”, проте наприкінці літа там отримали нові умови валаського господаря, які передбачали надання його князівству широкої автономії з одиноким обов’язком військової допомоги царю: *Флоря Б. Н.* Россия и Дунайские княжества в 1674 г. // *Вестник славянских культур.* – 2015. – № 1. – С. 124, 127.

інших обов'язків правобережного гетьмана були як традиційні (“[на]шій стороні друзям бути тобі другом, а недругу недругом”), так і ті, що віддзеркалювали регіональну специфіку. Наприклад, йому наказувалося “козаків на море не пускати..., а з кримським ханом бути... в дружбі та в пораді”²⁰³. З іншого боку, подібно до господарів Валахії та Молдавії, яких Порта призначала султанськими *бератами*, Дорошенко діставав *берати* на підтвердження свого гетьманства та влади в козацькій Україні. Так само, як правителі придунайських князівств, які, дещо пізніше, мали своїх резидентів при дворі султана (*qapu-kethüdāları*, “представники при воротах”, тобто при Порті)²⁰⁴, резидент правобережного гетьмана перебував там щонайменше з 1669 р.²⁰⁵ З наданням султаном вищезгаданого *берата* Дорошенкові влітку 1669 р. та інсигній влади включно з бунчуком з одним кінським хвостом, які відповідали позиції санджакбея (*sancaqbegi*), той офіційно зайняв місце у військово-адміністративній ієрархії Османської імперії, хоча й на дещо нижчому щаблі, ніж валаський і молдавський господарі, які прирівнювалися до бейлербеїв (*beglerbegi*) і діставали від султана по бунчуку з двома кінськими хвостами²⁰⁶.

Після Андрусівських домовленостей Речі Посполитої та Московської держави султанська влада, звичайно, зрозуміла, що їй не вдасться забезпечити свої стратегічні інтереси чи то навіть територіальні володіння в регіоні без суттєвого підвищення своєї активності там. Якщо османська сторона усвідомлювала передчасність зрівняння українських козаків за статусом з іншими християнськими васалами Порті і запровадження серед підданих гетьмана Дорошенка данини (харадж) або подушного податку з немусульманського населення (джіз'є), то, напевно, в Імперській раді точилися розмови про доречність розміщення гарнізонів у стратегічних фортецях козацької України включно з гетьманською столицею, Чигирином. Про це свідчать повідомлення послів та інших осіб, які доходили, зокрема, до Посольського приказу в Москві. Так, за свідченням поручика польсько-литовської армії Яна Белкевича, який, перебуваючи в полоні у Чигирині, довідався про деталі перемовин в серпні-вересні 1668 р. між Дорошенком та султанським послом “Гачабаш пашою”²⁰⁷: посол нібито спочатку наполягав на введенні значних гарнізонів яничар у дві гетьманські фортеці, Чигирин і Кодак, по

²⁰³ Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 467.

²⁰⁴ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace... – P. 328; Jakó K. The Role of Moldavia and Wallachia in Transylvania's Contacts to the Sublime Porte // Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire. – P. 40–45.

²⁰⁵ Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 9; Кочегаров К. А. Евстафий Гиновский-Астаматий... – С. 67–68. Наприкінці 1675 р. резидентом був кальницький полковник Гаврило Ковалевський: Акты ЮЗР. – Т. 12. – Кол. 433; Заруба В. М. Козацька старшина гетьманської України... – С. 214. Наразі не відомо, чи резиденти правобережного гетьмана мали сталу резиденцію в Стамбулі чи Едірне, на зразок резидентів господарів придунайських князівств, чії резиденції в Стамбулі називалися “валаський палац” (Eflaq Sarayı) та “молдавський палац” (Boğdan Sarayı): Panaite V. Ottoman Law of War and Peace... – P. 281.

²⁰⁶ Ibidem. – P. 268; 268, n. 34; 379–380. Обговорення потенційних плюсів і мінусів “турецької опції” Козацької держави див.: Колодзейчик Д. Tertium non datur? – S. 74–80.

²⁰⁷ Правдоподібно, згаданий вище *капиджи-баши* Алі-ага.

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

1000 осіб у кожному, але врешті-решт погодився на 3000 яничар тільки в Коданку²⁰⁸. Однак незаперечних доказів цьому в османських джерелах, як виглядає, не існує, і це можна пояснити двояко. Судячи за іншими прикладами, коли Порти щось дійсно вимагала чи то від свого підлеглого, чи то навіть від іноземного володаря, то вона заявляла про це в своїх письмових зверненнях відкрито й настирливо. Також можливо, що йшла закулісна гра, й у випадку перемовин Порти з Чигирином не все згадувалося в офіційних документах. На даному етапі так само важко визначити, чи бодай тема гарнізонів не виникла внаслідок чуток або навіть дезінформації²⁰⁹, спрямованих на те, аби північні сусіди козаків активніше втрутились і не допустили розширення османської присутності в Україні. Якщо ж дійсно відбувався діалог/торгування поміж Дорошенком і Портою, і гетьманові вдалося домовитись про мінімальну присутність османських військ на своїй території, то можна дійти висновків, які узгоджуються із домінуючим у вітчизняній історіографії розумінням цілей гетьмана. З огляду на наполягання Москви мати свою потужну військову та адміністративну присутність на Лівобережжі та в Києві, а також на претензії Варшави на повернення своїх давніх володінь на Правобережжі та відновлення там свого ладу, стає зрозумілим, чому Дорошенко вбачав у залежності від Османської імперії найпривабливіший варіант не тільки для збереження козацьких вольностей, а й православ'я та навіть єдності українських земель. Проте, аналізуючи цей лист Кара Мустафи-паші, важливо мати на увазі, що документ віддзеркалює процес, в якому було багато плинного, розмитого, невизначеного.

ДОДАТОК

Опис листа каймакама Кара Мустафи-паші гетьманові Петру Дорошенку

Едірне (*Edirne*), без дати. Середина квітня – кінець травня 1668 р., найвірогідніше коло останньої декади зійкаде 1078 р. гіджри (3–12 травня 1668 р.).

РДАДА. – Ф. 89: Відносини Росії з Туреччиною. – Оп. 2. – № 30. Оригінал.

Арк. I: Обкладинка грамоти з цупкого сірого паперу з водяними знаками: літери “МУШФПР” і “1805”²¹⁰. Надпис на обкладинці, зроблений під час каталогізації фонду на початку XIX ст.: “№ 30. 1653 года. Лист турецкаго визиря Мустафы Паши к гетману Хмельницкому уведомительный, что султан, снисходя на присланное с посланниками его к нему челобитье о бытии ему, гетману, в подданстве и в покровительстве Турецкой империи, принял его прошение и для защищения его, гетмана, от неприятелей посланы уже к хану крымскому и прочим пограничным командирам султанские о том указы”. Помітка олівцем ліворуч у верхній частині обкладинки: “Ф 89/2”, у правому верхньому куті: “Г”. Відбитка печатки Древлесховища Центрального архівного управління Центрального історичного архіву РРФСР. Під час

²⁰⁸ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 102–103, 154.

²⁰⁹ Порів.: Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... – С. 458–459; Grygorieva T. Ottoman Protection of Cossack Ukraine... – P. 253.

²¹⁰ Кленуков С. А. Филиграния на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978: “Таблица филигранных и водяных знаков на бумаге русского производства XVIII – начала XX в.” № 510. – (<http://www.opentextnn.ru/history/arkheography/specification/?id=3023>).

перетворення Древлесховища на Державний архів феодально-кріпосницької доби на обкладинці було поставлено штамп про звірку справи 25/VI 1931 р. за підписом архіваріуса В. А. Шостьє²¹¹.

Арк. 1: Папір, 565×750 мм, вірогідно східного або італійського виробництва, сіро-жовтого кольору, вилощений, з вержерами, без водяних знаків. Реставрація методом підклейки двох шматків цупкого жовтуватого паперу на звороті. Верхня частина документа з *invocatio* відрізнана. Приблизно десять поперечних складок та одна поздовжня (результат зберігання документа у згорнутому вигляді).

Мова османська. Письмо *дивані*. 16 рядків тексту і *locatio* (місце написання листа) ліворуч під текстом написані чорним чорнилом і присипані золотими блискітками²¹². На правому маргінесі одразу над текстом – *пенче* і позначка засвідчення (*ṣaḥḥ*, “правильно”), написані золотом. Одразу під ними неповний відбиток овальної печатки (26 x 30 мм) з рослинним визерунком і трьома картушами з легендою, написаною частково арабською мовою в стилі *сьюлус* і частково перською мовою в стилі *та'лік*. У правому верхньому куті архівна помітка олівцем: “1”.

Арк. 1 зв.: Архівна помітка олівцем: “№ 30”. Дві відбитки печатки Древлесховища Центрального архівного управління Центрального історичного архіву РРФСР. Вгорі помітка, ряд. 1–2, російською мовою рукою XVIII ст. чорним чорнилом закреслена: “Лист от турецкого везира Мустафы к донскому атаману о содержании учиненного миру”.

Український переклад (досить неточний) був двічі опублікований Ф. Туранли з помилковою атрибуцією автора, адресата і дати написання листа:

Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 583–584;

Його ж. Рукописні документи про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2019. – № 1 (140). – С. 65.

Марина Кравець (Торонто), Віктор Остапчук (Торонто), Віра Ченцова (Париж). **Додатковий лист для “архіву Дорошенка”**

Ще до того, як в восени 1676 р. Петро Дорошенко остаточно піддався московському цареві, матеріали його гетьманської канцелярії почали надходити до Малоросійського приказу, а збережені автентичні османомовні листи зрештою опинилися у фонді “Зносини Росії з Туреччиною” архіву Посольського приказу, що нині зберігається в РДАДА (Москва). Ідентифікація матеріалів Дорошенка у фондах РДАДА ще продовжується, проте попередня реконструкція “архіву Дорошенка” свідчить про часткове збереження його матеріалів.

Нині нам вдалося додати до “архіву Дорошенка” ще один османський лист (ф. 89, оп. 2, № 30), який в архівному описі фонду помилково датований 1653 р. і приписаний невідомому “візиріві Мустафі-паші”, який, нібито, надіслав його до Богдана Хмельницького. Насправді це лист османського *каймакама* (майбутнього

²¹¹ Автори вдячні Є. Є. Ричаловському за допомогу у відчитанні підпису.

²¹² Порів.: *Kołodziejczyk D. Zaproszenie do osmanistyki: Typologia i charakterystyka źródeł muzealnych sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej, Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego.* – Warszawa, 2013. – S. 36: “по закінченні написання документа, його звичайно посипали золотим піском і/або прикрашали блискітками із золотої фольги (*platki ze złotej folii*), які називалися *зерефшан* (*zerefşan*)” (з перської, “роззолочений”, “прикрашений золотом”).

Додатковий лист для “архіву Дорошенка”

великого візира) Мерзіфонлу Кара Мустафи-паші, надісланий гетьманові Петру Дорошенку у відповідь на його посольство у складі Івана Васильковського та Григорія Снітковського, найвірогідніше на початку травня 1668 р. Новоідентифікований лист дозволяє краще зрозуміти перебіг дипломатичних контактів між Дорошенком і Високою Портою та його статус в османській спільноті.

Ключові слова: Петро Дорошенко, *каймакам* Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша, підданство, гетьман, султан, османська палеографія, дипломатика, архіви, РДАДА.

Maryna Kravets (Toronto), Victor Ostapchuk (Toronto), Vera Tchentsova (Paris). **An Additional Letter for “Doroshenko’s Archive”**

Even prior to Petro Doroshenko’s final surrender to Moscow in the fall of 1676 the materials of his chancery began arriving to the Malorossiis’kyi (“Little Russian”) Chancellery there, with the surviving original Ottoman-language letters ultimately entering the fond “Relations of Russia with Turkey” of the Ambassadorial Chancellery’s archive, presently held in the Russian State Archives of Ancient Documents (RGADA, Moscow). The process of identifying Doroshenko’s papers in RGADA’s collections is ongoing, yet a preliminary reconstruction of “Doroshenko’s archive” there attests to a partial preservation of the hetman’s materials.

It is now possible to add to “Doroshenko’s archive” one more Ottoman-language letter (fond 89, op. 2, no. 30), which in the archival inventory is erroneously dated to 1653 and ascribed to the unknown “vizier Mustafa Pasha” with the unnamed recipient identified as Bohdan Khmelnytsky. In fact, this letter was sent by the Ottoman *kaymakam* (and later grand vizier) Merzifonlu Kara Mustafa Pasha to hetman Petro Doroshenko in response to the diplomatic mission of the latter’s envoys, Ivan Vasyl’kovs’kyi and Hryhorii Snitkovs’kyi, most likely in early May 1668. The newly identified letter helps elucidate the process of negotiations between Doroshenko and the Porte as well as his status in the Ottoman world.

Keywords: Petro Doroshenko, *kaymakam* Merzifonlu Kara Mustafa Pasha, vassalage, hetman, sultan, Ottoman paleography, diplomatics, archives, RGADA.

Анна НАВРОЦЬКА (Львів)

**МАТРИМОНІАЛЬНІ СПРАВИ У ПРАКТИЦІ
ДУХОВНОГО СУДОЧИНСТВА
У ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ЙОСИФА ШУМЛЯНСЬКОГО:
(На підставі книг духовного суду Львівської єпархії 1667–1708 років)**

Православна церква Київської митрополії відіграла роль одного з важливих інститутів суспільства, обов'язком якого був вплив на діяльність духовенства, нагляд за дотриманням парафіянами християнських обов'язків, їхньою морально-етичною поведінкою. З прийняттям християнства на наші землі було перенесено візантійську модель судового ладу. Норми християнського права містились у грецькому юридичному кодексі – “Номоканоні” (у Київській митрополії вони отримали назву Кормчих книг). “Номоканон” ліг в основу права нашої церкви, і першим актом самостійної рецепції цього права був церковний устав Володимира Великого, а також “Устав Ярослава Мудрого” (у пізніших списках відомий як “Свиток Ярослава”). За уставом Володимира, до духовної юрисдикції належали справи про чистоту віри, моралі й церковної святині¹.

У суспільстві XV–XVI ст. при розірванні шлюбів подружжя керувалося не так канонічними і державними правилами, як традиційними, “місцевими” звичаями. За нормами звичаєвого права шлюб розглядався як громадянська угода, що її, як і кожна угоду, можна було укласти і розривати. У населення “Західної Русі”, у XVI ст., спостерігалося дуже легковажне ставлення до шлюбу, звідси і часті розлучення і “нечестиве життя”². Відсутність єпископа на Галицькій кафедрі протягом багатьох десятиліть спричинила порушення норм церковного права при вирішенні сімейних конфліктів. Відомі випадки,

¹ “Розпусты” (справи шлюбної розлуки), “смирное (смильное)”, “застане” (встановлення факту розпусти), “умыкание” (викрадення жінок до шлюбу), “пошибание”, “промежи мужемь и женою о животе” (сварка поміж чоловіком і жінкою за майно), “у племени или в сватстве поимется” (шлюби з близько спорідненими членами родини), “ведьство” (відьмацтво), “зелеиничьство” (отруювання зіллям), “урекания” (вроки), “три: бляднею” (шептанням) “и зеліи” (зіллям), “еретичество”, “зубод” (“зубоежа”) (кусання з метою наврочити), “отца или матерь бьетъ сынъ или дщи” (побиття батьків), “братія или дети тяжутся о задницу” (“о спадки”) (боротьба за спадок); “церковная татба”, “мертвеця сволочать”, “гробныи тать”, “крестъ посекуеть или на стенах режутъ”; “или скоты или псы, или птицы безъ велики нужда, или что неподобно церкви подеють” (викопування трупів, осквернення хрестів). *Лотоцький О.* Церковний устав князя Володимира Великого. – Львів, 1925. – С. 18–25.

² Духовный суд в Западной Руси XVI века // Литовские епархиальные ведомости. – Вильна, 1875. – № 25. – С. 218.

Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління...

коли старости давали розлучення³. Підставами для розлучень були релігійні переконання (через перехід одного з членів подружжя до католицизму) та побутові суперечки. З часу становлення Львівської православної єпархії та діяльності першого львівського єпарха Макарія (Тучапського, 1539–1549), у рамках започаткованих ним церковно-адміністративних реформ, було відновлено й діяльність духовного суду, до прерогатив якого належали і матримоніальні справи. Матеріали засідань духовного суду цього періоду не збереглися, але окремі акти державних установ підтверджують факт його існування. Запис у книзі Ради міста Львова від 9 червня 1544 р. про конфлікт у родині кравця Наума Сокола (який, отримавши попередньо сепараційний документ від єпископа Макарія, звернувся до міського уряду зі скаргою на колишню дружину) засвідчує, що подальші випадки втручання світського уряду в юрисдикцію львівських владик були не поодинокими⁴. У наступний період прерогативи духовного суду визнавали як державні інституції, так і духовенство та вірні⁵. Розвиток інституту духовного суду триває за єпископства Єремії (Тисаровського, 1570–1641) та Арсенія (Желіборського, 1618–1662/63)⁶. Остаточну функції духовного суду та засади його функціонування устійнив Йосиф (Шумлянський, 1643/44–1708) в останній третині XVII ст.⁷. Крім уніфікації судівництва, владика для кращого контролю за суспільним і релігійним життям мирян запровадив метричний облік та вдосконалив книжковий спосіб реєстрації судових чинностей (про що свідчить збережена у львівському єпархіальному архіві книга духовного суду 1668–1674 рр.)⁸.

Об'єктом цього дослідження стали книги Львівського духовного суду (1666–1708), що були передані до музею митрополитом Андреем Шептицьким серед інших унікальних документів до історії Української церкви з митрополичого архіву перед 1907 р. Книги духовного суду за період перебування на єпископській кафедрі Йосифа (Шумлянського) у матримоніальному контексті досліджуються вперше⁹, таке дослідження дає змогу вивчити

³ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 1994. – С. 88–89.

⁴ Кметь В. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 151–152.

⁵ Там само.

⁶ Навроцька А. Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668–1674 років (зі збірки Національного музею у Львові) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 286–288.

⁷ Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708. – Stockholm, 2005. – P. 43–46.

⁸ Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛІ). – Ркк-151: Книга судів духовних 1668–1674 рр.

⁹ В основу даної статті покладено тези доповідей автора, що були виголошені на міжнародній конференції у Польщі (Кельце) та згодом опубліковані: Navrotska A. Praktyka rozwodów w prawosławnej eparchii lwowskiej w czasie rządów biskupa Jozefa Szumlańskiego: (Na podstawie ksiąg sądu duchownego z lat 1667–1708) // Kobieta w dawnej Polsce w średniowieczu i w dobie staropolskiej. – Warszawa, 2012. – S. 333–343. Крім того, під час дослідження найдавнішої збереженої судової книги з єпископської канцелярії у Львові було опрацьовано низку позовів, що стосуються матримоніальних справ (Навроцька А. Найдавніша книга духовного суду... – С. 268–288).

побут та характер соціальних стосунків наприкінці XVII ст., а також морально-етичні засади тогочасного суспільства.

До компетенції церковних судів належали духовні (в т. ч. матримоніальні та морально-етичні) справи як кліриків, так і мирян¹⁰. Духовний суд кано́нічно підлягав правлячому архієреєві як пастирю й адміністратору місцевого церковного округу, звідси й назва книг – “*acta episkopalia*”¹¹. Матримоніальні справи були передані до компетенції єпископів, а не до світського суду, через свою специфіку, адже суддя у цих справах повинен володіти спеціальними канонічними знаннями, вміти не лише судити, а й морально вмовляти¹². Владика, як суддя, має бути справедливим у справах про розлучення і спадщину¹³. Разом з тим, щоб зберегти моральний характер шлюбу, церква завжди виступала і виступає проти посягань світської влади щодо подружнього шлюбу¹⁴.

У першому у практиці Православної церкви трактаті Інокентія Гізеля (бл. 1600–1683), присвяченому проблемам морального богослов'я, “*Мир з Богом чоловіку*”¹⁵, своєрідному “*Номоканоні*” цього часу – інструкції для священників та мирян – знаходимо трактування правильного шлюбу. Твір, опублікований у 1669 р., є своєрідним взірцем доброї волі, де чимало місця присвячено викладові практичних порад щодо того, як слід організувати земний шлях і яких норм поведінки дотримуватись у щоденному житті православному християнинові¹⁶. Так, згідно з трактатом, перешкодами до шлюбу є: примус¹⁷, блуд¹⁸, слабоумство, що може бути причиною неможливості народження дітей¹⁹, малолітство (для нареченого це 14 років)²⁰, імпотенція, неможливість подружнього співжиття²¹, обітниця чистоти (також під цю категорію підпадали уже висвячені священники та диякони)²², повторне вінчання²³, перелюб з третьою особою або змова про

¹⁰ Лотоцький О. Церковний устав князя Володимира Великого. – С. 12; Голубев С. Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. 2. – С. 499; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1905. – Т. V. – С. 474; Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. – М., 2004. – С. 86.

¹¹ Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – Т. 2. – S. 164.

¹² Лотоцький О. Церковний устав Володимира Великого. – С. 12.

¹³ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. – С. 86.

¹⁴ Брак и безбрачие нашего русского духовенства. – Львов, 1911. – 53 с. – С. 9.

¹⁵ Довга Л. Наука про покуту в українських текстах XVII ст. // Гізель І. Вибрані твори: У 3 т. – Львів, 2010. – Т. 3. – С. 167–195.

¹⁶ Довга Л. “Соціальні” аспекти в антропології Інокентія Гізеля // Київська Академія. – К., 2007. – Вип. 4. – С. 58–69; її ж. Соціальна Утопія Інокентія Гізеля // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. праць на пошану пам’яті проф. Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 229.

¹⁷ Мирь съ Б[о]гомъ ч[е]л[о]веку (НМЛ. – Сдк-591). – С. рна.

¹⁸ Там само. – С. рнв.

¹⁹ Там само. – С. рнг-рнд.

²⁰ Там само. – С. рнд.

²¹ Там само. – С. рне.

²² Там само. – С. рнс.

²³ Там само. – С. рнз.

Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління...

вбивство з метою спільного шлюбу²⁴, різне віросповідання²⁵, кривний зв'язок²⁶.

Причини, що могли стати перешкодами до шлюбу, знаходимо і в пам'ятках середньовічного права і літератури. Так, у трактаті священника Тимофія Щуровського "Право канонічне"²⁷ подається тлумачення слова "małżeństwo" як таке, що пішло від материнства, бо головна мета шлюбу – бути матір'ю, народжувати дітей²⁸. Щодо перешкод, зазначених у трактаті, то вони такі: заміна особи одного з подружжя, коли замість бажаної нареченої чи нареченого до шлюбу приводять іншу людину, повторний шлюб при живому чоловікові чи дружині, кривні зв'язки, духовний зв'язок (хресні батьки), люди різного віросповідання, фізична неміч тіла, викрадення нареченої, таємний шлюб²⁹. Водночас у цьому ж трактаті знаходимо відповіді, яким має бути шлюб, а саме: добровільним; відбутись в освяченому Богом місці, тобто церкві; ті, що бажають вступити у подружнє життя, мають досягти певного віку, для дівчат це 12 років, а для хлопців 14 (подекуди цей вік змінювали до 14 та 16 років відповідно); шлюб беруть після виголошених у церкві трьох оповідей чи заповідей³⁰. Привселюдне виголошення оповідей (заповідей) під час свята чи неділі у церкві робилося для того, щоб виявити можливі перешкоди до шлюбу; у випадку, якщо одне з подружжя вже перебувало у шлюбі, церква не могла дати благословення на повторний шлюб³¹, шлюб відбувався з дозволу місцевого пароха (давати шлюб чужим парохам заборонялося з тої причини, що вони могли не знати про минуле подружжя); таїнство шлюбу мало відбуватись при свідках і неодмінно після того, як майбутні молодята пройдуть таїнство сповіді³². Ще одними умовами для вступу у шлюб було обов'язкове знання молитов "Вірую", "Отче наш" та десяти Божих заповідей³³. В Уставі справ подружніх³⁴ (збірнику правових положень регулювання шлюбу) перешкодою до шлюбу, як і причиною для розлучення, було і те, що дружина виявлялась вагітною від іншого³⁵. З аналізу книг духовного суду Львівської єпархії згадуваного періоду випливає, що тогочасне суспільство неодноразово порушувало ці канони та приписи церкви. У розглянутих мною справах часто зустрічаються позови до суду з

²⁴ Там само. – С. рн•Ф.

²⁵ Там само. – С. рґ.

²⁶ Там само. – С. рґг.

²⁷ НМЛ. – Сдл-1266: Prawo kanoniczne. Timotheusza Szczurowskiego o wszystkich ustawach i dekretach synodalnych we wszelkich materiach i wydarzeniach tak sumniennych iak o też i sądowych na rozmowy w jedenastu xięgach podzielone a ku zbawienney wiadomości ludziom wszelkiego stanu i urzędu tak duchownego jako swieckiego. – Suprasł, 1792. – Ks. 1. – S. 255.

²⁸ Там само. – S. 155.

²⁹ Там само. – S. 159.

³⁰ Там само.

³¹ *Melnyk Marek*. Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyly. – Olsztyn, 2003. – S. 88–99.

³² НМЛ. – Сдл-1266. – S. 159.

³³ Устав Замойського собору. – Львів, 1744.

³⁴ НМЛ. – Сдл-1226: Ustawa w sprawach małżeństw. – Wiedeń, 1783. – S. 76.

³⁵ Там само. – S. 32.

приводу неканонічного шлюбу, укладеного з примусу³⁶, в чужій парафії³⁷, без оповідей³⁸, не у церкві³⁹, при живій дружині чи чоловікові⁴⁰, внаслідок викрадення⁴¹.

У більшості випадків розслідування починалось за скаргою законного чоловіка, дружини або їхніх родичів. Причиною звернення було або бажання повернути подружжя до родини, або прагнення отримати розлучення і взяти новий шлюб. До осіб, що перебували в незаконному шлюбі, застосовувались покарання, а цей шлюб скасовувався. Рішенням духовної влади винний був зобов'язаний повернутись до законного подружжя. Збереження родини, створеної внаслідок законного шлюбу, в часи, що розглядаються, було пріоритетним завданням при вирішенні відповідних справ.

Дуже часто позивачами у матримоніальних справах виступають саме жінки, часом з батьками чи повіреними, що свідчить про бажання продовження роду. Причини позовів були різні, зокрема, частина з них стосувалась імпотенції чоловіка⁴². Вже у XII ст. знаходимо свідчення про те, що факт фізичної імпотенції чоловіка, який було приховано до вінчання, розглядався як ще одна підстава для жінки вимагати розлучення у Церкві⁴³. У цьому випадку таке подружжя суд зобов'язував спільно проживати ще три роки, і лише після цього їх можна було розлучати. У трактаті “Мир з Богом чоловіку” знаходимо пояснення з приводу спільного проживання подружжя протягом трьох років після звернення до суду: це було обумовлено тим, що чоловік і дружина можуть бути недостатньо дорослі (зрілі) для народження дітей, чи причина могла бути тимчасовою, напр., “через злі чари”⁴⁴. Підтвердження цього знаходимо у книгах духовного суду. Так, до суду звернувся інстигатор духовний з Іваном Матковським і його дружиною Маріанною, просячи про розлучення, мотивуючи своє прохання тим, що на час уділення тайнства шлюбу їм було лише 12 і 7 років. Зі слів позивачів їх одружили батьки⁴⁵. Суд, зваживши на неканонічність такого шлюбу і малолітство

³⁶ Там само. – Ркл-58/2, Ркл-58/3. – Арк. 25, 38 зв. – 39, 55–55 зв., 56–56 зв., 60 зв. – 61, 71 зв. – 72; Ркл-58/6. – Арк. 30 зв. – 31, 53–54, 105–106 зв., 111; Ркл-58/7. – Арк. 43–44; Ркл-58/8. – Арк. 54 зв.

³⁷ Там само. – Ркл-58/2. – Арк. 79 зв. – 80; Ркл-58/3. – Арк. 44 зв. – 45; Ркл-58/5. – Арк. 52 зв. – 53; Ркл-58/6. – Арк. 19–21.

³⁸ Там само. – Ркл-58/2. – Арк. 9 зв., 22, 79 зв. – 80; Ркл-58/3. – Арк. 58–58 зв.; Ркл 58/6. – Арк. 25 зв. – 26, 28–28 зв.

³⁹ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 105–106.

⁴⁰ Там само. – Ркл-58/2. – Арк. 79 зв. – 80; Ркл-58/3. – Арк. 5 зв.; Ркл-58/6. – Арк. 3–3 зв., 16 зв. – 17, 19–19 зв., 35 зв. – 36, 98–98 зв., 111 зв.

⁴¹ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 19–21; Ркл-58/8. – Арк. 68–70.

⁴² Там само. – Ркл-151. – Арк. 43–45, 103–104; Ркл 61. – Арк. 13 зв., 14 зв. – 15 зв., 51, 74–74 зв.; Ркл-59. – Арк. 39 зв., 48 зв. – 49, 77; Ркл-58/1. – Арк. 14 зв., 17; Ркл-58/2. – Арк. 10, 79; Ркл-58/3. – Арк. 42; Ркл-58/5. – Арк. 2 зв. – 3, 16, 34 зв.; Ркл-58/6. – Арк. 39 зв., 70, 104–104 зв., 106–107 зв., 110 зв.; Ркл-58,7. – Арк. 3 зв. – 4, 9, 42–42 зв., 48 зв. – 49 зв.; Ркл-58/8. – Арк. 56–57.

⁴³ Щанов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – М., 1972. – С. 52.

⁴⁴ Мирь съ Б[о]гомъ ч[е]л[о]веку (НМЛ. – Сдк-591). – С. рнс.

⁴⁵ Там само. – Ркл-59. – Арк. 49.

сторін, дав розлучення. Крім того, суд наголосив, щоб подібного більше ніхто не наважувався чинити. Що ж до отця, що дав неканонічний шлюб малолітнім... на час суду він був уже покійним⁴⁶. Подібний випадок стався у Львові: 28 травня 1695 р. в єпископській катедрі св. Юрія до суду звернулось подружжя з проханням про розлучення. Як з'ясувалося, позивач мав лише 10 років і не міг виконувати подружніх обов'язків. Суд розірвав цей шлюб⁴⁷. Щодо судових позовів з приводу "consummatum matrimonium", духовний суд давав розлучення з правом одному з подружжя повторно вступати у шлюб з метою продовження роду. Матвій з дочкою із с. Угорничок скаржаться на свого зятя і чоловіка Кирила – мовляв, у шлюбі вже 4 роки, "а през своє зепсоване"⁴⁸ не мають дітей, дружина просить розлучення, суд виносить постанову на її користь⁴⁹. Ще один випадок: жінка із с. Глинська скаржить на чоловіка і на його нездатність, суд дає розлучення з правом повторного виходу заміж для жінки, а чоловіка, що не попередив тоді ще майбутню дружину про свою неспроможність, відправляє до в'язниці, поки не заплатить вини 30 гривень⁵⁰. У справі подружжя, в якому жінка була нездатною до народження дітей, суд не дає розлучення, а лише чинить сепарацію, а чоловіку забороняє без відома суду повторно женитись⁵¹. У випадку сепарації, накладеної на дружину, зазвичай на 1 рік і 6 тижнів⁵², подружжя мешкало окремо, суд розділяв їх "від спільного столу і ложа"⁵³, а тоді подружжя знову з'являлось до суду. Чоловікові у цей період заборонялося повторно одружуватись. Якщо ж ситуація не мінялася, суддя давав дозвіл чоловіку на нове одруження, згідно з подружнім правом. У справі якоїсь Пелагії, що скаржить у духовному суді на свого чоловіка і на його нездатність, суд виносить постанову скликати комісію у складі старших і досвідчених жінок для з'ясування усіх деталей. Комісія після проведення "розслідування" зізнала "под суменем", перед тим, для достовірності своїх правдивих свідчень, поцілувавши хрест, що дівчина є "ненарушена", після чого суд дав розлучення⁵⁴, мотивуючи тим, що шлюб неможливий через нездатність продовження роду. На суді у Львові 9 липня 1688 р. батько з дочкою з Волі Жолтанської подали скаргу на свого зятя і чоловіка Івана через його фізичну нездатність, суд дав розлучення з правом для жінки повторно вийти заміж⁵⁵. У Гошеві 21 вересня 1694 р. дружина подала до суду на чоловіка Івана через його "зепсоване", суд призначив термін 4 тижні на лікування чоловіка, після чого наказав знову з'явитись до суду⁵⁶. Чим закінчилась ця

⁴⁶ Там само. – Арк. 49–49 зв.

⁴⁷ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 66–66 зв.

⁴⁸ Там само. – Ркк-151. – Арк. 44.

⁴⁹ Там само. – Арк. 43–45.

⁵⁰ Там само. – Ркл-61. – Арк. 14 зв. – 15 зв.

⁵¹ Там само. – Арк. 74–74 зв.

⁵² Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 70.

⁵³ Там само. – Сдл-1226. – С. 64, § 52.

⁵⁴ Там само. – Ркл-58/1. – Арк. 17.

⁵⁵ Там само. – Ркл-58/3. – Арк. 42.

⁵⁶ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 39 зв.

справа, простежити не вдалось, але, найімовірніше, подружжя одержало розлучення з правом для дружини повторно вийти заміж. У випадку нездатності дружини до подружнього життя суд розлучав подружжя та наказував жінці до кінця життя бути однією⁵⁷. 1696 р. Оріся із Зашкова скаржилась у львівському суді на свого чоловіка – мешкає з ним вже рік, а ще “його не знала”. Суд наказав їй заприсягтися, що чоловік справді “нездатний” і вона лише через цю причину хоче покинути його, а в іншому випадку жила б з ним; заприсягнувшись, вона дістала увільнення від шлюбу⁵⁸. В аналогічному випадку при звинуваченні дружиною чоловіка через відсутність у них “до-сконалого шлюбу” суд також видавав остаточну постанову з умовою складення дружиною присяги; так, подібна присяга була записана у книги під час суду, що відбувався у Солотвиному 15 лютого 1696 р. Дружина з Рахова позивалася до свого чоловіка через те, що вже три роки жила з ним у шлюбі, а й досі у них не було “доконаного фізичного шлюбу”. Чоловік у суді зізнався, що імпотент, жінка склала присягу про те, що жила б з ним, якби не його хвороба, тоді суд дав дозвіл на розлучення⁵⁹. Присяга є важливим моментом на суді, вона була двоякого характеру: присяга як “клятва” не зашкодити і давати лише правдиві свідчення і судова присяга як останній засіб вирішення суперечки чи конфлікту. Коли звинувачені не могли надати достатньо доказів для вирішення справи, тоді на пропозицію суду або за взаємною згодою відповідач чи позивач брали “на свою душу” відповідальність за той чи інший вчинок, після чого цілували хрест⁶⁰.

Відсутність одного з подружжя протягом тривалого часу також визнавалася законною причиною для розлучення і вступу у повторний шлюб. Якщо хтось по довшому часі відсутності повертався і на цей момент один з подружжя був у повторному шлюбі, тоді канонічне право надавало перевагу першому шлюбові, не визнаючи другого, укладеного у час відсутності одного з подружжя. Проте діти, народжені в повторному шлюбі, вважалися законнонародженими і зберігали за собою всі громадянські права і право на спадщину. Так, у книгах духовного суду зафіксовано такі випадки: 17 липня 1668 р. у Львові інстигатор духовний викликає до єпископського суду Кирила та його дружину Меланію, мешканців галицького передмістя у Львові з тієї причини, що Меланія вийшла заміж за Кирила при першому живому чоловіку, котрий через військову службу покинув її на декілька років. Суд наказує жінці розірвати другий шлюб з Кирилом і жити з першим чоловіком, всюди за ним слідуючи через його військову службу, а на Кирила накладає епитимію. Обидва мають заплатити штраф по 15 гривень на капітулу та 30 гривень на суд єпископа⁶¹. Якось Пелагія з Угнилова скаржиться на чоловіка з-під Перемишля, що після одруження він її покинув і вже 6 років нема

⁵⁷ Там само. – Арк. 49.

⁵⁸ Там само. – Арк. 106 зв. – 107.

⁵⁹ Там само. – Арк. 110 зв.

⁶⁰ *Заозерский Н. А.* О свидетельской присяге в судопроизводстве XVII века // *Богословский вестник.* – 1917. – Т. 2. – № 6/7. – С. 95–96.

⁶¹ НМЛ. – Ркл-151. – Арк. 11–13.

Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління...

від нього звісток. Суд наказує заприсягтися, що Пелагія не давала приводу до того, щоб чоловік її покинув, а поводитись з ним добре і не чинила йому кривди; після заприсяження, вислухавши запевнення позивачки, дає розлучення⁶². Параска з Перегінська скаржиться на чоловіка Івана з Красного, який свавільно її залишив і “пішов у краї Подільські”; вислухавши свідків та після заприсяження Параски на Євангелії, що не чинила кривди чоловіку і він з доброї волі її покинув та не дає про себе звістки, суд дав розлучення⁶³. Траплялися випадки, коли чоловік одружувався вдруге, вважаючи, що першої дружини вже немає серед живих. У такому разі церковна влада намагалася повернути цього парафіянина до першої дружини, причому разом з дітьми від другої дружини⁶⁴. У Перегінську, на суді єпископському, Олена з Брюшнова скаржилася на свого чоловіка, що по шлюбі її покинув і навіть за третім позовом до суду не з’явився. Натомість прислав їй листа, в якому “сповістив, що мешкати з нею не буде і чинить її вільною”. Суд розглянув справу і дав жінці розлучення з правом повторно одружитись, натомість на чоловіка зіслав пастирську клятву та неблагословення⁶⁵. У судових книгах знаходимо випадок, коли дружина чекала на чоловіка 11 років і лише після цього подала на розлучення⁶⁶. На суді духовному у Гошеві 21 лютого 1703 р. було зроблено впис у книги духовного суду слугою пана Василя Підляського – Є[вген]ом Чижовським про те, що його покинула дружина 4 роки тому, у зв’язку з чим він просив про розлучення. Після складання присяги про те, що трактував дружину добре і не чинив їй кривди, суд ухвалив дати розлучення⁶⁷.

Незгоди, сварки в подружньому житті, погане трактування дружини чи її рідних також ставали причинами позовів про розлучення⁶⁸, що аж ніяк не вписувалося в канонічні рамки. Збереження родини, створеної у законному шлюбі, було пріоритетним завданням. Підтвердження цієї тези знаходимо в матеріалах слідства, яке розпочалося на підставі прохання батьків і дружини з Немирова про скасування церковного шлюбу із чоловіком, якому закидалися пияцтво і часті бійки. Ухвала духовного суду була категоричною: “Немає

⁶² Там само. – Ркл-59. – 14 зв. – 15.

⁶³ Там само. – Арк. 18 зв.

⁶⁴ Там само. – Ркл-58/3. – Арк. 5 зв., 95 зв. – 96, 97–97 зв.

⁶⁵ Там само. – Арк. 89–89 зв. Перебування під пастирським неблагословенням чи клятвою тягло за собою низку обмежень, таким людям заборонялося приймати святі Тайни, вони позбавлялися опіки Церкви, служебної жертви, святих молитов, за виклятих не можна було офірувати на молитву, їх не поминали під час богослужінь, вони не могли перебувати на літургії. Після смерті їх заборонялось ховати на святому місці (кладовищі). Не можна було з виклятими спілкуватись, їсти, пити, вітатись, домовленостей чи контрактів з ними чинити, ці люди не могли бути свідками, тому ті, на кого накладалось пастирське неблагословення або прокляття, були зацікавлені у швидкому вирішенні цієї проблеми через позбавлення нормального соціального життя у тій чи іншій спільноті.

⁶⁶ Там само. – Ркл-58/5. – Арк. 61.

⁶⁷ Там само. – Ркл.-59. – Арк. 72 зв.

⁶⁸ Там само. – Ркл-151. – Арк. 27–27 зв., 32, 70 зв. – 71; Ркл-59. – Арк. 2–3, 18, 34–34 зв., 48–48 зв., 52–52 зв.; Ркл – 58/2. – Арк. 60; Ркл-58/5. – Арк. 3–4, 4 зв. – 5, 22 зв., 23 зв.; Ркл-58/6. – Арк. 36 зв. – 37, 63 зв., 105, 109 зв. – 110.

ніяких підстав для скасування цього шлюбу, окрім звичайних сварок, для того їй в її проханні відмовити, під видом пастирського неблагословення і вини у 6 гривень, щоб вони, забувши ті, що відбулись між ними, незадоволення і ворожнечу, жили спільно в мирі, любові і злагоді”⁶⁹. Духовна влада боролася з такими проявами за допомогою певних виправних ситуацій та штрафів, часом у таких випадках накладалася короткочасна сепарація до 12-ти тижнів, протягом яких подружжя мало жити окремо⁷⁰, дружина, зазвичай, на цей термін перебиралась до своїх батьків. Але траплялись і випадки, коли подружжя саме розуміло безвихідь ситуації і зверталось до духовного єпископського суду з надією отримати розлучення. Так, 8 жовтня 1684 р. до духовного суду у Львівській катедрі звернулося подружжя з проханням визнати їхній шлюб недійсним і дати розлучення з правом повторно створити сім’ю, мотивуючи тим, що вже 8 років живуть у постійних сварках. Суд дав розлучення, але через те, що ці двоє порушують церковні канони і не можуть жити у злагоді, заборонив будь-кому з них вступати у повторний подружній зв’язок⁷¹. Влітку 1682 р. у Львові до суду звернулася сім’я Дашкевичів з Жовкви, звинувачуючи зятя Юрія у тому, що погано поводить з ними та їхньою дочкою, дружиною Юрія⁷². Суд виніс постанову, згідно з якою звинувачуваний Юрій повинен протягом 12-ти тижнів виправитись і перепросити при свідках своїх рідних, після чого знову має з’явитись до суду⁷³. Коли спливав визначений судом термін, Юрій особисто “перед єпископськими книгами заявив, що був винним у грісі, але від сьогодні жодної вини своїй дружині робити вже не буде”, і затвердив написане власним підписом⁷⁴. Неординарний випадок відбувся у суді у Львівській катедрі 16 січня 1702 р. Феодора позивалася до свого чоловіка Степана за те, що “він трактує її як куховарку”⁷⁵, а до того ще й б’є. Суд, вислухавши позивачку, змушує звинуваченого чоловіка Степана відбутися покарання за такий негідний вчинок на катедральній дзвіниці, сплатити на церкву пів каменя воску, а дружину перепросити з гідними свідками і трактувати по-людськи⁷⁶. Зустрічаємо випадки, які підтверджують бажання збереження сім’ї. 18 січня 1693 р. у книгах львівського духовного суду знаходимо вписану скаргу позивача Олександра на свою тещу, яка забрала свою дочку, а його дружину до себе і не дозволяє їм жити разом⁷⁷. Практика впису присяг чи мирових угод була досить поширеною, вона давала можливість уникати судової тяганини, водночас зменшуючи

⁶⁹ Там само. – Ркл-61. – Арк. 14 зв.,

⁷⁰ Там само. – Ркл-58/1. – Арк. 80 зв.; Ркл-58/2. – Арк. 2 зв.; Ркл-58/5. – Арк. 3 зв. – 4, 22 зв., 36, 65–65 зв.; Ркл-58/6. – Арк. 36 зв. – 37, 42 зв. – 43, 63 зв., 70, 83 зв. – 84; Ркл-58/7. – Арк. 4 зв., 21; Ркл-59. – Арк. 7–7 зв., 43 зв., 47 зв. – 48, 48–48 зв., 51 зв., 52–52 зв.; Ркл-161. – Арк. 8–8 зв., 54 зв., 70 зв. – 71, 75 зв.

⁷¹ Там само. – Ркл-58/2. – Арк. 68.

⁷² Там само. – Ркл-58/5. – Арк. 3.

⁷³ Там само. – Арк. 3–4.

⁷⁴ Там само. – Арк. 4 зв. – 5.

⁷⁵ Там само. – Ркл-59. – Арк. 38.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. – Ркл-58/5. – Арк. 53 зв. – 54.

Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління...

фінансові витрати на суд. Такі вписи робилися при судових виконавцях, часом і при гідних свідках, та скріплювались підписами.

Розлучення можна було отримати і у випадку неканонічного шлюбу, даного під примусом чи у чужій парафії, не у церкві чи без належно виголошених оповідей. У Львові у жовтні 1684 р. розглядалася справа поміж подружжям львівських ковалів, мешканців Скнилова, в якій дружина просила розлучення, мотивуючи тим, що була примушена до шлюбу. Через недостатність доказів судові засідання переносили тричі. Бажаючи повної поінформованості, суд наказав обом сторонам викликати свідків, що й було зроблено. Свідчення були двоякими, через що суд не зміг винести остаточної ухвали. Лише під час третього слухання справи, змусивши дружину заприсягтися, що не “з власної волі, а під примусом” вийшла заміж, суд дав розлучення⁷⁸. 20 січня 1688 р. до суду надійшла скарга Анни зі Львова на її чоловіка Филипа з проханням розлучення, мовляв, що вона була ним зваблена та примушена до шлюбу. Суд наказав такий шлюб розірвати, бо був вчинений примусово⁷⁹. Увільнення від примусового шлюбу тягло за собою і повернення посагу примушеній стороні, підтвердженням цього є справа, що розглядалася у Львові на суді 7 вересня 1688 р., коли батько з дочкою, мешканці Львова, скаржилися на свого зятя і чоловіка: той примусом одружив із собою дівчину. Суд скасував цей шлюб і наказав повернути дівчині посаг⁸⁰. Маріанна Березовська на судах у Коломиї, під час помісного собору, подала скаргу на свого чоловіка з проханням розлучення, Суд, зважаючи на те, що дівчина була примушена матір'ю і рідними, задовольнив прохання і дав увільнення від шлюбу⁸¹. У Гошеві у 1695 р. така собі Агафія подала до суду звернення з проханням розлучити її з чоловіком, за котрого була примушена вийти заміж матір'ю та рідними. Суд змусив Агафію заприсягтися, що була примушена та що чоловік з нею поведився недобре – “жодної любові від нього не знала”; вчинивши це, жінка дістала розлучення⁸². У Тисмениці на судах єпископських дружна просила розлучення, мотивуючи тим, що була обманом заведена туди, де вже чекав місцевий священник, котрий повинчав її з чоловіком-ошуканцем без її на це волі. Суд такий шлюб уневажнив, а на отця, що таке вчинив, наклав заборону священства на 12 тижнів та перебування у в'язниці протягом 2-х тижнів⁸³. 20 жовтня 1685 р. у Львові розглядалася скарга позивачів – батька і доньки – проти їхнього зятя і чоловіка Семена, звинуваченого в тому, що вже три роки після одруження він із жінкою не живе разом, тому батько просив духовний суд або дати дозвіл на розлучення, або наказати Семену жити з його донькою. Під час розгляду справи звинувачений зізнався, що не може жити зі своєю дружиною, бо львівський підстароста “в'язницею і кайданами” змусив його женитись, а він цього не хотів, адже є

⁷⁸ Там само. – Ркл-58/2. – Арк. 17–18.

⁷⁹ Там само. – Ркл-58/3. – Арк. 25 зв.

⁸⁰ Там само. – Арк. 56–56 зв.

⁸¹ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 30 зв. – 31.

⁸² Там само. – Арк. 53–54.

⁸³ Там само. – Арк. 111.

заражений хворобою, тому просить у суду декрет на увільнення його від такого шлюбу. Суд, зваживши, що церква забороняє примусові шлюби, дав обом розлучення з правом лише для дружини повторного шлюбу; Семен з власної волі (зважаючи на свою хворобу) висловив бажання вступити до монастиря та проживати там⁸⁴.

У випадку, коли шлюб був даний без оповідей чи не у церкві, на духовних накладали послух, який вони мали відбути при кафедрі чи при монастирі, або присуджували короткочасне ув'язнення при кафедральній в'язниці та грошовий штраф. Так, у Львові у 1688 р. інстигатор духовний звинуватив на суді отця за дання шлюбу без оповідей, за що той мав відсидіти у карцері 3 дні й заплатити штраф на суд 10 гривень⁸⁵. В аналогічному випадку, що розглядався у суді у Львові у 1694 р., за дання шлюбу без оповідей отець був змушений відбути послух у Гошівському монастирі 3 тижні, відправляючи там богослужіння, та сплатити вини на суд 30 гривень⁸⁶. Сім'я з Бузька скаржилася на місцевого пароха, що той дав їх дочці неканонічний шлюб, без виголошених трьох оповідей⁸⁷. Суд такий шлюб уневажнив. У справі отця Вороновського, що дав шлюб, знаючи, що наречена не з "доброї волі" йшла під вінець, суд увільнив подружжя від такого шлюбу, а на отця наклав штраф 10 гривень і наказав сидіти у в'язниці при кафедрі⁸⁸. "Актор" (позивач) з Болехова скаржився на отця, що дав неканонічний шлюб. Суд наказав шлюб уневажнити, отця на рік позбавити права уділення церковних таїнств та ще й 4 тижні відправляти як послух богослужіння у кафедрі, "під видом клятви і пастирського неблагословення"⁸⁹. Інстигатор духовний виступив на суді проти отця, що той посмів дати шлюб не у церкві, а на вулиці; за це він мав заплатити вини на суд 30 гривень та відбути тижневий послух у кафедрі⁹⁰. Перебуванням на подібних "послугах" при кафедрі єпископи у тій чи тій мірі дисциплінували духовенство своєї єпархії. Терміни такого перебування були різними – від кількох днів до двох-трьох місяців. Позивач скаржився на отця Лисецького, що той дав шлюб людям з чужої парафії, та ще й уночі; суд такий шлюб уневажнив з правом для сторін повторного шлюбу, а отцеві присудив заплатити вини на суд 30 гривень і відсидіти у карцері при кафедрі⁹¹. Подружжя з Куликова скаржилося на Яцека, що той викрав їхню доньку і у чужій парафії взяв з нею шлюб; суд визнав шлюб недійсним, парубкові наказав бути у в'язниці при кафедрі, а батькам, що не доглядали дочку, – сплатити на суд вини⁹².

Також підставою для розлучення був доведений факт подружньої зради. На суді у Львові у листопаді 1694 р. мешканка Львова скаржилась на

⁸⁴ Там само. – Ркл-58/2. – Арк. 28–28 зв.

⁸⁵ Там само. – Ркл-58/3. – Арк. 58–58 зв.,

⁸⁶ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 25 зв. – 26.

⁸⁷ Там само. – Ркл-61. – Арк. 36–36 зв.

⁸⁸ Там само. – Арк. 50

⁸⁹ Там само. – Арк. 48 зв. – 49.

⁹⁰ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 105–106.

⁹¹ Там само. – Ркл-58/3. – Арк. 45.

⁹² Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 19–21.

Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління...

місцевого дидаскала (вчителя братської школи), що її звабив, “дитину з нею сплотив”, а потім покинув; після розгляду справи суд наказав дидаскалу сплатити вини у розмірі 60 гривень на користь акторки⁹³. На суді у Крилосі під час намісного собору у 1695 р. Іван з Тисмениці подав до суду скаргу на місцевого пароха, підозрюючи того у перелюбстві з його дружиною. Суд, вислухавши сторони, спростував таке твердження й наказав Іванові з дружиною своєю жити у мирі⁹⁴. У Гошеві 24 вересня 1695 р. до єпископського суду надійшла скарга парафіянина, що оскаржив дружину за “свавільне та розпусне життя”; суд такий шлюб уневажнив з правом для чоловіка повторно одружитись, а жінці, навпаки, наказав бути до смерті без чоловіка, та ще й було видано указ – попередження для всіх сусідських парафіяльних священників, щоб під загрозою пастирського неблагословення не посміли дати шлюб цій жінці⁹⁵.

Траплялися і звернення до духовної та світської влади сторонніх осіб, які піклувались (щиро або маючи якийсь корисливий намір) про моральність оточення. Яскравим прикладом є звернення до духовного суду парафіянина зі звинуваченням парафіяльного священника о. Голинського у перелюбі з його служницею. Замість того, щоб служити для пастви прикладом безгрішного життя, покори, утримання від спокус, які мають бути у справжнього християнина, а тим більше духовної особи, “забувши сором, сумління, належне священницькому сану, зробився в очах парафіян своїх прикладом безчестя і явної розпусти”⁹⁶. Суд наказав такий зв’язок перервати, служниці піти від нього “під видом пастирського неблагословення”⁹⁷. Отець нагірної церкви м. Щирця, дбаючи про моральну сторону життя, скаржився на щирецького намісника, що у того живуть три служниці, чого бути не повинно; суд наказав служницям покинути дім намісника, а отцю наміснику, як покарання, – заплатити вини на суд 30 гривень⁹⁸.

Зустрічається випадок, коли позивачка Марія скаржитья до суду, підозрюючи свого чоловіка Кирила у зраді; той свідчить перед судом, що не зраджував дружини, суд виносить постанову жити у злагоді “під видом” покарання в’язницею терміном на 6 тижнів і 50-ма гривнями штрафу⁹⁹. Даниїл з міста Золочева виступає проти своєї дружини Марії, яка покинула його і вийшла заміж за Григорія, що також одружений. Суд наказує припинити це перелюбство, а як покарання – сплатити на церкву камінь воску і “вини на суд духовний заплатити”, а отцю, що наважився дати повторний шлюб при живому першому чоловікові, присудив заборонити священство, до кафедральної в’язниці запровадити і вини на суд духовний заплатити¹⁰⁰. На суді духовному, єпископському у Крилосі, під час помісного собору 3 вересня

⁹³ Там само. – Арк. 42–42 зв.

⁹⁴ Там само. – Арк. 82 зв. – 83.

⁹⁵ Там само. – Арк. 90–90 зв.

⁹⁶ Там само. – Ркл-61. – Арк. 50 зв.

⁹⁷ Там само. – Арк. 50 зв.

⁹⁸ Там само. – Ркл-58/7. – Арк. 11.

⁹⁹ Там само. – Ркл-151. – Арк. 102–103.

¹⁰⁰ Там само. – Ркл-59. – Арк. 37 зв.

1695 р. Іван з Тисмениці виступив у суді проти тисменицького священника, запідозривши свою дружину у перелюбі з ним. Суд після розгляду комісією цієї справи спростував підозру і наказав подружжю жити у злагоді, а про отця не розпускати неправдиві чутки¹⁰¹.

До суду звертались і тоді, коли одна зі сторін не виконала обіцянки одружитись¹⁰². Справа, що стосувалась розлучення через невиконання обіцянки одружитись, розглядалася на судах у Перегінську 17 липня 1695 р. Позивач виступив проти подружжя та їхньої доньки – віддавши її за нього, незабаром вони її забрали і пошлюбили іншому. Суд за цю провину піддає їх пастирській клятві¹⁰³. Позивачка Ганна скаржилася на парафіянина Іллю, що той не дотримав слова приступити з нею до Св. Тайни Вінчання. Суд наказав узяти у свідки двох достойних людей і “перепросити” покривджену та її рідних під загрозою пастирського неблагословення¹⁰⁴. Інститут “людей добрих” (свідків) згадується в актах з кінця XIV ст.¹⁰⁵. Будь-яка публічна процедура мала відбуватися в громадському місці прилюдно або принаймні при свідках, щоб факт здійсненого не викликав жодних сумнівів¹⁰⁶. Так, при винесенні постанови, зокрема, у тих випадках, коли йшлося про образу честі й гідності, “при том повинні бути люди віри гідні”¹⁰⁷. Інститут свідків був двоякий: “люди добрі” як своєрідний “публічний супровід”, що забезпечував громадський контроль над представниками влади, та люди, що виступали “свідками” під час судового процесу¹⁰⁸. Зізнання, яке сторона зробила в суді, розглядалося як повний доказ і було достатнім для винесення ухвали суду¹⁰⁹.

Траплялися випадки, коли дружина залишала чоловіка й поверталася до батьків¹¹⁰. Як правило, суд зобов’язував жінок і надалі жити з чоловіком. Якщо батьки наважувались утримувати своїх дочок, то суд погрожував накласти на них пастирське неблагословення та 10 золотих штрафу¹¹¹. За звичаями того часу посаг, принесений жінкою в сім’ю і переданий тестем зятеві у день весілля, розглядався як матеріальна підстава для створення нової сім’ї. Поки існував шлюб, ним спільно користувалося подружжя. Як тільки шлюб переставав існувати – внаслідок смерті чоловіка або через

¹⁰¹ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 82 зв. – 83.

¹⁰² Там само. – Ркк-151. – Арк. 17–18, 20–22; Ркл-59. – Арк. 15 зв.; Ркл-58/3. – Арк. 33 зв. – 34, 68–68 зв.; Ркл-58/6. – Арк. 2 зв.; Ркл-58/8. – Арк. 57–57 зв., 65.

¹⁰³ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 71.

¹⁰⁴ Там само. – Ркк-151. – С. 17–18.

¹⁰⁵ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 110.

¹⁰⁶ Там само. – С. 111.

¹⁰⁷ НМЛ. – Ркл-61. – Арк. 12 зв., 43–43 зв., 70, 73.

¹⁰⁸ Напр., див.: Там само. – Арк. 7–8, 8 зв., 19–19 зв., 44–45, 55 зв., 57–57 зв., 72–72 зв.

¹⁰⁹ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Одеса, 2002. – Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – С. 34.

¹¹⁰ НМЛ. – Ркл-58/7. – Арк. 27 зв.

¹¹¹ Там само. – Ркк-151. – С. 9–10.

Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління...

розлучення – посаг повністю підлягав поверненню жінці; пізніше його успадковували її діти або вона заповідала тому, кому хотіла. У разі смерті жінки, що не мала дітей, її посаг повертався у її рід і розподілявся між братами, якщо вони були¹¹². У книгах духовного суду зустрічаються судові справи, що стосуються посагу чи поділу майна¹¹³. Так, на суді у Львові 1688 р. розглядалася справа львівського мельника, що виступав проти міщанина Михайла; той пообіцяв віддати за нього свою доньку, але не дотримав слова і віддав за іншого, незважаючи на те, що за дівчину було заплачено 100 золотих. Суд наказав гроші повернути, шлюб визнати недійсним, а Михайла зобов'язав заплатити на суд 100 золотих, також за непослух йому було заборонено відвідувати святкові богослужіння протягом 11-ти тижнів¹¹⁴. Андрій з Новосілок виступав проти отців Яна і Семена, бо вони завадили його шлюбну і віддали наречену за іншого. Суд наказав шлюб розірвати, а отців відправити до карцеру.

Зустрічаються й нетипові випадки. Напр., на суді у Бродках 19 червня 1704 р. священник о. Яків із церкви св. Димитрія у Щирецькому намісництві виступав у суді проти своєї служниці Агафії, нібито вона звабила його сина. Суд наказав батькові, що допустив до такого, заплатити вини 30 гривень, а служниця мала заприсягтися, що нічого і ні з ким до того часу не мала, після чого розійшлись полюбовно¹¹⁵. О. Йосиф Городецький, намісник Щирецький, скаржився на отця церкви нагірної Щирецької через те, що його служниця “породила дитя”, перебуваючи у шлюбі лише 15 тижнів: “З ким вона водилась?”¹¹⁶. Жінка скаржилася на чоловіка, що той не хоче з нею жити; на суді чоловік зізнався, що по шлюбі пішов до Підгорецького монастиря і там перебував і хоче там залишитись. Суд дає розлучення¹¹⁷. Позивач з Тисмениці скаржить на дружину, що женила його на собі, а по 6-ти тижнях народила дитину, хоча з ним не жила. Жінка зізналася, що її звів солдат. Суд дає розлучення, з правом для обох повторного шлюбу¹¹⁸. Батько з дочкою зі Стрілиськ скаржаться на місцевого отця за звалтування дочки, суд призначає комісію у складі старших жінок. Ті засвідчили після розслідування справи, що дівчина залишилась “ненарушена”, після чого звинувачення було знято¹¹⁹.

Як бачимо, основні причини, які призводили до розриву в сім'ях, мали передусім морально-етичний характер; частою причиною розлучення була також фізична неможливість продовження роду. У матеріалах судочинства

¹¹² Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 146.

¹¹³ НМЛ. – Ркл-151. – Арк. 63–65 зв., 67 зв.; Ркл-59. – Арк. 19–19 зв., 41 зв.; Ркл-58/6. – Арк. 1–1 зв., 14 зв. – 15 зв., 62.

¹¹⁴ Там само. – Ркл-58/3. – Арк. 33 зв. – 34.

¹¹⁵ Там само. – Ркл-58/7. – Арк. 11, 51–52.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 52–52 зв.

¹¹⁷ Там само. – Ркл-58/6. – Арк. 96.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 78–78 зв.

¹¹⁹ Там само. – Ркл-58/5. – Арк. 63, 66 зв. – 67.

відобразилися народні погляди на сім'ю як на союз рівноправних осіб, стосунки яких повинні будуватися на взаємній повазі. У колі сім'ї жінка займала порівняно високе і навіть самостійне становище, підтвердження чому знаходимо у книгах єпископського суду, де часто жінки є ініціаторами позовів до суду, зокрема у справах, які стосуються імпотенції чоловіка, що у свою чергу свідчить про бажання продовження роду. Рідше розлучення чи увільнення від шлюбу можна було одержати через неможливість співжиття, перелюб чи відсутність протягом довшого часу одного з подружжя. Окремою великою групою були розлучення через неканонічний шлюб. Можемо стверджувати, що Руська Церква від початку відстоювала у своїй проповіді і судовій практиці моногамний шлюб, нерозривність подружжя, необхідність для нареченої мати непримушену волю при укладенні шлюбу; церква не заохочувала до повторного шлюбу, всіляко боролася з порушенням церковних канонів. Збереження родини було пріоритетним завданням. За допомогою правових норм здійснювалось дисциплінування як духовенства, так і пастви. Несення послуху при монастирі чи кафедральному храмі у випадку порушення моральних норм з боку духовенства, грошові штрафи та пастирське неблагословення були доволі дієвими засобами, щоб спонукати до ведення благочестивого життя у тогочасному суспільстві. Варто зазначити, що у суспільстві того часу розрізнялись різні значення поняття "розвод малженський": це були і сепарація (довічна чи на певний термін), увільнення від шлюбу (з правом повторного одруження) і власне розлучення, зазвичай, без можливості для одного з членів подружжя (винуватого у розлученні) повторно взяти шлюб. Наведена реконструкція процедури розірвання шлюбу додає цікаві факти для дослідження побуту та вивчення характеру соціальних стосунків наприкінці XVII ст., а також для розгляду морально-етичних засад тогочасного суспільства.

Анна Навроцька (Львів). **Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління Йосифа Шумлянського: (На підставі книг духовного суду Львівської єпархії 1667–1708 років)**

Досліджено невідомі чорнові та чистові записи книг протоколів львівського духовного єпископського суду з колекції Національного музею у Львові, за час перебування на єпископській кафедрі Йосифа Шумлянського (1667–1708), проаналізовано матримоніальні судові справи, здійснено спробу узагальнити подружні конфлікти, на основі судових протоколів показано релігійне, культурне та соціальне життя у тогочасному суспільстві. Підкреслено правовий принцип врегулювання суперечок поміж подружжям.

Ключові слова: Львівський духовний єпископський суд, матримоніальні протоколи судових засідань, єпископ Йосиф Шумлянський, Національний музей у Львові.

Anna Navrotska (Lviv). **Matrimonial Cases in the Practice of Spiritual Justice during the Reign of Yosyf Shumliansky: (Based on the Books of the Spiritual Court of the Lviv Diocese, 1667–1708)**

The paper introduces a considerable amount of court papers dealing with church history dating back to Bishop Yosyf Shumliansky (1667–1708) that are a part of the collection

Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління...

of Lviv National Museum. It is observed that the analysis of the books of Lviv eparchy's episcopal court makes it possible to better investigate the history of matrimonial life. The author analyzes types of court cases which were conducted within the Lviv eparchy paying attention to those that petitioned the church court. On the basis of court proceedings and draft protocols she also depicts different aspects of the religious, cultural, and social life of the society. The study gives motives behind the petitions to Lviv eparchy's episcopal consistorial court and characteristics of their resolutions. Based on the explored and processed court proceedings and draft protocols it also reveals a high moral consciousness of society.

Keywords: Lviv Spiritual Episcopal Court, Bishop Yosyf Shumliansky, matrimonial court protocols, National Museum in Lviv.

Ігор СКОЧИЛЯС (Львів)

**НЕВІДОМИЙ ОПИС ДІЯНЬ
ЗАМОЙСЬКОГО СОБОРУ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ 1720 РОКУ:
“ДІАРІЙ” ВАСИЛІАНСЬКОГО ПРОТОАРХІМАНДРИТА
АНТОНІЯ (ЗАВАДСЬКОГО)**

*Вступні зауваги:
Унійна Церква в історії та культурі
українського XVIII століття*

Від часів Берестейського поєднання 1596 р. присутність Унійної церкви та її духовно-інституційної основи – Василянського чину – в українських землях Речі Посполитої обмежувалася головно Волинню, Холмщиною і частково Перемищиною. Ситуація радикально змінилася на переломі XVII–XVIII ст., коли внаслідок “нової унії” відбулося безпрецедентне територіальне розширення Київської (з’єднаної з Римом) митрополії, а саме входження до її складу Київської (Правобережна Україна, 1714–1715 рр.), Луцької (1702 р.), Львівської (1700 р.) й Перемишльської (1691 р.) єпархій¹. Це означало організаційне об’єднання під “плащем” Унійної церкви “руської нації” на величезному територіальному просторі – від Лемківщини на заході й до Чигирини на сході та від Київського Полісся на півночі й до Запорозької Січі й татарських кочовищ на півдні. Упродовж XVIII ст. на цьому географічному просторі формувався регіональний варіант культурно-релігійної моделі руської (української) етноконфесійної спільноти, яку можна окреслити поняттям *Slavia Unita*². Разом з козацькою автономією Гетьманщини³ та Київською

¹ Докладніше про феномен “руського унійного відродження” останньої чверті XVII – початку XVIII ст. та “нової унії” йдеться у вид.: *Gil A., Skoczylas I. Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458–1795.* – Lublin; Lwów, 2014. – S. 298–322.

² Обґрунтування цього концепту в статті: *Skoczylas I. Slavia Unita – the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe) // East-Central Europe in European History: Themes and Debates.* – Lublin, 2009. – P. 243–254.

³ На сучасне переосмислення “українського XVIII ст.” можна натрапити у працях: *Козум З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України.* – К., 2004; *Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s – 1830s.* – Cambridge, Mass., 1988 (український переклад: *Козум З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830.* – К., 1996); *Тайрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії.* – К., 2019; *Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна [= Україна крізь віки. – Т. 8].* – К., 1999; *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* – 2-е вид., переробл. та розшир. – К., 2005. – С. 370–464.

Невідомий опис діянь Замойського собору Унійної Церкви 1720 року...

православною митрополією⁴, українські землі Корони Польської та їхній інституційний репрезентант – Унійна церква – в добу Бароко і Просвітництва визначали “цивілізаційне обличчя” тогочасної України.

Культурний, духовний і почасти соціальний досвід “освоєння” (конфесіоналізації й модернізації) Унійною церквою українського простору в межах Корони Польської кодифікував Замойський провінційний собор 1720 р. Це велелюдне зібрання духовенства і мирян започаткувало масштабні реформи в з’єднаній з Римом Київській митрополії, що “технічно” взорувалися на досвід посттридентського латинського християнства, а ментально були закорінені в києвохристиянську традицію. Водночас ініційоване собором оновлення “руської віри” мало далекосяжні наслідки для української культури, пришвидшивши її окциденталізацію і входження в європейський культурний дискурс. За влучним висловом Ярослава Ісаєвича, ця культура передбачала “співіснування і взаємодію залишків середньовічної спадщини (візантійсько-слов’янської і західної неосхоластики) й барокової освіченості (яка зберегла чимало від ренесансу), врешті ... появу передпросвітницької ідеології та просвітництва”⁵. Одним з численних виявів культурної активності Унійної церкви стали заснування василіянських шкіл і колегіумів на Правобережній Україні (Бар, Умань, Шаргород та ін.)⁶, продуктивна діяльність потужного видавничого осередку в Почаєві⁷ та поява яскравих

⁴ Новий підхід до історії українського православ’я в цей період демонструє монографія: *Яременко М.* Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. – Львів, 2017.

⁵ *Ісаєвич Я.* Основи релігійного життя і культури на Україні (до кінця XVIII ст.) // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. International Conference, Rome, 28 April – 6 May 1990 / Ed. J. Kłoczowski. – Lublin; Rome, 1994. – P. 155–174 (цит. на с. 171). Див. також останню синтезу: Історія української культури: У 5 т. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть.

⁶ Їхню діяльність та навчальну програму розглядають: *Скочиляс І.* “Володимирські Атени” XVII – початку XVIII ст.: від катедральної школи до єпархіальної семінарії // Київська Академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 54–73; *Pidlypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. – Warszawa; Wrocław, 1986; *Wawryk M.* De studiis philosophico-theologicis in Provincia Rutheno-Ucraina Ordinis Basiliani s. XVIII eorumque manualibus // Analecta OSBM. – Romae, 1971. – Vol. VII. – P. 85–113; *Wojnar M. M.* Basilian Scholars and Publishing Houses (XVII–XVIII) // Ibidem. – Romae, 1974. – Vol. IX. – P. 64–94; *idem.* Basilian Seminaries, Colleges and Schools (XVII–XVIII) // Ibidem. – P. 48–63. На феномен василіянського шкільництва свого часу звернув увагу: *Ісаєвич Я.* До характеристики культури доби Бароко: василіянські освітні осередки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Ювілейний зб. на пошану чл.-кор. НАН України Миколи Ільницького. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 195–206.

⁷ Видавничий доробок цього важливого культурного осередку представлено у вид.: *Бочковська В. Г.* Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII–XIX ст.: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2018; Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: Зб. наук. праць. – К., 2011; *Ісаєвич Я.* Українські монастирські друкарні Правобережжя: Унів і Почаїв // *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 276–286; Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України / Упоряд.

архітектурних і малярських взірців унійного бароко (Бучацький монастир, собор Св. Юра у Львові⁸ тощо).

Попри унікальну роль Замойського собору в історії та культурі України, досі в сучасній історіографії не з'явилося окремого ґрунтового дослідження⁹, де б у міждисциплінарному ключі та із застосуванням відповідної методології критично розглядався широкий спектр проблем, пов'язаних з генезою, перебігом і рецепцією реформи 1720 р. в Київській митрополії та, ширше, в регіоні Східної й Центрально-Східної Європи. Так само практично відсутні публікації нових джерел про діяння й постанови цього собору¹⁰. Тому таке важливе значення мають евристичні пошуки збережених в архівних, бібліотечних і музейних збірках документальних матеріалів з історії Замойського собору, що досі не введені у науковий обіг.

Нашу увагу привернула багата на василіянські джерела колекція Доброхотова, що в даний час є складовою Науково-дослідного архіву Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. Її зібрав православний єпископ Павло Доброхотов, який у 30-ті–40-ві роки ХІХ ст. був викладачем і ректором Литовської духовної семінарії спочатку в Жировичах, а потім у Вільні. Широкому колу науковців ця збірка стала відома на початку 1990-х років завдяки публікації київського історика Василя Ульяновського,

В. Бочковська. – К., 2008; Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. – К., 2000; *Tylawskij P. I. Monastero di Počaiw – la sua tipografia e le sue edizioni // Analecta OSBM. – Romae, 1963. – Vol. IV. – Fasc. 1–2. – P. 230–292* (див. також український переклад: *Тилявський І.* Літургійні напрямки Почаївського монастиря під час унії (1712–1831). – Рим; Львів, 1997).

⁸ На жаль, досі немає окремого монографічного дослідження про українське унійне бароко, як і наукової назви цього культурного феномену (для прикладу, в історіографії вже віддавна побутують окреслення “Віленське бароко”, “Козацьке/Мазепинське бароко” тощо). Щодо згаданих історико-архітектурних комплексів, то вартими уваги є праці: *Александрович В. С., Ричков П. А.* Собор святого Юра у Львові. – К., 2008; *Стоцький Я.* Бучацький монастир Отців Василіян: на службі Богові й Україні. До 300-ліття заснування. – Жовква, 2011.

⁹ Певним кроком уперед у переосмисленні спадщини цього провінційного зібрання є нещодавня книга богослова і правника Ігоря Онищука (див.: *Онищук І.* Замойський Синод 1720 р.: Історично-юридичний аналіз рішень та постанов. – Івано-Франківськ, 2007). Не втратив свого пізнавального значення і науково-популярний нарис о. Юрія Федоріва, який представив рішення Замойського собору в дусі постанов II Ватиканського собору (див.: *Федорів Ю., о.* Замойський синод 1720 року. – Рим, 1972). З розвідок, що з'явилися впродовж останніх десятиліть, заслуговують на увагу хіба що статті: *Duch O.* Nurt wschodni i zachodni w postanowieniach Synodu Zamojskiego (1720 r.) dotyczący monastycyzmu żeńskiego w unickiej metropolii kijowskiej // *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. K. Mikulskiego i A. Zielińskiej-Nowickiej. – Toruń, 2005. – S. 173–185; Suttner E.* Ch. Die Synoden von Zamošć (1720) und Wien (1773) als prägende Ereignisse für die Unierten Polens und der Donaumonarchie // *Ostkirchliche Studien. – 1995. – Bd. 44. – Hefte 4. – S. 273–291* (українська версія: *Суттнер Е. К.* Значення Замойського (1720) та Віденського (1773) синодів для уніатів Речі Посполитої та Габсбурзької монархії // *Ковчег: наук. зб. із церковної історії. – 2000. – Ч. 2. – С. 99–114*).

¹⁰ З джерелознавчої точки зору не вносить нічого нового й сучасне перевидання постанов собору; див.: *Мудрий С.* Провінційний Синод у Замості 1720 р. Б. Постанови / Пер. І. Козовик; ред. І. Пелехатий. – Івано-Франківськ, 2006.

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

котрий уклав її коментований регестовий опис¹¹. Серед великого розмаїття документів, що відклалися внаслідок діяльності Василянського чину, мною під час однієї з археографічних експедицій до Санкт-Петербурга було виявлено хронікальні записи протоархімандрита Чину о. Антонія (Завадського), зроблені у Замості в серпні – вересні 1720 р. та умовно названі “*Діарієм Замоїського собору*” (від латинського слова *diario* – щоденний).

Василянський “Щоденник” та його автор

Це унікальне джерело відклалося в одному з 9-ти томів “*Щоденника*” Завадського, що їх провадив василянський достойник упродовж 1711–1737 рр. (збереглися також регестові описи й копії документів за 1695–1705 і 1710 рр.)¹². Ці матеріали потрапили до колекції Доброхотова з бібліотеки Жировицького монастиря, де вони зберігалися щонайменше зі середини XVIII ст.¹³. Василянські “*Щоденники*” належать до типу нарративних (розпо-

¹¹ *Ульяновський В. І.* Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – К., 1992. А з 2010-х років польський Інститут досліджень культурної спадщини Європи (Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy), що діє в Білостоку, під керівництвом д-ра Войцеха Вальчака розпочав масштабний проект з копіювання та оприлюднення в публічному просторі всієї колекції Доброхотова, й частина матеріалів уже опублікована на онлайн-ресурсі “*Repozytorium cyfrowe poloników*” (<https://fbc.pionier.net.pl/details>). Огляд цих матеріалів також подають: *Таурова-Яковлева Т. Г.* Матеріали по истории Белоруссии в Архиве Санкт-Петербургского института истории РАН // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2009. – № 1–2. – С. 203–208; *Walczak W.* Polonika z kolekcji Pawła Dobrochotowa (nr 52) z Instytutu historii Rosyjskiej akademii nauk w Petersburgu // *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej* / Red. W. Walczak, K. Łopatecki. – Białystok, 2010. – Т. 2. – С. 197–239.

¹² Ось їхній перелік: Том 1: “*Collectaneorum Zawadzianorum cum praefico elencho contentorum. Tomus I*”; збірка документів і листів за 1695–1705 і 1710 рр., хронікальні записи відсутні (Научно-исследовательский архив Санкт-Петербургского института истории РАН (далі – Архив СПбИИ). – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 346. – Л. 1–103); Том 2: “*Collectaneorum Zawadzianorum cum indice alphabetico ad finem posito. Tomus 2*”; хронікальні записи за 1711–1713 рр. (Там само. – Ед. хр. 347. – Л. 1–122); Том 3: “*Collectaneorum Zawadzianorum cum indice alphabetico in fine posito. Tomus 3tius*”; хронікальні записи за 1713–1714 рр. (Там само. – Ед. хр. 348. – Л. 1–210); Том 4: “*Collectaneorum Zawadzianorum una cum Actis Protoarchimandritalis Officii inchoate a [d]ie 23 7br[is] Anni 1719 cum indice ad finem posito. Tomus IV*”; хронікальні записи за січень 1718 – серпень 1719 рр. (Там само. – Ед. хр. 349. – Л. 1–215); Том 5: “*Collectaneorum Zawadzianorum cum Actis Protoarchimandritibus cum indice. Tomus V*”; хронікальні записи за серпень 1720 – березень 1724 рр. (Там само. – Ед. хр. 350. – Л. 1–385); Том 6: “*Collectaneorum Zawadzianorum cum Actis Protoarchimandritibus cum indice. Tomus VI*”; хронікальні записи за 1724–1726 рр. (Там само. – Ед. хр. 351. – Л. 1–260); Том 7: “*Collectaneorum Zawadzianorum cum Actis Protoarchimandritibus officio cessantibus a [nn]o [d]ie 16 8br[is] cum indice. Tomus VII*”; хронікальні записи за 1726–1729 рр. (Там само. – Ед. хр. 352. – Л. 1–245); Том 8: “*Collectaneorum Zawadzianorum. Tomus VIII*”; хронікальні записи за 1729–1731 рр. (Там само. – Ед. хр. 353. – Л. 1–219); Том 9: “*Collectaneorum Zawadzianorum. Tomus IX*”; хронікальні записи за 1732 – 23 лютого 1737 рр. (Там само. – Ед. хр. 354. – Л. 1–123). Див. також регестовий опис “*Щоденника*” Завадського у вид.: *Ульяновський В. І.* Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – С. 187.

¹³ Про це свідчить промовистий власницький запис діловою руською мовою: “*Сия Книга естъ з Библиотеки Монастыря Жировицкого Чину С[ва]таго (10) Василия Великого. 1758 Anno подписана*” (Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 347. – Л. 3–15).

відних) джерел, а їхня поява в українсько-білоруських землях в останній чверті XVII ст. засвідчує засвоєння монахами-уніатами західної латинської практики провадження книг понтифікальних чинностей (*libri functionum pontificalium*), що широко застосувалася в Римо-Католицькій і Протестантській церквах та поєднувалася з веденням хронікальних записів інституційного і приватного характеру. Василянське законодавство заохочувало ченців до документування поточної діяльності Чину та його минулого¹⁴. У тій самій колекції Доброхотова, окрім “Щоденника” Завадського, досі неопрацьованими залишаються книги чинностей багатьох інших василянських достойників (секретарів, консульторів, прокураторів, протоігуменів і протоархімандритів)¹⁵.

Автор “Діарія Замойського собору” о. Антоній (Завадський) належав до нового покоління духовної й інтелектуальної еліти Василянського чину та всієї українсько-білоруської Унійної церкви, вишколеного в монашому новіціаті та папських колегіях на ідеалах василянського благочестя, сформованих їхнім засновником Йосифом (Велямином Рутським). Це покоління іноків на переломі XVII–XVIII ст. стало свідком розквіту Чину Святого Василя та початку руського унійного відродження, що поширилось і на новонавернені владцтва Великого східного обряду в українських землях¹⁶. За

¹⁴ На Другій Лавришівській капітулі 1621 р. постановлено, аби “początki zakonu naszego niech będą pisane” (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа (далі – АСД). – Вильна, 1900. – Т. 12. – С. 25). Укладені Йосифом (Велямином Рутським) “Партикулярні правила” також наголошували на необхідності збереження найцінніших актів (“фундаторські грамоти й документи”), котрими мав опікуватися призначений капітулою монах (Підручний П., П’сточко Б. Василянські генеральні капітули від 1617 по 1636 рік [= Capitula Generalia Basilianorum ab Anno 1617 ad annum 1636]. – Рим; Львів, 2017. – С. 417).

¹⁵ Йосифа (Петкевича) за 1684–1685 рр., Корнилія (Любенецького) за 1728–1729 рр., Антонія (Томиловича) за 1733–1736 рр., Василя (Полатила) за 1736–1739 рр., Цезарія (Стебновського) за 1740–1742 рр., Никодима (Карпінського) за 1763–1772 рр. та Сильвестра (Артецького) за 1772–1776 рр. (Архів СРБІИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 325–327, 329, 330, 330-а, 332–334, 355; регестовий опис: Уляновський В. І. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – С. 167, 170–171, 174, 187).

¹⁶ Загальну оцінку релігійній і культурній заангажованості василян у внутрішнє життя Унійної церкви можна знайти в працях: На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі / За ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса. – Вільнюс, 2017 (див. також литовськомовну версію цієї колективної монографії: Kultūrai kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas / Moksliniai red.: A. Bumblauskas, S. Kulevičius, I. Skočiliasas. – Vilnius, 2017); Патрило І. Вклад Василянського чину в життя з’єднаної Київської митрополії (1617–1839) // Belarus, Lithuania, Polonia, Ukraine. International Conference, Rome, 28 April – 6 May 1990. – Lublin; Roma, 1994. – С. 282–289; Стецьук Ю. Чернецтво святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783 рр.): Просопографічне дослідження. – Дрогобич, 2018; Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. – Rzeszów, 2014; Nowicka-Jeżowa A. Udział bazylianów w kształtowaniu kultury chrześcijańskiej na wschodnich Kresach Rzeczypospolitej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1997. – Т. 4–5. – С. 240–251; Vasiliauskienė A. Sv. Bazilijaus Didžiojo ordinas: istorinis kontekstas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos / Red. S. Temčinas, G. Miškinienė, M. Čistiakova, N. Morozova. – Vilnius, 2009. – P. 45–58.

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

даними “*Реєстру монастирів*”, укладеного в травні 1720 р. та вписаного у “*Щоденник*” Завадського¹⁷, напередодні Замоїського собору Святотроїцька провінція Василянського чину нараховувала 55 обителів. З них 21 монастир функціонував у митрополичій архієпархії (в межах Великого князівства Литовського)¹⁸, 14 – в єпархіях на теренах Корони Польської¹⁹, 10 – у берестейській частині Володимирської й Пінській єпархіях²⁰, ще 10 – у Полоцькій архієпархії²¹.

Попри високе ієрархічне становище, про родину і світське життя Завадського відомо небагато²². Він походив з руської священничої родини, що проживала на Берестейщині. Його батько, о. Теодор Завадський, згадується в 1665–1667 рр. як парох унійної парафії в с. Піща, яка входила до складу Володимирсько-Берестейської єпархії (тепер у межах Шацького р-ну Волинської обл.)²³.

Згідно з рукописною “*Метрикою професів Битенського монастиря*”, майбутній протоархімандрит народився близько 1669/70 р., його хресне

¹⁷ “Реєстр” було укладено для визначення величини добровільних внесків (“контрибуції”) від кожної з чернечих спільнот на загальні потреби Василянського чину (Архів СПБІИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 350. – Л. 3 об.). За підрахунками василянського дослідника о. Михайла Ваврика, станом на 1726 р. Святотроїцька провінція нараховувала 73 унійні монастирі, в яких проживало до 300 ченців (див.: *Ваврик М.* Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII–XX ст.: топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979. – С. 15–19), проте ці дані потребують суттєвої джерельної верифікації, оскільки автор часто покликається на застарілу літературу та дуже загальні статистичні дані. Більш достовірною є інформація з-перед 1743 р. про існування в той час у складі Святотроїцької провінції 65-ти василянських монастирів, з яких 10 були архімандріями (Там само. – С. 19–22).

¹⁸ Битенський, Борунський, Браславський, Віленський, Вольнянський, Городненський, Даревський, Жировицький, Казимирівський, Касутський, Лавришівський, Лисківський, Мирський, Новогородоцький, Поставаський, Раківський, Рогачівський, Ружанський, Цепрівський, Черльонський та Ятвизький.

¹⁹ Белзький, Буцацький, Володимирський, Дерманський, Дорогозький, два Дубнівські (Воздвиження Чесного Хреста і Преображення Господнього), Жидичинський, Канський, Кулемчицький, Люблінський, Спаський (на Підгір’ї), Турковицький і Холмський.

²⁰ Антопольський, Берестейський, Більський (на Підляшші), Верхівський, Кам’янець-Литовський, Кобринський, Лепеський, Лещинський, Тороканський і Хомський.

²¹ Доброгорський, Лукштинський, Лукомльський, два Полоцькі (Св. Софії та Свв. Бориса і Гліба), Пустинсько-Вітебський, Пустинсько-Мстиславський Св. Онуфрія, Серочинський, Ушацький і Черейський.

²² На жаль, слід визнати помилковим ототожнення протоархімандрита Завадського із записаним у “*Рукописі*” Лева (Кишки) житієм іншого василянина – Антонія (Завадського), який походив з православної родини Підгір’я та на цей час уже помер у Холмі, адже Кишка укладав життєписи вже померлих своїх співбратів по Чину наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (див. це житіє у: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 421. – С. 290 старої пагінації). Таку помилку, зокрема, допустив: *Wojnar M. M.* De Protoarchimandrita Basilianorum (1617–1804). – Roma, 1958. – P. 278).

²³ Див. біографічну нотатку про цього священника у: *Лісейчыкаў Д.* Святар у беларускім соцыуме: праспаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг. – Мінск, 2015. – С. 252.

ім'я – Олександр (Alexander)²⁴. Мав щонайменше двох рідних братів – старшого Юліана (у миру Іван, 1657–1714/15) та молодшого Казимира (у миру Костянтин, 1671–1712), які також стали ієромонахами Василянського чину²⁵. У 20-річному віці, а саме 19 червня 1689 р., Завадський вступив до Битенської обителі, відбувши тут новіціат, а вже через рік, 20 серпня 1690 р., склав монаші обітниці під іменем Антоній (з того часу зберігся його автограф: “Antonius Zawadzki, Ord. D. V. M., professus”) уже як священник Унійної церкви (“sacerdotis ritus graeci”)²⁶. Після цього він вступив до Віленської єзуїтської колегії, де в листопаді 1691 р. здобув ступінь бакалавра, а на початку липня 1693 р. – магістра, мабуть, продовживши навчання у стінах цього навчального закладу²⁷.

На початку XVIII ст. о. Антоній у тогочасних джерелах фігурує як вікарій (намісник) Битенського монастиря, де знаходився василянський новіціат. У цей час він пережив справжнє потрясіння, пов'язане з подіями Великої Північної війни, коли шведське військо зайняло Битень, вимагаючи від ченців величезну контрибуцію. Для її виплати Завадському довелося у 1706 р. взяти в місцевих євреїв чималу позичку (1200 польських золотих), аби сплатити викуп за монастир²⁸. Отець Антоній брав участь у XXV Новгородської капітулі 1703 р.²⁹, а в протоколах наступної капітулі в Білій

²⁴ Архів СПБІИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 377. – Л. 43–43 об.; *Visitatio monasterii Bytenensis peracta a die 20 octobris 1736* (Österreichische Nationalbibliothek in Wien, Handschriftensammlung. – Series nova (далі – ÖNB Wien). – Cod. SN-3847. – P. 33). З огляду на виявлення автентичних актів про Антонія (Завадського) як ієромонаха Василянського чину, необхідно відмовитися від тези про його походження з Вільна або ж з теренів Віленського воєводства у Литві (див. міркування з цього приводу: *Wojnar M. M. Basilian Scholars and Publishing Houses...* – Fasc. 1–4. – P. 76). Вперше загальні біографічні відомості про Завадського навів василянський хроніст останньої чверті XVIII ст. Ігнатій (Стебельський): *Stebelski Ignacy. Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakonnych powstające czyli Żywoty śś. panien i matek Ewfozyny i Parascewii zakonnic i hegumenij, pod ustawą ś. o. Bazylego Wielkiego w monastyrze Ś. Spasa za Połockiem żyjących, z chronologią i przydatkiem niektórych służących do tego pożytecznych krajowych wiadomości z rozmaitych dziejopisów i pism zebranych.* – Wilno, 1781. – Т. 1. – S. LXXIII–LXXIV (я використав львівське перевидання цього стародруку з 1866 р.).

²⁵ Збереглися їхні житія: *Wielebny ojciec Julian Zawadzki (Diptycha Patrum et Fratrum Ord[inis] S[ancti] Bas[ilii] M[agni]... – К. 82); Wielebny ojciec Kazimierz Zawadzki* (Там само). Біографічні дані про обох братів зібрав: *Лісейчыкаў Д. Базыльяне Літоўскай і Беларускай правінцыі ордэна 1617–1839 гг.: праспаграфічныя студыі* (монографія готується до друку).

²⁶ Архів СПБІИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 377. – Л. 43–43 об.; *Visitatio monasterii Bytenensis peracta a die 20 octobris 1736* (ÖNB Wien. – Cod. SN-3847. – P. 33). Висловлюю щире вдячність д-ру Дзянісу Лісейчиківі з Білорусі (Мінськ), який надав мені інформацію про ці джерела.

²⁷ *Blažejovskij D. Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576–1983).* – Rome, 1984. – P. 164. Див. також: *Wykaz alumnów Seminarjum Papieskiego w Wilnie 1582–1773 // Ateneum Wileńskie.* – 1936. – Т. XI. – S. 262.

²⁸ Цей борг Антоній (Завадський) зумів сплатити лише в 1716 р., давши письмове зобов'язання євреям з Битеня, що поверне їм 800 злотих, позичених у 1706 р. “na szwedów” (Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (далі – РГИА СПб). – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 1171. – Л. 1).

²⁹ АСД. – Т. 12. – С. 155.

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

1709 р. він уже занотований ігуменом Вітебської обителі (в Полоцькій архієпархії). Тоді ж Завадський отримав посаду одного з консулторів (радників) Василянського чину³⁰ та був поставлений ігуменом Святотроїцького монастиря у Вільні (у 1718–1720 рр. йому знову довелося тут урядувати)³¹. Наступного року енергійного ієромонаха перевели “старшим” до Жировичів, і тут він залишався щонайменше до 1714 р., за дорученням протоархімандрита Чину проводячи візитації монастирів. Як консултор Василянського чину, о. Антоній брав участь у зібранні ієрархії в Новгородку в лютому 1714 р., що обрала Лева (Кишку) київським митрополитом³², з яким у Завадського в подальшому склалися дуже непрості взаємини.

Під час Новгородської капітули 1717 р. новий протоархімандрит Чину о. Максиміліан (Вітринський) довірив Завадському уряд генерального вікарія³³, а через два роки, під час скандалу з негідною поведінкою Вітринського, на прохання чернечої спільноти, о. Антоній у вересні місяці на майже десятилітній період (1719–1726 рр., з перервою) очолив Василянський чин³⁴. Упродовж своєї протоархімандритської каденції Завадському доводилося провадити морально, фізично і фінансово виснажливе протистояння з Вітринським і його окремими прихильниками³⁵, домагаючись повернення Чину незаконно привласнених ним коштів, майна і документів. Колишній головний настоятель Чину не змірився з позбавленням його влади і подався до Риму, де ініціював розгляд справи в Конгрегації поширення віри. У 1723 р. на вимогу папської курії Завадський навіть змушений був на деякий час поступитися Вітринському своїм урядом³⁶. І протоархімандрит Завадський, і митрополит Кишка наполегливо апелювали до Апостольського престолу, вимагаючи якнайшвидшого розслідування й покарання о. Максиміліана³⁷.

³⁰ Там само. – С. 159, 162, 170.

³¹ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 2. – Картон 3. – № 189. – Л. 1; Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові, Відділ рукописної та стародрукованої книги. – Ф.: Рукописи латинські. – Ркл-581. – Арк. 5, 11; Ркл-702. – Арк. 4–5; ÖNB Wien. – Cod. SN-3845. – Р. 36; Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией. – Вильна, 1875. – Т. 8. – С. 184–185 (№ 88); 1878. – Т. 9. – С. 56–57 (№ 15); 1880. – Т. 11. – С. 404–405 (№ 129); *Wojnar M. M. De Protoarchimandrita Basilianorum...* – P. 279–280.

³² *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarussiae* / Ed. A. G. Welykyj, P. B. Pidrutchnyj. – Romae, 1979. – Vol. 1. – P. 232 (док. № 133); *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)* / Ed. A. G. Welykyj, P. B. Pidrutchnyj. – Romae, 1981. – Vol. 5. – P. 21, 32, 44–45, 60, 122 (док. № 3, 31, 41).

³³ *Підручний П. В. Историчний нарис законодавства Василянського Чину св. Йосафата (1617–2018)*. – Рим; Львів 2018. – С. 185–186; *Wojnar M. M. De capitulis basilianorum*. – Romae, 1954. – С. 21–22.

³⁴ *Litterae basilianorum...* – Vol. 1. – P. 236–240 (док. № 139–140).

³⁵ Див. матеріали цього розслідування у Римі: *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussiae spectantia* / Ed. A. G. Welykyj (далі – *Acta SCPF*). – Romae, 1954. – Vol. 3. – P. 188–189 (док. № 1003); *Litterae basilianorum...* – Vol. 1. – P. 246–249 (док. № 148–151); *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielorussiae* / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1962. – Vol. 2. – P. 169–173, 183–184, 187–189, 191–192, 198–201 (док. № 640–641, 644–645, 662, 666–668, 673, 685–686).

³⁶ *Litterae basilianorum...* – Vol. 1. – P. 236–240, 248–250, 273–292 (док. № 139–140, 150–151, 170–180).

³⁷ *Epistolae metropolitanarum kioviensium catholicorum: Leonis Kiška, Athanasii Szeptyckij, Floriani Hrebnyckij 1714–1762* / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1959 (далі – *Epistolae Kiška, Szeptyckij, Hrebnyckij*). – P. 64–66 (док. 47–48).

“Казус Вітринського” врешті-решт було розглянуто римськими декастеріями, які організували спеціальне слідство із залученням широкого кола осіб й інституцій³⁸, і екс-протоархімандрит змушений був залишити межі Київської митрополії, подавшись до Швейцарії, де перейшов на кальвінізм.

На Битенській капітулі 1726 р. Антоній (Завадський) зрікся провуду Чинном, задовольнившись посадою спочатку протоконсультора, а згодом консултора оо. василіян та настоятеля монашої спільноти в Тороканах. Наприкінці вересня 1730 р. Завадський переїхав до Битеня на ігуменство (“superior”). Василіянські візитатори, які навідалися сюди в жовтні 1736 р., зауважили, що колишній протоархімандрит веде праведне чернече життя, має великий вплив на формацію молодих новиків і загалом “ex nihil est ad corrigendum”³⁹. За декілька років до своєї смерті (15 березня 1737 р.) о. Антоній навіть отримав королівську номінацію (травень 1733 р.) на вакантну Смоленську унійну архієпархію⁴⁰, однак, з огляду на смерть литовсько-польського монарха Августа II, до хіротонії ієромонаха справа не дійшла. Антоній (Завадський) користувався заслуженим авторитетом в Унійній церкві, Римській курії та католицькому поспільстві Речі Посполитої як пастир, проповідник і вправний адміністратор. Київські митрополити незмінно делегували йому спеціальні папські привілеї (“факультативи”), котрі давали змогу проводити розширену організаційну й душпастирську діяльність. Зокрема, василіянському достойнику дозволялося мати в своєму розпорядженні священників, які сповідали мирянокатоликів обох обрядів – латинського і слов’янсько-візантійського⁴¹.

Окрім 9-томного “Щоденника”, о. Антоній (Завадський) залишив й іншу літературну спадщину. Зокрема, він є упорядником “Соборника, або поменника Битенської церкви”. У 1713 р. Завадський докладно описав переслідування, що їх зазнали його співбрати по Чину на початку Північної війни від російської армії й царя Петра I (той особисто вбив у Полоцьку кількох ієромонахів), та під назвою “*Historia o pozabijaniu bazylianów w Połockiej cerkwi przez cara moskiewskiego, etc. w roku 1705tym dnia 30 junia starego*” надіслав цю наративну оповідь до Риму⁴². Отець Антоній (разом з о. Іваном Олешевським) також є співавтором життєписів померлих ченців Василіянського чину (відомі як “Диптихи” чи “Катафалки”)⁴³, які укладав упродовж

³⁸ Див. відповідне листування та акти Конгрегації поширення віри: Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjae spectantes / Ed. A. G. Welykyj, E. Kaminskyj. – Romae, 1956. – Vol. 1. – P. 127–130 (док. № 61); Litterae S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjae spectantes / Ed. A. G. Welykyj (далі – Litterae SCPF). – Romae, 1956. – Vol. 3. – P. 130–132, 135–143, 146, 148–150, 161–162, 176, 179 (док. № 1198–1200, 1204–1205, 1207–1209, 1215, 1218–1220, 1234, 1254, 1260).

³⁹ Visitatio monasterii Bytenensis peracta a die 20 octobris 1736 (ÖNB Wien. – Cod. SN-3847. – P. 33, 35 v.); Litterae basilianorum... – Vol. 1. – P. 302, 313, 319, 330, 331 (док. № 187, 191, 193, 201–202).

⁴⁰ Epistolae Kiška, Szeptyckuj, Hrebnyckuj. – P. 192 (док. № 23).

⁴¹ Оригінали відповідних митрополичих грамот з червня 1711 р., березня 1725 р., травня 1727 р. і лютого 1730 р. виявлено в: Архив СПбІИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 128. – Л. 1; Ед. хр. 129. – Л. 1–1 об.; Ед. хр. 130. – Л. 1–1 об.

⁴² Monumenta Ucrainae historica / Colleg. Andrej Šeptyckuj, ed. Josyf Slipyj. – Romae, 1968. – Vol. 5. – P. 14–26 (док. № 15).

⁴³ Diptycha Patrum et Fratrum Ord[inis] S[ancti] Bas[ilii] M[agni] Congregationis tit[uli] S[anctissimi] Trinitatis defunctorum ab A. 1686 et non omnium, et non omnino servata

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

1723–1730 рр. У своєму “Слові до читача” він наводить численні відомості біографічного характеру, з яких можемо докладніше простежити його монаше служіння.

“Діарій” Завадського:

типологія, археографічні особливості та наративний зміст

“Діарій Замоїського собору”, що його впродовж 25 серпня – 18 вересня 1720 р. провадив протоархімандрит Василянського чину, належить до писемних наративних джерел, що в ранньомодерній Україні набули значного поширення в середовищі духовної й світської еліти як звична літературна практика⁴⁴. Водночас, як і весь “Щоденник” Завадського, “Діарій” також є публічно-правовим актом і складовою офіційної документації Василянського чину, де реєструвалися понтифікальні (протоархімандричі) чинності його головного настоятеля та інші справочинні акти, що автоматично набували офіційного статусу. Іншими словами, аналізований нами документ можна кваліфікувати і як его-джерело біографічного змісту, і як реєстраційну книгу вхідної та вихідної кореспонденції, що мала приватний і публічний характер. Хроніка Замоїського собору дотримується певної хронологічності, тобто послідовності записів, що провадилися зазвичай від першої особи, та в своїй наративній частині має виразний відбиток суб’єктивності й навіть емоційності, особливо в оповідях про контакти з тогочасним главою Унійної церкви та папським нунцієм – головними дійовими особами собору 1720 р.

У “Діарії Замоїського собору” всі документи та хронікальні записи датовано за григоріанським календарем. Провадив “Діарій” особисто о. Антоній

annorum serie, collecta a R.mo Joanne Olszewski, consultore Ordinis, superiore Torokanensi, continuata vero per Reverendissimum Antonium Zawadzki, exprotoarchimandritam, consultorem et superiorem Torokanensem usque ad annum 1730 (Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей (далі – РНБ СПб). – Ф.: Польскоязычные документы. – Ф. І. – № 47. – Л. 3–149 об. Різні редакції та списки цих василянських життєписів зберігаються у: Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 266, 285, 305, 324–327, 361, 363.

⁴⁴ Нещодавно побачило світ науково-популярне видання таких щоденників: Малі українські діарії XVII–XVIII століть / Упоряд., вступ. ст. й комент. В. Шевчук. – К., 2015. Типовим прикладом світської хроніки є “Діаріуш” гетьмана Пилипа Орлика за 1720–1733 рр. (див.: Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім’я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Факсимільне видання. – К., 2013. – Т. 1–5), а з-поміж численних книг понтифікальних чинностей і приватних хронікальних записів православної та унійної ієрархії цього періоду в науковий обіг уведено власний записник київського митрополита Петра (Могили) за 1628–1632 рр., “Записник” перемишльського владики Юрія (Винницького) за 1706 р., хроніку білгородського архієрея Йоасафа (Горленка) за 1740–1744 рр., “Щоденники” холмських єпископів Максиміліана (Рила) і Порфирія (Важинського) (нотатки другої половини XVIII – початку XIX ст.) та “Домашню історію” львівського владики Петра Білянського за 1779–1786 рр. (Андрусак М. Записник митр. Юрія Винницького з 1706 р. // Записки ЧСВВ. – 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 180–204; Жиленко І. В. Записки святителя Петра Могили. – К., 2011; Крип’якевич І. Мемуари українців XVI–XVIII ст. // Стара Україна. – 1924. – № 9–10. – С. 130–131; Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упоряд. та іст. нарис І. Скочиліяса. – Львів, 2006. – С. 196–219 (фрагмент щоденника Білянського за 1781–1785 pp.); Petruszewicz A. Wiadomość o Diariuszu, czyli dzienniku ks. Porfirego Ważyńskiego (biskupa Chełmskiego) od roku 1780 do 1804 // Przegląd Archeologiczny. – 1882. – № 1. – S. 24–43; 1883. – № 2. – S. 43–72).

(Завадський), і тільки копія листа префекта Конгрегації поширення віри до митрополита Лева (Кишки)⁴⁵ була вписана іншим, чітким каліграфічним почерком, ймовірно, його особистим секретарем о. Патрикієм (Жиравським). Між аркушами 13 і 15 “*Діарія*” вклеєно незасвідчену копію розпорядження (декрету) Завадського про активізацію ієромонахами душпастирської праці із катехизації християнського люду на теренах Київської митрополії, що було надіслане із Замостя 16 вересня 1720 р. всім настоятелям василіянських монастирів⁴⁶. З огляду на тогочасну канцелярійну практику оо. василіян, копію цього декрету міг виготовити тогочасний секретар Чину о. Антоній (Томилович).

Записи в “*Щоденнику*” велися скорописом (коричневим чорнилом), недбалим почерком, майже виключно латинською мовою, і тільки тематичні заголовки нотаток і актів (31 такий запис), а також три документи – “*Пам’ятка*” про Бучацьку фундацію, “*Derelicta*” (перелік майна померлого монаха) та вже згадуваний декрет Завадського в справі катехизації – виконані польською мовою. Кожен із хронікальних записів чи актів пронумерований латинськими літерами a, b, c, d (і т. д.). Поля аркушів означені прямими лініями, на деяких сторінках простежуються сліди чорнильних плям (арк. 7, 7 зв., 8, 8 зв., 15). Окремим нотаткам й актам давалися заголовки (зазвичай польською мовою) на полях рукопису, що їх автор робив “заднім числом”, уже після заповнення “*Діарія*”. Про це виразно свідчить пізніша вказівка – коментар Завадського біля запису від 9 вересня 1720 р., що одна із грошових транзакцій, котра розглядалася на соборі, була позитивно вирішена наступного року: “*Ale się potym wróciła [summa] w roku 1721, his pagina 201b*”⁴⁷.

Таким чином, Завадський уточнював і коригував свій “*Щоденник*”. Підтвердженням цьому є численні коректорські правки протоархімандрита (зокрема щодо дат, арк. 9 та ін.) на полях рукопису та закреслені фрагменти тексту (арк. 6 зв., 7, 7 зв.), які він вважав неактуальними чи помилковими або неважливими. Напр., на арк. 10 зв. викреслено (замальовано) цілий фрагмент речення з двох рядків з інформацією про відсутність соборової сесії 29 серпня “через чуму та через нездужання Високопреосвященного владики митрополита”⁴⁸. Коли ж після перегляду своїх хронікальних записів о. Антоній виявив, що під датою 10 вересня (арк. 12) він помилково навів інформацію про хіротонію Теофіла (Годєбського), яка вже фігурувала в наративному описі цієї події під 8 вересня (коли насправді й відбулися єпископські свячення Годєбського), то викреслив цей фрагмент “*Щоденника*”⁴⁹. Щоправда, другий (викреслений) запис хоч наративно і повторює перший, усе ж містить уточнюючі дані про місцевого латинського каноніка, учасника хіротонії, що той – “ординарний проповідник замойський”.

Щодо достовірності й точності наведеної в “*Діарії*” інформації, то ретельне зіставлення цих даних із наративом діянь і постанов Замойського

⁴⁵ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 350. – Л. 9.

⁴⁶ Там само. – Л. 14.

⁴⁷ Там само. – Л. 11 об.

⁴⁸ Там само. – Л. 10 об.

⁴⁹ Там само. – Л. 12.

Невідомий опис діянь Замоївського собору Унійної Церкви 1720 року...

собору, опублікованих Конгрегацією поширення віри у Римі 1724 р.⁵⁰, виявило цілковиту збіжність щодо дат і персоналій. Винятком є хіба що помилкове датування автором початку другої урочистої сесії собору 2 вересня, хоча насправді її було відкрито на день раніше⁵¹. Так само відповідають тогочасним реаліям й описи Завадським численних подій у рамках собору, свідком чи учасником яких він був. Про це серед іншого свідчить зміст життя однієї з ключових постатей собору – митрополита Лева (Кишки), укладеного о. Антонієм на початку 1730-х років. У ньому василіянський протоархімандрит, імовірно використовуючи свої нотатки з 5-го тому “Щоденника”, скрупульозно повторює тематику і хронологію його взаємин з главою Унійної церкви⁵², що були викладені в “Діарії Замоївського собору”.

Записи “Діарія” за 25 серпня – 18 вересня мають переважно наративний характер, водночас сюди було вписано й декілька актів та “пам’яток” (інформаційних довідок) офіційного справочинного змісту. За своїм змістом ця частина “Щоденника” о. Антонія (Завадського) охоплює:

- 1) хронікальні записи про поточні події в період Замоївського собору;
- 2) документи й кореспонденцію Римської курії та Василіянського чину;
- 3) офіційні розпорядження протоархімандрита в адміністративних, господарських, душпастирських і фінансових справах;
- 4) розлогі описи соборових сесій, засідань, зустрічей і нарад, а також чинностей, котрі здійснював Завадський як протоархімандрит Василіянського чину.

Хронікальні записи

Три чверті обсягу “Діарія” заповнено нотатками, пов’язаними з виконанням Антонієм (Завадським) обов’язків головного настоятеля Василіянського чину та з його особистими контактами з іншими соборовими отцями, передовсім апостольським нунцієм Джіроламо Грімальді, главою Унійної церкви Левом (Кишкою) і численними архімандритами й ігуменами. За своїм змістом ці наративні записи фіксують:

- отримання о. Антонієм кореспонденції з різних монастирів і резиденцій Святотроїцької провінції Чину та від генерального прокуратора оо. василіян у Вічному Місті (з Варшави, Вільна, Любліна, Мінська, Ракова, Рима, Рогачева і Торокан);
- відправлення із Замостя окремих ченців на навчання до папських колегій в Оломоуці та Римі;
- робочі наради з нунцієм, митрополитом, владиками та архімандритами й ігуменами;
- приватні й офіційні зустрічі з духовенством і представниками світської еліти (зокрема з графом Потоцьким 28 серпня);
- конфлікт з кандидатом на Пінську катедру о. Теофілом (Годебським);
- справу загальноєпархіальної семінарії та коштів на її утримання;

⁵⁰ Див.: Synodus provincialis Ruthenorum habita in Civitate Zamosciae anno MDCCXX. – Romae, 1724.

⁵¹ Ibidem. – Р. 52–53.

⁵² Архив СПБИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 324. – Л. 66 об. – 68 об.

- дискусію з апостольським нунцієм і київським митрополитом щодо юрисдикції протоархімандрита Василянського чину над архімандритами;
- проєкт об'єднання монастирів “нової унії” в одне згромадження та статус давніх василіянських обителів Волині й Холмщини.

*Документи Римської курії і Василянського чину
та інформаційні “пам’ятки”*

Оскільки “Щоденник” Завадського є також книгою понтифікальних чинностей протоархімандрита Василянського чину, то цілком очікувано натрапляємо тут на вписи різноманітних документів та офіційних листів. Серед них виявляємо такі:

– *Реєстр (“Derelicta”) речей померлого в липні 1720 р. ієромонаха Мінської обителі Йосифа (Чижевського)*. Цей документ цікавий тим, що містить скрупульозний перелік особистого майна (насамперед одягу і незначних сум кишенькових коштів) ченця Василянського чину першої чверті XVIII ст., зокрема богослужбових книг (нотолінійних текстів (“Мутен”), віленського Півуставу і Псалтиря), якими в повсякденні користувався цей послушник з Мінська. Як впливає з “Реєстру”, василіяни в цей час практикували роздачу особистого майна померлих іноків іншим співбратам Чину.

– *Лист префекта Конгрегації поширення віри о. Джузеппе Сакріпанте до митрополита Лева (Кишки) від 8 червня 1720 р. у справі о. Максиміліана (Вітринського)*. Упис цієї епістолії в “Щоденник” Завадського не випадковий, адже під час Замоїського собору його учасники докладно розглядали (зокрема 12 вересня) численні зловживання відстороненого від протоархімандритства в червні 1719 р. о. Вітринського. Він не змирився з позбавленням його уряду головного настоятеля Чину і подався до Риму, де ініціював розгляд справи в Конгрегації поширення віри. Зі середини лютого 1720 р. “казус Вітринського” почав активно вивчатися папською курією, що організувала спеціальне слідство із залученням широкого кола осіб й інституцій, серед іншого намагаючись з’ясувати долю василіянських документів, які Вітринський, по дорозі до Вічного Міста, залишив в оо. єзуїтів у Кракові⁵³.

І протоархімандрит Завадський, і митрополит Кишка в першій половині 1720 р. неодноразово апелювали до Риму, вимагаючи якнайшвидшого розслідування і покарання о. Максиміліана⁵⁴. Тож у своєму листі від 8 червня 1720 р., вписаному в “Щоденник”, префект Конгрегації інформує митрополита, що отримав акти розслідування зловживань Вітринського (насамперед йшлося про безконтрольну розтрату василіянських коштів), та обіцяє допомогти виявити незаконно вилучені з василіянського архіву вивезені за межі Київської митрополії фундаційні акти унійних монастирів, запевняючи Лева (Кишку) в тому, що в цій справі Римська курія винесе справедливий присуд. Наприкінці червня того ж року секретаріат Конгрегації поширення віри

⁵³ Див. відповідне листування та акти Конгрегації поширення віри: *Congregationes Particulares...* – Vol. 1. – P. 127–130 (док. № 61); *Litterae SCPF.* – Vol. 3. – P. 130–132, 135–143, 146, 148–150, 161–162, 176, 179 (док. № 1198–1200, 1204–1205, 1207–1209, 1215, 1218–1220, 1234, 1254, 1260).

⁵⁴ *Epistolae Kiška, Szeptyckyj, Hrebnyckyj.* – P. 64–66 (док. № 47–48).

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

інформував, що отримав цілий стос документації від генерального прокуратора у Римі, київського митрополита і василіянського протоархімандрита, і в переддень Замоїського собору ці матеріали активно вивчалися й обговорювалися в римських декастеріях⁵⁵.

– Довідки (“пам’ятки”) про канонічний статус Бучацького монастиря і Мінської архімандрії та інформація про уряд протоархімандрита. Питання про статус Бучацького монастиря з’явилося в “Щоденнику” з огляду на складний процес входження цієї новозаснованої в 1717 р. василіянської обителі до складу Литовської (Святотроїцької) провінції Чину. Це було прецедентом для тогочасної Київської митрополії, адже вперше в історії Львівської єпархії розташована на її території обитель переходила під юрисдикцію не місцевого унійного владики, а василіянського протоархімандрита. Іншою проблемою були складнощі з легітимізацією фундаційного акту і грошової легації белзького воєводи Стефана Потоцького (1652–1726/1727), чому опиралися обидва католицькі архієреї Львова – унійний і латинський (покликаючись на правила Тридентського собору). Тому для полагодження цього казусу Антоній (Завадський) 28 серпня зустрічався з графом Потоцьким у Замості, задалегідь уклавши в своєму “Щоденнику” інформаційну довідку про Бучацьку фундацію.

Натомість поява в “Щоденнику” Завадського “пам’ятки” про Мінську Вознесенську архімандрію віддзеркалює складні внутрішні процеси у Василіянському чині, пов’язані із завершальним етапом назагал успішної боротьби його проводу з інститутом архімандрій у структурі Чину. Після заснування у 1617 р. Віленської Святотроїцької провінції василіяни успадкували традицію обрання архімандритів настоятелями впливових і багатих монастирів. Вони мали дуже широкі повноваження, фактично не підпорядковувалися протоархімандритам, і їхня номінація, згідно з тогочасною практикою “права патронату”, здійснювалася особисто монархами Речі Посполитої, зазвичай без погодження з головним настоятелем. Починаючи з Жировицьких капітул 1675 і 1679 рр., Василіянський чин наполегливо домагався ліквідації інституту архімандрій і на початок XVIII ст. мав у цьому певні успіхи (зокрема, позбавлено цього статусу Віленський монастир)⁵⁶. Водночас у такому розвитку подій не була зацікавлена ані королівська влада, котра втрачала свій вплив на призначення василіянських достойників (Варшавський генеральний сейм неодноразово ухвалював конституції про відновлення в Унійній церкві архімандрій), ані численні кандидати на архімандритство з числа католицької шляхти латинського і східного обрядів, яких вабили престижна духовна кар’єра і багаті бенефіції. Саме до цього грона осіб належав о. Августин (Лебецький), вітебський ігумен і претендент на уряд мінського архімандрита.

Всупереч рішенням Новгородської василіянської капітули 1719 р., що поновила четверту василіянську обітницю не домагатися жодних церковних урядів⁵⁷, о. Августин, застосовуючи симонійні практики, з власної ініціативи

⁵⁵ Litterae SCPF. – Vol. 3. – P. 154, 156, 167 (док. № 1226, 1230, 1241).

⁵⁶ На перехресті культур... – С. 131–132; Kultūrų kryžkelė... – P. 110–111.

⁵⁷ Підручний П. В. Историчний нарис законодавства... – С. 187–189; Wojnar M. M. De capitulis basilianorum. – P. 22.

“організував” відновлення статуту архімандрії Мінського Вознесенського монастиря, без погодження з унійною ієрархією отримав королівський привілей на Пінську єпископію та домовився з колятором Вітебської обителі про своє довічне ігуменство в цій чернечій спільноті. Користаючи з прихильності митрополита Лева (Кишки), який увів о. Августина в коло своїх найближчих помічників, номінувавши мінським офіціалом (генеральним намісником), та, всупереч волі протоархімандрита Завадського, він домігся під час Замойського собору (16 вересня) від Кишки письмового дозволу на свою хіротонію мінським архімандритом. Не погодившись із цим рішенням, Завадський викликав Любенецького на суд та ще в часі собору особисто склав у канцелярії Апостольської нунціатури протестацію супроти самовільних дій о. Любинецького⁵⁸, заздалегідь підготувавши у своєму “Щоденнику” відповідну довідку про канонічний статус Мінського Вознесенського монастиря.

Іншу протестацію супроти Любинецького в середині грудня 1720 р. до Віленської латинської консисторії від імені секретаря Василянського чину о. Антонія (Томиловича) подав о. Іраклій (Лемешевський), прокуратор Святотроїцького монастиря у Вільні⁵⁹. 1 липня 1722 р. Завадський разом з іншими провідниками Василянського чину знову подали скаргу на Августина (Любенецького) про відсторонення його від уряду вітебського ігумена та мінського митрополичого офіціала⁶⁰. У наступні роки цю справу розглядали Конгрегація поширення віри, Апостольська нунціатура у Варшаві⁶¹ та Битенська василянська капітула 1726 р., яка затвердила його на посаді архімандрита (очолював Мінську обитель аж до 1750 р.), зобов’язавши натомість сплачувати більші внески на потреби головної управи Чину. Однак ще довго ця справа залишалася неврегульованою, й провід Василянського чину не полишав спроб позбавити Любенецького всіх церковних урядів⁶².

Соборові діяння в інтерпретації протоархімандрита

Підготовка до собору

Як засвідчує наратив 5-го тому “Щоденника” о. Антонія (Завадського), василянський протоархімандрит ретельно готувався до участі в Замойському провінційному соборі. Ще 6 серпня 1720 р., виїжджаючи з Жировичів, він узяв із собою з бібліотеки місцевого монастиря 13 книг догматичного, еклезіологічного, канонічного і полемічного змісту, що мали стати для нього

⁵⁸ Litterae basilianorum... – Vol. 1. – P. 265–266 (док. № 163).

⁵⁹ Ibidem. – P. 267–269 (док. № 164).

⁶⁰ РГИА СПб. – Ф. 823. – Оп. 3. – Д. 1211. – Л. 1–9.

⁶¹ Litterae SCPF. – Vol. 3. – P. 209, 211, 215, 224–227 (док. № 1300, 1303, 1311, 1324, 1327).

⁶² Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 2. – Картон 15. – № 4/30. – Л. 1–3; Archivio Storico “De Propaganda Fide” – Congregazione per Evangelizzazione dei Popoli (Vaticano) (далі – Archivio Storico SCPF). – Scritture, riferite nei Congregazioni Generali. – Vol. 637. – Fol. 506–506 v.; Acta SCPF. – Vol. 3. – P. 200–201, 205–207, 209–210 (док. № 1017, 1022, 1026); Epistolae Kiška, Szeptyckuj, Hrebnyckuj. – P. 16–17, 76–77 (док. № 5, 57); Litterae basilianorum... – Vol. 1. – P. 256–269 (док. № 161–164); Supplicationes Ecclesiae... – Vol. 2. – P. 176–179, 189–191 (док. № 653, 656, 669–671); Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 168.

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

підручною довідковою лектурою під час обговорення й ухвалення важливих для Чину св. Василя Великого рішень у Замості. Прикметно, що з-поміж кільканадцяти фоліантів з Жировицької книгозбірні лише дві книги полемічного характеру – “*Perspectiwa*” конвертита Касіяна (Саковича) 1642 р. та “*Zwiercadło, albo Zaslona*” пінського унійного владики Пахомія (Оранського) 1645 р., були написані авторами-русинами з Київської митрополії. Натомість решта 11 кодексів належали до латинської інтелектуальної традиції та репрезентували посттридентське богослов'я і канонічне право Римо-Католицької церкви⁶³. Хоча деякі з них, як-от наукове видання грецького “Євхологіону” домініканця Жана (Якова) Гоара (мабуть, паризьке видання 1647 р.) чи три трактати про Східну церкву грецького богослова-католика, випускника Папської колегії Св. Атанасія у Римі Лева Алація (Leonis Allacii, 1586–1669)⁶⁴, і були кращими тогочасними взірцями літератури про візантійське християнство. Для порівняння, інший учасник Замоїського собору, о. Партеній (Ломиковський, 1654–1729), архідиякон Львівської Святоюрської катедри та ігумен Підгорецького й Золочівського монастирів, з-поміж літургійних книг взяв із собою до Замостя віленське видання унійного “Службника” 1617 р.⁶⁵.

Вийшовши 6 серпня з Жировицького монастиря, Завадський по дорозі до Замостя відвідав декілька василіянських обителів. 17 серпня він ночував під Яблечною, через два дні вже був у Холмі, а 20 числа подався до Володимира

⁶³ Латинськими кодексами, що їх взяв до Замостя о. Антоній (Завадський), були: два томи трактату італійського абата Асканіо Тамбуріні, опубліковані в Кельні (*Tamburini Ascanio. De iure Abbatum et aliorum praelatorum tan regularium quam secularium.* – Coloniae Agrippinae, 1691. – Vol. 1–2); ймовірно паризьке видання коментарів Йоана Зонара († після 1159) до канонів Східної церкви (Joannis Zonarae Commentarii), тогочасний кодекс канонів Римо-Католицької церкви (Corpus Iuris Canonici), збірник соборових декретів доктора богослов'я з Падуї Людовічі Баїла (*Ludovici Bail. Summa conciliorum omnium ordinata, aucta, illustrata ex Merlini, Joverii, Baronii, Bini, Coriandoli, Sirmundi, aliorumque collectionibus, ac manuscriptis aliquot, cum annotationibus, et controversiis partim dogmaticis, partim historicis, ac verborum indice locupletissimo.* – Patavii, 1701. – Vol. 1); літургійний трактат латинського єпископа Гульєйма Дуранді, опублікований у французькому м. Ліон (*Durandi Gulielmi. Rationale divinarum officiorum, Nunc recens utilissimis Adnotationibus illustratum. Adjectum fuit praeterea aliud Diuinarum Officiorum Rationale ab Ioanne Beletio Theologo Parisiensi, abhinc ferè quadringentis annis conscriptum, ac nunc demum in lucem editum. Cum duplici, uno prioris, altero posterioris Rationalis Indice locupletissimo.* – Lugduni, 1672), та богословську працю апостольського протонотарія, консультора однієї з папських Конгрегацій Августина Барбози (*Barbosae Lusitani Augustini. Summa apostolicarum decisionum, extra ius commune vagantium.* – Genevae, 1650) (Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 350. – Л. 2).

⁶⁴ Це такі трактати: *De aetate, et interstitiis in collatione ordinum etiam apud Graecos servandis ad eminentissimum Principem Franciscus Mariam Brancatium.* – Romae, 1638; *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione libri tres...* – Coloniae Agrippinae, 1648; *De Octava Synodo Photiana.* – Romae, 1662 (інше видання: 1666).

⁶⁵ “Służebników znowu dwa druku Wileńskie[go] in folio, z tych jeden w J[ego] M[ości] o[jca] archidyakona, co wziół do Zamoscia na synod, y do tych czas nie oddał” (Regestr ozdoby Cerkwi Kathedralney spisany w tejez kathedrze Ś[więteg]o Jerzego Lwowskiej spisany w roku 1719 (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Од. зб. 129. – Арк. 42). Висловлюю щире вдячність д-ру Іванові Альмесу з Українського католицького університету, що вказав мені на цей запис.

на Волині на зустріч з митрополитом Левом (Кишкою). У Володимирі протоархімандрита поінформували про зміст отриманого з Риму проекту постанов майбутнього провінційного собору (“circa informationes actus synodalis”). Тоді ж, мабуть, відбулося і неформальне обговорення цих римських пропозицій за участі глави Унійної церкви і його оточення та василіянських достойників. Під час перебування у Володимирі о. Завадський спільно з митрополитом, як випливає зі “Щоденника”, займалися пошуком коштів для відправлення молодих кліриків з Чину на богословські студії в папських колегіях. 23 серпня о. Антоній разом з Левом (Кишкою) подався на собор, по дорозі відвідавши Грубешів (наступного дня до їхнього пошту доєдналися полоцький архієпископ, холмський владика і черейський архімандрит). До Замостя Завадський прибув 25 серпня у супроводі милецького настоятеля Інокентія (Пиговича)⁶⁶.

Упродовж 26 серпня – 17 вересня василіянський протоархімандрит щоденно описував діяння Замойського собору, хоча ці записи нарративного характеру займають лише чверть від усього тексту “Діарія” – близько п’яти сторінок. Попри невеликий обсяг, соборові нотатки є надзвичайно важливими, адже вони містять унікальну, в жодному іншому джерелі не повторювану (в т. ч. в офіційному виданні актів собору, здійснених римською курією в 1724 р.) інформацію про перебіг Замойського зібрання. Загалом наведені о. Завадським дані охоплюють:

- урочисті соборові сесії (26–28 серпня, 1–2 і 17 вересня);
- закриті (приватні, внутрішні) соборові сесії;
- публічні понтифікальні й інші еклезіальні чинності (урочистий в’їзд нунція і митрополита до Замостя⁶⁷, архієрейські Літургії, хіротонія пінського владика Теофіла (Годебського), номінація о. Августина (Любенецького) на архімандрита мінського);
- робочі наради й дискусії між соборовими отцями.

Урочисті соборові сесії

Аналіз “Діарія” засвідчує, що із 23-х соборових днів засідання (сесії) не відбувалися майже в половині з них – 29–30 серпня та 4, 7, 9 і 12–16 вересня. Одними з причин такої фрагментарності в динаміці собору була загроза поширення чуми в Замості та стан здоров’я київського митрополита і василіянського протоархімандрита, які часто хворіли, через що соборові сесії відміняли або пересували в часі⁶⁸. Натомість три урочисті сесії, про які відомо з римського видання *Synodus provincialis Ruthenorum*, що вони відбулися 26 серпня, 1 вересня і 17 вересня 1720 р.⁶⁹, Завадський описує по-різному, залежно від свого зацікавлення їхньою програмою та особистої участі в них. З іншого нарративного джерела, укладеного протоархімандритом, відомо, що через недугу він не мав змоги взяти участь в останній урочистій серії собору

⁶⁶ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 350. – Л. 2–6 об.

⁶⁷ Там само. – Л. 6.

⁶⁸ Там само. – Л. 6 зв.

⁶⁹ Про ці три урочисті сесії інформує римське видання актів Замойського собору: *Synodus provincialis Ruthenorum...* – Р. 41–52 (перша сесія), 52–54 (друга сесія), 54–55 (третя сесія).

та вплинути на зміст ухвалених там постанов: “І я, і мій секретар, разом важко захворівши, не могли бувати більше на сесіях, ані на останній, коли читалися акти собору і підводилися підсумки (тому я не знав про жодні декрети собору, аж з канцелярії нунція автентичні копії цілого собору отримав)”⁷⁰.

Перша урочиста сесія, як повідомляє о. Антоній, тривала не один день, а три дні поспіль – з 26 по 28 серпня, причому в різних місцях – у парафіяльному храмі, в домі митрополита та в резиденції папського нунція. На жаль, ця сесія представлена в “*Діарії*” дуже стислими хронікальними записами, з яких усе ж довідуємося, що вона була припинена через загрозу епідемії чуми в місті, хворобу Лева (Кишки) та “пошту”, котра в ті дні надійшла учасникам собору (згідно з тогочасною комунікативною практикою, отримувачі листів відразу ж відписували їх авторам, аби встигнути відправити кореспонденцію тим самим поштовим “поїздом” (каретою або ж диліжансом)).

Друга урочиста сесія, що початково планувалася на суботу 31 серпня, знову ж таки через занедужання глави Унійної церкви була перенесена на неділю 1 вересня. Як випливає з “*Діарія*”, вона тривала два дні – з 1 по 2 вересня, у резиденції апостольського нунція Грімальді. Василіянський архімандрит докладно описує одне із засідань цієї сесії, що відбулося 2 вересня в унійному Миколаївсько-Покровському храмі Замостя під головуванням папського нунція. Сесія розпочалася читаною Службою Божою; її відправив київський митрополит. Під час служби з проповіддю до соборових отців на тему християнського милосердя до ближнього і зцілюючого прощення (Мт. 18, 34) звернувся молодий вихованець Папської грецької колегії Св. Атанасія о. Спиридон (Яхимович), василіяннин, який тільки-но повернувся з навчання у Римі. Після Літургії розпочалася власне соборова сесія. “*Діарії*” подає унікальні дані про особливості проведення засідання, адже спеціального чину соборування для провінційного собору в Унійній церкві розроблено не було.

Як інформує Завадський, для нунція як протоса (голови) собору було приготовано трон, навколо якого возсідали “митрополит та архієпископи у своїх мантіях і митрах”, а обабіч них, у просторі нави храму, стояли владики та інші представники вищого духовенства, інші ж “присяжні розмістилися на хорах”. Обговоренню порядку денного другої урочистої сесії собору передували пісенспіви з “Архієретикону” “за рубриками” (їх виконали клірики нунція), а також читання дияконом уступу з Євангелія “Оце я посилаю вас” (Мт. 10, 16). Після цього один з василіянських архімандритів з Волині зачитав присутнім три документи – папські булли “*На вечері Господній*” (“*In Coena Domini*”) і “*Єдинородний Син Божий*” (“*Unigenitus*”) та конституцію папи Григорія XIV (1590–1591) “*Про церковний імунітет*” (“*De immunitate Ecclesiastica*”) від 28 травня 1591 р.⁷¹. Після виголошення цих конфесійно

⁷⁰ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 324. – Л. 68.

⁷¹ Діяльність цього папи добре вивчена; див., зокрема: *Castano L. Gregorio XIV, Niccolo Sfondrati 1535–1591. – Torino, 1957; Facini M. Il pontificato di Gregorio XIV su documenti inedita. – Roma, 1911; Pastor L., von. Storia dei papi dalla fine del Medio Evo. – Roma, 1955. – Vol. 10. – P. 535–575.*

важливих для Римської курії документів окремі, не названі по імені учасники собору публічно склали католицьке Ісповідання віри (очевидно, йдеться про новоприбулих на собор учасників та тих соборових отців, які з різних причин не зробили цього раніше). Завершилася 2-га урочиста соборова сесія спільною трапезою, організованою митрополитом Кишкою.

Наступна, *Третя урочиста сесія* була проголошена на суботу 7 вересня, однак вона не відбулася (о. Завадський не пояснює, чому), і прикро вражені цією новиною окремі ченці Василянського чину залишили Замостя, не прощавшись навіть зі своїм протоархімандритом. Соборовим отцям довелося чекати аж десять днів на відкриття останньої урочистої сесії собору, про яку “*Діарій*” подає дуже скупі відомості: що це засідання відбулося в місцевій унійній церкві; що на ньому були підписані акти провінційного зібрання нунцієм, руськими владиками та архімандритами; що того ж дня київський митрополит, перемишльський і холмський єпископи “і майже всі архімандрити” залишили Замостя.

Наявні непорозуміння щодо першості між генеральним настоятелем і багатьма архімандритами унеможливили апробацію постанов собору багатьом прелатам Василянського чину, і лише наступного дня, 18 вересня (за посередництвом Джіроламо Ґрімальді), майже всі вони поставили свої автографи під замойськими постановами. Відмовився від письмового засвідчення актів собору лише о. Йосафат (Яхимович), архімандрит толочинський, – очевидно, не з догматичних чи еклезіальних рацій, а з огляду на конфлікт щодо ієрархічної першості з протоархімандритом Завадським, який уже підписав усі необхідні документи.

Закриті (внутрішні) соборові сесії

Окрім додаткових відомостей про урочисті сесії, іншою важливою інформацією “*Діарія*” є повідомлення василянського протоархімандрита про закриті внутрішні (“приватні”) сесії. Вони мали робочий напівформальний характер, і тут обговорювалися проекти постанов собору та вирішувалися адміністративні питання. Завадський докладно описує чотири таких “приватних” сесій, що відбулися 5, 6, 10 і 11 вересня. Очевидно, сесії скликалися і в інші дні; нотуючи ті чи інші соборові засідання чи наради, протоархімандрит не завжди вказував їхній офіційний статус. Тільки щодо 9, 14, 15 і 16 вересня він виразно зазначив, що в ці дні “соборові сесії припинено, [і] я хворію”⁷².

На першій з відомих закритих сесій 5 вересня розглядали розділи про ієромонахів і ченців, про парохів та про семінарію, а також заторкували дражливу справу першості між протоархімандритом й архімандритами Василянського чину, що виринула у зв’язку з необхідністю всім учасникам собору підписати Ісповідання віри. Натомість “приватну” сесію 6 вересня присвятили проблемі канонічного статусу сестер монахинь з волинських єпархій та присутності в літургійному календарі свята Співстраждання Богородиці і пошанування блаженного Йосафата (Кунцевича)⁷³. На тій самій

⁷² Архив СПБИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 350. – Л. 13 об.

⁷³ Там само. – Л. 10.

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

сесії кілька ігуменів (зокрема почаївський, який не згадується в офіційних актах собору) і два представники Львівського ставропігійного братства склали католицьке Ісповідання віри.

10 вересня відбулася чергова закрита соборова сесія, на якій ішлося про грошовий внесок єпархій і монастирів на семінарію для світського кліру, і від “Високопреподобного протоархімандрита” вимагалось підтримати цю ініціативу ієрархії. Іншою дискусійною справою було обговорення “кар’єризму” о. Любенецького, який одночасно претендував на Пінську катедрю і Мінську архимандрію. Надзвичайно інтригуюча інформація походить із *соборової сесії 11 вересня*, що була спеціально присвячена розгляді лише одного питання – потребі “зупинити поширення книжки Касіяна Саковича проти обрядів греків і русинів”⁷⁴. Жодне інше джерело не згадує обговорення Замоїським собором полемічного трактату “*Перспектива*”, поява якого в 1642 р. мала далекосяжні наслідки для етосу київського християнства. Претекстом до обговорення соборовими отцями цієї книги могла бути ініціатива Кам’янецької римо-католицької капітули “передрукувати цю глузливу книжку”, про що з обуренням писав у “*Діарії*” Антоній (Завадський). Іншими темами соборового обговорення в цей день були “пости в грецькому обряді”, утиски русинів від латинського кліру та утримання єпархіальних семінарис-тів коштом Василіянського чину, на що протоархімандрит не погодився.

Однією з важливих тем порядку денного Замоїського собору, яка розглядалася на різних його сесіях і спричиняла жваві дискусії, була справа утримання спільної семінарії для навчання майбутніх священників. Попередник Лева (Кишки) на митрополичому престолі, Юрій (Винницький, 1700–1713), намагався заснувати окремих духовний навчальний заклад. Він навіть виділив для кліриків дім при катедрі в Перемишлі та записав у 1712 р. майбутній семінарії 40 000 польських золотих. Проект передбачав, що духовну опіку над семінарстами та викладання забезпечать вишколені в папських колегіях отці василіяни⁷⁵. Однак Перемишльську фундацію не підтримувала Римська курія та апостольський нунцій у Варшаві, які запропонували альтернативний проект, що у кінцевому підсумку і був затверджений Замоїським собором. Кошти, виділені Юрієм (Винницьким) на семінарію, собор постановив передати Папській театинській колегії у Львові, що перетворилася на русько-вірменську семінарію для вишколу майбутніх священників з Вірменської Унійної церкви та новонавернених Луцької, Львівської та Перемишльської єпархій Київської митрополії⁷⁶.

Публічні понтифікальні чинності та робочі наради й зустрічі

У “*Діарії*” Завадського також зафіксовані публічні акти сакараментального характеру, що відбувалися в часі зібрань у Замості та які належать до соборових діянь. Зокрема, 8 вересня відбулася хіротонія Теофіла (Годебського)

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ *Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Kraków, 1969. – Т. 2. – S. 974.*

⁷⁶ *Ibidem. – S. 974–975.*

на єпископа пінського і турівського; його святителем виступив митрополит Кишка у співслужінні з папським нунцієм, львівським і полоцьким владиками і протоархімандритом, а також вісьмома василіянськими ієромонахами. Під час архієрейських свячень не названий на ім'я канонік Замойської латинської колегіати виголосив проповідь, зміст якої протоархімандрит не наводить. Так само відбулася номінація вітебського ігумена Августина (Любенецького) на архімандрита мінського. До понтифікальних чинностей також належить опис о. Завадським архієрейських Літургій, що їх почергово відправляли апостольський нунцій Джіроламо (Грімальді) та київський митрополит Лев (Кишка).

Іншою формою соборування в Замості були наради, що їх скликали нунцій, митрополит і протоархімандрит. Першу таку зустріч з отцями “з провінції згромадження Пресвятої Трійці” Завадський організував ще 25 серпня, а через два дні відбулися “збори владик та інших у вітальні дому митрополита”⁷⁷. Ще інша нарада відбулася 6 вересня у гостьовому домі глави Унійної церкви⁷⁸ для обговорення справи об'єднання монахів новонавернених наприкінці XVII – на початку XVIII ст. єпархій в одне василіянське згромадження. На нараді 9 вересня, також скликаній митрополитом, темою обговорення став “гонорар Високопреосвященному владиці нунцієві та його прислужникам, аудиторів і іншим”⁷⁹. На цьому ж зібранні о. Завадський представив скаргу Чину на архімандритів овруцького і толочинського, які самочинно посіли свої церковні уряди. Натомість у відповідь Лев (Кишка) просив протоархімандрита погодитися на архімандричі свячення Августина (Любенецького), якого підтримували світські магнати (зокрема князь Міхал-Серватій Вишневецький, великий канцлер литовський, без відома Чину надав йому презенту)⁸⁰.

Зміст соборових дискусій

Тематично “Діарій Замойського собору” звертає увагу передовсім на події, свідком яких був Антоній (Завадський), та на питання, котрі обговорювалися за його безпосередньої участі чи з його ініціативи:

– декларація догматичної відданості учасників собору Римському Апостольському престолові (складання католицького Ісповідання віри⁸¹ й урочисте проголошення папських булл, конституцій і декретів, зокрема “Єдинородний Син Божий” (“*Unigenitus*”), “На вечері Господній” (“*In Coena Domini*”) та “Про церковний імунітет” (“*De immunitate Ecclesiastica*”);

– проекти розділів “Про Святі Тайни та їхнє уділення”, “Про парохів та парафії”; “Про монастирі та монаший стан”; “Про монахинь”; “Про відновлення студій та семінарії”, “Про пости та празники”, “Про мощі, чудеса та шанування святих”.

– проект об'єднання монастирів “нової унії” в одне згромадження та статус давніх василіянських обителів Волині й Холмщини;

⁷⁷ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 350. – Л. 6–6 об.

⁷⁸ Там само. – Л. 10 об.

⁷⁹ Там само. – Л. 11 об.

⁸⁰ Там само. – Л. 7.

⁸¹ Там само. – Л. 7 об.

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

- дискусія з апостольським нунцієм і київським митрополитом щодо юрисдикції протоархіандрита Василянського чину над архімандритами;
- справа загальноєпархіальної семінарії та коштів на її утримання (леґація митрополита Юрія (Винницького) на 40 000 польських золотих, забезпечена на маєтку Чаплі)⁸².

“*Діарій Замоїського собору*” засвідчує надзвичайну інтенсивність і динаміку соборових дискусій на практично всі теми порядку денного, що потім лягли в основу ухвал собору. Таким чином, щоденникові записи Завадського спростовують поширену в історіографії⁸³ тезу про те, що проєкт рішень провінційного зібрання в Замості був підготовлений заздалегідь у Римській курії та що соборові отці не мали впливу на остаточний варіант цих актів і формально підписали їх. Насправді ж до обговорення Замоїської реформи ангажувалося широке коло учасників собору, що виразно підтверджує і наратив “*Діарія*”. Зокрема, в рамках Першої урочистої сесії 26–28 серпня та на закритих засіданнях предметом жвавої дискусії були пропозиції до розділів “про віру та Ісповідання віри”, про всі сім Святих Тайн і зокрема Євхаристію та Літургійну жертву. Обговорювалися й чутливі для Руської церкви питання симонії в середовищі кліру, доцільності прийняття нового григоріанського календаря, а також справа переносних вівтарів⁸⁴.

Офіційні розпорядження та комунікативні практики протоархіандрита

Беручи участь у Замоїському соборі, о. Антоній (Завадський) продовжував виконувати обов’язки протоархіандрита Василянського чину, приділяючи цьому левову частку свого часу, що відображають і відповідні записи в “*Діарії*”. Переважно це адміністративні, господарські, душпастирські й фінансові справи – накази про будівництво, розслідування діяльності окремих василіян, переведення ченців в інші монастирі, призначення вікаріїв та ігуменів обителів, переказ і розподіл коштів тощо. Окрім офіційних розпоряджень, Завадський займався й іншими поточними справами Чину, що потребували невідкладного вирішення. Зокрема, 9–10 вересня він викликав на суд о. Августина (Любенєцького) за самовільне прагнення “хлібів духовних”, а 12 вересня взяв участь у висуненні кандидатів на вакантну посаду архіандрита Гродненського монастиря Свв. Бориса і Гліба.

Антоній (Завадський) так само практично щоденно організовував зустрічі з різними учасниками собору (переважно василіянами) або ж сам брав участь в інших зустрічах, на яких обговорювалися справи Чину. Так, уже після собору, 18 вересня, протоархіандрит мав аудієнцію в папського нунція Грімальді, під час якої виклав йому свої застереження щодо окремих постанов собору, котрі стосувалися Василянського чину. Окрім рішення надати Пустинську архімандрію в адміністрування смоленському архієпископові, Завадського більше бентежила значно важливіша справа – об’єднання в одну

⁸² Там само. – Л. 7, 9.

⁸³ Див., наприклад, міркування: Федорів Ю., о. Замоїський синод 1720 року. – С. 26–27.

⁸⁴ Архив СПБИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 350. – Л. 6 об. – 7.

провінцію всіх монастирів єпархій “нової унії”. Місцеві владики вважали, що до складу нового згромадження мали увійти й ті обителі, котрі вже віддавна належали до Святотроїцької провінції та яких Василіянський чин не хотів позбуватися. Під час цієї аудієнції нунцій запропонував аргументи о. Антонія долучити до побажань (дезидерій) Унійної церкви на адресу Конгрегації поширення віри. І справді, через декілька років такі “дезидерії” були надіслані оо. василіянами до Риму⁸⁵.

Конфлікт між митрополитом і протоархімандритом

Записи о. Антонія (Завадського) про соборові сесії, численні наради й зустрічі засвідчують його складні і навіть в окремих аспектах конфліктні взаємини з тогочасним предстоятелем Унійної церкви. У цих нотатках виразно суб’єктивного характеру простежується певна опозиційність до Лева (Кишки), який під час Замоїського собору офіційно й приватно змушував протоархімандрита до болючих для нього і Чину компромісів та поступок. Принциповим питанням, до вирішення якого ієрархія (на чолі з митрополитом) і василіяни мали різний підхід, було об’єднання ченців нововернених владицтв в окреме згромадження та його інституційний стосунок до Литовської (Святотроїцької) провінції. За посередництвом милецького архімандрита Пиговича митрополит разом з єпископами безуспішно намагалися схилити протоархімандрита до ідеї підпорядкування ченців з цих теренів главі Унійної церкви та приєднання до них “старих” монастирів, котрі ще з часів Берестейської унії належали до Святотроїцької провінції з центром у Вільні⁸⁶.

Йшлося також про використання василіянських кадрів (звичну практику з часів Рутського) для адміністративних і пастирських потреб окремих єпархій і митрополії загалом, а також налагодження клієнтельних зв’язків з впливовою магнатерією і Віленсько-Варшавським монаршим двором за посередництвом номінації на духовні уряди представників Василіянського чину; завдяки прямій дії “права патронату” це обмежувало, а в окремих випадках і дискредитувало місію й етос оо. василіян. Каменем спотикання у стосунках між Завадським і Кишкою стала номінація о. Августина (Любецького) мінським архімандритом і передача Пустинського монастиря біля Мстиславля смоленському архієпископові (проти чого рішуче протестував о. Антоній), а також принизливе для протоархімандрита трактування самим митрополитом і його оточенням уряду головного настоятеля Василіянського як нижчого за звичайного архімандрита. Оцінюючи постать Лева (Кишки) в його житті, Антоній (Завадський) з гіркотою писав, що “на Замоїському соборі [митрополит] неодмінно хотів протоархімандрита нижче архімандритів місцем розмістити” та що “в соборових актах біле духовенство отримало першість над чорним духовенством, а архімандрити над протоархімандритом”⁸⁷.

Певне напруження на соборі також створювала вимога Кишки (за підтримки нунція Грімальді) до Завадського погодитися на субсидування Чином

⁸⁵ Там само. – Ед. хр. 324. – Л. 68 об.

⁸⁶ Там само. – Л. 68.

⁸⁷ Там само. – Л. 67 об.

Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року...

діяльності папської театинської семінарії у Львові, де мали навчатися клірики з новонавернених єпархій. Отець Антоній писав пізніше, що “впродовж трьох днів мені, протоархімандриту, нунцій на сесіях докучав, [вимагаючи] заяви про величину [суми], а я викручувався, що не можу це заявити”⁸⁸. Непорозуміння спричинив і намір київського митрополита від імені учасників собору скласти “гонорар” апостольському нунцієві за організацію й провадження цього важливого для Унійної церкви зібрання. З цього приводу Завадський записав у “*Житті Кишки*”, що “[митрополит] знайшов шнурок на протоархімандритський мішок, щоби [я] зібрав і передав [кошти] на винагороду Й[ого] [Милості] о[тцеві] нунцію, на що в той час [я] цілком не був спроможний”⁸⁹. Підсумовуючи свої стосунки з Левом (Кишкою) під час спільного перебування у Замості, о. Завадський розпачливо пише: “І так раз за разом, вже де тільки могла бути нагода, і на сесіях, і приватно чинив [він] клопоти протоархімандриту і Чину, так у справі старшинства, як і інших [справах]”⁹⁰.

Попри опозиційний до глави Унійної церкви дискурс, сконструйований Антонієм (Завадським) у “*Діарії Замоїського собору*”, не варто впадати в наративну пастку цього джерела. Поза рамками суб’єктивних щоденникових записів протоархімандрита залишився ширший контекст соборових діянь – співпраця білого (світського) і чорного духовенства, вміння знаходити порозуміння і консенсус у ключових питаннях реформи “руської віри”. Про цей дух солідарності неодноразово згадує і сам Завадський, коли за тиждень до провінційного зібрання обговорює й погоджує у Володимирі на Волині з Левом (Кишкою) реакцію Унійної церкви на отримані з Римської курії пропозиції щодо соборових рішень⁹¹ або ж погоджується на номінацію о. Августина (Любенецького) і створення нової василіянської провінції чи підписує ухвали собору, хоч і має до них свої зауваги.

* * *

Загалом “*Діарії*” Завадського представляє “василіянську легенду” Замоїського собору, що є інтригуючою і водночас захоплюючою розповіддю про самовіддане служіння своєму Чині та рішучий захист його прав і прерогатив перед унійною ієрархією та Варшавською нунціатурою. Не випадково з-поміж 19-ти тематичних розділів постанов, що обговорювалися або були ухвалені собором у 1720 р., о. Антоній коментує передовсім ті з них, які заторкували статус Василіянського чину в Руській церкві, його структурну реорганізацію та духовну й інтелектуальну формацію монахів. Водночас Завадський виявляв зацікавлення і до літургійних, еклезіологічних і догматичних проектів. Відповідно до принципу *argumentum ex silencio*, відсутність негативної реакції на їхній зміст у “*Діарії*” вказує на однаковість протоархімандрита у цих питаннях з іншими ключовими дійовими особами Замоїського собору.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. – Л. 68.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. – Ед. хр. 350. – Л. 5–6 об.

Разом з іншими актами Замоїського собору невдовзі передбачається публікація цього унікального василіянського джерела. На часі опрацювання й інших матеріалів, котрі репрезентують, зокрема, “митрополичу” та “римську” легенди зібрання Унійної церкви 1720 р.⁹².

Ігор Сkochиляс (Львів). Невідомий опис діянь Замоїського собору Унійної Церкви 1720 року: “Діарій” василіянського протоархімандрита Антонія (Завадського)

Стаття привертає увагу до нового унікального джерела з історії Замоїського провінційного собору – рукописного “Діарія” протоархімандрита Василіянського чину о. Антонія Завадського, виявленого у 9-му томі його “Щоденника” (колекція Павла Доброхотова в Архіві Санкт-Петербурзького інституту історії). Наративний документ, що належить до групи книг понтифікальних чинностей вищого духовенства Унійної Церкви, містить записи про перебіг собору протягом 25 серпня – 18 вересня 1720 р. Аналізоване джерело представляє інтерпретацію подій на соборі та ухвалених на ньому рішень з перспективи василіянської еліти доби пізнього бароко XVIII ст. Це пояснює пріоритетність тем та опису подій на сторінках “Діарія” – врегулювання стосунків Василіянського чину з київським митрополитом, структурна реорганізація чину, духовна й інтелектуальна формація монахів, участь оо. Василіян у діяльності богословських навчальних закладів та ін.

Ключові слова: Антоній Завадський, василіяни, Церква, джерело.

Ihor Skochylias (Lviv). An Unknown Description of the Acts of the Council of Zamość of the Uniate Church (1720): “Diary” of the Basilian Protoarchimandrite Antonii (Zavadsky)

The article directs attention to a new unique source of the provincial Council of Zamość, i. e., the manuscript of “Diary” written by Rev. Antonii Zavadsky, the protoarchimandrite of the Basilian Order. The source was discovered in vol. 9 of his “Diaries” (collection of Pavel Dobrokhotov in the Archives of Saint Petersburg Institute of History). This narrative document, which belongs to a group of books of pontifical acts by the highest clergy of the Uniate Church, contains records of the Council dated from 25 August to 18 September 1720. The analyzed source presents an interpretation of the Council events and its resolutions from the perspective of the late baroque Basilian elite of the eighteenth century. It explains the priority of topics and events described on the pages of “Diary”: relations of the Basilian Order with the Kyivan metropolitan, structural reorganization of the Order, spiritual and intellectual formation of monks, involvement of Basilian fathers in the activity of theological educational institutions etc.

Keywords: Antonii Zavadsky, Basilians, Church, source.

⁹² Зокрема, збереглася кореспонденція глави (протоса) собору Джіроламо Грімальді за серпень – вересень 1720 р., яка все ще залишається неопублікованою і чекає на свого дослідника. (Маю на увазі листи Грімальді від 22, 26, 27, 29 серпня та 5, 12, 19 вересня 1720 р., надіслані ним із Замостя до римських декастерій, що виявлені нещодавно у ватиканських архівах: Archivio Apostolico Vaticano. – Segretario di Stato, Polonia. – Vol. 149. – Fol. 330–332 v., 336–336 v., 360–360 v.; Archivio Storico SCPF. – Scritture riferite nei Congressi: Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol. 4. – Fol. 179–181, 183–188 v., 195–196 v.; Scritture riferite nei Congregazioni Particulari. – Vol. 64. – Fol. 273–274 v.).

Олексій КУРАЄВ (*Київ*)

ПРОБЛЕМА АВТОРСТВА НІМЕЦЬКОГО ПРОЄКТУ КОРОЛІВСТВА КИЇВСЬКОГО 1888 РОКУ: ДЖЕРЕЛЬНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ*

Питання генези, історичного підґрунтя і, зрештою, авторства концепції королівства Київського, викладеної в статті “Росія та Європа” відомого німецького філософа Едуарда фон Гартманна (1842–1906) у першому та третьому січневих випусках берлінського тижневика “Die Gegenwart” 1888 р.¹, в існуючій історіографії отримало низку суперечливих інтерпретацій, підставами для котрих слугували припущення, зроблені шляхом фрагментарного аналізу німецької політики другої половини 1880-х років під впливом не тільки наукових, але й ідеологічних чинників.

Зазначимо, що вказана публікація в тижневика “Die Gegenwart” була присвячена прогнозуванню геополітичних наслідків ймовірної війни між Російською та Австро-Угорською імперіями; серед можливих наслідків розглядалася втрата імперією Романових більшості західних територій. Зокрема йшлося про відновлення польської держави в кордонах 1795 р., приєднання Бессарабії до Румунії, Фінляндії до Швеції, створення “самостійного Балтійського королівства” на землях Естляндії, Ліфляндії, Курляндії, Ковенської та Віленської губерній, а також нової держави під назвою “Королівство Київське” на території західних та південно-західних губерній імперії Романових². На думку автора статті в берлінському тижневика, таке державне утворення з великою ймовірністю могло би постати в басейнах річок Дніпро та Прут шляхом об’єднання 18 мільйонів “мало- та білорусів”. Гарантувати існування таких держав мало би укладення “страхувальних договорів” Швеції та Балтійського королівства з Німеччиною, а Румунії та “Королівства Київського” – з Австро-Угорщиною.

Досі в науковій літературі та публіцистиці авторами цієї геополітичної ідеї фігурували як автор статті Едуард фон Гартманн, відомий філософ та популяризатор політики німецького уряду, так і сам голова уряду Німецької імперії князь Отто фон Бісмарк (1822–1902). Зокрема, на належності цієї ідеї райхсканцлерові Бісмарку, а не авторові відповідної статті в “Die Gegenwart”,

* Дослідження стало можливим завдяки сприянню Deutsche Forschungsgemeinschaft (Німецького дослідницького співтовариства) та Deutscher Akademischer Austauschdienst (Німецької служби наукових обмінів).

¹ *Hartmann, Eduard von. Rußland und Europa // Die Gegenwart: Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben. – Berlin, 1888. – Bd. XXXIII. – Nr. 1–3.*

² *Ibidem. – Nr. 1. – S. 2; Nr. 3. – S. 37–38.*

наполягав український публіцист періоду Першої світової війни Дмитро Донцов у статті “Ідея української держави та війна проти Росії”, яка побачила світ у Берліні в січні 1915 р.³ Український політик, історик та публіцист першої половини ХХ ст. Михайло Лозинський (1880–1937) розглядав можливість авторства Бісмарка як суто гіпотетичну (1922)⁴. Відомий український історик та державний діяч періоду гетьманату П. Скоропадського Дмитро Дорошенко (1882–1951) дистанціювався від прямої відповіді на питання про авторство ідеї такого королівства, зазначивши в 1941 р., що саме “громадська думка”, як в Україні, так і в Німеччині, приписувала цю ідею Бісмаркові⁵. Що стосується повоєнної наукової літератури, то в ній виникло декілька думок стосовно авторства такої ідеї: якщо Григорій Заставенко (1959) вважав автором ідеї Київського королівства самого Едуарда фон Гартманна, то Іван Кулінич (1963), Рем Симоненко та Дмитро Табачник (2002) наполягали на ініціативній ролі райхсканцлера Бісмарка в появі такої державотворчої концепції⁶. Зрештою, німецький історик Клаус Ремер у 1997 р. дав ухильно-узагальнювальну відповідь на це питання, зазначивши, що ідея Київського королівства “навіть чи мала офіційний урядовий статус, але в будь-якому разі була покладена на папір за участі впливових представників правлячих класів”⁷.

Розглядаючи попередню історіографію, не можна не відзначити її політизований характер та відсутність в її джерельній базі ключових історичних документів з цього питання. Зокрема, радянські дослідники (І. М. Кулінич) та їхні послідовники в новітній українській історіографії (Д. В. Табачник та Р. Г. Симоненко) обмежили предмет дослідження історико-публіцистичною концепцією Дмитра Донцова 1915 р., в якій зацікавленість Німецької імперії у підтримці українського національного руху виводилася з давньої традиції, започаткованої, на його думку, ще наприкінці ХVІІІ ст. передачею підданим Російської імперії графом Капністом у березні 1791 р. міністрові закордонних справ Пруссії графу Евальду Фрідріху фон Гертцбергу пропозиції спрямувати п’ять українських козацьких полків на допомогу Пруссії в разі, якщо її війська виступлять проти Польщі⁸. Наступний прояв пруської підтримки ідеї українського державотворення Д. Донцов убачав у меморандумі пруського посла у Лондоні барона Крістіана фон Бунзена від 1 березня 1854 р., де містилася пропозиція підтримати ймовірно відторгнення північного узбережжя Чорного моря від Російської імперії за умови, що ці

³ *Donzow Dmytro*. Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland. – Berlin, 1915. – S. 44–46.

⁴ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 5.

⁵ *Doroschenko Dmytro*. Die Ukraine und das Reich. Neuen Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – Leipzig, 1941. – S. 154.

⁶ *Заставенко Г.* Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. – К., 1959. – С. 4.

⁷ *Reimer Claus*. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997. – S. 123.

⁸ *Кулінич І.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). – К., 1963. – С. 32–34; *Симоненко Р., Табачник Д.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2007. – С. 154–155.

землі перейдуть під протекторат Австрії – попри те, що цей проєкт не містив жодної конкретизації міжнародно-політичного оформлення цієї території, зокрема створення української держави. Третім, ключовим прикладом зацікавленості Берліна в підтримці української національно-державницької традиції в концепції Д. Донцова була опублікована Е. фон Гартманном у січні 1888 р. пропозиція створення Київського королівства, що містила розгорнуту аргументацію зовнішньо- та внутрішньополітичних передумов створення такої держави внаслідок великої європейської війни. Тому з огляду на наведені історичні обставини потрібно зазначити, що поєднання в історико-пропагандистській концепції Д. Донцова підтверджених історичних фактів із гіпотетичними припущеннями, яке мало метою зобразити Німеччину давнім та надійним партнером українців, вказує на те, що його праця не може бути віднесеною до наукової літератури.

Необхідно також зауважити, що характерною ознакою праць радянської та пострадянської наукової школи (І. Кулінича, Р. Симоненка й Д. Табачника) є сприйняття історичних постулатів Дмитра Донцова як достовірного історичного матеріалу, що не потребує перевірки та критичного переосмислення. Питання перевірки достовірності історичного матеріалу, викладеного Д. Донцовим з агітаційною метою, не ставилося його радянськими політичними антагоністами, оскільки сформований ним історичний міф “пруської традиції підтримки українського державотворення” цілком влаштовував прихильників проросійської орієнтації України як об’єкт нищівної критики.

Втім, наявність значного масиву недосліджених першоджерел, а саме документів німецької дипломатичної служби у Політичному архіві Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні та відділі рукописів Державної бібліотеки Берліна – культурного надбання Пруссії, а також німецької періодики 1880-х років порушує питання про доцільність більш глибокого дослідження історичних передумов публікації концепції нової слов’янської монархії зі столицею в місті Києві Едуардом фон Гартманном на початку 1888 р. Щоб дати відповідь на питання як про причини появи в Берліні такої державотворчої ініціативи, так і щодо наявності у філософа та публіциста Е. фон Гартманна настільки глибокої обізнаності з етнополітичною специфікою та геополітичним значенням територій в басейнах річок Дніпро та Прут, яку демонструє багатосторінковий текст його статті, доцільно вивчити весь комплекс джерел щодо значення українського чинника для формування зовнішньої політики Берліна на зламі 1887 і 1888 р. та дослідити публіцистичну спадщину цього німецького філософа.

Йдеться насамперед про директиви райсканцлера Бісмарка щодо змісту публікацій в німецькій пресі 1887–1888 рр., архівну та публіцистичну спадщину Едуарда фон Гартманна, німецькі дипломатичні документи з української тематики 1886–1888 рр. та німецьку пресу й публіцистику з питань відносин з Російською імперією 1880-х років.

Оскільки вказана стаття Е. фон Гартманна містить детальний аналіз зовнішньої політики Російської імперії, доцільним було провести порівняльний аналіз обґрунтування її головних тез як зі змістом директив канцлера щодо висвітлення політики Росії, так і з недослідженими дипломатичними

документами, зокрема з доповідями німецьких дипломатичних представників у Російській імперії. Для встановлення авторства також було досліджено попередні публікації Гартманна щодо політичної ситуації на сході Європи та на Балканах, а також документи з фонду Едуарда фон Гартманна у відділі рукописів Державної бібліотеки Берліна.

Комплексне опрацювання відповідних матеріалів Політичного архіву Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні дозволило дійти висновку, що до 1886 р. райхсканцлер князь Отто фон Бісмарк та керівник (державний секретар) Зовнішнього відомства граф Герберт фон Бісмарк (1849–1904), старший син райхсканцлера, виявляли цікавість насамперед до політичного становища українців (у термінології німецької дипломатичної служби – “русинів”) Східної Галичини в контексті їх протистояння з польськими політичними силами, і саме в контексті пошуку засобів протидії незалежницьким прагненням поляків Австро-Угорської та Російської імперії наприкінці 1886 р. почали виявляти інтерес до політичних настроїв наддніпрянських українців з огляду на їх можливе, небажане для Берліна, політичне зближення з польськими політичними силами⁹.

Реалізуючи відповідні настанови райхсканцлера, німецьке посольство в Санкт-Петербурзі в особі посла генерала графа Лотара фон Швайніца (1822–1901) та першого секретаря посольства графа Бернгарда фон Бюлова (1849–1929), який з кінця жовтня 1887 р. виконував обов’язки тимчасового повіреного у справах¹⁰, протягом 1887 р. в межах регулярного службового інформування двічі надсилали до Берліна звіти, що містили політичні оцінки українського чинника.

Першим райхсканцлерові 19 січня 1887 р. було відправлено повідомлення посла фон Швайніца про суспільний резонанс навколо руху українофілів, яке варто навести в повному обсязі:

“У високому указі № 930 від 9.12.86 був висловлений інтерес Вашої світлості до прагнень поляків у Малоросії. Промова, в якій професор Коялович на засіданні Слов’янського добродійного товариства 5 грудня вказав на просування поляцтва, хоча й здебільшого стосувалася Білорусії, не залишилася непоміченою в Берліні.

Однак саме тепер поява в Санкт-Петербурзі малоруського театрального товариства голосно нагадала про спричинене нею занепокоєння поезією, співом та літературою українофілів. Вже декілька тижнів поспіль петербурзьке суспільство прагне потрапити в маленький театр, де трупа пана

⁹ Дослідженню цього питання присвячено документи 6-томної збірки дипломатичних документів 1874–1886 рр. під назвою “Треко-католицька церква в Росії та Польщі” (німецькою: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (далі – PA AA Berlin). – Akten “Die griechisch-unierte Kirche in Russland und Polen, 1874–1886”). З лютого 1886 р. відбір документів з української проблематики був продовжений за іншим формулюванням: “Прагнення українофілів та малоруське (русинське) питання”, припинений він був лише в 1922 р. (“Die Bewegung der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage”, 1886–1922 // PA AA Berlin).

¹⁰ Philipp Eulenburgs politische Korrespondenz / Hrsg. John C. G. Röhl. – Boppard am Rhein, 1976. – Bd. I: Von der Reichsgründung bis zum Neuen Kurs 1866–1891. – S. 257.

Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року...

Кропивницького, яка певно складається з дворян, офіцерів та загалом з представників інтелігентних класів, дає вистави малоруською мовою, котра, як стверджує «Новое время», «видається нам дитячою та смішною мовою».

В той час як на твори переслідуваного та висланого за часів імператора Ніколая I українського поета Тараса Шевченка накладено заборону, й адміністрація південно-західних провінцій прагне придушити всі прояви малоруської літератури, минулої неділі імператорський двір став свідком одної такої театральної вистави, яку з благочинною метою організувала шляхетна дама пані Кочубей, уроджена Кушелева-Безбородько. Оскільки на афіші товариство Кропивницького іменувалося «російською драматичною трупю», то в цьому високому місці не побачили жодного протиріччя в тому, що піднімають престиж мистецького явища, яке зазнає переслідувань у прикордонних провінціях.

«Новое время» пояснює це протиріччя наступними міркуваннями:

«...Якщо українофіли-патріоти спробують поставити поряд Котляревського та Основ'яненка з Мольєром і Тарантемом, то дріб'язковість та обсяг доробку цих літераторів стає очевидним. Інакше не може й бути, оскільки малоруси ніколи не мали культурного життя, більше того, їхні вищі класи повністю злилися з польською або російською інтелігенцією. Ми й тепер переконані, що ці актори, які так блискуче представляють «хохляцькі» народні сценки, в антрактах спілкуються між собою російською мовою. Вони ж не можуть спілкуватися інакше, оскільки в малоруській мові бракує слів, щоб передавати абстрактні та технічні поняття, і всі придумані з цією метою слова, як і всякий акт насильства над духом народу, є чистою пошлістю та противні слухові.

Кажуть, що малоруси є дуже численними й тому повинні мати власну літературу, яку, скажімо, вже створили австрійські слов'яни.

Однак тут зовсім інша ситуація: австрійські слов'яни не можуть стати німцями, мадярами або італійцями, не змінивши себе повністю, тому навіть у найменшого слов'янського племені виникла власна література. Дещо інше маємо з малорусами, які живуть поряд із племенем, від якого вони настільки мало відрізняються мовою, що російський народ навіть не дав їм окремої назви, а відрізняє їх лише «хохлою», тобто зачіскою.

Швайніц¹¹.

Те, що саме польський контекст спричинив зацікавленість Берліна рухом українофілів, підтверджує й повідомлення першого секретаря посольства Бюлова від 7 листопада 1887 р.:

“[...] Неодноразово згаданий мною австрієць оцінює польський елемент у Києві як сповнений помітної життєвої сили та спокійний; складається

¹¹ Політичний архів Зовнішнього відомства Німеччини в Берліні (далі – ПА ЗВ Берлін). – Ф. “Політичне управління”. – Зб. “Прагнення українофілів та малоруське (русинське) питання”. – Спр. R 11105: Доповідь посла Німеччини в Росії Швайніца райхсканцлерові Бісмарку. Санкт-Петербург, 19 січня 1887 р., 8 с. Німецькою: PA AA Berlin. – Abteilung Politik (далі – AP). – Akten “Die Bestrebungen der Ukrainopilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage”. – Bd. 11105.

враження, що його вплив посилюється порівняно з минулими роками. В Україні, зокрема серед нижчих верств населення, цей пан помітив чимало випадків протиріч між малорусами та великорусами. [...]

Б. фон Бюлов”¹².

Утім, ключовим джерелом для вирішення питання про авторство ідеї королівства Київського є малодосліджений попередньою історіографією приватний лист Бернгарда фон Бюлова до однієї з найвпливовіших осіб у найближчому оточенні канцлера, таємного радника-посланця Фрідріха фон Гольштайна від 10 грудня 1887 р.¹³. Саме там вперше в німецькій політичній думці від імені конкретної посадової особи викладено концепцію політичної інструменталізації українського чинника у випадку реставрації польської держави, якщо питання про польське державотворення постане на порядку денному внаслідок військової поразки царської імперії у війні проти коаліції європейських держав.

Про це свідчить відповідний фрагмент цього великого за обсягом документа:

“[...] Якщо ми боротимемося з Росією, то не маємо права укладати з нею миру, поки не зробимо її нездатною до нападу на нас принаймні на одне покоління. Нам потрібно надовго занапастити економічні джерела Росії спустошенням її чорноземних губерній, бомбардуванням її приморських міст, руйнацією її промисловості й торгівлі наскільки це буде можливо [зауваження райхсканцлера Бісмарка на полях: «Як?»]. Зрештою нам слід відтіснити Росію від обох морів, Балтійського та Понту Евксинського, на яких ґрунтується її статус світової держави. Я можу уявити собі Росію дійсно послабленою надовго лише тоді, коли від неї будуть відрізані території на захід від лінії Онезька затока – Валдайські висоти – Дніпро. Такого миру – якщо в разі війни вона (Росія. – *О. К.*) не зазнає повної внутрішньої руйнації, якої, втім, навряд чи варто очікувати – можна буде досягти лише тоді, якщо ми стоятимемо на Волзі. Я залишаю осторонь питання, чи буде нам політично корисним відновлення Польщі в будь-якій формі та приєднання до нас балтійських провінцій [зауваження Герберта фон Бісмарка на полях: «Тоді краще знову Польщу»]. Якщо ми відродимо Польщу, то в будь-якому разі маємо сконституювати її таким чином, щоб в її межах польско-католицькі елементи були врівноважені малорусько-православними [вставка Герберта фон Бісмарка: «балтійськими»], й у такий спосіб виключимо

¹² ПА ЗВ Берлін. – Ф. “Політичне управління”. – Зб. “Відносно Росії з Австрією”. – Спр. R 10875: Доповідь першого секретаря посольства Бернгарда фон Бюлова райхсканцлерові Бісмарку. Санкт-Петербург, 7 листопада 1887 р., 5 с. (PA AA Berlin. – AP. – Akten “Die Beziehungen Rußlands zu Österreich”. – R 10875).

¹³ Цей лист згадується та коротко цитується у книзі Петера Боровьки “Німецька політика щодо України у 1918 році за особливого врахування економічних питань” (вийшла у 1970 р.), але виключно в контексті ролі майбутнього канцлера Бернгарда фон Бюлова в дискусії про доцільність превентивної війни з Росією, без жодного зв’язку з публікацією Едуарда фон Гартманна 1888 р. Див.: *Borowski Peter. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen.* – Lübeck; Hamburg, 1970. – S. 30.

Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року...

ймовірність того, що відроджена Польща провадитиме ворожу нам політику чи прагнучиме примирення з Росією, тоді як ми маємо скористатися нагодою війни, щоби примусово видалити якомога більше поляків з польських областей (Німеччини. – *О. К.*). З іншого боку, можливо, Росія була би кращим сусідом, ніж відновлена Польща, яка стане природним союзником Франції та Австрії [нотатка князя Бісмарка на полях: “не можна викладати подібні ексцентричні пропозиції на папері!”]. Втім, з огляду на те, що війна з Росією з військової точки зору є справою, що потребуватиме серйозного обміркування, з політичної точки зору для нас буде краще, якщо ми зможемо домовитися з росіянами [зауваження канцлера Бісмарка на полях: «Так!»]¹⁴.

Порівняльний аналіз опублікованої в тижневику “Die Gegenwart” 7 та 21 січня концепції королівства Київського з пропозиціями, що містяться в листі першого секретаря посольства фон Бюлова від 10 грудня 1887 р., дозволяє встановити ідентичність головних тез цих документів.

Зокрема, дві головні тези – про доцільність завдання Росії масивних територіальних втрат на північному й південному заході як єдиної гарантії тривалого послаблення імперії Романових (I теза) та про визначення ймовірних форм таких територіальних втрат (II теза) – можна дослідити зіставленням таких цитат:

Бюлов, теза I у листі від 10 грудня 1887 р.:

“Нам слід відтіснити Росію від обох морів, Балтійського та Понту Евскінського, на яких ґрунтується її статус світової держави. Я можу уявити собі Росію дійсно послабленою надовго лише тоді, коли від неї будуть відрізані території на захід від лінії Онезька затока – Валдайські висоти – Дніпро”.

Гартманн, ця ж теза, 7 січня 1888 р.:

“Якщо, наприклад, європейська Росія сьогодні втратить Фінляндію та всю територію на південний захід від лінії, проведеної від Нарви до Азовського моря, з населенням у 36 мільйонів, вона [...] все ще буде спроможна виконувати свою високу культурну місію в Азії [...]. Якщо ж [...] знову відрізати Росію від Фінської затоки [...], тоді можна буде перекрити всі артерії, життєво важливі для забезпечення її становища як великої держави [...].”¹⁵.

Гартманн, розвиток цієї тези 21 січня 1888 р.:

“Варто зробити натяк на те, в який спосіб можна досягнути тривалого послаблення російського наступального потенціалу [...]. [...] запропонованого вище зменшення населення Росії на 16,5 мільйонів неросійського населення, яке посилить оборонний потенціал миролюбного центральноєвропейського союзу, має вистачити, щоби дати чітко зрозуміти тим, хто вірить

¹⁴ Приватний лист Бюлова до Гольштайна із Санкт-Петербурга від 10 грудня 1887 р. Цит. за: Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein / Hrsg. Norman Rich, M. H. Fisher, Werner Frauendienst. – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1961. – Bd. 3. – S. 214, 217.

¹⁵ Hartmann, Eduard von. Rußland und Europa. – Nr. 1. – S. 2.

у можливість світового панування, що Європа все ще має досить засобів для того, аби дерева не росли до неба”¹⁶.

Бюлов, теза II в листі від 10 грудня 1887 р.:

“Якщо ми відродимо Польщу, то в будь-якому разі маємо сконституувати її таким чином, щоб в її межах польсько-католицькі елементи були врівноважені малорусько-православними, й у такий спосіб виключимо ймовірність того, що відроджена Польща провадитиме ворожу нам політику чи прагнунтиме примирення з Росією”.

Гартманн, ця ж теза, 7 січня 1888 р.:

“Чи схоче переважна більшість біло- та малорусів змінити залежність від великорусів на власну державу, можна буде побачити лише тоді, коли через покоління після відторгнення басейну Дніпра від Великої Росії суспільно-політична думка матиме достатньо часу для цього. В усякому разі, з географічної та торговельно-політичної точки зору кожна з цих територій цілком зможе обійтися без іншої, не втративши жодної передумови для існування та процвітання, і така Дніпрова держава, «Королівство Київське», дійсно матиме в своїх 18-ти мільйонах жителів усі необхідні передумови для політичної незалежності та самоствердження”¹⁷.

Гартманн, розвиток цієї тези 21 січня 1888 р.:

“Польща володітиме територіями, які вона мала до поділу 1795 року; [...] Фінляндію слід буде віддати Швеції, Бессарабію – Румунії. Естляндію, Ліфляндію, Курляндію та Ковенську й Віленську губернії – об’єднати в одне незалежне Балтійське королівство, басейни річок Дніпро та Прут зробити територією королівства Київського. Швеція та Балтійське королівство отримають гарантії проти зазіхань Росії від Німеччини, Румунія та королівство Київське – від Австрії, та укладуть відповідні страхувальні договори з цими державами [...]”¹⁸.

Отже, між концепціями Бюлова та Гартманна є лише дві суттєві відмінності, а саме: перший секретар посольства Бюлов писав про політичну нейтралізацію “польсько-католицького елемента православно-малоруським” у відновленій польській державі, тоді як філософ Гартманн прогнозував більш високий політичний рівень ставлення до українців (“малорусів”) – спільну з білорусами державність у формі монархії. Втім, те ж саме стосується й різниці бачення Бюловом та Гартманном майбутнього прибалтійських володінь династії Романових: запропоноване Бюловом приєднання до Німеччини прибалтійських володінь Росії у викладі Гартманна набуває форми створення нової монархії, Балтійського королівства під німецьким протекторатом. Іншою відмінністю є стратегічне корегування запропонованих Бюловом територіальних вимог до Росії: по-перше, у варіанті Гартманна імперії

¹⁶ Ibidem. – Nr. 3. – S. 37–38.

¹⁷ Ibidem. – Nr. 1. – S. 2.

¹⁸ Ibidem. – Nr. 3. – S. 37–38.

Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року...

Романових залишали її столицю, яку Бюлов пропонував відторгнути разом із Фінляндією (оскільки передбачав проведення майбутнього західного кордону Російської імперії більш ніж на сто кілометрів на схід та південь від Санкт-Петербурга – від Онезької затоки Білого моря до Валдайських висот); по-друге, у статті Гартманна від Російської імперії пропонувалося відторгнути не тільки правобережне, як пропонував Бюлов, а й лівобережне Подніпров'я до Азовського моря, тобто разом із Кримом.

Вказані відмінності свідчать про те, що політичні ініціативи Бюлова у другій половині грудня 1887 р. зазнали подальшого розвитку й конкретизації в Берліні, і ці трансформації мали зрозумілу стратегічну логіку: корекцію щодо залишення столичного Санкт-Петербурга у складі Російської імперії варто розглядати як прояв політичного реалізму, оскільки вона мала менш принизливий та провокативний характер; відсунення ж на схід, за Дніпро, лінії майбутнього західного кордону Російської імперії є саме тим елементом викладеної Гартманном концепції, який дозволив перейти від запропонованої Бюловом “малоруської” автономії на Правобережній Україні до “королівства Київського” в басейнах Дніпра та Прута.

Логічним буде поставити питання про те, хто міг здійснити таку трансформацію й деталізацію. Відповідь на це питання дає розгляд вузького кола осіб, яким було довірено ознайомлення з листом Бюлова. Це коло добре відоме як із самого оригіналу документа, так і з проведеного авторами його наукового видання джерелознавчого аналізу: документ містить рукописні нотатки й зауваження лише канцлера Отто фон Бісмарка та державного секретаря Зовнішнього відомства Герберта фон Бісмарка¹⁹. Аналіз цих зауважень, які, принаймні стосовно князя Бісмарка, потрібно розглядати як вказівки, прояснює ставлення ключових фігур німецької зовнішньої політики до пропозицій Бюлова.

Так, райхсканцлер піддає сумніву пропозицію Бюлова щодо спустошення чорноземних губерній Російської імперії (питанням на полях: “Як?”) та підсумовує пропозиції першого секретаря посольства про бажані територіальні втрати Росії у зауваженні: “Подібні ексцентричні пропозиції не можна викладати на папері!” Останню тезу Отто фон Бісмарка можна вважати вирішальним свідченням того, що він заперечує можливість публічного обговорення воєнно-політичних ініціатив Бюлова. Ще одне, останнє зауваження князя Бісмарка на полях цього документа засвідчує його зацікавленість у порозумінні з Росією: щодо підсумкового висновку Бюлова про переваги мирного розв'язання російсько-австрійської кризи він чітко й коротко зазначає: “Так!”

Щодо зауважень державного секретаря, то вони стосується виключно деталей територіальних ініціатив Бюлова й мають радше непрямий стосунок до їх “малоруського” аспекту. У своїй першій нотатці на полях граф Бісмарк коментує пропозицію приєднати балтійські провінції Росії до Німеччини зауваженням: “Тоді вже краще всю Польщу”. Втім, у разі, якщо дійде до

¹⁹ Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein. – Bd. 3. – S. 213–216.

реставрації польської держави, Герберт фон Бісмарк погоджувався відмовитися від цих територій на її користь, аби мати можливість збалансувати “польсько-католицький елемент” “балтійським” – поряд з “малоруським”.

Наведені аргументи дають змогу виключити райхсканцлера Бісмарка як з числа потенційних авторів ідеї королівства Київського, так і з числа ймовірних ініціаторів публікації Гартманна. Ставлення ж його сина Герберта до пропозицій Бюлова можна назвати вельми гнучким, оскільки державний секретар Зовнішнього відомства не підтримав жодного із запропонованих його петербурзьким підлеглим варіантів і не запропонував жодного власного розв’язання.

Хто ж тоді міг наважитися на ініціювання публікації, де прогнозувалися можливі геополітичні наслідки ймовірної війни з Росією – всупереч чітко висловленій райхсканцлером забороні публічного обговорення цієї теми? Жодним чином це не міг бути автор статті в берлінському часописі Едуард фон Гартманн, який своїми численними попередніми матеріалами проявив себе як лояльний до канцлера публіцист, навряд чи готовий до ігнорування настанов голови уряду. Окрім цього, аналіз його попередніх та наступних публікацій, присвячених насамперед внутрішньополітичним питанням, засвідчує відсутність будь-якого інтересу не тільки до української (“малоруської”), але й до східноєвропейської проблематики загалом²⁰.

Що стосується канцлера та його сина, державного секретаря Зовнішнього відомства, то існують ще й інші докази їхньої непричетності до публікації Гартманна, а саме директиви Бісмарка кінця 1887 – початку 1888 рр. щодо змісту публікацій в німецькій пресі²¹. В цих документах містяться вказівки щодо публікації конкретних матеріалів в рамках пропагандистського протистояння німецьких та російських газет і немає жодної згадки про “королівство Київське”, “українське/малоруське питання”, тижневик “Die Gegenwart” або Едуарда фон Гартманна. Зокрема, канцлер імперії особисто переймався політичною протидією російській військовій пропаганді: у грудні 1887 р. він наказує начальникові німецького Генерального штабу Мольтке перевірити дані органу Воєнного відомства Росії газети “Русский инвалид” про “слабкість” російських військ у Польщі та доповісти про реальний стан справ, що мало наслідком появу спростовуючого матеріалу в берлінському військовому часописі “Militärisches Wochenblatt” від 18 січня 1888 р.²².

²⁰ *Hartmann, Eduard von. Zwei Jahrzehnte Deutscher Politik. Die Gegenwärtige Weltlage.* – Leipzig, 1889. – 401 s.

²¹ Зокрема, вказівки канцлера імперії щодо публікації відповідних матеріалів у німецькій пресі, переважно в берлінській газеті “Norddeutsche Allgemeine Zeitung”, містяться в документах тому R 9901 збірки “Внутрішнє становище Росії 1875–1888 років” (PA AA Berlin. – R 9901: Innere Zustände und Angelegenheiten Russlands, 1875–1888) та тому R 10880 збірки “Відносини Росії з Австрією” (PA AA Berlin. – R 10880: Beziehungen Russlands zu Österreich, 6. Januar 1888 – 19. Januar 1888).

²² Така вказівка райхсканцлера міститься у вигляді рукописної нотатки на доповіді посла Німеччини в Петербурзі імператорові Вільгельму від 30 (за російським календарем – 18) грудня 1887 р. Див.: ПА ЗВ Берлін. – Ф. “Політичне управління”. – Зб. “Відносини Росії з Австрією”. – Спр. R 10880: Доповідь посла фон Швайніца. Санкт-Петербург, 30 (18) грудня 1887 р., 5 с. (PA AA Berlin. – R 10880).

Отже, лише адресат листа першого секретаря німецького посольства в Росії, таємний радник-посланник Фрідріх фон Гольштайн може розглядатися як єдина особа, яка могла дозволити собі подальший розвиток та деталізацію “малоруської” ініціативи фон Бюлова²³. Щоб перевірити таке припущення, варто реконструювати безпосередній політичний контекст появи статті Гартманна, врахувавши відомі особливості індивідуального способу дій Гольштайна.

Так, небезпека небажаного для Берліна військового зіткнення між Росією й Австрією, яка активно обговорювалася в найвищих колах Німеччини протягом 1887 – початку 1888 рр., змушувала канцлера до пошуку способів уникнення такого розвитку подій. На початку 1888 р. ймовірність такого конфлікту досягла найвищого рівня. Зокрема, 1 січня 1888 р. генерал-квартирмейстер (начальник оперативного управління) німецького Генерального штабу генерал-майор граф Альфред фон Вальдерзее записав у щоденнику: “Канцлерові, попри все його вміння, не вдалося забезпечити дружнє ставлення Росії до нас, тому ми стоїмо перед перспективою початку світової війни, в якій нам доведеться боротися за власне існування”²⁴.

Наприкінці 1887 р. Зовнішнє відомство підготувало листа кайзера Вільгельма цареві Олександру III (відправленого 5 січня 1888 р., про що свідчить особистий лист царя Олександра III Вільгельмові від 25 січня 1888 р.), щоби на найвищому рівні спробувати усунути небезпеку війни²⁵. Завдяки документу з особистого архіву Фрідріха фон Гольштайна можна пересвідчитись, що наприкінці 1887 – на початку 1888 рр. канцлер Бісмарк був надзвичайно стурбований антинімецькою кампанією в російській пресі²⁶.

²³ Часу між доставкою до Берліна написаного 10 грудня 1887 р. в Петербурзі листа фон Бюлова та виходом відповідного номера тижневика “Gegenwart” 7 січня 1888 р. мало бути цілком достатньо для написання та підготовки до друку першої частини статті.

²⁴ Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee / Hrsg. Heinrich Otto Meisner. – Stuttgart; Berlin, 1925. – Bd. 1: 1832–1888. – S. 349.

²⁵ ПА ЗВ Берлін. – Ф. “Політичне управління”. – Спр. R 10881: Відносини Росії з Австрією. 20–31 січня 1888. Особистий лист царя Олександра III імператорові Вільгельму (PA AA Berlin. – R 10881: Beziehungen Russlands zu Österreich, 20. Januar 1888 – 31. Januar 1888).

²⁶ На початку 1890 р. керівник центрального бюро Зовнішнього відомства надвірний радник Мехлер підготував “Путівник до політичних документів Зовнішнього відомства з питання недовіри князя Бісмарка до Росії та, навпаки, царя та російського уряду до князя Бісмарка у 1875–1890 роках”, в якому зазначив: “Третього січня 1888 року князь Бісмарк дає наступне розпорядження посольству у Санкт-Петербурзі, з огляду на публікацію в газеті «Dniownik Warszawski»: сказати панові фон Гірсу (міністру закордонних справ Російської імперії. – О. К.), що такими проявами ворожості, образами та погрозами в російській пресі, загальною недобррозичливістю всієї російської політики в німецькій громадській думці викликано настільки сильну ненависть до Росії, якої не було ніколи раніше. [...] але тепер неприязнь досягла такого високого рівня, що парламентська політика більше не має права залишати її без своєї уваги”. Цит. за: Führer durch die politischen Akten des Auswärtigen Amtes zu der Frage des Misstrauens des Fürsten Bismarck gegen Rußland, sowie umgekehrt des Zaren und der Russischen Regierung gegen den Fürsten Bismarck umfassend die Jahre 1875–1890. Zusammengestellt im Frühjahr 1890 von dem Vorsteher der Zentralbüros des Auswärtigen Amtes, Hofrat Mechler (PA AA Berlin. – Nachlass Friedrich v. Holstein). (Цит. за: “Путівник до політичних документів Зовнішнього

Оскільки канцлер особисто контролював протидію пропагандистській кампанії Росії, його найближчі співробітники з високою ймовірністю могли діяти у цьому ж напрямку. Публікацію статті Гартманна в берлінському тижневику 7 січня 1888 р., в якій Росія застерігається від нападу на Австро-Угорщину, варто сприймати як ще одну спробу вищої німецької влади втримати владні кола Петербурга від оголошення такої війни. Особа Гольштайна постає найімовірнішим кандидатом на ініціатора статті не тільки тому, що існує свідчення генерал-лейтенанта графа Вальдерзее про ініціювання Гольштайном публікацій в німецькій пресі наприкінці 1887 р.²⁷, але й через його підкреслено антиросійську налаштованість, що протистояла проросійській орієнтації Герберта фон Бісмарка та мала метою іншими, прихованими засобами сприяти зваженій, обережній політиці його батька, імперського канцлера, щодо Росії²⁸. Як зауважує британський дослідник Норман Річ, саме Гольштайн був однією з небагатьох дійових осіб у близькому оточенні Бісмарка, кому дозволялося проведення власної “таємної політики”, за умови, що вона матиме лише ті наслідки, що відповідатимуть цілям політики райхсканцлера²⁹. Тому серед усіх трьох осіб, що мали безпосередній стосунок до обговорення ініціатив фон Бюлова, лише Фрідріх фон Гольштайн через свій світогляд, високий рівень компетентності та здатність до здійснення неофіційного впливу міг спочатку сформулювати, а потім й забезпечити публікацію в авторитетному неофіційному столичному виданні концепції “держави мало- та білорусів” під назвою “королівство Київське”, залучивши до цього одного з найавторитетніших проурядових публіцистів³⁰.

відомства з питань недовіри князя Бісмарка до Росії... (ПА ЗВ Берлін. – Ф. “Політичне управління”. – Зб. “Спадщина Фрідріха фон Гольштайна”).

²⁷ *Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee.* – Bd. 1. – S. 340.

²⁸ *Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein / Hrsg. Norman Rich, M. H. Fisher; Deutsche Ausgabe Werner Frauendienst.* – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1958. – Bd. 1: *Erinnerungen und politische Denkwürdigkeiten.* – S. XXI–XXVI.

²⁹ *Ibidem.* – S. XXV, XXVIII.

³⁰ Вибір саме цього тижневика свідчить про те, що ініціатор такого вибору переслідував наступну мету: щоб ініціативу ідеї королівства Київського не можна було прямо пов’язати з персоною райхсканцлера Бісмарка. Саме цим слід пояснити те, що саме цей тижневик було обрано для публікації: як співробітникам Бісмарка, так вочевидь і царським дипломатам було добре відомо, що низка німецьких періодичних видань безпосередньо асоціювалася з особою райхсканцлера Бісмарка, який особисто санкціонував появу матеріалів з гострих зовнішньополітичних питань в таких газетах, як “*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*”, “*National-Zeitung*”, “*Deutsches Tageblatt*”, “*Hamburger Korrespondenz*”. Див.: *The Holstein Papers / Ed. Norman Rich, M. H. Fisher.* – Cambridge, 1955. – Vol. I.: *Memoirs and Political Observations.* – P. 352–353.

Оскільки тижневик “*Die Gegenwart*” не входив до числа таких видань, поява в ньому статті про королівство Київське не мала розглядатися, принаймні в Німеччині, як санкціонована канцлером. Разом з тим, належність цього матеріалу автору, відомому своєю послідовною підтримкою політики Бісмарка, мала викликати як у німецької, так і в добре обізнаній з традиціями берлінської влади російської еліти враження, що така гостра зовнішньополітична концепція не могла з’явитися без згоди вищого керівництва Німеччини.

Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року...

Що стосується автора ініціативи політичного протиставлення українців полякам Бернгарда фон Бюлова, то свою прихильність цій ідеї він зміг особисто реалізувати на посаді райхсканцлера, зокрема санкціонувавши підтримку українських політиків Австрії через публікації відповідних матеріалів у німецькій пресі у 1908 р.³¹. Симптоматично, що його політика стосовно українського національного руху на початку ХХ ст., як і під час “Болгарської кризи” 1887–1888 рр., також здійснювалася конфіденційно³².

Олексій Кураєв (Київ). Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року: Джерельний та історичний контекст

У статті розглядається питання авторства концепції королівства Київського, викладеної в статті німецького філософа та публіциста Едуарда фон Гартманна у січні 1888 р. Автор залучає до відповіді на це питання низку мало- та невідомих історичних джерел і доходить висновку, що ідея використання національної відмінності українців та білорусів західних історичних областей Російської імперії від росіян та поляків з метою позбавлення царської Росії стратегічних людських та природних ресурсів України та Білорусі належить першому секретареві німецького посольства у Санкт-Петербурзі Бернгарду фон Бюлову.

Саме Бюлов у грудні 1887 р. в листі до довіреної особи райхсканцлера Бісмарка таємного радника Фрідріха фон Гольштайна запропонував створити українську автономію у складі відновленої польської держави, якщо внаслідок поразки Росії у війні проти коаліції західних держав переможці наполягатимуть на реставрації Польщі у кордонах 1795 р. Через аналіз історичного контексту автор доводить, що адресат цього листа фон Гольштайн, довівши його зміст до райхсканцлера князя Отто фон Бісмарка та державного секретаря графа Герберта фон Бісмарка й отримавши пораду утриматись від публічного обговорення цієї теми, взяв на себе відповідальність за ініціювання та публікацію концепції територіальних утрат царської Росії, внаслідок яких передбачалося й створення Київського королівства.

Ключові слова: райхсканцлер, Німеччина, Росія, Польща, Україна, Київ, королівство, Бісмарк, Бюлов, Гартманн.

Oleksii Kuraiev (Kyiv). The Issue of Authorship of the German Project of the Kingdom of Kyiv (1888): A Documentary and Historical Context

The article considers the issue of the authorship of the concept of the Kingdom of Kyiv. It was set out in the article of the German philosopher and publicist, Eduard von Hartmann, in January 1888. The author introduces a number of little-known and unknown historical sources and concludes that the idea that Ukrainians and Belarusians were nationally different from Russians and Poles in the western historical regions of the Russian Empire belonged to Bernhard von Bülow, first secretary of the German embassy in

³¹ *Remer Claus*. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. – S. 123.

³² Її конкретні форми ще й досі залишаються малодослідженими, однак існує авторитетне свідчення про високий рівень санкціонованої райхсканцлером німецько-української взаємодії. Зокрема, зі спогадів одного з найвпливовіших галицьких політиків кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Костя Левицького (1859–1941) відомо, що після початку Першої світової війни, у вересні 1914 р. Бернгард фон Бюлов приватно прийняв його у Берліні як свого давнього приятеля. Див.: *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. На підставі споминів і документів. – Перша часть. – Львів, 1929. – С. 28–30.

St. Petersburg in order to deprive tsarist Russia of strategic human and natural resources of Ukraine and Belarus.

It was Bülow, who proposed in December 1887 the granting of Ukrainian autonomy as a part of a restored Polish state. He presented this idea in the letter to Friedrich von Holstein, Reich Chancellor Bismarck's confidant and secret adviser, wherein the victors would insist on the restoration of Poland's 1795 borders. Through an analysis of the historical context the author proves that the addressee of this letter, von Holstein took responsibility for initiating and publishing the concept of territorial losses of tsarist Russia, including the creation of the Kingdom of Kyiv.

Keywords: Reich Chancellor, Germany, Russia, Poland, Ukraine, Kyiv, kingdom, Bismarck, Bülow, Hartmann.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНИЦТВО: ДО ПИТАННЯ ПРО ОЦІНКУ ФЕНОМЕНУ

Народництво було мейнстримом українського суспільного життя в добу модернізації. Більшість діячів українського руху були народниками. Майже вся філософська надбудова політичної історії України від початку XIX ст. до 1917 р. була більшою або меншою мірою пов'язана з народницьким сприйняттям суспільного буття. І все ж сьогодні народництво більшістю інтелектуалів і науковцями сприймається радше як недолік національного минулого. Воно буцімто завадило побудувати новітню державу у XX ст., було причиною бездержавної свідомості, спричинило негачію власної землевласницької еліти і т. п. Чи так усе було однозначно погано з народниками? Чи справді вони не цінували національної держави? Чи варто сприймати народництво якоюсь серйозною непереборною ахіллесовою п'ятою українського руху, за яку українцям має бути соромно сьогодні? У цій статті зачепимо лише кілька концептуальних моментів, бо сама проблема заслуговує на не одне окреме книжкове дослідження.

Почнемо з визначення. Народництво – це напрям в європейському політичному русі, суспільній думці та історіографії й філософії історії XIX – початку XX ст., який характеризується перенесенням центру уваги інтелектуалів з освітлення історії, минулого суспільства й культури під кутом зору інтересу володаря, правителя країни на народ/націю, з індивідуального на колективний чинник; виник у час занепаду феодальних взаємин, початку розвитку капіталістичних відносин в економіці, постання та розвитку національної ідеї в Європі у кінці XVIII – на початку XIX ст. Народництво вийшло на арену політичного життя в час занепаду старих, володарського типу, держав, коли на зміну абсолютизму й автократизму прийшли демократія та республіканізм панівної нації. Ідея націоналізму й будівництва держав на етнічних принципах вимагала примату інтересу народу над інтересом феодальної верхівки. Провісниками епохи народності/націоналізму стали Велика французька революція та німецька романтична філософія Гердера, Фіхте, Шеллінга. Інтелектуали стверджували, що народ є джерелом влади на певній заселеній одним етносом території. І він тепер вирішує долю країни, а не група землевласників навколо монарха. Народництво було ідеологією третього стану (буржуазії), який прийшов на зміну феодалам, шляхті, дворянству.

Відповідно до історичних реалій Європи і Північної Америки можна розділити народництво на три умовні групи націй. Воно розвивалося: 1) в державах, де стара еліта мала одне етнічне коріння з панівним етносом і в яких формування нації органічно відбулося ще в ранньомодерний час, у добу існування династичних абсолютистських держав (Англія, Франція, Нідерланди, Іспанія, Росія, Португалія); 2) в державах, що вступили на шлях побудови своїх централізованих держав, які склалися з суми малих державних утворень (Німеччина, Італія) та в країнах, які стреміли до політичної незалежності від імперій-метрополій, але мали у своєму складі малі недержавні народи (Польща, Угорщина, Чехія, Болгарія, Румунія, Сербія); 3) на етнічних територіях, народи яких не мали своїх “історичних” держав і намагалися здобути політичну окремішність від країн-імперій (Україна, Білорусь, Словаччина, народи Балтії, Фінляндія, народи Кавказу та ін.). Кожна група не існувала у чистому вигляді (приміром, Вірменія і Грузія мали свої феодалні держави).

Народництво – як напрям філософії історії та політології – мало в кожній з вищеназваних груп держав свої специфічні риси. Перша група плекала націоналізм титульної нації на шкоду народів-паріїв. В Іспанії пригнічувалися каталонці і баски, у Франції – бретонці, в Англії – ірландці, шотландці й валлійці, і т. п.¹ Для другої групи держав звільнення титульного етносу з-під гніту імперської нації відбувалося таким чином, що малі народи потрапляли під панування колись пригніченого панівного етносу. Приміром, народництво польське (Й. Лелевель) не враховувало інтересу литовського, українського і білоруського народів. Народництво угорське стреміло до асиміляції малих народів “Великої” Угорщини (словаків, хорватів, українців, румунів). Німеччина намагалася нівелювати слов’янські народності: поляків, кашубів, полабських (лужицьких) сербів. У ще більш визискуваному стані перебували народи Російської імперії. Російське народництво (слов’янофільство) мало імперський характер і виконувало роль офіційної державної ідеології. Як панівна течія суспільної думки воно закликала до нівеляції українців, білорусів, поляків, фінів та фінських народів, народів Кавказу й Північного Кавказу, прибалтів, тюркських народів Західної Азії. Третій тип держав розвивав національно-визвольне народництво, яке протистояло народництвом панівних націй.

Постання модерних націй відбувалося на тлі панування народницької ідеології, яка апелювала до соціальних низів на противагу заможному землевласницькому класу. Воно відбуло у своїй генезі три основні фази, які

¹ Докладніше про це писав Ольгерд Бочковський ще в часах Першої світової війни та у 1920-ті роки. Фактично засновник науки націології цікавився якраз національним відродженням недержавних (малих) народів: *Бочковський О.* Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічні прямування: (До національної справи в Росії). – [Б. м.], 1916. – 223 с.; *його ж.* Боротьба народів за національне визволення: Націологічні нариси. – Подєбради, 1932. – 256 с.; *його ж.* Вступ до націології: Курс лекцій. – Регенсбург; Франкфурт, 1947. – 226 с.; *його ж.* Абісинія й абісинська справа. – Львів, 1935. – 71 с.; *його ж.* Б. Б’єрсон – поневолені народи та українська справа. – Вінніпег, 1939. – 51 с.

відповідають відомій тричленці національного відродження американського історика чеського походження Мирослава Гроха (етнографічний, академічний і політичний етапи). Перший етап тривав у різних країнах від кінця XVIII – початку XIX ст. до середини XIX ст. і характеризувався вивченням діячами національного руху культури, фольклору, побуту, літератури, мистецтва народу. Другий етап тривав протягом другої половини XIX ст. Він характеризувався творенням спільних культурних засад народної національної культури в ділянці гуманітарних наук й закінчувався витворенням ідеологічно-політологічних підстав для постання модерної нації. Третій етап тривав від кінця XIX до 1914–1918 рр., коли народництво, увійшовши складовою частиною до національної ідеології, почало творити нову політичну реальність, вийшло на арену боротьби з імперськими центрами і націями за своє політичне визволення.

Українське народництво² так само пройшло три етапи розвитку: фольклорно-етнографічний, академічний і політичний. Перший – 1798–1850-ті роки – характеризується постанням українського національного питання в культурній сфері. Його визначними датами були: вихід “Енеїди” І. Котляревського, постання у Львові в середині 1830-х “Руської трійці” та видання у

² Ця тема має вже дуже багато літератури. Тут зазначимо студії автора, які стосувалися концептуальних проблем народництва: *Гурич І.* “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація: Альманах. – К., 2000. – Ч. 4. – С. 5–30; *його ж.* Володимир Антонович – будівничий філософських засад нової України // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 47–49; *його ж.* До проблеми народництва та державництва у зв’язку з постаттю Михайла Грушевського // States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslav Pelenski. – New York, 2004. – С. 387–397; *його ж.* Знакова стаття Омеляна Прицака: [О. Прицак про М. Грушевського в статті “У століття народин М. Грушевського”] // Україна модерна. – 2007. – Ч. 12 (1). – С. 149–169; *його ж.* Республіка чи гетьманат?: [Про державу П. Скоропадського] // Сучасність. – 2008. – № 8. – С. 35–41; *його ж.* Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль, 2012. – 488 с.; *його ж.* Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності // Записки НТШ. – Львів, 2012. – Т. ССLXIII. – С. 547–568; *його ж.* Національна схема української історіографії кінця XIX – початку XX століття як ключовий елемент національної пам’яті // Національна та історична пам’ять: Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 5. – С. 50–61; *його ж.* Євген Чикаленко як суспільний мислитель // Записки НТШ. – Львів, 2013. – Т. ССLXV. – С. 98–130; *його ж.* Формування модерної нації. Теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2014. – 109 с.; Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – 496 с.; *його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – 840 с.; *його ж.* Як оцінювати українську історію XIX ст.? // У кігтях двоглавих орлів. – Харків, 2016. – С. 31–58; *його ж.* Державність, національна ідея та люди гетьманської України у спогадах Павла Скоропадського // *Скоропадський П. П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К., 2016. – С. 377–453; *його ж.* “Кожна нація – гарна квітка людства”: Ольгерд Бочковський про націю, націоналізм і національне відродження // Записки НТШ. – Львів, 2017. – Т. ССLXX. – С. 236–278; *його ж.* Проблема спадкоємності між державністю УНР та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського: Історіографічні стереотипи і справа пов’язаня між собою різних моделей української державності // Державник і держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України: Зб. наук. пр. – К., 2018. – С. 52–81; *його ж.* В’ячеслав Липинський: Хлібороб і жовнір: (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). – К., 2019. – 310 с.

1837 р. альманаху “Русалка Дністровая”; а також вихід у світ у 1840 р. “Кобзаря” Т. Шевченка. Лідерами народництва тоді були Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький. Найвищими точками першого етапу стали заснування Кирило-Мефодіївського братства у 1847 р. та виникнення Головної руської ради (ГРР) в часи “весни народів” у 1848 р. Кінець 1850-х – початок 1890-х років – другий академічний етап національно-визвольного руху, коли розпочався та зміцнився громадський рух. Лідерами другого етапу були В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, П. Чубинський, О. і В. Барвінські, Ю. Романчук, О. Кониський. Народництво стало ідеологією Київської громади як столичної громади України та інших регіональних громад в Одесі, Чернігові, Полтаві, Єлисаветграді, Харкові тощо. В Галичині постала народовська партія, яка стояла на соборницьких позиціях і протистояла москвофільським тенденціям. Третій етап народництва збігається з третім етапом українського визвольного руху – 1890-ті – 1914/1917 рр. Лідерами його були М. Грушевський, І. Франко, К. Левицький, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко.

Народництво стає частиною партійних ідеологій низки політичних утворень від Братства тарасівців Наддніпрянщини і Молодих радикалів Західної України до РУП і соціал-демократичних партій початку ХХ ст. Народництво у різних долях присутнє було в українському соціалізмі та різних лівих рухах. Його наявність можна відзначити як у правих партій (УНП), так і в центристів (УРДП, ТУП, Націонал-демократична партія Галичини), у лівих національних соціалістичних партій (РУП, УСДРП, УПСР).

Народництво третьої групи націй, куди належала й Україна, потребувало формування народницької філософії. Цього не вимагалось від народів перших двох груп. “Історичним” народам Європи не треба було доводити своє існування, бо нації в них сформувалися вже в ранньомодерний час.

Однією з характерних рис українського народництва була перевага федералізму/автономізму над ідеями незалежності. Українське народництво не маніфестувало відкритого сепаратизму, а виступало за реорганізацію Російської імперії на республіканських засадах, де кожна нація одержить свою автономно керовану територію, без виходу зі складу Росії. Вперше такий федералізм було сформульовано у програмі кирило-мефодіївців (1847). Український федералізм відрізнявся від офіційного російського слов’янофільства, яке визнавало слов’янські нації за межами Російської імперії, але заперечувало такі нації всередині імперії. На противагу нормальним (державним) націям російська державна ідеологія висунула ідею “триєдиної” російської нації, що складається з панівного великоросійського народу і “братніх” білоруського та українського народів, яким не притаманне історичне прагнення до державної незалежності, а які служать погноєм для “історичної” російської нації. Взагалі росіянами російська нація визнавалася як вища окултурена надбудова над великоруським, малоруським і білоруським народами. “Русская” нація – це політичний феномен етнографічного субстрату трьох східнослов’янських народів. Українське слов’янофільство братчиків було альтернативою російському офіційному слов’янофільству.

Разом з тим мрія братчиків про спільну слов'янську федерацію була не бездержавним проєктом, як про це твердили майбутні критики – представники державницької школи в історіографії і політичній думці, а фактично квазі-державним проєктом. Бо йшлося не стільки про федерацію народів Російської держави, скільки про слов'янську конфедерацію, що перебувала у складі трьох монархій: Пруської, Австро-Угорської і Російської.

Причину “бездержавності” народницьких проєктів України треба шукати в надто пригніченому стані національних рухів Росії, де придушувалися в корені не лише політичні аспірації українців, а й звичайний культурницький рух: заборонялися правопис, Біблія українською мовою, періодичні видання, національні школи і навіть публічне виконання народних пісень. Усі ці явища розглядалися російською централістичною владою під кутом зору українського сепаратизму і пропаганди ідеї незалежності. Переслідування на національному ґрунті мали, більше того, основи релігійного остракізму щодо інакомислячого. Заперечення єдності трьох східнослов'янських народів прирівнювалося до християнського святотатства. В умовах такого тиску і заборон український рух мусив наперед себе виправдовувати і відхрещуватися від сепаратизму, який імпліцитно був присутній у більшості головних діячів українського народництва.

Філософські основи українського народництва закладали своїми дослідженнями і публікаціями у 1840-х – 1850-х роках Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш. Доба романтизму з недовірою ставилася до історії провідників, сановників, володарів. Філософія народництва стверджувала, що істиною минулого може бути лише збірний народний погляд на своє минуле. Народники опрацьовували думку про те, що не професійні історики, які виконують державне замовлення, створюють наратив національної історії, а сам народ своєю народною творчістю змальовує в піснях героїку минулого та зрадників і героїв своєї історії. Вони ж висунули добу українського козацтва як ключовий період національної історії, бо про нього залишилося найбільше народних пісень, легенд, оповідок. Пізніше, у середині 1870-х, це завдання – словами народу описати свою минувшину – виконало вже наступне покоління народників-українофілів. В. Антонович і М. Драгоманов видали “Історичні пісні малоросійського народу” (1874), де зібрали народні думи за хронологічними історичними періодами (княжа доба, литовсько-польська доба, козаччина).

Федералізм як перша стадія самостійності. Микола Костомаров висунув концепцію про відвічний федералістський устрій Давньої Русі в часах домонгольських³. Він намагався російській схемі історії, що ґрунтувалася на династичному (державному) принципі, протиставити народницьку концепцію, яка розглядала події не за династіями князів Рюриковичів і Романових, а за станом історичного розвитку цілого етносу. Етнічний принцип спирався на республікансько-федеративну складову, і саме останньою розмежовувалися

³ Грушевський О. С. До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 50–57; його ж. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців // Там само. – 1914. – Кн. 1. – С. 71–76.

український і російський історичні процеси. За суттю федеративна концепція устрою князівської Русі була державним розмежуванням двох національних історій та історіографій уже в 1850-х роках. Народництво не заперечувало політичну окремішність України, а навпаки, її підкреслювало через особливий, не подібний до Росії й Польщі цивілізаційний статус України. Україна мислилася народниками країною особливого суспільного устрою, який відмітає абсолютизм, монархію і велику земельну приватну власність. Так, українці не створили своєї держави, як поляки чи росіяни, але вони мали свій особливий “народний” устрій, який втілювався у Козаччину як витвір народного духу та ідеалу українців.

Доба романтизму вимагала своєї національної місії, яка б давала контрвідповідь на польський (свободопокликаність) і російський (особлива православна нація, що керується тріадою: самодержавство, православ'я і народність та ідеологією “Москва – Третій Рим”) месіанізми. Польському аристократизмові та російському автократизмові й централізові М. Костомаров у “Книгах биття українського народу” протиставив ідею народоправства, демократизму і прагнення до волі української селянської нації. Отже, природним чином новий український міф вирішував одночасно і соціальну функцію. Він стверджував особливі чесноти простого люду у протиставленні до несправедливої суспільної функції пана й поміщика – визискувачів звичайної людини.

Українське народництво мало й суто державні риси. Приміром, галицьке народництво звертало увагу на місцевих давньоукраїнських князів, творило культ Ярослава Осмомисла і Данила Галицького, підкреслювало королівський статус галицьких правителів. Народ не протиставлявся національно його державцям – князям. На Наддніпрянщині таку функцію виконував Михайло Максимович, який створив міф про столичну роль Києва як стрижня української історії, який не був однією з трьох російських столиць, а фактично протистояв Москві в історичній перспективі. Погляду з Боровицького пагорбу Кремля М. Максимович пропонував протиставити погляд з Андріївської гори старого Київського дитинця.

М. Максимович розпочав відому полеміку “северян” і “южан” з московським професором М. Погодіним. Суть полеміки полягала у з'ясуванні генетичного походження сучасного українського етносу. М. Максимович ствердив, що давні кияни і русичі є родичами сучасних українців, а не росіян. У полеміку з українського боку вступили й інші інтелектуали народницького напрямку: О. Котляревський, П. Житецький, А. Кримський та ін.

Інтелектуали-народники розуміли, що ідея Нової України не впливає з історичного минулого автоматично. Новий національний міф має спиратися на нову політичну ситуацію, що вимагала нового національного імені, яке б суттєво відрізнялося від імені сусідів і передусім росіян (“русских”), котрі вже привласнили собі давнє українське ім'я Русь; його вже не в змозі собі повернути українці без репутаційних втрат. Тому лідери кирило-мефодіївців відмовилися від історичних імен “русин”, “малорос”, запропонувавши фактично новий етнонім – “українець”. (Так само румунське національне відродження відмовилося від своїх історичних імен – “волохи”, “молдавани”,

“трансильванці” – на користь нового штучного – “румуни”, що вказувало на спорідненість цього балканського етносу з імперією Давнього Риму). Нове національне ім’я “Україна” теж мало свідчити про політичні окремішницькі інтенції народників вже першого етапу. Нове ім’я стверджувало апріорі відмову від формули “триединого русского народа” і свідчило про перехід на шлях політичної сепарації. Нова самоназва нашої національності говорила про культурну і політичну відмінність від росіян. Інтелектуали-народники відмовили і росіянам в “русскості”, вони виводили російський етнос не від етноніму і держави Русь князівських часів, а від держави Росія, що постала в часи Петра I.

Громадівська теорія. У часи послаблення диктатури по смерті Миколи I з’явилася нова генерація народництва, яка намагалася вивести на суспільну арену нову інтелігенцію з українською свідомістю. Ідеологами українського народництва цього періоду стають Володимир Антонович і Михайло Драгоманов. Продовжуючи своїх попередників, передусім В. Антонович розробляє історіософське обґрунтування особливої місії української сільської громади⁴. Вона розглядалася тим громадським елементом, який не змінився і пережив усі історичні епохи від княжої доби до нового часу. У громаді було сконцентровано українськість народу. Верхні прошарки денаціоналізувалися, українцями керували чужоплемінники: у давній Україні-Русі – це була варязька княжа родина і дружинники, у добу розвиненого середньовіччя – литовські князі, за польського панування – польська шляхта. Проте неукраїнські держави відходили, а українськість території залишалася завдяки українському селу, скріпленню якого була громадівська організація суспільства. Козацтво – теж різновид громадського об’єднання. Воно і є питомим українським явищем. Тому на матриці громади, вважали інтелектуали-народники, треба будувати і майбутню Україну. Саме громада має зі своїх надр вивести всі верстви майбутнього суспільства – передусім свою інтелігенцію. Росіяни і поляки бачили свою перевагу над українцями в існуванні своїх національних держав. Перші підвалини своєї держави вбачали у монархізмі та автократизмі царизму, другі – в аристократизмі та республіканстві шляхетської верстви. Українська еліта свою бездержавну організацію будувала на громаді. Громадівська теорія була по суті державною теорією, що протиставляла українську національну ідею панівним – польській і російській – національним ідеям. Останні претендували на споконвічне володіння територіями, населеними українським етносом. Міф про одвічну бездержавність українців по суті був своєрідною українською версією державності. З другого боку, народницький міф про бездержавність мав негативний вплив на український рух, бо розхолоджував інтелігенцію від намірів створення суспільних структур, які б вели боротьбу за незалежнення України від Австрії, Польщі і Росії.

Разом з тим не можна стверджувати, що серед народників-українофілів не було *самостійників* за політичними інтенціями. Більше того, багато з т. зв. класичних федералістів були певний час українськими самостійниками.

⁴ Антонович В. Три національні типи народні // Правда. – Львів, 1888. – Вип. 3. – С. 157–169.

П. Куліш і М. Костомаров у молодому віці, у 1830-ті – 1840-ві, стояли на самостійницьких позиціях. Стати тактичними федералістами їх змусила безвідрадна перспектива російського суспільного життя, яке не сприяло народженню великої кількості симпатиків української самостійності. Зміни політичних уподобань П. Куліша залежали від того, яку концепцію українського руху він сповідував у даний момент. На початку 1880-х він навіть переїхав до Львова, збирався відмовитися від російського громадянства та фактично до часу політики Нової ери розпочав її здійснення ще у 1860-ті роки. На перших порах самостійником був і В. Антонович. Першим ідейним культурним самостійником був лідер-ідеолог народницького громадівського руху Олександр Кониський⁵. Можна стверджувати, що федералізм у політичного народництва був ситуативним, а самостійництво – стратегічним аспектом. Тому і не є випадковим, що в 1917 р. народництво політичного періоду активно підтримало ідею української самостійності і почало будувати власну державу, що, на жаль, скінчилося окупацією УНР російськими більшовицькими військами.

Усі періоди функціонування народництва в Україні характеризуються *політичною амбівалентністю* інтелігенції, що було викликано поліційним тиском на інакомислячих у Росії. Інтелігенція змушена була, працюючи на державній службі, офіційно зберігати політичну лояльність стосовно державної влади. Утримуючи родини чиновницькою службою, вона лише в позаурочний час і нелегально могла займатися забороненою українофільською справою. Цей стан впливав на політичну орієнтацію українських народників. Більшість з них мали *подвійну національну самоідентифікацію*: українці за походженням і сантиментом, але політичні росіяни за вибором. Ця політична невизначеність була однією з ключових причин того, що інтелектуальна еліта Наддніпрянщини не відчувала своєї інакшості порівняно з російською інтелігенцією та не виконала у відповідний час своїх державотворчих функцій.

Варто розрізнити *політичне* і *неполітичне народництво*. Лідери громадівського руху були політичними народниками (В. Антонович, О. Кониський, Т. Рильський, Д. Пильчиків, Л. Смоленський, М. Драгоманов, М. Лисенко, О. Пчілка, Є. Чикаленко та ін.). Вони ставили за мету будувати культурний кордон між Росією та Україною, сподівалися на можливість дозволу політичної діяльності, щоб добиватися автономії українських земель. Натомість інша частина громадівців були “малоросами” за свідомістю і йшли у фарватері російських державних інтересів, сприймаючи українську діяльність доважком до роботи на загальноросійському ґрунті (В. Науменко, Ф. Лебединцев, І. Лучицький, О. Лазаревський, Є. Ківлицький та ін.). Проте провести чіткий кордон між першою і другою групою досить складно, бо протягом життя відбувалися хитання, викликані періодичними потепліннями в жандармській практиці влади у її нагінках на український рух. Секретар редакції “Киевской старины” О. Левицький – спочатку активний українець – після поліційних переслідувань перейшов на малоросійські рейки. А після

⁵ Докладніше див.: *Гирич І.* Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності.

Першої російської революції 1905–1907 рр. знову став українцем. Такої ж метаморфози зазнали П. Житецький і багато інших народників.

Проте, звісно, не селянство, а саме вихідці з верхніх прошарків суспільства: шляхти, козацької старшини, духівництва були першими українофілами-народниками. Після кирило-мефодіївців перші громади з'явилися серед українців-емігрантів у російській столиці Санкт-Петербурзі. Біля джерел створення громад стояли колишні лідери братства М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський. Проте справжню революцію здійснили вже нові люди, які в кінці 1850-х уфундували Київську громаду при Університеті Св. Володимира в Києві. Більшість з них були вихідцями з правобережної шляхти. На чолі став випускник історико-філологічного факультету Володимир Антонович та його однопумці брати Рильські, Б. Познанський, К. Михальчук. Саме польська культурна складова народжувала те явище, яке можна назвати *політичним народництвом*. Воно виникло в середовищі фрондуючого щодо російської держави польського суспільства України. Але це були перші люди Нової України, які не хотіли, відокремлюючись від Росії, потонути в польському державному морі. Політичний спосіб мислення підказував, взоруючись на польський національний досвід, творити нову українську свідомість. Хлопомани-правобережці мали в київському університеті підтримку з боку нащадків лівобережної козацької старшини та священництва (М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, М. Комаров, П. і О. Косачі, О. Кістяківський, П. Житецький, В. Вовк-Карачевський, пізніше Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Дмитрієв та ін.). Завдяки українському народництву вдалося нарешті подивитися на Україну не як на територію панування козаків, а як на землю, етнічно заселену українцями.

Народники Київської громади виховали перше покоління *політичних українців*, які покінчили з амбівалентністю свідомості і працювали свідомо лише на українському ґрунті. Вони ж першими почали принципово вживати розмовну українську мову у повсякденному житті. О. Кониський був ідейним батьком на громадській ниві наступного покоління українських центристів-народників: С. Єфремова, О. Лотоцького, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, В. Дурдуківського. Питомий український, а вже не українофільський рух, розпочався з діяльності нової генерації молоді України, яка виступила на громадському полі у 1890-ті роки. Вона стояла біля джерел появи перших ліберально-демократичних партій Наддніпрянської України: УДП, УРП, УРДП, ТУП та перших періодичних видань українською мовою в Києві, Харкові, Полтаві тощо. Її представники домоглися скасування заборони 1876 р. на українське слово, друку Євангелія українською; завдяки їм з'явилося перше критичне видання творів Т. Шевченка, вийшла перша енциклопедія “Украинский народ в его прошлом и настоящем”⁶.

⁶ Внесок народництва до скарбниці української справи оцінили вже сучасники. У 1930-х колишній лідер петербурзьких українців Олександр Лотоцький свої спогади перетворив у власне, історію політично-культурних здобутків народницької еліти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932–1934. – Ч. 1–3. – 286, 318, 392 с. Історією українського руху, по суті, є спогади та щоденник Євгена Чикаленка (*Чикаленко Є. Х.* Спогади (1861–1907) / Передм. В. Дорошенка. – Нью-Йорк, 1955. – 502, [2] с.; *його ж.* Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – 496 с.

Суспільні досягнення народництва. Українське народництво 1860-х – 1890-х років працювало на культурне відокремлення українських теренів від російських етнічних територій. Цьому мала слугувати широка етнографічно-фольклорна програма найбільших українських вчених-етнографів. І передусім діяльність лідера Київської громади 1870-х Павла Чубинського і праця Південно-Західного відділення Російського географічного товариства у Києві. Видані “Труди” цього товариства, нанесені на мапу, стверджували майбутню територію української державності, бо окреслювали межі розселення українського народу і його розмежування з Білоруссю, Молдовою, Польщею та Росією. Пізніше цю функцію стосовно західних кордонів України виконали вчені Наукового товариства ім. Шевченка (В. Гнатюк, С. Томашівський).

Величезним внеском українського народництва у національне відродження були заходи для завоювання українською мовою українського етнічного простору, створення літературної української мови. До цього найбільше рук доклав П. Куліш. Він став творцем українського фонетичного правопису – т. зв. кулішівки; завів літери, які відрізняли українську письмову мову від російської, відмовився від -єри (ы). Першим намагався поширити українську мову в усі сфери культурного життя. Створив національний історичний роман, переклав Біблію українською мовою, видав твори світової поетичної класики українською літературною мовою, почав поширювати твори українського письменства серед широких народних мас. Заснував перші суспільно-політичні українські журнали “Основа” (Петербург) і “Правда” (Львів). Переважна більшість письменників Наддніпрянської України та Галичини мали народницький світогляд і втілювали в літературі ідейні устремління українського народництва.

Українське народництво Наддніпрянщини у спілці з народовством Західної України (В. Антонович, О. Кониський, О. Барвінський) випрацювали *сборницьку стратегію* діяльності, спрямовану на паралелізацію культурних і політичних дій у побудові єдиної культури України, без огляду на кордон по Збручу. Вона увійшла в історію під назвою політика “Галицького П’ємонту” або політика “Нової ери”. За домовленістю з польськими очільниками Галицького сейму та австро-угорськими державними чинниками українські народники з обох берегів збручанського кордону почали в Галичині розбудовувати спільні засади сучасної культури: спільну літературну мову, правопис, університетські катедри при львівському університеті тощо.

Українське народництво сформулювало і національну схему української історії. Біля джерел національної схеми стояли М. Костомаров і П. Куліш, а батьком національної історіографії став В. Антонович. Якщо на попередньому етапі наголос робився на дослідженні фольклору і етнографії, то наступний етап підвів під гуманітарну науку базу історичного документа, залучив опрацювання архівів задля ствердження тисячолітнього самостійного історичного процесу українського народу від Сяну до Дону. Народництво застосувало нові історіографічні терміни, протиставивши українську історію російській. Зокрема “Київська Русь” було замінено терміном “Україна-Русь”.

Українське народництво розпочало тривалу боротьбу за доведення, що князівська спадщина належить українському народові. Це свідчило, що українська народницька історіографія намагалася найславетніший державний період своєї історії відібрати від російської історіографії, яка виводила державність московського князівства зі спадщини Київської Русі.

Нарешті М. Грушевський, продовжуючи працю свого вчителя В. Антоновича, засновує на базі народницької ідеології вже суто українську (не амбівалентну) національну історіографію⁷, об'єднавши історію України у головну періодизацію: Україна-Русь, литовсько-польська доба, історія козацької України, історія Нового часу. Початок написання синтетичної історії України припадає на 1898 р. У статті “Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства” (1904) М. Грушевський по суті висунув національно-державну візію минулого українського народу, яка підводила наукову базу під політичні змагання українців для політичного відродження нації. Попри народницьку схему, у якій історія народу – це “альфа і омега” історичного процесу, М. Грушевський фактично вибудовував окремішність України як окремої державної території. Його схема історії не була антидержавною, не заперечувала прагнення українців до власної держави, а навпаки, закладала науково-історичні підвалини для такої держави. Не випадково майже всі учні М. Грушевського у другому періоді свого життя стали істориками-державниками (С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін.). Фактично народницька школа М. Грушевського була вже не народницькою, а перехідною – національно-державною школою. І в цьому сенсі М. Грушевський перейшов на вищий, ніж у його вчителя В. Антоновича, рівень – до прийняття державної історії українського народу.

Народництво зробило великий внесок в українську лексикографію та мовознавство. Київська громада зібрала і відредагувала перший тлумачний словник української мови, який вийшов за редакцією Бориса Грінченка (1906). Історичним мовознавством займався Євген Тимченко. Засновником наукового літературознавства на народницькій основі став Сергій Єфремов – автор першої наукової історії української літератури.

Народництво і соціалізм. Український соціалізм став також продуктом народницької ідеології. Михайло Драгоманов був одним з ідеологів Київської громади, після своєї еміграції в Женеву став основоположником українського соціалізму. Будучи посланцем Київської громади, у 1880-х він став критиком її культурницької діяльності і започаткував політичний, європейський, інтернаціональний вектор українського руху. Вів ідейну боротьбу з народництвом Києва і Львова: О. Барвінським, О. Кониським, Б. Грінченком. М. Драгоманов мав вплив на лівих народовців і молодих радикалів Галичини, зокрема на І. Франка і М. Павлика. Перший пізніше балансував між соціалістичними поглядами і націонал-демократичними (народовськими).

Соціалізм початку ХХ ст. мав так само опертя на народництво. Першими соціалістами стали члени Київської громади: І. Стешенко і Леся Українка.

⁷ Докладніше див.: *Гирич І.* Національна схема української історіографії...

Українськими соціалістами вважали себе С. Єфремов та співробітники видавництва “Вік”. Український соціалізм мав багато рис, що пов’язували його з народницькою ідеологією. Він спирався не на робітництво, а на селянство. Не заперечував приватної власності. Можна знайти багато паралелей у програмах народників і партії соціалістів-революціонерів. Політичне народництво мало суттєвий вплив на програми перших наддніпрянських партій – передусім Револуційної української партії (РУП), Української народної партії (УНП) М. Міхновського і навіть на національних соціал-демократів. Серед керівництва Української соціал-демократичної партії була низка вихованців громад, людей, що мали за походженням пов’язання з селом: С. Петлюра, В. Садовський, Л. Юркевич, М. Порш, В. Винниченко та ін.⁸ УСДРП провадила так само культурницьку роботу, а її протистояння з РСДРП в багатьох моментах зумовлювалося впливом народницької ідеології на лідерів УСДРП. С. Петлюра мав козацько-священницьке походження і працював у “буржуазних” виданнях колишніх народників (“Киевская старина”, “Рада”), М. Порш і В. Садовський друкувалися в “Літературно-науковому віснику” М. Грушевського. Л. Юркевич одержував фінансування від батька – дідича-хлопомана Осипа Юркевича. В. Винниченка фінансово підтримував лідер Київської громади межі століть Євген Чикаленко.

Представники реформістської течії УРДП (А. Жук, В. Дорошенко, В. Степанківський, О. Скоропис-Йолтуховський, О. Назаріїв), опинившись у Львові, і взагалі відмовилися від ключових гасел російського комунізму: заборони приватної власності, принципу класової боротьби, боротьби з буржуазною ідеологією. Вони закликали до класового миру, союзу зі своїми ліберально-демократичними партіями, економічної боротьби замість підпільної революційності. Усі ці моменти ідеології свідчили про генетичний зв’язок українських есдеків з ідеологією народництва.

“Народництво” у протистоянні “державництву”. Зі збройною поразкою УНР від червоної Росії і окупацією України у 1919 р. російськими більшовицькими військами в Австрії та Німеччині засновується Український союз хліборобів-гетьманців, ідеологом і політичним мислителем якого став В’ячеслав Липинський. Він пропагував консервативну монархічну ідеологію та ідею побудови в Україні спадкової монархії на чолі з династією Павла Скоропадського – колишнього глави Української Держави. В. Липинський і його прихильники на хвилі розчарування керівництвом Директорії УНР бачили причини поразки Української революції не так у неготовності суспільства до постанови нової української держави, як у політиці лівих соціалістичних партій. На їхню думку, оскільки соціалістичне керівництво програто війну за незалежність, винними в цьому були соціалістичні керівники та неправильна соціалістична філософія історії, що лежала в основі дій цих керівників – есдеків і есерів. А сталося, за В. Липинським, це тому, що

⁸ Про це ширше див.: *Гирич І., Кавунник В.* “Опортунізм” чи “соціалізм”: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 576–639.

ліві керувалися фальшивою і шкідливою народницькою ідеологією, ідеологами якої в Україні були В. Винниченко, С. Петлюра і М. Грушевський. Засновник національного консерватизму заплющував очі на той очевидний факт, що праві сили в Україні були у більшій мірі не готові будувати українську державу, бо були отруєні антиукраїнською пропагандою, мали мало-російську свідомість і працювали на російській і польській державний інтерес, на відміну від українських соціалістів усіх різновидів.

У 1920 р. виходить історична праця “Україна на переломі” про українську козацьку державу Богдана Хмельницького пера В. Липинського⁹, яка звістила появу державницької школи в українській історіографії. У 1923 р. нова школа була історіографічно засвідчена у книзі Д. Дорошенка “Огляд української історіографії” (Прага, 1923). Від 1919 і до 1926 р. в журналі – органі УСХД “Хліборобська Україна” друкувалися розділи головного ідеологічного твору гетьманців – “Листи до братів-хліборобів”¹⁰. Державницька консервативна ідеологія мала бути науково-історичною підставою для гетьманської ідеології. Остання протистояла республікансько-демократичній ідеології УНР. В. Липинський створив привабливу і теоретично струнку ідейну картину, що позитивно вивисувала ідеологію консерватизму за рахунок приниження і дискредитації республіканської версії будівництва держави. Він застосував дихотомічну схему переваг нової ідеології: державу, за Липинським, могла збудувати лише консервативна меншість. Консерватори – імпліцитно державники, демократи-народники – підсвідомі федералісти і руїни держави. Республіканська більшість не здатна до державного будівництва саме через недержавність народницької історіографії, яку представляли М. Грушевський та його школа. В. Липинський твердив, що народники і М. Грушевський завжди недооцінювали власну державу і в конфлікті між народом і державою завжди ставали на бік народу на шкоду державі.

Консерватори спрощували і схематизували ситуацію, щоб переконливішою здавалася їхня правда. Приміром, вони посилалися часто-густо на статтю М. Грушевського “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання” з журналу Закордонної делегації УПСР “Борітеся – поборете” (1920), де М. Грушевський, переходячи на тактику пошуку компромісу з українськими націонал-комуністами, відмовлявся від збройної боротьби за незалежність, писав про татарських людей Болохівської землі у XIII ст., які виступили проти Данила Галицького на користь татар. М. Грушевський писав, що стара народницька школа в конфлікті між державою і народом підтримувала цих татарських людей¹¹. Разом з тим затушовувалася інша відома праця М. Грушевського 1918 р. – “На порозі Нової України”, в якій М. Грушевський писав про кінець московської орієнтації та зміну політичного

⁹ *Липинський В. К.* Україна на переломі, 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – [2-е вид.]. – Відень, 1920. – 304 с.

¹⁰ *Його ж.* Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995.

¹¹ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2013. – Т. 4. – Кн. 2 / Упоряд. С. Панькова. – С. 57–94.

вектору на орієнтацію на Європу й конечність та необхідність української незалежності. До 1919 р. М. Грушевський очолював Комітет незалежної України. В. Липинський свідомо вдавався до зручного йому викладу фактів, стверджував про усвідомлену державницьку політику П. Скоропадського у 1918 р., що не відповідало дійсності – генерал залишався і як гетьман не українцем, а політичним росіянином. Робилося це для створення міфу про державницьку поставу П. Скоропадського від часів Української Держави до доби УСХД. Однак державником П. Скоропадський став уже на еміграції під впливом В. Липинського і УСХД. Цензурних препаратів зазнав щоденник гетьмана з 1918 р. Пізніше у листах сам В. Липинський визнавав, що свідомо йшов на фальшування, щоб піднести гетьманський масштат і здобути більше симпатиків з різних соціальних таборів.

Сам Липинський до 1917 р. був частиною народницького (точніше національно-державного) проекту українського руху. Свою консервативну діяльність він будував у межах національно-демократичного руху, керованого М. Грушевським. Проте помилки українських соціалістів у добу Центральної Ради, які відкинули українські консервативні кола від парламентської діяльності, зумовили те, що В. Липинський, розчарувавшись у республіканцях, вирішив протиставити після 1919 р. консерваторів “народникам” і фактично повторив ту саму помилку соціалістів Центральної Ради, тільки вже з іншого соціального боку. Він відкинув потужний і розгалужений прошарок українських сил від участі в політичному житті, закликавши цілком підпорядкуватися в цьому гетьманцям як кращій політичній силі серед українців.

У 1920-ті роки нова історіософія та ідеологія мали багато своїх позитивних рис. Не випадково до істориків-державників належали найкваліфікованіші кадри історичної науки (В. Кубійович, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та ін.). Але, з другого боку, і т. зв. народників не можна вважати недержавниками. Вони будували українську державність, але республіканського типу. Завдяки В. Липинському викристалізувалася нова філософія історії та ідеологія. Україна одержала добре обґрунтований правий рух. Постала вивірена і талановито виписана державницька ідеологія, яка не мала багатьох екстремів лівих ідеологій; вона спиралася на ідеалізм і віру, враховувала багату традицію консервативної Європи.

Але новий консерватизм кидав несправедливу тінь на народництво. Воно паплюжилося і відкидалося, а сама ідеологія оголошувалася шкідливою. Гетьманство і державницька історіографія поруч з націоналістичною ідеологією Д. Донцова багато зусиль доклали до дискредитації народництва, соціалізму, націонал-демократизму, що мало сумні негативні наслідки для пізніших часів, передусім для доби післявоєнної Європи. Політики і науковці безкритично і позаісторично продовжували таврувати народництво, яке за своєю суттю виявилось не менш перспективним і життєздатним, ніж ідеології націоналізму і гетьманства.

Перегляд однозначного присуду В. Липинського народництву розпочався вже у 1930-ті роки, коли після смерті В. Липинського Б. Крупницький,

Д. Дорошенко і О. Бочковський намагалися шукати симбіозу між народницьким і державницьким періодом нашої історіографії. Після Другої світової війни з поглядами В. Липинського полемізував Ісаак Мазепа, який досить слушно і влучно вказував не на біду інтелігенції, а на неготовність суспільства в цілому до незалежності¹². Переглянули у позитивному плані державницьку діяльність М. Грушевського Олександр Оглоблин і Володимир Дорошенко. З початку 1960-х із заснуванням Українського історичного товариства заходами його голови проф. Любомира Винара відбувається реабілітація як наукової, так і політичної діяльності М. Грушевського та народництва, хоч у 1960-х – 1980-х роках таке ставлення діаспорної науки не було ще панівним. Приміром, Омелян Пріцак, професор Гарвардського університету і творець його Українського інституту, до 100-річчя від дня народження М. Грушевського, перебуваючи під впливом В. Липинського, несправедливо звинуватив народництво і голову Центральної Ради в тому, що вони спричинилися до загибелі власної аристократії¹³. У 1990-х роках О. Пріцак відмовився від таких поглядів.

Ставлення В. Липинського, Д. Дорошенка і Д. Донцова до народництва і його представників було перейнято у 1990-ті роки сучасною історичною і суспільствознавчою думкою незалежної України, увійшовши до новітніх курсів з історіографії для вищих шкіл. Сьогодні твердити про протистояння двох історіографій – “народницької” і “державницької” – є анахронізмом. Так само, як протиставляти два проекти української державності: УНР і Української Держави.

Комуністична влада УРСР (і це свідчить про державництво народництва) негативно оцінювало українське народництво XIX – початку XX ст. Якби народники були проти української політичної окремішності, комуністична ідеологія напевно б вивела генетичну спорідненість між російсько-советським комунізмом і лівим українським народництвом як своїм попередником. Насправді ж історіософія М. Костомарова – В. Антоновича – М. Грушевського для комуністів однозначно лягала в річище т. зв. “українського буржуазного націоналізму”. Такий стан речей існував від перемоги Й. Сталіна над своїми опонентами і побудови в СРСР тоталітаризму (1929/1930) й до падіння Советської імперії у 1991 р.

Українське народництво було покликано до життя відповідною історичною добою, воно було єдино можливою суспільною ідеологією національно-визвольного руху, бо відповідало певному рівневі господарського і суспільного розвитку України. Народництво виявилось потужним і тривким протягом двох століть, бо за соціальною структурою Україна була аж до часів Другої світової війни селянською країною, а звідси й усі недоліки і плюси народницької ідеології в Україні. Попри обмеженість народництва та його вади, воно відіграло позитивну роль для політичного розвитку української держави і сприяло формуванню плюралістичного і багатокультурного суспільства

¹² Мазепа І. Підстави нашого відродження: [У 2 ч.]. – [Б. м.]: Прометей, 1946. – Ч. 1: Причини нашої бездержавности. – 179, [1] с.; його ж. Підстави нашого відродження: [У 2 ч.]. – [Б. м.]: Прометей, 1949. – Ч. 2: Проблема відродження України. – 163, [1] с.

¹³ Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака.

в добу новітньої незалежності. Народництво тримає етнонаціональний і мовно-культурний “українізм” українців, є потужним фактором національної самоідентифікації. І ще тривалий час залишатиметься важливим чинником української ідеології на сучасному етапі функціонування національної ідеї.

Ігор Гирич (Київ). **Українське народництво: До питання про оцінку феномену**

У статті розглянуто значення народницької ідеології в суспільно-політичній думці й політичній практиці України. Автор розмірковує, чи було негативним досвідом українське народництво. Він стверджує, що його домінація в інтелектуальному просторі Наддніпрянщини була зумовлена економічними та історичними причинами, особливостями суспільного розвитку. Також він полемізує з традиційною державницькою візією українського минулого і привертає увагу до неактуальності багатьох стереотипів сприйняття історії України XIX – початку XX ст.

Ключові слова: українське народництво, національно-демократичний напрям, суспільна думка, державницька схема історії, політична окремішність.

Ihor Hrych (Kyiv). **Ukrainian Populism (Narodnytstvo): On the Issue of Assessment of this Phenomenon**

The article introduces the importance of the populist ideology in Ukrainian social and political thought. The author ponders whether Ukrainian populism was a purely negative phenomenon. He claims that the dominance of this idea in the intellectual space of the Upper Dnieper region was due to economic and historical factors of social development. The article also questions certain aspects of the traditional nationalist vision of the Ukrainian past and tries to draw attention to the irrelevance of many stereotypes in the perception of nineteenth and early twentieth century Ukrainian history.

Keywords: Ukrainian populism (Narodnytstvo), national-democratic direction, public opinion, nationalist view of history, political separation.

Вікторія СЕРГІЄНКО (Київ)

**“ОФІЦІЙНА ІСТОРІЯ” ДЛЯ НАЦІЇ БЕЗ ДЕРЖАВИ:
“ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Професор Михайло Грушевський (1866–1934) за свого життя став найпродуктивнішим і найвпливовішим українським істориком. Найбільше досягнення Грушевського – це зображення української історії як окремої та рівної історіям інших східнослов'янських націй. Завдання вченого полегшувалося тим, що інтерпретацію польського і турецького (і загалом східного) фактора в українській історії Грушевський перейняв від народницької історіографії¹. Тому головною його метою було здійснити емансипацію від російського історичного нарративу. Для Грушевського, вихованого в російській інтелектуальній традиції, це породжувало дилему, що полягала в запереченні, але водночас залежності від неї (російської традиції) як у слововжитку, так і в інтерпретаціях. Цей виклик йому значною мірою вдалося успішно подолати у програмовій статті “Звичайна схема «русскої» історії...”². Ідею згаданої статті він розвивав та наповнював змістом у монументальній “Історії України-Руси”³. Це було об’ємне академічне дослідження, яке Грушевський мав намір популяризувати. Саме “Ілюстрована історія України” (далі ПУ. – В. С.) найбільше посприяла поширенню знання про історичну концепцію Грушевського. Окрім цього ПУ відіграла роль каталізатора української ідентичності для поколінь української інтелігенції та читацького загалу, ставши чимось на зразок “офіційної історії” для нації без держави.

У цій статті я хочу дослідити передумови літературного успіху ПУ. Зокрема я спробую показати, що перш ніж змагатися на читацькому ринку Російської імперії, Грушевський прагнув стати лідером поміж української інтелігенції; причому його методи не завжди були суто академічні. Потім я покажу “кухню” підготовки до друку ПУ, під час чого розкриється дещо з причин виняткової продуктивності Грушевського. Я також проаналізую вміщені в ПУ інтерпретації головних тем російсько-української історичної

¹ Див. цю тезу докладніше: *Яковенко Н.* Кого та як іншує Михайло Грушевський в “Історії України-Руси” // *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*: Матер. міжнар. наук. конфер.: (Київ, 15–16 грудня 2005 р.). – К., 2008. – С. 89–103.

² *Грушевський М.* Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного словянства // *Статті по славянознавченню*. – СПб., 1904. – Вып. I. – С. 298–304.

³ *Його ж.* *Історія України-Руси*: У 10 т. – Львів; К., 1898–1936.

дискусії. Ця дискусія – що в політичному еквіваленті зводилася до того, чи має українська нація бути самостійною, чи ні – точилася на різних рівнях, зокрема, на публічному, де Грушевський мав намір здобути перевагу. Наостанок я проаналізую сприйняття ПУ як у академічному середовищі, так і серед ширшого кола читачів.

Задум Грушевського та його конкуренти

Якщо говорити загалом про популярні книжки Грушевського, то ПУ (1911) передувала поява російськомовного “Очерка истории украинского народа” (1904) (далі “Очерк”. – В. С.). Згадана книжка була важлива, бо перервала історіографічну мовчанку, що тривала від часів Дмитра Бантиша-Каменського⁴ (1788–1850) та Миколи Маркевича⁵ (1804–1860). Маю на думці той факт, що від 1840-х до появи “Очерка” у Російській імперії не з’явилося жодної узагальнювальної праці з української історії. Але найголовніше для української історіографії було інше – власне те, що вперше в “Очерке” історія України була написана як історія української “народності”, котра виступала на історичній арені як окрема.

Однак популярність “Очерка” затьмарила одну історію, пов’язану з публікацією цієї книжки. Її розкрив Андреас Каппелер у статті про Олександру Єфименко⁶ (Александрю Єфіменко) (1848–1918) – україністку російського походження, що активно виступала проти заборони українського друку в Російській імперії. Річ у тім, що “Очерк” Грушевського зміг вийти у світ першим завдяки тому, що редакцією “Киевской старины” – часопису, що перебував під впливом вчителя Грушевського, професора історії Київського університету Володимира Антоновича (1834–1908) – було свідомо затримано публікацію рукопису Єфименко, яка виграла оголошений журналом конкурс на написання синтези української історії. Хоча дослідниця у цій узагальнювальній праці зобразила історичний розвиток України (“Південної Русі”) окремим від великоросійського, однак не уникла звинувачень Антоновича у “великоросійському штандпункті”. Це тим більш цікаво, що Єфименко поділяла погляди Антоновича на українську історію. Вона писала, що тогочасні дослідження “історії Русі” торкаються лише північно-східної її частини і “граничат в иных случаях с фальсификацией общественного самосознания”⁷. Як зазначає Каппелер, таке ставлення до дослідження Єфименко могло бути пов’язано із суттєвою зміною між 1896 та 1900 рр. українського наративу.

“У проєкті цього наративу, чийм автором був Грушевський, оповідь починалася від праісторії та походження Русі. А тому в істориків із «Киевской старины» могли виникнути сумніви, чи варто саме тепер підтримувати

⁴ Див.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 2 ч. – М., 1822.

⁵ Див.: *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. – М., 1842–1843.

⁶ *Каппелер А.* Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 45–76. Каппелер розвинув свою аргументацію у вид.: *Каппелер А.* Russland und die Ukraine: Verflochtene Biographien und Geschichten. – Wien, 2012.

⁷ *Єфименко А.* История украинского народа. – СПб., 1906. – С. 1.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

написання і вихід у світ історії України з менш первісним і телеологічним наративом, у якому Київську Русь не було потрактовано як попередницю лише України і яку до того ж написала етнічна росіянка”⁸.

Через те, що оригінальний рукопис Єфименко відхилили, вона змогла надрукувати свою книжку під назвою “История украинского народа” (1906) лише за 5 років після запланованого терміну. І хоча праця Єфименко була актуальною на свій час, однак затримана у видавничих планах на кілька років, дослідниця “втратила честь новаторства”⁹; її випередив Грушевський, який за цей час закінчив “Очерк”.

Що ж до ПУ, то Грушевський зазначив (у передмові до першого видання 1911 р.), що задумав цю книжку до оприлюднення так званого “Маніфеста громадянських свобод” (17 жовтня 1905 р.) та наступних цензурних полегшень, котрі зняли частину обмежень на український друк¹⁰ і уможливили “здійснити сей давній замір”¹¹. У “Автобіографії” (1906) вчений так само зазначав про намір ще на початку своєї наукової кар’єри “розпочати [...] не такою популярною й короткою, а ширшою і строго-науковою історією України, яку б потім можна переробити в коротшу й популярнішу”¹². Однак у “Автобіографії” йдеться загалом про жанр популярно-історичних видань. Що ж до ілюстрованої історії, то найранішим документальним підтвердженням її задуму є вересень 1906 р.¹³. Увагу читача також привертає згадка Грушевського про “ріжні пригоди”, що “знеохотили мене (...) до сього діла (видання ПУ. – В. С.)”¹⁴. Це був натяк на важливий контекст появи цієї книжки. А саме йшлося про гостру реакцію професора Грушевського на видання аматором історії Миколою Аркасом (1853–1909) ілюстрованої “Історії України-Русі”¹⁵ (1908)¹⁶.

⁸ Кателер А. Олександра Єфименко... – С. 69.

⁹ Там само. – С. 70.

¹⁰ Як відомо, до першої російської революції друк більшості книжок українською мовою, в тому числі історичних, було заборонено. Див.: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. / Ред. Г. Боряк. – К., 2013. – 810 с.; Заборона українського слова в Росії: Реферат петербурзької академії наук в справі знесення заборони українського слова. – Скрантон, Пенсільванія, 1916. – 59 с.; Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – 96 с.

¹¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911. – С. 3.

¹² Його ж. Автобіографія. – Торонто, 1965. – С. 9.

¹³ Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Історичний збірник. – К., 1996. – С. 198.

¹⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911. – С. 3.

¹⁵ Роботу над книжкою Аркас розпочав ще 1902 р., плануючи її спершу як посібник для домашнього навчання свого сина.

¹⁶ Докладніше про це див.: Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Історичний збірник. – С. 221–230; Сарбей В. М. М. Аркас і його “Історія України-Русі” // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100–113; Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса // Крайнин. – 1993. – № 4. – С. 8–17; його ж. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський. – С. 161–220; його ж. Українська ідея Миколи Аркаса: (Попередні нотатки з епістоли) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. / За ред. Я. Ісаевича та ін. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 111–129.

Повну аргументацію проти книжки Аркаса Грушевський розгорнув у окремій рецензії. Її головна думка полягала у тому, що написання популярних книжок вимагає роботи не аматора, а історика, що володіє науковим інструментарієм¹⁷. Грушевський наголошував на неприпустимості спрощувати виклад історичного матеріалу ціною його якості. На думку Грушевського, зневагою до читача було писати таку важливу працю людині, хоч і залюбленій в українську справу, проте не професіоналові. Ці аргументи мають право на існування, проте заслуговує на увагу безкомпромісний тон, у якому Грушевський написав свою рецензію. Дослідники називають гостре ставлення Грушевського до конкурента “конфліктом Аркаса–Грушевського, штучно роздутим і перебільшеним захисниками Аркаса”¹⁸, та закликають нас “прийняти до уваги його (професора. – В. С.) вразливу амбіцію”¹⁹. Дійсно, від осені 1906 р. Грушевський обдумував ідею такої книжки. Проте склалося так, що публікація Аркаса з’явилася раніше. Більше того, вона була популярною, і Грушевський у своїй рецензії зауважував: “Ні одна книжка, окрім «Кобзаря», не йде, як вона”²⁰. Професор не сприйняв цей факт як свідчення певних переваг книжки і продовжував уважати її винятково невдалою працею, навіть “шкідливою”²¹ для “широких мас, які жадають від освіченіших своїх верств якоїсь доброї поживи”²². Його характеристика перебільшувала значення фактографічних помилок Аркасової книжки, що не претендувала на наукову новизну та лише узагальнювала вже наявні дослідження з української історії.

Після публікації своєї рецензії Грушевський запропонував історикові В’ячеславу Липинському (1882–1931) написати на ту ж тему до редактованого ним журналу. Отримавши текст, професор змінив його без відома автора. Власне, він не надрукував деякі пасажі, де Липинський перелічував переваги книжки Аркаса. У листі до історика Василя Доманицького²³ Липинський

¹⁷ Перед тим зауваження у непрофесіоналізмі висувалися ще до одного надзвичайно популярного серед галицьких читачів автора – Олександра Барвінського, який написав “Ілюстровану історію Русі” (1890).

¹⁸ *Ульяновський В.* Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський. – С. 172.

¹⁹ *Гирич І.* Ще до проблеми “Аркас і Грушевський”. – С. 224.

²⁰ Відгук Михайла Грушевського. До рецензії д. Липинського // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2: Суспільно-політичні твори (1907–1914) / Упоряд. І. Гирич, С. Панькова. – С. 370.

²¹ Молодий галицький історик і бібліограф Богдан Барвінський (1880–1958) відзначив фактографічні помилки в “Історії України-Русі” Аркаса. Однак рецензію Грушевського він назвав проявом нетерпимого ставлення професора до конкуренції. “Шкідливою” книжку Аркаса він уважав лише для Грушевського, бо вона добре продавалася. Див.: *Барвінський Б.* Чи справді шкідлива? // *Руслан.* – 1908. – Ч. 197. – 30 серпня. – С. 3–4.

²² Там само. – С. 374.

²³ Доманицький був науковим редактором книжки Аркаса і писав автору таке: “(...) всі в один голос говорять, що професор публично «обнажився» і слави собі цією рецензією не придбав, а навпаки. Взагалі, треба Вам сказати, що останніх 1–1 ½ роки з ним якась погана переміна сталася: непомірно честолюбивий став, егоїст і скнар... Дійшло до того, що не тільки нікому з знайомих не дає ані одного примірника своїх видань, а навіть Наук[ове] Товариство мусить *купувати* усі його відбитки і видання. Оце то голова Товариства!” *Старовойтенко І.* Листування Доманицького до Миколи Аркаса (1907–1908) // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 566.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

писав, що це “є зловжитком: перекручуванням моїх гадок для підтримання своїх. (...) це річ шкідлива: вона нелегальним способом нищить критику і не допускає виміни гадок”²⁴. А далі додавав:

“Не можна справи відродження українського народу ідентифікувати з найрозумнішими хоч-би гадками проф. Грушевського чи кого-будь іншого. Поступаючи так, ми самі зводимо Українство з *кипучого народнього руху* в рух *зуртковий* (курсив Липинського. – В. С.), рух партійний з лідерами на чолі, а шаблон і рутину – це смерть, по моєму”²⁵.

Щодо самого Аркаса, то цей губернський чиновник і збирач українського фольклору ніколи не претендував на науковість своєї популярної книжки. Він писав її для втіхи у вільний час. Незважаючи на неочікувану та різку реакцію Грушевського, Аркас не дозволив собі висловити особистих закидів на адресу професора. Він визнав слушність критики та розпочав підготовку другого, доповненого і переробленого, видання своєї “Історії”²⁶.

Можна також згадати, що не цілком академічна полеміка довкола книжки Аркаса, розгорнута з ініціативи Грушевського у редактованому ним “Літературно-науковому вістнику”, відштовхнула деяких читачів від передплати одного із небагатьох українських часописів²⁷.

Колекціонер мистецтва, який видає історичні книжки

У спогадах Грушевський писав:

“Я [в] кожній хвилі, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально”²⁸.

Коли Грушевський не працював науково, такою метою для нього було колекціонування. Збірка Грушевського-професора була дорогою та винятковою (успадкований від батька капітал²⁹ дозволяв такі витрати) – персидські і українські килими, богемське і венеційське скло, саксонська і українська порцеляна, численні археологічні знахідки, портрети гетьманів, стародруки XVII–XVIII ст., картини сучасних йому українських малярів, зокрема Михайла Бойчука, Фотія Красицького, Федора Кричевського та

²⁴ Липинський В. Листування. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: А–Ж / Ред. Я. Пеленський. – С. 507–508. (Лист від 21–28 серпня 1908 р. від В’ячеслава Липинського до Василя Доманицького).

²⁵ Там само. – С. 508.

²⁶ Книжка вийшла за три роки по смерті Аркаса завдяки зусиллям його дружини Ольги. Див.: Аркас М. Історія України-Русі: з малюнками. – 2-ге вид. – Краків, 1912. – 424 с.

²⁷ Старовойтенко І. Рецензії та відгуки на “Історію України-Русі”, опубліковані у періодичних виданнях Наддніпрянської України та Галичини // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та комент. І. Старовойтенко. – К., 2009. – С. 196.

²⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 120.

²⁹ Батько Михайла Грушевського – Сергій Грушевський – здобув статок на продажу підручників із церковнослов’янської мови для народних шкіл. Зокрема його “Первая учебная книга церковно-славянського язика” (К., 1872) перевидавалася понад 30 разів.

Івана Труша³⁰. Тож робота над ПУ стала викликом не лише для ретельного науковця, якому вказували на стилістичні вади³¹, але й для аматора мистецтва. Як зазначав Грушевський, у виданні ПУ 1912 р. використано 403 зображення³² чудової якості:

“Ілюстрації давав я тільки самі «автентичні»: знімки з старих портретів, малюнків, гравюр, будинків, а не скомпановані сучасними малярами. Що найбільше дозволив собі подати кілька рисунків, які на підставі старих монет, печаток то що пробують відтворити портрет чи образ діяча”³³.

Грушевському важливо було передати читачеві відчуття доби і враження від історичної особи, як вона мислилася людям минулого. Тому він ретельно добирав ілюстрації. Водночас він уважав за можливе використовувати легендарні портрети нарівні з мальованими з живої людини. І цілком у дусі романтичної історіографії часто поминав згадати, що те чи інше зображення є апокрифічним.

Надихався Грушевський на візуальний ряд ПУ, – як свідчать його щоденникові записи початку 1909 р., – переглядаючи “Ілюстровану історію Польщі” Августа Соколовського³⁴. Її він називав “дуже дрантивою”³⁵, а проте саме ця праця підштовхнула Грушевського до роздумів над власною книжкою. Доречно зазначити, що ідея ілюстрованих історій була доволі популярною на той час. До прикладу, у Польщі поширеними були видання поійменованого Соколовського³⁶ та Юліана Бачинського³⁷, у чеських землях – Яна Доленського, Антоніна Резека та Ярослава Косіні³⁸, у Німеччині –

³⁰ Докладніше про колекцію Грушевського див.: *Гирич І.* Знищена мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам’ятки України. – 1995. – № 1. – С. 103–104; *Шелудякова Н.* Грушевський – колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2016. – 242 с.

³¹ Напр., історик літератури і літературний критик Сергій Єфремов у щоденнику писав щодо шеститомної “Історії української літератури” Грушевського: “Коли б цей чоловік не потопав у балаканині нестримній і скоротив свою працю разів учетверо, то було б і цікавіше вчетверо” (*Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 521). І хоч Єфремов мав нерівні – спершу доброзичливі, а згодом дедалі напруженіші – особисті стосунки з Грушевським, однак його не можна звинуватити в браку професіоналізму. Посутні зауваження Єфремова слід назвати однією із причин того, що “Очерк” є однією із найвдалиших з літературного погляду праць Грушевського.

³² Більшість кліше з малюнками до “Ілюстрованої історії України” зберігаються у “Фонді Грушевських” № 1235 у ЦДІАК України та “Архіві професора Михайла Грушевського” у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Науково-технічне опрацювання документів з архіву Грушевського у ЛНБ залишається не завершеним, тому вміщені там матеріали, на жаль, не доступні для дослідників.

³³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – 2-е вид., доп., переробл. – К.; Львів, 1912. – С. 4.

³⁴ Щоденник Михайла Грушевського (1904–1910 рр.) // Київська старовина. – К., 1995. – № 1. – С. 10–30.

³⁵ Дрантивий – тут: поганий, слабкий.

³⁶ *Sokolowski A.* Dzieje Polski ilustrowane. – Warszawa, 1899–1900. – Т. 1–2.

³⁷ *Baczyński J.* Dzieje Polski ilustrowane. – Poznań, 1904. – Т. 1–2.

³⁸ *Dolenský J., Kosina J., Rezek A.* Obrázkové dějiny národa českého. – Praha, 1893. – 407 s.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

Вільгельма Ціммермана³⁹. Тому очевидно, що Грушевський розумів необхідність саме такого видання, яке б наочно зображало історію українського народу. Окрім того, важливо було видати цю працю, перш ніж російські історики взялися б за подібне завдання, що мало також стимулювати Грушевського пришвидшити реалізацію його намірів.

Однак зібрати ілюстрації (які перебували в різних містах і навіть країнах) вимагало часу і великих зусиль. Для створення загального враження назву лише декілька інституцій, із чийх колекцій копіювалися необхідні ілюстрації: Наукове товариство імені Шевченка та Оссолінеум, що тоді знаходилися у Львові, Київський міський музей (тепер Національний художній музей України), Синодальна бібліотека у Москві, Імператорська публічна бібліотека у Санкт-Петербурзі (нині Російська національна бібліотека). Ілюстрації надходили також із приватних колекцій. Аби знайти тих, хто долучився до роботи над цією книжкою, я звернулася до фонду родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві України⁴⁰. Зокрема, там уміщено по-діловому докладне листування з київською друкарнею Степана Кульженка⁴¹ (вул. Пушкінська, 4), в якому описано підготовку книжки до друку. Водночас завдяки цьому листуванню можна зрозуміти підхід Грушевського до роботи. Для виконавців видавничого замовлення він був вимогливою людиною. Торгувався про зниження оплати за видавничі послуги, давав детальні вказівки щодо використання певного виду шрифту, паперу чи способу набору тексту, потребував звіту про отримання друкарнею кожного малюнка⁴².

Для Грушевського, який прагнув до розмаху, монументальності, у роботі було важливим і незначне; тоді як сам він виступав у ролі розпорядника, іншим доручалася технічна робота⁴³. Із листів співробітників “Літературно-наукового вістника”, – Леопольда Будая та Юрія Тищенка (Сірого)⁴⁴ (1880–

³⁹ Zimmermann W. Illustrierte Geschichte des deutschen Volkes. – Stuttgart, 1873. – Bd. 1–3.

⁴⁰ Епістолярна спадщина Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – 108 с.

⁴¹ Друкарня займалася публікацією першого (1911) та другого (1912) видання “Ілюстрованої історії України”.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 481, 482 зв., 496 зв., 500–502 тощо (1907, 1910–1914. Листи друкарні і фотолітографії “Кульженко”).

⁴³ Історик Віктор Петров (1894–1969), характеризуючи стиль роботи поета і літературознавця Миколи Зерова (1890–1937), зауважив його засадничу відмінність від Грушевського: “Зеров ніколи не передоручав роботи іншим: усе він робив сам. Він робив навіть те, що цілком міг би не робити. Контрастна протилежність стилю роботи Мих. Грушевського, який для себе лишив у роботі лише організаційні моменти”. Домонтович В. Болотяна лукроза // Проза. Розмови Екегартові з Карлом Гоцці та інші оповідання й нариси / Ред. і супровідна ст. Ю. Шевельова. – Сучасність, 1988. – Т. 3. – С. 242.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364 (48 листів). – 148 арк. (1905–1912. Листи Леопольда Будая до Михайла Грушевського); Спр. 582 (198 листів). – 558 арк. (1907–1910. Листи Юрія Тищенка до Михайла Грушевського); Спр. 583 (128 листів). – 370 арк. (1911–1913. Листи Юрія Тищенка до Михайла Грушевського); Спр. 874 (20 листів). (1907–1909. Листи Юрія Тищенка до Михайла Грушевського). Дякую Ігорю Гиричу, який привернув мою увагу до цього листування.

1953), – дізнаємося, що обидва допомагали з його особистими видавничими планами. Будай спілкувався із цензором та видавництвом, підбирав необхідної якості папір та займався доставкою кліше. Тищенко так само був залучений до цих клопотів та виявляв інтерес до нової книжки Грушевського. Наприклад, він писав професорові:

“Я гадаю, що Історію в ціні приблизно Аркаса варто видати якнайскорше, бо великий попит масмо на неї не тільки з боку інтелігенції, а й простого селянства. За час перебування в книгарні я глибоко переконався в потребі такої книги”⁴⁵.

Підбору ілюстрацій для ПУ стосується взаємне листування Грушевського та Липинського. Працюючи у краківських архівах і бібліотеках Чарторийських, Гуттен-Чапських та Красінських, Липинський виявив багато цікавих ілюстрацій. Він опублікував їх у збірнику “З історії України” (“Z dziejów Ukrainy”, 1912) та надіслав кліше Грушевському⁴⁶.

Мистецьким оформленням ПУ займався засновник українського модерну, художник Василь Кричевський (1873–1952). Він виготовив на замовлення Грушевського обкладинки та віньетки для книжки⁴⁷. Так само для ПУ Кричевський робив замальовки предметів старовини, зокрема з професорської колекції у київському будинку, де містилася і його власна художня майстерня. У 1918 р. втрутиться революційна стихія, і майстерня Кричевського, разом із ретельно дібраною колекцією Грушевського, згорять під час вуличних боїв та наближення більшовиків до міста.

“Ілюстрована історія України” та російсько-українська історична дискусія

У цій частині статті я коротко проаналізую знакові, з точки зору російсько-української історичної дискусії, сюжети в ПУ. Для Грушевського і його сучасників такими були питання: наслідування спадщини Київської Русі та образ князя Володимира; гетьман Богдан Хмельницький та повстання під його проводом; а також постать гетьмана Івана Мазепи. Водночас я спробую показати, як контекст російсько-української дискусії впливав на те,

⁴⁵ Там само – Арк. 472.

⁴⁶ Так у книзі з’явилися два портрети Богдана Хмельницького, а також зображення Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Мазепи, Максима Кривоноса, Петра Дорошенка та Данила Апостола. Своєю чергою Липинський отримав від Грушевського згоду на використання репродукцій із “Ілюстрованої історії України” та “Культурно-національного руху на Україні в XVI – першій половині XVII вв.”. Див.: Там само. – Спр. 604 (55 листів). – 164 арк. (1908–1913. Листи В. Липинського до М. Грушевського); *Липинський В.* Листування. — К., 2003. – Т. 1. – 960 с. Детальніше про стосунки Липинського з Грушевським див.: *Грич І.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії: (На тлі стосунків Михайла Грушевського і В’ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 47–64; *Sysyn F.* Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian’s Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era // *Hrushevsky Mykhailo.* History of Ukraine-Rus’. – Edmonton; Toronto, 2010. – Vol. 9. – Bk. 2. – Pt. 2. – P. lx–lxxviii.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 572 (5 листів). – 9 арк. (1908, 1912. Листи Василя Кричевського до Грушевського).

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

до якої історіографічної традиції – позитивістської чи неоромантичної – звертався Грушевський, описуючи ті чи інші події та постаті в історії⁴⁸.

Викладена в ПУ схема української історії відповідає академічній “Історії України-Руси” та популярному російськомовному “Очерку”, порівняння з якими далі не уникнути. Структура ПУ складалася із шести розділів: “До заснування Київської держави”, “Життя державне”, “Доба литовсько-польська”, “Доба козацька”, “Упадок козащини і українського життя” та “Українське відродження”. Як бачимо із цих назв, Грушевський об’єднав у єдиний наратив княжої доби період існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, а також підкреслив спільність історії українських земель, що спершу перебували у складі Великого князівства Литовського та Корони, а згодом – імперій Романових та Габсбургів.

А) Київська Русь та князь Володимир

Згідно з пізньоімперським історичним наративом, Російська імперія виводила своє походження – через посередництво Володимиро-Суздальського князівства та Московського царства – від Київської Русі⁴⁹. Водночас українські історики працювали над власним контрнративом⁵⁰, якому Грушевський надав завершеного вигляду в “Історії України-Руси”. В популярному “Очерке” він лише коротко виклав підсумок своїх досліджень: “Государственная жизнь и традиция княжеско-дружинного уклада в больших размерах держались во второй половине XIII в. почти исключительно в западной Украине, в государстве Галицко-Волынском”⁵¹. Відповідно спадок Київської Русі мав належати не російській, а українській історії. Ця ідея досягла масового читача майже одночасно з публікацією програмової статті Грушевського “Звичайна схема «русскої» історії...”, яка від початку його наукової кар’єри закріпила за ним славу “українського сепаратиста”.

⁴⁸ Наталя Яковенко пояснювала використання Грушевським то позитивістського, то неоромантичного дискурсу, звертаючись до психологічних понять свідомого / підсвідомого. Вочевидь, її статтю слід розглядати у контексті інтересу українських дослідників у 1990-х до психоаналітичної інтерпретаційної рамки, викликаного, зокрема, текстами Соломії Павличко, а згодом Оксани Забужко. Див.: *Яковенко Н.* Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. – С. 86–97.

⁴⁹ Цей наратив розвивали всі російські історики, як-от Микола Карамзін, Сергій Соловйов, Володимир Ключевський та ін. Однак новацією Михайла Погодіна було повністю позбавити українців від співучасті у спадщині Київської Русі: *Погодин М.* Записка о древнем языке русском М. П. Погодина (Письмо к И. И. Срезневскому) // Известия Отделения русского языка и словесности. – СПб., 1856. – Т. V. – Вып. 2. – С. 70–92.

⁵⁰ Відповідь на погодінські розважання див. у вид.: *Максимович М.* О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо к М. П. Погодину) // *Максимович М.* Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 131–145; *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 1–48. Див. про дискусію Погодіна-Максимовича у вид.: *Толочко А.* Спор о наследии Киевской Руси: Максимович versus Погодин // *Толочко А.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С. 205–236.

⁵¹ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 78.

Проте Грушевський творив свій наратив не лише (де)конструюючи історичні міфи, а й використовуючи готовими деякі з них, якщо це було можливо. Така доля спіткала імперський міф про Святого Володимира. Довга історіографічна традиція, котра починалася від писань київських церковних авторів XVII ст., ставила князя Володимира окремо від усіх інших князів киеворуської доби, підкреслюючи його виняткову роль як хрестителя Київської Русі. Слідом за цією традицією пішов і Грушевський.

“Володимирове панованне стало незвичайно важною добою в життю нашого народу, *епохою* (курсив Грушевського. – В. С.), як то кажуть, тим більше що розпочате ним діло було продовжене й скріплене потім його сином Ярославом, що пішов вірно слідами батька, далі ведучи розпочате ним діло”⁵².

Однак князь Ярослав Володимирович, за яким у 1860-х роках в історіографії закріпився епітет “Мудрий”, губився у тіні батька, будучи для Грушевського лише “ослабленим повторенням правління его отця”⁵³. Після переділу киеворуської спадщини на українську користь Святий Володимир ставав Володимиром Великим. Він втримався на цьому п’єдесталі значною мірою силою гнучкості свого міфу. В ПУ та “Очерке” характеристики, приписувані князю билинами київського циклу та церковними колами, наприклад, смиренність, ласкавість, піклування про убогих, із легкістю перейшли до його нового образу. Володимир як живе втілення розвитку (улюблене слово позитивістів, до яких зараховував себе і Грушевський) протиставляється своїм попередникам, які названі “князьями-наездниками”⁵⁴ – завойовниками, тобто руйнівниками цього мирного, поступового розвитку. Чому Грушевський для конструювання українського історичного наративу відбирає саме ці риси з набагато складнішого образу Володимира, зображеного у середньовічних джерелах? Річ у тім, що згідно з позитивістськими та водночас народницькими уявленнями історика про благо “народу”⁵⁵ потрібен був володар держави, який “пильнує зробити відносини влади і громадянства більш лагідними, дбає про зближення з громадянством, про кращі порядки”⁵⁶. І оскільки такий історичний образ уже існував, достатньо було зробити його “своїм”, аби заповнити вакантне місце національного героя.

Б) Хмельниччина та Богдан Хмельницький

Повстання під проводом козацького гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657) розпочалося із вимог козаків, які претендували на властиві для шляхти привілеї, а згодом переросло у війну із Річчю Посполитою, що втратила контроль над ситуацією. Імперська історіографія часів Грушевського писала про “стремление русских людей оторваться от польско-

⁵² Його ж. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1912. – С. 81.

⁵³ Його ж. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 68.

⁵⁴ Його ж. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1906. – С. 78.

⁵⁵ Під “народом” Грушевський розумів переважно селянство.

⁵⁶ Його ж. Ілюстрована історія України. – С. 81.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

литовського союзу и присоединиться к единоверной Восточной России”⁵⁷. Тому й Хмельниччина оцінювалася як “самоочевидний” наслідок цього бажання. М. Грушевський же розглядав цілі Хмельницького контекстуально – від відстоювання станових інтересів козацтва до війни за незалежність⁵⁸. Турбувало Грушевського і питання причин невдачі цього повстання. В ПУ, так само як у “Очерке”, Хмельницькому ставиться за найбільшу провину (і водночас головну причину невдачі всього руху), що той не шукав підтримки виключно у “народі”. Грушевський у позитивістському дусі пояснює це походженням гетьмана із привілейованого козацько-шляхетського стану, за межі інтересів якого він, як “продукт” середовища, не здатен був вийти. Інтереси ж цього стану полягали у створенні соціальної структури, близької до Речі Посполитої – єдиної відомої їм. Грушевський писав у ПУ (1912):

“Нарід підняв повстання, щоб визволити ся з панської кормиги; (...) Тим часом старшина козацька, маючи в своїх руках власть – зайнявши з сього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: володіти землями, закладати собі села, способити підданих. (...) Але нарід український зачував уже, що нова старшина топче стару стежку й ставив ся ворожо до неї, бо підозрівав в її політиці оті власні, своєкорисні забаганки”⁵⁹.

Підкреслення *ненормальності* конфлікту між “народом” і козацькою старшиною є необхідним елементом наративу у популярних працях Грушевського. Насправді, у поділеному на стани ранньомодерному суспільстві такої національної єдності, на відсутність якої нарікав Грушевський, засадничо не могло бути. Але якби не описуваний істориком конфлікт, чим саме він міг би пояснити перемогу московських порядків на Гетьманщині? Хіба що відносною слабкістю самого руху, – напрошується відповідь. Не варто також забувати, що Грушевський самоокреслювався як позитивіст (хоч у дійсності і далекий від послідовності). Для нього стрілка прогресу і всі найкращі сподівання були спрямовані у майбутнє. Тому конфлікти між “народом” та

⁵⁷ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1995. – Кн. 5: История России с древнейших времен. – Т. 9–10.

⁵⁸ Грушевський написав, що для Хмельницького боротьба була виключно за козацькі станові інтереси аж до моменту знаменитого зимового в'їзду у Київ у січні 1649 р., після чого він почав переосмислювати цілі руху, на чолі якого опинився. Незавершеність плану подальших дій та постійні вагання Хмельницького між традиційними козацькими вимогами і відстоюванням “народних інтересів” підкреслено в ПУ та “Очерке”. В “Очерке” найвищу межу пожадань Хмельницького описано як “желание выйти из рамок польско-шляхетского режима и козацких ординаций и поискать новых условий существования для всего украинского народа” (Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 234). Якими ж бачив Хмельницький ці нові умови (якщо мав таке бачення), Грушевський не уточнював. Тоді як у ПУ вказано, що метою була незалежність українського народу у його етнографічних межах. Грушевський написав про Хмельницького: “Не дуже ясно ще може йому самому уявляти ся ті нові пляни, але ясно виступає головне – те що я сказав вище: свідомість, що треба бороти ся за весь український нарід, за всю Україну, за її визволення, незалежність і самостійність” (Грушевский М. Ілюстрована історія України. – С. 303).

⁵⁹ Там само. – С. 325.

елітою у минулому значною мірою є інверсією тієї національної єдності, що неодмінно має настати у майбутньому⁶⁰.

Пояснити невдачу повстання під проводом Хмельницького можна було теж, якщо відступити від позитивіського розуміння ролі героя в історії і звернутися до неоромантичного його бачення; а саме, коли за поразкою героя і його справи стоїть випадок, а не закономірні, майже природні сили історії. Власне так Грушевський і вчинив. На його думку, як зовнішня агресія, так і внутрішні соціальні конфлікти могли б не стати неподоланною перепорою для будівництва власної держави, якби не смерть Хмельницького. Він зобразив гетьмана як своєрідного Мойсея, який, однак, передчасно помер, не закінчивши сорокалітнього блукання. Ще у статті 1898 р. він писав: “Хмельницщина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевності”⁶¹. Або, йдучи назустріч очікуванням жанру, Грушевський у популярній ПУ патетично стверджував:

“Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важила ся вся її доля, стралила свого довголітнього провідника – одинокого чоловіка, котрий міг покермувати нею (...) Був то оден з найбільш трагічних моментів в історії України”⁶².

Попри ці позитивістські і неоромантичні варіації, я приєднуюсь до думки Омеляна Пріцака, що єдиний перелом, відмежування від попередніх оцінок Хмельницького як незамінного лідера, настав у Грушевського “під вражінням недавно пережитої самим собою ролі Хмельницького в 1917–1919 рр.”⁶³.

В) Постать Івана Мазепи

Панівним у російському науковому нарративі та публічному дискурсі сучасного Грушевському суспільства було уявлення про гетьманів Хмельницького та Мазепу як про два полюси. Якщо перший мав реноме “вірного слуги”, то другий – “зрадника” царя. Переносючи історичні образи на тогочасні реалії, підозрюваних у нелояльності українців було прийнято називати “мазепинцями” (слово мало сильні пейоративні конотації). Цікаво інше. Аби

⁶⁰ “Уживши старої історіософичної термінології, сі дві доби політичного українського життя – стару, княжу, і новішу – народню (козацьку), можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до синтези в столітню українського відродження (тобто в XIX ст. – В. С.). Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією [...] розпочинаєть ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що вяжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією” (Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Гол. ред. П. Сохань. – К., 1991. – Т. I. – С. 20).

⁶¹ Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 27.

⁶² Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 320.

⁶³ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. I. – С. XL–LXXXIII. Тут, звісно, мається на увазі факт, що Грушевський упродовж 1917–1918 рр. був на чолі революційного парламенту – Центральної Ради – Української Народної Республіки. У цій статті теж див. про романтизм, позитивізм і соціологічну школу в інтелектуальній біографії Грушевського.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

зблизити образи обох гетьманів, Грушевський занижив оцінку автономічних прагнень та особистісних здібностей Мазепи. Він нагадував, що все своє гетьманство Мазепа намагався посилити владу гетьмана та старшини і водночас був фактичним виконавцем царської політики.

“Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок літ часу – многоважного часу, коли рішала ся доля вільного ладу, заведеного великим повстанням 1648–9 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою будували нову неволю українського народу, що зіла потім всі останки й початки вільного ладу”⁶⁴.

Грушевський розставив акценти так, наче перехід на бік Карла XII був не стільки власним рішенням Мазепи, скільки результатом тиску близької йому старшини (тут знову нагадує про себе Грушевський-позитивіст, для якого героєм – це “продукт”). Остання ж хотіла об’єднання зі шведами, маючи намір продовжити політичну традицію, започатковану Хмельницьким. При цьому Грушевський витлумачує позицію гетьмана як нерішучу і слабку. Крім того, окремо наголошено на старості Мазепи, наче через свій вік він був не готовий до кардинальних змін. В “Очерке” Грушевський писав про роздуми гетьмана перед загрозою вторгнення шведських військ в Україну: “Положение становилось критическим. Но нерешительный, неспособный на смелый риск, старый гетман не мог отважиться на решительный шаг”⁶⁵. В ІУ він поблажливо додавав: “Правда, що й ризик був великий і небезпека страшна”⁶⁶. Насправді ж річ була зовсім не в нерішучості Мазепи. Як доводить у своїх дослідженнях історик Татяна Таїрова-Яковлева, гетьман ухвалював рішення як обережний та досвідчений політик, яким він власне і був⁶⁷. Чому у Грушевського вийшов саме такий образ Мазепи? Звісно, річ не у навмисному викривленні минулого вченим, який вірив у свою “об’єктивність”. Важливо пам’ятати про контекст, у якому Грушевський писав свої праці. Річ у тім, що він прагнув легітимізувати рішення Мазепи в очах частини не прихильної особи гетьмана громадськості, думку якої було б помилкою легковажити. Історик мав намір показати, як легко будь-яку лояльну людину царська влада могла перетворити на “зрадника”⁶⁸. Цікаво, що після того, як Грушевський-історик отримав рідкісний досвід перебування при владі у ситуації, котра вимагала швидких рішень, він більше не повторював тезу про “нерішучість” Мазепи⁶⁹.

Грушевський серед приязних критиків та вдячних читачів

Омелян Пріцак колись зауважив, що Грушевському за життя не випадало частя мати серйозних критиків своїх праць⁷⁰. Визнання в українському

⁶⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 363.

⁶⁵ Його ж. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1906. – С. 338.

⁶⁶ Його ж. Ілюстрована історія України. – С. 378.

⁶⁷ Див.: Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – 271 с.

⁶⁸ Пор.: Грушевський М. Новое знамя националистов // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 2. – С. 16–21; Грушевський М. “Мазепинство” і “Богданівство” // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Т. XV. – Кн. 1/3. – С. 94–102.

⁶⁹ Це зауваження висловила Т. Таїрова-Яковлева у згаданій книжці “Мазепа”.

⁷⁰ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. – С. XLV. Чи не першим критичним науковим текстом щодо доробку Грушевського була стаття самого Пріцака, що вийшла

середовищі прийшло до Грушевського рано⁷¹, і так само, як інші його праці, появу ПУ зустріли надзвичайно приязно. Один із рецензентів писав:

“Книга проф. Грушевського мимоволі викликає порівняння з епопеєю незвичайно жвавим, образним викладом ... [її] з інтересом і задоволенням прочитає як цілком інтелігентна, до певної міри підготовлена й обізнана з історією людина, так і простий читач з народу, який вперше знайомиться з історією своєї батьківщини”⁷².

Викликало схвалення також те, що Грушевський вибудував тяглість української історії від часів Київської Русі до ХХ ст.

“Культура, витворена вищими верствами українського народу, встигла перейти в народні маси ... [ї] зійшлася з власною, народною в дослівнім розумінню сього слова культурною творчістю мас ... в одну органічну цілість – національну культуру українського народу”⁷³.

Ледь не єдине зауваження, або швидше побажання, стосувалося того, що професор приділив мало уваги питанням економічної історії⁷⁴. Проте інший рецензент пояснив це тим, що “опрацювання української історії знаходяться ще на такій стадії, коли узагальнення надзвичайно складні й часом неможливі через відсутність матеріалів і підготовчих досліджень”⁷⁵.

Уже після революцій 1917 р. ПУ почали закидати “партійність”⁷⁶ у висвітленні її ходу на Україні. Малося на увазі, що у своїй книжці Грушевський відверто підтримав Українську Народну Республіку та засудив правління гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945). Можна погодитись із такою оцінкою, однак не слід забувати, що ця критика теж була політично забарвлена⁷⁷ та

через 32 роки по смерті Михайла Сергійовича. Див.: *Його ж.* У століття народин Грушевського // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 157–159. – Кн. 5–7. – С. 1–18.

⁷¹ Коли в 1910 р. святкували 25-річчя наукової діяльності Грушевського, суперлятивів на адресу ювіляра не бракувало. Його називали “велетнем”, як Лев Толстой. Вивіщували, відзначаючи що “всі інші товариші М. С. – це якісь кволі й нетривкі істоти; він один знає, куди йде, що робить і що робить”. Його “Історію України-Руси” порівнювали з Євангелієм українського руху, а загалом діяльність Грушевського оцінювали епітетом “епохальна”. *Тельвак В.* Ювілейна грушевськіана: заходи, постаті, оцінки // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2016. – Т. 47. – Кн. 1. – С. 42, 45, 59, 63.

⁷² *Дорошенко Д.* [Рец. на:] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. 1: Рецензії на праці Грушевського (1890–1914). – С. 413.

⁷³ *Залізняк М.* [Рец. на:] Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // Там само. – С. 286.

⁷⁴ *Русова С.* Проф. М. Грушевский. Иллюстрированная история Украины (Авторизованный перевод со второго украинского изд.). СПб., 1913 // Там само. – С. 447.

⁷⁵ *Василенко М.* Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. (Авторизованный перевод со второго украинского изд.). СПб., 1913 // Там само. – С. 489.

⁷⁶ Грушевський був одним із лідерів Української партії соціалістів-революціонерів.

⁷⁷ *Дорошенко Д.* [Рец. на:] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Відень, 1921 // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. 2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). – С. 69; *Рожков М.* Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. (Авторизованный перевод со второго украинского изд.) СПб., 1913 // Там само. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 455–456. Критика репрезентувала першого рецензента – Дмитра Дорошенка – як члена Української партії соціалістів-федералістів і ліберального демократа, а другого – Миколу Рожкова – як члена РСДРП (б), а пізніше меншовика.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

вписувалася в ширший контекст міжвоєнної дискусії української еміграції щодо причин поразки державницьких змагань.

Щодо читаючої публіки, то на початку ХХ ст. український рух набував дедалі більше прихильників. Тому ПУ впала на підготовлений ґрунт та викликала неабиякий інтерес (про що свідчать численні перевидання книжки). Її популярності сприяли і цілісний наратив, і якість ілюстрацій, і визнання Грушевського лідером українського руху. Усе разом це спричинилося до того, що 6 тисяч примірників першого видання було швидко розкуплено⁷⁸. У монографії “Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського” – що є поки найповнішим викладом життєвого і творчого шляху професора – Сергій Плохій відзначає, що багато людей із захватом відгукувалися про книжку, переповідали про неї одні одним, хотіли продовжити лектуру, придбавши багатотомну “Історію України-Руси”. Напр., учитель із Тарасії О. Грунько зізнавався Грушевському:

“Сього року я з великим трудом добув собі Вашу «Ілюстровану історію України», котру прочитав з жаром, гаряче, навіть не передихаючи. Там я узнав про Україну де що таке, чого не давали казені російські учебники”⁷⁹.

Однак не всі охочі купували книжку, навіть незважаючи на прийнятну ціну (перше видання коштувало лише 2 руб.). Частина провінційної інтелігенції не могла собі із легкістю дозволити навіть такі витрати. Дехто звертався у листах до професора з проханням про безкоштовний примірник. Політичний засланець Григорій Поревич із Усть-Сисольська писав: “Труд же Ваш остільки популярний і змістовний, що здобути його являється моїм сердечним бажанням”⁸⁰.

Друге видання ПУ, як і перше, з’явилося у вищезгаданій київській друкарні Кульженка за рік, у 1912 р. Цього разу Грушевський значно розширив останній розділ під назвою “Українське відродження”, що охоплював розвиток українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. Додав та замінив низку ілюстрацій. Зрештою, цей розділ став співмірний з іншими за обсягом, а за детальністю перевершував попередні, набагато довші хронологічно, періоди. Грушевський як історик-“будитель” побудував оповідь так, аби підкреслити роль сучасної йому доби у “відродженні” української нації (рідкісне слово для Грушевського, який волів писати “народ”).

Набув популярності також російськомовний переклад ПУ, що вийшов 1913 р. у петербурзькому видавництві “Просвещение” (просп. Забалканський, 75). Книжку надруковано майже без змін на основі другого видання. Щодо неї рецензент писав таке:

⁷⁸ Розповсюдження книжки, зокрема, відбувалося через книжкові магазини “Літературно-наукового вістника”, “Киевской старины”, “Наукового товариства імені Тараса Шевченка”. Див.: ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 510 зв., 513 (1907, 1910–1914. Листи друкарні і фотолітографії “Кульженко”).

⁷⁹ Цит. за: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 214.

⁸⁰ Цит. за: Там само.

“Книга перекладена гарною російською мовою й читається легко і з великим зацікавленням. Видана вона прекрасно: чудовий папір, виразний, чіткий шрифт, відмінно виконані ілюстрації”⁸¹.

Однак усі намагання Грушевського вийти з ПУ за межі читацького ринку Російської імперії та австрійської Галичини виявилися невдалими, адже зустрілися з браком знання західного читача про українське питання. Наприклад, обставини, пов’язані зі спробою англійського перекладу ПУ, відкриває листування Грушевського з Василем Степаненком – відомим українським фольклористом, завідувачем “Української книгарні” (колишня редакція “Киевской старины”)⁸². За посередництва Степаненка велися перемовини з одним із найбільших у Лондоні видавничих домів, заснованим у 1882 р. Томасом Фішером Унвіном. Після ознайомлення з оглядом становища українського руху видавець спершу зацікавився ідеєю видання історії українського народу. Однак, як додавав Степаненко:

“Через майже цілковите незнайомство англійського суспільства з нашою національною справою він сумнівається, щоб книжка по англійському, була дохідним підприємством. Видавець навів мені паралель свого видання книжки в польській справі, яка вже довгий час лежить дуже мало розкуплена”⁸³.

Фішер Унвін хотів забезпечити себе від імовірних збитків і частково перенести фінансовий ризик на замовника, на що Грушевський не погодився. Пізніше Степаненко шукав інших можливостей для публікації книжки професора, проте так само без успіху. Головною причиною невдачі Степаненко називає те, що у Великій Британії “доводиться стикатися з абсолютним незнанням про нас, і це дуже утруднює справу”⁸⁴. Не буде помилкою, якщо я поширю це твердження Степаненка на весь книжковий ринок тогочасної Європи.

Наступні – третій (1913), четвертий (1917) та п’ятий (1918) наклади книжки Грушевського побачили світ у київській друкарні Петра Барського (вул. Хрещатик, 40). У виданні 1918 р. оповідь доведена до перевороту гетьмана Павла Скоропадського. Останнє ж прижиттєве видання з’явилося 1921 р. у Відні⁸⁵, де Грушевський перебував тоді на еміграції. Однак провадити видавничу роботу за кордоном було складно. Відсутність доступу до оригінальних кліше позначилася на якості ілюстрацій. Вони робилися з попереднього накладу, який також було здійснено не найвдаліше через обставини революційного часу. На підтвердження тої різниці вражень, яку справляли на читача ілюстрації перших та останніх едіцій книжки, наведу цитату з рецензії на віденське видання:

⁸¹ Василенко М. Ілюстрована історія України. Російською мовою: (Бібліографічна замітка) // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 410.

⁸² ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – 29 листів. – 56 арк. (1901–1913. Листи Василя Степаненка до Михайла Грушевського).

⁸³ Там само. – Арк. 87.

⁸⁴ Там само. – Арк. 88–89.

⁸⁵ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – 6-е вид. – К.; Відень, 1921. – 576 с.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

“Щодо самих ілюстрацій, то через погіршення паперу вони не мають і десятої частини того гарного вигляду, що в попередніх виданнях, а деякі виглядають просто як плями або якісь карикатури. Великий жаль, бо ілюстраційна частина могла служити справжніми гордощами попередніх видань”⁸⁶.

Дальших прижиттєвих видань ПУ не було. А наявні в Радянському Союзі примірники книжки, після політичних переслідувань та загадкової смерті Грушевського в 1934 р., були вилучені з публічного обігу за “буржуазний націоналізм”.

* * *

“Ілюстрована історія України” Грушевського відіграла на початку ХХ ст. – перед і під час революцій 1917 р. – першорядну роль у поширенні українського історичного наративу. Для масового читача вона давала “своїх” героїв і відповідала на невисловлене питання “чому ми не «русские люди»?”. Купуючи цю книжку, майбутній читач уже знав, що отримає “справжню” українську історію від найавторитетнішого історика, право на першість якого як дослідника ніким із кола української інтелігенції за життя Грушевського (і довго після його смерті) не оспорювалося.

У ранньому Радянському Союзі ПУ теж функціонувала, а згодом – хоч сама книжка і була вилучена з бібліотек – її наратив у своєрідний спосіб увійшов до радянських підручників. Нової популярності ПУ набула в 1990-х. Книжка перевидавалася, і за її зразком писалися перші підручники незалежної України. Можна критикувати цю книжку за есенціалізуючий і телеологічний наратив, написання Грушевським історії українського народу, а не багатоетнічної історії України, негачію ролі еліт в українській історії тощо. Власне, це все перенесло ПУ до категорії пам’яток історіописання. Проте дещо з обійденого (навмисне?) у цій книжці лишається актуальним і для сучасних дослідників. Це питання, до якого Грушевський не встиг дійти у своєму magnum opus – “Історії України-Руси” (закінчивши її серединою ХVІІ ст.) і котре лишилось не розкритим в ПУ в розділі про український рух ХІХ – початку ХХ ст., колись влучно сформулював історик Іван Лисяк-Рудницький:

“Але як же тоді пояснити, що рух, який на переломі століття нараховував ледве кілька тисяч здекларованих прихильників, уже біля 1905 року почав набирати масового характеру, а ще через двадцять літ вибухнув 1917 року як народження понад 30-мільйонової нації?”⁸⁷.

Одразу за цим він пропонував і своє пояснення: “На це (питання. – В. С.) може бути тільки одна відповідь: серед населення України діяли також інші сили, які, не будучи тотожні з національним рухом, мали це саме спрямування і приціл і, немов притягнені непереборним тяжінням, врешті злилися з ним”⁸⁸.

⁸⁶ Дорошенко Д. [Рец. на:] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Відень, 1921. – С. 69.

⁸⁷ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 147.

⁸⁸ Там само.

Таке пояснення передбачає, що складовою історії українського руху також були малоросійські поміщики, марксистки, ліберальні земські діячі і монархісти. Чи готові українські студії надати їм легітимності у своїх межах?

Вікторія Сергієнко (Київ). **“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України” Михайла Грушевського**

“Ілюстрована історія України” Михайла Грушевського сприяла формуванню української ідентичності для поколінь української інтелігенції та читацького загалу, ставши чимось на зразок “офіційної історії” для нації без держави. У статті розглянуто передумови широкої популярності цієї книжки, показано ПУ серед інших популярно-історичних публікацій того часу та проаналізовано вміщені в цій книжці інтерпретації – у неороматичному чи позитивістському дусі – головних тем російсько-української історичної дискусії. Ця дискусія – яка в політичному еквіваленті зводилася до того, чи має українська нація бути самостійною, чи ні – точилася на різних рівнях, зокрема й на публічному, де Грушевський мав намір перемогти.

Ключові слова: “Ілюстрована історія України”, Михайло Грушевський, Олександра Єфіменко (Александра Єфіменко), Микола Аркас, український історичний наратив.

Viktoria Serhiienko (Kyiv). **“Official History” for the Stateless Nation: Mykhailo Hrushevsky’s “The Illustrated History of Ukraine”**

“The Illustrated History of Ukraine” by Mykhailo Hrushevsky contributed significantly to the development of Ukrainian identity for generations of the Ukrainian intelligentsia and the public. It became a sort of “official history” for the stateless nation. In this article the author explores the reasons that helped “The Illustrated History of Ukraine” to achieve literary success. The paper shows the place of “The Illustrated History of Ukraine” among other popular historical editions of the time. It also analyzes the main themes of the historical debates between Russia and Ukraine in this book. This debate – which in the political dimension boiled down to whether the Ukrainian nation should be independent or not – was carried out at various levels, including the public.

Keywords: “The Illustrated History of Ukraine”, Mykhailo Hrushevsky, Oleksandra Yefymenko (Aleksandra Efimenko), Mykola Arkas, Ukrainian historical narrative.

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО: ЕВОЛЮЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ

Про М. С. Грушевського і В. К. Винниченка написано величезну кількість праць фахівцями різних галузей знань, у яких висвітлено їхню багатогранну громадсько-політичну, наукову, публіцистичну й літературну діяльність, детально досліджено біографії обох діячів. Однак відсутні спеціальні праці, які б розкривали їхні особисті стосунки, що не лише були фактами їхніх біографій, а певним чином впливали і на політичне та культурне життя в Україні першої третини ХХ ст., а також на ситуацію в українській політичній еміграції 1920-х років.

До необхідності дослідження особистих стосунків М. Грушевського та В. Винниченка привернув увагу В. Мельниченко, досліджуючи піврічне перебування М. Грушевського в Москві у 1916 – на початку 1917 рр.¹, зокрема й його стосунки з Винниченком у той час. І хоч саме тоді вони були не найгіршими, дослідник зафіксував свідчення М. Грушевського про неприязнь, яку він відчув з боку В. Винниченка, і, навівши факти негативних оцінок М. Грушевського в різний час В. Винниченком, С. Петлюрою, С. Єфремовим та іншими, а з другого боку, характеристики, які давали С. Петлюрі М. Грушевський та В. Винниченко, а також В. Винниченкові – С. Єфремов, зробив висновок про актуальність наукового дослідження складних стосунків між великими українцями², у яких, на його думку, звичайні людські незгоди, взаємні образи й непорозуміння, ділові й особисті конфлікти переплелися з різним осмисленням ними шляхів і методів досягнення державної незалежності України та власного місця в цьому історичному процесі. Він ставить слушне риторичне запитання: “А може, в цьому розбраті є щось від української ментальності взагалі?”³.

У даній праці не ставиться завдання всебічно дослідити міжособистісні стосунки М. Грушевського й В. Винниченка, бо, як слушно зауважив В. Мельниченко, “якби хто взявся за таку невдячну роботу, то мав би писати серйозну монографічну працю з дослідженням і поясненням усіх причин і відтінків особистої неприязні” між ними⁴. Мета цієї розвідки скромніша: на

¹ Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – М., 2005.

² Там само. – С. 333.

³ Там само. – С. 334.

⁴ Там само. – С. 331–332.

основі джерел, що вийшли з-під пера самих М. Грушевського й В. Винниченка та людей, які їх добре знали (щоденники, спомини, листування), простежити еволюцію їхніх стосунків від початку знайомства й до кінця 1920-х років. Сподіваюся, що цей матеріал стане підґрунтям для майбутнього всебічного дослідження означеної проблеми.

Стосунки М. Грушевського й В. Винниченка не були рівними й однозначними, їх еволюцію можна умовно поділити на кілька періодів. Перший – дореволюційний період, з 1904 до початку 1917 р. Точна дата знайомства М. Грушевського й В. Винниченка не зафіксована в літературі. Дослідниця листування М. Грушевського з Є. Чикаленком І. Старовойтенко висловила припущення, що саме про В. Винниченка писав Євген Харлампійович у листі до Михайла Сергійовича перед 24 січня 1904 р.: “Прошу Вас і д[окто]ра Франка пригорнути на чужині мого молодого приятеля, який зайде до Вас”⁵.

Сам М. Грушевський так згадував про їхнє знайомство: “Знайомість наша почалась перед першою революцією, коли він, утікши з війська, жив у Львові. Одного дня він прийшов до мене, щоб порадитись, чи можна б на документі метриці чи матурі – вже не пам’ятаю, хімічним способом витравити дійсне ім’я і вписати нове, щоб з тим документом вернутись.

Я відрадив його від сього, вважаючи шкодою псувати документ. Він більше не заходив до мене і під час революції я не здибав його, бо він сидів у київській тюрмі – звідки й передав оповідання «Дим» для першої книжки «ЛНВістника», випущеної в Києві. Потім між нами була кореспонденція з приводу його співробітництва в ЛНВ, доволі нерівна: я не завсіди міг сповняти ті домагання, які він ставив до ЛНВ, стрічались же ми рідко, але «дружелюбно»⁶. Правда, в іншому місці споминів про знайомство з В. Винниченком М. Грушевський уточнює: “Я стрічався з ним кілька разів уже перед тим, – відколи перший раз прийшов він до мене у Львові, ще як молодий студент (радитись чи не переробити хімічним способом свого документа на інше ім’я, щоб повернутися на Україну)”⁷.

Листування В. Винниченка з М. Грушевським за 1908–1928 рр., яке виявлене і опубліковане⁸, свідчить, що до кінця 1911 р. стосунки між ними як письменника і редактора ЛНВ були діловими і навіть приятельськими. У листах обговорювалися питання публікації в ЛНВ творів Винниченка, цензурного переслідування, виплати гонорарів тощо. Велике місце займає тема публікації творів Винниченка в Росії. Відсутність можливості друкувати усі свої твори в українських виданнях, що було пов’язано не тільки з цензурними перепонами і фінансовими проблемами, а й з тим, що значна частина

⁵ Листування Михайла Грушевського. – К., Нью-Йорк, 2010. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова. – С. 50.

⁶ *Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 108.

⁷ Там само. – С. 121.

⁸ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 449–512.

українських читачів і літературних критиків не сприймали тих ідей, які висловлював Винниченко у своїх творах (особливо гострій критиці піддавалися його п'єси "Щаблі життя", "Memento" та повість "Чесність з собою"), спонукали його друкуватися в російських видавництвах, які запрошували В. Винниченка до співпраці та й гонорари платили значно вищі, ніж українські.

Тому В. Винниченко активізував свої контакти з російськими видавництвами, але намагався зробити так, щоб нові твори друкувалися паралельно в українських і російських виданнях, а коли подавав свої твори в перекладах з української, то вимагав обов'язково вказувати на це при публікації, хоч при цьому втрачав на гонорарах.

Він гостро обурювався, коли видавці порушували цю домовленість. Не завжди вдавалося йому домогтися й одночасної публікації в українському й російському виданні. Характерною щодо цього була історія з публікацією повісті "Чесність з собою", якій присвячено чимало місця в листуванні. У листі до М. Грушевського від 21 грудня 1909 р. В. Винниченко писав: "Я вже кінчаю свою повість по-російському. Чи не згодні би Ви друкувати її по-українському у «Вістн[ику]» одночасно з друкуванням по-рос[ійськи]? Ні там, ні тут не буде позначено, що переклад. Бо це таки й не буде перекладом. Деякі місця я пишу спершу по-укр[аїнськи], а потім перекладаю на рос[ійську], деякі прямо по-рос[ійськи]."

Це є відповідь критикам «Щаблів» – розвиток і пояснення ідеї «чесности з собою», гармонії, цільності людини, а не підлягання своїм чуттям чи розуму. Так і буде зватися – «Чесність з собою»⁹.

Свою спробу опублікувати твір одночасно в українському й російському виданні В. Винниченко у листі від 20 січня 1910 р. пояснював тим, що хотів ще раз із серйозними питаннями виступити перед українським громадянством, але на цей раз – виступити під авторитетом російської публіки. "Коли «там» зацікавляться, одже й нашим, що завжди пасуть задніх у росіян, це покажется цікавим. Хай і так, аби рушилась думка і щось творила"¹⁰. В. Винниченко висловлював радість з приводу того, що М. Грушевський принципово нічого не мав проти публікації його повісті українською мовою¹¹.

Необхідність друкуватися в російських виданнях викликала в душі В. Винниченка сумні настрої. Він передбачав, і, як виявилось пізніше, небезпідставно, що його звинуватять у ренегатстві. Своїми переживаннями він поділився із своїм другом Ю. Тищенкою у одному з листів, а той про цей його лист розповів М. Грушевському, і Михайло Сергійович намагався у своєму листі заспокоїти й одночасно застерегти письменника. Він писав: "Павел Филипович (Ю. Тищенко жив тоді по паспорту Павла Пилиповича Лаврова. – Н. М.) переказав міні сумний зміст Вашого листу, – не можу не сказати Вам кілька слів з приводу їх. Зовсім даремно вважаєте себе чужим українській суспільності. Не згоджуючись навіть з деякими Вашими гадками, вона Вас високо цінує і любить ті елементи в ній, які найбільш здорові і надійні. Що

⁹ Там само. – С. 471–472.

¹⁰ Там само. – С. 473.

¹¹ Там само.

тяжко з нею жити – про се я добре знаю; а про те – не для того ж чоловік працює в суспільстві, щоб зривати «цвіти удовольствія»”. М. Грушевський з розумінням поставився до бажання В. Винниченка здобути собі визнання в російському суспільстві, але одночасно застерігав, що дуже боїться, щоб російське письменство не зірвало його і не відібрало від українського життя. “Се буде велика страта і для України і для Вас, Ви станете моральним калікою. Памятайте се і не продайтеся за чечевичну похльобку гонорарів і ширшої популярності. Коли Ви не встоїте – се буде дуже сумно”¹².

На це В. Винниченко відповів листом від 13 травня 1910 р., подякувавши М. Грушевському за “хорошого листа”: “За чечевичную похлебку я, звичайно, не продамся, а повість усе-таки продав збірникам «Земля». І от з цього приводу хочу спитати Вас: чи згодитесь Ви друкувати цю річ у «Вістн[ику]» через місяць по надрукуванню в «Землі»? (Довелось багато за це торгуватись і згодились тільки на те, щоб через місяць). Якби Ви згодились, то можна б у «Раді» зробити оповістку приблизно такого змісту: «В. В[инниченко] написав на двох мовах укр[аїнській] і руській нову повість «Чесність з собою», яка буде одночасно друкуватись в збірниках «Земля» і «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику». Це є продовження «Щаблів життя» і т. д.». Спізнення на місяць не пошкодило б, бо передплатники «Вістника» по-руськомому не купували б, а ждали «Вістника». Можливо, що інтерес, викликаний «Щаблями», примусив би нових людей до передплати”¹³.

Але сталося не так, як гадалося, ЛНВ відмовився публікувати цю повість В. Винниченка. М. Грушевський писав у статті “На українські теми”, що В. Винниченко, відповідаючи в листі до “Ради” на запитання різних людей, чому повість “Чесність з собою” він опублікував російською мовою, пояснював, що почав був писати повість по-українськи, але закінчив по-російськи, довідавшись від редакції ЛНВ, що читачі його “почали масово зрікати ся передплати журналу через (неморальність) моїх праць – а «Чесність з собою» як раз така робота, в якій може зустрітись найбільше образ моральності цих шановних читачів”. М. Грушевський виступив на боці В. Винниченка, він висловив жаль з приводу деспотизму української публіки над автором, який, коли хоче мати аудиторію і попит, мусить намагатися писати так, щоб “не наражатися”, або – “мандрувати собі між иньшу громаду, шукати собі иньшої публіки...”. Грушевський шкодує за тим, що “мандрувати” мусить письменник, на котрого українська суспільність покладала великі надії, “котрому всі – незалежно від того, чи годили ся з ним в теоретичних поглядах чи ні – признавали високий талант, незрівняну силу експресії й смілість гадки”¹⁴.

М. Грушевський високо цінував письменницький талант В. Винниченка. У 1909 р. в газеті “Село” він опублікував нарис про нього, в якому, навівши його короткі біографічні дані, відзначив, що після виходу в світ у 1902 р. першого оповідання В. Винниченка “Краса і сила” “громадянство відразу завважило нову літературну силу: таке знання народу, його життя, сила

¹² Там само. – С. 474–475.

¹³ Там само. – С. 475.

¹⁴ *Грушевський М.* На українські теми // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 53. – Кн. 2. – С. 401–403.

оповідання, смілість, незвичайність поглядів проявилася в нім, скоро молодий автор був признаний одним з найвизначніших українських письменників¹⁵.

У 1911 р. в згаданій статті в “Літературно-науковому вістнику” він порівняв Володимира Винниченка зі Львом Толстим. “Різні се величини щодо своїх талантів, заслуг і авторитету у суспільності – але їх зближує сміла парадоксальність мислі, з якою вони насміялися йти против утертих поглядів громадянства в сфері моралі, релігійних поглядів, суспільних відносин¹⁶.”

В. Винниченко, зі свого боку, дуже цінував думку М. Грушевського щодо своїх творів, не раз у листах просив його відверто її висловити. Так, у листі від 21 грудня 1909 р. він писав:

“Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Дуже дякую Вам за щирю критику. Вказані Вами хиби я бачу й сам давно, але, правду сказати, одчепитись від них не маю просто часу. Якби я міг хоч раз або два переписати кожну роботу, ті хиби були б не так помітні.

Майже всі роботи мої друкуються з черновиків. Я, здається, один з укр[аїнських] белетристів, що живу літературним заробітком. А самі знаєте, що укр[аїнський] письменник не то що земельки не купить за гонорар, але й прожити з трудом може.

Деякі ж хиби властиві уже моїй вдачі, – тут нічого не зробиш. Тим часом, дуже дякую і прошу й надалі не поминати мене щирим безстороннім словом своїм¹⁷.”

Зміст і тональність листів В. Винниченка цього періоду свідчать про його глибоку повагу до адресата, високу оцінку його діяльності й відсутність будь-якої неприязні. Закінчуючи лист від 20 січня 1910 р., він писав: “На закінчення побажаю і Вам, з свого боку, всього кращого, а найпаче тої живої незломної енергії, яка по справедливості робить Вас гетьманом* політично-громадської думки по цей і по той бік Дніпра¹⁸.”

З листування відчувається, що й М. Грушевський ставився до В. Винниченка приязно, навіть запрошував до себе додому і пропонував разом відпочити в Карпатах, про що писав йому у квітні 1910 р. “Ми їдемо у Львів і пробудемо 2 місяці, а потім в гори. Коли по дорозі, дуже просимо до нас.”

Гонорар на будуще згодилися Вам платити 100 р., як Ви хотіли.

Вибачте, що так пишу – їду саме.

Щиро люблячий Вас

М. Грушевський

Наші Вам кланяються¹⁹.”

¹⁵ Грушевський М. Володимир Винниченко // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 290.

¹⁶ Його ж. На українські теми. – С. 403.

¹⁷ Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 471–472.

* Це слово було взято в лапки, які потім викреслено.

¹⁸ Там само. – С. 473.

¹⁹ Там само. – С. 475.

А в серпні того ж року, коли В. Винниченко був у Львові, М. Грушевський писав йому: “Я весь сентябр і октябр ст[арого] ст[илію] сподіюся пробути у Львові, дуже радий з Вами побачитися; як не занадто далеко Вам, то заїзжайте просто до нас”²⁰.

Це вже пізніше, у споминах, написаних у 1920-х роках, тобто після того, як стосунки між ними зіпсувалися, М. Грушевський почав пригадувати свої негативні враження від поведінки В. Винниченка у початковий період їхнього спілкування. Він згадав епізод появи В. Винниченка на одній з нарад над невдалим проектом опозиційного часопису. “І я пам’ятаю, – писав М. Грушевський, – як потім мене неприємно вразили його рефлексії на тему того, що взагалі в нас нічого нема: «Наукове» товариство – се звучить гордо, але на ділі – се тільки всього який-небудь Володимир Дорошенко...». Ще прикріше вразив мене пізніший інцидент, коли він домагався виїмкового гонорару для себе в ЛНВістнику і, діставши відмову (від колегії, що відала справу гонорарів), написав мені малопрстойного листа (котрого звороту потім домагавсь). Припадком дав мені ключ до його психології Олекс. Коваленко (потьомкінець), що жив з ним разом і пізнав його дріб’язково-амбітну, хоробливу на сім пункті вдачу, яка навіть в дрібницях не терпіла, щоб хтось суперечив з ним в його оточенню...”²¹.

Лист В. Винниченка, про який згадує М. Грушевський, поклав початок загостренню їхніх стосунків, тож варто його розглянути детально. Йдеться про лист від 24 листопада 1911 р., в якому Володимир Кирилович писав, що йому мало тих 10-ти аркушів, які може дати на рік “Вістник”, що він хотів би, щоб йому дали місця в журналі стільки, скільки він зможе заповнити, хоч би давав і на кожне число. Крім того, він хотів би підвищення платні, щоб мати можливість ліпше обробляти свої роботи, бо йому важливо, “щоб виробити в місяць певну суму грошей. Чи якістю чи кількістю – ціль одна”. Мотивував він своє прохання тим, що на свій заробіток мусить утримувати не тільки себе, а ще 12 душ близьких людей (батьків й сім’ї братів). “Пишу це не для того, щоб розжалобити, – зауважував він, – а щоб Ви уважніше поставились до того, про що я буду писати”.

Він звертав увагу М. Грушевського на те, що пише саме йому, голові журналу, а не якимсь невідомим йому людям, які ніби дають йому субсидію, натякаючи на “Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці”, що фінансово підтримувало ЛНВ. “Я ніякої субсидії не хочу, не прошу, і не прийму од невідомих мені людей (тим паче, що серед них є люди цілком ворожі до мене)”, – наголошував він, маючи на увазі В. Леонтовича²².

У відповідь на цей лист М. Грушевський писав, що розмір допомоги, яку надасть “Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці” для збільшення гонорарів, вирішиться лише на початку січня старого стилю, не раніше, і що він намагатиметься її по можливості підняти. “Але ставити питання так, щоб ЛНВістник обов’язався друкувати все, що Ви напишите, –

²⁰ Там само. – С. 477.

²¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 121–122.

²² *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 479–480.

се неможливо, і ніякий журнал, думаю, так не міг би справу поставити. Думаю, що Ви непотрібно зводите на такий ґрунт розмову. Поки що перед Вами 10 аркушів; коли вже будуть заповнені, а в руках редакції ЛНВ буде Ваш матеріал, котрий вона вважатиме бажаним для журналу, тоді вона в інтересах журналу, а не для Вашої потреби в грошах (таке трактування було б для Вас самих прикрим) підійме справу. А підіймати вперед, коли і редакція нічого не має від Вас і Ви самі не маєте для неї нічого готового (ХІІ кн[ига] вже котрий день чекає обіцяного оповідання і стоїть) – се було б ніяково міні, і ще більш ніяково для Вас, бо переводило б справу з ґрунту інтересів журналу на ґрунт Ваших особистих інтересів”²³, – наголошував редактор ЛНВ.

Відповідаючи Михайлові Сергійовичу, Володимир Кирилович писав 5 грудня 1911 р.: “Мені надзвичайно соромно за попередній мій лист, а власне за те, що я хотів звернути Вашу увагу такими мотивами, які не повинні виноситись перед чужі люди. Я каюсь і дуже прохаю вернути мені того листа”²⁴. До речі, він ще й пізніше кілька разів (у листах від 10 січня 1912, 8 березня 1912)²⁵ просив М. Грушевського повернути цього листа, але, судячи з того, що лист зберігся в його архіві, М. Грушевський так цього листа й не повернув.

А в досить розлогому цитованому вище листі від 5 грудня 1911 р. В. Винниченко далі писав, що посилає телеграму, щоб повернули йому оповідання “Тасмність”, яке готувалося до друку в ЛНВ, і категорично заявив: “Ні цього оповідання, ні якого иншого я більше не дам до «Вістника» і прошу в ближчому числі сповістити, що я вихожу з числа співробітників Вашого журналу”²⁶. Він пояснював це тим, що не хоче залежати від настирливої благодійності “Комітету допомоги...”, наполягав на своєму бажанні, щоб “Вістник” друкував або не друкував його твори залежно від їхнього художнього рівня, а не від того, яким буде рішення “Комітету допомоги”. “Ви пишете, – наголошував він, – що я ніби з огляду на свої особисті інтереси хочу, щоб «Вістн[ик]» друкував усе, що я дам, але Ви того не можете, бо виходите з інтересів журналу. Ви зрозуміли мене досить образливо для мене і виною тому той спосіб, яким я хотів викликати Вашу увагу до свого бажання. Ви перенесли його на саме бажання. Ніколи я не мав на думці, щоб Ви або хтось мені подав милостину, в якому б я скрутному становищі не був. І доказом тому був мій торішній протест проти милости комітета і так само єсть і тепер. Я хочу мати діло тільки з журналом, я хочу оцінки своїх робіт, я хочу місця для збуту моїх робіт і не хочу ніяких субсидій, допомог і милостинь. Я не хочу навіть чути про якісь там комітети. Коли «Вістник» не може задовольнити ці мої бажання, я також не можу при його посередництві брати від когось милостину”²⁷.

Зайнявши таку позицію, В. Винниченко поставив себе в дуже скрутне становище, бо позбавився єдиного українського друкованого органу, де він

²³ Там само. – С. 480.

²⁴ Там само. – С. 481.

²⁵ Там само. – С. 482.

²⁶ Там само. – С. 481.

²⁷ Там само. – С. 481–482.

міг публікувати великі твори. Невеликі газетні публікації не могли вирішити питання його заробітку, і він почав навіть схилитися до думки залишити письменницьку працю. Про ці настрої можна судити з його листування з Ю. Тищенком і Є. Чикаленком. Так, у листі до Є. Чикаленка він, розповідаючи про розрив з ЛНВ і викладаючи ті самі аргументи, що і в листі до М. Грушевського, пише: "...Я вважаю неможливим далі бути співробітником цього журналу... А якого? От тут то й каюк". І робить висновок: "Краще не писати"²⁸. Подібні аргументи щодо свого рішення порвати з ЛНВ викладав він і в листах до Ю. Тищенка (Сірого).

І Ю. Тищенко, і Є. Чикаленко умовляли В. Винниченка не поривати з ЛНВ. Зокрема, Є. Чикаленко писав В. Винниченкові 3 грудня 1911 р. стосовно його наміру вийти із ЛНВ: "Коли Ви ще не вийшли офіційно, то ради всього святого, не робіть рішучих виступів". Він обіцяв поговорити з приводу його листа до ЛНВ із М. Грушевським, сподівався поладити справу і далі писав: "Тільки прошу Вас, не піднімайте ніякої історії, яка повела б до повного розриву з «Вістником». Давайте, поки що, оповідання на 10 аркушів, а потім видно буде; я певний, що справа якось поладиться"²⁹. У листі від 16 грудня Є. Чикаленко знову писав, що сподівається на поладження відносин В. Винниченка із ЛНВ, пояснював йому, що Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці надає підтримку не йому як людині, а як письменникові, значить, тут не філантропія, а підтримка літературної продукції. Він просив В. Винниченка не рівняти становища української преси до російської, "там се комерцеське діло, яке дає зиск, а у нас поки що тримається на «меценатстві», а через те не приймайте се за якусь філантропію"³⁰.

Очевидно, спільними зусиллями конфлікт В. Винниченка з ЛНВ, а отже, й з М. Грушевським, було залагоджено, бо вже в 1912 р. у цьому журналі було надруковано його оповідання "Таємність", "Історія Якимового будинку" і п'єса "Натусь". Але він усе-таки суттєво вплинув на характер їхніх подальших стосунків та на інтенсивність листування В. Винниченка з М. Грушевським. Протягом 1912–1913 рр. вони обмінялися лише кількома короткими листами, основною темою яких була підготовка В. Винниченком збірника перекладів творів українських письменників для "Універсальної бібліотеки", яку запланувало видавництво "Польза" і куди він мав намір включити й оповідання М. Грушевського.

Цей інцидент з листом, очевидно, глибоко вразив Михайла Сергійовича, бо він не раз звертався до нього в споминах, підкреслюючи, що саме через нього кореспонденція між ними розірвалася. "Аж під час мого заслання, – згадував М. Грушевський, – він прислав мені свою книжку і поздоровчу картку на Великдень, без підпису і адреси, знаючи, що я пізнаю його письмо"³¹.

²⁸ Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 202–203.

²⁹ Там само. – С. 204.

³⁰ Там само. – С. 209.

³¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 108.

Зустрівшись у Москві у листопаді 1916 р., “піднадзорний” М. Грушевський і “нелегальний” В. Винниченко плідно працювали разом над виданням журналу “Промінь”, а за повідомленням з Києва від начальника Київського губернського жандармського управління полковника Шределя, “у зв’язку з переїздом у Москву відомого українського ідеолога професора Михайла Сергійовича Грушевського і присутністю там українського письменника Володимира Кириловича Винниченка, за циркулюючими в м. Києві серед студентів-українців чутками, там організується за участю цих осіб центр для керівництва українською роботою в Росії”³².

М. Грушевський і В. Винниченко під час перебування у Москві співпрацювали з журналом “Украинская жизнь”, і Михайло Сергійович позитивно оцінював публікації Володимира Кириловича. Він писав, що коли Винниченко переїхав до Москви, за нього захопилася “вся українська громада, як за свій якір спасіння, і він дав кілька сильно написаних статей”³³, які зробили тоді сильне вражіння³⁴.

Коли М. Грушевський прибув до Москви, то вже на вокзалі секретар журналу “Украинская жизнь” Я. Шеремецинський, який його зустрічав, передав йому привіт від В. Винниченка, і Михайло Сергійович відразу зателефонував йому у відповідь, подякував за пам’ять, а Володимир Кирилович пообіцяв невдовзі відвідати його. І дійсно, згадував М. Грушевський, В. Винниченко “слідом після нашого переїзду на Арбат приїхав з своєю дружиною, Розалією Яківною, котру ми бачили перший раз, і запросив нас на прем’єру своєї п’єси, яка йшла в тих днях”³⁵. Михайло Сергійович скористався запрошенням не зміг, а його дружина й донька сиділи на прем’єрі в ложі Винниченків. Ще дужче зблизилися їхні родини, коли захворіла донька М. Грушевського, а знайомий лікар був у від’їзді. М. Грушевський згадував, що вони зателефонували до лікарки, “пані Винниченко, й вона дуже людяно відізвалася на се, приїхала, часто відвідувала під час усієї хвороби Кулюню”³⁶. А коли після скарлатини в помешканні Грушевських робили дезінфекцію, то Марія Сильвестрівна з донькою на два дні переїхали жити до Винниченків.

“Розалія Яківна, – згадував Михайло Сергійович, – робила на нас дуже добре вражіння своєю лікарською діловитістю і серйозним відношенням до українства, в котре дійсно старалася ввійти вповні. Я ж до Винниченка, як і раніше, ставився з усякою вирозумілістю, стараючися ні в чім не дражнити його амбіції і доволі грубуватої натури, полишаючи за ним першу роль в розпочатім ним ділі – тім літературнім журналі і полишаючи собі вільну руку лише там, де його не було”³⁷.

³² Цит. за: Мельниченко В. Михайло Грушевський... – С. 231.

³³ В журналі “Украинская жизнь” В. Винниченко надрукував статті: “Открытое письмо к русским писателям” (1913, № 10), “В чем наша сила” (1915, № 7), “Непотухший огонь” (1915, № 8–9), “Лупайте сю скалу” (1915, № 11–12), “Птеродактили” (1916, № 4–5), “Несколько слов о нашей молодежи” (1916, № 10–11).

³⁴ Грушевський М. Спомини. – С. 107.

³⁵ Там само. – С. 108.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 108–109.

М. Грушевський у споминах детально описав організаційну нараду з приводу видання журналу “Промінь”, яка відбулася у Винниченків через кілька днів після їхнього обміну візитами, підкресливши, що він у ній “взяв участь та виступив в ролі досвідченого дорадника”³⁸, а “редактором ми вважали Винниченка”³⁹.

Але, враховуючи те, що Винниченко “зіставався нелегальним”, він не демонстрував ніяких зносин у справі підготовки тижневика, й редакційні засідання збиралися не в нього вдома, а в редакції “Украинской жизни”⁴⁰.

Про деякі нюанси їхньої співпраці розповідав сам Грушевський. Він писав: “Тому, що я був «піднадзорним», а Винниченко «нелегальним», ми майже не бували один в одного, а переговорювалися телефоном”. У помешканні Грушевського не було телефону, і він змушений був говорити з двірницької, “не називаючи імен і речей. Тим не менше, – підкреслював Михайло Сергійович, – власне, сею дорогою, телефонним порозумінням мене з Винниченком велась організація журналу від засідання до засідання...”⁴¹.

Дороги М. Грушевського й В. Винниченка в Москві перетиналися і в інших громадських справах, але не у всіх заходах, ініційованих М. Грушевським, він знаходив підтримку В. Винниченка, про що з образою згадував у споминах. Зокрема, писав, що коли він вирішив активізувати роботу московської групи ТУПу і вів з цього приводу переговори з В. Винниченком, то той “не відповідав ні так, ні ні, відзивався, що мусить порозумітися з товаришами”⁴². Особливо неприємно вразила М. Грушевського позиція, яку зайняв В. Винниченко щодо його ініціативи організувати в Москві українське видавництво. Він згадував одне із засідань з цього приводу в редакції “Украинской жизни”, де Винниченко поведився “з насмішечками й іронічними замітками, а більше промовчуючи...”. А на установче засідання пайового видавництва він взагалі не прийшов. “Коли я тепер споминаю про се, – писав М. Грушевський, – я думаю, що він взагалі не сприяв сьому планові як член видавничого товариства «Дзвін» – не на руку йому було приступати до нової спілки і не дуже хотілось, щоб таке видавництво повстало без нього. В кожнім разі, в моїх тодішніх заходах об’єднати, зорганізувати і підняти українську московську колонію була дуже неприємна така його настороженість і бокування”⁴³.

М. Грушевський згадував, що саме в Москві він вперше відчув неприязнь з боку В. Винниченка. Оповідаючи про організацію зустрічі нового, 1917, року в редакції “Украинской жизни” для членів редакції “Променя” і “Украинской жизни”, він писав: “Головний інтерес виявляв Винниченко, і я, не знаючи тоді ще добре його вдачі, не розумів, що я в сім плані зайвий, що я йому заважаю своєю присутністю. Я дочекав півночі, ми випили, але щиро го настрою не відчувалось, навпаки – якась напруженість, і я скоро пішов

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 109.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С. 112.

⁴³ Там само. – С. 122.

додому”⁴⁴. І далі наголошує: “Се, може, перший раз я так неясно, але сильно відчув настороженість, неприязнь чи не охоту сеї людини, з котрою доля мені судила розділяти* такі важні моменти”⁴⁵.

Українська революція винесла обох діячів на найвищий гребінь політичного життя, вони опинилися в його епіцентрі, стали першими особами Української Народної Республіки. У повідомленнях преси про найважливіші політичні події їхні імена, як правило, стояли поруч, а інколи навіть підкреслювалося, що українські лідери – вчений Грушевський і письменник Винниченко – доповнювали один одного.

У цей, другий, період їхні стосунки були найменш конфліктними. Але, якщо можна в основному погодитися з оцінкою В. Ф. Солдатенка, що в цей час В. Винниченко не робив жодних спроб у чомусь суперечити М. Грушевському у пошуках відповіді на питання, куди далі вести націю, і повністю підтримував Голову Центральної Ради, то все ж таки видаються перебільшенням його твердження, що в 1917 р. Володимир Кирилович ставився до “славетного вченого, теоретика, «володаря дум» українства” “з великою повагою, якщо не з захопленням” і що в той час існувало “абсолютне співпадіння поглядів двох визначних лідерів Української революції”⁴⁶. Абсолютний збіг був не завжди і не в усьому, інша річ, що вони тоді не акцентували на цьому уваги, але у “Споминах” М. Грушевський неодноразово говорив про різні їхні оцінки ситуації, полемізував із деякими думками, висловленими Винниченком у своїй мемуарно-публіцистичній праці “Відродження нації”.

Це стосувалося оцінки В. Винниченком настроїв в українському суспільстві у найперші дні революції. М. Грушевський писав: “Представлення Винниченка в «Відродженню нації», начебто з початком революції україн[ське] громадянство прийшло до якогось прекрасно-оптимістичного настрою, [забувши?] всі досвіди дотеперішнього російського режиму і увіривши, що в новій Росії всі національні кривди будуть вигладжені і всі потреби само собою знайдуть задоволення, та в таким прекраснотумним настрою відкрило серця і обійми російсько-єврейській демократії, – цілком не відповідає дійсності. Може, Винниченко і які-небудь його однодумці с-деки, поспівши «з корабля на бал», коли Центральна рада вже намацала деякий ґрунт в українських масах, були справді наповнені таким оптимізмом: резолюції першої конференції, відбутої з початком квітня, котрі він цитує як ілюстрації сього свого спостереження, дійсно виглядали назверх досить оптимістично. Але те, що він пише, виражає настрої Винниченка і його однодумців (бо серед учасників конференції був і інший, більш твердий настрій), та й то мені здається, що Винниченко в своїй книзі, по контрасту, малює тодішні настрої, навіть власні, занадто рожево. Київське ж громадянство українське, що пережило на ґрунті роки війни і спостерігало тепер перші ознаки капітуляції

⁴⁴ Там само. – С. 121.

* У тексті, мабуть, помилково: поділяти.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Солдатенко В.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – С. 52–53.

дотеперішнього режиму, воно зовсім не склонно було кидатись на груди російській демократії”⁴⁷.

Різним було їхнє ставлення й до Тимчасового уряду навесні 1917 р. М. Грушевський у “Споминах” звинувачував В. Винниченка в тому, що той занадто багато сподівань покладав на соціалістів – членів коаліційного Тимчасового уряду, у вирішенні як українських справ, так і питання війни. І тому на військовому з’їзді, що проходив у Києві 5–8 травня, він виступив на захист Тимчасового уряду і під впливом соціалістів з’їзд у військовому питанні не зайняв рішучої позиції, а повторив декларацію коаліційного кабінету: мир без анексій і контрибуцій, негайне виявлення можливості такого замирення, а до того часу – війна не тільки пасивна, а й активна. “Се була погибельна уступка позиції коаліційного кабінету, зроблена авансом його соціалістичним членам”, – писав М. Грушевський⁴⁸.

Відомо, що на вимогу військового з’їзду було послано до Петрограда делегацію з вимогою, щоб Тимчасовий уряд видав декларацію, котрою визнавав би право України на автономію і виконав основні вимоги українців: дав згоду на організацію крайової ради як місцевого представництва, вилучив українців в окремі військові частини, дав кошти з державної скарбниці в розпорядження Центральної ради на задоволення культурно-національних потреб і т. п. Делегація прибула до Петрограда 16 травня, її очолював В. Винниченко як заступник голови Української Центральної Ради. Тут він мав нагоду розчаруватися в соціалістах не лише як у міністрах Тимчасового уряду, але і як у керівниках Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих депутатів на чолі з меншовиком М. С. Чхеїдзе, які були другою владою в умовах існуючого тоді двовладдя. Про свої тогочасні настрої Винниченко писав 18 травня 1917 р. в листі до дружини: “Доброго мало. Не знають нас і не цікавляться знати. Вражіння таке, що тільки тоді звернуть увагу й задумаються, як ми матимемо добру силу і встригнемо що-небудь незвичайне, виїмкове, страшне. На їхні притуплені, зашарпані нерви, звиклі вже до всього, очевидно діє щось дуже гостре. Особливо це з нервами керівників Виконавчого Комітету. Ми до їх ще не добились. Два дні вже лазимо в Таврійський палац, щоб піймати Чхеїдзе, і ніяк не піймаємо. Постановили ми від делегації написати «докладну записку» про стан річей, викласти в ній все, що зібрались сказати на словах, і хай їм чорт. Коли звернуть увагу, коли шарпне за нерви і схотять балакати, – підемо. А ні, то й так поїдемо. Але перед тим заявимо, щоб наслідки брали вже на себе”⁴⁹.

У кінці травня делегація повернулася до Києва, не досягнувши бажаного результату. Це спонукало Центральну Раду активізувати підготовку Універсалу, яким було проголошено автономію України, а емоції, пережиті В. Винниченком у Петрограді, вплинули, очевидно, на занадто радикальний перший варіант підготовленого ним документа.

⁴⁷ *Грушевський М.* Спомини. – С. 131.

⁴⁸ *Його ж.* Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 134.

⁴⁹ Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / Упоряд., вступ, комент. та прим. Н. Миронець. – Дрогобич, 2012. – С. 223–224.

Про обставини підготовки Першого Універсалу М. Грушевський так згадував: “Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно дуже поміркований в нац[іональних] домаганнях, сим разом унісея настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брати [участь] не хоче [і] не підпише, але й у президії р[ади] не останеться. Винниченко заявив повну готовність «вигладити». Гладили так, що як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко від ген[ерального] військового комітету, тільки й остався заголовок «Універсал». Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з’явилася як наслідок сеї операції”⁵⁰.

Розповідь М. Грушевського про цю подію доповнює С. Єфремов, який так описав її в листі до Є. Чикаленка: “Вол[одимир] Кирил[ович], як художник, захопився і такого був страхіття понаписував, що за тиждень треба було б повстання оповіщати. Центр[альна] Рада мало не приняла з опалу за ½ години такий акт (бачите, як у нас серйозно справи рішаються!). Насилу пощастило збити з цієї позиції й повикидати найбільш гострі місця (був, напр[иклад], заклик державні подати платити Ц[ентральній] Раді!). Лишився ще трохи піднесений тон, але це вже дрібниця, коли рівняти до іншого”⁵¹.

Не було повної одностайності в позиціях М. Грушевського та В. Винниченка й напередодні проголошення Другого Універсалу Центральної Ради, який був прийнятий під тиском Тимчасового уряду і багатьох не задовольняв. Як писав М. Грушевський у “Споминах”, під час переговорів з міністрами Тимчасового уряду В. Винниченко в ролі представника Генерального секретаріату “взяв далеко згідливіший тон”⁵², ніж сам голова Центральної Ради. Ситуація була досить складною, представники Тимчасового уряду вимагали, щоб у спільній декларації було зафіксовано низку серйозних поступок з боку Центральної Ради, головна з яких – припинити “самочинне здійснення автономії” до Всеросійських установчих зборів, натомість Тимчасовий уряд мав визнати Генеральний секретаріат крайовою владою в Україні. Ситуація ускладнювалася тим, що під час переговорів Церетелі, який вів їх від імені Тимчасового уряду, отримав інформацію, що міністрів-кадетів не задовольняв текст запропонованої ним декларації і вони погрожували вийти з кабінету, якщо той текст буде прийнято.

У такій ситуації В. Винниченко прийшов до Центральної Ради, – за словами М. Грушевського, – “з благанням все-таки декларацію прийняти, бо, мовляв, Церетелі бере те обов’язком своєї честі – добитися затвердження її Тимчас[овим] урядом, він певен, що товариші-соціалісти його підтримають, хоч би кадети, дійсно, пішли з кабінету. Сказав дуже схвильовану, просто-таки істеричну промову, закликаючи членів Ц[ентральної] ради не ухилиятись

⁵⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 144.

⁵¹ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. – К., 2010. – С. 192.

⁵² Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 113.

від союзу з російською демократією і соціалістичними партіями на ґрунті цього проекту спільного автономного правління: прийняти текст декларації без змін і дати йому право йти з Церетелі на збори київських комітетів – робити з ними остаточну угоду на підставі сеї декларації”⁵³.

Про свою позицію з цього приводу М. Грушевський писав: “Я не хотів говорити против, але принципіально не міг боронити декларації; я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Ц[ентральної] ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висловлювались проти декларації й порозуміння”⁵⁴.

Більшість Центральної Ради прийняла декларацію і дала згоду В. Винниченкові робити угоду “на його відповідальність”.

Можна навести й інші приклади, коли в поглядах М. Грушевського й В. Винниченка не було повного збігу, але треба підкреслити, що в час, коли вони обидва очолювали Українську Народну Республіку, і, як державні діячі, розуміли свою відповідальність, вони не акцентували уваги на відмінностях своїх позицій, і конфлікти між ними не набирали публічного характеру.

Інша річ – записи своїх оцінок і почуттів “для себе” у щоденнику (В. Винниченко) та у споминах (М. Грушевський). Так, В. Винниченко записав у щоденнику 1 червня 1918 р.: “Через це безлюддя, бідність на культурні сили, і Грушевський серед деяких патріотів у генії попав. Написати 8 томів історії України – річ, розуміється, поважна. Правда, ні трішки не геніально, навіть чи талановито. Читати її можна за кару [...] «На безлюдді і Хома дворянин», – і Грушевський геній...”⁵⁵. Правда, в цьому записі він і про себе пише, що і його “часом так обзивають”, вважають, що він “у нас тепер найбільш цінний письменник”, а йому соромно за себе як письменника, і він волів би винищити три чверті того, що написав⁵⁶. Та нас у цьому тексті цікавить не так самокритика В. Винниченка, як та неприязнь, що відчувається в його оцінці М. Грушевського.

Інший закид у бік М. Грушевського зустрічаємо у щоденниковому записі В. Винниченка 28 червня 1918 р. в контексті його роздумів про те, що за час революції не були видані його книжки. “Всю мою увагу, весь час на протязі цього року я віддав творенню української держави, – писав він, – а здатности Грушевського використовувати все на свою користь і правити коректу брошурок під час голосування закону про Українську Республіку – я не маю. Через те той увесь рік, коли всі вимагали моїх книжок, лишився невикористаним”⁵⁷. Тут звучить явно необґрунтоване звинувачення Грушевського в тому, що видання ним брошур під час революції означало “використовувати все на свою користь”. Адже ми добре знаємо, яке велике значення для роз’яснення завдань революції, для просвіти широких мас мали видані тоді брошурки-“метелики” М. Грушевського: “Вільна Україна”, “Хто такі

⁵³ Там само. – С. 144.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Винниченко В. Щоденник*. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1: 1911–1920 / Ред., вступ. ст. і прим. Г. Костюка. – С. 286.

⁵⁶ Там само. – С. 285, 286.

⁵⁷ Там само. – С. 288.

українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”. Думається, що розумів це й В. Винниченко, але не міг утриматись, щоб не висловити якимось чином свою неприязнь на адресу загальноновизнаного лідера, з котрим, очевидно, весь час себе порівнював.

Як же пояснити, в чому коріння взаємної неприязні двох визначних українських діячів? Мабуть, їх треба шукати у сфері психології. Обидва були амбітними, честолюбними особистостями. М. Грушевський небезпідставно писав про В. Винниченка, як про людину з хворобливо-амбітною вдачею, але ж і про М. Грушевського люди, які близько його знали, свідчили, що мав він важкий характер, був авторитарним у поведінці, категоричним у ставленні до інших, і працювати з ним було важко.

Відомо, що на початку революції М. Грушевський відійшов від своїх колишніх соратників по ТУПу, зблизився з молодими політиками-есерами, серед яких не могло бути йому конкурентів на лідерство. Своє розходження з ТУПом М. Грушевський пояснював тим, що після зборів 25–26 березня 1917 р., в яких він брав найактивнішу участь і на яких організація, що мала позапартійний характер, змінила назву на Союз автономістів-федералістів, управа союзу взялася перетворювати союз у партію. “Робила се без порозуміння зо мною, доволі конспіративно, – писав Грушевський, – і тим самим способом наші дороги розійшлись, а згодом сі старі колишні товариші стали моїми політичними противниками, безоглядними і злісними”⁵⁸.

Недавні соратники звинувачували його в надмірному “славолюбстві”, що йому “бажання популярности й «суетная славица» спати не дають”, як писав С. Єфремов у листі до Є. Чикаленка⁵⁹. А Андрій Ніковський з притаманною йому іронією писав тому самому адресатові 11 квітня 1917 р., що М. Грушевський сам заносив до редакції “Нової Ради” привітання на його адресу, щоб їх “при нагоді” помістили. “Сам приносить, дає. Я моргаю до Сергія Олександровича (Єфремова. – *Н. М.*), але дякую, друкую. Нехай справді буде наш «батько», нехай возвеличиться превише міри, щоб його сусіди поважали й боялись. Хвиля його несе високо, будемо ще й ми свідомо піднімати його в очах усіх. Тут тільки при вдачі Михайла Сергієвича одно не добре: не можна й інших, хоч декого, не столь, але високо ставити. Росія: Мілюков, Керенський, Кокошкин, Шингарьов і т. д. А у нас: Грушевський, Грушевський, Грушевський – і учений, і політик, і видавець, і в дуду грець”⁶⁰.

В. Винниченко своїх честолюбних настроїв і не приховував. Постійно вагаючись між місією письменника й політика, не раз намагався з’ясувати сам для себе, що змушувало його відмовлятися від улюбленої письменницької праці на користь політики. Перебуваючи в Петербурзі напередодні затвердження на посаді глави українського уряду, він записав у щоденнику 19 липня 1917 р., що цікаво було б наодинці з собою проаналізувати, “через що і для чого я забрався в міністри?”

⁵⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 113.

⁵⁹ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. – С. 192.

⁶⁰ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. – К., 2010. – С. 319–320.

“Що так гнало й стьобало мене весь оцей час? Честолюбність? Бажання здаватися цінним, найкращим в очах інших? Чи розбурханий до екстазу, до самозабуття інстинкт, ота таємна, величезна таємна сила, що керує людськістю, не потребує для того ні свідомості людей, ні бажання їх на те? Чи фізіологічна, заложена в нервах любов до того, з чим росло моє дитинство, що плекала моя юнацька думка, що прокладає в мозку моєму глибокі, нестираємі сліди?”

Не знаю, яка з цих сил гнала й жене мене досі. Може, і всі разом. І це найшвидше⁶¹.

Чи не ці почуття, може, й підсвідомо, породжували в душі В. Винниченка неприязнь до М. Грушевського, в якому він постійно вбачав конкурента? Ось ще один красномовний щоденниковий запис В. Винниченка в час антигетьманського повстання, коли вирішувалося питання, хто має очолити владу в Україні. 28 січня 1919 р. він записав: “Трудовий Конгрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розжувати питання про верховну владу. Одні хочуть, щоб ця влада належала Директорії, а другі – Малому Конгресові. Особливо на останньому настоює «Чорномор», як називають у кулуарах М. С. Грушевського. Він має надію стати головою Малого Конгресу і вернути незабутні часи Малої Ради. Цей заздрісний, нечесний дідок грає свою гру. Я нетерпляче чекаю його перемоги. Тоді я, нарешті, увільнюся від конфлікту з самим собою. Тоді я поїду до сонця, до зеленкуватих хвиль, до тужної, солодкої самоти”⁶².

М. Грушевський, з свого боку, скаржився в листі від 16 вересня 1924 р. до видавця детройтської “Української громадської пори” Т. Починка, що у 1918 р., після проголошення Директорії, “вони, Винниченко і Петлюра, тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допускали ні до чого”⁶³.

Роздумуючи над причинами негативного ставлення В. Винниченка до своїх видатних сучасників, зокрема й до М. Грушевського, яких називали геніями, а він про них і про себе писав: “Сумно, коли порівняєш цих геніїв із справжніми світовими геніями. Ми – гній майбутніх геніїв нашої нації, і це наші генії повинні признати без усякого гонору, чесно й одверто”⁶⁴, – важко не погодитися з В. Мельниченком, який одну з причин цього бачив у тому, що “Винниченко був їх сучасником, а велике по-справжньому бачиться на відстані”⁶⁵.

Винниченко й сам розумів свою неспроможність об’єктивно оцінити сучасників і, як письменник, висловив це в образній формі, вкотре згадавши про свою заповітну мрію: усамітнитися й жити серед своїх літературних героїв, “нереальних, але більш дійсних людей, ніж ті, яких бачу тепер. Тепер

⁶¹ *Винниченко В. Щоденник.* – Т. 1. – С. 269–270.

⁶² Там само. – С. 316.

⁶³ Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського (з матеріалів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США) / Комент. і прим. М. Антоновича // *Український історик.* – 1970. – Ч. 1–3 (25–27). – С. 181.

⁶⁴ *Винниченко В. Щоденник.* – Т. 1. – С. 286.

⁶⁵ *Мельниченко В. Михайло Грушевський...* – С. 332.

вони занадто близько перед моїми очима стоять, і я через те бачу зморшки, прищики, бородавки їхніх облич, а самих облич не бачу [...] Там, біля зеленкуватих хвиль, на самоті з вічним небом і своєю душею, в бородавках і прищиках я побачу людей, і мені буде легко з ними, і тужно, і боляче, і, може, в душі моїй стане менше зморщок”⁶⁶.

Після виїзду за кордон В. Винниченка в лютому 1919 р., а М. Грушевського в березні, почався третій період еволюції їхніх міжособистісних стосунків. Оцінки ними історичних подій недавнього минулого і тактики поведінки в нових умовах багато в чому розійшлися, на загострення їхніх стосунків впливали конфлікти між різними емігрантськими групами українських есерів і соціал-демократів, критика М. Грушевського у зв’язку з його наміром повернутися в Україну набирала гострого, часом бруталного характеру, в оцінках В. Винниченком позиції й постаті М. Грушевського звучали іронічні, зневажливі нотки: “старий мальчик”, “хлопчик без штанців”, “огидний старий інтриган”, “старий шалапут” і т. п., що зустрічаються в його щоденнику і в листах.

На початку 1920-х років В. Винниченко, повернувшись за кордон після своєї невдалої поїздки до Москви і Харкова на переговори з більшовицьким урядом, в усних виступах і в пресі жорстко критикував політику більшовицької влади в Україні, відверто називав її окупаційною, що не знайшло розуміння в М. Грушевського та його віденського оточення – Закордонної організації українських есерів, які вже виношували плани повернення в Україну. Вони звинувачували В. Винниченка, лідера Закордонної організації УКП, в тому, що він своїм демонстративним поверненням до Відня й подальшою поведінкою “підірвав довір’я комуністів до українських соціалістів і розбив уже налагоджене співробітництво”⁶⁷. Більше того, саме редагований М. Грушевським журнал “Борітеся – поборете” надав свої сторінки для публікації листів керівництва УКП, спрямованих проти В. Винниченка, що не могло не поглибити конфлікту між ним і М. Грушевським.

У гострій полеміці, яка велася між різними групами українських есерів в еміграції, “віденцями”, що підтримували М. Грушевського, та празькою групою на чолі з М. Шаповалом, В. Винниченко був на боці останньої і в листах до М. Шаповала гостро засуджував позицію М. Грушевського. 14 лютого 1921 р. він писав, що М. Грушевський не є соціалістом і для успіху дійсної консолідації українських “послідовно і щиро соціалістичних сил, а не з політиканства примазаних до нього”, потрібно “роз’яснити” Грушевського. “Годі з ним кокетувати й з поваги до його сивої бороди та 8 томів Історії компрометувати соціалізм”⁶⁸.

Наміри Грушевського повернутися в Україну лише для культурної роботи, без можливості брати активну участь у політичному житті, В. Винниченко називав зрадництвом. У листі до М. Шаповала від 16 серпня 1921 р. він запитував, чи справді М. Грушевський і К^о збираються їхати на таких умовах,

⁶⁶ Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. – С. 316–317.

⁶⁷ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – С. 223.

⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 14 зв.

і писав: “Яка ж може бути оцінка? Грушевський, мовляв, *пішов на службу* без усяких зобов’язань з боку окупантів, без усяких можливостей брати активну участь в політиці, давати лозунг *служби руським окупантам і піддержки їх*, – це просто безглуздя”⁶⁹.

А 11 вересня 1921 р. знову писав з приводу повернення М. Грушевського в Україну: “Старому мальчику запропоновано ще раз їхати на Україну на посаду призначеного Раковським президента Ак. Наук (а не обраного самими професорами!) Та й годі. До політики – зась!”⁷⁰.

І все ж у моменти, які В. Винниченко вважав особливо загрозливими для української революції, він звертався до М. Грушевського з пропозиціями створення революційного національного центру або Єдиного революційно-демократичного національного фронту для порятунку української революції. Коли восени 1921 р. в емігрантських колах поширились чутки про можливу інтервенцію в Україну Польщі та Румунії й об’єднання сил контрреволюції, до яких В. Винниченко відносив і петлюрівців, він 17 вересня 1921 р. звернувся з листом до М. Грушевського; копію цього листа надіслав наступного дня М. Шаповалу, якому писав: “Я відкинув в цей момент усякі особисті й групові сварки, непорозуміння й незгоди”⁷¹. А лист до М. Грушевського почав словами: “Високоповажаний Михайле Сергієвичу, загрозливі для укр[аїнської] революції міжнародні й політичні обставини примушують мене залишити на боці особисті відносини, а так само й наші тактичні й принципальні розходження й писати до Вас. Я гадаю при цьому, що й Ви, з огляду на спільну справу, забудете на цей мент усі непорозуміння й незгоди, що були й є між нами, й поставитеся до моїх пропозицій з відповідною увагою, поставитеся з погляду не персонального чи групового, а з погляду української революції”⁷².

У цьому листі В. Винниченко висунув ідею створення революційного національного центру, щоб організувати оборону революції і не дати реакції захопити владу. В. Винниченко писав: “Петлюрівщина й досі являється для широкого загалу єдиним національним центром, вона для них є представницею української державности й національної самостійности. Через те, не зважаючи на всю антипатію багатьох до неї, її мусять визнавати й підпірати. Я гадаю, з першими успіхами інтервенції вплив і політичне значення петлюрівщини почне дуже збільшуватись”. Щоб не допустити цього, В. Винниченко вважав за необхідне створення авторитетного революційного національного центру в Україні у формі коаліційного уряду. Він пропонував групі Грушевського вжити відповідних заходів перед Москвою для утворення такого центру. “Коаліційний новий Уряд із КПУ, УКП, УПСР, – писав він, – міг би зразу внести велике замішання в нац[іональні] елементи, що йдуть тепер з Петлюрою. Оголошення змін у політиці на Україні могло би притихшити повстанство, викликати довір’я у селянства...”. “Ваша група

⁶⁹ Там само. – Арк. 54.

⁷⁰ Там само. – Арк. 59 зв.

⁷¹ Там само. – Арк. 61.

⁷² *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 484.

повинна повторити спробу нашої групи”⁷³, – знову наголосив він, маючи на увазі свої невдалі переговори з більшовицьким урядом у 1920 р. Він і сам не дуже вірив у реальність своєї пропозиції, але не виключав і того, що “можливо на цей раз грізність ситуації примусить Москву піти на ті уступки, на які вона торік не хотіла піти”. В. Винниченко спеціально підкреслив, що коли б така коаліція склалася, він “особисто не мав би абсолютно ніяких претензій ні на яку роллю чи посаду, тільки допомагав би їй всім, чим міг би, головним чином, розуміється, літературно, навіть на Україну не поїхав би”⁷⁴.

М. Грушевський відгукнувся на лист В. Винниченка 30 вересня 1921 р., повідомивши, що щойно його отримав, і писав: “На найблизшій збірці з товаришами поставлю на їх обміркованні порушену Вами справу”⁷⁵.

Цього листа В. Винниченко отримав 3 жовтня 1921 р. Запис у його щоденнику за цей день фіксує: “Лист від Грушевського, відповідь на мого листа”⁷⁶. Але офіційної відповіді від “віденців” на свого листа В. Винниченко, очевидно, так і не дочекався, бо в щоденнику, де він, як правило, фіксував інформацію про всі написані й одержані листи, ніяких записів з цього приводу немає. Та Володимир Кирилович, схоже, цим особливо й не переймався. У листі до М. Шаповала від 24 вересня 1921 р. він писав: “Що до мого листа до Груш[евського] та до того, як вони («віденці» – прихильники М. Грушевського. – *Н. М.*) його оцінюватимуть і реагуватимуть на його, то це мене особливо не цікавить, я повинен був зробити те, що вважав за свій обов’язок, а як вони цей вчинок пояснять, не важко. Аби ж вони дійсно виконали й свій обов’язок: зробили таку пропозицію Москві. Розуміється, 90 шансів за те, що Москва висміє, і «віденці» це знають. Але й знаючи це, вони повинні зробити пропозицію. Вона pomoже в’яснити становище в цій справі й Москві і самих віденців”⁷⁷. Продовжуючи цю тему, він далі писав: “Не думайте, дорогий Микито Юхимовичу, що я сам, пишучи того листа, не передбачав, що можуть думати й гадати з приводу його «віденці». Чи ж я сам не посміхався, уявляючи, як Москва поставилась би до пропозиції «віденців», коли б вони знайшли в собі стільки наївної мужності (чи мужної наївності) зробити таку пропозицію? Все це я сам передбачав. Але гадаю, що яко з принципального боку так і з тактичного я не зробив помилки”⁷⁸.

Про певне поступове зближення позицій В. Винниченка й М. Грушевського в оцінці політичної ситуації в Україні свідчить відкритий лист М. Грушевського до керівника уряду радянської України Х. Раковського, написаний у листопаді 1921 р. і опублікований у часописі “Борітеся – поборете” (1921, № 10). У листі він переконував керівництво УСРР у тому, що воно робить велику помилку, утверджуючи однопартійну диктатуру. Він категорично не погоджувався з вимогою радянської сторони до УПСР піти

⁷³ Там само. – С. 484–486.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. – С. 486.

⁷⁶ *Винниченко В.* Щоденник. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2: 1921–1925 / Ред. Г. Костюк; упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – С. 52.

⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 65 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк. 66.

на “повне політичне самовідречення” і наголошував на тому, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення в Україну. “Тактика непримиренного поборювання”, взята на озброєння радянським керівництвом щодо української інтелігенції за кордоном, замість тактики миротворчої призвела до розчарування інтелігенції, пошуку допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів. Вихід із такого становища М. Грушевський убачав у відмові від “партійної виключності”, у широкому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін. “Треба поділитися з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України”, – писав М. Грушевський. Лист закінчувався таким закликком до партійно-державного керівництва УСРР: “Поки час і можливості не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через наші і Ваші голови, треба спільними силами всіх, зрікшись цієї партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі убезпечили б її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил – внутрішніх і зовнішніх”⁷⁹.

Цей лист, на думку В. Винниченка, давав підстави сподіватися на можливість порозуміння з “віденцями”, до чого він закликав М. Шаповала в листі від 2 лютого 1922 р. Нагадав, що він не є гарячим прихильником М. Грушевського та його політичних методів і приятелів, але заради об’єднання всіх соціалістичних сил дуже радив би пошукати способів порозумітися з “віденцями”⁸⁰.

Важливим документом для розуміння політичної позиції В. Винниченка і його ставлення до М. Грушевського є адресований останньому його лист від 1 березня 1922 р., до написання якого його спонукало звернення працівника радянського представництва в Берліні П. Дятлова, викликане ситуацією, що склалася напередодні скликання Генуезької конференції.

Оскільки на Генуезькій конференції Україна як держава не була представлена (глава уряду УСРР Х. Раковський був включений до складу делегації РРФСР), напередодні конференції віденська ініціативна група українських емігрантів ініціювала скликання Українського Національного конгресу, що відбувся 21–26 лютого 1922 р. за участю 75-ти українських парламентаріїв. На ньому було прийнято постанову, з якою Конгрес звернувся до Генуезької конференції. У постанові дається короткий історичний екскурс – обґрунтування загарбницької політики Російської держави стосовно України, починаючи з часів Богдана Хмельницького, підкреслюється, що, маючи всі права на існування власної суверенної держави, Україна фактично і формально відновила свою державність у ході революції 1917 р., проголосивши суверенність УНР, яка встановила рівноправні відносини з Московською та іншими державами, у тому числі з Англією і Францією. Але незабаром

⁷⁹ Цит. за: *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 507.

⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 3 зв.

Московська держава оголосила Україні війну, що продовжується й досі, встановила більшовицьку владу, яка підтримується силою й терором. Конгрес Парламентаріїв України констатував, що боротьбу українського народу утруднює і затягує негативне ставлення світових держав до права українського народу на відновлення і закріплення своєї суверенної держави. Українські парламентарії заявили, що український суверенний народ не визнає обов'язковими для себе ті міжнародні договори, які будуть підписані з окупаційним урядом Раковського, запевнили, що український народ не припинить нав'язаної йому кривавої боротьби аж до остаточної організації своєї держави в етнографічних межах. У постанові зазначалося, що представники українського народу на конференцію не закликані, "тому являється цілком справедливим, аби вони були запрошені та вислухані". Документ підписали: Бюро Конгресу: О. Вілінський, М. Веремійв, В. Кедровський, П. Плевако, П. Чижевський⁸¹.

У зв'язку з цим П. Дятлов звернувся до В. Винниченка з пропозиціями, щоб він: 1) взяв на себе ініціативу скликання в Берліні конгресу українських парламентаріїв, паралельного Віденському, на якому мав би провести лінію визнання сучасного уряду України; або ж з тою самою метою об'єднати обидва конгреси (Берлінський і Віденський), і 2) користуючись своїм формально-юридичним правом, вернувся знов на пост голови Директорії й провів подібну ж акцію.

"У відповідь на ці пропозиції, – писав В. Винниченко, – я заявив, що охоче зроблю все, що в моїх силах, для оборони здобутків революції, але для того, щоб мої усилля мали конкретні й реальні наслідки, потрібні відповідні умови. Одною з тих умов я виставив: введення в сучасний Уряд України кількох дійсних українців з рев[олюційно]-соц[іалістичного] табору (як заманіфестування дійсної й широї українізації влади). Одхиляючи натяки П. Дятлова на мою особу як можливого кандидата на члена Уряду, я дозволив собі виставити Вас, Михайле Сергієвичу, на один із відповідальних політичних постів, повторивши П. Дятлову те саме, що колись писав Вам: я особисто готов служити всіми моїми силами тому Урядові, який відповідатиме позиціям, які я вважаю за найкорисніші для укр[аїнської] революції й на уступки яким я намагався в свій час схилити Москву. Мені тим легше було виставити Вашу особу, що Ваші теперішні позиції (виявлені в листі до Х. Раковського) в деяких головніших пунктах (і якраз тих, що мають в даному разі вагу) дуже близько підходять до моїх позицій, зайятих мною в Харкові й по приїзді за кордон".

В. Винниченко наголошував на тому, що хоч між ним і Грушевським існує "багато пунктів розходження" "як з програмового так і тактичного поглядів", він стоїть на позиції об'єднання революційно-соціалістичних сил України ("Єдиний революційний фронт") для оборони української революції й соціалізму від соціальної й політичної реакції, яка обумовлена тяжким економічно-господарським станом України й яка неодмінно почне робити

⁸¹ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 506–507.

наступ чи то під проводом польсько-петлюрівських інтервенцій, чи то під захистом безоглядних концесій і взагалі нової економічної політики правлячої російської партії. Оскільки рано чи пізно виникне необхідність спільної оборони працюючих класів проти нової й старої буржуазії, то об'єднання організацій, що представляють інтереси того чи іншого працюючого класу, мусить, на його думку, “бути в національних формах, поки національність в сучасному громадянстві, як соціологічний момент, грає таку значну роль”. “Тому я, – продовжував В. Винниченко, – передбачаючи спільний фронт, вважаю за можливе для себе обстоювати Вашу кандидатуру як члена тої організації, яка повинна бути в об'єднаному фронті”⁸².

Проте група Грушевського на цю пропозицію відповіла відмовою. 13 березня В. Винниченко зафіксував у щоденнику: “Лист від Групи Грушевського (немає ґрунту для переговорів з ур[ядом] Рак[овського] і вступу Грушевського в уряд)”⁸³.

У своєму листі-відповіді від 14 березня до “грушенят”, як він називав групу Грушевського, В. Винниченко наполягав на незмінності своєї тактики⁸⁴, очевидно, маючи на увазі створення Єдиного революційно-демократичного національного фронту і залучення до нього групи Грушевського.

Із закликом до М. Грушевського приєднатися до Єдиного революційно-демократичного національного фронту В. Винниченко наполегливо звертався у кількох листах. 20 червня 1923 р. він записав у своєму щоденнику: “Писання до Грушевського листа в справі Єдиного революційно-демократичного національного фронту. Заклик до вступу в єдиний фронт”⁸⁵. 24 липня 1923 р. він знову зафіксував у щоденнику: “Лист до Грушевського. (Настійне вимагання точної відповіді відносно запропонованої участі в Єдиному революційно-демократичному національному фронті)”⁸⁶.

На жаль, цей лист виявити не вдалося. У відповіді Грушевський писав про лист від 27 липня. Можливо, це була фактична дата відправлення листа, написаного В. Винниченко 24 липня, або дата його отримання.

Відповідаючи на цей лист, М. Грушевський писав 2 серпня 1923 р.: “Я дуже жалую, що листом Вашим з 27.VII Ви змушуєте мене писати сього листа, дуже міні прикрого.

*Отже, скажу сим разом одверто – чого ж крім великої стриманости могли Ви й сподіватися з мого боку після Ваших попередніх відносин до мене, від нашого співробітництва в революційнім бльоку 1920 р. почавши?**

Що ж до питання, на котрім Ви особливо настоюєте в останнім листі, то мушу сказати, що я поки що не можу бути ні рішучим прихильником Вашої акції, ні рішучим противником, бо – перше – сам я все-таки не уявляю ясно конкретних завдань її; друге – я не маю в сій справі ніякої директиви від ЦК

⁸² Там само. – С. 487–488.

⁸³ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2. – С. 114.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – С. 218.

⁸⁶ Там само. – С. 225.

* Ці слова підкреслені у листі М. Грушевським.

моєї партії. В квітні я післав йому книгу «Н[ової] України» з Вашою статтею, але досі не дістав вказівок. Можливо, що ЦК УПСР теж не набрав більш ясного поняття про проєктовану Вами акцію, ніж я»⁸⁷.

Та, попри розбіжності у політичних поглядах, В. Винниченкові вдалося залучити М. Грушевського до участі у проєкті, яким він був захоплений на початку 1920-х років, а саме: створення «Українфільму». Він запропонував Михайлові Сергійовичу написати сценарій для фільму про минуле України. Історик дав на пропозицію В. Винниченка принципову згоду і написав сценарій для фільму «Запорожці». На жаль, із Винниченкового задуму нічого не вийшло, і сценарій М. Грушевського залишився не реалізованим.

Поступово змінювалося ставлення В. Винниченка й до рішення М. Грушевського виїхати в Україну. 28 січня 1924 р. він записав у щоденнику: «Читання листа до Грушевського з приводу виїзду на Україну. Привознесення його в минулій діяльності як «голови української держави». На мою думку, від оголошення цього листа буде більше шкоди, ніж користі»⁸⁸. Правда, з цього запису не зовсім зрозуміло, в чому В. Винниченко вбачав шкідливість листа: у «привознесенні» минулої діяльності М. Грушевського чи в тому негативі, яким він був наповнений, і в його брутальному тоні⁸⁹. Однак після виїзду М. Грушевського в Україну В. Винниченко писав до М. Шаповала 21 березня 1924 р.: «Так М. Грушевський уже в Києві? Ну, може воно й краще. Хай, коли зможе, старий щось там робить»⁹⁰.

З виїздом М. Грушевського в Україну почався останній період міжособистісних стосунків між ним і В. Винниченком, коли минулі пристрасті вже вгамувалися, зник ґрунт для конфліктів між колишніми соратниками і конкурентами, Володимир Кирилович і сам дедалі частіше став задумуватися над можливістю свого повернення в Україну, а через рік після від'їзду Михайла Сергійовича розпочав переговори про це з представником радянського уряду А. Приходьком. У цей час у записах В. Винниченка на адресу М. Грушевського все частіше звучали нотки співчуття і поваги. Так, у щоденниковому запису від 19 серпня 1924 р. читаємо: «Шаповал одержав листа з Праги. В листі згадується лист М. Грушевського з України. Тяжко йому там: робити нічого не можна, вся влада в руках чужонаціональних елементів, обман, дурійство. Сам Грушевський не ночує дома, боїться арешту. Хотів би вернутись за кордон, так [не] певен, що пустять виїхати. Він, мовляв, їхав на Україну готовий на всякі тяжкі явища там, але те, що він знайшов, перевищують усякі його побоювання. Грушенята (Чечель, Шраг і К°), які заборонили йому взяти професуру в Празі, тепер од нього відсахнулись, рятуючи свою шкуру й посади. Мабуть, стався конфлікт на тому

⁸⁷ Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 491–492.

⁸⁸ Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 286.

⁸⁹ Ймовірно, саме про цей документ ідеться в публікації: Започатковуємо нову рубрику [“Першоджерела”] // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56–57; Шаповал М. Політична смерть Грушевського / Публ. та вступ. ст. Н. Миронець // Там само. – С. 58–59.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 13 зв.

грунті, що він не підписався на їхній льокайській заяві проти мене. Втягли старого в дурну і тяжку ситуацію і покинули. Шкода старого⁹¹.

Повага до М. Грушевського вчувається й у щоденниковому записі В. Винниченка 17 грудня 1925 р.: “Звістка про М. Грушевського. Жалі Чубаря, що Грушевський не хоче працювати з радвладою. Старий таки має мужність⁹²”.

У цей час В. Винниченко глибоко аналізує розгорнуту більшовиками політику українізації, постійно думає над тим, чи варто йому повертатися на Батьківщину й чи можливо це; туга за Україною, бажання повернутися на рідну землю посилюються з кожним днем, він навіть заздрить М. Грушевському, М. Шрагу, П. Христюку, М. Чечелю, які зважилися на повернення з еміграції в Україну “на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції⁹³”. Він продовжує переговори з А. Приходьком, хоч розуміє, що більшовики використають їх, щоб дискредитувати його і тим самим розбити еміграцію. У листі до М. Шаповала від 8 червня 1925 р. В. Винниченко послав копію свого листа до А. Приходька “як документ, з якого видно мої цілі і наміри⁹⁴”, – писав у щоденнику.

А М. Шаповал у своєму щоденнику від 12 червня 1925 р. так писав про ці листи: “Од Винниченка одержав листа про його переговори з *большевиками* про поворот його на Україну. Він приклав мені ще й копію його листа до А. Приходька з 4.V.1925 р. на доказ того, що він веде переговори з «умовами», а не так, як Грушевський!”⁹⁵. Позиція В. Винниченка була гостро засуджена М. Шаповалом та іншими колишніми його однодумцями, і з того часу він остаточно порвав із ними всякі стосунки.

Епістолярний діалог між В. Винниченком та М. Грушевським був перерваний після від’їзду останнього в Україну. Лише в дні відзначення ювілею М. Грушевського В. Винниченко надіслав йому 2 вересня 1926 р. коротку телеграму: “Сердечно вітаю. Винниченко⁹⁶”. Характерний коментар до цього тексту, зафіксований автором у щоденнику: “Не знаю, чи не завдасть старому клопоту моя телеграма. Але послати треба було, – занадто ми недбалі й холодні до чужих заслуг⁹⁷”. Коментар свідчить, що однією з причин відсутності листування було побоювання, що воно може зашкодити адресату.

Поштовхом до відновлення листування між М. Грушевським і В. Винниченком стали візити до Володимира Кириловича доньки й дружини Михайла Сергійовича. Катерина Грушевська, яка після повернення в Україну вела науково-дослідницьку роботу у створених М. Грушевським історичних установах, працювала штатним науковим співробітником Культурно-історичної комісії та комісії історичної пісенності Науково-дослідної кафедри

⁹¹ Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 395.

⁹² Там само. – С. 663.

⁹³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 49.

⁹⁴ Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 571.

⁹⁵ Цит. за: Там само. – С. 575.

⁹⁶ Винниченко В. Щоденник. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк, 2010. – Т. 3: 1926–1928. – С. 209.

⁹⁷ Там само. – С. 210.

ВУАН, була керівником Кабінету примітивної культури, незмінним редактором часопису “Первісне громадянство і його пережитки в Україні”. У 1927–1928 рр. вона здійснила закордонне відрядження– подорож (власним коштом) до Австрії, Франції, Німеччини для ознайомлення з найновішими дослідженнями первісної культури й фольклору, зокрема досягненнями європейської соціології позитивістської школи, та для поповнення фонду бібліотеки Кабінету примітивної культури. У цій подорожі її супроводжувала мати – Марія Сильвестрівна Грушевська. Перебуваючи в Парижі, вони нанесли кілька візитів Винниченкам.

У першому щоденниковому записі про їхній візит 18 травня 1928 р. відчувається співчуття В. Винниченка до Марії Сильвестрівни у зв’язку із змінами, які з нею сталися: “Десять років, які відразу кинулися в очі з усієї постаті колишньої поставної, повної, рум’яної жінки. Тепер це сива, важка, хоровита людина, яка завтра буде цілком бабусею”. У розповідях Грушевських про Україну В. Винниченкові вчувалися “і туга, і сум, і біль, і радість та бажання втрутитися у боротьбу”⁹⁸.

У щоденниковому записі про побачення з Грушевськими від 31 травня В. Винниченко зафіксував, що “обережність і стриманість трохи зменшилися, є трішечки критики влади”. З розмови з Грушевськими Володимир Кирилович одержав “підтвердження про шовіністично-імперіалістичні позиції Горького в українському питанні”, тобто йшлося про негативну відповідь Горького на прохання українських письменників дати дозвіл на переклад українською мовою його повісті “Мать”.

3 червня В. Винниченко записав: “Візита Грушевських. Катря Михайлівна має вислати телеграму про лист Горького як тільки приїде до Києва. Посилатиме на адресу: Bouchon, 17, rue Emile Desvaux”⁹⁹.

Цей запис надзвичайно важливий, бо свідчить про домовленість, що Грушевські з метою конспірації будуть надсилати листи Винниченкові на інше ім’я.

В останньому записі В. Винниченка про візити Грушевських від 6 червня вже вчувається повага до колишнього політичного опонента: “Грушевські поїхали на Україну. Передав як подарунок золоте перо для Михайла Сергієвича. Хай старий пише добрі речі”¹⁰⁰.

Повернувшись в Україну, Катерина Грушевська 23 червня надіслала обіцяну телеграму з приводу листа Горького. В. Винниченко записав у щоденнику: “Телеграма від Кат[ерини] Грушевської: «Перевод не нужен. Удивляюсь, зачем люди стараются из наречия сделать язык». Це найцікавіші й найпотрібніші місця з листа Горького. (Його вже надруковано. З тої ж телеграми)”¹⁰¹. А у вересні вона надіслала В. Винниченкові видання історичної секції ВУАН, за що він дякував їй у своєму листі. 2 жовтня записав у щоденнику: “Лист до Катр[усі] Грушевської. (Подяка від «Бушона» за

⁹⁸ Там само. – С. 499.

⁹⁹ Там само. – С. 504.

¹⁰⁰ Там само. – С. 505.

¹⁰¹ Там само. – С. 514.

книжки та привіт)»¹⁰². У лютому–травні 1929 р. К. Грушевська і В. Винниченко обмінялися кількома листами з приводу дозволу письменника на публікацію в журналі «Україна» його ранньої поеми «Повія» та з приводу пересилання К. Грушевською книжок В. Винниченкові. Зміст першого листа відомий із щоденникового запису В. Винниченка від 11 лютого 1929 р., де він занотував: «Лист від К. Грушевської. (В архівах «Киевской Старини» знайдено рукопис моєї поеми «Повія», написаної ще в гімназії). Хтось написав статтю з цього приводу, й редакція «України» хоче вмістити й саму поему, але без дозволу автора не рішається. Прохають дозволу»¹⁰³. А зміст другого листа (від 8 березня) відомий з публікації у збірнику «Слово»¹⁰⁴, де він був помилково вміщений як лист Михайла Грушевського. З цієї ж помилкою в атрибуції він був передрукований Л. Винаром серед листів М. Грушевського до В. Винниченка в журналі «Український історик»¹⁰⁵. При підготовці автором цих рядків публікації листування В. Винниченка з М. Грушевським для «Українського археографічного щорічника» цей лист був правильно атрибутований як лист Катерини Грушевської і поданий у додатку¹⁰⁶. Його зміст коротко переданий В. Винниченком у щоденниковому записі від 14 березня 1929 р.: «Лист від К. Грушевської. (На ім'я «М-me Vouchon». Дозвіл на друк «Повії» треба дати, бо все одно надрукують інші, викрадуть, стоятимуть у черзі до бібліотеки, переписуть і зроблять сенсацію)»¹⁰⁷.

А 3 травня В. Винниченко записав у щоденнику: «Лист до К. Грушевської. (Подяка за прислані книжки Підмогильного і Яновського)»¹⁰⁸.

З Михайлом Сергійовичем Володимир Кирилович обмінялися листами в листопаді 1928 р. 6 листопада В. Винниченко звернувся до М. Грушевського з листовним проханням допомогти йому книжками й порадами, необхідними для написання роману про Хмельниччину, над яким працював уже багато років, але відчував брак знань і відсутність необхідної літератури¹⁰⁹.

Із листа-відповіді М. Грушевського, датованого 11–13 листопада, дізнаємося, що Михайло Сергійович був зворушений подарунком від Володимира Кириловича, бо писав, що «одержавши Вашого милого подарунка», надіслав «кілька книг на адресу д[обродія] Бушона – разом з «Думами»

¹⁰² Там само. – С. 570.

¹⁰³ *Винниченко В.* Щоденник. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк, 2012. – Т. 4: 1929–1931 / Ред. Г. Костюк, упоряд. текстів та прим. О. Мотиля, підгот. до друку та передм. С. Гальченка. – С. 39.

¹⁰⁴ Листи до В. Винниченка: (З архіву письменника) // Слово: збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1964. – Зб. 2. – С. 330–331.

¹⁰⁵ *Винар Л.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Винниченка // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість: З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 431–435.

¹⁰⁶ Див.: *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 495.

¹⁰⁷ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 4. – С. 53.

¹⁰⁸ Там само. – С. 72.

¹⁰⁹ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 492–493.

Катрусі¹¹⁰. І от «Думи» вернулися «за ненахожденієм», а книги, мабуть, пропали – бо Ви про них не згадуєте?» Він просить запитати «у адресата, бо книги були цінні...»¹¹¹.

Щодо літератури про Хмельниччину, то М. Грушевський дає дуже детальні рекомендації, що саме можна використати, пише, що він саме починає друкувати IX том «Історії [України-Руси]» pp. 1650–1657, друкуватись буде, мабуть, цілий рік (2 книги разом понад 1000 стор.), і якщо В. Винниченкові потрібно, то він може «прислати в коректурі»¹¹².

Історик пропонує письменникові звернутися «і до матеріалу», тобто до першоджерел, радить, які книжки він може взяти в бібліотеці Парижа, і подає її адресу. Стосовно пересилання книжок, то радить звертатися до Львова, бо «звідси висилка книг зв'язана з різними труднощами, поскільки йде мова про випожичанє з бібліотек – прямо-таки непереборимими»¹¹³.

В. Винниченко так прокоментував цей лист, записавши 21 листопада в щоденнику: «Лист від Грушевського. (Відмовився старий вислати книжки, тільки порадив, що саме треба мати для вивчення Хмельниччини. І за те спасибі)»¹¹⁴. А 23 листопада записав: «Лист до Грушевського. (Подяка за вказівки з приводу Хмельниччини)»¹¹⁵. На жаль, цей лист виявити не вдалося. Це були останні контакти між М. Грушевським і В. Винниченком, інформацію про які вдалося знайти у джерелах.

Очевидно, безпосередні міжособистісні зв'язки між ними на цьому й обірвалися. В. Винниченко, який пережив М. Грушевського на 17 років, мав час обдумати їх, визначити місце і роль кожного в історії України, і на схилі літ у книжці «Заповіт борцям за визволення» дав високу оцінку Михайлові Грушевському як людині, «яка встановила наукові, точні підстави нашої державності, яка була ідеологом нашого національно-державного руху, яка створила великі культурні цінності, яка все життя своє працювала для цього руху...»¹¹⁶.

Як бачимо, еволюція міжособистісних стосунків М. Грушевського й В. Винниченка ділиться на кілька періодів:

Перший (1904 – початок 1917 pp.), коли вони співпрацювали як письменник і редактор «ЛНВ» (Київ) та як співробітники журналу «Промінь» (Москва). І хоч інколи у їхніх відносинах виникали конфлікти, як-от у 1911 р., у цілому ці стосунки носили діловий, а часом і дружній, характер.

Другий (березень 1917 – лютий 1919 pp.), коли обидва діячі опинилися в епіцентрі Української революції і, незважаючи на певні розходження у питаннях тактики, самовіддано працювали на ниві українського державотворення, а конфлікти між ними не мали публічного характеру.

¹¹⁰ Ідеться про книгу Катерини Грушевської «Українські народні думи» (К., 1927. – Т. I. – 176 с.).

¹¹¹ *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським... – С. 493.

¹¹² Там само. – С. 494.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 3. – С. 585.

¹¹⁵ Там само. – С. 586.

¹¹⁶ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 49.

Третій (лютий 1919 – березень 1924 рр.) – це час найбільшого загострення їхніх відносин, чому сприяли не тільки розбіжність в оцінках недавніх історичних подій і тактики в нових умовах, а й конфлікти між різними емігрантськими групами українських есерів і соціал-демократів, а також намір М. Грушевського повернутися в Україну для культурної роботи без участі в політичному житті, що Винниченко вважав зрадою.

Четвертий (березень 1924 – кінець 1920-х рр.) – гострота їхніх відносин поступово зменшувалася, оцінка Винниченком повернення Грушевського в Україну стала поміркованішою. У листопаді 1928 р. відновилися їхні епістолярні контакти, чому сприяв візит до Винниченка дружини і доньки Грушевського. Винниченко звернувся до Грушевського з проханням допомогти йому порадами й матеріалами для написання роману про Хмельниччину і одержав від історика детальну, доброзичливу відповідь. На цьому їхнє листування обірвалося. Під кінець життя В. Винниченко дав високу оцінку М. Грушевському як ученому і громадсько-політичному діячеві-державнику.

Еволюція взаємостосунків М. Грушевського і В. Винниченка була обумовлена обставинами культурного і політичного життя в Україні й за її межами, а також амбітними натурами обох діячів. Причини загострень їхніх стосунків, взаємної неприязні, що іноді виникала, потребують подальшого детального дослідження як істориками, так і психологами та представниками інших наук.

Надія Миронець (Київ). **Михайло Грушевський та Володимир Винниченко: Еволюція міжособистісних стосунків**

На основі аналізу документальної спадщини М. Грушевського та В. Винниченка (спомини, щоденники, листи) у статті простежуються їхні міжособистісні стосунки від знайомства на початку ХХ ст. (приблизно в 1904 р.) до кінця 1920-х років. Вони пройшли певну еволюцію, обумовлену обставинами культурного і політичного життя в Україні й за її межами, і, зі свого боку, впливали на ці процеси. Взаємини двох визначних діячів потребують подальшого детального дослідження взаємостосунків.

Ключові слова: Грушевський, Винниченко, взаємостосунки, листування.

Nadia Myronets (Kyiv). **Mykhailo Hrushevsky and Volodymyr Vynnychenko: Evolution of Relations**

Based on the analysis of the documents of Mykhailo Hrushevsky and Volodymyr Vynnychenko (memories, diaries, and letters) the article traces their relationship from acquaintance in the early twentieth century (approximately in 1904) until the late 1920s. Their relationship survived a certain evolution due to the circumstances of cultural and political life in Ukraine and abroad. The issue of relations between these two prominent figures requires further detailed research.

Keywords: Hrushevsky, Vynnychenko, relationship, correspondence.

Аркадій ТРЕТЬЯКОВ (*Київ*)

КИЇВСЬКІ КУПЧИХИ (1816–1917)

Київські купці зробили помітний внесок у розвиток міста. Вони займалися торгівлею, були підприємцями, громадськими діячами, меценатами, будували заводи і фабрики, будинки та дороги, лікарні і музеї. Серед купців були банкіри, страхові агенти, аптекарі, кондитери. Купцями ставали інженери, архітектори, художники, видавці, ювеліри та фотографи. Купці споруджували прибуткові будинки та особняки, за їхньої фінансової підтримки зводились громадсько-культурні споруди.

Але, крім чоловіків, нелегкою купецькою справою займалися і жінки. За попередніми підрахунками, київські купчихи склали близько 10 % від загальної чисельності київських купців. Як правило, купчихами ставали удови купців. Після смерті купця удова, яка хотіла продовжити його бізнес, подавала клопотання до Київської міської управи. У клопотанні вона оголошувала капітал на наступний рік і вказувала, до якої гільдії має бажання бути зарахованою. Київська казенна палата зараховувала удову відповідним рішенням до купців та видавала свідоцтво про належність до купецького стану.

Діяльність київських купчих була різноманітною: вони займалися торгівлею продовольчими, галантерейними, мануфактурними, ювелірними, тютюновими, канцелярськими, металевими виробами. Продавали капелюшки, корсети, хутро, меблі, хірургічні інструменти, книжки, посуд, лампи і дрова. Утримували готелі, мебльовані кімнати, мали трактири, ресторани, кондитерські, комерційні, банкірські та міняльні контори. Крім того, деякі київські купчихи володіли заводами: пивними, медовареними, цегельними, механічними тощо. Мали аптечні склади, володіли лазнями, виробляли пам'ятники, займались садівництвом, створювали торговельні товариства.

Інформацію, представлену у статті, взято з архівів: Держаний архів міста Києва, Державний архів Київської області, Центральний державний історичний архів України, а також з історичних та статистичних джерел.

За період 1816–1917 рр. нами було виявлено 375 київських купчих. Наведемо відомості про деяких з них.

Купчиха 2-ї гільдії Аристархова Ольга Адольфівна, удова купця 2-ї гільдії Михайла Дмитровича Аристархова (1852–1912), ковбасного фабриканта.

Володіла мережею гастрономічних магазинів. Успадкувала будинок на вул. Басейній, 12/1 (1898, арх. А.-Ф. Краусс)¹.

Купчиха 1-ї гільдії дружина поручика О. М. Барбана – Ганна Олександрівна Барбан у 1879 р. спільно з Г. О. Зейферт створила товариство під фірмою “А. Барбан і К^о”, для “производства операций по меньяльной конторе”. Між ними 25 червня 1879 р. було укладено договір про утворення товариства, затверджений Київською міською управою 12 вересня того ж року. Міняльна контора містилася на Хрещатику, 18 в будинку Міської думи².

Купчиха 1-ї гільдії Бендерська Рікля Морджівна (1861–?), дружина виноторговця купця 1-ї гільдії Лева Абрамовича Бендерського (1860–?), торгувала вином. Володіла будинком на вул. Великій Васильківській, 25 (1898, арх. В. В. Городецький)³.

Купчиха 2-ї гільдії Бернер Ганна Яківна (1823–1908). На вул. Великій Васильківській, 5, у своєму будинку, мала артіль землекопів. Померла купчиха 10 березня 1908 р., похована на Байковому кладовищі⁴.

Купчиха 2-ї гільдії Берто Кароліна-Софія Іванівна, французька громадянка, володіла будинками на вул. Великій Васильківській, 46 та Овруцькій, 23. Мешкала на Хрещатику, 28/2, де тримала кондитерську. Торгувала кондитерськими виробами під фірмою “Вірт і Берто”. Компаньйоном був купець Л. А. Вірт⁵.

Купчиха 1-ї гільдії Брискман Фейга-Іось Аронівна (1863–1915), зарахована до купців 21 січня 1899 р., мала дві лавки на Львівському базарі та на вул. Малій Володимирській, 23, торгувала м'ясом і мануфактурними товарами. Володіла будинком на вул. Бульварно-Кудрявській, 17⁶. Померла 30 жовтня 1915 р., похована на Байковому кладовищі.

Купчиха 1-ї гільдії Бродська Сарра Семенівна (уродж. Лур'є, 1849–1920), зарахована до купців 8 березня 1874 р. Народилася в Мінську, дружина купця 1-ї гільдії цукропромисловця Лазаря Бродського (1848–1904). На вул. Олександрівській, 43 мала контору цукрового заводу. Член комітету допомоги постраждалим від паводку в 1896 р. Володіла будинками на вул. Інститутській, 12 (арх. В. Сичугов) та 32, Байковій, 1, Кузнечній, 69, Хоревій, 38. Почесний член Київського художнього училища⁷. Мала дочку Маргариту.

Купчиха 2-ї гільдії Бубнова Катерина Степанівна (уродж. Савицька, 1838–1901), дружина купця Михайла Бубнова (1834–1870). Була цивільною дружиною російського письменника М. Лєскова (з 1865 р.). Володіла лазнями на Подолі та будинком на вул. Андріївській, 21⁸.

¹ Адресная и справочная книга “Весь Киев” (далі – АС “Весь Киев”) на 1915 г.

² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 710.

³ АС “Весь Киев” на 1914–1915 гг.

⁴ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1061; АС “Весь Киев” на 1901–1909 гг.

⁵ АС “Весь Киев” на 1899 г.

⁶ Державний архів Київської обл. (далі – ДАКО). – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354; АС “Весь Киев” на 1914–1915 гг.

⁷ *Meir H.* Євреї в Києві, 1859–1914. – К., 2016. – С. 294; ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354; АС “Весь Киев” на 1915 г.

⁸ *Паталєєв О. В.* Старий Київ. Зі спогадів Старого Грішника. – К., 2013. – С. 351.

Київські купчихи (1816–1917)

Купчиха 2-ї гільдії Булишкіна Олександра Данилівна, зарахована до купців у 1877 р. Володіла будинком на вул. Волоській, 11, де містилась технічна контора. Після смерті її чоловіка купця 2-ї гільдії Тимофія Булишкіна (1818 – 1890-ті), володіла цегельним заводом на Куренівці (вул. Копилівська, 61), де працювало від 90 до 100 робітників. З 1894 р. зарахована до київських міщан⁹.

Купчиха 2-ї гільдії Бульон Марія-Генрієта Францівна, дружина купця 1-ї гільдії Карла Івановича Бульона (1852–1906), якій володів ковбасним виробництвом. Марія Францівна мала будинок на вул. Дмитрівській, 41, де торгувала ковбасними виробами¹⁰.

Купчиха 2-ї гільдії Бучинська Іустинія Хомівна на вул. Великій Володимирській, 53 тримала ресторан “Северный”¹¹.

Купчиха 2-ї гільдії Биковцова Марія Юхимівна мала мануфактурні магазини на Хрещатику, 58, вул. Малій Васильківській, 33 та на Печерському базарі. Володіла будинком на вул. Малій Васильківській, 40/10 (1900, арх. А.-Ф. Краусс)¹².

Купчиха 2-ї гільдії Висоцька Терезія Станіславівна, удова відомого київського фотографа і поета Владзімежа Висоцького (1846–1894), на вул. Анненківській, 1 мала фотоательє, яке працювало в 1899–1905 рр.¹³. Їхній син Тадей Володимирович також був фотографом, читав лекції на курсах фотографії в Російському технічному товаристві.

Купчиха 2-ї гільдії Гіммер Марія Іванівна володіла комісіонерською та агентською конторою під фірмою “Вдова И. Гиммер”. Разом з купцем К. Я. Вюрглером у 1889 р. створила товариство під фірмою “Вдова Иосифа Гиммер и К^о” для роботи комісіонерської контори з метою доставки різного роду товарів (угода від 15 квітня 1888 р., строком на три роки). Контора містилась на Хрещатику, 5¹⁴. Мешкала М. Гіммер на вул. Мало-Підвальной, 7.

Купчиха 2-ї гільдії Емілія Карлівна Граф володіла торговим підприємством, що складалося з магазину хірургічних інструментів і майстерні при ньому. У 1892 р. вона разом з пруським підданим І. Ф. Доршевським і В. А. Пілюгіним, який не мав чину, відкрили в Києві торговельне товариство на довірі під фірмою “Граф і К^о” для торгівлі хірургічними інструментами, ортопедичними апаратами і засобами для перев’язки (договір від 22 грудня 1892 р.). Містилась фірма на Хрещатику, 31 в будинку М. Біска (тут же проживала Е. К. Граф). Складений капітал становив 4713 руб. 57 коп. сріблом, кожен вніс капіталу по одній третині від цієї суми. Розпорядником і представником фірми була Емілія Граф. У 1905 р. фірму купує Леонтій Тимофійович Фельдзер. У 1906 р. Фельдзер приймає у справу компаньйоном

⁹ АС “Весь Киев” на 1899–1907 гг.

¹⁰ АС “Весь Киев” на 1901 г.

¹¹ АС “Весь Киев” на 1899–1903, 1905 гг.

¹² АС “Весь Киев” на 1899–1907 гг.; *Третьяков А. П.* Мала Васильківська. Шота Руставелі. – К., 2016. – С. 142–145.

¹³ АС “Весь Киев” на 1899–1900, 1905–1906 гг.

¹⁴ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1148.

Адольфа Львовича Фрішберга, і фірма отримує назву “Товариство Граф і К^о” (договір від 29 грудня 1906 р.). Е. Граф ще мала корсетний магазин на Бібіковському бульварі, 30¹⁵.

Купчиха 2-ї гільдії Гусева (Гюманс) Лідія Львівна перебувала в київських купцях з початку 1889 р. Орендувала сад “Шато де Флер”¹⁶. У 1891 р. одержала дозвіл на будівництво цирку в саду¹⁷.

Купчиха 3-ї гільдії Дитятіна Параскева Кузьмівна (1825–1896), удова купця 2-ї гільдії Григорія Дитятіна (1805–1848), мала на Галицькому базарі торгові лавки, де торгували м’ясом, бакалією та борошном¹⁸. П. Дитятіна, відповідно до її клопотання до Київської міської управи від 7 грудня 1872 р., передала сплату капіталу на 1873 р. своєму синові Івану для того, щоб вона та її дочки були записані в гільдійському свідоцтві¹⁹.

Купчиха 2-ї гільдії Дронікова Марія Олексіївна (1816–?), удова купця 3-ї гільдії Максима Кіндратовича Дронікова (1809–?), який володів свічним заводом. На 1873 та 1874 рр. Марія Дронікова передала управління капіталом молодшому сину Клавдію²⁰.

Купчиха 1-ї гільдії Єрмольєва Марія Георгіївна (1859–1916) зарахована до купців у 1890 р. Удова купця 1-ї гільдії Федора Івановича Єрмольєва (1843–1907), тримала магазин бакалійних товарів у своєму будинку на Думській площі, 5. Померла 24 квітня 1916 р., похована на Байковому кладовищі²¹.

Купчиха 2-ї гільдії Ідзиковська Герсілія Гнатівна (уродж. Бугаревич, 1840–1917). Удова книготорговця і видавця, купця 2-ї гільдії Леона Вікентійовича Ідзиковського (1826–1865). Герсілія Гнатівна, лікар за освітою, володіла книгарню на Хрещатику, 29. У 1873 р. вона відкрила у цьому магазині бібліотеку²².

Купчиха 1-ї гільдії Інгал Клара Михелівна (1848–?) зарахована до купців 18 січня 1903 р. На Хрещатику, 18 в будинку Міської думи та на вул. Мало-Житомирській, 12 мала банкірські контори²³.

Купчиха 2-ї гільдії Йогансон Катерина Іванівна, удова книготорговця і видавця купця 2-ї гільдії Франца Олександровича Йогансона (1851–1908), володіла книгарнями на вул. Прорізній, 1 та Хрещатику, 39 (“Московский центральный магазин”)²⁴. Сім’я Йогансонів мала будинки на вул. Татарській, 35, 37а, 37б і 39.

Купчиха 2-ї гільдії Калугіна Євдокія Сидорівна, удова виноторгівця купця 2-ї гільдії Прохора Тадейовича Калугіна (1855–1904), вела торгівлю

¹⁵ Там само. – Спр. 1252.

¹⁶ Там само. – Спр. 2068.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1. – Оп. 227. – Спр. 238.

¹⁸ Друк О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. – К., 2004. – С. 593.

¹⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 651; Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 124 (1848).

²⁰ Там само. – Спр. 350.

²¹ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354; АС “Весь Киев” на 1909–1915 гг.

²² АС “Весь Киев” на 1900 г.

²³ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339; АС “Весь Киев” на 1906–1912 гг.

²⁴ АС “Весь Киев” на 1900, 1905, 1909–1910 гг.

Київські купчихи (1816–1917)

бакалійними товарами у власному будинку на вул. Великій Васильківській, 53²⁵.

Купчиха 1-ї гільдії Капнік Хая Гершівна (1857–?), дружина купця 1-ї гільдії Ізраїля Гіселевича Капніка, вела торгівлю бакалійними товарами. Мала магазини на вул. Костянтинівській, 19 (власний будинок) та Верхній Вал, 16. Володіла також будинком на вул. Турівській, 40²⁶.

Купчиха 1-ї гільдії Кацнельсон Міна Єльвіна (1868–?), удова купця 1-ї гільдії Шолома Лейбовича Кацнельсона (1864–1906), на вул. Спаській, 8 мала торгово-промислового контору²⁷.

Купчиха 2-ї гільдії Кислова Олена Артемівна (1824–?), дружина купця Івана Кислова (1820–?), вела торгівлю ювелірними виробами на Печерську²⁸.

Купчиха 1-ї гільдії Коген Естер Чефаніївна (уродж. Шишман, 1841–?), удова купця 1-ї гільдії Соломона Ароновича Когена (1830–1900), власника тютюнової фабрики, одержала свідоцтво купчихи у 1902 р. В її клопотанні до Київської міської управи було зроблено приписку: "... за нее неграмотною по ея личной прозьбе и доверии расписался киевский купец Исаак Чефаневич Шишман"²⁹. Купчиха продовжувала бізнес чоловіка.

Купчиха 2-ї гільдії Крістер Отгонія-Ганна-Катаріна (Катерина) Фрідріхівна (уродж. Робра, 1863–1947), удова садівника купця 2-ї гільдії Германа-Едмунда Вільгельмовича Крістера (1854–1892). На Пріорці було садівниче господарство. Володіла магазином спочатку на Хрещатику, 37, потім – на Хрещатику, 23, де продавала насіння та рослини³⁰.

Купчиха 2-ї гільдії Куликовська Єва Станіславівна, скульптор. Дворянка з походження. Співвласниця і художник фабрики кахляних виробів Й. Анджейовського. Мала власну майстерню на Хрещатику, 26, пізніше на вул. Мало-Підвальній, 29. Її чоловік – Валеріан Іванович Куликовський (1835–1910) – архітектор Південно-Західної залізниці. За ескізом Куликовської виготовлено скульптуру архангела Михаїла, що була на шпилі Міської думи³¹.

Купчиха 2-ї гільдії Куткіна Емілія Францівна (1860–1911) на вул. Софійській, 18 тримала готель "Древняя Русь" з рестораном. Померла 13 лютого 1911 р., похована на Байковому кладовищі³².

Купчиха 2-ї гільдії Листовничая Мотрона Василівна, удова купця Василя Васильовича Листовничого (1843–?), у зв'язку із смертю чоловіка поновила купецький капітал з першої половини 1896 р. (рішення Київської казенної палати від 19 березня 1896 р. за № 4731)³³.

²⁵ АС "Весь Киев" на 1899–1907 гг.

²⁶ АС "Весь Киев" на 1903, 1911–1914 гг.; ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354.

²⁷ Там само; АС "Весь Киев" на 1910–1914 гг.

²⁸ Федоров В. Г. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? – К., 2017. – С. 373.

²⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 6. – Спр. 81.

³⁰ АС "Весь Киев" на 1899–1906, 1909–1915 гг.; ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354.

³¹ Киевский календарь на 1893 год. – К., [1893].

³² АС "Весь Киев" на 1899–1905 гг.

³³ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1752.

Купчиха 2-ї гільдії Лисіна Лідія Іванівна, дружина купця 2-ї гільдії Михайла Лисіна, на вул. Безаківській, 2 у власному будинку (проти ботанічного саду) тримала мебльовані кімнати³⁴.

Купчиха 1-ї гільдії Магазаник Фейга Борухівна разом із сином Ароном Абрам-Беровичем, який був записаний в одному з матер'ю купецькому свідоцтві, у 1894 р. створили торгове товариство під фірмою “А. Б. Магазаник” для торгівлі мануфактурними товарами (договір від 4 січня 1894 р. безстроковий). Управляти та розпоряджатися справами фірми була уповноважена Ф. Б. Магазаник. Капітал фірми склав 60 тис. руб. сріблом, в т. ч. Фейга внесла 55 тис. руб., а Арон – 5 тис. руб.³⁵.

Купчиха 3-ї гільдії Марр Христина Семенівна (уродж. Симон, 1827–1888), німкеня з походження, удова купця 3-ї гільдії Йогана Генріховича Марра (1811–1855), володіла пивовареним і цегельним заводами на Куренівці (вул. Кирилівська, 22 і Сирецька, 22). Мала власний будинок на розі Хрещатики, 47 і Бессарабської площі, де був “Національний” готель (1875, арх. В. Ніколаєв). У 1871 р. купчиха була “звільнена” із підданства Росії та перейшла до саксонського, відповідно до її клопотання³⁶. Померла 17 березня 1888 р., похована на Байковому кладовищі³⁷.

Купчиха 2-ї гільдії Масалітіна Марія Василівна, удова купця 2-ї гільдії Миколи Пилиповича Масалітіна (1874–?), який мав шорну майстерню та магазин, володіла будинком на вул. Борисоглібській, 5. На Хрещатику, 9 мала шорний магазин³⁸.

Купчиха 1-ї гільдії Матусовська Рухля (1841–?), дружина купця 1-ї гільдії Нахмана Боруховича Матусовського (1840–?), володіла будинком на вул. Великій Підвальній, 36, в якому була банкірська контора³⁹.

Купчиха 2-ї гільдії Мямліна Олена Гаврилівна (1855–?), дружина підприємця купця 2-ї гільдії Олександра Олексійовича Мямліна, теж була підприємцем, її контора містилась у власному будинку на вул. Кирилівській, 22. Володіла дачею у Святошині на вул. Пушкінській, 280⁴⁰.

Купчиха 2-ї гільдії Невежина Олена Григорівна, удова купця 2-ї гільдії Дмитра Івановича Невежина, який торгував під фірмою “Д. і М. Невежини” церковним начинням, продавала ювелірні вироби та церковне начиння у власному будинку на вул. Спаській, 32 та в Гостиному ряду на Подолі⁴¹.

Купчиха 2-ї гільдії де Ноцоліні Стефаніда Петрівна, на вул. Набережно-Либідській володіла кавовою фабрикою, а на Прорізній, 5 та в будинку Міської думи мала магазини, де торгувала кавою⁴².

³⁴ АС “Весь Киев” на 1901–1903 гг.

³⁵ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1327; АС “Весь Киев” на 1907–1910 гг.

³⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 55. – Спр. 17; АС “Весь Киев” на 1900, 1905, 1907 гг.

³⁷ ДАК. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 15 (1845).

³⁸ АС “Весь Киев” на 1899, 1900, 1905 гг.

³⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1061; АС “Весь Киев” на 1901–1904 гг.

⁴⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1061; АС “Весь Киев” на 1899, 1900–1903 гг.

⁴¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 662, 1061; ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354; АС “Весь Киев” на 1899–1915 гг.

⁴² АС “Весь Киев” на 1899–1907 гг.

Київські купчихи (1816–1917)

Купчиха 2-ї гільдії Пашкова Юлія Петрівна зарахована до купців 27 лютого 1891 р. Дружина виноторговця купця 2-ї гільдії Василя Акимовича Пашкова, який торгував, крім вина, ще рибою. Купчиха володіла на Хрещатику, 46 (44, 41) магазинами гастрономічних товарів. Тримала готель “Пале-Рояль” на розі Хрещатики та Бессарабської площі. Проживала на вул. Пушкінській, 20⁴³.

Купчиха 2-ї гільдії Печенова Варвара Феофілівна, дружина купця Михайла Федотовича Печенова, продовжила справу чоловіка, на вул. Басейній, 8 торгувала мануфактурними товарами⁴⁴.

Купчиха 2-ї гільдії Поплавська Юлія Карлівна, дружина купця 2-ї гільдії Фадея Антоновича Поплавського, який володів аптекою, тримала аптечний склад на вул. Межигірській, 36⁴⁵.

Купчиха 1-ї гільдії Попова Єлисавета Гаврилівна (1844–1902), удова купця 1-ї гільдії Миколи Фадейовича Попова (1815–1894), який володів цукровими заводами та торгував чаєм, продовжила справу чоловіка. Володіла будинком на Хрещатику, 29. Померла Єлисавета Попова 2 серпня 1902 р., похована на Щекавицькому кладовищі⁴⁶.

Купчиха 1-ї гільдії Ривліна Песя Аронівна, дружина купця 2-ї гільдії Ліпи Веніаміновича Ривліна (?–1891), тримала трактир на вул. Інститутській, 2 в будинку Попова. Володіла будинком на вул. Межигірській, 26⁴⁷.

Купчиха 2-ї гільдії Роговцова Єлизавета Андріївна (уродж. Сніжко, 1847–?), удова купця 2-ї гільдії Івана Івановича Роговцова (?–1894), який володів лісопильнею, зарахована до купців 17 січня 1906 р. На березі Дніпра, на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9 купчиха торгувала лісом. Володіла будинком на вул. Самсонівській, 2а та дачею в Пущі-Водиці на вул. Лермонтовській, 340⁴⁸.

Купчиха 2-ї гільдії Рибак (Рибакова) Хана-Іта Сімхівна (Самійлівна), дружина купця 1-ї гільдії Сруля Гершковича Рибак. На Бібіковському бульварі, 53 купчиха, продовжуючи справу чоловіка, торгувала будівельними матеріалами та вином⁴⁹.

Купчиха 2-ї гільдії Семенова Ганна (Аграфена) Діомидівна (1836–?), удова купця 2-ї гільдії Івана Семеновича Семенова (1830–1901), який тримав трактир у своєму будинку на вул. Спаській, 3, продовжила справу чоловіка. Проживала в тому ж будинку, де був трактир⁵⁰.

Купчиха 3-ї гільдії Скворцова Капітолїна Петрівна (?–1911), дружина купця 3-ї гільдії Павла Петровича Скворцова (1840–?), який торгував хлібом,

⁴³ АС “Весь Киев” на 1900–1906, 1909–1915 гг.; ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354.

⁴⁴ АС “Весь Киев” на 1901–1903 гг.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 999, 1061; АС “Весь Киев” на 1905 г.

⁴⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1061; АС “Весь Киев” на 1899–1901, 1903–1905 гг.

⁴⁸ АС “Весь Киев” на 1899–1906 гг.; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 173.

⁴⁹ АС “Весь Киев” на 1901–1907, 1909, 1911–1915 гг.; ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354.

⁵⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1061; АС “Весь Киев” на 1905 г.

так само продовжила справу чоловіка. Володіла будинком на вул. Волоській, 23. Померла 22 лютого 1911 р., похована на Щекавицькому кладовищі⁵¹.

Купчиха 2-ї гільдії Сніжко Надія Никифорівна (1839–?), дружина купця 2-ї гільдії Адама Андрійовича Сніжка (1827–1874), який володів цегельними заводами, після його смерті продовжила справу чоловіка – мала цегельний завод у Китаєвому. Володіла будинками на вул. Жилянській, 59, Заводській, 23 та Левандовській, 23⁵².

Купчиха 2-ї гільдії Спіліоті Софія Андріївна (1850–1913) – удова купця 1-ї гільдії Павла Степановича Спіліоті (1835–1906), який володів тютюновою фабрикою. Мала друкарню на вул. Верхній Вал, 66. Була попечителькою Києво-Подільської Воскресенської церковнопарафіяльної школи. Мала власний будинок на вул. Спаській, 6⁵³. Померла 23 травня 1913 р., похована на Байковому кладовищі.

Купчиха 2-ї гільдії Стробль Марія Хомівна (1854–?) – дружина купця 2-ї гільдії Августа Вікентійовича Стробля, який володів фортеп'янною фабрикою, що функціонувала в його власному будинку на вул. Жилянській, 27. Марія Стробль зарахована до купців 23 січня 1906 р. Продовжила справу чоловіка та володіла тією ж фабрикою⁵⁴.

Купчиха 2-ї гільдії Тіме Дар'я Андріївна, дружина купця 2-ї гільдії Бернгарда Івановича Тіме, який володів горілчанним заводом на вул. Львівській, 22, зарахована до купців 4 травня 1906 р. та володіла тим же заводом і вела торгівлю на вул. Златоустівській, 26⁵⁵.

Купчиха 2-ї гільдії Торліна Параскева Іванівна, удова купця 1-ї гільдії Кирила Стефановича Торліна (1839–1895), який торгував бакалійними товарами, мала на Хрещатицькій площі, 3 бакалійний магазин. Володіла будинком на вул. Мало-Підвальной, 6, який проектував їхній син цивільний інженер Євген Торлін⁵⁶.

Купчиха 2-ї гільдії Трібель Юлія Йосипівна – дружина купця 2-ї гільдії Вікентія Івановича Трібеля. Обоє торгували рукавичками під фірмою “Трібель та син” на Хрещатику, 32 і 43⁵⁷.

Купчиха 1-ї гільдії Тульчинська Гітля-Бейла Йосипівна (1823–?), дружина цукропромисловця, купця 1-ї гільдії Іоніла Кельмановича Тульчинського, володіла цукровим заводом. Мала власний будинок на вул. Караваєвській, 11, де торгувала цукром⁵⁸.

Купчиха 2-ї гільдії Фатєєва Ганна Іванівна – удова купця 2-ї гільдії Антона Петровича Фатєєва (?–1873), який володів лісопильнею та складом лісу. У 1886 р. Ганна Іванівна, разом із сином Миколою та купцями І. І. Роговцовим та І. А. Сніжком організували товариство під назвою “Торговый дом Фатєєвы,

⁵¹ ДАК. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 114 (1843), 82 (1847).

⁵² АС “Весь Киев” на 1899, 1906 гг.; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 174.

⁵³ АС “Весь Киев” на 1899–1903, 1905–1906 гг.

⁵⁴ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354; АС “Весь Киев” на 1909–1915 гг.

⁵⁵ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354; АС “Весь Киев” на 1907–1915 гг.

⁵⁶ АС “Весь Киев” на 1899–1907 гг.; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 875, 1061.

⁵⁷ АС “Весь Киев” на 1899–1906 гг.

⁵⁸ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1061; АС “Весь Киев” на 1899–1907 гг.

Київські купчихи (1816–1917)

Роговцов и Снежко” для торгівлі всякого роду лісовими матеріалами у Києві (договір від 4 квітня 1886 р.). Основний капітал товариства склав 60 тис. рублів, в т. ч. кожний вніс по 20 тис. рублів готівкою або лісовими матеріалами. Мешкала Г. Фатєєва на Хрещатику, 21⁵⁹.

Купчиха 2-ї гільдії Хавкіна Гудя Мордківна (Марківна) (1856–?), дружина купця 1-ї гільдії Абрама Іцковича Хавкіна, на вул. Хоревій, 18 та Межигірській, 18 продавала мінеральні води⁶⁰.

Купчиха 3-ї гільдії Чистякова Олександра Омелянівна (1813–?), удова купця 3-ї гільдії Івана Лук’яновича Чистякова (1811–1847), володіла садибою з дерев’яним будинком на розі вул. Юрківської та Костянтинівської⁶¹.

Купчиха 2-ї гільдії Чоколова Марія Яківна (1827–?), удова купця 2-ї гільдії Івана Михайловича Чоколова (1805–1872), володіла дріжджово-гуральним заводом і фірмою “М. Я. Чоколова и сыновья”⁶².

Купчиха 2-ї гільдії Шульц Амалія-Розалія Ернестівна (уродж. Надлер), удова купця Генріха-Йогана Самійловича Шульца (1829–1881), продовжила справу свого чоловіка – володіла пивовареним заводом на Деміївці. Мала власний будинок на вул. Васильківській, 8⁶³.

Купчиха 2-ї гільдії Шурова Феодосія Михайлівна (1838–1905), удова купця Ананія Федотовича Шурова, на Житньому базарі торгувала бакалійними товарами. Володіла будинком на вул. Костянтинівській, 38. Померла 6 листопада 1905 р., похована на Щекавицькому кладовищі⁶⁴.

Купчиха 2-ї гільдії Егіз Ревекка (1849–?), дружина купця 2-ї гільдії Йосипа Ісаковича Егіза (1836–?), продовжила справу чоловіка, володіла тютюновою фабрикою (вул. Чорна Грязь, 6), а на Хрещатику, 21 мала тютюновий магазин⁶⁵.

Купчиха 2-ї гільдії Ельснер Емма Вільгельмівна (1823–?), удова купця 3-ї гільдії Івана Антоновича Ельснера, маклера контори Київського комерційного банку, зарахована до купців у 1868 р. Спадкова почесна громадянка (з 1876 р.). Володіла двома маєтками у Літинському повіті Подільської губернії⁶⁶.

Купчиха 2-ї гільдії Юдович Товба (Тауба) Абрамівна (1868–?) дружина купця 1-ї гільдії Матуса Берковича Юдовича, торгувала взуттям та галантерейними товарами на Бібіковському бульварі, 62 та вул. Дмитрівській, 2 і 6⁶⁷.

Купчиха 2-ї гільдії Яковлева Катерина Євхеївна, дружина купця 2-ї гільдії Петра Івановича Яковлева, торгувала бакалійними товарами на вул. Рейтарській, 45⁶⁸.

⁵⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1032; АС “Весь Киев” на 1899, 1900, 1905 гг.

⁶⁰ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339, 354; АС “Весь Киев” на 1910–1915 гг.

⁶¹ ДАК. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 124 (1848).

⁶² Там само. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 952, 1061.

⁶³ АС “Весь Киев” на 1899 г. *Ковалинський В. В.* Київські мініатюри. – К., 2004. – Кн. 3. – С. 448.

⁶⁴ АС “Весь Киев” на 1899, 1900, 1905–1907 гг.

⁶⁵ АС “Весь Киев” на 1899 г.; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1061.

⁶⁶ Там само. – Спр. 301, 460.

⁶⁷ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 174. – Спр. 339; АС “Весь Киев” на 1907–1909 гг.

⁶⁸ АС “Весь Киев” на 1904–1906 гг.

В історичній науці майже не здійснювалися дослідження стосовно життя та діяльності київських купчих. Про них інколи згадувалося у виданнях, що вивчали діяльність їхніх чоловіків, і таким станом історіографії цієї проблематики не можна вдовольнитися, оскільки київські купчихи зробили чималий внесок у розвиток міста.

Аркадій Третьяков (Київ). **Київські купчихи (1816–1917)**

У статті на основі архівних документів подаються відомості про київських купчих за період 1816–1917 рр. Близько десяти відсотків від загальної кількості купців склали купчихи. Вони займалися різноманітною діяльністю: від торгівлі до утримування готелів, комерційних контор, володіли заводами, створювали торговельні товариства та ін.

Ключові слова: купець, купчиха, удова, торгівля, завод, контора.

Arkadii Tretiakov (Kyiv). **Kyivan Merchantesses (1816–1917)**

Based on archival documents, the article provides information on Kyivan merchantesses in 1816–1917. Approximately ten percent of the total number of merchants were merchantesses. They engaged in a variety of activities from ordinary trade to the maintenance of hotels, commercial offices etc. Merchantesses in Kyiv also owned factories, established trading companies, and so forth.

Keywords: merchant, merchantess, widow, trade, factory, office.

Тетяна СЕБТА (*Київ*)

ВИЛУЧЕННЯ У ТИМЧАСОВЕ КОРИСТУВАННЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА З КИЇВСЬКИХ ХУДОЖНІХ МУЗЕЇВ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ*

Вступ

Тема втрат культурних цінностей київських музеїв під час нацистської окупації не є новою. Але вона залишається й досі актуальною, адже найбільші втрати сталися саме у цей період. Однією з поширених практик під час окупації було вилучення з музеїв творів мистецтва у тимчасове користування. У Києві ця практика торкнулася трьох художніх музеїв – колишнього Державного музею західного та східного мистецтва в м. Києві (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), колишнього Київського державного музею російського мистецтва (нині Київська національна картинна галерея) та колишнього Державного музею українського мистецтва (нині Національний художній музей України). Деякі твори мистецтва, вилучені у тимчасове користування, повернулися у свої музеї, деякі – ні. Тому дослідження цього аспекту в історії названих музеїв дозволить встановити склад втрачених таким чином творів мистецтва і визначити напрямки їхнього пошуку.

В українській історіографії є вже чимала кількість досліджень щодо долі київських музеїв під час гітлерівської окупації¹ та трьох названих художніх

* Висловлюю глибоку подяку заступниці генерального директора з наукової роботи Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків Олені Вікторівні Живковій за допомогу в роботі над цією публікацією, надані матеріали та консультації.

¹ *Грімстед Патриція К., за уч. Г. Боряка.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. – 2-е вид. – Львів, 1992. – 119 с.; *Ткаченко М. І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – К., 1996; *Себта Т. М.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: Історичний нарис // *Архіви України.* – 2009. – № 3–4. – С. 111–127; *Алексєєв С. Ю.* Звітні документи Крайового музею Києва як джерело з історії діяльності музейних установ за часів нацистської окупації // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.* – Луганськ, 2012. – № 21 (256). – Ч. 2. – С. 70–77; *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році // *Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів.* – К., 2014. – Т. 28. – С. 440–464; *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМГУ) // *Археологія & Фортифікація України.* – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 288–295; *іх же.* Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // *Науковий вісник Національного музею історії України: Зб. наук. пр.* – К., 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 210–229; *Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан.* – К., 2016. – 1200 с.; *Радієвська Т., Себта Т.,*

музеїв зокрема. Діяльність колишнього Музею західного та східного мистецтва (далі – МЗСМ) під час окупації, його втрати під час війни висвітлювали О. Рославець², П. Грімстед³, Н. Крутенко⁴. Грунтовна стаття Л. Сак з довоєнної історії МЗСМ, опублікована 1963 р., не втратила й до сьогодні своєї актуальності⁵. У ній, крім іншого, називаються загальні цифри втрат музею під час війни та наголошується на одному з видів пограбування музею представниками окупаційної влади – вилучення у тимчасове користування творів мистецтва⁶. З названих авторів лише О. Рославець і П. Грімстед не тільки навели приклади вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з МЗСМ, а й зробили спробу підрахувати на підставі розписок загальну кількість вилучених з музею у тимчасове користування мистецьких творів. О. Рославець назвала 87 картин⁷, П. Грімстед – 78⁸. Ці цифри різняться, а отже, потребують уточнення.

Долю колишнього Музею російського мистецтва (далі – МРМ) та його колекцій у роки гітлерівської окупації Києва розглядали у спільній статті Л. Пелькіна та М. Факторович⁹, які працювали у музеї під час окупації і були свідками багатьох подій, а також П. Грімстед у вищезгаданій роботі. Названі автори у своїх публікаціях наводять лише приклади вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з МРМ. Л. Пелькіна та М. Факторович згадують про 17 картин, взятих з музею під розписку начебто для генералкомісара Київської генеральної округи Вальдемара Магунії, насправді, для вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ганса Прюцманна (про це нижче), картину невідомого художника кола О. Венеціанова “Дівчина в червоному сарафані”, видану для райхскомісара України Еріха Коха, 24 предмети з порцеляни, надані в користування генералкомісару¹⁰. П. Грімстед опублікувала факсимільну копію розписки про видачу для райхскомісара

Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 799–860.

² *Рославець О.* Київський музей західного і східного мистецтва у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Ханенківські читання. – 2002. – Вип. 4. – С. 86–95.

³ *Grimsted Patricia K.* Art und Icons Lost in East Prussia: The Fate of German Seizures from Kyiv Museums // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 2013. – Bd. 61. – H. 1. – S. 47–91; *eadem.* Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection // *International Journal of Cultural Property.* – 2015. – Vol. 22. – P. 7–60.

⁴ *Крутенко Н.* Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років // Матеріали наук.-практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народж. Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К., 1999. – С. 75–83.

⁵ *Сак Л. И.* Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.) // *Очерки истории музейного дела в СССР.* – М., 1963. – Вып. V. – С. 373–405.

⁶ Там само. – С. 404.

⁷ *Рославець О.* Київський музей західного і східного мистецтва... – С. 89.

⁸ *Grimsted Patricia K.* Art und Icons Lost in East Prussia... – P. 56.

⁹ *Пелькіна Л., Факторович М.* Евакуація і грабунок: Київські мистецькі цінності під час війни // *Пам'ятки України.* – 1994. – № 1–2. – С. 111–119.

¹⁰ Там само. – С. 113.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

України вже згадуваної картини “Дівчина в червоному сарафані” та її фото¹¹. Це лише окремі цифри і випадки, але не повний огляд і точний підрахунок взятих у тимчасове користування з МРМ творів мистецтва представниками окупаційної влади.

Ще скромніший доробок спостерігаємо стосовно Національного художнього музею України (далі – НХМУ), який під час окупації мав назву Музей українського мистецтва (далі – МУМ). Немає жодного комплексного дослідження або публікації (принаймні, авторці цих рядків виявити їх не вдалося), присвяченого безпосередньо історії музею часів Другої світової війни, не кажучи вже про вузько тематичне дослідження про вилучення мистецьких творів з музею у тимчасове користування представниками окупаційної влади. Проте історію музею цього періоду достатньо добре можна простежити за документами, опублікованими у збірнику “Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни”. Це доповнені коментарями документи щодо персонального складу МУМ у 1941 р., його керівництва і підпорядкування протягом 1941–1943 рр., розміщення у музеї творів образотворчого (ікони, історичні портрети, скульптура) та декоративно-ужиткового мистецтва, перевезених з музеїв Києво-Печерської лаври¹², перетвореної у 1926 р. на Музейне містечко. Схожі документи у названому збірнику стосуються й МЗСМ та МРМ¹³. Також у ньому опубліковані два документи представників німецької окупаційної влади, в яких йдеться про вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з МЗСМ і МРМ та засуджується ця практика¹⁴.

Вивезення з Києво-Печерської лаври (далі – КПЛ) творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва і розподіл їх між музеями міста були пов’язані з загальною евакуацією у 1942 р. з її території через небезпеку пограбування збірок реформованою окупаційною владою Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині Національний музей історії України, далі – НМІУ) та ліквідованих Центрального антирелігійного музею (далі – ЦАРМ, правонаступник Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, далі – НКПКЗ) і бази Державної української художньої виставки. З лаврських музейних сховищ протягом 1942–1943 рр. МЗСМ отримав 228 картин і різноманітних предметів східних культур, церковний одяг, антиминоси; МРМ – три чудодійні ікони з Успенського собору КПЛ, 570 ікон та картин, 99 ікон і ще чотири картини, 1700 репродукцій і фотографій, інвентарну картотеку ЦАРМ; МУМ – 99 картин і портретів, 551 картину та ікону, 567 ікон (в деяких документах “та картин”¹⁵),

¹¹ *Grimsted Patricia K.* Art und Icons Lost in East Prussia... – P. 55–56.

¹² Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 358–359, 370–374, 379–381, 389, 686–694, 752–753, 758–762, 770–774, 781–782. Див. док. № 43, 54, 55, 60, 68, 170–172, 204, 207–209, 213, 214, 219.

¹³ Там само. – С. 565–567, 699–702, 720–729, 736–748. Див. док. № 43, 127, 178, 188–197, 201.

¹⁴ Див. доповідну записку Отто Кляйна від 22 січня 1942 р. (док. № 127) та лист Йозефа Бенцинга від 11 квітня 1942 р. – док. № 178 (Там само. – С. 565–567, 699–702, 796–797, 817–819).

¹⁵ Там само. – С. 757.

невідому кількості ікон з Великої лаврської дзвіниці, 635 предметів церковного одягу, 96 предметів народного мистецтва, дерев'яну скульптуру XVIII ст. і гіпсову скульптуру XX ст.¹⁶

Спогади Поліни Аркадіївни Кульженко, написані нею у квітні 1946 р., про її роботу під час окупації на посаді директорки МРМ та вивезення у Східну Пруссію у другій половині 1943 р. німецькою окупаційною владою творів образотворчого мистецтва з МЗСМ і МРМ, які вона супроводжувала, опублікував С. Білокінь¹⁷. Оригінальний російськомовний машинопис цих спогадів розміщений також на інтернет-порталі “Забута спадщина”¹⁸. До спогадів також можна віднести статтю директора МЗСМ під час окупації С. Гілярова “Немецкий грабеж в музеях Киева”, опубліковану в газеті “Киевская правда”¹⁹. Важливими дослідженнями з повоєнної історії мистецької збірки, вивезеної у 1943 р. з МЗСМ та МРМ у Східну Пруссію, є розділ книжки А. Овсянова “У них есть родина. Судьбы перемещенных культурных ценностей”²⁰ та стаття М. Шумилова “Восточнопрусский след вывезенных нацистами культурных ценностей из Украины”²¹. Вони свідчать, що ця збірка, найімовірніше, не загинула або загинула не повністю у пожежі маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща) у лютому 1945 р., як вважалося раніше.

Втрати у роки війни Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (далі – НММБВХ) та Київської національної картинної галереї (далі – КНКГ) оприлюднені в каталогах втрачених творів мистецтва під час Другої світової війни²² та розміщені в електронній базі даних “Lost Art”, в якій відображається сучасний стан знань про втрати творів мистецтва і культури²³. У каталогах та базі даних, щоправда, не вказано, як було втрачено музеями той чи інший твір мистецтва – вивезено на Захід у 1943 р. чи взято у тимчасове користування і ким.

¹⁶ Себта Т. Києво-Печерська лавра на початку німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 84.

¹⁷ Кульженко П. А. Спомин / Публ. С. Білоконя // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 149–153; див. також: Білокінь С. Поліна Кульженко (1891–1984) (Інтернет-портал “Забута спадщина”: <http://lostart.org.ua/ua/research/334.html>).

¹⁸ Кульженко П. Воспоминания (Інтернет-портал “Забута спадщина”: <http://lostart.org.ua/ua/research/1020.html>. – Л. 7).

¹⁹ Гіляров С. Немецкий грабеж в музеях Киева // Киевская правда. – 1943. – 14 декабря.

²⁰ Овсянов А. П. У них есть родина. Судьбы перемещенных культурных ценностей. – М., 2010. – С. 106–124.

²¹ Шумилов Н. Восточнопрусский след вывезенных нацистами культурных ценностей из Украины. Записки поисковика // <http://www.aej.org.ua/History/1675.html>; <http://lostart.org.ua/ua/advice/59.html>

²² Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика) / Сост. М. Д. Факторович, Е. И. Ладзыженская. – К., 1994. – 232 с.; Museum of Occidental and Oriental Art, Kyiv. Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War / Ed. O. Roslavetz. – Kyiv, 1998. – 124 p.

²³ Електронна база даних “Lost Art”: <http://www.lostart.de>.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

Отже, питання втрат НММБВХ, КНКГ та НХМУ шляхом вилучення у тимчасове користування досліджено недостатньо. Не названо точну кількість творів, які зникли з музеїв таким чином, не кажучи вже про їхню атрибуцію, і коли вони зникли. Не досліджено, хто був останнім відомим утримувачем того чи іншого твору або предмета. Тому це питання потребує глибокого і всебічного аналізу, щоб не тільки назвати кількість та дати, по можливості, сучасну атрибуцію втрачених мистецьких творів, а й визначити напрямки їхнього пошуку.

Підпорядкування київських музеїв під час окупації. Початок вилучення у тимчасове користування

Напередодні нападу Німеччини на СРСР у Києві було 14 музеїв, не рахуючи галузевих. Три центральних – Центральний державний музей Т. Г. Шевченка (нині Національний музей Тараса Шевченка), Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (нині НМІУ), Центральний антирелігійний музей УРСР (правонаступник НКПШЗ); три художніх – Київський державний музей російського мистецтва (нині КНКГ), Державний музей західного та східного мистецтва в м. Києві (нині НММБВХ), Державний музей українського мистецтва (нині НХМУ); три природничих музеї АН УРСР – Геологічний музей, Зоологічний музей і Музей ботаніки; а також Державний архітектурно-історичний заповідник “Софійський музей” (нині Національний заповідник “Софія Київська”), Будинок-музей Т. Г. Шевченка (нині Літературно-меморіальний будинок-музей Тараса Шевченка), Театральний музей (нині Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України), Державна українська художня виставка і Музей Леніна²⁴.

З утвердженням у Києві німецької окупаційної влади, спочатку військової – з 19 вересня 1941 р., а потім цивільної – з 1 грудня 1941 р.²⁵, місцеві музеї підпорядковувалися відділу культури та освіти Київської міської управи. 1 січня 1942 р. частина музеїв перейшла у підпорядкування німецької цивільної влади – Генералкомісаріату в Києві. Це були: Музей західного та східного мистецтва (став називатися Музеєм західноєвропейського мистецтва), Музей російського мистецтва, Музей українського мистецтва, Софійський собор та Кирилівська церква²⁶. 13 січня 1942 р. МРМ та МУМ були об’єднані в “Музей східноєвропейського мистецтва”. Його директором було призначено Поліну Кульженко (директорка МРМ), заступником – Івана Волянського (директор МУМ)²⁷. Фактично ж П. Кульженко керувала МРМ, а І. Волянський – МУМ. МЗСМ у роки окупації беззмінно очолював відомий мистецтвознавець проф. Сергій Гіляров. Заступниця директора МЗСМ німкеня (фольксдойче) Ольга Гейбель стала референткою у справах мистецтва

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1426. – Арк. 3–4; Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 173. – Арк. 23.

²⁵ *Сейта Т. М.* Перейменування вулиць Києва у 1941–1944 рр.: причини, особливості та наслідки // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.: Зб. наук. пр. – К., 2013. – С. 507, 516.

²⁶ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 686–687.

²⁷ Там само. – С. 691–692.

та музеїв при генеральному комісарі²⁸. Така структура київських художніх музеїв діяла до 1 березня 1943 р., коли був утворений Крайовий музей Києва, що підпорядковувався Крайовому управлінню архівів, бібліотек та музеїв (далі – КУАБМ) при райхскомісарі України. Крайовий музей об'єднав всі три художні музеї, які стали його відділами: 1) західноєвропейського мистецтва (МЗСМ), директор С. Гіляров; 2) східноєвропейського мистецтва (МРМ), директорка П. Кульженко; 3) українського мистецтва (МУМ), директор І. Волянський, з 1 квітня 1943 р. – П. Кульженко²⁹.

Вилучення музейних експонатів у тимчасове користування в основному торкнулося художніх музеїв міста, звідки на підставі розписок бралися твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва для прикрашення службових і приватних приміщень високопоставлених німецьких чиновників та військових. З інших музеїв вилучалися у тимчасове користування, інколи без розписок, стильні меблі, цілі меблеві гарнітури, цінні речі домашнього вжитку, які становили у більшості своїй обстановку робочих кабінетів, музейних бібліотек або експозиційних залів. Так, у грудні 1941 р. окупанти забрали з Центрального державного музею Т. Г. Шевченка всі стильні меблі – 9 гарнітурів – та цінні речі, як-от: канделябри, камінний годинник, шовкові завіси, столи з червоного дерева і карельської берези та частину ваз³⁰. З Центрального історичного музею, археологічні збірки якого лягли в основу створеного у 1942 р. Крайового музею до- і ранньої історії (також включав археологічні збірки ЦАРМ, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР³¹), його директор проф. Рудольф Штампфус взяв для своєї квартири кращі меблі та картини³².

Найбільша увага представників німецької військової, поліційної, а згодом і цивільної влади була прикута до МЗСМ та МРМ. Попри евакуацію на схід вони володіли на момент окупації цінними збірками живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, які привертали увагу багатьох відвідувачів, представників окупаційної влади. Вилучення з музеїв у тимчасове користування творів мистецтва розпочалося у другій половині жовтня 1941 р.

Приблизно через півроку керівник відділу науки і культури (Пі) Генералкомісаріату у Києві Йозеф Бенцинг звинуватив Вольфганга фон Франке, наукового співробітника Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга, який з другої половини листопада 1941 р. до середини січня 1942 р. був за старшого у київському підрозділі штабу, в тому, що той дозволив брати з МЗСМ і МРМ у тимчасове користування предмети мистецтва: “Пан фон Франке, на жаль, розпочав одного дня видавати з обох музеїв картини для прикрашення

²⁸ Там само. – С. 689, 692.

²⁹ Себта Т. М. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв... – С. 115; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 748–750, 752.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 199. – Арк. 31.

³¹ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 289.

³² Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 3.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

службових і приватних приміщень. Це стало, звичайно, прикладом³³. Можливо, що В. фон Франке, дійсно, деякий час приймав рішення про видачу музейних речей у тимчасове користування. Але не він започаткував цю ганебну практику, оскільки прибув до Києва у першій декаді листопада 1941 р.³⁴. Перша ж відома розписка, видана МЗСМ, датується 21 жовтня 1941 р. (див. про це нижче). Рішення про видачу приймали у різний час різні інстанції та особи.

Цю практику директор МЗСМ С. Гіляров описав так: “Уже в ноябре [правильно: у жовтні – Т. С.] 1941 года начались изъятия из музея отдельных вещей. Производились эти изъятия различными учреждениями и лицами по полномочиям и разрешениям высшего начальства (голова управы, генерал-комиссариата, управления архивов и т.д.) [...] Изъятия оформлялись официальными расписками стандартного типа, как временное позаимствование (*leihweise**). Расписки эти составлялись в двух экземплярах; один экземп[ляр] оставался в делах музея, другой выдавался на руки получателю вещей [...] Однако после освобождения г. Киева в сохранившихся материалах канцелярии музея не оказалось почти никаких документов[,] относящихся к периоду оккупации. Исчезли, между прочим, и все расписки о вышеупомянутых «заимообразных» изъятиях”³⁵.

Джерельна база

Ці розписки – оригінали і копії – у повному обсязі за жовтень 1941 р. – липень 1943 р. зберігаються нині серед матеріалів Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при райхскомісарі України (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5) у справі № 20 та стосуються трьох київських музеїв – МЗСМ, МРМ, МУМ. Дванадцять з них дублюються у судовій справі П. Кульженко у вигляді карток, в які вносилися дані про запозичені речі з МРМ³⁶. Ще одна розписка МРМ на картину “Дівчина в червоному сарафані”, видану 4 липня 1942 р. для райхскомісара України, зберігається у Державному архіві Російської Федерації, у фонді А-659 “Коллекция документов по розыску на территории Калининградской области Янтарной комнаты и других музейных ценностей, похищенных в годы Великой Отечественной войны” (Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 147) і була опублікована П. Грімстед³⁷. Як зазначила публікаторка, у цьому фонді (А-659), можливо, що і в тій самій справі, є ще копії розписок на картини, вилучені з МРМ, а їхні оригінали зберігаються в Російському державному архіві літератури та мистецтва у

³³ Лист др. Бенцинга до др. Янтке, 11.04.1942 р. (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 701).

³⁴ У Київ В. фон Франке виїхав з Берліна 4 листопада 1941 р. (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 19).

* *leihweise* (нім.) – позичково.

³⁵ Доповідна записка С. Гілярова від 1 жовтня 1944 р. “Приложение к материалам о похищенных гитлеровцами художественных ценностях Музея западного искусства” (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 33–34).

³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74305-ФП. – Т. 2. – Арк. б/№ (картки).

³⁷ *Grimsted Patricia K. Art und Icons Lost in East Prussia...* – P. 55, 74.

фонді 962 “Комитет по делам искусств при Совете Министров СССР (Москва, 1936–1953)” у справі № 1180 опису № 6. Однак у 2011–2012 рр. доступ до справ опису № 6 був закритий³⁸. Додамо, що і досі доступ до нього залишається для дослідників закритим³⁹.

Водночас на підставі німецьких розписок було складено українською мовою акти (№ 1–8) видачі у тимчасове користування творів мистецтва з МЗСМ за підписом директора С. Гілярова та його заступниці, завідувачки фондів О. Гейбель, з 1 січня 1942 р. референтки у справі мистецтва та музеїв при генеральному комісарі (див. виноску 28). З цих актів зберігся лише акт № 1⁴⁰. Номери актів (№ 1–8) були також проставлені О. Гейбель простим олівцем на оригінальних німецьких розписках за жовтень 1941 р. – березень 1942 р., виданих МЗСМ, які зберігаються у вищеназваній справі № 20 (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5). Наступні розписки МЗСМ за липень, серпень та грудень 1942 р. актами, ймовірно, не були охоплені. Принаймні номери актів на цих розписках відсутні.

Ротапринтні копії розписок МЗСМ за період жовтень 1941 р. – березень 1942 р. також зберігаються у ГАРФ у фонді Надзвичайної державної комісії⁴¹ (Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Спр. 250. – Арк. 52–62). Крім того, рукописні копії розписок МЗСМ, зроблені невідомою особою чорним чорнилом (почерк не належить ні С. Гілярову, ні О. Гейбель), зберігаються в архіві обліку та збереження НММБВХ (Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 30–38). Ці копії документують без лакун вилучення з музею у жовтні 1941 р. – березні 1942 р. Копії розписок наступних вилучень з МЗСМ у липні, серпні та грудні 1942 р. в архіві музею відсутні. Причому копія останньої розписки з музейного архіву жодної дати не має, хоча оригінал датований 14 березня 1942 р.⁴² Це тому, що дата ставилася заднім числом, адже вилучення відбулося 23 березня 1942 р.⁴³ після того, як вийшло розпорядження райхскомісара України Е. Коха про заборону видавати у тимчасове користування твори мистецтва з київських музеїв (19 березня 1942 р.)⁴⁴.

До роботи над цією публікацією також були залучені різні переліки творів мистецтва МЗСМ, МРМ та МУМ, пов’язані з втратами НММБВХ, КНКГ та НХМУ під час гітлерівської окупації Києва. А саме:

³⁸ Там само. – Р. 56.

³⁹ Див. перелік описів в: Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф. 962 (<https://rgali.ru/obj/11049861>).

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 265, 266.

⁴¹ Повна назва: “Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР”.

⁴² Пор. копію (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 37–38) та оригінал (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 281–281 зв.).

⁴³ Реальна дата вилучення картин для генералкомісара В. Магуні – 23 III 1942. *Generalkommissar Kiev. Akt № 8* – занотована простим олівцем у вигляді примітки на одному з переліків експонатів МЗСМ (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 192 зв.).

⁴⁴ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 697–698.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

- “Список картин Государственного музея западного и восточного искусства в г. Киеве”. Завірена копія, зроблена в евакуації. Уфа, 26 серпня 1943 р.⁴⁵.

- Перелік німецькою мовою 65-ти картин МЗСМ, відправлених КУАБМ у п’яти ящиках 16 вересня 1943 р. через Рівне у Кьонігсберг. Київ, 13 вересня 1943 р.⁴⁶.

- Перелік німецькою мовою 47-ми картин та інших експонатів МЗСМ, відправлених КУАБМ в 11-ти ящиках (шифр “MW”) 22 вересня 1943 р. з Києва через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Київ, не пізніше 22 вересня 1943 р.⁴⁷.

- Перелік німецькою мовою “З Крайового музею Києва – відділ східноєвропейського мистецтва” вмісту 37-ми ящиків, в яких були 351 ікона, 418 картин, 11 акварелей та 17 мініатюр МРМ, відправлені КУАБМ у вересні–жовтні 1943 р. з Києва через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Київ–Кам’янець-Подільський, вересень–грудень 1943 р.

Перелік розділений на три групи: II-a – ікони, 15 ящиків (“MO” № 1J–15J), II-b – картини, 6 ящиків (“MO” № 1B–6B), II-c – картини та ікони, 16 ящиків (“O” № 1–7, 10–12, 14, 16, 18, 22, 32, 33)⁴⁸. Варто зазначити, що ще на 17 ящиків, позначених шифром “O”, з експонатами МРМ і 13 ящиків, позначених шифром “W”, з експонатами МЗСМ переліки були відсутні. При цьому відомо, що існував ще перелік ящика “O” 26⁴⁹, який, ймовірно, був втрачений. Всього у Вільденгофі було 78 ящиків⁵⁰.

- “Опись музейных ценностей, увезенных гитлеровцами в Германию и в страны их союзников. Музей западного и восточного искусства в Киеве”. Київ, 14 червня 1944 р.⁵¹.

- “Киевский государственный музей русского искусства. Список экспонатов керамики, взятых в личное пользование немцами согласно акту от 14/III-1942 г.”. Київ, 1944 р.⁵².

- “Опись музейных ценностей, увезенных гитлеровцами в Германию и в страны ее союзников из Государственного музея украинского искусства УССР в г. Киеве”. Київ, 1944 р.⁵³.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4–16.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 36–40.

⁴⁷ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000270–273; ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 41–50.

⁴⁸ “Aus dem Landesmuseum Kiew...” (ВАrch/B-323/495, up.).

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁵⁰ Там само. – Арк. 2; *Кульженко П. А.* Спомин. – С. 151.

⁵¹ НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 2–28.

⁵² Фактична дата взяття експонатів, а отже, і акта – 23 березня 1942 р. (див. про це виноски 43, 93).

⁵³ КНКГ, архів.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2–19.

- Перелік німецькою мовою картин та інших творів мистецтва зі збірки райхскомісара України Е. Коха, які зберігалися в Крайовому музеї (нині Міський музей) м. Ваймара. Ваймар, 15 травня 1945 р.⁵⁵.
- Перелік німецькою мовою картин та інших творів мистецтва зі збірки райхскомісара України Е. Коха, які знаходилися в управлінні Міської ради м. Ваймара. Ваймар, 25 лютого 1947 р.⁵⁶.

Вилучення у тимчасове користування (жовтень 1941 р. – липень 1943 р.)

Картини та предмети декоративно-ужиткового мистецтва з МЗСМ, МРМ та МУМ у тимчасове користування брали найвищі службовці німецької військової, цивільної та поліційної влади – командувач Вермахту в Україні *Карл Кіцінгер*, в. о. генералкомісара Київської генеральної округи *Гельмут Квіцрау*, його наступник генералкомісар *Вальдемар Магунія*, райхскомісар України *Еріх Кох*, вищий керівник СС і Поліції Південної Росії *Ганс Прюцманн* та ін. На початок 1942 р. масштаби вилучень набули таких розмірів, що райхскомісар України був змушений відреагувати і видати 19 березня 1942 р. розпорядження про заборону вилучати без його письмового дозволу з київських музеїв у тимчасове користування картини та предмети мистецтва (див. виноску 44). Але вона майже одразу була порушена генералкомісаром В. Магунією, для якого 23 березня 1942 р. вилучили з МЗСМ для прикрашення його приміщення найбільшу кількість творів – 41 картину, а на розписці вказали фіктивну дату 14 березня 1942 р. (детально про це див. нижче та виноски 42, 43, 103). Наступним став райхскомісар України Е. Кох. Він скористався своєю верховною владою і 3 липня 1942 р. під час візиту у Київ особисто відібрав в МЗСМ для свого помешкання та офісу в Рівному 16 картин⁵⁷ без застереження, що взято у тимчасове користування, та одну картину з МРМ (див. виноску 11), яку видали 4 липня 1942 р. До кінця 1942 р. відбулися ще два, менші за обсягом, вилучення картин з МЗСМ у тимчасове користування – у серпні та грудні, а з МРМ – у липні 1942 р. та липні 1943 р.

З іншого боку, серед представників окупаційної влади були і захисники київських музеїв, які відстоювали цілісність їхніх збірок. Важливу роль у поверненні київським музеям у червні 1942 р. частини картин, вилучених у тимчасове користування, та в недопущенні виселення МЗСМ з його власного приміщення і передачі його будинку під оселю штадткомісару відіграв німецький мистецтвознавець співробітник Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (далі – ЕРР) др. Дітріх Роскамп (1907–1967). Як представник Зондерштабу образотворчого мистецтва відомства райхслайтера Розенберга він був направлений наприкінці травня 1942 р. у розпорядження Головної робочої групи України ЕРР у Київ, куди прибув, очевидно, на початку червня, принаймні вже 4 червня 1942 р. він заповнив особову анкету у київському підрозділі ЕРР⁵⁸.

⁵⁵ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000037–43.

⁵⁶ Там само. – BStU-Nr. 000048–49.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 662.

⁵⁸ Там само. – Спр. 103. – Арк. 308.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

У Києві він дуже швидко ввійшов у курс справ та оцінив сумний стан речей в музейній сфері, пов'язаний із самовільним вилученням картин у тимчасове користування німецькими топ-чиновниками та організаціями. Крім того, в Генералкомісаріаті на цей час було вирішено виселити МЗСМ з його власного будинку в Музей українського мистецтва, а будинок передати штадткомісару Києва під оселю. Тому діяти треба було не гаючись. Вже 10 червня 1942 р. відбулася розмова Д. Роскампа у присутності керівника київського підрозділу ЕРР Ганса-Йоахіма Рудольфа з високопоставленими чиновниками Генералкомісаріату – заступником генералкомісара Генріхом фон Бюнау та керівником відділу пропаганди В. Райнгардтом, до повноважень якого належала і сфера культури. Д. Роскамп підкреслив велике значення і цінність збірок київських музеїв, особливо МЗСМ, який мав першокласні картини, зупинився на необхідності контролю за наявністю і станом картин, виданих у тимчасове користування, і запропонував обміняти вже видані першокласні картини з експозиції на другорядні зі сховищ МЗСМ і МРМ⁵⁹. Але основна розмова зосередилася навколо неприпустимості виселення МЗСМ з власного приміщення і перевезення його збірок в МУМ. Д. Роскамп аргументував це тим, що МУМ самому не вистачає приміщень для показу і розміщення власних цінних збірок, не кажучи вже про те, щоб прийняти збірку МЗСМ, тоді про будь-яке експонування годі буде й думати. Він доводив чиновникам, що МЗСМ є культурним осередком міста, який притягує увагу багатьох німців, що прибувають у Київ або бувають у ньому проїздом: “Було б неправильно закривати збірку, яка демонструє німцям в Росії західну культуру”⁶⁰.

Наступного дня, 11 червня, до Києва прибули два пани з офісу райхскомісара України з Рівного – оберфюрер СА Шайдт та керівник відділу науки і культури вищий державний радник Август Габіг. На ім'я першого того ж дня Д. Роскамп підготував доповідну записку про МЗСМ, його історію, цінність збірки, неприпустимість виселення музею та необхідність повернення у музей низки першокласних творів, виданих у тимчасове користування⁶¹. 12 червня Д. Роскамп разом із заступником генералкомісара Г. фон Бюнау та керівником відділу пропаганди В. Райнгардтом оглянули МЗСМ. Під час візиту він ще раз підкреслив, що будинок музею за задумом колишнього власника збірки Б. Ханенка, який заповідав її м. Києву, зводився саме для музейних цілей. Окремі його кімнати були стилізовані під певні епохи, які оформлювали видатні західноєвропейські художники, він мав вбудовані мистецькі твори, як, наприклад, італійський камін епохи Ренесансу. Після відвідин музею всі троє вирушили у Генералкомісаріат (вул. Банкова, 11), де оглянули запозичені з музею картини і прийшли до згоди повернути у МЗСМ 27 першокласних картин⁶². Це відбулося наприкінці червня 1942 р. – 29 червня у музей повернулися 5 картин, які були видані у тимчасове користування

⁵⁹ Там само. – Спр. 138. – Арк. 656.

⁶⁰ “Es wäre nicht richtig, eine Sammlung zu schliessen, die den Deutschen in Russland die Kultur des Westens zeigt” (Там само. – Арк. 657).

⁶¹ Там само. – Арк. 658–659.

⁶² Там само. – Арк. 660.

в. о. генералкомісара Г. Квіцрау, а 30 червня – 22 картини, видані його наступникові генералкомісару В. Магунії (детальніше про це нижче). Крім того, ще 14 картин до кінця того ж місяця повернулися в МРМ – 15 червня 1942 р. всі 10 картин, запозичені ЕРР, та 30 червня 1942 р. 4 картини, взяті для генералкомісара В. Магунії (див. про це далі). Тобто разом у МЗСМ і МРМ в червні 1942 р. повернулася 41 картина.

Доповідаючи про візит 3 липня 1942 р. райхскомісара України Е. Коха у МЗСМ і МРМ, Д. Роскамп, який був присутній при цьому, занотував розмірковування райхскомісара про недоцільність збереження київських музеїв і піклування про них. Ці міркування свідчили як про “високий” культурний рівень райхскомісара, так і ті ідеологічні засади політики найвищого нацистського керівництва на окупованих східних територіях, які він ретранслював і втілював у ввіреному йому Райхскомісаріаті Україна. Е. Кох, зокрема, був проти того, щоб піклуватися і дбати про збереження музеїв у Києві: “Було б помилкою показувати німцям, що у Росії до світової війни були також люди зі смаком, які збирали такі видатні твори мистецтва”⁶³. На його думку, потрібно було б припинити видачу картин у тимчасове користування з МРМ, оскільки вони демонструють слов’янську культуру, яка може інфікувати німців. При цьому він задовольнив прохання штурмбанфюрера СС Людольфа фон Альвенслебена взяти деякі картини з експозиції МРМ, зокрема І. Шишкіна, для вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Г. Прюцманна, зазначивши, що російське мистецтво кінця XIX ст. можна назвати європейським. Після візиту райхскомісара Е. Коха на переінвентаризацію був закритий 6 липня 1942 р. МЗСМ, а 9 липня того ж року МРМ⁶⁴.

У 1943 р. практика вилучення у тимчасове користування творів мистецтва різко пішла на спад. Крім того, ще частина картин повернулася у музеї з тимчасового використання. На те були щонайменше дві причини – найвищі німецькі посадовці вже встигли облаштувати свої офісні та приватні приміщення, а з іншого боку, і це головне, вдосконалювалася структурна і регуляторна політика німецької цивільної влади у цій сфері. З грудня 1942 р. почало діяти в Райхскомісаріаті Україна Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв, яке опікувалося названими закладами, насамперед у Києві. Крім того, в листі від 13 січня 1943 р. райхскомісар України повідомив генералкомісарів про виключне право фюрера вирішувати долю конфіскованих творів мистецтва і розпорядився повідомляти його про випадки конфіскації німецькими службами творів мистецтва, а також підкреслив, “що право фюрера не є приводом для конфіскації творів мистецтва”⁶⁵. 29 червня 1943 р. з офісу райхскомісара України вийшло нове розпорядження про заборону видавати без його дозволу з музеїв Києва та райхскомісаріату твори мистецтва, включені КУАБМ до охоронних переліків⁶⁶.

⁶³ “Es wäre falsch, den Deutschen zu zeigen, dass es auch vor dem Weltkriege in Russland Menschen mit Geschmack gegeben habe, die solche bedeutenden Kunstwerke sammeln” (Там само. – Арк. 662).

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 730–731.

⁶⁶ Там само. – С. 778–779.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

Таким чином, вилучення у тимчасове користування творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва з МЗСМ, МРМ та МУМ на підставі розписок відбувалося протягом всього періоду окупації – 1941–1943 рр., пік вилучення припав на 1942 р. Згідно з розписками за час нацистської окупації з МЗСМ у 1941–1942 рр. одинадцятьма траншами, з МРМ у 1942–1943 рр. вісьмома траншами та з МУМ у 1941 р. і 1943 р. трьома траншами для певних осіб та установ були вилучені у тимчасове користування твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Нижче за даними розписок подаємо детальний опис кожного траншу по кожному музею (у квадратні дужки взято уточнену інформацію, яка відсутня у розписках).

*Музей західного та східного мистецтва
(Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків)*

Загалом було 11 траншів вилучення творів мистецтва з названого музею на підставі розписок (21–27.10.1941, два за 26.11.1941, 12.12.1941, 20.12.1941, 26.01.1942, між 26.01.–19.03.1942, 23.03.1942, 3.07.1942, 21.08.1942, 22.12.1942).

• 21–27 жовтня 1941 р. (акт № 1 від 25 жовтня 1941 р.⁶⁷) для прикрасення квартири командувача Вермахту в Райхскомісаріаті Україна (далі – РКУ) Карла Кіцінгера (1886–1962) по вул. Кірова, 13 (особняк Полякова, нині вул. М. Грушевського, 22) його ад'ютанту Дженфцигу були видані⁶⁸:

1) 21.10.1941 р. – мармурова голова атлета, Рим, II ст., [висота 32]⁶⁹, інв. № 461:

у грудні 1943 р. за дорученням військового коменданта Києва Ервіна Фірова її доставив на збереження у Гліптотеку (Мюнхен) старший лейтенант Ганс Калленбах. Після капітуляції Німеччини дирекція Гліптотеки передала її 25 липня 1945 р. у Мюнхенський центральний збірний пункт⁷⁰ (далі – МЦЗП), організований Американською військовою адміністрацією Німеччини для реституції вивезених нацистами культурних цінностей⁷¹. В МЦЗП мармурова голова атлета отримала № 5240⁷².

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 265, 266.

⁶⁸ Там само. – Арк. 265, 267–272, 292, 297; ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 52–53.

⁶⁹ Datenbank zum “Central Collecting Point München”, Karteikarte-Nr. 5240: https://www.dhm.de/datenbank/ccp/dhm_ccp.php.

⁷⁰ Лист дирекції Антикних зібрань Мюнхена (Гліптотека та Музей античного прикладного мистецтва) за підписом др. Г. фон Барльовена лейтенанту Керну з секції “Пам’ятки, образотворче мистецтво та архіви” при Верховному командуванні союзницьких експедиційних збройних сил від 18.05.1945 р. щодо зберігання на депозиті римської мармурової голови з Києва (The U.S. National Archives and Records Administration. – “Ardeia Hall Collection”). Скановану копію цього документа, на жаль, без повних реквізитів надали автору німецькі колежанки др. Ульріке Шмігельт-Рітіг і др. Корінна Кур-Корольов, за що їм щиро дякую.

⁷¹ Про МЦЗП див.: *Lauterbach Iris*. Der Central Collecting Point in München. Kunstschutz, Restitution, Neubeginn. – Berlin; München, 2015. – 256 S.

⁷² Див. картку на цей об’єкт та його фото у базі даних МЦЗП (Datenbank zum “Central Collecting Point München”, Karteikarte-Nr. 5240: https://www.dhm.de/datenbank/ccp/dhm_ccp.php).

У складі великого транспорту культурних цінностей вона була передана 15 квітня 1947 р. Радянській військовій адміністрації Німеччини у Берлін⁷³, але до МЗСМ не повернулася, – найімовірніше, опинилася в одному з російських музеїв.

2) три картини:

22.10.1941 р. – коло [Жана Огюста Доменіка] Енгра [1780–1867], “Дівчина з мандоліною”, інв. № 858⁷⁴; натюрморт художника голландської школи XVII ст., інв. № 6712;

23.10.1941 р. – [Станіслав] фон Калькройт [1820–1894], “Ранок в горах”, інв. № 6983;

3) 23.10.1941 р. – блюдо і глибока миска, Китай, порцеляна, інв. № 1056, інв. № 6909;

4) 25.10.1941 р. – миска, Персія, фаянс, інв. № 7832;

5) 27.10.1941 р. – миска, інв. № 3146, дві вази, інв. № 5527, 5528, Дельфт, фаянс;

6) 27.10.1941 р. – два керамічних кухлі, Нижній Рейн, інв. № 661, 662;

7) 27.10.1941 р. – дві вази, Туркестан, інв. № 4766, 4768;

8) шість кольорових репродукцій видавництва “Piper”:

21.10.1941 р. – [Ганс] Гольдбейн [Молодший], “Портрет купця [Георга] Гіссе”; [Пітер] Брейгель [Старший], “Зима” і “Селянське свято”; Леонардо [да Вінчі];

27.10.1941 р. – [Вінсент] ван Гог, “Краєвид з мостом”; [?] Венеціано, “Жіночий портрет”.

• 26 листопада 1941 р. (акт № 2) для прикрашення Штадткомендатури Києва (комендант генерал-майор Курт Ебергард) по вул. Кірова, 5 (суч. Центральний будинок офіцерів Збройних сил України по вул. М. Грушевського, 30/1) були видані дві картини⁷⁵:

1) [Пауел] Кастельс [?–1683?], “Баталія” [87×108, мідь, олія], інв. № 3898:

до війни в МЗСМ було дві однойменні картини П. Кастельса “Баталія” з однаковими розмірами 87×108 (інв. № 3897, 3898)⁷⁶, що дозволяє стверджувати, що це були парні картини і вийшли з майстерні одного майстра. До каталогу 1931 р. була внесена чомусь лише одна картина з інв. № 3897: “*П. Кастельс, ум. близько 1700 р. Кавалерійська бійка. Олія, мідь. 87×108. Підпис, дата 1647. Инв. 3897*”⁷⁷.

⁷³ Себта Т. М. Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об’єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Піскун. – К., 2013. – С. 226–227.

⁷⁴ За каталогом 1931 р.: *Невідомий майстер середини XIX ст. Дама з мандоліною. Полотно, олія. 1,02×0,85. Инв. 858. Кол. Ханенко (Приписувано Ж. Д. Енгрові 1780–1867) (Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук: Каталог картин / Склад С. О. Гіляров. – К., 1931. – С. 53). У базі даних “Lost Art” приписується Гаспару Пуссену (1615–1675) (Lost Art-ID: 237448).*

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 273, 292; Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9 зв., 16.

⁷⁶ “Список картин Государственного музея западного...” (ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 16).

⁷⁷ Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 31.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

Зважаючи на дату смерті майстра, ця картина помилково приписувалася фламандському художникові Пітеру Кастельсу II (1613–1700), пейзажисту, тоді як інший фламандський художник Пауел Кастельс (?–1683?) був баталістом. Про те, що музей мав дві однойменні картини Пауела Кастельса, свідчить також той факт, що тоді як картина з інв. № 3898 з 26 листопада 1941 р. прикрашала одне з приміщень Штадт-комендатури, друга картина з інв. № 3897 згідно з охоронним листом від 1 травня 1942 р. висіла в прохідній кімнаті бібліотеки⁷⁸. Остання пережила війну і нині перебуває у збірці НММБВХ з сучасним інв. № 201 ЖК. Вона згадується у каталозі музею 1961 р., де переконливо атрибутована як “*Пауль Кастельс. Баталія. 1677. Мідь, масло. 87,5×108. 201 жк. Поступила в 1925 г. из Всеукраинского исторического музея им. Т. Г. Шевченко*”⁷⁹. В альбомі НММБВХ 2010 р. вона атрибутована таким чином: “*Кастельс Пауел. Працював в середині – другій половині 17 ст. Фландрія. Баталія. Мідь, олія. 97×108,5. Інв. № 201 ЖК*”⁸⁰. Картина ж з інв. № 3898 нині вважається втраченою. У базі даних “Lost Art” вона приписується, на нашу думку, помилково, Пітеру Кастельсу II з датою 1647 р. (як у каталозі 1931 р.)⁸¹. Зважаючи на переконливу атрибуцію першої картини за каталогом 1961 р., можемо припустити, що картина з інв. № 3898 так само належала пензлю Пауела Кастельса і, ймовірно, так само була написана ним у 1677 р.

2) копія [Франческо] Гварді [1712–1793], “Венеція”, інв. № 22⁸².

• 26 листопада 1941 р. (акт № 3) Гадерекеру, ад’ютанту в. о. генерал-комісара Київської генеральної округи Г. Квіцрау для казино Генералкомісаріату по вул. Кірова, 3 (суч. будинок посольства Китайської Народної Республіки по вул. М. Грушевського, 32) було видано чотири картини⁸³:

1) [Ніколас (Клас) Пітерс] Берхем [1620–1683], “Італійський краєвид” [107×136, полотно, олія], інв. № 80:

картина була повернута 29 червня 1942 р. Вивезена 22 вересня 1943 р. в ящику MW 4 через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща)⁸⁴. Вважається втраченою⁸⁵;

2) [Фрідріх] Фольц [в інших джерелах помилково *Вальц*, нім. *Friedrich Voltz*, але підпис на картині *Fr Foltz*, (1817–1886)], “Повернення череди” /

⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 161, 170.

⁷⁹ Киевский государственный музей западного и восточного искусства: Каталог. – М., 1961. – С. 72.

⁸⁰ Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Державні зібрання України: Альбом. – К., 2010. – С. 95, 500.

⁸¹ Lost Art-ID: 237095.

⁸² У базі даних “Lost Art” ця картина атрибутується як “Площа св. Марка у Венеції” кола А. Каналетто, полотно, олія, 53×73 (Lost Art-ID: 237347), у каталозі МЗСМ 1931 р. та “Описе музейных ценностей...” – як “Школа А. Каналетто. [...] Набережна Riva degli Schiavoni у Венеції” (Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 13; НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 26).

⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 274, 292, 296.

⁸⁴ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000271; ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 44; ГДА СБУ. – Спр. 74305-ФП. – Т. 1. – Арк. 54; *Кульженко П.* Воспоминания. – Л. 7.

⁸⁵ Lost Art-ID: 237170.

[“Повернення з пасовиська”, 1858 р., 78×102, полотно, олія], інв. № 199 [ст. інв. № 360]⁸⁶;

3) [Губерт ван Гове (1814–1865)]⁸⁷, “Шильйонський замок”, інв. № 7205;

4) [Корнеліс] де Хем [1631–1695], “Натюрморт”, інв. № 5253:

з колекції В. Щавинського: “Фрукти, горіхи і рак”, а у базі даних “Lost Art” – “Натюрморт з фруктами і червоним омаром”⁸⁸.

• 12 грудня 1941 р. (акт № 4) чотири картини отримав штаб поліцейського полку, який передав їх 10 березня 1942 р. бригадефюреру СС Гансу Гальтерманну (1898–1981). Три картини були повернуті до музею, ймовірно, у травні 1943 р., коли Г. Гальтерманн був переведений у Харків, а одна – Гюстав Курбе (1819–1877), “Осінь у лісі” (інв. № 6680) – опинилася у вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ганса Прюцманна⁸⁹.

• 20 грудня 1941 р. (акт № 5) для прикрашення квартири в. о. генерал-комісара Гельмута Квіцрау (1899–?) видано⁹⁰:

1) 11 картин;

2) дві голубі китайські вази, інв. № 716, 717;

3) дві вази дельфтського фаянсу XVII ст. з кришками, одна із них з синім декором, інв. № 715, 766, кришка інв. № 767;

4) одне блюдо, Японія, емаль, XIX ст., інв. № 5429;

5) годинник з бронзовою фігурою, інв. № 830:

з чотирьох годинників (трьох камінних, один настільний), які втратив музей під час війни, лише один був зі скульптурою: “Часы каминные со скульптурным изображением Дианы на колеснице работы Лепина. Франция, бронза, конец XVIII в.”⁹¹;

6) турецька шовкова скатертина, інв. № 990.

Музею було повернуто 8 картин (5 картин 29 червня 1942 р. і 3 картини 13/14 квітня 1943 р.). Не повернулися: Анрі Фредерік Шопен (1804–1880), “В гаремі” (інв. № 6810); Якоб Адріанс Бельвуа (1621–1676), “Кораблі” (інв. № 956) та Рашель Рюйш (1664–1750), “Квіти” (інв. № 138, ст. інв. № 328⁹²)⁹³. Розшукуючи ці речі у серпні 1943 р., керівництво Крайового музею Києва зазначило, що картини Р. Рюйш “Квіти” і турецької шовкової скатертини немає в жодному з приміщень генералкомісара. За словами ад’ютанта Гадерекера, їх могла забрати його перекладачка⁹⁴.

• 26 січня 1942 р. (акт № 6) для вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ганса Прюцманна (1901–1945), який мешкав на Мюлленштрассе

⁸⁶ Ханенко Б. И., В. Н. Собрание картин итальянской, испанской, фламандской, голландской и др. школ. – 2-е изд., испр. и доп. – К., 1899. – С. 69. Про Ф. Фольда (Friedrich Voltz) див.: Allgemeine Deutsche Biographie. – Leipzig, 1896. – Bd. 40. – S. 276–280.

⁸⁷ Lost Art-ID: 237216. У розписці прізвище художника зазначено помилково як Towet (?) (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 274).

⁸⁸ Собрание картин В. А. Щавинского. – Петроград, 1917. – С. 59–60. – Рис. 46; Lost Art-ID: 237207.

⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 275–277, 292, 299.

⁹⁰ Там само. – Арк. 278, 293; ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 56.

⁹¹ “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Ахів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 27).

⁹² Ханенко Б. И., В. Н. Собрание картин... – С. 62.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 278, 296–298, 308, 315.

⁹⁴ Там само. – Арк. 313, 308, 316.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

(вул. Мельникова), 53, штурмбанфюрер СС Людольф фон Альвенслебен (1901–1970) отримав у тимчасове користування⁹⁵:

1) [Людольф] де Йонг [1616–1697], “Відпочинок мисливців”, інв. № 5228:

з колекції В. Щавинського⁹⁶;

2) [Гендрік Якобс] Дуббельс [1621–1707], “Бурхливе море”, інв. № 5279:

з колекції В. Щавинського, де картина називається “Прибій біля скелястого берега”, так само у базі даних “Lost Art”⁹⁷;

3) 12 графічних ескізів [Олександра] Пащенко.

• між 26 січня – 19 березня 1942 р. (акт № 7) за розпорядженням Генріха фон Бюнау, керівника відділу політики (II) Генералкомісаріату в Києві для керівника відділу пропаганди (IIa) Генералкомісаріату В. Райнгардта видано Євгену Криволапу три картини⁹⁸:

1) іспанський художник XVII ст., “Чоловік, який показує дулю”, інв. № 5249:

з колекції В. Щавинського за назвою “Жартівник”, вона сумнівно приписувалася іспанському художникові Франсіско Пачеко (1564–1644)⁹⁹;

2) [Шарль де] Мейксморон [де Домбаль (1839–1912)], “Булонське узбережжя”, 1888 р., інв. № 6566;

3) [Йосип-Казимир] Будкевич [1841–1895], “Арабська дівчина”, інв. № 7045.

Всі картини повернуто 5 грудня 1942 р.¹⁰⁰ При цьому картина Шарля де Мейксморона де Домбала “Булонське узбережжя” 1888 р. (полотно, олія, 50×61) нині офіційно вважається втраченою¹⁰¹. Ймовірно, була вивезена в одному з 13-ти ящиків у жовтні 1943 р., на які не було складено описи, через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща)¹⁰².

• [23] березня 1942 р.¹⁰³ (акт № 8) для генералкомісара Вальдемара Магунії (1902–1974) орденсюркер Цинк отримав 41 картину. З них повернуто

⁹⁵ Там само. – Арк. 255, 279, 299; Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7, 16.

⁹⁶ Собрание картин В. А. Щавинского. – С. 71–73. – Рис. 56.

⁹⁷ Там само. – С. 66–67. – Рис. 52; Lost Art-ID: 237194.

⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 280, 293; Спр. 4. – Арк. 645; ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 61.

⁹⁹ Собрание картин В. А. Щавинского. – С. 176–177. – Рис. 144; Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 47.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 293.

¹⁰¹ Lost Art-ID: 237457.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 2; Спр. 8. – Арк. 120–121, 130, 131, 138, 139, 140; *Кульженко П. А.* Спомин. – С. 151–152; *Кульженко П.* Воспоминания. – Л. 7–8.

¹⁰³ Оригінальна розписка умисно датована 14 березня 1942 р., оскільки 19 березня 1942 р. вийшло розпорядження райхскомісара Е. Коха про заборону без його дозволу видавати у тимчасове користування твори мистецтва з київських музеїв (Кисво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 697–698). Про цей випадок див. лист Й. Бенцинга від 11 квітня 1942 р. до др. Янтке (Там само. – С. 701–702). Щодо фактичної дати див. виноску 43.

23 картини (30 червня 1942 р. 22 картини, ще одна 14 квітня 1943 р.)¹⁰⁴. Не повернулися такі картини:

1) Ж[ан] А[нтуан] Т[еодор] Гюдєн [1802–1880], “Венеція”¹⁰⁵, 98,7×131,7, інв. № 6700;

2) Ж[ан] А[нтуан] Т[еодор] Гюдєн [1802–1880], “На березі моря”¹⁰⁶, 86,7×116,7, інв. № 6644;

3) Е[міль] Рау [1858–1937], “Тірольці”, 50×40, інв. № 6759;

4) Л[еопольд] Льюфлер [1827–1898], “Наречена” / “Перед весіллям”¹⁰⁷, 65×54,2, інв. № [6567]¹⁰⁸;

5) Р[іхард] Ніч [1866–1945], “Старий з кухлем пива”, 18,3×13,8, інв. № 6742;

6) К[арл] Райхерт [1836–1918], “Голова сетера”, 16,7×13, інв. № 6574¹⁰⁹;

7) К[арл] Райхерт [1836–1918], “Голова сенбернара”, 16,7×13, інв. № 6575;

8) Невідома художниця [XIX ст., “Авто]портрет художниці”¹¹⁰, 67,4×50, інв. № 6971;

9) [Клод Жозеф] Верне [1714–1789], “В гавані” [копія з К. Ж. Верне, “Гавань з водопадом”]¹¹¹, 98,3×137,5, інв. № 7009:

“Придбана в Ермітажу у Ленінграді через закупівельну комісію у 1938 р.”¹¹²;

10) П[ітер] ван Блумен [1657–1720], “Сцена у таборі”, 37×51, інв. № 5307¹¹³:

з колекції В. Щавинського, називається “Сигнал до від’їзду” (37×51,5), парна до картини “Три вершники біля намету” (36,6×52)¹¹⁴;

¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 281–281 зв., 289–291 зв., 296, 305, 308.

¹⁰⁵ У базі даних “Lost Art” картина називається “Венеційський красвид з площею Св. Марка” (Lost Art-ID: 237453).

¹⁰⁶ У базі даних “Lost Art” картина називається “Корабель, що заходить у гавань” (Lost Art-ID: 237452).

¹⁰⁷ Назва “Перед весіллям” написана іншим почерком вгорі над першою (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 289).

¹⁰⁸ В оригіналі вказано інв. № 6557, а у копії та інших документах – інв. № 6567, що, на нашу думку, є правильним (Там само. – Арк. 305); “Список картин Государственного музея западного...” (Там само. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 11); “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 18).

¹⁰⁹ У базі даних “Lost Art” ця картина, на нашу думку, неправильно атрибутована як: Давид Рейкарт (1612–1661), “Голова сенбернара”, полотно, олія (Lost Art-ID: 237136).

¹¹⁰ Атрибуція уточнена за “Списком картин Государственного музея западного...” (ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 14 зв.).

¹¹¹ Атрибуція за “Списком картин Государственного музея западного...” (Там само. – Арк. 11 зв.).

¹¹² Приписка німецькою мовою О. Гейбель фіолетовим чорнилом в одному з переліків картин (Там само. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 289).

¹¹³ Рукою О. Гейбель фіолетовим чорнилом зроблено приписку німецькою мовою: “Колекція Щавинського” (Там само).

¹¹⁴ Собрание картин В. А. Щавинского. – С. 9–11.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

11) Я[н] Міль [1599–1663], “Лаццароні”*, 58,5×72, інв. № 6105¹¹⁵:

у “Списку картин Государственного музея западного...” згадуються дві однойменні картини “Лаццароні” фламандського художника Яна Міля, який другу половину життя жив і працював в Італії, з інв. № 6105, 59×73 та інв. № 6787, 60×77¹¹⁶. В “Описе музейных ценностей...” за інв. № 6105 згадується картина Я. Міля “Лаццароні” (полотно, олія, 58,5×72), за інв. № 6787 – Я. Міль, “У стін старого міста” (полотно, олія, 58,5×74,5). 1966 р. до Пермської державної художньої галереї надійшла картина Я. Міля “Лаццароні” з інв. № 6105 як дарунок від дружини колишнього військового Горощенка П. К., який придбав картину у німецької громадянки в 1946 р. у Кьонігсберзі¹¹⁷. Згодом цю картину було повернуто МЗСМ¹¹⁸. Інша картина Я. Міля “Лаццароні” з інв. № 6787 досі перебуває у розшуку і внесена у базу даних “Lost Art”: “Ян Міль (1599–1663). Перед міськими мурами. Полотно, олія, 58×74”. В її описі йдеться про двох чоловіків, які перед міським муром палицями (різками) б’ють хлопця¹¹⁹.

12) К[орнеліс] Бельт, “На узбережжі”, 45×53,5, інв. № 851¹²⁰:

картина повернулася у музей 1978 р. з Пермської державної художньої галереї. Нині має такі атрибуційні дані: Корнеліс Бельт / Cornelis Beelt (бл. 1602/1612 – бл. 1664/1684), Голландія, “Морське узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зее”, олія, дерево, 44,9×55,6, інв. № 332 ЖК, старі інв. №№ 866, 851¹²¹;

13) коло [Яна] Вермеєра Дельфтського [1632–1675], “У лікаря” [58×45]¹²², інв. № 5121:

з колекції В. Щавинського, називається “Лікар”¹²³;

14) П[ітер] Мулір Старший [бл. 1615 – до 1670], “Перед бурєю”¹²⁴, 35,5×53, інв. № 2454:

“Колекція Ханенка 111”¹²⁵;

15) Я[н] Д[авідс] де Хем [1606–1683/1684], “Квіти”, інв. № 861;

16) голландська школа XVII ст., “Натюрморт з окороком”, інв. № 6009: “З державних сховищ”¹²⁶;

* *Lazzaroni* (італ., мн.) – нероби, а також зневажлива назва в Неаполі найнижчих верств населення (жебраки, безхатченки, волоцюги), відома з XVII ст.

¹¹⁵ Рукою О. Гейбель фіолетовим чорнилом зроблено в дужках приписку німецькою мовою: “Раніше в колекції Дені” (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 290).

¹¹⁶ Там само. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7 зв., 9 зв.

¹¹⁷ *Овсянов А. П.* У них есть родина... – С. 120.

¹¹⁸ *Grimsted Patricia K.* Art und Icons Lost in East Prussia... – P. 75–76.

¹¹⁹ Lost Art-ID: 237128.

¹²⁰ Рукою О. Гейбель фіолетовим чорнилом зроблено приписку німецькою мовою: “Колекція Ханенка 138” (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 290).

¹²¹ *Живкова О.* Урятоване узбережжя // Художня культура. – 2010. – Вип. 7. – С. 640–644.

¹²² У документі помилково 28×17,5 (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 290). Розміри вказано за базою даних “Lost Art” (Lost Art-ID: 237315). В “Списке картин Государственного музея западного...” розміри картини 58×47 (ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6), а в “Описе музейных ценностей...” – 58×45 (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 25).

¹²³ *Собрание картин В. А. Щавинского.* – С. 33–35. – Рис. 25.

¹²⁴ У базі даних “Lost Art” картина називається “Морський краєвид” (Lost Art-ID: 237245).

¹²⁵ Приписка німецькою мовою О. Гейбель фіолетовим чорнилом в одному з переліків картин (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 290).

¹²⁶ Так само (Там само. – Арк. 291).

17) [Йост] К[орнеліс] Дрохслот [1586–1666], “Сільська вулиця”, інв. № 2459:

“Колекція Ханенка № 53”¹²⁷;

18) голландський художник XVII ст., “Замок при дорозі”, інв. № [3677]¹²⁸:
“З колекції Репніна”¹²⁹.

• 3 липня 1942 р. райхскомісар України, гауляйтер Е. Кох (1896–1986) відібрав особисто 16 картин для прикрашення свого помешкання та офісу у Рівному¹³⁰:

1) Людольф Бакхьойзен (163[0]–1708), “Буря на морі”, 43×66, інв. № 955;

2) Петер ван де Вельде (1634–[1723/24]), “У гавані”, 39,5×57,5, інв. № [6110]¹³¹:

у каталозі МЗСМ 1931 р. за інв. № 6110 значилася картина: “Невідомий майстер шк. В[іллема] ван де Фельде, 1611–1693. Гавань з кораблем. Олія, дерево. 0,42×0,68”, а за інв. № 5310 – “П[етер] Фан де Фельде? 1639–1687. Гавань. Полотно, олія, 0,38×0,56. Кол. Шав.”¹³². У переліку картин зі збірки райхскомісара України Е. Коха від 15 травня 1945 р. є картина: “Ймовірно, ван де Вельде. Вхід у гавань з курсуючими кораблями. Без рами. 68×43”¹³³. Отже, зважаючи на розміри, йдеться про картину з інв. № 6110. На сайті музею Ханенків та у базі даних “Lost Art” розміщено фотографію цієї картини, яка атрибутована як “Віллем ван де Вельде II (1633–1707). Кораблі. Олія, дерево. 42×68”. У лютому 1945 р. опинилася у Крайовому музеї (нині Миський музей) Ваймара, була передана Радянській військовій адміністрації Німеччини. Нині, ймовірно, перебуває у фондосховищах Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ)¹³⁴;

3) Ганс Вредеман де Вріс [1527 – бл. 1607], “Архітектурна фантазія”, 66×86, інв. № 120;

4) Й[оган] Тішбайн, XVIII ст., “Чоловічий портрет”, 61,8×47,8, інв. № 7154;

5) Г[еорг] М[ельхіор] Краус (1737–1806), “Мати з дітьми”, 41,5×34,5, інв. № [5203]¹³⁵;

¹²⁷ Так само (Там само).

¹²⁸ В оригіналі помилково інв. № 6377 (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 281 зв.), правильний номер 3677 вказано в копії (Там само. – Арк. 305).

¹²⁹ Приписка німецькою мовою О. Гейбель фіолетовим чорнилом в одному з переліків картин (Там само. – Арк. 291).

¹³⁰ Там само. – Арк. 282, 294, 299–300, 303а–304; Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 662.

¹³¹ У копії інв. № 6110 написано вгорі над закресленим інв. № 5310 (Там само. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 294).

¹³² Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 31, 42.

¹³³ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000039.

¹³⁴ Lost Art-ID: 237319; Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000039; Картини з колекції Музею Ханенків, що, напевно, зберігаються у фондосховищах Ермітажу (<http://khanenkomuseum.kiev.ua/2019/01/21/poshuk-ta-povernennya-tvoriv-yevropejskogo-zhyvopysu-vtrachenyh-muzeem-hanenkov-prezentatsiya-z-seminaru-zahyst-kulturnyh-tsinnostej/>).

¹³⁵ У розписках інв. № 6047 (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 282, 294). Однак в інших списках та базі даних “Lost Art” інв. № 5203 (Lost Art-ID: 237501); “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Ахів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 12); “Список картин Государственного музея западного...” (ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10 зв.).

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

6) Ант[оніо Аллегрі да] Корреджо ([бл. 1489]–1534), “Етюд голови”, 34×28, інв. № 5138:

з колекції В. Щавинського¹³⁶. На сайті музею Ханенків та у базі даних “Lost Art” розміщено фотографію цього етюду, який має назву “Голова юнака” (полотно, олія, 34×28). У путівнику по музею 1938 р. він атрибутований як “Етюд голови св. Себастьяна”¹³⁷, а в “Описе музейних цінностей, увезених гитлеровцями в Германию...” – як етюд до картини “Мадонна зі св. Себастьяном”¹³⁸. Після війни, очевидно, опинився у Крайовому музеї (нині Міський музей) Ваймара¹³⁹, був переданий Радянській військовій адміністрації Німеччини. Нині перебуває у фондосховищах Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ)¹⁴⁰;

7) А[дріан] ван Остаде (1610–1685), “Концерт”, 24×34, інв. № 7867;

8) Дірк ван дер Ліссе ([1607]–1669), “Німфи у печері”, 47×37, інв. № 2457;

9) коло Антоні Паламедеса¹⁴¹, XVII ст., “Веселе товариство”, 45×59, інв. № 869;

10) Дірк ван Делен (16[04]/05–1671), “У палаці”¹⁴², 49×47, інв. № 40:

за усними даними мистецтвознавиці О. Живкової, картину було продано на аукціоні Сотбіс у 1991 р. в Монте-Карло, відтоді перебуває у Музеї Сент-Круа у м. Пуатьє (Франція), про що вона також розповіла в одному з інтерв’ю¹⁴³;

11) [Франческо Джузеппе]¹⁴⁴ Казанова [1727–1802], “Красвид з биком” / “Корова”, 94×73, інв. № 44;

12) Віллем де Хейсх ([бл. 1625]–1692), “Дерево над річкою”, 20×28, інв. № 112;

13) Томас Вейк (1616–1677), “В лабораторії алхіміка”, 34,5×42,5, інв. № 150;

¹³⁶ Собрание картин В. А. Щавинского. – С. 153–154. – Рис. 121.

¹³⁷ Путівник по Музею західного мистецтва. – К., 1938. – С. 14.

¹³⁸ НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 12.

¹³⁹ У переліку творів мистецтва зі збірки райхскомісара України, гауляйтера Е. Коха, які зберігалися в Крайовому музеї м. Ваймара у травні 1945 р., цей етюд не значиться (Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000037–43).

¹⁴⁰ Lost Art-ID: 237353; Картини з колекції Музею Ханенків, що напевне зберігаються...

¹⁴¹ У базі даних “Lost Art” авторство приписано безпосередньо Антоні Паламедесу (Lost Art-ID: 237256), а у путівнику МЗСМ 1938 р. картина відноситься до кола А. Паламедеса (Путівник по Музею західного мистецтва. – С. 30).

¹⁴² У базі даних “Lost Art” картина називається “Пара виходить зі свого будинку (Прогулянка)” (Lost Art-ID: 237192).

¹⁴³ Лопатіна І. Мистецтво і війна. Як Третій Райх вивіз з України десятки тисяч картин – а зараз музеї борються за їх повернення (Радіо НВ: <https://nv.ua/ukr/radio/inverythatplace/tretiy-reyh-ukrajina-i-vkradeni-kartini-novini-ukrajini-50040463.html>).

¹⁴⁴ У документі *Джованні Баттіста* (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 294), а у каталозі МЗСМ 1931 р. та в “Описе музейних цінностей...” *Франческо Джузеппе* (Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 13; НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 26). Авторство, без сумніву, належить саме Франческо Казанова, а не його брату Джованні, оскільки першому були притаманні, крім батальних сцен, краєвиди та зображення тварин. Більше того, в МЗСМ були дві парні картини Ф. Казанова з однойменною назвою “Красвид з коровами. Полотно, олія. 0,93×0,73 з інв. № 44 та інв. № 36” (Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 13).

14) Клас Пітерс Берхем (1620–1683), “Італійська пастораль”, 66×91, інв. № 3670;

15) [Гаспар] де Вітте [1624–1681], “Полювання на качок”, 139×171, інв. № 5294:

з колекції В. Щавинського¹⁴⁵;

16) копія картини [Антоніо] Каналетто [1697–1768] “Венеція”¹⁴⁶, інв. № 6683.

Наприкінці війни частину своєї збірки гауляйтер Е. Кох розмістив у Крайовому музеї (нині Міський музей) м. Ваймара. Її доставив туди 9 лютого 1945 р. його управляючий штандартенфюрер СС Альберт Попп (1904–1978). Приблизно дві третини збірки той самий А. Попп 9–10 квітня 1945 р. вивіз з Крайового музею Ваймара вантажною машиною Червоного Хреста зі швейцарськими номерами у невідомому напрямку¹⁴⁷. На решту збірки гауляйтера Е. Коха, що залишилася у Ваймарі, у травні 1945 р. було складено список, наданий 15 травня 1945 р. Тюрінгенському міністерству народної освіти. У цьому переліку знаходимо щонайменше шість картин з тих, які були вилучені 3 липня 1942 р. з МЗСМ для райхскомісара України. Це *Л. Бакхьойзен*, “Корабель посеред шторму”, без рами; *ван де Вельде*, “Вхід у гавань з кораблями, що курсують”, без рами; [*Й. Тішбайн*], бл. 1780 р., “Чоловічий портрет” в намальованому овалі, в позолоченій рамі; *Г. М. Краус*, “Сімейна сцена з малим дитям”, без рами; коло *А. Паламедеса*, “Веселе товариство”, без рами; і, ймовірно, картина кола *А. Каналетто* “Великий канал у Венеції”¹⁴⁸.

У липні 1945 р. Американська військова адміністрація передала м. Ваймар Радянській військовій адміністрації Німеччини. Чи всі картини залишалися ще у Ваймарі на момент зміни адміністрацій – питання відкрите. Принаймні, відомий ще один – менший – список картин та інших творів мистецтва зі збірки гауляйтера Е. Коха, які у лютому 1947 р. були в руках міського управління м. Ваймара. Список направила Міська рада м. Ваймара у відділ культури Міністерства народної освіти 25 лютого 1947 р. У супровідному листі зазначалося, що сім картин до списку не внесено через важкий доступ до них. У списку всього 37 позицій, в останній зазначено 92 гравюри Йогана Рідінгера. Серед перелічених картин знаходимо дві картини МЗСМ, які отримав Е. Кох 3 липня 1942 р., – *ван де Вельде*, “Вхід у гавань з кораблями” та [*Й. Тішбайн*], бл. 1780 р., “Чоловічий портрет”¹⁴⁹.

Крім того, в обох ваймарських переліках збірки Е. Коха зустрічаємо низку інших картин МЗСМ з числа тих, які були вивезені з музею 16 вересня 1943 р. у кількості 65 одиниць через Рівне у Кьонігсберг¹⁵⁰. Ймовірно, у Кьонігсберзі вони були включені до збірки райхскомісара України Е. Коха, щоправда, невідомо, чи всі. Для прикладу назвемо картину Франсуа Ксавера Вінтергальтера (1805–1873) “Портрет хлопчика” в овалі (58×45, інв. № 3706), яка була вивезена через Рівне у Кьонігсберг

¹⁴⁵ Собрание картин В. А. Щавинского. – С. 38–40. – Рис. 28.

¹⁴⁶ У базі даних “Lost Art” авторство приписано безпосередньо А. Каналетто і уточнено назву картини – “Канал у Венеції” (Lost Art-ID: 237346).

¹⁴⁷ *Grimsted Patricia K.* Nazi-Looted Art from East and West... – P. 18–19.

¹⁴⁸ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000038–40.

¹⁴⁹ Там само. – BStU-Nr. 000048–49.

¹⁵⁰ *Grimsted Patricia K.* Nazi-Looted Art from East and West... – P. 20; ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 36–40; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 2; Спр. 8. – Арк. 15, 120–121.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

і є у ваймарському списку за 1945 р.¹⁵¹, а в списку за 1947 р. її вже немає. Однак у січні 1949 р. вона опинилася в Ермітажі у Ленінграді (нині Санкт-Петербург)¹⁵². Усього серед решти збірки Е. Коха, що перебувала у Ваймарі в травні 1945 р., американська дослідниця П. К. Грімстед нарахувала щонайменше 13 картин МЗСМ з обох названих транспортів 1942 та 1943 рр.¹⁵³.

• 21 серпня 1942 р. для групенфіурера НСКК фон Вальтгаузена, керівника відділу господарства (Ш) Генералкомісаріату у Києві, відібрано сім картин¹⁵⁴, які були передані ним 4 березня 1943 р. генералкомісару В. Магунії¹⁵⁵:

1) К[орнеліс] ван Пуленбург [1594/1595–1667], “Аркадський краєвид”, [3]8,5×71,5¹⁵⁶, олія, дерево, інв. № 2610:

за каталогом 1931 р. в МЗСМ було два аркадські пейзажі К. ван Пуленбурга, які походили з колекції Ханенків, мали один і той самий інв. № 2610 (!) та ще й схожий сюжет: “Аркадський краєвид. О[лія], д[ерево]. 0,60×0,92” і “Сілен та вакханки в долині Аркадії. О[лія], д[ерево]. 0,71×0,38”¹⁵⁷. Якщо спиратися лише на каталожні дані, різнилися вони, як бачимо, за назвою і розмірами. За інформацією мистецтвознавиці О. Живкової, на обох картинах було зображено жіночі та чоловічі фігури на тлі Аркадського краєвиду, зокрема на одній з них вакханки, сатир Сілен та цар Мідас.

Порівнюючи розписку з даними каталогу, бачимо, що в ній помилково об’єднані назва першої картини з розмірами другої. Картина з назвою “Аркадський краєвид” мусила б мати розмір 0,60×0,92, а не 38,5×71,5, як у розписці. Перед видачею розміри картини, яка передавалася у тимчасове користування, очевидно, що перемірялися, оскільки не набагато, але різняться від каталожних. Мається на увазі картина “Сілен та вакханки в долині Аркадії”. Її розміри у каталозі – 0,38×0,71, а в розписці 38,5×71,5. На нашу думку, видана була саме ця картина. Виправлення з 38,5 на 58,5, внесене в розмір висоти цієї картини, було пізнішою спробою, як нам видається, підтягнути це число до розмірів картини “Аркадський краєвид”.

Далі помилка тільки поглибилася. В той самий час, коли картина К. ван Пуленбурга, помилково названа в розписці “Аркадський краєвид”, з розмірами 38,5×71,5 з 22 серпня 1942 р. перебувала в помешканні фон Вальтгаузена¹⁵⁸, а з 4 березня 1943 р. – у генералкомісара Магунії, у березні 1943 р. в МЗСМ було складено переліки картин для першочергового перенесення в бомбосховище¹⁵⁹, де в одному з них, складеному до зали IV (голландська їдальня), значилася без вказівки на розміри

¹⁵¹ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000040.

¹⁵² Grimsted Patricia K. Nazi-Looted Art from East and West... – P. 23–24; Картини з колекції Музею Ханенків, що напевне зберігаються...

¹⁵³ Grimsted Patricia K. Nazi-Looted Art from East and West... – P. 20.

¹⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 285, 286, 295, 300, 306, 307, 309.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 307.

¹⁵⁶ В оригіналі 3 помилково виправлено від руки на 5 тим самим фіолетовим чорнилом, яким написано розписку, а в копії розмір вказаний вже з виправленням як 58,5×71,5 (Там само. – Арк. 286, 295).

¹⁵⁷ Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 28. При цьому в розмірах 0,71×0,38 картини “Сілен та вакханки в долині Аркадії” поміняно місцями висоту і ширину, тут перше число – це ширина, друге – висота.

¹⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 285.

¹⁵⁹ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 758.

картина К. ван Пуленбурга “Краєвид з танцюючими німфами і пастухами”¹⁶⁰. Далі знаходимо її у переліку картин (ящик MW 1), вивезених з МЗСМ 22 вересня 1943 р. через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). У цей перелік вона внесена як картина К. ван Пуленбурга “Німфи і Сілен”, інв. № 2610, 38×71¹⁶¹. Її розміри були, очевидно, взяті з каталогу без контрольного вимірювання, адже вважалося, що картина “Аркадський краєвид” була видана у тимчасове користування ще 1942 р.

У 2011 р. віднайшлася картина К. ван Пуленбурга “Сілен та вакханки в долині Аркадії” (0,71×0,38). Її виявила мистецтвознавиця О. Живкова на одному з аукціонів Амстердама і атрибутувала як “Аркадський краєвид”. Завдяки Благодійному фонду О. Фельдмана, картина повернулася до музею 2013 р. На ній зображено на тлі гірського краєвиду стадо корів, танцюючих пастуха і пастушку, царя Мідаса, сплячого сатира Сілена, якому вакханки відтинають пасмо бороди¹⁶².

На нашу думку, віднайшлася саме та картина К. ван Пуленбурга, яка опинилася у тимчасовій власності генералкомісара В. Магунії. Наприкінці війни картини і предмети декоративно-ужиткового мистецтва з київських музеїв, видані В. Магунії у тимчасове користування, опинилися у Кьонігсберзі, де він народився й мешкав. Це підтверджує історія двох віднайдених і повернутих після війни картин МЗСМ з числа виданих генералкомісару В. Магунії – Корнеліс Бельт, “Морське узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зее” та Ян Міль, “Лаццароні”. Вони повернулися наприкінці 1970-х років з Пермської державної художньої галереї, куди надійшли від осіб, які придбали їх у 1945–1946 рр. в Кьонігсберзі (див. вище пункт “23 березня 1942 р.”). А щодо картини, яка була відправлена у Вільденгоф, то це був, на нашу думку, “Аркадський краєвид” з розмірами 0,60×0,92;

2) Я[н] ван дер Стоффе [бл. 1611–1682], “Кавалерійська битва”, 48×67, олія, дерево, інв. № 2456;

3) Я[коб] І[саак] ван Рейсдал ([бл. 1629]–1682), “Прибій біля естакади”, 52×66, полотно, олія, інв. № 41;

4) Я[н] ван дер Меєр молодший¹⁶³ (1656–1705), “Краєвид з руїнами”, 30×42, олія, дерево, інв. № 870:

картина повернута 14 квітня 1943 р.¹⁶⁴. Вивезена 22 вересня 1943 р. в ящику MW 2 через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща)¹⁶⁵. Вважається втраченою¹⁶⁶;

¹⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 147, 252.

¹⁶¹ ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 41; ГДА СБУ. – Спр. 74305-ФП. – Т. 1. – Арк. 54; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 2; Спр. 8. – Арк. 120–121, 130, 131, 138, 139, 140; *Кульженко П.* Воспоминания. – Л. 7–8.

¹⁶² *Живкова О.* Забути не можна, повернути! (Інтернет-сторінка “Забута спадщина”: <http://lostart.org.ua/ua/research/46.html>).

¹⁶³ Яна ван дер Меєра молодшого називають ще Ян Вермеєр ван Харлем молодший або Ян ван дер Меєр (II).

¹⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 309.

¹⁶⁵ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Geschichtsarchiv. – F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung. – BStU-Nr. 000271; ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 42; ГДА СБУ. – Спр. 74305-ФП. – Т. 1. – Арк. 54; *Кульженко П.* Воспоминания. – Л. 7.

¹⁶⁶ У базі даних “Lost Art” картина атрибутована як: Ян ван де Меєр (молодший), “Краєвид з руїнами”, олія, дикт, 30×41, інв. № 870 (Lost Art-ID: 237236).

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

5) Ф[ранс] де Хюлст (1610–1661), “Краєвид з дюнами”, 43×63, олія, дерево, інв. № 10;

6) голландський художник XVII–XVIII ст., “Краєвид з косогором”, 48×40, полотно, олія, інв. № 6000;

7) французький художник XVIII/XIX ст., “Шторм на морі”, 94×129, полотно, олія, інв. № 3665.

• 22 грудня 1942 р. генерал-лейтенанту Курту Зігліну (1884–1953), командирю головної польової комендатури 393 видано у тимчасове користування три картини¹⁶⁷:

1) [Гаспар Петер] Вербрюгген [молодший (1664–1730)], “Букет квітів”, [1685 р.] 163×115, полотно, олія, інв. № 211¹⁶⁸:

картина повернулася до музею, ймовірно, вже після визволення Києва, будучи знайденою в одному з приміщень, яке займали німці. Так чи інакше, нині вона знову у збірці музею¹⁶⁹. Це одна з двох парних картин (інв. № 210 і 211) з однойменною назвою “Квіти у вазі”, що надійшли 1919 р. з колекції кн. Репніних¹⁷⁰. Друга, парна до неї, картина (інв. № 210), яка разом з першою приписувалася до війни Гаспару Петеру Вербрюггену старшому, була видана 20 грудня 1941 р. в. о. генералкомісара Г. Квіцрау (див. виноски 90, 93), і повернута МЗСМ 14 квітня 1943 р., вивезена КУАБМ 16 вересня 1943 р. в ящику № V через Рівне у Кьонігсберг¹⁷¹. Можливо, потрапила до збірки райхскомісара України Е. Коха¹⁷². Нині вважається втраченою. У базі даних “Lost Art” вона атрибутована як: *Гаспар Петер Вербрюгген старший (1635–1687), “Квіти”, полотно, олія, 164×115, інв. № 210*¹⁷³. *Зважаючи на сучасну атрибуцію парної до неї картини, що нині у музеї, як такої, що належить пензлю Гаспара Петера Вербрюггена молодшого, з великою вірогідністю можна припустити, що і вона так само належить пензлю Г. П. Вербрюггена молодшого;*

2) [Ніколя] Ланкре [1690–1743], “Товариство надворі”, 121×89,5, полотно, олія, інв. № 6856;

3) [Йоганн Фрідріх] Вейч [1723–1803], “Краєвид зі стадом”, 49×62,5, полотно, олія, інв. № 6760¹⁷⁴.

¹⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 288, 301.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 303а.

¹⁶⁹ Її сучасна атрибуція така: “*Вербрюгген, Гаспар Петер II (1664–1730). Фландрія. Квіти у вазі. 1685. Полотно, олія. 163×117. Інв. № 31 ЖК*” (Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Державні зібрання... – С. 92, 500).

¹⁷⁰ Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 28; Киевский государственный музей западного и восточного искусства: Каталог западноевропейской живописи и скульптуры. – М., 1961. – С. 80.

¹⁷¹ ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 250. – Л. 40; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 2; Спр. 8. – Арк. 15, 120–121; акт С. Гілярова, К. Коленко про вивезення 15 ящиків творів мистецтва 9–18.09.1943 р. з КМЗСХ, 21.09.1943 р. (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 35).

¹⁷² Про долю збірки Е. Коха див.: *Grimsted Patricia K. Nazi-Looted Art from East and West...* – Р. 7–60.

¹⁷³ Lost Art-ID: 237160.

¹⁷⁴ У базі даних “Lost Art” ця картина атрибутована як: “Невідомий шведський художник XVII ст. Стадо, полотно, олія, 60×70” (Lost Art-ID: 237527), а в “Списке картин Государственного музея западного...” – як: “Вейтш [Вейч]. Пейзаж з коровами, 47×60” (ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10 зв.).

*Музей російського мистецтва
(Київська національна картинна галерея)*

Відомо вісім траншів вилучення творів мистецтва за розписками з названого музею, вони відбулися протягом 1942–1943 рр. (26.01.1942, 10.02.1942, 23.03.1942, 2.07.1942, 4.07.1942, 10.07.1942, 3.07.1943, 28.07.1943).

• 26 січня 1942 р. для вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Г. Прюцманна штурмбанфюрер СС Л. фон Альвенслебен¹⁷⁵ отримав у тимчасове користування 4 картини¹⁷⁶:

1) [Костянтин Якович] Крижицький [1858–1911], “Море”, 47×58, папір, акварель, інв. № 1620;

2) [Костянтин Якович] Крижицький [1858–1911], “Гори”, 48×70, полотно, олія, інв. № 1619;

3) [Микола Никанорович] Дубовський [1859–1918], “Зима”, 55×75, полотно, олія, інв. № 1760;

4) [Карл Федорович] Гун [1831–1877], “На Волзі”, 56×87, полотно, олія, інв. № 258.

Картина М. Дубовського “Зима” офіційно вважається втраченою¹⁷⁷. Картини К. Крижицького “Море”, “Гори” та К. Гуна “На Волзі” відсутні як у каталозі втрач. КНКГ під час війни, так і в повоєнних каталогах 1955 р. і 1992 р.¹⁷⁸.

• 10 лютого 1942 р. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга отримав у тимчасове користування 10 картин¹⁷⁹:

1) [Василь Дмитрович] Поленов [1844–1927], “Рибалки”, 61×46, полотно, олія, інв. № 1461;

2) невідомий художник кінця XIX ст., “Причал” / [Василь Дмитрович Поленов. “Краєвид. На морі”]¹⁸⁰, 49×63, полотно, олія, дубльована, інв. № 543;

3) [Леон] Вичулковський [1852–1936], “Карпати взимку”, 1904 р. 50×71, папір, пастель, інв. № 2015;

4) [Кузьма Дмитрович] Козіцин [1881–1942], “На річці”, пер. пол. XX ст. 55,5×82,5, полотно, олія, інв. № 766;

5) [Костянтин Миколайович] Бахтін [1873–1930], “Березень”, 1908 р., 49×66, полотно, олія, інв. № 1536;

6) невідомий художник пер. пол. XX ст., “Озеро весною”, 62×85, полотно, олія, інв. № 823;

¹⁷⁵ Підпис штурмбанфюрера СС Л. фон Альвенслебена, який отримував картини для Г. Прюцманна, добре читається на розписці, наданій того самого дня також МЗСМ (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 279).

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 254, 259, 299.

¹⁷⁷ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 50.

¹⁷⁸ Там само; Киевский государственный музей русского искусства. Каталог художественных произведений. – К., 1955; Киевский музей русского искусства. Каталог живописи. – К., 1992. – Вып. II: Русская живопись второй половины XIX – начала XX века.

¹⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 260; ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74305-ФП. – Т. 2. – Арк. 6/№ (картки).

¹⁸⁰ Атрибується за списком “З Крайового музею Києва...” (Aus dem Landesmuseum Kiew...), ящик “О” 3, п/№ 30 (ВАrch/В-323/495, ур.).

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

7) невідомий художник пер. пол. ХХ ст., “Маки”, 42×63, полотно, олія, інв. № 396;

8) [Олексій Олександрович] Писемський [1859–1913], “Яблуні”, 36×53, полотно, олія, інв. № 874;

9) [Лукіан Васильович] Попов¹⁸¹ [1873–1914], “Гірська річка”, 24×32, [картон]¹⁸², олія, інв. № 723;

10) Лойко, “Річка” / “Річечка”, пер. пол. ХХ ст., 16×27, картон, олія, інв. № 852.

Всі картини були повернуті 15 червня 1942 р.¹⁸³. Згодом з цих картин дві – О. Писемський, “Яблуні” та К. Козіцин, “На річці” – були повторно видані у тимчасове користування (див. нижче), а три інші – В. Поленов, “Рибалки”, Л. Попов, “Гірська річка” та невідомий художник кінця ХІХ ст., “Причал” були вивезені КУАБМ 22 вересня 1943 р. через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Перша була вивезена в ящику “О” 12, п/№ 18 як В. Поленов, “Краєвид. Море, рибальський човен на березі, рибалки”, друга – в ящику “О” 6, п/№ 61 як Л. Попов, “Краєвид. Міст над гірською ущелиною”, третя, атрибутована як Василь Поленов, “Краєвид. На морі”, – в ящику “О” 3, п/№ 30¹⁸⁴. Нині вони офіційно вважаються втраченими, як і картини К. Бахтіна “Березень 1908 р.” та О. Писемського “Яблуні”¹⁸⁵.

• [23] березня 1942 р.¹⁸⁶ орденсьонкером Цинком для генералкомісара В. Магунії були отримані у тимчасове користування шість картин, кераміка та килим¹⁸⁷:

1) Ю[лій] Ю[лійович] Клевєр (1850–1924), “Селянська хата в лісі взимку”, полотно, олія, інв. № 219 (ст. інв. № 113);

2) Ю[лій] Ю[лійович] Клевєр (1850–1924), “Зимовий вечір на морі” [1874 р., 64×119,5]¹⁸⁸ / 65×121, полотно, олія, інв. № 260 (ст. інв. № 1533);

3) [Юлій Юлійович] Клевєр [1850–1924], “Захід сонця взимку” [1874 р., 65×121, полотно, олія]¹⁸⁹, інв. № 232;

¹⁸¹ Щодо авторства Лукіана Попова див.: Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 121; перелік “З Крайового музею Києва...” (Aus dem Landesmuseum Kiew...) , ящик “0” 6, п/№ 61 (ВАrch/В-323/495, ур.).

¹⁸² В оригіналі п[олотно], правильну атрибуцію див.: Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 121.

¹⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 260; ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74305-ФП. – Т. 2. – Арк. б/№ (картки).

¹⁸⁴ “З Крайового музею Києва...” (Aus dem Landesmuseum Kiew... // ВАrch/В-323/495, ур.).

¹⁸⁵ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 24, 105, 116, 118, 121.

¹⁸⁶ В оригіналі умисно 14 березня 1942 р. Щодо дійсної дати див. лист др. Бенцінга до др. Янтке, 11 квітня 1942 р. (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 701) та виноски 43, 103.

¹⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 291 зв., 298, 306, 308, 315; ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74305-ФП. – Т. 2. – Арк. б/№ (картки); “Киевский государственный музей русского искусства. Список экспонатов керамики...”.

¹⁸⁸ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 57.

¹⁸⁹ Київська картинна галерея. Каталог картин / Упоряд. А. С. Дахнович. – К., 1928. – С. 52.

- 4) [Костянтин Єгорович] Маковський [1839–1915], “Монах-паломник” [35×25, полотно на картоні, олія], інв. № 1793¹⁹⁰;
- 5) Л[еонід] І[ванович] Соломаткін (1837–1883), “Христослави”, 1873 р., 47×60, полотно, олія, інв. № 1729 (ст. інв. № 1472, [Н-1047, Н-1268])¹⁹¹;
- 6) В[олодимир] Д[онатович] Орловський (1842–19[14]), “Оранка”, 1883 р., 95×150, полотно, олія, інв. № 1590 (ст. інв. № 653, [Н-689])¹⁹²;
- 7) 4 вази – інв. № 17, 273, 274, мармур, бронза, малахіт, позолота;
- 8) 8 ваз – інв. № 3961 (В-71,5), 3962 (В-71,5), 3967 (В-61), 3968 (В-61), Ф-347 (В-14, Д-24), Ф-406 (В-14, Д-24), порцеляна (Севр, Франція);
- 9) 2 блюда – інв. № Ф-333, овальне, глибоке, 27×30, порцеляна (Імператорський порцеляновий завод (далі – ПЗ), Санкт-Петербург, Росія); інв. № Ф-410, кругле, Д-39, майоліка (Італія);
- 10) блюдо-таріль – інв. № Ф-294, прямокутне, 25,4×34, порцеляна (Відень, Австрія);
- 11) 13 тарілок – інв. № Ф-252, Ф-253, Ф-255, Ф-258, Ф-259, Ф-260, Ф-261, Ф-263, Ф-321, Ф-320, Ч-2078, Ч-2136, Ч-2139, порцеляна, Мейсен (Німеччина), Відень (Австрія);
- 12) великий килим на підлогу (б/№).

Чотири вази (з мармуру і малахіту) повернулися у музей 18 квітня 1942 р., принаймні документально підтверджено повернення трьох з них за інв. № 17, 273, 274¹⁹³, після чого в інших копіях вже згадується лише 8 ваз з порцеляни. 30 червня 1942 р. у музей було повернуто чотири картини – Ю. Клевер (1850–1924), “Селянська хата в лісі взимку” та “Зимовий вечір на морі”, Л. Соломаткін, “Христослави”, В. Орловський, “Оранка”¹⁹⁴. При перевірці наявності речей у квітні 1943 р. ваз і посуду не виявили¹⁹⁵. У музей також було повернуто картину К. Маковського “Монах-паломник”, оскільки її було вивезено КУАБМ в ящику “О” 4 під п/№ 2 22 вересня 1943 р. через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Так само було вивезено картину Л. Соломаткіна “Христослави” (ящик “МО” № 6В, п/№16). Нині вази, посуд, а також картини Ю. Клевера (1850–1924) “Зимовий вечір на морі”, К. Маковського “Монах-паломник”, Л. Соломаткіна “Христослави” та В. Орловського “Оранка” офіційно вважаються втраченими¹⁹⁶. А картини Ю. Клевера “Селянська хата в лісі взимку” та “Захід сонця взимку” відсутні як у каталозі втраг КНКГ під час війни, так і в повоєнних каталогах 1955 р. і 1992 р.¹⁹⁷.

¹⁹⁰ Інформація у квадратних дужках щодо картини *Маковський, “Монах-паломник”* друкуються за: Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 81; “З Крайового музею Києва – відділ східноєвропейського мистецтва” (Aus dem Landesmuseum Kiew...), ящик “О” 4, п/№ 2 (VArch/V-323/495).

¹⁹¹ Фото картини та старі інвентарні номери див. *Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок...* – С. 116.

¹⁹² Фото картини та старий інвентарний номер у квадратних дужках див.: Там само. – С. 113.

¹⁹³ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74305-ФП. – Т. 2. – Арк. б/№ (картки).

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 308.

¹⁹⁶ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 57, 81, 110, 131.

¹⁹⁷ Там само; Киевский государственный музей русского искусства. Каталог художественных...; Киевский музей русского искусства. Каталог живописи. – Вып. II.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

• 2 липня 1942 р. для вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Г. Прюцманна штурмбанфюрер СС Л. фон Альвенслебен¹⁹⁸ відібрав дев'ять картин у тимчасове користування:

1) В[олодимир] Д[онатович] Орловський (1842–1914), “Берег моря в Неаполі”, 33×41,5, полотно, олія, інв. № 315 [ст. інв. Н-707]¹⁹⁹;

2) В[олодимир] Д[онатович] Орловський (1842–1914), “Берег моря в Сорренто”, 28×41, полотно [на картоні] / [папір на картоні]²⁰⁰, олія, інв. № 314 [ст. інв. № У-376, Н-697]²⁰¹;

3) В[олодимир] Д[онатович] Орловський (1842–1914), “Поле”, 36×54, полотно, олія, інв. № 1595;

4) О[лексій] О[лександрович] Писемський (185[9]–1913), “Сосни [на березі моря]”²⁰², 53×35,5, полотно, олія, інв. № 875;

5) О[лексій] О[лександрович] Писемський (185[9]–1913), “Яблуні”, 36×53, полотно, олія, інв. № 874;

6) О[лексій] П[етрович] Боголюбов (1824–1896), “Берег моря”, 90×123²⁰³, полотно, олія, інв. № 249;

7) [Микола] Н[иканорович] Дубовський (1859–19[18]), “Штиль на морі”, 133×100, полотно, олія, інв. № 239;

8) О[лександр] О[лександрович] Кісільов (1838–1911), “Біля підгір'я Казбека”, 1891 р., 128×213, полотно, олія, інв. № 1765;

9) Л[ев] Ф[еліксович] Лагоріо (1827–1905), “На кавказькому узбережжі Чорного моря”, 1874 р., 64×103, полотно, олія, інв. № 1734.

Картина О. Кісільова “Біля підгір'я Казбека. 1891” нині зберігається в музеї²⁰⁴. У розписці про її повернення нічого не зазначено. Ймовірно, вона була виявлена в помешканні Г. Прюцманна після визволення міста, який залишив картину через її розміри. Картини: В. Орловський, “Поле”, “Берег моря в Сорренто”, “Берег моря в Неаполі”; О. Писемський, “Яблуні”, “Сосни на березі моря”; Л. Лагоріо, “На кавказькому узбережжі Чорного моря” офіційно вважаються втраченими²⁰⁵. Так само офіційно вважається втраченою картина О. Боголюбова “Берег моря” (полотно, олія, 84×119), але з іншими інвентарними номерами – 1804, 1506²⁰⁶. Питання, чи це та сама картина, залишається поки відкритим. Картина М. Дубовського

¹⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 257, 258, 261.

¹⁹⁹ Дані у квадратних дужках див. у: Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 114.

²⁰⁰ Див. LA-283285 у базі даних “Lost Art”.

²⁰¹ Дані у квадратних дужках див.: Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 114.

²⁰² Там само. – С. 116.

²⁰³ У каталозі КНКГ 1928 р. розміри картини О. П. Боголюбова “Берег моря”, полотно, олія – 85×120 (Київська картинна галерея. Каталог картин. – С. 25). Оскільки інвентарний номер у каталозі не вказаний, можемо припустити, що це та сама картина.

²⁰⁴ Киевский государственный музей русского искусства. Каталог художественных... – С. 42; Киевский музей русского искусства. Каталог живописи. – Вып. II. – С. 106.

²⁰⁵ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 71, 113, 114, 116.

²⁰⁶ Там само. – С. 25.

“Штиль на морі” відсутня як у каталозі втрат КНКГ під час війни, так і в повое-них каталогах 1955 р. і 1992 р.²⁰⁷.

• 4 липня 1942 р. райхскомісару України Е. Коху видано у тимчасове користування картину²⁰⁸:

1) невідомий художник школи О[лексія] Г[авриловича] Венеціанова, “Дівчина у [російському] національному вбранні” / “Дівчина у червоному сарафані”, пер. пол. XIX ст., 98×80, полотно, олія, інв. № 1872 – вважається втраченою²⁰⁹.

• 10 липня 1942 р. штурмбанфіурер СС фон Л. Альвенслебен отримав у тимчасове користування чотири картини для вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Г. Прюцманна²¹⁰:

1) Р[уфін] Г[аврилович] Судковський [1850–1885], “Берег моря”, 1884 р., 102×159, полотно, олія, інв. № 1741;

2) О[лександр] О[лександрович] Кісільов [1838–1911], “Під хмарами. На Військово-Грузинській дорозі”, 1892 р., 109×184, полотно, олія, інв. № 1766;

3) І[ван] І[ванович] Шишкін [1832–1898], “Ліс поблизу моря”, 1887 р., 122×196²¹¹, полотно, олія, інв. № 1748 (ст. інв. № 903);

4) Г[ригорій] Ф[едорович] Ярцев [1858–1918], “На краю лісу”, 1893 р., 64×90²¹², полотно, олія, інв. № 1596 (ст. інв. № 118 [Н-990]²¹³).

Картина О. Кісільова “Під хмарами. На Військово-Грузинській дорозі. 1892” зберігається нині в музеї²¹⁴. У розписці про її повернення нічого не зазначено. Ймовірно, її було виявлено в помешканні Г. Прюцманна після визволення міста, який залишив картину через її розміри. Офіційно вважається втраченою картина Г. Ярцева “На краю лісу”²¹⁵. Картини Р. Судковського “Берег моря. 1884” та І. Шишкіна “Ліс поблизу моря. 1887” відсутні як у каталозі втрат КНКГ під час війни, так і в каталогах КНКГ 1955 р. та 1992 р.²¹⁶.

• 3 липня 1943 р. Управлінню військової картографії та геодезії у Києві в особі майора Ратса видані у тимчасове користування три картини²¹⁷:

²⁰⁷ Каталог произведений Киевского музея русского искусства...; Киевский государственный музей русского искусства. Каталог художественных...; Киевский музей русского искусства. Каталог живописи. – Вып. II.

²⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 262 (опубл.: *Grimsted Patricia K. Art und Icons Lost in East Prussia...* – Р. 55–56).

²⁰⁹ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 99.

²¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 256, 263.

²¹¹ У каталозі 1928 р. розміри картини І. Шишкіна “Ліс поблизу моря” – 124×203 (Київська картинна галерея. Каталог картин. – С. 35).

²¹² У каталозі 1928 р. розміри картини Г. Ярцева “На краю лісу. 1893” – 66×94 (Там само. – С. 46).

²¹³ Дані у квадратних дужках за: Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 142.

²¹⁴ Киевский государственный музей русского искусства. Каталог художественных... – С. 42; Киевский музей русского искусства. Каталог живописи. – К., 1992. – С. 106.

²¹⁵ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 142.

²¹⁶ Там само; Киевский государственный музей русского искусства. Каталог художественных...; Киевский музей русского искусства. Каталог живописи. – Вып. II.

²¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 311.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

- 1) [Кузьма Дмитрович] Козіцин [1881–1942], “Краєвид з дітьми, які купаються” [55,5×82,5, полотно, олія], інв. № 766;
- 2) невідомий художник, “Трійка коней під час грози”, інв. № 168;
- 3) [Іван Федорович] Шульце [1874–1939], “Льодовий пейзаж”, інв. № 227.

Наразі цих картин немає ні в каталозі втраг КНКГ під час війни, ні у повоєнних каталогах 1955 р. і 1992 р.²¹⁸.

• 28 липня 1943 р. для службового приміщення КУАБМ (вул. Володимирська, 22а) взято²¹⁹:

- 1) етажерку (інв. № 460);
- 2) шафу (інв. № 133);
- 3) два кашпо (порцеляна, ПЗ, інв. № 1255 (F 262), інв. № 1266 (F 263));
- 4) вазу (порцеляна, завод С. Поскочина, інв. № 155);
- 5) дві фігурки “Китайка” (порцеляна, завод С. Поскочина, інв. № 166, 701).

*Музей українського мистецтва
(Національний художній музей України)*

Найменша кількість вилучень за розписками творів мистецтва була в Музеї українського мистецтва. Всього три транші: 23.10.1941 р., 24.10.1941 р. і 28.07.1943 р.

• 23 жовтня 1941 р. генерал-майору К. Ебергарду для командувача Вермахту в Україні К. Кіцінгера видано старовинний настінний килим, старовинний килимок на підлогу, килим на підлогу²²⁰.

• 24 жовтня 1941 р. Дженфцигу, ад’ютанту командувача Вермахту в Україні К. Кіцінгера було видано п’ять українських килимів (№ 30127. і. – 1827; № 1066. і. – 1113; № 1776. і. – 1749; № зо 443; № 31812 с. 523 і. 272)²²¹.

• 28 липня 1943 р. для службового приміщення Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв (вул. Володимирська, 22а) взято український килим ХІХ ст., 338×167, меблевий гарнітур ХІХ ст. – 1 диван, 2 стільці, 2 крісла²²².

• травень – серпень 1943 р. У приміщенні Музею українського мистецтва діяла 2-га художня виставка (директор Олекса Повстенко)²²³, під час оглядин якої “комісар України, офіцер високого рангу” привласнив собі картину художника Бориса Крюкова “Жарти Бахуса”²²⁴.

²¹⁸ Каталог произведений Киевского музея русского искусства...; Киевский государственный музей русского искусства. Каталог художественных...; Киевский музей русского искусства. Каталог живописи. – Вып. II.

²¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 312.

²²⁰ Там само. – Арк. 264.

²²¹ Там само. – Арк. 264–264 зв.

²²² Там само. – Арк. 312.

²²³ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 180. – Арк. 2, 8.

²²⁴ Boris Kriukow: Album / Edicion Olga Gurski. – Buenos Aires, 1970. – No. 2.

Замітку про цю виставку написав до газети “Нове українське слово” С. Гіляров, в якій зокрема згадав названу картину: “На межі жанру і історії стоять цікаві роботи Крюкова. Серед інших учасників виставки він виглядає наче чужоземцем. Традиції Мейсоньє і Менцеля тяжіють над особистістю цього художника. «Жарти Бахуса» Крюкова є однією з найпривітніших картин виставки; шкода тільки, що автор припустився в ній огріхів в освітленні і прикрої одноманітності персонажів”²²⁵.

В родині Б. Крюкова історію привласнення картини з виставки добре пам’ятали. Його дружина, теж художниця, Ольга Гурська переповіла її в україно-іспаномовному альбомі творів Б. Крюкова, додавши чорно-білу фотографію цієї картини: “Одним з образів, який був на виставці в Києві під час окупації міста німцями, «Жарти Бахуса». Майстер був цілком задоволений своїм твором, що траплялося досить рідко. На жаль, цей образ, хоч на виставці під ним стояв напис: «Не продається», був конфіскований комісаром України, офіцером високого рангу. Цей німець, між іншим, казав, що сучасний маляр не може зробити такого твору, що його певне викрадено з Ермітажу...”²²⁶. Цим комісаром/офіцером міг бути або райхс-комісар України Еріх Кох, або генералкомісар Київської генеральної округи Вальдемар Магунія. Перший поповнив свою мистецьку колекцію творами з київських художніх музеїв, а другий з цих же музеїв зібрав чималу збірку. Оскільки Е. Кох, коли діяла виставка, був у Києві, по суті, один день – у неділю, 6 червня 1943 р., він прилетів сюди разом з райхсміністром окупованих східних територій А. Розенбергом (аеродром на Пост-Волинському), а у понеділок, 7 червня, вранці вилетів з Києва²²⁷, – підозрюємо, що особою, яка привласнила картину Б. Крюкова “Жарти Бахуса”, був генералкомісар В. Магунія.

Підсумок

Під час нацистської окупації Києва (1941–1943) з МЗСМ у тимчасове користування було взято 96 картин (з них один етюд), 12 графічних ескізів О. Пашенка, 1 скульптура (мармурова голова атлета, Рим, II ст.), 17 одиниць предметів декоративно-ужиткового мистецтва та 6 кольорових репродукцій видавництва “Ріпер”. З них у музей ще за час окупації було повернуто 39 картин; одна – Гаспара Петера Вербрюггена молодшого “Букет квітів” – віднайшлася, ймовірно, після визволення міста в одному з приміщень, яке займали німці; ще дві картини з числа виданих генералкомісару В. Магунії – Корнеліс Бельт, “Морське узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зее” та Ян Міль, “Лаццароні” – повернулися наприкінці 1970-х років з Пермської державної художньої галереї; і ще одна картина – Корнеліс ван Пуленбург, “Аркадський краєвид” (за каталогом 1931 р. “Сілен та вакханки в долині Аркадії”) – повернулася у музей 2013 р. Отже, з числа виданих у тимчасове користування картин у музей повернулися на сьогодні 43 картини.

²²⁵ Гіляров С. На виставці // Нове українське слово. – 1943. – Ч. 158 (476). – 8 липня. – С. 4; опубл.: Безручко О. Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 331.

²²⁶ Boris Kriukow: Album. – Ур.

²²⁷ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 284.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

З МРМ у такий спосіб було вилучено 37 картин, 33 одиниці предметів декоративно-ужиткового мистецтва, два предмети меблів і один килим. Повернулися до музею за час окупації 15 картин і чотири вази, ще дві картини художника О. Кісільова “Біля підгір’я Казбека. 1891” та “Під хмарами. На Військово-Грузинській дорозі. 1892” були виявлені, ймовірно, вже після звільнення міста у помешканні їхнього тимчасового власника, Г. Прюцманна, і повернуті у музей. Інших повернень після війни не було.

З МУМ було вилучено 9 килимів і один меблевий гарнітур з п’яти предметів. Про їхнє повернення наразі нічого невідомо. Одну картину – “Жарти Бахуса. 1942 р.” Б. Крюкова, яка хоч і не була власністю музею, було вилучено з 2-ої художньої виставки, що діяла в МУМ у травні–серпні 1943 р.

Деякі картини з числа повернутих до МЗСМ і МРМ були вилучені вдруге восени 1943 р. і вивезені у двох напрямках – через Рівне у Кьонігсберг (65 картин МЗСМ в п’яти ящиках) та через Кам’янець-Подільський – Кьонігсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). У Вільденгоф було вивезено 78 ящиків, з яких 54 ящики з картинами, іконами, мініатюрами, акварелями МРМ та 24 ящики з картинами та іншими експонатами МЗСМ, а також 51 коробка (21 велика і 30 маленьких), 6 папок та 1 рулон з гравюрами МЗСМ²²⁸. 17 ящиків, позначених шифром “O”, з експонатами МРМ і 13 ящиків, позначених шифром “W”, з експонатами МЗСМ не мали інвентарних переліків.

* * *

На підставі зазначених вище розписок з уточненням сучасної атрибуції за базою даних “Lost Art” та “Каталогом произведений Киевского музея русского искусства...” подаємо п’ять переліків творів образотворчого мистецтва і предметів декоративно-ужиткового мистецтва НММБВХ, КНКГ та НХМУ, які були взяті у тимчасове користування під час гітлерівської окупації і не повернулися у музей. Якщо інформація бази даних “Lost Art” значно відрізняється від даних розписок або інших списків, останні подаються додатково через кошу ризику із зазначенням джерела, якщо це не розписка. Розміри відсутніх у зазначеній базі даних або каталозі картин подаються, при наявності, за розписками без застереження або за іншими списками із зазначенням джерела. У колонці “Ст. інв. №” у круглих дужках зазначається, якщо відомо, попередній старий номер. До переліків не включено ті твори, які були повернуті до музею, а потім вивезені окупаційною владою восени 1943 р., оскільки це вже інша історія з іншим напрямком пошуку.

²²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 8. – Арк. 120–121.

Таблиця 1. Твори образотворчого мистецтва, вилучені з Музею Ханенків у тимчасове користування під час гітлерівської окупації і не повернуті у музей

п/№	Автор	Назва, дата	Техніка, матеріал	Розміри (см)	Ст. інв. №	Утримувач	Дата видачі, Lost Art-№
Скульптура							
1	Рим, II ст.	Голова атлета	мармур	висота 32	461	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ; Радянська військова адміністрація Німеччини (Берлін)	21.10.1941 15.04.1947
Живопис							
1	Гаспар Пуссен (1615–1675) / коло Ж. О. Д. Енгра (1780–1867)	Портрет дами з лютнею / Портрет дівчини з мандоліною	полотно, олія	102×86	858	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	22.10.1941 LA-237448
2	Невідомий художник, XVII ст.	Квіти і фрукти	полотно, олія	77×142	6712	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	22.10.1941 LA-237302
3	Станіслав фон Калькройт (1820–1894)	Ранок в горах, 1870 р.	полотно, олія	105×158	6983	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	23.10.1941 LA-237499
4	Пауел Кастельс (?–1683?)	Баталія, 16[7]7 р.	мідь, олія	87×108	3898	Штадткомендатура (суч. вул. Грушевського, 30/1)	26.11.1941 LA-237095
5	Коло Антоніо Каналетто, XVIII ст. / Набескопія Франческо Гварді, XVIII ст.	Площа св. Марка у Венеції / Набережна Riva degli Schiavoni у Венеції / Венеція	полотно, олія	53×73	22	Штадткомендатура (суч. вул. Грушевського, 30/1)	26.11.1941 LA-237347

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

6	Фрідріх Фольц (1817–1886)	Повернення череди, 1858 р.	полотно, олія	78×102	199 (360)	Казино Генералкомісаріату (суч. вул. Грушевського, 32)	26.11.1941
7	Губерт ван Гове (1814–1865)	Шильонський замок	полотно, олія	99×143	7205	Казино Генералкомісаріату (суч. вул. Грушевського, 32)	26.11.1941 LA-237216
8	Корнеліс де Хем (1631–1695)	Натюр-морт з фруктами і червоним ома-ром	полотно, олія	51×39	5253	Казино Генералкомісаріату (суч. вул. Грушевського, 32)	26.11.1941 LA-237207
9	Гюстав Курбе (1819–1877)	Осінь у лісі	полотно, олія	45×72	6680	<i>Штаб полку поліції, Ганс Гальтерманн, бригадефюрер СС; Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії</i>	12.12.1941; 10.03.1942; ? LA-237443
10	Анрі Фредерік Шопен (1804–1880)	В гаремі	полотно, олія	59×82	6810	<i>Гельмут Квіцрау, в.о. генералкомісара</i>	20.12.1941 LA-237462
11	Якоб Адріанс Бельвуа (1621–1676)	Кораблі	дерево ²²⁹ , олія	91×153	956	<i>Гельмут Квіцрау, в.о. генералкомісара</i>	20.12.1941 LA-237168
12	Рашель Рюйш (1664–1750)	Квіти	полотно, олія	68×49	138 (328)	<i>Гельмут Квіцрау, в.о. генералкомісара</i>	20.12.1941 LA-237275
13	Людольф де Йонг (1616–1697)	Відпочинок мисливців	полотно, олія	65×92	5228	<i>Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії</i>	26.01.1942 LA-237220

²²⁹ Путівник по Музею... – С. 31; Музей мистецтв Всеукраїнської... – С. 38; “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 9).

14	Гендрік Якобс Дуббельс (1621–1707)	Прибій біля скелястого берега	полотно, олія	46×67	5279	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	26.01.1942 LA-237194
15	Жан Антуан Теодор Гюден (1802–1880)	Венеційський краєвид з площею Св. Марка	полотно, олія	100×152	6700	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237453
16	Жан Антуан Теодор Гюден (1802–1880)	Корабель, що заходить у гавань	полотно, олія	100×90	6644	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237452
17	Еміль Рау (1858–1937)	Тірольці / Тірольські селяни	дерево ²³⁰ , олія	50×40	6759	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942
18	Леопольд Льюфлер (1827–1898)	Перед весіллям / Наречена	полотно, олія	65×54	6567	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237503
19	Ріхард Ніч (1866–1945)	Старий з кухлем пива		18,3×13,8	6742	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942
20	Карл Райхерт (1836–1918)	Голова сетера	полотно, олія	16,7×13	6574	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237136 ²³¹
21	Карл Райхерт (1836–1918)	Голова сенбернара	[полотно, олія]	16,7×13	6575	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942
22	Невідома художниця, XIX ст.	Автопортрет		67,4×50	6971	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942
23	Клод Жозеф Верне (1714–1789) / копія	У гавані / Гавань з водопадом		98,3×137,5	7009	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942
24	Пітер ван Блумен (1657–1720)	Сцена у військовому таборі	дерево, олія	37×51	5307	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237084

²³⁰ “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 18).

²³¹ У базі даних “Lost Art” ця картина, на нашу думку, неправильно атрибутована як “Давид Рейкарт (1612–1661). Голова сенбернара. Полотно, олія” (Lost Art-ID: 237136).

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

25	Коло Яна Вермеєра Дельфтського (1632–1675)	У лікаря	полотно, олія	58×45	5121	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237315
26	Пітер Муллір Старший (бл. 1615 – до 1670)	Морський краєвид / Перед бурєю	дерево, олія	35,5×53	2454	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237245
27	Ян Давідс де Хем (1606–1683/1684)	Квіти	полотно, олія	54×45	861	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237208
28	Голландська школа XVII ст.	Натюр-морт з окороком	полотно, олія	45×64 ²³²	6009	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237299
29	Йост Корнеліс Дрохслот (1586–1666)	Сільська вулиця	дерево, олія	47×60	2459	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237193
30	Голландський художник XVII ст.	Замок при дорозі	дерево, олія	57×48	3677	<i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	23.03.1942 LA-237294
31	Людольф Бакхьойзен (1630–1708)	Буря на морі	дерево, олія	43×66	955	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237164
32	Віллем ван де Вельде II (1633–1707)	Кораблі	дерево, олія	42×68	6110	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237319
33	Ганс Вредеман де Вріс (1527–бл.1607)	Архітектурний краєвид	дерево, олія	66×86	120	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237078
34	Йоган Тішбайн (1751–1829)	Чоловічий портрет	полотно, олія	61×47	7154	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237521

²³² Розміри вказано за “Списком картин Государственного музея западного...” (ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6). У базі даних “Lost Art” помилково 42,5×34; помилка криється у даних ширини, оскільки на фотографії картини добре видно, що її ширина більша за висоту.

35	Георг Мельхіор Краус (1737–1806)	Мати з дітьми	дерево, олія	41×34	5203	<i>Erix Koh</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237501
36	Антоніо Аллегрі да Корреджо (бл. 1489–1534)	Голова юнака / Етюд голови св. Себастьяна (до картини “Мадонна зі св. Себастьяном”)	полотно, олія	34×28	5138	<i>Erix Koh</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237353
37	Адріан ван Остаде (1610–1685)	Концерт	дерево, олія	24×34	7867 ²³³	<i>Erix Koh</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237255
38	Дірк ван дер Ліссе (1607–1669)	Німфи у печері	дерево ²³⁴ , олія	47×37 ²³⁵	2457	<i>Erix Koh</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237233
39	(Коло) Антоніо Паламедеса (1601–1673)	Веселе товариство	дерево ²³⁶ , олія	44×58	869	<i>Erix Koh</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237256
40	Дірк ван Делен (1604/1605–1671)	У палаці / Пара виходить зі свого будинку (Прогулянка)	полотно ²³⁷ , олія	49×47	40	<i>Erix Koh</i> , гауляйтер, райхскомісар України Музей Сент-Круа (м. Пуатьє, Франція)	3.07.1942 1991 LA-237192

²³³ У базі даних “Lost Art” інвентарний номер вказано помилково як 7868

²³⁴ Путівник по Музею... – С. 33; Музей мистецтв Всеукраїнської... – С. 42; “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 9).

²³⁵ Розміри вказано за розпискою (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 294) та каталогом 1931 р. (Музей мистецтв Всеукраїнської... – С. 42). У базі даних “Lost Art” помилково 42×57 – помилка криється у даних ширини, оскільки на фотографії картини видно, що її ширина менша за висоту.

²³⁶ Путівник по Музею... – С. 30; “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 9).

²³⁷ Музей мистецтв Всеукраїнської академії... – С. 35; Путівник по Музею... – К., 1938. – С. 30; “Опись музейных ценностей...” (НММБВХ. Архів обліку та збереження. – Оп. 7. – Од. зб. 84. – Арк. 9).

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

41	Франческо Джузеппе Казанова (1727–1802)	Краєвид з биком / Краєвид з короною	полотно, олія	94×73	44	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942
42	Віллем де Хейсх (бл. 1625–1692)	Дерево над річкою	дерево, олія	20×29	112	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237214
43	Томас Вейк (1616–1677)	В лабораторії алхіміка	полотно, олія	34×42	150 (279)	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237336
44	Ніколас (Клас) Пітерс Берхем (1620–1683)	Італійська пастораль	дерево, олія	66×90	3670	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237171
45	Гаспар де Вігте (1624–1681)	Полювання на качок	полотно, олія	139×171	5294	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237161
46	Антоніо Каналетто (1697–1768) / копія	Канал у Венеції / Венеція	полотно, олія	114×71	6683	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	3.07.1942 LA-237346
47	Ян Якобс ван дер Стоффе (бл. 1611–1682)	Кавалерійська битва	дерево, олія	48×61	2456	<i>Фон Вальтгаузен</i> , групенфюрер НСКК; <i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	21.08.1942 4.03.1943 LA-237286
48	Якоб Ісаакс ван Рейсдал (бл. 1629–1682)	Бурхливе море / Прибій біля естакади	полотно, олія	51×66	41	<i>Фон Вальтгаузен</i> , групенфюрер НСКК; <i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	21.08.1942 4.03.1943 LA-237273
49	Франс де Хюлст (бл. 1610–1661)	Краєвид з дюнами	дерево, олія	43×62	10	<i>Фон Вальтгаузен</i> , групенфюрер НСКК; <i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	21.08.1942 4.03.1943 LA-237218

50	Невідомий художник XVII ст.	Краєвид з косогором	полотно, олія	46×38	6000	<i>Фон Вальтгаузен</i> , группенфіюрер НСКК; <i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	21.08.1942 4.03.1943 LA-237150
51	Французький художник XVIII/ XIX ст.	Шторм на морі	полотно, олія	94×129	3665	<i>Фон Вальтгаузен</i> , группенфіюрер НСКК; <i>Вальдемар Магунія</i> , генералкомісар	21.08.1942 4.03.1943
52	Ніколя Ланкре (1690–1743)	Товариство надворі	полотно, олія	121×89,5	6856	<i>Курт Зіглін</i> , генераллейтенант	22.12.1942
53	Йоганн Фрідріх Вейч (1723–1803) ²³⁸	Стадо / Краєвид зі стадом / Краєвид з коровами	полотно, олія	49×62,5 / 47×60 ²³⁹	6760	<i>Курт Зіглін</i> , генераллейтенант	22.12.1942 LA-237527
Графіка							
1	Олександр Софонович Пащенко (1906–1963)	12 графічних ескізів				<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	26.01.1942
Репродукції видавництва “Piper”							
1	Ганс Гольдбейн Молодший	Портрет купця Георга Гіссе	Кольоровий друк			<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	21.10.1941
2	Пітер Брейгель Старший	Зима	Кольоровий друк			<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	21.10.1941
3	Пітер Брейгель Старший	Селянське свято	Кольоровий друк			<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	21.10.1941

²³⁸ У базі даних “Lost Art” автор визначений помилково як “Невідомий шведський художник”.

²³⁹ Перший розмір вказано за розпискою, другий – за “Списком картин Государственного музея западного...” (ЦДАВО України. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10 зв.). У базі даних “Lost Art” розміри вказано як 60×70.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

4	Леонардо да Вінчі	?	Кольоровий друк			<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	21.10.1941
5	Вінсент ван Гог	Краєвид з мостом	Кольоровий друк			<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941
6	[?] Венеціанно	Жіночий портрет	Кольоровий друк			<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941

Таблиця 2. Твори декоративно-ужиткового мистецтва, вилучені з Музею Ханенків у тимчасове користування під час гітлерівської окупації і не повернуті у музей

п/№	Назва	Походження	Матеріал	Дата	Ст. інв.№	Утримувач	Дата видачі
1	Блюдо	Китай	порцеляна		1056	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	23.10.1941
2	Глибока миска	Китай	порцеляна		6909	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	23.10.1941
3	Миска	Персія	фаянс		7832	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	25.10.1941
4	Миска	Дельфт (Нідерланди)	фаянс		3146	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941
5	Ваза	Дельфт (Нідерланди)	фаянс		5527	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941
6	Ваза	Дельфт (Нідерланди)	фаянс		5528	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941
7	Кухоль	Нижній Рейн (Німеччина)	кераміка		661	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941

8	Кухоль	Нижній Рейн (Німеччина)	кераміка		662	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941
9	Ваза	Туркестан	кераміка (?)		4766	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941
10	Ваза	Туркестан	кераміка (?)		4768	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	27.10.1941
11	Ваза голуба	Китай	порцеляна		716	<i>Гельмут Квіцрау</i> , в.о. генералкомісара	20.12.1941
12	Ваза голуба	Китай	порцеляна		717	<i>Гельмут Квіцрау</i> , в.о. генералкомісара	20.12.1941
13	Ваза (з кришкою)	Дельфт (Нідерланди)	фаянс	XVII ст.	715	<i>Гельмут Квіцрау</i> , в.о. генералкомісара	20.12.1941
14	Ваза (з кришкою)	Дельфт (Нідерланди)	фаянс	XVII ст.	766 (767)	<i>Гельмут Квіцрау</i> , в.о. генералкомісара	20.12.1941
15	Блюдо	Японія	емаль	XIX ст.	5429	<i>Гельмут Квіцрау</i> , в.о. генералкомісара	20.12.1941
16	Годинник з бронзовою фігурою / Камінний годинник з фігурою Діани на колісниці роботи Ж.-А. Лепіна	Франція	бронза	кінець XVIII ст.	830	<i>Гельмут Квіцрау</i> , в.о. генералкомісара	20.12.1941
17	Скатертина	Туреччина	шовк		990	<i>Гельмут Квіцрау</i> , в.о. генералкомісара	20.12.1941

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

Таблиця 3. Твори образотворчого мистецтва, вилучені з Київської національної картинної галереї у тимчасове користування під час гітлерівської окупації і не повернуті у музей

п/№	Автор	Назва, дата	Техніка, матеріал	Розміри (см)	Ст. інв.№	Утримувач	Дата видачі, Lost Art-№
1	Крижицький Костянтин Якович (1858–1911)	Море	папір, акварель	47×58	1620	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	26.01.1942
2	Крижицький Костянтин Якович (1858–1911)	Гори	полотно, олія	48×70	1619	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	26.01.1942
3	Дубовський Микола Никанорович (1859–1918)	Зима	полотно, олія	55×75/ 59×75 ²⁴⁰	1760 (513, Н-415, Н-1184)	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	26.01.1942
4	Гун Карл Федорович (1831–1877)	На Волзі	полотно, олія	56×87	258	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	26.01.1942
5	Клевер Юлій Юлійович (1850–1924)	Захід сонця взимку, 1874 р.	полотно, олія	65×121	232	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
6	Орловський Володимир Донатович (1842–1914)	Берег моря в Неаполі	полотно, олія	33×41,5	315 (Н-707)	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942 LA-283284
7	Орловський Володимир Донатович (1842–1914)	Берег моря в Сорренто	папір на картоні, олія	28×41	314 (У-376, Н-697)	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942 LA-283285
8	Орловський Володимир Донатович (1842–1914)	Поле	полотно, олія	36×54	1595	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942 LA-282888

²⁴⁰ Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 50.

9	Писемський Олексій Олександрович (1859–1913)	Сосни на березі моря	полотно, олія	53×36,5	875	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942 LA-283409
10	Писемський Олексій Олександрович (1859–1913)	Яблуні	полотно, олія	36×53	874	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942 LA-283410
11	Боголюбов Олексій Петрович (1824–1896)	Берег моря	полотно, олія	90×123	249	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942
12	Дубовський Микола Никанорович (1859–1918)	Штиль на морі	полотно, олія	133×100	239	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942
13	Лагоріо Лев Феліксович (1827–1905)	На кавказькому узбережжі Чорного моря, 1874 р.	полотно, олія	64×103	1734 (1522, Н-579)	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	2.07.1942 LA-283251
14	Невідомий художник школи О.Г. Венецанова, пер. пол. XIX ст.	Дівчина у російському національному вбранні / Дівчина у червоному сарафані	полотно, олія	98×78	1872 (1458, Н-687)	<i>Еріх Кох</i> , гауляйтер, райхскомісар України	4.07.1942 LA-282934
15	Судковський Руфін Гаврилович (1850–1885)	Берег моря, 1884 р.	полотно, олія	102×159	1741 (499, Н-903)	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	10.07.1942 LA-283297
16	Шишкін Іван Іванович (1832–1898)	Ліс поблизу моря, 1887 р.	полотно, олія	122×196	1748 (903)	<i>Ганс Прюцманн</i> , вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	10.07.1942

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

17	Ярцев Григорій Федорович (1858–1918)	Хатини на краю лісу, 1893 р.	полотно, олія	64×90	1596 (118, Н-990)	Ганс Прюцманн, вищий керівник СС і Поліції Півд. Росії	10.07.1942 LA-283218
18	Козіцин Кузьма Дмитрович (1881–1942)	Краєвид з дітьми, які купаються	полотно, олія	55,5×82,5	766	Управління військової картографії та геодезії у Києві	3.07.1943
19	Невідомий художник	Трійка коней під час грози			168	Управління військової картографії та геодезії у Києві	3.07.1943
20	Шульце Іван Федорович (1874–1939)	Льодовий пейзаж			227	Управління військової картографії та геодезії у Києві	3.07.1943

Таблиця 4. Твори декоративно-ужиткового мистецтва, вилучені з Київської національної картинної галереї у тимчасове користування під час гітлерівської окупації та не повернуті у музей

п/№	Назва	Походження	Матеріал	Розмір	Ст. інв.№	Утримувач	Дата видачі
1	Ваза темно-фіолетова, овальна, з медальйонами: пейзаж, пасторальна сцена	Севр (Франція)	порцеляна, бронза	В-71,5	3961	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
2	Ваза темно-фіолетова, овальна, з медальйонами: пейзаж, пасторальна сцена	Севр (Франція)	порцеляна, бронза	В-71,5	3962	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
3	Ваза декоративна з кришкою, голуба	Севр (Франція)	порцеляна, бронза	В-61	3967	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
4	Ваза декоративна з кришкою, голуба	Севр (Франція)	порцеляна, бронза	В-61	3968	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942

5	Ваза-цукорниця	Севр (Франція)	порцеляна	В-14, Д-24	Ф-347	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
6	Ваза-цукорниця	Севр (Франція)	порцеляна	В-14, Д-24	Ф-406	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
7	Велика декоративна ваза, циліндрична, до верху розширена	Севр (Франція)	порцеляна		б/№	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
8	Велика декоративна ваза, циліндрична, до верху розширена	Севр (Франція)	порцеляна		б/№	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
9	Блюдо овальне, глибоке	ІПЗ, Ст.-Петербург (Росія)	порцеляна	27×30	Ф-333	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
10	Блюдо кругле	Італія	майоліка	Д-39	Ф-410	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
11	Блюдо-таріль, прямокутне	Відень (Австрія)	порцеляна	25,4×34	Ф-294	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
12	Тарілка мілка	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-23,6	Ф-252	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
13	Тарілка напівглибока	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-23,5	Ф-253	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
14	Тарілка напівглибока	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-24	Ф-255	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
15	Тарілка напівглибока	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-24	Ф-258	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
16	Тарілка напівглибока	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-24	Ф-259	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
17	Тарілка мілка	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-23,5	Ф-260	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
18	Тарілка мілка	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-23	Ф-261	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

19	Тарілка напівглибока	Мейсен (Німеччина)	порцеляна	Д-34	Ф-263	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
20	Тарілка мілка з зображенням танцюючої Венери, амура і німфи з бубном	Відень (?) (Австрія)	порцеляна	Д-24	Ф-320	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
21	Тарілка мілка "Три грації"	Відень (?) (Австрія)	порцеляна	Д-24	Ф-321	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
22	Тарілка мілка. У центрі танцююча жінка в античному вбранні з вінком у правій руці	б/м	порцеляна	Д-23	Ч-2078	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
23	Тарілка мілка з ажурним краєм. На дні по всьому полю дрібні сині волошки	б/м	порцеляна	Д-24	Ч-2136	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
24	Тарілка мілка з ажурним краєм. На дні по всьому полю дрібні сині волошки	б/м	порцеляна	Д-24	Ч-2139	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
25	Килим на підлогу	б/м			б/№	Вальдемар Магунія, генералкомісар	23.03.1942
26	Етажерка	б/м	дерево		460	КУАБМ (вул. Володимирська, 22а)	28.07.1943
27	Шафа	б/м	дерево		133	КУАБМ (вул. Володимирська, 22а)	28.07.1943
28	Кашпо	ПЗ, Ст.-Петербург (Росія)	порцеляна		1255 (Ф-262)	КУАБМ (вул. Володимирська, 22а)	28.07.1943

29	Кашпо	ПЗ, Ст.-Петер- бург (Росія)	порце- ляна		1266 (Ф-263)	КУАБМ (вул. Володи- мирська, 22а)	28.07.1943
30	Ваза	Завод С. Пос- кочина (Росія)	порце- ляна		155	КУАБМ (вул. Володи- мирська, 22а)	28.07.1943
31	Фігурка “Китайка”	Завод С. Пос- кочина (Росія)	порце- ляна		166	КУАБМ (вул. Володи- мирська, 22а)	28.07.1943
32	Фігурка “Китайка”	Завод С. Пос- кочина (Росія)	порце- ляна		701	КУАБМ (вул. Володи- мирська, 22а)	28.07.1943

**Таблиця 5. Твори декоративно-ужиткового
і образотворчого мистецтва, вилучені
з Національного художнього музею України
у тимчасове користування
під час гітлерівської окупації і не повернуті у музей**

п/ №	Назва	Походжен- ня	Мате- ріал	Розмір	Ст. інв.№	Утримувач	Дата видачі
1	Старовинний настінний килим	Україна (?)				Карл Кіцінгер, командувач Вермахту в РКУ	23.10.1941
2	Старовинний килимок на підлогу	Україна (?)				Карл Кіцінгер, командувач Вермахту в РКУ	23.10.1941
3	Килим на під- логу	Україна (?)				Карл Кіцінгер, командувач Вермахту в РКУ	23.10.1941
4	Килим	Україна			30127- і.1827	Карл Кіцінгер, командувач Вермахту в РКУ	24.10.1941
5	Килим	Україна			1113- 1066.і.	Карл Кіцінгер, командувач Вермахту в РКУ	24.10.1941

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

6	Килим	Україна			1749-1776.і.	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	24.10.1941
7	Килим	Україна			зо 443	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	24.10.1941
8	Килим	Україна			31812 с. 523 і. 272	<i>Карл Кіцінгер</i> , командувач Вермахту в РКУ	24.10.1941
9	Килим, XIX ст.	Україна		338×167		<i>КУАБМ</i> (вул. Воло- димирська, 22а)	28.07.1943
10	Меблевий гар- нітур (диван, два стільці, два крісла), XIX ст.		дерево			<i>КУАБМ</i> (вул. Володи- мирська, 22а)	
11.	Крюков Борис (1895–1967). Жарти Бахуса, 1942 р. ²⁴⁰	2-га худож- ня вистав- ка в МУМ 05–08.1943	полот- но, олія			[<i>Вальдемар Ма- гунія</i> , генерал- комісар]	не пізніше серпня 1943 р.

Отже, практика вилучення творів мистецтва у тимчасове користування представниками німецької окупаційної влади в основному торкнулася МЗСМ і МРМ. При цьому коло останніх відомих утримувачів предметів мистецтва, вилучених на підставі розписок, досить вузьке – шість осіб і дві установи для МЗСМ та три особи і дві установи для МРМ. Боржниками МЗСМ залишилися командувач Вермахту в РКУ *К. Кіцінгер*, в. о. генералкомісара Київської генеральної округи *Г. Квіцрау*, його наступник генералкомісар *В. Магунія*, райхскомісар України *Е. Кох*, вищий керівник СС і Поліції Південної Росії *Г. Прюцманн*, генерал-лейтенант *К. Зіллін* та німецькі установи – Штадткомендатура і казино Генералкомісаріату. Боржниками МРМ стали райхскомісар України *Е. Кох*, вищий керівник СС і Поліції Південної Росії *Г. Прюцманн*, генералкомісар *В. Магунія*, Управління військової картографії та геодезії у Києві та *КУАБМ*, а МУМ – командувач Вермахту в РКУ *Карл Кіцінгер* і *КУАБМ*.

16 картин з МЗСМ та одна з МРМ, відібрані для райхскомісара *Е. Коха*, одразу були вивезені з Києва у Рівне, а згодом всі або частина – у Кьонігсберг і включені в його колекцію. У лютому 1945 р. частина колекції *Е. Коха* опинилася у м. Ваймарі, частина була вивезена на Захід у невідомому напрямку.

²⁴⁰ Картина Б. Крюкова “Жарти Бахуса” не була власністю НХМУ, але була конфіскована на виставці, яка діяла у приміщенні музею в травні–серпні 1943 р.

До Ваймару потрапили і картини МЗСМ, які у другій половині 1940-х років опинилися в основному в Ермітажі, оскільки м. Ваймар у липні 1945 р. було передано Радянській військовій адміністрації Німеччини. Відшукуючи сліди картин з колекції Е. Коха, варто звернути увагу на офіс адміністрації райхскомісара України в Рівному, т. зв. Райхскомісаріат, який розміщувався у будинку колишнього Кураторіуму шкільного округу Волинського воєводства. Нині це будинок Рівненського обласного краєзнавчого музею (вул. Драгоманова, 19). Не виключено, що деякі картини могли залишити для оздоблення цього приміщення.

Найбільшими “поціновувачами” творів мистецтва київських музеїв виявилися генералкомісар Київської генеральної округи В. Магунія та вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Г. Прюцманн. Перший отримав у тимчасове користування більше 40 картин з МЗСМ та одну картину і 25 предметів декоративно-ужиткового мистецтва з МРМ, ще, ймовірно, одну картину привласнив на виставці, яка діяла у травні–серпні 1943 р. в МУМ. Після повернення частини картин до МЗСМ у нього на руках ще залишилось 25 картин, щоправда, три з них – Корнеліс Бельт, “Морське узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зее”, Ян Міль, “Лаццароні” та Корнеліс ван Пуленбург, “Аркадський краєвид” – повернулися у музей після війни (1978 р. та 2013 р.). Досі за ним залишається 21 картина з МЗСМ, одна картина з МРМ і одна картина з виставки в МУМ. Оскільки дві картини МЗСМ, виданих В. Магунії, надійшли через більш ніж 20 років після війни до Пермської державної художньої галереї від осіб, які придбали їх у 1945–1946 рр. в Кьонігсберзі, можемо зробити висновок, що В. Магунія вивіз київські картини у своє рідне місто Кьонігсберг. Це могло статися у вересні 1943 р. після оголошення про евакуацію з Києва цивільних установ (7.09.1943). Особисто В. Магунія щасливо пережив війну, вдало пройшов денацифікацію і оселився після війни в Ольденбурзі (Шлезвіг-Гольштейн), помер у 1974 р.

Вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Г. Прюцманн був майже одноосібним отримувачем картин з МРМ. Нині за ним у боргу залишилося 15 картин цього музею та ще три картини і 12 графічних ескізів О. Пашенка з МЗСМ. Разом 18 картин. Достеменно невідомо, чи забрав він їх із собою при відступі з Києва, чи ні. Принаймні “запозичені” ним дві картини О. Кісільова – “Біля підгір’я Казбека. 1891 р.” і “Під хмарами. На Військово-Грузинській дорозі. 1892 р.” – після визволення Києва опинилися знову в музеї. Висловимо здогад, що він залишив ці картини у Києві через їхні великі розміри. Що сталося з рештою, чи забрав він їх із собою, чи залишилися вони у Києві і стали здобиччю мародерів, наразі невідомо. Сам Г. Прюцманн походив з західнопруського містечка Толкеміт (нині м. Толкмицько у Вармінсько-Мазурському воєводстві, Польща). Де саме під час війни мешкала його родина, якщо він її мав, точно невідомо. Але до початку Німецько-радянської війни – з березня 1937 р. до травня 1941 р. – він жив у Кьонігсберзі, де служив вищим керівником СС і Поліції Північно-Східного регіону. Наприкінці війни він потрапив у полон і 21 травня 1945 р. покінчив життя самогубством.

Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх...

За іншими особами, які взяли з київських музеїв у тимчасове користування твори мистецтва, числиться по 2–3 не повернуті картини. За колишнім командувачем Вермахту в РКУ К. Кіцінгером – 3 картини і 17 предметів декоративно-ужиткового мистецтва МЗСМ (останнє місцезнаходження – особняк Полякова на сучасній вул. М. Грушевського, 22); за в. о. генералкомісара Г. Квіцрау – 3 картини МЗСМ; генерал-лейтенантом К. Зігліном – 2 картини МЗСМ; за Штадткомендатурою (сучасна вул. М. Грушевського, 30/1) – 2 картини МЗСМ, казино Генералкомісаріату (сучасна вул. М. Грушевського, 32) – 3 картини МЗСМ, а за Управлінням військової картографії та геодезії у Києві – 3 картини МРМ. Не виключено, що більшість з них була залишена у Києві їхніми тимчасовими власниками і могла стати легкою здобиччю як німецьких, так і місцевих мародерів.

Випадок з мармуровою головою атлета з МЗСМ, доставленою за розпорядженням військового коменданта Києва Е. Фірова у грудні 1943 р. на депозитне зберігання у Гліптотеку в Мюнхені, та випадки з картиною Г. П. Вербрюггена молодшого “Букет квітів” і картинами О. Кісільова “Біля підгір’я Казбека. 1891” та “Під хмарами. На Військово-Грузинській дорозі. 1892”, які тимчасовими господарями офіційно не повертались, однак після війни щасливо опинилися у своїх музеях, свідчать про те, що тимчасові власники залишили їх при відступі у Києві. Тому у розшуках втрачених предметів мистецтва, взятих у тимчасове користування, варто звертати увагу як на внутрішній, так і зовнішній ринок творів мистецтва.

Тетяна Себта (Київ). Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації

Розглядаються всі відомі випадки вилучення у тимчасове користування з київських художніх музеїв – Державного музею західного та східного мистецтва в м. Києві (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), Київського державного музею російського мистецтва (нині Київська національна картинна галерея) та Державного музею українського мистецтва (нині Національний художній музей України) – творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва представниками нацистської окупаційної влади та їхня подальша доля у 1941–1943 рр. Висвітлюються особливості цієї практики та її наслідки. Підводиться підсумок втрачених у такий спосіб творів образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва.

Ключові слова: Музей західного та східного мистецтва, Музей Ханенків, Музей російського мистецтва, Київська картинна галерея, Музей українського мистецтва, Національний художній музей України, окупація Києва, Крайове управління, Оперативний штаб.

Tetiana Sebta (Kyiv). The Borrowing of Artworks and Art Objects in the Kyiv Art Museums under Nazi Occupation

The paper examines all known instances of the practice of borrowing works of fine and applied arts from the Kyiv art museums by representatives of the Nazi-Occupation power, as well as their subsequent fate (1941–1943). These museums were as the following: the Kyiv State Museum of Western and Oriental Art (now the Bohdan and Varvara

Тетяна СЕБТА

Khanenko National Museum of Arts), the Kyiv State Museum of Russian Art (now the Kyiv National Art Gallery), and the State Museum of Ukrainian Art (now the National Art Museum of Ukraine). The author highlights the specialties of this practice and its consequences. The article makes a conclusion about the missing artworks.

Keywords: Museum of Western and Oriental Art, Khanenkos Museum, Museum of Russian Art, Kyiv Art Gallery, Museum of Ukrainian Art, National Art Museum of Ukraine, Kyiv occupation, borrowing of artworks, Landesverwaltung, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.

Анатолій СИНІЛО (*Богушевичі, Республіка Білорусь*)

**РЕСТИТОВАНІ ТА НЕ ПОВЕРНУТІ:
ПЕРЕМІЩЕНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
МИСТЕЦЬКІ ТВОРИ БІЛОРУСЬКИХ
І УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ У СУЧАСНИХ ЗІБРАННЯХ***

Культурні цінності народу є тим фундаментом, без якого неможливо побудувати повновартісне і розвинуте громадянське суспільство. На жаль, як свідчить історія, багато з того, що, безумовно, склало б золотий фонд мистецтва Білорусі чи України, безповоротно загублено. Особливо великих втрат музейні, архівні та бібліотечні збірки зазнали під час Другої світової війни. В результаті діяльності окупаційної влади багато збірок було майже цілком вивезено у Німеччину.

Встановити, які білоруські або українські музейні збірки потрапили у Німеччину, частково дають змогу картотеки переміщених культурних цінностей під час Другої світової війни, складені американськими фахівцями в центральних збірних пунктах Марбурга/Вісбадена, Мюнхена та в Оффенбахському архівному депо. Культурними цінностями, вивезеними з окупованих гітлерівською Німеччиною країн, опікувався Мюнхенський центральний збірний пункт (далі – МЦЗП). Його картотека, яка має назву “Картотека власності мистецьких об’єктів” (1945–1952), зберігається нині у Федеральному архіві Німеччини у м. Кобленці у фонді В-323: Treuhandverwaltung für Kulturgut (Опікунське управління культурних цінностей) і складається з реституційної та систематичної картотек. Реституційна картотека повністю сканована і доступна на веб-сторінці Історичного музею Німеччини (Deutsches Historisches Museum): www.dhm.de/datenbank/ccp¹.

* Висловлюю глибоку подяку українській дослідниці Тетяні Себті за корисні поради при написанні статті та уточнення походження українських речей, генеральній директорці Національного художнього музею України Юлії Литвинець за інформацію про білоруські ікони і можливість публікації їхніх зображень, а також співробітницю цього музею Марині Дроботюк. Щиро дякую співробітницям Національного історичного музею Республіки Білорусь Надії Савченко і Катерині Орлюк за допомогу в отриманні світлина портрета М. Ханенка і директорові музею Павлу Сапотьку за дозвіл опублікувати це зображення, співробітницям Національного мистецького музею Республіки Білорусь Олені Карпенко і Любові Сисоєвій за допомогу в одержанні зображення ікони св. Катерини.

¹ *Себта Т.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об’єктів (1945–1952): Перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // *Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Піскун.* – К., 2013. – С. 222.

Доля культурних цінностей, вивезених у Німеччину під час війни з Мінська, розглядалася у статтях В. Скалабана². Великий внесок у дослідження питання місцезнаходження білоруської спадщини в закордонних збірках зробила комісія “Вяртанне” Білоруського фонду культури. Під редакцією голови комісії А. Мальдзіса було підготовлено та опубліковано низку збірників³. В одному з них частково оприлюднено реституційні картки, дотичні до мінських зібрань, з Картотеки власності мистецьких об’єктів МЦЗП⁴. Дослідниця Тетяна Себта на основі даних систематичної Картотеки власності мистецьких об’єктів МЦЗП накреслила перспективи пошуку вивезених українських цінностей, які помилково потрапили у збірки інших закладів на території колишнього СРСР⁵. Автор цієї статті повністю переглянув розділ “СРСР” систематичної Картотеки власності мистецьких об’єктів МЦЗП та описав мінські збірки, які в ній зафіксовані, а також напрямки реституції музейних цінностей, які походили з Мінська, і сучасне їхнє місцезнаходження⁶.

Копія розділу “СРСР” названої картотеки зберігається в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т. Себта виділила у розділі “СРСР” (5152 картки) систематичної Картотеки власності мистецьких об’єктів підрозділ “Мінськ”⁷, який налічує 317 карток⁸. Безпосередня робота автора з копією картотеки у 2017 р. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського дала змогу збільшити кількість білоруських карток більш ніж на 240 одиниць з підрозділу “СРСР: власник невідомий” та скласти таблицю на 560 позицій⁹.

Відомо, що частину цінностей з музеїв Києва і Мінська німці вивезли у 1944 р. в замок м. Гьохштедта у Баварії¹⁰. Після зайняття Гьохштедта

² Скалабан В. В. Так ратаваліся каштоўнасці // Голас Радзімы. – 2004. – 20 травня; його ж. Адыеся беларускіх каштоўнасцяў // Мастацтва Беларусі. – 2004. – № 7–8. – С. 21–22; № 10. – С. 51–52.

³ Музей XXI стагоддзя: актуальныя праблемы дзейнасці: Навук.-практ. канфер., прысвечаная 65-годдзю з дня заснавання Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь (Мінск, 9–11 лістапада 2004 года). – Мінск, 2008. – С. 88–102; Вяртанне: зб. артыкулаў і дакументаў. – Мінск, 1994. – Т. 2. – 270 с.; Мінск, 1996. – Т. 3. – 256 с.; Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты): Матэр. міжнар. навук. канфер. (Мінск, 19–20 чэрвеня 1997 г.). – Мінск, 1997. – 344 с. [Вяртанне. – Т. 4]; Нясвіжскія зборы Радзівілаў: іх фарміраванне, гістарычны лёс, цяперашняе месцазнаходжанне і шляхі выкарыстання / Рэдкал. А. Мальдзіс (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2002. – 368 с. [Вяртанне. – Т. 7].

⁴ Бернхард Х’яры. Вываз беларускіх каштоўнасцей у Германію // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей... – С. 193–201.

⁵ Себта Т. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 221–236.

⁶ Синоло А. Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об’єктів (1945–1952) Мюнхенського центрального збірного пункту // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 539–618.

⁷ Розділ “СРСР” див.: ВАгch/В-323/727–729; підрозділ “Мінськ” див.: ВАгch/В-323/728.

⁸ Себта Т. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 225.

⁹ Синоло А. Музейні збірки Мінська... – С. 547–593.

¹⁰ Там само. – С. 541–542; Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 819–820.

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

американськими військами у квітні 1945 р. знайдені цінності майже до кінця року залишалися у замку. Протягом 4 листопада – 20 грудня 1945 р. вони були перевезені у Мюнхенський центральний збірний пункт¹¹, створений секцією “Пам’ятки, образотворче мистецтво та архіви” (Monuments, Fine Arts and Archives), яка діяла при Верховному командуванні союзницьких експедиційних збройних сил. Всі ящики і окремі пакунки були пронумеровані ще у Гьохштедті. Після того, як їх перевезли в МЦЗП, їхній вміст був переглянутий і описаний. При цьому ящики отримали у Мюнхені нову нумерацію. На предмети, які містилися всередині, було складено спеціальні картки, де давалася характеристика предмета, зазначалися наявні шифри та походження.

Після війни виявлене американцями в різних сховищах музейне, архівне і бібліотечне майно з території СРСР було передано ними представникам Радянської військової адміністрації Німеччини і перевезено у радянську зону. Реститовані американцями культурні цінності концентрувалися в основному у Берліні на складі колишнього Німецько-російського транспортного товариства “Дерутра” (Deutsch-russische Transportgesellschaft – Derutra). Там їх приймала спеціальна комісія з чиновників РРФСР, УРСР та БРСР, експертами ж працювали співробітники російських музеїв¹². У листопаді 1947 р. російські культурні цінності у кількості 2391 ящик прийняв Д. Б. Марчук, уповноважений Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР. Тоді ж 18 закритих і один відкритий вагон з фонтаном “Нептун” направили у Радянський Союз. З них 4 закритих і один відкритий вагон у м. Пушкін, 4 вагони в Новгород, 8 вагонів у Київ та 2 вагони у Мінськ¹³. Найбільший транспорт з культурними цінностями відправили з Берліна до Москви 7 листопада 1947 р. Він налічував 11 вагонів¹⁴, в якому містилися вже згадані 2391 місце.

Варто одразу зазначити, що з різних причин – відсутність інвентарних номерів чи їхнє неправильне прочитання, або умисна передача кращих предметів в центральні музеї – майно досить часто потрапляло не до місць свого походження, зафіксованих на початок Другої світової війни. Вже при отриманні вантажу союзними республіками виявлялися такі помилки. Фахівці, які приймали предмети на місці, фіксували, крім своїх, ящики та предмети з інших музеїв. В описі 1947 р., складеному в Мінську, згадуються книжки, етнографічні речі, які належали закладам України¹⁵. Так само і в Києві опинилися 42 ящики з експонатами з БРСР¹⁶. Подібна картина була і серед майна, яке опинилося в музеях РРФСР. Деякі з виявлених предметів потім повернули туди, де вони раніше перебували, але більшість і до сьогоднішнього дня залишаються там, куди були помилково відправлені.

¹¹ Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать... – С. 820.

¹² Себта Т. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 227–228.

¹³ Скалабан В. В. Адысея беларускіх каштоўнасцяў... – № 7–8. – С. 21; Синило А. Музейні збірки Мінська... – С. 543.

¹⁴ Себта Т. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 228.

¹⁵ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 790. – Воп. 1. – Спр. 69. – Арк. 1–229 (“Акт і вопіс музейных екпанатаў, вернутых у БССР з Германіі”).

¹⁶ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. – К., 2016. – С. 944–949.

Дана стаття робить перший крок у висвітленні помилок післявоєнної реституції і наразі має на меті розглянути походження і долю деяких ікон та портретів з міжвоєнних музейних зібрань України і Білорусі, які в результаті реституції з американської зони окупації Німеччини потрапили у Мінськ або Київ, але не на свої місця.

ІКОНИ

З Новгородського історико-архітектурного і художнього музею-заповідника (нині Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник) у грудні 1964 р. до Державного мистецького музею БРСР (нині Національний мистецький музей Республіки Білорусь) надійшли 44 предмети: ікони, дві дерев'яні скульптури (консолі з напівфігурами), закладна дошка Кутейнського монастиря біля м. Орші, як такі, що належали до війни Державному мистецькому музею (далі – ДММ) БРСР¹⁷. Незважаючи на певну лаконічність записів акта, в якому позначені лише інвентарні номери і назва твору, можна простежити на їхній підставі історію походження предметів. Більша частина, справді, була у довоєнних музейних зібраннях Мінська, однак певні номери відповідають нумерації, присвоєній в МЦЗП українським іконам. Більше того, збігаються сюжети і довоєнні шифри. Тому можна зробити попередній висновок – разом з беззаперечно білоруськими предметами після війни до Новгорода потрапили й українські, а потім були передані в БРСР.

Це підтверджує лист від 23 лютого 1949 р. з Новгородського обласного краєзнавчого музею в Державний республіканський історичний музей (далі – ДРІМ) у Києві: «На Ваше отношение от 7.1.49 г. № 13 Новгородский областной краеведческий музей сообщает, что в числе полученных нами экспонатов из Германии находятся 53 иконы, принадлежащие, по[-]видимому, Вашему и Белорусскому гос[ударственному] музею. На одной из икон сохранилась этикетка с надписью «Киев, Исторический отдел» и на двух «Минск, Белорусский Государственный музей». Сколько принадлежит икон Вашему музею[,] определить не можем. Кроме икон[,] других экспонатов не имеется. Директор Константинова»¹⁸. Директорка музею Тамара Матвійвна Константинова дала не зовсім точну інформацію про начебто відсутність інших експонатів з Києва або Мінська, окрім ікон. Сьогодні відомо, що до Новгорода після війни потрапили не тільки ікони, але й інші предмети з українських і білоруських музеїв. У Новгородському державному об'єднаному музеї-заповіднику перебуває нині портрет Домініка Героніма Радзивілла (1786–1813) з Несвіжського замку. Портрет перед війною передали в Державну картинну галерею БРСР¹⁹. Так само в Новгороді опинилися фрески з Михайлівського собору в Києві²⁰.

¹⁷ Акт поступления № 129 от 24.12.1964 г. в Государственный художественный музей БССР экспонатов из Новгородского музея-заповедника, принадлежавших до Великой Отечественной войны ГХМ БССР (Архів сектора обліку НММ РБ).

¹⁸ *Севта Т.* Мюнхенська систематична Картотека... – С. 229.

¹⁹ *Карпова В. Ю., Синило А. Н.* Портрет Доминика V Иеронима Радзивилла. Атрибуция и история бытования // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: Матер. XX науч. конфер. (Москва, 25–27 ноября 2015 года). – М., 2016. – С. 62–69.

²⁰ *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 63–82.

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

На цей лист заступник директора ДРІМ (нині Національний музей історії України – далі НМІУ) І. В. Бондар наклав резолюцію: “На мою думку, потрібно поїхати й забрати експонати в наш музей. Це очевидно ікони XVII–XVIII ст., що були в колекції Істор[ичного] Музею та Муз[ею] ук-р[аїнського] мистецтва. 2.III.49 р. Бондар”²¹. Проте запланована поїздка до Новгород, ймовірно, так і не відбулася, оскільки серед ікон, переданих у БРСР, зустрічаються українські.

У 1979 р. з фондів Новгородського державного об’єднаного музею-заповідника (далі – НДОМЗ) в Київський музей українського образотворчого мистецтва (нині Національний художній музей України, далі – НХМУ) повернули дві ікони – “Святий Юрій” (XVII ст.) і “Спостережники землі Ханаанської” (XVIII ст.)²², які офіційно були внесені в списки втрат музею в роки війни. Ікони потрапили в Новгород з Німеччини у 1947 р. Тоді ж, у 1979 р., з Новгорода в Київський музей українського образотворчого мистецтва передали ще дві ікони – “Богородиця” і “Введення в храм Пресвятої Богородиці”²³. Останні, як відомо тепер, походять з білоруських довоєнних зібрань.

У колекції Псковського державного об’єднаного історико-архітектурного і художнього музею-заповідника є шість українських ікон з Деісусного ряду, які походять з с. Понебель Рівненського р-ну Рівненської обл. Про ці ікони писали дослідниці Н. М. Ткачова і В. Д. Луц, міркуючи, що ікони потрапили до Пскова ще під час Першої світової війни, зазначаючи при цьому: “Шість икон в собрании Псковского музея: Апостол Павел, № 1385; Апостол Петр, № 1383; Апостол Филипп, № 1382; Апостол Фома, № 1380; Богоматерь, № 1384 и Иоанн Предтеча, № 1381; пять икон апостолов (Андрей, Марк, Матфей, Иаков, Варфоломей), ныне хранящиеся в Острожском музее, и икона «Спас Вседержитель», находящаяся в с. Понебель в ц. Параскевы Пятницы, составляют единый комплекс, живопись которого характерна для волынской школы иконописи XVII в.”²⁴. Хоча, насправді, українські ікони потрапили до Псковського музею після Другої світової війни з Новгорода, куди були відправлені у листопаді 1947 р. з Берліна чотири вагони з культурними цінностями (див. прим. 13).

Картотека власності мистецьких об’єктів МЦЗП містить картки цих музейних речей. Зокрема ікона “Апостол Павло” (у картотечі просто “Апостол”) – мюнх. № 14314, гьохшт. № 370, ст. муз. № і.3950; “Апостол Пилип” (у картотечі просто “Апостол”) – мюнх. № 15425/1, гьохшт. № 1459/1,

²¹ *Севта Т.* Мюнхенська систематична Картотека... – С. 236.

²² НХМУ. Архів фондової документації. – Спр. 7/516. – Арк. 10–11 (акт прийому № 6 від 11.07.1979 г.); *Кот С. І.* Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 19. – С. 257.

²³ НХМУ. Архів фондової документації. – Спр. 7/516. – Арк. 26–28 (акт прийому № 17 від 29.08.1979 г.).

²⁴ *Ткачева Н. М., Луц В. Д.* Група пам’яток древнеукраїнської живописи в зібранні Псковського музею // Археология и история Пскова и Псковской земли: Краткие тезисы докладов к предстоящей научно-практической конференции. – Псков, 1988 (<https://arheologi.livejournal.com/17885.html>).

ст. муз. № 4130, і.5786; “Апостол Фома” – мюнх. № 15425/2, гьохшт. № 1459/2, ст. муз. № і.5785; “Апостол Петро” – мюнх. № 15403, гьохшт. № 1437, ст. муз. № і.3951; “Богоматір” – мюнх. № 15404, гьохшт. № 1438, ст. муз. № і.5783; “Іоан Хреститель” – мюнх. № 15405, гьохшт. № 1439, ст. муз. № і.5784²⁵. Те, що у картотеці йдеться про ікони апостолів з музею у Пскові, підтверджують дві світлини, зроблені в Мюнхені. На них зображені ті самі ікони – апостола Павла і апостола Фоми²⁶.

А про те, що це українські ікони, які перед Німецько-радянською війною перебували у збірці Державного музею українського мистецтва (нині НХМУ), свідчать їхні старі інвентарні номери – і.3950 (апостол Павло), і.3951 (апостол Петро), і.5783 (Богоматір), і.5784 (Іоан Хреститель), і.5785 (Апостол Фома), і.5786 (Апостол Пилип). Всі шість ікон походили з Деісусного ряду одного й того ж іконостасу. Перші дві ікони апостолів Павла (і.3950) і Петра (і.3951) – дерево, кінець XVII ст., 134×47 – були записані 1919 р. в інвентарну книгу Міського музею старожитностей та мистецтв (у 1904–1919 рр. Київський художньо-промисловий і науковий музей, у 1919–1924 рр. Перший державний музей, у 1924–1935 рр. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка, з 1935 р. Державний музей українського мистецтва та Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка – нині НХМУ і НМІУ) як такі, що надійшли з приватного музею барона Федора фон Штейнгеля²⁷ на Рівненщині. Інші чотири ікони з того ж Деісусного ряду – дерево, XVII ст., 133×47 – були внесені в інвентарну книгу 1923 р. вже з указівкою місця походження – с. Понебель Рівненського повіту Волинської губернії²⁸.

Якщо скласти число переданих з Новгороду ікон до Мінська, Києва та Пскова, отримаємо 51, хоча у листі директорки новгородського музею Т. М. Константинової зазначено 53 ікони. Отже, 41 ікону було передано у Мінськ (не рахуючи двох скульптур і закладної дошки), серед них одна російська ікона великомучениці Анастасії, яка згодом походить з церкви Михаїла і Гавриїла архангелів у Пскові (див. додаток № 1, п/№ 32), 4 ікони були передані у Київ та 6 ікон – у Псков. Долю інших двох ікон, які можуть бути і білоруськими, і українськими, ще треба вивчати. Їх так само могли передати в інші музеї.

Що ж стосується сучасних білоруських зібрань, то сьогодні можна достеменно говорити про сім ікон, які зберігалися до війни в музеях України. Деякі відомості про них можна так само знайти у Картотеці власності мистецьких об'єктів МЦЗП, де, крім реституційних карток, є й світлини низки ікон. Нижче наводимо інформацію про ікони з українських музеїв в Національному мистецькому музеї Республіки Білорусь (далі – НММ РБ), які передали з Новгороду у 1964 р.

²⁵ Див. № 14314, 15403, 15404, 15405, 15425/1, 15425/2 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

²⁶ Див. № 14314, 15425/2 (Там само).

²⁷ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1А. – Спр. 1–206. – Од. зб. 20. – С. 263 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 2496–7045 за 1914–1924 рр.).

²⁸ Там само. – С. 507.

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

З УКРАЇНИ

1. Зішестя Святого Духа. XVI ст.

Дерево, темпера, різьблення. 125,2×99×2,3(4,3). НММ РБ, КП-10108. В акті передачі 1964 р. з Новгороду вказані інвентарні номери – 14310, 4142²⁹. Перший номер це номер Картотеки власності мистецьких об'єктів МЦЗП, другий – музею у Києві.

Ікона надійшла у 1914 р. в Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. государя імператора Миколи Олександровича (у 1899–1904 рр. Миський музей старожитностей та мистецтв, нині НХМУ та НМІУ) від відомого дослідника української старовини, співробітника названого музею, який з 1914 р. перебував у лавах Російської імператорської армії, Данила Щербаківського, і 1920 р. була внесена в інвентарну книгу історичного відділу³⁰.

В часописі “Україна” за 1914 р. про ікону “Зішестя Святого Духа” написано: “До історичного відділу, окрім цілої низки поодиноких річей (порохівниці, кахлі, вишивки, і т.и.), прибула ціла серія (більш 20-ти) надзвичайно цікавих ікон з Східної Галичини. Ікони сі закупив консерватор відділу Д. Щербаківський, що тепер на війні, під час походу. Звертають на себе увагу ікони XVI-го віку, яких є кілька; особливо великих розмірів ікона «Сошествіє Св. Духа»³¹. І. Ходак пише: “Отже, переконливо можна стверджувати, що серед ікон, надісланих до музею Д. Щербаківським восени 1914 року, були «Зішестя Святого Духа» (і-4142) XVI ст. та «Богоматір з немовлям» (і-11034) 1667 року, нинішнє місцезнаходження яких нам не відоме. Якщо конкретне походження образу «Богоматір з немовлям» в інвентарному описі не зазначене, то храмовий – зважаючи на зафіксовані в інвентарній книзі розміри – образ «Зішестя Святого Духа» походить із Немирова, точніше, зі Святодухівської церкви в Немирові, як і ікони «Воскресіння» (і-4144) та «Старозавітна Трійця» (і-4136), що також надійшли 1914 року»³². До вищенаведеної інформації додамо, що ікона “Зішестя Святого Духа” походить з греко-католицької церкви Зіслання Святого Духа у селищі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. За щасливим збігом обставин ікону “Зішестя Святого Духа” сфотографував німецький фотограф Герберт Ліст у Музеї українського мистецтва (нині НХМУ) у 1943 р. під час його перебування у Києві³³. Це свідчить про те, що на початок війни ікона перебувала у збірці Державного музею українського мистецтва (нині НХМУ).

2. Свята Катерина. Середина XVIII ст.

Дерево, темпера. 95,5×59,5×4. НММРБ, КП-10137. В акті передачі 1964 р. з Новгороду до Мінська записана як “Трина Великомучениця”. Номери 7587, 12396 належать музею у Новгороді.

²⁹ Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г. ...

³⁰ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1А. – Спр. 1–206. – Од. зб. 20. – С. 314–315 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 2496–7045 за 1914–1924 рр.).

³¹ Наукова хроніка: Київський миський музей // Україна. – К., 1914. – Кн. 4. – С. 114.

³² Ходак І. О. Ікона “Покрова Богородиці” з колекції Національного художнього музею України: проблема походження // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Ч. 4 (36). – С. 49–50.

³³ <https://pro.magnumphotos.com/C.aspx?VP3=SearchResult&VBID=2K1HZO4ZTN9ULG&SMLS=1&RW=1183&RH=565>

Ікона “Св. Катерина” (мал. 1) опублікована Надією Федорівною Висоцькою, яка віднесла ікону до білоруської школи зі знаком питання, помилково зазначивши, що ікона з довоєнної колекції Державної картинної галереї БРСР, і підтвердила це, вказавши старий інвентарний номер 12328³⁴. В МЦЗП ікона отримала № 15406, а у Гьохштедті – № 1440. У Мюнхені ікона так само була сфотографована³⁵.

Номер київського музею – колишнього Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (до 1919 р. Київський художньо-промисловий і науковий музей, нині НХМУ та НМІУ) – і. 12328. Ікона надійшла у Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (далі – ВУІМ) від Д. Щербаківського і 17 листопада 1926 р. була записана в інвентарну книгу історичного відділу, 4 лютого 1938 р. передана у Лавру³⁶, ймовірно, в Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (нині НМІУ), який 1935 р. виділився з ВУІМ і з 1936 р. розміщувався на території Києво-Печерської лаври³⁷.

3. Богоматір Одигітрія з палеосними святими. XVI ст.

Дерево, темпера, різьблення. 85×68,5. НММ РБ, КП-10130. В акті передачі 1964 р. з Новгорода записана як “Богоматір з хрестом”, потім виправлено олівцем на “Богоматір з дитям”. Наявні номери 2160, 14318. В МЦЗП іконі був присвоєний № 14318, а у Гьохштедті – № 374. Номер Київського художньо-промислового і наукового музею (далі – КХПНМ) – 2160³⁸. У Мюнхені ікона була сфотографована³⁹.

Завдяки старому інвентарному № 2160 можна точно визначити місце походження цієї ікони. Вона була виявлена співробітником музею НТШ Олексою Майданюком у 1913 р. в селі Підгірки Калуського повіту (нині р-н у м. Калуші) і привезена разом з іншими іконами до Києва. Як впливає з листування М. Струтинського і Д. Щербаківського, “...ще 11/24 серпня М. Струтинський [...] оповідав Д. Щербаківському вже про дві набуті ікони святого воїна та образ Богоматері: «Для Вас прибирав п. Майданюк цікаві речі: два св. Юри і Матір Божа незадовго поїдуть до Київа. Спеціально інтересна Матір Божа. Артистичне викінчене і поважний вік (найпізніше друга половина 16 в.). Юр також характеристичний (найdaleше перша половина 17 в.). Матір Божу ми відкрили в похилій, нічим незамітній підгірській церковці. Давнійше був тут (Яворівка пов. Калуш [нині – село Калуського району Івано-Франківської області. – І. Х.]⁴⁰) монастир. Монастир – як

³⁴ Жывапіс Барока Беларусі: Альбом / Укл. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск, 2003. – С. 236–237. – Іл. 118.

³⁵ Див. № 15406 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

³⁶ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1. – Спр. 1–84. – Од. зб. 36. – Арк. 300 (Інвентарна книга історичного відділу ВУІМ ім. Т. Г. Шевченка за 1924–1926 рр. № 7046–12695).

³⁷ Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать... – С. 805–806.

³⁸ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1А. – Спр. 1–208. – Од. зб. 3. – С. 464–465 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 1–2495 за 1898–1914 рр.).

³⁹ Див. № 14318 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

⁴⁰ Не зрозуміло, чому автор листа М. Струтинський визначає місце знайдення ікони як с. Яворівка, коли реченням вище він чітко написав, що знайдено ікону Божої Матері

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

каже устна традиція – згорів, а образ вратовано»⁴¹. 2 жовтня 1913 р. згадані твори Д. Щербаківський вніс до інвентарної книги історичного відділу КХПНМ, “попередньо датувавши їх: одного «Св. Юрія-зміборця» – XVI ст., а другого (зі сценами «Усікновення глави Іоана Предтечі» та «Жертоприношення Авраама») – кінцем XVII ст., рідкісний намісний образ «Богородиці з похвалою» – здогадно XVII ст., а два невеличкі празникові образи «Благовіщення» та «Преображення» – зламом XVII–XVIII ст. (інв. № 2158–2162)⁴². Таким чином, рідкісний образ “Богородиці з похвалою” з розмірами за інвентарною книгою НХМУ 86×70⁴³ та інв. № 2160 є саме тим, що зараз перебуває у збірці НММ РБ. Відсутність в інвентарній книзі історичного відділу НХМУ запису про передачу ікони в інший музей свідчить про те, що вона на початок Німецько-радянської війни перебувала у Державному музеї українського мистецтва (до 1935 р. ВУІМ, нині НХМУ)⁴⁴.

4. Вознесіння. XVI ст.

Дерево, темпера, різьблення. 43×37. НММ РБ, КП-10150. Інвентарний номер в акті передачі з Новгорода – 15632. Це номер МЦЗП. З реституційної картки можна дізнатися і про інші номери. Гьохштедтський номер – 1648, старий музейний номер – і.4154, там же під питанням поставлено “Kiew”⁴⁵.

Ікона була придбана Д. Щербаківським в місцевості біля м. Калуша. Разом з іншими іконами (всього 35) дослідник вніс її в інвентарну книгу 1920 р.: “«Вознесіння» (і-4154; 38×43,5×1,5 см; дерево, темпера)”⁴⁶. У списку ікон з місцевості біля Калуша зустрічаються інші святочні образи зі схожими розмірами. Деякі з них зберігаються сьогодні в НХМУ. Ймовірно, всі ікони перебували колись в одному святочному ряді іконостаса і були створені одночасно. Відсутність в інвентарній книзі історичного відділу НХМУ запису про передачу ікони в інший музей свідчить про те, що вона на початок Німецько-радянської війни перебувала у Державному музеї українського мистецтва (до 1935 р. ВУІМ, нині НХМУ)⁴⁷.

у “підгірській церковці”, а це колишне с. Підгірки Калуського пов. (нині міський р-н м. Калуша), відоме з 1408 р., неподалік якого у 1482 р. було засновано монастир Отців Василян, про що пише далі автор листа.

⁴¹ Цит. за: *Ходак І. О.* Ікона “Св. Юрій-Зміборець” XVI ст. з колекції НМІУ: історія придбання // Науковий вісник Національного музею історії України: Зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 201.

⁴² Там само. – С. 203.

⁴³ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1А. – Спр. 1–208. – Од. зб. 3. – С. 465 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 1–2495 за 1898–1914 рр.).

⁴⁴ Там само. – С. 464–465.

⁴⁵ Див. № 15632 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

⁴⁶ *Ходак І. О.* Ікона “Покрова Богородиці” з колекції... – С. 45; НХМУ. Архів фондової документації – Оп. 1А. – Спр. 1–206. – Од. зб. 20. – С. 324 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 2496–7045 за 1914–1924 рр.).

⁴⁷ Там само.

5. *Св. Микола. XVIII ст.*

Дерево, темпера⁴⁸. 31,7×27,8×3,5. НММ РБ, КП-10147. В акті передачі з Новгороду записаний під інвентарними номерами – 15790, 2046. Перший належить МЦЗП, а другий – старий музейний номер і.2046⁴⁹. У реституційній картці № 1769 – це ґюхштедтський номер, походження визначене як “Kiew”⁵⁰. Ікона була привезена директором КХПНМ М. Біляшівським з однієї з його численних експедицій (екскурсій) і походить з с. Сулимівки Переяславського пов. Полтавської губ. (нині Бориспільський р-н Київської обл.) з місцевої Свято-Покровської церкви (1622–1629)⁵¹. Внесена в інвентарну книгу історичного відділу КХПНМ 15 серпня 1913 р. за № 2046. 4 лютого 1938 р. передана у Лавру⁵², ймовірно, в Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (нині НМІУ), який 1935 р. виділився з ВУІМ, наступника КХПНМ, і з 1936 р. розміщувався на території Києво-Печерської лаври⁵³.

6. *Богоматір з немовлям. 1666 р.*

Дерево, темпера. 97,5×70×2,2. НММ РБ, КП-10119. В акті передачі 1964 р. з Новгороду записана під інвентарними номерами – 1933, 14316. Номер МЦЗП – 14316. В реституційній картці зазначені також номер ґюхштедта – 372, і музейні номери – 1933, 11034⁵⁴.

На самій іконі, крім образу Богоматері з дітям, нижче по краях написані маленькі постаті, одягнені у традиційні строї, ймовірно, донатори. Праворуч жінка, ліворуч дві чоловічі фігури. Опис ікони збігається з описом зображення Богоматері з дітям у часописі “Україна” за 1914 р.: “...ікона Богоматері з Дитиною 1667 р., у низу котрої поміщена з одного боку жіноча постать в убранню того часу – портрет донаторійки, з другого – дві чоловічих, теж в національних убраннях”⁵⁵. Без сумніву, йдеться про одну і ту саму ікону. При цьому в часописі “Україна” було допущено помилку в даті, яка на іконі позначена старослов’янськими літерами; їх помилково прочитали як 1667, насправді 1666 рік. Ікона походить з Галичини і надійшла 1914 р. до КХПНМ в дар від Д. Щербаківського. У музеї вона отримала інвентарний номер і.11034⁵⁶. А. Терещенко, співробітник ВУІМ (колишній

⁴⁸ В інвентарній книзі КХПНМ (кол. Київський музей старожитностей і мистецтв) технікою цієї ікони вказано олію (НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1А. – Спр. 1–208. – Од. зб. 3. – С. 433 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 1–2495 за 1898–1914 рр.)).

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Див. № 15790 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

⁵¹ *Литвинець Ю. О.* Ікони з Покровської церкви с. Сулимівка на Київщині // Вісник Львівського університету. – 2002. – Вип. 2. – С. 148–160.

⁵² НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1А. – Спр. 1–208. – Од. зб. 3. – С. 433 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 1–2495 за 1898–1914 рр.).

⁵³ *Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С.* Документи свідчать... – С. 805–806.

⁵⁴ Див. № 14316 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

⁵⁵ Наукова хроніка: Київський міський музей. – С. 114.

⁵⁶ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1. – Спр. 1–84. – Од. зб. 36. – Арк. 168 зв. (Інвентарна книга історичного відділу ВУІМ ім. Т. Г. Шевченка за 1924–1926 рр. № 7046–12695).

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

КХПНМ) вніс цю ікону в інвентарну книгу у 1925 р. (і-11034; 90×70 см; дерево, темпера)⁵⁷ і ретельно переписав напис внизу ікони та дату старослов'янськими літерами, які означали рік 1666: “Року *axzs*⁵⁸ сей образ справила раба Божія Уляна за своє душевное спасеніє і за представшихся дітей своїх Марії, Іоана і Стефана”⁵⁹. Ікона експонувалася на виставці ВУІМ “Український портрет XVII–XX ст.” у 1925 р.: “1. Образ Божої Матері з портретами Марії, Івана й Стефана, дітей Уляни. Дерево. Темпера. 97×70 см. Галичина. 1666 р.”⁶⁰. Відсутність в інвентарній книзі НХМУ запису про передачу ікони в інший музей свідчить про те, що вона на початок Німецько-радянської війни перебувала у Державному музеї українського мистецтва (до 1935 р. ВУІМ, нині НХМУ)⁶¹.

Світлина цієї ікони розміщена у книзі Є. Левіта⁶² (мал. 2). Знімок розміщений у вступній статті про білоруські ікони, які зникли під час війни. На світлині три ікони і дві консолі з напівфігурами. Цікаво, що консолі і дві ікони, справді, походять зі збірки Білоруського державного музею (далі – БДМ) у Мінську. Це ікони пророка Іллі з м. Кричева, апостола з с. Бастеновичі Чериковського повіту, які надійшли у БДМ зі збірки колишнього Мстиславського церковно-археологічного музею⁶³, та консолі, які походять з с. Прудок Чауського повіту і уособлюють християнські чесноти. Останні зберігалися у Могильовському церковно-археологічному музеї і виставлялися у Мінську ще 1918 р.⁶⁴. Що стосується ікони Богородиці з немовлям з Києва, вона могла бути сфотографована у Новгороді перед відправленням чи, точніше, у Мінську після отримання. Побічна думка підтверджується поверненням в ДММ БРСР ікон пророка Іллі, апостола і двох консолей (скульптури) якраз з Новгороду разом з іконою Богородиці з немовлям.

7. Усікновення голови Іоана Предтечі. XVIII ст.

Дерево, темпера. 89×86,5×2 (4,5). НММ РБ, КП-10127 (мал. 3). В акті передачі 1964 р. зазначені лише інвентарні номери Новгородського історико-архітектурного і художнього музею-заповідника – 7595, 12404⁶⁵. Проте завдяки публікації у книзі “Іканапіс Беларусі XV–XVIII ст.” можна уявити, що

⁵⁷ Ходак І. О. Ікона “Покрова Богородиці” з колекції... – С. 46.

⁵⁸ Старослов'янські літери, що означають 1666 рік, з технічних причин відтворюємо тут умовно.

⁵⁹ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1. – Спр. 1–84. – Од. зб. 36. – Арк. 168 зв. (Інвентарна книга історичного відділу ВУІМ ім. Т. Г. Шевченка за 1924–1926 рр. № 7046–12695).

⁶⁰ Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. – К., 1925. – С. 43.

⁶¹ НХМУ. Архів фондової документації. – Оп. 1. – Спр. 1–84. – Од. зб. 36. – Арк. 168 зв. (Інвентарна книга історичного відділу ВУІМ ім. Т. Г. Шевченка за 1924–1926 рр. № 7046–12695).

⁶² Левит Е. И. Осталось только на фотографиях. – М., 1978. – С. 167.

⁶³ Сініла А. М. Абразы з Беларускага дзяржаўнага музея ў сучасных зборах. Даваенная гісторыя і паходжанне // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. – 2018. – Вып. 25. – С. 322–327.

⁶⁴ Павадыр па Менскай краёвай выстаўцы. Старасвеччына, мастацтва. Выстаўка 10 Арміі / Апрацаваў унт-аф. др. Іппэль. – Менск, 1918. – С. 31.

⁶⁵ Акт поступления № 129 от 24.12.1964 г. ...

це за ікона⁶⁶. По світліні ікони у книзі було знайдено світліну й реституційну картку цієї самої ікони у Картотеці власності мистецьких об'єктів МЦЗП. Номер ікони в МЦЗП – 15409/2, у Гьохштедті – 1443/2, музею – з. ін. 22557⁶⁷.

У науковій картці НММ РБ до цієї ікони перед номером 22557 стоять цифри “3. 14”, переписані з її звороту. Насамперед, “3. 14” – не цифри, а літери і розшифровуються як “з[агальний] ін[вентар]”. Під № 22557 ікона була записана в загальну інвентарну книгу експонатів Лаврського музею культів та побуту (з 1939 р. Центральний антирелігійний музей УРСР, нині правонаступник – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник)⁶⁸, утвореного 1922 р. на території Києво-Печерської лаври (далі – КПЛ)⁶⁹. У 1942 р. з території КПЛ всі заклади культури були евакуйовані, у тому числі музеї, разом з їхніми збірками. До НХМУ, який під час окупації називався Музей українського мистецтва, з Лаври таким чином у 1942–1943 рр. потрапили “99 картин і портретів, 551 картина та ікона, 567 ікон (в деяких документах «та картин»), невідома кількість ікон з Великої лаврської дзвіниці, 635 предметів церковного одягу, 96 предметів народного мистецтва, дерев'яна скульптура XVIII ст. і гіпсова скульптура XX ст.”⁷⁰ У жовтні 1943 р. частина збірок Музею українського мистецтва (НХМУ) разом із збірками інших київських музеїв була вивезена через Краків у Гьохштедт, а після війни опинилася в МЦЗП⁷¹. Так у МЦЗП опинилася ікона з шифром “з. ін. 22557”, де отримала № 15409/2.

Всього під № 15409 у Картотеці власності мистецьких об'єктів МЦЗП записані чотири експонати, власник який визначений як “СССР”. Це були: ікона “Св. Юрій” (мюнхенський № 15409/1, гьохштедтський № 1443/1, музейний шифр і.2159), ікона “Усікновення голови св. Іоана” (мюнхенський № 15409/2, гьохштедтський № 1443/2, музейний № 22557), картина “Св. Августин” (мюнхенський № 15409/3, гьохштедтський № 1443/3, музейний № 3498), портрет молодої жінки (мюнхенський № 15409/4, гьохштедтський № 1443/4, музейний № 4, 3169). Ікони “Св. Юрій”, “Усікновення голови св. Іоана”, без сумніву, походили з київських зібрань. Ікону св. Юрія вніс Д. Щербаківський в інвентарну книгу історичного відділу КХПНМ під № 2159⁷². Всі твори, як бачимо, знаходилися в одному ящику і мають послідовну нумерацію, тому, найімовірніше, у Гьохштедт були вивезені з Києва, а саме з Музею українського мистецтва (нині НХМУ).

⁶⁶ Іканапіс Беларусі XV–XVIII стагоддзяў: Альбом / Уклад. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск, 1994. – Л. 106.

⁶⁷ Див. № 15409/2 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

⁶⁸ На жаль, з числа загальних інвентарних книг колишнього Лаврського музею культів та побуту в НКПКЗ на сьогодні потрібна книга з цим номером не збереглася. Див. книги загального інвентаря: НКПКЗ. – Фонди. – НДФ-А-135 (1–13411), НДФ-А-137 (13412–17588), НДФ-А-133 (32621–40447), НДФ-А-136 (40448–50907).

⁶⁹ Києво-Печерська лавра у часи... – С. 160–163.

⁷⁰ *Себта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Києво-Печерська лавра у часи... – С. 84.

⁷¹ *Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С.* Документи свідчать... – С. 816–820.

⁷² *Ходак І. О.* Ікона “Св. Юрій-Змієборець”... – С. 203.

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

З БІЛОРУСІ

Як було сказано вище, в музеях Києва після Другої світової війни серед повернутих українських цінностей опинилися і білоруські. В реституційному транспорті, який прибув з Берліна до Києва у грудні 1947 р., було виявлено 42 ящики з білоруськими збірками – 22 з археологічними матеріалами, 2 з керамікою, 2 з етнографічними матеріалами, 2 зі зброєю і обладунками, 3 зі скульптурою, 1 з документами, 2 з книгами, 2 з друкарськими кліше та 6 з різними матеріалами⁷³. Цінності планували передати за місцем призначення – БРСР. Однак чи відбулася ця передача, невідомо.

У НХМУ в Києві зберігаються білоруські ікони, передані у 1979 р. з Новгороду (див. прим. 23).

1. *Покрова Пресвятої Богородиці. 1750.*

Якуб Кот з сином Матвієм. Дерево, олія. 114×87. И-506. КВ-970. НХМУ (мал. 4). Передана Новгородським державним об'єднаним музеєм-заповідником⁷⁴. На звороті номери: 14569/3 – синім олівцем, 5643/62 – простим олівцем, НГМ/12403.7594 – ліворуч внизу⁷⁵. Крім цього, на звороті фрагменти двох паперових наклеюк і штамп з номером 3-8[...] (далі нерозбірливо).

Номер 14569/3 належить до МЦЗП. У картці так само зазначено номери Гьохштедта – 625/3, Державної картинної галереї БРСР – Ж⁷⁶-1115, невідомого походження – 13-П⁷⁷. Ікона з довоєнної збірки Білоруського державного музею, № 5643/62, штамп 3-8[...]. Подібні штампи з цифрами є і на інших іконах з церковного відділу БДМ. У 1939 р. ікона була передана в Державну картинну галерею БРСР, отримала № Ж-1115. Про ікону “Покрова” писали у часописі “Наш край”⁷⁸. Там же наведено напис на іконі: “Гэты абраз Пакрова малявалі мужыкі вёскі Шалаеўкі Якуб Кот з сынам Варфаламеєм году 1750” (з біл.: “Цю ікону Покрови писали чоловіки села Шалайовки Якуб Кот із сином Варфоломієм року 1750”). На самій іконі напис зроблений латинськими літерами, а ім'я сина читається як Матвій. Можливо, напис був поновлений кириличними літерами, або його просто переклали в публікації.

2. *Введення в храм Пресвятої Богородиці. XVIII ст.*

Дерево, олія. 130×91. И-507, КВ-969. НХМУ⁷⁹ (мал. 5). У 2009–2018 рр. ікону реставрувала Юлія Мачковська⁸⁰. Номери на звороті Н-148 – чорною фарбою, 14569/2 простим олівцем. Другий номер належить до МЦЗП⁸¹. Твір

⁷³ Києво-Печерська лавра у часи... – С. 944–949.

⁷⁴ НХМУ. Архів фондової документації. – Спр. 7/516. – Арк. 26–28 (Акт прийому № 17 від 29.08.1979 г.).

⁷⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2/408. – Од. зб. 3. – С. 52–53 (Інвентарна книга іконопису № 3 за 1971–1977 рр.).

⁷⁶ Літеру Ж експерти МЦЗП прочитали помилково як М.

⁷⁷ Див. № 14569/3 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

⁷⁸ Наш край. – 1927. – № 10 (25). – С. 50.

⁷⁹ НХМУ. Архів фондової документації. – Спр. 7/516. – Арк. 26–28 (Акт прийому № 17 від 29.08.1979 г.).

⁸⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2/408. – Од. зб. 3. – С. 53–54 (Інвентарна книга іконопису № 3 за 1971–1977 рр.).

⁸¹ Див. № 14569/2 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

не був точно ідентифікований американськими експертами. Під загальним № 14569 описані чотири ікони, які після війни опинилися у Новгороді. Дві були повернуті у Мінськ 1964 р. – № 14569/1, № 14569/4⁸², а дві – № 14569/2, № 14569/3 – були передані у Київ⁸³. Всі чотири ікони походили з довоєнних збірок мінських музеїв.

Ікона “Введення в храм Пресвятої Богородиці” була у Введенській церкві Вітебська. Походження ікони встановив Юрій Олександрович Піскун, провідний науковий співробітник НММ РБ. Ця атрибуція підтверджується публікаціями мистецтвознавця Миколи Щекотихіна 1920-х років, який датував цей твір серединою XVIII ст. і відніс його до Вітебської школи. Ікона “Введення в храм Пресвятої Богородиці” демонструвалася на 1-й Всебілоруській мистецькій виставці у 1925 р. в Мінську серед експонатів відділу стародавнього мистецтва. М. Щекотихін писав: “Адзін з найлепшых віцебскіх помнікаў на сярэбраным фоне з пышным залатым орнамэнтам. Асабліва цікава высокая-мастацкая фарбавая структура карціны, якая вытрымана выключна ў розных адценьнях двух асноўных колераў: чырвонага і зялёнага, якія, пераходзячы адзін ў адзін у розных градацыях, утвараюць эфэктную гармонію ў спалучэньнях фарб”⁸⁴ (з біл.: “Одна з найкращих вітебських пам’яток на срібному тлі з пишним золотим орнаментом. Особливо цікава високомистецька колірна структура картини, яка витримана виключно в різних відтінках двох основних кольорів: червоного і зеленого, які, переходячи один у другий у різних градаціях, утворюють ефектну гармонію сполучення кольорів”). Детальний опис ікони наведений дослідником у публікації 1928 р.⁸⁵

ПІД ПИТАННЯМ

Дві інші ікони з зібрання НММ РБ, про які йтиметься нижче, не мають ніяких конкретних даних щодо походження і потребують додаткових пошуків для його визначення.

1. Трійця старозавітна. XVII ст.

Дерево, темпера. 82×70. НММ РБ, КП-10121. В акті передачі 1964 р. зазначені лише номери музею у Новгороді – 7596, 12405. Пошуки у Картотеці власності мистецьких об’єктів МЦЗП допомогли встановити інші номери, зокрема мюнхенський – 14317, гьохштедтський – 373 та музейні – 357 і 141 на паперовій наклейці⁸⁶.

Враховуючи, що у мюнхенській картотеці під номерами: 14310 (“Зішестя Святого Духа”, див. вище), 14311 (4 дошки), 14312 (“Смерть Марії”), 14313

⁸² Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г. ...

⁸³ НХМУ. Архів фондової документації. – Спр. 7/516. – Арк. 26–28 (Акт прийому № 17 від 29.08.1979 г.).

⁸⁴ 1-я Ўсебеларуская мастацкая выстаўка: Каталёг аддзелу старажытнага мастацтва / Уклад. М. Шчакаціхін. – Менск, 1926. – № 31. – С. 20.

⁸⁵ Шчакаціхін М. М. Матар’ялы да гісторыі беларускага малярства XVIII стагоддзя. Збор Віцебскага аддзялення Беларускага дзяржаўнага музея // Віцебшчына / Пад кіраўніцтвам і рэд. М. І. Каспяровіча. – Віцебск, 1928. – Т. 2. – С. 154–156.

⁸⁶ Див. № 14317 (<https://www.dhm.de/datenbank/ccp>).

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

(хрест і якір), 14314 (апостол Павло), 14315 (Сцени з життя Христа), 14316 (Богоматір з немовлям, див. вище), 14318 (Богоматір Одигітрія, див. вище), 14319 (“Зішестя Святого Духа”), 14320 (етнографічні речі), перелічуються експонати із зібрань Києва та один з Полтави (№ 14319), можна гіпотетично й ікону “Трійця” віднести до українських колекцій.

2. Одигітрія. XIV–XVI ст.(?)

Італо-критська школа. Дерево, темпера. 104×70. НММ РБ, КП-10144. В акті передачі 1964 р. записана як “Богоматерь всех скорбящих”⁸⁷ під № 14314. Якщо це номер МЦЗП, то тут явна помилка, бо під ним зовсім інший образ – апостола Павла (гьохштедтський № 370, музейний № і.3950⁸⁸), переданий до Пскова (див. прим. 24). Можливо, на звороті ікони залишилися які-небудь інші позначки, що допоможуть у майбутньому висвітлити, в яких зібраннях Мінська або Києва вона перебувала до війни.

ПОРТРЕТИ

Ян Симеон Олелькович. 1753 р.

Сьогодні у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі – НКПІКЗ) зберігається портрет князя Яна Симеона Олельковича з гербом Острозьких 1753 р. (полотно, олія; 130×142; інв. номер КПЛ-Ж-1893) – рис. 6. У реституційній картотеці МЦЗП він записаний як “Ангел з гербом і портретом князя”, XVIII ст., полотно, олія, 250×250, мюнхенський № 15421, гьохштедтський 1455/3⁸⁹. Старі шифри не зазначені.

Портрет случького князя Яна Симеона Олелька у науковий обіг вперше ввів Юзеф Смолінський у 1904 р. Його публікація була присвячена меморіальним речам князів Олельковичів у Слуцьку. У нотатках надруковано й світліну згаданого портрета. Про це повідомила у 1996 р. Марія Каламайська-Саїд⁹⁰. На основі інвентаризації Ю. Смолінського вона повторно опублікувала дані про портрет і пам’ятки князів Олельковичів зі Слуцька⁹¹. Портрет Яна Симеона знаходився у Тройчанському монастирі Слуцька. Наприкінці 1920-х років разом з іншими творами був переданий зі Слуцька в зібрання БДМ, інв. № 7186/10[...] (далі неразбірливо), при переінвентаризації 1934 р. № 8487⁹². Під час Другої світової війни портрет вивезений з Мінська до Німеччини.

Українська дослідниця Ірина Шульц, яка за допомогою білоруських колег з НММ РБ атрибутувала портрет кн. Олелька з НКПІКЗ, пише у своїй

⁸⁷ Акт поступления № 129 от 24.12.1964 г. ...

⁸⁸ В інвентарній книзі КХПНМ під інв. № 3950 записано у 1919 р. ікону “Апостол Павло” (дерево, кінець XVII ст., 134×47), яка надійшла з музею барона Ф. фон Штейнгеля (НХМУ. – Оп. 1А. – Спр. 1–206. – Од. зб. 20. – С. 263 (Інвентарна книга історичного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв, № 2496–7045 за 1914–1924 рр.).

⁸⁹ Див. № 15421 (https://www.dhm.de/datenbank/ccp/dhm_ccp).

⁹⁰ *Kalamajska-Saeed M. Portrety i zabytki książąt Olelkowiczów w Słucku. Inwentaryzacja Józefa Smolińskiego z 1904 r. – Warszawa, 1996. – S. 7–11.*

⁹¹ Там само. – S. 11.

⁹² Інвентарна книга БДМ (БДМ) № 3 (копія). – С. 79 (приватний архів Н. Ф. Висоцької).

статті, що замовником картини був архімандрит Слуцький Михаїл Козачинський, що засвідчує напис. Так само зазначено, що картина надійшла у 1948 р. внаслідок повернення з Німеччини. Розміри портрета 132×140⁹³. Ймовірно, до реституційної картки МЦЗП були помилково записані розміри 250×250. За усною інформацією, на звороті портрета є і довоєнні інвентарні номери БДМ.

Михайло Степанович Ханенко, XIX ст.

Переглядаючи акти передач у 1948 р. музейних предметів у Мінськ з м. Пушкін, нашу увагу привернула згадка про портрет “Гетьмана у червоній шапці з булавою” (№ 50 в акті), написаний олією на полотні невідомим майстром і датований XVIII ст., поруч був зазначений № 15408/5, який є на портреті⁹⁴. Це номер МЦЗП. Під загальним № 15408 в МЦЗП було записано чотири портрети, два з яких були сфотографовані. За знімками вдалося визначити, що на портретах зображено українських гетьманів – під № 15408/1, музейний № 7069, це Петро Сагайдачний, а під № 15408/2, музейні номери 7073, И-240 – це Юрій Хмельницький. Два інші портрети без позначень, хто на них зображений. З невідданих портретів це № 15408/3⁹⁵ (як на портреті у Мінську), музейний № 7870, а другий № 15408/4, музейний № 7071, і дати 1662–1664 рр.⁹⁶. Можна впевнено стверджувати, що на портреті з датами 1662–1664 рр. так само зображено українського гетьмана, а саме Павла Тетерю. Скоріш за все, всі чотири твори зберігалися разом. Підтвердженням цієї гіпотези є майже однакові розміри і “сусідський” характер інвентарних номерів, переписаних з портретів у реституційні картки. Згаданий в акті передачі з м. Пушкін портрет гетьмана був виявлений у збірці Національного історичного музею Республіки Білорусь (далі – НІМ РБ), куди надійшов у 2001 р. з НММ РБ⁹⁷. На звороті портрета є шифри різних білоруських музеїв, а також цифри 7070 білою фарбою та 7870 чорнилом.

На полотні зображено молодого чоловіка з булавою у правій руці (мал. 7). Тло портрета – коричнева стіна з вікном, частково прикрашеним шестикутними ґратами. З іншого боку порт'єра, на якій намальовано герб – на синьому тлі три цегляні вежі, під щитом лицарський шолом зі шляхетською короною і три страусині пера. Герб на портреті належить відомому українському козацькому роду Ханенків. Пошуки в іконографії представників цієї

⁹³ Шульц І. В. Реставрація та атрибуція картини “Ангел з гербом і портретом” із колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: Матер. IV міжнар. наук.-практ. конфер. (Київ, 6–7 червня 2019 р.). – К., 2019. – С. 277–282.

⁹⁴ Акт 24/286 на передачу музейних предметів на постійне зберігання, г. Пушкін, 2.04.1948 г. (Высоцкая Н. Ценности, переданные из Музея истории Великой отечественной войны в Минске в 1950 г. Польской Народной Республике // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей... – С. 119).

⁹⁵ Попередньо номер був написаний помилково як 15408/5; пізніше остання цифра 5 була виправлена на 3.

⁹⁶ Див. № 15408 (https://www.dhm.de/datenbank/ccp/dhm_ccp).

⁹⁷ Акт № 1 от 27.06.2001 г. на передачу произведений Национальному музею истории и культуры Беларуси (Архив сектора учета НХМ РБ).

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

сім'ї дали змогу назвати ім'я портретованого – Михайло Степанович Ханенко, гетьман Правобережної України у 1669–1674 рр. Подальші пошуки дали змогу висвітлити історію створення портрета.

Світлина схожого, але не ідентичного портрета гетьмана Михайла Ханенка з колекції Василя Тарновського розміщена у книзі “Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах”⁹⁸. У вступі, написаному В. Бецом, зазначено: “...Остальные портреты коллекции Тарновского, вошедшие в настоящий выпуск, срисованы с миниатюрных изображений гетманов, помещенных в известной летописи Величка, находящейся в Императорской Публичной Библиотеке. Они сделаны с этих изображений по заказу В. В. Тарновского в настоящую величину масляными красками известным художником Васью, бывшим преподавателем рисования в Университете Св. Владимира”⁹⁹.

1929 р. у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка на виставці “Українське малярство XVII–XX ст.”, організованій Ф. Ернстом, демонструвався інший майстерно написаний портрет гетьмана Михайла Ханенка (копія, полотно, олія, 98×77)¹⁰⁰. Нині він у збірці НХМУ (інв. № Ж-575, ст. інв. №№ 6765, Ж-121). Цей портрет багатьма деталями відрізняється від портрета М. С. Ханенка, що зберігається наразі в НІМ РБ, та портрета з колекції В. Тарновського, – хоча всі три портрети схожі композиційно.

Варто зауважити, що портрет М. Ханенка з НІМ РБ дуже схожий на портрет М. Ханенка авторства Гаврила Андрійовича Васька (1820–1866?) з колекції В. Тарновського. Відрізняються вони, насамперед, формою та кутом нахилу булави, яку тримає М. Ханенко. Більше того, на портреті з НІМ РБ в руках М. Ханенка зображено булаву, яка зберігалася в колекції В. Тарновського¹⁰¹. Це ще одне свідчення того, що портрет М. Ханенка з НІМ РБ є копією або авторською реплікою портрета М. Ханенка з колекції В. Тарновського.

У ході дослідження нами було зроблено запити в НМІУ, НКПІКЗ та Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського щодо можливої наявності цього портрета в їхніх довоєнних зібраннях. З усіх музеїв відповідь надійшла негативна.

Вже коли стаття була зверстана, на фейсбук-сторінці мистецтвознавиці Наталії Крутенко з'явилася фотографія однієї з експозицій КХПНМ (нині НХМУ) початку 1900-х рр., де серед портретів козацької старшини був і наш портрет гетьмана Михайла Ханенка. Отже, його атрибуція така: Невідомий художник. Портрет Михайла Ханенка (1620–1680). Копія. XIX ст. Полотно, олія. 83×58. НІМ РБ, КП-44248. Походить з довоєнної збірки НХМУ.

⁹⁸ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / Сост. В. Б. Антонович, В. А. Бец по коллекции В. В. Тарновского. – К., 1885. – Вып. 1. – С. 95.

⁹⁹ Там само. – С. VI.

¹⁰⁰ Ернст Ф. Українське малярство XVII–XX ст.: Провідник по виставці. – К., 1929. – С. 5, 27.

¹⁰¹ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. – К., 1898. – С. 57. – № 286. – Табл. 10.

ДОДАТОК

**Твори образотворчого мистецтва, передані
в Державний мистецький музей БРСР з Новгородського
історико-архітектурного і художнього музею-заповідника
за актом № 129 від 24 грудня 1964 р.¹⁰²**

Скорочення до додатку:

БДМ – Білоруський державний музей

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

ГХМ БССР – Государственный художественный музей Белорусской Советской Социалистической Республики

ДБЖ – Давній білоруський живопис

ДКГ – Державна картинна галерея

ДММ – Державний мистецький музей

ДМУМ – Державний музей українського мистецтва

зел. – зелений

МАХУ – Московське академічне художнє училище пам'яті 1905 року

МІМ – Мінський історичний музей

НІМ РБ – Національний історичний музей Республіки Білорусь

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

НМІУ – Національний музей історії України

НММ РБ – Національний мистецький музей Республіки Білорусь

НХМУ – Національний художній музей України

РФ – Російська Федерація

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦАРМ – Центральний антирелігійний музей

ЦІМ – Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка

черв. – червоний

п/№	Назва, датування, матеріал, техніка, розміри, сучасне місце зберігання, сигнатури	№№ новгородські, мюнхенські, гьохштедські	№№ старі музейні та інші	Місце походження на 1941 р.
1	Зішестя Святого Духа. XVI ст. Дерево, темпера, різьблення. 125,2×99. НММ РБ, КП-10108, ДБЖ 57	н.: б/№; м.: 14310; г.: 366	і. 4142; 164	ДМУМ (нині НХМУ)
2	Одигітрія. Кін. XV – поч. XVI ст. Дерево, темпера. 114,5×83,5. НММ РБ, КП-10109, ДБЖ 107	н.: б/№; м.: 14574/2 ¹⁰³ ; г.: 630/2	3-8[...] [5]812; черв. № 17	МІМ (нині НІМ РБ)

¹⁰² Архів сектора обліку НММ РБ.

¹⁰³ В акті 1964 р. помилково записані мюнхенські номери 14569/3, 14544, а в обліковій картці – 14574/3, 14563/3 (Відділ стародавнього білоруського мистецтва НММ РБ. – Картотека інвентарного каталогу колекції ДБЖ).

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

3	Латигавський майстер ¹⁰⁴ . Коронування Богородиці. 1746 р. Дерево, темпера. 117×90,5. НММ РБ, КП-10110, ДБЖ 116	н.: б/№; м.: 14573/2; г.: 629/2	533 [Вітебськ]; 8479 [БДМ]; черв. № 12	МІМ (нині НІМ РБ)
4	Св. пророк Ілля. 1668 р. Дерево, темпера. 123×87. НММ РБ, КП-10111, ДБЖ 101	н.: б/№; м.: 14573/1; г.: 629/1	3-894; 5973/52; черв. № 9	МІМ (нині НІМ РБ)
5	Спас Вседержитель ¹⁰⁵ . XVIII ст. Дерево, темпе- ра, різьблення. 161,5×93. НММ РБ, КП-11792, ДБЖ 159	н.: б/№; м.: 15407; г.: 1441	3-834; черв. № 30	МІМ (нині НІМ РБ)
6	Апостол Фома. Кін. XVIII ст. Дерево, темпе- ра. 114×84,5. НММ РБ, КП-10113, ДБЖ 227	н.: б/№; м.: 15401; г.: 1435	7786/56 на пап. наклейці; 718636 зел. фар- бою; черв. № 119	МІМ ? (нині НІМ РБ)
7	Покрова. XVIII ст. Де- рево, темпера. 123,2×86. НММ РБ, КП-10114, ДБЖ 74	н.: б/№; м.: 14574/1 ¹⁰⁶ ; г.: 630/1	1747 [Могильов]; Ж 1114; черв. № 8	ДКГ БРСР (нині НММ РБ)
8	Богородиця з хрестом. ? ст. Дерево, темпера. 3 1984 р. МАХУ ¹⁰⁷	н.: б/№; м.: ?; г.: ?	3-96	МІМ? (нині НІМ РБ)
9	Собор архангела Михаї- ла. 1743 р. Дерево, темпера. 102×64. НММ РБ, КП-10116, НВФ 1342	н.: б/№; м.: 14535/2; г.: 591/2	1354 [Могильов]; черв. № 24	МІМ (нині НІМ РБ)

¹⁰⁴ Латигавський майстер – с. Латигава Сенненського р-ну Вітебської обл.

¹⁰⁵ В реституційній картотеці МЦЗП ця ікона згодом була атрибутована як “Мадонна (?)” з розмірами 160×92 (див. № 15407 (<http://www.dhm.de/datenbank/ccp>)). В ДММ БРСР (нині НММ РБ) іконі “Спас”, начебто переданій з Новгороду, присвоїли № КП-10112: латигавський майстер, Спас Вседержитель, 1740-ві рр., дерево, темпера, 108×58, ДБЖ 326 (Картотека інвентарного каталогу колекції ДБЖ). Суттєва різниця в розмірах говорить про те, що твори при взятті на облік переплутали. Найімовірніше, з Новгороду надійшла ікона “Спас Вседержитель”, яка має нині № КП-11792, ДБЖ 159, розміри 161,5×93. Вона була прийнята на зберігання пізніше, у 1969 р., завідувачем відділу білоруського мистецтва ДММ БРСР П. М. Герасимовичем (Архів сектора обліку НММ РБ. – Акт № 15 від 29.01.1969 р.).

¹⁰⁶ В акті 1964 р. помилково записано мюнхенський № 14514/1. На звороті ікони, крім паперової наклейки ДКГ БРСР з інв. № Ж 1114, є напис білою фарбою “Кие... Истор. Музей” (Картотека інвентарного каталогу колекції ДБЖ). Ця ікона експонувалася на виставці 1925 р. у Мінську (Каталог аддзелу старажытнага мастацтва 1-й Усебеларускай мастацкай выстаўкі 1925 г. у Мінску. – Мінск, 1925. – С. 17. – № 17).

¹⁰⁷ Ікона передана з ДММ БРСР в МАХУ у 1984 р. (Архів сектора обліку НММ РБ. – Акт передачі из ГХМ БССР в МАХУ № 14 от 30.03.1984 г.).

10	Мати Божа Одигітрія (Сніжна). XVIII ст. Дерево (сосна), полотно, левкас, темпера. 100×70,2. НММ РБ, КП-10117, ДБЖ 164	н.: б/№; м.: 14593/1; г.: 649/1	3-92; 3144/20; 1142	МІМ (нині НІМ РБ)
11	Богородиця з дитям. XVII ст. Дерево, темпера. 93×68. З 1984 р. МАХУ ¹⁰⁸	н.: б/№; м.: 14593/3 ¹⁰⁹ ; г.: 649/3	черв. № 131	МІМ? (нині НІМ РБ)
12	Богоматір з немовлям. 1666 р. Дерево, темпера. 97,5×70. НММ РБ, КП-10119, ДБЖ 63	н.: б/№; м.: 14316; г.: 372	1933; і. 11034	ДМУМ (нині НХМУ)
13	Латигавський майстер. Покрова. 1740-ві рр. Дерево, темпера. 95×69. НММ РБ, КП-10120, ДБЖ 68	н.: б/№; м.: 14569/4; г.: 625/4	489; 503 [Вітебськ]; черв. № 10	МІМ (нині НІМ РБ)
14	Трійця старозавітна. XVII ст. Дерево, темпера. 82×70. НММ РБ, КП-10121, ДБЖ 62	н.: 7596; 12405; м.: 14317; г.: 373	141 на папер. на- клейці; 357	Невідомо
15	Св. Миколай. XVIII ст. Дерево, полотно, темпера. 93×65. НММ РБ, КП-10122, ДБЖ 100	н.: б/№; м.: 14563/8; г.: 619/8	3-93 (3149)	МІМ (нині НІМ РБ)
16	Борис і Гліб. XIX ст. Дерево, темпера. 63,7×53. НММ РБ, КП-10123, НВФ 1339	н.: б/№; м.: 14536/1; г.: 592/1	+87 [487]; черв. № 144	МІМ (нині НІМ РБ)
17	Богородиця з Деісусного ряду. XIX ст. Дерево, темпера. 47×37,5. НММ РБ, КП-10124	н.: б/№; м.: 15132/3; г.: 1169/3	3-9 (754); черв. № 77[?]	МІМ (нині НІМ РБ)
18	Спас Вседержитель. XVIII ст.(?) Дерево, темпера. 117,5×79. НММ РБ, КП-10125, ДБЖ 109	н.: б/№; м.: 14542/1; г.: 598/1	3-90; 3132; Н-108; черв. № 15	МІМ (нині НІМ РБ)
19	Спас Вседержитель. 1725 р.(?) Дерево, темпера. 122×76. НММ РБ, КП-10126, ДБЖ 111	н.: б/№; м.: 14535/1; г.: 591/1	3-640 [3-646]; 5623; черв. № 23	МІМ (нині НІМ РБ)
20	Усікновення голови Іоанна Предтечі. XVIII ст. Дерево, темпера. 89×86,5. НММ РБ, КП-10127, ДБЖ 156	н.: 7595; 12404; м.: 15409/2; г.: 1443/2	з. ін. 22557	ЦАРМ УРСР (нині НКПКЗ)

¹⁰⁸ Так само.¹⁰⁹ В акті 1964 р. помилково записано мюнхенський № 14593/8.

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

21	Зосима Соловецький. Кін. XVIII – поч. XIX ст. Дерево, темпера. 120×65. НММ РБ, КП-10128, ДБЖ 66	н.: б/№; м.: 14535/1; г.: 591/3	3-896 [3-895] 5973/54; черв. № 51	МІМ (нині НІМ РБ)
22	Коронування Богородиці. Сер. XVIII ст. Дерево, темпера. 109,5×67. НММ РБ, КП-10129, ДБЖ 103	н.: 7585; 12394; м.: 14563/4; г.: 619/4	3-653, 5612; черв. № 6	МІМ (нині НІМ РБ)
23	Богоматір Одигітрія з палеосними святими. XVI ст. Дерево, темпера, різьблення. 85×68,5. НММ РБ, КП-10130, ДБЖ 38	н.: б/№; м.: 14318; г.: 374	i.2160	ДМУМ (нині НХМУ)
24	Латигавський майстер. Воскресіння – Зішестя в пекло. 1740-ві рр. Дерево, темпера. 96×67. НММ РБ, КП-10131	н.: б/№; м.: 14593/2; г.: 649/2	93/3; 509 [Вітебськ]; черв. № 32	МІМ (нині НІМ РБ)
25	Спас Вседержитель. Пер. пол. XVII ст. Дерево, темпера. 92×62. НММ РБ, КП-10132, ДБЖ 64	н.: б/№; м.: 14563/2 ¹¹⁰ ; г.: 619/2	3-85 (3134); 63/2; черв. № 50	МІМ (нині НІМ РБ)
26	Онуфрій з ангелом. XIX ст.(?) Дерево, темпера. 108,4×72,3. НММ РБ, КП-10133	н.: б/№; м.: 14542/2; г.: 598/2	Ж 1112 черв. № 22	ДКГ БРСР (нині НММ РБ)
27	Латигавський майстер. Богородиця з немовлям. 1744 р. Дерево, темпера. 109×60. НММ РБ, КП-10134, ДБЖ 70	н.: 7592; 12401; м.: 14563/5; г.: 619/5	512 [Вітебськ]; Ж 21; черв. № 28	ДКГ БРСР (нині НММ РБ)
28.	Йосип Волоцький ¹¹¹ . XIX ст. Дерево, темпера. 65×70. НММ РБ, КП-10135	н.: б/№; м.: 14569/1; г.: 625/1	3-8?8; 148-32; черв. [?] № 33	МІМ (нині НІМ РБ)
29	Св. Миколай. XIX ст. Дерево, темпера. 89×69. НММ РБ, КП-10136	н.: б/№; м.: 14563/7; г.: 619/7	3-952 [962]; черв. № 3	МІМ (нині НІМ РБ)
30	Св. Катерина. Сер. XVIII ст. Дерево, темпера. 95,5×59,5. НММ РБ, КП-10137, ДБЖ 67	н.: 7587, 12396; м.: 15406; г.: 1440	i.12328; черв. № 18; р 5873	ЦІМ (нині НМІУ)

¹¹⁰ В акті 1964 р. помилково записано мюнхенський № 15401.

¹¹¹ В реституційній картці МЦЗП зазначені № 148-32, 33 та *Київ, Ист. муз.* Наявність штампа і номера БДМ на звороті ікони дозволяє віднести її до білоруських збірок.

31	Коронування Богородиці. Дерево, темпера. 117×52. КП-10138(?) ¹¹² Сучасне місцезнаходження невідоме	н.: б/№; м.: 14536/4; г.: 592/4	3-906; черв. № 136	МІМ (нині НІМ РБ)
32	Св. Анастасія великомучениця ¹¹³ . Дерево, темпера. 51×62. З 1984 р. МАХУ ¹¹⁴	н.: б/№; м.: 23482; Ансбах ¹¹⁵ : 264	б/№	Церква Михаїла і Гавриїла архангелів? (Псков, РФ)
33	Апостол. XVIII ст. Дерево, темпера. 169×63,5. НММ РБ, КП-10140, ЦВФ 1341	н.: б/№; м.: ?, г.: ?	3-888	МІМ (нині НІМ РБ)
34	Консоль з напівфігурою. XVIII ст. Дерево, різьблення, темпера. 140×20×10. НММ РБ, КП-10141, ДБС 35	н.: б/№; м.: ?, г.: ?	3-660 (5635/5)	МІМ (нині НІМ РБ)
35	Консоль з напівфігурою. XVIII ст. Дерево, різьблення, темпера. 137×26×10. НММ РБ, КП-10142, ДБС 36	н.: б/№; м.: ?, г.: ?	3-660 (5635/3)	МІМ (нині НІМ РБ)

¹¹² У картці обліку НММ РБ під КП-10138 записана зовсім інша ікона “Недремне око” (дерево, темпера, 70×54,3, ДБЖ 162), привезена, ймовірно, 1957 р. П. М. Герасимовичем з церкви с. Острогляди Брагінського р-ну Гомельської обл. (Картотека інвентарного каталогу колекції ДБЖ).

¹¹³ У реституційній картотеці МЦЗП ця ікона була атрибутована як “Марія та святі” з розмірами 54×63 (див. № 23482 (<http://www.dhm.de/datenbank/ccp>). У Новгороді її атрибутували як св. Анастасія, цієї ж атрибуції дотримувалися і в Мінську. В російськомовному списку ікон з церков м. Пскова в архіві Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, які були вивезені ним 1944 р. у Німеччину і розміщені в замку Кольмберг біля м. Ансбаха, знаходимо ікону “Св. Анастасія, св. Миколай Чудотворець і св. Георгій”, XIX ст., розміри 80×85 з церкви Михаїла і Гавриїла архангелів (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 25; *Kuhr-Korolev C., Schmiegelt-Rietig U., Zubkova E., Eichwede W. Russische Museen im Zweiten Weltkrieg. Raub und Rettung.* – Wien; Köln; Weimar, 2019. – S. 285). Як бачимо, описи ікон збігаються, але не розміри. З другого боку, невідомо, як мірялася ікона у Пскові – з рамою, у кіоті чи без. В іншому, вже німецькомовному списку ікон з Тихвіна та Псковського державного музею, переданих групою армій “Північ” Оперативному штабу, під п/№ 188 значиться ікона “Великомучениця Анастасія зі сценами з життя (20)”, дерево, темпера, 57×78, дошка ялинова з двома планками, де на позолоченому тлі зображено дві жіночі півфігури, інв. № 519 РМ (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 14). Латинські літери “РМ” означали або “Pleskauer Museum” (Псковський музей), або “Pogankin-Museum” (Музей Поганкіна), оскільки експозиція Псковського державного музею розмішувалася в Поганкіних палатах, які дали назву музею під час окупації (1941–1944). Опис цієї ікони взагалі не збігається з описом ікони св. Анастасії, яка потрапила зі Пскова до Ансбаха, а звідти – через Новгород у Мінськ.

¹¹⁴ Ікона передана з ДММ БРСР в МАХУ у 1984 р. (Архів сектора обліку НММ РБ. – Акт передачі из ГХМ БССР в МАХУ № 14 от 30.03.1984 г.).

¹¹⁵ Біля м. Ансбаха у замку Кольмберг (Colmberg) в 1944–1945 рр. зберігалися культурні цінності, вивезені за розпорядженням командування групи армій “Північ” в різний час з Новгорода, Пскова, Тихвіна, царських палаців під Ленінградом до Риги та передані там у 1944 р. Оперативному штабу райхслайтера Розенберга, який розмістив їх у названому замку (*Себта Т. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 233*).

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

36	Шаховський Микола Павлович (1850–1923). Богородиця з немовлям, Трійцею Новозавітною, розп'яттям, окремими святими на берегах. 1879 р. Дерево, темпера. 50×41. НММ РБ, КП-10143, НВФ 1343	н.: б/№; м.: 14536/3; г.: 592/3	З-590 (5181); черв. № 146	МІМ (нині НІМ РБ)
37	Одигітрія. XIV–XVI ст.(?) Італо-критська школа. Дерево, темпера. 104×70. НММ РБ, КП-10144, ДБЖ 59	н.: б/№; м.: ?; г.: ?		Невідомо
38	Спас. Дерево, темпера. КП-10145? ¹¹⁶ Сучасне місцезнаходження невідоме	н.: б/№; м.: 15132/9; г.: 1169/9	черв. № 88 (?)	МІМ (нині НІМ РБ)
39	Мати Божа Казанська, св. Миколай, чудо Георгія про змія, св. Параскева. Кін. XIX – поч. XX ст. Дерево, темпера. 28,3×22. НММ РБ, КП-10146	н.: б/№; м.: 15132/18; г.: 1169/18	З-949; 5973/108	МІМ (нині НІМ РБ)
40	Св. Миколай. XVIII ст. Дерево, темпера. 31,7×27,8. НММ РБ, КП-10147, ДБЖ 15	н.: б/№; м.: 15790; г.: 1769	і.2046	ЦІМ (нині НІМУ)
41	Архангел Михаїл. XVIII ст. Дерево, темпера. 37,5×17,5. НММ РБ, КП-10148, ДБЖ 3	н.: б/№; м.: 15132/15; г.: 1169/15	б/№	МІМ (нині НІМ РБ)
42	Богородиця. XVIII ст. Дерево, темпера. 52×41. НММ РБ, КП-10149	н.: б/№; м.: 15132/10; г.: 1169/10	З-89 (3170)	МІМ (нині НІМ РБ)
43	Вознесіння. XVI ст. Дерево, темпера, різьблення. 43×37. НММ РБ, КП-10150, ДБЖ 4	н.: б/№; м.: 15632; г.: 1648	і.4154	ДМУМ (нині НХМУ)
44	Закладна дошка Статкевичів для вітваря церкви Кутейнського жіночого монастиря. 1635 р. Дерево, темпера. 161,5×109. НММ РБ, КП-10151, ДБЖ 96	н.: 7733, 10709; м.: ?; г.: ?	З391	МІМ (нині НІМ РБ)

¹¹⁶ У картці обліку під КП-10145 записана інша ікона “Недремне око” (дерево, темпера, 70,5×52,2, НММ РБ, ДБЖ 163), привезена, ймовірно, 1957 р. П. М. Герасимовичем з церкви с. Острогляди Брагінського р-ну Гомельської обл. (Картотека інвентарного каталогу колекції ДБЖ).

ІЛЮСТРАЦІЇ

Мал. 1. Св. Катерина.
Середина XVIII ст.
Дерево, темпера. 95,5×59,5×4
(НММ РБ, КП-10137)

Мал. 2. Ікони “Богомагір з немовлям”
1666 р., “Пророк Ілля”, “Апостол”, дві
консоли з напівфігурами, реститовані з
Німеччини у Новгород 1947 р. і передані в
Мінськ 1964 р. (Левит Е. II. Осталось толь-
ко на фотографіях. – М., 1978. – С. 167)

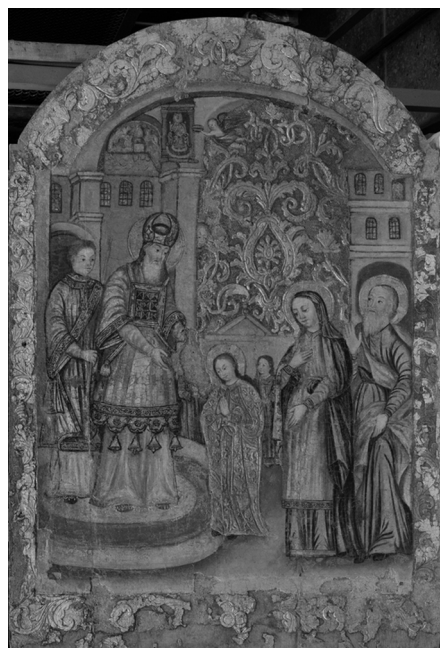

Мал. 3. Усікновення голови Іоанна Предтечі. XVIII ст.
Дерево, темпера. 89×86,5×2 (4,5). (НММ РБ, КП-10127)

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

Мал. 4. Покрова Пресвятої Богородиці. Якуб Кот з сином Матвієм. 1750 р. Дерево, олія. 114×87 (НХМУ, И-506, КВ-970)

Мал. 5. Введення в храм Пресвятої Богородиці. XVIII ст. Дерево, олія. 130×91 (НХМУ, И-507, КВ-969)

Мал. 6. Портрет князя Яна Симеона Олельковича з гербом Острозьких. Невідомий художник. 1753 р. Полотно, олія. 132×140 (НКПШЗ, КПЛ-Ж-1893)

Мал. 7. Невідомий художник. Портрет Михайла Степановича Ханенка. XIX ст. Полотно, олія. 83×58 (НІМ РБ, КП-44248)

* * *

Оприлюднені у цій статті дані допомагають встановити сучасне місце знаходження деяких українських і білоруських творів образотворчого мистецтва, які опинилися за межами своїх країн у роки Другої світової війни.

Отримані дані дають можливість вести перемовини між відповідними сторонами, що значно підвищує перспективи повернення, спільного використання та введення у науковий обіг культурних цінностей, помилково реститованих після Другої світової війни. Тим більше, що є приклади передачі таких цінностей. Ще у радянські часи з БРСР до Києва повернули шапку гетьмана Богдана Хмельницького. Після отримання незалежності Білорусь передала бібліотеку С. Петлюри, партійний архів Дніпропетровської області. У свою чергу, з України у 1995 і 1996 рр. повернули декілька білоруських ікон. Це ікона апостола з с. Бастеновичі (БДМ, № 3-889), яка належала до одного й того ж апостольського ряду, звідки походила ікона іншого апостола (БДМ, № 3-888), що повернулася з Новгорода у 1964 р.

Сподіваємося, що стаття спонукає відповідні служби Республіки Білорусь та України до діалогу з приводу міждержавного обміну реститованих з Німеччини ще 70 років тому, але не повернутих до місць свого походження творів мистецтва.

Авторизований переклад з білоруської Тетяни Себти

Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни...

Анатолій Сiniло (Богушевичі, Республіка Білорусь). **Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни мистецькі твори білоруських і українських музеїв у сучасних зібраннях**

У статті розглядається доля низки українських і білоруських ікон та історичних портретів, переміщених в результаті Другої світової війни, які в ході реституції помилково опинилися у зібраннях інших музеїв. На основі даних Картотеки власності мистецьких об'єктів (1945–1952) Мюнхенського центрального збірного пункту, зокрема інвентарних номерів, присвоєних у Мюнхені пам'яткам образотворчого мистецтва, висвітлюється належність окремих творів до довоєнних зібрань Києва або Мінська. Вперше називається безпосереднє місцезнаходження деяких ікон та портретів, які вважалися втраченими в результаті військових дій.

Ключові слова: ікона, музей, картотека, Мюнхенський центральний збірний пункт, Мінськ, Київ, Псков, культурні цінності, реституція.

Anatolii Sinilo (Bagushevichy, Republic of Belarus). **Restituted and Not Returned: Works of Art of Belarusian and Ukrainian Museums Moved during the Second World War which are Preserved in Contemporary Collections**

The article considers the fate of a number of Ukrainian and Belarusian icons which were moved during the Second World War and came into collections of other museums by mistake. On the basis of the inventory numbers of the Munich Central Collecting Point's inventory records the author determines to whom the icons belong in the pre-war collections of Kyiv or Minsk. The paper points out for the first time the specific location of some icons considered to be lost forever as a result of military actions.

Keywords: icon, museum, inventory records, Munich Central Collecting Point, Minsk, Kyiv, Pskov, cultural values, restitution.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

МІСЦЕ ОСМАНСЬКОЇ ПОРТИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ В ІСТОРИКО-АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ПРІЦАКА

Застосувавши власну періодизацію життєвих періодів праці О. Пріцака (1919–2006) в різних країнах та його становлення як ученого, автор статті диференціює творчий шлях видатного українського історика, філолога та сходознавця на чотири періоди: довоєнний (1936–1941); німецький (1941–1967); американський (1967–1991); український (1991–1998)¹. Два крайніх періоди: крайовий та репатріаційний – виявляють дещо тотожні світоглядні позиції українського вченого-патріота. Середущі періоди, як німецький та американський, можна віднести до переходового світогляду: у численних наукових працях, написаних у ці періоди, два протилежні світогляди (німецького чи американського університетського професора, з одного боку, та українського науковця-емігранта, з другого) час від часу перехрещуються. Тому при проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів автор, подаючи власні коментарі, буде керуватися методологічною вказівкою Карла Маннгейма. На думку видатного німецького вченого, соціологія історії, котра основана на історичних джерелах, дуже швидко наштовхується на свою обмеженість, оскільки виявити у джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу².

Якщо у довоєнний період наукової творчості Омелян Пріцак проблеми османської історії ще не досліджує, то у німецький період своєї навчально-викладацької і наукової кар'єри він з інтервалом у п'ять років присвячує проблемам Османської імперії дві розвідки. Перша з них під назвою “Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року” вийшла друком у 156-му томі

¹ Див. про ці періоди ширше: *Потульницький В.* Особистість академіка Омеляна Пріцака (1919–2006) в рамках наукової проблеми // *Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викладачів та студентів НаУКМА.* – К., 2009–2010. – Вип. 4/5. – С. 6–10; *його ж.* Крим в історіософії Омеляна Пріцака (порівняльний аналіз американського та пострадянського українського бачень) // *Наш Крим: Зб. статей за матеріалами Першої міжнар. наук. конф. “Крим в історії України”.* – К., 2015. – Вип. 1. – С. 108–116; *його ж.* Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення // *Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ).* – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 362–379; *Потульницький В., Потульницький Г.* Проблеми українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Пріцака // *Красзнавство.* – К., 2019. – № 2. – С. 112–123.

² *Мангейм К.* Идеология и утопия // *Мангейм К.* Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. – М., 1994. – С. 28.

записок НТШ у Мюнхені у 1948 р.³. Ця розвідка стала продовженням і осмисленням досліджень, здійснених у 1920-х – 1930-х роках відомим чеським славістом та ісламістом, професором орієнталістики Карлового університету в Празі Яном Рипкою (1886–1968)⁴. Омелян Пріцак був особисто знайомий з Яном Рипкою, оскільки з липня 1943 р. вивчав у нього в Берлінському університеті, де чеський професор найздами викладав, курс османської філології⁵. У вересні 1944 р. Омелян Пріцак був скерований своїм учителем професором Гансом Гейнріхом Шедером (1896–1957) до Рипки у Прагу з метою дослідити проблеми Тамерлана, Заратустри та здійснення архівних пошуків⁶.

У згаданій розвідці Омелян Пріцак, спираючись на дані тогочасного османського державного історіографа Наїми, доводить, що 27 червня 1648 р. посол Хмельницького до Порти полковник Филон Джаджалій уклав з великим візиром султана Ібрагіма I (1640–1648) Агмедом Гезар-пара пашою договір, який водночас передбачував козацько-кримський договір. Окрім того, цим договором було створено т. зв. Чорноморську конвенцію – українсько-турецьку морську торговельно-військову угоду. Згідно з цим документом, османський султан, беручи до уваги той факт, що Хмельницький має на Чорному морі сильний флот, запропонував останньому бути партнером в охороні морів та торгівлі⁷. Вчений зазначає, що договір з Османською Портою від 7 червня 1648 р. не був ратифікований, оскільки незабаром у Стамбулі розпочалась яничарська революція. У результаті цієї події султан Ібрагім I був скинений з престолу і страчений разом зі своїм великим візиром Агмедом Гезар-пара пашою⁸.

У тому ж 1948 р. О. Пріцак друкує у “Бюлетені Української вільної академії наук” іншу розвідку, присвячену Жванецькому перемир’ю, зміст якої

³ Див.: *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року [Відбитка з 156 тому “Записок НТШ”]. – Мюнхен, 1948 // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 1–12.

⁴ *Rypka Jan.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chemel’nyčkyj // Archiv Orientální. – Praha, 1930. – Vol. II. – S. 262–283; *idem.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – T. 105. – S. 209–231.

⁵ *Сидорчук Т.* Наукові взаємини Омеляна Пріцака з вченими Туреччини: (За матеріалами особового архіву О. Пріцака в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”) // XVI Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конфер. 11 жовтня 2012 р. – К., 2012. – С. 63.

⁶ *Потульницький В.* Обставини зацікавлення гетьманом Павлом Скоропадським проблемами Криму і кримськими татарами у 1943 році // Українська орієнталістика. – К., 2012. – Вип. 6. – С. 119.

⁷ *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – Арк. 10.

⁸ Там само. Принагідно варто зазначити, що в бібліотечному фонді О. Пріцака в НаУКМА зберігається авторський примірник книжки – тому CLVI “Записок НТШ”, виданий в Мюнхені в 1948 р., з усіма давніми виправленнями рукою О. Пріцака і його коротким німецькомовним рукописним висновком про те, як редакція спотворила цей текст. “Редактор, – пише вчений, – сам не вчитав коректуру. Через те виникли непорозуміння з транскрипцією, друкарські помилки, текстовими витягами” (Записки НТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. CLVI: Праці історико-філософської секції. – С. 171).

так само був побудований істориком за даними згаданого османського державного історіографа Наїми. У вступі до статті вчений наголошує на великому значенні османських хронік як джерел і до української історії та, характеризуючи стисло доробок відомих польських та українських орієнталістів, згадує і праці професора Яна Рипки⁹.

О. Пріцак повідомляє, що, перебуваючи в науковому відрядженні у Празі восени 1944 р., він підтримував взаємини з кількома чеськими орієнталістами, зокрема і з Яном Рипкою. Згадавши, що Рипка віднайшов сім листів стамбульського дивану до Богдана Хмельницького і три до Петра Дорошенка, О. Пріцак, подаючи принагідно і характеристику тогочасних наукових інтересів чеського вченого, інформує читача про подальший перебіг відносин між ними обома. “Проф. Рипка заявив мені декілька разів, – пише О. Пріцак, – що він вже ніколи не повернеться до історичної тематики. Вона (історична тематика) йому, орієнталістові-літературознавцеві, зовсім чужа, вимагає від нього завеликого вкладу праці і заставляє його входити в ділянку, що не зв’язана з його науково-дослідними інтересами. Тому він запропонував мені, орієнталістові-історикові, переїхати до нього в Прагу (звичайно, після розвалу Німеччини) та зайнятися обробіткою його матеріалів, з тим, що тоді він подарує мені всі свої історичні матеріали. Літом і восени 1945 р. пробував я (будучи тоді в Австрії та Швейцарії) зв’язатися з проф. Рипкою, але безуспішно”¹⁰. Далі О. Пріцак переказує зміст двох розділів з 5-го тому хроніки Наїми, що відносяться до Жванецької кампанії, зазначивши при цьому, що розділи писані на основі татарських повідомлень до Високої Порти, оскільки Кримський ханат був у васальних відносинах до Османської держави¹¹.

Окрім О. Пріцака та Я. Рипки, проблеми взаємин Богдана Хмельницького з Туреччиною розробляли й інші українські науковці. Тут насамперед слід згадати вчителя О. Пріцака академіка Івана Крип’якевича з його роботою, написаною в радянський період творчості вченого у 1947 р., “Турецька політика Богдана Хмельницького”¹². Цікавився цими проблемами і інший український науковець, історик, в’язень радянських таборів і згодом емігрант, колега та близький товариш О. Пріцака Василь Дубровський (1897–1966), який написав розлогу, побудовану на джерелах статтю “Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Яна Рипки)”, що була, на жаль, втрачена вченим в часи лихоліть та поневірянь¹³.

⁹ *Пріцак О.* Жванецьке перемир’я (1653 р.) за турецьким хроністом Наїма-ю // Бюлетень УВАН. – [Б. м.], 1948. – Ч. 8/9. – Серпень/вересень. – С. 15–16.

¹⁰ Там само. – С. 16–17.

¹¹ Там само. – С. 16.

¹² Цю статтю вперше було видано через шістьдесят років після її написання. Див.: *Крип’якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // УАЩ. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–196; *Федорук Я.* Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 рр. // Там само. – С. 101–110.

¹³ Архівний текст цієї статті, який дійшов до нашого часу в неповному чернетковому вигляді, було віднайдено у Львові у фонді НТШ Центрального державного історичного архіву, м. Львів, та опубліковано. Див.: *Федорук Я.* Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки)” // УАЩ. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 582–593; *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки) // УАЩ. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 193–252.

Інша, німецькомовна праця, надрукована в журналі “Oriens”, видання якого було спонсоровано турецьким урядом, присвячена подальшому дослідженню вченим обставин укладення та змісту українсько-османського договору 1648 р.¹⁴ Ця пізніша версія згаданої статті вченого, надрукованої 1948 р. у мюнхенських “Записках НТШ”, містить важливе доповнення: О. Прицак публікує німецький переклад договору, вводячи його до наукового обігу разом з Чорноморською конвенцією¹⁵. Слід також зазначити, що О. Прицак у передмові присвятив цю статтю тодішньому міністру закордонних справ Туреччини Мегмедові Фуату Кьопрюлю (Mehmet Fuat Köprülü), з яким був особисто знайомий. Ця присвята посприяла глибшому приверненню уваги з боку турецьких вчених до досі не відомого їм факту спільної турецько-української історії¹⁶.

Американський період наукової та викладацької діяльності вченого став чи не найбільш плідним у дослідженні тих чи інших проблем Османської імперії в контексті її зв'язків з українськими землями. Насамперед тут слід згадати низку документів, що зберігаються в окремій папці в особистому архіві вченого в НаУКМА і присвячені обговоренню докторської дисертації першого захищеного доктора Українського наукового інституту Гарвардського університету (далі – УНІГУ) Ореста Субтельного¹⁷. Окрім оголошень, рукопису О. Прицака з його вступним словом, газетного проспекту, присвяченого відкриттю 30 квітня 1973 р. трьох кафедр українських студій в Гарвардському університеті, у цій справі містяться відгуки офіційних опонентів на дисертацію О. Субтельного – професорів Олександра Оглоблина, Едварда Кіннана та Юзефа Геровського, а також відповіді О. Субтельного своїм опонентам¹⁸.

Наступною працею американської доби життя вченого став його англomовний виступ на тему, присвячену розробці ним витоків і змісту турецької ідеї історії. Цю доповідь науковець виголосив на святкуванні 50-ї річниці від заснування Турецької республіки, яке проводив у Нью-Йорку центр турецьких студій Колумбійського університету 17 жовтня 1974 р.¹⁹. У цій праці, провівши відмінність ідеї історії як об'єкта розуміння думуючої людини (в

¹⁴ *Pritsak Omeljan*. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – No. 2. – S. 266–298. Див.: НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 231. – 34 арк.

¹⁵ НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 24–27.

¹⁶ Там само. – Арк. 9–10.

¹⁷ *Pritsak Omeljan*. The Papers concerning of Orest Subtelny Dissertation: “The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742”. – Cambridge, Mass., 1973. – 316 p. // НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 400. – 14 арк.

¹⁸ Там само. Про турецьку політику гетьмана Пилипа Орлика та його сина – французького дипломата й військового діяча Григора в освітленні О. Прицака та О. Субтельного див.: *Потульницький Г.* Політична діяльність мазепинської еміграції в американо-канадській та французькій історіографії: концепції та контекст // *Славістична збірка*. – К., 2017. – Вип. III. – С. 196–204.

¹⁹ *Pritsak Omeljan*. The Turkish Idea of History // НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 451. – 15 арк.

сенсі Локка) від теорії історії як системного філософського пізнання історії європейськими вченими з часів античної Греції, Омелян Пріцак виводить свою власну дефініцію турецької ідеї історії²⁰. Він розповідає про відмінність теогонічного (міфічного) розуміння у народів Месопотамії від циклічного, нетеократичного і гуманістичного розуміння концепції часу у турків, причини і умови утримання правлячої еліти давніх турків при владі, досліджує причини катастроф (кінець циклу і припинення династії) і умови, які уможливають настання нового циклу, вирізняє знання як досвід, як результат попередніх досліджень і як умову для порятунку. Все це, у його розумінні, входить до поняття “турецька ідея історії”. Проілюструвавши свої твердження прикладами з історії Османської імперії, вчений доходить висновку, що базова турецька ідея історії – це гуманістичний людиноцентристський (не теогонічний), а відтак секулярний підхід до історії²¹.

У 1976 р. Омелян Пріцак, як директор УНІГУ і професор його кафедри історії ім. Михайла Грушевського, приготував для студентів Гарвардського університету курс лекцій зі спеціальності “історія”. У цьому курсі дві розробки, написані вченим, стосувалися історії Османської імперії, зокрема дослідження процесу проникнення турків до Східної Європи²². Перша з цих розробок була викладом хронології подій, який починався 1071 р. (битва під Манзікертом, у якій сельджуки перемогли візантійського імператора у Малій Азії) і завершувався Карловицьким миром 1699 р., коли османи були змушені відмовитися від ідеї влади над світом і були позбавлені економічної могутності²³. Окрім дат, пов’язаних з завоюванням турецькими султанами Адріанополя (1362), Сербії (1389), Константинополя (1453), Каїра (1547), перемогами османів під Варною (1444), Лепанто (1499) та під Могачем (1526), Омелян Пріцак вважає за необхідне подати у своєму перелікові дати, пов’язані з українською історією, зокрема згадує про Бучацький мир і турецьку політику гетьмана Дорошенка (1672), коли Поділля стало по 1699 р. турецькою провінцією, встановлення Запорозької Січі (1550), походи козаків на чайках до Криму, Анатолії і на Константинополь²⁴.

Друга розробка – це машинопис англomовної лекції вченого на тему “Туреччина у Східній Європі”. Ця лекція є розширеним викладом дат, зібраних вченим у згаданій хронологічній розробці. У лекції він намагається, будуючи свій лінійний синтезуючий виклад історичних подій турецької історії, давати історіософську оцінку тому чи іншому фактові²⁵. Так, зокрема,

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк. 15.

²² Про це див. також: *Потульницький В.* Становлення Османської імперії та її експансія в Європу XIV–XV століть // *Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів /* Гол. ред. Л. Зашкільняк. – Львів, 2001. – С. 82–83.

²³ *Pritsak Omeljan.* Turkey in Eastern Europe. History 1541. Lesson 12 // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1139. – Арк. 84–86.

²⁴ Там само.

²⁵ *Pritsak Omeljan.* The Turkey in Eastern Europe // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1141. – Арк. 37–53.

він доходить висновку, що османам знадобився відрізок часу у 175 років, аби пройти шлях від васалів перської гілки монголів – Ільханідів до суверенів над чингізидською династією у Криму. Саме такий відрізок часу знадобився для розвитку і здобуття османами своєї позиції у сфері степу²⁶.

У проникненні турків до Східної Європи історик виділяє декілька обставин, що стали їм на заваді. Це, по-перше, опір запорозьких козаків, Москви і так званих донських козаків. По-друге, це Відень як камінь спотикання для османів, який вони не могли взяти ані в 1527, ані в 1683 рр. Саме з Віднем османи досягли лінії, через яку вони вже ніколи не спромоглися просуватись далі. І, по-третє, навіть ставши імперією, османи так і не змогли подолати традиції існування своєї держави як принципату воїнів і пограничної смуги між християнством та ісламом. Вони продовжували вести священну війну проти невірних, утверджуючи меч ісламу у нових землях. Як американські піонери і місіонери, вони вірили у власну місію привнесення цивілізації і правдивої віри до людей, що перебувають у варварстві і “невірності”, і, як і вони, пожинали плоди аналогічних заохочень (винагород) та відплат (покарань), які очікують пограничного воїна і колоніста²⁷.

Омелян Пріцак також приходиться до історіософського висновку, що, починаючи з 1150 р., для Османської імперії став можливим лише єдиний шлях – занепад. Він міг би і не відбутися, якби османи не вступили у пізні середньовіччя, з одного боку, єдиною державою в Європі, яка посідала новий механізм ведення воєн (постійна армія, корпус яничарів, добре тренувана бюрократія, котру вони отримали з Іраку та Візантії), але, з іншого, – яка залишалася середньовічною потугою із середньовічним менталітетом та економікою. “Якби не було гуманізму, реформації, секуляризації культури, – зазначає вчений, – османи могли би перемогти”²⁸.

Останньою працею вченого з дослідження проблем історії Туреччини американського періоду його наукової та викладацької діяльності стала рукописна україномовна праця, в якій науковець продовжує досліджувати історію українсько-турецьких взаємин²⁹. Ця стаття, написана приблизно між 1980 та 1983 рр., була присвячена візитові у Гарвард до Омеляна Пріцака, який відбувся протягом цього періоду, пані доктора Емель Есін, провідного спеціаліста історії мистецтва тюркських народів Середньої Азії доісламської доби. Пані Есін була донькою Агмеда Ферід Теки, генерального консула Туреччини у Києві в часи Української держави гетьмана Павла Скоропадського³⁰. Окрім поданої вченим у статті біографії Агмеда Ферід Теки, розповіді про його дипломатичну кар’єру та його родину, ця праця важлива також тим, що Омелян Пріцак подає в контексті свого викладу кілька історіософських міркувань. До цих міркувань належить його розгорнута відповідь на декілька питань, а саме: 1. Чому для Туреччини стало таким вагомим саме

²⁶ Там само. – Арк. 48–49.

²⁷ Там само. – Арк. 50–52.

²⁸ Там само. – Арк. 53.

²⁹ *Пріцак О.* Деяко про найновіші та давніші українсько-турецькі взаємини // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 138. – 11 арк.

³⁰ Там само. – Арк. 1.

XIX ст.? 2. Чим був яничарський корпус тієї доби? 3. Як можна було діяти османським дипломатам наприкінці XIX – у першій половині XX ст. і як діяла родина Есін?³¹ (тесть і зять, оскільки чоловік пані Емель Есін також був послом Туреччини у різних державах світу).

Так, зокрема, щодо вагомості XIX ст. для Туреччини Омелян Пріцак дійшов висновку, що ця вагомість визначалася визнанням Російською імперією та західними державами Туреччини як “хворого організму” і веденням ними перемовин щодо найкращого знешкодження такого “пацієнта”. Оскільки держави не дійшли чіткої згоди щодо “операції” до початку XX ст., вони обмежилися висмикуванням від Османської держави християнських не турецьких народів – Греції, Румунії, Сербії, Чорногорії та Болгарії³². З іншого боку, з 1839 р. почалася європеїзація та духовне відродження країни, що спричинило рух молодих турків (з 1908 р.), результатом якого було створення національної Турецької держави – республіки у 1924 р.

Український період наукової та викладацької діяльності вченого щодо дослідження ним проблем Османської імперії був не менш плідним, аніж американський. Розпочався він з орієнталістичної конференції “Україна та Османська імперія XV–XVII століть. Проблеми джерелознавства та історіографії”, що відбулася у Києві 20 жовтня 1991 р. На цій конференції Омелян Пріцак, як щойно призначений директор Інституту сходознавства Академії наук України, виголосив дві доповіді. Першою з них стало україномовне вступне слово-привітання учасникам конференції; другою – англійською мовою доповідь на тему “Українсько-турецькі договори XVII–XVIII століть”³³. Окрім О. Пріцака, до участі в роботі конференції були запрошені і виступили з доповідями такі відомі дослідники-орієнталісти, як професор Чиказького університету (США) Галіл Іналджик, директор Практичної школи вищих суспільних наук у Парижі Жіль Вайнштейн (Франція) та професор університету Мармара у Стамбулі Мегмет Генч (Туреччина)³⁴.

Своє вступне слово О. Пріцак присвятив історичним зв’язкам України зі Сходом, давньоруських князів з хазарами та половцями, козаків з турками і татарами, а також орієнталістичним зацікавленням українських науковців (Кримський, Величко, Самойлович, Дубровський, Ковалівський), підвівши свого роду історичне підґрунтя для роботи конференції³⁵. У доповіді до переліку українсько-турецьких договорів, звертаючись до відомостей середини XVII ст., наданих османським літописцем та бібліографом Кятібом Челебі (Гаджі Халіф, помер 1657 р., історія його охоплює за християнським календарем 1582–1654 рр.) та османським державним історіографом Наїмою (1617–1703, історія його охоплює 1592–1660 рр.), Омелян Пріцак відніс, насамперед, договір Богдана Хмельницького з султаном Ібрагімом від липня 1648 р. Також до українсько-турецьких договорів вчений відносить і договори, укладені з османським урядом екзильним гетьманом Пилипом Орликом

³¹ Там само. – Арк. 1–6.

³² Там само. – Арк. 1–2.

³³ НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 456. – 21 арк.

³⁴ Див. програму конференції: Там само. – Арк. 16–24.

³⁵ Там само. – Арк. 1–3.

у 1711–1712 рр. У контексті розповіді про договори Орлика вчений зупинився на результатах пошуків українського еміграційного історика Ілька Борщака в архівах Франції, зокрема на знайдених ним паперах французького посла в Константинополі від 1711 р.³⁶

Уже в наступному, 1992, році Омелян Пріцак як представник України і директор Інституту сходознавства Академії наук України бере участь у науковій конференції в Анкарі, присвяченій дослідженню історії російсько-турецьких взаємин. У архіві О. Пріцака в НаУКМА збереглися рукописний і машинописний варіанти російськомовної доповіді, виголошеної науковцем в Анкарі³⁷.

Доповідь розпочинається екскурсом вченого в історію Золотої Орди і охоплює послідовно декілька сюжетів: а) історія князів північної Русі, які пішли на кооперацію з монголами; б) завоювання османських султанів у XV ст., які завершилися утворенням спільного кордону Москви зі сферою впливів османів; в) історія ногайської орди, завдяки співробітництву з якою Москва спромоглася зайняти Казань; г) започаткування відносин османів з Москвою, які розпочалися у 1482 р. через угорського короля Матвія Корвіна і кримського хана Менглі Герая I й переросли у регулярне надсилання Москвою своїх послів до Константинополя³⁸.

В український період своєї творчості Омелян Пріцак повертається і до теми договорів українських гетьманів з Туреччиною, які він досліджував у німецький та американський періоди. Цим договорам, відповідно, Пилипа Орлика і Богдана Хмельницького з османським урядом присвячені дві статті вченого, надруковані у першому та другому випусках “Українського археографічного щорічника”³⁹. У першій розвідці науковець підкреслює дві тези договору султана Агмеда III (1703–1730) з гетьманом Пилипом Орликом: 1. Козаки України та Запорожжя підлягають вічному правлінню султана на певно окреслених умовах; 2. На згадане вище надається султанова монограма (шляхетна тугра), якій всі повинні довіряти⁴⁰. У другій статті вчений знову повертається до проблеми дослідження початків зв’язків Богдана Хмельницького з кримським ханом і Туреччиною та подає свій коментар до праці турецького хроніста XVII ст. Наїми⁴¹.

³⁶ Там само. – Арк. 4–15. Про ці та інші документи, зібрані І. Борщаком у закордонних архівах, які зберігаються в НаУКМА, див.: *Потульницький Г.* Матеріали Ілька Борщака в особовому архіві Омеляна Пріцака // *Краєзнавство*. – К., 2013. – № 4 (85). – С. 205–208.

³⁷ *Пріцак Е.* Османско-московские отношения 1492–1532 гг. // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 429. – 47 арк.

³⁸ Там само.

³⁹ Див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // *УАЩ*. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 307–320; *Його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там само. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–193.

⁴⁰ *Його ж.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С. 310 (прим. 61).

⁴¹ *Його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 189. Стаття присвячена пам’яті багатолітнього опонента О. Пріцака Зигмунда Абрагамовича (1923–1990): Там само. – С. 178.

Рукописна та машинописна версії обох статей зберігаються в архіві Омеляна Пріцака в Києво-Могилянській академії⁴². У першій із зазначених архівних справ, окрім машинописної версії згодом надрукованої статті “Один чи два договори...”, міститься лист угорського лінгвіста Андраша до проф. О. Пріцака від 13 квітня 1990 р. стосовно листів Пилипа Орлика до турецького султана і до кримського хана. Професор Андраш трактує їх саме з лінгвістичної, а не історичної точки зору⁴³. У другому рукописі Омелян Пріцак ще раз наголошує, що складовою частиною договору Богдана Хмельницького з османами стала збережена в польській версії т. зв. українсько-турецька морська торговельно-військова конвенція, яку вчений датує липнем 1648 р. Саме ця конвенція, на думку О. Пріцака, яку він проводить у статті, стає відправним пунктом для розуміння причин успіху революції Хмельницького 1648 р. і водночас турецького протекторату⁴⁴. У статті вчений далі обґрунтовує значення цієї події, підкріплюючи свою тезу не лише турецькими, а й українськими джерелами.

Якщо в англomовних лекціях, підготовлених у Гарварді, вчений розкриває хронологію подій турецької історії від 1071 по 1699 рр., з одного боку, і дає історіософські оцінки причинам, що стали на заваді туркам у їхньому проникненні до Східної Європи, та причинам занепаду імперії, з другого, то лекція на тему “Османська імперія: зовнішні та внутрішні проблеми”, підготовлена науковцем в Україні під час читання курсу історіософії в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка у 1992–1994 рр., вже повністю історіософська за змістом і характером⁴⁵.

Розпочинає О. Пріцак свою лекцію окресленням проблеми, даючи відповідь на питання, як стало можливим для тюрків та їхніх попередників протягом короткого часу завоювати великі території на трьох континентах: в Європі, Азії та Африці. Відповідаючи на поставлене питання, вчений розкриває низку причин, які в комплексі посприяли давнім тюркам досягнути це завдання. Це, по-перше, наявність відповідної військової організації та нової, порівняно з противниками, тактики; по-друге, зацікавленість тюрків у торгівлі з осілими народами, яким степова імперія давала можливість зробити безпечними різні міжнародні шляхи; по-третє – це втрата харизми однією зі степових династій, припинення кар’єри членів цієї династії і отримання гегемонії в степу іншим кланом або народом (саме так сталося з династією Османів, яка виросла з пограничного князівства після падіння під натиском монголів імперії сельджуків); по-четверте – це проблема впливу централізації

⁴² Див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 162. – 72 арк.; *його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там само. – Спр. 210. – 116 арк.

⁴³ *Його ж.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... // Там само. – Спр. 162. – Арк. 41.

⁴⁴ *Його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там само. – Спр. 210. – Арк. 1–19.

⁴⁵ Див.: *Пріцак О.* Курс лекцій з історіософії: Рукопис. Лекція “Османська імперія: зовнішні та внутрішні проблеми” // Архів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (несистематизований). – 13 с.

влади на життя номад, що робить об'єктом нападу зі сторони цієї номади сусідів і спонукає до походів з метою здобути додатковий капітал⁴⁶.

Другою історіософською проблемою, яку вирішує Омелян Пріцак у згаданій лекції, стало змалювання панорами місця турків в історії Європи. Ця панорама починається, на думку вченого, від відносин османів з Візантією, проходить декілька етапів (генуезька Кафа, боротьба з Габсбургами та Венецією, проблеми козацтва, зокрема Сагайдачного, Дорошенка, Мазепи та Орлика, конфлікт турків з Польщею та Росією) і завершується нещасливим для Туреччини Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р., коли Росія отримала, врешті, вільний вихід до Чорного моря, а Крим офіційно визнається самостійним⁴⁷.

Розглянувши структуру влади в Османській імперії, яка складалася з чотирьох основних елементів: управління, тобто бюрократії, фінансів, військових елементів та вчених, головним чином ісламських, де над усіма елементами стояв султан як необмежений володар, О. Пріцак переходить до розв'язання третьої з окреслених ним історіософських проблем. Це проблема окреслення стосунків Османської імперії зі Східною Європою. Вчений відзначає, що до другої половини XVII ст. ці стосунки були зав'язані з польськими та польсько-литовськими справами, а пізніше – приблизно до 1712 р. – у структуру цих відносин включається Гетьманат. Після подій з Орликом та Мазепою справи Гетьманату переходять до Московської чи Російської імперії, яка протягом всього XVIII ст. буде мати з турками цілу низку різних воєн. Саме походи росіян, наголошує науковець, разом з походами австрійців спричинилися до остаточного занепаду та розвалу Османської імперії⁴⁸.

Останнім за хронологією архівним документом, в якому О. Пріцак звертається до дослідження проблем історії Османської імперії, став відгук вченого як офіційного опонента на кандидатську дисертацію Ярослава Федорука “Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким”, захищену у 1996 р. на Вченій раді Інституту української археографії НАН України⁴⁹. О. Пріцак підкреслює, що дисертант зібрав багато цікавої інформації, вивчивши українські, російські та польські архіви, і що він “слухно критикує деяких сучасних російських вчених, які твердять, що Б. Хмельницький проводив свою османську політику за вказівками Олексія Михайловича”, спростовуючи “думку Грушевського про те, що Porta нібито відпустила польського посла швидше, щоб не показати перед ним процедуру прийому українського посла”⁵⁰. Науковець високо оцінює кандидатську дисертацію, особливо підкреслює ретельний аналіз дослідником низки

⁴⁶ Там само. – С. 1–3.

⁴⁷ Там само. – С. 4–5.

⁴⁸ Там само. – С. 10–11, 13.

⁴⁹ Див.: *Пріцак О.* Відгук офіційного опонента на кандидатську дисертацію Ярослава Федорука // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 380. – 8 арк. Див. друк: *Федорук Я.* Опонентський відгук Омеляна Пріцака на кандидатську дисертацію “Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 році” (1996) // *Хроніка* 2000. – К., 2014. – Т. 95: Україна – Туреччина. – Кн. 1. – С. 108–115.

⁵⁰ *Пріцак О.* Відгук офіційного опонента... – Арк. 7.

джерел, але разом з тим, як це буває при аналізі наукових робіт, згадує і недоліки та упущення. Здійснює аналіз переваг та погрішностей дослідника вчений у притаманній О. Прицакові манері опонування дисертацій, де він зазвичай розкриває перспективу проблеми і подає її ширше бачення, наводячи різну інформацію та джерельні дані з проблем всесвітньої та української історії⁵¹. Зупинившись на необхідності більш широко закреного дослідження історіографії теми, зокрема англомовних праць з історії Османської імперії та Кримського ханату, О. Прицак дає характеристику трьом османським васалам у придунайських провінціях (молдавський, валаський воеводи, князь Трансильванії-Семигороду) та їхнім відносинам з Портою, а також порушує справу залежності Богдана Хмельницького від Криму та Османської імперії, розрізняючи два поняття – підданство і братерство⁵².

Завершує свій відгук вчений з'ясуванням офіційно-юридичного характеру відносин Богдана Хмельницького з османським султаном та їхньої хронології. Він наводить свідчення вже згаданого державного історика Порти Наїми, який подавав, що Хмельницький просив і отримав від султана еялет, тобто княжу владу в системі імперії, але султан обмежив цей еялет тільки до українських (козацьких) земель без Молдавії. О. Прицак доходить висновку, що у 1654 р., будучи васалом Москви, Хмельницький був ще й васалом Османської Порти. Він зазначає, що “в тих часах подвійний васалітет вважався цілком можливим, як це доказує ситуація молдавських господарів” (тобто васалітет останніх одночасно з Туреччиною і Польщею як сеньйорами)⁵³.

У тому ж 1996 р. вчений також пише передмову до 2-го видання “Історії Туреччини” одного зі своїх вчителів академіка Агатангела Кримського (Київ; Львів, 1996)⁵⁴. О. Прицак вважає, що Кримський став неперевершеним дослідником Османської імперії насамперед тому що приділяв величезну увагу ретельному студіюванню як східних, так і слов'янських та західних джерел. “Жоден з нових істориків Османської імперії, – відзначає О. Прицак, – не мав такої функції у названих літературах, як Агатангел Кримський. Найунікальнішим, досі неперевершеним внеском Кримського в історіографію

⁵¹ Див., напр., відгуки О. Прицака на інші докторські та кандидатські дисертації як офіційного опонента: *Прицак О.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію Потульницького В. А. “Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці (1918–1939)”. – К., 1992 // НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 375. – 8 арк.; *його ж.* Відгук офіційного опонента на кандидатську дисертацію Сидорчук Т. М. “Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1919–1925)”. – К., 1995 // Там само. – Спр. 378. – 7 арк.; *його ж.* Рец. на: Ульяновський В. І. “Росія на початку Смути 17-го століття: нова концепція”. Доповідь за циклом монографій, подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 1995 // Там само. – Спр. 379. – 7 арк.

⁵² *Його ж.* Відгук офіційного опонента на кандидатську дисертацію Ярослава Федорука. – Арк. 2–6.

⁵³ Там само. – Арк. 6.

⁵⁴ У статусі аспіранта А. Кримського О. Прицак перебував неповний місяць і ще декілька місяців вів із ним листовне спілкування. Див.: *Сидорчук Т.* Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеляна Прицака // УАІЦ. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 102–103.

Османської держави є використання слов'янських джерел: сербських, болгарських, українських, російських та польських⁵⁵. Як ілюстрацію своїх слів О. Прицак наводить такі пасажі з творчості Кримського, як характеристика слов'янського, зокрема українського, елементу у державі Сулеймана Пишного та роль українки Роксолани у турецькій історії. “Як бачимо, – пише далі Прицак, оцінюючи в цілому внесок Кримського в дослідження Османської імперії, – «Історія Туреччини» Агатангела Кримського – це твір, що унікально поєднав у собі знання і досвід багатьох наукових дисциплін, зокрема арабістику, іраністику, тюркологію, славістику та західноєвропейістику⁵⁶. Разом з тим О. Прицак застосовує генераційний підхід до студіювання творів Кримського з історії Османської імперії і відзначає, що “деякі твердження Кримського не відповідають рівню нашого (сучасних дослідників. – В. П.) знання⁵⁷. Ця невідповідність, на думку О. Прицака, пояснюється двома причинами: 1. Тим фактом, що Кримський був сином своєї доби, і тому його ставлення до турків було зумовлено стереотипами, поширеними тоді щодо османів у європейській науці; 2. Твердження Кримського з низки питань Османської історії, таких, як, наприклад, про Кримське ханство як “слухняного” васала Порти, характеристика османського земельного наділу – тімара – як спадкового тощо, були дещо застарілі і не спиралися на всеохопний аналіз джерел⁵⁸.

Висновки

Таким чином, проблеми Османської Порти Омелян Прицак розглядав у низці статей та лекційних курсів, написаних протягом німецького, американського та українського періодів життя. Якщо у німецький період вчений виступав епігоном досліджень на тему українсько-турецьких зв'язків доби Хмельниччини видатного чеського славіста Яна Рипки і доповнював дослідження останнього щодо договорів Хмельницького з Портою, то американський і український періоди життя вченого позначилися порушенням і розробкою ним низки актуальних проблем Османської імперії в контексті її зв'язків з українськими землями.

В американський період, розпочавши дослідження Порти з підготовки праці свого докторанта Ореста Субтельного на тему зв'язків Пилипа Орлика з Туреччиною та васальним до неї Кримом, О. Прицак підготував історіософський виступ про витoki і зміст турецької ідеї історії, а також декілька лекцій у структурі свого курсу “Історія”, прочитаного в Гарвардському університеті. У цих лекціях він, зокрема, дає історіософську оцінку низці подій історії Порти, на кшталт визначення часових рамок для здобуття османами своєї позиції у сфері степу, подає перелік обставин, що стали на заваді туркам у їхньому проникненні до Східної Європи, а також визначає загальні причини занепаду Османської імперії. Важливі міркування щодо вагомості

⁵⁵ Прицак О. Агатангел Кримський та його “Історія Туреччини” // *Кримський А. Історія Туреччини*. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала і розвивалася і як досягла апогею своєї слави і могутності. – К.; Львів, 1996. – С. 8.

⁵⁶ Там само. – С. 9.

⁵⁷ Там само. – С. 10.

⁵⁸ Там само.

для турків XIX ст. і специфіки функціонування яничарського і дипломатичного корпусів Османської імперії вчений подав і у статтях американського періоду.

В український період і у статтях, і у лекції з історіософії О. Прицак повертається до теми турецько-козацьких договорів, які він досліджував у німецький період, бере участь у кількох наукових конференціях з історії Османської імперії та її зв'язків з Україною і Москвою, проведених у Києві та в Анкарі. У лекції з історіософії порівняно новими сюжетами стосовно американських лекцій стали розробка вченим свого бачення комплексу причин постання завойовницької імперії османів та змалювання ним панорами місця турків в історії Європи взагалі й України зокрема.

Отже, О. Прицак розглядав історію Османської Порти протягом трьох останніх періодів свого життя: німецького, американського та українського. Сюжети, яких він торкався у статтях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив у різних періодах відмінні завдання. Важливо підкреслити, що майже всі розвідки щодо історії Османської імперії не проводились істориком поза українським контекстом. Бачення О. Прицаком історії українсько-османського співіснування є важливим внеском у дослідження сутнісних аспектів турецької та української історії на теренах Східної Європи.

Володимир Потульницький (Київ). **Місце Османської Порти в історії Європи та України в історико-архівній спадщині Омеляна Прицака**

Автор статті, спираючись на вперше введені до наукового обігу архівні документи з особового фонду Омеляна Прицака в НаУКМА, численні надруковані та рукописні праці вченого з османської проблематики, не лише встановлює власну періодизацію наукової творчості вченого, а й простежує сутність та зміст досліджень науковця з історії Османської імперії, які він проводив протягом плідного дослідницького життя. Проводиться порівняльний аналіз низки ідей історика в контексті дослідження ним вузлових питань османської історії, взаємовідносин турків з українським козацтвом, договору між Хмельницьким та Османською імперією тощо. При цьому звернено особливу увагу на еволюцію поглядів вченого з тих чи інших питань історії Османської Порти та на ті доповнення чи нові аспекти висвітлення, які він здійснював під час перебування у різних країнах та на різних континентах.

Ключові слова: наукова спадщина, турецька ідея історії, історіософська оцінка, причини занепаду Османської імперії, турецько-козацькі договори.

Volodymyr Potulnytsky (Kyiv). **The Place of the Ottoman Porte in the History of Europe and Ukraine in Omeljan Pritsak's Historical and Archival Heritage**

Based on the analysis of a series of archival documents and printed works by Omeljan Pritsak on the Ottoman history, the author argues that Omeljan Pritsak addressed the problems of the Ottoman Porte in a series of articles and lectures written over the last three periods of his life: German, American, and Ukrainian.

During the German period Pritsak acted as an epigone of research on the Ukrainian-Ottoman relations of the Bohdan Khmelnytsky era by working under the prominent Czech orientalist, Jan Rypka, and supplemented his research on Khmelnytsky's agreements with the Porte. The American and Ukrainian periods of his life were marked by raising and developing a range of topical issues on the Ottoman Empire in the context of its relations with the Ukrainian lands.

Місце Османської Порти в історії Європи та України в історико-архівній...

In the American period, having begun research of the Porte along with assisting in the preparation of the work of his doctoral student Orest Subtelny on the relations of Pylyp Orlyk with Turkey and its vassal, Crimea, Pritsak prepared a historiosophical presentation on the origins and content of the Turkish idea of history, as well as several lectures within the structure of his history course at Harvard University. In these lectures he gives, in particular, a historiosophical assessment of a series of events in the history of the Porte, such as setting a timeframe for the Ottomans to gain a foothold in the steppe, outlining the circumstances that hindered the Turks in their penetration into Eastern Europe, and identifying common causes of the decline of the Ottoman Empire. In the articles of his American period the scholar presented his considerations about the importance and the specifics of the functioning of the Janissaries and diplomatic corps of the Ottoman Empire for the Turks in the nineteenth century.

In the Ukrainian period, both in the articles and in the lecture on the historiosophy, Pritsak comes back to the subject of the Turkish-Cossack treaties and participates in several academic conferences on the history of the Ottoman Empire and its relations with Ukraine and Muscovy that were held in Kyiv and Ankara. In a lecture on historiography, a relatively new story in relation to American lectures, there was the development of a scholar's vision of the complex reasons for the rise of the Ottoman conquering empire, as well as a picturesque panorama of the place of the Turks in the history of Europe in general and Ukraine in particular.

Keywords: Omeljan Pritsak's research heritage, Turkish idea of history, historiosophical assessment, causes of the decline of the Ottoman Empire, Turkish-Cossack treaties.

Таїса СИДОРЧУК (Київ)

**МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА
(США) В АРХІВІ ОМЕЛЯНА ПРІЩАКА: ЗМІСТ
ТА КЛАСИФІКАЦІЙНО-ТИПОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ**

Осмилення ролі і внеску кожної української наукової інституції є важливою передумовою створення синтезуючих досліджень у царині історії вітчизняної науки як феномену в цілому, а також окремих її періодів, наукових напрямів, шкіл, галузей наукового знання тощо. Значний поступ у вивченні постання і функціонування українських наукових установ відбувся в останні 20–25 років. При цьому здебільшого об'єктами вивчення вітчизняними та зарубіжними дослідниками, а також предметами обговорень на наукових форумах, є в основному українські наукові об'єднання академічного типу і науково-освітні установи, що виникли в Україні й поза її межами у XIX і першій половині XX ст. Це, насамперед, Наукове товариство імені Шевченка (Львів), Історичне товариство Нестора Літописця (Київ), Українське наукове товариство в Києві, Український вільний університет (Відень, Прага), Українська господарська академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова в Празі, Український науковий інститут у Берліні й Український науковий інститут у Варшаві, Історико-філологічне товариство в Празі та ін. Натомість цей своєрідний інформаційно-науковий вибух менше торкнувся дослідження інституційних форм української науки другої половини XX ст. На тлі нечисленних розвідок, присвячених Українській вільній академії наук, Українському науковому інституту Гарвардського університету, Канадському інституту українських студій тощо, дослідження про Українське історичне товариство (далі: УІТ) та його друкований орган “Український історик” (далі: УІ) становлять виняток в українській історіографії. Головна роль у системному літописі УІ та УІТ, що постали у 1960-х роках у США, належить їхньому ініціаторові, засновнику й багатолітньому керівнику Любомиру Винару (1932–2017)¹,

¹ Див.: *Винар Л.* Десятиліття “Українського історика”. 1963–1973. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1974. – 50 с.; *його ж.* Двадцятиліття “Українського історика” і завдання українських істориків // *Український історик.* – 1983. – Ч. 2–4. – С. 5–24; *його ж.* Українське історичне товариство: генеза і рання діяльність (Замітки основника УІТ) // *Там само.* – 1995. – Ч. 1–4. – С. 11–52; *його ж.* Українське історичне товариство. 1965–2000: Статті і матеріали. – Чернівці, 2000. – 126 с.; *Винар Л., Атаманенко А.* Українське історичне товариство: сорок років діяльності (1965–2005). – Нью-Йорк, Острог, 2006. – 118 с.; та ін.

який вже після першого десятиріччя журналу та товариства був переконаний, "...що історію «Українського історика» і УІТ вже можна і треба писати тепер, по гарячих слідах праці, доки живуть співробітники подій"². Крім того, діяльність УІТ стала спеціальним предметом низки статей та докторської праці української дослідниці Алли Атаманенко³.

Основний комплекс архівних документів щодо історії та функціонування УІТ та УІ, зокрема періоду 1964 – початку 1990-х років, зберігається у США, а також в інституціях та у приватних колекціях українців за кордоном, з якими УІТ і УІ співпрацював і підтримував стосунки. В архівних та наукових установах України матеріали УІТ і УІ відклалися здебільшого, починаючи від 1990-х років, часу налагодження наукових контактів між вітчизняними та діаспорними науковими інституціями. Документи ж перших десятиліть діяльності УІТ та УІ в Україні можна знайти лише в деяких бібліотеках та архівах, куди вони потрапили у складі окремих колекцій, переданих з діаспори. До них належить бібліотечно-архівно-мистецька колекція видатного вченого зі світовим ім'ям Омеляна Пріцака (1919–2006), яка була перевезена у 2007 р. зі США до України і відкрита для широкого користування студентів і науковців у спеціально створеному структурному підрозділі наукової бібліотеки Національного університету "Києво-Могилянська академія" (далі: НаУКМА) – Меморіальному кабінеті-бібліотеці Омеляна Пріцака. Бібліотечний фонд нараховує близько 20 тисяч томів книжок та періодичних видань⁴. Зміст систематизованого і науково опрацьованого у 2010–2012 рр. архіву вченого викладений у чотирьох описах⁵.

О. Пріцак, здійснивши від часу захисту докторської дисертації в Геттінгенському університеті (Німеччина) успішну наукову кар'єру як сходознавець, у 1960/61 навчальному році працював гостьовим професором у Гарвардському університеті. Після чотирирічної роботи у 1961–1964 рр. на посаді професора тюркології та історії Центральної Азії у Вашингтонському університеті (Сіетл) він був запрошений на аналогічну посаду знову до Гарвардського університету⁶, де працював до виходу на пенсію у 1990 р. З часу переїзду з Німеччини до США О. Пріцак активно включається також у наукове та громадсько-культурне життя української громади, а з 1967 р. відіграє одну з ключових ролей у створенні українознавчих студій у Гарвардському університеті.

² *Винар Л.* Десятиліття Українського історика. – С. 4.

³ *Винар Л., Атаманенко А.* Українське історичне товариство: сорок років діяльності...; Матеріали до історії Українського історичного товариства / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк, Острог, 2006. – 384 с.; *Атаманенко А.* Українське історичне товариство (1965–1991): Автореф. дис. ... д. іст. н. – К., 2010. – 39 с.; та ін.

⁴ Вся книжкова колекція О. Пріцака представлена в електронному каталозі наукової бібліотеки НаУКМА. З її складом та обсягом можна ознайомитись за посиланням: <https://library.ukma.edu.ua/>

⁵ Зі змістом архівної колекції можна ознайомитися на сайті Наукової бібліотеки НаУКМА за посиланням: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/1724>

⁶ *Пріцак О.* Мій шлях історика // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С. 72–74.

Документи архіву О. Пріцака свідчать, що науково-організаційні взаємостосунки між ним як ученим, а пізніше ще й як організатором і директором Українського наукового інституту Гарвардського університету, з одного боку, та Л. Винаром й іншими творцями “Українського історика” й Українського історичного товариства, – з другого боку, були налагоджені вже на початку 1964 р. і тривали до його смерті у 2006 р. Більш як 40-річні офіційні й товариські контакти О. Пріцака і наукового кола УІ та УІТ мали різні періоди щодо інтенсивності й характеру співпраці⁷. Найбільш продуктивними були два періоди: перше десятиріччя від часу постанови “Українського історика” – 1964–1973 рр. та десятиріччя після повернення О. Пріцака з України до США – 1996–2006 рр., що відобразилося й на формуванні складу, обсягу, характеру матеріалів УІТ та УІ в бібліотечній та архівній колекціях вченого.

За змістом, видами та типами матеріали УІТ та УІ в колекції О. Пріцака поділяються на декілька груп: а) наукові праці О. Пріцака, підготовлені спеціально для друку в УІ; б) листування організатора і керівника УІ та УІТ Л. Винара з О. Пріцаком; в) інформаційні матеріали та бюлетені УІТ; г) книжки та відбитки праць Л. Винара; г) наукові праці та листування членів УІТ і його Управи; д) комплект журналу УІ та інші видання УІ та УІТ. В “Українському історичному” О. Пріцак надрукував шість матеріалів, три з яких відображають коло його наукових інтересів⁸; дві публікації пов’язані зі створенням та діяльністю українознавчого центру в Гарвардському університеті⁹ та один біографічний нарис про свого вчителя Івана Крип’якевича¹⁰. Всі вищевказані статті, поряд з друківаними варіантами, зберігаються в колекції О. Пріцака також у вигляді рукописів чи машинописів з авторськими правками та виписками з кожної теми публікації. Слід підкреслити, що саме в “Українському історичному” в 2005 р. було надруковано одну з останніх прижиттєвих праць О. Пріцака “Тюркська етимологія назви «козак»”, яка тематично об’єднала дві сфери його наукових досліджень – сходознавство та україністику. Друкований варіант цієї статті О. Пріцакові був надісланий Л. Винаром з дарчим написом і подякою за співпрацю¹¹.

У контексті вивчення постанови УІТ та його утвердження як фахового об’єднання українських науковців за кордоном поряд зі старшими україн-

⁷ Див.: *Атаманенко А.* Співпраця Українського історичного товариства з Українським науковим інститутом Гарвардського університету // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXX. – С. 263–268.

⁸ *Пріцак О.* Половці // Український історик. – 1973. – Ч. 1–2. – С. 112–118; *Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами* // Український історик. – 1981. – Ч. 1–4. – С. 147–152; *Тюркська етимологія назви “козак”* // Там само. – 2005. – Ч. 2–4. – С. 174–179.

⁹ *Пріцак О.* Проект “Вступу до історії України” // Там само. – 1968. – Ч. 1–4. – С. 128–133; *The Ukrainian Studies at Harvard University* // Там само. – 1969. – Ч. 4. – С. 63–71.

¹⁰ *Пріцак О.* Іван Крип’якевич (1886–1967): (У першу річницю смерті Івана Крип’якевича) // Там само. – 1968. – Ч. 1–4. – С. 82–86.

¹¹ Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 7–10.

ськими науковими інституціями – Науковим товариством імені Шевченка в Європі та у США й Українською вільною академією наук у США, важливе значення має епістолярна група документів, що була зібрана і збережена О. Пріцаком. Всі листи УІ та УІТ до О. Пріцака за підписом Л. Винара систематизовані в одній справі і налічують 38 документів, хронологічно охоплюючи період майже в 40 років – з 1964 по 2002 р.¹² У листах порушені такі теми, як бачення Л. Винаром завдань та мети створення УІ та УІТ, структура УІ, його проблемно-тематичні блоки, авторський склад, залучення іноземних фахівців до співпраці, організація наукових конференцій українських істориків, матеріально-фінансовий стан УІ та шляхи його поліпшення, координація видавничих планів українських інституцій, організація індивідуальних зустрічей та співпраці різних українських наукових осередків, зокрема Українського наукового інституту Гарвардського університету, обмін друкованими та архівними матеріалами для власних наукових досліджень тощо. Вже у першому листі від 22 листопада 1964 р. Л. Винар пропонує долучитися до співпраці в УІ, сподіваючись, що О. Пріцак допоможе “своїм цінним вкладом вдержати це видання на відповідному рівні”¹³. О. Пріцак не лише зголосився до участі у журналі, але й, маючи на той час значний досвід створення і редагування академічного журналу “Ural-altaische Jahrbücher” у Німеччині, висловлював поради щодо поліпшення УІ та ділився своїми знаннями. Наскільки цінними і важливими були ці поради, засвідчують неодноразові вдячні слова Л. Винара О. Пріцакові “за всі критичні уваги щодо змісту і взагалі редагування УІ”¹⁴. Крім того, засновник УІ та УІТ не лише звертався до О. Пріцака з проханням щодо його участі у журналі та конференціях, але й радився в організаційних справах та просив про зауваження також і щодо перших установчих документів історичного товариства¹⁵.

Особливість всього епістолярного комплексу в архіві О. Пріцака полягає в тому, що кореспонденти вченого зі своїми листами надсилали значну кількість додатків (рукописи статей, інформаційні матеріали, фотографії, копії протоколів, друкованих видань тощо), які здебільшого О. Пріцак зберігав разом з відповідним листом¹⁶. Листи Л. Винара до О. Пріцака яскраво ілюструють цю особливість, що сьогодні уможливило дослідникам ознайомлення з різними підготовчими, організаційними, інформаційними матеріалами видання УІ та діяльності УІТ, зокрема на початкових стадіях їхньої діяльності. Так, в архіві науковці знайдуть перші документи щодо заснування УІТ – Комунікат, Обіжний листок, Вибірчий листок, списки ініціативної групи, а також ініційований УІТ План видання української історичної бібліографії, проекти програм наукових конференцій тощо. Крім того, серед додатків до листів Л. Винара містяться ксерокопії різних матеріалів, якими

¹² Там само. – Спр. 929.

¹³ Там само. – Арк. 1.

¹⁴ Там само. – Арк. 7.

¹⁵ Там само. – Арк. 2.

¹⁶ При опрацюванні архівної колекції О. Пріцака співробітниками НаУКМА цю особливість його власної систематизації листування було збережено.

обмінювалися кореспонденти, зокрема ксерокопія статті Наталії Полонської-Василенко про Марію та Катерину Грушевських¹⁷, ксерокопія протоколу засідання групи членів Українського історико-філологічного товариства у Празі від 24–25 жовтня 1945 р., де виступав Олександр Оглоблин з доповіддю “Критика концепцій акад. М. Слабченка, проф. П. Клепатського, проф. А. Яковліва та акад. М. Возняка про автора «Історії русов»”¹⁸. Продовженням офіційного листування є 11 вітальних листівок та записок Л. Винара до О. Пріцака 1999–2006 рр., в яких поряд зі святковими побажаннями мова йде про підготовку та друк статей в “Українському історичному”, зокрема щодо написання О. Пріцаком статті про роботу О. Оглоблина над “Історією русів”¹⁹. Зі змісту листів Л. Винара відомо, що О. Пріцак у відповідь на його прохання також надсилав зі своїми листами матеріали, потрібні для наукової роботи Л. Винару, зокрема ксерокопії бібліографії праць І. Крип’якевича, текст автобіографії М. Грушевського 1926 р. та ін. Ймовірно, що саме надісланим О. Пріцаком останнім матеріалом Л. Винар скористався, передрукуюючи автобіографію М. Грушевського у 1981 р.²⁰

В архівній колекції О. Пріцака зберігаються 19 бюлетенів УІТ, які, за задумом Управи УІТ, “призначалися для внутрішнього вжитку, як теж для загальної інформації про діяльність УІТ та індивідуальну працю наших членів”²¹. Хоча добірка бюлетенів УІТ в колекції неповна, проте вона містить перші 14 номерів, що видавалися протягом 1967–1970 рр. і дають цінну інформацію для створення літопису товариства та його видань на етапі становлення і утвердження в північноамериканському академічному видавничому ландшафті. Крім того, саме в першому числі бюлетеня за січень 1967 р. знаходимо інформацію щодо наукової біографії О. Пріцака, зокрема, про його вступ до УІТ поряд з іншими українськими науковцями – Василем Гришком, Костем Паньківським, Дмитром Штогрином, Левом Шанковським²². Окрім бюлетенів, важливим джерелом до історії УІТ та УІ є збережені О. Пріцаком різні інформаційно-довідкові матеріали, зокрема звернення Управи УІТ до громадськості та науковців з питань передплати УІ, фінансової підтримки, з запрошеннями до співпраці, щодо відзначення ювілеїв товариства, а також каталоги книжкових видань УІТ.

Оскільки О. Пріцак співпрацював та підтримував контакти з багатьма вченими, в його архіві зберігаються різноманітні за жанрами і видами документи українських науковців, зокрема тих, які входили до Ініціативної

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Світлій пам’яті Марії та Катерини Грушевських // Наше життя. – 1956. – Ч. 4. – С. 9–10.

¹⁸ Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 929. – Арк. 51–52. Слід зазначити, що на засіданні були присутні серед інших професор Павло Ковалів, Олександр Моргун і Наталія Полонська-Василенко, яка як секретарка вела протокол засідання і потім його друкувала на машинці.

¹⁹ Там само. – Спр. 676. – Арк. 17–27.

²⁰ Див.: Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – Ч. 2. – 47 с.

²¹ Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1414. – Арк. 17.

²² Там само.

Матеріали Українського історичного товариства (США) в архіві Омеляна Пріцака...

групи, Управи УІТ, були членами УІТ та авторами УІ. Тому ці документи є також важливими не лише в контексті досліджень наукових біографій вчених, але й з точки зору створення цілісного “наукового” образу УІТ та УІ, які протягом 50 років об’єднували представників різних поколінь української історичної науки. Найбільш цінними в колекції О. Пріцака варто назвати матеріали першого і багатолітнього керівника УІТ Олександра Оглоблина, його заступниці в УІТ Наталії Полонської-Василенко, а також членів УІТ та редакційної колегії УІ – Ярослава Пастернака, Олександра Домбровського, Миколи Чубатого, Аркадія Жуковського, Марка Антоновича, Теодора Мацьківа та ін., зокрема їхні наукові праці у вигляді автографів та опубліковані, листи вчених до О. Пріцака, в тому числі часу їхньої участі в діяльності УІТ та УІ²³.

Доповненням до архівних документів щодо історії УІ та УІТ і свідченням міжособистісних контактів представників української науки за кордоном є низка праць Л. Винара в книжковій колекції О. Пріцака, більша частина яких була подарована автором ученому і містить дарчі написи. Серед них варто вказати на одні з перших друкованих праць Л. Винара “Андрій Войнаровський”²⁴ та “Князь Дмитро Вишневецький”²⁵, які автор передав О. Пріцакові під час зустрічі в Нью-Йорку в 1965 р. У вищезазначених та інших книгах Л. Винара містяться паперові закладки О. Пріцака, що вказують на інтерес вченого до наукових досліджень молодшого колеги.

Представлений огляд матеріалів УІТ та УІ в архівній колекції О. Пріцака дає підстави стверджувати, що зібраний вченим комплекс матеріалів має не лише історичну, але й наукову цінність у контексті дослідження постання і функціонування УІТ – одного з українських наукових осередків, що протягом понад півстоліття об’єднував представників історичної науки, які мешкали в різних країнах і які представляли українську історіографічну школу за кордоном. Матеріали УІТ та УІ в архіві О. Пріцака, а також їхніх окремих членів і авторів, проливають світло на розвиток української науки й освіти протягом 1960-х – 2000-х років у цілому та є важливим джерелом для дослідження ролі і внеску в цей процес УІТ та УІ.

Оскільки в архіві О. Пріцака зберігся лише один лист-відповідь вченого до Л. Винара, подаємо тексти двох листів, які відображають основне коло обговорюваних кореспондентами питань, що торкаються і Українського історичного товариства, і Українського наукового інституту Гарвардського університету. Листи публікуються у повній відповідності до текстів оригіналів, за винятком розділових знаків.

²³ Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 743 (листи О. Оглоблина до О. Пріцака); Спр. 752 (листи Я. Пастернака до О. Пріцака); Спр. 1343, 1344 (матеріали підготовки перевидань праць Я. Пастернака); Спр. 1355 (матеріали підготовки видання “Вибрані твори акад. М. П. Василенка”).

²⁴ *Винар Л.* Андрій Войнаровський: Історичний нарис. – Мюнхен; Клівленд, 1962. – 128 с.

²⁵ *Його ж.* Князь Дмитро Вишневецький. – Мюнхен, 1964. – 95 с.

ДОДАТКИ

№ 1

**Лист Любомира Винара до Омеляна Пріцака
від 21 січня 1968 року**

Високоповажний Пан
Проф. Д-р. О. Пріцак

21.І.1968

Вельмишановний Пане Професоре,

В першу чергу вітаю Вас з успіхами відносно оснування катедри українознавчих дисциплін при Гарвардському Університеті. Уважаю, що це буде великим нашим досягненням¹.

Якщо б Ви бажали написати про Ваші плани і заходи щодо катедри для “Українського Історика” – буду Вам вдячний. Також хочу присвятити одне число У. І.² проф. І. Крипякевичеві – був би вдячний за Вашу статтю або спогад про нього³.

З інших справ – свого часу кол[ега] Лисяк-Рудницький⁴ писав, що Ви надішлете мені матеріяли П. Грицака⁵. Я до сьогодні їх не одержав. Якщо б Ви їх мали, прошу ласкаво надіслати.

“Український історик” дуже важко видавати через вузьку фінансову базу, а здається, що журнал потрібний.

При цій нагоді прошу Вас вирівняти членські вкладки в УІТ за 1966 і 1967 рік – тепер кожний доляр нам дорогий у зв’язку з друком наступного числа У. І.

Щиро вітаю Л. Винар.

Наукова бібліотека НАУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 929. – Арк. 12. Оригінал, машинопис. Лист надруковано на бланку Українського історичного товариства, підпис поставлено кульковою ручкою.

№ 2

**Лист-відповідь Омеляна Пріцака Любомиру Винару
(без дати)⁶**

Високоповажаний Пан
Д-р Любомир Винар
Бовлінг Грін, Огайо

Високоповажаний Пане Колего!

Сердечно дякую Вам за Вашого листа від 21 січня, а теж і за Ваші вітання з нагоди покладення підвалин під Український науковий Центр при Гарвардському Університеті.

З приємністю напишу статтю для Вашого журналу про мої плани відновлення постійної наукової дослідчої праці^{*} у всіх трьох головних ділянках українознавства, зокрема в ділянці історії. Сподіюся післати Вам її (статтю) під кінець слідуєчого тижня.

Статтю або спогад (із деякими листами до мене, що випадково зберіглися)⁷ про проф. Крипякевича напишу в половині марта.

Теку зі статтями Грицака (шість чисел Київ⁸, два Літературної Газети⁹, одно Розбудови держави¹⁰ та некролог¹¹) пересилаю Вам сьогодні. Я ще раз прочитав їх

^{*} Підкреслено О. Пріцаком.

Матеріали Українського історичного товариства (США) в архіві Омеляна Пріцака...

усі. На мою думку, крім двох, вони не надаються для передруку. Це принагідні статті початківця, хоч талановитого, але все-таки ще мало обізнаного із ремеслом історика. Дві статті, що я їх міг би рекомендувати до передруку (очевидно із деякою редакторською коректою), це:

Ще про Київщину після татарського погрому (Розбудова держави)¹²,
Новий промінь світла на нашу державну бувальщину (Київ)¹³.

На жаль, тека Івана Лисяка-Рудницького не повна. Про інші статті Грицака я нічого сказати не можу, бо їх не читав. (Посмертне видання його Гал.-Вол. Держави¹⁴ до передруку ніяк не надається).

Додаю до мого листа чек на двадцять дол[арів]

З сердечним привітом,

Омелян Пріцак.

Чи будете в Нью-Йорку 24 лютого? Проф. Оглоблин буде брати участь в конференції дійсних членів УВАН. Мені хотілось би зустрітися з Вами, щоб поговорити у деяких важних справах.

Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 929. – Арк. 13. Машинопис. Копія.

КОМЕНТАРІ

1. Лист Л. Винара написаний щойно після підписання угоди між Фондом кафедр українознавства та Президентом Гарвардського університету про створення українознавчого центру в цьому університеті, що відбулося 19 січня 1968 р.

2. Журнал Українського історичного товариства “Український історик”.

3. Для “Українського історика” О. Пріцак підготував біографічний нарис про Івана Крип’якевича. Див.: *Пріцак О. Іван Крип’якевич...* – С. 82–86.

4. Іван Лисяк-Рудницький у 1985 р. планував видати праці Павла Грицака окремим виданням, однак цей задум не здійснився.

5. Грицак Павло Євгенович (26.04.1925, Перемишль – 02.06.1958, Нью-Йорк) – дослідник історії України, навчався в Українському вільному університеті (Мюнхен), Мюнхенському (Німеччина), Міннесотському (США) та Фордгеймському (Нью-Йорк, США) університетах. Друкував свої історичні розвідки в українських зарубіжних часописах “Розбудова держави”, “Київ”, “Українська літературна газета”, автор спогадів “Вежі й кулемети. Спогади”. – Мюнхен, 1959. – 148 с.

6. Відповідно до змісту листа О. Пріцак написав його до 24 лютого 1968 р.

7. В архіві О. Пріцака зберігається 12 листів та 2 листівки І. Крип’якевича до О. Пріцака, з яких 6 датовані 1940–1944 рр., 8 – 1959–1967 рр. Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 718 (листи І. Крип’якевича до О. Пріцака).

8. Київ. Журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. Виходив у Філадельфії в 1949–1964 рр.

9. Українська літературна газета. Місячник літератури, мистецтва, критики, наукового і громадського життя. – Виходив у Мюнхені в 1955–1960 рр.

10. Розбудова держави. Академічний журнал. Виходив у Мюнхені (1949–1950), Монреалі (1951–1953), Клівленді (1954), Денвері (1955–1957).

11. Ймовірно, мова йде про: Pavlo Hrusak: (Obituary) // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. – New York, 1958. – Vol. 6. – No 3/4. – P. 1447–1448.

12. *Грицак П.* Ще про Київщину після татарського погрому // *Розбудова держави*. – 1955. – Ч. 1 (16). – С. 17–20.

13. *Його ж.* Новий промінчик світла // Київ. – Філадельфія, 1955. – № 2. – С. 76–78.

14. Мова йде про працю: *Його ж.* Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – 176 с.

Таїса Сидорчук (Київ). **Матеріали Українського історичного товариства (США) в архіві Омеляна Прицака: Зміст та класифікаційно-типологічні характеристики**

Стаття покликана дати загальний огляд матеріалів Українського історичного товариства (США) та його журналу “Український історик”, які зберігаються в архівній колекції видатного вченого Омеляна Прицака (1919–2006) в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”. Авторка висвітлює склад, зміст і особливості документів Українського історичного товариства та їхнє значення для відтворення історії постання і діяльності товариства, а також для дослідження біографій членів товариства – відомих українських вчених. На основі аналізу насамперед листування засновника УІТ Любомира Винара та Омеляна Прицака у статті визначені періоди співпраці О. Прицака з товариством і його внесок у видання “Українського історика”.

Ключові слова: Українське історичне товариство, “Український історик”, Омелян Прицак, Любомир Винар, архівна колекція, архівний документ.

Taissa Sydorчук (Kyiv). **Documents of Ukrainian Historical Association (USA) in the Archival Collection of Omeljan Pritsak: A Content, Classification, and Typological Analyses**

The paper is devoted to the general overview of the documents of Ukrainian Historical Association (USA) and its journal “Ukrainian Historian” (*Ukrainskyi istoryk*). They are conserved in the archival collection of the outstanding scholar, Omeljan Pritsak (1919–2006), at the National University “Kyiv-Mohyla Academy”. The author provides an analysis of the composition, content, and peculiarities of the documents of the Ukrainian Historical Association and their significance for the investigation of the biographies of the organization’s members, and well-known Ukrainian scholars. Based on an analysis of the correspondence between the founder of the association Lubomyr Wynar, from one side, and Omeljan Pritsak, from the other side, the author makes the first attempt to distinguish the main periods of the cooperation of Omeljan Pritsak with the Association. Also based on source material, the article also determines the personal contribution of Omeljan Pritsak to the edition of “Ukrainian Historian”.

Keywords: Ukrainian Historical Association, “Ukrainian Historian”, Omeljan Pritsak, Lubomyr Wynar, archival collection, archival document.

ДЖЕРЕЛА

Богдан СМЕРЕКА (*Львів*)

РОЗМЕЖУВАННЯ СІЛ У РУСЬКІЙ ЗЕМЛІ У 1422 РОЦІ

У зібранні книг львівського гродського суду, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві, м. Львів, було віднайдено і опрацьовано акт розмежування між селами Глібовичі, Любешка, Свірж, Стоки та Тучне у Руській землі (з 1434 р. – Львівська земля Руського воєводства), датований 24 квітня 1422 р.¹ Документ, наданий Миколаєм Чайковським і вписаний 30 серпня 1728 р. до гродських актів, цінний для нас у багатьох аспектах. Перш за все, період його укладення – перша третина XV ст. – є важливим для вивчення польської адміністративно-територіальної моделі, яка ще не була остаточно впроваджена на землях колишнього Галицько-Волинського князівства. Не завершився в окреслений час і процес витворення ієрархії земських урядів.

Так, документ є допоки єдиною виявленою згадкою про першого підкоморія Львівської землі Михайла Градковича [“Mychaylo Hradkowicz podkomoruy Lwowskyi”] та львівського воєводу Бишка Мзуровського [“Byszko Mzurowskiy woiewoda Lwowskiy”]. На думку Кароля Малечинського, який опрацьовував текст розмежування (за вписом у гродські акти) під час роботи над довідником про львівських гродських урядників (однак з невідомих причин не опублікував його в додатках), перший насправді був комірником, оскільки до 1435 р. в Руській землі не існувало земських підкоморіїв, лише один генеральний². Другий – Мзуровський – займав уряд, що із впровадженням польського права у 1434 р. трансформувався в уряди підстарости та бурграбія³.

Також у документі згадано таких осіб:

– Спитек з Тарнова, сандомирський воєвода і руський староста⁴;

¹ Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів (далі – ЦДАІУ). – Ф. 9: Львівський гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 522: Чистова книга донесень, 1728 р. – Арк. 2328–2335.

² *Maleczyński K.* Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783. – Lwów, 1938. – S. 101.

³ *Ibidem.* – S. 43.

⁴ З джерел знаємо, що Спитек обіймав уряд руського старости з 19 березня 1422 р. по 26 лютого 1425 р. (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1873. – Т. 4: Dyplomy)

- Пьотр Цебровський, державець сіл Стоки і Любша (Любешка)⁵;
- Мишко Внучек [“pana Wyska (виправлено на: Myska) Wnuczka, starosty (виправлено на: Staroy) Bubrky u na Małyi Łanky [...] Sernyk, seła pana Wnuczka”]⁶;
- Міхал Стрільницький (“Michał Strzylnycki”)⁷;

mataryusz / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 115, nr 60; *Dzieduszycki M. Starostowie ruscy i lwowscy // Przewodnik Naukowy i Literacki*. – Lwów, 1875. – S. 435, nr 5; *Fedorowicz K. Dostojnicy i urzędnicy świeccy województwa krakowskiego w latach 1374–1506 // Archiwum Komisji Historycznej*. – Kraków, 1898. – T. VIII. – S. 219; *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XIV–XVIII wieku: Spisy*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1987. – T. 3: *Ziemie ruskie*. – Zesz. 1: *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy / Oprac. K. Przyboś*. – S. 149, nr 1159).

⁵ Виходець із села Цебер в Сандомирському воєводстві, Пьотр набув село Стоки у заставне володіння між 1417 і 1421 рр. (в 1417 р. Ягайло заставив його Дмитру з Ходорова за 60 гривень, а вже у 1421 р. записав Цебровському 50 гривень на селі). Любшу (Любешку) у складі заставних володінь Цебровських інші джерела фіксують, починаючи з 1450 р. Також відомо, що впродовж 1421–1430 рр. Пьотр перебував на службі князя Вітольда і отримав від нього в заставу ще кілька сіл (AGZ. – Lwów, 1889. – T. 14: *Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440–1456 / Oprac. O. Pietruski, X. Liske*. – S. 302, nr 2330, 2331; *Sochaniewicz K. Zaginione dokumenty Witolda W. X. Litewskiego dla Cebrowskich h. Hołobok // Ateneum Wileńskie: Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego*. – Wilno, 1927. – R. 4. – S. 208–213; *Szyska J. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku*. – Kraków, 2016. – S. 136, 515; *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi, magni ducis Lithuaniae 1386–1430 / Zebrał i wydał J. Ochmański*. – Warszawa, 1986. – S. 131–132, nr 159–161; *Zbiór dokumentów małopolskich (далі – ZDM)*. – Wrocław, 1974. – Cz. VI: *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś*. – S. 425–426, nr 1815; Wrocław, 1975. – Cz. VII: *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418–1434 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś*. – S. 92–93, nr 1921).

⁶ Представники родини Внучеків справді утримували в заставі Бібрку та околиці, однак особу з таким іменем (Мишко, Міхал, Михайло) у джерелах відшукати не вдалося. У 1436 р. Владислав III віддав містечко у тенуту Пьотру Внучеку з Кутні гербу Яструбець, ще через два роки у заставу перейшли сусідні села – Стара Бібрка, Серники, Лани і П'ятничани. В 1444 р. Анна з Росткович продала Пьотру бібрківське вийтвство (Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Pod kier. Z. L. Radzyńskiego, przy współudz. P. Skobelskiego i B. Gorczaka. – Lwów, 1887. – T. I: 1366–1506. – S. 40–41, nr XLII; *Szyska J. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej...* – S. 142, 220–221; ZDM. – Wrocław, 1975. – Cz. VIII: *Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś*. – S. 17–18, nr 2191).

⁷ Мова йде про Михайла зі Стрїлищ, сина Прокопа, внука Васька Тептюковича. Останній набув Стрїлища у ленне володіння 9 грудня 1375 р. разом із селами Вербїж та Микитинці. Зусиллями синів Васька – Васька-молодшого і Прокопа – Стрїлища у 1417 р. отримали магдебурзьке право. Михайло Прокопович згадується в актових документах середини XV ст. з приставками “зі Стрїлищ” та “з Підбір’я”. Хоч він і міг фігурувати у розмежуванні 1422 р., не зовсім зрозуміло, чому документ згадує саме молодого (а може, й зовсім юного) Михайла, а не його батька чи дядька (AGZ. – Lwów, 1875. – T. 5: *Dyplommataryusz / Oprac. O. Pietruski, X. Liske*. – S. 12–13, nr X; AGZ. – Lwów, 1889. – T. 14. – S. 360, nr 2762 (21 II 1453); s. 473, nr 3532 (12 III 1456); s. 474, nr 3538 (2 IV 1456); s. 478, nr 3563 (17 V 1456); s. 481, nr 3576 (28 V 1456); AGZ XV. – S. 20, nr 130 (22 VII 1457); *Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1605 roku / Wyd. A. Prochaska*. – Lwów, 1890. – S. 25, 26, nr 35).

Розмежування сіл у Руській землі у 1422 році

- Міхал Бучацький, галицький каштелян⁸ [“pan Michał z Buczacza hali-
ckiy [...] kasztellanowe”];
- Ян з Библа, перемишльський каштелян⁹ [“pan Jan z Wybła przemyskiy
kasztellanowe”];
- Юрша Ходорівський, долиньський староста¹⁰;
- Андрій Романовський¹¹ [“pan Andrey z Romanowa starosta samborski^{12”}];

⁸ Йдеться про Міхала Мусила (Мужила) з Бучача, брата Теодорика Бучацького, сина Міхала Авданця. Згідно з довідником “Urządnicy województwa ruskiego...” Мужило обіймав уряд галицького каштеляна з 1434 по 1437 рр. Короткий період перед цим (впродовж 1434 р.) Бучацький був галицьким чашником. При цьому в переліку галицьких каштелянів Міхал Мужило вказаний першим, хоча укладачі довідника зазначають, що перші згадки перебування каштеляна в Галичі (звали його Сцібор Андреас) датуються 11 жовтня 1377 і 27 квітня 1378 рр. Насправді Міхал Мужило займав цей уряд задовго до 1434 р. Галицьким каштеляном його названо в документі про набуття села Кросенки ще у 1419 р. (*Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С. 120, 126; AGZ. – Lwów, 1870. – Т. 2 / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 11, nr VII; S. 12, nr VIII; Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac. J. Tomaszewicz i M. Zdanek; red. W. Bukowski. – Kraków, 2004. – S. 23, nr 50; Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej... – Т. 3. – Zesz. 1. – S. 39, nr 42; S. 42, nr 72).

⁹ Згідно з довідником “Urządnicy województwa ruskiego...” перша згадка про перемишльського каштеляна датується 2 травня 1433 р. На цій посаді фігурує Миколай Кміта (Кмитич) з Вісьнич. Що ж до Яна з Библа, чи Яцка Бибельського, зауважимо, що він згадується в джерелах з 1437 по 1476 р. (у перемишльських городських актах за 1500 р. знаходимо згадку про покійного Яцка з Библа). На думку Сергія Пашина, Яцко помер між лотим 1476 і квітнем 1478 р., відтак станом на 1422 р. міг бути ще малолітнім. З 1449 по 1476 рр. Яцко обіймав уряд перемишльського стольника, натомість про каштеляна Яна Бибельського згадок не виявлено (AGZ. – Lwów, 1886. – Т. 11: Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423–1462 / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 77, nr 556; Lwów, 1888. – Т. 13: Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich i przeworskiego 1436–1468 / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 33, nr 388; Lwów, 1891. – Т. 18: Najdawniejsze zapiski sądu ziemskiego przemyskiego 1469–1506 / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 127, nr 835; S. 416, nr 2818; Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej... – Т. 3. – Zesz. 1. – S. 10, 200, nr 1656; S. 241, nr 2047).

¹⁰ За даними довідника “Urządnicy województwa ruskiego...”, Юрша Ходорівський утримував Долинську королівщину з 1472 по 1474 рр. Насправді, ще у 1470 р. Ходорівський названий долиньським тенутарієм (державцем) і фігурує в цій ролі до 1478 р. Станом на 1422 р. Юрша був або малолітнім, або ще взагалі не народився. Першу згадку про нього знаходимо в документі, датованому 27 жовтня 1444 р. про передачу в заставне володіння с. Молодинче в Жидачівському повіті від братів Ходорівських Дмитру (Данилу) Задеравацькому (Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 рр. / Уклад. О. Купчинський, Е. Ружицький. – К., 1972. – С. 89, № 153; AGZ. – Lwów, 1891. – Т. 15: Zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do r. 1500 / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 454, nr 3471; S. 489, nr MCCXVIII; Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej... – Т. 3. – Zesz. 1. – S. 182–183, nr 1508).

¹¹ Пошуком згадок про Андрія Романовського в корпусі опублікованих городських і земських актів займався свого часу Юзеф Відаєвич. Дослідник вказав на документи від 4 червня 1437 і 4 червня 1439 р. (їх аналіз засвідчує, що йдеться про той самий акт з різним датуванням). Також Відаєвич звернув увагу на згадку про Андрія з Біща від 19 травня 1441 р. (“Andrea de Bischcz”). На думку дослідника, ним міг бути як Андрій Романовський, так і звичайний мешканець містечка (AGZ. – Lwów, 1868. – Т. 1: Dyplomatoryusz / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 25, nr XVII; Lwów, 1887. – Т. 12: Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475 / Oprac. O. Pietruski, X. Liske. – S. 28, nr 239; Lwów, 1889. – Т. 14. – S. 502, nr MDVIII).

¹² В опублікованому нами документі допущено помилку (ймовірно, копійстом), оскільки самбірським старостою станом на 1422 рік був не Андрій Романовський, а

- Станіслав Давидовський¹³ [“pan Stanisław z Dawydowa”];
- Юхно Лагодовський [“pan Jucho z Łachodowa”]¹⁴;
- Юрко зі Львова, возний.

Документ містить найраніші серед виявлених згадки про села Глібовичі, Любешку¹⁵, Малі Ланки, Свірж та Тучне (село Стоки вперше зафіксоване у документі 1417 р., і це датування не викликає заперечень¹⁶).

В акті перелічено низку мікротопонімів: потоки Білий і Погарище, долини Довга і Скриголови, ліси В’язовий, Довгий Тучнянський, Монастирський і Скриголови, гора Вертеб (Вертеп), Чехова криниця, Узисерна (?), Дупна

згаданий одразу за ним Станіслав з Давидова. На це вказує документ розмежування с. Стрілковичі з угіддями перемишльського православного владики, яке відбулося 21 січня 1422 р. Займав Давидовський уряд самбірського старости і роком раніше (AGZ. – Lwów, 1878. – Т. 7: *Dyplomatarjusz / Oprac. O. Pietruski, X. Liske.* – S. 64, nr 32; *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej...* – Т. 3. – Zesz. 1. – S. 142, nr 1092).

¹³ Станіслав, він же Осташко, Давидовський був сином Григорія Тимстича (Тимшича), який впродовж 1355–1357 рр. отримав від Казимира III низку поселень довкола Львова (Давидів, Нагірці, Горпин, Вирів, Монастир). Представник руського роду, Осташко, починаючи з 20-х років XV ст., згадується в документах як Станіслав, що свідчить про ймовірне прийняття ним католицької віри. Читач може порівняти тексти документів за посиланням нижче – від 1 червня 1410 р. та 8 березня 1411 р. з актами від 4 серпня 1421 р., 1 березня 1429 р., 21 жовтня 1431 р. та 5 (або 25) лютого 1433 р. Цікаво, що у вищезгаданому документі розмежування с. Стрілковичі від 21 січня 1422 р., Давидовський ще названий Сташком (“Pan Staszko z Dawidowa”), а у квітневому розмежуванні – вже Станіславом (ЦДІАЛ. – Ф. 7: Жидачівський городський суд. – Оп. 1. – Спр. 79: Чистова книга донесень, 1696–1697 рр. – Арк. 773–774; AGZ. – Lwów, 1870. – Т. 2. – S. 61–62, nr XXXVII; Lwów, 1878. – Т. 7. – S. 63–65, nr 32; МК. – Sygn. 39. – S. 80–810 (= ZDM. – Wrocław, 1975. – Cz. VII. – S. 387–388, nr 2126); *Maleczyński K. Urządnicy grodzcy i ziemscy lwowscy...* – S. 150–152; МК. – Sygn. 46. – K. 42 v. – 43 (= ZDM. – Wrocław, 1974. – Cz. VI. – S. 340–341, nr 1756); МК. – Sygn. 85. – K. 358 v. – 361 v.; Sygn. 86. – K. 75–77; *Paszkiwicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego.* – Warszawa, 1925. – S. 186; *Wilamowski M. Stanisław (Ostaszko) z Dawidowa (Dawidowski) h. Wilczekosy (Prus II) (zm. 1442/3) // Polski Słownik Biograficzny.* – Warszawa; Kraków, 2003. – Т. XLII/1. – Zesz. 172. – S. 23; ZDM. – Wrocław, 1975. – Cz. VII. – S. 77–80, nr 1914; S. 260–261, nr 2033; S. 344, nr 2087; Wrocław, 1975. – Cz. VIII. – S. 357–358, nr 2534).

¹⁴ Юхно Лагодовський був сином Діонісія (Дениса) з Підгайців, згаданого в тексті магдебурзького привілею для Глинян 1397 р. (AGZ. – Lwów, 1868. – Т. 1. – S. 13, nr 10). За даними Адама Бонецького, у 1446 р. Юхно разом з братом Дмитром свідчив на доведенні шляхетства Цеперівських. Сам рід Лагодовських був окреслений як “de ruthenicali genologia”. Після 1456 р. згадок про Юхна дослідник не відшукав. Насправді Юхно востаннє згаданий в джерелах роком пізніше (AGZ. – Lwów, 1891. – Т. 15. – S. 18, nr XLV; *Herbarz Polski.* – Warszawa, 1912. – Cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.* – Т. XV: *Liwscy/Łopusecy.* – S. 161).

¹⁵ Документ надання Пьотру Цебровському села Любша (Любешка), де, як вважається, міститься перша згадка про село, насправді був укладений рівно через 50 років – 20 жовтня 1456 р., що вдалося з’ясувати польському дослідникові Янушу Шишці. На підставі ітинерарію Казимира Ягеллончика (король підписав документ у Новому Місті Корчин) та згадки про підканцлера Яна з Бжеза (обіймав названий уряд впродовж 1455–1464 рр.), дослідник датував документ 21 жовтня 1456 р. (*Szneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym.* – Lwów, 1874. – Т. 2. – S. 352; *Szyska J. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej...* – S. 236, przyp. 255).

¹⁶ ZDM. – Wrocław, 1974. – Cz. VI. – S. 426, nr 1815.

(Дубна) Могилка. Назва “Монастирський ліс” вказує на існування обителі в цій місцевості. Стосовно нього, а також деяких інших місцевостей (Дубна Могила, Довга долина, Довгий Тучнянський ліс, а також “wierzchowiny Serny czyli wierzchu Uzy Serny”) можемо стверджувати, що їхні назви залишалися ужитковими щонайменше до кінця XVIII ст. (детальніше про це нижче).

Про документ згадують кілька дослідників – зокрема, названий вище Кароль Малечинський, а також Анджей Жакі, автор краєзнавчого нарису, присвяченого селу Свірж¹⁷. На відміну від Малечинського, Жакі користувався регестом, складеним на підставі опрацювання Теофілем Емілем Модельським оригінального акта, який зберігався в Архіві Ординації родини Потоцьких в Ланьцуті¹⁸. Жакі отримав доступ до цього регесту завдяки допомозі Юзефа Відаєвича¹⁹.

Згадку про розмежування 1422 р. знаходимо у Йосифінському поземельному кадастрі села Тучне, а саме в описі межі (“стіни”) із с. Любешка (на це у нарисі про історію Тучного звернув увагу краєзнавець Василь Лаба²⁰). У тексті опису перелічено чимало мікротопонімів, згаданих в розмежуванні²¹.

Впис документа до львівських гродських актів зазнав пізніших виправлень і дописів темнішим чорнилом. За записом в кінці акта “Lectt[um] cum originali sorio [d]ie 16. Julii 1798”, здійсненим тим же чорнилом, припускаємо, що правки було внесено тією ж рукою і, найімовірніше, того самого дня.

Таким чином, розмежувальний акт 1422 р., окрім інформації про топоніми та мікротопоніми, цікавий для нас ще й переліком організаторів і свідків самого розмежування. Документ 1422 р. допоки є єдиним віднайденим свідченням про першого підкоморія Львівської землі Михайла Градковича, львівського воєводу Бишка Мзуровського та бібрківського державця Мишка Внучека. Ще про кількох осіб, перелічених в акті, достеменно відомо з інших джерел, що станом на 1422 р. вони справді жили (Андрій Романовський, Станіслав Давидовський, Юхно Лагодівський) і займали названі в документі уряди (руський староста Спитек Тарновський, галицький каштелян Міхал Бучацький). Жив у 1422 р. і міг узяти участь у розмежуванні Пьотр Цебровський, про якого точно знаємо, що він утримував у заставі королівське село Стоки, однак немає підтверджень, що в цей час в його тенуті додатково пере-

¹⁷ *Żaki A. Świrz: Monografia historyczna kresowego miasteczka.* – Kraków; Lublin, 2011. – S. 13, 109–110 (przyp. 4).

¹⁸ У 1944 р. частину документів було вивезено Альфредом Потоцьким з Ланьцута спочатку до Австрії, а потім до Франції. Із залишків було сформовано зібрання Архіву Потоцьких з Ланьцута (Archiwum Potockich z Łańcuta) Головного архіву давніх актів у Варшаві. Впродовж 1994–2008 рр. низка справ повернулася до Польщі. Досі не поверненими, однак, залишаються бл. 400 пергаментних документів цього зібрання (Архивы Беларуси (http://archives.gov.by/Radzivily/Data/PL_AGAD_350.xml)).

¹⁹ *Żaki A. Świrz.* – S. 13, 109–110 (прим. 4).

²⁰ *Лаба В.* Історія села Тучне. – Львів, 1996. – С. 5.

²¹ В описі меж згадується також королівський декрет від 1432 р., який виявити не вдалося (“Sciana od Lubeszki wsi Tuczny zaczyna sie podług granic oryginalnych anni 1422 [...] jako u na fundamencie dekretu krolewskiego in ann[o] 1432do”). (ЦДІАЛ. – Ф. 19: Йосифінська метрика. – Оп. 9: Бережанський циркул. – Спр. 320: Грунтові метрики поземельного прибутку, описи земельних границь громади, правила фасіювання нив, сумарії та ін. документи с. Тучне і Прибинь, 1787–1788 рр. – Арк. 60–60 зв.).

бувала Любша (Любешка). З іншого боку, найімовірніше малолітніми були тоді Михайло Тептюкович та Ян (Яцко) з Библа. Тим більше останній не міг обіймати у 1422 р. уряд перемишльського каштеляна (про що взагалі не виявлено жодних свідчень). Нарешті, малолітнім або взагалі ще не народженим був на момент організації розмежування долинський староста Юрша Ходорівський. Саме згадки про Яцка та Юршу спонукають нас до думки, що документ 1422 р. може бути фальшивим.

За винятком уніфікації вживання великої та малої літери, внесення розділових знаків, опублікований нами документ максимально відтворює текст впису у гродську книгу. Кустодії (слова, що повторюються на межі двох сторінок) в тексті збережені у випадках, коли між ними присутні розбіжності. Дописи на маргінесі із позначками про вставлення в основний текст, а також дописи над (поруч із) закресленнями виділяємо фігурними дужками і вміщуємо в основний текст. Дописи окремих пропущених літер виділяємо курсивом. Інформацію про правки тексту подаємо у посиланнях. У випадку, якщо неможливо розпізнати літеру, що була виправлена на іншу, вказуємо замість неї знак питання.

ДОКУМЕНТ

24 квітня 1422 р. – Розмежування королівських сіл Стоки і Любешка від дідичних (Стрліки, Свірж, Глібовичі і Тучне) у Руській землі

Instrumenti certi vetusti ex Graeco idiomate in Polonicum transpositi granitierum inter bona regalia Stoki, Lubeszka ab una atq[ue] bona Strylki, Swirz, Hlebowice et Tuczne haereditariorum parte ab altera oblata*.

Ad officium et acta castrensia capitanealia Leopoliensia personaliter veniens nobilis Nicolaus Czaykowski obtulit eidem officio et ad acticandum porrexit instrumentum certum vetustum ex Graeco idiomate in Polonicum transpositum, granicierum inter bona regalia Stoki, Lubeszka ab una atq[ue] bona Strylki, Swirz, Hlebowice et Tuczne haereditariorum parte ab altera de tenore verborum sequenti**.

Wo*** ymia Boh (sic) amin. A ze my panowe jako Tarnowskyi, woiewoda Sendomirskiy, zemly Ruskoj starosta holovny, || [с. 2328] Byszko Mzurowskiy woiewoda Lwowskiy^{4*}, Mychaylo Hradkowicz podkomoryi Lwowskiy^{5*}, kommissary hranycznyi od Władysława Bozey myłosty korola Polskoho^{6*}, welykoho kniazia Lytewskoho^{7*} y innych mnohych zemlyi hospodara naszoho dana y naznaczena. A to mezy dobrymy korołewskimy

* Переклад: Впис певного древнього документа з грецької мови на польську перекладеного про границі між коронними дібрами Стоки, Любешка, з одного боку, і дідичними дібрами Стрліки, Свірж, Глібовичі і Тучне – з іншого боку.

** Переклад: До уряду та львівських гродських, старостинських актів особисто прийшов шляхетний Миколай Чайковський, пред'явив цьому суду і запропонував записати певний древній документ з грецької мови на польську перекладений про границі між коронними дібрами Стоки, Любешка з одного боку і дідичними дібрами Стрліки, Свірж, Глібовичі і Тучне – з іншого боку, з наступним змістом.

*** Слово виправлено, первісно *Woy*.

^{4*} Слово виправлено, первісно *Zwowskiy*.

^{5*} Слово виправлено, первісно *Zwowskyi*.

^{6*} Слово виправлено, первісно *Polskocho*.

^{7*} Слово виправлено, первісно *Zytewskoho*.

Stokamy y Lubszeiu* sełmy z odney storony, a mezy dobry Strelkami, Swerzom, Hlibowyczamy** y*** Tuczny, sełmy didycznymy pana Hliba z Romanowa Swirskoho^{4*}, woiewody Halickoho, Terebowelskoho^{5*} y Kołomyiskoho starosty, a to z druhoiey storony. Czynymo widomo tym lystom naszym kommysarskim wsim, tak teper jako y na potym buduczym, komusz toho nadobe budet widaty. Ize iesmo za roskazaniem korolewskim mezy sełmy spomynanymy^{6*} tym sposobom nizsze opysanym uczynyły hranyciu. Napered wydały iesmo pozwy tak na pana Petra Cebrowskoho, derzawcu seł Stokow y Lubszey korolewskich perereczonych, iako y na pana woiewodu perereczonoho, seł Stryłkow, Swerza^{7*}, Hlibowycz y Tucznoho didicza, tak tysz^{8*} y na pana Myska Wnuczka, Staroy^{9*} Bubrky y na Małyi Łanky sela prozwanoho derzawcu || [c. 2329] takze to naroznoho stewozyka (?), szczoby na den nyneysz y na reczonych stenach stanuly. Y^{10*} z starczy swoymi wiry hodnymy sioł perereczonych stanuwszy, szczosz wony uczynyły y pod Bełym Potokom, kuda wełmy małyi potoczok wpał, z odnu storonu u stin pan Cebrowskyi od Stok sela^{11*}, a pan Mysko Wnuczko od Lankow^{12*} sela na druhoj storoni tohosz potoczka {reczony Poharyszcza perwey pod samym sełom w loke Beły potoczek}^{13*}. {Poharyszcza samoho, u styn z starcami swoymi, a na protywnych za Bełym potokom tuz pretiw temusz u styn Poharyszczu tohosz potoczka}. Pan woiewoda z swoymy starcamy Stok swoich oblyczne stanuly y styny zhodlywe naroznyie sobi przynały, na kotorym meyscu my kommissare zwerchnosc y władzu naszu kommissarskuiu Jurkowy woznomu zy Lwowa^{14*} kazały iesmo podłoch prawa obwołały y komoru syiu z rozkazu korolewskui^{15*} peczatiu zabezpetowanuiu dla lepszoj wiry czerty weliły^{16*} iesmo. A koli nichto ne pereczył prysiehy starcow ze wsech seł wyzszej spomynanych, tak korolewskich^{17*}, jako y pana woiewodynych na sprawedlywoie wedenyie y sprawedliwych hranyc pokazowanie wysłuchały iesmo. A my wo ymia Chrystowo po prysiezy starzow za yzdy (?) oboch || [c. 2330] storon obaczywszy hranyciu iesmo^{18*} na tom ze miyscu^{19*} sten zhodne przyznany. Poczaly iesmo y try kopcy hranyczny narozny, na tom boczy Byłoch Potoka, gde^{20*} Stoky z Lankami^{21*}, lezał odyń Stocky kopec narozny u stin tohosz potoczka, lubo bołotcza spomynanoho

* Фразу виправлено, первісно *Stokami y Zubszeiu*.

** Слово виправлено, первісно *Hlibo?yczamy*.

*** Далі закреслено літеру *o*.

4* Слово виправлено, первісно *Swirskocho*.

5* Слово виправлено, первісно *Zerebowelskoho*.

6* Слово виправлено, первісно *spomynanymi*.

7* Слово виправлено, первісно *Swirza*.

8* Далі закреслено повтор слів *tak tysz*.

9* Фразу виправлено, первісно *Wyska Wnuczka, starosty (?)*.

10* Літеру дописано в речення пізніше темнішим чорнилом.

11* Слово виправлено, первісно *sela*.

12* Слово виправлено, первісно *Jankow (?)*.

13* Далі слідує закреслений фрагмент: *Pan woiewoda z swoymy starcamy swoymy (a na protywnych za Bełym potokom, tuz protyw tomusz u stin Poharyszcza tohoz potoczka)*.

14* Слово виправлено, первісно *Zwowa*.

15* Фразу виправлено, первісно *rozказы korolewsky*. Темнішим чорнилом змінено на *rozказу korolewskuiu*, після чого додатково закреслено останню літеру.

16* Слово виправлено, первісно *wolily*.

17* Слово виправлено, первісно *korolewskich*.

18* Фразу виправлено, первісно *obczywszy hranyciu iesmio*.

19* Слово виправлено, первісно *mieyscu*.

20* Слово виправлено, первісно *hde*.

21* Слово виправлено, первісно *Jankami (?)*.

Poharyszcza od Stokow. A druhoj* kopec po druhiu storonu tohosz Poharyszcza Łannyckiy nad Bełym ze Potokom od Łankow. Y trety ze kopec za Biłym** Potokom protyw tomusz u styn Poharyszcza spomynanoho Strzelkowskiy usypali iesmo, hde tamze zarazom stinu*** Łanyckuii narozniu powerchli iesmo. A mezy Stokamy da Strelkamy hranyczli iesmo tym sposobom. Na persze od tych troch kopcow, czeresz nas usypanych, hory Biłym^{4*} Potokom na wschod słońca obernuwszy iesmosia, a po prawoy rucy Steckuii (sic) stinu, a po liwoy rucy Bełoho Potoka. Strzelkowskiu stenu^{5*} zostawili iesmo, ktoroy ze tot Beły Potok perereczonyi maiet Stockiy grunt od dydyczyny Stryłok sęła, az^{6*} po wełykuii Dołyny Skryhołowy perereczonuii^{7*} rozhranyczaly y rozdelały na wiky^{8*}. A od siol seredynoiu, to isz Dołyny Skryhołowy iduczy do kirnyczki pryiechaly iesmo, u ktoroy || [c. 2331] u ktoroy kirnyczky^{9*} stenu strzelkowskiu^{10*} pokynuły iesmo. A Stokamy selom korolewskim tuii hranyciu wyzszej opysaniu mezy^{11*} Swerzom selom konczyli iesmo. A to tym sposobom jechali iesmo seredynoiu to isz Dołyny Skryhołowy od kyrnyczky perereczynoi az na werch hory na dorohu pod lesok Skryhołowy^{12*}. Kotorey lesok^{13*} po prawoy rucy na wschod słońca, stoiaczy do Stokow zostawily^{14*} iesmo, pod kotorym liskom^{15*} na rozi tohosz leska na werch hory kopec usypaly iesmo y chrest hranyczni na duby naleszaly^{16*} iesmo. Od ktoroho kopica y leska wspomynanoho obernuly^{17*} iesmo siana połudne dorozkoiu czynieczy kopcy y naleszy mezy Stokamy da Swerzom sęly y pryiechaly^{18*} iesmo do leska Hlibowskocho prozwanoy Wiazowey Lesok^{19*}. U ktorohosz to roku lesku^{20*} stenu sęła Swerza^{21*} pokynuły iesmo. A hranyciu smoze mezy tym ze selom Stokamy a Hlibowyczamy poczaly^{22*} iesmo. A to tym sposobom zostawily^{23*} iesmo po lewuy rucy Lesok Wiazowey^{24*} wes do Hlibowycz, a seredynoiu dołyny, szczo sia wziała od tohosz Wiazowoho Lesku spomynanoho, ostawiuiczy || [c. 2332] po prawoiey rucy Stockuii, a po zewoiey (sic) rucy Hlibowskiu stenu. Dołom toiusz dołynoiu yduczy, pryiechali iesmo do Dołhoj tak prozwanoy Dołyny, kojaia sie wziała nad selom Stokamy y^{25*}

* Слово виправлено, первісно *druhey*.

** Слово виправлено, первісно *Bełym*.

*** Слово виправлено, первісно *stinu*.

4* Слово виправлено, первісно *Bełym*.

5* Слово виправлено, первісно *stinu*.

6* Слово виправлено, первісно *acz*.

7* Слово виправлено, первісно *perereczynuii*.

8* Слово виправлено, первісно *weky*.

9* Фразу виправлено, первісно *ktoroy krynyczky*.

10* Слово виправлено, первісно *strzelkowskiu*.

11* Слово виправлено, первісно *me?y*.

12* Фразу виправлено, первісно *porohu pod lesok Skryhołozy*.

13* Слово виправлено, первісно *lesok*.

14* Слово виправлено, первісно *zostawyli*.

15* Слово виправлено, первісно *leskom*.

16* Слово виправлено, первісно *naleszali*.

17* Слово виправлено, первісно *obernuli*.

18* Слово виправлено, первісно *pryiechali*.

19* Фразу виправлено, первісно *prozwaney Wiazowey Lesok*.

20* Слово виправлено, первісно *jesku (?)*.

21* Слово виправлено, первісно *Swirza*.

22* Слово виправлено, первісно *poczali*.

23* Слово виправлено, первісно *zostawyli*.

24* Фразу виправлено, первісно *lewuy rucy Lesok Wiazowey*.

25* Далі слідує закреслена літера *j*.

idet* az (?) do Lubszey seła korolewskocho, ktoro iz to Dołhoy Dołyny seredynoi na połudne, yduczy po prawoy rucy Stockuii, a po ľewoy rucy Chlibowskiu stenu zostawuuczy. A ze do Czechowoiey kyrnycy**, kotoia tulko (sic) sama na toiey Dołhoy Doline*** iest y tam ze w bołotce sama pornuła. A od toho takze na połudne yduczy seredynoi, to iescz Dołyny Dołhoy, nihde z ney ne wystupiuuczy, a ze do perechrestia^{4*} dwoch doroch. Odyna doroha, szczo z seła Stokow do Lubsze^{5*} {y ta y ydet} druhaia czerez totu perehrestniuu, szczo ydet z Hlibowycz^{6*} do Sernyk, seła pana Wnuczkowa, pryiechali iesmo. Y ktoruiusz to seredynoi dołyny, szczo sia wzieła od Łesku Wiazowoho Hlibowskoho perereczonoho na zady y po seredynu, toisz Dołhoy Dołyny o Czechowuii kyrniciu y to perechestie (sic) spomynaneie mezy Stokamy sełom korolewskim, a mezy Hlibowyczamy sełom pana woiewodnym dedycznym za weczne znaky hranycz położylesmo || [c. 2333] położyliesmo y weczne kładam. Y^{7*} {pry tymze} perehrestiu, tak Stockuii, jako Hlibowskiu stinu zostawyły iesmo. A mezy Lubszeiu pana Petra^{8*} Cebrowskoho derzawczy z odney storony, a mezy Tucznym sełom, hranyczy poczaly iesmo y kopec hranycznyi na perehrestiu doroch wspomynanych, rozdyłaiuczy seło^{9*} Lubszu korolewskuii od Tucznoho, usypaly iesmo. A odoł pered się (?) na połudne toieiusz Dołhoiu wełykoiu Dołynoiu mało poichawszy, a po ľewoy rucy na hory Lesok reczeny Dołhyi Tucznanskyi od Tucznoho zostawywszy na przykruui y wysokuii horu ponad Dołhoiu Dołynoiu na połudnez (sic) yduczy, kopec na uboczy usypawszy, wyiehaly^{10*} iesmo ktoruiusz Dołhoju Dołynu ne raz perereczonu wsiu. Pod toiusz horu przykruui do Lubszey^{11*} seła pana Cebrowskoho (sic) zostawyli iesmo weczne, a werchom toieisz^{12*} hory na połudne yduczy, szczo sie hora ku Dołhoy wełykoy Dołyni swoimi dołynami pochyłyła^{13*} {wsioch} my my (sic) do Lubszey^{14*} zostawyły y prysudyły^{15*} wecznie. A szczo sia hora toia^{16*} {z jey} dołynami ku recy Swerzowey pochyłyła^{17*} {wsioch} my my (sic) zostawyły y prysudyły^{18*}, iak ze zostawiaiemo y przysuzaiemo wecznie || [c. 2334] weczne^{19*} do seła Tucznoho. Kotoruiusz to seredynoi y werchom hory hranycznym na połudnez yduczy do Mohył, a od tych Mohył czerez rozneie dorohy iduczy do druhych mohył^{20*} pod

* Далі слідує закреслений фрагмент: *seredynoi na połudne iduczy*.

** Слово виправлено, первісно *kyrnyci*.

*** Слово виправлено, первісно *Dolino*.

4* Слово виправлено, первісно *perechrescia*.

5* Далі слідує закреслений фрагмент: *y ta y ydet*.

6* Слово виправлено, первісно *Hlibowicz*.

7* Далі слідує закреслене слово *przytunze*.

8* Слово виправлено, первісно *Peatom*. Темнішим чорнилом спочатку викреслено літеру *a*, після чого остаточно виправлено на *Petra*.

9* Далі слідує закреслена літера *Z*.

10* Слово виправлено, первісно *wyiehali*.

11* Слово виправлено, первісно *Zubszey* або *Jubszey*.

12* Слово виправлено, первісно *toiersz*.

13* Слово виправлено, первісно *pochylyla*. Далі слідує закреслений фрагмент *i wcz*.

14* Слово виправлено, первісно *Zybszey*.

15* Слово виправлено, первісно *przysudyły*.

16* Далі слідує закреслене слово *tey*.

17* Фразу виправлено, первісно *Swerzywyi ochylyla*. Далі слідує закреслене слово *wsies*.

18* Слово виправлено, первісно *przysudyły*.

19* Слово виправлено, первісно *wecznie*.

20* Слово виправлено, первісно *mochył*.

welykyi* Lis reczenyi Manastyrskiy. Mezy kotorymy mohylamy nedalekoz toho lisa** buduczmy jest Dupnaia Mohylka, pryiechali iesmo y kotorysz to perwszoy mohyl y toiey druhoj, pod Lisom*** Manasterskim, szczo sut na samym werhu hory spomynanei^{4*}. Z toiu Dupnoiu Mochyloiu spomynanuii za weczny znak hranyczny mezy Lubszeiu, a Tuczny seły kledomo. Y od tych mohyl y toi Dupnoi Mohyl y jechali iesmo^{5*} na połudne w Lis welykyi Manasterskiy werchom toieisz hory, w kotorym lisie kopczy iesmo sypaly y na lisy rubaly. A ze do werhu Sernyc u Zyserni (?) reczonoy, katoraia sie pod toiusz horoiu Werteb po prawoy rucy wzieła, przyiechali iesmo. Na kotorym meyscu^{6*} pan Mihał swoimy^{7*} stoyal, y stynu starcowe joho przysiahszy, Lubeszkuui, Tucznianskiui y tretuii sela swoieho Stryłysk didycznuui^{8*} przyznały y pan Mihał Strzylnycki y daley hranyczty nedopustyl. Na kotorym mescu^{9*} my try kopcy, odyń Lubeskiy^{10*}, druhyi Tuczanskiy, a tretiy Strylnycki^{11*} usypaly iesmo. A konec hranyciom, wyzey opysanym, woznomu kazawszy obwołaly mociu naszego korola da y naszeiu kommissarskuui || [c. 2335] uczynili iesmo y toty hraniczy weczne trwaty^{12*} czynemy y skazuemy. Działo się to w lisie, na mescu u Zysernic reczenym, na skonczeniie hranyc wyzey opysanym, w piatnyciu po swiatym Juri^{13*} blizszuii, pod lity Rozdestwa Chrystowa tysiacza czeterysta dwadciat wtoroho^{14*}. Pry tym byly wielmozny, a urozonyi^{15*} panowe, pan Mihał z Buczacza Haličkiy, pan Jan z Bybła Przemyskiy kasztellanowe, pan Jursza z Chodorostawu Dołymski (sic) starosta, {pan Andrey z Romanowa starosta} Samborskiy^{16*} i pan Stanisław z Dawydowa, pan Jucho (sic) z Łachodowa, Jurko woznyi zy Lwowa^{17*}, da y starcy prysiahy y innych mnoho. A my dla lepszoy wiry peczety naszy kommissarsky zawisyły^{18*} iesmo.

Lectt[um] cum originali copio [d]ie 16. Julii 1798^{19*}.

ЦДІАЛ. – Ф. 9: Львівський гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 522: Чистова книга донесень, 1728 р. – Арк. 2328–2335 (копія).

Богдан Смерека (Львів). Розмежування сіл у Руській землі у 1422 році

У статті розглянуто акт розмежування 1422 року між кількома королівськими і приватними селами у Руській землі (з 1434 р. – Львівська земля Руського воєводства). Написаний староукраїнською мовою, документ, окрім згадок про топоніми, фіксує низку осіб, про яких практично нічого не повідомляють інші джерела. Поряд

* Слово виправлено, первісно *welkyi*.

** Слово виправлено, первісно *lesa*.

*** Слово виправлено, первісно *lesom*.

^{4*} Слово виправлено, первісно *spomynanem*.

^{5*} Слово виправлено і розбито на два, первісно *jechalysesmo*.

^{6*} Слово виправлено, первісно *mieyscu*.

^{7*} Далі закреслено слово *mi*.

^{8*} Слово виправлено, первісно *didyczkuui*.

^{9*} Слово виправлено, первісно *mieyscu*.

^{10*} Слово виправлено, первісно *Lubelskiy*.

^{11*} Слово виправлено, первісно *Strylnickiy*.

^{12*} Далі слідує закреслене слово *wyly*.

^{13*} Слово виправлено, первісно *Juriy*.

^{14*} Слово виправлено, первісно *wdoroho*.

^{15*} Слово виправлено, первісно *urozonyi*.

^{16*} Слово виправлено, первісно *Samborski*.

^{17*} Слово виправлено, первісно *Zwowa*.

^{18*} Слово виправлено, первісно *zawisyly*.

^{19*} Переклад: Прочитано з оригінальної копії дня 16 липня 1798 р.

Розмежування сіл у Руській землі у 1422 році

із цим, фіксація Яна Бибельського (названого тут “перемисьльським каштеляном”) та долиньського старости Юрші Ходорівського, який утримував цю королівщину в заставі у 70-х роках XV ст., змушує замислитись як над правильністю датування розмежувального акта, так і над його автентичністю. Стаття супроводжується публікацією документа.

Ключові слова: розмежування, староукраїнська мова, Руська земля.

Bohdan Smereka (Lviv). **Demarcation of the Villages in the Ruthenian Land (1422)**

The article introduces a record of demarcation in 1422 between several royal and private villages in the Ruthenian land (since 1434 it was the Lviv land of the Ruthenian palatinate). Written in Old Ukrainian, the document, in addition to the geographical places, mentions the number of persons who were almost unknown in other sources. At the same time, the reference of Jan Bibelski (referred to here as “castellan of Peremyshl”) and Lease-holder Yursha Khodorivsky of Dolyna, who held this territory as pledge in the 1470s, raises doubts about both the correctness of the date of the demarcation act, and its authenticity.

Keywords: demarcation, Old Ukrainian language, Ruthenian land.

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (*Фрібур*)

КОМПІЛЯЦІЯ КНЯЗЯ АНДРІЯ ШУЙСЬКОГО НА БАЗІ “ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА”

Написане 1476 р. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”, як виглядає, так ніколи й не досягло свого адресата¹, тож проунійна позиція русинів Київської митрополії залишилася без уваги та відповіді Риму. Однак саме яскраво виражена проунійна позиція вберегла цей документ від цілковитого забуття: в розпал полеміки навколо укладеної 1596 р. унії з Римом його надрукував київський митрополит Іпатій Потій, намагаючись довести своєю публікацією давність унійних змагань і унійної традиції в Київській митрополії. Ті ж таки висловлювання на підтримку унії в опублікованій грамоті, які надто добре пасували до висловлених раніше аргументів унійної сторони, стали також причиною скепсису щодо автентичності листа з боку православної сторони. Анонімний автор “Перестороги”, Мелетій Смотрицький (до свого переходу на унію), Андрій Мужилівський та інші православні полемісти наводили різноманітні за своїм типом і рівнем переконливості аргументи на доказ того, що виданий І. Потієм твір є підробкою².

Повне несприйняття православними Мисаїлового листа змінилося допіру зі знищенням царською Росією на підконтрольних їй територіях Унійної Церкви³: вже починаючи від середини XIX ст. православні науковці почали помічати у “Посланні Мисаїла” елементи, які вказували на його автентичність, і висловлюватися на користь того, що І. Потій таки видав справжній документ.

¹ *Заторський Н.* Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2017. – Вип. 26. – С. 26–27.

² *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р.: Реконструкція архетипу. – Львів, 2018. – С. 52–63.

³ На відхід православних науковців від конфесійної заангажованості стосовно оцінювання Мисаїлового листа в середині XIX ст. вказував іще Г. Голенченко, однак він, на жаль, не зміг визначити причину такої зміни налаштування в цьому питанні. Див.: *Голенчанка Г. Я.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // Беларусь і палякі: дыялог народаў і культур, X–XX стст.: Матэр. міжнар. круглага стала (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.) // Наш радавод. – Гродно; Білосток, 2000. – Кн. 8. – С. 89–90. На зміну конфесійного ландшафту як визначальний фактор у ставленні православних науковців до автентичності Мисаїлового листа вперше вказано при дослідженні генетичних зв'язків між “Посланням Мисаїла” та “Посланням митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI”. Див.: *Заторський Н., о.* Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI” // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 626–627.

Цікаво, що деякі аргументи та сумніви православної сторони перейняли наприкінці XIX – на початку XX ст. греко- та римо-католицькі автори. Так, о. Юліян Пелеш хоч і не прийняв тези про сфальсифікованість епістоли Мисаїла, проте перейняв погляд православних на тогочасну конфесійну ситуацію в Польсько-Литовській державі⁴. Богдан Бучинський же прямо намагався довести, що це підробка⁵, як і о. Ян Фіялек⁶. Визначальним для ставлення українських істориків став вердикт батька нової української історіографії Михайла Грушевського, який змусив переглянути свої позиції в цьому питанні, у т. ч. Б. Бучинського, що був його учнем.

Попри певний консенсус, якого досягли науковці в цьому питанні на кінець XX ст., всі їхні аргументи на той момент ґрунтувалися виключно на лінгвістичних, семантичних, історичних і різного роду інших спостереженнях, оскільки дослідити філіграні та палеографію збірника, з якого І. Потій надрукував текст листа Мисаїла, не було можливості через його втрату. Така нагода з’явилася з відкриттям двох інших списків грамоти Мисаїла – Синодального⁷ та Смоленського⁸, які, після відповідних досліджень, було датовано першою половиною XVI ст., себто задовго до унії з Римом 1596 р., що ставило остаточну крапку в дискусії щодо автентичності документа.

Після такого неспростовного доказу відкрилися нові перспективи, зокрема для визначення впливу “Послання Мисаїла” на інші твори. Адже ще митрополит Макарій Булгаков звернув був увагу на текстуальні збіги між

⁴ *Pelesz Julian. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Würzburg; Wien, 1881. – Т. 1. – С. 447.*

⁵ Див.: *Бучинський Б. “Грамота Мисаїла і грамота Ніфонта” // Записки історичної і філільогічної секції Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн. XIII. – С 35–39.*

⁶ *Fijalek ks. J. Los unji florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem za Kazimierza Jagiellończyka // Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU. – Kraków, 1934. – Т. 39. – С. 24.* Виглядає, що свої тези польський священник виснував із публікації померлого вже на той час Б. Бучинського. Див.: *Заторський Н., о. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 74–75.*

⁷ Вперше Синодальний список ідентифікував у 1989 р. білоруський учений Г. Голенченко. Див.: *Голенченко Г. Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989. – С. 184.* Синодальний список було вперше опубліковано в Руському феодальному архіві (РФА) науково-популярним методом: РФА. – М., 1992. – Вып. 5. – С. 1071–1074. Повторне видання дипломатично-критичним методом: *Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вып. 7. – С. 281–296.* З наведенням усіх розділових знаків Синодальний список опубліковано в монографії, де було реконструйовано архетип послання: *Заторський Н., о. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 522–527.*

⁸ За інформацією Олени Русиної, “версію СОКМ 9907 ще у 1970-х рр. виявила А. Хорошкевич” (*Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком... – С. 285*). Уперше Смоленський список було опубліковано в “Українському археографічному щорічнику”: *Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком // УАЩ. – К., 2013. – Вып. 18. – Т. 21. – С. 410–427.* Повторна публікація, з невеликими уточненнями та доданими розділовими знаками, здійснена в монографії, присвяченій реконструкції архетипу “Послання Мисаїла”: *Заторський Н., о. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 499–522.*

“Посланням Мисаїла до папи Сикста IV” та “Посланням митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI”, проінтерпретували їх як запозичення із першого до другого. Нову інтерпретацію цього факту намагався дати Б. Бучинський, представляючи саме “Послання Йосифа” як первинний документ, а “Послання Мисаїла” – як компіляцію на його основі⁹. Дещо пізніше він від такого тлумачення відійшов і висунув іншу теорію, за якою “Послання Мисаїла” було чернеткою, створеною митрополитом Йосифом, яка так і не була відіслана до Риму, а “Послання Йосифа” – остаточним варіантом¹⁰, який і було доручено митрополитому послові до папи Іванові Сопізі¹¹. Приймаючи автентичність Мисаїлового листа, молодий український історик не встиг модифікувати свою позицію стосовно характеру генетичних зв’язків між ним і “Посланням Йосифа”, оскільки його дослідження та пошуки перервала передчасна смерть¹². Цю прогалину було заповнено у статті, яка супроводжувала науково-критичне видання “Послання Йосифа”¹³. Грунтовний аналіз текстуальних збігів між обома документами дозволив визначити “Послання Йосифа” як найранішу редакцію “Послання Мисаїла”, що приблизно на 75% складається із запозичень з останнього, хоча й написана набагато стисліше.

Та Йосифівська редакція виявилася не єдиним твором, який постав на базі Мисаїлового листа. Ще в XVII ст., в рамках полеміки навколо автентичності “Послання Мисаїла”, о. Андрій Мужилівський вказував на послання невідомого в’язня до московського митрополита Макарія як на джерело запозичень до тексту, виданого Іпатієм Потієм¹⁴. З плином часу про цей аргумент забули чи сприймали як іще одне намагання православних полемістів спростувати свідчення “Послання Мисаїла” на користь унійності русинів Київської митрополії у XV ст.¹⁵. Лише 2015 р. вдалося ідентифікувати твір, на який посилався о. А. Мужилівський. Ним виявилось послання невідомого в’язня до новгородського митрополита Макарія (пізніше митрополита московського), опубліковане вперше 1863 р.¹⁶. Аналіз текстуальних збігів між ним і “Посланням Мисаїла”, який супроводжував науково-критичне видання “Послання до Макарія”, дав змогу визначити, що йдеться про ще одну

⁹ Див.: Бучинський Б. “Грамота Мисаїла і грамота Ніфонта”. – С. 35–39.

¹⁰ Див.: Його ж. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. VI. – С. 17.

¹¹ Стосовно посольства до Риму з грамотою митрополита Йосифа Болгариновича див.: Заторський Н., о. Елементи “Послання Мисаїла”. – С. 628–631, 639–640.

¹² Див.: Грушевський М. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVIII. – Кн. IV. – С. 176–178.

¹³ Див.: Заторський Н., о. Елементи “Послання Мисаїла”. – С. 632–637.

¹⁴ Miżyłowski A. Antidotum, przezacnemu narodowi ruskiemu. Albo, warunek przeciw apologiię iadem napelnionej; którą wydał Melety Smotrzyzsky, niesłusznie cerkiew ruską prawosławną w niey pomawiając hæresią y schismą, dla niektórych scribentow. – [Вільно?], 1629. – Арк. 39.

¹⁵ Грушевський М. С. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – С. 449–450.

¹⁶ Посланіє опального къ новгородскому архієпископу Макарію / [видав І. М. Добротворський] // Православный собеседник. – Казань, 1863. – Ч. 3. – С. 408–420.

редакцію Мисаїлового листа, до того ж набагато розлогішу, ніж Йосифівська, хоч і з дещо пізніших часів. З огляду на анонімність компілятора, редакцію названо за ім'ям адресата Макаріївською (Мак.), а верхньою межею написання визначено 1542 р., коли митрополит Макарій полишив новгородську й обійняв московську митрополичу кафедру¹⁷.

Проте виявилось, що двома згаданими творами компіляції на базі “Послання Мисаїла” не обмежуються – існує принаймні ще один документ, який має з ним спільну текстову основу. Йдеться про чолобитну князя Андрія Михайловича Шуйського¹⁸ (на прізвисько “Частокіл”), адресовану, що цікаво, тому ж митрополитові новгородському Макарієві, до якого звертався й автор Макаріївської редакції, та надруковану вперше 1846 р. в “Дополнениях к актам историческим”¹⁹. Як і опубліковане 1863 р. “Послання до архієпископа Макарія” від анонімного в'язня, послання від князя А. Шуйського досі також не було ідентифіковано як компіляцію на базі ранішого документа. Тепер, коли виявлено зв'язок між обома творами, варто ближче приглянутися до структури компіляції в чолобитній князя А. Шуйського у порівнянні з вихідним текстом, “Посланням Мисаїла”, а з огляду на ідентичну текстову базу, обставини постанови (ситуація опали) та спільного адресата, також і з Макаріївською редакцією, щоб можна було визначити, чи згадана чолобитна постала безпосередньо на основі листа Мисаїла, чи опосередковано, на базі його Макаріївської редакції. Для наочності представимо результати порівняння в таблиці. Зважаючи на те, що на території Великого князівства Московського побутувала своя лінія “Послання Мисаїла”, засвідчена у Смоленському та Синодальному списках²⁰, виглядає доцільним узяти до порівняння саме їх. А через те, що Синодальний містить лише фрагмент листа, відповідні уривки буде наведено за Смоленським списком. При цьому звороти, які мають важливе значення для визначення генеалогії чолобитної А. Шуйського, виділено жирним шрифтом, а основне слово підкреслено. Уривки ж, відсутні в паралельних текстах, взято в дужки. Курсивом виділено ті елементи, які містять не прямі відповідники, а парафрази.

¹⁷ Див.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція “Послання Мисаїла” // УАЩ. – К., 2017. – Вип. 19/20. – Т. 22/23. – С. 379–400.

¹⁸ Точний рік народження князя Андрія Михайловича Шуйського невідомий, проте 1524 р. він уже був воеводою на Угрі. Страчений за наказом Івана IV Грозного 29 грудня 1543 р. Внук князя Андрія Шуйського, Василь Іванович Шуйський, з 1606 по 1610 рр. був московським царем, ставши останнім представником Рюриковичів на московському престолі. Див.: *Рудаков В. Е.* Шуйские, княжеский род // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1903. – Т. XXXIXа. – С. 958–959.

¹⁹ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 27. – С. 27.

²⁰ Див.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 186–196.

Таблиця 1
Порівняння текстів “Послання Мисаїла”
та обох московських копій

“Послання Мисаїла” за рукописом СОКМ 9907	“Послання до Макарія” за рукописом Сол. 902/1012	Чолобитна Шуйського за виданням 1846 р.
<p>1)²¹ великому слнцу всемирному свѣтилнику цркѣвному свѣту всестѣму и всенастѣишому отѣцу отѣць и всеначалнейшому пастырю пастыремъ блѣжному сикту стѣа (вселенскія) съборное апѣльскія цѣрки (...) свѣтлосіяющему просвѣщенемъ нѣснаго разума озарения (сщѣнноначалнѣйшаго) великого свѣта (паче) яснозительныхъ херувимовъ блистаяся (...) чюдноумному и всесвѣтлому серавиму (...) оу прѣтла (суца великаго бѣа) трисѣтую емоу пѣс принося оу всѣхъ и за вся</p>	<p>1)²² всеправославному гсдрю пресвещенному архиепископу бѣоспасаемыхъ градовъ великаго новаграда и пскова і всея русиискія землы солнцу влѣде макарию всемирному свѣтилнику цркѣвному свѣту стѣму і всестѣишему отѣцу отѣць і всеначалнейшему пастырю пастыремъ блѣженному учителю стѣа вселенскія соборныя апосталскія цѣрки (...) свѣтлосіяющему просвещениемъ нѣснаго разума озарения (свещенноначалнейшаго) великаго свѣта (паче) яснозительныхъ херувимовъ блистаяся (...) чюдноумному і свѣтлому серавиму (...) у прѣтла (суца великаго бѣа) трисѣтую емоу пѣснь принося оу всѣхъ и за вся</p>	<p>1)²³ Великому архієпископу, святѣишему пастырю, православному свѣтилнику, церковному солнцу, святѣишему отцу, блаженному учителю, святія соборныя апостольскія Церкви свѣтлосіяющему просвѣщеніємъ, небеснаго разума озаренія, великого свѣта яснозительныхъ херувимовъ блистаясь, чюдноумному и свѣтлому серавиму, у престола (всѣхъ Царя) трисвятую емоу пѣснь принося оу всѣхъ и за вся, (государю архієпископу Макарію.)</p>
<p>2)²⁴ (...) въ тлю сѣни (сея) смертныя въ мѣсто озлобление въ <i>дале</i> плачевнѣ (на мѣсте) идѣже положеніи есме ннѣ (осуженою)</p>	<p>2)²⁵ (...) во тлю и сѣни смертнеи въ мѣсто озлобление во <i>юдолі</i> (плачевне в мѣсте) идѣже положеніи есми нне (осужденною)</p>	<p>2)²⁶ (озимствованный) во тлю сѣни смертныя, въ мѣсто озлобленое, в <i>опаль</i>, идѣже положеніи есмь нынѣ (и) оболочень</p>

²¹ СОКМ 9907. – Арк. 225 зв. – 226. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 410–411.

²² Сол. 902/1012. – Арк. 342–343. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 393–394.

²³ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

²⁴ СОКМ 9907. – Арк. 255. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 424.

²⁵ Сол. 902/1012. – Арк. 354–354 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 398.

²⁶ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

<p>облечени <u>смѣтною кожею</u> (...) алчюще <u>плачюще и</u> слезами ся обливающе из глубины дѣша тяжко въздыхающе къ мѣсрдму бѣгу кричаши...</p>	<p>оболчень <u>есѣмъ кожею</u> (...) алчюще и жаждуще слезами ся отливающе из глубины дѣша тяжко въздыхающе и мѣсрдому цѣрю і гсдрю всеа русии кричаще...</p>	<p><u>смертною кожею</u>, (Ондрѣй Шуйской), <u>сердечными слезами плачетъ и</u> молитъ вашего святительства милости.</p>
<p>3)²⁷ не может бо <u>от члѣкъ (от бѣга)</u> даныя ти мѣсти (или по почести) словом ізрещі. Аще кто и всѣхъ <u>прмдрстѣй разум язык</u> имат но токмо еж от оусѣрдия (теплыя) вѣры (и палмыя любовь юже имамы) к тебѣ <u>Всенасвѣтейшому бжю стый мужю</u> (поеликоу)</p>	<p>3)²⁸ не может бо <u>от члѣкъ</u> данная ти мѣсти (или по почести) словом или ізрещи аще кто всѣхъ <u>предмудростей языкъ</u> имат но токмо еж от усердия (теплыя) вѣры (и палмыя любви юже имам) к тебѣ <u>свѣтѣишему бжю</u> (поелико)</p>	<p>3)²⁹ Не можетъ бо <u>от чловѣкъ</u> данныя ти милости словомъ ізрещи, аще кто и всѣхъ <u>премудрости разумъ языкъ</u> иматъ, но токмо еже отъ усердія вѣры (плачася) къ тебѣ, <u>всесвятейшему Божю, святый мужю</u></p>
<p>4)³⁰ <u>простри и ма руку твою</u> (десную мѣствы страннѣлюбче)</p>	<p>4) (уривок відсутній)</p>	<p>4)³¹ <u>простри ми владыко руку твою</u>, (погружаемому въ опалѣ сей горкой, и не остави мя, владыко;)</p>
<p>5)³² <u>потцисѣ</u> в мѣсрдвѣиши на ны</p>	<p>5)³³ <u>подцися</u> умѣсрдися на мя</p>	<p>5)³⁴ <u>аще ты не потцися, кто прочее поможеть ми?</u></p>
<p>6)³⁵ (да послѣ/ші к намъ . нѣкая вѣтѣштелная сло/веса от книгъ стых) <u>бжѣствнаг писанія</u></p> <p>(повторено зворот із попереднього запозичення:)</p>	<p>(уривок відсутній)</p> <p>(повторено зворот із попереднього запозичення:)</p>	<p>(Самъ, государь,) <u>божественаго писанія</u></p> <p>(повтор раніше вжитого звороту:)</p>

²⁷ СОКМ 9907. – Арк. 228 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412.

²⁸ Сол. 902/1012. – Арк. 346 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 395.

²⁹ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

³⁰ СОКМ 9907. – Арк. 250–250 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 421.

³¹ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

³² СОКМ 9907. – Арк. 252. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 422.

³³ Сол. 902/1012. – Арк. 353. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 398.

³⁴ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

³⁵ СОКМ 9907. – Арк. 254 зв. Пор.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 424.

(Аще кто и всѣхъ прмд-рстѣй) разум язык имат ³⁶	(аще кто всѣхъ премудростей) языкъ имат ³⁷	разума я з ы к ъ имашь,
7) (відповідний уривок відсутній)	7) (відповідний уривок відсутній)	7) (аще достойного спасти, аще праведнаго помиловати, ничтоже чудно, грѣшнаго спасти то есть чудно: ибо врач тогда чудимъ есть, еда неврачюемый недугъ исцѣлитъ, но и царь тогда чудимъ и хваленъ есть, еда недостойнымъ даруетъ что. Государь архієпископъ Макаріє! пошли мнѣ свою милость, православному государю великому князю Ивану Васильевичю и его матери, государынѣ великой княинѣ* Еленѣ, печалуйся, чтобы государи милость показали, велѣли на поруку дати.)
8) ³⁸ (всена)сѣтѣишому отцу (отцьмъ и всеначалнейшому пастырю пастыремъ) блжнному (сикту)	8) ³⁹ ѡче пресвѣтый гѣдрь імркъ (подібно в початковому звертанні:) (всеprawославному) гѣдрю (пресвещенному) архієпископу (бгѣспасаемых градѣ) великаго новаграда и пскова ⁴⁰	(Божество васъ соблюдетъ во многа лѣта,) святѣиший (и) блаженнѣиший отецъ, государь архієпископъ (Макаріє) Великаго Новагорода и Пскова!

З порівняння текстів первісної та Макаріївської редакцій “Послання Мисаїла” з чолобитною князя Андрія Шуйського можна зробити такі висновки:

³⁶ СОКМ 9907. – Арк. 228 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412.

³⁷ Сол. 902/1012. – Арк. 346 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 395.

* Помарка (пропущена буква “н”) наявна у виданні.

³⁸ СОКМ 9907. – Арк. 226. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 410–411.

³⁹ Сол. 902/1012. – Арк. 356 зв. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 399.

⁴⁰ Сол. 902/1012. – Арк. 342. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 393.

А) З огляду на наявність у чолобитній слів, зворотів і уривків, які знаходимо в первісній редакції “Послання Мисаїла”, але які відсутні у Макаріївській чи написані там у відмінний спосіб, слід прийняти, що чолобитна писалася саме на базі тексту першої. Особливо промовисто на користь цього припущення свідчать такі звороти (подаємо кожен із них під номером тієї частини, в якій вони знаходяться в порівняльній таблиці): 1) “принося о всѣхъ” (у Мак. – “от всѣхъ”); 2) “сѣни смертныя” (у Мак. – “сѣни смертней”, при цьому синтаксис такий варіант теж допускає), “оболочень смертною кожею” (у Мак. слово “смертною” відсутнє), “сердечными слезами плачеть и молитъ” (слово “плачюще(и)”, парафразоване в чолобитній, у Мак. відсутнє); 3) “премудрости разумъ языкъ имать” (слово “разумъ” у Мак. відсутнє), “всесвятейшему Божію, святыи мужію” (у Мак. є лише “свѣтѣишему бжію”). 4) Якщо відсутність чи зміну форми певних слів можна було би списати на похибки в переданні відомого нам тексту Макаріївської редакції, то все ж неможливо пояснити запозиченням звідти до чолобитної князя Андрія Шуйського звороту “простри ми владыко руку твою”, бо він у “Послання до Макарія” повністю відсутній, натомість наявний у первісній редакції Мисаїлового листа⁴¹. 6) Що стосується слів “божественаго писанія” (відсутніх у Мак.), то самі по собі вони не можуть служити вагомим доказом, а лише підсилюють свідчення наведених вище ознак постання чолобитної на основі первісної редакції “Послання Мисаїла”, адже знаходяться пізніше в її тексті та виглядають логічним продовженням роботи компілятора, який, читаючи текст далі, вибирав із нього потрібне для свого твору. Тому видається логічним припустити, що А. Шуйський перейняв звідти відповідне словосполучення, додавши після цього використаний уже раніше зворот: “(божественаго писанія) *разума языкъ имашь*”.

Б) При цьому, судячи з усього, Макаріївська редакція та чолобитна мали у своїй генеалогії спільний протограф, себто той список “Послання Мисаїла”, особливостями якого пояснюються певні збіги та подібності в їхніх текстах. Найпромовистіші приклади цього знаходимо в частині, яка подана в таблиці першою (можливо, через те, що це найбільший фрагмент, запозичений із “Послання Мисаїла” до чолобитної): “свѣтлomu серафиму” (у Смоленському списку первісної редакції – “всесвѣтлomu”), “от человѣкъ данныя ти милости” (тоді як у Смоленському списку – “от члѣкъ от бѣга даныя ти млѣсти”).

В) Разом з тим, особливу увагу привертає зворот “блаженному учителю” на початку Макаріївської редакції та на початку чолобитної князя А. Шуйського, яким замінено звертання “блаженному сик(с)ту” з “Послання Мисаїла”. Наразі це єдиний елемент, який свідчить на користь того, що один із компіляторів був знайомий із твором іншого. Набагато меншу вагу має натомість зворот “государь архієпископъ Макаріє Великаго Новагорода и Пскова”, наявний у чолобитній наприкінці, а в Макаріївській редакції на початку тексту, оскільки він містить офіційну титулатуру ієрарха.

⁴¹ Він перейнятий із частини ХХ 46 первісної редакції, елементи з якої також знаходимо в Макаріївській, однак без зазначеного звороту. Див.: Сол. 902/1012. – Арк. 352. Пор.: *Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 397; СОКМ 9907. – Арк. 250–250 зв.; Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 421.*

Підсумовуючи результати порівняння текстів первісної та Макаріївської редакцій “Послання Мисаїла” з текстом чолобитної, можна зробити висновок, що лист князя Андрія Шуйського постав саме на основі первісної редакції Мисаїлового листа, а не на текстовій базі Макаріївської (хоча для остаточних висновків бракує кращого списку останньої). Також текстологічні спостереження свідчать, що обидва компілятори користувалися тим самим списком Мисаїлового листа, що може вказувати на їхнє перебування в тому самому місці заслання на момент укладення компіляцій. Таке припущення підтверджується наявністю в обох документах деяких однакових змін первісного тексту, які вказують на знайомство одного компілятора з результатом роботи іншого та пояснюють їх. Для того ж, аби визначити, яка компіляція постала раніше, а яка пізніше (і, відповідно, хто з авторів перший використав “Послання Мисаїла”, а хто, можливо, пішов слідами свого попередника), варто приглянутися до хронологічних маркерів, наявних в обох текстах.

Такі хронологічні маркери, які дозволяють чіткіше визначити час постановня, знаходимо насамперед у тексті чолобитної князя А. Шуйського. З огляду на відсутність у ньому згадки про великого князя Василя III та, натомість, прохання до митрополита Макарія про заступництво перед великим князем Іваном Васильовичем і його матір’ю, великою княгинею Оленою Глинською, йдеться про період після смерті 4 грудня 1533 р. великого князя московського Василя III, коли Олена Глинська почала правити як регентша від імені свого проголошеного великим князем малолітнього сина Івана IV Васильовича, та її власною смертю 4 квітня 1538 р. На жаль, не надто допомагає уточнити час постановня чолобитної біографія князя Андрія Шуйського: звісно, перше його ув’язнення 1527 чи 1528 р.⁴² можна не враховувати, бо воно сталося ще за життя Василя III і з нього князь А. Шуйський та його брат Іван були випущені ще самим великим князем Васиєм III. У кожному разі, 1531 р. вони вже командували полками⁴³. А. Зимін, відштовхуючись від літописних звісток, пише про ще два ув’язнення: “Судячи з літопису, з якогось ув’язнення Шуйських звільнила Олена Глинська відразу ж після кончини Василя III. Брати Андрій та Іван Шуйські незадовго до смерті великого князя хотіли знову (як і попереднього разу. – Н. З.) від’їхати до кн. Юрія, та той видав їх із головою. Відразу ж після цього, тобто наприкінці 1533 р., А. М. Шуйський намагався поновно від’їхати до кн. Юрія, можливо, навіть підбити його на виступ проти малолітнього великого князя, але був схоплений і визволений з в’язниці вже після смерті Олени Глинської”⁴⁴. Однак такої хронології суперечать інші документи, тож М. Кром зробив висновок, що з огляду на те, що з неволі обох братів випустив саме великий князь Василь III, навряд чи вони поновно за його правління намагалися б від’їхати до двору

⁴² Кром М. М. Вдовствующее царство. Политический кризис в России 30–40-х годов XVI века. – М., 2010. – С. 91.

⁴³ Як припускає М. Кром, з ув’язнення їх могли випустити з нагоди народження 25 серпня 1530 р. спадкоємця престолу, княжича Івана Васильовича. Там само. – С. 92.

⁴⁴ Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 70.

його брата⁴⁵. Таким чином, можливий період постання чолобитної охоплює грудень 1533 р. – першу половину 1538 р., як було зазначено вже при першому виданні документа⁴⁶. Та навіть і цього достатньо, щоб визначити, що чолобитна А. Шуйського постала раніше за Макаріївську редакцію “Послання Мисаїла”, адже в останній велика княгиня Олена Глинська не згадується вже жодним словом.

До хронологічних маркерів, які свідчать на користь того, що компіляція Шуйського з’явилася раніше за Макаріївську редакцію “Послання Мисаїла”, належить і використана в обох документах титулатура. Так, у чолобитній А. Шуйського стосовно Івана IV Васильовича використовується лише титул “великий князь”. Натомість у Макаріївській редакції цей титул відсутній взагалі, зате виключно й постійно вживається титул “цар” (та похідні від нього слова), якого за регентського правління Олени Глинської та малолітства Івана IV навряд чи хтось щодо нього вживав би⁴⁷.

Відштовхуючись від наведених хронологічних маркерів, можна зробити висновок, що чолобитна А. Шуйського постала раніше за Макаріївську редакцію “Послання Мисаїла”. Тому, якщо хтось із обох компіляторів і був знайомий із твором іншого, то це укладач “Послання до Макарія”. При цьому такий висновок жодним чином не підважує висловленого в попередніх

⁴⁵ *Кром М.* Вдовствующее царство. – С. 92. І хоча М. Кром, згадуючи звістки про заступництво митрополита Макарія перед регентшею на початку 1535 р., зробив припущення про постання чолобитної вже 1534 р., все ж у нас немає даних, які вказували б на те, що князь А. Шуйський знав про намічену на січень 1535 р. поїздку новгородського митрополита до Москви та спеціально до цієї нагоди зладив своє послання до нього. Тому звужувати період постання чолобитної лише до 1534 р. наразі немає підстав.

⁴⁶ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

⁴⁷ Так, тема вживання титулу “цар” щодо малолітнього Івана IV порушувалася, серед іншого, в питанні адресата послання старця Філотей до царя Івана Васильовича (з огляду на непевність, чи йдеться про Івана IV Васильовича, чи про його діда, Івана III Васильовича). Василь Малінін ще на початку ХХ ст. обґрунтував тезу про адресованість послання саме Іванові IV. При цьому науковець зауважив, що така назва твору (з титулуванням “царю” та називанням імені адресата, “Івану Васильевичю”) наявна тільки в одному рукописі, який містить лише уривок послання, та може бути слідом переписувача, тоді як у повному списку послання ім’я адресата, як, зрештою, й ім’я укладача послання, відсутні. З іншого боку, В. Малінін вказував на відсутність особистого звертання до Івана IV Васильовича з титулуванням його царем у самому тексті послання, що відрізняє його від послання того ж автора до попереднього правителя, Василя III Івановича. Див.: *Малінін В.* Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. – К., 1901. – С. 374–375, 546, 646–648. Врешті, В. Малінін зробив висновок, що “в посланні до Івана Васильовича викриттю недоліків руської землі передує розлога передмова, якою замінений тут сам великокняжий чи царський титул, принаймні, у відомій нам редакції цього послання... Чи був у ньому коли-небудь цей титул, який зазвичай становить початок послання, чи в теперішньому своєму складі послання вийшло з-під пера самого Філотей, вирішити неможливо. Можна, однак, припустити, що іншого початку в посланні не було...” (Там само. – С. 617). Таким чином, навіть аргументуючи на користь адресованості послання Філотей до Івана IV Васильовича й наводячи при цьому свідчення вживання титулу “цар” іще до його попередників, у т. ч. діда, Івана III Васильовича, В. Малінін змушений визнати, що за правління Олени Глинської навіть ті, які використовували титул “цар” щодо його батька, Василя III Івановича, як-от старець Філотей, до малолітнього Івана IV Васильовича цього титулу не вживали.

публікаціях припущення про князя Івана Більського як автора останнього⁴⁸. Радше навпаки – ознайомлення з текстом чолобитної А. Шуйського могло ще більше спонукати І. Більського використати “Послання Мисаїла” як джерело для свого прохання до митрополита Макарія, адже в нього було більше “прав” на цей текст як сина одного з його підписантів⁴⁹. Така ймовірність іще більше зростає, якщо прийняти за час постановня Макаріївської редакції початок 1542 р., коли князя Івана Більського було схоплено й ув’язнено під час палацового перевороту, організованого проти нього саме кланом Шуйських. І це є ще одним аргументом на користь того, чому в часі непевності за своє життя після революти Шуйських князь Іван Більський уклав “Послання до Макарія” на базі того ж “Послання Мисаїла”, що свого часу й А. Шуйський. Можливо, І. Більський розраховував на те, що, у випадку потрапляння до рук А. Шуйського, відомий останньому текст нагадає тому його власний час в опалі й ув’язненні та, якщо й не спричинить помилування, то, принаймні, стримає від жорсткіших кроків. Однак розрахунок князя Івана Більського не справдився – за однією зі звісток, саме князь Андрій Шуйський був одним із тих, хто стояв за його стратою в ув’язненні на Білоозері⁵⁰.

Повернемося тепер до аналізу чолобитної. Розглянувши запозичення з “Послання Мисаїла”, які складають не менше двох третин її нарративу, залишається визначити походження решти тексту. Наступний після уривків з Мисаїлового листа фрагмент ідентифікував архімандрит Макарій Веретенников, звернувши увагу на те, що Андрій Шуйський, “обгрунтовуючи своє прохання...”, посилається на Святе Письмо, яке, як він каже, знане святителеві, але цитує при цьому молитву преподобного Івана Дамаскинця з вечірніх молитов⁵¹:

⁴⁸ Див.: *Заторський Н., о.* “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 386–387.

⁴⁹ Помарку в генеалогії князя Івана Федоровича Більського, допущену при ідентифікації його як автора Макаріївської редакції Мисаїлового листа (див. поп. прим.), коли князя помилково названо внуком підписанта “Послання Мисаїла” князя Теодора (Федора) Більського, хоча перший насправді доводився останньому сином, виправлено в монографії, присвяченій реконструкції архетипу грамоти Мисаїла. Див.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 р. ... – С. 127.

⁵⁰ *Кром М.* Вдовствующее царство. – С. 280. Пор.: Полное собрание русских летописей. – М., 1978. – Т. 34. – С. 27. Судячи з цієї звістки, князь Андрій Шуйський також мав би саме там перебувати на засланні, тож той список, який ліг в основу обох компіляцій, належав, вочевидь, бібліотеці одного з білозерських монастирів. Але як список “Послання Мисаїла” опинився на Білоозері? Можна припустити, що туди його привіз із собою з Литви опальний митрополит Спиридон Сатана, який, прибувши до Великого князівства Московського бл. 1483 р., був засланий у Ферапонтів Білозерський монастир. Див.: *Макарій (Булгаков).* История русской Церкви. – Т. IX. – СПб., 1879. – С. 67. Про зв’язок князів Шуйських і Більських із Ферапонтовим монастирем свідчить згадка їхніх імен у нині втраченій книзі вкладів монастиря, яка починалася саме 1534 р. Див.: *Бриллиантов И.* Ферапонтов Белозерский ныне упраздненный монастырь, место заточения патриарха Никона. – СПб., 1899. – С. 91, прим. 3.

⁵¹ Насправді це посилання на Святе Письмо перейняте з тексту “Послання Мисаїла”, хоча архімандрит Макарій (Веретенников) цілком правильно відзначив, що на цьому місці в чолобитній спостерігається певний семантичний розрив, бо, кажучи про знання адресатом Святого Письма, укладач натомість приводить цитату не з нього, а з іншого джерела. Однак лише вказівка на першоджерело – “Послання Мисаїла” – допомагає нам усвідомити причину цього семантичного розриву, яка криється в компілятивному характері чолобитної.

«аще бо праведника спасеши, ничтоже дивно». Цю думку він розвиває таким чином, що для царя дивним може бути помилування не праведного, а «недостойного»⁵².

Щоб визначити, наскільки правильним є твердження архім. М. Веретенникова, представимо обидва тексти в таблиці:

Таблиця 2

Запозичення з молитви св. Івана Дамаскинця
до чолобитної А. Шуйського

Вечірня молитва св. Івана Дамаскинця	Чолобитна А. Шуйського
1. “аще бо првдника спсеши, ничтоже веліе: і аще чистаг помилуеши, ничтоже дивно: достоины бо суть млісти твоя. Но на мнѣ грѣшнѣм удиви млість твою” ⁵³	“аще достойного спасти, аще праведнаго помиловати, ничтоже чюдно, грѣшнаго спасти то есть чюдно” ⁵⁴

Як видно з наведеного порівняння, цілий зворот із чолобитної А. Шуйського справді має відношення до молитви св. Івана Дамаскинця, однак є не прямою цитатою, як вважав архімандрит М. Веретенников, а близькою до тексту парафразою.

Важко сказати, чи належить самому А. Шуйському, чи також є перейнятим із якогось іншого твору наступний за цим зворот “ібо врачь тогда чюдимъ есть, еда невращаемый недугъ исцѣлить, но и царь тогда чюдимъ и хвалень есть, еда недостойнымъ даруетъ что”.

Натомість із певністю авторства князя А. Шуйського є прикінцеве прохання: “Государь архієпископъ Макаріє! пошли мнѣ свою милость, православному государю великому князю Ивану Васильевичю и его матери, государынѣ великой кня(г)инѣ Еленѣ, печалуйся, чтобы государи милость показали, велѣли на поруку дати”⁵⁵.

Тоді як завершальне побажання може бути як авторства самого прохача, так і написаним за якимось іншим зразком: “Божество васъ соблюдетъ во многа лѣта”⁵⁶.

З огляду на велику кількість елементів, перейнятих до чолобитної князя Андрія Шуйського з “Послання Мисаїла”, постає питання, чи слід її вважати

⁵² Веретенников, архим. М. Печалование святителя Макария // Вышенский паломник. – Рязань, 2001. – № 1 (11). – С. 83. Цікаво, що попри наведення в додатку до статті текстів різних клопотань до митрополита Макарія з проханням про заступництво, серед яких також чолобитна А. Шуйського та “Послання до архієпископа Макарія” (Макаріївська редакція Мисаїлового листа), архімандрит Макарій Веретенников не спостеріг великих текстуальних збігів хоча б між ними, не кажучи вже про ідентифікацію наявних в обох творах запозичень із “Послання Мисаїла”. Ця обставина чудово демонструє, наскільки останнє було витерто зі свідомости науковців і духовних осіб. Тож повернення Мисаїлового послання в поле зору науковців дає привід сподіватися на нові відкриття, пов’язані з ним.

⁵³ Часослов. Российская государственная библиотека. – Ф. 7. – Рук. 25. – XVII ст. – Арк. 65–65 зв.

⁵⁴ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

ще однією редакцією останнього, чи радше ні, особливо з огляду на її маленький розмір (у порівнянні з тією ж Макаріївською редакцією чи, тим більше, з первісною редакцією “Послання Мисаїла”). Відповісти на це питання однозначно доволі важко. Адже, за визначенням Д. Лихачова, “зовнішні відмінності між списками, якщо вони випадкові, не можуть слугувати підставою для поділу їх на окремі редакції. Це правило дійсне навіть у разі дуже великих кількісних відмінностей. Кількісні показники зазвичай мають вельми відносне значення. У пам’ятці може бути втрачена навіть і половина тексту. Збережена половина може самостійно переписуватися, однак до того часу, поки переписувач не захоче надати їй якоїсь завершеності та відповідно не доопрацює текст, не можна говорити про нову редакцію тексту – перед нами просто дефектний текст. Водночас трапляється, що текст видозмінений дуже незначною мірою в кількісному відношенні, однак дуже суттєво щодо його змісту – перед нами явно нова редакція твору”⁵⁷.

Тож невеликий розмір чолобитної у порівнянні з первісним твором не є визначальним для того, щоби вважати чи не вважати її новою редакцією “Послання Мисаїла”, хоча цю обставину також варто враховувати. Визначальним є те, наскільки компілятор намагався на базі первісного тексту створити свою версію наявного там наративу. Дослідження відповідних змін у чолобитній справляє враження осмисленої позиції компілятора, який послідовно понижує ієрархічний статус митрополита Макарія, що особливо впадає у вічі в порівнянні з іншим твором, адресованим тому ж митрополитові Макарію і складеним на базі того ж таки “Послання Мисаїла” – Макаріївською його редакцією. Щоб пересвідчитися в цьому, представимо на підставі аналізу першого елемента з Таблиці 1 (де знаходимо найрозлогіше запозичення з листа Мисаїла до чолобитної) пропуски та зміни, зроблені А. Шуйським, у наступній таблиці:

Таблиця 3

Зміни в тексті чолобитної у порівнянні з “Посланням Мисаїла” та “Посланням до Макарія”

“Послання Мисаїла” за рукописом СОКМ 9907 ⁵⁸	“Послання до Макарія” ⁵⁹ за рукописом Сол. 902/1012	Чолобитна князя Андрія Шуйського за виданням 1846 р. ⁶⁰
1. всеначалнейшому пастьрю пастьремъ	всеначалнейшему пастьрю пастьремъ	святѣйшему пастьрю
2. всемирному свѣтилнику	всемирному свѣтилнику	православному свѣтилнику

⁵⁷ Лихачев Д. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб., 2001. – С. 133–134.

⁵⁸ СОКМ 9907. – Арк. 226. Пор.: Заторський Н., о. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 410–411.

⁵⁹ Сол. 902/1012. – Арк. 342–343. Пор.: Заторський Н., о. “Послання до новгородського архієпископа Макарія”... – С. 393–394.

⁶⁰ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

3. великому слнцу	всѣя русииския сем- лы солнцу	церковному солнцу
4. всенаѣтѣйшому отцу отцѣмь	всѣтѣишему отцу отцѣмь	святѣйшему отцу
5. (блѣжному сикту) стѣа вселенския съборное апѣльс- кыя цѣркви <u>рикарию</u> (пра- вильно “викарию” – Н.З.) <u>надѣсинейшому</u>	(блѣженному учите- лю) стѣа вселенския соборныя апосталския цѣркви <u>надостоинишему</u> <u>правителю</u>	блаженному <u>учителю</u> святѣя соборныя апос- тольскія Церкви
6. въ первыхъ сщѣнныхъ чиноначалѣ свѣтлосіяющему просвѣщенемъ нѣснаго разу- ма озаренія	въ первыхъ свѣщенныхъ чиноначалѣхъ свѣтло- сіяющему просвещениемъ нѣснаго разума озаренія	свѣтло сіающему просвѣщеніемъ, небесна- го разума озаренія
7. сщѣнноначалѣйшаго великого свѣта паче ясно- зрителныхъ херувимовъ блис- таяся	свещенноначалней- шаго великаго свѣта паче яснозрителныхъ херувимовъ блистаяся	великого свѣта ясно- зрителныхъ херувимовъ блистаяся
8. оумновиднымъ просвѣ- щенемъ великого ѿма всена- просвѣтлѣйшаго в себѣ чи- нообразноя	умовиднымъ просве- щеніемъ великаго бѣа всинаипросветлѣйшаго в себѣ образноя	(уринокъ пропущено)
9. единомомъ теченемъ отъ серафимовъ пламенноблистае- мыхъ свѣтовъ	единоотеченъ отъ се- рафимовъ пламенноблистае- мыхъ свѣтовъ	(уринокъ пропущено)
10. чуднооумному и всесвѣтлому серафиму	чуднооумному і свѣт- лому серафиму	чуднооумному и свѣт- лому серафиму
11. огнемъ нѣснымъ раз- гараемъ и многорачителнымъ желаніемъ всегда палимъ отъ бжѣственна любвѣ и паки бжѣственную любовь	огнемъ нѣснымъ разго- ряемъ и многорачителнымъ желаніемъ всегда палимъ отъ бжѣственна любве и паки бжѣственную люб- бовь	(уринокъ пропущено)
12. оу прѣстла суща вели- каго бѣа трістую емоу пѣс принося ѿ всѣхъ и за вся	у прѣстола сущи вели- каго бѣа трістую ему пѣснь принося отъ всѣхъ и за вся	у престола всѣхъ Ца- ря трісвятую ему пѣснь принося о всѣхъ и за вся

Як бачимо, використані чи модифіковані відповідним чином епітети на адресу митрополита Макарія описують його “тільки” як видатного святителя, проте жодним чином не вказують на якесь його особливе місце в церковній ієрархії, як це простежується в “Посланні Мисаїла” (стосовно папи) чи в тій же Макаріївській редакції, автор якої, судячи з усього, натякав на таке ж становище новгородського митрополита, як воно представлено в іншому популярному творі тієї доби, “Повісті про білий клубок”⁶¹.

⁶¹ Ульянов О. Г. О времени зарождения на Руси концепции “Москва – Третий Рим” (“Donatio Constantini Magni” и “Повесть о белом клубке”) // Терминология исторической науки. Историческое описание. – М., 2010. – С. 209–210.

Та це, фактично, єдиний елемент, який виявляє сліди продуманого редагування. Решта елементів, запозичених до чолобитної з “Послання Мисаїла”, це переважно якісь уривчасті, почасти допасовані до ситуації прохача фрази (елементи 2-6 у Таблиці 1), часто звороти лише з кількох слів, що справляє враження висмикування з первісного твору того, що припало компіляторіві до смаку, з метою оздобити його чолобитну “красными словеси”. Все це викликає підозру, що й перший елемент було вплетено до чолобитної з тією ж метою, а прослідковані в Таблиці 3 модифікації відображають лише необхідне допасування, яке випливало з усвідомлення князем А. Шуйським нижчого ієрархічного становища митрополита Макарія в порівнянні з адресатом первісного тексту, папою римським.

Слід зауважити, що таке запозичення з якогось ранішого твору найцікавіших для автора нового твору елементів не було чимось незвичним чи неприйнятним, радше навпаки – дуже поширеним і цілком легітимним явищем. Іще філолог-медієвіст Олег Творогов, базуючись на дослідженнях В. Ключевського⁶² й О. С. Орлова⁶³, звернув увагу на наявність у творах давніх книжників “стійких літературних формул” чи то пак “традиційних ситуативних формул”, які містять у собі перейняті з інших творів певні “словесні штампи”, “стійкі словосполучення” та “трафарети”. Використання таких “стійких літературних формул”, як зауважує О. Творогов, покликаючись на дослідження Д. Лихачова, було зумовлене літературним етикетом⁶⁴, що диктував, які вирази й описи слід застосовувати щодо тієї чи іншої особи та ситуації⁶⁵. Як можемо судити на підставі аналізу запозичень із “Послання Мисаїла” до чолобитної князя Андрія Шуйського, первісний твір розглядався й використовувався останнім саме як джерело таких словесних штампів, які відповідали літературному етикетові та власне з цієї причини й були перейняті до його твору, при цьому простежена в останньому модифікація лише відображає нижчий ієрархічний статус нового адресата у порівнянні з адресатом первісного листа. На користь цього припущення свідчить і невеличкий розмір чолобитної порівняно не лише з первісним текстом, “Посланням Мисаїла”, але й з іншим твором, написаним на його текстовій базі в тій же ситуації опали, що й чолобитна А. Шуйського, й адресованим тому ж митрополитові Макарієві – анонімним “Посланням до митрополита Макарія”. Не лише розмір останнього та кількість перейнятих до нього елементів із первісного тексту, але насамперед характер запозичень і модифікацій є головними чинниками, що дають змогу класифікувати “Послання до Макарія” як редакцію “Послання

⁶² Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как литературный источник. – М., 1871. – С. 63. Пор.: Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси // Труды отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – М.; Л., 1964. – Т. XX. – С. 29–40.

⁶³ Орлов А. С. Об особенностях формы русских воинских повестей (кончая XVII в.). – М., 1902; його ж. О некоторых особенностях стиля великорусской исторической беллетристики XVI–XVII вв. – СПб., 1909. Пор.: Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул...

⁶⁴ Лихачев Д. С. Литературный этикет Древней Руси (к проблеме изучения) // ТОДРЛ. – М.; Л., 1961. – Т. XVII. – С. 5–16. Пор.: Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул... – С. 30.

⁶⁵ Див.: Лихачев Д. С. Литературный этикет Древней Руси... – С. 10–11.

Мисаїла”. І ті ж фактори не дозволяють охарактеризувати як іншу його редакцію чолобитну А. Шуйського – це лише невелика компіляція, яка має великі текстові запозичення з “Послання Мисаїла”, що було зумовлено високим художнім рівнем послання та підштовхнуло до використання його як джерела словесних штампів у традиційних ситуативних формулах.

Попри те, що окремою редакцією “Послання Мисаїла” чолобитну князя А. Шуйського назвати важко, вона, з огляду на великий відсоток запозичень із первісного твору, звісно, також належить до корпусу Мисаїла⁶⁶. Тож на сьогодні нам відомо про чотири твори, які входять до корпусу Мисаїла та постали в такому порядку: 1476 р. – первісна редакція – “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”, 1500 р. – Йосифівська редакція (“Послання митрополита Йосифа Болгариновича до папи Олександра VI”), між 1533 та 1538 рр. – компіляція князя Андрія Шуйського (чолобитна А. Шуйського до митрополита новгородського Макарія) і, зрештою, між 1534 і травнем 1542 р. (радіше все ж початок 1542 р.) – Макаріївська редакція (“Послання до новгородського митрополита Макарія”), швидше за все, авторства князя Івана Федоровича Більського.

Стосовно копій і публікацій тексту послання князя А. Шуйського, то, як уже зауважувалося, вперше його надруковано у виданні “Дополнения к актам историческим” у 1846 р.⁶⁷, де й класифіковано як “Чолобитну боярина Андрія Шуйського новгородському архієпископові Макарію”⁶⁸. Роком пізніше на підставі цього видання чолобитну було передруковано в книзі “История отношений между князьями Рюрика дома”⁶⁹.

Ще перед першою публікацією документа зі збірника, в якому він знаходиться, було знято копію для збірки графа М. П. Рум’янцева⁷⁰, а серед скопійованих статей була й чолобитна⁷¹. У збірці Рум’янцевського музею ця

⁶⁶ Стосовно впровадження й обґрунтування терміна “корпус Мисаїла” див.: *Заторський Н., о.* Елементи “Послання Мисаїла”. – С. 638.

⁶⁷ Дополнения к актам историческим... – № 27. – С. 27.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ *Соловьев С.* История отношений между князьями Рюрика дома. – М., 1847. – С. 606, прим. 1.

⁷⁰ Описуючи його збірку, Олександр Востоков зауважував: “У цьому зібранні знаходяться рукописи двоякого роду: по-перше, рукописи старовинні й оригінальні, по-друге – списки, зняті для графа Миколи Петровича. Останні багатьма сторонами цінні не менше за перших. Як ті, так і інші рукописи були набуті покійним графом найбільше в останні роки його життя, коли він став переважно займатися збиранням руської старовини. (...) У той же час він давав переписувати для себе копії рідкісних чи чомусь важливих писемних пам’яток, які траплялися йому, які не міг придбати в оригіналі” (*Востоков А. Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. – СПб., 1842. – С. I). Отож, судячи з опису О. Востокова, копію було зроблено для графа М. П. Рум’янцева, оскільки придбати оригінал рукопису він не міг. Таким чином, вона постала не пізніше 1825 р., оскільки на початку січня 1826 р. цей колекціонер і меценат уже помер.

⁷¹ До знятого списку, крім чолобитної князя Андрія Шуйського, скопійовано з того самого збірника також іншу чолобитну, описану О. Востоковим як “Чолобитная к митрополиту великоновгородскомъ житничного ключника”, а також “Грамоту Феодосія архієпископа великоновгородскаго и псковскаго к неизвестному игумену”. Замикає копію твір, ідентифікований О. Востоковим як “Книга Екклесиаста” (до глави IX, стиха 7). Див.: *Востоков А. Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. – С. 43.

копія отримала номер XXXVI. На сьогодні рукописний фонд музею є частиною Російської державної бібліотеки (Фонд 256), де цей документ зберігається під тим самим № 36⁷², а щодо переписаних до нього творів зазначено: “Выписки из рукописи, хранящейся в библиотеке СПб. духовной академии. № 9.”⁷³.

Та повернемося до оригінального рукопису зі збірки Санкт-Петербурзької духовної академії. При першій публікації чолобитної кодекс із нею було охарактеризовано як “збірник, зшитий із різних зошитів, писаних скорописом, XVI ст., in 4°, на 175 арк. Зберігається в бібліотеці С. Петербурзької Духовної Академії під № 415”⁷⁴. Сама ж чолобитна, відповідно до розміщеної в “Дополнениях к актам историческим” інформації, знаходиться на арк. 32.

Дещо детальнішу та почасти відмінну інформацію стосовно кодикології та палеографії рукопису подав російський бібліограф Олексій Родоський. Насамперед відрізняється номер збірника: він подається як рукопис 430 (а не 415) у колекції рукописів Санкт-Петербурзької духовної академії. Збірник і справді в четвірку, “складений з різних старих рукописних зошитів”⁷⁵. Але при цьому уточнено, що писані вони “скорописом неоднакових почерків – XVI–XVII ст.”⁷⁶. Має кодекс і збірну назву – “Книга Цвѣтничокъ старинной разныхъ вещей”. Також відрізняється кількість аркушів: 179, а не 175. Всього збірник складається з “28 статей різного змісту, при цьому деякі без початку, інші без кінця”⁷⁷. Чолобитній князя А. Шуйського, що знаходиться, за інформацією О. Родоського, на арк. 35 (а не 32), передують такі твори: перша стаття – “Выпись изъ Лѣтописца о св. крещеніи Владимирове”⁷⁸, друга – “без початку: в ній викладається пророцтво ап. Андрія про постання міста Києва, – починається описом течії річки Дніпра”⁷⁹. Третя стаття – послання старця Філотея до великого князя Василя Івановича⁸⁰, в якій, серед іншого, стверджується ідея Москви як третього Риму. Четверта стаття – відповідь того ж старця Філотея дякові Михайлу Григоровичу. Врешті, п’ятий твір у збірнику – власне чолобитна князя А. Шуйського до новгородського архієпископа Макарія⁸¹.

Однак неточності помічаємо не лише в описі збірника, в якому знаходиться документ, а й в опублікованому тексті твору. На них звернув увагу

⁷² Рукопис оцифровано, див.: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-36/>

⁷³ Рук. 36. – 1-я четв. XIX в. Российская государственная библиотека. – Фонд № 256.

⁷⁴ Дополнения к актам историческим... – С. 27.

⁷⁵ Родосский А. Описание 432-х рукописей, принадлежащих С.-Петербургской Духовной Академии, составляющих ее первое по времени собрание. – СПб., 1894 (на наступному аркуші книги рік видання подано 1893). – С. 389.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. – С. 390.

⁸¹ Там само. Перелік творів, які знаходяться в рукописі після чолобитної князя А. Шуйського, подає О. Родоський, див.: Родосский А. Описание 432-х рукописей, принадлежащих С.-Петербургской Духовной Академии... – С. 390–392.

М. Кром, публікуючи виправлені на підставі рукопису невеличкі уривки чолобитної у своєму дослідженні⁸². Проте повністю уточнений текст документа науково-критичним способом досі не публікувався. Тепер, маючи в розпорядженні фотокопії збірника СПб.ДА.430⁸³, у якому він міститься, надолужуємо цю прогалину. Що стосується пагінації, то подані тут номери аркушів відтворюють зроблену олівцем пагінацію внизу аркушів. За нею документ знаходиться на арк. 34–34 зв. При цьому вгорі у верхньому правому кутку аркушів наявні сліди інших пагінацій, які були відтворені в попередніх виданнях документа. Відповідно до них, аркуш із чолобитною позначено як “32”, відтак це число закреслено, а безпосередньо під ним іншою рукою подано номер “35”. Цією відмінною пагінацією й пояснюються відмінні звістки щодо кількості аркушів у збірнику та щодо того, на якому аркуші знаходиться послання князя А. Шуйського. Почерк, яким написано документ – скоропис. При переданні тут тексту документа надрядкові літери вносяться в рядок і виділяються курсивом, але титла не розкриваються. Кінець рядка позначено скісною рисою (“/”), кінець аркуша – двома скісними рисками (“//”). Також передано всі наявні у рукописі розділові знаки, як-от крапка посередині рядка (срока), скісна риска та звичайні крапка й кома⁸⁴.

ДОКУМЕНТ

Послання князя Андрія Шуйського до новгородського митрополита Макарія з проханням про заступництво перед великою княгинею Оленою Глинською та (малолітнім) великим князем Іваном IV Васильовичем⁸⁵

(арк. 34)* Великомѡ архієпскѡ стѣшишемѡ пастьрю право/славномѡ стѣлникѡ цркѡномѡ слнцѡ стѣшишемѡ · / ѡтѣѡ Блѣженномѡ учителю стѣтя соборныя апѣль/скіа цркѡ · свѣтлосіающемѡ · просѣнїемѡ нбснаго ра/зума, осаренїа · великоѡ свѣта яснозрительных / херввимѡв блистаяс · чюдномѡмѡ і свѣтломѡ сера/тїмѡ у прѣтла всѣх црѣ · тристую емѡ пѣс принося / ѡ всѣх і за вся гѣдрю архієпскѡв макарію · ѡзимство/ванны во тлю сѣни смртныя · в мѣсто ѡзлобленое В опале / ідѣж положѣн есмь · ннѣ · і ѡблчѣн смртною кожею / ѡндрѣи швскои срдчными слесами плачет і молит вашѣѡ / стѣлства / ** млѣти · Не может бо ѡт члѣк данныя ти / млѣти словом ізрещи · аще кто і всѣх прмдрѣсти разум / *** язѣк / имат но токѡ еж ѡт ѡсердїа вѣры плачася к тебѣ / всестѣшишемѡ бжїю стѣти мужю · прѡстри ми влдо / рѣкѡ твою · погрѣжаемомѡ в опале сеи горкой і не / ѡстави мя влдо · аще ты не подѣшиѣ кто прочее помо/жет ми сам гѣдрѣ бжественаѡ писанїа разум язѣк імаиш / аще достоїноѡ

⁸² Кром М. Вдовствующее царство. – С. 93, прим. 31.

⁸³ Висловлюємо щирю подяку Відділові рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедрина за надані фотокопії збірника СПб.ДА.430.

⁸⁴ Стосовно розділових знаків у давніх документах див.: Осипов Б. Судьбы русского письма: История русской графики, орфографии и пунктуации. – Москва; Омск, 2010. – С. 223–251.

⁸⁵ Ймовірно, Білоозеро, між груднем 1533 р. та першою половиною 1538 р.

* На маргінесі праворуч від документа написано “статїа є:”, а під цим сліди ранішої пагінації: числа “32.” (перекреслене) та “35”.

** Скісна риска після слова “стѣлства” перед срокою наявна в рукописі.

*** Скісна риска після слова “разум” наявна в рукописі перед словом “язѣк”.

спѣсти аще праведнаѣ помиловати / ничтож* чюдно грѣшнаѣ спѣсти то ес чюдно . їбо
врачѣ тоѣгда / чюдим есѣт еда невращаемыи недугѣ исцелит : но и црѣ / тоѣгда чюдим ї
хвалѣн ес еда недѣстоиным дарует что // (арк. 34 зв.) гсдрь архіеіпскпѣ макаріе По-
шли мнѣ свою млѣсть / православноѣ гсдрю великому кнсю іванѣ василѣвич / ї ег
мѣре гсдрне великой княїне елене . Печалѣися / чтобы гсдрь млѣсь покасали велѣли
на порѣкѣ дати / бжество · вѣс соблюдет во многа лѣта . стѣиши / ї блженнѣиши
оцѣ гсдрь архіеіпскпѣ макаріе вели/коѣ новагорода і пскова ·

Російська національна бібліотека. Відділ рукописів. – Ф. 573: Собрание Санкт-Петербургской Духовной академии. – Рук. СПб.ДА 430. – Арк. 34–34 зв. (копія XVI–XVII ст.);

Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. – Ф. 256: Собрание Н. П. Румянцева. – Рук. 36. – Арк. 1 (копія першої чверті XIX ст.).

о. Назар Заторський (Фрібур). **Компіляція князя Андрія Шуйського на базі “Послання Мисаїла”**

Стаття вказує на генеалогічну залежність чолобитної князя Андрія Шуйського від “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”. У ній, серед іншого, досліджується характер запозичень і модифікацій, а також питання, чи чолобитна постала на базі тексту первісної редакції послання, чи радше на основі Макаріївської (“Послання до архієпископа Макарія”), що особливо актуально з огляду на адресованість тому ж ієрарху та ту саму ситуацію опали, спільну для обох документів, що постали на теренах Великого князівства Московського. Також наводиться текст чолобитної за рукописом № 430 зі збірки Санкт-Петербурзької духовної академії (тепер Фонд СПб.ДА Російської національної бібліотеки).

Ключові слова: князь Андрій Шуйський, чолобитна, “Послання Мисаїла”, митрополит Макарій, “Послання до Макарія”, князь Іван Більський, рукопис № 430, корпус Мисаїла.

Rev. Nazar Zatorsky (Fribourg, Switzerland). **The Compilation of Prince Andrei Shuiski on the Basis of the Epistle of Misael**

The article points to the hereditary or traditional dependency of Prince Andrei Shuiski's petition on the “Epistle of Misael”. The author examines the character of borrowings and modifications, as well as the question of whether the petition is based on the primary redaction of the “Epistle of Misael” or rather on its Macarian redaction (that is, the “Epistle to Archbishop Macarius of Novgorod”). This issue is particularly important since both writings composed in the Grand Duchy of Muscovy were addressed to the same addressee and concerned the same situation of disgrace. The article is supplemented by the document of the petition according to the manuscript no. 430 which belonged to the St. Petersburg Theological Academy (today collection SPB.DA of the National Library of Russia).

Keywords: Prince Andrei Shuiski, petition, “Epistle of Misael”, Metropolitan Macarius, the “Epistle to Archbishop Macarius of Novgorod”, Prince Ivan Belskii, manuscript no. 430, the corpus of Misael.

* На початку рядка перед словом “ничтож”, імовірно, було ще якесь коротеньке чи скорочене слово, але оскільки місце затерте, то видно лише якусь закарлючку вгорі, за якою не можна сказати, чи це якийсь розділовий знак, чи частина літери.

о. Юрій МИЦИК (Київ)

З ДОКУМЕНТАЦІЇ МГАРСЬКОГО МОНАСТИРЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ (ЛУБНИ, ЛОХВИЦЯ, СНІТИН)

Одним з важливих завдань Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України є видання серії “Документальна спадщина монастирів Гетьманщини”. Вже побачили світло копійні книги (“книги-архіви”) Свято-Михайлівських Золотоверхого і Видубицького монастирів у Києві, Свято-Преображенського Максаківського монастиря в с. Максаках на Чернігівщині¹. Тепер справа дійшла до Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами, і підготовку до видання його копійної книги заплановано на 2020 р.

Ця книга зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАК)² і є рукописом великого формату на 379-ти аркушах. Щоправда, невелика частина аркушів, як-от арк. 155–160 зв., 174 зв.–176 зв., 193–198 зв., 182 зв., 352–366, 367 зв.–368 зв. та деякі інші є чистими. Майже вся книга списана двома чіткими почерками. Деякі документи вписувалися пізніше (у другій половині XVIII ст.) іншою рукою.

Часом трапляються помилки написання, хоча переважно вони потрапили в текст через помилки попередніх писців – творців оригіналів та копій (до творця копійної книги). На відміну від вже опублікованих нами книг, є чітка вказівка на час її створення. На самому початку рукопису значиться: “Копії кріпостей, грамот и купчих, имічіеся на всі маетности, грунта, мелници, двори монастирю лубенскому Мгарскому надание и купление. Списашася по приказу висоце в Бгу превелебнійшаго гспдна отца Георгия Кувічинского, намісника виш означенного мнстря Мгарского в року 1729-м мсці декамрії”. Лише деякі документи наприкінці книги (арк. 346–351 зв.) були вписані в неї пізніше (не раніше листопада 1750 р.). Ще однією відмінністю цієї книги (тут вона може зрівнятися лише з копійною книгою Золотоверхого монастиря) є продуманість її структури і навіть наявність змісту (“Оглавление вещей в книзі сей обрїтающихся”). Тут подані назви документів згідно з поданими упорядником рубриками: “Фундуши”, “Універсали гетманские”, “Права

¹ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. – К., 2011; Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVI–XVIII ст. – К., 2015; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. – К., 2017.

² ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127.

Пісковские”, “Права Ковжизские”, “Права Романковские”, “Права Лисогорские”, “Права Сліпородские и Воронинские”, “Записи Вовчанские”, “Записи Лучанские”, “Права на розные дворы”, “Права Лохвыцкие”, “Записы Снітинские”, “Права Березотоцкие”, “Записы Кремянские”, “Права Лубенские”, “Права Хицанские, Хелепцовские и Стриганские”, “Права Мошенские”, “Права Миргородские”, “Записы на Булатець, Терны и Вязовец”, “Записы на рыбные ловлі, которие на ріці Сулі”, “Записы Вулшанские”, “Права Селецкые”, “Права Тышковские”, “Грамоты царские”.

Найважливіші документи зібрані у 2-ій рубриці. Тут подані копії 81 гетьманських універсалів та листів, починаючи від Богдана Хмельницького і закінчуючи Іваном Скоропадським. Майже всі вони надруковані Іваном Бутичем в серії “Матеріали до Українського дипломатарію”³. Щоправда, з поля зору дослідника чомусь випали універсали (по одному документу) Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Самойловича та Івана Мазепи. Цю прогалину ми ліквідуємо, публікуючи ці універсали на сторінках “Сіверянського літопису”. Оскільки том документації Івана Скоропадського лишається неопублікованим через брак коштів, то І. Бутичем були не охоплені 8 універсалів та листів Івана Скоропадського. Відзначимо, ряд універсалів полковників розсіяні по різних рубриках і теж не були враховані І. Бутичем. Ми вже почали публікацію документів “книги-архіву” Мгарського монастиря і зокрема надрукували документи рубрики “Права Романковские”⁴. Низку документів подано до друку в інші збірники, зокрема “Права Мошенские”, два універсали князя Яреми Вишневецького 1636 р. і 1648 р.

Копійні книги монастирів (“книги-архіви”) створювалися з важливою метою. Документи з їх складу (універсали, привілеї королів, князів, гетьманів, полковників, купчі, дарчі, заповіти тощо) підтверджували майнові права монастирів і тому зберігалася особливо дбайливо, бо служили надійним аргументом у суді в разі можливих чийхось претензій на маєтності. Дарчі, купчі й заповіти засвідчують, що монастирі здобували більшість своїх маєтностей не тільки цілком легально, але й чесно, бо отримували їх від віруючих як пожертви (як подяку за молитви за здоров’я, за спомин душ). Це йде врозріз з поширеним у радянській історіографії стереотипним уявленням про монастирі як центри мракобісся, здириництва й наживи.

Перейдімо до аналізу документів книги. Її, як і дану публікацію, відкриває фундуш княгині Раїни Вишневецької, рідної сестри св. Петра Могили, від 28 (18) січня 1619 р. Тут подано точну дату початків обителі. У літературі існує чомусь дві точки зору щодо початків Мгарського монастиря, називають 1624 та 1619 рр.⁵. І треба визнати, дата 1619 підтверджується

³ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Львів, 2004; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.; Львів, 2002. – Ч. I; К.; Львів, 2006. – Ч. II.

⁴ Мицик Ю. З історії Кодака та його околиць // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 424–429. Тут були опубліковані нами і два з названих документів Івана Скоропадського.

⁵ Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 526. Але Сергій Білокінь однозначно вважає, що цей монастир було засновано у січні 1619 р., і має цілковиту

документально. Більше того, фундуш княгині Раїни дає підстави віднести його початки до більш раннього часу, а 1619 р. – це рік відродження обителі. Адже у ньому говориться, що на горі, де вона планувала поставити обитель, “знат слише бивал колис и мнстр”. Це “колись” слід, очевидно, віднести до XV ст., а може, й добатієвських часів. Далі подаємо частину інших універсалів-привілеїв князів Вишневецьких, що містяться в копійній книзі. Насамперед це два універсали 1622 і 1627 рр. (№ 2, 3), який видав князь Костянтин Костянтинович Вишневецький, двоюрідний брат Михайла Вишневецького (чоловіка Раїни). Він розвиває положення фундушу Раїни і на прохання лубенських міщан розпочинає безпосереднє будівництво обителі. Неясно тільки, з якого саме міста було видано цей документ. У ньому чітко зазначено, що це “w Aleksandrowie”. Але такого міста (містечка) чи села немає на території Полтавщини, зате маємо аж шість Олександрівок! Сказати, яку треба тут мати на увазі, на 100% неможливо. На наш погляд, це с. Олександрівка Михнівської сільради Лубенського району. До цього універсалу-привілею прилягає випис 1628 р. з олександрівських міських книг, який містить купчу. Згідно з нею олександрівський міщанин М. Дерев’янченко продавав свій сад та город єпископу Ісаї Копинському (для Мгарського монастиря) (№ 4). Подаємо і 4 універсали (№ 5, 6, 7, 8) сумнозвісного Яреми Вишневецького, сина Раїни. Хоча він прийняв католицизм і спольщився, придушував повстання українського народу, але з меркантильних міркувань та з пошани до пам’яті померлої православної матері надавав певну підтримку обителі (млин, сади й сіножаті). У 1636 р. він надав Федорові Прокурненку землю під пасіку (№ 5), яка, очевидно, потім стала власністю монастиря. Такі документи теж вписувалися у копійну книгу. У цій же рубриці чомусь подано заповіт полтавця Федора Пантелеймоновича (№ 9), який передавав Мгарському монастиреві свою пасіку, гроші та ін.

Далі йдуть документи з рубрики “Права Лисогорские”. Спочатку локалізуємо цей населений пункт, який не значиться в довідниках. Із купчої 1667 р. (№ 11) випливає, що під цією горою стояв монастирський двір “терновский”, тобто в с. Терни. Це село нині підпорядковано сучасній Михнівській сільраді Лубенського району, а Лиса гора – це узвишся, на котрому стоїть монастир. Згадується тут і село В’язовець (В’язівок), яке нині – у тій же Михнівській сільраді. Згадується й ім’я ігумена обителі о. Калиста Балицького, й імена тодішньої міської верхівки Лубен.

Першим з документів цієї рубрики йде дарча 1660 р. подружжя з Лубен (Юрій та Марія Русиновичі), які дарували монастиреві свій млин на Сулі (№ 10). Цікаво вже те, що подружжя мало таке ж прізвище, як і ігумен обителі, й були швидше за все його батьками. Відзначимо, що ігумен о. Маркарій Русинович, котрий успішно керував обителлю в останній третині XVII ст., завдяки чому вона стала одним з найважливіших духовних центрів

рацію (Білокінь С. Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 567–568). До речі, “Історія міст і сіл УРСР: (Полтавська область)” (К., 1967) на с. 563 чомусь подає як факт недостовірну звістку про заснування у 1601 р. у Мгарському лісі ігуменом Галом (!) Мгарського православного монастиря.

Лівобережної Гетьманщини, був сином Юрія Русиновича, померлого після 11 (1) грудня 1668 р. За заслуги перед князем Яремою Вишневецьким та його дружиною Гризельдою (мабуть, під час втечі у 1648 р.) Юрію було дано вексель на велику суму грошей, а також села під Мошнами, які належали Русиновичам понад 100 років. Хоча Юрій слугував панам-католикам, але сам був православним і у заповіті передав частину грошей Мгарському православному монастиреві, де його син Макарій був ченцем ще до 1668 р. О. Макарія документи 1688 р. згадують як померлого. Ще один Русинович – Полієвкт, родич Юрія (можливо, син) теж був ченцем цього ж монастиря і згадувався під 1671 р. У наступних двох документах-виписах, що містять купчі 1681 і 1682 рр. (№ 9, 10) зазначено імена не лише міської, але й полкової верхівки Лубен. Насамперед вкажемо, що в них фіксується як лубенський городовий отаман Гарасим Ілленко, котрого не знаходимо у найновіших довідниках⁶. Уточнюється каденція й лубенського полкового писаря Леонтія Василевича, яку досі визначали приблизно 1678 і 1682 рр. Випис-купча 1682 р. (№ 13) вперше фіксує Андрія Якововича, обозного полку Лубенського, як лубенського наказного полковника. Документ цікавий і тим, що згадує міщанина Івана Кулябку – протопласта відомого роду Кулябок, з котрого у XVIII ст. вийшло вісім вихованців Києво-Могилянської академії, в т. ч. один єпископ. Під № 14 подано універсал 1690 р. лубенського полковника Леонтія Свічки. Його було видано у розвиток універсалу обителі гетьмана Івана Мазепи від 8.04. (28.03).1699 р.⁷ Тут згадано села Шершнівку й Сньківці. Обидва села розташовані нині на території Лубенського р-ну відповідно за 122 і близько 20-ти км від Лубен. Про Шершнівку “Історія міст та сіл УРСР (Полтавська область)” згадує дуже коротко й неточно. Хоча відзначається, що село було засновано у XVI ст., тут же сказано: “Документально вперше засвідчене у складі Лубенського полку 24 березня 1709 року”⁸. Але ж купча згадує це село у 1690 році! Про Сньківці згадано тільки, що воно підпорядковується Біївській сільраді. Таких помилок в “Історії...” дуже багато, і особливо сповнена ними та частина нарисів, де йдеться про козацькі часи. Універсал же полковника Свічки є незанимаючим, і його публікація доповнить “Український дипломатарій”. У додатках подаємо ще два універсали (полковників Григорія Гамалії 1687 р. та згаданого Л. Свічки 1688 р.). У копійній книзі тут наводиться ще універсал лубенського полковника Максима Ілляшенка 1680 р. про заборону ловити рибу у володіннях Мгарського монастиря, але він був надрукований І. Бутичем за цим списком⁹. Ці два універсали дещо розвивають положення універсалу Ілляшенка і стверджують права обителі на риболовні місця.

Далі подаємо документи лохвицької групи (їх всього чотири, два з них датовані останньою третьою XVII ст., а два – першою третьою XVIII ст.). Небагато, якщо зважити на те, що Лохвиця була помітним сотенним центром

⁶ *Кривошея В.* Українська козацька старшина. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 107.

⁷ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Ч. II. – № 186.

⁸ Історія міст та сіл УРСР: (Полтавська область). – С. 606.

⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – С. 883–884.

Лубенського полку, про що зокрема свідчить її ратушна книга XVII ст.¹⁰. Але ці документи є не знаними досі і дозволяють трохи доповнити її й Мгарського монастиря історію. У першому документі – купчій 1677 р. (№ 15) йдеться про цікавий епізод – продаж у Лохвиці двору колишнього правобережного гетьмана Михайла Ханенка, який перейшов на лівий бік Дніпра у 1674 р. Можливо, тоді він придбав двір у Лохвиці, а його продаж був пов'язаний ймовірно, з арештом. Ханенко перебував у батуринській тюрмі, і, здається, не випадковим було те, що його інтереси щодо продажу лохвицького двору представляв Василь Скіндер “з Батурина”. Ймовірно, він був родичем чернігівського писаря середини XVII ст. Івана Скіндера. Лохвицьким сотником названо Андрія Гамалію, тим часом як досі його каденцію обмежували 1678–1680 рр. (він був і генеральним осавулом у 1687–1699 рр.). Те саме стосується й городового отамана Івана Куцкевича, каденцію якого відносили під сумнівом до 1679 р. і про якого відомо, що у 1678 р. він був лохвицьким сотником¹¹. У дарчій Михайла Гамалії Мгарському монастиреві на лохвицьку луку (№ 16) він згаданий без вказівки на посади (лохвицький сотник у 1690–1693 рр., генеральний бунчужний у 1701–1703 рр., генеральний хорунжий у 1701–1707 рр., генеральний осавул у 1707–1709 рр.). Це, на нашу думку, свідчить, що дарчу було написано у 80-х роках XVII ст. У ній згадано й сина Михайла – Івана, який пізніше став лохвицьким сотником (у 1721–1727 рр.). У документах лохвицької рубрики XVIII ст. першим йде заповіт 1710 р. Марії Гамалії (№ 17). Остання була дружиною Григорія Гамалії (помер бездітним у 1702 р.), який обіймав посади пирятинського сотника (1668), полковника лубенського (1664–1666, 1668–1670, 1687), паволоцького (1672–1673), правобережного генерального осавула (1674). Вона померла у 1714 р. і ще в 1702 р. подарувала Святецьку греблю в Лохвиці Мгарському монастиреві, а заповітом 1710 р. віддавала йому ж частину своїх маєтностей. У цьому заповіті згаданий як ігумен Мгарського монастиря Філарет Кошачковський. Можливо, він доводиться ріднею уставнику Межигірського (до 1717 р.) та Підгорецького монастирів (1717–1720) літописцю Іллі Кошачковському¹². Купча 1727 р. (№ 18) стосувалася продажу лохвицьким мешканцем Кіндратом Таньчиком луки Мгарському монастиреві. Вона цікава хоча б тим, що згадує як городового отамана Івана Бузинського, тим часом як досі каденцію останнього датували 1705 і 1726 роками. Вказані й імена вїтїв, писаря та бурмистрів Лохвиці у 1727 р.

Урешті підходимо до останньої рубрики даної публікації: “Права Снітинские”. Сьогодні Снітин це невелике село за 29 км від Лубен, хоча свого часу він був добре знаний. Заснований у XII ст., Снітин став у козацькі часи сотенним містечком, згодом однією з маєтностей знаменитого охочекомонного полковника Іллі Новицького, керівника прикордонної служби на південних

¹⁰ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. Тут вміщено понад 200 документів.

¹¹ *Кривошея В.* Українська козацька старшина. – С. 234. В. Модзалевський дещо інакше датував каденцію Андрія Гамалії як лохвицького сотника: 1679–1687 рр. (*Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 239).

¹² *Мыцък Ю.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 35.

рубежах Гетьманщини. На жаль, “Історія міст і сіл УРСР” ні словом (!) не згадує про козацькі часи цього села¹³. Тут подано всі 5 документів даної рубрики. У першому з них, 1668 р. (№ 19), міститься купча, в якій у складі міської верхівки названо імена не відомих досі наказного городского отамана Олифира Коробченка, козацького писаря Івана Птицького, а також мгарського ігумена о. Каліста Балицького. У наступній купчій 1673 р. (№ 20) згадується інший городовий отаман (Антон Савченко) та мгарський намісник Іпатій Горбаневський. У другій купчій того ж року (№ 21) вказані невідомі сотник Кіндрат Козуб та городовий отаман Пригода, якими відкриваються списки снітинських дигнітаріїв. У купчій 1688 р. (№ 22) названий як товариш Лохвицької сотні Дем’ян Андрійович Виприск, сотник цієї сотні у 1665 р. і житель Лохвиці, який, видно, був сином городского отамана й сотника 50-х років XVII ст. Андрія Виприска. Згадується як сотник й Кирик Якимович, а такого сотника не знаходимо у списках. Як городского отамана названо тут Мартиненка, хоча списки згадують в цей час лише Адамовича. Врешті в останньому документі (№ 23) – купчій 1712 р. – йдеться про обмін сіножатами з Мгарським монастирем, причому згадується як ігумен останнього о. Філарет Кошкаковський.

У додатках, крім вищезгаданих, вміщено купчу 1654 р. з рубрики “Права Сліпородские и Воронинские”. Вона цікава вже тим, що в ній згадано невідому В’язоцьку сотню Лубенського полку. На території сучасної Полтавщини існує чотири населених пункти з такою назвою. Один з них (В’язівка) перебуває у складі Михнівської сільради Лубенського району. Сьогодні це маленьке село, але в минулому воно було сотенним центром, хоча й недовговічним. Очолював цю сотню Дмитро Кулябченко, якого не знають дослідники генеалогії козацтва. Видно, саме він був протопластом старшинського роду Кулябок, котрий дав низку помітних діячів Гетьманщини. Досі було відомо як про першого з Кулябок тільки про Івана, лубенського міщанина¹⁴. Згадано й лубенського сотника Якіма Устименка. Це, очевидно, той самий Устименко, котрого Модзалевський називає Яковом¹⁵.

Таким чином, наведені документи подають цінні свідчення про деякі міста Полтавщини, їхні органи міського самоврядування і полково-сотенний устрій. Вони дають змогу також краще уявити економічне становище Мгарського монастиря.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

*1619, січня 28 (18). Вишневець. –
Фундуш княгині Раїни Вишневецької (Могілянки)*

Лист от Раїни Могілянки Михайлової Коробутової, княжни Вишневецької, видани на місце к збудованю мнстря, на леси, на млини Олшанские и на самих Олшанских подданих, котрий слово в слово так в ся мает:

¹³ Історія міст та сіл УРСР: (Полтавська область). – С. 605.

¹⁴ Модзалевський В. Малоросійський родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 609.

¹⁵ Там само. – К., 1914. – Т. 4. – С. 565.

Раїна Могилянка Михайлова Коробутова, княжна Вишневецкая, старостина овруцкая.

Ознаймує тим листом моїм, кому о том відати належало, ннішним и напотом будучим, иж я с повиности моеї християнскої помячи (!) теж волю и предсезяте славное памяти милога малжонка моего княжате Михайла Вишневецкого, именем его власним позволилам и тим листом моїм позволяю фундовати монастир за Лубнями, от Лубен полмили у лісі Мгарском на горі, где пред тим бивала пасіка, а знат слише бивал колис и мнстр и поручилам тое містце ве владзу и вшелякое справоване гспдну отцу Исаїї, игумену густинскому и подгорскому, которому и во всей маетности моеї задніпрскої вес [у]ряд и справу дховную злицилам, тепер в початку дерево, будование старого замку, которое ся зийдет до містца стого дарую, млинки обадва, нижний и вишний, под тоєю горою на річці Олшанці, с подданими на том же ґрунті мешкаючими, придаю и ґрунт до него, так назначаю от Олшанки річки вдолж до другой річки Мгара, з обіма берегами тих речок, а вшир от Ложичини луки, з лісом и со всею околичностю тоєї луки до Сули ріки. А иж маю відомост, же до паханя хліба той ґрунт есть тісний. Теды волно будет монастыреви пахати хліба и сіна косит и до самого Удая реки. Которий то Удай там слыше неподалеку того кґрунту идет и чоґо колвек напотым до містца стого на уфундоване и розширене хвалы Бжой будет потреба охотне и ласкаво ставитися обіцую, а тепер тот ґрунт зо всею околичностю и зо всіми пожитками в чим бы колвек пожиток себї міти могли, на монастыр на хвалу Бжию офірую и вічними часи дарую. Которого то кґрунту мают уживати спокійне, ненарушне без вшелякой у (!) перешкоды так от старостов, арендаров и подданных нших, волно им будет будовати и млыны ку пожиткові своєму в тим же ґрунті, от нас назначоном, и вшелякий пожиток себї привлащати и примножати в чим бы колвек найпожитечні себї міти могли. А то учинилам так для збавеня дши моеї яко и для вічної памяти и отпушення гріхов зешлого с того світа ксионженца Михайла Вишневецкого, милого малжонка моего, абы так за дшу его, яко и за нас и потомки нши, на том містцу молба до Гда Бга завше безпрестани от-правлятися могла, поручилам тот ґрунт на фундованя мнстра вишмененному Густинский и Ладинский, так же на уфундоване и розмноженя хвалы Бжой, жития законного иноческого старожитной релії греческой восточного православия злецилам, абы он моґл старанием своїм все доброе в маетностех нших задніпрских, так християнских дшам, яко и славі дому ншому справовати и вшелякий порадок вести и даю то оному до живота его, если бы теж он люд сам хотіл оставити, любо яким же колвек способом міли тие монастыри от него отіти. Теды его кошт власний наклад, штоколвек он наложит, жадних браня ему пожитков не виготовляючи и не вытручаючи увесь наклад его и кошт, который колвек за стараня его бы был от мала и до велика и до намнійшой речи гинути не мает, так от нас самих, яко и потомков нших и кому колвек бы тие містца стие в напотомный час остатися міли, если бы теж яким же колвек обычаем міл быти от кого в тим уквивжений, теды доходити своґо накладу и кошту правним способом моць даем, все тое тим листом ншим тепер и в напотомние часы по нас будучим варуем, абы оному жадной кривды и утраты яко дховной особы бґомолцы ншему не было ни от кого и по смерти своей кому он вмїсто себе знаючи яко дховной особї побожной в справованіе тие стие містца злецит важно и твердо быт мает, даем ему то ве владзу и моць, кдыж он тим всім мнстром фундатором, початком и строителем есть и хто бы колвек тую фундацію ншу нарушати и касовати в напотомние часы міл або одиймовати, що мы раз надали

або на старожитную блгочестивую восточнаго православия віру наступовати и отміняти, теды нехай будет на нем клятва стих отц 300 и 18, иже в Никеї, и розсудится со мною пред маестатом Бжим. А для ліпшой віры, ваги и ствержения даю той мой лист с притисненем печати и с подписом руки моеї.

Писан у Вишневцу року 1619 мця януария 18 дня.

У подлинного листу тако подписано: рукою власною.

Да у того ж подлинного листу полскою литерою подтверждение таково иміється.

Подтвержам тен лист Иеремий Михал Корибут, ксионже на Вишневцу, з тож кондицією абы того вшисткего з наданя славней памечи наймилшей матки моеї ойцовие Мгарци заживали, яко то в тим наданим им фундушу подано без жадней прешкоды так от слуг моих, яко старостов и подданных наших чего и повторе ва-руеми.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 1–3. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано два кола, всередині яких відповідно написано: “місто печати ксенжной” та “місто печати ксонженця Иеремя, сна еї”.

№ 2

1622, вересня 15. Олександрів. – Універсал-привілей князя Костянтина Вишневецького

Constanti Koribut książę Wisznioweckie, starosta czerkaski.

Wiadomo czynie tym listem moim, iż co sławnej pamięci ksźna jej mość Wiszniowecka, bratowa moja, dała była na wychowanie i wyżywienie ojcu Isaju, episkopowi i archimandritowi monastera Hustyńskiego, we młynie Wałkowskim w Priłuce dwie koła, теды ja за за́даніем прерзечzoneго ojca I[s]aje, w odmiane tych koł we młynie Wałkowskim daje do używania manasterzowi nowe, pod Łubniami będączemu, młynek ze dwiema kołmi wyżej na rzece Ołszańce, którego ma zażywać spokojnie ten monaster bez żadnej przeszkody arendarza mego łubieńskiego. Do tego też z łaski mojejznaczam z arendy łubieńskiej temuż ojcowi Isai na każdy rok złotych trzydzieści polskich, a on już niema żadnego wstępu mieć do młyna na Wałkach, w Przełuce będącego. Na co daje ten list moj z podpisem ręki mojej własnej i przyciśnieniem pieczęci.

Datt w Aleksandrowie d. 15 septem[bris] a[nn]o 1622.

D. 8 marti a[nn]o 1624 podług roskazania ks. je. m., pana naszego mościwego, futor Mharski z poddanemi, co na tym gruncie siedzą, jego m. ojcu Isaemu, episkopowi archimandritowi do possessii puszczami.

Ja też względem tych poddanych mharskich i co na tym gruncie podle Mhyka (?) manasterskiego mieszkają, ustępuję złotych 30, które mam z łaski ks. jeg. m. na arędze łubieńskiej.

Kalinowski Andrzej.

Jan Goszkowski.

Jsaja Kopiński episkop, ręką własną.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 58 зв. Тогочасна копія. Тексту документа передує запис копіїста: “Запис даний от княжати Константина Корибута Вишневецького на млин вишший олшанский”. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “miejsce pieczęci”.

№ 3

1627, вересня 15. Олександрів. – Універсал-привілей
князя Костянтина Вишневецького

Constanti Korybut, książe Wiszniowieckie, starosta czerkaski.

Wiadomo czynie tym pysaniem moim niniejszym i napotym będący, komu wiedzieć będzie potzeba, iż ja mając w opieczę swojej pozostałe potomki sławnej pamięci ksążecia jego mości niebożczyka Michała, brata mego, i majątności ich, a życząc aby nie tylko w prawach ich wymu i ubliżenia nie było i owszem przymnożenia zostawały, którże aby tem pochopnie i prędzej rozszyrzały się od Boga i fały Jego początek, zacząc mi się zdało, przeto tedy jako opiekun przyrodzony za przyczyną i proźbą mieszczan moich lubieńskich pozwoliłem u (!) tem listem moim pozwałam zbudować i ufundować monaster ku rozmnożeniu fali Bożej religiej greckiej nad rzeczką Sulą, między Mhareм rzecką a Olszanką, drugą rzeczką, za Łubniami puł mili ojcu Isaji, episkopowi i archimandrytowi monastyrzow, w majątnościach zadnieprskich będących. Do którzego grunt, między temi rzeczkami będący, przydałem z wolnim używaniem i ze wszystkimi pożytkami według potrzeby do żywności monasterzowi należącej wzdłuż od Olszanki, rzeczki, do Mharu, drugiej rzeczki, wszyr od łąki, nazwanej Łożeckiej, do Суły. Wolno jem swoim kosztem i młynek, gdzie в tymże gruncie mieście upatszywszy, zbudować ku pożytku swemu з tą jednak kondycią, aby ten monastyr żadnej szkody i ujmu nad to в gruntach używania, пасiekach i inszych pożytkach poddanych nie przеносіł. Czego według tego nadania mego ma zażywać spokojnie nienarusznie według upodobania swego, преречезony ojciec Isa-ja bez żadnej przeszkody tak ode mnie, jako i po mnie będących. A dla pewniejszej wagi listu mego ręką swą podpisałем się i pieczęcъ przyciśnącъ rozkazałem.

Działo się в Аleksandrowie a[nn]o 1627 d. 15 septem[bris].

Konstantij, książe Wiszniowiecki Korybut.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 59 зв. – 60. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “miejsce pieczęci”.

№ 4

1628, серпня 26 (16). Олександрів. – Випис з олександрівських міських книг

Випис з книг міських александровских року Гспдня 1628 августа 16 д.

Пре до мною Федором Луневичем, войтом александровским, при битности нашой на той час при мні Ничипора Кудренка, Федора Печеника, Лапка Зубкевича, бурмистров, Никифора Луневича, міщанина, ставши Матюша Дервянченко, будучи здорови на тілі и на умислу, зознал явне и доброволно к записаню до книг в том слові, иж продал сад свой власний отчизний, лежачий на селі Мгару, з дровом и зо всяким огородом и так, яко сие нні в себі мае его млсти отцу Исаию Копинскому, епископу и намісникові, ему самому на вічніе часи. Позволяется ему уживат, продат, отдать, дароват, и на якийколлежиток свой наилучший оборотит, о що я сам, жона, діти, кривніи и повинни мої жадной справи до того саду и до его млсти отца епископа вічними часи. Что ми, уряд, слышачи то доброволное зознате Матюши Дервянченка, до кни записати казали. З которого запису и той випис его млсти отцу епископові видат розказали з печатю міскою.

Писан в Александрові року и дня виш менованого.

В подлинного випису тако подписано:

Павел Грубка, писар міський александровский, m[anu] p[ro]ria].

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 4 зв.–5. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати міскої александровской”. Запис

копіїста перед текстом документа: “Перевод з виписи з книг міських александровских данной, за печатю и за подписом руки писара міського на сад з дровом и зо всяким ограждением бывшим пред сим Матуши Деревянченка, которая переведена слово от слова так”.

№ 5

*1636, червня 4 (травня 25). Лубни. – Універсал
князя Яреми Вишневецького*

Иереми Михал Корибут, ксионже на Вишниовцу.

Чиню відомо тим листом моим, иж за прозбою Федора Проскурненка далем ему островок на пасіку между озерами, которого волно ему заживат без вшеляких прешкод. На що для певности и віри ліпшой той мой лист рукою власною подписалем и печат притисут всказалем.

Дан в Лубнях числа 25 мая 1636.

В подлинной кріпости закріпа такова иміється.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 5. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати ксионженской”. Запис копіїста перед текстом документа: “Перевод з данной кріпости от ксионжа Иереми Михала Корибута Федору Проскурненку на островок на пасіку меж озерами”.

№ 6

*1644, січня 10. Лохвиця. – Універсал-привілей
князя Яреми Вишневецького*

Jeremi Michał Korybut książę na Wiszniowcu.

Wiadomo czynie tym listem moim, że ojcom monasteru Mharskiego religii greckiej podałem i podaję młyn niżny Olszański do używania na potomne czasy. W czym żadnej nie będę mieć przeszkody, na co dla pamięci wszelkiej ręką mą podpisuję i pieczęć przescisniona.

Dan w Łochwicy d. 10 januaia 1644.

Ręką swą.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 58. Тогочасна копія. Тексту документа передую запис копіїста: “Лист от княжати Вишневецкого на млин олшанский нижний”. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “miejsce pieczęci”.

№ 7

*30-ті роки XVII ст. – Універсал-привілей
князя Яреми Вишневецького*

Jeremi Michał Koribut książę Wiszniowiecke.

Wiadomo czynie komu by o tym wiedzieć należało, iż ja mając wzgląd na ustawiczne bogomoddstwa za zdrowie moje wielebnych ojców, w monastyrze Mharskim pod Łubniami mieszkających, przywracam im sady i sianożęci, nazywające Kaszyną Łuką, im zdawna należące tak ci, którzy antecessorowie ich, tudzież i oni sami rękoma swemi szczepili, rozrabiali, jako i te, które oni za pieniądze monastyrskie do cerkwie Bożej przykupowali we wsi mojej Mharze zostające, niż w nich sobie, ani namiestnikowi memu nie zostawiając, daje. Które to sady i sianożęci zaraz pomienioni i ojcowie jako swoje mają i powinni będą grodzić, szczepić, rozrabiać i fundować, także pożytki w nich zbierać, a co się tknie dworku tam wienbarze (?) korącego (?) rękomo ich budowanego i tej samej wsi Mharzu to dalibóg do dalszego czasu sobie zachowuję, a osobliwie do zwrócenia się sługi mego, pana Mińkowskiego, z Lublina z tych przyczyn i zem to był temu

З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть...

sludze memu, panu Mińkowskiemu, conferował i bez bytności jego nie zda mi się ojcom oddam.

Ręką własną.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 59. Тогочасна копія. Тексту документа передусе запис копіїста: “Лист от княжати Иеремія Корибута Вишневецкого на сади и Кашину поляну данный”. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “miejsce pieczęci”.

№ 8

*1636 р. (?). Лубни (?). – Універсал
князя Яреми Вишневецького*

Иереми Михал Корибут, ксионже на Вишниовцу.

Відомо чиню тим листом моим, иж Иван Павленко, мелник, подданий мой, з футора Тишков усмотріл місце способное на будоване млина на реці Удаї нижей млинов міських, а вишше Березотоцких на Тишках. Которому позволяю греблю по-радно висипат и млин на той же реці помяненной ку пожиткові моему поставит о кол чотирох мучних, двох ступних и фолюшовый едний, яко сам подиймуется збудоват. До чого подданиї тамошніи іміют ему быт помошними. По которого млина збудовану и спораженю зошлю слуг своїх, которий скоро узнают, иж той млин есть потребны и ку пожиткові моему поставлены без перешкоды вышших и нижчих млинов, тогда ему за каждое коло ведлуг звичаю млинского по двісти коп назначаю. А если бы то міло быт з шкодою инших млинов, тогда той млин знесть, а той мелник сто коп вины до скарбу моего отдад повинен будет. А для ліпшой певности и ваги даю той лист мой рукою моею подписавши до кого и печат притиснут росказалем.

У подлинной кріпости подпис руки тако.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 5 зв.–6. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати ксионженской”. Запис копіїста перед текстом документа: “Перевод з листу Иереми Михала Корибута, ксионжи Вишневецкого, данного мелнику Ивану Павленку на строение млина нижей міской греблі”.

№ 9

*1647 р., травня 16. Полтава. – Заповіт
Касяна Пантелеймоновича*

W imie Ojca, Syna i Ducha Świętego. Amen.

A iż wszystkie rzeczy w tym świecie odmianam podlegają, owszem i ja człowiek, którego Pan Bóg na obraz Swój stworzył, dekretem go śmiercią obłożył i żadnego człowieka nie masz, aby nie oglądał śmierci. Zaczynam i ja, ubogy i niegodny służebnik Boży Kasian Pantelejmonowicz, obywatel miasta Połtawy, upatrując ostatniego kresu żywota mego, którego jako szczerzy chreścianin życząc sobie szczęśliwie dokonać, rozporządzam ubostwieczką moje, które pracą moją nabył cnotliwie, żonie mojej imieniem Anastasyjej nic nie zostawując z ubostwa mego, ani dziatkom tak moim, jako i jej, ani żadnym przyjaciółom, ani moim, ani jej, tylko wszystko od wiela do mała іте mam przy sobie i przy małżące i cokołwiek dalej, co będę miał, to wszystko odpisuje i przy tym ubostwie moim i samego siebie z żoną moją zapisuje to wszystko monasterzowi Mharskiemu pod Łubniami świętego Spasa, ojcu ihumenowi i wszystkim braci pod opіekіe samego siebie i z żoną moją poddaję i zapisuje wiecznymi czasы. A mienowicie pasiekę moję własną, która stoi położeniem na Orskie nad Rudnym w rodze od Swinkówki, zo bcołami іте ich być może, z miodem i ze wszystkimi posudkami od wiela do mała. Gotowizny gotowych pieniędzy złotych siedmdziesiąt, samopałów trzy, kazanów trzy i panwa (?), to wszystko

tym testamentem dobrej woli mojej z żoną moją waruję i bronie od wszystkich przyjaciół moich, którzy po śmierci naszej żadnego namniejszego przetestu mieć nie będą. Ale zaraz po śmierci mojej lubo żony mojej powinni będą ojcowie przy tym testamencie moim aboc i za żywać mego odobrać i w possessię swoje wziąć i na pożytek swój obrócić jako chcié. A mnie i żonę moję po śmierci naszej pochować i Pana Boga prosić, jako zwyczaj ich nabożny zakonniczy może. A kto by miał i śmiał ten testament ostatniej woli mojej zbijać, kasować, przeczyć, wzywam żalosnym wołaniem ducha mego na takowego pomściciela Boga i pozywam przed Straszliwy Sąd Pański i okładam na takowego kłątwe świętych ojców trzysta i ośmnaście, którzy są w Nikiej. Do tego testamenta mego użyłem ludzi zacnych do przyłożenia pieczęci i podpisania rąk.

Działo się w Połtawie anno 1647 miesiąca maja 16.

Malisz, wojt połtawski. Iwan Zuk. Fedor Bucky. Radko Kramar. Adam Sokolsky, pisarz połtawski.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 66 зв.–67. Тогочасна копія. Тексту документа передуге запис копіїста: “Тестамент Касияна Пантелеймоновича обывателя полтавского”. Внизу документа намальовані два кола, всередині яких написано: “miasto pieczęci”.

№ 10

1660, червня 5 (травня 26). Мгарський монастир. – Дарча

Юрия Русівича (!) надане містца на млин под Лисою горою.

Я, Юрий Русінович, и я, Мария Белковичовна Русіновичова, малжонкове, обывателеві лубенские, відомо чинимо кому бы о том відати належало, жесмо дали, даровали, вічне пустили на мнастр Стго Спса Мгарский лубенский місце млина ншого, под Лисою горою лежачое, нам вічне служачое и належитое, на греблі на ріці Сулі на будоване млина, через войну знесеного и з ґрунту спаленого. В котором млині кол дві било мучних, третее ступное, из фалюшами за суму певную зол[отих] пятсот, от небощчика Мисковского нам проданого на вічност. Теди мы, виш менованние малжонкове, даемо в вічност мнастиреви Мгарскому, пусчаемо,отдаляючи от того потомков и крєвних своїх. На котором вишей менованном містцу законникові мгарские млин слушний порядний кол три, дві мучних, третее ступное из фалюшами, виставити повинни. А скоро Пн Бг даст пожиток с того млина их власним коштом будуячогося, также и зо всім збудованого и виставленого, теди оним законником мгарским част мелницкая третяя мірочка звичайная належати повинна, а мні и жоні моей мірочок дві ведлуг права мні и потомком моім служачого, належит и доходити нас мает.Що ствержаючи для ліпшой віри и певности помененним отцем мгарским даем тое писане нше з подписом руки и притисненем печати при людєх добрых и віри годних нижей менованних.

Діялося в мнастирі Мгарском Стого Спса місця мая дня 26 року 1660.

В подлинном таков подпис:

Юрий Русінович, рука власна.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 90 зв. – 91. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати”.

№ 11

1667, березня 27 (17). Лубни. – Випис з лубенських міських книг, який містить у собі купчу

Випис з книг міських лубенских на два їзи, купленние от Дмитра и Хвеска Науменков под Лисою горою, где тепер дворе мнастирский терновский.

З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть...

Випис з книг міських ратушу лубенського року Бжого тисяча шестсот шестдесят сегого марта семнадцатого дня з уряду ншого лубенського.

Пред мною, Василием Торовцем, войтом лубенским, и колегою моею моею Яремою Репаленком, Стефаном Луценком, Пилипом Танцовайлом, бурмистрами, и при нас на той час будучих з козацкой руки Семена Чарнишенка, Демяна Забарского, з міщан Мартина Денисенка и иных людей немало, постановившися пред нас очевисто Дмитро и Хвеско по отцу Науменки, оба брати рожоніи з Вязовця. Которие без жадного примусу, але доброволне признали ку запису сие слова, иж, мовит, міючи мы їзов два полову рибного на озері у Лисой гори поблизу прозиваеого цегельного містца, на котором на сей час мнастира Мгарского дворе на поселитбі зостае, тие їзи продали превелебному гспдну отцу Калисту Балицкому, игумену Мгарского мнастира, и братіи его за два талярі. От которої продажи ншой на вічност вирикаемя и перешкодою не маем быти так мы самы, яко теж и по нас потомство нше. А помененним отцем мнастира Мгарского волно яко свое купленое оние їзи с полову рибного заживати, любо продати, заміняти, кому хотячи даровати. На що для ліпшой віри и далей памяти мы, яко урад, то чувши доброволное зознаня, а звлаща на жаданя обоїх сторон, так продаючої, яко теж и купуючої, казалисмо до книг міських ратушу лубенского записат. З которих и запис сей екстрактом потребуоющей стороні при вираженої печати міської и с подписом руки писарской зезволили дати року и дня виш писаного.

В подлинном таков запис:

Стефан Григориевич, писар міський лубенский.

ЦДДАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 91–91 зв. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати судової”.

№ 12

*1681, березня 17 (7). Лубни. – Випис з лубенських міських книг,
який містить у собі купчу*

Екстракт з книг міських лубенских на дві ставидла и двор Полоніевский з огородом, купленние от Гиркала.

Випис з книг міських ратушу лубенського року Бжого тисяча шестсот осмьдесят первого мсця марта сегого дня.

Перед нами, Максимом Иляшенком, полковником Войска его царского пресвітлого влчства Запорозкого лубенским, Андреем Яковычем, обозним полку Лубенского, Романом Радченком, сотником лубенским, Гарасимом Иленком, атаманом городовим, Юрием Кгаевским, войтом, Савою Зінченком, Яковом Петренком, бурмистрами маестрату лубенского, и при нас на тот час будучих всечестного отца Ивана, священника сто-Николского подолного, Ивана Кулябки и иных людей общих зацних было немало, персональне постановившися учтивий Иван Гиркаленко, обивател давний лубенский сознал ясне, явне и доброволне ку записаню до книг нших міських в тие слова мовячи:

Пне уряде, иж будучи я подешлий в літех, а помнячи на смерть, ні з якого примусу, але з доброй моеї волі, дві ставидлі мої власние на Сулі ріці против Лисой гори на стародавній греблі с того из засулского краю з дворищем и огородом зостаючое, у Семена Полоніенка купленное, на которої греблі млин Полоніевский з футором зоставал. Тое все Полоніевское превелебному в Бгу его мл. гспдну отцу Макариеву Русановичови, игуменови святія обытели Мгарския, и всей братіи на

монастир помененний за спасение души своей, то ест за поминок и упис, у вічную им дарую и пускаю посессию. Тилко превелебний в Бгу отц игумен з братиею повинен дати и юж дали дітем моім на корм десят талярей. А тое обравши, юж я от тих двох ставидл (при которых и третое волно им будет поставити) вічне вирикаюся и не повинен буду так я сам, яко теж и потомки мої, то ест три снн Феско, Кирило и Андрус, тих ставидел двох и дворища з огородом у отцев законников мгарских упоминатися и грошей откладати, вічне себе и потомков моїх од тих ставидел и дворища помененного отдаляю. Але волно, повідае, превелебним в Бгу отцем мгарским на той греблі Лисогорской соорудивши, млин побудовати и спокойне вічне диспонувати, продати, дати, даровати и як хотіти ку належитому своему пожиткові обернути. При котором своем сознанию учтивий Иван Гиркало и могоричников, учтивих людей, до акту, меновите Евстафия Кгрималовича, Степана Синицкого и Грицка Черкаского, ставил и просил нас, уряду, абы его сознание до книг нших міских лубенских было активовано, якож на прозбу их обох сторон до акту принялисмо. А с книг тот екстракт з подписом руки писарской и притиснением печатий нших маестратовой потребуючої стороні з ратушу лубенского видалимо.

Писан в Лубнях.

В подлинном подпис таков:

Леонтий Василиевич, верховний писар сотні Лубенской рукою власною.

Семен Ященко, писар міский лубенский.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 91 зв. – 92 зв. Внизу документа намальовані чотири кола, всередині яких написано на трьох: “місто печати”, а на четвертому – “місто печати судової”.

№ 13

*1682, лютого 26 (15). – Лубни. – Випис з лубенських міських книг,
який містить у собі купчу*

Екстракт з ратушу лубенских виданный на дві ставидла, купление от Матюши Циганенка под Лисою горою.

Випис з книг міских ратушу лубенского року Бжого тысяча шестсот осімдесят второго мсця феврала пятогонадцят дня.

Перед нами, Андреем Якововичем, полковником наказним в Лубнях и обозним полку Лубенского, Романом Радченком, сотником лубенским, Гарасимом Иленком, атаманом городовим, Петром Андреевичом, войтом, Гаврилом Кунченком, Феодором Ладижинским, бурмистрами майстрату лубенского, персоналітер постановившия учтивий Матюша Циганенко, обывател и мещанин нш лубенский, сознал ясне, явне и доброволне, подаючи до акту книг нших міских лубенских, в тие слова мовячи:

Мсці пне уряде, иж продадем власние ставидла мої не пенни и никому не заведенние на Лисогорской лубенской греблі дві заставки от засулской стороны зостаючие, прозиваемие Кодинские, превелебному в Бгу гспдну отцу игуменови мгарскому з братиею и пну Ивану Кулябці, обывателеві лубенскому, за сумму золотих сто у вічную отцу игуменови и пну Кулябці посессию. От которых то, повіда, помененних ставидл лисогорских вічне вирикаюся и не повинен буду так я сам, жона моя и потомкове далние и близкие вічне тих ставидел у отца игумена мгарского и у Ивана Кулябки впоминатис и грошей откладат. Але волно, повідает, его мл. отцу игуменови мгарскому и пну Кулябці и их сукцессором там млини без

З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть...

жадной перешкоди побудувавши, диспонувати, дати, продати и як хотіти ку найліпшому своєму пожиткови обернути. Которое то сознания казалисмо на прозбу обох сторон до книг нших міських лубенских активовати и приняти. А с книг тот екстракт з подписом руки писарской и з вираженем печатий, так нших, яко теж и маестратовой, з ратушу ншого лубенского потребующей стороні казалисмо видати.

Писан в Лубнях.

В подлинном таков подпис:

Леонтий Василичев, верховний писар сотні Лубенской рукою власною.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 92 зв. – 93. Внизу документа намальовані три кола, всередині яких написано на двох: “місто печати”, а на третьому – “місто печати маестратовой”.

№ 14

*1690, жовтня 17 (7). Пирятин. – Універсал
лубенського полковника Леонтія Свічки*

Пна полковника лубенского Леонтия Свічки універсал на греблю Лисогорскую, жебы Кулябки половину гатили, и жебы Шевшнювка и Енковці едно село половину монастирскую, а другую Кулябчину половину гатили.

Их црского пресвітлого влчества Войска Запорозкого лубенский полковник Леонтий Свічка.

Пну сотникові лубенскому, атаманові городовому з товариством и войтом з посполитими людми узичивши от Гсда Бга доброго здоровья, ознаймуем, иж показовал нам пречстний отц Ипатий Горбачевский, игумен мгарский, ясневелможного добродія его млсти пна гетмана виразний універсал. В котором потверждает млини о шести колах на ріці Сулі на греблі Лисогорской, позволяючи з них всі пожитки розміровие на обител стую отбирати, а особливе в направоване оной греблі может так з маетности чернецкой, яко и тих, якие п. Кулябці на той же греблі половину або част якую гатит привернули, жебы завше оние були готовими и неотмовними от тоей роботизни, як потреба укажет, знову зась за упрошенеем нас от прчстнаго гсда отца игумена мгарского з братиею, позволяем Шершнювку або Енковці межи тими, якею одно село ціле помагало абы част греблі чернецкой гатити до тих же их подданих у помоч, а другое тож част Кулябчину повинни гатити и с тими вперед ему наданими селами тилко до гаченя, або волно им будет им совокупитися с пном Кулябкою гатити сполне и людми оними в потребу замишляти. На що и ми так ціле міти хочем и сим універсалом потверждаем, абы послушни були, конечно приказую. А для переезду всім потребного міскую греблю всею сотнею повинни неотмовно под час потреби гатити. О чом наменивши, Бгу вручаю.

З Перятина октоврия 7 1690 року.

В подлинном таков подпис:

Звиш менованный полковник лубенский.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 93–93 зв. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати полковой”. Запис на маргінесі: “зри позосталие права лисогорские лист 129”.

№ 15

*1677, грудня 20 (10). Лохвиця. – Выпис з лохвицьких міських книг,
який містить у собі купчу*

Екстракт з книг лофицких на двор от Михайла Ханенка купленние.

Выпис з книг меских лофицких уряду міського от Нароження Сна Бжого тысяча шестсот сімьдесят девятого мсця декаврия 10 дня.

На врадї ншом лохвицком пред нами Андреем Гамалиєм, сотником Войска его црского пресвітлого влчства Запорозского лохвицким, Иваном Куцкевичом, атаманом городовим, на местцу войтовом, Иваном Дзюкгавлом, приказним, Леском Сінником, Иваном Иченским и Леском Улізком, бурмистрами, и за упрошеннем при битности в Бзі превелебного его мил. гдна отца Иоанна Стефановича, протопопи лофицкого и лубенского, и многих особ зацних, на тот час будучих, міючи злецене учтивий пн. Стефан Свидерский, міщанин нш лофицкий, з притомностью посланного особы п. Василя Скиндера з Батурина, в диспозит (?) нижей описанних кгрунтов повіренних, станувши очивисто, сознали явно, ясно и непримушоно ку записанню до книг меских лофицких, иж за изволением его млсти славного п. Михайла Ханенка, товариша Войска Запорозского, добродія и приятеля ншого, продалисмо двор з кгрунтом, сливет александровский небошиковский именем его мил. п. Михайла Ханенка, его власний нікому ні в чом не пенний и не заведенний за сумму личбы литовской талярей сто грошей против церкви Бжой Всемлстивого Спаса з межи дворов от ринку п. Павла Ясилского лівой стороны, а з правой честного гспдна отца Федора Якимовича, пресвітера тоей же церкви, плецом от улицы до улицы скруз лежачий, в Бгу превелебному его млсти гдну отцу Макарию Русиновичу, игуменови Всемлстивого Спса, обьители стия Мгарския з братиею в вічность и юж се того двора вирикаем, а его млсти отцу игуменови из братиею волно тим домом, в місте Лофици именованним, вишей местцу лежачим яко хотіти диспоновати, дати, даровати, заміняти и на який же колвек пожиток свой обернути и просили нас обі стороны о записане и потвержене сим писанием. До чого ми схиливши, казалисмо до книг міських лофицких приняти и потребующей стороні екстракт видати.

В ратушу лофицком року и дня виш писаного.

Кирикгован з книгами, Кирил, писар лофицкий.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 176 зв. – 177. Внизу документа намальовано два кола, всередині яких написано відповідно: “місто печаты”, “місто печаты судовой”.

№ 16

80-ті роки XVII ст.(?). Лохвиця (?). – Дарча Михайла Гамалії на луку

Писание от пна Гамалії на лучку лофицкую.

Стороны лучки что превелебност вша до мене перед сим писала и через млсти отца намісника наказували, что як устне отцу наміснику говорилим, так и превелебности вшей извіствую, же то так рок бувший сотник косил оную в той цель, же оний продал наперед моего приказания Ивана, сна моего, жебы позволил оному огородити и викосити на его потребу. А тепер изволте превелебность вша оною владіти, котрую на вічность на обьитель стую дарую, дай Бже, превелебности вшей и всей о Хрсті братії щасливе оною пожитковати и за нас Бга молити.

Михаил Гамалія.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 178.

№ 17

1710, грудня 22 (11). Лохвиця (?). – Заповіт Марії Гамалії

Дховниця єї млсти пней Марії Василюевої Григоріевої Гамаліїної, данная у вічність на греблю Грулювскую и на протчие грунта.

Во имя Отца и Сна и Стого Дха. Аминь.

Вшелякие річи писмом ствержение на том світі бивають в незабвені людском и навіки тривають, а которие необваровани писмом, таковие спливають з памяти людскої и в забвение приходять. Теды и я, Мария Василюевна Григоріева Гамалііна, по мертвом пну малжонку милому пну моему, блгодарячи Наивишаго Творца, юж літ болей десятка, застаючи при вдовстві, живу зближаючиєся літа концу жития моего, а будучи при зуполной памяти и хочай же в немощном здравіі, уважаючи еднак и даби по смерти моеї значная як за милого мужа моего, так и за мою дшу памятка чинися, а не тилко тут в мирских церквах, але особливе ув обители стой Всемлстивого Спса мгарском лубенском. Которому мнстру значную частку з добр нших наменившє в сем моем доброволном тестаменті, легую впроч греблю Хрулювскую на реці Сулі з млинами и до того, що приналежит кгрунтов все от мала до велика подаю, сад, стоячий над Сулю под Христанувкою за всіми до его принадлежностями, до той же обители стой записую. Ку тому теж и тот грунт, прозвиском Бурки, що вж по смерти моего мужа и пна моего от слюза тогдишнего сотника сенецкого за копу мію, то и тот грунт, як в собі мієся положення, и як записи врядовие опівають, з тим то хуторцем, зовучим Слобудкою, той же обители стой в вічність пушчаю и тое наменяю, же як небожчик муж и милий мой пн тие то всі грунта не инакшим яким обычаем завладів, толко зо мною, яко вірною малжонкою своєю, за готовую копу з праці ншой нажитое, все от мала до велика покупил. На якие то грунта так млини, луги, овощние сады, сінонокосние луки и записами врадовне при печатєх стверджено. Тие ж то записи при сем моем доброволном тестаменті впроважаючи, ув обител стую подаю. А то тепер властвующому отцу игумену Филарету Коцаковскому з братією до его рук звіраючи, абы юж по моеї смерти усіми тими, тут описанными, грунтами обитель стая, а нехто инший пожитковал и як небожчик муж и милий мой пн своїм муже умним писаним тестаментом легацію чинячи, нікому с покровних, тилко самой яко милому своєму приятелєві мні, жоні своєї, все у област подал и под кріпкою клятвою тое ствердил, щобым и я должностю моею по своєї волі, так же пред смертю яко хочачи так тестаментом спорадила и ты его добра нши по своєму хотінію, где наилучшей усмотрівши, остатним волі тестаментом спорадила. Еднак я, уваживши подлим своїм разсмотрением и положивши на сердцу попечение ку церквам Бжественним, а особливе стусуючиєся ку виразной волі небожчика мужа и милого пна моего, негде инде и нікому с покровних нших, тилко самой, як вишей положилося, обители стой Всемлстивому Спсу мнстру мгарскому лубенскому у вічне диспонуване пушчаючи, обвариваю, абы ніхто с покровних нших, близких и далеких, так самого отца игумена, як же и инших з братіі турбувати и до жадного права и суду потягати не важился под такою ж клятвою стыми отци, в Никєї вложенною. Що ся діяло в дому моем в сем року 1710 мєця декам[врия] 11 д.

Я, Мария Василюевна Григоріева Гамалііна, вмєсто печатки власною моею рукою крстное знамение покладаю.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 178–179. Внизу документа намальованє коло, всередині якого написано: “місто печаты мужа єї”.

№ 18

*1727, березня 27 (16). Лохвиця. – Выпис з лохвицьких міських книг,
який містить у собі купчу*

Запис на лужок куплений в поміжника Кондрата Танчика, жителя лофицького. Року тисяча шестсот сімьсот двадцят сегого марта шестнадцятого дня.

На уряді ншом лохвицьком пред нами, нижей подписавшимися, ставши Кондрат Танчик, житель лофицький, чинил свою оповідь урадовим нам, что де имію отчизную свою лучку поміжнюю мнстра Сто-Преображенского лубенского Мгарского крунтов под лісом их обители, которую пустилем як посесором в продажу заволат оних, принятого з доброй моей волі и охоти. Якой то лучки з женою моею и з дітми, з крєвними, близькими и далекими, вчисто оной вирекаюсь и интересовання ся иміти не будем. Леч пустилем оную лучку в посессию стой обители и волно им як хотя оную диспонувати. На том во лучшее свидителство на сем купчом записі упрошаю за себе подписатис яко теж не уміючий писания вмісто Кондрата Танчика по его прошению я, Афанас Динисов, за писара ратуша лофицького руку приложил. при- няти и потребуемой стороні екстракт видати.

Мы прето, врадovie лофицькие, вислухавши его доброволную Кондрата Танчи- ка продажу, а их з стой обители доброволную з оними згду за помянутую лучку, велелисмо выписавши екстракт и до книг міських принявши, а требуючей стороні сей купчий запис видалимо за подписом имен нших и при звиклой печати городской року, мсця и дня звиш спесіфікованных.

Иван Гамалія, сотник лофицький.

Иван Бузинский, атаман городской лофицький.

Кирило Кузмич, войт наказний лофицький.

Муйсій и Сидор, бурмистри.

Писар лофицький Матвій Григориев.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 177 зв. – 178. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати судовой”.

№ 19

1668, квітня 26 (16). Лубни (?). – Купча

Выпис на січ снітинскую от Овсія Гришченка купленную.

Выпис з книг міських ратушу лубенского року от Нароження Хсва тисяча шест- сот шестдесят осмого мсця апріля шестногнадцят дня в раду ншого лубенского.

Передо мною, Василем Торовцем, войтом лубенским, и колегою моею Яремено Репаленком, Стефаном Луценком, Пилипом Танцовайлом, бурмистрамы, и при нас будучих с козаков Олифіра Коробченка, атамана на той час наказного городского лубенского, и применем (?) Ивана Птицкого, писара на тот час козацкого, и иных людей добрых немало, на тот час будучих, ставши при нас очевисто Евсій по отцу Гришченко, а прозвищем Полубочок, обывател снітинский деоцизіі лубенской, ко- торий нам доброволно, без вшелякого примусу, сознал ку запису сие слова, иж, мовит, продал я займищ своїх ні в чом нікому не пенний (!) дві, стоячих при Снітині, едно вирубаное и внівєць спустошоное при людех таможитних снітинских, а друга вцілі застаючая обок Пиковцева и Зоцнова (?) за три копи литовской личбы в Бгу ясне превелебному гспдну отцу Калисту Балицькому, игумену мнстра Мгарского лубенско- го. От которой продажи на вічност мал (!) вырикаюся и перешкодою буты, так я сам, жона моя, потомок мой и покрєвній мої, близкие и далній, так отцу игумену и братіі

З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть...

его всей, которая при той обители Спса Стого зостають, так сего часу яко и на потомній, а помененному отцу игумену з братиею его волно яко свое купленое, тие займища дати, кому хотя продаты, даровати ко спокойному своему пожитку албо приспособляючи містцу стому як хотіти обороняти. На що для ліпшой віри и далшой памяти мы, яко уряд, та чувши продання добровольное, а звлаща на жаданя обох сторон, так продаючої, яко так и купуючої, изволилисмо до книг міських ратушу лубенского записат. С которих и випис сей потребующей стороні при притисненной печати міської и с подписом руки писарской зизволили дати року, мсця и дня виш написанного.

Стефан Григориевич, писар міський.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 180–180 зв. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати судової”.

№ 20

1673, лютого 8 (січня 29). – Купча

Року 1673 мця януар[ия] 29 дня.

Продажа и запис Федора Палиохи, козака, на луг и на луку на річці Мізиновці.

Я, Хведор Кузменко Палоха, из жоною и з снами моїми Василием, Остапом и Михайлом, відомо чиню сим моїм добровольним записом кождому кому бы тилко о том відати належало тепер и на потомние часи, иж з власной мочи, волі превелебному в Бгу его млсти гсдну отцу Макарию Русіновичу, игумену на тот час мнстра Мгарского лубенского, и всей о Хрсті братії его продалем сіножат, лежачую за Сулою на річці Мизізовці, з лугом, зостаючим при той же сіножати, до того ж и хату, стоячую при моем двори, що где тепер живу, за певную суму готових грошей шестнадцят коп литовской личби. А то ест власная моя отчизна, которую небожчик отц мой Кузма Надтока так же мает за готовие гроши коп сім, куплений от пна Мревжбета, що я яко власную свою отчизну продаю вічними часи. Которих то кгрунтов его мл. отц игумен, так сам, и братия его, яко и по нем наступуючие сукцессорове, мает вічне спокойне уживати, жадной так от мене самого, Хведора Палиохи, яко и жоны моей и снов моїх, не маючи найменшой кривди и турбациі, але волно оных (!) який хотя [на] свой пожиток лучший обернути. На що для лучшой памяти и певной віри даю оным и той мой запис при людях добрих и віры годних велебному в Бгу отцу Ипатию, на тот час наміснику мгарскому, и монаху Алимпию, а з свіцких Антону Савченку, атаману снітинскому городовому, Стецку Сиченку, Василю Дивещенку и инших з подписом руки моей.

Діялося в дому власном моем року и дня виш писаного.

Иеродиякон Евсевий, писар того листу, руку свою приложил.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 179–179 зв. Внизу документа намальовані два кола, всередині яких написано: “місто печати”.

№ 21

1673, лютого 8 (січня 29). – Купча. невідомі сотник і отаман

Року 1673 мця генвара 29 дня.

Я, Потій Семенович, обывател шекуровский, сознаваю тим добровольним записом моїм, ижем продал и в вічность пустил власную луку мою превел[енному] гсдну отцу игумену иеромонаху Макарию Рісиновичу и всей братії его за готовие гроши, меновите за полдесята золотого, которая лежит подле Кириловой луки над Сулою. В которой як я, так жона моя, потомкове и приятели не мают жадной чинити отцем мгарским перешкоды. Що ся діяло при людех годних віры при Кондрату

Кузубу, сотнику снітинському, и Пригодою, атаману шекувському. На що для ліпшой віры и певности и тоє писанне мое даю.

Діялося року и дня виш менованного.

Яко не уміючи писаты, просил о подпис руки.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 179 зв. – 180. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати”.

№ 22

1688, грудня 8 (листопада 27). Лубни (?). – Купча

Запис на кгрунт куплений от Демяна Виприска, лежачий вишей Снітина.

Выпис з книг міських лохвицких в проданню кгрунту от пна Демяна Виприска, товариша сотні Лофицкой, в Бгу превелебному блженой памяти его млсти гспдну отцу Макарию Русіновичу, на тот час игуменови обывтели стой мнстра Мгарского лубенского, зо всею о Хрсті братиею.

Року от Нарождения Сна Бжия тысяча шестсот осмдесят осмого мсця ноєвр[ия] двадцят сегого дня.

На ураді ншом лофицком пред нами, Федором Кретченком, сотником лохвицким, Микитой Мартиненком, атаманом городовим, Михайлом Григориевичем, войтом, Иваном Дзунгавим и Михаилом Кузменком, бурмистрами маестрату лофицкого, и многих особ зацних на тот час при том будучих, на поважное жадание в Бзі превелебного его млсти гсдна отца Ипатия Горбачевского, игумена обывтели стой манаstra Мгарского лубенского, з братиею его постановившихь учтивий пн. Демян Виприск, товариш сотні Лофицкой и обывател лофицкий, сознал явне, ясне и доброволне, такимы словами мовачи:

Пнове уряде. Міючи я грунт по небожчику тестеві моем Кирику Якимовичу, бившому сотникові полтавському и снетинскому полку Миргородского, котрий мні по дочці его Марії, а жоні тепер моей, поданный и легованный, в Снетині и около Снетина кгрунтов, тилко сіножат одну з лужком, который озеро ділит окопану ровом, як само в собі маєт више Снітина, под Костюченковой луки лежачое. Которую то сіножат тест мой небожчик Кирик от Копайний (!), сщенника снетиского, міл. Теды я в року 1670 третом продаем в Бзі превелебному блженной памяти его мил. гспдну отцу Макарию Русіновичу, игуменови обывтели стой мнстра Мгарского лубенского, и з братиею его на тую ж обител стую Мгарскую за суму певную, то ест за коп. двадцет личбы литовской при людех зацних и віри годних, на тот час при том будучих, вічними часы. До которой то сіножати и при ней стоячого лужка з озерцем так я сам, менованный Демян, яко теж Мария, жона моя, так же діти, потомки, приятелі мої, так далекие, яко и близкие, не мают и не мітимут жадной справи и владзи в оние проданние от мене грунта, то ест сеножат и лужок, втручатся и кривди и перешкоды жадной у кожного права не повинны превелебного его млсти отца игумена и обывтел стую вічними часы вкривжат, чт о и теперешенего часу повтараючи, ствержаю, же волно юж и сему в Бзі превелебному его млсти гспдну отцу Ипатееви Горбачевскому, игуменови Всемилоостивого Спса обывтели стия Мгарския, з братиею тим грунтом вічне користовати. А я юж от того грунта целком вирекаюся, а ему, отцу игуменови, тим грунтом, вишей написанным, яко хотіти диспновати, дати, даровати, заминяти и на який же колвек пожиток свой оборочати. И просили нас обої стороны о записанії и ствержения сим писанием. До чого мы, уряд, схилившихь,

З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть...

казалисмо до книг міських лофицким (!) прийати и потребууючой стороні екстрактом видати, в ратушу лофицком року и дня више написанного.

Я теж, Демян Андрієвич Выприск, козак и обывател лофицкий, яко не уміючий писати, просил пна Ивана Филиповича, мещаннина и ктитора пречистого лохвицкого, жебы місто мене руку мою подписал, которий и вчинити рачил. Демян Андрієвич Выприск, козак лофицкий.

Устне прошоний о подпис руки Иоанн Стефанович, протопопа лохвицкий, рукою.

Константий Данилович, на тот час писар лохвицкий.

Иоан Якович, священник спский лофицкий, при той куплі и продажи будучий, руку мою подписую.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 180 зв. – 181 зв. Внизу документа намальовані два кола, всередині яких написано відповідно: “місто печаты судової” та “місто печати”.

№ 23

1712, серпня 21 (10) – Акт про заміну сіножати

Запис Марії Романихи Шостаковны в заміну сіножати.

Року 1712 мсця августа числа десятого.

Я, Мария Романиха Шостаковна, міючи свое намірение любителное и порадую и[з] своїми приятелями.

Превелебному в Бгу иеромонаху Филарету Кошчаковскому, игумену стия обывтели Всемлстивого Спса мнстра Мгарского лубенского, свою власную сіножат в заміну пустилам, лежачую урочищу зовемом острові Пашенном, поміж з единого краю от Помазановой, а заміна злеценная от превелебного отца игумена сіножати дві зовемих една Шия, другая Степановская поміж Лавриновскую Вербицкого, а из другого краю уз Тимошеву Додочину. И даю сее мое писмо на оную сіножат всечестному отцу Гервасию, начальнику дворца монастырского Вовчанского, и при людех зацних при атаману Микиті Борщагувскому, Семену Клепачу, Василію Деркачу, Якиму Сухомлину, Игнату Шостаку, Дмитру Скорину, Феску Ткачу, Нестору Лесенку, при зацних свідителях.

Діялося року и дня вышей писанного.

Андрей Кондратович, дяк вовчанский, рукою.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 182.

ДОДАТКИ

№ 1

1654, червня 5 (травня 26). Лубни. – Випис з лубенських міських книг, який містить в собі купчу

Екстракт з книг міських лубенских на куплення хутора на Воронинцах з полем робленим и неробленим и двома луками, названими Репаловою и Окопом.

Випис з книг міських лубенских, літа от Рождества Хсва тысяча шестсот пятдесят четвертого мсця мая двадцят шестого дня.

Перед нами, урядом міским лубенским, войтом на тот час будучим наказним от Никона Мойсієнка, Ничипор Закутний, и при мні будучих бурмистров Михайла Полубочка и Дмитра Кулябченка, сотника вязоцкого, и Якима Устименка, сотника лубенского, станувши очевисте славетне урожоний пн. Феодор Майстренко из жоною своею Христиною Вороновою, бившою Пятигорченковою жоною, обывател

лубенский, козак Войска Запорозкого, просили нас обоє о запис до книг міських лубенских, аби был принятий и записаний, зезнаваючи то, ижесмо продали хутор нш власний, лежачий над річкою Сліпородом, отцем мнастира Мгарского, обителі стго Спса, а меновите в селі Воронинцях, которий небожчик отц нш Михайло Ворона уживал, так з полем робленим и неробленим и из облогами и из сіножатми и в лузі лісом, прозвище одной сіножати Репало, кончится по Левкову Бабакову сіножат, прозвище другой сіножати Окуп, почавши от Вязовца по Панкову луку конец, за певную суму пінязей злотих сімьдесят личби полской. А продалисмо вічними часи. Для того ж варуем сим листом ншим, иж жаден з нших покровних потомков, близких и далших, и сусідов нших, поблизу мешкаючих, о тих сіножатах не повинен будет их млсти отцев мгарских турбовати, ані в чом им жадной перешкоди чинити. Але волно им ест и будет яко своїм власним як хотіти уживати, шафовати, дати, даровати и кому хотіти продати. А если бы теж хто хотіл их млстей отцев мгарских з близких покровних моїх о тую вічную продажу ншу турбувати, теди я повинен буду из жоною своею Христею в каждого права и суду боронити отцев мгарских яко за власную свою продажу отказовати. Що зознавши, просил абы то до книг міських записано, що и записано ест. А по записаню сей екстракт стороні потребующей, то ест велебному гспдну отцу иеромонаху Петронию и всей братії его, под печатно міскою и подписом руки писарской ест видан.

Писан в Лубнях року и дня виш менованного.

В подлинном таков подпис:

Ничипор Закутний, войт наказний, рукою.

Михайло Полубочко, бурмистр, рукою.

Сотник Кулябченко вязовецкий рукою.

Данило Пятигорченко, сн Христин, рукою власною.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 93 зв. – 94 зв. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати майстратовой”.

№ 2

1687, жовтня 7 (вересня 27). Лубни. – Універсал лубенського полковника Григорія Гамалії

Лист от пана полковника Григорія Гамалії, полковника лубенского, в котором приказует, даби ніхто не важился, где суть мнстиря Мгарского кгрунта, там би на реці Сулі ніхто не важился в них по проезное, а верх Сули по поляну Кашину.

Григорий Гамалія, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого лубенский.

Пну сотникові лубенскому, атаманові городовому, войтові з бурмистрами и посполитим в той сотні людем ознаймуем. Поневаж законники мнстиря Мгарского, превелебний в Бгу отц игумен з братиею міет на свої кгрунта монастирские от прошлого гетмана и от антecessора ншого зешлого полковника оборону, же где їх кгрунта на реці Сулі стоячие, там рибалки лубенские с каждым посудком, так на самой Сулі реці, яко и по озерах риби ловити не повинни, меновите вниз по проезное, а вверх Сули по поляну Кашину, поки мнстирские кгрунта заходят, збороненно. Теди и ми подлуг тих універсалов стосуючись, лубенской городовой и сілской старшині и черні, а особливе рибалкам лубенским, пилно приказуем, аби они рибалки лубенские міские и сілские на помененном місцу риби ловити с каждым посудком

З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть...

рибалским в низ Сули по проезное, а в верх Сули по Кашину поляну, туди отежати и перешкоди чинити не важилис, повторе пилне приказуем.

Дан з Лубен септев[рия] 27 1687.

В подлинном надпис таков:

Звыш менованни полковник лубенский.

А тут же и на другом місцу вишей греблі Лисогорской от устя Солоници до устя Булатцевого, где упадет в Сулу, у ловленню рыб аби не діялися перешкоди, сим же потверждаем універсалом.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 287–287 зв. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати”.

№ 3

1688, травня 22 (12). Пирядин. – Універсал лубенського полковника Леонтія Свічки

Лист потвержающий от пана полковника даби не важился ніхто на вишреченной Сулі и озерах риби ловити.

Леонтий Свічка, полковник их царского пресвітлого влчства [Войска] Запорозкого лубенский.

Пну сотникові лубенскому, атаманові городовому, войтові з бурмистрами и посполитим людем ознаймуем. Поневаж прежде нас бувший пн полковник Григорий Гамалія отцу игумену з братиею, законникам мнстиря Мгарского на Сулі межи их кгрунтами мнстирскими коло Сули реки озера до ловлення рыб обваровал, жебы ніхто не важился всяким посудком ловити и на самой реці Сулі и вверху Сули, от поляни Кашинной в вниз по проезное у другом місці низше греблі Лисогорской от устя Солоници до устя Булатцевого, где впадает в Сулу. И ми тое им позволяем боронити, варуючи, жеби ніхто ся там не важил всяким посудком там ловити риби, кромі за приказом отца игумена, аби так било приказуем.

З Ператина мая 12 1688.

Звыш менованный полковник лубенский.

ЦДІАК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 287 зв. – 288. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: “місто печати”.

о. Юрій Мицик (Київ). **З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть (Лубни, Лохвиця, Снітин)**

У статті публікуються документи з архівної книги Мгарського монастиря на Полтавщині, які стосуються деяких сотенних центрів Гетьманщини. Вперше аналізується копійна книга цієї обителі, встановлено час, мету і обставини її створення, розглядаються найцінніші її свідчення про початки монастиря, коригується час каденції ряду козацької старшини (полковників, сотників), представників міської верхівки (городові отамани).

Ключові слова: джерела, універсал, Гетьманщина, козацтво, Полтавщина, монастир.

Rev. Yurii Mytsyk (Kyiv). **Extracts from the Documentation of the Mhar Monastery during the Seventeenth and Eighteenth Century (Lubny, Lohvytsia, and Snitin)**

The article presents the documents from the archival book of the Mhar monastery in the Poltava region. The author analyzes the copy of the book from this monastery, determines the time, purpose, and circumstances of the creation of this source, considers its most valuable testimonies, corrects the ranks of a number of Cossack officers (colonels, captains) and representatives of the urban elite.

Keywords: sources, charter, Hetmanate, Cossacks, Poltava region, monastery.

Микола КРИКУН (Львів)

**ДОКУМЕНТИ ПРО ПЕРШІ РОКИ ПЕРЕБУВАННЯ
ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
У СКЛАДІ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(За вціленими матеріалами кременецьких гродських книг)**

Згідно з Бучацьким мирним договором, підписаним 16 жовтня 1672 р., Річ Посполита уступила територію Подільського воєводства Османській імперії. У складі останньої ця територія як провінція Кам'янецький еялет перебувала до 1699 р., коли Річ Посполита повернула її за Карловацьким трактатом, укладеним обома сторонами 16 січня того самого року¹. 22 вересня турки вручили полякам ключі від головного міста краю Кам'янця², що символізувало кінець османського панування в ньому; фактично ж кінець настав за кілька місяців перед цим.

У цьому краї завойовники впроваджували свої порядки: адміністративно поділили його на санджаки, в Кам'янці і кількох інших містах* розмістили військові гарнізони, стали збирати "свої" податки, вдалися до опису еялету (мабуть, його не завершили; дотепер він не виявлений) тощо³.

Варшавський сейм, що проходив у січні – квітні 1673 р., Бучацький договір не ратифікував⁴: Річ Посполита прагнула реваншу. 11 листопада цього року, наступного дня після смерті короля Михайла Вишневецького, польське військо на чолі з гетьманом великим коронним (і маршалком великим коронним) Яном Собеським здобуло перемогу над турками під Хотиним. Ця

¹ Про панування Османської імперії на цій території: *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki*. – Warszawa, 1994. Див. також: *Крикун М.* Матеріали про переселення з Поділля в останній чверті XVII століття // *Крикун М.* Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 365–378; *його ж.* Стан заселеності Подільського воєводства наприкінці XVII століття // Там само. – С. 379–398; *Kołodziejczyk D.* The Ottoman Survey Register of Podolia (ca 1681): Deft-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice. – Kyiv; Cambridge, Mass., 2004. – P. 1: Text, Translation, and Commentary; P. 2: Facsimile [=Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries, vol. 3].

² *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... – S. 131.

* Властиво – містечках. У Подільському воєводстві містом (*civitas*) вважали офіційно тільки Кам'янець, всі інші міські поселення йменували містечками (*oppida*). Турецькими відповідниками були *nefs*, *kal'e* (в однині) і *varos*. У дальшій розповіді містечка умовно зватимемо містами.

³ *Ibidem*. – S. 65–69.

⁴ Обговорення на цьому сеймі питання про Бучацький договір: *Wierzbicki Z. A.* O zgodę Rzeczypospolitej: Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku. – Lublin, 2005. – S. 239–252.

перемога, як і успішний похід восени 1674 р. під проводом того ж Собеського, але вже як короля Яна III, проти козаків прихильного до Порти гетьмана Петра Дорошенка, неістотно зачепили Кам'янецький еялет, проте відчутно послабили османські позиції в ньому. Туреччина змушена була позбутися тамтешніх гарнізонів, окрім кам'янецького. Приналежність окупованого краю до імперії звелася по суті до володіння нею Кам'янцем та прилеглою до нього територією.

Та, зібравшись із силами, восени 1676 р. Порта спромоглася завдати по Речі Посполитій дуже болючого удару своїм походом. 15 жовтня 1676 р. під м. Журавном (нині це селище міського типу Жидачівського району Львівської області) обидві сторони підписали мирний договір, який назагал повторював договір Бучацький. Остаточний варіант цього документа у квітні 1678 р. в Стамбулі був дарований турецькою стороною голові польського посольства до Порти хелмінському воєводі Янові Гнінському⁵. Правлячі кола Речі Посполитої неохоче погодилися з викладеними у ньому умовами, проте і він не був ратифікований, на цей раз гродненським звичайним сеймом, який відбувся у грудні 1678 – квітні 1679 р.⁶

Імперія була рішуче налаштована на виконання Річчю Посполитою Журавенського (Журавнівського) договору, остання ж ослаблена, переслідуючи й інші зовнішньополітичні цілі, в цілому його дотримувалась до завершення турецької окупації Поділля. Важливим кроком у цьому напрямі було, як того вимагав договір, виведення у вересні 1678 р. польських залог з міст Меджибожа і Бара⁷; їх замінили турецькі залоги. У 1680 р. за наполяганням Порти сталося розмежування еялету з сусідніми володіннями Речі Посполитої – Руським і Волинським воєводствами, а наступного року турки в результаті об'їзду краю склали докладний, як на той час, його опис – дефтер муфассал (повністю зберігся, виданий Даріушем Колодзейчиком⁸), на предмет, головним чином, виявлення його податкових можливостей**.

Отже, роки перебування зазначеної території у складі Османської імперії за інтенсивністю насадження і дії тут нею свого режиму діляться на “дожуравенський” і “післяжуравенський” періоди. Обидва періоди слабо відбиті в доступних джерелах, окрім дефтера муфассала 1681 р.⁹. Цінні відомості трапляються в галицьких і теребовельських гродських і земських книгах. Розповідь про ці відомості – предмет окремого дослідження.

⁵ Про це посольство: *Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678 / Wydał i przedmową poprzedził F. Pułaski.* – Warszawa, 1907.

⁶ Обговорення питання про Журавенський договір на цьому сеймі: *Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679.* – Wrocław, 1976. – S. 171–179.

⁷ *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim...* – S. 95–96.

⁸ *Idem. The Ottoman Survey Register...* Рец. на це видання: *Крикун М.* Подільське воєводство... – С. 603–619.

** Потрібно мати на увазі, що на вимогу турецької сторони до складу еялету увійшла й південна частина Теребовельського повіту Галицької землі Руського воєводства з містом Чортковом.

⁹ Інформацію про інші турецькі джерела подає Д. Колодзейчик: *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim...* – S. 66–132.

Кам'янецькі гродський і земський та летичівський гродський суди у той час не діяли, тож їхні книги не велися.

Виявлені у трьох із вцілілих кременецьких гродських книг п'ять документів, які нижче наводяться повністю, розширюють вироблене уявлення про те, що у 1674–1676 рр. діяло в еялеті. Не виключено, що подібні документи містили загиблі матеріали інших тих самих книг. Поява в кременецьких книгах подільських за змістом матеріалів не випадкова, оскільки Волинське воєводство межувало з Подільським воєводством та Кам'янецьким еялетом своїм Кременецьким повітом – тут був відчутним інтерес до цієї території.

За видовою ознакою документи становлять усно заявлені перед кременецьким гродським урядом (врядом, urzędem)^{***} і письмово оформлені канцелярією його та гродського суду три протестації, маніфестацію та зізнання возного. Наші заголовки до них у наведеній нижче публікації назагал розкривають їхній зміст. Залишається документи прокоментувати, звернувши при цьому увагу читача на деякі моменти змісту, не розкриті в заголовках.

Згаданий у док. 1 могилівський полковник Гоголь – це козацький полковник, звичайно в тогочасних джерелах званий подільським (рідше – могилівським), Остап Гоголь (гаданий предок письменника Миколи Гоголя), який цей уряд займав від 1654 р.¹⁰. Присутність його в січні 1674 р. у Могилеві над Дністром відомими документами досі не зауважена¹¹. На час цієї згадки про нього він дотримувався орієнтації гетьмана Петра Дорошенка на Туреччину¹². До речі, Порта в 20-х числах лютого 1673 р. видала в Адріанополі берат про дарування цьому гетьману Могилева в доживотне володіння¹³. Напевно, в бераті малася на увазі й територія, адміністративно приналежна до цього міста як козацького осередку, тобто терен Подільського (Могилівського) козацького полку. До турецького панування на території Подільського воєводства полк займав південну частину його Летичівського повіту¹⁴.

^{***} У ролі цього уряду виступили: гродський суддя, що водночас був бурграбієм (відповідальним за стан замку, де, до речі, працювали і уряд, і гродський суд, і їхня канцелярія; док. 1, 4, 5), та регент (керував роботою канцелярії), який водночас заступав (був намісником, namiestnikiem) гродського суддю і бурграбія (док. 2, 3).

¹⁰ Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття: Полковник Остап Гоголь // Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – К., 2006. – С. 13–65.

¹¹ Там само. – С. 49–50.

¹² Корсунська козацька рада, яка відбулася 21 березня 1669 р., ознаменувала остаточний перехід частини України, яку контролювало Військо Запорозьке на чолі з П. Дорошенком, під протекторат Османської імперії (Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Крикун М. Між війною і радою... – С. 249–282. Див. також берат султана Мегмеда IV П. Дорошенку від першого червня 1669 р., яким підтверджено цей протекторат: Серєда О. Османсько-українська дипломатія XVII–XVIII ст. – К.; Стамбул, 2018. – С. 39–44).

¹³ Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim... – S. 68.

¹⁴ Про цей полк: Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів,

Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства...

22 листопада 1674 р. О. Гоголь під Баром присягнув на вірність Речі Посполитій – безпосередньо Янові III. Цей того самого числа призначив його моголівським комендантом, по суті залишивши за ним подільське полковництво¹⁵. Гоголь був вірний цій присязі до своєї смерті у 1679 р. – від квітня 1675 р. вже як наказний козацький гетьман на Правобережній Україні¹⁶.

Той самий док. 1 містить цікаву згадку про те, як Гоголь і моголівці так виправдали своє пограбування купців, прибулих з Хотина (у відповідь на прохання тих повернути забране у них): діяли вони, мовляв, згідно з універсалом П. Дорошенка (нам невідомим) та у відповідь на те, що у моголівців під Зборовом було захоплено 120 волів. Ідеться, гадаємо, про волів, яких переганяли для продажу на захід, нерідко у Сілезію.

Зі змісту док. 1 також дізнаємося, що пограбовані в Могилеві купці 8 лютого, тобто за 18 днів до подання своєї протестації до кременецького гродського уряду, адресували урядові Меджибожа, названого тут, до речі, “пограничним містом”, свою маніфестацію та атестацію (свідчення) меджибзьких мешканців, скріплені підписами і печатками очільників цього міста – лентвіта і намісника. Маніфестація, скоріше всього, розповіла про той самий грабiж купців у Могилеві, а атестація, як можна здогадатися, – про підтримку меджибзцями потерпілих. З опублікованої протестації не видно, що кременецький гродський уряд був ознайомлений з цією атестацією.

До сказаного про зміст док. 1 слід додати, що інформативно дуже цінними є наведені в ньому перелік товарів, закуплених купцями – “протестантами” в Хотині і пограбованих мешканцями Могильова, та вартості цих товарів.

У третій статті Бучацького договору читаємо, що ті зі шляхти завойованого турками краю, хто не бажає залишитися в ньому, повинні протягом двох місяців вибути з родинами та рухомим статком, проте без своїх підданих, в Польське Королівство, а імперія гарантує їм безпеку доступу до кордону останнього¹⁷. І шляхта масово рушила в межі Речі Посполитої. Скільки її

12–13 жовтня 1995 р.) – Львів; Люблін, 1996. – С. 116–144; *його ж.* Перепис Подільського козацького полку 1659 року // *Крикун М.* Між війною і радою... – С. 67–97. Про тогочасний Могилів: *його ж.* Місто Могилів над Дністром у XVII столітті: заснування, власники, населення, топографія // *Крикун М.* Подільське воєводство... – С. 348–364; *Kołodziejczyk D.* The Ottoman Survey Register... – P. 248–251.

¹⁵ *Крикун М.* З історії української козацької старшини... – С. 58–59. Варто вказати на те, що текст цієї присязи (зберігся її чернетковий варіант польською мовою (його опубліковано: Там само. – С. 58), очевидно цією мовою її було складено) – єдиний відомий досі присяжний документ, який засвідчує вірність українського козацького полковника Речі Посполитій.

¹⁶ *Його ж.* Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // *Крикун М.* Між війною і радою... С. 311–333.

¹⁷ За останнім виданням договору: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century) / Ed. D. Kołodziejczyk. – Leiden; Boston; Köln, 2000. – P. 495, 497–498, 500, 502–503, 510. У річпосполитському примірнику договору, про цей вихід сказано так: “Ex Cameneco et aliis locis Podoliae in spatio duorum mensium a conclusione pactorum liberum erit exire unicuique, qui voluerit, cum uxoribus, liberis utriusque sexus et bonis mobilibus; securitatemque exeuntibus ad confinia Regni Poloniae Portha Otthomanica procurabit; subditi autem manere tenebuntur” (Ibidem. – P. 495).

було і як були серед неї представлені різні її соціальні верстви (бо тікала не лише шляхта землеволодільча), невідомо. Навряд чи зазначений вихід уклався у два місяці. Шляхту-переселенців у Речі Посполитій (і вона себе) йменували біженцями (*uchodźcy*), також вигнанцями (*wygnañci, exules, egzulanci*)¹⁸. Д. Колодзейчик пише, що йому не вдалося натрапити хоч на один випадок добровільного залишення шляхтича під турецькою владою¹⁹. Але це зовсім не означає, що такі випадки не мали місця.

В еміграції подільська шляхта включилась в політичне життя Речі Посполитої, на своїх сеймиках, які до 1676 р. відбувалися в місті Галичі (а згодом у Львові), відстоювала свої, особливо матеріальні, інтереси²⁰.

Частина подільської шляхти скористалася згаданим вище послабленням османського панування і не спішила емігрувати. Серед неї бачимо Яна Александра Круковського, про якого в док. 2 сказано, що його 3 грудня 1674 р. генеральний возний Станіслав Мулярський у супроводі двох шляхтичів-“добрих людей” увів у пожиттєве володіння селом Михалівцями, що входить до складу “Летичівського повіту Подільського воєводства”. Возний, що прикметно, проігнорував існування Кам’янецького еялету. Не виключено, що вказаний акт відбувся за відсутності Круковського. Зазначене тим же возним, що він це зізнання зробив у не належному гроді, означає, що належним був би недіючий летичівський грод. Щодо Михалівців, то в документах XVII ст. їх названо також Михлівцями, Миголівцями, Михайлівцями²¹. Нині це село Мигалівці Барського району Вінницької області. У XVII ст., як і в XVI і XVIII ст., воно належало до королівського (державного) маєткового комплексу – Барського староства, тому цим поселенням, як і староством, можна було володіти тільки пожиттєво.

Слід також мати на увазі, що невдовзі після окупації Поділля подільський підкоморій і скальський староста Гієронім Лянцкоронський, спершу ув’язнений турками, отримав султанський привілей на місто Ягільницю (тепер це село Чортківського району Тернопільської області) за службу Порті, особливо, мабуть, за участь у складенні тодішнього дефтеру муфассалу. Йшлося у привілеї, очевидно, й про прилеглу до Ягільниці маєтково територію. Цей

¹⁸ До цієї шляхти, зокрема, належала Зофія Возняковська, вдова по Пилипу Митку. У 1673 р. зі свого дідиного села Митків (нині належить до Барського району Вінницької області) вона перебралась до міста Сатанова (тепер селище міського типу Городоцького району Хмельницької області) з очевидною метою в скорому часі попрямувати в межі Руського воєводства, та після захоплення цього міста турками спільно з татарами і козаками опинилася в турецькому полоні, звідки невдовзі їй вдалося визволитись. Про це вона розповіла в теребовельській гродській канцелярії в середині липня 1673 р. Отже, таки поповнила ряди вигнанців (Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678–1679 років. – Львів, 2015. – С. 9–10).

¹⁹ *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim...* – S. 65.

²⁰ *Akta sejmiku podolskiego in hostico / Wydał i oprac. J. Stolicki.* – Kraków, 2002; *Stolicki J. Egzulanci podolscy (1672–1699): Znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej.* – Kraków, 1994. Див також: Крикун М. Документи комісарського суду...

²¹ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // Крикун М. Подільське воєводство... – С. 308.

Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства...

документ згаданий вище Ян Гнінський на прохання Г. Лянцкоронського привіз до Стамбула, щоб дістати його підтвердження, і домігся цього²².

Док. 2 за змістом перегукується із заявою генерального возного Мацея Каспровича 14 листопада 1679 р. в галицькій гродській канцелярії про введення ним чернігівського каштеляна Габрієля Сільницького, згідно з виданим 7 вересня 1672 р. дарчим королівським привілеєм, у пожиттєве володіння Дзвенигородським староством²³. До турецької окупації староство було частиною Червоногородського повіту Подільського воєводства. Обшир цієї маєтності входить до складу Борщівського району Тернопільської області. Місто Дзвенигород, від якого походить її назва, зараз є селом Дзвенигородкою. Варто звернути увагу в заяві М. Каспровича на те, що введення у володіння він проводить “після відходу турків” (*post deoccupationem [...] Turcarum*). Такий самий вислів міг би застосувати в своєму зізнанні перед кременецьким гродським урядом 11 грудня 1674 р. возний С. Мулярський щодо згаданого вище введення Я. А. Круковського у володіння.

Після Журавенського договору подільська шляхта, яка до нього в еялеті залишалася, практично повністю емігрувала (щоправда, жоден факт цієї еміграції нам невідомий), так що дефтер муфассал 1681 р. її тут не запримітив.

17 жовтня 1673 р. польське військо на чолі з хорунжим великим коронним Миколаєм Гієронімом Сенявським здобуло Меджибіж, а наступного дня тамтешній турецький гарнізон капітулював²⁴. До речі, Меджибіж, як і прилегла до нього маєтково велика волость²⁵, до турецької окупації дідично належали цьому Сенявському. Маючи це на оці і враховуючи зазначене в маніфестації Пйотра Камйонацького (Kamionacki) про події 1676 р. (док. 3), можна припустити, що він, Камйонацький, десь наприкінці 1673 р. або у 1674 р. повернувся з еміграції (якщо в ній перебував) у село Моломолинці, що входило в цю волость і яке він ще з доокупаційного часу тримав у заставі. Нині це село Хмельницького району Хмельницької області.

Бентежить те, що Сенявський фігурує в цьому документі, датованому 10 березня 1679 р., як львівський староста, тоді як він зайняв цей уряд за королівською номінацією, виданою 12 грудня того самого року, а перед ним його займав Ян Цетнер, який незадовго до тієї дати помер²⁶. Залишається гадати, чому так сталося.

²² Крикун М. Документи комісарського суду... – С. 90–91; Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1964. – Т. X. – Cz. 2. – S. 233; Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... – S. 79, 411, 467. Г. Лянцкоронський до турецької окупації мав у Подільському воєводстві й інші маєтності, зокрема, тримав Скальське староство.

²³ Крикун М. Документи комісарського суду... – С. 19.

²⁴ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim... – S. 75.

²⁵ Уявлення про неї дає наш вступ до: Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Вид. підгот. М. Крикун. – Львів, 2009. – С. 3–26.

²⁶ Akta grodzkie u ziemskie. – Lwów, 1914. – Т. XXII: Lauda Wiszeńskie. Т. III: 1673–1732 / Wydał A. Prochazka. – S. 116, 118, 192; Urzędnicy województwa ruskiego (ziemie halicka, lwowska, pszemyska, sanocka): Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. – S. 153.

Примітним у маніфестації Камйонацького є й те, що вона була виголошена в кременецькому гродському уряді через три (з лишнім?) роки після описаних нею подій. Він начебто натякає, що довго поневірився, доки спромігся звернутися до цієї канцелярії.

Два останні документи – протестації (док. 4 і 5), як і док. 3, датовані 1679 р., причому одним і тим самим числом. У них ідеться про грабіжницькі наїзди польських військових загонів на село Старі Пилявці – відповідно 1675 і 1674 рр.: у такій послідовності ці документи наведені, причому поруч, у гродській книзі, судячи з канцелярських заголовків до них, – недаремно. Протестації були виголошені перед кременецьким урядом тим самим слугою-шляхтичем власника цього села та тими самими трьома підданими з нього. З них видно, що подібні протестації вчинені були раніше, не виключено, що невдовзі після проведення наїздів. Ті ж документи наводять ідентичні присяги тих самих пилявецьких підданих-“протестантів” про те, що так і не інакше було, висловлені за текстом (ротою), отриманим від возного з дозволу уряду.

Старі Пилявці відомі від XVI ст.²⁷. Нині села з такою назвою немає, його територія, мабуть, входить до складу села Пилявка Старосинявського району Хмельницької області.

Наїзд 1674 р. був здійснений ротою ротмістра Пйотра Бельовського, яка того ж року була дислокована в місті Летичеві, до окупації – адміністративному центрі повіту.

У нападі 1675 р. було задіяно чимало військових, у чому переконує адресування протестацією звинувачення у вчиненні його двом воєводам і каштеляну як ротмістрам, “іншим” ротмістрам, поручникам і хорунжим. Кероване цими особами військо становило меджибзький гарнізон (*praesidium*) на чолі з регіментарем^{4*} Міхалом Флоріаном Жевуським, котрий у 1679 р. займав уряд холмського старости, а 1675 р. – уряд львівського земського писаря. Цей регіментар, до речі, заявив у Меджибожі трьом згаданим підданим-протестантам та пилявецькому урядникові, у відповідь на їхню скаргу стосовно вчиненого нападомниками (та й, напевно, на їхнє прохання компенсувати втрати пилявчан від нападу), що він змушений займатися реквізиціями у поблизу Меджибожа розташованих маєтностях, бо потрібно годувати військових (*żołnirza*), і що потерпілі одержать компенсацію, про яку йтиметься на засіданні військової комісії.

Варто вказати на те, що Остап Гоголь 18 грудня 1675 р. звернувся з Меджибожа з листом-звернення до сеймика Руського воєводства з проханням допомогти йому, його родині та підлеглим йому козакам коштами з прибутків від Самбірської економії, згідно з даною йому королівською обіцянкою²⁸. Ішлося, напевно, про козаків, які перебували у той час при ньому і, можливо, були частиною залогов Меджибожа.

²⁷ Крикун М. Кількість і структура поселень... – С. 283.

^{4*} Регіментар у Речі Посполитій командував великим військовим з'єднанням.

²⁸ Крикун М. Остап Гоголь – гетьман... – С. 329–331.

Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства...

* * *

Документи, наведені у публікації, дозволяють дещо конкретизувати уявлення про ситуацію на території Подільського воєводства в перші роки перебування її у складі Османської імперії – до укладення з Річчю Посполитою Журавенського мирного договору. Вони додають аргументів на користь твердження, що Порта у цей період так і не спромоглася встановити повний контроль над краєм, який становив у ній провінцію Кам'янецький єялет, що зрештою її тодішнє панування у ньому в основному стало формальним і що цим скористалася Польща – особливо шляхом дислокації поза Кам'янцем своїх військових гарнізонів у тамтешніх містах, зокрема, численного в Меджибіжі. На основі цих документів можна констатувати, що в той час не вся подільська шляхта емігрувала у володіння Речі Посполитої і що не виключено – дехто з емігрантів міг повернутися у свої маєтності.

У публікації документів і діакритичні знаки, і пунктуація наведені нами.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

26 лютого 1674 р. Кременець. – Протестация трьох пінських і олицького купців до кременецького уряду про пограбування їх 16 січня 1674 р. в місті Могилеві над Дністром, куди вони при поверненні до міст Пінська і Олики з міста Хотина прибули з придбаним у ньому товаром, тамтешніми мешканцями на чолі зі своїми урядниками та за наказом могилівського козацького полковника Остапа Гоголя; причому їм не було дано змоги взяти тут участь у водохрещському ярмарку, навіть розкласти свій товар для продажу, а награвовано у них товару, перелік якого наведено, на суму 5 244 польських злотих

Protestatia od Żydów pińskich na mieszczan mohilowskich

Roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt czwartego msca february dnia dwudziestego szóstego

Przed wrzędem y aktami ninieyszemi grodzkiemi krzemienieckimi y przede mną, Stanisławem Kamieńskim, sędzią grodzkim y burgrabią krzemienieckim, stawszy personaliter, niewierni Szłoma Jozephowicz, Izrael Moszkowicz, Abram syn Sychy Rachnicza, Żydzi y mieszczanie Je^o K. M. pińscy, swym y imieniem niewiernego Leyby Chaimowicza, Żyda y mieszczanina miasta Ołyki xzcia Je^o m. Radziwiła, hetmana polnego Wielkiego // Xięztwa Litewskie^o (:który¹ z temiż mieszczany na tymże niżey pisanym mieyscu w kompaniey y towarzystwie był:), solenniter się protestowali przeciwko Jm. P. Hoholowi², pułkownikowi mohilewskiemu, jako roskazuiącemu y vczynku niżey mianowanego³ za wiadomością³ tegoż popelnionego, mieszczanom y wszistkiemu miastu Mohilowa, a to w ten sposób y o to, iż wysz mianowani mieszczanie mohilowscy w roku teraznieyszym tysiąc sześćset siedmdziesiąt czwartym msca january dnia szesnastego, nie pomniąc y nie respectuiąc na prawo pospolite y winy, w niem eo nomine opisane, podczas teraznieyszego interregnum⁴ o wolności, wszelkich jarmarkach y na każdym mieyscu ludziom

¹ *Стосується Лейби Хаїмовича.*

² *Мається на увазі Остап Гоголь.*

³⁻³ *Тобто – за дозволом.*

⁴ *Ідеться про міжкоролів'я – час після смерті Михайла Вишневецького (10 листопада 1673 р.) до обрання Яна Собеського на престіл (19 травня 1674 р.).*

handlującym y przechodzącym, gdy wysz mianowani protestuiący z swemi kupieckimi towarami y substancją vbożą, nic na siebie ni od kogo nie spodziewaiąc się, na jarmarku w roku tymże terazniejszym wysz mianowanym do miasta Mohilowa na święto ruskie, to iest na Wodohreszcze, przyiechali, tamże ieszcze nic z wozów swoich nie wyłożywszy y mieysca sobie nie nalazszy, a wysz mianowani mieszczanie starszyna, jakoto łantwoyt, burmistrz y inni tego miasta, postrzegszy y upatrzywszy v protestuiących niżej mianowaną substantią ich, zaraz bez wszelkiego respectu kazawszy zebrac się wszystkim do kupy, na protestuiących y towary onych, w Chociniu nakupowanych, jakoto skrzynek dwie, w których było gotowizny lewów twardych sto siedmdziesiąt ośm a ⁵szelągami złotych⁵ trzysta pięćdziesiąt, haniszu kamieni sześćdziesiąt, kamień każdy valoris złotych trzynasce, in summa wszystkie^o złotych siedmset ośmdziesiąt, tutiunu kamieni pięćdziesiąt, rachuiąc kamień po złotych dziesiąt, in summa facit złotych trzysta, skur owczych różnych sto pięćdziesiąt, każdą skórę rachuiąc po złotych pułtora, facit złotych dwieście dwadzieścia pięć, musuľbaru sztukek dziesiąt, po złotych każda sztuczka czternaście, facit in summa złotych sto czterdzieści, zapoľoczy sztukek dwieście siedmdziesiąt, rachuiąc sztukę każdą po złotych dwa ⁶groszy piętnastu⁶, // in summa vczyni złotych trzysta sześćdziesiąt, bawelniey kamieni pięć, skupowaną po złotych trzydziestu sześciu, in summa złotych sto ośmdziesiąt, miedzi różney, tak sztuk całych, iako y łamanych, funtów dwieście ośmdziesiąt, rachuiąc funt po groszy czterdzieści, in suma złotych trzysta siedmdziesiąt trzy y groszy dziesiąt, kociół piwny miedziany, za złotych ośmdziesiąt kupiony, miednica mosiądzowa wielka turecka, za którą dali zło. dwanaście, janczarek dwie, iedna sadzona saytrem a druga kością, kosztuiące złotych trzydzieści, pistoletów par dwie k[...]ozowych, z kapturkami srebrnymi zastawione, w summie złotych pięćdziesiąt; u protestuiących od Je^o m. P. Władysława Jelca, obywatela tegoż powiatu Pińskiego, obuchów dwa tureckich, w srebro oprawnych, valoris zło. czterdzieści, pas iedwabny czerwony valoris złotych piętnaście, paski od szabli oprawne, kupione za złotych pięć, opuńczy czarnych tureckich trzy, valoris złotych sześćdziesiąt, opuńczy białych dwie, za które dali złotych dwadzieścia cztery, lisów pięć, kupionych po zł. ośm, in summa złotych czterdzieści, szarowarów karmazynowych tureckich par dwoie, kosztuiących zło. czterdzieści, szabla turecka, we srebro wszytka oprawna, kosztuiąca złotych ośmdziesiąt, kontusz goździkowy sukna francuzkie^o z potrzebami y sznurkami srebrnymi nowy, valoris zło. siedmdziesiąt, czapka turecka karmazynowa sobolowa, kosztuiąca złotych sześćdziesiąt, suknia wiśniowa turecka, podszyta lisiemi grzbietami, kosztuiąca zło. ośmdziesiąt, opończa niemiecka hoľubowa, kosztuiąca zło. pięćdziesiąt, libery dwie [...]judyszowych, kosztuiące złotych trzydzieści, ładownic dwie, haftowanych srebrem, kosztuiących złotych piętnaście, żelaza różnego, iakoto pęta, kosy y podków tureckich par trzysta, kosztuiące zło. sto pięćdziesiąt, muszkietów prostych trzy, kosztuią zło. piętnaście, // kostrul pięć, prześcieradeł trzy, obrusów cztery, valoris te białe chusty zło. trzydzieści, lichtarz mosiądzowy z trzema rurami, kosztuiący zło. dziesiąt, koniey trzy, ieden kary, drugi cisawy łysy, trzeci gniady, z wozami, chomaćkami, skurami, rachuiąc za te konie y wozy ze wszystkim porządkiem, do wozów należących⁷, złotych dwieście, klacz siwą na ochowitą (!), ieszcze niezazywaną do roboty, młodą, kupioną za zło. dwieście, wołów par dwie z wozami zwaryckimi (!), za które dano złotych sto, tureckich tľumków skurzanych trzy, podszytych włosierkami czarnymi, za które dano zło. trzydzieści, futra barannie białów ośm wołoskich białych, za które dano zło. czterdzieści.

⁵⁻⁵ Злотий дорівнював 90 шелягам.

⁶⁻⁶ Злотий мав 30 грошів.

⁷ należącym.

Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства...

Czego wszystkiego protestujące rachuią sobie plus minus summy wszystkiey, złączywszy w kupę, tak gotowizną, iako y towary różne, w tey protestatyei mianowane, na zło. polskich pięć tycięcy dwieście czterdzieści y cztery.

Gdzie wszystkie mianowane rzeczy pozabierali y protestujące do Jm. P. Hohola, pułkownika mohilowskiego, przysli y tam tak v onego, iako y wszystkich mieszczan mohilowskich, swoich tak wielkich krzywd, skód i zabranych niewinnych towarów y substantiey swoiey prosili o oddanie y powrócenie, nie tylko tych wysz mianowanych koni, wozów y innych towarów oddać nie chcieli, ale ieszcze protestujących iako iakich zloczynców y hultaiów kazawszy ich bić, do więzienia priuatnego pobrać rokazali, pokazując przed wszystkimi vniuersał Pana Doroszenka, hetmana zaporozkiego, y tym się szczycać, że my, wszystkie miasto Mohilow, zabieramy was za to, że nam, wszystkim mieszczca(no)m mohilowskim, zabrano pod Zbarażem wołów sto dwadzieścia, a tak y was, Żydów, za to my zabieramy. Gdzie protestujące vnoszą tuż cale zdrowie swoie, tylko w iednych żupanach ledwie vnieść mogli. O czym manifestatia wespół z attestatią, od tychże mieszczan międzyboskich tegoż roku y miesiąca y dnia, wyżey pisanych, daną, w roku tysiāc sześćset siedmdziesiąt czwartym dnia ósmego februarý w mieście Międzybożu // pogranicznym przed wrzędem mieyskim vczynione, z pieczęćmi y z podpisami rąk tak lentwoytowskiey y namiestnikowskiey szerzey świadczą.

Przez który takowy swój nieprzystoyny postępek⁸ winy, w prawie pospolitym opisane, popadli y one na osoby swoie zawzięli y przyciągneli. O co protestujące przeciwko wszystkiemu miastu Mohilowu iterum atque iterum protestuią się, chcąc z onemi prawem czynić, zostawując tak sobie, iako y Leybie Chaimowiczowi, Żydowi, mieszczaninowi ołyckiemu, salue, inquantumby tego potrzeba iaka bywała, y prosili, aby ta onych teraznieysza protestatia do xiąg grodzkich krzemienieckich przyięta y zapisana była. Co na affectatią swoią y otrzymali.

ЦДДАК України. – Ф. 21: Кременецький гродський суд. – Спр. 209. – С. 84–86 (друга половина), 92–93 (перша половина). Оригінал.

№ 2

11 грудня 1674 р. Кременець. – Зізнання возного енерала Станіслава Мулярського перед кременецьким гродським урядом про введення ним 3 грудня 1674 р. Яна Александра Круковського у пожиттєве володіння селом Михалівцями “Летичівського повіту Подільського воєводства” – згідно з записом останньому цієї маєтності, заявленим у луцькому гроді 1 квітня 1664 р. його дружиною, уже покійною, Анною Хойнацькою, яка до того володіла нею пожиттєво після смерті її першого чоловіка Станіслава Островицького

Intromissia w wieś Michałowce, Jm. Panu Krukowskiemu służąca

Roku tysiāc sześćset siedmdziesiąt czwartego msca decembra dnia jedennastego

Przed wrzędem y actami ninieyszemi grodzkimi krzemienieckimi y przede mną, Stephanem Wodarackim, namiestnikiem sędztwa, burgrabstwa y regentem cancellariey grodzkiey krzemienieckiey, stanąwszy oczewiście, wożny ienerał szlachetny Stanisław Mularski dla zapisania do xiąg ninieyszeych grodzkich krzemienieckich zeznał temi słowy, iz on roku teraznieyszego tysiāc sześćset siedmdziesiąt czwartego msca decembra dnia trzeciego, mając przy sobie stronę szlachtę ludzi dobrych P.P. Samoela Rokitnickiego y Jasnoborskiego, za żądaniem y requisitią vrodzonego Jm. P. Jana Krukowskiego był we

⁸ Далі має бути “w”.

wsi Michałowcach, w województwie Podolskim a powiecie Latyczowskim leżącey, y tam z powinności swey wrzędowey teżto dobra Michałowce z dworem, poddanemi ciągłemi y nieciągłemi, ogrodnikami, podsusiedkami, gruntami, polami, sianożęciami, stawami, młynami, karczmanni a zgoła ze wszystkimi tych dóbr pożytkami, przynależnościami vigore zapisu, w grodzie łuckim roku tysiąc sześćset sześćdziesiąt czwartego msca aprila pierwszego dnia na dożywocie mianowanemu Jm. P. Janowi Alexandrowi Krukowskiemu od zeszeley niegdy Jey m. P. Anny Choynackiego, pierwszego małżeństwa Stanisławowey Ostrowickiey, komornikowey granicznej podolskiey, wtórego Alexandrowey Krukowskiey, zeznanego, post fata teyże Jey m. Paniey Krukowskiey do mocy, władzy, dzierżenia y spokojnego dożywotnego wżywania podał y intromittował. Którey intromissiey nikt z strony nie bronił y sprzeciwieństwa żadnego nie słyszał. Y tak w spokojney dożywotney possessiey tegoż Jm. P. Alexandra Krukowskiego przerweczonych Michałowiec y Jm. przynależności zostawiwszy, ztamtąd precz odiechał y o tym tę swoię relatią w grodzie tuteyszym, ponieważ dla inszych zabaw swoich juridycznych w grodzie należącym zeznać nie mógł, czyni y zeznawa, prosząc, aby była przyięta y do xiąg zapisana. Co y otrzymał.

ЦДІАК України. – Ф. 21. – Спр. 209. – С. 935–936. Оригінал.

№ 3

10 березня 1679 р. Кременець. – Маніфестація Петра Каміонацького, шляхтича Подільського воєводства, товариша панцирної роти володимирського старости Стефана Загоровського, перед кременецьким гродським урядом про те, що в випадковій пожежі в місті Меджибожі 1676 р., яка знищила це місто дощенту, згорів і його двір, куди він незадовго до того перебрався, тікаючи від небезпеки, з села Моломолінців, маєтності дідичної львівського старости Миколая Гієроніма Сенявського, заставної – його, маніфестанта, а з двором – його документи, зокрема ті, що стосувалися застави ним цього села

Manifestatia Je^o mości Pana Piotra Kamionackiego strony pogorzenia spraw
w mieście Międzybożu we dworze Je^o mości

Roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt dziewiątego miesiąca marta dziesiątego dnia

Przed wrzędem y actami niniejszymi grodzkimi krzemienieckimi y przede mną, Stephanem Wodarackim, namiesnikiem burgrabstwa y regentem cancellariey grodzkiey krzemienieckiey, comparens personaliter, vrodzony Jegomość Pan Piotr Kamionacki, obywatel województwa Podolskiego a natenczas towarzysz rotы pancerney wielmożnego Je^o mości Pana Zahorowskiego, starosty włodzimirskiego, iako prędko po tych incursiach nieprzyacielskich po różnych mieyscach przed tym nieprzyacielem vchodząc¹, acta praesentia adire potuit, tak zaraz świadczył się y manifestatią swoię zanosil y zaniósł w ten sposób y o to, iż gdy w roku przeszłym tysiąc sześćset siedmdziesiąt // szóstym manifestans, przed tymże nieprzyacielem vnosząc zdrowie swoje, ze wsi Mołomoliniec, maiećności dziedzicznej wielmożnego Je^o m. Pana Heronima Sieniawskiego, starosty lwowskiego, a w possessiey manifestantis będącego, ze wszystką substantią swoię do miasta Międzyboża wszedł był, tamże przez ogień przypadkowy, gdy te miasto Międzyboż funditus wygorzało będzie² y dwór manifestuiącego, w tymże mieście Międzybożu będący, ze wszystką substantią zgorzał, w którym naonczas y sprawy różne, y dispositie do-

¹ Дали перед “acta” пропуцено “ad”.

² Зайве слово.

Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства...

mowe manifestantis, iako też prawo zastawne³ summie dwanaście tysięcy złotych polskich natenczas⁴ Mołomolińce służące, pogorzeli, postrzegając tedy manifestującą całości swojej, aby in posterum Je^o mości nie szkodziło, takową żalosną manifestacją zaniósłszy a salue do wczynienia inszey, inquantumby w czym potrzeba wkażywała, sobie zostawiwszy natenczas, prosił, aby ta terażnieysza wkrótce zaniesioną do xiąg przyięta y zapisana była. Co y otrzymał. Piotr Kamionacki.

ЦДІАК України. – Ф. 21. – Спр. 214. – С. 447–448. Оригінал.

№ 4

9 серпня 1679 р. Кременець. – Протестація Северина Юзефа Карницького, слуги Теодора Тишкевича, чернігівського воєводича, нехворовського старости і королівського ротмістра, від імені останнього, та трьох підданих того ж Т. Тишкевича з села Старих Пилявців, виголошена перед кременецьким гродським урядом, про те, що Флоріан Міхал Жевуський, теперішній холмський староста і королівський регіментар, у 1675 р., перебуваючи зі своїм військовим загоном у складі гарнізону міста Меджибожа, спільно з розташованими там само загонами київського і підляшського воєвод та сяницького каштеляна як ротмістрів, інших ротмістрів, поручників і хорунжих, у різні дні вересня і жовтня здійснили наїзди на панські та селянські хліба вказаного села, намолотили в полі на тимчасових токах 900 осьмачок жита, пшениці і ячменю вартістю у 8600 польських злотих та вивезли намолочене до Меджибожа на утримання тамтешнього гарнізону і на продаж з метою мати готівку

Присяга зазначених підданих зі Старих Пилявців перед тим самим урядом про те, що сказано в протестації було насправді

Protestatia imieniem Je^o m̄. Pana Tyszkiewicza, woiewodzica czernihowskiego, przeciwko Je^o m̄. Panu Rzewuskiemu, staroście chełmskiemu, y innym //

Roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt siódmego msca augusti dnia dziewiątego

Przed wrzędem y actami ninieyszemi grodzkimi krzemienieckimi y przede mną, Stanisławem Kamieńskim, sędzią grodzkim y burgrabią krzemienieckim, stanąwszy personaliter, vrodzony Pan Seweryn Józef Karnicki, sługa wielmożnego Je^o m̄. Pana Theodora Tyszkiewicza, woiewodzica czernihowskiego, starosty niechorowskiego, rotmistrza Je^o Kr. M., y robotni Ihnat Szebedenko, Borys Misczenko y Iwan Muchowiecki, poddany¹ tegoż wielmożnego Je^o m̄. Pana Theodora Tyszkiewicza, woiewodzica czernihowskiego, rotmistrza Je^o Kr. M., z maiętnosci Je^o m̄. wsi Starych Pilawiec, iak prędko po tak srogim znieszczeniu y zdesolowaniu swoim, tak od nieprzyiaciela Krzyża Świętego, iako też y od woysk coronnych, do act tuteyszych grodzkich krzemienieckich puyść mogli, tak zaraz imieniem tegoż Je^o m̄. Pana swego y swoim świadczyli y żałośnie uskarżali się naprzeciwko wielmożnemu Je^o m̄. Panu Rzewuskiemu, staroście terażnieyszemu chełmskiemu, regimentarzowi woysk Je^o Kr. M.², w mieście Miedzybożu w roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt piątym na praesidium zostaiącym³, także jaśniewielmożnym Je^o m̄. Panu

³ Далі має бути “w”.

⁴ Після цього напрошуються “wsi”.

¹ poddani.

² Ідеться про Міхала Флоріана Жевуського, який холмським старостою був від 1676 р.

³ zostaięcemu.

województwie kiiowskiemu⁴, Je^o m̄. Panu województwie podlaskiemu⁵, Je^o m̄. Panu kasztelanowi sanockiemu⁶, rotmistrzom Je^o Kr. M., y innym rotmistrzom, porucznikom, chorążym y zgoła wszystkiemu woysku, tamże w Międzybożu zostaięcemu, w ten sposób y o to, iż Je^o m̄. Pan starosta chełmski, regimentarz, y wszystkie woysko, nie maiąc do dóbr Je^o m̄. Pana wojewodzica czernihowskiego żadnego prawa y praetextu ani też żadney assignathey, nic nie respectuiąc na prawo pospolite, artykuły woyskowe y winy, w nich de disciplina militari opisane, miasto ochrony od nieprzyiaciela sami, czeladź swoię w roku pomienionym tysiąc sześćset siedmdziesiąt piątym różnych miesiacy // y dniy, iakoto w mscu wrześniu y październiku niemałymi kupami na pomienioną wieś Pilawce nasyłaiąc, różne zboża iuz w kopach będące, tak pańskie, iako y chłopskie, żyta, pszenicy, jęczmiony (:nie includuiąc w to insze jarego zboża owsa, hreczki, prosa y grochu:), w polach sobie na łanach y na niwach toki porobiwszy, wymłacali, a do miasta Międzyboża wożąc, częścią na swóy vict, częścią też przedaiąc, na własną swoią potrzebę obracali, iakoż pszenicy, tak pańskiey, iako y chłopskiey, ośmak dwieście, naonczas ośmaka płacona była po złotych piętnaście, czyni summy złotych trzy tysiące, żyta ośmak trzysta, naonczas ośmaka była po złotych dwanaście, czyni summy złotych trzy tysiące sześćset, jęczmienia ośmak czterysta, ośmaka po złotych pięci, czyni summy złotych dwa tysiące, wszystkiey summy, porachowawszy, czyni ośm tysięcy sześćset złotych polskich. Y gdy w takowych nieznośnych krzywdach swoich pomienieni poddani pilawieccy z urzędnikiem swoim, naonczas w Pilawcach będącym, do Je^o m̄. Pana Rzewuskiego, regimentarza wszystkich woysk, w Międzybożu stojących, iezdzieli y aby więcey tych szkód y violenty czynić nie kazał, upraszali, żadnego v folgowaniu ani powściągliwości nie odnieśli, tylko te słowa od Je^o m̄. słyszeli, że nima szkąd inąd żołnierz pożywienia mieć, tylko na tych maiętności poblizszych, ale to wszystko na commissiey nagrodzono będzie. O to tedy wszystko protestuiące imieniem Je^o m̄. Pana swego y swoim protestowawszy się a salue do uczynienia inszey albo poprawy tey terażnieyszey protestathey, inquantumby tego potrzeba vkazywała, sobie zostawiwszy, na verificatią tych szkód y krzywd swoich prosili mnie, urzędu, o wydanie sobie rot y iuramentu. Iakoż ia, urząd, stosuiąc się w tym ad legem publicam, rotę iuramentu przez woźnego szlachetnego Stanisława Szachnewicza // wydać kazałem, który⁷ za wydaniem sobie oney tuż na urządzie, przy xięgach klęknąwszy, przysięgę wykonali w te słowa: My, Ignat Szebedenko, Borys Mysczenko y Iwan Muchowiecki, poddani ze wsi Starych Pilawiec, przysięgami Panu Bogu wszechmogącemu, w Trócy Świętey iedynemu, na tym, iż te wszystkie szkody, mianowicie wymłócenia zbóż, tak pańskich, iako też naszych y sąsiadów naszych, w protestathey mianowanych, nic nie przyczyniaiąc, przez praesidium woyska Je^o Kr. M., pod regimentem wielmożnego Je^o m̄. Pana Rzewuskiego, starosty chełmskie^o, y czeladź same^o Je^o w mieście Międzybożu stojącego, są poczynione, na czym iako sprawiedliwie przysięgamy. Tak nam Panie Boże dopomóż.

Po którym wykonaniu tego iuramentu ciż protestantes prosili mnie, urzędu, aby ta ich protestatia wespół z iuramentem do xiąg przyięte y zapisane były. Co y otrzymali. Imieniem robotnych ludzi, wyżey mianowanych, podpisuię się, tak też y swoim Sewerin Joseph Karnicki, mp.

ЦДІАК України. – Ф. 21. – Спр. 211. – С. 339–342. Оригінал.

⁴ *Анджеї Потоцький.*

⁵ *Вацлав Лециньський.*

⁶ *Рафал Казімеж Маковецький.*

⁷ *którzy.*

Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства...

№ 5

9 серпня 1679 р. Кременець. – Протестація Северина Юзефа Карницького, слуги Теодора Тишкевича, чернігівського воєводи, нехворовського старости і королівського ротмістра, від імені останнього та трьох підданих того ж Т. Тишкевича з села Старих Пилявців, виголошена перед кременецьким гродським урядом, про те, що ротмістр королівської хоругви Пйотр Бельовський у 1674 р. здійснив з міста Летичева, де з нею перебував у складі гарнізону за розпорядженням королівського реґиментаря Флоріана Міхала Жевуського, теперішнього холмського старости, наїзд на вказане село, в ході якого захопив у ньому як начебто оплату замість її, хоругви, постою (стації) 20 волів і 14 коней загальною вартістю 1920 польських злотих і відігнав їх до Летичева, до того ж відмовився видати їх громаді цього села у відповідь на її готовність сплатити за стацію 500 злотих

Присяга зазначених підданих зі Старих Пилявців перед тим самим урядом, про те, що сказане в протестації було насправді

Protestatia tegoż na Je° m̄. Pana Bielowskiego, rotmistrza Je° Kr. M.

Roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt siódmego msca augusti dnia dziewiątego

Przed wrzędem y actami ninieyszemi grodzkiemi krzemienieckimi y przede mną, Stanisławem Kamieńskim, sądzią grodzkim y burgrabią krzemienieckim, stanąwszy personaliter vrodzony Pan Seweryn Józef Karnicki, sługa wielmożnego Je° m̄. Pana Theodora Tyszkiewicza, woiewodzica czernihowskiego, starosty niechorowskiego, rotmistrza Je° Kr. M., y robotni Ihnat Szebedenko y Borys Misczenko, y Iwan Muchowiecki, poddani tegoż wielmożnego Je° m̄. Pana Theodora Tyszkiewicza, woiewodzica czernihowskiego, starosty niechorowskiego, rotmistrza Je° Kr. M., z maiętności Je° m̄. Starych Pilawiec, iako прędkо po tak srogim znieszczeniu y zdezolowaniu tak od nieprzyiaciela Krzyża Świętego, iako też y od woysk coronnych, do act tuteyszych grodzkich krzemienieckich przyść mogli, tak zaraz imieniem tegoż Je° m̄. Pana swego y swoim świadczyli y protestowali się naprzeciwko vrodzonemu Je° m̄. Panu Piotrowi Bielowskiemu, rotmistrza¹ Je° Kr. M., także Płotnickiemu, porucznikowi, y wszystkiey companiey chorągwie Je° m̄. Pana Bielowskiego o to, iż Je° m̄. Pan Bielowski, rotmistrz Je° Kr. M., za ordinansem Jch m̄m. PP. regimentarzów swoich w roku przeszłym tysiąc sześćset siedmdziesiąt czwartym stanąwszy na praesidium w mieście Latyczowie y, tam stoіąc, nie maiąc do dóbr Pana protestantis żadnego praetextu ani assignatiey, nie respectuiąc też nic na prawo pospolite, artykuły woyskowe y winy, w nich opisane, śmieli y ważyli się w tymże roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt czwartym towarzystwo z różną czeladzią na pomienione dobra wieś Pilawce nasławszy w sposób iakieyś niesłuszney y nienależney statiey, wołów dwadzieścia, każdy valoris po złotych czterdzieści, a koni czternaścioro, każdego, na głowę rachuiąc, po złotych ośmdziesiąt, zabrać, iakoż te towarzystwo z czeladzią od wszystkiey chorągwie zesłano, do wsi Pilawiec przyiechawszy, violento modo zabrawszy, do miasta Latyczowa zaprowadzili, y gdy protestuiące, widząc tak znaczną krzywdę swoię, do Je° m̄. Pana rotmistrza y wszystkiey companiey udali się y tam radzi nieradzi, chcąc to bydło y konie swoje eliberować, na pięciset złotych polskich względem statiey postanowili byli i potym gdy te pieniądze wszystkie złożyli y, do chorągwie przyiechawszy, o wydanie tego bydła y koniey requirowali, obżałowani tego bydła y koni upornie wydać nie chcieli y nie wydali. O co się iteratis protestowawszy, na verificatią tego prosili mnie, wrzędu, o wydanie sobie rotы iuramentu. Jakoż ia, wrząd, przychilaiąc się w tym

¹ rotmistrzowi.

do prawa pospolitego y affectatiew onych, woźnemu szlachetnemu Stanisławowi Szachnowiczowi rotę iuramentu wydać kazałem. Jakoż pomienieni manifestantes za wydaniem sobie onego już na wrzędzie przed actami przysięgę w te wykonali słowa: My, Ignat Szbedenko, Borys Mysczenko y Iwan Muchowiecki, poddani ze wsi Starych Piławiec, przysiegami Panu Bogu wszechmogącemu, w Tróycy Świątey iedynemu na tym, iż to bydło y konie, przez chorągiew Je^o m. Pana Piotra Bielowskiego, rotmistrza Je^o Kr. M., w mieście Latyczowie stojącą, sposobem, wysz w protestatiew mianowanym, są zabrane y że na tak wiele szkody, iakieśmy w protestatiew położyli, nic nie przyczyniając, ponieśliśmy, na czym iako sprawiedliwie przysięgamy. Tak nam Panie Boże dopomóż.

Po którym wykonaniu tego iuramentu ciż protestantes prosili mnie, wrzędu, aby ta manifestatia pospołu z iuramentem do xiąg przyięte y zapisane były. Co y otrzymali. Imieniem swoim y robotnych ludzi, wyżej mianowanych, podpisuię się. Sewerin Joseph Karnicki, mр.

ЦДІАК України. – Ф. 21. – Спр. 211. – С. 342–344. Оригінал.

Микола Крикун (*Львів*). **Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства у складі Османської імперії: (За вціленими матеріалами кременецьких городських книг)**

Перші роки османського панування на території Подільського воєводства охоплюють період між жовтнем 1672 р. і жовтнем 1676 р. – між Бучацьким і Журавенським мирними договорами. Наведені в даній публікації документи додають аргументів на користь твердження, що Порта у цей час так і не спромоглася встановити повний контроль над краєм, який становив у ній провінцію Кам'янецький еялет. Тодішнє панування Османської імперії на цих землях в основному стало формальним і цим скористалась Річ Посполита, особливо шляхом дислокації поза Кам'янцем своїх військових гарнізонів у тамтешніх містах, зокрема численного в Меджибожі. Документи дозволяють також констатувати, що в ці роки не вся подільська шляхта емігрувала у володіння Речі Посполитої і що не виключено – дехто з емігрантів міг повернутись у свої маєтності.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, Подільське воєводство, турецьке панування, подільська шляхта.

Mykola Krykun (Lviv). **Documents on the First Years of the Palatinate of Podilia as a Part of the Ottoman Empire: (According to the Surviving Materials of Kremenets City Books)**

The first years of the Ottoman rule in the Podilian palatinate cover the period between October, 1672, and October, 1676, i. e., between the Buchach and Zhuravno peace treaties. The documents in this paper offer arguments to assert that the Porte at that time failed to establish entire control over the region which constituted the province of the Podilia eyalet. The rule of the Ottoman Empire in these lands at the time became mostly formal and the Polish-Lithuanian Commonwealth took advantage of it, especially, by deploying its military garrisons in the cities outside of Kamianets-Podilsky, including a numerous garrison in Medzhybizh. The documents also assert that during these years not entire Podilian gentry emigrated to the possession of the Polish-Lithuanian Commonwealth. These sources indicate, as well, there was the possibility that some of the emigrants could return to their estates.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, palatinate of Podilia, Turkish rule, Podilian gentry.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів)

**МАЙСТРИ ЛЬВІВСЬКОГО МУЛЯРСЬКОГО ЦЕХУ
ПРИ СПОРУДЖЕННІ КОСТЕЛУ МІСІОНЕРІВ У ГОРОДЕНЦІ:
ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ БУДІВЕЛЬНИХ АРТІЛЕЙ
УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ**

Мистецька культура українського Правобережжя ХVІІІ ст. прикметна активним розвитком будівництва – не тільки сакрального, а й світського¹. Проте за актуального стану фонду документальних матеріалів до його історії та їх наукового опрацювання чимало важливих сторін як еволюції самої традиції, так і широкої поточної будівельної практики залишаються мало-відомими, а то й усе ще зовсім не сприйнятими. Так, скромно засвідчено серед опрацьованих і впроваджених до наукового вжитку писемних відомостей проблематику організації самого процесу будівництва, зокрема формування конкретних артілей майстрів, покликаних реалізувати ті чи інші ініціативи, особливо коли йдеться про об'єкти, віддалені від важливіших осередків мистецької творчості зі значнішим кадровим потенціалом. Дотеперішня історія архітектури переймалася насамперед стилістичною еволюцією та її джерелами, постатями окремих найвидатніших архітекторів, авторською атрибуцією поодиноких, найперше прикметніших та значніших будівель і їх датуванням. Проблеми організації самого процесу будівництва через звичну обмеженість відповідних джерел майже не привертала уваги й у фаховій літературі досі виявляються практично неприсутніми.

З огляду на це, заслуговує уваги джерельний переказ, спроможний стати документальною підставою для вироблення конкретного уявлення стосовно принципів та механізмів організації будівельних артілей, мобілізації осілих у більших осередках будівельного руху кадрів мулярів, призначених реалізувати певні архітектурні ансамблі у провінції. Таких відомостей література досі не пропонувала, а поодинокі уже впроваджені до наукового вжитку зазначеного характеру документальні свідчення (див. далі) за актуального

¹ Новіші його короткі огляди див.: *Александрович В.* Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: У 5 т. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть. – С. 836–838, 844–846, 852–853; Вечерський В.* Архітектура // *Історія українського мистецтва: У 5 т. – К., 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини ХVІ – ХVІІІ століття. – С. 304–307, 331–334* (досить обмежений виклад архітектурної традиції українського Правобережжя ХVІІІ ст. загалом зосереджено насамперед на сакральних об'єктах – огляд світського будівництва відсутній зовсім). Відповідно скромно репрезентована будівельна традиція Правобережжя і в огляді архітектури середини – другої половини століття: *Тимофієнко В.* Архітектура // Там само. – С. 706–711, 721–722, 734–735.

стану збереження та вивчення писемних джерел не привернули уваги до еволюції будівельної практики як відображення ширшого процесу. Тому йдеться про зовсім новий на тлі дотеперішніх зусиль з осмислення широкого контексту зазначеного напрямку культури аспект її історії на теренах українського Правобережжя XVIII ст.

Документальною підставою для його відкриття і впровадження до наукового вжитку стала виявлена серед актів Президентського суду міста Львова за 1756 р. заява, яка фіксує зобов'язання тодішніх цехмістрів львівського цеху мулярів² Яна Дембовського³ і Анджея Вороновича⁴ щодо гарантування майстрами з середовища цеху спорудження на замовлення знаного правобережного магната й мецената, канівського старости Миколая Потоцького (1712–1782) певного, не названого в самому віднайденому документі, об'єкта в місті Городенка (тепер Івано-Франківської обл.)⁵. Новорозшукане джерело описує спосіб забезпечення будівництва кадрами мулярів зі Львова разом з окремими аспектами стосунків між керівництвом мулярського цеху та його рядовими майстрами, з одного боку, й представником замовника в особі архітектора – з другого.

Сам документ для історії архітектури, правду кажучи, не зовсім “новий” – свого часу його виявив і впровадив до літератури знаний львівський дослідник-архівіст Володимир Вуйцик (1934–2002)⁶. Проте зроблено це в короткому викладі й без відсилання до джерела, оскільки сам текст надруковано в газетній публікації: “Будували городенківський костел львівські

² Про нього коротко див.: *Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich (do roku 1772).* – Lwów, 1927.

³ Цеховий майстер у 1743 р., молодший цехмістр (1755), остання згадка 1758 р.: *Ibidem.* – S. 85, 86. За наявними свідченнями, виявився архітектором-практиком, зокрема мав контракт з великим коронним підчашим, графом Щенським Чацьким на спорудження костелу єзуїтів у місті Порицьк (тепер село Старий Порицьк Іваничівського р-ну Волинської обл.) й у 1757 р. провадив відповідні роботи, так само на тій же zasadі залучаючи до них львівських цехових мулярів: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 52: Магістрат міста Львова. – Оп. 2. – Спр. 590. – С. 233–234; *Вуйцик В. Будівельний рух у Львові другої половини XVIII століття // Записки НТШ.* – Львів, 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 119 (вказано на провадження робіт наступного року, хоча насправді зазначеним роком датовано судову справу з приводу грошей, які львівські мулярі заборгували, працюючи в Порицьку попереднього року). У Львові збудував кам'яницю на вул. Староєврейській, 7 (збереглися плани): Там само.

⁴ Як цеховий майстер “*Jędrzej Oronowicz*” відnotований у цеховій книзі львівських мулярів під 1756 р., молодший цехмістр (1758), старший цехмістр (1759), другий цехмістр (1763): *Kowalczyk M. Cech budowniczy...* – S. 86, 87.

⁵ ЦДАІЛ України. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 590. – С. 150.

⁶ *Вуйцик В. Меретин і Пінзель у Городенці // Галицька брама.* – Львів, 1996. – № 18. – С. 6 (передрук: Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 2002. – № 14: Володимир Вуйцик. Вибрані праці / До 70-річчя від дня народж. – С. 300). Цитується за передруком. Обидва цехмістри фігурують у викладі як... “Іван та Андрій Ороновичі”: Там само. У публікації також не враховано важливого закінчення заяви із визнанням цехмістрів щодо зобов'язання мулярів залишитися на роботі й після відроблення отриманого завдатку та переліком покарань у разі відходу до завершення будівельного сезону (див. далі). У запропонованому огляді також не завжди докладно і з окремими помилками передано деякі вміщені в документі фактичні відомості.

Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів...

майстри-муляри, яких набирив сам архітектор Меретин. Дня 15 січня 1756 року цехмайстри львівського мулярського цеху Іван та Андрій Ороновичі засвідчили перед міським урядом, що вони з рук пана Бернарда архітектора отримали з казни старости канівського 30 червоних золотих для роздачі їх львівським мулярам на роботу у Городенці. Ці муляри зразу після Великодня, на першу вимогу пана Бернарда, мали стати до роботи⁷. Наведену інформацію за першопублікацією в лаконічному переказі невдовзі подали Пйотр Красни і Ян Островські⁸.

Нововіднайдене писемне джерело фіксує не відзначену в дотеперішній літературі, проте, випадає здогадуватися, усталену звичну для свого часу практику, згідно з якою на початку року замовник передавав цехмістрам львівського цеху мулярів певну суму як завдаток на майбутні роботи, що його за домовленістю належалося розподілити поміж поодинокими цеховими майстрами. Оскільки в цьому конкретному випадку йшлося про суму 30 червоних золотих (дорівнювала 900 золотим), а кожний муляр мав отримати по одному червоному золотому, усіх мулярів належалося залучити 30. Така кількість вказує на передбачений значний обсяг самого запланованого будівництва й, відповідно, – чималий об'єкт спорудження, при цьому в документі, що стосується забезпечення його кадрами мулярів, як уже зазначено, не названий.

Засвідчена практика попередньої домовленості з виконавцями будівельних робіт та передачі їм завдатку як зобов'язання на майбутнє, безперечно, не відображена у публікованому джерелі чимось винятковим та унікальним, а була – випадало би здогадуватися – загальнопоширеною. Проте за наявного фонду документальних матеріалів до історії архітектури та будівництва на українських землях вона фіксується вкрай рідко. Внаслідок цього досі цей звичай не привертав уваги як окреме самостійне явище традиції: на неї, зокрема, не відреагували ні Володимир Вуйцик, ні Пйотр Красни та Ян Островські. За даними В. Вуйцика, у той самий спосіб у травні 1757 р. “до городенківської і бучацької фабрик канівського старости були направлені львівські цехові муляри Іван Зелінський, Войцех Спутувський, Мартин Крупський, Андрій Гудебський, Шимон Піщак, Матвій Кавуля, Христофор Думич і Йосиф Галюшкевич. Усі вони отримали завдаток по одному червоному золотому”⁹.

⁷ Вуйцик В. Меретин і Пінзель... – С. 300.

⁸ Krasny P., Ostrowski J. Kościół parafialny p. w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Panny Marii i dawny klasztor Misjonarzy w Horodence // Materiały z dziejów sztuki sakralnej. Ziemia wschodnie dawnej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2010. – Т. 18: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – S. 84.

⁹ Вуйцик В. Меретин і Пінзель... – С. 300 (імена і прізвища мулярів в україномовному викладі українізовано). Повторено: Krasny P., Ostrowski J. Kościół parafialny... – S. 84 (імена і прізвища наведено в польськомовній версії). Явний курйоз з українізацією, а далі полонізацією імен і прізвищ мулярів привертає увагу до все ще не сприйнятої проблеми незмінного переінакшення оригінального звучання іменування як в автентичних давніх писемних джерелах при іномовному записі, так і в новітній науковій літературі. Наголошення на цьому прикметному явищі на матеріалах конкретної задокументованої ситуації див.: Александрович В. Малярі та різьбарі Лукова (Матієва) у XVIII столітті // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Матер. XIV міжнар. наук. конфер. (м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 р.). – Луцьк, 2007. – С. 26.

Безсумнівно, про той же вияв звичаєвої практики йдеться також і в так само вже давніше опублікованому тогочасному ж реєстрі витрат на різноманітні роботи в костелі монастиря тринітаріїв у Львові з 1758 та 1759 р., коли в січні першого року поміж видатками вписано таку позицію: “Majstrowi mularskiemu zadatku dla osmiu mularzow i dla niego dziewiątego po czerwonymu złotemu die 22, anno 8, mensis moderni 162”¹⁰. Далі серед відповідних нотаток за травень зазначено: “Mularzom trzem zadatku powtórnie dałem 1ma mai to iest Kruszyńskiemu, Żądziejewiczowi i Sewieckiem po czerwonymu zł[otemu] jednemu każdemu monetą facit 54”¹¹. Далі в липні, серпні, вересні та жовтні фігурують виплати мулярам, зокрема згаданим Севіцкому, Крушинському, а також Мрочковському й не названому мулярському майстрові¹². Зрештою, монастир в той самий спосіб домовлявся не тільки з мулярами. Аналогічно в липні виплачено завдаток також теслям: “Majstrowi ciesielskiemu Józefowi zadatku dla cieśłów na dach klasztorny die 21[...] 180”¹³. Цього разу зафіксовано завдаток перед початком конкретної роботи, так само відрахований майстрові для передачі іншим виконавцям. Зацитовані матеріали пропонують ще один такий конкретний приклад, задокументований досі на львівському ґрунті.

Хоча в усіх наведених випадках йдеться про єдине середовище та вузький проміжок часу, описану процедуру, безперечно, не випадало би сприймати ані суто львівською, ані явищем конкретного вузького періоду. Проте зазначена практика здатна відображати виняткові, притаманні на теренах українського Правобережжя лише львівському осередкові як його унікальна особливість, можливості розбудованого ремісничого середовища та водночас на конкретному яскравому прикладі показує потенціал й роль середовища в кадровому забезпеченні будівельних робіт на території обширного культурно-історичного регіону разом з їх практичною організацією.

Водночас для опрацьованого досі фонду писемних джерел це ще також унікальний за вимовою вартісний документальний переказ стосовно одного з важливих аспектів звичаєвої практики професійної ремісничої спільноти, внутрішніх стосунків у ній, практичної мобілізації кадрового потенціалу, ролі цехів, а також функцій і завдань цехового керівництва, одного з аспектів організації поточного цехового життя. Наведений тринітарський епізод переконує, що за подібною схемою мулярів як скромніше відображення тієї ж практики мали “організувати” не лише цехмістри, а й так само поодинокі майстри, виступаючи самостійними підприємцями й провадячи будівельні роботи та залучаючи рядових членів цеху до їх виконання.

Розшукане свідчення актуального на той час керівництва цеху віднотує звичай, згідно з яким, відповідно до отриманих і розданих грошей, цехмістри зобов’язувалися на першу вимогу архітектора ставити на певний термін уже

¹⁰ *Brzezina K.* Materiały do dziejów artystycznych kościoła Trynitarzy p.w. Trójcy Przenajświętszej we Lwowie // *Sztuka kresów wschodnich.* – Kraków, 1996. – Т. 2: Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995 / Pod red. J. K. Ostrowskiego. – S. 202.

¹¹ *Ibidem.*

¹² *Ibidem.* – S. 203.

¹³ *Ibidem.*

Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів...

раніше вибраних своїх майстрів й, згідно з попередньою досягнутою домовленістю, далі відрядити їх для виконання передбаченої роботи на місці. У наведеному конкретному випадку вказано лише місцевість – будівництво мало вестися у Городенці. Цехмістри виразно ствердили, що відправити мулярів на місце призначення мали вони самі. При цьому, однак, не зазначено, в чому конкретно повинно було виражатися згадане відправлення. Можна тільки здогадуватися, що на цехових старших звично покладался виключно обов'язок “мобілізації та організації”. Докладніше не обумовлено так само, яким власне способом умовлені муляри повинні були прибути на призначене місце. Добиратися вони, безперечно, мали так само організовано, проте транспортування, цілком очевидно, не входило до обов'язків керівництва цеху. Мабуть, підводи за мулярами звично присилав замовник як зацікавлена сторона.

Архітектором у конкретному городенківському випадку, згідно із записом самої опублікованої заяви, виступає “pan Bernard”: через нього цехмістри отримали від замовника призначені для мулярів гроші, він же мав нагадати про необхідність зібрати майстрів і відіслати їх до Городенки. Названий тут тільки на ім'я “pan Bernard” – найвидатніший архітектор Львова XVIII ст., у новітній літературній традиції утверджений з іменем Бернарда Меретина (?–1759)¹⁴. За наявними відомостями, упродовж короткого завершального періоду свого життя, львівський відрізок якого простежується від 1738 р.¹⁵, в 1750-х роках майстер працював над усіма визначнішими будівлями канівського староства й увесь цей час постійно був зайнятий його роботами¹⁶.

¹⁴ Архітектор працював над спорудженням низки визначних будівель у Львові на чолі з собором святого Юра та поза ним, проте його постать досі опрацьована стосовно скромно. З новішої літератури про нього див., зокрема: *Krasny P.* Inspiracje austriackie w twórczości Bernarda Meretyna // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – Kraków, 1997. – Zesz. 121. – S. 331–347; *Вуйцик В.* Будівельний рух... – С. 121; *Його ж.* Нові штрихи до творчої біографії Бернарда Меретина // *ЗНТШ.* – Т. 241. – С. 517–523. Через винятково широку різноманітність версій запису іменування майстра в джерелах справжнє його прізвище (так само, як і походження) залишається невідомим. На контракті на завершення собору святого Юра у Львові (1754) підписався “Bernardus Merettiner”: Там само. – С. 519. У Львові його називали німцем (Там само). Автографи в традиції німецької каліграфії також вказують на належність до середовища митців відповідного культурного кола. Добірку їх варіантів (без відсилання до джерел) наведено (Там само). Зі свого боку, таку вірогідність підтверджує іменування його дружини в окремих документальних записах Анною Розіною Мердер, див., зокрема: ЦДІАЛ. – Ф. 618: Львівська римо-католицька митрополича консисторія. – Оп. 2. – Спр. 2639. – Арк. 263 (1744), 310 зв. (1745), 324 зв. (1746), 337 зв. (1746). Новіше зіставлення джерельних відомостей до історії львівського мистецького середовища XVIII ст. здебільшого пропонує не різноманітні – за тодішнім призначенням – оригінальні версії документальних записів, а прийняте не завжди на належно обумовлених підставах сучасне польське іменування: *Dworzak A.* Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych [= Materiały do dziejów kultury i sztuki XVII i XVIII wieku. – Т. 8]. – Kraków, 2018. – S. 51–53, 322–330.

¹⁵ *Krasny P.* Inspiracje austriackie... – S. 332.

¹⁶ Провадячи винятково широку будівельну практику, Б. Меретин, звично для свого часу, водночас працював і над іншими об'єктами. Це був практикований тоді спосіб організації будівництва, коли архітектор паралельно наглядав над спорудженням декількох будівель. Статут львівського мулярського цеху (1572) передбачав: “Owszem każdy

Очевидно, при цьому йшлося не про якесь становище, зафіксоване обов'язками служби, а про засвідчену найкраще джерельними матеріалами львівського походження практику зобов'язання винайнятого на потреби замовника архітектора, залученого для провадження певних конкретних споруд, у випадку канівського старости чисельніших.

Термін передбачених робіт у Городенці – звично для започаткування будівельного сезону – окреслено як “zaraz po wielkiej posy”¹⁷, що того року припадала на 18 квітня. Значніші за обсягом будови незмінно тривали упродовж усього літнього періоду й закінчувалися або ж – за необхідності продовження – переривалися восени, на свято архангела Михаїла – 21 вересня чи близько цієї дати¹⁸.

Показовим є також викладене зобов'язання цехмістрів щодо майбутньої зайнятості цехових мулярів на місці як вияв їхньої відповідальності за “своїх людей” упродовж усього часу перебування тих на місці. Вони не тільки засвідчили про зобов'язання цехових мулярів, аби й після відроблення суми заздалегідь отриманого авансу “ztamtąd z roboty przez całe lato nie schodzili, ale ją kontynuowali”, тобто залишалися на роботі, очевидно – передбачалося – до самого кінця будівельного сезону. Показово, що мулярам, які мали надалі залишатися на будові, належалося працювати, згідно із застосованим формулюванням, “upomniawszy się o dalszą zapłatę którą zarabia”. Як можна здогадуватися на підставі вжитого при цьому формулювання, випадало не тільки “упоминатися” належної оплати за виконане мурування, а й, оскільки при цьому йдеться про закінчену роботу, правдоподібно, як стверджує застосована формула, робити це вже тільки після її завершення. Така умова, як і виразно наголошені силові акценти певного “прикріплення” домовлених майстрів до роботи – відхід перед завершенням будівельного сезону не тільки не передбачався, а й категорично відкидався, – здатні вказати на досить своєрідний стосунок замовника до винайнятих для провадження певної роботи мулярів. Проте ще виразніше він вимальовується з наступного зафіксованого пункту. Згідно із заявою цехмістрів, порушників зобов'язання, коли б вони наважилися покинути роботу, тільки відробивши вже отриманий завдаток, чекала, як випадає гадати, винятково сувора кара. При цьому йшлося не тільки про грошовий вимір, який у 60 (!) разів повинен був перевищувати

ma się zadawalniać jedną robotą albo najwyżej dwoma, trzecią zaś robotę wolno wziąć takie-mu mistrzowi, który ich ma dwie, tylko naprzyszłość, a rozpocząć tę robotę wolno mu nie pierwej, aż się godziwie załatwi z oboma przedmiotami, a przynajmniej z jedną, a to pod karą pięćciu marek”. Див.: *Kowalczyk M. Cech budowniczy...* – S. 19; Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 2007. – С. 445, 447. Цю вимогу незмінно повторювали і в наступних статутах, починаючи від найближчого 1580 р.: Там само. – С. 450, 451. Повторено її і в статуті 1737 р.: Там само. – С. 471, 473. Проте на середину XVIII ст. така давня звичаєва норма та відповідне цехове обмеження практично вже не діяли, й багаторічний цехмістр Юзеф Дубльовскі, наприклад, на 1767 р. водночас мав вести аж понад вісім, як їх тоді іменували, різноманітних “фабрик”: *Вуйцик В. Будівельний рух...* – С. 121.

¹⁷ *Kowalczyk M. Cech budowniczy...* – S. 19; Економічні привілеї... – С. 445, 447.

¹⁸ Такі терміни обумовлювала традиція, зафіксована вже у найстаршому цеховому статуті: *Kowalczyk M. Cech budowniczy...* – S. 19; Економічні привілеї... – С. 445, 447.

Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів...

суму отриманого завдатку: “in casu contrawencyi* niniejszey submissyi** swoiey karze podpadać będą w zapłaconiu czerwonych złotych 60”¹⁹. Для “порушників” далі додавалася ще також окрема кара ув’язнення: “у więzieniu za kłódką po swierci roku zasieść”²⁰. При цьому необхідно мати на увазі, що львівські цехові муляри виступали вільнонайманими ремісниками, тому передбачене покарання – не тільки грошове, а й ув’язненням – стосовно самостійних майстрів та цехових ремісників видається винятково жорстоким.

Утім, з відповідного приводу досі немає ніякого бодай загального уявлення, оскільки дотеперішня література такими проблемами не переймалася зовсім й відомостей щодо стосунків між винайнятими ремісниками та замовниками у відповідному колі публікацій шукати марно. Загалом, представники еліт, звісно, були немало зацікавлені у притягненні ремісників і з цього приводу в джерелах існують цілком виразні вказівки, проте вони описують інакші ситуації²¹. Йдеться про одну з тих сторін звичаєвої практики, які досі не привертали уваги, тому залишаються поза сферою інтересу як істориків архітектури, так і потенційних дослідників побутової культури, які також усе ще не зацікавилися відомостями такого характеру.

Окрім уже розглянутих, публікований документ здатний викликати інтерес ще й з іншого погляду – як конкретне свідчення про спорудження одного з важливіших архітектурних об’єктів, зведених з ініціативи відомого правобережного магната й мецената третьої чверті XVIII ст., фундатора групи визначних сакральних комплексів на чолі з ансамблем Почаївського монастиря – канівського старости М. Потоцького²².

У самій заяві львівських цехмістрів, як уже зазначено, не вказано, для зведення якої саме конкретної споруди в місті Городенка на теперішній Івано-Франківщині зобов’язалися поставити цехових мулярів цехмістри львівського будівельного цеху. У Городенці М. Потоцькі збудував костел та монастир місіонерів, а також греко-католицьку церкву. З них лише ансамбль костелу

* При недотриманні (латин.).

** Зобов’язання (латин.).

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 590. – С. 150.

²⁰ Там само.

²¹ За приклад може слугувати, зокрема, ставлення до ремісників архімандрита Жидчинського монастиря в околицях Луцька Гедеона Бейнера, причому віднайдені документи трактують як про ремісників, винайятих для окремих конкретних робіт, так і таких, що переходили в постійне монастирське підпорядкування: *Александрович В.* “Rad będąc każdemu rzemieślnikowi...”. Zespół kontraktów monasteru Żydyczyńskiego w okolicach Łucka z rzemieślnikami z lat 1752–1769 // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* – Lublin, 2005. – Т. 3 / Pod red. J. Kłoczowskiego, A. Gila. – S. 10–22.

²² З огляду на відображені насамперед в архітектурі виняткові позиції у мистецькій культурі свого часу, постать М. Потоцького дотепер не привернула належної уваги, і література про нього досі нерідко поверхово концентрувалася насамперед на романтичних анекдотах, часто вигаданих і розпропагованих власне за романтичної доби. Не пропонує належного і прийняттого висвітлення відповідної проблематики так само на різний спосіб “романтизоване”, єдине досі в українській літературі новіше окреме видання про магната та його головних майстрів: *Возницький Б.* Микола Потоцький, староста Канівський та його митці архітектор *Бернард Меретин* і *сницар Іоан Георгій Пінзель.* – Львів, 2005.

й монастиря місіонерів співвідноситься з особою Б. Меретина (див. далі). Церква мала з'явитися уже після його смерті – у 1763–1764 рр.²³

Проте джерел до історії спорудження городенківського костелу виявлено обмаль. Відомо, що Б. Меретин перебував у Городенці вже 1751 р.²⁴ У вересні 1754 р. сам М. Потоцькі твердив про близький викінчення костел і завершений комплекс монастиря²⁵. Складена у львівському Президентському уряді 15 січня 1756 р. нововіднайдена заява цехмістрів мулярського цеху відзначає роботи, які повинні були вестися у будівельному сезоні зазначеного року, що покривається з гаданим потенційним періодом завершення спорудження городенківського костелу та монастиря. Тому є підстави здогадно визнати скромно відображені в опублікованому документі майбутні будівельні роботи провадженими саме на цьому об'єкті²⁶. Тобто, вірогідно, повинно було йтися про його викінчення, що, як видно, ще потребувало чималої кількості мулярів. Посереднім підтвердженням такої здогаду може сприйматися також та обставина, що, як встановив В. Вуйцик (див. вище), в наступному будівельному сезоні умовлені львівські муляри працювали вже не тільки в Городенці, а й у Бучачі.

Тобто опубліковане рідкісне свідчення стосовно практики організації та забезпечення кадрами мулярів будівництва у колі чи не найвідомішого такими своїми фундаціями магната українського Правобережжя XVIII ст. стосується одного з центральних для західноукраїнського регіону архітектурно-скульптурних ансамблів середини століття – костелу й монастиря місіонерів у Городенці. Воно показує і доводить, що над комплексом працював не тільки осілий у Львові Б. Меретин, а й так само спроваджені з львівського осередку цехові мулярські майстри. Оскільки, в порівнянні з архітекторами, вони відображають набагато скромніший пласт будівельної практики, за актуального стану писемних джерел щодо архітектурного досвіду XVIII ст. та їх осмислення про них йшлося винятково рідко й у літературі досі вони практично не привертали уваги. Хоча в контексті широкої будівельної традиції питання про те, звідкіля походили мулярські майстри, які зводили визначні споруди архітектурного фонду у провінції (де, через відсутність розбудованіших ремісничих осередків, не могло бути належного і достатнього відповідного власного місцевого кадрового потенціалу), не тільки заслуговує на увагу. Воно виявляється однією з суттєвих складових багатопланової системи уявлень про організацію, забезпечення та функціонування будівельної практики, окремі вартісні в культурно-історичному контексті її сторони, які досі не розглядалися.

Спорудження одного з найважливіших ансамблів архітектури середини XVIII ст., виниклих у провінційному середовищі, – костелу й монастиря місіонерів у Городенці силами мулярів львівського будівельного цеху здатне

²³ *Hornung Z.* Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. – Wrocław, 1976. – S. 115.

²⁴ *Krasny P., Ostrowski J.* Kościół parafialny... – S. 84.

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ Без докладнішої аргументації так їх потрактував при першому використанні опублікованого документа В. Вуйцик: *Вуйцик В.* Меретин і Пінзель... – С. 300.

Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів...

стати новим показовим і промовистим свідченням, покликаним ілюструвати майже невідомий окремий аспект ролі львівського ремісничого середовища у розвитку будівельної практики на теренах українського Правобережжя. Таке значення Львова в мистецькій культурі відповідних теренів досі найкраще сприйнято насамперед за відомостями з історії скульптури²⁷, яка упродовж останніх десятиліть незмінно найбільше привертала увагу як найпритягальніший для сучасних дослідників – поряд з архітектурою – вияв мистецького життя епохи. Скромніше освоєним залишається внесок львівських майстрів монументального малярства європейської традиції до його поширення на теренах Правобережжя. Загальновідомою є також діяльність для регіональних замовників, загалом, нечисленних осілих у Львові професійних архітекторів. Встановлений завдяки заново віднайденому документу “паралельний” аспект в активності майстрів львівського мулярського цеху, доповнений згаданим аналогічним порицьким прикладом з очевидним навантаженням доказу більшого поширення відповідної практики, здатний показати істотнішу роль львівського осередку у розгортанні будівельної індустрії на українському Правобережжі. Водночас він пропонує відомості для поглиблення уявлення про роль професійного середовища міста в розгортанні будівельної практики поза його межами. Варта уваги також вперше засвідчена при цьому роль цехмістрів як посередників у контактах між замовниками й цеховими майстрами²⁸ та їхня функція забезпечення організації самої будівельної практики на місцях.

Так випадково збережений і виявлений документ стосовно звичайного “рядового” епізоду внутрішньої історії львівського мулярського цеху та причетності його цехмістрів до забезпечення кадрами цехових мулярів спорудження костелу й монастиря місіонерів у Городенці виявляється рідкісним документальним свідченням не тільки найдокладніше саме тут відображених, а й майже не зафіксованих в інший спосіб важливих сторін широкого будівельного досвіду епохи. До того ж, завдяки віднайденому публікованому джерелу з’явилася можливість співвіднести з відповідною практикою й інші, як давніше вже відомі, так і нововиявлені свідчення аналогічного характеру. За малочисельності актуально доступних джерельних переказів щодо зазначеного аспекту будівельної індустрії зібрані дотепер скромні свідчення джерел здатні переконати у відображенні в них не випадково зафіксованих розрізнених прикладів, а істотної сторони будівельної активності свого часу, випадковим збігом обставин задокументованої надзвичайно скромно і внаслідок цього все ще не відкритої як окреме самостійне явище широкого спектру конкретних виявів будівельного контексту епохи.

²⁷ Їхній короткий огляд див.: *Александрович В.* Скульптура // Історія українського мистецтва: У 5 т. – К., 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVI – XVIII століття. – С. 416–418.

²⁸ Таким посередником здатний був виступати й міський уряд. За конкретний приклад спроможне послужити давніше свідчення, як після смерті 1636 р. коронного підчашого Миколая Сенявського його мати звернулася до уряду з проханням віднайти майстрів для виготовлення олов’яної труни, див.: *Александрович В.* Унікальне джерельне свідчення про виконання олов’яної труни Миколая Сенявського (1636) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 814, 815.

Вказуючи на спосіб організації львівських кадрів як архітекторів, так і безпосередніх мулярів-виконавців при провадженні значних обсягів робіт на важливіших будівельних об'єктах у провінційному середовищі, публіковані матеріали водночас привертають увагу до іншого, не пов'язаного зі Львовом аспекту традиції. Як відомо, будівельна практика українського Правобережжя XVIII ст. не забезпечувалася зусиллями тільки львівського середовища. При надзвичайно істотній у той час ролі регіональної магнатерії у розгортанні мистецьких, зокрема й будівельних, ініціатив на місцях, в архітектурній практиці важливу роль відігравали також окремі будівничі, взагалі не пов'язані або ж мало чи епізодично пов'язані зі Львовом. Найвизначнішим прикладом такого майстра для Правобережної України XVIII ст. виступає італійський архітектор великого литовського маршалка Павла Кароля Сангушка Паоло Фонтана (1696–1765), чинний у розлогіх волинських маєтках магната та маєтностях і при позамаєткових фундаціях прибраного протектора на території прилеглих районів сучасної Польщі²⁹. Останнім часом зібрано розрізнені й випадкові джерельні відомості про іншого подібного, поки, однак, все ще загадкового майстра першої половини століття, також італійця Франческо Каппоні (1689 – після 1751)³⁰. В окремих регіональних осередках так само вдалося задокументувати й більшу кількість кадрів мулярів³¹.

За актуально доступного фонду джерельних відомостей та наявної недостатньої уваги до обох паралельних аспектів будівельного досвіду не випадало б міркувати про їхнє співвідношення у загальній картині традиції та реальну роль у розгортанні будівництва. Вперше зауважена на конкретному промовистому прикладі “нова” проблематика потребує розширення фонду документального забезпечення нововстановленого явища та пошуку інших джерел, спроможних докладніше й ґрунтовніше розкрити відповідний аспект поточної практики. Не випадає, однак, сумніватися, що завдяки публікованій заяві львівських цехмістрів стосовно залучення львівських цехових мулярів до спорудження костелу місіонерів у Городенці вдалося зауважити варту уваги істотну та показову сторону тогочасного культурного життя. Йдеться про один з тих його аспектів, що здатні суттєво доповнити актуально поширений комплекс уявлень про різноманітність автентичних виявів,

²⁹ Найдокладніше про нього див.: *Skrabski J.* Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków. – Tarnów, 2007.

³⁰ *Betlej A.* Uwagi na temat twórczości Francesca Capponiego // *Sztuka kresów wschodnich.* – Kraków, 1998. – Т. 3: Materiały sesji naukowej. – Kraków, 1996. – S. 193–199. За нововіднайденими посередніми відомостями (довготривала присутність на Жидачівщині фіксується виключно записами метричних книг), він був зайнятий для коронного конюшого Єжи Дзедушицького, насамперед при резиденції останнього в селі Цуцилівці (тепер Вільхівці Жидачівського р-ну Львівської обл.), та в його вдови: *Александрович В.* Митці Жидачева та Жидачівщини XVIII століття // *Жидачівщина.* – Львів; Жидачів, 2018. – Вип. 1: Зб. матер. конфер., яка відбулася 8 грудня 2017 р. – С. 66–67.

³¹ Йдеться про майстрів, відновлених наприкінці 1770-х – у 1780-х роках в містах Ходорів Львівської обл. та Богородчани Івано-Франківської обл.: Там само. – С. 68–69. Причому в обох випадках явно подано осілих на місцевому ґрунті ремісників відповідного фаху, а не тимчасово відзначених у названих осередках у зв'язку з певними провадженими на той час будівельними роботами.

Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів...

внутрішню еволюцію та важливі для поточної практики пов'язання різних сфер його вислову – як середовища провідних осередків, так і залучення їхнього потенціалу та реалізації різних аспектів їхніх можливостей у широкому колі все ще й надалі досить скромно опанованих регіональних свідчень традиції.

ДОКУМЕНТ

1756, січня 15. м. Львів. – Свідчення львівських мулярських цехмістрів Яна Дембовского та Анджея Вороновича у львівському Президентському суді про передані через архітектора Бернарда Меретина від канівського старости Миколая Потоцкого 30 червоних золотих для розподілу між цеховими мулярами із зобов'язанням, аби умовлених мулярів зараз після Великодня того ж року на першу вимогу Б. Меретина ставили до роботи та вислали до Городенки.

Uczciwi Jan Dębowski y Andrzej Woronowicz cechmistrze cechy mularskiej lwowskiej przed urzędem prezydenckim lwowskim stanowszy recognoscunt praesentibus*. Iż przez ręce j[ego] m[ości] pana Bernarda architekta odebrali ze skarbu j[asnie] w[ielmożnego] j[ego] m[ości] pana starosty kaniowskiego na rozdanie mularzom lwowskim cechowym 30 registrem podanych** do Horodenki na robotę czerwonych złotych trzydzieści, a to na ten koniec, aby tychże mularzów lwowskich cechowych zaraz po wielkiej nocy w roku terazniejszym z pierwszą rekwizycją wyżej pomienionego j[ego] m[ości] p[an]a Bernarda stawili do roboty i wysłali onych do Horodynki hoc adelito***: że chociażby w Horodence te między siebie rozebrane pieniądze # 30 odrobili, tedy ztamtąd z roboty przez całe lato nie schodzili, ale ią kontynuowali, upomniawszy się o dalszą zapłatę którą zarobią in casu contrawencyi** niniejszey submissyi* swoiey karze podpadać będą w zapłaceniu czerwonych złotych 60 y więzieniu za kłódką po cwierci roku zasieść. Na co wszystko submittuiąc się rękami własnymi podpisuią się. Datt[um] et actu[m] ut supra**.

Jan Deboski^{7*}. Andrzej Woronowicz kładzie znak +.

ЦДІАЛ України. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 590: 1753–1759. – С. 150. Рукопис. Оригінал.

Володимир Александрович (Львів). Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів у Городенці: Про організацію будівельних артілей українського Правобережжя XVIII століття

Публікується і коментується свідчення львівських мулярських цехмістрів Яна Дембовского та Анджея Вороновича 15 січня 1756 р. у львівському Президентському суді про передані через архітектора Бернарда Меретина від канівського старости Миколая Потоцкого 30 червоних золотих для розподілу між цеховими мулярами із зобов'язанням, аби умовлених мулярів зараз після Великодня того ж року на першу вимогу Б. Меретина ставили до роботи та вислали до Городенки. Цехмістри зобов'язуються, що мулярі повинні залишитися на роботі увесь будівельний сезон

* Цим свідчать (латин.).

** Після першої літери скреслено три помилково вписаних літери.

*** З тією умовою (латин.).

4* В разі порушення (латин.).

5* Зобов'язання (латин.).

6* Дано і діялося як вище (латин.).

7* Автограф. Обидва підписи дописано іншим чорнилом.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

під загрозою грошового покарання та ув'язнення. Документ інтерпретується як переказ про завершальну стадію будівництва костелу й монастиря місіонерів у Городенці.

Ключові слова: львівський мулярський цех, будівельні роботи, костел і монастир місіонерів у Городенці, архітектор Бернард Меретин, канівський староста Миколай Потоцкі.

Volodymyr Aleksandrovych (Lviv). About the Foremen of the Lviv Bricklayer Corporation during the Construction of the Missionary Church in Horodenka: On the Organization of Construction Artels on the Right-Bank Ukraine in the Eighteenth Century

The article publishes and provides scholarly commentaries on testimonies of Lviv bricklayers, Jan Dąbowski and Andrzej Woronowicz, on 15 January 1756. The testimonies mention the events of Lviv Presidential Court about the transfer of thirty Polish ducats through architect Bernard Meretyn from Starosta Mikołaj Potocki of Kaniv. The amount of the money was supposed to be distributed later among bricklayers. Moreover, the court ruled that bricklayers were sent to work in Horodenka on Easter of the same year at Meretyn's first request. The foremen were obliged to ensure that bricklayers remained at work throughout the construction period under threat of fines and imprisonment. The document is interpreted as a testimony about the final stage of construction of the church and monastery of missionaries in Horodenka.

Keywords: Lviv bricklayer corporation, construction works, church and monastery of missionaries in Horodenka, architect Bernard Meretyn, Starosta Mikołaj Potocki of Kaniv.

Юрій ПІСКУН (Мінськ, Республіка Білорусь)

МАЛЯР СТЕПАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ – ЗАБУТЕ ІМ'Я В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТА БІЛОРУСЬКОГО МИСТЕЦТВА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Історія давнього мистецтва Білорусі небагата фактами. Про майстрів навіть ХVІІ та ХVІІІ ст. відомо досить мало. Тільки поодинокі з них, такі як батько й син Ксаверій Домінік та Юзеф Ксаверій Хескі, Стефан Цибульський, надвірні митці Радзивілів, случький іконописець Василь Маркіянович мають більш-менш докладні біографії зі скромними переліками виконаних творів. Про понад двісті осіб, імена яких збирала й навела у словнику майстрів, що працювали в Білорусі упродовж ХV–ХVІІІ ст., Надія Висоцька¹, окрім окремих уривчастих звісток, майже нічого не відомо. Тому кожна нова інформація про митців здатна набрати вартісного значення.

Нечисленні задокументовані факти історії професійного середовища чинних у Білорусі малярів вказують, зокрема, на їхні різнорідні тісні контакти з українськими землями, найкраще засвідчені як писемними джерелами, так і автентичними мистецькими пам'ятками ХVІІІ ст.² Попри, назагал,

¹ Новіша версія: *Висоцкая Н. Ф.* Слоўнік мастакоў, якія працавалі ў Беларусі ў ХV–ХVІІІ стст. // Тэмпэрны жывапіс Беларусі канца ХV–ХVІІІ стагоддзя ў зборы Дзяржаўнага мастацкага музея БССР: Каталог. – Мінск, 1986. – С. 187–197.

² Окремі такі відомості за архівними матеріалами київського походження подав: *Жолтовський П. М.* Словник художників, що працювали на Україні в ХІV–ХVІІІ ст. // *Жолтовський П. М.* Художнє життя на Україні в ХVІ–ХVІІІ ст. – К., 1983. – С. 111–178. Інший аспект традиції репрезентує діяльність західноукраїнських малярів, насамперед з підльвівської Жовкви, у білоруських маєтках князів Радзивілів та майстрів з їхніх білоруських маєтностей в українських резиденціях, див.: *Свенціцька В. І.* Словник жовківських майстрів живопису та різьби // Українське мистецтвознавство. – К., 1970. – Вип. 1. – С. 135–146; *Баженова О.* Радзивилловский Несвиж. Росписи костела Божьего Тела. – Минск, 2007. – С. 87–96; *Александрович В.* Інвентар львівського палацу Радзивілів 1747 року та опис львівської Радзивілівської юридики 1755 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2008. – Т. 255: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 523; *його ж.* Перебудова олицької резиденції у 30–40-х роках ХVІІІ століття // Архітектурна спадщина Волині: Зб. наук. праць. – Рівне, 2016. – Вип. 5 / Ред. П. А. Ричков. – С. 7–14. До цих фактів варто додати також діяльність на території нинішньої Білорусі чи для неї осілих у містечку Луків (історичний Матіїв) Волинської обл. малярів з родини Михальських, засвідчену групою підписаних ікон Томаша Михальського: *Ярашэвіч А.* Абразы Томаша Міхальскага в Музеі старажытнабеларускай культуры // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: Наук. зб. – Луцьк, 2000. – Вип. 7: Матеріали VII міжнар. наук. конфер. з волинського іконопису: (м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р.). – С. 59–60; *його ж.* Ікона Томаша Михальського “Богоматерь Умиленне” из Дивина // Там само. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали ІХ міжнар. наук.

скромність таких відомостей, вони все ж відображають окреме помітне явище історичного та культурного процесу у Східній Європі, мистецькі взаємозв'язки, на ґрунті якої поки опрацьовані все ще вкрай скромно. Тому кожний новий факт здатний стати помітним внеском до реалізації непростого завдання відтворення якомога повнішої картини мистецького життя давно минулих століть.

Істотним під багатьма оглядами доповненням до зафіксованих досі таких прикладів і водночас найважливішим з-поміж них за повнотою і цінністю поданої виняткової на дотеперішньому тлі інформації стали архівні документи, пов'язані з іменем українського маляра, хоч і віднотованого в давнішій літературі, проте не відзначеного досі в історії як білоруського, так і українського мистецтва, – Степана Котляревського, який, згідно з розшуканими свідченнями, провів останні вісім років життя у Слуцьку і помер там 31 березня 1803 р.

Згадки про нього віднайшлися серед документів Мінської духовної консисторії в Національному історичному архіві Республіки Білорусь. Судячи з формуляру читацького обліку, ніхто з дослідників раніше не переглядав цієї справи. Вона написана тогочасною російською мовою з очевидними місцевими вкрапленнями й об'єднує окремі документи під загальним заголовком “Объ удовлетвореніи денежномъ за службу претензіи Анны Дубицкой къ иконописцу Котляревскому и объ оштрафованіи по сему дѣлу свящ[енников] Вернацкаго и Котляревскаго (sic!). Началось 18 іюня 1803 года”³. Архівна справа має 28 аркушів окремих документів за період від 18 червня до 4 листопада 1803 р. Це прохання, тлумачення, протоколи допитів, описи майна, об'єднані в одній судовій справі, яку, за ухвалою Мінської духовної консисторії, розглядали упродовж більш ніж чотирьох місяців у Слуцькому духовному правлінні. Її прийнято для провадження у духовному суді, оскільки відповідачами виступали особи духовного стану – священник слуцької Преображенської церкви Іван Вернацький та диякон слуцького Іллінського монастиря, а далі священник Василій Мойсеев. Даний архівний матеріал виявився досить цікавим з огляду на багаті деталі окремих сторін повсякденного побуту Слуцька початку ХІХ ст. і, що виявилось особливо

конфер.: (м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 р.). – С. 42–43; *Трыфанава Н., Ярашэвіч А.* Абразы Томаша Міхальскага “Спас Уседзяржыцель” і “Нараджэнне Багародзіцы” з Дзівіна // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали Х міжнар. наук. конфер.: (м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 р.). – С. 60–62; *Трифанова Н.* О группе памятников из церквей южной части Брестской области // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали ХІV міжнар. наук. конф.: (м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 р.). – Луцьк, 2007. – С. 60–61. Джерельні матеріали про лувіський мистецький осередок ХVІІІ ст. та його майстрів див.: *Александрович В.* Малярі та різьбарі Лукова (Магієва) у ХVІІІ столітті // Там само. – С. 23–30. У наведених тут скромних документальних переказах лувіського походження відкликань до активності представників місцевого осередку поза межами міста, втім, і на території нинішньої Білорусі, не виявлено. Тому віднайдена в суміжних районах Білорусі група ікон Т. Михальського пропонує унікальний, поки, причинок до географії діяльності митців не тільки самого Лукова, а й відповідного ширшого історично-культурного регіону загалом.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далі – НГАБ). – Ф. 136: Мінская духоўная кансісторыя. – Воп. 1. – Адз. зах. 1507.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

важливим, – відомості про осілого в місті українського маляра С. Котляревського, зокрема щодо попереднього періоду його активності в Україні, які дають змогу досить докладно відтворити поодинокі сторінки біографії цього забутого, проте помітного для свого часу майстра.

Суть судової справи ось у чому. 31 березня 1803 р. в Слуцьку помер маляр-іконописець (у документах зазначеної справи його найчастіше іменовано “живописцем”) Степан Дмитрович Котляревський. Він не мав у місті прямих спадкоємців, тому майно, яке залишилося після нього, перейшло на збереження до виконавців заповіту – слуцьких священника І. Вернацького та диякона В. Мойсєєва. 10 липня того ж року Ганна Дубіцька, яка упродовж шести років – від 1797 по кінець березня 1803 р. – перебувала на службі в померлого маляра, подала на ім'я мінського православного архієпископа Йова (Потьомкіна) прохання про покриття нібито недоплаченої належної їй винагороди. При цьому сама вона фігурує у документах як позивачка. З походження вона уродженка Вільна, шляхтянка, католичка, неписьменна, 22-х років; від 12-ти років перебувала у Слуцьку й у віці 16-ти років була найнята для ведення хатнього господарства іконописця С. Котляревського за домовленістю на 8 років з виплатою щорічно 8 рублів заробітку. Після смерті господаря Г. Дубіцька залишилася без заняття і, як подала у скарзі, – нібито з недоплаченою винагородою за попередні роки служби, у той час, як виконавці заповіту священник І. Вернацький та диякон І. Мойсєєв мали присвоїти, за її словами, майно померлого господаря. На частину цього спадку колишня служниця й претендувала, домагаючись, як вона твердила, заборгованих їй виплат за вислугу⁴.

За позовом Г. Дубіцької почався судовий розгляд з метою, насамперед, встановити майно, яке залишилося після померлого майстра, справедливості претензій позивачки та її звинувачень на адресу виконавців заповіту. Вислухано відповідачів, складено зі слів допитаної позивачки і внаслідок двічі проведеної інвентаризації реєстри спадщини померлого. До матеріалів справи належать: протокол допиту Г. Дубіцької 14 серпня (арк. 8), реєстр речей померлого, який уклали слуцькі священники Самуїл Козючиць та Іоан Фомковський 2 вересня (арк. 15), “Опись оставшимся послѣ смѣрти губернского регистратора живописца Стефана Котлярѣвского разнымъ бумагамъ, а какъ-вымъ имѣнно порозно ниже сего значи^т учинень 1803-го года сентября 4” (арк. 17), а також повторний реєстр наявного майна померлого, який засвідчили підписами священник слуцької Воскресенської церкви Іоан Бальковський, а також священник І. Вернацький та диякон В. Мойсєєв і слуцький іконописець Іван Маркянович (арк. 20). На останньому документі є власноручний підпис майстра: “При сѣй описи былъ съ чѣмъ и подписуюсь Иванъ Маркяновичъ” (арк. 20).

Ім'я І. Маркяновича (Маркіяновича) було відоме й раніше за документами архіву Радзивілів з Головного архіву давніх актів у Варшаві. 1783 р. він разом зі своїм родичем (найвірогідніше, як припускають, – дядьком) Василем Маркяновичем виконав певні малярські роботи для князя Кароля Станіслава

⁴ Там само. – Л. 8–8 об.

Радзивіла, а 1805 р. лакував капелюхи для несвізького гарнізону, за що отримав 40 рублів⁵. В аналізованому архівному джерелі він згаданий ще двічі (арк. 7). Померлий С. Котляревський був винен йому 15 рублів сріблом, для повернення яких І. Маркянович наступного дня після його смерті звернувся до виконавця заповіту, священника І. Вернацького, й отримав від нього в рахунок погашення боргу “плащъ суконной темной цвѣтомъ, шкатулку малую жолтою медью обьбыту берега; другую плоскую, для поклажи красок, безмень желтой меди вѣсомъ пудовой, однако с тем условием, что ежели къ возврату те^x вещей отъ кого приказанно будетъ отъдасть в целости, между чѣмъ: отъдали еще служившему у него малчику сапоги пришиви ношенныє” (арк. 7). З речей покійного в рахунок відшкодування позичених грошей він одержав також “шапку круглую съ сывымъ баранкомъ съ вершкомъ бархатнымъ старую”. З цього видно, що І. Маркянович був достатньо заможним майстром, оскільки міг позичити немалу суму (15 рублів сріблом), і що на службі в нього на той час перебував “хлопецъ”, напевно – учень.

У судовій справі дотично згаданий також ще один не відомий досі маляр – Данило Сілецький (арк. 17 зв.). Серед паперів покійного відзначена “Подъписка, тогож года данная ему отъ иконописца Данилы Селецкого для дѣланія в Троецкомъ монастыре иконостаса”. С. Котляревський у 1795 р. уклав контракт, “что онъ в кафедрально^m слущкомъ Троецкомъ монастырѣ в церкви для написанія иконостаса договорился дѣлать” (арк. 17–17 зв.) з архієпископом чернігівським Віктором (Садковським)⁶. Тоді ж він сконтрактував для допомоги в роботі іконописця Д. Сілецького, який виявляється єдиним задокументованим помічником маляра слущького періоду його біографії. Водночас майстер умовився з київським “золотарем” Кіркяновим про золотарські роботи. Остання обставина вказує на контакти з київським середовищем, проте інших певних відомостей щодо них серед матеріалів справи не збереглося. Обидва зазначені митці – єдині задокументовані співпрацівники осілого наприкінці життя у Слуцьку українського маляра з усього його життєвого шляху. Їх прийняття для допомоги вказує не тільки на значний обсяг планованої роботи. Водночас це ще й також одинокі у скромному особистому архіві свідчення про С. Котляревського як організатора, своєрідного підприємця на чолі досить розбудованої майстерні. Безперечно, так мало бути не тільки в Слуцьку, хоча інших аналогічних відомостей серед розшуканих актів слущької судової справи не виявлено.

Що стосується конкретно С. Котляревського, то, як уже згадано, документи аналізованої архівної справи (особливо опис “паперів”) пропонують

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zesp. 354: Archiwum Radziwiłłów. – Dz. 21. – Teka 22. – Sygn. M 51.1. – S. 1 (до літератури впроваджено: *Prószynska Z. Markianowicz // Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.) malarze, rzeźbiarze, graficy.* – Warszawa, 1993. – Т. 5: Le–M. – S. 370–371); НГАБ. – Ф. 649: Радзивиллы, князья. – Воп. 2. – Адз. зах. 9796,1. – С. 148, 152.

⁶ Тут очевидна недокладність автора документа: у 1795 г. архієпископ Віктор (1741?–11.11.1803) був ще архімандритом Слуцького Троїцького монастиря, “коад’ютором Київської митрополії і першим архієпископом Мінським”, на Чернігівську єпархію він перейшов наступного 1796 р.: *Энциклапедыя гісторыі Беларусі.* – Мінск, 2001. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 202.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

багатий матеріал для реконструкції найцікавіших з огляду історії мистецтва обставин біографії майстра. Сьогодні відома докладна дата його смерті – 31 березня 1803 р. Він мав народитися ще перед серединою XVIII ст., бо в 1771 р. уже виступив самостійним іконописцем-практиком, виконав малярство іконостасу у церкві Голтвянської сотні Миргородського полку (арк. 17). Власне, від цієї роботи й розпочинається задокументований період біографії маляра, перші зафіксовані самостійні кроки якого пов'язані з територією Миргородського полку на Полтавщині. Впевнено можна твердити, що С. Котляревський народився і розпочав мистецьку активність в Україні, де прізвище “Котляревський” було поширене і належало особам шляхетського стану (у 1793 р. внесене до дворянських родовідних книг Катеринославського намісництва). З-поміж Котляревських досить згадати засновника нової української літератури, уродженця Полтави, Івана Петровича Котляревського (1769–1838) – молодшого сучасника маляра.

З документів та особистих паперів, зафіксованих в описі спадщини, відомо, що життя і праця С. Котляревського упродовж 1771–1790 рр. проходили на Правобережжі та новоприєданому Півдні України. Серед документів у посмертному описі вказано 9 контрактів на виконання упродовж цих двох десятиліть щонайменше дев'яти іконостасів, а також атестатів від замовників про викінчення домовлених робіт. На згаданий 1771 р. припадає іконостас церкви Голтвянської сотні Миргородського полку та іконостас церкви в селі Михайлівському (населених пунктів з такою назвою чимало, тому ідентифікувати вказану місцевість складно), 1775 р. “поправлено” іконостас ротної церкви жовтого гусарського полку й виконано іконостас для церкви чорного гусарського полку, 1779 у Єлисаветграді (тепер Кропивницький) – іконостас церкви “на могилках”, 1780 р. – у церкві слободи Аджамка, 1784 р. поновлено й упорядковано іконостас у церкві слободи “Куцѣкѣ” (?) Катеринославського намісництва, 1786 р. – іконостас у полковій церкві Александрійського легкого полку, 1790 р. за контрактом з генерал-майором Григорієм Богдановим – у церкві села Федорків (очевидно, село Федорки Світлоградського р-ну на Кропивничині).

Далі доля митця змінилася: останні дев'ять років життя з 1794 р. до самої смерті 1803 р. проминули у Слущку. Зрозуміти цю перемену в біографії допомагає літературне свідчення – забута згадка слущького аматора давнини кінця XIX ст. Федора Серно-Соловйовича, який, опираючись, очевидно, на усній традиції, а також, насамперед, – на якихось не відомих уже документах, подав таке: “В последний раз он (слущький Троїцький собор. – Ю. П.) восстановлен архиепископом Виктором Садковским в 1795 году, а окончен сооружением иконостаса архиепископом Иовом Потемкиным в 1804 году. Реставрирование иконостаса, порученное нарочно выписанному из Киева художнику Степану Котляревскому, обошлось в 18 тысяч «карбованцев», пожертвованных императрицей Екатериною Великою из собственных сумм”⁷. Далі витлумачено, чому саме цей український майстер був запрошений для реставрації головного іконостасу слущького Троїцького

⁷ Серно-Соловьевич Ф. Ф. Древне-русский город Слущк и его святыни: Исторический очерк с шестью гравюрами. – Вильна, 1896. – С. 22.

собору. “Возвращаемся к иконостасу. Архитектура его точный снимок-копия с соборного кафедрального храма в г. Екатеринославе. Случилось так, что императрица Екатерина Великая, объезжая Новороссийский край, посетила Екатеринославский собор; ей чрезвычайно понравились иконостас и живопись; узнав что и то и другое дело рук художника Котляревского, она изволила командировать его в Слуцк для реставрации Свято-Троицкого соборного монастырского храма; в то время настоятелем и священно архимандритом этого монастыря был высокопреосвященный Иов Потемкин, архиепископ литовский и минский, лично известный императрице; Котляревский и исполнил возложенное на него поручение”⁸. Про дарунок Катерини II до слущкої Троїцької церкви однойменного монастиря згадав і автор початку ХХ ст. Андрій Снітка⁹. Так інформація Ф. Серно-Соловйовича про приїзд С. Котляревського до Слуцька та його участь у виконанні важливого офіційного замовлення – іконостасу Троїцької церкви слущкого Троїцького монастиря завдяки нововіднайденим архівним матеріалам підтверджується і набирає значення задокументованого наукового факту. Показово, що краєзнавець твердить про митця як “випсаного” з Києва. Вказівка, звісно, не випадкова. Разом зі згаданим запрошенням до золотарських робіт над слущким іконостасом київського майстра вона здатна підказати вірогідні ширші київські контакти українського маляра. Проте таку ймовірність можуть підтвердити лише знахідки відповідних джерельних відомостей.

Згадки Ф. Серно-Соловйовича про С. Котляревського, які не привернули уваги попередніх дослідників українського та білоруського мистецтва, дають змогу уточнити і доповнити віднайдені архівні свідчення. До роботи над слущким Троїцьким іконостасом С. Котляревського запросив ще архієпископ Віктор. Перший задокументований факт білоруського періоду біографії майстра належить до 1794 р., коли Мінська духовна консисторія видала паспорт “для їздки его в царствующій городъ Москву, по его надобности”. Наступного року знову видано подорожню з Мінська до Москви і звідтіля до Слуцька. Обидві поїздки “по его надобности”, безперечно, взаємопов’язані, проте що викликало їх необхідність – не відомо. Наведені перекази вказують на облаштування майстра у Слуцьку не пізніше 1795 р. Чи проживав він у місті раніше, зокрема на час задокументованої поїздки до Москви попереднього року, – гадати непросто, хоча, як побачимо, певні підстави для цього все ж є. Того ж 1795 р. С. Котляревський підписав контракт на виконання іконостасу церкви слущкого Троїцького монастиря. Тим самим роком датований також його контракт зі священником і жителями села Пруси Слуцького повіту на іконостас для місцевої церкви.

Отож не пізніше 1795 р. С. Котляревський (відомостей до його біографії за 1791–1793 рр. серед віднайдених матеріалів не виявлено) осів у Слуцьку

⁸ Там само. – С. 23. Очевидно, автор у чомусь вільно викладає історію, оскільки реставрацію іконостасу Слуцького Троїцького собору почав і контракт з С. Котляревським уклав ще архієпископ Віктор, якого Йов (Потьомкін) замінив на мінській кафедрі в 1796 р.

⁹ Снітка А. Из Слуцкой старыны // Минская старина: Труды Минскаго церковнаго историко-археологическаго комитета. – Минск, 1911. – Вып. 2. – С. 35.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

й розгорнув тут активну професійну діяльність, змінивши своє раніше, здається, мандрівне життя на осіле. Відтоді він мешкав у Слуцьку в палатах при Спасо-Преображенській церкві (в юрисдикції случького Спаського монастиря), про що свідчить згаданий серед особистого архіву документ про ремонт (напевне, власним коштом) визначеного йому в Слуцьку помешкання. Попри засвідчені у Ф. Серно-Соловйовича якнайтісніші контакти в церковних колах та зайнятість замовленням, задля якого його спроваджено до міста, він міг також брати немалі за обсягом роботи й на стороні. У 1796 р. майстер повернув архієпископові Віктору борг 1000 рублів, взятих попереднього року з вказівкою вірогідного джерела, з якого зазначену суму планувалося погасити, – оплати робіт у случькій Троїцькій церкві. Чим визначена необхідність у такій значній для того часу сумі – гадати теж не випадає.

Того ж 1796 р. майстер отримав атестат владики Віктора, який ствердив успішне завершення “палавінної частини” іконостасу случької Троїцької трипрестольної церкви й не засвідченого в інших джерелах іконостасу церкви архієрейської резиденції у Слуцьку – уже третьої більшої за обсягом задокументованої роботи митця цього періоду. Вірогідно, визначення “палавінної частка” здатне вказати на виконання тільки декількох рядів укладеного з трьох частин семиярусного іконостасу. Ймовірно, якраз тоді С. Котляревський намалював, зокрема, згаданий у Ф. Серно-Соловйовича великий образ (2½×1¼ аршина) “Спас на престолі” в центрі апостольського ярусу. За свідченням того ж автора, ікони Троїцького іконостасу були намальовані олійними фарбами на дошках по левкасу. Наприкінці ХІХ ст., за його ж словами, вони, особливо ростові зображення апостолів, вимагали реставрації (іконостас разом з церквою знищений у 1930-х роках, поки не вдалося віднайти ніяких його фотографій).

Тоді ж намальовано також низку ікон для палат резиденції уже нового архієпископа мінського – Йова, що ще раз вказує на прийняття й інших робіт та широку професійну активність майстра, розгорнуту в Слуцьку.

Про продовження і завершення праці над случьким Троїцьким іконостасом відомостей не виявлено. Водночас наведена у Ф. Серно-Соловйовича дата його закінчення – 1804 р. – мала би свідчити про остаточне викінчення ансамблю кимось іншим уже після смерті С. Котляревського. Правда, не випадає гадати: вказане завершення 1804 р. стосується робіт, про які було домовлено з українським митцем, чи чогось іншого. Принаймні з посмертного опису майна видно, що він працював до кінця життя; зважаючи на це, можливо, нібито, зволікання з реалізацією відповідального замовлення видається незрозумілим. Варто, однак, мати на увазі, що маляр брав тоді й інші різні замовлення, тому основна робота, для якої його спроваджено до Слуцька, могла посуватися повільніше, зрештою, – не без відома та згоди на те його церковних покровителів, оскільки він постійно був зайнятий й їхніми замовленнями поза головним дорученням.

1797 р. маляр знову отримав у Мінській духовній консисторії паспорт для поїздки до Москви у якійсь власній потребі, проте мета цієї уже третьої задокументованої подорожі, здатної вказати на певні сталі інтереси майстра в Москві, теж не відома. Саме тоді, 1797 р., він узяв на службу шляхтянку

Г. Дубіцьку, виплативши їй заздалегідь 55 рублів 40 копійок. Наступним роком датоване поквитування якогось Костянтина Зубковського з отриманих на покриття векселю від С. Котляревського двохсот рублів асигнаціями. Тоді ж укладено контракт на роботи в слуцькій Преображенській церкві з авансом 468 рублів 20 копійок. Про їх завершення відомостей не виявлено, однак, судячи з наведеної суми авансу, – це теж мало бути одне з більших за обсягом замовлень. 1799 р. маляр побував у Мінську: серед перелічених документів збереглася подорожня на цю поїздку. З переліку паперів, які залишилися після майстра, видно також, що того ж року він заплатив за позолотні роботи неназвану суму В. Мойсєєву – одному з головних фігурантів справи про спадщину. Тобто на той час С. Котляревський уже знався і співпрацював з ним. Той, напевно, як і згаданий київський золотар, золотив рами і різьбярські деталі, беручи участь у виконанні замовлень. Як виявилось, це не єдина задокументована їхня спільна робота, оскільки до переліку документів покійного майстра під номером 25 внесена “Подписка тогожь года бывшаго в то время диаконо^м Василия Моисєва что за туровскую золотарную работу получилъ отъ Котляревского денги” за 1799 р. (арк. 18). Вона не тільки доводить їхню співпрацю, принаймні уже від зазначеного року, а й водночас виявляється єдиним віднайденим свідченням про якусь роботу майстра також у Турові. Це документальне свідчення не тільки відкриває ще один – поза-слуцький – аспект білоруського періоду біографії та професійної активності українського майстра, а й вказує додатковий напрям пошуків його вірогідної спадщини. Наведений запис – останній збережений серед віднайдених матеріалів джерельний слід творчої активності митця на головному за тогочасних умов напрямі його професійних інтересів.

Докладне документування багатьох фактів життєвого шляху належить до прикметних рис особистості майстра. Саме завдяки цьому до нас дійшли виняткові для епохи та середовища відомості про окремі обставини його професійної активності. С. Котляревський не тільки зберігав численні оригінальні документи, які стосувалися творчої практики та окремих моментів біографії. Серед залишеного майна перелічені, зокрема: “19-й Книга в бумажной оправѣ, палятурки съ красными краплями 1797-о года, о имевшемся разномъ у него ж божьи (?), въ которой значить и заборъ просительницы Анны Дубицкой, отъ умершаго Котляревского, за ее услугу наличныхъ денегъ пети десети пяти рублии и сорока копеекъ. 20-я Книга, в бумажной оправѣ, цвѣту табачкового, 1794-го года, в коеи полученіе значить, в число контрактовъ и отъ кого именно денегъ” (арк. 17 зв.). Ці нотатки вказують на дві книги прибутків і видатків, причому першу з них розпочато 1794 р., відколи нині простежується завершальний, білоруський період життєвого шляху українського маляра. Наведена дата початку записів сприймається важливим доповнюючим аргументом на користь правдоподібного започаткування білоруського відтинку біографії митця саме тоді. До пунктуального ведення документації відкликається також наступна позиція переліку майна: “Регистр, собственной его Котляревского руки о имевши^хся у него вещах, налицо, и кому именно, в закладъ данные” (арк. 18). У зазначеному контексті привертає увагу також ще й така позиція реєстру: “имѣется в черни прошенія,

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

партикулярные писма отъ разныхъ особъ писанья, къ нему и отъ него Котляревскаго немалое количество” (арк. 18). Йдеться про чернетки документів самого майстра та його листування з різними кореспондентами – унікальний особистий архів, що з нього у віднайдених документах хоч трохи докладніше зафіксована лише, як випадає здогадуватися, зовсім скромна частина.

Вказівку Ф. Серно-Соловйовича на С. Котляревського не тільки як іконописця, а й проєктанта комплексів іконостасів посередньо здатна підтвердити наявність серед його майна спеціальних приладів на зразок креслярської дошки – “штаучецъ рисовальный съ цирклями” (арк. 8 зв.). Хоча, щоправда, він міг використовуватися і при звичайних малярських роботах.

Серед паперів С. Котляревського рубежу XVIII–XIX ст. уже немає нових контрактів та вказівок на ширшу зайнятість. З конкретних свідчень професійної активності інвентаризатори згадали тільки датований 1802 р. лист генерала Завіші¹⁰, у якому той вимагав повернути хлопчика, відісланого до С. Котляревського для навчання іконописному ремеслу (арк. 18). Чим викликана така вимога – знову ж, не відомо.

З останніх років життя маляра зафіксовано декілька грошових позик та передача речей під заставу лихварям. Так, у 1797 р. він заклав за 24 рублі срібні ложки, у 1800 р. за 34 рублі французький годинник, два камзоли з парчі і шовкову хустку, у 1801 р. за 23 ½ рублі підсвічники, мідний посуд, великий французький срібний годинник. Зафіксовані обставини смерті митця так само вказують на обмежені кошти в останній період життя. Незважаючи на ці факти, після смерті С. Котляревського, як на мірки середнього случького жителя, залишився досить значний спадок, яким, можливо, схильні були скористатися і його служниця Г. Дубіцька, й близькі до нього духовні особи дякон В. Мойсеев та преображенський священник І. Вернацький (як уже зазначено, С. Котляревський проживав у будинку, що належав до цієї церкви).

Опис речей померлого також зберіг перелік дорожчого вбрання: “фрак гранатовой саеты с пугвицами черного шолку” (арк. 15), сурдути (один з них для оплати похорону нібито продано за 8 рублів), камзоли, шовкові панчохи, “тулубъ сивий украинский новый” (арк. 8), нечисленна білизна, посуд, пензлі з борсукової шерсті, камені – один великий, а другий маленький для розтирання фарб (арк. 13).

Привертають увагу 10 книжок, які належали покійному. Сім з них – тогочасні видання світського, енциклопедично-пізнавального і розважального змісту, що яскраво характеризує С. Котляревського як “дитя свого часу”, особу епохи Просвітництва. Це “Анекдоты Петра Великого”, “Обозрение Российской империи”, “Книга всякие всячины”, “Ежемесячное сочинение”, “Путеводитель, часть первая”, “Летопись о многих мятежах”, “Розыск о

¹⁰ Йдеться про генерала Речі Посполитої й генерал-майора російської армії, графа Казимира Завішу, власника маєтків Узда та Кухтичі неподалік від Слуцька: Азбучный указатель имен русских деятелей для Русскаго биографического словаря. – СПб., 1887. – Ч. 1: А–Л. – С. 262 (репринт: 2003). Про нього згадав також: *Булгарин Ф. В.* Воспоминания. – Ч. 1. – Гл. IV. – С. 73 (<http://www.napoleonik.ru>; dmitrij-kr.livejournal.com).

брынской вере” Дмитрія Ростовського, “Книга Комедии часть первая живописца” Мольера – опублікована в російському перекладі під назвою “Сицилиец”. Окремо вирізняються дві великі “кунштові” книги Старого і Нового Завіту. Вони слугували, насамперед, джерелом графічних прорисів композицій разом з поодинокими гравюрами (в інвентарі відзначені як “печатных кунштов штук 12”) й серед майна малярів були звичним явищем. Як залишки заможності, давнішої відносно надмірності у повсякденному житті, значимо шість географічних карт (“Мапъ на александрийской бумагѣ числом 6”), рушницю “двурульную”, столик лакований “искусной работы” (згаданий тільки у свідченні Г. Дубіцької, наступні описи його не зафіксували, як і вказані далі позиції: канапа та “картина стараа большаа различны^x особъ”). До прикмет заможності належали “запальны оптический” прилад (лінза), “печать серебрянная”, “повозка русской работы”. Але, як переконує архівна справа, грошових засобів після смерті майстра не віднайдено, і священнику І. Вернацькому для прийняття після похорону довелося продати сувій лляного полотна, призначеного для малярських робіт. Його купив за три рублі директор случької кальвіністської гімназії, причому вартість полотна встановили спеціально запрошені для цього не названі случькі іконописці (найправдоподібніше, ті ж І. Маркянович та Д. Сілецький).

З опису майна видно, що після митця залишилося 6 невеликих залевкашених дощок (в оригіналі блятиків, від польск. blat) на ікони для мінського архієпископа Йова. Вони є важливою вказівкою, що, незважаючи на відсутність відомостей про конкретні більшого обсягу церковні замовлення останніх років життя, майстер мав працювати для своїх покровителів з церковної ієрархії до самої хвороби, яка передувала смерті.

Також окремою позицією виступають 5 портретів, проте про них немає ніяких докладніших відомостей. Насамперед, це зображення уже покійного на той час імператора Павла I та його дружини, імператриці Марії Федорівни. Можливо, йдеться про картини, які були в помешканні самого майстра, оскільки останній портрет відзначений як такий, що “находится у господина Домашкевича” – через наведену нотатку не випадало би вважати виконаним для якогось певного замовника. З конкретними задокументованими обставинами давнішої біографії митця здатні співвідноситися портрети імператриці Катерини II і князя Григорія Потьомкіна. Портрет несвізького пробоща Катембрина може вказати на вірогідні контакти й, відповідно, замовлення також і в колі латинського духовенства. Тобто у такий спосіб засвідчено ще один правдоподібний аспект творчої активності українського митця білоруського періоду його біографії. У показаннях Г. Дубіцької на початку відповідної частини переліку окремо названо ще якісь два портрети князів Любецьких та наприкінці згадана “картина стараа большаа различны^x особъ”. З останнього лаконічного запису неможливо здогадатися, про яку саме композицію з фігурами йдеться. Оскільки мова про особи, можна лише припустити, що це не був один з менше знаних релігійних сюжетів. Привертає увагу відсутність у домі ікон, що могли належати до облаштування самого помешкання. Немає вказівки на призначення картини, названої “портрет большой Клеопатра” в золоченій рамі. Жодна з них (як і, зрештою,

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

загалом зразки творчості майстра случького періоду) до нас не дійшла. Можливо, щось з таких віднайдеться в Україні, де минув основний, щонайменше чвертьвіковий попередній період творчої біографії майстра. Проте тогочасна українська малярська спадщина з теренів його активності теж більш ніж скромна.

Що стосується притягнутих до судового розгляду Г. Дубицької та священника І. Вернацького й В. Мойсєєва, то перша ніякої компенсації не отримала, оскільки було доведено, що вона у своєму проханні подала неправдиві відомості. З цього приводу Слуцьке духовне правління 19 вересня 1803 р. рапортувало Мінській духовній консисторії: “что хотя значащаа слухтанка Дубицкаа желала какъ по слѣдствию видно, воспользоваться двойнымъ числомъ заплаты съ имѣніа умершаго Котларевскаго; но какъ при разборѣ въ присутствіи сего правленія разныхъ его бумагъ оказалась подлиннаа записка руки Котларевскаго забор ее Дубицкой въ книги какъ надличными деньгами, такъ и покупными в щеть ее вѣщами всего на патьдѣсятъ тры рубли и дѣваносто пать копѣекъ, напротиву чего онаа Дубицкаа не знаа сего существа дѣла въ прошеніи своемъ представлала, что она находилась во услуженіи у него Котларевскаго чрезъ сѣмь лѣтъ съ договоромъ на каждой по восьми рублей серебромъ. А затѣмъ въ показаніи своемъ объявила чрезъ шесть лѣтъ, противъ уоего еа разнорѣчіа правленіе утвердисьа не могло да и не было въ семъ слѣдствіи другихъ еиныхъ доказательствъ. Какъ только съ книги запиской собственной руки умершаго Котларевскаго, что она не была у него восьми мѣсцѣй, договорилася де Дубицкаа у Котларевскаго во услуженіе прошлаго 1797-го года ноябра с 8-го числа, на годъ не по восьми но только по пяти рублей, а окончилась ей Дубицкой услуга до умертвии Котларевскаго сего года апрѣла по 1-е число, какъ преставленіе Котларевскаго въ показаніи священниковъ Вернацкаго и Мойсєєва явствуєтъ” (арк. 5–5 зв.). Окрім того, виявилось, що після смерті господаря колишня хатня господарка, як показали різні свідки, взяла собі окремі речі з його одягу та білизни (арк. 10, 21).

А священникові І. Вернацькому та диякону В. Мойсєєву за самовільне взяття речей померлого присуджено кожному виконати 200 поклонів у соборній случькій Микільській церкві (арк. 6). Проте майно іконописця все ж доручено зберігати тому-таки І. Вернацькому (арк. 6).

Завдяки віднайденню случької судової справи білоруська та українська історія мистецтва останніх десятиліть XVIII ст. збагатилася новим ім'ям вельми продуктивного іконописця і маляра С. Котляревського, який за заслуги навіть отримав чин губернського регістратора. Особливо важливим видається скромно задокументований досить численними свідченнями про конкретні роботи довготривалий український період біографії митця. Віднайдені перекази про виконану та відновлену упродовж 1771–1790 рр. групу іконостасів ставлять його на одне з найважливіших місць в історії малярства українського Лівобережжя та Півдня останньої третини XVIII ст. Таку позицію підтверджує й доручення майстрові відповідального замовлення на території Білорусі та порівняно довготривале перебування там при різних роботах, насамперед для мінських митрополитів. Важливим, проте зовсім

невідомим, аспектом біографії є також контакти на київському ґрунті, здатні не тільки підказати напрям пошуків відомостей про нього та його місце в мистецькій історії свого часу, – у них вбачається також важливе відсилання до традиційної ролі київського осередку у розвитку релігійного малярства не лише Лівобережжя, а й – наприкінці XVIII ст. – новоприєднаного Півдня України.

Переїзд С. Котляревського наприкінці життя до Слуцька не тільки вкладається у скромно зафіксований, проте показовий ряд конкретних фактів українсько-білоруських мистецьких взаємозв'язків у малярстві XVIII ст. Водночас він додає ще один важливий приклад активності тогочасних українських майстрів, втім і з-поміж найвизначніших, на теренах Білорусі. Раніше це явище фіксували лише частково збережені ікони визначного українського маляра Володимира Боровиковського (1757–1825) початку 1790-х років, уже петербурзького періоду його біографії, для собору в Могильові¹¹. Майже десятилітній случький період у житті С. Котляревського доводить, що цей епізод біографії видатного українського майстра мав бути відображенням ширшої тенденції. Водночас, коли вірити переказу Ф. Серно-Соловйовича, ніби український майстер потрапив до Слуцька за розпорядженням Катерини II, случький період його біографії здатний бути ще одним показовим прикладом звичного використання українських мистецьких кадрів у російській імперській політиці.

Ім'я С. Котляревського, хоча й відзначене в давнішій літературі, сучасним дослідникам не було відоме, й лише з віднайденням “випадкових” случьких документів створюється можливість повернути його історії українського та білоруського мистецтва. Незважаючи на скромність розшуканих матеріалів, йдеться, безперечно про один з важливих епізодів мистецького життя епохи, про одну з яскравих, хоча, фактично, все ще так і не відомих постатей творців мистецької культури й надалі мало знаного обширного культурно-історичного регіону останньої третини XVIII ст.

Переклад з білоруської Володимира Александровича

ДОКУМЕНТИ

Матеріали судової справи у Слуцькому духовному правлінні
про спадщину маляра Степана Котляревського

№ 1

*1803, серпня 3. Слуцьк. – Зізнання священників Івана Вернацького
та Василя Мойсеева у Слуцькому духовному правлінні*

[арк. 7] 1803-го года августа 3 дня въ силу послѣдовавшаго изъ Минской духовной консисторіи указа, съ прозбы служившей въ умершаго живописца Стефана Котляревского шляхтянки Анны Дубицкой о неуплате якобы имъ ей по договору за семь лѣтъ платежа по раздачи его Котляревского имени и взятъе къ себѣ приступившими къ описи священниками случкой Преображенской церкви Иоаномъ

¹¹ *Алексеева Т. В.* Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18–19 веков. – М., 1975. – С. 88, 92.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

Вернацькимъ и другимъ Василиємъ Моисеевымъ за призывомъ кои^х въ присутствіи Слуцкого духовного правленія порознь спрашиванны и показали:

съ ни^х священникъ Иоанъ Вернацкій:

что он никаковы^х умершаго живописца Котляревского вещей никому самъ собою съ показаннымъ священникомъ Моисеевымъ не раздавалъ, кромѣ что по завѣщанію, умершаго Котляревского, еще в болѣзни предъ смертію его бывшаго, чтобъ онъ священникъ Вернацкій и другій Моисеевъ, были при смерті его, и отдалибъ за должніе имъ пятнадцать рублей серебранаго монетою денги слуцкому иконописцу Ивану Мартьяновичу, съ его имениа стоющую за тотъ долгъ вещь, которой пришедши какъ сказаннымъ священникамъ, известно уже о томъ долгу было, кои безъ всякаго прекословія за тѣ денги отдали ему Мартьяновичу плащъ суконной темной цвѣтомъ, шкатулку малую жолтою медью обѣбиту берега; другую плоскую, для поклажи красок, безмень желтой меди вѣсомъ пудовой, однако с темъ условіемъ, что ежели къ возврату те^х вещей отъ кого приказанно будетъ отъдасть в целости, между чѣмъ: отъдали еще служившему у него малчику сапоги пришви ношенныя; болѣежъ никаковы^х вещей никому не давалъ у себѣ въ сокровищѣхъ ниже и малеиши^х не имѣеть, да и пользоваться таковыми не желаетъ и сіе възнесенно на него священника Вернацкого вовсе не справедливо, в чѣмъ и совестию иереискою подѣтвердитъ не сумнивается, в купилъ онъ священникъ Вернацкій еще в жизни его два хамута, шапку боброву круглу, чапракъ гранатовой плисовой и бархатную штаную холошу (:в чѣмъ работники у него бывшіе, могутъ засвидѣтельствовать:) а засимъ: когда сказанной живописецъ Котляревской былъ обьянятъ крайнею его болѣзнію, то не имѣя чѣмъ себя пропитать, продалъ ему Вернацкому* еще фарфоровіе три пари чашки сполоскательное, за которіе заплати^л пять рублей; а какъ преставился показанной Котляревскій в томъ же году марта 31-го числа, то сказанный священникъ Моисеевъ ходилъ къ его высокопреподобію, отцу архимандриту Грозовскаго Иоанно-Богословскаго монастыря и Минской духовной консисторіи члену, Исаии, какъ в то время [арк. 7 зв.] былъ подѣвѣніемъ его, въ девичьемъ Слуцкомъ Ильинскомъ монастырѣ діакономъ, у него спрашиватса, гдѣ вещи умершаго дѣтъ, который сказалъ, чтобъ опечатали съ нимъ, Вернацькимъ и другими посторонними, сложили в слуцкой Преображенской церкви, и ему на другіе руку регистръ за подписомъ и^х руки принеслъ, а для погребения его тела, каковуе вещь кому заставили кому изъ благонадежныхъ, (:что ими и выполнено:) а затѣмъ какъ в той церкви не было мѣста для сложенія оны^х, в разсужденіи малости ее, то сложили в имеющи^хся при той церкви покоя^х камерѣ (: гдѣ нынѣ слуцкое духовное правленіе:) находится и подѣ замкомъ и^х священниковъ Вернацкого и Моисеева для окончательнаго об ни^х дела хранятся. Въ чѣмъ что покзалъ праведно в томъ и подписался. Священникъ Иоаннъ Вернацкій**.

2-й священникъ Василій Моисеевъ:

савсемъ сходственно утверждая показанія вышеписаннаго священника Вернацко^{го} безъ всякой отмены, дополняя толко сіе; что онъ, священникъ Моисеевъ, взялъ за свой дольгъ, доводящейся ему отъ умершаго Котляревского три рубля пятьдесятъ копеекъ, в то самое время какъ иконописецъ Мартьяновичъ шапку круглую съ сывымъ баранкомъ съ вершкомъ бархатнымъ старую, хотя умершій Котляревскій

* Дві останні літери у прізвищі вписано над рядком.

** Останні три слова – автограф.

при житні оного и никому не обявляль, но сѣй долгъ, значить въ регистра^x подлинной руки его отысканны^x при разборѣ бумагъ; в чемъ, что показал праведно, въ томъ и совистию иерейскою подтвердити не сумнѣвается, на чемъ и подписался.

Свѣщенникъ Василій Мойсеевъ ***.

№ 2

*1803, серпня 14. Слуцьк. – Зізнання Ганни Дубицької,
колишньої служниці покійного маляра Котляревського,
в Слуцькому духовному правлінні*

[арк. 8] 1803-го года августа 14-го дня жителька города Вильни Анна Дубицкая римского исповѣданиа пребывающая въ городѣ Слуцкѣ чрезъ десять лѣтъ, бывшая во услуженіи въ покойнаго живописца Котляревскаго, въ исповѣди сего не была отъ роду имѣть 22-а годъ, въ Слуц[ком] духовномъ правленіи спрашивана показала:

1-е

Что она была во услугахъ чрезъ шесть лѣтъ съ уговоромъ на каждой годъ по восьми рублей, на которые деньги она забрала рублей восемнадцать на одѣваніе, а притомъ показала, что имѣлось покойнаго живописца Котляревскаго одѣваніа, на лицо то есть: сертуковъ гранитуровыхъ два, одинъ темнозеленный а другій моревый, вишневый, суконный мундѣръ съ галіонами золотыми, сертукъ суконный темногранатовый, комзоловъ два бѣлаго сукна, споднихъ трое, двое жолтой дымы, третіе черные казимѣрковые, плащъ сукна темнозеленаго, рубашокъ голендерскихъ новыхъ дѣвать, ткацкихъ новыхъ пать, обрусое^b голендерскаго холста два, платковъ терлечиновхъ бѣлыхъ три, четвертой гальштукъ, простирадль двѣ одно голендерское, другое ткацкое, холста ткацкаго локоть патнадцать, шлап новыхъ три, шапка сиваа одна, тулубъ сивый украинскій новый одинъ, коверъ красный одинъ, перина и подушка пуховаа, наволочек голендерскихъ большихъ двѣ и меньшихъ три, безмѣн одинъ и шальки съ вагами, щипцы до сахару одны, митроскопъ на подобіе подзорной трубки, кожа борсуковаа, штаучецъ рисовальный съ цирклями, чашекъ **[арк. 8 зв.]** паръ три с кришками, изъ числа тѣхъ одна большаа, с крышкою, тарѣлокъ фарфорныхъ восьми, ложекъ цѣновыхъ пать, бутылокъ зеленаго стекла сѣмъ, сундукъ большій съ оковкою, куферъ крыты кожею съ оковкою, шкатулка кованаа жолтою блахою одна, другаа шкатулка плоскаа съ оковкою для хранения красок, ножовъ столовы^x съ вилками и черными черенками паръ четыре, печать серебряннаа одна, башмаки зеленой кожи одни, чулокъ паръ двѣ, одны шелковые, другіе нитаные, сапоги новые одни, другіе перишвы трость в закладѣ Екнеа злотника, портретовъ князей Любецкихъ два, портретъ императора Павла Петровича одинъ, другіи императрицы Екатерины, третіи несвижскаго ксенза Катембрика, четверты большой Клеопатры съ вызолоченными рамами, книгъ разнаго званиа числомъ сѣмъ, повозка русской работы съ оковкою одна, находится въ учителя Павла Соловьевича, кофейниковъ бѣлой фарфоръ два. подсвѣчникъ жолтой мѣди одинъ, щипцовъ пара, ружье двурульное одно, чепракъ бархатный, столикъ лакерованный искусной работы, стульцовъ два, картина стараа большаа различны^x особъ, что все по самой сущей справедливости показала, ничго не убавила и не прибавила, въ томъ за неумѣніемъ грамоты крестнымъ знаменіемъ подписалась +++ Анна Дубицкая.

*** Останні три слова – автограф.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

№ 3

1803, серпня 17. Слуцьк. – Зізнання священників Івана Вернацького та Василя Мойсеева в Слуцькому духовному правлінні

[арк. 10] 1803 года августа 17 дня какъ по описанному* регистру и взятому показанію отъ священниковъ Ивана Вернацкаго а Моисеева не показанны вещи тѣ, кои показала въ показаніи священникъ р печатающіхъ вещь^х показаніе, за призывомъ кои^х въ присутствіи Слуцкого духовнаго правленія спрашиванны и одинаогласно показали, что они священники Вернацкій и Моисеевъ двухъ алендерски^х руба^х а третей ткацкого холста, обруса алендерского, напольчека алендерски^х большіхъ двухъ платковъ терлятыновы^х тре^х ружья двурольного и шляпъ пуховы^х при описи ими по смерти котляревно имени не выдали и гдѣ оное находится имъ священникамъ Вернацкому и Моисееву не известно; а слыхали они сторонно отъ слуцкой мѣщанки Григоровичихи, что когда по погребеніи сказаннаго Котляревскаго перешла къ неи помянутая Дубицкая на временное прожитіе, выдѣла у нее Дубицкой какъ с руба^х алендерски^х, так и ис протчаго мужескаго одѣяныя, которая о семъ можетъ за востребованіе^м въ Слуцкомъ духовномъ правленіи в точности выше писаннаго засвидѣтельствовать; что жъ касается ныже писаны^х вещей: галштука, то одной сложенъ на умершаго Котляревскаго, простирадла ткацкого старого, которое положенно в сподъ труны, а показаннымъ нею Дубицкою холстомъ, выбито оную по бокамъ, остальное жъ употребленно по городскому обряду, какъ поводится на покривало: штучиць же: послѣ погребенія умершаго **[арк. 10 зв.]** проданъ нымижъ священниками, в городъ Слуцькъ именованіи кальвинской директору по имени и прозванію имъ не известному, по учиненной справки зъ знающими цену оногъ зъ иконописцами, что одной болѣе не стоиль, с причины неполности его за три рубли, кои денги употребленны на три недельное поминовеніе умершаго Котляревскаго, такъ какъ долгъ христіанской въ народѣ того требоваль, в чемъ, что показали праведно, в томъ и подписались

священникъ Іоанн Вернацкій**
священникъ Василій Мойсеев***

№ 4

1803, серпня 17. Слуцьк. – Реєстр видатків на поминання покійного маляра Степана Котляревського

[арк. 11]

Регистръ

держаннымъ подъ закладъ взятымъ денгамъ на поминовеніе умершаго живописца Степана Котляревскаго, а на что именно, значить ниже сего учинень 1803-го года августа 17 дня.

Купленно хлеба 2-ие булки за 20
Абаранковъ за 15
Рыбы свѣжой за 60
Селдѣи за 10
Масла коноплянаго за 5
Перцу за 3

* Дві останні літери вписано над рядком.

** Останні три слова – автограф.

*** Останні три слова – автограф.

Пшєнной муки за 10
Крупъ за 7 ½
Водки 2-га^p за 60
Мєду 1 30
Пива 1 16
Вина рєнского кварту 45
Уксусу за 4
Заплаченно за труну 1 40
Гробокапателямъ 90
Для ни^x водки за 15
Въ разъждєніи умерзлости земли какъ силна была збита на цє^x (?) 1 65

На колоколы

в церкви: Ильинской девичьей монастыря 10
Николаевскую 10
Къ сєму регистру подписались*
[арк. 17 зв.]
Воскрєсенской 10
Рождєственской 10
Кладбищной 20
Диакону соборному за похоронъ 20
Дячку 10
За читаное псалтыри 15
Сващенники

Атого 8 ½

На тры недєльное поминовєніє
Хлеба 2-ве булки за 20
Абаранковъ за 15
Говядины 20-брчи (?) каждой по 20 ½ всего 50
Бараньей за 25
Масла каровьего за 25
Сєлдєи 10-къ за 20
Водки 1-га 30
Мєду 1 30
Пмва 2 16
Пшєнной муки за 15
Перцу за 3
Вина рєнского польъ хварты 22 ½
Крупъ за 7 ½
Мєду на коливо за 6
Кухару за два стола 15

Атого 3

Іоаннъ Вєрнацкій**
Василіи Мойсєєвъ***

* Продовжено на звороті.

** Автограф.

*** Автограф.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

№ 5

1803, вересня 2. Слуцьк. – Реєстр речей,
які залишилися після смерті
маляра Степана Котляревського

[арк. 15] Регистр. По умертвіи иконописца Стефана Дьмитровича Котларевскаго оставшихся вещей, а какие именно ниже сего значить сочиненный 1803-го года сентября 2-го дня.

№ вещины находящиясь на лицех число отмѣтка

1. Книга енегдоты Петра Великаго 1¹.
2. Книга Обозрѣнія Россійской Имперіи 1².
3. Книга Всякаа всячины 1³.
4. Книга ежемѣсачное сочиненіе 1⁴.
5. Книга Путеводитель часть третая 1⁵.
6. Книга Литопись о многихъ матежахъ 1⁶.
7. Книга Комедіи часть первая живописца 1⁷.
8. Книга Розпекъ (!) Дьмитрія Ростовскаго 1⁸.
9. Книга кунштоваа Новаго Завѣта 1.
10. Книга кунштоваая Старого Завета.

Итого книгъ числомъ 10.

11. Печатныхъ кунштовъ штукъ 12.
12. Мапъ на александрійской бумагѣ числомъ шесть итого 6.
13. Сундукъ круглой черною кожою обить с нутреннымъ замкомъ.
14. Сундукъ большой безъ оковки 1.

Итого 2

15. Сертукъ зеленого ритаго бредитуру Который на погребеніе покойнаго во 8-ми рублехъ заложен ветхій.

16. Сертукъ табачковаго цвѣту 1

Итого 2.

17. Фракъ сукна вишневоы саеты съ пугвицами и петлицами золотыми подшить зеленой тафтою 1.

18. Фракъ гранатовоы саеты с пугвицами чернаго шолку, подшить гранатовою тафтою 1.

Итого 2

19. Камзоловъ бѣлой саеты 2.
20. Шарага казимѣрку камзолъ 1.
21. Шарага казимѣрку штаны 1.
22. Черного сукна штаны 1.
23. Шараваръ жолтаго китаю пасастаго 2.

Итого паръ 4.

24. Рубашокъ голѣндерскаго холста з манжетами 7.

25. Ткацкаго холста четыре 4.

Итого рубахъ 11.

26. Обрус голѣндерской 1. ветхій

27. Простирадло холста прускаго 1.

[арк. 15 зв.]

28. Голендерскаго холста наволочокъ 3.
29. Чолки шолковые 1.
30. Нитаные однѣ 1.

Итого парь 2.

31. Тулубъ сивый 1.
32. Подушка съ наволочкою голендерскаго холста 1.
33. Пернатъ съ дрелиховою наволочкою 1.
34. Коверъ красный одинъ 1.
35. Башмаки зеленой кожи пара одна 1.
36. Сундучок маленькой съ оковкою 1.
37. Бутылокъ небольшихъ 2.
38. Чайниковъ бѣлаго фарфурю 8.
39. Млынокъ кофейны 1.
40. Талѣрок бѣлаго фарфурю 8.
41. Ложокъ цыновыхъ 5.
42. Ножов и вилокъ пар 4.
43. Подсвѣщниковъ желтой мѣди 1.
44. Кручковъ для натаганья сапоговъ 2.
45. Шляпа пуховаа одна 1*.
46. Щотка для вычищенья платья 1.
47. Камень одинъ большій а другій мелкій итого 2.
48. Портретовъ ихъ императорскихъ лицъ Павла Петровича 1.
49. Маріи Фіеодоровны 1**

Итого 2.

50. Портретъ большой Клеопатры съ вызолоченными рамами 1.
51. Портретъ императрицы екатерины Алексѣевны 1.
53. Портретъ светлѣйшаго князя Потѣмкина 1.
53. Портретъ прабоша несвискаго Катембрина.
54. Русская повозка 1***.
55. Показанные митроскопъ вмѣсто подзорной трубки оказалось три зажига-
тельные стекла въ одной роговой оправѣ 1^{4*}.

[арк. 16]

56. Бумажник отласу красного съ вышитыми цвѣтами 1.
57. Печатка на его има серебряннаа 1.
58. Щипцы для свѣчь 1
59. Шальки съ вѣсомъ фунтовымъ.
60. Блатиковъ его высокопреосвященства для дѣлания иконъ погрунтованы^x
шесть 6^{5*}.

Слуцкой кладбищеной Варваринской церкви протоіерей Самуиль Козюличъ.
Слуцкой Воскресенской церкви священникъ Іоаннъ Фомьковскій.

* На полі в рубриці “отмѣтка” зазначено: стараа.

** У рубриці “отмѣтка” зазначено: Который находится у господина Дамашкіевича.

*** У рубриці “отмѣтка” зазначено: Находится у Господина учителя Соловьевича въ
позикѣ.

^{4*} У рубриці “отмѣтка” зазначено: оныя.

^{5*} У рубриці “отмѣтка” останні п’ять позицій відкреслено фігурною дужкою, при
якій написано: Вещи съ отысканны въ присутствіи сего правленія въ бумага^x его
Котларевскаго.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

№ 6

1803, вересня 4. Слуцьк. – Опис паперів, які залишилися після смерті маляра Степана Котляревського

[арк. 17]

Опись оставшимся послѣ смѣрти губернского регистратора живописца Стефана Котлярѣвского разнымъ бумагамъ, а каковымъ имѣнно порозно ниже сего значитъ учинень 1803-го года сентября 4.

1-й

Аттестать, данной ему Котляревскому в 1771-ом году отъ полка миргородсько-го, сотни Голтвянской, что онъ окончилъ в тамошней церкви икопись канастась и съ одобрением его состоянія.

2-й

Аттестать, данной малоросійскаго миргородского полка, в сотни Голятьвянской, что онъ в селе Михайловском окончил в тамошней церкви иконостас.

3-й

Аттестать, 1775-го года, жолтого гусарскаго полку, въ ротной церкви привель в порядокъ иконописью, канастась.

4-й

Аттестать, того* года, что он Котляревскій, в черномъ гусарскомъ полку въ церкви окончилъ иконостась живописцю.

5-й

Аттестать, 1779-го года, что здѣлалъ в городѣ Елисаветѣ за форштатомъ на кладбищѣ въ цѣрквѣ иконостась.

6-й

Аттестать 1780-й годъ въ слободѣ Адъжамкѣ зделалъ иконописью в церкви иконостась.

7-й

Аттестать 1784-го года екатеринославского намѣстничества, в слободѣ Куцѣкѣ (?), привель в порядокъ в церкви иконописную работу.

8-й

Аттестать 1786-го года, что александрінскаго легкоконнога полку въ* полковой церкви зделалъ иконостась.

9-й

Контрактъ за рукой г[осподи]а генераль-маіора Григорія Богданова 1790-го года, данной, что сказанной Котляревской в его селѣ Федорках делалъ иконостась.

10-й

Подорожня 1795-го года от Минска до Москвы, и обратно до города Слуцка за рукою г[ос поди]а порутчика и кавалера Ивана Петровича Иєвлева.

11-й

Контрактъ данной отъ него Котляревского его высокопреосвященству, г[осподи]ну архиепископу Виктору, что онъ в кафедрально^{мб} слуцкомъ

л.17 об. Трецкомъ монастырѣ в церкви для написанія иконостаса договорился дѣлать.

* Друга літера вписана над рядком.

12-й

Контрактъ 1795-го года данной ему Котляревскому Слуцкого повѣта села Прусь, отъ приходски^{мб} священникомъ, и прихожанъ в суммѣ для деланія вновь в тамошней церкви иконостаса.

13-й

Регистръ 1795-го года что онъ Котляревский поправилъ в Спасской Преображе[нс]к[о]й церкви определенные ему по контракту для жительства покои, и о проче^м.

14-й

Подъписка, того^ж года данная ему отъ иконописца Данилы Селецкого для дѣланія в Троецкомъ монастыре иконостаса.

15-й

Контрактъ 1795-го года, данной ему^ж Котляревскому, города Киева золотарнымъ мастеромъ Киркановымъ, что он вызолоткою Троецкого иконостаса окончить имѣеть.

16-я

Квитансія 796-го года его высокопреосвященства Г[осподи]на архиепископа черниговского Виктора о уничтоженіи имъ въ расходной шнурозапечатаной книги тысячи рублей записанны^х, съ его Котляревского распискою, что оные ему возвращены обратно.

17-й

Аттестат 1796-го года его высокопреосвященства Виктора, что сказанной Котляревской, по контрактамъ иконописью по церква^м работу, и въ Крестовой Архирейской церкви, окончилъ искуснымъ художествомъ, а в новопостроеной Слуцкой Троецкой трепрестольной половину часть.

18-й

Регистр 1796-го года значащися: коликое число сделать его высокопреосвященству, архиепископу Минскому и Литовскому коадетору митрополіи Киевскія Слуцкого монастыря архимандриту Иову и кавалеру, для дому его разныхъ иконъ, и потретомъ.

19-й

Книга в бумажной оправѣ, папатурки съ красными краплями 1797-о года, о имевшемся разномъ у него ж божьи (?), въ которой значить и заборъ просительницы Анны Дубицкой, отъ умершаго Котляревского, за ее услугу наличныхъ денегъ пети десяти пяти рублей и сорока копеекъ.

20-я

Книга, в бумажной оправѣ, цвѣту табачкового, 1794-го года, в коеи полученіе значить, в число контрактовъ и отъ кого именно денегъ.

[арк. 18]

21-я

Пашпортъ 1794-го года изъ Минской духовной консисторіи сказанному умершему Котляревскому данной, для ѣздки его в царствующій городъ Москву, по его надобности.

22-я*

Расписка 1798-го года Константина Зубковского, что во уплату векселя получилъ от Котляревского двестъ рублей ассигнаціями.

* Цифра единиц виправлена.

Маляр Степан Котляревський – забуте ім'я в історії українського та білоруського...

23-я

Выметка 1798-го года взята въ Слуцкомъ духовномъ правленіи, что онъ въ щеть контракта Преображенской Слуцкой церкви принялъ денегъ 468-ми рублѣй и 20 ко[пеекъ].

24-я

Подорожня 1799-го года минского генерал-губернатора и кавалера Захарія Анатолевича Корнѣева, отъ Минска до Слуцка.

25-я

Подписка тогожь года бывшаго в то время диаконо^м Василя Моисѣва что за туровскую золотарную работу получилъ отъ Котляревского денги.

26-е

Письмо 1802-го года господина генералъ Завиши, требуемое мальчика, данного ему для изученія иконописного художества обратно.

27-й

Регистр, собственной его Котляревского руки о имевши^хся у него вещах, налицо, и кому именно, в закладъ данные.

Сверхъ выписанного имѣется в черни прошенія, партикулярные письма отъ разныхъ^х особъ писанья, къ нему и отъ него Котляревскаго немалое количество.

Слуцкой кладбищной Варваринской церкви протоирей Самуиль Козюличъ*.

№ 7

*1803, вересня 7. Слуцк. – Реєстр речей
померлого маляра Степана Котляревського*

[арк. 19]

Регистръ оставшихся вещей по умертвіи Стефана Дьмитровича Котларевского а какихъ именно ниже сего значить сочиненный 1803-го года априла 7-го дня.

№ Вещы находящіяся на лицо.

1. Книга енегдоты Петра Великого 1.
 2. Книга обзорѣніе Россійской имперіи 1.
 3. Книга Всякіа Всѣчины 1.
 4. Книга Ежемѣсѣчное сочиненіе 1.
 5. Книга Путѣводитель часть третѣя 1.
 6. Книга летопись о многих матежа^х 1.
 7. Книга Комедіи часть перваѣ живописца.
 8. Книга Розискъ Димитріа Ростовскаго 1 (котораѣ находится у господина Занчевского).
 9. Книга кунштоваѣ Новаго Завѣта 1.
 10. Книга кунштоваѣ Стараго Завѣта 1.
- Итого книгъ числомъ 10.
11. Печатныхъ кунштовъ штукъ 12.
 12. Мапъ на александрийской бумагѣ число^м 6.
 13. Сундукъ круглой черною кожою обить съ нутреннымъ замкомъ 1.
 14. Сундукъ большой безъ оковки 1.

Итого 2.

* Речення є автографом.

15. Съртукъ зеленого ритаго гредитуру 1 который заложенъ на погребение покойного в 8-ми рублехъ.

16. Съртукъ табачкового цвѣту одинъ ветхий 1. Итого 2. 17. Фракъ сукна вишневой саеты съ пуговицами и петлами золотыми съ обшлагами зеленого бархату подбитъ зеленою тафтою 1.

18. Фракъ гранатовой саеты съ пуговицами чернаго шолку подбитъ гранатовою тафтою 1.

Итого 2.

19. Камзоловъ бѣлой саеты 2.

20. Камзоль шараго казимѣриу 1.

Итого 3.

[арк. 19 зв.]

21. Штаны шараго казимѣриу 1.

22. Штаны чорнаго сукна 1.

23. Шараваръ жолтаго китаю пасастаго 2.

Итого парь 4.

24. Рубашокъ голендерскаго холста 7.

25. Ткацкаго холста 4. Итого рубахъ 11.

26. Обрусъ голендерской 1*.

27. Простирадло холста прускаго 1.

28. Голендарскаго холста наволочокъ 3.

29. Чулки шолковые одны 1.

30. Нитаныѣ 1.

Итого парь 2.

31. Тулубъ сивый 1.

32. Подушка с наволочкою голендерскаго холста 1.

33. Пернатъ съ дрилиховою наволочкою 1.

34. Коверъ красный 1.

35. Башмаки зеленой кожи пара 1.

36. Сундучокъ съ оковкою маленькой 1.

37. Бутылокъ небольши^x 7.

38. Чайниковъ бѣлаго фарфору простаго 2.

39. Млынокъ кофейной 1.

40. Талѣрокъ бѣлаго фарфору 8.

41. Ложокъ циновыхъ 5.

42. Ножовъ и вилокъ парь 4.

43. Подсвѣщникъ жолтой мѣди 1.

44. Кручкочъ для натаана сапоговъ 2.

45. Шляпа пухова стараа 1.

46. Щотка для вычищения платяа 1.

47. Камень одинъ большой а другой маленькой итого 2.

[арк. 20]

48. Портреты ихъ императорскихъ лицъ

Павла Петровича 1.

49. Марии Федоровны 1**.

* У рубриці “отмѣтка” додано: ветхий.

** У рубриці “отмѣтка” додано: которой находится у господина Домашніевича.

Маляр Степан Котляревський – забудьте ім'я в історії українського та білоруського...

50. Портретъ большой Клеопатры съ вызолоченными рѣмами 1.

51. Портретъ императрицы екатерины Алексѣевны 1.

52. Портретъ свѣтлѣйшаго княза Потѣмкина.

53. Портретъ пробоща несвижскаго Катембрика.

54. Русская повозка съ кибиткою изъ зелѣзными ланцугами и с оковкой 1 котораа находится у господина учителя Павла Соловьевича 1.

При описи сего регистра былъ и во свидѣтельство подписался Слуцкой Воскресенской церкви священникъ Иоаннъ Бальковскій*.

Къ сему регистру подписался Слуцкой Преображенской церкви священникъ Иоаннъ Вернацкій**.

Притымъ былъ и во свидѣтельство подписался Слуцкого илинского второклассного дѣвчача монастыря діаконь Василій Мойсѣвъ***.

При сей описи былъ съ чемъ и подписуюсь Иванъ Маркяновичъ4*.

Національний історичний архів Республіки Білорусь. – Ф. 136. – Воп. 1. – Адз. зах. 1509. Рукопис. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. *Голиков И. И.* Анекдоты, относящиеся до государя Петра Великого. – М., 1798. Див.: Сводный каталог русских книг гражданской печати XVIII века 1725–1800. – М., 1962. – Т. 1: А–И. – № 1486.

2. *Плецев С. И.* Обзорение Российской Империи (СПб.). Книга выходила у 1786, 1787, 1790, 1793 рр. Див.: Сводный каталог... – М., 1962. – Т. 2: К–П. – № 5390–5393.

3. *Всякая всячина.* – СПб., 1769–1770, 1772. Див.: Сводный каталог... – Т. 1. – № 139, 140.

4. *Ежемесячное сочинение.* – СПб., 1755–1764; 1755, 1758–1762. Див.: Сводный каталог... – М., 1966. – Т. 5: Периодические и продолжающиеся издания. – № 150, 151. Ярославль, 1787. – № 149.

5. *Болотов А. Т.* Путеводитель по истинному человеческому счастью. – М., 1784. – Ч. 3. Див.: Сводный каталог... – Т. 1. – № 667.

6. *Летопись о многих мятежах.* – СПб., 1771; М., 1778. Див.: Сводный каталог... – Т. 2 – № 3674, 3675.

7. *Сицилиец комедия.* – СПб., 1766; М., 1788. Див.: Сводный каталог... – М., 1966. – Т. 3: Р–Я. – № 4317, 4318.

8. *Найправдоподобніше: Ростовский Димитрий.* Разыск о брынской вере. – СПб., 1783. Див.: Сводный каталог... – Т. 1. – № 1024 (попередні видання: 1745, 1755, 1762. – № 360, 518, 612).

Юрій Піскун (Мінськ). **Маляр Степан Котляревський – забудьте ім'я в історії українського та білоруського мистецтва останньої третини XVIII століття**

Публікується віднайдений у фондах Національного історичного архіву Республіки Білорусь у Мінську опис майна практично не відомого дослідникам українського маляра Степана Котляревського, який пішов з життя 31 березня 1803 р.

* Автограф.

** Автограф.

*** Автограф.

4* Автограф.

у м. Слуцьку в Білорусі. Поміж рукописів музею зберігається унікальний комплекс документів його особистого архіву, які засвідчують творчий шлях маляра в Україні від 1771 р., а також періоду перебування від 1795 р. у Слуцьку. Джерела вказують на виконані упродовж цього часу численні іконостаси церков українського Лівобережжя, Білорусі та інші роботи, контакти з окремими білоруськими та українськими майстрами і т. д.

Ключові слова: маляр Степан Котляревський, українське малярство, білоруське малярство, Слуцьк, джерела до історії українського мистецтва.

Yurii Piskun (Minsk, Republic of Belarus). **Painter Stepan Kotliarevsky as a Forgotten Figure in the History of Ukrainian and Belarusian Art in the Last Third of the Eighteenth Century**

The author publishes a document that provides a description of the estate of the Ukrainian painter, Stepan Kotliarevsky, which is preserved in the manuscript collections of the National Historical Archive of Belarus in Minsk. The painter passed away on 31 March 1803 in Slutsk, Belarus, and the document was almost unknown to scholars. The manuscript collection in the museum contains unique sources of Kotliarevsky's personal archive which certifies his creative work in Ukraine during 1771 and the period of his life in Slutsk during 1795. These sources describe numerous iconostases in the churches located in Left Bank Ukraine, Belarus, as well as other works created during this time, and contacts with some Belarusian and Ukrainian masters, and so forth.

Keywords: painter Stepan Kotliarevsky, Ukrainian painting, Belarusian painting, Slutsk, sources for the history of the Ukrainian art.

Володимир МОРОЗ (*Львів*)

**“ІСТОРІА ДОМОВНА” МУКАЧІВСЬКОГО
ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ 1862–1878 РОКІВ:
МІСЦЕ, КОНТЕКСТ ПОСТАННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЖЕРЕЛА**

У фондах історичного архіву Мукачівського греко-католицького василіанського монастиря св. Миколая, конфіскованих до Державного архіву Закарпатської області після насильної ліквідації обителі в радянські часи, я натрапив на неопублікований рукопис “Історія домовна” цієї чернечої обителі¹. Документ є хронікою життя обителі на Чернечій горі за період 18 липня 1862 р. – 4 червня 1878 р. Він займає сім аркушів типового для другої половини XIX ст. канцелярського паперу, списаного з обох боків і поживклого від часу. “Історія домовна” – унікальне джерело, що містить важливу інформацію щодо господарської історії Мукачівського монастиря, а також ментальної та інтелектуальної історії Василянського Чину, ширше – Греко-Католицької Церкви і загалом руського, тобто українського (надалі у тексті вживатиму цей термін) народу на Закарпатті. Щоби окреслити середовище, творінням якого стала “Історія домовна”, слід хоча б узагальнено охарактеризувати історію і значущість Мукачівського монастиря.

Мукачівський василіанський монастир, починаючи з появи перших письмових звісток про нього у XV ст., був одним з головних осередків розвитку української культури на південно-західних схилах Карпат. За переказами, що увійшли до історичних джерел і стали складовою частиною місцевої культурної ідентичності, чернеча обитель існувала вже у XIV ст., а першу фундацію для неї надав подільський князь Федір Коріятович, який переселився на Закарпаття, втративши володіння під тиском правителя Литви Вітовта Кейстутовича.

Оскільки первісна грамота фундації Коріятовича невідома, у наукових колах другої половини XIX – початку XX ст. відбулася дискусія щодо реальності самого факту княжої даровизни. Утім, ігумен Мукачівського монастиря 1869–1894 рр. і відомий дослідник свого часу о. Анатолій Кралицький, ЧСВВ першим висловив думку, що умови фундації не діяли б, якби “майно монастиря з неба впало”². Тобто він раціонально вказував на те, що доказом реальності фундації є вже практика її дотримання. Інший відомий дослідник,

¹ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 64. – Оп. 4. – Спр. 336. – 7 арк. Принадійно висловлюю подяку о. Франціску Ониськіву, ЧСВВ та о. Никанору Ситару, ЧСВВ за підказки, які привели мене до цього джерела.

² *Кралицький А.* Монастырь святого отца нашего Николая на Горѣ Чернецкой возлѣ Мукачева // Листокъ. – Унгварь, 1889. – № 19. – С. 221.

дійсний член НТШ Олексій Петров остаточно розділив проблему на дві складові: 1) справа фундації і 2) питання грамоти, в якій про цю фундацію йдеться. Аналізуючи джерела, вчений також зробив висновки, що фундація була реальною, адже вона функціонувала і її періодично підтверджувала світська влада; у той же час збережений примірник її грамоти – пізніший фальсифікат, яких є багато на теренах усієї Європи³. Подальші пошуки та дебати щодо фундації Федора Коріятовича якихось зрушень у з'ясуванні питання не спричинили, і тепер здебільшого можна спостерігати повторення вже колись стверджених тез.

Загалом особа подільського князя Федора Коріятовича, як і особа легендарного князя Лаборця, для українських інтелектуалів Мукачівської єпархії ХІХ ст. стала символом незалежності власної спільноти на тлі хвиль мадьяризації, а також однією з важливих сполучних ланок між місцевим історичним дискурсом і загальноукраїнським нарративом. Очікувано, що постать князя-фундатора монастиря і засновника Мукачівського замку постійно виринала в монастирському історіописанні Закарпаття, передусім у творах, що походять з Мукачівської чернечої обителі. Остаточно її вписав у схему місцевої історії історик-василіянин о. Йоанникій Базилович, ЧСВВ – автор двотомника “Коротка відомість про фундацію Федора Коріятовича...”⁴. Уже в модерні часи князь Коріятович став літературним персонажем і навіть героєм фільму 1922 р. “Коріятович (Чарівний перстень Карпат)”, спонсорами якого були о. Августин Волошин та губернатор краю Костянтин Грабар⁵.

Наступним важливим моментом історії середовища Мукачівського монастиря є те, що він був першим центром усієї Мукачівської єпархії – резиденцією єпископів аж до переселення єпископа Мануїла Ольшавського у 1766 р. в місто Мукачево і наступного перенесення єпископської резиденції до Ужгорода за єпископа Андрея Бачинського у 1780 р.⁶. Але навіть після того за єпархією залишилася назва Мукачівської, а за монастирем на Чернечій горі – роль першого осередку церковної історії.

Ще одним важливим пунктом для розуміння ролі монастиря є те, що в другій половині ХVІІ – першій третині ХVІІІ ст. василіяни Мукачівської єпархії, як і василіяни Київської митрополії, пройшли складний процес унезалежнення від безпосередньої єпископської влади і творення власної автономної чернечої Провінції у 1733 р. на чолі з мукачівським ігуменом як

³ *Петровъ А.* Древнѣшнія грамоты по истории карпато-русской церкви и ієрархії 1391–1498 г. – Прага, 1930. – С. 56–57, 179, 197–198, 201–203. Для порівняння, приклади неавтентичних документів, що стосуються монастирів, із теренів Галицько-Волинської держави див.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства ХІІІ – першої половини ХІV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 430–484, 520–533, 559–571 і наст.

⁴ *Basilovits J.* Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosis ruthenis ordinis sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs, anno MCCCLX. factae. – Cassoviae, 1799. – Т. 1. – Ч. 1–3; 1805. – Т. 2. – Ч. 4–6.

⁵ *Берест Б.* Історія українського кіна. – Нью-Йорк, 1962. – С. 179; Koryatovič (Začarovaný klíček karpatský) // Česko-Slovenská filmová databáze (<https://www.csfd.cz/film/223092-koryatovic/zajimavosti/?type=film>).

⁶ *Пекар А., ЧСВВ.* Нариси історії Церкви Закарпаття. – Рим, 1967. – Т. 1. – С. 70; Ужгород, 2014. – Т. 3. – С. 30.

“Історія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

верховним настоятелем усіх монастирів краю⁷. Усе це сприяло широті й багатству контактів місцевого чернецтва, його обізнаності з подіями в сусідніх регіонах, заангажованості та інтересу до них. Архів і бібліотека обителі поступово стали найбагатшим зібранням пам’яток писемної культури українського народу на Закарпатті. У бібліотеці монастиря було представлено видання всіх основних книговидавничих центрів Київської Церкви⁸.

У XVII–XIX ст. частину мукачівських єпископів висвячували київські і галицькі митрополити, а інтереси василіян Закарпаття та загалом Мукачівської єпархії в Римі відстоювали прокуратори, настановлені київськими митрополитами як верховними архімандритами Чину⁹. Саме ж чернецтво, як і світське духовенство, перманентно ходило через Карпати до монастирів Галичини і святинь Києва; аналогічно на Закарпаття ходили монахи і священство з Галичини й Волині. З останніх регіонів у краї постійно оселялися нові жителі¹⁰. Зрештою, новіша самоназва “русини”, яка замінила поширену колись “русняки”, також прийшла на Закарпаття з Галичини.

Промовистим фактом є те, що василіянське чернецтво з центром у Мукачівському монастирі у XVIII ст. жило за монашими правилами, написаними Київським митрополитом Йосифом Велямином Рутським¹¹. Слід ствердити, що всупереч численним стереотипам і помилковим оцінкам, які можна знайти в літературі про Мукачівську єпархію, її історію годі зрозуміти без розуміння історії Київської митрополії. Навіть унійна ідея – ідея втілення

⁷ У наші дні це Провінція св. Миколая Василіянського Чину свмч. Йосафата в Україні. Аналізу відповідних прагнень чернецтва і їх втіленню у Мукачівській єпархії я присвятив окрему розвідку: *Мороз В.* Реформи митрополита Рутського та їх рецепція у Мукачівській єпархії: від прийняття унійної ідеї до створення василіянської провінції // *Zakon Bazyliński na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych* / Ред. о. Станіслав Набиванець, о. Славомір Забраняк, Беата Лоренс. – Rzeszów, 2018. – С. 227–237.

⁸ Про найменування і чисельність волинської церковної книги у бібліотеці Мукачівського монастиря див.: *Мороз В.* Волинська церковна книга у бібліотеці Мукачівського василіянського монастиря в середині XIX ст.: географія видань, тематика, статистика // *Острозький краєзнавчий збірник*. – Острог, 2018. – № 10. – С. 233–239.

⁹ ДАЗО. – Ф. 151. – Оп. 1. – Спр. 505; *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. – Ужгород, 2002. – Т. 3. – С. 241–242.

¹⁰ Див., зокрема: ДАЗО. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 233, 622; Ф. 151. – Оп. 1. – Спр. 415; *Ваврик М., ЧСВВ.* Лаврівська хроніка (1771–1882) // *Записки Чина Святого Василя Великого (Analecta Ordinis S. Basilii Magni)*. – Рим, 1954. – Т. 2. – Вип. 1–2. – С. 76, 80, 83, 88; *Недзелський Е.* Очеркь карпаторусской литературы. – Ужгород, 1932. – С. 87; *Панькевич І.* Матеріали до історії мови південнокарпатських українців // *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. – Пряшів, 1970. – Кн. 2. – С. 91, 146. Загалом покрайні записи на книгах із теренів давньої Мукачівської єпархії рясніють інформацією про такі ходіння і походження численних священничих родин краю, у тому числі Бачинських та Духновичів, з інших регіонів України. Для прикладу наведу запис зі Щавника у теперішньому Свидницькому окрузі Пряшівського краю Словацької республіки, виконаний у Євангелії львівського видання 1690 р.: “Азь іереи Андреи привпливъ Днѣпрову воду и глубины измѣривъ днѣпровы, и паки возвратився во свояси страны, и припливъ нарицаемого Щавника до сто архла Михаила стых безпло[т]ныхъ. Року божиго 1715, мѣсяца мая, 9 дня, постави[х] домъ сеи” (*Панькевич І.* Матеріали до історії мови... – С. 127).

¹¹ *Кинах Гл., ЧСВВ.* Вел. Рутського: Правила для монахів ЧСВВ // *Записки Чина Святого Василя Великого*. – Жовква, 1924. – Т. 1. – С. 56–72.

єдності Церкви – в цій єпархії укріпилася та була втілена під визначальним впливом Київської митрополії¹².

Віднайдення відпису акта “Ужгородської унії” 24 квітня 1646 р. словацьким вченим Юраєм Градошем¹³ переконливо показує, що ця подія не була ані відповідною за рівнем, ані рівнозначною за наслідками Берестейській унії: це було адміністративне переведення священників у підпорядкування Ягерському римо-католицькому єпископу з нехтуванням прав їх власного ієрарха, що спричинило збурення. Навпаки, якраз стійке прагнення місцевого духовенства втілити унійну модель Берестя і готовність відстоювати свої права врятувало церковну провінцію від поглинання Ягерською латинською єпархією та тільки через понад століття, у 1771 р., привело до канонічного встановлення Мукачівської єпархії Апостольським престолом у Римі. Цей тривалий процес супроводжувався полемікою, яка досі не досліджена. Так, полемістом був і мукачівський єпископ-василіянин родом з Галичини Василій Тарасович, якого двічі ув’язнювали магнати Ракоці через його переконання¹⁴. Ще одним наслідком боротьби за збереження власної ідентичності стала увага інтелектуалів Мукачівської єпархії до вивчення свого минулого. Це був спосіб пошуку та обґрунтування власних прав, що дав поштовх розвитку місцевої історіографії, передусім монастирської¹⁵.

Зрозуміло, що в такому важливому центрі духовного та церковно-адміністративного життя, як Мукачівський монастир, гуртувалися численні ченці-інтелектуали: вони займали відповідальні посади у Чині, а водночас досліджували архів і бібліотеку обителі та писали свої праці. Серед василіян-авторів Закарпаття XVII–XIX ст., безпосередньо пов’язаних із монастирем на Чернечій горі, слід виділити о. Йосифа Годермарського¹⁶, о. Гедеона Пазина¹⁷,

¹² Спробу осмислити джерельну базу питання і результати нових досліджень див.: Мороз В. Сіль землі: унійна ідентичність, Василіяни і Чин Святого Василя Великого на терені Мукачівської єпархії // *Historia Rádu Baziliánov sv. Jozafáta*. – Prešov, 2017. – С. 21–37; *його ж.* Унійні змагання у Мукачівській єпархії під впливом Київської митрополії часів Іпатія Потія та Йосифа Веляміна Рутського // *Науковий вісник Ужгородського університету*. – 2019. – № 1. – С. 78–87.

¹³ *Gradoš J. Užhorodská únia z 24. Apríla 1646 vo svelte jej dokumentu* // *Theologos, teologická revue*. – Prešov, 2016. – № 2. – С. 229–241.

¹⁴ *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. – Ужгород, 2000. – Т. 2. – С. 252.

¹⁵ З цього ракурсу цікавою є видана у друкарні Почаївського василіянського монастиря богословська праця мукачівського єпископа Мануїла (Михайла) Ольшавського: *Олсавикий М. М.* Слово в сватомъ между Восточною и Западною Церковію соединеніи. – Почаевъ, 1769. – 27 арк. Див. також, напр., реакцію Йоаннікія Базиловича, ЧСВВ на закиди угорського автора Ігнатія Батяні, який заперечував, що перший відомий з джерел мукачівський єпископ Йоан був єпископом: *Basilovits J. Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits...* – Т. 1. – Ч. 1. – С. III–VI (ненумерована стор. у Prefatio Ad lectorem).

¹⁶ Його розвідку про історію Мукачівської єпархії див.: ДАЗО. – Ф. 151. – Оп. 1. – Спр. 219; його ж латинські записки див.: Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 33.

¹⁷ Оригінал його щоденника див.: Там само. – Спр. 291; автентичний текст опрацював і видав о. Гліб Кинах, ЧСВВ: *Дневник протоігумена Г. Пазина, ЧСВВ* // *Записки Чина Святого Василя Великого*. – Жовква, 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 97–125. Український переклад Валерія Шевчука див.: *Пазин Г.* Щоденник протоігумена Чину св. Василя Великого // «Скарбниця потрібна й пожиточна»: Українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та інше. – К., 2012. – С. 458–471.

“Історія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

о. Арсенія Коцака¹⁸, Манасію Андрейковича¹⁹, згаданого вже Йоанникія Базиловича, а також Анатолія Кралицького і Матея Врабеля²⁰. Дійшла до нас і низка анонімних текстів на історичну тематику.

Слід пам’ятати, що збереженню документів архіву Мукачівського монастиря перешкоджали війни і грабежі, а тому частину найдавніших джерел, що стосувалися історіописання, вочевидь, втрачено. Були періоди, коли ченці взагалі змушені були покидати монастир і тікати, зокрема до Лаврівського василіянського монастиря св. Онуфрія у Галичині. Так, у розпал боротьби за трон розбитої турками Угорщини між прихильниками Габсбургів і васалами Османів обитель зруйнували у 1537 р., а монахи розбіглися. В середині XVI ст. монастир відбудували, але в 1657 р. війська краківського (відтак спіського) старости і коронного маршалка Єжи-Станіслава Любомирського зруйнували її та Мукачево загалом у помсту за союз Ракоці з Богданом Хмельницьким. Стан монастиря поліпшився стараннями єпископа Йосифа де Камеліса – студентського товариша Київського унійного митрополита Кипріяна Жоховського, колишнього прокуратора Василіянського Чину у Ватикані. Та вже у 1703 р. війська Ференца II Ракоці пограбували обитель і розігнали ченців²¹. Також на початку XVIII ст. архімандрит Йосиф Годермарський, упорядковуючи занедбаний архів, наказав знищити якісь “старі” і “непотрібні” документи²². Тільки з XVIII ст. і аж до радянського нищення обители у середині XX ст. архів не зазнавав спустошень: у ньому з’являється низка записок ченців з історії монашества, єпархії та загалом українського народу на Закарпатті.

Найпомітнішими працями, присвяченими осмисленню минулого і створеними на межі XVIII–XIX ст. в Мукачівському монастирі, є вищезгадані твори о. Манасії Андрейковича та Йоанникія Базиловича. Утім, на тлі багатства літописання галицьких монастирів²³, та ще й з огляду на те, що інформацію про “Краткое лѣтословіє” опубліковано тільки у 2018 р., а робота над його публікацією поки триває, традиція історіописання закарпатської Провінції

¹⁸ Коцак А., ЧСВВ. “Правила і наставленія” // Записки Чина Святого Василя Великого. – Жовква, 1926. – Т. 2. – С. 336–353; Дзендзелівський Й. Граматика Арсенія Коцака // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1990. – Вип. 15. – Т. 2. – С. 5–332.

¹⁹ Рукописну працю “Краткое лѣтословіє w Монастерехъ Чина Василя Великаго w Оутро-Росіи нынѣ сушихъ, еже показуєтъ в кое лѣто кой Монастирь начасл? Кто в немъ Игуменомъ быстъ, что достопамятное подъ кождымъ совершаєса ѿ Лѣта 1458” з його підписом я віднайшов у фондах ДАЗО. Аналіз цього джерела див.: Мороз В. “Літопис” і “Краткое лѣтословіє” Мукачівського монастиря: проблеми інтерпретації, змісту і долі рукописних джерел // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2018. – № 2. – С. 34–39.

²⁰ Про нього див.: Там само.

²¹ Пекар А., ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. – Т. 3. – С. 23, 25–26, 27.

²² Перфецький Є. Угорська Русь-Україна у першій половині XVII ст. // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – К., 1917. – Кн. 3–4. – С. 19; Петровъ А. Предѣлы угорской рѣчи въ 1773 г. по официальнымъ даннымъ: Материалы для истории Угорской Руси. – СПб., 1911. – Вип. 6. – С. 276–277.

²³ Гуцаленко Т. Хроніки василіянських монастирів як джерело вивчення історії західної України // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 4–16.

Василіянського Чину досі є “terra incognita”. Отож віднайдення кожного джерела у цій сфері є важливим кроком.

Одним з таких джерел є представлена “Исторія домовна” Мукачівського монастиря. Особливої ваги цьому твору надає доба появи – третя чверть XIX ст. Це був час значних зрушень на Закарпатті, коли наперекір ініціативам місцевих активістів на чолі з Адольфом Добрянським про об’єднання Закарпаття і Галичини в одну провінцію²⁴, після поразки “Весни народів” угорський чинник поступово набирив ваги, що привело до перетворення Австрійської імперії в Австро-Угорщину – дуалістичну монархію. Як результат, українці краю опинилися сам на сам з асиміляційними ініціативами угорської адміністрації, що штовхнуло одну частину місцевих еліт до панславізму і русофільства, як-от Добрянського²⁵, а іншу, як-от священника і редактора Миколу Гомічкова – спершу до русофільства, а далі до мадяронства, бо “література пишеться вездє для господинов”²⁶. Про візит Гомічкова “Исторія домовна” згадує у записі під датою 15 лютого 1866 р., а про обрання Добрянського “співбратом” Чину – у записі 1869 р. без вказання точної дати.

З огляду на описані щойно умови на Закарпатті, а також з огляду на складні наслідки політики йосифінізму в релігійній сфері, у Василіянському Чині третя чверть XIX ст. стала добою шукань. Тож особливо важливим є те, що відповідні шукання, погляди й настрої в середовищі Мукачівського монастиря частково відображені в опублікованому джерелі. Йдеться, наприклад, про візит до монастиря єпископа Йосифа Сембратовича у 1867 р., візит василіянина о. Ясона Коритка із Дрогобича 5–9 листопада 1869 р., про ініціативи підняття Мукачівської єпархії до рівня митрополії у 1871 р., про перебування в обителі на Чернечій горі о. Володимира (Іполита) Терлецького у 1871–1872 рр. тощо.

* * *

Загалом у тексті “Исторії домовної” можна виділити п’ять почерків. Першим, акуратним і розбірливим, із сильним нахилом літер направо, описано період 18 липня 1862 р. – 20 травня 1866 р. Другим почерком, для якого характерне сильне відхилення рядків догори від горизонталі, зроблено запис за 17 квітня 1867 р. Третім почерком – акуратним і розбірливим – внесено записи за 17 серпня, 5 листопада, 15 грудня 1869 р., 5 січня 1870 р. – 4 червня 1878 р. Четвертим почерком внесено записи 1867 р. без точних дат про візити до монастиря ієрархів Яноша Шімора та Йосифа Сембратовича. П’ятим почерком, порівняно недбалим, зроблено записи 1869 і 1870 рр. без дат про монаший собор у Краснобрідському монастирі та купівлю дзвонів. Щодо мови джерела, то тут чергуються місцева українська з церковнослов’янськими; мова, наближена до російської, але з місцевими діалектизмами; угорська мова, аналіз записів якою показав, що писав не угорець²⁷.

²⁴ Габор В. Від “Весни народів” до Карпатської України. – Львів, 2018. – С. 7–16.

²⁵ Див., напр.: [Добрянский А.]. Патриотические письма через Г. М. Л. – Львовъ, 1873. – 157 с.

²⁶ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 277–279.

²⁷ Принагідно висловлюю подяку о. Андрашу Дудашу з Ниредьгази (Угорщина) за відповідне спостереження.

“Исторія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

Аналізуючи джерело, на основі порівняння з іншими відомими авторськими текстами, можна вести мову про те, що третій почерк у представленому документі належить о. Анатолію Кралицькому, ЧСВВ, який перейшов на служіння до Мукачівського монастиря з Маріяповчанської обителі не пізніше 23 серпня 1864 р., коли його уперше згадує “Исторія домовна”. Спершу цей чернець у Мукачеві став секретарем протоігумена місцевої Провінції Василіянського Чину, наставником новиків і консультором, а в 1869 р. був обраний ігуменом монастиря на Чернечій Горі та постійно переобирався на це служіння аж до своєї смерті у 1894 р.²⁸. Якщо йти за аналогією і припустити, що якісь з інших почерків також можуть належати ігуменам, що служили в монастирі до о. Кралицького, то це могли бути почерки о. Еміліяна Бігарія – вказаного настоятелем у 1861, 1864, 1865 і 1866 рр., та о. Мауїла Чанди – вказаного настоятелем у 1868 р.²⁹.

* * *

На особі о. Кралицького як установленого співавтора представленого документа варто зупинитися детальніше, адже він – найбільший історик і публіцист у всьому Василіянському Чині, а також у Мукачівській єпархії другої половини ХІХ ст.³⁰. Цей василіянин був піонером археографічної роботи в архіві і бібліотеці Мукачівського монастиря. Саме він відкрив Мукачівський пергаментний псалтир, опублікував уривок із втраченого тепер документа, присвяченого фундації Федора Коріятовича, та низку інших джерел³¹. Вочевидь, це діяльності о. Кралицького стосується запис “Исторіи домовной” за 5 серпня 1865 р. про впорядкування монастирського “книгохранилища” та інвентаризацію книг у ньому.

Ігумен Анатолій Кралицький мав дуже широке коло спілкування, зокрема був близьким до будителя Закарпаття о. Олександра Духновича, листувався з Ізмаїлом Срезневським, Богданом Дідицьким, Яковом Головацьким, Михайлом Драгомановим, Корнилом Сушкевичем, о. Михайлом Раєвським та іншими відомими діячами свого часу. Незважаючи на це, особа і творча спадщина названого монаха – а це численні історичні та етнографічні розвідки – у наші дні малознана³².

²⁸ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis pro anno Domini 1864. – Unghvárini, 1864. – С. 237; [Некролог о. Анатолія Кралицького] // Листоць. – Унгварь, 1894. – № 4. – С. 1.

²⁹ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis pro anno Domini 1861. – Pestini, 1861. – С. 219; Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis pro anno Domini 1864. – Unghvárini, 1864. – С. 237; Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis pro anno Domini 1865. – Unghvárini, 1865. – С. 225; Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis pro anno Domini 1868. – Unghvárini, 1868. – С. 248.

³⁰ Ваврик М., ЧСВВ. По василіянських монастирях. – Торонто, 1958. – С. 220.

³¹ Див., напр.: Кралицькій А. От Мункача (Славянская древность) // Слово. – Львовь, 1864. – 21 жовтня. – С. 330; А. К. Въ архивъ // Слово. – Львовь, 1874. – 22 іюня. – С. 4.

³² Біографії і творчому спадку о. Кралицького я присвятив окрему розвідку: Мороз В. Чернець та його доба: національна та релігійна ідентичність у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ (1835–1894) // Етнічна історія народів Європи. – К., 2018. – № 56. – С. 37–53.

Якщо дехто з сучасників о. Кралицького, як уже згадано вище, еволюціонував до москвофільства, а дехто – до мадяронства, то сам він, на перший погляд феноменальним чином, уникнув цього. Будучи представником романтизму³³, а також під впливом слов'янофільських ідей та панславістичної ідеології, мукачівський ігумен, як і Михайло Драгоманов та добре знаний у ХІХ ст. публіцист і релігійний діяч о. Володимир (Іполит) Терлецький, не розчиняв українців у “російському морі”, хоча й розглядав їх як частину “руської” спільноти. Останній термін у ченця, як, приміром, в Івана Вагилевича, є адекватним сучасному терміну “східнослов'янський”. Більше того, саме о. Кралицький запровадив до української художньої літератури на Закарпатті персонаж лицаря Українця з-під Києва, який – такий же русин, як і українці південно-західних схилів Карпат, і який рятує доньку князя Лаборця³⁴. Окремо також слід відзначити, що згаданий щойно о. Терлецький – добре знайомий о. Кралицькому, бо, як уже зазначено, був одним з ченців Мукачівського василіянського монастиря, але виїхав до Російської імперії через угорські цькування. Аналогічно потім і сам мукачівський ігумен зазнав гонінь, а в 1885 та 1888 рр. змушений був знімати свою кандидатуру на виборах протоігумена василіян Закарпаття³⁵. Та навіть після цього він, користуючись криптонімами або анонімно, з нагоди 900-ліття Хрещення Руси-України друкував статті, в яких доводив київські корені християнства на Закарпатті³⁶.

Загалом о. Кралицького годі віднести до одного з сучасних йому суспільних таборів, бо він, передусім як чернець, а також як людина, схильна до наукової рецепції, а не до громадської роботи і політики, утримував від них явну дистанцію. Варто відзначити, що мукачівський ігумен, як і о. Духнович у літньому віці, а також багато інших діячів слов'янських народів кінця ХVІІІ – ХІХ ст., вочевидь вірив у поступове вироблення якоїсь спільної письмової мови для всіх слов'ян³⁷. Цим можна пояснити орієнтацію на російську мову у текстах ігумена³⁸.

³³ Українська дослідниця зі Словаччини Любиця Бабота називає Кралицького літератора найпомітнішим представником романтизму в українській літературі Закарпаття. Див.: *Бабота Л.* Закарпатоукраїнська проза другої половини ХІХ століття. – Пряшів, 1994. – С. 221. Природно, що романтичні віяння помітні і в історичних працях мукачівського ігумена.

³⁴ *Кралицький А.* Князь Лаборець. Историческая повесть изъ ІХ вѣка // Галичанинъ. – Львовъ, 1863. – Кн. 1. – Вып. 3–4. – С. 76, 78, 79.

³⁵ *Пекар А., ЧСВВ.* Анатолій Кралицький, ЧСВВ – як історик (1835–1894) // Записки Чина Святого Василя Великого. – Рим, 1974. – Т. 9. – Вып. 1–4. – С. 279; *Мороз В.* Чернець та його доба. – С. 42.

³⁶ *А. К.* Начало христианства у русского народа // Мѣсяцесловъ на 1888 високосный годъ. – Унгарь, 1887. – С. 60–63; По поводу 900-летнего юбилея крещения русского народа // Листокъ. – Унгарь, 1888. – № 12. – С. 177–182.

³⁷ *Волошин А.* Твори. – Ужгород, 1995. – С. 237; *Комаринець Т.* Ідейно-естетичні основи українського романтизму. – Львів, 1983. – С. 180.

³⁸ Зайвим було б тут детально аргументувати, оскільки це добре відомо, що в мовному питанні о. Кралицький не був єдиним як серед українських авторів ХІХ ст., так і загалом у колі слов'янських інтелектуалів. До прикладу, словацький просвітитель Ян Коллар вважав, що майбутнє мають російська, польська, чеська і сербська мови. Див.: *Комаринець Т.* Ідейно-естетичні основи українського романтизму. – С. 180.

“Исторія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

Разом з тим можна однозначно ствердити, що від поглинення панславистичними аспіраціями цього співавтора “Исторіи домовной” рятував живий інтерес до життя свого народу, який – таки інший, ніж російський. Анатолій Кралицький не був кабінетним ученим. У його особі потяг до досліджень поєднався з талантом просвітника і популяризатора. Властиво, тому сотні статей ігумена і є розсіяними по десятках найменувань преси Австро-Угорської та Російської імперій. І тут виявляється правота Михайла Драгоманова, який писав: “Я настоював на тому, що ні до буковинчиків, ні тим більше до угорців³⁹ не можна підступати із звичайним українофільством, раз – через те, що вони проти того направлені уперед, а вдруге – через те, що їм таки і чужі спеціальні козако-українські традиції. По моїй думці, до тих і других треба підступати з загальнодемократичною ідеєю, а окрім того показати їм в Росії другі напрямки, окрім московсько-слов’янофільського, напрямки демократично-прогресивні, і звернути буковинчиків і закарпатян на подібну ж дорогу на їх власнім ґрунті, з чого само собою виходило б і національне народовство, котре б злилося з українством”⁴⁰.

Свою творчою активністю чернець продемонстрував дієвість наведеної тези, навіть не знаючи про неї. Зрештою, в ігумена було вираженням зацікавлення і до козацьких традицій⁴¹. Загалом о. Кралицький був у багатьох аспектах неординарною особистістю. Його відкрита позиція до суспільного життя і клопітка наукова праця упродовж десятиліть дали підставу НТШ на початку ХХ ст. – до 10-ліття відходу ігумена до вічності – турбуватися про видання його збірки творів, але з різних причин задум не вдалося здійснити⁴². Запровадження до наукового обігу одного з важливих історичних документів, до створення якого долучився мукачівський ігумен 1869–1894 рр., здатне частково заповнити інформаційну прогалину і сприяти більшому розумінню його постаті. При цьому зрозуміло, що значення публікованого джерела виходить далеко за рамки вивчення осіб його встановлених і невстановлених творців: хроніка демонструє загальну позицію чернечої спільноти і стан Мукачівського монастиря у 1862–1878 рр. Зрештою, той факт, що “Исторія домовна” творилася не для видання, а для внутрішнього використання, тільки збільшує її цінність.

* * *

У представленій публікації текст джерела передано “літера до літери”, з повним збереженням стилістики та пунктуації оригіналу за винятком явних нечисленних помилок і часткового регулювання великих і малих літер. Скорочення та пропуски розкрито у квадратних дужках. Рядки, що були закреслені у тексті рукопису документа, подано курсивом. Ситуативні коментарі позначенні арабськими цифрами, текстологічні відзначені зірочкою.

³⁹ Тут – угорських українців.

⁴⁰ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 175.

⁴¹ А. К. Козачка (Повѣсть, написанная послѣ В[ладимира] Д[аля] // Мѣсяцословъ на 1868 годъ. – Унгваръ, 1867. – С. 56–63; А. К. О Малороссіянахъ и козакахъ // Свѣтъ. – Унгваръ, 1868. – 14 сентября. – С. 2–3; 21 сентября. – С. 2–3; А. К. От Мукачева (Поездка по Марамороши) // Слово. – Львовъ, 1863. – 2 октобрія. – С. 309.

⁴² Мазурок О. Роль Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у вивченні історії Закарпаття // Карпатіка-Карпатика. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. – Ужгород, 1992. – № 1. – С. 70.

ДОКУМЕНТ

Исторія домовна [Мукачівського василіянського монастиря] 1862–1878

1862 лѣта 18 іуліа когда турни* бадогомь** обтягувалися, про недозорство художниковъ*** запалилася церковъ, турню, манастырь, даліе звонъ потопилися, отъ страшного того дня віюшого вітра все пожаромъ сталося; подъ часъ огня и гроши покрали, сребро и злато.

[1862] По празниці Успенія розбили церковъ разбойниці, забрали часи, кадилниці и прочая, нищастію великому, другое послѣдовало.

1863. Дня 4 іуніа держался соборъ монашескій, во обители горы Чернекъ подъ председателствомъ Высоко преподобнаго г[оспо]дина крилошана, иерѣя Александра Лабанць.

[1863] дня 27 іуніа на встриченіе его превосходителству Михаилу Гасѣ¹ Сатмарскому еп[иско]пу, пошла депутація изъ монастыря, на майорню^{4*} грофску за червену корчму сушу, и отъ туда, на плебанію града Мукачевскаго попроваденное было его превосходителство.

[1863] дня 21 іуліа зачался робити манастырь и турня, майстромъ Іосифомъ Майоръ изъ столицы^{5*} Саболчанской во мѣстѣ Nagy-Kálo² рожденномъ, дня 4 септемврія верху манастыря первую китицу виложиша художники.

[1863] Дня 7 септемврія ласкаво посѣтили обитель превосходитеный г[оспо]динъ Василій Поповичъ епископъ Мукачевскій, Его Величества тайный совѣтникъ и удовольствіе изявиль.

1863 года мѣа октоврія дня 31 спомощенствованіемъ Божіимъ докончился монастирь цилкомъ а турня на монастыры подъ бадогомъ, да будетъ Богу вѣчная слава.

1863 дня 25 ноемврія докончилиъ мальованя комнаты первой прото-игуменской в[сечесный] отецъ Іоаникій Прецехтель, ис б[ратомъ] Германомъ Гудачъ³, первый ремски^{6*} проуказалъ отъ никого те малярство учивыйся.

1863 На дольныхъ странахъ Угорщини про великою сухоту низродилося нич, и кромѣ хлѣба было народа до 2000000, складки по инчомъ краю на часть ихъ собираныя, при семь и много тысящъ марги^{7*} пропало.

1864 Отъ начала сего года за два мѣцы была страшна зима, такъ, что много людей замерзло, на[й] крѣпша была до 25 градусъ^{8*} что во нашомъ краю непамяталося.

1864 Дня 8 апріліа таковая бѣ зима съ снѣгомъ и вѣтромъ віющимъ, что невозможно было на вонку^{9*} содержатися, на каковую зиму непамятали людїи отъ 70 лѣтъ старѣи, тое продолженіе зими и вѣтровъ свѣрипо віющихъ держало до тогожде мѣа 17 дня.

1864 Дня 4 мая страшный вѣторъ съ снѣгомъ падающимъ господствовалъ. Котораго дня право зачатое 1796 года еще под бл. памяти Іоанникіемъ Базиловичъ⁴ совзирать село Бобовищѣ и лиси, года пришедшаго, т. е. 1863 получилося, и мирянка^{10*}

* Турня – вежа.

** Бадоба – бляха.

*** У цьому випадку – “майстрів”.

^{4*} Хутір із господарством.

^{5*} Комітату.

^{6*} Ретельно, порівн. сучасн. діал. “ревно”.

^{7*} Маржини, худоби.

^{8*} Градусів.

^{9*} Надворі.

^{10*} Вимірювання земель.

“Исторія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

еще того года зачалася, но понеже миряниками всецѣло несовершенно, помянутого дня 4 мая отобралася депутація, которая состояла изъ слѣдующихъ лицъ, то есть: al. ispan^{11*} elsö^{12*} былъ Канторъ Самуиль⁶ царскій совѣтникъ, föszoigabiro^{13*} Lehoczky Tivadar⁸, esküdt^{14*} Komka Gyula, миряникъ Dancz Tamas, аутентичный миряникъ Dalla Edvard, изъ Чина прото-игумень Ириней Зелній, игумень Емилианъ Бигарій, рѣшитель^{15*} Мартиніанъ Дешко. Мы вси отправихошя того дня до села Лавокъ реченного, и народу сошедшюся бесѣду держалъ al. ispan ко народу, [по] которой сконченной пошлося до лиса, и тамо вимерянный лись отдался селяномъ. По скончаніи отдатого лиса пошлося до Бобовищѣ, гдѣ пробу творяше со миряниками al. ispan, того дня проба аутентична совершилася. Слѣдующаго дня, то есть: 5 мая, селу Бобовищамъ отданный былъ лись и пасвиско народу, присутствующу фишкало Горватъ Алойсію, который ревностію своею все благо и успешно провадилъ, аки фишкалъ уже отъ 17 лѣтъ монастырскій суще. Слѣдующаго дня то есть 6 мая изыйшлися вси якъ депутація тако и народъ, раного часа 5 даже до 4 полуденнаго, и отдалися земли за той час цѣлому народу, токмо раздѣлити лукъ на заду зостало.

Пароуху Бобовишкому ведлю права ы пѣвцамъ приличествовало лиса, токмо 6 кобловъ⁹, но дабы перепонамъ всякимъ кончина насталася единоголасно, окремишный лись ему опредѣлился изъ 17 кобловъ состоящій. – На церковь при концу лиса далося 7 кобловъ земли и малый лисикъ изъ тріехъ кобловъ состоящій. – На школу дался фундушъ близъ церкви, якоже и ради учителя земля два корцы во себѣ содержащая, и часть земли на школу стротову^{16*} расплодную. Во Бобовищахъ обнощевавше возвратихошя дня слѣдующаго до Лавокъ, гдѣ народу изъ части земли отдалися, но про время зело бриткое до совершенства ничегоже бѣ принесенное про снѣгъ великій того дня падающій, и тако треб бѣ до монастыря возвратитися, гдѣ пированія радости, и раздаянію мздодѣланія^{17*} чиновникомъ отдахося.

1864. Мая 25 страшный былъ морозъ.

Івсифка^{18*} виноградъ никтоже бѣ вѣсть гноеже ся, сего лѣта 1864 погноѣна и до совершенства принесена. Гною вышло на то 173 колѣсници.

1864 дня 21 іунія былъ поблагословенный третій новый дзвонъ подъ именемъ Дмитрій, который важитъ 240 ф[унтовъ]¹⁰ за 300 зол[отыхъ] а. в[стрийскихъ].

1864 дня 30 іунія вселаскаво посѣтилъ обитель велможный и привелебныйшій гдинъ Антоній Чопей крилошанъ епархіи Мукачевскія и надзиратель училищъ царскій, и ноцъ того дня во обители обнощеваль.

1864. Изъ сребренныхъ двоихъ свичниковъ, которѣи благородный г[оспо]динъ преставшійся Дмитрій Раць¹¹ с[ей] обители подароваль, изъ нихъ далися зробити двѣ чаши до церкви.

1864 сего года великій морозъ до конца мая чувствовали, и была великая сухота, посему изліяніе веліихъ дождовъ и бурей по странахъ многихъ велія шкода сталася. – Овошей найпаче сливъ по сихъ странахъ множество уродилося.

^{11*} Віцежупан.

^{12*} Перший (угорськ.).

^{13*} Головний прокуратор.

^{14*} Присяжний.

^{15*} Один з трьох офіційних радників протоігумена.

^{16*} Слово незрозуміле і, можливо, писар помилився. Існує слово “стотини” – присадбна ділянка, кілька соток землі. Імовірно, у цьому місці документа йдеться про город.

^{17*} Видача платні.

^{18*} Назва одного з монастирських виноградників.

1864 дня 23 августа совзоромъ Бобовищѣ и Лавки всецило скончона бысть комасація, и торжественно отдаѣи были маппи, телековыи книги^{19*} и раціоцинія миряниковъ до рукъ общества на той часъ во обители прибывающимъ; Иринею Зелнию прото-игумену, Емилиану Бигарій игумену, Мартиніану Дешко, Мануилу Чанда, Івакиму Копчакъ рѣшителемъ, Анатолию Кралицкій таинику и Иерониму Физиръ наместнику¹².

1864. Дня 12 септемвріа положилася калга^{20*} до комнати средней прото-игуменской, которая бѣ сочиниша художникомъ Іванномъ Руснакъ изъ Унгограда; цѣна привозу, виставлѣнія и сочиненнѣя воззѣйшла на 43 f ug. и 5 x¹³.

1864. Дня 28 септемвріа подарованныхъ грошей на честь обители и церкви найяснѣйшимъ Царомъ Францъ Іосифомъ часть пріялъ монастырь изъ финанць дирекціи Мукачевской состоящую изъ 2000 f. – Даліе Его Величество изъ Учреда церковного^{21*} взаимъ дати соизволило, на три лѣта 3000 подь темъ прилогомъ, да бы подь истеченіемъ тріехъ годовъ, каждого года 1000 золотыхъ виплаченно было.

1864 Дня 19 октовріа о 7 часи утренномъ престаль жити высоко превосходительный и милостивий отецъ епископъ Мукачевскій Василій иногда Поповичъ, дня же 22 тогожде мѣа съ великою помпою, заченше о поль девятомъ часи раномъ погребенный бысть, вѣчная да будетъ ему память.

1864 года мѣа ноемвріа дня 26 приехали до обители нашей предъ вечеромъ велможный гдинъ крилошанинъ Іоанъ Зомборій епархіи Мукачевскія, велможный гдинъ Іоанъ Ондерко мѣстодержителнаго совѣта тайникъ аки царский повѣренникъ, благородный Іосиф Бона счетоводецъ, Георгій Маркошь фишкаль епархіалный, и превелебный Іосиф Герзаницъ, сѣменища^{22*} Унгоградского вмѣстоуправитель – по преставишомся иногда еп[иско]пи Василіи Поповичи маетность во земляхъ и во виноградахъ^{23*} пописати, и слѣдующаго дня при присутствованіи болше гостей, по полуденномъ второмъ часи отправилися.

1864 дня 25 декемвріа пред полуденнымъ часомъ во обители Мукачевской пострадалъ аки собрать нашъ Іоанъ Липчей, изъ села Липчи Марамароской столицы 73 литный стариць, который самоволно обители пожертвовалъ во облигаціяхъ 1350 зол. а. в.^{24*} и грошей готовыхъ 620 з. р.¹⁴, марга два быки, 2 свиней, посеми нисколко кусовъ церковныхъ книгъ и нисколко кусовъ земли и долства^{25*} у людей ише находящійся. – Погребенный бысть 27 декемвріа подь час Сѣой Лѣтургїи, вѣчная да будетъ ему память.

1865 дня 7 марта мурники алаши^{26*} на турню зачали правити. За вакуваня^{27*} церкви и правленя турнѣ посумили 650 з. а. в.

1865 дня 25 мая по новому численію на празникъ Вознесенія Гдня по отправѣ С. Лѣтургїи возложенный былъ крѣъ на турню церковну, художникомъ Василіомъ Менцеръ изъ села Липчи столицъ Мармарошской происходящимъ, на которомъ торжествѣ множество народа присутствовала – По скончаніи торжества 92 гостямъ пѣрованіе далося.

^{19*} Земельні книги.

^{20*} Кальга – грубка.

^{21*} Релігійного фонду.

^{22*} Семінарїї.

^{23*} На виноградникахъ.

^{24*} Золотих австрійських, тобто австрійських гульденів (флоринів).

^{25*} Борги.

^{26*} Риштування.

^{27*} Штукатурення.

“Исторія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

1865 дня 5 августа книгохранилище до порядку приведеное есть, гдѣ совокупно кромѣ книгъ во церкви сущихъ, обрѣтаются 2600.

1865 дня 12 августа спомоществованіемъ Божіимъ на турню витягленны бѣша дзвонь, да будетъ Богу вѣчная слава. Іванъ Вовчикъ біро^{28*} подманастырскій былъ управитель витягненія дзвонь.

Прешедшаго лѣта на Лискохъ¹⁵ зачала будоватися корчма на 9 сягъ¹⁶ долга и 4 сяги широка, котора скончилася дня 17 августа 1865 лѣта, едина часть будовли служитъ на корчму, а другая часть обиталище даеъ обганячу^{29*} и хранителю^{30*} лавоцкаго лѣса¹⁷.

Памятникъ собрату нашему Іоанну Липчей, во гатрахъ^{31*} мукачевскіхъ сочиненный за 42 з. а. в. и на пам’ять вѣчную дня 17 августа положенный бысть.

Во Бобовишахъ на майорни овчарня на 14 сягъ долгая, и 4 широкая, шинглями^{32*} побита докончена есть.

Во лѣси зняцовском^{33*} для обганяча лисного новая будовля положена есть.

Каделница и ѳѣміаница¹⁸ изъ хинянского сребра куплени бысть за 40 зол. а. в. дня 17 августа.

Желѣзная печь до игуменской первой комнаты заложена бысть дня 19 августа 1865 за 25 зол. а. в.

1865 дня 24 августа церковь и турня совершилися во славу Бога Небеснаго. Все иждивеніе на церковь и турню восходить 2765 [з.] и 59 х.

Монастырь и турня, все обновленіе 6979 [з.] 13 х.

Совокупно 9744 з. [х.] 72.

На малую турню церковну 33 ф. дзвонь поблагословенный и виложенный бысть дня 4 септемврія 1865.

Тогожде дня на келарню новыи дверы приправилися.

Дня 28 септемврія 1865 велможный гдинъ прото-иерей и крилошанъ епархіи Мукачевской сирѣчь: Іванъ Зомборій обитель нашу ласкаво посѣтилъ.

Дня 5 ноемврія изъ нову хижа Бобовицкому фористиру^{34*} выставлена бысть.

Дня 28 ноемврія машталня^{35*} мурована окончилася при доми монастырскомъ во городи Мукаевскомъ на новой улицѣ сущая.

Дня 5 декемврія изъ нову побита бысть масарня монастырска сущая близъ корчми.

1866 мѣа фебруарія дня 15 ласкаво посѣтилъ обитель нашу велможный гдинъ прото-іерей Іванъ Зомборій съ сопутешественикомъ п[ревелебнымъ] г[оспо]диномъ Николаемъ Гомичковъ управителемъ унгоградскаго сыровоспытателя и катехети гимназії унгоградской, того дня обношевали у обители нашой и дня следующаго, и дня 17 отправилися до Унгограда.

1866 дня 9 марта была велика теплота, майже якъ въ каникулахъ.

1866 дня 21 марта латинского^{36*} крѣпко гримило, и городы^{37*} падали со веліимъ дождемъ и вѣтрами вѣющими.

^{28*} Бірув – голова, староста.

^{29*} Доглядачу.

^{30*} Сторожу.

^{31*} Гатер – пилорама.

^{32*} Шингла – дранка, якою зовні покривають стіни замість штукатурки.

^{33*} Зняцьово – село в Мукачівському р-ні.

^{34*} Лісникові.

^{35*} Також “маштарня” – стайня.

^{36*} За новим стилем.

^{37*} Гради, градобій.

1866 дня 5 априліа латинского вси строми^{38*} уже во цвѣтахъ были и древія листовіе издали, что рѣдко кто изъ старыхъ людей памятае.

1866 дня 17–18 и 19 мая велій зѣло снѣхъ на горахъ напададъ съ витрами зимовскими.

1866 дня 20 мая была крѣпка зима и морозъ, таковая: что мусила калъга палитися во трапезѣ^{39*}.

1867 aprilis 17 jött Budáról Cultus Ministertől küldötség Onderko János személyébe: hogy resignáljon Pankovics Istvan kinevezett püspök részére Munkácson és Csernekhegyen lévő püspöki birtokat, amely 94 hold földből áll Munkácsi határban. Város templom melletti nagy kertből, és Csernekhegyen Komendatka és Inspektorka két Dézsmás szőlőkből. – Által vette püspök részére Hadzega Basil kanonok káptalantól küldött, és Miskócztól püspök megbízotja fiscalis¹⁹.

1869¹⁰ года 17¹⁰ августа бывъ въ нашемъ монастырѣ русскій путешественникъ Губинъ²⁰.

1869¹¹ novemb 5¹¹ megérkezett hozzánk vendégül nt. Korytko Jason, Drohobycsi Szt. Bazil rendü monostorfőnök, 's elmulatott nálunk 9¹¹ Nov²¹.

1869. 15. dec. Pásztélyi helyett elválasztatott országgyűlési követül Lónyay József, a pénzügy minister öcse²².

1867²³. Simor János Isten irgalmából s az Apostoli Sz. Szék. kegyelméből Esztergomi Érsek, az Apostoli Sz. Szék született követe, Magyarország Hercege Primása, Fő és Titkos kancellárja, Ő Cs. Kir. Apos. Felsője valóságos belső titkos tanácsosa, a Nagy Méltóságú hét személyes Tábla közbirója Esztergom Vármegye örökös és valóságos Főispánja. A Magyar Academia Igazgató tagja Hittudor, Roma városának nemes Polgára. Stb²⁴.

Nagy Méltóságú Szimbratovics Romából in partibus infidelium Philippennis AEp-pus jött Munkácsi Monostorba Unghvaról, hozott ötött Seminarium Rectora Mondok János Seminarium kocsiján, itt mulatott egy nap, mos nap este posta kocsin ment Lengyelbe hogy ottan is Boldog Josaphat Kunczevics Canonizaczióra kolectat csináljon, Munkácsi Monostor ajánlott néki 100 o e f. amit meg és küldte a mi kitünik Bécsi Nunciatus leveléből²⁵.

1869. Держанъ былъ соборъ во монастырѣ Краснибродскомъ, подъ предсѣдательствомъ впр. г. крилошана Пряшевскаго Іосифа Шолтисъ, и писмоводителя изъ части епархіи Пряшевскія Іоанна молод[шого] Артима – и тамо собратіями Чина воспріятіи суть впрепод[обный] г[осподинъ] Іосифъ Шолтисъ, Іоанъ Артимъ, высокогородный Адолфъ Ивановъчъ Добрянскій, царскій надворный совѣтникъ, и благородный г. Антоній Анталовцій уездный судя межилаборскій. – Подъ часъ сего собора избранъ за прото-игумена Матфей Микита.

1870. Единъ дзвонъ куплень есть за 46 золот. австр. 32 кр. ав. который на праздникъ Обризанія и С. Василія Великаго благословень есть, ему же имя Василіи наданный есть.

1870.

5¹⁰ января 1870 года предпринята конскрипція²⁶ народонаселенія по всей странѣ съ всякою обстоятельною обстановкою.

6¹⁰ янв. 1870. Наш праздникъ Рождества Христова былъ столь теплый, какъ въ лѣтѣ, снѣгу и цятки небыло.

^{38*} Схили.

^{39*} Трапезній.

“Исторія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

7. Изданъ на текущій годъ «Шематизмъ Инокѡвъ Чина св. Василя В.» впервый разъ по-руски²⁷. Иждивенія было на него 29 fl.

29. Стужа разлютилась въ всей силѣ.

30. Начались работы около желѣзной дорогѣ при Мукачевѣ.

Февраль 1870 года

16 febr. Бывшій іеромонахъ Ириней (Игнатій) Зелній апостатизовалъ на реформатское исповѣданіе, надѣлавъ прежде множество соблазней.

24 febr. Въ термахъ Мукачевскаго архидіакона происходилъ балъ въ пользу русскихъ верховинскихъ школъ Берегскаго комитата; чистаго дохода было 300 fl.

9 junius. Похоронена супруга Ивана Пастеля²⁸, рожденная Іоанна Черска.

25 [junius]. Апостата Игнатій Зелній просится вновь въ Чинъ, но неприятъ.

Ebédén voltak

Méltóságos Püspök Pankovits István.

Auzsák Lajos Munkácsi Lelkesz és Főesperes latin Szerartásu

Majór

Oláh Samu Gróf Sönbör[n]ak. Directora

Sászay – Ugyvéda

10. Katona teszt.

10. Személy városi kivotal nobból, *Szirmay Főbiro*

Kövér *Polgár* Városi Polgár

Város Birájá Szikszay

Horvath Alajos, Városi Ugyvéd[a] és egyszersmind Monostori

Klémko

Cserszky Munkácsi főbirtokos orosz ember, volt megyei Ugyvéd, jelenleg privat Ugyeket viszi

Ferenci

Nagy Mélróságú Gróf Sönbörn Főilreik közöl 6 személy ^{Sászay Ugyved}

Mélróságos Püspökükkel volt is udvarnok.

Munkácsi Gk alesperes Desko János mosr mar Beregi Főesperes.

Nizsalavszky SzentMiklósi lelkész és Esperes.

Litterati Reformatus lenkész

Baranyay Josef Gróf és Monostor Orvosa.

Pásztelyi János Főszilgabiro orosz ember Munkácson és Dédan jöbiroka van lakik

Munkácson

Komka Esköt lakik Munkácson.

Merényi János az előst kaponyi kerület szolgabirája

Szabó orosz ember kaponyi kerület Eskötje.

Lyachovics Victor Podgeringsi Lelkész.

Szabó Ivanyi Lelkész

Kuliman János Davidházi Lelkész²⁹

Ő Felsőge Munkácsi kapralanbeli^{40*} kanonokar kinevezte Medveczky Bazilt feszteletbeli kononakat Zariczai Lelkész és Esperest, valamint Seregilyi Sandort, Bacskoi Lelkész Esperesz. Unghváron lévén megtudtom³⁰.

1870. Декабря. Въ собраты Чина избранъ пр[еподобный] г[осподинь] Александръ Ортутай, гр. кат. приходникъ въ Мстичевѣ, Берегскаго комитата.

^{40*} Слово написано неvirazно.

1868. Feb. 25 Munkácsi Monostor templom ába adtam habitust Pituik Gergelynek Nagy Bányai születésű 21 éven ifunak, 4 grammaticalis osztálys végzen Nagy Bányan, egy evig Sztatmari Tanirs kepezdében sanult, most próba esztendár itten Munkácsi Monostorba fogja állani. Gedeon neve alatt³¹.

Már igen nagy ho van, és meg mindég esim, Isten tudja nem lesz nagy vizaradai³².

1871 годъ.

Дня 18го января преставился въ Марія-Повчанском монастырѣ Іеромонахъ Алексій Галечковичъ, бывшій три раза протоигуменъ, а предъ смертію игуменъ Повчанскаго монастыря. Померъ въ чахоткѣ.

6го февраля [1]871 года в[ысоко]преподобный о. Матфей Микита протоигуменъ, перенесъ свое мѣстопробываніе изъ Мукачевскаго монастыря въ Марія-Повчанскій, гдѣ кромѣ сана протоигуменскаго по нуждѣ будетъ исполняти и должность игумена.

7 febr. Архидіаконъ Берегскаго комитата в[ысоко]пр[еподобный] о. Іоаннь Дешко держаль совѣщаніе по дѣламъ автономіи церковной, на которомъ присутствовало лицъ духовнаго и мірскаго сана выше 40, и рѣшены слѣдующія точки требованія: а) возведеніе Мукачевскаго епископства въ митрополию. б) особый автономическій конгрессъ для угро-русской нашей церкви³³. в) неприкосновенность нашего календаря, нашихъ праздниковъ и постовъ. г) требованіе отдѣльнаго епископства для гр. каѳ. мадьяръ Сатмарскаго и Саболчанскаго комитатовъ. д) требованіе возвести мадьярскій языкъ въ литургическій.

22 февр. Совлекся³⁴ и отишоль въ міръ Θεодоръ (бывшій Θεодосій) Зейканъ изъ Мстичева.

13 іюня опять возвратился, побывши за короткое время въ Кистѣ^{41*} учителемъ.

15го іюня облечень въ иночество Амвросій (Антоній) Мигаличъ.

27 (9^{-го} іюля) переселился изъ Краснобрда въ сей монастырь о. Владиміръ Терлецкій. Изъ намѣстничества сего монастыря отъишовъ за игумена Краснобрдскаго о. Василій Микуличъ.

1872 годъ.

11го янв. Сломала буря в ночи крестъ, стоявшій предъ воротами монастыря.

20го января облечены в малый иноческій образъ Θεодосій (Θеодоръ) Ковачъ; Веніаминъ (Василій) Договичъ; и Венедиктъ (Василій) Чисарикъ.

Февраль

24. Приспѣлъ въ монастырь на жительство причетникъ^{42*} Пряшевской епархіи: Михайль Майорошъ для изученія церковнаго обряда и русскаго языка, присланъ епископомъ Пряшевскимъ преосв[ященнымъ] Іосифомъ Гаганцемъ, за пропитаніе котораго обязался платити умѣренную цѣну ежемѣсячно.

Апрѣль

На мѣсто сломаннаго бурею 11го января т. г. креста, поставлень новый православной формы трираменный крестъ днесъ, т. е. 1/13 апрѣля. Распятіе писалъ живописецъ Фердинандъ Видра, а дерево Петръ Фенцикъ. Иждивеніе обышло въ 97 ft 40 kg. – Тотъ же крестъ былъ благословленъ по чину церковнаго обряда 14/26 апрѣля въ великую пятницу на вечерни, послѣ обхода около церкви съ плащаницею. Проповѣдь подъ крестомъ держаль іеромонахъ д[окторъ] Владиміръ Терлецкій.

23го апрѣля (5го мая) о. Филипъ Тода въ Θоминую недѣлю приносилъ первую безкровную жертву.

^{41*} Киста – село в кол. “Земплинському комітаті”, тепер Куста в окрузі Требішов Кошицького краю, Словацька республіка.

^{42*} Один з церковного причту (причету), молодший церковнослужитель.

“Исторія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

24го апрѣля (6го мая) отецъ Терлецкій, вслѣдствіе разныхъ гоненій, виною которыхъ не мы, а другіе были, переселился (получивъ амнестию) въ Россію.

Іюнь:

19, 20 и 21го іюня отбылся въ нашемъ Мукачевскомъ монастырѣ тригодичный иноческій соборъ на которомъ въ прото-игумены избранъ в[ысокопреподобный] о. Матфей Микита 16 голосами противу 1 и 1. Игуменами же, Мукачевскимъ: Анатолій Кралицкій; М[арія] Повчанскимъ: Иннокентій Левканичъ; Бикадскимъ: Исаія Тордай; Боронявскимъ: Іеронимъ Физиръ; Мстичевскимъ: Іоанникій Іозевичъ; Березническимъ: Емилианъ Бигарій; Краснобродскимъ: Кирилль Микуличъ; рѣшителями: Кралицкій, Яцинъ, Завадскій и Буховецкій. Предсѣдателемъ на соборѣ былъ каноникъ [Александр] Лабанць и писмоводителемъ его Мих[аиль] Стрипскій³⁵.

September 1872.

2 сентября отбилось по части винобрана, а то 2, 3 и 4го; наижено 4 куфы^{43*}. – Причина сего доселѣ необыкновеннаго событія, что послѣ продолжительныхъ дождей, а преждней засухи виноградныя ягоды лучшаго и скородоспѣваемаго сорта отразу попукалися, стали истекати и гнити, да осами истребляемы быти. Слѣдовательно нужно было винобрана дѣлати, иначе и то бы было погибло.

Декабрь

Отъ 10го декабря даже до 15го апрѣля 1873 бушевала въ Мукачевѣ окрестности холерическая епидемія, похитившая въ самомъ Мукачевѣ около 300 душъ.

Апрѣль 1873.

1го апрѣля по нов[ому] числ[енію] посѣтилъ нечаянно нашъ монастырь епископъ Стефанъ Панковичъ съ М. Стрипскимъ, въ родѣ какъ бы визиты^{44*}.

Май.

Много вреда надѣлалъ морозъ въ виноградѣ, огородѣ, морозъ, въ ночь 29го, 30го апр. и 1го мая.

Іюль.

Холерная епидемія свѣрѣпствовавшая почти чрезъ годъ въ Венгріи, похитила изъ всего края выше 200.000 душъ жертвъ. Въ самомъ монастырѣ изъ челяди умерли 3 слуги. Изъ иноковъ въ всемъ Чинѣ никто не умеръ.

1874.

Февраль.

Зима была постоянно твердая, от начала декабря до начала марта. Озимины повымерзали, а лоза въ виноградѣ покололась.

Апрѣль.

О. Владиміръ Терлецкій прислалъ изъ Кіева въ подарокъ нашей церкви отъ Кіевского отдѣленія славянскаго благотворительнаго комитета одно діаконое облаченіе (т. е. далматику, орарь, поручи) и восдухъ³⁶ въ цѣнѣ 30 рублей. Порто и таможенную пошлину плачено 7 фл. 30 кр.

Май.

1го Мая въпалъ густой снѣгъ, шедшій отъ 6 ½ часа утренняго до 1го послѣ полудня. Всѣ деревія (сливы, груши, орѣхи) уже отцвѣли.

Октябрь.

Винобранье найслабшее. Сродилось всего II куфъ вина (2 hordó ūrmósón kivül^{45*}).

^{43*} Бочки.

^{44*} Визитаціи.

^{45*} “Всього дві бочки” (угорськ.).

1875 годъ.

Январь.

12/24го января Михаилъ Козарь сельскій судья и монастырскій пономарь, взобравшись на колокольню въ недѣлю утромъ, заблаговѣстити по вторый разъ къ заутрени, изъ самыхъ верхнихъ ступеней, гдѣ небыло периль (karfa) соскользнулся, упалъ долу, разбилъ голову объ склепованіе и подъ истеченіемъ 3-ехъ часовъ померъ въ 30-мъ году жизни, оставивъ молодую вдову и 4 сироты. Вѣчная ему память!

16/28го Января. Днесъ починены и забиты досками вышеупомянуты ступени, чтобъ долѣе такое несчастье несталось.

1878.

Вслѣдствіе отреченія отъ игуменства Марія-Повчанскаго о. Исаи Тордай, а затѣмъ и потому что принять на себя это игуменство, вручаемое рѣшительствомъ оо. Іоанникію Іозевичу, Кириллу Микулічу и Антонію Гойдичу, эти лица нехотѣли: то по согласію нашему в[ысокопреподобный] о. протоигумень днесъ 4го іюня отправился въ Повчъ, гдѣ по при своей должности будетъ исполнять и чиновство игумена.

КОМЕНТАРИ

1. Haas Mihály (8 квітня 1810 – 27 березня 1866) – сатмарський римо-католицький єпископ 1858–1866 рр. Див.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. – Wien, 1860. – Т. 6. – С. 104.

2. Колишне Каллово, у XVII ст. – резиденція єпископа Василя Тарасовича по вигнанні його магнатами Ракоці з Мукачева. Тепер Nagykálló – містечко у медьє (області) Саболч-Сатмар-Берег, Угорщина.

3. Вочевидь, ідеться про брата Германа Гудака, ЧСВВ. Див.: Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis pro anno Domini 1864. – Unghvárini, 1864. – С. 238.

4. Йоанникій Базилович, ЧСВВ (1789–1821) – протоігумен закарпатських василіян у 1789–1821 рр. Автор першої великої історії Мукачівського монастиря, Мукачівської єпархії і русинів-українців краю, виданої двома томами 1799 і 1805 рр. у Кошицях під назвою “Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosis ruthenis ordinis sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs, anno MCCCLX. Factae”. Він же – автор настанов до чернечого життя, які залишилися в рукописі. Див.: Пекар А., ЧСВВ. Протоігумен Йоанникій Ю. Базилович, ЧСВВ (перший історик Закарпаття) // Записки Чина Святого Василя Великого (Analecta Ordinis S. Basilii Magni). – Рим, 1992. – Т. 14. – Вип. 1–4. – С. 105–122.

5. Віцежупан, заступник жупана. Ішпан або ж жупан, латин. *comes, comes parochiae, comes castris, comes comitatus, comes provinciae* – посада голови адміністрації комітату в Угорському королівстві в XI ст. – 1918 р. Див.: Pécs lexikon. – Pécs, 2010. – Т. 1: А–М. – С. 243.

6. Про нього див. *Lehoczky T. Beregvármegye monographája.* – Ungvár, 1881. – С. 357.

7. Головний прокуратор (латин. *Iudex nobelium*, нім. *Stuhlrichter*) – посадова особа в Угорському королівстві з XIII ст. до 1950-х. У комітаті спершу – офіцер дворянства та цивільної комітатської системи. Виконував судові та адміністративні обов'язки спершу для шляхти, а пізніше – для кріпацтва та громадянства. Див.: Kislexikon (<http://www.kislexikon.hu/foszolgabiro.html>).

“Історія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

8. Тиводар Легоцький (1830–1915) – юрист, археолог, історик, етнограф, автор численних праць з історії Закарпаття. Див.: Легоцький Тиводар // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – С. 100–101.

9. Кобель (коблик, кібель) – міра площі, для засіву якої вистачало одного кобля зерна (у XVII–XVIII ст. це було 90–100 літрів). Кобель як міру площі часто прирівнювали до угра або ж гольда (0,5746 га). Див.: Шульга І. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1965. – С. 262, 263; Коблик // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 373.

10. Австрійський фунт – 0,56001 кг.

11. Дмитрій Рац (1710–1782) – шляхтич, меценат Василіянського Чину, зокрема Марія-Повчанського монастиря (тепер Máriarócs, Угорщина). Див.: *Basilovits J. Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosus ruthenis ordinis sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs, anno MCCCLX. factae.* – Cassoviae, 1805. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 103–109; *Крالیцкій А.* Дмитрій Раць, угро-руській дворянин // Отечественный сборник: Додатокъ до... “Вѣстника”... для русиновъ Австрийскои державы. – Вѣдень, 1866. – № 9. – С. 36.

12. Цей перелік цілковито відповідає списку отців Мукачівського монастиря у 1864 р. Див.: *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis pro anno Domini 1864.* – Unghvár, 1864. – С. 237.

13. F ug. – угорських флоринів (інша назва гульден). “X” – скорочення від *Kreuzer*. Також у вжитку були аббревіатури *Kr, kr, K* та *Xr*. *Кройцер* (частіше перекл. укр. *крейцер*, рідше *грайцар* – розмінна срібна монета, карбування якої розпочали в Австрії у 1458–1460 рр. У XIX ст., до 1857 р. 1 кройцер становив $\frac{1}{60}$ гульдена (флорина), а відтак – $\frac{1}{100}$ гульдена. Вилучений з обігу у 1892 р. та замінений кроною: 1 крона = $\frac{1}{2}$ гульдена. Див.: *Крейцер* // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 5. – С. 312.

14. *Золотих ринських*. Срібна монета Австрії 1753–1892 рр. в обігу перебувала до 1900 р. Інші назви – гульден, флорин, лев. Див.: Гульден // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 251.

15. Тобто у монастирському ліску. Імовірно, що цей ліс та відповідне урочище мали назву *Ліски*.

16. Сяг – сажень. Сажень – одиниця вимірювання відстані з часів княжої Русі-України – XI ст. Має антропометричне походження: дорівнювала ширині розкинутих рук людини. Різні види сажнів сягали від 1,42 (малий) до 2,8448 (чотириаршинний) метра. Найбільш поширеним у Середньовіччі був сажень (сяг), що мав 1,52 м. Питання про розміри сажня на українських теренах залишається малодослідженим. У XVII–XVIII ст. на Правобережній Україні використовували сажень у два кроки, що мав 1,83 м. Див.: Сажень // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 422.

17. Ліс біля вже згаданого с. Лавки, яке належало монастирю.

18. Від “фіміам” – ладан. *Ароманиця* – вона ж *мирниця*, *мироносниця*, *ладанниця* – церковний посуд для зберігання ароматних речовин, які використовують у богослужіннях. Див.: *Пуряєва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – С. 24, 136.

19. З огляду на граматичні та орфографічні помилки в угорському тексті хроніки, можна зробити висновок, що автор цих записів не був угорцем. Утім, текст залишається зрозумілим. Переклад: “17 квітня з Буди від міністра культури прибула

делегатія в особі Ондерко Яноша, щоб для назначеного єпископа Панковича Стефана закріпити єпископські землеволодіння у Мукачеві та на Чернечій горі. До них належить 94 гольди землі біля Мукачева, великого саду біля міської церкви і двох орендованих виноградників «Комендантки» та «Іншпекторки» на Чернечій горі. З боку єпархії землеволодіння прийняв канонік Гаджега Василь у присутності юриста представника єпископа з Мішкольца».

20. Встановити особу цього мандрівника не вдалося.

21. Переклад: “5го листопада прибув до нашого дому вельмишановний Коритко Ясон, ігумен Дрогобицького монастиря Чину святого Василя, і перебував у нас до 9 листопада”. Це важливий факт, який засвідчує подальше тривання у XIX ст., перед Добромильською реформою василіян у Галицькій Провінції, тісних контактів між чернецтвом по обидва боки Карпатського хребта. Отець Ясон (Іван) Коритко нар. 1834 р., до новіціату вступив у 1853 р., чернечий постриг прийняв у 1857 р., того року він перебував у монастирі св. Онуфрія у Львові і навчався у вищій гімназії; священничі свячення отримав у 1861 р. У 1867 р. був ігуменом монастиря Вознесіння Христового в Золочеві. Дотримувався русофільських поглядів. У Галичині служив до 1874 р. Тоді перейшов на православ’я і переїхав у частину Польщі у складі Російської імперії, де служив до своєї смерті як православний священник, благочинний. Помер після 1905 р. – Див.: ЦДІАЛ. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 719. – 3 арк.; *Коссак М.* Шематизм провінції Св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиції і короткій погляд на монастири и на монашество руске. – Львовь, 1867. – С. 15; Шематисм Чина св. Василя В. в Галиції на годь 1857. – Львовь, 1856. – С. 6; *Федорик Ю.* Православне духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках. – Донецьк, 2013. – С. 283; *Вендланд А. В.* Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. – Львів, 2015. – С. 265.

22. Переклад: “15 грудня замість Пастелія посланником до державних зборів був обраний Лоняй Йосип, молодший брат міністра фінансів”.

23. Зберігаю порядок записів за оригіналом. Цей і наступний абзаци є вставками, зробленими у 1869 р. із записами подій 1867 р., внесеними, вочевидь, уже з пам’яті їх автора. Про це свідчить як місце записів з порушенням хронології, так і відсутність у них вказівок на конкретні дати. Зрештою, згаданий у другому абзаци Йосиф Сембратович у 1867 р. ще не був архієпископом, а тільки став єпископом-помічником перемиського єпископа. Архієпископом і митрополитом Львівським він був з 18 травня 1870 р.

24. Переклад: “Шімор Янош – Божою милістю і з благословення святого Апостольського престолу митрополит Естергому, легат святого Апостольського престолу, кардинал Угорщини, головний і таємний канцлер, Його Цісарсько-Королівської Апостольської Величності дійсний внутрішній таємний радник, Високоповажний член Верховного суду у складі семи осіб, довічний губернатор комітату Естергом, член Академії наук Угорщини, теолог, почесний громадянин міста Рим, та інше”. Янош Шімор (1813–1891) – остригомський архієпископ і примаєс Угорщини у 1867–1891 рр. Див.: *Gyula W. Simor János bibornok hercegprímás emlékezete.* – Esztergom, 1891.

25. Переклад: “Сембратович [Йосиф] високоповажний з Риму in partibus infidelium Philippennis АЕррус прибув до Мукачева з Ужгорода; супроводжував його ректор семінарії Мондок Янош на семінарійній кареті. Тут він перебував один день, а наступного дня ввечері на поштовій кареті поїхав до Польщі (Польщею на Закарпатті,

“Исторія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років...

починаючи з Часів Речі Посполитої, називали Галичину. – *В. М.*), щоб і там провести молитву при канонізації блаженного Йосафата Кунцевича. Мукачівський монастир запропонував йому 100 форинтів, які він потім і повернув, про що зазначено у листі Віденського нунція”. Щодо “Єпископ земель невірних філіппенців” слід відзначити, що насправді Йосиф Сембратович був титулярним єпископом назіянським – від давнього міста Назіянс у римській провінції Каппадокія.

26. Конскрипція – набір чоловіків до війська з правом викупу і заступництва. Утім, швидше всього, тут мова про загальний перепис усього населення (наступні відбулися у 1880, 1890, 1900 і 1910 рр.).

27. Йдеться про видання: Шематизм іноків Чина св. Василя Великого, угорська область на годь 1870. – Унгварь, 1869.

28. Іван Пастелій (1826–1891), священник, а в 1875–1891 рр. мукачівський єпископ; племінник єпископа Стефана Панковича. Див. *Пекар А., ЧСВВ*. Нариси історії Церкви Закарпаття. – Т. 1. – С. 203–204.

29. “Ebeden voltak” – фрагмент “Исторії домовної”, розміщений окремо на аркуші, пронумерованому пізніше як п’ятий. Він стосується, швидше всього, запису про бенкет від 24 лютого 1870 р. Переклад: “Перелік осіб, що були на обіді: Високоповажний єпископ Стефан Панкович / Лайош Аурак – його високоповажність мукачівський пастир латинського обряду / Головні: Олаг Саму – директор графа Шенборна / Шасай – адвокат / 10. Катона – офіцер. / 10. Особа з-поза міста, *Сірмай* – головний суддя / Кевер *громадянин* – міський громадянин / Горват Алоїз – міський адвокат і водночас монастирський / Клемко / Черський – мукачівський власник, русин, раніше повітовий адвокат, а тепер – приватний / Ференц / 6 осіб серед головних кліриків Високоповажного графа Шенборна адвокат Сасай / 3 високоповажними єпископами були і придворні / Помічник декана мукачівського греко-католицького деканату Дешко Іван – тепер вже Берегівський головний декан / Ніжлавський – духівник і декан деканату Сент-Мікловш (Чинадієво) / Літтераті – реформатський духівник / граф Бараняй Йосип – лікар монастиря / Пастелій Іван – районний суддя, руський, має землеволодіння у Мукачеві та Дідові, проживає у Мукачеві / Комка – судовий присяжний, проживає у Мукачеві / Мерені Іван – головний суддя округу Капонь / Сабов – руський, присяжний суду округу Капонь / Ляхович Віктор – духівник Підгорян / Сабов – духівник Іванівців / Куліман Іван – духівник Давидкова”.

30. Переклад: “Його преосвященство мукачівський єпископ призначив на посади каноніків Мукачівської єпархії Медвецького Василя – виконувача обов’язків каноніка, духівника і декана Зарічова, а також Шерегіль Олександра – духівника і декана з Бичкова. Про це я дізнався, перебуваючи в Ужгороді”.

31. Переклад: “25 лютого у церкві Мукачівського монастиря я передав габіт молодому, 21-річному Питвику Григорію, який народився у Нодь Бані. Він закінчив 4 початкові класи у Нодь Бані, один рік навчався в учительській семінарії в Сатмарі; тепер під монашим ім’ям Гедеон прибув на випробувальний термін на рік сюди, у Мукачівський монастир”.

32. Переклад: “Вже досить великий сніг випав, і ще все паде, лише Господь знає, чи не буде великої повені”.

33. Тоді Мукачівська і Пряшівська єпархії підпорядковувалися угорським римокатолицьким Естергомським архієпископам як митрополитам, що призводило до спроб як мадаризації, так і латинізації. Про це див., зокрема: *Пекар А., ЧСВВ*. Нариси історії Церкви Закарпаття. – Рим; Львів, 1997. – Т. 2. – С. 325–241.

34. Слово, утворене на означення дії, протилежної до “облечин” – обряду, коли молодому ченцеві вручають рясу. Тобто “совлекся” – зняв рясу, покинув чернечий стан; семантичний аналог до “розстригся”.

35. Останній тоді був парохом церкви Преображення Христового в Ужгороді. Див.: *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsensis pro anno Domini 1872.* – Unghvárini, 1872. – С. 164–165.

36. *Далматика*, вона ж *стихар* – верхній богослужбовий одяг іподиякона та диякона: довге вбрання з широкими рукавами. *Орар*, він же *наплічник* – елемент богослужбового одягу диякона та іподиякона: довгий перев’яз, який носять на плечах поверх стихаря. *Поруч*, він же *нарукавник* – елемент богослужбового одягу священнослужителя: манжет для стягування рукавів підризника чи стихаря. *Воздух*, він же *покрив*, *аер* – велика хустка, якою після проскомидії, а також після великого входу, накривають разом потир і дискос. Див.: *Пуряєва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. – С. 39, 44, 82, 88.

Володимир Мороз (Львів). **“Історія домовна” Мукачівського василіянського монастиря 1862–1878 років: Місце, контекст постановня та значення джерела**

Публікацію присвячено виданню та вивченню пам’ятки історіописання з теренів Закарпаття – рукопису під назвою “Історія домовна”. Автор розвідки аналізує умови постановня цього документа в Мукачівському монастирі св. Миколая – історичному духовному, інтелектуальному та адміністративному центрі василіянського чернецтва в регіоні, а також колишньому центрі Мукачівської єпархії. Дослідник визначає місце твору в рамках широкої традиції ведення монастирських хронік (літописів) та історій у Василіянському Чині XVIII–XIX ст. У статті з’ясовано, що одним зі співавторів опрацьованого джерела був історик і публіцист другої половини XIX ст., ігумен Мукачівського монастиря о. Анатолій Кралицький; показано, що “Історія домовна” є важливим документом для студій не тільки над господарським життям названої чернечої обителі, а й над духовними та інтелектуальними процесами у місцевій чернечій спільноті, адже на її сторінках описано активність багатьох історичних діячів.

Ключові слова: Мукачівський василіянський монастир, монастирська хроніка, монастирський літопис, історіографія, Анатолій Кралицький, Василіянський Чин св. Йосафата, ЧСВВ.

Volodymyr Moroz (Lviv). **“The Home History” (*Istoriia domovna*) of the Basilian Monastery in Mukachevo (1862–1878): Research on the Place, Context, and Significance of the Document**

The paper is devoted to publication and investigation of the handwritten “The Home History” (*Istoriia domovna*), that became a monument of historical thought in the region of Transcarpathia, Ukraine. The author analyses conditions for the creation of the document in the St. Nicolas monastery in Mukachevo which by then had become an ancient spiritual, intellectual, and administrative center for the local monkhood, the primary center for the entire Eparchy of Mukachevo. The researcher places *Istoriia domovna* into the context of the broad Basilian monastic tradition of written chronicles and histories during the eighteenth and nineteenth century. He argues that the historian, journalist and abbot, Fr. Anatolii Kralytsky, OSBM, was one of the coauthors of *Istoriia domovna*. The researcher argues that the revealed document could also be usable for studies on the economic history of the Mukachevo monastery. It is also essential for an examination of the spiritual and intellectual processes that were then taking place both in the local monastic community and in the whole eparchy.

Keywords: Mukachevo Basilian monastery, monasterial chronicle, historiography, Anatolii Kralytsky, St. Josaphat Basilian Order, OSBM.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (*Київ*)

ІЗ МЕМУАРНОЇ СПАДЩИНИ ЛЕВКА ЧИКАЛЕНКА: СПОГАДИ ПРО ДИТЯЧІ ТА СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

Левко Чикаленко (1888–1965) – відомий український громадсько-політичний діяч, учасник студентського руху в Петербурзі, вчений (археолог, антрополог), публіцист, редактор українських видань, представник прометеївського руху в еміграції, старший син Євгена Чикаленка (1861–1929) – був і автором цінної мемуарної спадщини. Її складають уривки спогадів, що стосуються різних років або періодів життя автора. Вони мають важливе джерельне значення як для реконструкції окремих історичних подій, місій у них конкретних осіб, так і для відтворення біографічних фактів та життєвих обставин самого автора. Мемуарні записи Левка Чикаленка збереглися в його особовому архіві, що знаходиться у фондах Української вільної академії наук (США). Його складають різні джерела: рукописи наукових праць та статей, великий масив епістолярію (листи відомих українських політиків, вчених, поетів і письменників, копії відповідей на окремі листи Л. Чикаленка, родинне листування), рукописні й машинописні записи мемуарного змісту, деякі офіційні документи тощо. Вивчення цього приватного архіву та введення у науковий обіг його джерел допоможе нам дослідити як постать та наукову спадщину Левка Чикаленка, ще маловідому на сьогодні, так і історичне полотно доби поч. ХХ ст. Це послугує і важливим джерелом для дослідження життєвих обставин та політичних виборів відомих українців, які опинились в еміграції у 1920-ті – 1930-ті роки і продовжували громадсько-політичну, культурно-просвітницьку й державницьку працю за межами України.

Окремі фрагменти з мемуарної спадщини Л. Чикаленка вже побачили світ, як за його життя, так і пізніше. Так, у 1963 р. видавництво “Наша батьківщина” у Нью-Йорку в серії “Мемуарна бібліотека” випустило у світ “Уривки зі спогадів з років 1919–1920” Л. Чикаленка. У них автор відобразив трагічні й драматичні події вказаних років у Києві через зріз власної участі у різних місіях: як гласного київської міської Думи, учасника переговорів з російським полковником О. Стесселем та генералом А. Кравсом, члена президії українського Громадського комітету, який виконував урядові функції в Києві у ті доленосні дні.

У післямові до своєї праці автор зазначив її особливості: він писав уривки під враженням подій, які особисто пережив, побачив або в яких узяв участь, вбачаючи їх основне значення в тому, що вони стануть “свідченнями”

про важливі події для майбутніх істориків¹. У цих уривках – спогади про епізоди київського життя кінця літа 1919 р.: вступ до Києва Української галицької армії, а за нею – російської Добровольчої армії під командуванням полковника О. Стесселя, про здачу Києва добровольцям, тривожні настрої у місті. Автор колоритно відобразив і власні драматичні революційні маршрути: подорож з Києва до Кам'янця на Поділлі, аби з'ясувати політичну ситуацію, яка склалася на той час в Україні. Шлях Левка на захід проліг на селянських возах через десятки українських міст і сіл. Це зближувало автора з людьми з різних місцевостей, давало можливість спостерігати їхні настрої та бути очевидцем важливих подій, зустрічатися з українськими повстанцями і їхніми ватажками, напр., у Брусиліві відбулася зустріч з Юліаном Мордалевичем, а в Козятині – з отаманом Зеленим. Л. Чикаленко зафіксував і свій приїзд до західної столиці Української революції, зустрічі з провідними українськими політиками: С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, І. Мазепою та враження від них. У спогадах Левка й розповіді про повернення до Києва. В умовах війни його подорож супроводжували численні пригоди, строкаті знайомства та несподіванки. Автор зазначав в “Уривках...”, що першодрук його спогадів про подорож до Кам'янця побачив світ у київській газеті².

Викладаючи факти, Л. Чикаленко висловив і власні погляди на окремі події, напр., на київську серпневу катастрофу 1919 р., пов'язану зі здачею міста Добровольчій армії. Автор розповів і про власну діяльність у роки революції: відрядження восени 1919 р. (у товаристві з О. Саліковським) до Ростова-на-Дону для переговорів із тамтешнім козацтвом щодо його українських орієнтацій, подорож до Львова, зустріч там із митрополитом Андреем Шептицьким для врегулювання наддніпрянсько-галицьких взаємин, які так недоречно загострилися у ту відповідальну добу, про зустріч із галичанами, їхні думки та настрої. Левко описав і подорож восени 1920 р. до Криму (Севастополя). Метою його поїздки були переговори з Головнокомандувачем Російської армії в Криму і Польщі П. Врангелем щодо спільної стратегії у боротьбі з червоними окупантами.

Перед виходом книжкового видання зазначених уривків спогадів Л. Чикаленка їхні фрагменти друкувались і в українській діаспорній газеті “Наша батьківщина” – незалежному тижневику демократичної думки, що виходив у Нью-Йорку. Так, там побачили світ нариси “Подорож на Крим 1920 року”³, “Осінь 1919 року”⁴, “Зустрічі з митрополитом Андреем”⁵.

Окрім зазначеної праці, Л. Чикаленко писав спогади і про інші періоди свого життя та наукової праці. Так, його перу належить нарис “Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині: (Уривок з спогадів з 1909-го року)”⁶.

¹ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. – Нью-Йорк, 1963. – С. 161.

² Там само. – С. 68.

³ Наша Батьківщина. – Нью-Йорк, 1962. – № 3. – 24 листоп.; № 4–5. – 8 груд.; 1963. – № 6–7. – 7 січ.; № 8–9. – 19 січ.

⁴ Там само. – Нью-Йорк, 1963. – № 13–14. – 23 лют.; № 15–16. – 16 бер.; № 17–18. – 6 квіт.; № 19–20. – 20 квіт.; № 21–22. – 11 трав.; № 30. – 31 серп.

⁵ Там само. – Нью-Йорк, 1962. – № 2. – 17 листоп.

⁶ Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині: (Уривок з спогадів з 1909-го року) // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Нью-Йорк; Буенос-Айрес; Вінніпер, 1955. – Ч. 2. – С. 34–51.

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

Також Л. Чикаленко написав про свою участь у літніх наукових ваканційних курсах 1904 р., що проходили у Львові⁷, про зустріч та знайомство з І. Франком і його родиною. Цей уривок під заголовком “Як ми з І. Франком ловили рибу” побачив світ у 1997 р. та був перевиданий 2011 р. у Львові⁸.

В УВАНівському архіві Л. Чикаленка виявлені й фрагменти спогадів, що стосуються ранніх періодів життя автора та писались ним вже в еміграції. Вони виглядають як уривки, що конспективно відображають події та людей, які врізались у пам'ять автора. Можливо, Левко мав намір у майбутньому написати цілісну мемуарну працю та своїми конспективними, а іноді й дуже лаконічними записами готувався до неї. А можливо, у такий спосіб він просто згадував на чужині минуле та рідних людей.

Отже, виявлені спогади Л. Чикаленка стосуються різних періодів його життя, а тому вважаємо їх розрізненими джерелами. Їх не зв'язують ні хронологічні межі, ні сюжети, ані спільні персонажі. Кожний фрагмент має свою хронологію, героїв та сюжетні лінії. Допускаємо, що автор описував лише ті життєві епізоди, які найбільше йому запам'ятались, бо саме на цьому він кілька разів наголошував у першому спогаді про дитячі роки та про початки свого світосприйняття.

Тексти фрагментарних спогадів Левка мають форми як машинописних варіантів, так і рукописів. Заголовки до них автор дописував рукою (олівцем або ручкою). Так, перший уривок спогадів, що подається в нашій публікації, має заголовок “Спогади з дитячих літ”. Це машинописні тексти, надруковані на 30-ти сторінках. У них зустрічаються авторські рукописні правки: вставки, підкреслення, закреслення, примітки, винесені на маргінеси аркушів, тощо. Другий фрагмент має два заголовки: “Як ми з Ів. Франком рибу ловили: (Спогад з хлопячих літ)” та “Мої зустрічі з Ів. Франком”. Це 11 сторінок машинописного тексту, підписаних автором – Л. Чикаленком. Як зазначалось, цей уривок опублікував В. Гнатюк. У папці із трьома зазначеними текстами збереглися і короткі “Уривки з щоденника”, які автор писав в еміграції, та два варіанти спогадів Левка про студентські роки: навчання в Лозанні, потім у Петербурзі: рукописний і машинописний. Рукописний варіант має форму чернетки із численними авторськими правками.

Отже, у “Спогадах з дитячих літ” Л. Чикаленко згадує походження своєї родини, описує перші роки свідомого життя, дитинство у с. Перешорах (Херсонської губернії, Ананьївського повіту), родинному маєтку Чикаленків. Текст цих спогадів недатований. І лише згадка про більшовицьке панування в Україні та про зрілий вік свідчить про те, що автор писав цей уривок вже в еміграції, можливо, й у США, на великій часовій відстані від подій, про які згадував. А тому сюжети цього фрагменту скупі на відомі факти, імена та родинні події. Вони досить скромні й буденні: про перші дитячі пригоди, взаємини із сестрами та оточенням, початки світопізнання, родинні комунікації тощо.

Цінність цього фрагменту спогадів полягає в детальному описові автором забудови двору Чикаленків у Перешорах, який був основою їхнього

⁷ Курси проходили з 23 червня до 22 липня в готелі “Belle Vue” на вул. Карла Людвіка (нині – проспект Свободи).

⁸ Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка. – 2-е вид., доп., перероб. – Львів, 2011. – С. 576–578.

родинного маєтку та місцем проживання кількох поколінь, починаючи від його засновника – Івана Чикаленка. Подібного сюжету в інших джерелах ми не зустрічали. Автор відобразив план подвір'я, його межі, окремих сусідів, двотерасний рельєф, розташування родинного будинку, господарських споруд, їхнє призначення, згадав про фруктовий сад (окремі види дерев), виноградник, тік, прадідівську хату, новий будинок, в якому мешкало молоде покоління Чикаленків, тощо. Завдяки спогадам Левка стає відомо про збереженість у маєтку в Перешорах будинку та господарських споруд ще прадіда Івана. Левко зазначав, що дідівська хата була розміщена на другій, підвищеній терасі подвір'я. На неї треба було підніматись східцями, збудованими із дерев'яних колод. Ця хата за дитячих років Левка вже була службовим приміщенням: у ній мешкали управителі маєтку. Згадував Левко і відому прадідівську грушу, під якою він любив гратись у дитячі роки. Саме під нею більше як через 100 років буде розвіяно його прах, привезений удовою та дочкою зі США.

Завдяки спогадам стає відомо, що Чикаленки на першій терасі двору збудували й новий будинок, в якому мешкали. Хто й коли його будував (дід чи батько), Левко не зазначав. Більше уваги автор приділив описові господарських споруд двору: їх розташуванню, внутрішній забудові, елементам будівель (напр., покриттю дахів) тощо. Автор згадував і собак-охоронців в їхньому господарстві. Стає відомо, що вони постійно жили в маєтку і велися від простих місцевих псів, а потім батько, Євген Харлампійович, поміняв їх на білих породистих з Криму. Їх можна побачити на багатьох світлинах з архіву Чикаленків. У дитячу пам'ять Левка врзався і незвичний пес, “справжній вовк”, він описував його походження та поведінку.

Окремий сюжет спогадів – про колоритних працівників у господарстві, взаємини Чикаленків із селянами. Левко згадував цікавих або незвичних працівників. Вони вирізнялися з-поміж інших особливостями мови, поведінкою, манерами, знаннями народної творчості та казок, були незабутніми оповідачами історичних бувальщин. Цікавий персонаж його спогадів – тесля Ігнат. Його автор називав своєю першою енциклопедією, бо той тесля розповів йому безліч цікавих історій. Він походив із хотинських буковинців і виразно відрізнявся від місцевих людей зовнішнім виглядом, одягом та мовою. Малому Левкові Гнат врзався в пам'ять любов'ю та довірою до дітей, бо дозволяв йому, малому хлопцеві, орудувати своїми столярними інструментами.

Згадував Левко і чабана з Молдавії та його дружину, неперевершену майстриню у ткацтві та розписуванні великодніх крашанок. На все життя йому запам'ятались і управитель Дмитро Лужанський, робітник Іван Павловський, який розповів Левкові багато народних казок та історій (він був кучером ще у двоюрідного діда Петра (батькового дядька) та конюхом), літній пасічник, який чаклував біля бджіл та мав неабиякий хист до довіреної справи. Цікавим персонажем спогадів Левка, як і його батька, Євгена, став нічний сторож маєтку Павлуша Олар, якого любили в родині Чикаленків, бо саме від нього діти вперше почули цікаві історичні оповідання, уривки з “Енеїди” І. Котляревського. Левко писав, що Павлуша служив лакеєм ще у його діда Харлампія, а потім у дідового брата Петра та продовжував служити у батька.

За спогадами Левка, як і його батька, вимальовуються демократичні взаємини Чикаленків з робітниками: вони спілкувались із ними як з рівними, цінували відданих та розумних селян і дозволяли товаришувати з ними власним дітям. Як свідчать спогади Євгена і Левка Чикаленків, окремі робітники працювали в їхньому господарстві не одне десятиліття і стали вихователями як для Євгена Чикаленка, так і для його дітей. Від деяких з них у членів родини Чикаленків залишились враження на все життя, бо вони отримали від них перші й цікаві краєзнавчі відомості, почули казки та історичні легенди, вірші українських поетів тощо.

Згадував Левко у спогадах і про родичів, які справили на нього в дитинстві певні враження: двоюрідну бабу Ольгу Кастанівну (сестру рідної баби Олени), яка запам'яталась малому Левкові професійною грою на фортепіано, бабу Олену Кастанівну та її другого чоловіка, Й. Білінського, який щороку привозив Чикаленкам машину для молотби хліба. Левко відзначав прохолодні взаємини батька та батькової матері. Він підтвердив і такий родинний факт зі “Спогадів” Є. Х. Чикаленка: його мати, бабуся Левка Олена Кастанівна мешкала в Ананьєві. До неї діти їздили з батьками в гості, проте нечасто.

Спогади Левка з дитячих років пересипані цікавими деталями. Так, автор допускав, що землю у Перешорах його прадід Іван Михайлович Годорожій-Чикаленко отримав, одружившись з однією з дочок заможного грека, прізвище якого згадується в описові земель, що відійшли до Росії за Кучук-Кайнарджійським договором 1774 р. Автор пояснив, чому його назвали Левком, розповів про велику радість у родині від його народження, оскільки він, після трьох дівчаток, став продовжувачем роду Чикаленків.

Окрім “Спогадів з дитячих літ”, нами виявлено й фрагменти, що стосувались інших періодів життя автора. Так, Левко конспективно згадував про свої студентські роки у Лозанні, про знайомство з Ф. Вовком та вплив останнього на його рішення залишити Лозаннський університет й переїхати на навчання в Росію, до Петербурзького університету. Саме там тоді працював Ф. Вовк і підбирав студентів із патріотичними українськими почуттями, які б продовжили його наукову справу. Про першу зустріч з Ф. Вовком Левко залишив такі спогади: “Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природника Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни в моєму житті. [...] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше, і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції на Волині, намова кинути Лозанну (Швейцарія), де я студіював геологію, та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю українській антропології”⁹.

Левко згадав і першу експедицію з Ф. Вовком на Волинь та описав археологічні експедиції різних років до селища Мізин на Чернігівщині, де у 1907 р. Ф. Вовк відкрив палеолітичну стоянку, а згодом, за участю Левка, було розкопано унікальні археологічні експонати, які привели дослідника до важливих висновків та у зрілі роки лягли в основу наукових праць вченого –

⁹ Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині... – С. 34.

“Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби” (1923), “Техніка орнаментування керамічних виробів мізинських неолітичних селищ” (1925), “Нарис розвитку української неолітичної мальовничої кераміки” (1926) та ін.

За конспективними спогадами Левка про студентські роки, стає відомо, що після закінчення Київської гімназії (де він навчався у 1900–1907 рр.), він, не за власним бажанням, а на наполягання батька, поїхав до Швейцарії, аби вивчати геологію у всесвітньо відомого вченого М. Люжона. Проте у Швейцарії хлопець затримався лише на 2 роки. На його подальші освітні наміри вплинула вищезгадана подія: знайомство пізньої весни 1909 р. з Ф. Вовком. Саме він переконав Левка змінити напрям його освіти: геологію на антропологію, та запросив його у Петербурзький університет.

В окремому фрагменті Левко описав своє повернення у 1909 р. із Лозани додому на канікули та пригоди в дорозі (обшук та цікавий діалог із жандармом на кордоні, увагу якого привернула україномовність Левка).

У наступному епізоді спогадів автор зазначає непрості обставини свого навчання у Петербурзькому університеті: згадує своє виключення з вишу в 1911 р. (на 2 роки). Проте, завдяки записам Левка, стає відомо, що адміністративне відсторонення його від основного навчального процесу не стало перешкодою для його щорічних практичних антропологічних, археологічних та етнографічних занять. Левко щоліта був учасником експедицій, отримуючи дозволи на них від наукових товариств Петербурга: Російського географічного та антропологічного або від Етнографічного відділу Російського музею ім. імператора Олександра III. Автор згадував свої щорічні практичні літні дослідження, які не переривались з 1909 до 1917 р. й охопили різні українські території: антропологічні відбувалися на Херсонщині, Полтавщині та Кубані, археологічні – на Чернігівщині, Київщині, Волині й Херсонщині. Стає відомо, що Левко в ході тих експедицій закуповував у місцевого населення й етнографічний матеріал для відділу української етнографії Російського музею ім. імператора Олександра III.

У спогадах про студентські роки автор відступає від основного сюжету та хронології і викладає цікаві мовознавчі спостереження, зібрані протягом десятиліть, як під час численних антропометричних експедицій Україною у студентські роки, так і згодом, у 1920-ті–1940-ві роки. В умовах проживання в еміграції автор підсумовує свої напрацювання, осмислює їх, проводить паралелі між лексикою, записаною на Херсонщині, Чернігівщині, Полтавщині, та словниковим матеріалом, зібраним у Галичині, Холмщині, на Волині та у слов'янських країнах (Польщі, Чехії, Сербії, Болгарії). Окремі слова привернули його увагу схожістю в різних слов'янських народів: автор простежив їхнє звучання, вживання, лексичне значення; дослідив походження окремих прізвищ, звернув увагу на споріднені слова в українській та мовах інших народів (напр., чеській) тощо.

Роблячи застереження щодо свого побічного інтересу до мовознавства, Левко все ж висловив окремі гіпотези, припущення, узагальнення. Він сподівався, що на них звернуть увагу мовознавці, а тому й записав їх у спогадах, перервавши цим сюжетом розповідь про конкретний життєвий період –

студентські роки. Так, він викладає власні цікаві міркування щодо слів *ворина*, *обора*, *ворота*, *варити*, *зварити*, порівнює їх вживання у різних місцевостях України та відзначає часову видозмінність. Цікаві й його припущення про походження окремих відомих прізвищ (Шовгенів, Тургенєв), про вплив на їх формування вуличних прізвиськ, а потім російської урядової політики.

Із фрагменту мовознавчих спостережень Левка впливає цінний хронологічний факт: дані уривки спогадів він писав у 1960-ті роки. Підставою для зазначеного висновку стала згадка автора про смерть у 1965 р. генерала-хорунжо Армії УНР у Франції.

Отже, основу даної публікації становлять уривки спогадів Л. Чикаленка про два періоди його життя: дитячі роки у родинному маєтку Перешори та фрагментарні спогади про початок студентських років: 1909 р. (про повернення із Швейцарії до Києва на канікули) й конспективні спогади про студентське життя у Петербурзі, переважно про літні наукові практичні експедиції (їхню локалізацію, учасників, взаємини з науковим керівником та наставником Ф. Вовком тощо).

Як стає відомо, студентське життя Левка почалося з 1907 р., з його навчання у Лозаннському університеті. Проте ці два роки автор зовсім оминає у спогадах, а починає згадки про студентське життя лише з важливої події 1909 р.: з епізоду свого повернення з Лозанни на канікули. Цей фрагмент став другою частиною даної публікації мемуарної спадщини Л. Чикаленка. Третю частину публікації становить уривок спогадів про перебування Левка у Петербурзі: співпрацю з Ф. Вовком, виключення з університету за участь у студентському русі, про участь у перших антропологічних, а потім археологічних експедиціях у Мізині (1912–1916). Завдяки спогадам Левка стає відомо про вирішальну роль Ф. Вовка у намірі Левка змінити місце та напрям його студій у 1909 р. Цей факт він повторив і в уривках спогадів про спільну експедицію з Ф. Вовком у 1909 р. на Волинь. Левко описує географію своїх студентських антропометричних експедицій, називає учасників кожної, тощо.

У кількох відступах Л. Чикаленко згадує Ф. Вовка як викладача Петербурзького університету, його методологію викладання антропології. Вона полягала в організації студентам на літні канікули практичних занять – антропометричних експедицій у різні частини України. Вони були складовою навчального процесу і зараховувались студентам як семінарські заняття. Левко зазначив, що матеріал, зібраний студентами, ліг в основу двох праць Ф. Вовка, надрукованих у першій енциклопедії українознавства, що вийшла у Петербурзі у 1914 р. (“Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ”).

* * *

При передачі текстів публікації ми намагались максимально відтворити їх автентичними, а тому збережено авторські діалектизми, русизми, особливості вживання імен, географічних назв. Збережено особливості авторського правопису, напр.: вживання *я* в окремих іменниках, таких як *матеріал*, *плян*; *щ* – у словах *пізніщих*, *пізніше*, *темніщими*; *и* – у словах *місцевости*, *людности*, *юности*, *семинар*, *семинарна*, *прізвище*, *етнографична*, *антропологична*; *і* – у словах *територія*, *класифікація* і под. У поле упорядницьких поправок

потрапили пунктуація й помилки написання. Археографічні особливості джерел зазначені у кожному конкретному випадку: вказані їхні форми (рукопис, машинопис), кількість сторінок, наявність авторських поміток, дат, підписів, маргінальних дописів тощо.

Далі подаємо публікацію мемуарних джерел, що складається з двох частин, кожна з яких включає окремий фрагмент спогадів Л. Чикаленка. Перша – “Спогади з дитячих літ”, друга – [Спогади про студентські роки]. Друга частина складається з двох епізодів: 1. [Повернення з Лозанни] та 2. [Навчання у С.-Петербурзькому університеті]. Перша частина має авторський заголовок, а друга озаглавлена автором так: “1909”. До обох епізодів додано упорядницькі заголовки, а тому вони й оформлені відповідно. Тексти супроводжують і упорядницькі коментарі, які включають ідентифікацію людей, подій, географічних і власних назв, періодичних видань та наукових праць. Вони допоможуть зрозуміти та глибше пізнати сюжети джерел, познайомити читачів із добою та людьми, про яких згадував автор.

ДОКУМЕНТИ

1. Левко Чикаленко. Спогади з дитячих літ*

Народився я 18 лютого 1888 року. З оповідань мамі¹ знаю, що була це в родині важлива подія. Перші діти моїх батьків були дочки, було їх три: Галя², Вітя³ та Женья⁴. Мамі певне було однаково, чи дочка, чи син, але були в родині особи, які робили з народження все дочок та дочок цілу трагедію. Знову ж таки не знаю, чи й батькові не було однаково, але от дідові, батьковому дядькові, Петрові Івановичу⁵, то було неоднаково. На першу звістку, що родився син, приїхав він з Херсону і, щоб засвідчити мамі свою вдячність за врятування роду Чикаленків, попривозив силу подарунків. Привіз пальму, привіз каву і багато дечого попривозив, але пальму і каву пам’ятаю тільки тому, що завжди мама, згадуючи діда, хоча й з симпатією, сльози мала на очах, коли згадувала стосунок діда до неї. Козачого роду, він з своїм братом, а моїм рідним дідом Харлампієм⁶ мали якусь кумедну психічну аномалію. З одного боку, були горді з свого козачого походження, і до речі та й не до речі дід Петро Іванович любив все говорити про себе: “Ми люди прості, перешорські”, але в той же самий час розшукував папери та вів різні справи про узнання його за приналежного до “дворянського сословія”. Мама моя, дворянка з роду Садиків на Полтавщині, наче б його шокірувала своїм походженням: ми, мовляв, “люди прості, перешорські”, а ви – дворяне, але в тому було багато від пози старого кавалера, чудасії. Все, що дворянське, було для нього чуже, наче і варте зневаги, але от як родився я, то в подарунок привіз “дворянці” те, що було для нього, здається, символом дворянського безглуздя, панської розбещености – “пальма”, “кава”.

Хрестити мене мусів далекий родич Іларіон Климентович Левицький з села Волохонського⁷. Поки там хрестини, а батьки з дідом ухвалили вже бути мені хрещеним Іваном в пам’ять мого прадіда, основателя маєтків родових⁸, що оженився в Перешорах з дочкою бана⁹ і дістав в посазі від жінки шматок землі¹⁰. Коли приїхав Іларіон Климентович хрестити мене, то довідався, що мене вже молитвували Іваном. Счинив він цілу бучу з того приводу. Казав собі дати святці чи календар і, знайшовши в тому дні, коли я родився, св. Льва Папи Римського, сказав батькам, що тільки

* Заголовок автор написав простим олівцем.

буде хрестити раба Божого Льва, а іншого не хоче. Чи він такий забобонний був, чи так традиції тримався – цього не скажу, але от уперся і на своєму поставив. Як до того ставився дід Петро – не знаю. Може, і у того міркування традиційного характеру перебороли бажання характеру родинного. Отже, охрестили мене Львом...

Перші спогади дитинства пробиваються мені в свідомості чи, швидше, в пам'яті як якісь уривки, не пов'язані з собою, і не міг би я ручити, чи не переплутались вони в хронологічній своїй черзі. От пам'ятаю такий образ: стою я в кімнаті, видно, дуже ще малий, стою чомусь посеред кімнати, а навколо мене багато, як мені здається, людей. Всі на мене дивляться. Від того, що на мене дивляться, я сам починаю на себе дивитись; опускаю голову додолю і дивлюсь на свої ноги. Яскраво пам'ятаю, що я ще не в штани убраний, а в якусь суконку. Скільки разів я питав потім маму, що то могла бути за подія, що так мені в голову врізалась, мама ніяк не могла чогось відповідно важливого згадати. Пізніше пам'ятаю події, які вже сам розумію, чого вони мені в пам'яті стоять. Зв'язані вони здебільшого або виключно з неприємностями. От пам'ятаю добре себе, як я плачу не то від страху, не то від образи. А кругом мене сестри і батьки сміються. То перша, покарана долею, крадіж. Мама оповідала історію цю так. Сусіди наші були у нас в гостях. І, як звичайно то буває, привезли всім дітям гостинця – цукерок. Найменший із всіх – я, з'їв свої цукерки відразу, а сестри щось довго з ними возилися, а може, тільки так мене дражнили, показуючи їх мені в гарних розмальованих пуделках. Зрештою, заінтригований цукерками, я вночі збудився і, недовго думаючи, поліз шарити у сестер під подушками. Здається, у сестри Галі знайшов під подушками пуделко і в темноті напимацьки ухопив, що діло в руку, і запхав в рота. На цім моменті все, як зараз, пам'ятаю. Не цукерки в роті у мене були, а щось солоне і гірке і таке протилежне, що я з переляку почав кричати і всіх побудив. Збіглися всі, десь свічка взялася, і я, засоромлений, стою між членами родини, плююся й плачу, може, не так з сорому вже і страху, як від злоти. Сестри сміються, мама мене докоряє, а я слухаю виправдування сестри Галі, що вона зовсім не з метою мене ошукати, а з цілком інших своїх міркувань покраяла в маленькі шматочки звичайного мила і сховала в коробці від цукерок під подушку...

Ще одне дитячих літ увірване враження. Велика кімната, якої я пізніше не пам'ятаю: дата в цьому полягає, бо, значить, було це до перебудування того дому, в якому ми жили і який я зник пізніше знати. Отож в хаті всі члени родини, немає тільки батька. Поїхав батько “купувати землю”. Виразно пам'ятаю, як голову мені свердлить думка, як батько ту землю додому привезе. Чомусь уявляю собі, що у тачці, так само як дід Іван Майновський інколи возить землю, коли десь після дощу треба якийсь рівчак засипати.

Пізніший спогад уже з тих часів, коли я виразно пам'ятаю себе в русі. Я вже в штанцях, маю свій дитячий високий стілець і можу його перетягати з місця на місце. Пам'ятаю, як з великим трудом відтягну його від округлого стола, що посеред хати стоїть, до “буфету”. Вилажу по ступениці на сидіння, стаю там, а тоді ногу на бильце ставлю, а другу на спинку, гнуту й слизьку. Шафа відчинена вже, і я близький до своєї мети. На найвищій полиці, на блюді, напечені сестрою Галею коржики. Тут напевне була інтрига. І коржики, певне, були такі, на які могла вона спромогтися в тому віці, на три роки тільки від мене старша, і поставлені вони були так високо спеціально, щоб мене заінтригувати. Але ніде правди діти – інтрига удалася. Тут спомини перериваються; з оповідання мами знаю, що, прийшовши в їдальню, побачила мене непритомного на підлозі в калюжі крові, засипаного Галиними коржиками.

Упав дійсно нещасливо, на “плінтус” головою, і так розсадив її собі, що й досі, на старості літ, можу легко вимацати на самому тімені продовгасту улоговину – глибокий кістний шрам.

Далі спогади всі яскравіші та яскравіші, але зв’язку між ними довго ще немає. Що не спогад, то якась визначна подія і, як на зло, завжди зв’язана з неприємностями, і жадної приємної.

От подія: стоїть діжка велика, повна якоїсь смердючої масти. Знаю добре, що то якась “лиманська грязь”. Всі ми, діти, вимазані батьками тою гряззю як чорти і бігаємо кругом дому. Це бігання переходить в гру, а далі в бійку. Сестри завжди втрюх, тримаються разом і мене переслідують. Пам’ятаю, як тікаю від них і як відчуваю глибокий протест в душі від такого мене трактування. Щось робиться в мені, страх щезає, і ось вже сестри тікають від мене, а я, сам не свій, женуся за ними, озброєний вже патиками, каміняччям, грудками. Сестри тікають і замикаються в купальні. Я в душі святкую моральну перемогу, але війна не скінчена. В дверях купальні віконечко. Сідаю на землі, складаю свою всю зброю і починаю облогу фортеці. Методично жбурляю у те віконечко все, що дасться поблизу побачити. То штука! Одійти не можна, бо втічуть до кімнат, а під руками дуже мало грудок. Жбурляю обережно, не кваплючись. Управу маю, мабуть, добру. Все долітає до мети. Аж ось крик всередині купальні. Двері розчиняються, і бій перерваний: несуть чи, властиво, ведуть сестру Вітю. Скривавлене лице, кров тече з носа. Попав камінцем у перенісся. Сестра Вітя до кінця своїх днів матиме ніс з горбинкою.

Але з сестрами не все війна, частіше гуртові [і]гри, повні фантазії.

Чи була у нас нянька? Здається, була, але я ніяк собі її не пам’ятаю. Ходимо гуртом в сад, рідко далеко від хати, бо там, на горі за хатою, де кінчається наш сад і де знаходиться глибока, непроходима для нас канава, там живуть наші вороги. Частина села, декілька хат – на землі вже не нашої, а сусіда “Захарця”, старого величезного діда Захарія Івановича Полтарескула. Він один з членів родини, що складається з декількох братів. Молдавани вони, місцеві дідичі, тільки збіднілі. “Захарець” – найстарший, “Ванюша” – найменший. На їхній землі, як і на нашій, живуть в двірських хатах “десятинщики”. Отож за нашим садом і на горі і ліворуч, вздовж цілої садиби нашої – то земля Захарця. Там домени¹¹ його впливів. Батьки наші не знаються з сусідами, а тільки в разі крайньої потреби або випадку відбуваються побачення з привітаннями, з розпитуваннями з гречности¹². З боку сусідів певне є якась до наших батьків нехіть, може, заздрість, може, почуття своєї нижчости і почуття тому образу. Але ми, діти, добре відчуваємо тільки, що ми там, за канавою, вже чужі, і нам все там чуже. Діти ж Захарцевих десятиників – то то наші вороги. Вони у нас в саду і вишняку порядкують, бо для них канава чомусь не є непереходимою гряницею. Ігри наші відбуваються або на подвір’ю біля хати, або коло кухонних дверей та коло криниці, що недалеко кухні, перед купальнею, а за нею смітник. Це чомусь любиме місце ігор. Це амфітеатром скопана частина гори. Земля там пухка, бур’яни ростуть буйні, а не цілинні трави, як скрізь. Там все кубляться кури, індики, а коло кухні гуси, качки талапаються в калюжах. За смітником на гору і за хату і вбік від доменів “Захарці” іде наша земля. Сад тягнеться в бік купальні далеко-далеко. Там сливи угорки ростуть, а на одному дереві разом щеплені і сливи і морелі. Між сливами волоські горіхи, молоді ще дерева... За сливняком іде виноградник. А за виноградником, то вже зовсім далеко, починається наш “тік”. Туди самі не ходимо, треба, щоб туди пройти, йти через господарський двір, мимо курника по виложених поземо покладеними уперек колодами східцях.

Курником починається величезна господарська будова, що стоїть на другій терасі, коли наш дім на першій, частинно під одним дахом, високим очеретяним, частинно під критими гонтом пробудівками містяться там: курник, комора з запасами дерева, далі – плотня і ще щось, а далі вже, окремо під очеретяними дахами стоять темник та льодовня. Перед плотню велике подвір'я, на якому стоять звичайно вози, що їх, здається, без перерви лаштує плотник Ігнат. Плотня – то найулюблене моє місце. А Ігнат – то моя енциклопедія. Він не тутешній, а зайда. Одягається не по тутешньому і острижений комедно. Він з так званих “патlachів”, себто з хотинських буковинців. Чудною мовою він говорить, теж не тутешньою, але до того ще й з чистими, інколи московськими виразами. Від Ігната довідався, що і цар має прізвище – Романов, – і що бардою¹³ можна краще колоду якусь вистругати, як гемблем¹⁴, – “гемблюй, синок, гемблюй, приїде татко та бардою поправить”. Мудрість Ігнатова, як видно, була дуже різностороння. Дозволяв він мені плотникувати і сокирою, і шершенкою¹⁵, але ні рубанку, ні фуганку не давав. Але найбільше я любив працю стругом. Сяду верхи на лисицю, якось підйму догори пальцями притиск, встромлю туди якийсь патик та й стружу. Ігнат все, правда, бурчить, що потім всі струменти треба буде точити, але, однак, дозволяє.

Господарський двір, попри плотню пройшовши, мав огорожу. За нею знову круто треба було підійматися на сам горбок чи “гору” – природне плато, на якому, далеко там, містився тік, полівники, коші на кукурудзу і величезний амбар – будова ще мого діда, скраю плато до господарського двору. На гору треба було переходити вузькою стежкою між виноградником зліва та цвинтарем, обгородженим глибоким ровом, справа. Долішня границя цвинтаря була границею нашого цілого дворища в бік гори. Там далі стояли скирти “кирпичу”, себто сушеного кінського та коров'ячого гною, що ним палилося у печах, особливо у печі в кухні. Скирди півкруглі нагорі були добре вимазані гноєм коров'ячим, так що видавалися якимись глиняними будовами. Як крізь сон пам'ятаю, що як я зовсім малим був, інший був розклад господарських будов та й не там вони стояли, де тепер стоять. Все господарство було “на горі”. Від прикащика Дмитрія Івановича¹⁶ вперше почув я, що прадід мій жив не там, де ми тепер живемо, а теж “на горі”, в тій самій хаті, де живе тепер він сам, Лужанський.

З великим пістетом оглядав я його подвір'я, хату, садок. Все це обійстя стояло на східному схилі “гори”, що тут полого спускалась на захід до долини колишньої річки Кучургану. За обійстям знаходилось прадідове господарство: кошари, обори, отой амбар, багато половників¹⁷, а головне скирд старої-старої соломи. Частенько, мабуть, ходили ми цілою родиною на гору оглядати господарство.

Часто чув я якісь незрозумілі мені до кінця розмови, очевидно через малі літа не був я в курсі подій і тільки з розмов дорослих між собою про щось довідувався уривчasto і принагідно. Пам'ятаю, як, ходючи по солом'яних загатах, що ними обведені були простори, де трималися вівці, я діставав від батька шматок паперу газетного і давав його їсти вівцям. Дивувався їхньому смакові немало і слухав одним вухом якісь розмови про давні часи. Було колись таке, що вовк забрався між загати (кагати) і так перелякав овець, що вони шорохнулись усі в один бік і вискакували одна на другу, аж гора овечих тіл зрівнялася в загатах і аж поки горішні не порозбігалися по полно. У воловні, вузькій, довгій і темній, де зимували воли, чув якісь оповідання про те, що колись то якийсь віл заплутався рогами в налигач і зависився. Цікаво було мені взагалі дивитись на овець, на ягнят, на доїння овець, що відбувалося надзвичайно брутальним способом, і з страхом і повагою, завжди, як уперше,

розглядав я діда Тодора Волну, молдованина чабана, брудного і смердючого, паглатого, як і плотник Ігнат, з чорною з сивиною округлою збитою у війлок бородою. Він завжди чувся, розмовляючи з батьком, особливо скрябав собі груди через проріху грубої полотняної сорочки, що її комір був зав'язаний якоюсь чорною наче стрічкою і не мав жадного гудзика. Ходив дід Тодор в постолах, що волоки з них чорні обмотувалися навкруги ніг аж до самих майже колін, так що тільки де не де просвічували між ними трохи тільки ясніші онучі. Мову діда Тодора я мало дуже розумів, бо була то якась своєрідна мішанина молдаванської з українською. З сином його Горашом я навіть частенько бавився, але мова теж дуже перешкождала, і, не розуміючи його, я, як і інші, вважав його за дурнуватою. Жінка Тодорова – Даріца інколи приходила до мами, здається, в справах ткацьких, бо завжди в зв'язку з її приходом починалися розмови про килими, про нафрами, про якісь фарби, що з них тільки чомусь “манійку”¹⁸ пам'ятаю. Вона ж, Даріца, здається, виробляла найкращі писанки на Великдень. Коли “на горі” в дитячій моїй уяві панував Тодор та почасти тільки Лужанський; нанизу, у дворі, нижче доменів Ігната, панувало дві особи: дядько Іван Павловський з Майнови¹⁹, що його часто, шуткуючи, між собою старші називали “майордомом”, та дід Петро – кучер. Дід Іван скрізь вештався, замітав, прибірав, підсипав землю, де дощі розмили, молотив качани кукурудзи поросятям, добував з комор сіль для волів та корів. Я часто за ним швендяв, у всьому йому помагав, а за те від нього наслухався найкращих оповідань та найстрашніших казок. Обмолочені качани треба було потім ще оббірати з зерна, бо ними потім палилося чи в грубах, чи в самоварі. Отже, тут моя поміч була певне йому справді корисна, бо праця була нудна і довга, а він, підсліпуватий, великими своїми пучками якось не так то вже добре з нею справлявся. За цим оббіранням качанів наслухався я і оповідань про Іллю Муромця і про кінець багатирів, що десь з півночі виїхали, подавши на південь. Дехто з них і через Перешори їхав, і коней з керниці²⁰ тут напував. Як було кінь стане на цямрину передніми ногами, то так і вгрузне в цямрину. Іван мені ті ямки від кінських копит показував на всіх цямринах старих перешорських керниць. Про зміїв летючих оповідав, що то за ними багатирі гнались. Іван навіть одного такого змія бачив, як він за лісом, що “за горою”, упав. Страшне оповідав Іван про чудо, яке св. Микола Чудотворець створив у сусідньому селі, десь за селом Кондрацьким²¹. Люди там пили і гуляли у якоесь то свято, а Микола Чудотворець за це замкнув їм двері і вікна, і вони й досі там танцюють та гуляють, але ніхто з них вийти не може та й до них теж ніхто увійти не здолає. Мені чогось страшно ставало від цього оповідання, і хата замкнена чомусь видавалася подібною до сухого кабака, в якому є життя, бо насіння в нім торохкотить, але ніяк і нічого всередині не видно.

До дядька Петра мене тягнуло по іншому. Там все було цікаве. І стаєнні коні: зліва жеребці, а далі кобили. Над кожною конякою нагорі до бантини прив'язані забиті сороки, “щоб домовик грив коням не плував”. Дядько Петро дбає про порядок, а саме щоб на місці згнилих чи розчухраних сорок вішати нових. Мама пояснює потребу в цих мертвих тілах по інакшому. Каже, що є такий звір малий – ласка чи лисиця, яка справді плуває гребучися в ній гриву коням, і тому дають їй на поталу забитих птахів, щоб на них управляла своє призвичаєння. Але хто мав більшу рацію? Пів конюшні має очеретяну, постилану на бантинах, стелю, а половина без стелі, видно стріху, а під нею крокви. Як туди забратися, влізши на сіно й на солону, складених на місці порожніх станків, можна багато цікавого зобачити.

Там переховуються між іншим старі пні – вулики з пасіки, яка колись була в нашому дворі, але давно вже перевелась. Як крізь сон пам'ятаю в саду під деревом-

ясном курінь, а коло нього всього в білому одязі діда Мойсейку – кацапа, здається, з сусіднього села Антоновки²², який був у нас пасічником. Давно то, певне, було. Зосталися тільки пні, що на горищі конюшні, возовні і далі над всіма коморами, що творять собою разом з конюшнями одну будову. На самому причілку конюшні є окремих відділений простір, переділений всередині на двоє. Вхід до переділів з конюшні, до першого – коло самого ліжка дядька Петра; там міститься маштарня – кімната, де висять різні шкіри сириці, що так чудно не то смердять, не то пахнуть. Як нюхаєш – неприємно, як кинеш, то знову нюхати хочеться. Там стоять бочки з дьогтьом, що то ним час від часу, здебільшого перед святами, дядько Петро заячою ніжкою мастить упряж. Другий переділ – то так званий денник, там якийсь час перебуває кожна кобила, що приведе лоша. Вона потребує догляду, лоша потребує плекання, і часто, коли денник зайнятий котроюсь з кобил, притягає мене до дядька Петра. Лошата бо такі смішні своєю спочатку безпомічністю, а потім такою швидкою зміною до бадьорости та чудернацької грації. Дядько Петро загалом не розмовний і, здається, дітей не любить, а паненят тільки терпить...

Коло конюшні, коло кожних з двох дверей прив'язано по собаці. Коло дверей, ближчих до села, завжди чуткіший і зліший, а коло дальших, при яких зараз же виступає наперед прибудівка – дах на стовбах, під котрим стоять шарабани та сані, – завжди здебільшого ув'язана сука з щенятами. Для пса і суки стоять будки, а під піддашам звичайно вештаються щенята; на день здебільшого суку відв'язують і вона ходить скрізь по двору в супроводі щенят. Колись у нас були якісь непородисті пси, прості селянські, але потім за часів голоду та посухи 1893 р. примандрувала до нас з Криму чи швидше з Асканії Нової, що на північ від Криму – отара овець Фальц-Файнових²³. Було багато овець, багато чабанів та псів з цілим господарством в котигах. От тоді то батько чи купив, чи виміняв у приходьків декілька їхніх собак. Скільки себе пам'ятаю, все у нас була якась сука з щенятами, що звалася “Таврія”, і декілька псів; всі білі, кудлаті та великі. Але разом з ними ховалися у нас і інші пси. В хаті завжди тримав батько дога датського або й двох разом, що здебільшого носили чомусь ім'я Дуки. Але коло конюшні довгий час прив'язаний був справжній вовк – Терзай. Історія його цікава. Був це пес нашого польового сторожа, що жив у нашій хаті на нашій землі в урочищі Курти. Курти добре було видно і з нашого двору. Оповідалося, що сука того “одайника”, що Степаном²⁴ звався, привела щенят від вовка. Одне з них удалося в свого батька і коли піросло, то стало великим і відважним та злим псом. Напав раз цей пес на батька, коли він, їдучи на невисокій бричці разом з сусідом Кондрацьким²⁵, проїздив по дорозі повз Курти. Пес вискочив ззаду на бричку і подер убрання на Кондрацькому від самого коміра до сидіння. Батькові заїмпонувала відвага пса, і він його придбав. Терзай був на прив'язі спочатку, ходили до нього всі ми, носили йому їжу, щоб зазнайомитись, але завжди чули ми якийсь страх перед ним вже й тоді, коли він певне до нас цілком при звичаївся. У всякому разі страх і повага тягнули нас до його будки, і, навіть лащучи його та гладячи руками, я, пам'ятаю, зажмурював очі, чуючи себе кожної хвили непевно. Коли Терзай зовсім звик, почали його на ніч спускати з ланцюга. Звичайно на ранок його вдома не було, бігав на “одаю” і тільки на обід вертався додому, бо харч у нас, певно, був поживніший. Спостерігши, що Терзая немає, ми всі діти звичайно ставали в суточках між стайнею та виходком, коло перелазу через пліт, що вів до нашого дому краєм саду, і підчікували Терзая. Година була вже відома, бо завжди та сама. Зустріч відбувалася завжди з певною урочистістю. Ми починали радісно гукати, а Терзай теж радісно вимахувати хвостом, тикав носом кожного з нас у живіт чи в лице

і приєднувався до нашого гурту. Але годину повороту Терзая знав і дядько Іван і звичайно з'являвся зненацька і вів Терзая за ошийник до його будки.

Була ще у нас в дворі одна особа, котру всі ми діти любили – це нічний сторож дід Павлуша Оларь. Ще не старий на вигляд, він був високий, сухорлявий з виразно монгольськими вилицями, дуже рідким заростом. Безперечно монгольської крові у нього було дуже багато, і цим були подібні до нього всі його численні діти, які при дворі товклися в різних якостях. Дід Павлуша був ще лакеєм мого діда, здається, спочатку рідного – Харлампія, а потім його брата Петра. Якимсь чином пани навчили його, неграмотного, на пам'ять цілої “Енеїди” Котляревського, і уступи з неї він нам проказував замість казок. Найприємнішим спогадом, зв'язаним з дідом Павлушею, був спогад про якусь літню, трохи свіжу ніч: дід Павлуша сидить на призьбі під коморами у кужусі, а я вже стою у нього між колінами, закутаний в поли кужуха, і слухаю його чи оповідань, чи рецитації. Часами дід дістає невеличку з лубу зроблену табакерку, і ми нюхаємо табак. Так минає вечір, аж поки хтось з дому не зажене спати. З тих суточок, коло яких ми звичайно зустрічаємо Терзая, видно добре хату діда Павлуші. Хату без огорожі, без садку та городу, звичайну на Херсонщині хату десятиництва²⁶.

Коло хати Павлуші стоїть більша, наче трохи чепурніша типу міщанського, але теж без огорожі та садка. Коло хати, рідко одне від другого, ростуть декілька дерев білої акації. В цій хаті живе Мошко. Він теж давній член двору і один з видатніших чинників дворського життя. Чи він наш жид, чи ми його пани – важко сказати. Ще, мабуть, за життя діда Харлампія, а пізніше і за діда Петра ні одна купівля чи продаж не обходилися без Мошка. Він є панською біржею, він є і посередником, він почасти й експедитор всього, що у великій кількості продається з господарства за його посередництвом. Змала пам'ятаю його більше як кравця, який завжди неспостережено для собачого ока пробирається до нашого дому на примірku якоїсь з одєжин, що він шиє для всіх майже мешканців. Від одєжи завжди іде якийсь чудний запах чи сморід, чи то від самої матерії, чи що, але в моїй уяві одєжа пахне Мошком. В родині чи то з уст батька, чи мами чув не раз різні оповідання про Мошка. Особливо врзалося в пам'ять одне. Мошко був колись шинкарем в двірському шинку. Продаючи горілку кріпакам, мав наказ не брати в заставу речей першої потреби. Але переступив він цей наказ і взяв у когось із своїх клієнтів в заставу свиту. Довідався про це в час свого приїзду до Перешор дід Петро Іванович і улаштував з приводу цього, кажучи сучасною підбольшевицькою мовою, “показательний процес”. Вислухані були всі свідки і оскаржений. Очевидно, оскаржителем виступав колишній власник свити. Який присуд був – мені не відомо, бо це не врзалося в пам'ять. Врзалося в пам'ять те, що Мошко мусів убраться в свиту і на команду “Мошко пройдися” – йти з одного кінця двору до іншого, а потім на нову команду йти в протилежному керунку, певно, під гомеричний регіт скликаного на цю чудасію села. Смішне, певне, було те, що Мошко, перший і, мабуть, останній раз в своєму житті був у свиті, а не в так характерному довгому до п'ят лапсердаку... Мошко був членом нашого двору. Що він жид, себто щось чуже – я ніколи не відчував та й не бачив чогось подібного до зневаги з боку батьків. Прихід Мошка то був приємний момент в житті нас, дітей. Мошко був ввічливий і уважний, делікатний і з певною дозою почуття своєї гідності. Певне багато є таких жидів серед тих, що самітними родинами жили по українських селах. Мошко була потрібна багатьом, почасти ближче як інші зв'язана з панським двором людина, і тому її добрим до себе стосунком дорожила не одна, особливо десятиниццка, родина. Старші сини Мошка – Іцько та Шимко – зовсім

“обмужичилися”, жили з хліборобства, як інші десятишники, і коли Іцько ще ходив в довгому і незручному в хліборобстві лапсердаку, то Шимко, чомусь мені особливо симпатичний і своєю поставою, і виразом свого лиця, спокійною добродушністю, ходив в звичайному убранні перешорського селянина, європейського крою піджаку чи спенсері, жилеті, в штанях, вправлених в чоботи, і солом’яному капелюсі літом. Всі більші свята жидівські ми досконало знали, бо Мошко завжди приносив нам в свої свята жидівські солодоші. Про гугелі нічого і згадувати, але особливо цінними були солодоші на свято Гамана – “гаманове вухо”²⁷. Були то з білого прісного тіста штамповані узорчасті тонкі трикутники, заповнені між собою вареною в меді та цукрі масою чи то з тіста зробленої лапші, чи то орехів та меду; були якісь пиріжки, пундики, і все те гостре з цинамоном і перцем. Знали ми, що то є “цимесь” звичайно на смак, бо склад його був нам дуже незрозумілий. Над нами, певне, шуткували, кажучи, що то була варена чи смажена в меду цибуля. Була то, здається, не цибуля, а редька!.. Любив я асистувати Мошкові при його обов’язковій праці під час молочі. Хліб відразу з-під барабана ішов у мішках на підводи жидові Шопі Фінкельштейнові. Мошко сидів коло десятичної ваги і відважував збіжжя-пшеницю по 6 пудів у мішок. Я слідкував за стрілкою, спочатку терез з коромислом, а пізніше куплених десятичних. Вага ніколи не була точна! Завжди здіймали мішок, коли він трохи переважував відповідну 6 пудам вагу. На мою інтервенцію Мошко мене заспокоював, кажучи, що завжди мусить бути “поход”. Запитаний мною батько теж висловився однозгідно з Мошком. Чи той “поход” був справді давній податок звичаю, чи то було укрите винагороджування Мошкові від батька за працю та сумлінне її виконання – я того не знаю.

Свій якийсь процент за довершену куплю-продаж з покупцем він, певне, одержував від покупця. Батько Мошкові вірив, і ніколи той цієї віри не підірвав. Цікаві були розмови батькові з Мошком. То були біржові звіти про хлібний ринок. Фігурували там ціни на пшеницю, жито, кукурудзу, просо і т. д., і т. д. Згадувалися усі базари околішні, усі ярмарки. Дальші ціни – Одеси – батько знав з газет, а місцеві, нижчі, з усіма нюансами подавав Мошко. Ходило про тисячі пудів і тому ходило і про пів та навіть чверть копійки. Звіт, як зараз пам’ятаю, кінчався словами: “Ну, а наші жиди дають по 76 з чвертю”. Тоді ставало тихо, батько щось міркував, щось собі інколи вираховував, і в залежності від згоди, на другий день Мошко приводив чи того, чи того жида, чи навіть цілу громаду. Брав їх батько до свого кабінету або садив на критому шклом ганку і провадив з ними довгі розмови.

У Мошка був син наймолодший Зейдик. Старший за мене років на десять, він уже парубкував, як я ще був зовсім дитиною, але він поводився зі мною як із своїм колегою однолітком, і, власне, від нього я найбільше в дитинстві довідався про такі речі, про які старші, а особливо батьки не розповідають, а про які мусіли б далеко раніше починати розмови, особливо з дітьми, що ростуть у селі. Від Зейдика я наслухався правдивих викладів про стосунки між статями і у людей, і у звірів. Зейдик, гарний хлопець, подобався, певне, сільським дівчатам і часто, виконуючи за батька якісь обов’язки при важінню збіжжя, а особливо, пам’ятаю, кукурудзи, уживав їхньої симпатії до себе, бавлячись з ними, валючи їх на купи збіжжя, щипаючи та тиснучи за що попало. Я придивлявся тому зовсім ще байдуже, не почувачи ще жадних емоцій, ані сорому, ані якихось бажань, а так просто собі, як то звичайне борюкання живих істот.

Ще була одна істота у нас в дворі, яку пам’ятаю з дитинства, але якогось суцільного образу собі про неї не склав; видно, що не в доменах її в ранньому дитинстві

були мої заінтересовання – була то клюшниця Єлена Григоровна. Відкіля вона була, як довго була – не знаю. Здається, що була вона у нас декілька разів, то кидаючи на якийсь час працю, то вертаючись. Повороти були завжди дуже радісні, бо привозила вона з собою чудернацькі гостинці, солодощі, яких ні від кого іншого ми не діставали. Були то звірячі фігурки, зокрема півники, зроблені з перепаленого цукру, і вигляд їхній і смак був мені чомусь в дитинстві далеко приємніший, як тих різних пундиків та цукерок, які діставали ми від батьків чи від приїзджих гостей. Єлена Григоровна була, здається, дуже сварлива, вигляд мала страшний просто, принаймні значно пізніше, вже в шкільному віці, часто здибав я в казках образки різних відьом і чомусь завжди, дивлячись на ті образки, згадував Єлену Григоровну. Чи то через беззубий рот, в якому стирчали два чи три корінці, чи то через розпатлане сиве волосся та худе і зле лице з загостреним додолу тонким носом – цього вже сказати не можу. Пізніше, коли вона вже назавжди від нас виїхала, з оповідань мами довідався я, що була вона гіркою п'яницею. Що часті її недуги, чадом з печі чи грубки споводовані, то були просто напади запою чи білої навіть горячки. Чому її держали у нас – я так і не знаю. Мама оповідала, що не була вона така уже зла жінка, і багато оповідала про любов Єлени Григоровни до звірят, особливо до котів. Може, й ця риса її характеру відбилася у мене в пам'яті раннього дитинства, у всякому разі образ худой згорбленої жінки, що перед неї і позад неї іде ціла процесія котів з піднятими догори хвостами, теж злився в пізніших літах у мене в уяві з образом казкових відьом...

Ще з дитинства в пам'яті залишилася дальша серія осіб, з двором зв'язаних, але не так тісно. Це ціла низка робітників рокових, строкових, що завжди бували у нас на подвір'ю і яких спостерігав я роками, пам'ятаючи їх то хлопчиками, то парубками, а то вже й дорослими дядьками. Коли їх вперше побачив, коли їх з очей згубив – не зміг би з певністю сказати. Були між ними особи, про яких щось говорилося, оповідалося, з якими зв'язувалися якісь асоціації, але більшість – були сірі обличчя, сірі фігури, які невідомо звідкіля прийшли в моє життя і невідомо як і коли з нього вислизнули. З тих останніх найдовше і найкраще пам'ятаю Кузьму Оларя, передмолодшого сина нічного сторожа Павлуші. Він часто бував у дворі і помагав Івану Майновському, а пізніше, здається, взагалі перейняв його обов'язки, коли той кудись з нашого двора відійшов. З'являлись і старші сини Павлуші, але рідко, не знаю чому, почував я до них якусь особливу нехіть, чисто фізичного характеру. Всі вони були подібні до Павлуші, але у старого не так чомусь разили мене виразні якісь не звиклі антропологічні риси. Були то якісь досить чистого вигляду азіати, не того приємного типу монголів, що у киргизів круглоголових та кругловидих спостерігається, а якісь худі, сухі, з страшенно виразними щелепними кістками, з рідкою чорною борідкою та вусами, нагадували вони мені чомусь якихось неприємних і незнаних жуків (чому жуків?), і якимось моторошно завжди було мені дивитись на Фенка та на старшого його брата. Молодший Мітя, що у війську довго служив, бо в музикальній команді на клярнеті грав, та Кузьма мало мали цих азіатських прикмет і були тому далеко приємніші. Найменший син Павлуші – Гаврюша пас табун. Худий, високий, на діда Павлушу подібний, але ще без порости, бо хлопчак літ 16–17 не так разив мене своєю расовою фізіономією, та й табун вабив і лагодив все, що поперек могло стати. Гаврюша був зіпсутий хлопець, і багато-багато він мені наговорив та научив, чого я волів би дізнатись далеко пізніше і в далеко іншій формі... Це теж риса виховання, про яку мусіли б думати батьки дітей панських, що дають їх на виховання табунщикам та телятникам.

Для повного опису дворні треба подати дядька Ілька, чередника, що пас череду і в дворі з'являвся пізно увечері, коли сонце вже ховалося за гору. Була то чомусь для мене страшна фігура. Навіть далеко пізніше, коли дорослим хлопцем та навіть дорослим парубком здивався я з ним, не міг позбавитись того почуття, яке вгніздилося мені в душу з малечих літ. Кривий на одну ногу, що дало йому прізвисько кривого Ілька, він мав властиво одну ногу значно коротшу, як друга і, як ступав на неї, тоді зразу похилився назад і нижчав, і викидав другу, довгу з якимсь чудним здриганням цілої своєї постаті вперед. Коли ставав на довгу – одразу вищав і похилився вперед. Та постійна зміна висоти та хилання то вперед, то назад одночасно зі спиранням на довжелезні два костури робило враження нелюдське, огидне, а як додати майже старцівське вбрання, страшенний бруд і сморід, який від нього нісся, довге, нечісане ніколи волосся, вряди-годи тільки стрижене, невидні очі, маленькі на зарослому рудим волоссям лиці – то образ, здається, стає цілком ясним. Я боявся до нього наблизитись. І то не якимсь психичним страхом, як швидше фізичною огидою відштовхувало мене від нього. Навіть коли він говорив чи з батьком чи з мамою – мені було не по собі, і я весь час намагався на нього не дивитись. Коли череда була вже на оборі і доярки з дійницями поралися коло доєння корів, сварячись з телятниками за незручне пускання телят та невчасне відтягання їх від дійок, Ілько завжди наближався до лавки зараз за пряслами обори, де сиділа мама з нами, малими дітьми, і дуже часто і батько, і починав якусь з батьками розмову. Прості, примітивні відповіді про те чи інше, що сталося за день в череді, де паслися і сільські корови, так само впливали на мене, як і його образ. Щось бридке охоплювало мене, і я завжди, пам'ятаю, тулився до мами.

На чолі цілої дворні, яко її отаман, стояв прикащик – Дмитро Іванович Лужанський. Старший вже чоловік, гарний, високий, поставний, тишився він моєю симпатією, і я охоче вдавався з ним в різні розмови на всі теми, які мене цікавили. Так само ставились у нас в родині всі до нього, а сестри то навіть за це були покарані, бо раз не втримались, щоб не показати Дмитру Івановичу свої теплі штанці з червоної фланелі, які їм пошили якогось дня восени. Певне мама вимагала в їхньому віці вже більшого розуміння від них, що робити годиться, а чого не годиться, і за те дістали вони бучу. Лужанські жили “на горі”, в старій хаті, в якій жив ще мій прадід Іван. Лужанський мені то оповідав якось, коли я вперше забрів до його господарства. Пам'ятаю, що сказане ним вплинуло на мене якось дивно. Повага до хати десь вплелась і якийсь жаль, що тепер ми не там живемо, а в панському будинкові, а в нашій хаті живуть хоч і хороші, а чужі люди. За хатою стояла груша, посаджена дідом; і на неї дивився я, з пієтизмом обходячи її навколо і задираючи догори голову. Все те мені здавалося якимсь урочистим, святочним, і як все те я спостерігав по інакшому пізніше, коли підріс...

Родина Лужанського мені не подобалася. Жінка його невеличка, довгоноса, дуже довгоголова, завжди вагітна справляла на мене враження якоїсь нещасної істоти, що викликає до себе тільки жаль. Діти Лужанського, – скільки їх було, я ніколи почислити не міг, – вдалися одні в батька, другі – в матір, і всі перші були мені симпатичні, а всі інші чомусь бридкі. Щось було, певне, і в характері Лужанчихи та тих дітей, що в неї вдалися, що збуджувало відразу. Якась приторна до улесливості делікатність, яка збуджувала в мені почуття неспокою... Були вони обоє з місцевої так званої “голопузої шляхти”, і оті риси в обходженню Лужанських з дитинства увійшли в мою психіку, мабуть, при допомозі різних чутих і від батьків, і від селян сентенцій, як риси шляхоцької культури. Життєвий досвід пізніших часів тільки скріпив мої

поняття дитячі про відмінність нашої української та польської шляхотської культури. Помішником Лужанського був об'їжчик Франц. Говорив він чудною мовою, був він поляк, мабуть, а може і чех або словак – дезертір з Австрії. Як він добився до Перешор, коли він тут опинився, я не чув і не дізнався. Але мова його була чудернацька для нас, дітей, і надавала Францеві в наших очах якогось специфічного забарвлення. Він був, мабуть, першим “чужинцем”, якого ми в житті своєму побачили, бо ні плотник Ігнат-“патlach”, ні Мошкова родина, ні навіть Тодор-молдаван – не сприймалися нами як чужинці, як так само і поза Лужанським всі представники т[ак] зв[аної] голодної шляхти з сусідніх сел.

І Лужанський, і Франц мали в своїм ужитку коней – Лужанський рудого з сивиною “Молдавана”, а Франц зовсім білого – “Кацапа”. На тих коней мене з найперших моїх хлоп'ячих вже, а не дитячих літ було садовлено. На тих конях я пізніше вчився всієї примудрости верхової їзди. Сідло Францеве мені більше подобалося своєю формою; було воно т[ак] зване черкеське, а Лужанського своєю м'яккістю та пружкістю – сідло козацьке. Але головна наука верхової їзди, звичайно, відбувалася пізніше і не на цих конях, а в табуні, і не на сідланих та гнuzданих, а окляп. Сідав на різних коней, доїздився до чиряків на тім місці, яким сидять на спітнілій кінській спині, але все ж таки найкращим у моїх споминах лишався Франців “Кацап”, що пізніше вже доживав свого віку в табуні без спеціального призначення чи, може, спеціально для мене призначеним. Старий вже, шістнадцятилітній кінь з якоюсь домішкою арабської крові, невідомо тільки до якої, ніс так легко, наче в колісці; був він “іноходець”, слухняний був, як дресований пес. Відчував не то рухи, а просто настрої верховця. Ну й намучив я його старого, переганяючи цілий табун, як він нісся до криниці на водопій. Раз я в запалі випередок з табунщиком, здається, значно вже пізніше, Міхалком зповз просто з “Кацапа” на бік і упав на землю. “Кацап”, як вкопаний, на цілому розгоні став і почав мене обнюхувати, наче занепокоєний, щоб мені при паданню чогось лихого не сталося. Який він терплячий був, як було на нього вилазиш, великим пальцем лівої ноги вимацавши ямку збоку коліна на його нозі і в той же час немилосердно його тягнути за гриву, щоб то підтягнутись та вилізти йому на спину.

Але це вже згадки з пізніших, хлоп'ячих літ, коли я вже “парубкував” по цілому околицьному світі, а не сидів, як перше дитиною тільки в “горницях”, себто в панському домі, та швендяв з сестрами навколо дому по садибі, здебільшого по саду. З тих часів, звичайно, тільки більш важливі події утримались в голові. От вже не пам'ятаю, з якого приводу розгнівалася на нас мама. Здається за те, що звикши мазатись лиманською гряззю, ми після одного доброго дощу повимазувались звичайним болотом перешорським. Було то зроблено так невдало, що забруднилась більше одежина наша, і вернулись ми з забави додому, як чорти. Від нашої вигадки мама, здається, більше сміялася в душі, як сердилася назовні. Але вирок при розгляданню справи був страшний. Ми мусіли піти в садок і кожен на себе принести хворостину. Мама дала нам дуже короткий на те термін. Пам'ятаю, як плачучи, ходив я по кущах коло дому, вибираючи собі знаряддя кари. Найстарша Галя враз доміркувалася, що треба вибирати не тонкі хворостинки та свіжі, а щось сухе та грубе. Повела всіх нас менших під величезну старезну вербу, що росла коло криниці недалеко панської кухні, і наказувала вибирати найбільше сухі гіллячки, які після вітру самі поспадували на землю. Екзекуція не відбулася через те, що мама, без сумніву, не могла нічого зробити з нами, як побачила, яке нешкідливе по суті, але страшне на вигляд ламаччя поприносили ми на себе. Бідна мама клопоту багато з нами мала, але чомусь постійної няньки я коло нас не пам'ятаю. Певне, були якісь міркування,

може, зв'язані з тим, що росло нас разом четверо і що старша Галя була остільки старша від мене, що вже могла за мною і доглядати. З того виходило по суті те, що доглядати мене не було кому, а пустоти робили ми всі разом, поки не посваримось, а тоді відразу сестри мене від себе проганяли, об'єднавшись на своєму дівчачому стані, і дражнили мене “Льовою-коровою, що на селі кислиці возить” – це значило плаксою. Переслідували і дражнили немилосердно. Дійсно, я, побитий і ізолюваний, плакав, з горя шепчучи до себе: “Діти, діти, які ви погані”, іноді доходив в голосно-му плачі, мабуть, до істерики, бо вже не міг сам спинитись, і тільки мама спиняла мій плач або гриманням, або легким “шльопанням” по м'яким частинам тіла. Про випадки запалу та войовничого гніву я вже згадував. Страху перед “дітьми”, себто перед сестрами, у мене не було, а була образа і жаль. Малим хлопцем, наслухавшись в церкві проповідей та евангелія, я багато думав над вислуханим. Пам'ятаю, ударений Галею по щоці, я не розплакався, а по евангелію підставив їй другу щоку з словами: “Ну, удар ще з другого боку”. Галя з запалом та задерикуватистю ударила. Чомусь мене той факт вразив страшенно. Чомусь я думав, що на таке моє поступовання мене не вдарить вона. То було, може, перше в житті розчарування і зневіра в людських добрих почуттях. Боягузом я не був. Людей не боявся і навіть у малому віці, так малім, що не пам'ятаю сам цього або, може, й пізніше, але що ця подія пройшла для мене непомітно, – я виступив перед чужими хлопчачами в обороні трьох сестер. Я нічого з того не пам'ятав пізніше, але із спогадів сестер довідався колись пізніше, і тільки цей зміст спогадів мені в пам'яті утримався. Було для них це якоюсь видатною подією. Я, певне, в очах їхніх тоді високо піднявся. Але боявся я темноти і цвинтаря. Чи тому, що казки про різне страхіття нам оповідали старші, чи тому, що близько церква була та цвинтар, і ми часто бачили похорони та чули плачі та голо-сіння, але цвинтаря я вельми боявся. Цвинтар, що був вже “на горі”, за оборами між садом та дорогою з двору “на гору”, своїм старим покритим мохом вапнярниковим склепом-гробовищем панів Маркевичів найбільше мене трівожив. Склеп – велика досить кубічна будова з низькою пірамідою яко дахом – мав на даху грубої роботи хрест. До склепу вели двері, що були вже здавна відчинені. Ще вдень, ідучи “на гору”, я не боявся, але все таки позирав завжди в бік склепу, але вночі чи, властиво, вже від смерку перейти повз цвинтар для мене було непростією річчю. Раз, коли “ходила” машина, себто коли була молоча, я так загрався на горі з хлопчачами, що й не чувся, як машина стала, як всі розійшлися старші. Нарешті треба було і нам малим розходитися. Хлопчачи побігли собі в село, в долину, а я сам мусів повз цвинтар вертатись додому. Пересилуючи страх, пішов, але, як дійшов до склепу та поглянув на відчинені двері – не міг себе пересилити, вернувся до машини. Походив там – скрізь пусто; пішов тоді до амбару, бо там було тепліше від розпечених за день кам'яних стін. Згодом стало і там зимно, як то буває взагалі у нас восени. Зимно, але і страшно мені ставало. Додумався нарешті схватись за мішки пшениці, що лежали перед амбаром складені рядами одні на другі та коло других, займаючи досить великий простір. Високо було і незручно лізти малому на прямовисну стіну мішків, але якось видряпався і уместився в дірці, що була найбільшою в місці, де сходилися чотири мішки. Вліз і сховався в яму з головою. Було там тихо і тепло, аж душно від розігрітого за дня збіжжя. Так було тепло, що я й заснув там. Почув раптом якісь голоси, гавкання псів і тоді тільки зрозумів, де я і що зі мною. Виліз з своєї нори і почав і собі гукати. Була то ціла наша родина – і старші і менші – та ще й з дворні був там хтось. Тільки як почалися вигуки радості та лайка за неспокій, мною спричинений, я почав від якогось мішаного і дуже для мене складного почуття – плакати.

Мама питає, чи я боявся – кажу, що ні. “Ну а чого ж ти плачеш?” – “Я не плачу, я тільки сльози пускаю”, – була моя відповідь. Всі почали реготати, а я ї собі теж. Повели мене додому, всі навипередки оповідаючи, як спостерігли, що мене немає, як мене скрізь спочатку у дворі шукали, аж нарешті вирішили шукати поза двором. А я нашим докладно оповідав, як я хотів був додому піти – і як боявся тих відчинених дверей в склепі. Дійсно, чомусь завжди ввижалась мені в темряві дверей якась чорна мовчазна і нерухома постать.

Від страху темряви я сам себе відчувував у нас в домі. Часто відходив з освітленої їдальні через сіни до темної залі і, перемагаючи страх, доходив до вікон і дивився в сад, але цвинтар був міцніший, ніж моя воля. Може, тому, що там вже лежала наша двоюродна баба. Вона у нас вмерла [від хвороби] на сибірку. Була, здається, велика і вельми товста жінка. Якось мало її пам’ятаю, але, як захворіла і як покликаний лікар оглядав її болячку – дуже добре залишилося мені в пам’яті. Уп’явся їй в тіло овечий кліщ, уп’явся десь в ногу, близько пахви. Може тому і запам’ятав, що ніколи не бачив такого м’якого і товстого тіла з таким страшним червоним боляком на білому тлі. Другий момент – це майстрування труни в плотні дядьком Ігнатом і розмови з ним щодо розмірів труни, яка мусить відповідати грубості бабушки. Третій момент – це опускання труни в яму, не дуже глибоку, але з викопаною пічуркою в одному боці, та засування в ту пічурку самої труни. В першу ж ніч по похороні я не міг довго-довго спати, а врешті, думки власні так стрівожили мене, що я почав хлипати, а нарешті плакати. Мама озвалася, і почалася у нас чудна розмова: “Чого ти там плачеш?” – питає мама. Спочатку мовчу, а далі, не відповідаючи, питаю маму про те, чи всі ми помremo. Мама відповідає притакуючи. “І ти помреш?” – “Помру”. – “І батько помре?” – “Так”. – “І Галя?”, “І Вітя?” – і так доходило до всіх близьких, і до дальших, і до зовсім далеких. Мені страшно стає не за себе, а за всіх, за цілий світ. То були перші глибші переживання, які викликані були в моїй голові нечисленними спостереженнями, а логічно в діялозі з мамою поширені на цілий світ... Іншої ночі, ворушучись у сні, ударився рукою об стіну і проснувся з переляком. Видалося мені, що я вже умер і що я лежу в труні в такій самій пічурці, як та, в якій бабу поховано. Пробую з іншого, здавалося, б боку, – аж там знову стіна. Не витримую і кричу. Знову мама озивається, і знову розмова. Заспокоююсь, що я ще живий і що я не в ямі і не в труні в пічурці. Часто потім смерть і похорон переслідували мене, а до того, мабуть, додавали страху часто чути оповідання про ховання живих, які тільки начеб то вмерли, а в ямі, в труні просипались зі сну. Це була часто досить розмова у наших тіток, що майже кожного літа бували у нас з своїми численними родинами. Особливо любила на ці теми говорити тьотя Віра Мазаракі²⁸, що з трьома дочками – Марусею, Наташею та Люкою – займала вліті цілу прибудову в нашому домі, так звану “школу”, де училися взимі старші сестри і де жили звичайно учительки зимою. Друга тітка, сестра першої – Лідія Андріївна – одружена з військовим лікарем Миколою Корнійовичем Низовцем, жила, як і перша, в Тирасполі, але у нас рідко бувала. Пам’ятаю виразно тільки їхній, цілої ж родини, приїзд, коли з ними приїхав і батько Низовець... Тітки були досить кумедної, на мій смак, вроди: товсті, особливо Віра Андріївна, з вибалушеними очима, чорняві, щось у них було чи грецького, чи молдаванського, хоча прізвище їхнього батька – Скачевський – швидше показувало б на польську кров. Та на те показувало і багато іншого, що я зрозумів значно-значно пізніше, зв’язуючи новонабуті відомості з давніми спогадами дитячих літ. Отож двоюродна баба Ольга (?) Кастановна часто грала на фортепіано, що дісталось до нас, вже не знаю коли саме, від бабкової мами Олени

Кастановни. Часто ми діти обступали її навколо, прохаючи її заграти то те, то інше. Грала вона, здебільшого, твори польських композиторів на українські теми. Грала, коли не помиляюся, думки та шумки Завадського²⁹, Заремби³⁰, Коціпінського³¹. Але часто грала і якісь мазурки, може, навіть Шопена. Найбільше нам, чи властиво мені, подобалася мазурка “Канарського”. Подобався її кінець, коли баба схвилювано з експресією в басах наподоблювала стріли, якими було забито цього героя польського повстання. Все це нам оповідалося українською мовою, бо всі у нас так говорили, хто з родичів приїздив, але дух був у баби, мабуть, таки польський. Хто той Канарський, хто його і за що розстрілював, я не докопувався, а тільки раз по раз просив бабу ще раз заграти те місце, як баци наподоблюють швидше гарматний рев, ніж звуки рушниць. Тітку Віру та її дітей, властиво тільки дочок, бо син Володя мені був цілком невідомий, я, здається, любив. Пам’ятаю якось, як тітка виїздила, то я її дуже і навіть сліпо прохав не їхати, а зостатись. А коли те не допомогло і видно було, що вона з дочками таки укладає свої манатки, то я почав її стращати, що я її не пушу, поперебиваю ноги, поріжу її ножом, посолою і складу в діжку. Певне, хід думок був в якійсь мірі зв’язаний, з одного боку з чудним її виглядом – товста бо була надзвичайно, хоча і тонше від своєї покійної баби; а, з другого боку, з тою сільсько-господарською процедурою, яку ми, діти, спостерігали перед різдвними та великодними святами, а саме колення та розчинення кабанів. Самого колення ми, діти, звичайно, не бачили, а тільки здалека чули про те, що відбувалося коло сажа, приготувані оповіданнями служниць та ключниць до того та насторожені прибуттям до кухні на пораду плотника, який був у цьому ділі фахівець. Нас пускали вже тоді, коли здалека від нашого дому видно було метушню декількох чоловіків з нашої дворні, коло людської кухні та сажем, що переносили заколеного кабана з сажу на кухню. Приходили ми на те видовисько вже в тій хвилі, коли дядько Гнат, викресавши вогню в губку, обвивав її віхтем мнятої соломи і починав махати тим віхтем то в один, то в другий бік. Віхоть нарешті розгорався, і тоді нашу увагу приковував до себе цілий ожеред соломи, в якому знаходився забитий кабан. Ожеред той запалювався і досить швидко згорав. Дядько Ігнат брав тоді ще віхоть за віхтем і, запалюючи їх з багаття, дошмалював на свинячій тулубі рештки щетини. Після того починалося миття свині та зшкрябання ножом з неї лепу. Коли вже чиста була свиня, знову її закутували в солону і починали на ній товктися і великі і малі. Який сенс з того був, на жаль, не знаю. Чи то якась традиція, чи то й насправді якесь практичне мало значення. Після того починалося розчинення свині. Анатомію Ігнат знав досконало, ножом оперував по-мистецькому, і тому розбирання величезного тулубу свинячого відбувалося з казковою швидкістю. Всі частини тельбухів мали свої назви, і Ігнат з професорським авторитетом, препаруючи деталь за деталлю, пояснював нам і називав все, що попадалося під руки. Пам’ятаю, як якось раз замість кабана кололи льоху та ще й вагітну, хоч і далеко не при кінці вагітності. Дядько Гнат, дістаючи межі сили кишок якусь надзвичайно грубу кишку нерівну, а наче з якимись стовщеннями, розрізав її наздовж, і там, відсепаровані одне від другого певною просторінню, знаходилися маленькі білі поросятка, завбільшки кожне новонародженого кошеняти. Незвичайна та подія глибоко врізалася мені в пам’ять...

Найменше вражіннь зосталося у мене від рідної баби, батькової матері Єлени Кастановни. Вона у нас дуже рідко бувала, живучи, правда, не так далеко, бо саме в повітовому місті Ананієві. Була вона заміж за Іосифом Ануфрієвичем Білінським, дрібним собі шляхтичем, непоказним, з рудою широкою бородою, що бував у нас щороку восени, бо його парова машина молотила у нас збіжжя і, як казали перешоряни,

“ходила”. Пізніше я дивувався, що стосунки у батька з його мамою віддавна не були хороші. Батьків батько Харлампій Іванович давно був розійшовся з своєю жінкою, і діти лишалися при ньому в Перешорах під опікою його двоюрідної сестри. Яка причина їхнього розходження була – невідомо мені, хоч на виправдання баби не раз чув я пізніше, що покійний дід був таки піяком і що жити з ним було для баби справжньою мукою. Дід, здається, і помер від “білої гарячки”. З його смертю стосунки дітей до їхньої мами все більше та більше ослабівали, і на їхнє виховання і на їхню освіту баба не мала жадного впливу. Здається, й вплив той, як би був – не був би дуже додатнім. Не була вона дуже інтелігентною людиною, це я вже сам собі зміркував, придивляючись до її другого чоловіка Осипа Онуфрієвича. Попри все це, ми цілою родиною таки їздили інколи до бабушки в “Ананьєву”, як називали все в Перешорах наше повітєре місто. Перших виїздів я не пам’ятаю добре, і з них зосталась в пам’яті тільки сама дорога, далека, з зупинками-відпочинками, висіданнями під гору і згори з фаєтону. Але можливо, що взагалі багато поїздок уже в мене злилося в один якийсь образ. Ні дому бабушки, ні її самої добре собі не уявляю. Пам’ятаю тільки, що їв у неї вперше білі черешні, яких у нас у Перешорах не було, і на подвіррі бачив “машину”, частинно розмнтовану – для якоїсь певно репарації, і самого Осипа Онуфрієвича, що коло неї щось робив.

Краще собі уявляю далекі подорожі до мого хресного батька Іларіона Климентовича Лівичького у Волохонське. Їхалося до півдороги, здається, так само, як і до Ананієвки, через Гоцулову, а там поверталось праворуч. Поїздки відбувались так само, як і до Ананієвки, з зупинками та відпочинками, з пішим виходженням на гору і з безконечними питаннями до батьків про те, чи скоро вже приїдемо до мети. І тут теж багато вже з вражень за ріжні поїздки злилося у мене в один образ, і тільки тепер, аналізуючи ці враження, бачу, що то враження різних часів і ріжного ступіня моєї свідомости. Певне, бігання по кімнатах у Волохонському та деклямування якихось дитячих казочок про kota, що якось то “цок, цок та в лобок та в писану кайстру” – це враження і спомини найдавніші. Пізніші вже, більше поважного віку, зв’язані з візитами до якихось далеких, як і Лівичький, родичів, Васютинських, у тому ж Волохонському, з розрізнених вражень з тих давніх часів зосталось декілька, які задержалися в пам’яті теж через свою незвичайність для буденного життя малої дитини. Одного дня на подвіррі напав на мене гусак. Абсолютно не пам’ятаю самої події, але, певне, враження на мене вона справила надзвичайне. Певне, стався зі мною якийсь нервовий шок, бо мама, яка трохи розумілася на медицині чи, швидше, на подаванні першої допомоги при різних наглих випадках, тут спасувала і, забувши про свою вищу освіту, покликкала до мене бабу шептуху, бабу Гарашиху. Баба Гарашиха тепер, може, за давністю літ злилася у мене в одно з ключницею Єленою Григоровною щодо зовнішнього свого вигляду. Але тоді вигляд її зробив на мене певне величезне враження. Принаймні я цілком забув про гусака, але, як вона, схилившись наді мною, величеньким округлим шматком воску капала мені по животі, пам’ятаю. Потім, розтопивши той віск в якійсь посудині, виливала його у миску з водою, а як він захолов там, вийняла, і всіх присутніх, а головно, здається, мене старечим беззубим ротом умовляла, що то там видно гусака з розіпнятими крилами, з великим жовтим дзьобом. Чи правда я перед тим утратив був свідомість на довший час, але цей спогад виринає у мене в пам’яті завжди без жадного прологу до нього. Як епілог пам’ятаю, як мене мама підносить чи підводить до вікна, за яким стоїть батько і тримає в руках гусака як переконливий доказ його нешкідливості.

2. Левко Чикаленко. [Спогади про студентські роки] 1909 р.*

1) [Повернення з Лозанни]

Виїздючи на літні ферії³² з Лозанни додому, я, властиво, не дуже якось звернув увагу на те, що там дома діється, і попав саме на торжество з приводу Полтавської битви³³. Може, з газет я і знав про це, але, живучи за кордоном, людина якось починає не реально уявляти собі практику щоденного життя. Досить того, що я, беручи з собою свої речі та книжки, не подумав про те, щоб переглянути все своє майно на предмет легальности того всього, що віз. Тільки вже в поїзді перед Волочиськом згадав, що вклав до чемодану всі ті книжки, які мені подарував був якось в Женеві Кузьма³⁴ з видань М. Драгоманова. А що я дуже швидко звичайно знайомлюся з людьми, а особливо в поїзді, то вже перед самою границею російською в нашому переділлі я зо всіма вже був знайомий і більш-менш уявляв собі, хто і що з себе представляє. Їхав разом зі мною в купе якийсь старий дуже пан досить таки панського справді вигляду з значно молодшою за себе панею, яка називала його “дядей”, напевне племінницею його не була. Дізнавшись про моє прізвище, десь ще, здається, у Відні він аж стрепенувся був і з великою ажитацією почав мене розпитувати, відкіля я і які у мене zostалися досі родичі і як вони називалися. З розмов виявилось, що знав він і приятелював в молодих літах з якимсь Чикаленком, який ніяким родичем мені не приходився, але теж був з Херсонщини. Тоді я уперше довідався, що існували, а може, ще й досі існують на Херсонщині якісь наші чи родичі, а може, тільки однофамільці. Про свого приятеля старий оповів чомусь дуже докладно один епізод, як той, захорівши важко на сухоти і мало не вмираючи, звертався до різних лікарів і ті відмовились його лікувати, так, мовляв, безнадійно стояла його справа. І от той звернувся до якоїсь ворожки чи знахаря і на прочуд, виконавши його порад, цілковитовилікувався. Лікування полягало в тому, що мусів бідолаха в молоці готувати сало, аж поки воно не розвариться, і тоді все разом пити. Старому видавалося то найгіршим ліком, який тільки уявити собі можна, але Чикаленко довго те робив і став зовсім здоровим. Розчулившись споминами з молодих літ, старий і до мене, як виявилось, зовсім безпідставно, переніс ніжність до приятеля своєї юности. Отже, перед самою границею, коли я, як перед сповіддю перебірають гріхи в пам'яті, так я почав перебірати книжки у валізках, витягаючи деякі і складаючи їх тим часом на купку, щоб потім поміркувати, що з ними далі робити, старий з співчуттям слідкував за моїми сквапливими рухами і зрештою запропонував взяти їх до себе, бо вже мав певне дуже серйозні підстави не боятися особистого обшуку. З подякою віддав я йому все, що вважав за компромітуюче, і з сміливим виглядом піддався цілому шеренгові процедур, які чекають кожного підданого імперії при його повороті додому. З паспортом все було в порядку, але з ревізією річей, що відбувалася в спеціальній залі, вийшла неприємність. Придивляючись, як порилися в моїх речах пограничні урядники, я побачив, що один з них зацікавився вельми якоюсь з моїх книжок. Зайшовши трохи збоку, я здаля пізнав, що тримав він в руках грубий французько-російський словник, і перелистуючи сторінки, шукав прізвища власника його. Знайшовши, закрив його і з якимсь наче б то урочистим виглядом поніс кудись з залі. Серце мені йокнуло від неприємного почуття, але робити нічого. За якийсь час увійшов в залю жандарм і голосно назвав моє прізвище. Відгукнувшись, підійшов я до нього і пішов за ним ріжними ходами та переходами, як виявилось, до найстаршого жандармського чина на цій станції. Гарний, добре збудований офіцер літ не більше сорока зустрів

* Фрагмент має форму машинописного тексту, набраного на трьох сторінках.

мене дуже чемно і запитав, чи я справді Чикаленко. А справа в тім, що в ті часи на паспортах не містили ще фотографічних світлин посадача і жандармерія мала багато труднощів з ідентифікуванням своїх клієнтів. Коли я відповів, що так, то він сміючись сказав: “А вот я імєю некоторыя в том сомненія!”. Я йому на це тоді: “Ну, а як же я можу допомогти в тому, щоб ті сумніви розвіяти?”. Він наче на хвилину замислившись. Але без сумніву, це була наперед продумана або просто навіть стереотипна вже, не без театрального мистецтва, перепроважувана роля.

“Ви б легко це могли зробити, коли б при Вас було декілька листів приватних, з яких видно було б, що вони до Вас як до Чикаленка були писані”.

Я, з не меншою увічливістю, як його, діставши свій кишеньковий портфелік, вибрав звідтіля декілька останніх листів від батька і подав їх йому. Уважно оглянувши адресу на конверті, він почав читати листи. Відразу ж підніс очі на мене і запитав з якимсь подражненням: “Ви належите до української партії?”. Я на те з щирим здивуванням і переконано сказав йому, що такої партії немає, а що з батьком переписуюся тою мовою, якою у нас в родині говорять. Це мого співбесідника ще більше зденерувало, і у відповідь я почув слова, які віддавна стали у нас якимсь стереотипом в розмовах українців з малоросами: “Я сам малорос, но нікогда би мне і в голову не пришло писать пісьма по малоросійськи”. На це я зауважив, що всяк буває на світі і що здебільшого все це залежить від середовища, в якому людина росте і виховується. Ну але на цьому тема тим і вичерпалася, і перейшли до теми головнішої.

2) Левко Чикаленко.

[Навчання у С.-Петербурзькому університеті]*

Ще з гімназичних часів намітив я собі плян студіювати в університеті природничі науки. По закінченню гімназії³⁵ під натиском батька поїхав до Льозани, щоб студіювати зрештою геологію у славного тоді на весь світ Моріса Люжеона³⁶. Пробувши там два роки і вже почавши в Люжеона лабораторні практичні студії, я, зустрівшись у Києві, на літніх феріях, з Хведором Кондратовичем Вовком³⁷, піддався його намові і на третій рік до Льозани не поїхав, а поїхав до Петербургу. Хв. Вовк переконав мене, що все таки найцікавішою на світі для людини річчю є сама вона – людина і що коли я вже ознайомився в загальних рисах з біологічними науками та з історією землі, а зокрема, ще й з її останньою добою, добою льодовиковою, чи четвертинною, то я маю всі шанси відразу успішно взятися за антропологічні науки. Натискаючи і на мою амбіцію, і на патріотизм, а також і на те, що він дуже хотів би мати коло себе українців юнаків.

В обсяг антропологічних наук, які викладав Хв. Вовк своїм учням в Петербурзькому університеті, входили: властива антропологія, себто сомматична чи фізична, передісторична антропологія або передісторія і, нарешті, етнографія та почасти пов'язаний з нею фольклор. Старшим учням Хведір Кондратович на літні ферії давав завдання, які вважалися, сказати б семінарного характеру. Мали вони переводити та міряти антропометричні досліди української людности в певній місцевості, себто збирати антропометричний матеріал для антропологічної характеристики людности даної місцевості. Цю характеристику мав скласти сам збирач матеріалу і якому та праця зараховувалась як семінарна. Своїх студентів українців

* Фрагмент спогадів написано темно-синім чорнилом на вісімнадцяти сторінках, які мали подвійну нумерацію: перша й дві останні сторінки позначені: А, В, С, всі ж інші – арабськими цифрами. Припускаємо, що це чорновий варіант рукопису, бо текст має численні виправлення, закреслення, вставки.

посилав професор в різні райони України і на підставі їхніх звітів та інших матеріалів, збираних по Україні давнішими дослідниками, і написав Хв. Вовк таку свою працю, що вийшла як складова частина Української енциклопедії, виданої в Петербурзі перед революцією російською мовою видавництвом братів Гранат під назвою “Укр[аїнській] народ в его прошлом и настоящ[ем]”³⁸. Редакцію складав гурт учених з відомим українським науковцем Максимом Максимовичем Ковалевським³⁹ на чолі.

Початок моєї науки у Хв. Вовка була подорож влітку 1909 року з самим Хв. Вовком по Волині⁴⁰. Пізніше теж з Х. Вовком їздив по Тамані на Кубанщині. Разом з моїм товаришем юних днів Олександром Шульгиним⁴¹ по Херсонщині, а з старших, дослідником, згадуваним вже Сергієм Руденком⁴² по Полтавщині. Крім цих антропометричних експедицій, прийшлося мені перебувати влітку в роках 1912, 1913, 1914 та 1916 по місяцю на Чернігівщині, провадючи там під керівництвом Хв. Вовка розкопки селища з старої кам’яної доби в с. Мізині, трохи на південь від Новгороду-Сіверського. Всі ці мої подорожі, чи короткотривалі, чи й довші, дали мені можливість прислухатись (а що до Чернігівщини, то навіть і навчитись) місцевої мови та зібрати досить поважний фольклорний та й просто мовний матеріал. Вже на еміграції перебуваючи з 1920 року, я в роках 1928–1943 часто бував влітку то в Галичині, то на Волині та Холмщині і тут теж, крім матеріалів по передісторії, назбирав не тільки багатенько вражінь, а таки й матеріалу, записаного щодо мови місцевої людности. Усі ці мої спостереження ніколи не перейшли межі аматорського колектування⁴³ і не стали якимись скарбами наукової над ними чинности. Але все ж збирані вони були мною в надії, що колись трапиться в якійсь формі довести їх до відома і таких людей, які з них зможуть зробити і науковий вжиток. З певними застереженнями дозволяю собі тепер зробити в цих рядках деякі повідомлення та узагальнення та паралелізування, але кожен мовознавець, який з ними ознайомиться, мусить розуміти, що писані ці рядки хоч і антропологом, але в даній галузі антропологічних наук, в мовознавстві – лайком⁴⁴. На таке оперування відважусь тому, що обставини перебування мого за межами українських земель дали мені можливість познайомитись з мовою близьких до нас слов’янських народів: найкраще – з польською, потім чеською, ще слабше з сербською, а найгірше вже з болгарською. Близість до нашої мови мови чеської мене багато разів інтригувала і затягвала у різні гіпотези, дуже можливо, не так то вже узаasadжені, але вельми приманливі. Ну от хоч би такі факти. Тільки з чеської мови я зрозумів, що наше слово “розчавити” це не є тільки роздушити будь що, а значить воно роздушить якийсь соковитий предмет, чи то рукою, чи ногою, і то так, щоб той сік чи плин з нього витік. Бо ж чеське слово щави означає сік. Розчавити можна сливу, яблуко або жабу, але не можна розчавити камінець або оріх.

Інтригував мене чеський вигук “где пак”, зовсім подібний до вигуку якоїсь селянки з Лубенщини. Мова Північної Чернігівщини з околиць Новгороду-Сіверського (чи, як там кажуть, “Городка”) заінтригувала мене тим, що багато в ній я зустрів слів, яких нігде перед тим не чував по інших місцях України. Деякі з них, як от “грудок” – горбик (на грудку) чув тільки в Польщі.

А назва недалекого від Новгород-Сів[ерського] міста Кролевець викликала здогад про можливість якихсь переселень з Польщі вже в історичні часи.

Вориною називають зрубану тонку довгу деревину або тонкий та довгий вершок великого дерева, з якого відтинають всі дрібні галузки. Така жертка вживається для роблення найпростішої огорожі. Робиться огорожа: високі загострені кілки довжиною 3 на 2½ метра вбивають в землю по два рядом на певній відстані одна пара від другої по тій лінії, на якій має стати огорожа. Вбиті кілки обв’язують на певній

висоті відкаблучками перевеслами, зробленими з матеріалів лози, а між стовпами на ці перевесла кладуть оці самі ворини. Господарь може між двома парами таких стовбів класти ворини в декілька рядів, укладаючи їх нарідше, але у всякому разі їх одна над другою містять щонайменше як три. Такими огорожами “обворюють” стоги сіна на лугах, щоб скотина, пасучись, не “підтирала” цих стіжків. Така огорожа на західній Україні називається “обворою”, але на степовій Україні, де менше або й зовсім немає відповідного дерева, таку огорожу роблять аби з чого, чи з плетеного тину, чи з дощок, чи навіть з гною, змішаного з соломною та утоптаного ногами. На Херсонщині, наприклад, люди вже поняття не мають про “ворину” і “обвору”, вже вимовляють без згуку “в”, думаючи, що їхня “обора” постала від того, що місце це в старовину оборювали плугом. Дуже можливо, що з “обвóри” постав і галицький “оборіг”, і чи не був він в давнину “обворогом”.

Робити огорожу з “вориння” зветься “ворити”. Коли ж між стовбами, вбитими в землю, ще не вкладені чи не позасовувані ворини, то кажуть, що треба їх “заворити”. Одна “ворина”, яка тим часом може правити за ворота, коли нею перегорожують доступ у подвір’я з вулиці, уміщують між двома незавореними парами стовбів і називають “завірою”. Легко розуміємо, що і “завіря”, і “ворота” це ж споріднені між собою поняття, а їм так само близькі і “двор” чи двір, і двері, і одвірки, і всі ці слова зв’язані з темою перегородити комусь доступ до чогось, щось замкнути від когось. Але, з другого боку, в слові “ворина” чи “завора” ми відчуваємо значення, яке полягає в тому, що частину обвори чи обори, коли в ній бракує одного прясла (себто в певному місці бракує ворин, що з’єднували собою одну пару кілків з другою), то те місце в огорожі, яке розворене, треба замкнути якоюсь “вориною”, себто “заворою”. Треба два кінці “обвори” з’єднати, себто “зворити” чи “заворити” та “обвори” з’єднати, і тут ми наштовхуємось на місце в “обворі”, яке “розворилось”. Читач зразу згадає частину нашого воза, яка знаходиться підсподом воза і єднає собою передок воза з задком. Там є коротка чи довга жертка, чи “ворина”, яку можна міняти, себто на місце постійної, короткої, в разі потреби, можна поставити довгу, щоб зробити воза довшим на час возовиці або перевоження якихось довгих деревин чи дощок. Поставити довшу ворину замість короткої – кажуть, змінити “розвору”. Ця дія не така складна, тільки треба зпередка, згори, з тої дерев’яної частини воза, яка зветься оплін і лежить зверху на осі, вийняти з дірки, насвердленої наскрізь оплону, “шворінь”, який тримає між оплоном та вісю залізну петельку розвірня. Тільки тоді можна витягти задок з розвірою назад, далі від передка. Отже, вийняти “шворінь” (чи шкворинь, чи й сворінь, чи свірень, як цей залізний довжезний прогонич) з належного йому місця – значить “розворити” воза, себто його роз’єднати. “Розворити”, таким чином, значить зробити протилежне тому, що робить “сворінь”. Отже “сворити” чи “зворити” значить з’єднати. Але з’єднати можна дві якісь речі чи частини не тільки залізним шворнем, але на швидку, при потребі можна цього досягти, зв’язавши ці дві частини не залізякою (шворнем), а мотузьяною “швóркою”, або як нема “швóрки”, то можна і поворозкою чи повóрозом.

З цього корня багато постало слів в мовах сусідніх нам слов’янських народів, і коли б хто зацікавився простудіювати все, що з цим корнем пов’язане, міг би зробити цікаві і важливі спостереження. Я тут хочу тільки звернути увагу на декілька слів, які теж певне походять з цього корня, але бренять вже інакше. В українській мові маємо ми дієслово “варити”, що його корінь “вар” з різними приставками та різними закінченнями дає дуже багато слів, що їхній зміст висловлює зв’язок з теплом, горячю, але теплом не сухим, палючим, а теплом, пов’язаним з парою, з водою.

В основі кожного слова, з цим корнем пов'язаним, позначається чи висловлюється стан річей при високій температурі в мокрому середовищі. Але є одно слово, яке брениць так само, як от “зварити” борщ, кашу, але означає щось цілком інше. Означає це слово дію – з'єднати. Коли зламається якийсь залізний виріб, як от сокира, долото чи ще щось взагалі довге, то несуть його до коваля, щоб він, розпікши кінці зломаного предмету, скувавши молотком, з'єднав їх між собою. Відміни цього слова такі: 1) зварити, себто тільки з'єднати чи 2) наварити, себто додати до зломаної більш вартісної залізної частини предмету шматок заліза і тим повернути предмет той до його попередньої якості – наварити сокиру, чересло до плуга чи щось інше.

В українській мові є термін, яким означали людей, які цією справою займалися. Звали цих людей зваричі. Цікаво, що в жодному словникові укр[аїнської] мови я не зустрічав цього слова, хоч, як казав мені проф. Лев[ицький], в реєстрах цехів Львівського Магістрату був і цех зваричів. З Забручанського Поділля мав я доброго знайомого, якого прізвище було Зваричук. Зі східної України відомі мені прізвища, які безперечно походять з означення майстрів цього фаху. Не так давно помер в Парижі генерал Армії Укр[аїнської] Нар[одної] Республ[іки], що мав прізвище Сварика⁴⁵ чи Сворика. Прізвище своє, як мені переказували люди, виводив він від слова сваритися, мовляв, якийсь предок його був сварлива людина. Але, певне, це не так, і швидче це прізвище походить від того когось з його предків, що був ковалем і саме вужчого фаху: він зварював та наварював ушкоджений залізний штрумент. Це слово колись в давню давнину, певне, бренило не так, як пізніше стало бренити. Цих ковалів називали зваричами, зворичами не в східній, а по всій Україні. Видно це з того, що в емігрантських московських колах є відомий науковець, професор, інженер електронік пан Зворькін⁴⁶. Московської мови словник “Толковый словарь живого великорусского языка” Володимира Даля (СПб., 1882) правда, слова “зворыка” не наводить, а тільки “сварщик” – кузнец, который сваривает железо (т. IV, стор. 145), і треба думати, що прізвище Зворькин, вже тому, що починається не з с, а з з таки українського походження. Бренило воно “зворика” до того часу, як російська адміністрація в початку ХІХ ст. не запровадила урядовим шляхом встановлення сталих прізвищ – фамілій, з закінченням “ов” або “ин”. Тоді то і з'явилися на Україні Ковалеви, Нікітіни, Шевцови, Скляррови, Волкови, Зайцевы і багато інших, часто зовсім незрозумілих прізвищ, таких, що коли б якийсь дослідник мовознавець взявся за студіювання їх, то дійшов би до надзвичайно цікавих та важливих висновків. Бо ж зафіксовані урядово прізвища зберегають часто такі слова, такі вислови, що тепер важко або інколи й неможливо зрозуміти ні їхнього значіння, ні їхнього походження. Наведу декілька з них, про які мені пощастило добути авторитетні пояснення. Відомий укр[аїнський] науковець проф[есор] Шовгенів⁴⁷ пояснив мені своє прізвище так: на Харківщині та Курщині людину, яка ходить, човгаючи ногами, називають човгеня, або шовгеня, отож з дідового вулишного прізвища у волостном правленні записали офіційну “фамілію” – Шовгенев, сын. Такого певне походження і прізвище Тургенев⁴⁸ від тургати-тургеня (дієслова турготіти–тургати).

Разом зі мною в одній класі в Київській гімназії в роках 1900–1907 учився хлопець, якого прізвище вельми заінтригувало було мене, і нарешті я запитав його, якої він національності та взагалі, якого він походження, бо бренило воно якось чудернацько для українського вж[итку]. Прізвище його було Шабалтас. Виявилось, що він з села Шабалтасовки⁴⁹, не дальше, здається, якихось двадцять верст на захід від Києва. Що значила ця назва, він пояснити не міг. Набувши в Петербурзі десь в роках 1915–[19]17 в українській книгарні антикварну книжку-словник Памви Беринди⁵⁰,

виданий 1636 ? року в монастирі Кутейнському, я знайшов у ньому пояснення цього слова. “Шабалтас” – з німецької “зебельташе” – “пихва до шаблі”. В 1943 році я зустрів у Львові, не пам’ятаю вже на якій вулиці, склеп бокалійний, а його власником був п. Шабалтас, питомий галичанин.

Взагалі прізвища, що колись були здебільшого персональними, як тепер ще по селах є, вони так звані “по вулишньому”, або “як його дражнять”, надзвичайно вартісний для дослідників матеріал з найрізніщих боків. Наприклад, такі як “Паливода”, “Варивода”, “Нездійминога”, “Макодзюб”, “Шкалибог”, “Сологуб”, “Забіла”, “Прийда”, “Найда”. Відомий на еміграції в Швейцарії укр[аїнський] патріот і гром[адський] діяч, син славного в свої часи маляра М. Ге⁵¹, оповідав мені, що батько його жонатий був з поміщицькою донькою на Чернігівщині⁵² на прізвище Забіла. Казав він, що Забіли писали своє прізвище чомусь через два л і довели, що вони з литовського роду, між тим як він від старих людей на Чернігівщині чув, що слово забіла значить замащена людина, що йому є завжди чим борщ забілити...

Студія українських прізвищ та розшифрування їхнього значення збагатило б нашу сучасну мову хорошими давніми словами. А так то дуже мало людей знає, що воно, наприклад, значить прізвище Ємець, або Шкалиба, або таке гумористичне прізвище української жидівської роди[ни] Макодзюбів. Зразу видно, що не був той, кого першого так прозвали, справжнім бізнесменом на широку мірку, так собі “дзюбав мак”. Таких жидів на Полтавщині часто прозивали “драний жид”, себто людина, яка не надобилась до комерції.

* * *

Мої студентські роки тяглися далеко довше, ніж у багатьох моїх товаришів. Не зміг я бути осторонь бурхливого політичного життя, а воно відбирало багато часу та енергії; особливо коли починалися якісь розрухи по вищих школах. Зокрема, затримали чи загальмували мою студентську кар’єру так звані “Толстовські дні”, події 1911 року⁵³, через участь в яких я був не тільки заарештований, але й видалений з Університету та висланий з Петербургу. Дістатись до Університету пощастило тільки в зв’язку з святкуванням “Трьохсотліття династії Романових”, що відбулося в 1913-му році. Але це все не відбулося аж ніяк на моїх практичних наукових студіях, бо навіть вислання поза межі С[анкт-]П[етер]бургу не перешкоджало мені відбувати наукові командировки з документами, видаваними чи то Імпер[аторським] географічним товариством⁵⁴, чи то Антропологічним Товариством⁵⁵, чи навіть з командировками Етнографічного Музею іме[ні] Імп[ератора] Олександра III⁵⁶. Всі ці командировки відбував я завдяки заходам Ф. Вовка, бо вже він стара людина і мусить поважно думати про придбання собі учнів однодумців, які б продовжували, як його спадкоємці, його праці та розбудовували українську антропологію. Він мав вже двох українців-студентів, але жалівся він мені – не мав з них потіхи; один з них Петро Єфименко⁵⁷, син відомого українського вченого, Вовкового приятеля з студентських часів, на жаль, зберіг у собі українською тільки упертість, а другий, Сергій Руденко, зберіг тільки українську хитрість. Потіхи з них Україна, на думку Вовка, не матиме, бо жоден з них ідейно не звязаний був з Україною, в якій би то не було мірі.

Отож вже навіть з літа 1909 р. став я учнем Хв. Вовка, бо зразу ж поїхав з ним майже на цілий місяць в антропометричну та етнографічну подорож по Волині. Вступивши в Петербурзький Університет в осени того ж року, я аж до самої революції, себто до 1917 року, кожного літа відбував по різних землях України наукові подорожі, чи то міряючи українську людність Херсонщини, Кубанщини та Полтавщини

або досліджуючи передісторичну старовину на Чернігівщині, Київщині, Херсонщині та Волині та роблячи етнографічного характеру спостереження, а то й закупи етнографічного матеріалу для етнографічного Музею Імп[ератора] Олександра III в СПб для відділу української етнографії, що його директором був Хв. Вовк.

Хв. Вовк був першорядний дослідник природознавець, закінчив він Одеський університет як хемик, і фахівці-хеміки знають його працю про хлорофіл. Нагла примусова утеча з Росії за кордон до Румунії, щоб не опинитись в тюрмі за співпрацю з М. Драгомановим, перервала його студії в царині хемії. Перебуваючи якийсь час на Балканах, Вовк зацікавився етнографією балканських слов'ян, а коли пізніше надовго осів у Франції, в Парижі, то присвятив свою увагу антропологічним наукам і то в повному їх об'ємі, знаємо його видатну працю – докторську дисертацію – дослід еволюції людської стопи, знаємо його праці з поля передісторичної антропології, але знаємо і праці з поля етнографії та фольклору.

КОМЕНТАРІ

1. Чикаленко Марія Вікторівна (1863?–1933) – громадська діячка, голова Жіночої громади у Києві, дружина Є. Чикаленка, мати шістьох дітей: Ганни, Євгенії, Вікторії, Левка, Петра та Івана.

2. Чикаленко-Келлер Ганна (Галя) Євгенівна (1885–1964) – українська громадська діячка, науковець, перекладач, дочка Є. Чикаленка. Навчалася у Львові, природничі науки студіювала в Лозанні та Женеві, з 1909 р. навчалася в Англії. У Единбурзі (Шотландія) 1914 р. закінчила історично-мовознавчий факультет. Публікувала в “Раді”, ЛНВ переклади. Після революції працювала педагогом. У 1918 р. виїхала з дипломатичною місією до Швейцарії і працювала в посольстві у Берні. Перекладала іноземними мовами видання посольства. Одна з ініціаторів заснування у 1920 р. у Кам'янці-Подільському Української жіночої національної ради та у 1925 р. у США “Союзу українок”, учасниця багатьох міжнародних конгресів. У 1930-ті роки співробітничала з ЛНВ. Там опублікувала спогади про батька – “Матеріали до біографії Євгена Чикаленка”, переклади художніх творів відомих авторів, також публікувалась у журналах “Жіноча доля”, “Жінка”, “Нова хата”, була зарубіжним кореспондентом цих видань. У 1931–1949 рр. працювала в університетській бібліотеці у Тюбінгені (Німеччина), там виявила один із двох відомих першодруків Ю. Дрогобича, також викладала в університеті.

3. Чикаленко Вікторія Євгенівна (1887–1964) – перекладач, художниця, дочка Є. Чикаленка, дружина О. Скорописа-Йолтуховського. Закінчила Міланську академію мистецтв, перекладала літературу природничого змісту (зокрема праці В. Лункевича) з російської мови на українську. Проживала в еміграції у Німеччині разом з чоловіком та сином. Займалася перекладами творів М. Костомарова, П. Куліша, А. Стороженка, творів для дітей. Також перекладала з німецької мови, підготувала серію казок з природознавства для дітей.

4. Чикаленко Євгенія (1887–1895) – дочка Є. Чикаленка, померла у дитячому віці, у Перешорах. Її посаг Є. Чикаленко використав на українські громадські цілі: 25 тисяч рублів переслав у Львів на будівництво Академічного дому, матеріально підтримував часопис “Киевская старина”.

5. Чикаленко Петро Іванович (?–1890) – дядько Є. Чикаленка, його опікун після смерті батька у 1871 р. Перебував на державній службі в Ананьївському повітовому суді, потім працював у Дворянському депутатському зібранні в Херсоні.

6. Чикаленко Харлампій Іванович (1829–1871) – батько Є. Чикаленка. Перебував на державній службі в Ананьївському повітовому суді (до реформи судів 1864 р.). Вийшов у відставку секретарем суду, що давало йому тоді ценз на мирового суддю. Одружився у 1858 р. з О. Краєвською, дочкою попереднього секретаря Ананьївського повітового суду. У подружжі мали трьох дітей – Івана, Євгена та Галину. Вийшовши у відставку, успішно займався господарством у родинному маєтку Перешори.

7. Йдеться про нинішнє село Троїцьке, Любашівського району, Одеської області (у минулому мало назви – Свято-Троїцьке (Святотроїцьке), Волхонське (Волохонське). З ХІХ ст. було волосним центром Ананьївського повіту.

8. Йдеться про прадіда Івана Михайловича Годорожя-Чикаленка. За “Спогадами” Є. Чикаленка, він народився у к. ХVІІІ ст. на “вольностях” Запорозьких, в зимівнику на р. Саксагані (тоді – на Катеринославщині). Малим хлопцем, разом з мамою та родичами, переїхав на Херсонщину, де родина була приписана до Бузького Козачого Війська. Служив урядником у війську. Багато років був церковним старостою у с. Перешорах. Мав велике скотарське господарство: коней, овець. Помер та похований у Перешорах.

9. “Мій батько переконаний був, що «бан» – це прізвище того діди́ча, що з його дочкою оженився мій прадід Іван Михайлович, але в описі земель, що відійшли Росії по «Кучук Кайнарджійському» миру, що друкувався в працях «Одесского Общества изследов[анія] Исторіи», є згадка, що в тих околицях був баном грек Екзандріту. Чи не з одною з його численних дочок оженився мій прадід. Кожна з дочок дістала як віно землю, і землю ту всі називали за моїх часів – бановою, і всі родини зятів того «бана» утримували свідомість свого посвоячення, але ворогували між собою, бо в’орювались один в землю другого, а що гряниці були дуже довгі, то весь час важко було услідити і оборонитись” (*примітка автора*).

10. Є. Чикаленко у “Спогадах” писав, що його дід Іван одружився з дочкою землевласника Пантелеймона Бана, Тодосією, і взяв за неї віна – 150 десятин землі. П. Бан був виселенцем із Румунії (*Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 33*).

11. Домен – від латин. *dominium* – володіння.

12. Є. Чикаленко писав у “Спогадах”, що він був у добрих взаєминах із Юхимом Полтарескулом та хрестив його небогу. Ще він згадував, що малим хлопцем позичав у Юхима “Кобзар” Т. Шевченка празького видання. Цю книжку малограмотний Полтарескул придбав за 25 рублів (*Чикаленко Є. Спогади... – С. 123*).

13. Барда – діалектна назва сокири особливої форми; у гуцулів так називалася теслярська сокира з широким лезом.

14. Гембель – розмовна назва рубанку, різального інструменту для ручного стругання деревини та деревних матеріалів.

15. Шершенка – столярний інструмент, рубанок “шерхебель”. Складається з дерев’яної колодки, в яку вмонтований залізний різець, який закріплений дерев’яним клином, що регулює товщину стружки.

16. За “Спогадами” Є. Чикаленка, Д. І. Лужанський походив з місцевих перешорських селян, служив у їхньому маєтку управителем 20 років. Освічена людина, цікавий співрозмовник Є. Чикаленка, співзасновник у Перешорах кредитового товариства (*Чикаленко Є. Спогади... – С. 129*).

17. Мабуть, йдеться про засіки, в які зсипали полюву.

18. “Манійка” – хімічна фарба для великодніх яєць та тканин.

19. Село Майнова було розташоване в Ананьївському повіті Херсонської губернії. Мало козацьку історію: у селі певний час стояв козацький полк. Нинішня назва

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

села – Новогеоргіївка, воно розташоване за 7 км від Ананьєва та за 13 км від станції Жеребкове на лінії Одеса–Помічна.

20. Керниця – криниця.

21. Мабуть, йдеться про нинішнє село Покровку, розташоване на півдні Любашівського району Одеської області, неподалік автошляху Київ–Одеса. У XIX ст. у селі був маєток поміщика Кондрацького, який у 1911 р. збудував храм Св. Івана Богослова, що став окрасою села. За прізвищем поміщика село носило народну назву – Кондрацьке.

22. У “Спогадах” Є. Чикаленка знаходимо дані, що це село тоді межувало із Перешорами і в 1840-х роках у нього було переселено чимало росіян із Тульської губернії (с. 37). Переселенці зберегли обшинне господарство та свою мову, чим істотно відрізнялись від місцевих людей.

23. Йдеться про овець Фальц-Фейна Фрідріха Едуардовича (1863–1920). Ф. Фальц-Фейн – поміщик, барон, заснував у 1883 р. заповідник “Асканія-Нова”. У напівпустельному степу виростив сад, організував зоопарк, акліматизував десятки видів диких тварин і птахів, звезених з усіх континентів планети. Практично всі свої прибутки від продажу овець і шерсті (20–40 тис. рублів на рік) Фальц-Фейн витрачав на заповідник; провів в Асканію водогін, телеграф, телефон, електрику, збудував пошту й лікарню, зібрав велику бібліотеку.

24. Йдеться про місцевого селянина, який періодично працював старшим робітником у господарстві Є. Чикаленка.

25. Йдеться про власника маєтку, що межував із маєтком Є. Чикаленка у Перешорах, П. А. Кондрацького, інженера за фахом. П. Кондрацький був членом Ананьївської земської управи та кумом Є. Чикаленка. Через нього останній передав українські книжки до земських бібліотек повіту.

26. Десятинщики – особисто вільні селяни, які орендували подесятинно землю у поміщиків, не за гроші, а за частину врожаю.

27. Йдеться про єврейське свято Пурим, Пур, встановлене на згадку про порятунок перських євреїв від винищення їх Аманом, улюбленцем перського царя Ахашвероша (V ст. до н. е.). Єврейка Естер, взята у гарем царя, стала його улюбленою, а потім дружиною. Довідавшись про задуми Гамана знищити євреїв, вона посприяла єврейському повстанню. У це свято прийнято читати сувій Естер (біблійну книгу), в якому оповідається про ці події, усіляко веселитися. Традиційна страва свята – гоменташі, трикутне печиво чи пиріжки з маком чи іншою начинкою, які прийнято називати “вуха Амана”, хоча це – народна етимологія, яка пішла від співзвуччя “мон” (мак) і “Томон” (Гаман) у їдиші. Назва печива широко використовується уже близько двох століть і ввійшла у сучасний іврит.

28. Йдеться про дочку сестри Олени Краєвської (матері Є. Чикаленка) – Олександри Скачевської.

29. Завадський Михайло Адамович (Міхал Завадський; 1828–1887) – український композитор, музичний педагог, піаніст польського походження. У 1862–1863 рр. навчався в Київському університеті св. Володимира. Працював учителем співу в Києві та Кам’янці-Подільському. Автор понад 500 творів, пов’язаних переважно з українськими темами. Серед творів для фортепіано: 12 думок, 42 шумки, 4 запорозькі марші, дві рапсодії, “Українська прядка”, “Спогад про Київ”, “Українські танці ельфів”. Автор пісень (зокрема “Бурлацька” та “Запорожець”). Деякі фортепіанні твори Завадського (зокрема думки та шумки) було видано 1911 р. в Києві.

30. Заремба Владислав Іванович (1833–1902) – український композитор, піаніст і педагог. Від 1862 р. викладав гру на фортепіано та хоровий спів у жіночих пансіонах Києва. Автор пісень і романсів як українською, так і польською мовами, зокрема близько 30-ти вокальних творів на слова Тараса Шевченка (“Музика до Кобзаря”). Переклав для фортепіано низку українських народних пісень.

31. Коципінський Антон (*пол.* Antoni Kocirpiński; 1816–1866) – український і польський композитор, етнограф і педагог. Загальну освіту і виховання здобув у Львові, після чого служив капелмейстером в австрійському військовому оркестрі. У 1845 р. переїхав на Буковину, 1846 – до Кам’янця-Подільського, де викладав музику (теорію, гру на фортепіано). Збирав подільський пісенний фольклор, обробляв найкращі мелодії для голосу з фортепіано і для хору та активно пропагував українські пісні в концертах. Наприкінці 1840-х років жив у Києві. Через пропагування української музики був висланий з України Бібіковим. З 1849 до 1855 р. мешкав і працював у Відні, водночас контролюючи свою музично-торговельну справу у Львові, Кишиневі і Кам’янці-Подільському, у 1855 р. повернувся до Києва. У 1861–1862 рр. були опубліковані його “Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії”, записані українською та польською мовами.

32. Ферії – канікули.

33. Напередодні відзначення 200-ліття Полтавської битви у Києві проводились арешти та обшуки всіх підозрілих. Тоді ж на вокзалі був арештований і Л. Чикаленко при його спробі виїхати у с. Кононівку (тоді – Полтавської губернії, Пирятинського повіту). Незважаючи на заходи Є. Чикаленка добитись правосуддя, хлопча протримали у київській в’язниці тиждень і відпустили тільки після від’їзду з міста царя (див.: *Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917).* – К., 2004. – Т. 1. – С. 58–65).

34. Ляхоцький Антін (1853–1918) – український громадський і культурний діяч, видавець, редактор, публіцист. Псевдоніми: Ляхоцький Кузьма, Кузьма і Сірко (спільно з Ф. Вовком), Олександр Куртієв. У 1878 р. був заарештований, емігрував спочатку до Австро-Угорщини, потім – Швейцарії. Був обраний головою “Української громади” в Женеві. Завідувач української друкарні, заснованої М. Драгомановим.

35. Л. Чикаленко навчався у київській приватній гімназії Г. А. Валькера, заснованій 1896 р. З 1900/01 начального року розташовувалась на вул. Тимофіївській (нині – М. Коцюбинського, 12). У кінці 1903 р. отримала статус повної 8-класної гімназії, у 1909 р. – державної Сьомої київської гімназії. У навчальному закладі викладали професори Й. Леціус, А. Сонні, М. Довнар-Запольський, В. Чаговець.

36. Моріс Лужон (1870–1953) – швейцарський вчений, геолог і морфолог, автор теорії тектонічної будови Альп і Татр. З 1898 р. – професор Лозаннського університету, з 1906 р. і наступні 40 років очолював кафедру геології Лозаннського університету, у 1918–1920 рр. – його ректор. Член Французької академії наук, Польської академії знань. Засновник одиниці вимірювання водопроникності ґрунту – лужон (Lu).

37. Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) – український етнограф, археолог, антрополог, громадський діяч. Народився на Полтавщині, навчався в університетах Києва та Одеси. У 1879–1905 рр. – в еміграції у Франції. Працював у наукових і навчальних закладах Франції, Швейцарії, Австро-Угорщини, Чехо-Словаччини, Болгарії, Італії. У 1903–1905 рр. проводив антропометричні та етнологічні дослідження населення Буковини, Закарпаття й Галичини, а протягом 1905–1915 рр. – населення всієї Наддніпрянської України. Один із перших дослідників палеоліту на території України – Мізинської стоянки на Чернігівщині. Зібрав великий матеріал з

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

етнографії. Автор близько 455-ти праць, брав участь у виданні “Кобзаря” (1876). Послідовник французької антропологічної школи. З 1905 р. жив у Петербурзі, працював приват-доцентом, а потім професором Петербурзького університету, вчитель Левка Чикаленка. Підтримував зв'язки з українськими громадськими й науковими колами.

38. “Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ” – перша енциклопедія українознавства, створена з ініціативи М. Грушевського та видана в 1914–1916 рр. у Петербурзі в 2-х томах (понад 700 сторінок великого формату, численні ілюстрації), за ред. Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського та О. Шахматова. Авторами були українські і російські вчені. Вибух війни перешкодив появі двох наступних томів. Головні статті: з історії українського народу – М. Грушевського; географії України – С. Рудницького; статистики українського населення – О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського; про антропологічні особливості українського народу – Ф. Вовка; про етнографічні особливості українського народу – Ф. Вовка; з історії української мови – О. Шахматова.

39. Ковалевський Максим Максимович (1851–1916) – український правник, соціолог, історик, суспільний і політичний діяч. Закінчив Харківський університет, академік Петербурзької АН (з 1914 р.) та інших численних товариств і академій, професор Московського та Петербурзького університетів, університетів у Стокгольмі, Оксфорді та ін. У 1906 р. на з'їзді землевласників Харківського повіту був обраний депутатом І Державної думи. У 1907 р. – член Державної Ради від академічних організацій і університетів. Виступав за перебудову Росії на принципах автономії неросійських народів, протестував проти переслідування царатом української мови. Засновник партії демократичних реформ. Був активним учасником масонських рухів (1888–1915, Париж).

40. “Л. Чикаленко. Подорож з проф. Хв. Вовком по Волині (“Літопис Волині”. Рік II. 1955, число 2. Канада-США)” (*примітка автора*).

41. Шульгин Олександр Якович (1889–1960) – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч. Член Товариства українських поступовців (ТУП), а потім Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). У 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ. У 1918 р. – посол УНР в Болгарії. Член делегації УНР на мирній конференції в Парижі. З 1920-х років – в еміграції. Брав участь у емігрантських урядах УНР. Професор Українського вільного університету (УВУ) в Празі. Автор розвідок з історії української державності 1917–1918 рр. і діяльності уряду УНР у вигнанні: “Політика” (1918), “Державність чи Гайдамаччина” (1931), “Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині” (1934), “L'Ukraine contre Moscou, 1917” (1935); соціологічних і історіософічних праць. Автор статей в “УЗЕ” і “ЕУ” (доба Центральної Ради та Гетьманщини), у наукових збірниках та журналах – в паризькому “Тризубі”, “Promethee” (1926–1938), “La Revue de Promethee” (1938–1940), “Українській літературній газеті” (1956–1960) та ін.

42. Руденко Сергій Іванович (1885–1969) – український та російський археолог, антрополог і етнограф, учень Федора Вовка. Його перу належить понад сотня публікацій з різних галузей знань: археології, антропології, етнографії, мистецтвознавства, гідрології. З 1904 р. – студент природничого відділення фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету. У 1912 та 1914 рр. разом із Ф. Вовком проводив антропометричні обмірювання мешканців Полтавської та Чернігівської губерній.

43. Колектування – збирання.

44. Тобто неуком, від *пол. laik* – профан.

45. Йдеться про Сварика Василя Михайловича (1875–1965) – українського військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР. З 1923 р. жив у Франції, де й помер 28 квітня 1965 р.

46. Зворикін Володимир Кузьмич (1888–1982) – американський винахідник російського походження. Працював у Сполучених Штатах Америки у сфері телебачення. Випускник Петербурзького технологічного інституту, закінчив його 1912 р. з дипломом інженера-електрика. У 1919 р. емігрував до США, з 1929 р. – співробітник фірми “Radio Corporation of America”, очолював її лабораторію електроніки. У грудні 1923 р. розробив схему електронного телебачення, подав документи на патент, але отримав його тільки 1938 р., після доказу працездатності схеми.

47. Шовгенів Іван Опанасович (1874–1943) – український гідротехнік і меліоратор. Закінчив Санкт-Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення (1899). З січня 1911 р. – доцент, викладач за курсом водних сполучень Петербурзького політехнічного інституту. Керував гідротехнічними роботами в Росії і меліораційними в Туркестані. У 1918–1920 рр. – професор Київського політехнічного інституту, директор департаменту водного та шосейного господарства Міністерства шляхів УНР/Української держави. Емігрував до Чехо-Словаччини. У 1922–1928 рр. професор Української господарської академії у Подєбрадах та її перший ректор. З 1929 р. у Польщі. Брав активну участь у житті української громади і працях Українського наукового інституту.

48. Тургенєв Іван Сергійович (1818–1883) – російський письменник.

49. Очевидно, йдеться про село Шаболтасівку (нині Сосницького району, Чернігівської області).

50. Памво Беринда (народився не раніше 50-х і не пізніше 70-х років XVI ст.). Очевидно, походив із Прикарпаття, культурний і просвітницький діяч, автор віршів, передмов і післямов до книг, гравюр. Часто приховував своє ім'я за вміщеною у деяких виданнях монографією “ПБМ”, тобто “Памво Беринда – монах (або «майстер»)”. Блискучий знавець церковнослов'янської мови. У 1614 р. очолив друкарню Львівського братства, видав “Іоанна Златоуста книга о священстві”. Мабуть, Левко мав на увазі книгу Беринди “Лексикон словеноросійський”; перше видання побачило світ 1627 р. на кошти самого автора. Словник складався з двох частин: перша містила церковнослов'янські слова та їх переклади на розмовну мову, а друга – власні назви з біблійної історії у перекладі на українську мову. “Лексикон” містив бл. 7 тис. слів, поєднуючи в собі елементи етимологічного, тлумачного й енциклопедичного словників.

51. Йдеться про Ге Миколу Миколайовича (молодшого) (1857–1938) – громадсько-культурного діяча, публіциста, художника. Навчався на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. Під час Української революції 1917–1921 рр. обстоював право України на суверенність, опублікував на цю тему низку статей у франкомовній пресі (зокрема у “Journal de Genève” – “Женевській газеті”). Шовіністичні кола російської еміграції звинуватили Ге у зрадництві, назвали його “ворогом російського народу”. Як речник від Українського Червоного Хреста у квітні 1921 р. брав участь у роботі 10-ї конференції Міжнародного Червоного Хреста у Женеві. Співпрацював з українським тижневиком у Парижі – “Тризуб”, викладач Паризької школи східних мов, цікавився славістикою.

52. Насправді з Катериною Іванівною Забілою (1858–1918) був одружений не батько М. Ге-молодшого, а його молодший брат – Петро Миколайович. К. І. Забіла походила із Чернігівщини і була молодшою сестрою Н. І. Забіли-Врубель. У 1880-ті роки

Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

родина Петра мешкала на батьківщині дружини: у Ніжині, Гирівці, Борзні, звідки переїхала до Петербурга.

53. Є. Чикаленко писав у “Щоденнику” за 1906–1907 рр., що Левка тоді арештували як голову українського університетського гуртка українознавства (*Чикаленко Є. Щоденник*. – С. 143). Із пояснення Левка охранці (публікувалось Є. Чикаленком у його “Щоденнику”) стають відомими причини й обставини арешту Левка та його виключення з університету (Там само. – С. 147–148).

54. Йдеться про Російське географічне товариство – всеросійську громадську організацію науково-просвітницького характеру. Засновано 18 серпня 1845 р. імператором Миколою I в Санкт-Петербурзі. Основною метою засновників товариства було збирання й поширення географічних, статистичних та етнографічних відомостей про Росію. Найпомітнішими дослідженнями у дореволюційний період діяльності РГТ стали етнографічні дослідження експедицій П. П. Семенова-Тянь-Шанського, М. М. Пржевальського, М. М. Миклухо-Маклая. РГТ як самостійна громадська організація проіснувало до 1938 р. У квітні 1938 р. товариство було підпорядковано Академії наук СРСР і проіснувало у такому статусі до 1992 р.

55. Йдеться про російське Антропологічне товариство при Імператорському С.-Петербурзькому університеті. Засновано 28 лютого 1888 р. попечителем С.-Петербурзького навчального округу. Перший його голова – професор геології та мінералогії О. Іностранцев. Завдання товариства – досліджувати населення Російської імперії в анатомічному, етнографічному та археологічному напрямках, збирання антропологічних колекцій, встановлення тісних наукових контактів між науковцями різних регіонів. З 1911 р. головою товариства став Ф. Вовк, тоді – приват-доцент С.-Петербурзького університету та викладач у ньому курсів антропології та етнографії. Членами РАТ стали учні й Ф. Вовка – О. Алешо, Є. Артюхов, В. Баталін, Г. Бонч-Осмоловський, П. Єфименко, Д. Золотарьов, Л. Капіца, М. Кондрашенко, Б. Крижановський, С. Руденко, Л. Чикаленко та ін. Товариство видавало науковий неперіодичний часопис – “Річник”. Члени товариства брали участь у міжнародних наукових заходах.

56. Йдеться про Етнографічний відділ Російського музею ім. імператора Олександра III. Заснований царем Миколою II його Іменним указом від 13 (25) квітня 1895 р. у пам’ять про його батька – Олександра III. У 1934 р. став Російським етнографічним музеєм.

57. Єфименко Петро Петрович (1884–1969) – дослідник палеоліту, слов’янської археології та етнографії, доктор археології (1934), професор, академік АН УРСР (1945), почесний член Королівського антропологічного інституту Великої Британії та Ірландії (1943), Міжнародного союзу істориків (1958), Італійського інституту доісторії й праісторії у Флоренції (1960). Походив з родини відомих істориків Петра Савича та Олександри Яківни Єфименків. У 1904–1906 рр. – студент історичного факультету Харківського університету, 1906 виключений за революційну діяльність. У 1906–1912 рр. навчався на фізико-математичному факультеті (природознавчий відділ, спеціальність – “доісторична археологія”) Петербурзького університету, по закінченні якого залишений там в аспірантурі. Брав участь у Харківському (1902) і Катеринославському (1905) археологічних з’їздах. Тоді ж написав свої перші наукові праці. 1906 р. за підготовку покажчика літератури з історії, археології та етнографії Харківської губернії удостоєний премії імені О. О. Потебні. Здійснив дворічну (1913–1915) навколосвітню подорож, відвідав наукові центри і музеї Західної та Південної Європи, Північно-Східної Африки, Південної Азії, Китаю та Японії.

1915 р. обраний членом Російського географічного, антропологічного й археологічного товариств. Археологічні дослідження проводив на ріках Оскол і Сіверський Донець, під Воронежем (1926–1927), у Середньо-Волзькій експедиції (1927–1928), у Татарстані. Досліджував ананьєвську культуру (1943). Очоловав багаторічну експедицію “Великий Київ”. Автор понад 80-ти наукових праць. Був керівником колективної праці – “Нариси стародавньої історії Української РСР” (К., 1957).

Інна Старовойтенко (Київ). Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки

У публікації вперше друкуються уривки спогадів Левка Чикаленка (1888–1965), відомого українського вченого, публіциста, учасника студентського руху у Петербурзі, політичного діяча доби Української революції та еміграції, старшого сина Євгена Чикаленка. Вони відображають окремі цінні факти про походження роду Чикаленків, початок світосприйняття автора, його дитячі пригоди, комунікацію як з рідними, так і працівниками у господарстві. У спогадах – і цінні сюжети про родинний маєток Чикаленків у с. Перешори, на Херсонщині, його власників, забудову двору, господарські споруди, колоритних робітників, події, які врізались у пам'ять автора. В інших фрагментах відображено епізоди зі студентського життя Левка: його повернення із Лозанни в 1909 р. на батьківщину, навчання у С.-Петербурзькому університеті, знайомство із Ф. Вовком, початок археологічних та антропологічних студій тощо.

Ключові слова: Левко, спогади, Ф. Вовк, студентські роки, археологічні студії.

Inna Starovoitenko (Kyiv). Excerpts from the Memoir Heritage of Levko Chykalenko: Memoires of His Childhood and Student Years

The paper publishes excerpts from the memoirs of Levko Chykalenko (1888–1965), a famous Ukrainian scholar, publicist, and participant in the student movement in St. Petersburg, who was also a political figure in the Ukrainian revolution and emigration, and the eldest son of Yevhen Chykalenko. The documents describe valuable developments on the origin of Chykalenko's family, its estate in the village of Pereshory in the Kherson region, its owners, buildings, economy, workers, the author's worldview, his childhood adventures, communication with both relatives and ordinary people who worked on the farm. Other fragments present episodes from Levko Chykalenko's student life: his return from Lausanne in 1909 to homeland, study at St. Petersburg University, acquaintance with Fedir Vovk, the beginning of archeological and anthropological studies, and so forth.

Keywords: Levko, memoirs, Fedir Vovk, student's years, archeological studies.

Андрій ГРЕЧИЛО (*Львів*)

БОЙОВИЙ ПРАПОР ТРЕТЬОЇ ЗАЛІЗНОЇ СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У середині червня 1919 р. внаслідок реорганізації Дієвої армії УНР 2-га дивізія, якою командував полковник Олександр Удовиченко, була перейменована на 3-тю Стрілецьку дивізію¹. За “високу боєздатність і витривалість, за надзвичайне лицарство”, проявлені в кінці липня того ж року в боях із “червоними” під Вапняркою, отримала назву “Залізна”². Восени дивізія вела успішні бойові дії проти Добровольчої армії. Однак була значно знекровлена епідемією тифу, а під час Зимового походу в кінці грудня 1919 р. зазнала тяжких втрат від денікінців, тому на початку січня 1920 р. з її решток було сформовано 3-й окремий кінний полк³.

20 березня 1920 р. наказом Військового міністра УНР за № 119 Олександру Удовиченкові доручено з об’єднаних 4-ої та Окремої стрілецьких бригад сформувати 2-гу Стрілецьку дивізію і призначено її командиром⁴. А наказом Головної управи війська УНР ч. 35 від 29 травня 1920 р., оголошеним у дивізіях 9 червня, до її складу передано “3-ій сводний кінний полк, який складався з кадрів 3-ої Залізної дивізії”, тому вона дістає назву “3-ої Залізної стрілецької дивізії”⁵. Брала участь разом із польським військом у війні з Червоною армією. Після підписання Ризького мирного договору перейшла 21 листопада 1920 р. річку Збруч і була інтернована поляками та розміщена в основному в таборі у Каліші. Остаточоно у серпні 1924 р. табори ліквідовано, а дивізію було розформовано.

Дивізія мала власний прапор, який тепер зберігається у фондах Національного військово-історичного музею України⁶. Він становить собою

¹ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Нью Йорк, 1971. – [Т. I]: Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919. – С. 50.

² Там само. – С. 165.

³ Доценко О. Зимовий похід: (6.XII.1919 – 6.V.1920). – Варшава, 1932. – С. XXXIV, 30, 46–47.

⁴ Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Варшава, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи Штабу Армії Української Народної Республіки. – С. 3; Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Нью Йорк, 1982. – Т. II: Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1920. – С. 41.

⁵ Українсько-московська війна 1920 року... – Ч. 1. – С. 31; Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. II. – С. 48; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2537. – Оп. 2. – Спр. 93. – Арк. 4.

⁶ Національний військово-історичний музей України. – ОФ. № 3996.

прямокутне шовкове полотнище червоного кольору (у давніших описах колір трактується як “малиновий”. – *А. Г.*), розміром 90 на 125 см (іл. 1–2). На одній стороні у центрі нашито контурний хрест із золотого позументу, на звороті – текст у три рядки “З. ЗАЛ. СТР. ДИВІЗІЯ / У.Н.Р. / ЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”, а в крижі від древка нашиті дві смуги блакитного (верхня) та жовтого кольорів, поверх яких – Тризуб. Текст і Тризуб виконані з такого ж нашитого золотого позументу. По периметру з трьох сторін прапор обшитий золотою бахромою.

Таке композиційне рішення мало свої передумови. Ще на початку 1918 р. Військовою радою було затверджено зразок полкової хоругви, яка мала мати малинове полотнище з золотою облямівкою, по кутах – герби, а на зворотній стороні – малюнок святого, залежно від назви полку⁷. Тексти написів на хоругві доручено розробити науковому відділу Генерального штабу. Однак подальші політичні зміни не дали реалізувати ці проєкти. 16 липня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський затвердив малюнок нового військового прапора Української Держави, оголошений наказом по морському відомству від 18 липня за ч. 192/44: біле полотнище з рівним синім хрестом з облямівками, а в крижі – блакитна та жовта горизонтальні смуги, в центрі яких міститься золотий Тризуб⁸. Цей прапор залишився без змін і після відновлення УНР. Наказом військам Дієвої армії УНР ч. 323 від 30 липня 1919 р. для зазначення місця розташування штабів, управлінь і військових частин запроваджено стяги єдиного зразка для штабів Дієвої армії, груп, дивізій, полків, сотень, куренів⁹. Так, для штабів піших дивізій стяг мав блакитне полотнище розміром 40 на 60 дюймів з чорними цифрами і літерами.

Микола Битинський у своїй статті 1932 р. стверджував, що останній Уряд УНР робив спроби усталення типових дивізійних прапорів, які мали “малинові стягові полотнища, обшиті золотою бахромою з жовто-блакитним накутником та золотим тризубом у верхнього краю полотнища при держаку”¹⁰. На полотнище наносилися золоті написи: з одного боку – “У.Н.Р.” і назва дивізії; з другого – “За визволення України”, а древко прапора прикрашалось стрічками. У статті Битинський давав і свій малюнок типового дивізійного стяга (іл. 3) та додавав, що “такі прапори мали З. Залізна дивізія з жовто-блакитними стрічками і 6. Січова дивізія з малиновими стрічками”. Але, як видно з прапора 3-ої дивізії, криж (“накутник”) у нього блакитно-жовтий, з верхньою блакитною смугою. В іншій пізнішій статті Битинський чомусь уже твердив, що в цих прапорах “накутник” був блакитним¹¹. Варто додати, що Микола Битинський у 1921–1923 рр. обіймав посаду начальника Культурно-освітнього відділу 6-ої Січової стрілецької дивізії й табору інтернованих у

⁷ Військово-науковий вістник Генерального Штабу У. Н. Р. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 53.

⁸ Див. детальніше про це: *Гречило А.* Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – С. 109.

⁹ Наказ командування Армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) / Вступ. сл., публ. док. *М. Ковальчука* // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 145–153.

¹⁰ *Битинський М.* Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося. – Прага, 1932. – Ч. IX. – Травень. – С. 51–53.

¹¹ *Його ж.* Українські військові прапори й корогви // Вісті. – Мюнхен, 1963. – Ч. 111. – С. 94.

Щипйорні й мав можливість наочно ознайомитися принаймні з її стягом. Але в залишеному ним малюнку-реконструкції, а також у нотатках з описом, складених 1952 р., є розбіжності, які до того ж суперечать фотографіям з урочистості посвячення прапора 1920 р. в Бердичеві¹². На жаль, порівняти всі ці дані з оригінальною пам'яткою немає можливості, оскільки вона зберігалася генералом Марком Безручком і після його смерті пропала.

Якщо для прапора 6-ої дивізії відома і грамота про дарування, підписана Головним Отаманом Симоном Петлюрою 22 квітня 1920 р., і є фото та відомості про урочисте вручення, яке відбулося на початку травня (ймовірно 5-го), то даних про запровадження прапора для 3-ої Залізної дивізії наразі виявити не вдалося. Ярослав Тинченко вважає, що цей прапор виготовили влітку 1920 р.¹³. Натомість один із “залізних” старшин Леонід Романюк у промові під час офіційного відкриття Українського національного музею в Лос-Анджелесі 15 жовтня 1955 р. твердив: “Сьогодні ми передаємо наш прапор, прапор 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії на переховання до Українського Національного Музею. Передаємо прапор, що в бурі, негоді й вогні революції розгорнувся в нашій далекій Україні в р. 1919, замаявши гордо понад українським військом, відродженим по сторіччях поневолення”¹⁴. Романюк служив ще в 1-му Українському корпусі, в Осадному корпусі, у 3-ій Залізній стрілецькій дивізії і закінчив кампанію у ранзі сотника. Хоча в його промові є й художні перебільшення про те, що саме цей прапор супроводжував дивізію ще від подій, які відбувалися в травні–червні 1919 р., однак цілком імовірно, що прапор було запроваджено десь у серпні чи пізніше того ж року – після отримання почесної назви “Залізна”, яка була вишита на полотнищі. Тоді можна припустити, що саме цей прапор став взірцем і для стяга 6-ої стрілецької дивізії, наданого грамотою Головного Отамана 22 квітня 1920 р.

Відоме фото, на якому фігурує і прапор 3-ої Залізної дивізії під час відзначення Шевченківського свята 1921 р. у таборі інтернованих у Каліші (іл. 4)¹⁵. На території Польщі стяг постійно зберігався у командира дивізії генерал-хорунжого Олександра Удовиченка. Після ліквідації табору в Каліші і формальної демобілізації він разом із групою старшин і козаків виїхав до Франції.

Поляки забороняли вивезення з табору дивізійного стяга і намагалися його відібрати. Так, Олександр Семмо згадував про зустріч на залізничній станції Каліша у серпні 1924 р. з генералом Миколою Удовиченком, який разом із братом Олександром та їхніми дружинами виїздив потягом до Гдині, а потім пароплавом – до Франції. Микола Іванович розповів, що поляки не хотіли випустити прапор з табору, тому його дружина обмотала стяг довкола талії й таким чином дивізійну святиню вдалося вивезти та зберегти¹⁶. Але при виїзді з Данціга (Гданська) трапився конфлікт уже з польськими митниками,

¹² *Гречило А.* До історії прапорів підрозділів Армії Української Народної Республіки (1919–1920 рр.) // *Collectsion*. – К., 2018. – № 10. – С. 5–6.

¹³ *Тинченко Я.* Армии Украины 1917–1920 годов. – М., 2002. – С. 121.

¹⁴ Промова сотн. Л. Романюка // *На слідах*. – Онтаріо (Каліфорнія), 1955. – Ч. 4. – С. 20.

¹⁵ Фото опубліковане у вид.: Гуртуймося. – Прага, 1937. – Ч. 2–3. – С. 14.

¹⁶ *Семмо О.* Хроніка. – Вінніпег, 1987. – С. 271.

які хотіли відібрати стяг. Як згадував пізніше про цей епізод Олександр Удовиченко, то мало не дійшло до кровопролиття, але оскільки українці вчинили опір, то поляки не відважилися забрати прапор¹⁷.

У Франції дивізійна реліквія надалі залишалася в Олександра Удовиченка. Після відкриття у травні 1925 р. в Празі Музею визвольної боротьби України генерал мав намір передати пам'ятку туди. У листі від 21 березня 1926 р. він писав до Микити Шаповала: “До музею в першу чергу надішлю дорогий для мене стяг 3-ої Залізної дивізії, а як буду мати вільні гроші, то приготую альбом з фотографіями з нашого перебування в армії”¹⁸. Однак цього не сталося через подальші події, зокрема й через вбивство в Парижі 25 травня 1926 р. Симона Петлюри. Удовиченко в одному з листів зазначав: “Цей прапор я тримав у себе, лише вперше виніс його на домовину замороженого Отамана. Пізніше, коли ми спромоглись влаштувати свою церкву, цей стяг я поставив в церкві¹⁹, з тим, що відкривали його на 22 січня, 25 травня, св. Покрови, в день пам'яті 359²⁰, для віддання почеси померлим Залізним”²¹. Прапор разом із бунчуком командира 3-ої Залізної дивізії використовувався під час різних заходів. Так, 1936 р. вони експонувалися на виставці пам'яті Головного Отамана в Бібліотеці імені Симона Петлюри (іл. 5)²². 27 травня 1939 р. ці символи встановлено біля портрета Петлюри на урочистих зборах, присвячених вшануванню його пам'яті, організованих Генеральною радою Союзу українських еміграційних організацій у Франції та Товариством бувших вояків Армії УНР у Франції²³.

Зрештою Удовиченко вирішив передати стяг до Української бібліотеки імені Симона Петлюри. Але 14 червня 1940 р. німецькі війська зайняли Париж. Німці почали активно цікавитися бібліотекою та зібраними в ній архівними і музейними фондами, про що її директор Іван Рудичів інформував Удовиченка, хоча й самим генералом зацікавилася гестапо. 22 жовтня всі двері бібліотеки опечатано таємною військовою поліцією, залишивши лише одну кімнату, в якій мешкав Рудичів, котрого запевнили, що бібліотечні збірки будуть переправлені до Києва²⁴. Запечатаною виявилася й меморіальна

¹⁷ Див. у додатку документ № 4.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 16 зв.

¹⁹ Для потреб вірних у червні 1926 р. було передано в безкоштовне користування храм св. Дениса на бульварі Бланкі. Перша літургія в ньому і панахида по С. Петлюрі відбулися 4 липня. А 10 липня 1926 р. тут засновано парафію УАПЦ в Парижі.

²⁰ 21 листопада – день пам'яті Героїв Базару.

²¹ Див. додаток № 4: Лист О. Удовиченка до М. Садовського від 1 січня 1959 р.

²² Фото з виставки опубліковане у вид.: Гуртуймося. – Прага, 1936. – Ч. I–II. – Вклейка між с. 31–32.

²³ Роковини смерті святої пам'яті С. Петлюри в Парижі // Тризуб. – Париж, 1939. – Ч. 21. – 4 червня. – С. 3.

²⁴ Палієнко М. “Був вірний Петлюрі, є і залишаюся...”: (Діяльність Івана Рудичева на посаді директора Української бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2005. – Т. 13. – С. 195; Матросов Я. Біографія Івана Опанасовича Рудичіва – політика, публіциста, творця Української бібліотеки-музею імені С. Петлюри в Парижі // Українська біографістика. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 231. Йосипшин Я., Палієнко М. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі як місце національної пам'яті: (До 140-річчя від дня народження Симона Петлюри та 90-річчя відкриття бібліотеки) // Архіви України. – К., 2019. – Вип. 2. – С. 16.

музейна кімната, в якій були всі меблі, закуплені в готелі, де мешкав Симон Петлюра перед смертю, інші пам'ятки, а також стяг і бунчук 3-ої Залізної дивізії. Але одні з дверей до цієї кімнати були заставлені шафою, тому німці їх не помітили й не опломбували. Удовиченко з Рудичевим домовилися викрасти дивізійний стяг, замінивши його дублікатом. Дружина Удовиченка разом із іншими українськими жінками пошили копію прапора. Генерал згадував про ці події: “Врешті підроблений стяг був готовий, і за згодою п. Рудичева, ми мусли пересунути шафу, відкрити двері і зробити те, що надумали, поміняти стяг. Ранком я з фальшивим стягом пішов до бібліотеки, щоб уночі перевести цю прикру операцію, але при вході на дворі я побачив десятки скриньок, двері бібліотеки були відкриті, а в бібліотеці метушилися робітники, що складали книжки в скриньки, а серед них двох німецьких старшин. Розгублений, зденерований І. Рудичів, побачивши мене, підійшов до мене і сказав, що запізно і що німці вивозять бібліотеку”²⁵. Дивізійний прапор уже був акуратно складений і запакований. “Побачивши бойовий стяг, як у домовині, – згадував Удовиченко – я звернувся до німецького старшини сказавши: «Це є бойовий стяг, під яким вмерло тисячі українських вояків у боротьбі за Україну. Він був лише на сховищі в музеї. Прошу віддати мені цей стяг, бо він належить тим, хто доручив мені переховувати його – старшинам і козакам»”. Однак німецький офіцер відповів, що немає потреби хвилюватися, бо вся збірка буде перевезена в Україну, він не може порушити отриманий наказ, а тому порадив звернутися до коменданта Парижа. Таким чином 20–21 січня 1941 р. всі збірки з бібліотеки, разом із прапором дивізії, були вивезені німцями. Олександр Удовиченко подав прохання до німецького коменданта, в якому виклав історію прапора й закінчив такими словами: “Стяг має історичне значення для українських вояків, під ним впало на полі бою тисячі українських вояків, і його доручено мені зберігати. Жадним трофеєм він для німецької армії не може бути. Ви знаєте, що загрожує воякові, якщо він не захищає свого стягу до останньої краплини крові. Я звертаюся до вас, до вашої військової честі, джентельменства, з проханням повернути мені цей стяг”. Через кілька тижнів Удовиченка викликали до штабу коменданта Парижа, де до нього вийшов німецький полковник з пакунком і сказав: “Ви український генерал? Ви просили повернути ваш штандарт? Ми розуміємо вас, і на ваше прохання командуючий військами м. Парижу наказав повернути вам штандарт. Ось він – розгорніть і подивіться”. Так уже вдруге вдалося врятувати дивізійний прапор.

Стяг залишився у генерала Удовиченка й використовувався під час найважливіших подій. Наприклад, 26 вересня 1943 р. в Парижі відбувалося українське свято. В колишній каплиці шпиталю “Шаріте”, в якому помер 25 травня 1926 р. Симон Петлюра, переданій тепер Українській греко-католицькій церкві, було встановлено пам'ятні мармурові таблиці про цю подію, а біля них – розгорнуто малиновий дивізійний прапор²⁶.

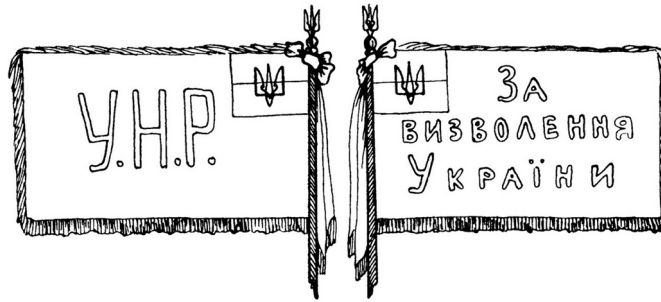
²⁵ Тут і далі див.: Удовиченко О. Лист до редакції “На Слідах” // На слідах. – Онтаріо (Каліфорнія), 1955. – Ч. 3. – С. 12.

²⁶ Українське свято в Парижі // Український вісник. – Берлін, 1943. – № 21. – 17 жовтня. – С. 2.

ІЛЮСТРАЦІЇ

1, 2 – Прапор 3-ої Залізної стрілецької дивізії (сучасний вигляд після реставрації)

3 – Малюнок М. Битинського з часопису "Тургуймося" (1932)

4 – Прапор 3-ої Залізної стрілецької дивізії у таборі в Каліші (1921)

Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР

5 – Прапор на виставці пам'яті Симона Петлюри в Українській бібліотеці його імені в Парижі (1936)

6 – Стан прапора під час передачі його для перевезення до США (1955)

7 – Прапор Залізної дивізії після “обновлення” в експозиції Українського національного музею в Онтаріо, США (1956)

8 – Військовий парад на честь Дня Незалежності України на Хрещатику з копією дивізійного прапора (2017)

Події Другої світової війни та перших повоєнних років стали справжнім погромом для українських історичних та культурних збірок, так дбайливо формованих еміграцією в європейських країнах. Конфісковані німцями фонди Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі були перевезені до Берліна, потім – у місто Ратибор у Сілезії, де зрештою стали радянськими “трофеями”, і частина матеріалів потрапила спочатку до Білорусі, а нещодавно була знайдена у Москві. Не менш трагічна й доля збірок Музею визвольної боротьби України в Празі, частина з яких була знищена, а решта – частково вивезена до СРСР та розпорошена між різними архівами та музеями України і Росії. Тому Олександр Удовиченко вирішив передати дивізійний прапор на збереження до якогось українського музею за океан. Він розглядав можливість передачі стяга до Музею українського війська в Торонто, але не мав інформації про забезпечення цієї установи власною будівлею та можливості збереження експонатів. Тому, порадившись із колишніми старшинами 3-ої Залізної дивізії, зробив свій вибір на користь Українського національного музею в Каліфорнії, про створення якого як “понадпартійного” задекларував наміри ще в квітні 1954 р. Каленик Лисюк, котрий ще до війни активно допомагав багатьом українським установам і музеям у Європі²⁷. В містечку Онтаріо для цього музею було придбано окремих будинок, а також обладнано на випадок війни спеціальне сховище для експонатів у горах. До того ж декілька українських старшин якраз виїжджали до Сполучених штатів. Генерал Удовиченко передав стяг полковником Олександром Даниленком, який 26 серпня 1955 р. відпливав з Гавра до Нью-Йорка. На зроблених під час передачі світлинах добре видно, що прапор мав дуже обшарпаний вигляд: червоно-малинова шовкова тканина збутвіла, розійшлася і частково звисала клаптями, а частково була втрачена, відкриваючи підкладку-дубляж (іл. 6)²⁸. На фото 20-літньої давності з виставки у бібліотеці стяг був ще у цілком задовільному стані, а сам генерал згодом пояснював такі зміни недбаліми ставленням людей, які оглядали пам’ятку під час її зберігання у церкві, оскільки доступ до прапора не був обмежений і кожен бажаючий міг підійти та зняти захисне покривало для огляду.

Отримавши пошкоджений стяг, Каленик Лисюк вирішив провести його швидко “реновацію”, в результаті чого рештки червоно-малинового шовку були зрізані з обох сторін, на підкладку нашито нову тканину і зверху прикріплено блакитно-жовтий криж із Тризубом та наново пришито старі тороки (бахрому) і виконані з галуна написи та хрест²⁹.

А вже 15 жовтня 1955 р. у Лос-Анджелесі відбулося урочисте відкриття Українського національного музею. У ньому особлива роль відводилася саме дивізійному прапору: “Вкінці несуть малиновий бойовий стяг із тризубом третьої Стрілецької Дивізії, оркестра грає марш. Полковник Деркач має коротку промову при передачі прапору, а за ним бере слово поручник Романюк,

²⁷ Лисюк К. Шляхом світлої традиції: (Дещо про Празький Музей і перспективи Каліфорнійського) // На слідах. – Онтаріо (Каліфорнія), 1955. – Ч. 1. – С. 31.

²⁸ Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон. – Ф. 30. – Оп. 3. – Од. зб. 39. – Од. обл. 3, 4.

²⁹ Там само. – Од. обл. 2.

як учасник боїв у визвольних змаганнях під цим прапором”³⁰. Полковник Михайло Деркач як найстарший за рангом серед присутніх “залізних” старшин, передаючи стяг на “переховання” до музею, зазначив: “Хай ця наша бойова реліквія, що вкрила себе невмирущою славою під час боротьби проти червоних і білих московських наїздників, перебуває в Музеї на почесному місці, як пригадка нескінченної боротьби та дороговказ для молодих українських генерацій аж до часу, коли він знову замає понад головами бойових українських визвольних когорт, що йтимуть на Київ”³¹. У своїй промові Каленик Лисюк також підкреслив, що серед матеріалів музею “є речі великої історичної цінності, як бойовий прапор 3-ої Стрілецької Дивізії”³². Дивізійний стяг став одним із головніших експонатів нового музею (іл. 7).

Влітку 1958 р. відбулося об’єднання музею в Онтаріо з Українським національним музеєм у Чикаго, а майно та більшість експонатів у серпні перевезено до Чикаго³³. Частина цінніших матеріалів і дублікати книжок залишилися на збереженні Каленика Лисюка в Каліфорнії – їх планувалося використати при створенні відділу музею в Лос-Анджелесі.

До Олександра Удовиченка в Париж ще раніше надходили тривожні повідомлення про невдалу реставрацію прапора, а тепер виник цілий скандал, оскільки ветерани Армії УНР у США почали протестувати проти передачі стяга до музею в Чикаго, який перебував “в руках гетьманців”. Лисюк відповів на листа генерала, що прапор не передавав, а залишив у себе.

На початку грудня 1958 р. до Лос-Анджелеса приїхав у справах з Портленда Семен Нечай, який також був колишнім старшиною Армії УНР. В одному з листів він пізніше згадував, що йому припало “свого часу скрито перевезти прапор з Праги в Чехо-Словаччині до Парижу, і тим [...] врятувати його від захоплення совітською Московщиною в часі після другої Світової Війни”³⁴. Мова йшла про прапор 3-ої Залізної дивізії, хоча про його переміщення до Праги і потім із Праги в Париж наразі не вдалося знайти жодних інших відомостей. У Лос-Анджелесі Нечай зустрівся з Олександром Рішаєм, який раніше працював у музеї в Онтаріо, і той розповів йому про перипетії з “реставрацією” стяга. Разом із іншим колишнім старшиною, майором Григорієм Маслівцем, Нечай склав про це акт. А наступного дня вони обоє відвідали Каленика Лисюка в Онтаріо, де оглянули прапор, зафіксували його вигляд та записали пояснення. Лисюк спершу сказав, що рештки старого матеріалу було знищено, а потім поміняв свої свідчення і твердив, що всі обрізки було складено в коробку і передано до музею в Чикаго, про що також занотовано в акті. Обидва акти склали у шести примірниках кожен: для музею УВАН у Нью-Йорку, для Українського воєнно-історичного інституту (УВІІ, в актах названого як “Українське військово-історичне товариство в

³⁰ Офіційне відкриття Українського Національного Музею // На слідах. – Онтаріо (Каліфорнія), 1955. – Ч. 4. – С. 15–16.

³¹ Промова полк. Деркача // Там само. – С. 19.

³² Промова Каленика Лисюка, директора Українського Національного Музею // Там само. – С. 25.

³³ Злука музеїв // Музейні вісті. – Чикаго, 1959. – Ч. 1. – С. 27.

³⁴ Лист С. Нечая до І. Толочного від 28 березня 1960 р. (Військово-історичний музей і архів Української вільної академії наук у Канаді. – Т. 2. – Файл 2/22).

Торонто”)³⁵, для генерала Олександра Удовиченка, а ще три – для учасників цих опитувань.

Нечай відправив обидва акти та листа Миколі Битинському 21 січня 1959 р. з проханням передати акти до архіву УВІІ в Торонто, а також надіслати йому адресу генерала Удовиченка, для якого також призначено примірники актів. Відповів йому голова УВІІ генерал Михайло Садовський, який підтримував контакти з Удовиченком, аж 1 червня 1960 р. Така “оперативність” трохи роздратувала Нечая, котрий за цих півтора року активно займався питанням дивізійного прапора, знайшов адресу Олександра Удовиченка і переслав йому акти, а також обговорював справу з “залізними” ветеранами з Нью-Йорка. Загалом усі сходилися на думці, що прапор треба забрати від Каленика Лисюка, однак розбіжності були щодо того, куди його віддати на збереження. “Залізні” старшини виступили проти передачі прапора в Чикаго, бо вважали, що цей музей “не дуже цінить все, що походить від УНР, бо ніби він в руках гетьманців, а зараз увійшли бандеровці”, а тому наполягали на передачі пам’ятки до консисторії Української православної церкви США в Баунд-Бруку, де архієпископ Мстислав Скрипник якраз займався розбудовою церковно-меморіального комплексу, до складу якого мали входити музей, архів і бібліотека. Нечай разом із Маслівцем вважали, що українська громада в Канаді є більш потужною і менше піддається асиміляційним впливам, а тому найкраще стяг віддати на збереження до Вінніпегу до митрополії Української православної церкви Канади, і навіть вже намагалися отримати попередню згоду митрополита Іларіона Огієнка. Натомість генерал Садовський пропонував віддати прапор у Торонто до збірки Музею українського війська, який функціонував при УВІІ. Всі ці пропозиції надсилалися в Париж до Олександра Удовиченка, який мав прийняти остаточне рішення.

У серпні 1960 р. генерал Удовиченко нарешті визначив полковника Деркача та сотника Романюка уповноваженими отримати прапор від Каленика Лисюка. Ці уповноважені зволікали понад місяць і аж у кінці вересня забрали дивізійний стяг та передали на тимчасове збереження до церковної каси. 16 жовтня у Лос-Анджелесі відбулася нарада “залізних” – колишніх старшин 3-ої дивізії, які розглянули варіанти передачі стяга до Баунд-Брука, Вінніпегу й Торонто. Більшістю голосів вони рекомендували віддати прапор до військового музею УВІІ в Торонто. Ці рекомендації було надіслано на погодження до Олександра Удовиченка. Однак через різні думки та суперечки вирішення питання знову затяглося, і лише влітку 1961 р. прапор було передано, але не в Канаду, а до Баунд-Брука під опіку архієпископа Мстислава. Там пам’ятка зберігалася понад 30 років.

У 1992 р. патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав Скрипник вирішив повернути стяг 3-ої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР в Україну³⁶. 24 серпня під час відзначення першої річниці Незалежності на Софійському майдані в урочистій обстановці він вручив цей прапор 1-му полку новоствореної Національної гвардії України. У 1996 р.

³⁵ УВІІ утримував Музей українського війська й флоту УНР.

³⁶ Патріарх Мстислав виїхав до Києва // Народна воля. – Скрантон, 1992. – Ч. 33. – 27 серпня. – С. 1.

командувач Національної гвардії України генерал-лейтенант Ігор Вальків передав прапор до Центрального музею Збройних сил України на вічне зберігання. У музеї, перейменованому 2010 р. в Національний військово-історичний музей України, стяг виставлявся в постійній експозиції. Було проведено реставраційні роботи, в ході яких прапор очищено від забруднень, а також демонтовано криж, який очищено від залишків клею, відновлено й укріплено його тканину. Після реставрації прапор експонувався 2004 р. на виставці “Перша світова війна. Пам’ять про нації” в Німецькому історичному музеї у Берліні як свідок національно-визвольної боротьби за незалежність внаслідок подій Першої світової війни. Стяг також був серед експонатів виставок “Українське коло: до сторіччя визвольних змагань (1917–1921 рр.)”, проведених у Києві (2018 р.) та Нью-Йорку (2019 р.).

У 2017 р. було виготовлено репліку бойового прапора 3-ої Залізної дивізії, з якою того ж року (іл. 8) і наступного військовослужбовці Збройних Сил України відкривали парад на Хрещатику на честь Дня Незалежності України.

Наразі в історії цієї пам’ятки ще залишається досить багато нез’ясованих питань. Можна надіятися, що глибші дослідження дозволять встановити точну дату виготовлення та запровадження прапора, детальніше простежити шлях його переміщення, з’ясувати інші деталі (наприклад, як виглядав і чи зберігся фальшивий прапор, виготовлений у січні 1941 р.). Певні неприємні обставини з “реновацією” стяга 1955 р. і наступними конфліктами віддзеркалюють досить складні стосунки в середовищі тогочасної української еміграції, де вирішення простих справ перетворювалося на політизовану проблему, внаслідок чого прийняття термінових рішень розтягувалося на роки. Треба зазначити, що всі особи, причетні до цих подій, все ж діяли щиро і з найкращих спонукань, всі намагалися зберегти пам’ятку і вірили, що рано чи пізно вона повернеться в Україну – і генерал Олександр Удовиченко, який зберіг прапор, незважаючи на важкі умови та ризикуючи власним життям, і Каленик Лисюк, який розумів цінність реліквії, але в силу свого поняття намагався її “поправити”, і Семен Нечай, Григорій Маслівець чи генерал Михайло Садовський, які також прагнули, щоб цінний історичний артефакт не було втрачено.

* * *

У публікації наводимо кілька документів, які зберігаються у фондах Військово-історичного музею і архіву Української вільної академії наук у Канаді (Вінніпег), у збірці Українського воєнно-історичного інституту, том 2, файл 2/22, пагінація сторінок відсутня. Це акти про “переробку” прапора 3-ої Залізної дивізії, складені 1958 р., а також листування в цій справі з 1959–1960 рр. Ці матеріали дають досить багато інформації про історію самого прапора та події навколо нього. Тексти документів подано майже без змін, без зазначення авторських правок (виправлень чи викреслень), із корегуванням лише пунктуації та явних хибодруків. У квадратних дужках проставлено пропущені літери. Всі документи машинописні, дописані від руки тексти подано курсивом.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

3 грудня 1958 р., Лос-Анджелес. – Акт про переробку прапора 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії Армії УНР

АКТ

3-го грудня 1958 року, в Лос Анджелес, Олександр Рішай, що був працював в Українському Національному Музеї в Онтаріо, коло Лос Анджелес, в присутності Григорія Маслівця й Семена Нечая розповів таке про прапор 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії Армії Української Народної Республіки, який переховується в названому Музеї:

Перед офіційним відкриттям Музею, на розпорядження пана Каленика Лисюка прапор було перероблено, бо він в своєму дійсному стані “виглядав негарно”. Куплено було новий малинового кольору матеріал, який і нашито було зверху на полотно, що є в середині прапора як його основа, а оригінальне полиняле й подерте полотнище було з того полотна знято й знищено. Тризуб з прапора було відпорото й нашито знову на нове полотнище прапора. Працю цю виконала пані Пікулик, яка жила того часу в Онтаріо.

Ол. Рішай

Маслівець

С. Нечай

Акт цей складено в шістьох примірниках:

1. Для Музею УВАН в Нью Йорку,
2. Для Українського Військово-Історичного Товариства в Торонто, Канада.
3. Для б. командира 3-ої Зал. Стр. Дивізії ген. шт. Ген.-пор. Олександра Удовиченка,
4. Для актів Олександра Рішая,
5. Для актів Григорія Маслівця,
6. Для актів Семена Нечая.

Машинопис.

№ 2

4 грудня 1958 р., Онтаріо (Каліфорнія, США). – Акт про переробку прапора 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії Армії УНР

АКТ

4-го грудня 1958 року Григорій Маслівець і Семен Нечай відвідали пана Каленика Лисюка в Онтаріо, біля Лос Анджелес, і при тій нагоді мали можливість оглядати прапор 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії Армії Української Народної Республіки, що зараз переховується у п. К. Лисюка. Ці оглядини прапора виявили, що на полотно, яке являється основою прапора, нашито з обох боків новий малинового кольору матеріал, на який зверху й пришито знову відпороті від прапора золотого кольору знаки й написи. Старі золотого кольору торочки /бахрома/ теж знову навколо прапора пришито. Зверху нового матеріалу пришито теж оригінальну малу частину прапора, на тому ж місці, як і було, – блакитно-жовтий квадрат з золотим на ньому тризубом. Нове малинове полотнище прапора було п. Лисюком, на прохання пп. Маслівця й Нечая, в одному місці розпорото. При тому було зауважено, що полотно-основа прапора тепер покрито тільки новим матеріалом, а старого

зверхнього матеріялу прапора зовсім нема ні на одній його стороні. На запитання, де зараз є той старий матеріял, п. Лисюк відповів, що його майже не було, були тільки рештки, і що прапор до Музею в Онтаріо так і було передано – з невеликими рештками старого матеріялу, який обсипався. Тому було й знято ті рештки старого матеріялу та зроблено нове полотнище. На запитання, де є ті рештки старого матеріялу, п. Лисюк відповів, що їх було знищено, а потім, – після здивовання цим підписаних відвідувачів, – п. Лисюк сказав, що рештки полотнища прапора було покладено до коробки й передано до Музею в Чикаго, з яким недавно Музей в Онтаріо злився.

Маслівець

С. Нечай

Акт цей складено в шістьох примірниках:

1. Для Музею УВАН в Нью Йорку,
 2. Для Українського Військово-Історичного Товариства в Торонто, Канада,
 3. Для б. командира 3-ої Зал. Стр. Дивізії ген. шт. Ген.-пор. Олександра Удовиченка,
 4. Для актів *голови управи музею в Онтаріо*,
 5. Для актів Григорія Маслівця,
 6. Для актів Семена Нечая.
- Машинопис.

№ 3

21 січня 1959 р., Портленд. – Лист Семена Нечая до Миколи Битинського

Портланд, Орегон, 21 січня 1959

*До ВШПана Майора М. Битинського
Торонто, Канада*

Дорогий Пане Майоре,

В грудні місяці я був у Лос-Анджелес, де мені прийшлося стрітися з п. Олександром Рішаєм, який оповів мені, що він вмістив в “Українських Вістях” /під псевдонімом Немирич, в числі за 20 листопада 1958 року/, статтю про український музей в Онтаріо, біля Лос-Анджелесу. В тій статті була теж згадка про прапор нашої 3-ої дивізії, якого ген. О. Удовиченко передав з Парижа на переховання до музею в Онтаріо. Коли Ви знайдете те число “Українських Вістей” і прочитаєте згадану статтю, то зрозумієте, чому я з майором Г. Маслівцем, який живе в Лос-Анджелесі і якого я теж там бачив, вирішили задокументувати для історії стан, в якому прапор знаходився.

3-го грудня було записано заяву п. С. Рішая /це прикладений до цього листа Акт з 3-го грудня/, а 4-го грудня я з майором Маслівцем відвідали п. Каленика Лисюка в Онтаріо під Лос-Анджелесом і оглянули у нього прапор. Після оглядин прапору ми склали другий Акт, датований 4 грудня, і теж прикладений до цього листа. Обидва ці Акти прошу Вас взяти до архівів Воєнно-Історичного Товариства.

Один з примірників обох Актів призначено для ген. О. Удовиченка. Прошу Вас не відмовити в надісланні мені його адреси у Франції.

Ми передбачали з майором Маслівцем, що коло прапору тепер може виникнути дискусія в нашій пресі. В кожному разі нам показував п. К. Лисюк запитання до нього з Франції, в якому від нього /п. К. Лисюка/ вимагалось пояснень в тій справі. Наші Акти з 3-го й 4-го грудня можуть бути помічними, як свідчення свого роду комісії, яка оглядала прапор і записала свої констатовання.

Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР

Мені здається, що голос в справі прапора належиться забрати ген. Удовиченкові і військовим організаціям. Можливо, що треба буде і опублікувати прикладені тут Акти. Але, на мою думку, це можна зробити тільки після узгоднення справи з ген. Удовиченком *способом, який він знайде за кращий*.

З привітом

Нечай

Машинопис; з нотаткою М. Садовського про отримання: 22/IX.59 МС.

№ 4

1 січня 1959 р., Париж. – 3 листа Олександра Удовиченка до Михайла Садовського

Високодостойний і дорогий Пане Генерале М. САДОВСЬКИЙ

[...]

Була у мене одна пекуча оправа, а саме зі стягом 3 Залізної дивізії, про яку певно Ви знаєте. Цей стяг хотіли забрати поляки, коли я виїздив з Данцігу до Франції. Поляки, митня сторожа, під загрозою атаки вояків, яка привела до кровоп[ро]ліття, не відважилась затримати стяг. Тут не обійшло[сь] без провокації з боку нашого чекіста Ч.

У Франції цей прапор я тримав у себе, лише вперше винес його на домовину з[а]мордованого Отамана. Пізніше, коли ми спромоглись влаштувати свою церкву, цей стяг я поставив в церкві, з тим що відкривано його на 22 січня, 25 травня, св. Покрови, в день пам'яті 359, для віддання почеси померлим Залізним. Але в церкві кожний хто цікавився стягом, знімав покришку, розглядав, неухважно закривав, але стяг був остільки знищений, що шматки з його шовк[ов]ої обкладини залишал[и]сь на підлозі. Наші люди, навіть вояки, не були виховані в розумінню цінності стягу, під яким складали голови бойці. Я рішив передати стяг до музею імені Отамана, бібліотеки. В ньому сьогодні небіжчик І. Рудичів забезпечив спокійне місце.

Але прийшли німці. Конфіскували, запечатали бібліотеку і музей. Отже стяг опинився в руках німців, які запевняли, що все це буде відправлено до столиці України Києва. Рішив викрасти стяг. Підготував дублікат, знайшли незапечатану дверь і наранок хотіли перевести цю операцію, але коли я прийшов до бібліотеки, то робітники під доглядом німецького старшини уклали бібліотеку в скриньки. Рудичів метався по кімнатах, лише переляканим голосом сказав – запізно. Німецький старшина категорічно відмов[ив]ся віддати мені стяг.

Бібліотеку і музей за пару днів було спустошено, вивезено. Я звернувся до команд. військами парижського району листовно, де писав, що стяг це істор. цінність нашої Армії, для німців не може бути трофеєм, що за здачу штандарта винні караються смертю, звертаюсь до дже[нт]льменства нім. вояка, прошу повернути стяг. За пару днів мене викликали до штабу, повернули стяг.

Отже в друге пощастило врятувати стяг. Я забачав, що тримати стяг у Франції небезпечно, а тут урочиста заява, що в Америці відкрився музей – Лисюка.

Власний будинок, бетонова схованка та інше. Я порадився зі своїми старшинами і передав стяг до нового і здається першого музею.

Правда, я думав про передачу стяга до Вашого музею в Канаді, але для мене неясне було, чи Ваш музей забезпечений будинком, де все зберігається, а тут нагода, кілька старшин переїздило до Америки і переслав стяг.

Я знав п. Лисюка вже давно, як мецената, що зібрав цінності і допомагав грішми музею в Празі, тому довірився йому.

Урочисте прийняття стягу до музею, парад та інше все це було добре організовано, але пізніше довідався, що п. Лисюк рішив обновити стяг і обновив так, що від старини нічого не залишилось, спорів шматочки шовку і покрив новим шовком, словом, стяг вийшов ніби новий. Додумався. Тепер пришла вістка, що музей Лисюка зєднався з музеєм в Чикаго, який в руках гетьманців. Старшини в Америці запротестували про передачу стяг[у] в Чикаго. Я не знаю, що то за музей в Чикаго, і з огляду на протест старшин, написав п. Лисюку, щоб стягу не передавав до Чикаго. П. Лисюк відповів, що стяг і деякі істор. цінності залишає у себе. Словом каша, неразбериха. Як-що музеї об'єднались, то здається все мусило бути в Чикаго, а кому ж належать ті найбільше цінні речі, в тому числі і стяг, що залишив у себе п. Лисюк. Виходить так, що це є власні[с]ть п. Лисюка, бо ж Рада музею в Онтаріо перестала існувати.

Це все так заплутано, і мені здалека тяжко розібратись, де правда, де зло.

Мені тепер дорікають /полк. Філанович/ ще я зробив помилку, а треба було б стяг передати у Ваш музей. Я хтів зробити як найкраще, а ви[й]шло невдало.

Отже у мене думка взяти стяг у Лисюка і передати Вам, лише у мене є побоювання, як довго може існувати Ваш музей?

Буду радий за Вашу пораду, бо мені дають багато порад, але всі вони нереальні, не вирішають болючого для мене питання.

Ще раз вітаю Вас, Вп. родину, п. майора Битинського, п. Ліповецького, всіх.

Відданий, завжди до Ваших послуг

О. Удовиченко

Машинопис; з нотаткою М. Садовського про отримання: 20/1.59 МС.

№ 5

17 листопада 1959 р., Париж. – 3 листа Олександра Удовиченка до Михайла Садовського

Дорогий друже Пане Генрале М. Садовський
[...]

Тепер на різні теми. З рік тому я передав прапор 3 дивізії на сховання до музею п. Лисюка в Америці. Він зробив першу дурницю, а саме здер малинову покришку, яка від часу була подерта, і поставив нову, і тим самим прапор втратив свій вигляд, та, як він каже, “обновив” прапор. Тепер свій музей він зєднав з музеєм в Чикаго, який ніби не дуже цінить все що походить від УНР, бо ніби він в руках гетьманців, а зараз увійшли бандеровці. Мені з Парижа тяжко розібратись, що і як. Залізні старшини запротестували проти передачі прапору до музею в Чикаго, тому п. Лисюк стримався передати його до Чикаго, таким чином прапор залишився в приватних руках п. Лисюка. Пишуть мені, що треба той бідолашний прапор забрати від п. Лисюка, якого обвинувачують в різних гріхах, навіть спекуляціях з музеєм.

В свій час, я хтів, думав, прапор передати до Вашого музею, але сього не стало збігом обставин, а до того мені доказували, що вразі, даруйте, якби Вас не стало невідомо, яка його доля постигне.

Хоч в Америці зараз утворено кілька музеїв /Дацько, при церкві еп. Мстислава, Чикаго/, але всі вони в руках осіб так мовити приватних, тому залізні старшини пропонують передати прапор до Канади, де укр. еміграція найсильніша, найбільш організована, де і православна церква стоїть високо, авторитетна.

Пропонують, щоб прапор передати під охорону прав. церкви в Канаді – поставити в собор. Як-що обминають прапора у Вашому музею, то тільки з тих причин,

Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР

що його чекає в майбутньому. Отже я заплутався поміж трьох сосон, бож не знаю, що робити?

Констисторія прав. церкви в Канаді /от. Савчук/ принципово погодився, але треба ще звернутись до митрополита Огієнко безпосередне.

Повторюю, що я не можу розібратись з Франції, як і що, але думка про спровадження прапору до Канади мені дуже подобається.

Прошу висловити Вашу думку?

[...]

Ваш *О. Удовиченко*

17.XI.59

Париж

Машинопис; з нотаткою М. Садовського про отримання: 24/XI.59 МС.

№ 6

1 червня 1960 р., Торонто. – Копія листа Михайла Садовського до Семена Нечая

Копія для майора Маслівця.

1.6.60

Вископоважаний Пане Інженере,

Оце недавно майор Битинський передав до Інституту Вашого листа з 21 січня 1959 року, в справі прапору 3-ої Залізної стрілецької дивізії та два акти, Вами і майором Маслівцем підписані.

Прикро було їх читати... Розплодилося за останній час тих "Музеїв" аж за багато. Взятися за цю справу люди нефахові, а ті, що мріють збогатитися на цьому "інтересі". Це ж впрост не до подумання, щоб так: знищити історичну пам'ятку, дорогу не тільки для учасників визвольних змагань, а й для майбутніх поколінь і для української воєнної історії.

Припускаємо, що ген. Удовиченко вже про цей факт повідомлений, але не зайвим буде переслати йому обидва Ваші акти, з відповідними коментаріями. Для цього долучаємо тут його адресу: [...]

Натурально, що належало б відібрати від п. Лисюка цю історичну дорогу пам'ятку, хоч би її в тому вигляді, в якому вона сьогодні є. Але це залежить тільки від ген. Удовиченка, як командира тої дивізії, до якої прапор належав і був ним пересланий Лисюкові, людині мало кому знаній, до того – цивільній.

Як відомо, заснований ним музей проіснував недовго і ним же був зліквідований. Він ніби то свій музей зєднав з музеєм у Чикаго, але все майно передав він туди – невідомо. Де знаходиться, хоч і покалічений ігнорантами прапор 3-ої дивізії, – також невідомо. Маємо на думці звернутися до музею в Чикаго в справі передачі до нашого музею зірваних решток оригінального матеріалу зі згаданого прапора.

Як то добре, що Ви і майор Маслівець прийняли близько до серця варварський вчинок і слушно зареагували на це, спорядивши акти, які безперечно будуть цінним матеріалом для воєнного історика і разом з тим – пересторогою для тих легковірних людей, які й досі посідають історичні пам'ятки і хотіли зберегти їх для українського народу. Честь і Хвала Вам обом...

М. Садовський, Голова

В. Завадська, Адміністратор

Машинопис; з нотаткою М. Садовського: /*Нечай*/.

Андрій ГРЕЧИЛО

№ 7

15 червня 1960 р., Торонто. – Копія листа Михайла Садовського
до Олександра Удовиченка

Дня 18.VI.1960 вислано копії до:
М. Деркач, Г. Маслівець, С. Нечай
15.6.60

Високоповажаний і дорогий Пане Генерале,

Даруйте, що з таким запізненням відповідаємо по суті на два Ваші листи, в справі прапору 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії. Повірте, що це не легковажність чи яка інша негативна причина. Ми мали таку силу листування в справі прапору з старшинами нашого війська, що перебувають в Америці, тим більше, що все це набрало великої гостроти, – що не було змоги щось конкретного й вирішального Вам відповісти.

Сьогодні прийшли ми до висновку, що можемо Вам написати про наше наставлення в цій справі, що базується на думці значної кількості наших старшин в Канаді і США.

Наш музей є власністю не поодиноких осіб, організацій чи партій, а належить Українській Нації, і коли Україна поверне свою незалежну Державність, то Музей українського війська в Канаді має бути перевезений до столиці України – Києва.

Музей українського Війська є одинокий, який зібрав, переховує і показує на прилюдних виставках, перше в Європі, тепер в Канаді, /досі відбулося 39 виставок/ найдорожчі скарби кривавої епопеї Визвольної Боротьби України. Серед експонатів знаходяться наразі 15 прапорів, серед яких є 3 бойових Армії УНР, один УПА і один морський. Наше старшинство вважає, що одиноким місцем, гідним Вашого дивізійного прапора, був би Музей Українського Війська в Канаді.

Ми дуже тішимся і вдячні Вам, що незалежно від нашої думки Ви вирішили, після відібрання прапора від Лисюка, передати його нашому Музейові.

Тепер, що до Ваших побоювань: чи довго може існувати наш Музей? – Так довго, аж буде змога перевезти його в Україну, коли вона звільниться від ворожої окупації. На цей час перебування на чужині музей буде під опікою спеціально в цій цілі покликаного й легалізованого Державною владою Канади Товариства.

З правдивою пошаною, подякою і щирим вояцьким привітом

М. Садовський

Голова

В. Завадська

Адміністратор

Машинопис; з нотаткою М. Садовського: /Удовиченко/.

№ 8

21 червня 1960 р., Лос-Анджелес. – Лист Семена Нечая
до Михайла Садовського

Лос-Анджелес, 21 червня 1960

Дорогий Михайло Вікенть[є]вичу,

Недавно я Вам писав про прапор. Та мушу ще сідати за одного листа. Стало мені відомим, що старшини в Лос Анджелес – який десяток – будуть на своєму зібранні “вирішати долю прапору”. Правда, це Олександр Іванович до того привів

Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР

своєю нерішучістю і мовчанкою в справі прапору протягом півтора року. Але як там воно не є, а, на мою скромну думку, стає та справа не на здоровий ґрунт.

Коли старшинам дано вирішувати справу, вони питаються думки своїх генералів. Це добре. От зараз мені відомо, що з Лос Анджелесу запитано тим чи іншим старшиною думку у таких генералів: Загородського, Вашу, Вишнівського і Крата. Генеральська думка мусить мати свою вагу. Її добре мати. Тільки як це все робиться, що думку у генералів питається випадковий гурт старшин, що опинився тут, де трагедія прапору 3-ої дивізії розігралася. Чому цю генеральську думку не організовано по-за запрошенням старшин, і чому цю думку не організував і не організовує хтось, хто для генералів самих мав би бути українським авторитетом.

Я до Вас пишу оцього листа, як було і з попереднім, як до мого особистого приятеля. Я в таких самих добрих, приятельських відносинах з Олександром Івановичем, і отакі думки щодо прапору і генеральської думки про неї я зараз пишу і до Олександра Івановича. Я йому висловлюю мою думку, що це ненормально, що зараз робиться. Що це він би мав організувати думку генералів, і коли треба вже радитись з старшинами, то для них, на їхні наради, вже мала б бути готова генеральська думка їм для відома. Я навіть пишу більше Олександрю Івановичу. Я йому пишу, що він зі славою водив свою дивізію в боях і не радився ні з ким, приймаючи свої відповідальні рішення, бо був командиром, на якому та відповідальність лежала. Хай він і тепер відповідає за свій прапор і робить свої відповідальні рішення, а не перекидає цю відповідальність на старшин, які не приготовлені для важливих рішень, які не мають відповідного розгляду і розуміння, чого в Канаді або Нью-Йорку прапорові мати надалі місце постійного перебування краще. Руководяться отакими міркуваннями: Нью-Йорк – це великий осередок. А головніше, що там у Церкві Мстислав, свій же “брат”, можна сказати, а Канада – це ж “село” і т. д. Не всі коштовні речі виносяться на великий базар. Для винятково дорогих предметів є спеціальні маленькі базарчики, які іноді розположені “на селі”, а не в “Нью-Йорку”. Євангелія Ганни Ярославовни, на якій присягали на вірність королі Франції, вступаючи на трон, переходяться у Франції не у французькому Нью-Йорку, Парижі, а на французькому “селі” – в Реймському соборі.

Я уже писав Вам про ті заходи, які я зробив з Маслівцем – саме в Канаді, в нашій Канадійській Церкві. Олександр Іванович довго стримувався і нарешті тільки в своєму листі до мен[е] з кінця травня місяця, отже кілька тижнів тому, погодився з тим, що Канадійське “село” було б для прапору найкращим місцем не тільки з погляду мотивів за те, а й з огляду на самі наші українські теперішні відносини, я думаю. Отже Олександр Іванович уже сам за Канаду, тільки, як мені здається, він хоче, певно, щоб відповідальність за прапор лежала не на ньому, і тому звертається скрізь з пропозицією “вирішити”.

Ви, Михайло Вікентьєвичу, сам у Канаді живете. Чи не здається Вам, що для прапору краще місце, за теперішніх обставин і з огляду на наше українське майбутнє, як його можна тепер бачити, – саме в Канаді, де він ще більше поглибить ту українізаційну працю серед канадійських українців, яка гарно розвивається. Але розвивається, і можна думати, що буде далі розвиватися, тоді як в ЗДА наші люди не тільки призначені на денационалізацію, а й фактично напевно денационалізуються. Навіть німці не витримують в цьому американському котлі і зникають. В Портланді, в штаті Орегон, при мені на одній німецькій церкві замазували останній слід, що це була колись, тільки 70 літ тому заснована ново-прибулими до Америки німцями, німецька кірха. Замазували на тій церкві саме по німецькому зроблений напис, що

це німецька церква. Тепер це звичайна, як скрізь бачите, американська церква, євангельська чи що, з англійськими написами, з англійською богослужбовою мовою.

Якщо Ви прихилиєтесь до думки про приміщення прапору в Канаді, то може Ви могли б і від себе підсилити в тій думці Олександра Івановича. Він хоч і зрозумів, що так краще, але пише мені, що з Нью-Йорку де-хто із старшин пише до нього, і кажуть йому, що прапорові краще бути в Нью-Йорку. Але в кожному разі генерали мали б усі бути з собою в контакті /і згоді/, щоб не було у старшин того вражіння, що якби це не вони генералів тягнули до думання за долю прапору, то вони так би й ловили далі спокійно собі рибу...

Старшини почали листуватись з генералами при допомозі летунських листів у справі прапору. Що за гарячка одразу після так довгої сплячки? Оце тому й я Вам посилаю цього листа летунською поштою, але не для того, щоб Вас у чомусь наглити, а щоб уже наздігнати час, бо може на ті летунські листи і Ви відповідаєте скоро. Тоді краще мати більше думок для відповідей.

Сердечно Вас вітаю і Ольгу Тимофієвну

С. Нечай

Машинопис; з нотаткою М. Садовського про отримання: 23/VI.60 МС.

№ 9

17 жовтня 1960 р., Лос-Анджелес. – Лист Григорія Маслівця до Михайла Садовського

17 жовтня 1960. Лос Анжелес.

Високоповажаний Пане Генерале!

В справі прапору 3-ої дивізії нарешті можна вже говорити про результати. Отже: довго ця справа тягнулася завдяки зволіканням генер. Удовиченка. Аж десь у серпні бр. від нього прийшло уповноваження прапор від Лисюка перебрати, а Лисюкові від нього ж – прапор передати. А потім почали зволікати ті, що генерал їм доручив прапор перебрати. Зволікали більш місяця і аж кінцем вересня таки зібрались і поїхали. Прапор перебрати і привезли його сюди. Почалося зволікання зі скликанням наради “залізних”, яким генерал доручив определити місце, куди прапор буде приміщений. На місцевому терені оказалось тих “залізних” /колишн. старшин 3 дивіз./ 7 осіб:

1. Полк. Деркач,
2. сот. Романюк,
3. « Якубенко,
4. « Старовіт,
5. поруч. Гулевич,
6. з неясним рангом – Мірошенко, наш священ.
7. і отой самий Каленик Лисюк.

Нарада відбулася вчора /16 жовтня/, на нараду прийшло 4 перших, а священник Мірошенко передав Деркачеві своє побажання – прапор примістити в Консісторії Укр. Правосл. Церкви, Баунд Брук /архиеп. Мстислав/. Мене полковник покликав додатково на нараду, без права голосу /не “залізний” бач!/. Установлено було три можливості і між ними треба було вибрати. –

1. Консіст. Укр. Правосл. Церкви в США,
2. « « « « « Канаді,
3. Воєнно Історич. Інститут в Торонті.

Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР

У обговорюванні я забрав слово і пояснив – чому не США взагалі, а Канада, та “за” і “проти” Вінніпег чи Торонто. Вирішено голосуванням було: Торонто. Вирішення це пошлють Деркач з Романюком, уповноважені ген. Удовиченка, – Генералові для затвердження. Я їх просив копію протоколу послати Вам, щоб Ви листом від себе вплинули на те затвердження, бо з досвіду вже знаю, що Генерал в Парижі “крепко” і довго думає та міняє свої рішення. Щойно по отриманні від нього згоди будуть наші “залізни” думати над способом – як той прапор перенести з нашої церковної каси /там він є уложений/ до Торонто. Маю на думці запропонувати їм тоді, що той прапор відвезу до Вас я, якщо мені дадуть гроші на подорож. Чи на те погодяться? – вгадати досить тяжко. Погодилися б і коли я поїхав за свій кошт, я так і зробив би, але ж ... я вже 4-ий рік тут безробітним, а тому доларів не маю.

Привітання Вашим!

З пошаною

Маслівець

Машинопис; з нотаткою М. Садовського про отримання: 19/Х.60 МС.

№ 10

19 жовтня 1960 р., Торонто. – Копія листа Михайла Садовського до Григорія Маслівця

19.10.60

До ВШПана Майора Гр. Маслівця,
Члена Дирекції Укр. Воєн. Інституту

Високоповажаний Пане Майоре,

Нарешті справа з прапором 3 Залізної Стр. Дивізії вирішена і то так, як воно повинно бути. Отже, прапор Українського Війська знайдеться у військовій інституції, разом з іншими прапорами, а не серед церковних хоругв.

З приємністю констатуємо, що до цього рішення спричинилися Ви, пане Майоре, в чому є Ваша велика заслуга.

Тому, в імені Інституту складаємо Вам подяку, як людині, яка не втратила високого почуття ідеї українського Державного Війська.

Що до перевезення прапора до Торонто, сумніваємося, щоби “залізни” могли асигнувати так велику суму на уплату подорожі до Канади. Наш інститут також не в стані покрити кошти перевозки. Тому нам приходить на думку, щоби прапор переслати поштою, забезпечивши його певною сумою. Звичайно, нам хотілося б гостити Вас у себе, але самі бачите, як стоїть справа.

За Вашою порадою, звернемося негайно до ген. Удовиченка з проханням не зволікати з затвердженням Вашої постанови.

З правдивою пошаною й вояцьким привітом

М. Садовський

Голова

В. Завадська

Адміністратор

Машинопис. Нотатка М. Садовського вгорі аркуша: *Запитано про заходи “Залізних” у справі стягу. 22/III. 61 МС*; та внизу аркуша: *Акція передачі стягу закінчилася. Стяг знаходиться в Церкві Баум Брук під опікою арх. Мстислава 27.7.61.*

* * *

Андрій Гречило (Львів). **Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії армії Української Народної Республіки**

У статті розглядається історія бойового прапора одного з найкращих підрозділів Армії Української Народної Республіки – Третьої Залізної стрілецької дивізії. Досі ще не вдалося точно встановити час запровадження цього символу. Ймовірно, що його почали використовувати ще влітку 1919 р. Після того, як восени 1920 р. частини цієї дивізії перейшли річку Збруч, вони були інтерновані поляками й розміщені у таборі в м. Каліш. Після ліквідації табору прапор залишився у командира дивізії генерала Олександра Удовиченка, який 1924 р. виїжджає до Франції. Там прапор використовувався під час різних пам'ятних і урочистих заходів української громади і ветеранських організацій. Під час Другої світової війни німці конфіскували прапор разом з іншими українськими культурними пам'ятками в Парижі. Але завдяки наполегливості генерала Удовиченка стяг вдалося повернути. Після війни його було передано 1955 р. спочатку до Українського національного музею в Каліфорнії, а 1961 р. – до консисторії Української православної церкви США в Баунд-Бруку під опіку архієпископа Мстислава Скрипника. У 1992 р. він, уже як патріарх Української автокефальної православної церкви, повернув прапор в Україну і вручив його 1-му полку Національної гвардії. З 1996 р. дивізійний прапор передано на постійне зберігання в музей. Було проведено його реставрацію. Історична реліквія експонувалася на різних виставках в Україні, Німеччині, США.

Ключові слова: прапор, Третя Залізна стрілецька дивізія, Українська Народна Республіка, Олександр Удовиченко.

Andrii Grechylo (Lviv). **Military Colors of the Third Iron Rifle Division of the Army of the Ukrainian People's Republic**

The paper considers the historical path of the battle flag of the Third Iron Rifle Division, one of the best military units in the Ukrainian People's Republic. It has not been possible to determine the exact time of introduction of this symbol yet. It is possible that it began to be used in the summer of 1919. In the autumn of the next year the units of this division crossed the Zbruch River and they were interned by the Poles and placed in a camp in the town of Kalisz. After elimination of the camp, this flag remained with the division commander, General Oleksandr Udovychenko, who left for France in 1924. The flag was used there during various memorable and solemn events of the Ukrainian community and veterans' organizations. During World War II the Germans confiscated this flag along with other Ukrainian cultural relics in Paris. But the flag was returned due to the persistence of General Udovychenko. After the war it was transferred in 1955, first to the Ukrainian National Museum in California, and then, in 1961, to the consistory of the Ukrainian Orthodox Church in Bound Brook, NJ, where it came under the care of Archbishop Mstyslav Skrypnyk. In 1992, being the patriarch of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, he returned the flag to Ukraine and presented it to the 1st Regiment of the National Guard. Since 1996 this historical flag has been transferred to a museum for permanent storage and was restored. It has been exhibited at various exhibitions in Ukraine, Germany, and the USA.

Keywords: military colors, Third Iron Rifle Division, Ukrainian People's Republic, Oleksandr Udovychenko.

Юлія ГОРБАЧ (Київ)

**МИКОЛА ЧИРСЬКИЙ – ПОЕТ І ХОРУНЖИЙ
АРМІЇ УНР В ЕМІГРАЦІЇ
(ЛИСТИ ДО ЛЕОНІДА БІЛЕЦЬКОГО)**

Ім'я Миколи Чирського (1903–1942), талановитого українського поета, драматурга, хореографа, представника української творчої інтелігенції за кордоном сьогодні є маловідомим для більшості українців. Про цього представника Празької поетичної групи підготовлено та видано лише кілька коротких біографічних нарисів¹, хоча його літературним хистом та людськими якостями захоплювалися і Є. Маланюк, і У. Самчук, і Ю. Липа. Щодо літературних збірок, то в Україні можна віднайти лише одну книжку М. Чирського – поетичну збірку “Емаль” (1941). Решта творів, таких як п'єси “П'яний рейд” (1938), “Отаман Пісня” (1936), “Андрій Корибут”, та недруковані твори залишаються недосяжними для українського читача.

У даній публікації подано та проаналізовано листи Миколи Чирського до Леоніда Білецького (1882–1955), українського літературознавця, доктора філології, президента Української вільної академії наук, написані в 1936–1938 рр. на еміграції. Як писав колись Є. Маланюк: “Любезні землячки, очевидно, не потрудилися зібрати тих, до речі, передсмертних «Листів», як, і взагалі, заховати хоч якусь пам'ять по цікавій, своєрідній, багатющій людині, якою був незабутній Микола Чирський, незабутній для кожного, хто хоч на кілька хвилин зустрівся з ним”². На щастя, слова Є. Маланюка не підтверджуються, і невелику частину епістолярію М. Чирського нам таки вдалося віднайти в особистому архіві Л. Білецького в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), фонд 3876, опис 1, спр. 56. Це 5 листів та 2 листівки, написані автором від руки або надруковані на друкарській машинці і відправлені з населеного пункту Цірквіце, Чехія, де на той час, очевидно, проживав М. Чирський.

¹ *Николишин С.* Поет повороту – Микола Чирський // Пробоєм: місячник культури. – Прага, 1942. – Ч. 4. – С. 236–248; *Баглай Й.* Микола Чирський – керівник “Летючої естради” Карпатської Січі у спогадах Уласа Самчука // Сагратіка-Карпатика. – Ужгород, 2001. – Вип. 8: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. – С. 230–235; *Будзей О.* Повернувся, щоб жити: Долі // Подолянин. – 2002. – 1 березня. – С. 5; *Горбатюк В.* “...Якраз він, Чирський” // *Горбатюк В.* З-під трави забуття: Подільські шляхи українських письменників. – Хмельницький, 2011. – С. 149–151; *Куценко Л.* Дон Кіхот із Кам'янця-Подільського. Микола Чирський: Літературний портрет. – К., 2005. – 48 с.

² *Маланюк Є.* Листи до любезних земляків // Вісник. – Нью-Йорк, 1958. – № 4. – С. 17.

За кордоном талановитий українець опинився, як і решта української політичної еміграції – вимушено. Ще живучи в Кам'янці-Подільському, він навчався у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, а в 1919 р. вступив до Української армії. Саме з нею М. Чирський потрапив до таборів у Польщі, де разом з Ю. Дараганом, Є. Маланюком та іншими українцями брав активну участь у виданні табірному журналу “Веселка”, а також у роботі театрального колективу М. Садовського. На сторінках “Веселки” під псевдонімом “Микола Подоляк” з’явилися перші невеликі прозові твори М. Чирського – “Фальшивий акорд”, “Вічне коло”, “Мій сон”³. Крім того, до захоплення М. Чирського належала участь у танцювальному колективі під керівництвом В. Авраменка, “батька українського танцю”. Випускники цієї балетної трупи отримували офіційний документ із правом викладати хореографічне мистецтво. Завдяки цьому сертифікату М. Чирський згодом зміг заробляти собі на життя⁴.

1923 р. М. Чирський переїхав до Чехо-Словаччини, де вступив до Української господарської академії в Подебрадах, що існувала завдяки фінансовій підтримці міністерства закордонних справ ЧСР. Та закінчити навчання М. Чирському не вдалося – він провчився лише п’ять місяців і припинив вчитися ймовірно через втрату стипендії. У 1925 р. відбулася друга спроба вступити на економічне відділення цього навчального закладу. Підтвердженням цього є особиста справа М. Чирського на 5-ти аркушах, що зберігається в ЦДАВО України (Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 2170), – анкета вступника Української господарської академії (в якій червоною ручкою зазначено, що відмовлено у зарахуванні через брак освіти), прохання про прийняття на навчання на економічно-кооперативний відділ академії, підписка виконувати всі правила академії у разі зарахування в студенти, прохання про призначення стипендії та автобіографія з особистим підписом.

Одночасно зі спробами здобути освіту М. Чирський активно брав участь у житті місцевих українців Чехії. Зокрема разом із Ю. Матушевським, Л. Мосендзом та П. Холодним-молодшим видавав сатиричний журнал “Подебрадка” (1923–1927). Крім того, твори М. Чирського друкували в таких журналах, як “Студентський вісник” (Прага), “Самостійна думка” (Чернівці), “Літературно-науковий вісник”, “Пчола” (Ужгород).

У 1928 р. М. Чирський став балетмейстером “Руського театру товариства «Просвіта» в Ужгороді” та пробував свої сили в акторському мистецтві. Зокрема у виставі “Маруся Богуславка” М. Аркаса, 1928 р., він не лише готував балетну постановку, але й сам виконував танець мурина. Одночасно М. Чирський виступав у ролі театрального критика ужгородської газети “Свобода”, готуючи критичні огляди вистав, напр., комедії Константинова “Хамка”⁵. Проте у 1929 р. внаслідок недостатнього фінансування театру М. Чирський був змушений повернутися до Праги.

У 1932 р., коли М. Аркас в черговий раз спробував відродити місцевий театр в Ужгороді, М. Чирський знову приїжджає до міста. До трупи його

³ Куценко Л. Дон Кіхот із Кам'янця-Подільського. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 12.

⁵ Там само. – С. 18.

Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції...

зарахували як балетмейстера-актора. Однією з перших вистав, у якій зіграв М. Чирський, була драма С. Білої “Діти Агасфера”. У ній він зіграв роль Іцика, виконання якої отримало схвальні відгуки в пресі⁶.

Для “Руського театру товариства «Просвіта» в Ужгороді” М. Чирський написав також декілька п’єс: “Неофавстіяда” (1932), оперета, музика М. Аркаса та В. Батаровича, “Місяць і зоря” (1933), оперета з арабського життя, музика М. Аркаса, “Останній монарх”, комедія. Перші дві вистави мали прекрасні відгуки у пресі, а остання п’єса планувалася до репертуару “Руського театру” на сезон 1933/34 рр. Крім того, вищезазначені вистави, а також п’єси М. Чирського “Отаман Пісня”, “П’яний рейд”, “Лев з Абіссинії” увійшли до репертуару інших українських театрів: театру ім. Садовського, театру “Нова Сцена”, Української драматичної студії в Празі, Підкарпатського театру у Дрогобичі, Ансамблю українських акторів під керівництвом В. Блавацького⁷.

М. Чирський також брав активну участь у налагодженні літературного життя на Закарпатті, відшукуючи та виводячи на світло справжні літературні таланти – І. Ірлявського, В. Гренджу-Донського, Зореслава.

У 1934 р. М. Чирський вирушив до Будапешта, де працював викладачем танців у школі для шляхетних дівчат. У 1938 р. він приїхав до м. Хуст і став на чолі Української мистецької громади “Говерла”. Паралельно очолював мандрівну театральну-пропагандистську трупу “Летюча естрада”, яка провадила культурно-освітню роботу. “Наше завдання було важче тим, що ми, властиво, зовсім не мали на увазі потурати смаку публіки, а навпаки – боротися з тим смаком шляхом пропаганди не тільки політичної (одне з головних наших завдань), але й мистецької”⁸, – так говорив про діяльність “Летючої естради” сам М. Чирський. Театр навмисне створювали компактним з тією метою, щоб його можна було легко перевозити й діставатися до найвіддаленіших куточків Карпатської України. Щодо вистав, які театр пропонував глядачеві, то вони були комбіновані й мали на меті познайомити широкі верстви населення з творами української літератури (насамперед, поетичними), посилити бойовий дух людей та протистояти своїми виставами “руссо-” та “угрофілам”. Це був театр актуальності й войовничості, який жваво реагував і давав відповіді на актуальні питання⁹. Театральні вистави нагадували віча із читанням рефератів на початку і виголошенням промов, після чого давалася коротка п’єса та виголошувалася палка патріотична відозва, яка мала торкнутися розуму і серця слухачів.

У березні 1939 р. угорські війська підішли до м. Хуст. М. Чирський разом із М. Галаганом, Олегом Кандибою (Ольжичем), Є. Кульчицьким та іншими потрапив у полон до угорців. З цього дня в житті М. Чирського почався страшний період угорських таборів і в’язниць – спершу тюрма в Тячеві, потім концтабір у Кривій біля Хуста, Ніредьгаза і Ворюлопош. За час перебування у цих місцях та внаслідок жорстокого катування стан здоров’я

⁶ Довгаль С. Відкриття театального сезону в Ужгороді // Пчолка. – 1932. – № 10. – С. 300.

⁷ Куценко Л. Дон Кіхот із Кам’янця-Подільського. – С. 21.

⁸ Стилос проти стилетів: Карпатська Україна у журналі “Пробоем” (1934–1943) / Упоряд., передм., прим. Л. Белея. – Ужгород, 2009. – Кн. 5. – С. 165.

⁹ Там само.

М. Чирського значно погіршився. І лише завдяки підтримці співвітчизників з “Летючої естради” драматурга вдалося влаштувати на лікування в санаторій біля Нойштадта. Спогади про перебування в угорській тюрмі та концтаборах М. Чирський вмістив у нарисі “Тюрми і табори” (збірник “Карпатська Україна в боротьбі”, 1939).

Після лікування в санаторії М. Чирський вирушив до Польщі, де й зустрів початок Другої світової війни. Ця обставина, а також вкрай поганий стан здоров’я змусили драматурга залишитися за межами батьківщини. Свій час він проводив за пошуком розпорошених по різних журналах власних поезій. В результаті вдалося назбирати віршів на цілий збірник, який 1941 р. під назвою “Емаль” вийшов у видавництві “Колос”. Незважаючи на воєнний час та відсутність достойної презентації, книжка отримала схвальні відгуки від Олега Ольжича та Є. Маланюка: “Щасливим, повторюю, збігом обставин ми маємо тоненьку збілочку вибраних віршів Чирського... Там є поезія справжня, що пече і ранить”¹⁰.

У листопаді 1941 р., черговий раз відлежавши в санаторії польського міста Закопане, М. Чирський повернувся додому, до Кам’янця-Подільського. Це була його остання мандрівка, про яку він мріяв найбільше. Тримаючись на ногах лише завдяки величезній кількості пігулок, М. Чирський знав, що жити йому залишилося лічені тижні. І ці останні дні він провів не в ліжку, а організовуючи в Кам’янці-Подільському театр імені Шевченка та готуючи публіцистичний цикл “Листи до любезних земляків” для газети “Подільнин”. 26 лютого 1942 р. його серце зупинилося. Помер М. Чирський на руках у своєї матері і похований в рідному Кам’янці-Подільському.

Подані нижче листи М. Чирського до Л. Білецького свідчать про те, що між кореспондентами існували близькі дружні стосунки. Очевидно, М. Чирський досить давно знав родину Л. Білецького, оскільки, крім передання звичайних привітів, часто згадував про листи, які отримував безпосередньо від дружини Л. Білецького Надії Михайлівни Білецької та від Ялинки Білецької (таке прізвисько мала донька Л. Білецького Олена): “Справжнім сюрпризом був для мене лист Ялинки. Отже ж не забувають про мене «дівчата нашої країни»”¹¹.

У листах М. Чирський часто пише про стан свого здоров’я. Як і багато інших відомих українців тих часів, що пережили низку поневірянь та довгий час були вимушені жити в нелюдських умовах, талановитого поета і хореографа з’їдала небезпечна хвороба – туберкульоз: “Відчуваю потребу скласти звіт зі свого стану «хоробливості». Коротко – без перемін. Нічого не прибув на вазі, дарма що справа тут значно поліпшилася”¹². Від туберкульозу М. Чирський лікувався в різних санаторіях, однак одужати так і не вдалося...

Багато уваги в кореспонденції М. Чирського присвячено його драматургічній творчості та співробітництву із театром ім. Тобілевича, для якого

¹⁰ Маланюк Є. *Inter arma* // Краківські вісті. – 1943. – 24 грудня.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 32.

¹² Там само.

Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції...

М. Чирський писав п'єси. Зокрема, драматург розповідає Л. Білецькому про невиплату театром гонорарів за виставу “Лев з Абіссинії”: “Мені Аркас писав з Ужгороду, що театр цей за оперету «Лев з Абіссинії» не заплатив ще ні сотика (грає її вже рік, тобто вони вже нею обіграли всю Галичину...). От публіка...”¹³.

М. Чирський ділився з Л. Білецьким своїми творчими планами. Так, він розповідав про намір написати велику статтю про сучасний український театр та його місце на європейському театральному просторі. При цьому загальний рівень українського театру М. Чирський називав катастрофічно низьким через брак репертуару, брак театральної еліти та просто через відсутність відповідальності за справу, якою займаються: “...театральна справа в нас стоїть жахливо. Брак репертуару, брак театральної еліти і відповідальності в ініціаторів і провідників світу театального”¹⁴. Проте драматург не лише критикував українську театральну справу та окремих її діячів, але й пропонував, як можна зарадити ситуації, що склалася: “Я хочу запропонувати влаштувати тиждень чи місяць Укр[аїнського] театру. Як існують, наприклад, місяці укр[аїнської] преси чи рідної школи”¹⁵.

Отже, листи М. Чирського є інформаційно насиченими та відображають різні сторони життя цього яскравого українського поета та драматурга. З них можна довідатися також про стан справ тогочасного українського театру, про окремих українських письменників та нагородження їх літературними преміями. Листи можуть стати у пригоді всім тим, хто цікавиться особою та творчою спадщиною М. Чирського, а також дослідникам епістолярної спадщини Л. Білецького.

Нижче подано сім виявлених у ЦДАВО України листів та листівок М. Чирського до Л. Білецького. Під час впорядкування текстів максимально зберігалися особливості авторського стилю й мови. Текстові скорочення розкрито у квадратних дужках, пунктуація змінена мінімально, авторські підкреслення подані курсивом, текстологічні коментарі позначено арабськими цифрами й зірочкою.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

[Цірквіце]*, 14 серпня 1936 р.
14.VIII

Високоповажний пане професоре!

Дуже спішу, бо в нас тяжко з відправленням листів, а тут трапляється, що людина іде на пошту. Розраховую, що цю мою листівку одержите в понеділок 17.VIII. Театр Тобілевича¹ до 23.VIII грає в Городенці (Городенка)². Отже ж їх точна адреса. Галичина Городенка. Дир[ектору] театру ім. Тобілевича³. На всякий випадок, коли вийде маленька затримка з переказанням адреси п[анові] Черкасенкові⁴, то треба

¹³ Там само. – Арк. 33.

¹⁴ Там само. – Арк. 37 зв.

¹⁵ Там само.

* Місце відправлення листа визначено за поштовим штемпелем.

Юлія ГОРБАЧ

писати на конверті: “Za wyjazdem dosłać”⁵ і тоді пошта додасть їм листи у слідуюче місто, куди вони переїдуть. Пізніше напишу більше. Моє щире привітання Вашій дружині⁶ і Вашим дітям.

Ваш М. Чирський

ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 31–31 зв. Листівка чорним чорнилом із зазначенням адресата: “P. Prof. L. Bilecký. Turgšova člort 982 Modřany u Prahy”. Поштовий штампель.

№ 2

3.IX.1936.

[м. Буди]*, 3 вересня 1936 р.

Високоповажний пане професоре!

Дякую дуже, що не забуваєте мене у “вигнанні”. Справжнім сюрпризом був для мене лист Ялинки⁷. Отже ж не забувають про мене “дівчата нашої країни”. Кажу “дівчата”, бо відчуваю, що й Калинка⁸ інспірувала ці рядки.

Не можу собі уявити вашу вілу порожню і сумну... Чи може там лишився пан професор-канадієць? Коли буду в Празі, обов’язково зайду до Вас у чайній. Я ніколи ще не був в цьому українському осередку. І у нас тут на Будах⁹ отаборяється осінь-[нрзб.]

“Кривавиться вже дикий виноград

Це літо, зранене кинжалом осени...

Жовтавим полум’ям притомлені горять

Поля покошені...”

Відчуваю потребу скласти звіт зі свого стану “хоробливості”. Коротко – без перемін. Нічого не прибув на вазі, дарма що справа тут значно поліпшилася. Пси та інші звірята спокійно бігають довкола Буд, не маючи страху з передчасної загибелі, бо сала, ані собачого, ані жодного іншого не випиваю. Наш лікар дуже скептично висловився з приводу цього “домашнього средства”... Я, зі свого боку, намагаюся лише як можна менше рухатися, що з тяжкою бідою мені вдається, бо така вже моя непосидюча вдача. Що торкається суглобів, то після мого приїзду вони (угиби себто) дружньо застрайкували, але, не дивлячись на це, мені пощастило для Вас дещо зібрати... На докірливий погляд чи рух Надії Михайловни, тут же – екстрено додаю, що це мені не коштувало жодних зусиль (особливих) і клопотів.

Перед тижнем дістав був від дир[ектора] театру ім. Тобілевича, Бенцяля, картку, де мене повідомив він, що відповідь на лист Т[оварист]ва Письм[енників] і Журн[алістів]¹⁰ вони вже “зворотно” заслали. Мене рівночасно потішив вісткою, що 28.VIII вишлють мені 50 зл[отих] п[ольських], а за три тижні почне обривання із “засвідченими квітами”! Побачили!.. обіцаних 50 зл[отих] я ще не дістав, але сподіваюся, коли вони на цей раз винятково не брешуть. Ця приспішна справа сталася, не лишень наслідком інтервенції Т[оварист]ва Письм[енників] і Журн[алістів], але також новою заміткою в останньому числі “Обрії”¹¹ під заголовком “Справа Чирського”. Добре, що два чинники збіглися в одному куті для співділання.

Дуже і дуже дякую Вам за турботи про мене, але 20 корон зараз для мене не є такі необхідні, бо я кожного дня сподіваюся, що тобілевічівці мені пошлють обіцяне і я буду багат мов крез¹²... Що торкається справи пересилки, то не знаю як, але це зроблять ... Мабуть, я дістану їх на пошті. Та це зрештою не шкодить. Мені із цим

* Місце написання листа встановлено за змістом.

Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції...

критися абсолютно ніде. Із соромом мушу признатися, що до цього часу я не написав ані одного рядка... І нічого не можу приспішити. Речі, ані в голові, ані в серці мойому не викінчені... Надія Михайловна особливо добре встані тут мене порозуміти. Часто, часто згадую свої “pracovni hodynu”¹³ там у вас в Modřanach. Коли то доля моя десь бовталася у стратосферах “вищих інстанцій” і, не дивлячись на те, сумно мені за тими днями...

А коли нарешті наш професор-канадієць пішле мені фотографію портрета? Чи вийшло взагалі щось. 1) ким фотографувалися?

З правдивим поваж[анням]

Ваш М. Чирський

Друге горобчєня! Справді Ви мене потішили своїм листом, не дивлячись на гулі. Чи може їм (тобто-то “гулям”) я зобов’язаний за те, що мені Ви написали? Адже горобчєня так радо скаржаться*. Вневдовзі напишу Вам (Ялинка) окремо. Ваш М. Чирський. Привіт Калинці!..

Вітаю Вас, Надія Михайловна! Коли початок осені, кінець літа і Вас так “вдохновляла” для праці, як мене, то справа зовсім кепська... Пригадую Ваші “години сумніву”. В мене ж це не години, а тижні... Уявіть собі... Жах**.

ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 32–32 зв.

№ 3

5.XI

[м. Буди]***, 5 листопада [1936 р.]^{4*}

Високоповажний пане Професоре!

Щось перед трьома тижнями післав Вам пакунка з грибами, але з огляду на те, що до сього часу не маю від Вас повідомлення, а також тому що я, здається, не дуже дбайливо ці гриби запакував, маю певні сумніви щодо того, чи Ви ці гриби дістали. Коли б ці гриби пропали, то була б велика шкода, бо там було ціле кільо добрих, білих грибів, що їх я так дбайливо зібрав і сушив для Вашої шановної родини.

Я останніми часами трохи нездужаю, але це тому певно, що пора таки несприятлива для нашого брата з легєнями. Однак, не дивлячись на різного роду “здоровляні” комплікації, потроху працюю і сподіваюся, що з кінцем листопаду матиму готову нову п’єсу, що я її назвав “Мед і жало” чи “Андрій Карабут”. П’єса присвячена галицькому революційному руху в рамках сучасности. Працюю я на ній досить дбайливо, отже ж сподіваюся менше-більше задовольняючого результату, хоча, правда, є багато перешкод. Перш за все побут для мене зовсім чужий. Я досить слабо відчуваю сей галицький “кольор льокаль”¹⁴... Мені бракує деяких барв, дуже необхідних для зображення реалістичного тла п’єси, але роблю, що можу. Між іншим, перекажіть ласкаво Надії Михайловні, що я знайшов для нею чудесну модель для Гонти¹⁵. Бодай це мені так здається, але коли б Надія Михайлівна хотіла б його бачити, це далось б зарядити... Це один інженер, донський козак. Я з ним говорив принципово про цю справу, і він виявив охоту позувати, оскільки на це йому дозволить час. Ви, мабуть, читали замітку в “Обрїях” під заголовком “Справа Чирського”, в якій дещо освітлювалася справа моїх “щасливих” взаємин з театром ім. Тобілевича.

* Абзац дописано вгорі основного тексту.

** Абзац дописано перпендикулярно до основного тексту.

*** Місце написання листа встановлено за змістом.

^{4*} Рік написання листа встановлено за змістом.

Ця замітка була вміщена без мого відома, бо я, передавши справу Т[оварист]ву Письмен[ників] і Журн[алістів], не рахую для себе можливим щось особисто в цій справі робити. Наслідком цієї замітки, а також очевидно інтервенції Т[оварист]ва Письмен[ників] і Журн[алістів] 20.VIII я дістав картку від тобілевичівців, в якій вони мене повідомляли, що протягом 2-х тижнів пішлють Т[оварист]ву Письмен[ників] і Журн[алістів] в Празі точне обрахування за “От[амана] Пісню”, а також міні особисто 50 злотих, які, мовляв, вишлють 28.VIII мені безпосередньо. Не знаю, чи Т[оварист]во Письмен[ників] і Журн[алістів] в Празі дістало те обрахування, але я, звичайно, не одержав нічого, хоча від 28.VIII буде вже скоро 2½ місяці. Отже ж ці гангстери від рампи нічого собі не роблять з прилюдного плямування та інтервенції і навіть власних обіцянок... Цю картку від Тобілевичівців я маю і при потребі могу Т[оварист]ву Письмен[ників] і Журн[алістів] надіслати. Може цієї неділі буде у Вас С. Ф. Черкасенко, то будь ласка, запитайте його, пане Професоре, чи йому щось в цій справі відомо, і рівночасно повідомте його б[удь] л[аска] про цей новий гокус-покус дирекції театру. Я вже собі і другим мабуть насточортів із цією безкінечною канітелею, але що робити? Мої розрахунки завжди кінчаються “пшиком”. Так і цей раз. В результаті я навіть не маю змоги листуватися. Сподіваюся в кінці листопаду бути в Празі, якщо т[ак] зв[ані] обставини дозволять.

У нас тепер осінь відчувається “на весь зріст” – дощі, болото, вогкість і т[ому] п[одібні] приємності. Я з хати навіть не вихожу, коли не рахувати 2-х годин лежання на “легарні” на свіжому повітрі. Мені якось писав Мірослав (ще в літі з Підкарпаття), що як тільки приїде до Праги, то зараз же піде до Вас фотографувати портрета, але гадаю, що його “зараз” є на 100% жидівське. От так у всьому маю пеха¹⁶ не людини, а “22 нещастія”. Я вважаю, що так зв[ані] нещасливі люди, як я, взагалі мали б бути ізольовані від суспільства як злочинці або “малолюдні”, бо нещасливі ще найбільше деморалізують суспільство і оточення, але зрештою мені цього й багатства не потрібно, бо для мене ізоляція є факт dokonаний.

Не хочу ще даліше відбирати Вам часу своїми подібними міркуваннями, що трохи скидаються на парадокс, а парадокс є в свою чергу нічим іншим як думка, котра скінчила життя самогубством. Між іншим, маю вражіння, що наш відомий Юрій Липа¹⁷ “скінчив життя самогубством”, застрілившись із револьверу системи “Paradox”, бо про нього абсолютно не чути. До ред[акції] “Укр[аїнського] Слова”¹⁸ в Парижі я не писав і т[аким] ч[ином] “Укр[аїнське] Слово” до мене не приходить, на превеликий жаль. Вибачте мені, пане професоре, ці страшні каракулі, але рука в мене взагалі “нещаслива”, а зараз ще до того пишу, лежучи в постелі, але це не тому, що лінуюсь, а як зазначено було вгорі, трохи нездужаю... Сподіваюсь, що “дівчата нашої країни” в першу чергу здорові і як завжди веселі, з чого легко зробити висновок, маються добре. Хай мені напишуть, яка тема їх найбільше приваблює, кажім, в одноактвці. Може мені пощастить написати таку річ для молоді... Я спостеріг, що мені трохи ніби вдаються молоді герої і героїні. Знаю, що дуже тяжко писати для молоді річ “чистого дзвону” без спотикання і моралізаторської фальші. Хай же мені самі напишуть, от, наприклад, фавулою. Хай, скажімо, Ялинка напише для мене “експозе”¹⁹ чи щось в цьому дусі,...

Моє щире привітання Надії Михайловні, привіт дівчатам.

Пробачте, що турбую Вас, міцно стискаю Вам руку і залишаюсь з правдивим поважанням до Вас

М. Чирський

Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції...

№ 4

I.XII.

[м. Буди]*, 1 грудня [1936 р.]**

Високоповажний пане професоре!

Дуже здравів, коли одержав від Вас листа, бо признатись думав вже, що гніваєтесь на мене. Лиш ніяк не міг догадатися з якої причини. Але тепер вже все в порядку.

Був у Празі. Вчора повернувся до своїх Буд. Дуже мені шкода, що не маю змоги Вас відвідати у Моджанах. Мені робили операцію на оці, і це страшенно мені попсувало мої пляни празькі. Півтори доби провалявся на канапі, бо боліло мені це око неймовірно. На Різдво думаю знову приїхати до Праги і тоді з Вашого дозволу відвідаю Вас у Моджанах, оскільки там будете в цей час. В Празі я теж був із-за приготування до ювілею С. Черкасенка²⁰. Чув, що хочуть виставити “Казку старого млина”²¹. Акад[емічна] Громада в Празі хоче також поставити “От[амана] Пісню” і запросила для цього на ампула режисера пана [М.] Галія. Нова моя п’еса вийде друком за яких 2-3 місяці. З оглядів цензурних і т[ому] п[одібне] муситиму її підписати не своїм справжнім ім’ям. Вас, пане професоре, дуже прошу не говорити нікому про цю мою нову п’есу. Властиво я це мав Вам відразу написати, але забув. Зараз працюю над брошурою “Театр і ми”. Хочу робити “альяри”: “1.0.5”. Бо дійсно – театральна справа в нас стоїть жахливо. Брак репертуару, брак театральної еліти і відповідальності в ініціаторів і провідників світу театального; безроздільне панування Гаркуна-Задунайського²² у всіх клітинах цього світу. Все це спричинилося до того, що рівень сучасного українського театру саме там, де є змога для його успішного росту, просто катастрофальний. Але ще більш жахливе це те, що ніхто собі нічого з того не робить. Я хочу запропонувати влаштувати тиждень чи місяць Укр[аїнського] театру. Як існують, наприклад, місяці укр[аїнської] преси чи рідної школи. Я хочу запропонувати організацію на зразок “Рідної Школи”²³ – “Рідного Театру”, адже ж ця остання культурна установа є лише не менше важливою для нас.

Дуже цікавий я на драматичний твір Ялинки. Хотів би бути обов’язково на виставі її твору. Коли це має бути? Б[удь] л[аска], пане професоре, напишіть мені, чи т[оварист]во Укр[аїнських] письм[енників] і журн[алістів] у Празі дістало якусь відповідь від театру “Тоб[ілевича]”, а головне обіцяне “точне обрахування”. Прошу дуже висловити моє щире співчуття Надії Михайловні і побажання найскоріше позбутися цієї хвороби, що й мені де-коли дається пізнати. Щиро вітаю Вас і Ваших пташенят. З правдивим поважанням

М. Чирський

ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 37–37 зв.

№ 5

4.I.1937

[Цірквіце]***, 4 січня 1937 р.

Щиро вітаю високоповажне Панство з Новим Роком і наступаючим Різдвом Хр[истовим]! Думав на свята бути в Празі, але не мав можливості, а тому мушу задоволити своїх знайомих такою скромною листівкою з побажаннями. Сподіваюсь, що Надія Михайловна почуває себе краще. Щиро вітаю т[акож] “дівчат нашої країни”...

* Місце написання листа встановлено за змістом.

** Рік написання листа встановлено за змістом.

*** Місце написання листівки встановлено за поштовим штемпелем.

Юлія ГОРБАЧ

Читав дискус[ійні] статті з приводу вистави АНУМ²⁴ у Львові. Там згадувано і про Надію Михайлівну, рівно ж і у “Вістнику”²⁵. Щиро вітаю, з правд[ивою] пош[аною] М. Чирський

ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 35–35 зв. Листівка із зазначенням відправника (“р. р. Cirkvice u Uklifskych Yanovich na Budech. M. Cirkvy”) та адресата (“Р. Т. р. prof. L. Bilecký. Turgšova člort č. 982 Modřany u Prahy”). Поштовий штемпель та марка.

№ 6

[м. Буди]*, 9 серпня 1937 р.

Високоповажний пане професоре!

Сьогодні остаточно пройшов до себе після карколомної подорожі на Буди. Мушу лояльно признати, що тут спостерігається загальне поліпшення, до харчів включно, і т[аким] ч[ином] гадаю з більшим успіхом ніж дотепер використати тут своє перебування. Завідуючий зустрів мене досить прихильно, але в нього незвичайний спосіб. В кожному разі жодного утиску не відчуваю тим часом. Тутешне повітря робить дива. Я тут дихаю так легко ніби тутешній горожанин. Головне в нас на Будах тепер санаторійний режим: мусимо багато лежати, не сміємо курити, вчасно лягати спати і т[ак] д[алі]. Як бачите, мій проєкт із машинкою до писання мені вдався, і я тепер використовую це на всі 100%. Між іншим, щодо машинки, мене прохали довідатися, чи пан професор погодився б продати свою машинку за 500 ч[еських] к[орон]. Покупці це українська організація у Градці Кральному²⁶ (стрілецька). Коли б пан професор хотів її за таку суму продати, хай ласкаво мені про це напише. Я дуже цікавий, чи пан Омельченко післав уже театру ім. Тобілеви-ча листа. Адреси їх я й досі ще не довідався, тому що вони останніми часами не оголошують свої вистави у газетах.

Чи Мірослав був у Вас із апаратом, чи без? І що взагалі із цього вийшло?..

Вашим посередництвом дуже прошу пана професора, аби мені переслав фотографію мого портрета, коли це йому не тяжко.

Помаленьку почав вже сушити для вас гриби. Їх тут тепер досить. Почував би себе цілком добре, коли б наш геніальний лікар не штрикнув мене, замість у жилу, поза неї (ін’єкція кальцію), наслідком чого дуже мене болить рука. (Розпухла, як советська реклама). Цим сумним акордом закінчую своє посланіє, аби остаточно Вам не набриднути. Надії Михайлівні ласкаво прошу передати моє щире привітання, рівно ж дівчатам нашої країни та панові професорові.

Буди.

9.VIII

з правдивим поважанням

М. Чирський

ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 38. Машинопис.

№ 7

Цірквіце, грудень 1938 р.**

Високоповажний пане Професоре!

Дуже дякую Вам за поздоровлення і за оце, як то кажуть, більш “річеве”. Не буду “ломатися” і признаюся, що оце “річеве” дуже і дуже мені придалось, бо останній час в мене був дуже скрутний. Не мав змоги (а це дуже прикра річ) навіть відповісти

* Місце написання листа встановлено за змістом.

** Дату та місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем та написом на конверті.

Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції...

на поздоровлення з Різдвом та Новим роком. Напередодні одержав листи Надії Михайловни “со вложенієм”, тепер мені навіть незручно, що вас, мої панове, так безбожно експлуатую. Надія Михайловна писала мені, що може про якогось лікаря, що про нього Ви маєте подати докладніші відомості. Останній час, між іншим, я почувую себе значно краще. Навіть краще, ніж у літі, коли був у Празі, але перед Різдвом дуже мені було зле. Я лише не писав, бо не хотів признаватися. Набридає людині вічно “Лазаря співати”!²⁷ Ну, але тепер вже все в порядку. Післав Вам на Вашу моджанську адресу свою книжку “Отаман Пісня”²⁸, яка нарешті вийшла. Тепер “Сам[остійна] Думка”²⁹ буде друкувати мою нову річ, що називається “Андрій Корибут”³⁰ або “Скорпіон”. Ця річ можливо, що вийде не під моїм власним прізвищем (з огляду на мою евентуальну подорож до Галичини). А тому принагідно не говоріть про це жодному. Не знаю, коли буду в Празі, але як приїду, то обов’язково Вас відвідаю, пам’ятаючи, що по середах і неділях Ви буваєте в Modrzhanah. Я щиро гратулюю Надії Михайлівні, що вона, не дивлячись на лікарську неміч, все таки одужала; і що набула новий “partaj” у вигляді клявіру, що може трохи більше гучний ніж попередній, але проте рішуче менше рухливий. Мирослав писав мені, що був у Вас. Невелике сидіння, але це нічого. Укр[аїнський] журналізм це [нрзб.], бо укр[аїнський] читач є читач дуже дисциплінований, а головне патріотичний, тому на “рідні” запізнення майже не реагує. Я хотів тепер писати велику статтю про сучасн[ий] укр[аїнський] театр на тлі театру Европ[и]. Тема дуже обширна, а головне вимагає багато матеріалів, які товариші обіцяли мені прислати, але обмежились двома-трьома тоненькими брошурками, з яких я не зробився мудрішим. Так що цю працю мушу відкласти на “непевну дату”. Коли дістанете цього листа, буде вже певно відомо Вам, що літ[ературну] нагороду одержали: Королева³¹ II нагороду за оповідання (збірку)³², Ю. Ліпа за “Нотатник”³³ III⁴⁰ нагороду. (Очевидно, це в піку Донцову³⁴). Нічого з приводу цього не можу однак казати, бо ані одного, ані другого твору (чи творів) не читав. Мабуть, в слід[уючим] числі “Обріїв” знову з’явиться стаття про мої взаємини з театром Тоб[ілевича]. Мені Аркас³⁵ писав з Ужгороду, що театр цей за оперету “Лев з Абісінії”³⁶ не заплатив ще ні сотика (грає її вже рік, тобто вони вже нею обіграли всю Галичину...). От публіка...

Отже так виглядають наші підкриклиці... Ще раз дякую Вам і Над[ії] Михайловні. Щиросердний привіт дівчатам. З правдивим поважанням М. Чирський*

ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 33–33 зв., 34–34 зв. Конверт із зазначенням адресата (“P. T. p. prof. L. Bilecký. Revnické reálné gymnásium. Řevnice u Prahy”) та відправника (“p. p. Cirkvice u Uklířských Janovic na Budech. M. Čirský”). Дві поштові марки та штемпель.

КОМЕНТАРІ

1. Йдеться про Український народний театр імені Івана Тобілевича, що був створений у 1928 р. в Станіславові Я. Давидовичем як стаціонарний театр, спершу з перевагою музичного репертуару. У 1929–1930 рр. під керівництвом М. Бенцала і В. Блавацького став мандрівним. У 1933 р. В. Блавацький з частиною акторів перейшов до театру “Заграда”; наприкінці 1938 р. з обох театрів утворився Театр ім. Івана Котляревського (1938–1939), на базі якого постав Львівський державний український драматичний театр ім. Лесі Українки.

2. Городенка – місто в теперішній Івано-Франківській області.

* Абзац дописано перпендикулярно до основного тексту.

3. На цей час директором театру імені Івана Тобілевича був Микола Бенцаль (1891–1938).
4. Йдеться про Спиридона Черкасенка (1876–1940), українського письменника і драматурга.
5. *Za wyjazdem dosłać (пол.)* – дослати на місце переїзду.
6. Надія Михайлівна Білецька – дружина Л. Білецького, уроджена Верпета. Походила з родини священника з Лубен. Л. Білецький та Н. Верпета одружилися в 1918 р. в Києві. Подружжя мало двох доньок – Олену та Катерину.
7. Ялинка – домашнє прізвисько Олени Білецької.
8. Калинка – домашнє прізвисько Катерини Білецької.
9. Буди (*чес. Budech*) – назва пансіону поблизу Кршивоклату в Чехії, де жив та лікувався М. Чирський.
10. Йдеться про Союз українських журналістів і письменників на чужині (СУЖП) – професійну і культурно-освітню організацію, засновану 1919 р. у Відні. Першим головою був В. Кушнір. З 1925 р. Союз переїхав до Праги. СУЖП інформував іноземну пресу й міжнародні організації про становище України під радянською і польською окупацією, влаштовував доповіді тощо. Припинив діяльність у 1945 р.
11. “Обрії” – літературно-мистецький тижневик, який виходив у Львові в 1936–1937 рр.
12. Багатий, мов Крез – крилатий вислів, що означає фантастично багату людину.
13. *pracovní hodiny (чес.)* – робочий час.
14. Кольор локаль (*фр. couleur locale*) – місцевий колорит, місцевий характер.
15. Гонта Іван (бл. 1705–1768) – очільник українського гайдамацького руху, один з ватажків Коліївщини.
16. Пех (*нім. Pech*) – невдача.
17. Липа Юрій (1900–1944) – український громадський діяч, письменник, поет, публіцист, лікар, один з визначних ідеологів українського націоналізму.
18. “Українське слово” – тижневик націоналістичного напрямку, виходить у Парижі з 1933 р. (з перервою у 1941–1948 рр.), неофіційний орган Проводу ОУН.
19. Експозе – короткий виклад якого-небудь документа, твору і т. д.
20. 1936 р. в Празі відзначали 60-річчя С. Черкасенка.
21. “Казка старого млина” – драма С. Черкасенка, написана в 1913 р.
22. Гаркун-Задунайський – герой сатиричного оповідання В. Винниченка “Антрепреньор Гаркун-Задунайський” (1903), уособлення “гопаківсько-шароваристого” псевдомистецтва.
23. “Рідна школа” – Руське педагогічне товариство (1881–1912), Українське педагогічне товариство (1912–1926), “Рідна школа” – Українське педагогічне товариство (1926–1939) – громадська організація, створена 1881 р. з метою поширення українського шкільництва і згуртування українських педагогів у Галичині. Товариство дбало передовсім про розвиток приватного шкільництва. Першою організованою т-вом приватною школою була дівоча школа ім. Т. Шевченка у Львові. У 1920-х – 1930-х роках польська влада намагалася перешкоджати діяльності “Рідної школи”, проте т-во продовжувало успішно розвиватися. У середині 1930-х років 90% членів т-ва становили селяни. Після приходу радянської влади товариство було ліквідоване.

Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції...

24. АНУМ – Асоціація незалежних українських митців (1931–1939). Була заснована у Львові українськими митцями С. Гординським, П. Ковжуном, Я. Музикою та ін. Головними завданнями АНУМ були консолідація українських митців за кордоном і в Галичині, розвиток українського мистецтва на принципах і традиціях тогочасного (перша третина ХХ ст.) європейського мистецького процесу, тобто піднесення традиційного українського мистецтва до тогочасного світового рівня. Головними засобами АНУМ у пропаганді українського мистецтва і провідних його представників з різних країн світу була виставкова і видавнича діяльність. АНУМ активно співпрацювала з низкою українських мистецьких осередків у країнах Європи.

25. Йдеться про “Вістник”, місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя, який виходив у Львові з 1933 р. Головний редактор Д. Донцов. Друкувався у друкарні Ставропігійного інституту в піднаймі З. Медичкого у Львові. “Вістник” хронологічно й ідейно був продовженням “Літературно-наукового вістника”, що виходив у Львові з 1898 по 1932 р.

26. Градец-Кралове – місто в Чехії.

27. Лазаря співати – фразеологізм, що означає скаржитись на долю, прикидатись нещасним.

28. “Отаман Пісня” – п’єса М. Чирського на тему повстанського протибольшевицького руху в Україні, що вийшла в 1936 р. в Чернівцях.

29. “Самостійна думка” – літературний і громадсько-політичний місячник націоналістичного напрямку. Виходив у 1931–1937 рр. в Чернівцях. В журналі, крім буковинських авторів, друкувалися Улас Самчук, О. Грицай, Р. Смаль-Стоцький та ін.

30. “Андрій Корибут” – п’єса М. Чирського.

31. Йдеться про Наталену Королеву (1888–1966), українську письменницю, лексикографа, єгиптолога, археолога та театральну акторку.

32. Йдеться про збірку Н. Королевої “Інакший світ: Екзотичні оповідання”, що вийшла 1936 р. у Львові.

33. “Нотатник” – збірка оповідань і новел Ю. Липи, яка вийшла у Львові у видавництві “Народний стяг” у 1936–1937 рр. Збірка вміщує 16 творів, об’єднаних спільною темою: визвольні змагання в Україні у 1917–1920 рр.; відзначена нагородою ТОПЖ у 1936 р.

34. Дмитро Донцов (1883–1973) – український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, один із засновників Союзу визволення України.

35. Микола Аркас (1898–1980) – український філолог-еллініст, перекладач, історик, доктор філософії (1926), автор першого у новітній українській літературі перекладу “Іліади”.

36. Йдеться про оперету М. Чирського “Лев з Абіссинії”.

Юлія Горбач (Київ). **Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції (Листи до Леоніда Білецького)**

У статті йдеться про талановитого українського поета, драматурга, хореографа Миколу Чирського (1903–1942), автора поетичної збірки “Емаль”, п’єс “П’яний рейд”, “Отаман Пісня”, “Андрій Корибут” тощо, його вимушену еміграцію та життя за межами України. Розглядаються листи Миколи Чирського до Леоніда Білецького

Юлія ГОРБАЧ

(1882–1955), українського літературознавця, доктора філології, президента Української вільної академії наук, написані в 1936–1938 рр. на еміграції.

Ключові слова: Микола Чирський, Леонід Білецький, листування, український театр, вистави.

Yulia Horbach (Kyiv). **Mykola Chyrsky as a Poet and Standard Bearer of the Army of the Ukrainian People's Republic in Exile: (The Letters to Leonid Biletsky)**

The article examines the biography of Mykola Chyrsky (1903–1942), a talented Ukrainian poet, playwright, choreographer, author of poetry collection “Enamel”, plays “Drunk Raid”, “Ataman Song”, “Andrii Korybut”, and others. The author focuses on Mykola Chyrsky’s emigration, his life beyond Ukraine and publishes his letters to Leonid Biletsky (1882–1955), Ukrainian literary critic, doctor of philology, president of the Ukrainian Free Academy of Arts. The majority of these sources were created in 1936–1938.

Keywords: Mykola Chyrsky, Leonid Biletsky, correspondence, Ukrainian theater, plays.

Інна ТАРАСЕНКО (*Kuiv*)

ЛИСТУВАННЯ ЄВГЕНА БАЧИНСЬКОГО З МИТРОПОЛИТОМ ІЛАРІОНОМ (ОГІЄНКОМ)

24 серпня 2020 р. виповнилося 135 років з дня народження Євгена Бачинського (1885–1978), який у 1955 р. став дияконом, потім священником, єпископом, архієпископом УАПЦ у частині Західної Європи. І хоча він працював невтомно на користь України, прожив довге і плідне життя, його ім'я є не настільки відомим, як він на те заслуговує. Українські історики почали досліджувати його життя й діяльність лише в часи самостійної України¹, тому вважаємо за необхідне нагадати ще раз про непересічну людину і патріота.

Коротко торкнемося основних віх біографії архієпископа. Він походив з розгалуженого шляхетсько-дворянського роду Бачинських і народився під Катеринославом (суч. Дніпро) у сім'ї, яка дала Україні ще двох визначних політичних та громадських діячів, братів Євгена: Леоніда (1896–1989), організатора “Пласту” на Закарпатті, науковця, та Сергія (1887–1941), учасника українських визвольних змагань 1917–1921 рр., заступника міністра закордонних справ УНР. Євген, здобувши військову освіту (артилерист), брав активну участь у революції 1905–1907 рр., а після її поразки мусив емігрувати до Франції. З вибухом Першої світової війни він переїхав до Швейцарії, де й мешкав до кінця життя. Тут він стає членом СВУ, активно працює як журналіст і редактор, поширює відомості про Україну на Заході. З проголошенням незалежності України він був призначений консулом УНР у Швейцарії, послом УНР в Ефіопії, потім став президентом українського товариства у Женеві. Митрополит Василь Липківський призначив його, великого прихильника УАПЦ, уповноваженим УАПЦ за кордоном. Він був навіть кандидатом на єпископа, але у зв'язку з ліквідацією УАПЦ радянською владою цей намір довелося відкласти. У 1930 р. Бачинський заснував Український Червоний Хрест (УЧХ) на еміграції і став його головою. УЧХ у 30-х –50-х роках ХХ ст. відіграв значну роль у допомозі українським емігрантам харчами, одягом, ліками тощо. У 1955 р. Євген Бачинський, як уже говорилося, обрав шлях служінню Богу. Відзначимо, що він зібрав свій

¹ Листування Євгена Деслава / Упоряд. о. Ю. Мицик. – К., 2009. – 360 с.; *Преловська І.* “В цьому напрямку Ви могли б дуже багато зробити...”: (До публікації доповіді Євгена Бачинського, виголошеної під час II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ в Києві 19 жовтня 1927 р.) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – К., 2007. – Т. 7. – С. 277–295.

великий і цінний особистий архів, який після його смерті брат Леонід передав бібліотеці Карлтонського університету в Оттаві (Канада). Саме у цьому архіві нам пощастило попрацювати у 2014 р. Кореспондентами Є. Бачинського були такі визначні особи, як Є. Коновалець, Є. Онацький, А. Жук, В. Щербаківський, Г. Чикаленко-Келлер, Є. Архипенко, Н. Королева та багато інших. Є серед них і ім'я митрополита Іларіона (Огієнка) (1882–1972) – видатного українського церковного, політичного і наукового діяча.

У цій статті пропонується листування Євгена Бачинського (майже 30 листів) з митрополитом Іларіоном, яке зберігається в основному в архіві Є. Бачинського (Batchinsky Collection, Carleton University Library, Box Bate 016, F. Ohienko Ivan 1-5), а також у фонді митрополита Іларіона в архіві Консисторії Української Православної Церкви в Канаді. Вже перший лист переконливо свідчить, що контакти між обома кореспондентами були встановлені як мінімум ще у 1922 р., коли вони ще не приймали духовного сану (Огієнка був тоді міністром освіти і сповідань) і обидва були в еміграції. Цей лист чітко засвідчує, що вони були знайомі й листувалися між собою і у 1921 р., і що вже тоді виникали якісь тертя у відносинах. З подальшого змісту листа випливає, що ці тертя були викликані заборонаю капеланам, котрі були разом з військом УНР інтерновані в Польщі (табори в містах Каліш та Щипйорно), листуватися з Є. Бачинським (останній, очевидно, схилив їх до УАПЦ). Бачинський дякує за надіслану книгу “Свята Великодня відправа”, вказує на деякі помилки перекладу, просить надіслати виданий Огієнком службеник. Можливо також, що це було якимось пов'язано з контактами Є. Бачинського з капеланами УНР, серед яких він мав великий авторитет. Головна Рада Козацького Братства Св. Покрови в таборах Каліша і Щипйорно у червні 1922 р. висунула його на представника УАПЦ за кордоном на конференцію Всесвітнього Альянсу Церков у Копенгагені². Наступний лист (№ 2) був написаний Є. Бачинським майже 20 років по тому. У ньому міститься привітання УЧХ в зв'язку з висвяченням І. Огієнка на єпископа Холмського і Підляського. Митрополит відповів на лист Бачинського від 8.05.1941 р. (цей лист не зберігся) і вислав йому три примірники “Українського православного вісника” (№ 3). У жовтні 1941 р. (№ 4) Євген Бачинський запропонував митрополиту взяти під свою юрисдикцію українські парафії у Франції і подав цікаву їхню характеристику. У відповідь митрополит написав подячного листа (№ 5) і просив переслати листи у Францію архімандритові Йосипу Рибаківі. Цього листа наводимо в додатках (№ 1). У лютому 1942 р. Є. Бачинський привітав митрополита з нагоди його 50-ліття (№ 6). Тут же він висловлював своє обурення тим, що деякі єпископи УАПЦ формації 1942 р. хочуть пересвячувати священників УАПЦ формації 1921 р. (митрополит Іларіон був на боці цих єпископів, хоча довгий час приховував це).

Листи повоєнного часу вперше були опубліковані у вигляді стислих реґестів³. Ми ж маємо змогу навести повний текст майже всіх з них. Близько

² Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969 / Упоряд. Ю. Горбач, Н. Московченко, І. Преловська та ін. – К., 2011. – С. 241.

³ Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд. о. Ю. Мицик. – К., 2006.

20-ти листів датовані 1945 роком, перші з них були написані у травні. Митрополит у цей час опиняється на еміграції у Швейцарії, оскільки змушений був тікати від перспективи ув'язнення чи (швидше всього) розстрілу НКВД. У додатках вміщено замітку (травень 1945 р.) Бачинського про ентузіастичне привітання митрополита Іларіона українською громадою Женеви. Опинившись у Швейцарії, митрополит зайнявся владнанням еміграційних справ і просив Бачинського допомогти йому у виїзді в Новий світ (№ 7). Незважаючи на хворобу, Бачинський вжив необхідних заходів і подав митрополиту консультації з цього питання та адреси чільних осіб української еміграції в Канаді, які могли б забезпечити йому виїзд до Нового світу. Відзначимо, що це була нелегка справа, бо до США й Канади хотіли виїхати майже всі біженці з України, оскільки в поруйнованій війною Європі їм було складно вижити й існувала реальна загроза бути виданим на “родіну”, тобто в Сибір (№ 8). У черговому листі (№ 10) Є. Бачинський подавав митрополиту нові адреси осіб, до котрих можна звернутися по допомогу у справі еміграції (в т. ч. подавалася адреса митрополита УАПЦ Івана Теодоровича), сповіщав, що в його бібліотеці немає повного примірника “Пісні про Ігоря” і тому він не може задовольнити це прохання митрополита, з сумом писав про долю українських архівів та бібліотек у Західній Європі. Листи-відповіді митрополита (№ 9, 11) містять щире подяку Бачинському. Деякі листи (від 30 липня, а можливо, й інші) митрополита Іларіона не збереглися, а один (від 31 липня) опублікований у вигляді регесту. В них мова йшла про допомогу в справі розшуку сина митрополита – Юрія та, можливо, інших осіб. Бачинський подавав місцезнаходження інженера О. І. Сим'янцева (його дружина, друкарка в консисторії, супроводжувала митрополита як секретарка), обіцяв особисто зайнятися пошуками Юрія Огієнка, подавав нові адреси українських установ, що можуть прискорити виїзд до Канади (№№ 12, 13). У чотирьох листах серпня 1945 р. (№ 14, 15, 18, 19) митрополит дякував Бачинському й подавав відомості про сина та Сим'янцева, запрошував Євгена Васильовича відвідати його в Лозанні. Тут же він інформував про погіршення свого здоров'я і про операцію, яку йому довелося перенести. 22 жовтня 1945 р. він писав і про отримання грошової допомоги від о. Йосипа Телехівського, яку він дістав за посередництвом Є. Бачинського (№ 21). Бачинський же бажав йому одужання, сповіщав про виклопотання для митрополита додаткових грошей, з тривогою писав про насильне відправлення біженців до СРСР. Писав він також про конфлікт із Сим'янцевою і просив митрополита не звертати уваги на своє листування з нею (№ 16, 17, 20). В іншому листі за жовтень 1945 р. головними є дві сюжетні лінії: знайдення сина митрополита – Юрія та різкий докір митрополиту з приводу його скептичного ставлення до УЧХ (№ 22). Допомоги грошима для митрополита стосувалося і послання від 10 листопада, опубліковане у вигляді регесту⁴. Коротенький лист митрополита від 29.12. 1945 р. містить у собі традиційні новорічні вітання (№ 23). У січні 1946 р. Бачинський дякував йому за привітання і у свою чергу вітав зі святами, також пересилав лист митрополиту

⁴ Там само. – С. 34.

від генерала Михайла Садовського (№ 24). У вигляді регесту маємо лист Бачинському від 31.01.1947 р., де йшлося насамперед про погіршення здоров'я митрополита⁵.

Подальше листування, а точніше майже його відсутність, свідчить про загострення конфлікту між кореспондентами. За 1946–1947 рр. відомий лише один лист: митрополит перед від'їздом до Канади коротко подякував Бачинському (№ 25). З листів Є. Бачинського до інших осіб повоєнного часу відомо, що ставлення митрополита до УЧХ – дітища Бачинського – глибоко його образило. До того ж митрополит виявив тут невдячність до УЧХ – організації, яка знайшла його сина Юрія, загубленого в хаосі воєнних та повоєнних років. Виявилися глибокі розбіжності у поглядах на УАПЦ, до якої належав Бачинський і до якої вороже ставився митрополит. Врешті до розпалювання конфлікту між кореспондентами доклав руку Михайло Єремій (1889–1975), журналіст і дипломат УНР, який підтримував тривале листування з митрополитом Іларіоном і вороже ставився до Бачинського. Навіть у 1946 р. вони листувалися своєрідно: лист від митрополита написала його дочка Лариса і адресувала листа до дружини Бачинського – Іди. У ньому йшлося про надіслання Євгенові Бачинському (для пересилки митрополиту) листів від о. Сагайдаківського і Опанаса Нестеренка. У відповідь Іда поінформувала Ларису, що ніяких листів від згаданих осіб її чоловік не отримував. Останній лист був написаний митрополитом з Канади. Він дякував Бачинському за присилку 10 примірників його праці та у свою чергу посилав часопис “Наша культура”, але відмовляв у подальшій його присилці без оплати⁶.

Пізніше, у своєму листі від 17 грудня 1951 р. до о. Митрофана Явдаса Євген Бачинський згадував: “От я Вам розповім, що у мене було з митроп[олитом]. Іларіоном. І смішне і сумне! [...] Я на його телеграму відрядив нашого УЧХ секретаря п. Ш[ульгіна] на кордон з дорученням допомогти в'їзду митр[ополита] Іларіона до Швейцарії, він мене за те не тільки не подякував, а весь час інтригував проти. Потім я для нього одержував гроші і пересилав йому. Він не хотів мені, власне УЧХ, дати навіть посвідки про одержання, уважав певно низче свого достоїнства. Зате все він весь час виступав проти моєї діяльності і УЧХ! Я не розумів. Лише геть пізніше брат мій, Леонід Васильович, переслав мені листа митрополита до свого сина, в котрім він скаржився, що я його ... не запросив на почесного президента УЧХ і що тому він і виступав проти! Як все відкрилося мені ясно. Чи ж я не був наївний!? А я ще йому і прийняття організував в Женеві всієї нашої колонії... Яка нехристиянська самолюбивість!”⁷.

При публікації листів подається зазвичай їхній повний текст. В археографічній легенді вказано, чи це є автограф, чи машинописний оригінал, чи копія, а також принципово важливі позначки митрополита з датуванням та іншими записами, адреси відправника та отримувача на конвертах. Автограф у машинописних документах подано курсивом. Значно складніше було передати особливості тексту українською мовою, бо автори листів писали,

⁵ Там само. – С. 35

⁶ Там само. – С. 36.

⁷ Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

використовуючи різні правила українського правопису, до того ж вносячи свої корективи. Тому в листах майже не вживається апостроф, часто трапляються такі форми, як “іньши”, “люде”, “кольонія”, “спеціально”, “менче”, “манастир”, “можно”, “оден”, “почта”, “приняти”, “турбовать”, “отверто”, “доляри” тощо. Часто вживаються такі географічні назви, як-от: “Швайцарія”, “Польши”. В цілому авторський текст нами відредагований згідно з правилами сучасного українського правопису, однак деякі особливості авторської орфографії збережено. Назви видань, організацій взято у лапки (“Слово Істини”, “Наша Культура”). У квадратних дужках розкрито скорочення та подано ймовірно прочитані імена, прізвища, назви. Нерозбірливі місця позначено таким чином: (...)*.

Листування між Є. Бачинським та митрополитом Іларіоном (Огієнком) свідчить про суперечливі відносини між двома видатними патріотами України, дає змогу повніше розкрити їхні біографії, погляди на українське церковне життя.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

**1922, квітня 15. – Женева.
Є. Бачинський – І. Огієнку**

Женева дня 15 квітня 1922

18, (...)*Marchi

Високодостойний Іване Івановичу!

Сьогодні отримав від Вас кн[игу] “Свята Великодня відправа”¹, за котру складаю Вам свою щирю подяку. Я був дуже зворушений, що не забули за мене не дивлячись на нашу переписку і, так би мовити, розрив дипломатичних відносин. Я дуже жалую, що Ви не схотіли, аби ми разом працювали на відродження рідної Церкви і Батьківщини. Не можливо, щоби ми не знайшли якийсь модус-вівенді, котрий дозволив нам спільно направляти свої сили, знання і зв’язки до спільної мети. Смію Вас запевнити, що і зараз я готовий працювати із Вами, користаючись усім вашим досвідом та вказівками. Можете бути певні, що я не маю жадних думок поза тими, що висловлюю одверто. Як сказати по правді, так я і досі не розумію, чому Ви відхилили моє співробітництво. Мені здається, що я досить ясно висловився в своїх листах від 22 жовтня і 5 листопаду 1921 року. Натомість я одержав відомість, що Ви розпорядилися заборонити усім військовим священикам вести з закордоном (отже, зі мною) всяку переписку, чим, я міг думати, хтіли ізолювати мене в моїй безкорисній праці. Це мені було дуже сольно пізнати. Справді, я був заторможений і спеціально не міг нічого зробити для наших панотців, інтернованих в Польщі, але це і ніщо інше мене не змогло присилувати спинити свою скромну діяльність. Замість того, щоби я мав приємність сповістити Вас особисто, тепер Ви довідається з біжучих чисел “Н[ового] Р[усского] В[ремени]” про дещо з того, що я тут у Швейцарії зробив². Це дуже мало, але я не гадаю тим задоволитися і працюватиму далі. Я подивляю, зі свого боку, Вашу діяльність і співчуваю їй та згоден якнайширше підпирати, але хіба не смію того самого вимагати відносно своєї праці, тим більш, що закордон я знаю краще Вашого і зараз маю більше можливості його використати, ніж Ви на віддалі, з Тарнова. Натомість серед нашої еміграції і в Польщі взагалі

Ви маєте всі прерогативи і могли б краще, ніж хто інший, використати мої демарші тут на Заході.

Справді, Вельмишановний пане професор, чом би нам не працювати в тісному контакті?

Коли в своїх листах я чимсь завинився, прошу мене великодушно вибачити, я не мав жадного бажання і завше абсолютно щиро звик відноситися до своїх обов'язків і відносин громадських. Повірте мені, в живій праці не буде місця і охоти на вияснення відносин, і ті, хто чекають на нашу активність, тільки раді будуть. Не забуваймо, що за кордоном нам прийдеться напевно ще прожити не один рік і що вся національна ситуація вимагає від всіх правдивих синів народу в цю лиху годину тільки солідарності і об'єднання сил і зусиль. Особливо це справедливо відносно нас, церковних діячів, котрі не численні і не міцні навіть у порівнянні з іншими.

Дозвольте мені сподіватися Вашої відповіді і налагодження швидкого нашої спільної співпраці.

Ваш переклад надзвичайно мені сподобався, хоч я дозволив собі і декілько зробити уваг, але це дрібниця. Дозвольте мені, хіба як неспеціалістові, замітити, що, на мою думку, Ви занадто вульгаризуєте свій переклад. Наприклад: “благодать” перекладаєте як “ласка”, хоч і не скрізь. На окремому листочку прикладаю свій переклад вступу до “Евангелії св. Іоана” так, як він був скоригований проф[есором] Сорбони на підставі і грецького, і гебрайського текстів французькою мовою. Отже, мені здається, що не сміє бути жадної різниці поміж науковим перекладом і тим, що одобрюється до ужитку по церквах. Натурально, Ваш переклад дуже поетичний і приємний до читання, але щоб не виникли якісь непорозуміння в майбутньому. Цим я не хочу критикувати, тим більш, що переклад одобрений Преосвящ[енним] Єпископом, але звертаю Вашу увагу як людини науки. Поза тим я надзвичайно утішений, що Ваше видавництво могло випустити з друку таку чепурну і корисну книжечку. Сердечно вітаю і бажаю успіхів на дальше!

При цій листі прикладаю 40 нім[ецьких] марок і прошу мені надіслати “Службу Божу Іоана Золотоустого”³³, котру Ви видали. Коли цих грошей мало буде, надішлю, що потребуватимете додатково. Коли схочете з ласки своєї надіслати мені один примірник безплатно, прошу ці гроші зарахувати на якусь благодійну ціль.

І з тим очікуючи від Вас листа, залишаюся з правдивою пошаною, бажаючи відворотно Воїстину Воскрес!

Євген Бачинський *Євген Бачинський*.

Архів Консистоїї Української Православної Церкви в Канаді. – Фонд митрополита Іларіона. Машинопис. На бланку “Eugene de Batchinsky”. Є штамп: “Міністерство ісповідань. Вхідне ч. 647. Одержано 24. IV.1922 р.”.

№ 2

1941, січня 5. – Женева.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

5 січня 1941

ПВЧ о. Іларіон Огієнку, Архієпископ Холмський і Підляський УПЦ Холм (Л[ю]б[лінське воєводство])

Превсечеснійший Отець Владико!

Відроджений Комітет УЧХ в Женеві має честь привітати Вас на архіпастирським престолі княжого міста Холма⁴ і висловити Вам, Дорогий Владико, з цього приводу

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

сердечну радість та задоволення. Ми певні, що під Вашим світлим проводом відродиться на Західних Українських Землях Великої Німеччини УАПЦ та що незабаром об'єднається з матірною Церквою Соборної України в Києві.

ЦК УЧХ в Женеві прохає уклінно для своєї благодійної червонохресної діяльності Ваших святих молитов. Він має надію, що Ви ПВЧ о. Владико, не відмовитесь з ним співпрацювати на користь і в поміч усім жертвам війни і тому знаходитися з нашим Комітетом в постійнім дружнім та чиннім єднанню.

В глибокій повазі і відданості за Комітет УЧХ в Женеві:

Іда Бачинська – президентка⁵

Юрій О'Месерлі – заст. президентки

Андрія Кюршо – головна секретарка

Євген Бачинський – директор канцелярії уповноважений УАПЦ.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 3

1941, червня 12. – Холм.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

Канцелярія архієпископа

Холмського й Підляського 12 червня 1941 р.

Ч. 27/0

До Хв[ального] Центрального Українського

Червоного Хреста в Женеві.

З доручення Його Високопреосвященства, високопреосвященнішого Іларіона, архієпископа Холмського й Підляського у відповідь на Вашого листа з дня 8 мая ц. р. висилається Вам рівночасно перші три примірники “Українського Православного Вісника”⁶, а “Нового Заповіту” на жаль, не маємо, бо цілковито вичерпався на-клад.

Особистий секретар архієпископа: *д-р Семен Смерека*

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописний оригінал на бланку канцелярії митрополита Холмського й Підляського.

№ 4

1941, жовтня 15. – Женева.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

№ 1319

15 жовтня 1941

Преосвященніший Владико!

Архієпископ Холмський і Підляський у Холмі.

Маю велику приємність переслати Вас листа ПВЧ о. архімандрита д-ра Йосипа Рибачака⁷ від 1 жовтня 1941 р. з Парижу.

Зі свого боку цілковито підтримую прохання нашого уповноваженого о. архімандрита Йосипа.

Вже крайня пора, аби наші парафії у Франції приєдналися до юрисдикції Українського архієпископа УАПЦ на Землях українських під протекцією Німеччини.

До листа о. архімандрита вважаю потрібним для Вашої інформації додати кілька зауваг:

Склад і життя згаданого монастиря нам невідомий за винятком його архімандрита, так само як обидва старости.

Натомість у вільній зоні Франції маються кілька оо. протоієреїв української народності, котрі обслуговують вірних, уживаючи в Богослуженню слов'янську мову з українською вимовою.

1. В Тарасконі є нашим представником о. Віктор Ільєнко⁸, протоієрей, котрий опікується табором у Верне, де є ще багато земляків. Наш УЧХ уділює йому деяку допомогу.

2. На Рів'єрі в Ст. Рафаель замешкує о. протоієрей Г[ригорій] Ломако⁹, д-р богослов'ї, з Кубані родом. Він є нашого УЧХ кореспондент і спомагає нашій діяльності.

3. В Тулузі настоятелем російської парафії є о. Тодозій Поставський¹⁰, протоієрей, родом з Кирилівки, свідомий українець. За почином і організацією тулузького уповноваженого УЧХ п. С. Пашенка він відправив торжествений парастас 24 серпня 1941 по всім жертвам української народності умучених большевиками. Правив він в авісті о. архімандрита Йосипа, котрий на той час тамтуди приїхав. Церква була повна і в присутності представників французької цивільної та військової влади, а також відпор[учника] УЧХ наш уповноважений в Тулузі уділює парафії о. Тодозія щомісячну субсидію. Всі треби для українців о. Поставський виконує на укр[аїнській] мові, на що має офіційне позволення від єп[ископа] Веніямина, дякуючи заходам о. Йосипа Рибачка.

4. Нарешті в Ліоні, де є поважна укр[аїнська] колонія, в потребі о. Іван Попов¹¹, козацький сепаратист, протоієрей, уділює що треба. Українську парафію в Ліоні за-снувати не удалося, бо існує вже дві православних російських і одна українська уніатська, котру обслуговує о. Братко¹², родом з Херсонщини, що перейшов на католицизм. О. Братко користується повагою і багато спомагає бідним: у Франції переважаюча більшість є галичани греко-католики. Зараз ще у Франції мешкає більше 10 000 українців! Уповноваженим УЧХ в Ліоні є п. Олександр Ігнатіїв, бувший військ[овий] судія УНР військ і д-р юрист, людина видатна та діяльний співробітник.

[...] ми не знаємо, окрім д-р Іл[аріона] Брендзана¹³, члена УЧХ Комітета в Парижі, котрий зараз виїхав до Берліну. На чолі нашого УЧХ Комітета в Парижі стоїть пані Євгенія Удовиченко. Ми висилаємо грошові допомоги.

З огляду на стан українського духівництва на визволених землях України та відсутності єпископата національного, ми радили о. архімандриту д-ру Рибачку при першій можливості виїхати до Генерал-губернаторства, евентуально до Берліну і старатися одержати Св. Хиротонію на єпископа УАПЦ з Ваших, Ваше Преосвященство, рук та виїхати на служіння до Києва. Маю за честь і велике прохання Вас, ПВЧ Владико, прохати не відмовити. О. архімандрит освічена і дуже енергійна та діяльна людина, повний великої ревності для Православної церкви. Ми його дуже рекомендуємо Вашій увазі. Оскільки, він нам писав, не є проти того, щоб прийняти цей святий обов'язок і труд. Зараз з нашого доручення він в Парижі формує відділ УЧХ, зложений з лікарів, сестер милосердя і санітарів та з порозумінням Н[імецьким] Ч[ервоним] Х[рестом] і на їх кошт має виїхати до Берліну і далі на Україну. Тим часом він мусить переборювати великі труднощі, зв'язані з тим, що наш УЧХ не є поки що визнаний офіційно.

Для останнього власне висилаємо ми, наш ЦК УЧХ в Женеві, свого делегата до Берліну. Коли УЧХ буде чинний на своїй території і визнаний Н[імецьким] Ч[ервоним] Х[рестом] та із ним співпрацюватиме, будемо ми старатися, аби останній вислав в Україну також санітарну Місію, як те він зробив для московського фронту в напрямку Смоленська. Ця Місія щойно виїхала з Берну.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

Діяльність нашого УЧХ за кордоном розвивається і приймає щодальше більший розмах та значіння. Незабаром виходе з друку наше справоздання з діяльності за два роки від початку війни, котре матиму приємність негайно надіслати і Вашому Пресвященству.

Це все, що мав намір Вам написати і поінформувати.

Прошу переказати наше щире привітання нашому уповноваженому в Холмі п. проф. М[иколі] Хворостенкові¹⁴.

Із тим залишаюся Вашим святими молитвами, щиро відданий і поважаючий Вас глибоко, Ваш брат у Христі

Євген Бачинський, директор ЦК УЧХ, Женева.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 5

1941, листопада 27. – Холм.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

27 листопада 1941 р.

№ 3890

Високодостоїнному пану Євгену Бачинському,
Директорові Українського Червоного Хреста

Високодостоїнний пане Директоре!

Дякую Вам сердечно за Ваші цінні листи до мене. Дуже Вас прошу повідомляти мене про церковні справи в Європі, а коли знаєте, то і в Америці. Це для мене дуже важливе, щоб не сумували наші емігранти й щоб горнулися під матірні крила Святої нашої Церкви.

Долучені до цього три листи прошу передати Всечесному архімандритові Йосипу Рибаківі.

Кличу Боже Благословення на Вас та на Вашу працю.

Смиренний богомолець за кращу долю українського народу *Іларіон*
Архієпископ Холмський і Підляський.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописний оригінал. Листа надруковано на власному папері митрополита "Архієпископ Холмський і Підляський 27 листопада 1941 р. № 3890 Холм" і завірено власною печаткою.

№ 6

1942, лютого 17. – Женева.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

1582

17 лютого 1942

Високопреосвящений Владико о. Іларіон!

Перш за все, хай із запізненням маю честь і глибоку приємність сердечно вітати Вас, дорогий архіпастир, з щасливо минулим радісним ювілеєм Вашого цінного життя та плодотворної діяльності на благо нашої святої Православної Церкви, Батьківщини і всього українського боголюбивого народу.

Я не хочу шукати у себе слів для щирої подяки за всі Ваші труди і любвеобільну опіку батьківську всіх земляків, хто разом із Вами чесно і віддано працює на їх і рідної України духовне і національне визволення. Я лише прошу Вас вірити, що мої найглибші почуття вдячності і синові вірності завше належатимуть Вам до кінця життя мого. Хай Господь дає Вам ще многії літа в доброму здоров'ю провадити

духовними справами нашої Батьківщини. Я певний, ніхто як Ви, дорогий Владико, найкраще і найсправедливіше без жадного самолюбства і інтересу захистить Святу Православну Церкву і всіх її вірних синів. Наіпаче тих її діячів і подвижників, котрі під покровом УАПЦ на бувш[ій] радянській Україні боронили віру християнську Православну. І котрої я вважаю себе досі правним уповноваженим на Західну Європу.

Читаючи різні газетні повідомлення і пояснення, я зараз впрост не розумію і не уявляю докладно, як і хто керуватиме Православною Церквою на Україні. Не розумію і обурююся, що знайшлися пастирі, котрі духівництво УАПЦ хоче “пересвячувати” та не визнає за благодатних священнодіячів. Я смію сподіватися, що таке нове переслідування Української Православної Церкви буде залишене та не доведене до нової церковної боротьби. Не хочу тут про це даліше говорити, я уважав тільки за свій обов’язок власне у річницю Вашого славного ювілею нагадати, що УАПЦ далі існує в серцях її вірних, хоч єпископат її кровавою рукою прихильників і слуг сатани винищений.

Ще уклінно і сердечно дякую за Ваші так щирі і теплі слова, котрими Ви ласкаво переслали на нашу діяльність тут за кордоном Своє і Боже Благословіння.

Наш УЧХ Закордонний Комітет Вас щиро дякує і вітає з ювілеєм і прохає назавше не віднімати від нього Вашу прихильність і увагу.

Виконуючи Ваше бажання, пересилаю Вам в цій листі мою статтю про життя УАПЦ в Америці “Р[ідна] В[іра]” 1941, в надії, що вона буде Вам цікава. Незабаром при першій нагоді зложу подібну доповідь про УАПЦ в Канаді і перешлю її до Вас.

Наразі з життя православного серед еміграції на чужині, а спеціально у Франції нічого немає нового. Переслані Вами листи і Пастирський лист Ваш я переслав о. архімандриту в Париж. На жаль, зараз він є хорий і давненько вже мені не писав. Вам він мав відписати безпосередньо.

На свято Вашого ювілею 31 травня наш Комітет УЧХ в Женеві пришле свої привітання і прохатиме п. проф. Миколу Форостенка нас заступати.

Ще раз бажаючи Вам довгого життя та здоровля і милості Божої в ділах на благо Православної Церкви і України, залишаюся Вашими святими молитвами, Ваш щиро поважаючий і відданий син во Христі – Євген Бачинський, директор Зак[ордонного] Ком[ітету] УЧХ в Женеві.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 7

1945, травня 8. – Лозанна.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

8.V.1945

Високодостойний пане Бачинський!

З караючого Божого допущу я змушений був покинути свою Холмсько-Підляську єпархію й податися в світ¹⁵. Знаходжуся в Швейцарії тимчасово в лагері в Лозанні, на карантині.

Сердечно Вас прошу, коли Ваша ласка, негайно телефонувати про мене до Канади, бо я хочу туди виїхати на працю, закласти там своє видавництво. Утрудняю Вас, бо не знаю теперішніх адрес канадійських чи американських, а крім того, не

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

маю ані гроша на листа чи телеграму. Звичайно, всі Ваші витрати пізніше поверну Вам з подякою.

Моя адреса: Лозанна, Лагер “Сигнал”.

Шлю Вам свій сердечний привіт і Благословення.

Смиренний богомолець за кращу долю українського народу

+ митрополит Іларіон.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинопис. Поштова листівка.

№ 8

1945, травня 11.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

2793

11 травня 1945

Христос Воскрес!

Превсечеснійший отець Владико!

Відповідаю на вашу картку від 8-го б[іжучого] м[ісяця.]

Свого часу з-над кордону одержав я, зглядно наш Закард[онний] Ком[ітет] УЧХ, Ваш лист в справі інтервенції і негайно тим зайнявся. З огляду на мою хворобу (я щойно переніс тяжку операцію і три місяці був в хірург[ічній] клініці) не міг я особисто поробити необхідні заходи і доручив те, викликавши до себе, п. Ростиславові Шульгинові¹⁶, котрий, до речі, справами біженців польського громадянства займається, одержуючи за те від польської амбасаді відповідне винагородження. Отже, справа Ваша, так само, як і більшості наших біженців, під сю пору до Швейцарії може бути полагоджена позитивно майже що тільки завдяки польській інтервенції як громадян Польщі. Тому наш Комітет тісно співпрацює з п. Р[остиславом] Шульгиним. У Вашій справі ще можна було звернутися до римокатолицького нунція і до проф. Ад[ольфа] Келлера¹⁷, котрому я зі свого боку телефонував. Може, про це п. Шульгин Вам не сповістив, але я вважаю своїм щастям як керманіч ЗК УЧХ, хоч і посередно, прислужитися до Вашого визволення і тих земляків, котрі є з Вами. Тим більше, що про нашу ініціативу Ви в своїй картці не згадуєте. Все ж ми із Вами давні знайомі, співпрацьовники на ниві церковній УАПЦ і то від давнього вже часу. Наш Комітет і тепер не забуватиме Вас і чим зможе (на жаль, в дуже обмеженім стані) завше готовий допомогти. Між іншим, в Лозанні є одна родина – українці швейцарського громадянства, котрі при першій можливості Вам зложуть шановну візиту. Я вже написав. Ще додаю, що моя дружина зложила для Вас Великодню посилку, але, на жаль, її не можна було передати, бо всі пасхальні гостинці належать до продуктів, видаваних по картках, котрі до таборів пересилати заборонено. Але, кажу, ми Вас не забудемо і чим іншим допоможемо, хоч вас і швейцарці не забудуть!

Тепер перейду до змісту Вашого прохання.

Натурально я з рани нашого Комітету зроблю все, що буде можливим в справі Вашого переїзду до Канади, але примушений заздалегідь Вас попередити з відомих причин тамтешнього американського характеру, що я не хочу брати на себе посередництво і клопотати у наших людей і інституцій для Вас засобів чи візи. Прошу мене в цім вибачити і з ласки своєї дозвіл дати на ухилення. Я надто знаю наших людей і тамтешні відносини. Тому жадних листів і телеграм в Вашім імені висилати не могу. Прошу Вас самі написати коротенькі листи до бажаних Вам осіб, і ті листи я перешлю негайно і на рахунок нашого Комітету повітряною поштою. На жаль, з

Канадою у мене зносили невеликі (більші з Злуч[еними] Державами натомість), але подам тут кілька ймень. В тім разі, як Ви бажали б звернутися і до Злуч[ених] Держ[ав] Америки Північної, так я теж можу подати відповідні адреси. Телеграми посилали занадто дорого, і ми не можемо їх взяти на свій рахунок, тим більше, що буде їх кілька, та й в телеграмі Вам тяжко буде вияснити, о що ходить. При цій нагоді я мушу Вас остерегти і попередити, що там ніхто Вам не повірить, що Ви приїдете закладати своє видавництво, а всі певні будуть, що приїдете і діяльність провадитиме[те] як Архієпископ УАПЦ, і власне в цім є велика трудність у виборі осіб, до котрих звертатиметеся... Ви мусите самі розуміти, що я цим хочу сказати. Отже, наразі ось кілька адрес, по котрим Ви евентуально могли б звернутися:

1. Протоієрей Савчук¹⁸, адмін[істратор] УАПЦ в Канаді, Вінніпег. Зрештою Ви з ним вже віддавна листувалися.

2. Свящ[енник] Маєвський¹⁹ (з опозиції церковній).

3. Ред[актор] Мирослав Стечишин²⁰, Вінніпег.

4. Василь Свистун²¹.

5. Посол Мих[айло] Лучкович²² (Вегревіл)

6. П. Лазарович²³, през[идент] “Союза Укр[аїнських] Самостійників”, Едмонтон, і багато інших ще є у мене адресів. Прошу Вас ПВЧ о. Архієпископ добре поміркувати і самим вибрати, кому писати, до кого звертатися, щоб міг вислати Вам так зв. “шіфкарту” на переїзд. Але це ще не все, бо Вам треба буде клопотатися про візу, і до Канади її досить тяжко одержати. Впрочім, служителям культів дають легше, але все ж попереджаю Вас, що прийдеться Вам, думається мені, досить довго чекати, поки її одержите. І для того раджу Вам забезпечитися з самого початку поміччу тих, хто Вами зараз опікується на прожиток. На нікого з українців Вам числити не можна в жаднім разі. Наш Комітет також не розпоряджає жадними засобами і уділити грошевої заповомоги нікому не має спроможності. Про це нашому громадянству треба знати, бо воно нас, свою єдину харитативну і незалежну позапартійну Інституцію, свого часу не підтримало, а тепер, коли прийшлося, як то кажуть, ниточка до клубочка, ми не маємо можливості виконувати своє завдання...

Отже, наразі це і все.

Очікую Вашої відповіді ласкавої і прошу не забути мене в своїх святих молитвах.

Залишаю з правдивою повагою Євген Бачинський, директор

П. С. Наш УЧХ тут не легалізований і не має в Швейцарії уживати свого паперу і взагалі провадити діяльність легальну і офіціальну, і тому з самого початку ми зорганізували цей Укр[аїнсько]-Шв[ейцарський] Запом[оговий] Комітет, котрий є легальний правно.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 9

1945, травня 16. – Лозанна.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

16 травня 1945, Лозанна.

Високодостойний пане директоре!

Оце аж сьогодні одержав Вашого давно очікуваного листа. Щиро дякую Вам і Вашій достойній пані за всі клопотання, які Ви поробили для мене, – віддячу Вам хіба молитвами.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

Сердечно прошу Вас прислати мені не список осіб, а повні й докладні адреси видатних осіб у Канаді й Америці, а листи я сам вишлю. Додайте також і адреси преси.

Вибачте, що я Вас турбував і турбую в деяких справах, я тут опинився, як на пустелі, а Ви були єдиний мій тут знайомий. Але спасибі українському громадянству: вони й реально потурбувалися про мене, й уже відвідали мене в моєму заточенні.

Кличу Боже благословення на Вас і на Вашу працю!

+ митрополит *Іларіон*.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописний оригінал на бланку "Іларіон митрополит Холмський і Підляський. Холм, Свята Данилова Гора. Телефон 265".

№ 10

1945, травня 18.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

2795

18 травня 1945

Превсечеснійший о. Митрополит!

Відповідаю на лист Ваш від 16 травня.

Не написав Вам адреси тому, що Ви висловлювали бажання листи свої висилати через наш Комітет, згідно мене, але тепер, коли Ви хочете безпосередньо спілкуватися з заокеанськими земляками і їх інституціями, тим приємніше для мене Вам вислати потрібні Вам інформації.

Отже, маєте кілька адресів наразі в Канаду. Пізніше вишлю і до Злуч[ених] Держав Америки Північної та деякі до Держав південної Америки, котрі, на мою думку, були б Вам і більш цікавими з огляду, що там туди Вам легше буде одержати візу. Зрештою, це Ваше діло.

1. Archbishop Most reverend John Theodorovich²⁴

1127, West Wingohoking Philadelphia, Pa. (USA)

2. Consistory of the Ukrainian Greek-Orthodox Church of Canada Very Rev. S. V. Savchuk, President 7, St. Johns Ave. Winnipeg, Man. (Canada)

3. Mr. Stetzyshyn Myroslaw, Redacteur 212-214, Dufferin Ave Winnipeg, Man. (Canada)

4. Rev. Petro Mayewsky 781, Aberdeen Ave. Winnipeg, Man. (Canada)

5. Monsieur le Général V. Sikevich²⁵ P. O. Box 333 Winnipeg, Man. (Canada)

6. Mr. Vassyl Swystun, a[d]vocat 607, Vc Arthur Bldy. Winnipeg, Man. (Canada)

7. The Ukrainian Canadian Committee Rev. Dr. Kushnir, President Winnipeg, Man. (Canada) (точнішу адресу пришлю потім, поки що не маю!)²⁶.

8. Comité Ucrainano en la Republica Argentina Casilla de Correo 3132 correo central Buenos-Ayres.

Ось наразі маєте пару адресів, але не ручуся за їх абсолютну точність. Окрім того, як не помиляюся, генерал Сікевич вже вмер? Окрім п. Кушніра, всі названі особи є православні. Бажаю успішної відповіді, але радив би Вам не мати великих надій і певності, бо тепер одержати на проїзд гроші (ще й як для Вас на кількох осіб!) тяжко буде, а одержати візу ще більше. Далекі більше!.. Зрештою п. Р[остислав] А[лександрович] Шульгин Вам пояснить коротенько, бо п. Курак, здається, оскільки я зрозумів з його оповідання про візиту до Вас, не мав нагоди відкрити Вам очі на швейцарську дійсність!.. Ви всі там у Німеччині мали міцно зав'язані очі, я впрост іноді приходжу в одчай, читаючи ті численні листи, котрі до мене тепер надходять

з-над кордону і перед тим з краю! Наші люди абсолютно собі не уявляють взагалі сучасних відносин і спеціально тих, що утворилися під час і по війні у Швейцарії. Мають такі неймовірні ілюзії, що впрост не розумієш, до чого скривлені поняття дійсності у нашої інтелігенції... Ось поживете, самі побачите, в яких умовах ми тут працюємо і в якій степені у нас відняті майже всі можливості!

В моїй бібліотеці, що має пару тисяч томів, на жаль, не мається повного при-мірника “Пісні про Ігоря”²⁷, лише уривки хрестоматійної, отже, не могу Вам прислужитися. Ваші видання у мене є всі конечно крім останніх, котрі Ви вже мені не прислали, як перед тим. Взагалі будуть ще наші дослідники жалувати, що наші видавництва і окремі видавці не прислали до моєї бібліотеки свої твори, бо тепер де їх знайдеш?! Як Ви знаєте, може, бібліотека ім. Петлюри в Парижі²⁸ уся погубила за винятком дрібниць, що були в редакції “Тризуба”²⁹, так принаймні мені недавно писав п. Рудичів³⁰. Є ще на руках дещо, але дуже мало. Не слухалися мене і не подбали про свій осередок в Швейцарії культурний і ось дочекалися: в Празі все про-паде напевно, у Варшаві теж, як і в Берліні вже пропало безслідно. Що ж наші вчені будуть робити? Я це пророкував ще геть перед війною і Прокоповичові³¹, і Кузелі³², і Антоновичеві³³, та де там! А я недаром за кордоном безвиїзно прожив рівно 30 літ!

Але прошу вибачити за цю балаканину. Може, Бог дасть, побачимося і тоді по-говоримо.

Бажаю Вам, дорогий архіпастире, усього доброго і прошу не забувати мене в своїх молитвах.

З правдивою пошаною Євген Васильович Бачинський.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 11

1945, травня 21.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

2301

21 мая 1945

Високодостойний Євгене Васильовичу!

За ласкаво прислані адреси й за Ваші щирі поради приношу Вам сердечну по-дяку. За останній час нічого Вам не посилав із своїх видань, бо з Холма за кордон пачок не приймали. Зрештою, на мої листи до Вас з Холма Ви ні разу не відписали, а це значить, що листи мої до Вас не доходили. Зі “Словом о полку Ігоревім” якесь непорозуміння, бо маю повне своє.

Ваш постійний богомолець + *Іларіон*.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Автограф. Листа написано на власному поштовому папері і завірено власною печаткою митрополита Іларіона.

№ 12

1945, липня 4.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

2919

4 липня 1945

ПВЧ о. Митрополит!

Маю за шану сповістити Вас, що по одержаним мною для нашого ЗК УЧХ відомостям відомий Вам добре інж[енер] О[лекса] І[ванович] Симянців³⁴ знаходиться

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

чи скорше знаходився в кінці травня м[ісяця] в Австрії в містечку Гоізерн, коло Бадішль. Він прохає Вас спомогти йому вступити до Швейцарії.

З повагою.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 13

1945, липня 31. – Женева (?).

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

2863

31 липня 1945

Превсечесніший о. Митрополит!

Листа Вашого від 30 липня одержав. Дякую сердечно за пам'ять і поздоровлення та Ваші святі молитви для нашої праці і родини моєї. На жаль, я так обтяжений працею, що не маю спроможності їздити навіть по справам, але принагідно, як буду в Лозанні, рахуватиму своїм обов'язком з приємністю завітати до Вас.

Розшуки тепер у Німеччині дуже утруднені, самі знаєте, але займаюся Вашою справою і передам до наших Комітетів УЧХ прохання розшукувати Вашого сина інж[енера] Юрія Огієнка³⁵. Якщо одержу, негайно сповістю Вас.

Ось точна адреса Канад[сько]-Українського Комітету у Вінніпезі: Canadian-Ukrainian Committee 711, Mc. Intgre Bdg, Winnipeg, Man. (Canada).

Залишаюся з правдивою пошаною і синівною любовію. Ваш завше готовий до послуг.

Євген Бачинський, директор ЗДК УЧХ.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 14

1945, серпня 4.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

4 серпня 1945

Високодостойний пане директоре!

Дякую Вам сердечно за Вашу згоду пошукати мого сина й за ті відомості, що Ви подали їх мені. Син мій був насильно вивезений на працю до Берліна, пізніше був в Altenhol під Берліном і мав переїхати під München, але чи переїхав, не знаю.

Я отримав кілька листів від п. інж[енера] Олексі Сім'янцева, мужа друкаршиці в моїй консисторії. Він пише мені, що довго подорожував з Вашим сином, а тепер з ним живе у Feldkirch Andreashof Stube. Думаю, що Ви це давно знаєте про свого сина, але пишу на всякий випадок. Коли б це було в Ваших силах, сердечно прошу рятувати й п. Олексія Сім'янцева, що хоче перебраться до своєї жінки в Швейцарію.

Позавтрому, 6.VIII, виїжджу до клініки "La Prairie" в Clarens-Montreux, де ляжу на операційний стіл, під ніж д-ра Niehans³⁶. Коли Господеві буде вгодно, Він підійме мене з постелі іспиту!

Моя адреса від 6 по 20 серпня: Clarens – Montreux, Clinique "La Prairie"...

Кличу Боже благословення на Вас і на Вашу працю!

Ваш богомолець + Іларіон митрополит.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Автограф. Листа написано на власному бланку митрополита Іларіона.

№ 15

1945, серпня 14.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

14.VIII.1945.

Високодостойний пане директоре!

Сердечно дякую за милого листа Вашого з приємними новинами, а ще більше, що поцікавилися мною. Учора повиймали шви з обох ран, усе йде нормально. Але я якось охляв і згубив сили. Десь на 20.VIII вертаюсь додому, бо нема чим платити за клініку, буду лежати вдома.

Сердечно прошу прислати мені адресу архієпископа Віталія, я йому напишу. Вітаю Вас усіх!

Ваш богомолець + Іларіон.

Автограф. Batchinsky Collection, Carleton University Library.

№ 16

1945, серпня 14.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

2366

14 серпня 1945

Пречеснійший о. Владико, дорогий архіпастир!

Не писав Вам, бо знаю, в якому стані людина знаходиться по операції. Надіюся і певен, що вона минула благополучно і що знаходитесь тепер на дорозі до видужання і відновлення організму. Прошу подати вісточку, як себе почуваете? Я дуже хотів поїхати Вас особисто відвідати, але вірте, ніяк не можу: на службі моїй, де заробляю на життя, не дають мені вільної днини. Вдома також маємо різні тяжкі турботи у зв'язку з віддаленням усіх совітських громадян до "батьківщини"! Наші люди тут в розпуці, а допомогти немає жадної можливості... Польським громадянам поки що не треба турбуватися. Дальше живемо в тяжкій покуті перед лицем Всевишнього. Щось такого іспиту наше громадянство ніколи відай не тримало!

Сердечно дякую за свою світлину і ласкавий лист.

Усі ми, дотеперішні діячі на полі доброчинності, нарешті об'єдналися в одне "Представництво" допомогових комітетів в Америці³⁷ і сподіваємося одержати засоби. Які, коли – це невідомо, але принаймні йтим[ем]о разом, бо я сподіваюся, що загальне бажання і вимога допомогти братам в біді переважить персональні амбіції і не буде кирині (sic!) поміж ними...

Ще сповіщаю Вас, що православні кола в Америці хочуть прийти Вам в допомогу на той випадок, як Ви не одержуватиме[те] запомоги, а примушені залишатися ще деякий час в Швейцарії. І знаєте, від кого йде ініціатива? Від архієпископа Віталія³⁸, бувш[ого] архімандрита Лаври в Почаєві... Я його добре знаю і кілька років тому жваво листувалися. При цій мові прошу подати мені список осіб, котрі є з Вами: кого Ви бажаєте завше тримати в своїм оточенню?

Чи Ви мали які відповіді з Канади і Америки? Може, схочете мене в цій справі поінформувати, щоби я міг, пишучи тамтуди, відповідно Вас підтримати. Зрештою, як хочете.

Ще раз бажаю Вам найскоршого видужання і прошу бути певним, що я та всі тут про Вас пам'ятаємо і згадуємо та бажаємо скоро побачити в доброму здоров'ю.

Залишаюся з правдивою пошаною і любов'ю Євген Бачинський.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

№ 17

1945, серпня 18.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

2891

18 серпня 1945

Превсечеснійший о. Іларіон!

Поспішаю Вас порадувати: я для Вас виклопотав від почесної членкині нашого Комітету пані Марії Черняк-Скуба³⁹ в Нью-Йорку запомогу на хворобу в 50 доларів, що дасть Вам коло 215 шв[ейцарських] франків.

Долучений тут квестіонар вивопніть і перешліть до банку в Цюріх. В рубриці 8 зазначте, що це на заплати гонорару по операції, і додайте маленький сертифікат від лікаря, щоби Вам виплатили відразу усю квоту, бо це трудна справа буває навіть свої гроші одержати в доларах!

Натомість справа з архієп[ископом] Віталієм нічого не дасть: ходило не так про допомогу, як про інформацію, і він зараз спроваджує до свого монастиря в Америці тих ченців, котрі перебувають в Женеві. Отже, я поспішив Вас порадувати, а тепер з того нічого не вийде! Дуже мені прикро, бо я старався Вам зробити сюрприз. Прощу вибачити.

Однак, щоби цього знову не мати, то тим часом я Вам не пишу, але я надіюся для Вас дістати трохи грошей.

Як бачите, дорогий Владико, і пан Бачинський тут щось працює, а не самий п. Єремів⁴⁰, тільки як Ви висловилися в присутності моїх приятелів в шпиталі, коли відвідували пані Сем'янцеву! Я з тих, хто мало обіцяє і про себе не кричить, а похристиянськи тихо діло провадить. Конешно, Ви нас, женеvських земляків, мало знали, а пригадайте, що я казав в своїй привітальній промові на Вашім прийнятті! Але менше з тим.

Ще я б просив Вас свою подяку пані Скубі переслати мені, щоби я їй вислав, бо саме пишу і вона ці гроші вислала на моє ймення.

Як же Ваше здоровля тепер? Сподіюся, що і далі все буде йти, як дотепер, і що Ви незабаром прийдете до повного здоровля і сили. Моя дружина пересилає Вам також усі свої добрі побажання.

Залишаюся з правдивою пошаною Євген Бачинський.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

№ 18

Б/д, 1945 р. (?).

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

Високодостойний пане директоре!

Приношу Вам свою найсердечніше подяку за турбування про мене, хворого. Будь ласка, напишіть п. Марії Скубі, що я їй щиро дякую за поміч. Здається, я її знаю, була передплатницею моїх видань. Я їй напишу окремо й дещо хочу послати, а Вас сердечно прошу прислати мені її адресу, а також і адресу архієп[ископа] Віталія, бо ми з ним знайомі. Вашого листа отримав уже на відхідному, бо інакше був би ще зістався хоч 10 день у клініці. У мене кинулось маленьке ускладнення, але що робити – мушу йти додому й буду лікуватися вдома. Рани позаживали (дві) добре, але пузир не в порядку. У всякому разі до 6 тижнів мушу вдома дуже вважати за собою.

Високодостойній Вашій пані і Вам шлю свій сердечний привіт.

Кличу Боже благословення на Вас і на Вашу працю.

Ваш богомолець митрополит + Іларіон.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Автограф. Поштова листівка.

№ 19

1945, серпня 30.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

30 VIII 1945

Високодостойний пане директоре!

Час іде, а я так і не можу ближче з Вами поговорити про багато справ. Змушений сидіти на одному місці, бо не можу оплатити переїзду. Правда. Дуже багато працюю й пильною працею стараюся прикрасити невідрадну дійсність.

В Німеччині позостався мій син, інженер Юрій Огієнко (останньо працював десь біля Берліна), і я про нього від березня цього року втратив усі чутки. Дуже прошу Вас. Коли це в Вашій змозі, допомогти мені розшукати цього мого сина.

Ви свого часу обіцяли мені прислати повну адресу Українського Канадійського Комітету в Вінніпегу. Коли ласка, сердечно прошу про це.

А коли б Ви були в Лозанні, не відмовте завітати й до мене: 10 Avenue du Beaumont, Pension Baltisberger. Взагалі хотів би ближче запізнатися з Вами. Але, на жаль, живемо в різних містах.

Високодостойний пані Вашій і Вам шлю свій привіт.

Кличу Боже благословення на Вас і на Вашу працю.

+ Митрополит Іларіон.

Batchinsky Collection, Carleton University Library.

№ 20

1945, вересня 25.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

2990

25 вересня 1945

Превсечеснійший о. Митрополит!

Сьогодні вислав Вам поштовою переказом 63 шв[ейцарських] франки за 15 дол[арів] ам[ериканських], котрі для Вас через мене прислав мій давній приятель і почесний член нашого Комітету о. Петро Білон⁴¹.

Одночасно він заповів присилку ще інших грошей вже від своєї парафії та листа для Вас. Однак цих грошей, як і листа, я ще не одержав поки що. Негайно перешлю по одержанню те і друге. Тим часом прошу Вас не відмовити для рахунків вислати мені відповідне поквітовання, котре я перешлю отцю жертводавцю. Свою подяку Ви певно вже йому напишете у відповідь на його лист, котрий напевно не забариться довго.

Прочу в своїм поквітованні зазначити, що одержали таку квоту від о. Білона, переслану Вам через мене.

Я дуже радий буду почути від Вас добру новину про стан Вашого здоров'я по операції. Сподіюся, що все гаразд і що вже прийшли до сили та здоров'я, чого я Вам від чистого серця щиро бажаю.

На нашу переписку з панею С[ім'янцевою], якщо Ви в курсі неї, прошу не звертати жадної уваги! Це абсолютно недостойно нас, діячів УАПЦ, а Вас ще й її Первосвященника, та й в сей так тяжкий час, котрий переживає наш народ. Я б ніколи про це не згадував би, якби сама пані не вчепилася: яке її було діло!..

Із тим, бажаючи Вам, Владико, усього доброго, залишаюся з правдивою пошаною, Ваш щиро відданий

Євген Бачинський, директор ЗЦК УЧХ.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Машинописна копія.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

№ 21

1945, жовтня 22.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

22.X.1945

Високодостойний пане директоре!

Сьогодні я отримав 84 франки, які Ви були ласкаві прислати мені як допомогу від о. Йосипа Телехівського⁴². Висловлюю о. Телехівському свою сердечну подяку. Як бачу, Канадійське й Американське духовенство не забувають мене. Сердечно дякую також і Вам, милий п. директоре, за посередництво!

Дуже прошу Вас прислати мені адресу о. Йосипа Телехівського, а хоча б з якого міста прислано допомогу, якщо не знаєте адреси. Певне, навала праці і не дала Вам змоги відповісти мені на попереднього мого листа до Вас, в якому я просив Вас подати мені адресу о. Петра Білона. Щоб Вам було легше відписати мені, вкладаю на відповідь заадресовану листівку.

Я все хотів більше поговорити з Вами, та все неможливо зустрінутися з Вами, бо Ваша служба стоїть на перешкоді. Мене дуже цікавить, хто і як оперував Вас. Стан моєї хвороби по операції анітрохи не покращав – як не казати, погіршав. Боюся, що переді мною стоїть нова операція...

Деякі члени моєї групи не мають на зиму вбрання. Чи випадком Ви при Червоному Хресті не маєте якого шмаття, щоб боронитися від холоду? У мене є особи, що не мають навіть білизни.

Кличу Боже благословення на Вас і на Вашу працю!

Ваш богомолець + Іларіон.

P. S. Дуже прошу Вас на будуче. Коли що передаєте мені від інших осіб. Присилати також і їхню адресу, щоб я мав змогу подякувати цим особам. Так було б простіше й скоріше. + Іл.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Автограф на особистому бланку митрополита.

№ 22

1945, жовтня 23.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

3093

23 жовтня 1945

Превсечеснійший о. митрополит!

Листа Вашого від 22 б[іжучого] м[ісяця] одержав. Дуже радий Вам бути корисним.

Адреси п[ан]-о[тця] Йосипа Желіховського не знаю. Гроші для Вас були ним прислані через п-о. Петра Білона. Ось його адреса: 74, Harris Avenue Woonsocket (R. I.) USA.

Повертаю Вашу листівку. Наш УЧХ ще не так зубожів, щоб не мати за що оплачувати свою кореспонденцію!

Прикладаю листа від п. Стефана Мельничука⁴³ і надісланий ним один ам[ериканський] долар у валюті № 24178517С. Одержав сьогодні.

Листа Вашого, де прохали адреси о. Білона, не одержував і тому не міг відповісти.

Картку від Вашого сина Юрка від 22 липня 1945 я переслав ще 4 жовтня на руки Вашого сина Анатолія Івановича⁴⁴ в Берн. І він того листа напевно одержав разом з

Інна ТАРАСЕНКО

листом від ніякого п. “Романа” від 14 серпня, бо з приводу того листа без жадного приводу підняв неприємну і незрозумілу мені “історію”. Але це його діло і... Мені абсолютно обоятно.

Ви мене титулуєте “милих директором”, а одночасно запевняєте, що “жадного УЧХ немає”! Прошу вибачення: хоч ЗЦК УЧХ і не визнаний, але він існує і провадить свою добродійну діяльність вже 7 літ, є визнаний в 1939 урядом УНР офіційно, зараз також [є] єдиною на еміграції центральною установою УГВД, а також має коло 40 філій, котрі всі визнають наш ЗЦК УЧХ за свою Централю так само, як 18 окремих Уповноважених, розкиданих по цілому світі, і декотрі визнані місцевими Ч. Х., – цього мені абсолютно вистарчає, і я можу перейти до порядку денного і далі спокійно провадити свою скромну, але добродійну працю! Тепер не такий час, щоби надто звертати на правне становище, бо й Ваша Польська Православна Церква теж не визнана та й взагалі вся наша Україна! Чи це є підстава Вам називатися Митрополитом, а нашій Батьківщині існувати?.. Мені дуже сумно і болюче, що у Вашім лиці я не знайшов одностайності і приятеля, згадуючи той вже далекий час, коли Ви були Міністром ісповідань УНР в Уряді УНР і виставляли мені уповноваження від УАПЦ для І-ї репрезентації таки ж тут в Женеві р. 1921. Але менш з тим. Я нікому не нав'язуюся і від Вас не рахую себе потрібним оборонятися. Хай Ваше чернече сумління ієрарха-українця підкаже Вам де правда.

Одночасно висилаю Вам ще 63 фр. = 10 дол., надіслані о. Білоном, але котрі я недавно тільки міг одержати.

З повагою залишаюся Євген Бачинський, директор.
Carleton University Library, Batchinsky Collection. Машинописна копія.

№ 23

1945, грудня 29. – Лозанна.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

Лозанна, 29.XII 1945

Avenue Vient 30, Clinique de la Source, Lausanne.

Високодостойному п. Євгену Бачинському,

Женева.

Високодостойний пане!

Наступає Новий 1946-ий рік, і я спішу повітати Вас з ним і побажати Вам повнення всіх Ваших особистих і національних бажань. Я щоденно в кожній молитві горливо молюся Господеві, щоб Він нарешті зглянувся хоч у цьому році на свій розп'ятий український народ і взяв його під Свою милостиву опіку.

Новий 1946-ий рік застає мене прикованим до одра тяжкої хвороби. Зроблено мені 12 і 19 грудня ще дві операції. Я витерпів і терплю нестерпні й нелюдські муки і щоденно благаю Справедливого Господа, щоб прийняв мої ці муки за викупну жертву за український народ.

Надходять свята Різдва Христового, свята спокою, і я бажаю Вам провести їх у повному затишші родинного щастя, а мене, болящого, сердечно прошу згадати й помолитися за мене. Духом своїм я буду з Вами! Духом своїм я зо всім розп'ятим українським народом!

Благодать Господа нашого Ісуса Христа да буде з Вами!

Смирений богомолець за кращу долю українського народу Іларіон,
митрополит Холмський і Підляський.

Carleton University Library, Batchinsky Collection. Машинописний оригінал. Листа надруковано на іменному бланку і завірено печаткою митрополита Іларіона.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

№ 24

1946, січня 15.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

3527

15 січня

Превсечеснійший Владико Іларіон!

Я був дуже зворушений Вашим ласкавим листом з поздоровленням Свята Різдва Христового і Новим Роком, котрі Ви ласкаво зволили мені написати!

З свого боку вітаю Вас також зі Святами і бажаю на Новий рік всячеського благополучія, а найголовніше здоровля, котре з душевним спокоєм є наше найбільше щастя!

Мене дуже турбує Ваше здоровля, і сподіваюся, що в сей час вже воно у Вас приходе до кращого і незабаром прийде до сили і можності далі працювати й розвивати рідну науку. У нас як звичай було в родині – Святвечір і потім прийняття співробітників Українського Червоного Хреста, котрим, як Ви знаєте, я керую з Божою поміччю вже сім літ і далі сподіюся керувати на добро нашого народу і Батьківщини, оскільки Господь пішле мені сили і кебети. Співаючи колядки за організованим Вертепом, згадували ми і Вас та прохали Бога направити Ваше серце і ласкавість на нашу користь і зрозуміння нашої спільної діяльності.

При цій нагоді пересилаю Вам листа від генерала Мих[айла] Садовського⁴⁵ ще з 14 жовтня 1945, котрий тільки тепер прийшов із значним запізненням.

Ще маю листа до п. Курилець⁴⁶ з Аргентини з 13 листопада, і позаяк там мова про Вас, прошу відписати, куди маю його переслати? Яка є адреса п. Курилця? Може, Вам вона відома?

Залишаюся Вашими молитвами

З повагою Євген Бачинський, директор
ПВЧ о. Іларіон Огієнко
Митрополит

Лозанна.

Carleton University Library, Batchinsky Collection. Машинописна копія.

№ 25

1947, вересня 16.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

16.IX.1947

Високодостойний пане директоре!

Покидаючи сьогодні Швейцарію, приношу Вам свою сердечну подяку за неодноразову Вашу допомогу в моєму листуванні. Хай Милосердний Господь винагородить Вас!

З правдивою до Вас пошаною Ваш богомолець +Іларіон, найменший в монасіх.

Carleton University Library, Batchinsky Collection. Автограф. Листа написано на власному бланку митрополита Іларіона.

№ 26

1952, квітня 24.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

24 квітня 1952 року.

Христос Воскресе, високодостойний пане директоре!

Оце тільки сьогодні попали мені в руки Ваші “Рефлексії”⁴⁷, і я зміг їх перечитати. Оцим листом моїм сердечно Вам дякую за прилюдну оборону Святої Православної Церкви перед нерозбірливими нападами уніятів. В багатьох місцях Ви дали справедливу відповідь усім тим, що, так зазіхають на нашу Україну та нашу Православну Церкву. Розклад еміграції пішов уже так глибоко, що на жаль, тепер появилося немало всяких Троцьких по всіх країнах, де живуть українці. На жаль, українці мало цінують свою віковичну найбільшу святиню, Православну Церкву. Говорю це про інтелігенцію, бо народ наш у свої масі таки православний. І треба працювати з народом та для народу, а праця для народу – то праця для Бога.

Сердечно прошу відписати мені, чи багато примірників “Рефлексій” Ви видрукували і де Ви їх поділи. Коли можна, прошу прислати на моє ім’я хоч десять примірників, а я пошлю їх туди, де саме їх потрібно.

Я пильную закласти церковне видавництво, й у нас уже є немало готових цінних праць для видання. Мусить існувати таке Видавництво, яке б справді повчило маси, що таке Унія, що то таке об’єднання Церков. Наше видавництво друкує не менше, як по три тисячі примірників. А моя вийшла в накладі 6000 примірників. А десь за місяць вийде велика праця Володимира Антоновича про Унію. Сподіваюся, що цієї осені вийде моя велика праця про поділ Єдиної Христової Церкви, історично-канонічна студія. Треба давати масам правдиву живу літературу, щоб показати їм правдиве обличчя католицтва.

Іще раз – сердечно дякую за Вашу цінну статтю “Кілька рефлексій”.

Адреси Вашої зовсім не знаю, а тому цього листа висилаю на адресу М[ихайла] Єремєєва.

Сердечно вітаю Вас і достойну Вашу пані зо світлим Святом Христового Воскресіння.

З глибокою до Вас пошаною і Христовою любов’ю + Іларіон, Ваш постійний богомолець.

+ М. Іларіон.

Carleton University Library, Batchesky Collection. Машинописний оригінал. Листа надруковано на бланку “Українська Греко-Православна Церква в Канаді”.

№ 27

1952, травня 1. – Ружемон.

Є. Бачинський – митрополиту Іларіону (Огієнку)

Воістину Воскрес!

Ружемон (Во) 1 травня 1952

Преосвященний Владико!

М[ихайло] М[ихайлович] Єремєїв переслав мені сюди у гори, де ми з дружиною тепер живемо, Вашого листа з 24. IV. Премного вдячний і бажаю Вам також Христового миру і щастя душевного в цей Пресвітлий Великдень!

Дуже дякую за Ваш так для мене цінний погляд на мою скромну брошуру в захиту від зловісних і перфідних нападів католицизму та його нещирих “неофітів”!

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

Я не міг терпіти і залишати їх напади без відповідної відсічі. Зробив, як міг, і коли не так, то прошу вибачити і вказати мої помилки для майбутнього, бо напевно прийдеться ще братися за перо! Засноване Вами видавництво є особливо тепер на часі і конечне, а кому ж, як не Вам, за цей подвиг братися! Ви маєте відповідний авторитет і знання світське і теологічне. А наступ войовничого католицизму йде по всій лінії громадськості і не брезгує жадними засобами: підкупом, брехнею, залякуваннями, пересмиканням історичних фактів і т. ін. і за все береться. Будемо з цим правдивим лихом боротися лише фактами і правдою і матимемо перемогу, принаймні виконаємо свій обов'язок правдивих християн. Бажаю Вам повного успіху і сподіваюся, що не відмовитеся мені надсилати Ваші цінні видання і ревію.

Одночасно пересилаю до Вашої розпорядності друком десять прим[ірників] брошури, знаю, що будуть вони дані туди, де найкраще їм бути. Прошу о ласкаву Вашу критику чи рецензію в "Слово Істини"⁴⁸ чи "Наша Культура"⁴⁹. Я видав лише 1000 прим. і більшу частину вже розіслав, головну для наших братів православних, а не уніятам-галичанам! Про Вашу цінну працю "Князь Володимир прийняв Православ'я, а не Католицизм"⁵⁰ я читав рецензії, але, не маючи, не міг прочитати. Може, будете такі ласкаві її мені прислати?

Ще раз дякую за ласкаве відношення і добре слово до мене грішного і залишаюся Вашими святими молитвами Ваш щиро поважаючий брат во Христі Євген Бачинський.

Моя сучасна адреса:

Monsieur E. de Batchinsky (*лист без закінчення. – І. Т.*)

Carleton University Library, Batchinsky Collection. Машинописна копія.

ДОДАТКИ

№ 1

1941, листопада 27. – Холм.

Митрополит Іларіон (Огієнко) – Є. Бачинському

Архієпископ Холмський і Підляський

27 листопада 1941

№ 3889

Холм Всечесному о. архімандриту

др. Йосипу Рибаківі

Всечесний отче архімандрите!

Приємно було мені довідатися з Ваших листів, що й на терені Франції Господь не забув нашої православної української Громади й милостиво дав можливість позасновувати православні парафії та закласти православний монастир Св. Володимира⁵¹. Я буду гаряче молитися перед Св. Престолом Всевишнього, щоб Він споглянув з неба й побачив і відвідав цього виноградника, якого насадила десниця Його.

Усім вірним Ваших парафій, а також усій братії Св. Володимирового монастиря посилаю своє архіпастирське благословення. Щоденно молюся Господеві, щоб Він почув всі благання вигнанців і щасливо вернув їх на рідну землю.

Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога й Отця і причастя Святого Духа нехай буде зо всіма вами!

Смирений богомолець за кращу долю українського народу

Печатка вл. п. Іларіон Архієпископ Холмський і Підляський.

Архів Консисторії Української Православної Церкви в Канаді. Машинописна копія.

№ 2

**1945, травень. – Замітка Є. Бачинського
про зустріч митрополита Іларіона в Женеві**

Торжественне прийняття укр[аїнською] колонією Женеви митрополита д-ра Огієнка

У неділю 27 травня 1945 в готелю “Rosemarie” на Florinant (?) відбулося торжественне прийняття українською колонією Женеви митрополита Іларіона д-ра Огієнка, котрий приїхав з сином з місця інтернування (hotel “Signal”) в Лозанні.

Приїзд митрополита і його прийняття організувало панство Шульґіни. Були запрошені усі українці, але могли прийти лише 13 осіб: Євген Бачинський, пан і пані Єреміїви, Микола Троцький⁵², п. + пані Коваліви⁵³, їх син Богдан Ковалів, п. + пані Курахи⁵⁴, п.+ пані Шульґіни Ростислав, Наталка Гончарівна (Agniton), Святозар Товмачів⁵⁵. Разом з митрополитом і його сином було, отже, 15 осіб. Не могли прийти: пані Бачинська, Бурко⁵⁶, Mlle Зося Савка, Mme & Mlle Agniton, Mme & Mlle Толмачови. А більше і нема, як не рахувати А. Портянуху (комуніста), кількох малоросів і интерн[ованих] совітських. Був сервований чай з сандвічами і тістечками. За це ми мусили платити у складку, як і давати купони (...)!* На початку митроп[олит] Іларіон сказав молитву з Христос Воскрес і всіх поблагословив. Потім я відчитав своє привітальне слово (коротеньке), по мені п. Ковалів виголосив величезну (і дурну!) промову та прочитав з газети (?) “Наша (...)” привітання митр[олиту] Іларіону від гетьмана Скоропадського. Не міг він (Ковалів) і тут утриматися від пропаганди скоропадщини! Противно було й чути. Потім сказала коротеньку, як звичайно, промову пані Єреміїва. Богдан Ковалів дякував від молоді, п. Мих[айло] Єреміїв виголосив змістовну промову, де підніс заслуги митрополита як літерата, поета і знавця укр[аїнської] мови та запросив його стати на чолі Об’єднаної Допомогової Акції укр[аїнським] біженцям в окуп[ованій] Німеччині і деінде. Це п. Єреміїв дуже влучно сполітикував, бо матиме покришку перед суспільством і одночасно оброблятиме свої “делішки”, очевидно як секретаря того Комітету!

Досі він самочинно і не громадськи розпоряджався тою 1000, що одержував з Аргентини.

Накінець відповідав, всім дякуючи, митрополит Іларіон. Він добрий і вправний промовця. Оповідав, як тікав з Німеччини і як перебував в Швейцарії. Дякував Курахи і Шульґину, котрі його відвідали в Лозанні. Оповідав, як підніс гасло: “Служити Україні – служити Богові!”. Як укр[аїнська] соціал[істична] інтелігенція тепер прихилилася до Прав[ославної] Церкви, котра є тепер єдина надія і опора укр[аїнського] народу, котрий все загубив і фізично і морально. Пригадав, як в 1917 р. проф. Грушевський, тоді голова Центр[альної] Ради в Києві, відповів йому на прохання дати секретаря по ісповіданням, що, мовляв, “обійдемося й без попів!”, повернувся і не схотів більше говорити. Як на Всеукр[аїнському] Церк[овному] Соборі у Києві в 1918 році зневажали укр[аїнських] вірних, що хтіли мати свою рідну церкву. Взагалі митрополит “підносив слухачів на дусі”, запевняючи, що Україна встане і відродиться, що вона не може бути знищена etc.

Син митроп[олита] Огієнка дуже симпатична особа, вже під 35 літ (бо митроп[олит] має 64 роки!), знає мови і добре вихований.

[...] Він хоче переїхати і оселитися в Женеві. Одягнений як митрополит в шикарні рясни, і хрести золоті має з тризубом, а теж значок університетський. Має симпатичний і огрядний певний себе вигляд!

Євген Бачинський 28.5.45 Geneve.

Batchinsky Collection, Carleton University Library. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Свята Служба Божа св. отця нашого Іоана Золотоустого мовою українською / Пер. з грец. І. Огієнка. – Львів, 1922. – Ч. І. За переклад низки богослужбових відправ у 1924 р. І. Огієнко отримав нагороду від Священного Синоду Православної митрополії в Польщі.

2. У 1921 р. у Женеві Є. Бачинський – делегат від УАПЦ на конгресі “Універсального Альянсу для міжнаціонального братерства через Церкви”, де виголосив Меморандум про УАПЦ; уповноважений Міністерства віросповідань УНР на “Інтереклезіастичному Конгресі” в Женеві, де виголосив промову про дискримінацію українського православ’я в Україні.

3. Свята Служба Божа св. Отця нашого Іоана Золотоустого мовою українською.

4. 19 жовтня 1940 р. на Холмському соборі українських православних єпископів, на святій Данилової горі І. Огієнко був висвячений у єпископа Холмського і Підляського. Хіротонію провели: митрополит Діонісій (Валединський), предстоятель Польської Православної Церкви, архієпископ Празький Саватій та єпископ Люблінський Тимофій (Шретер).

5. Іда Бачинська – Іда-Соломонія, уроджена Абазалі-Едвардс (з роду українського скульптора Б. В. Едвардса) (1885–1968), друга дружина Є. В. Бачинського. Прийняла чернецтво і стала дияконисою відповідно 48-го правила V–VI Вселенського собору.

6. “Український Православний Вісник” (англ. “Ukrainian Orthodox Herald”) – двомовний українсько-англійський ілюстрований кварталник, орган Української Православної Церкви в Америці.

7. Жан Йосафат Йосиф (1885–1972), священник, василіянин, український церковно-культурний і політичний діяч; капелан УГА. У 1919–1920 рр. на дипломатичній службі ЗУНР і УНР. Допомога в імміграції українців до Канади. Автор спогадів “Моє служіння Україні” (1953). Доктор УВУ.

8. О. Віктор Ільєнко (1894–1984 (?)) народився на “Зеленому Клину”, закінчив Іркутську семінарію і вступив до Московської духовної академії. Емігрував у 1920 р., був псаломщиком і регентом при посольських храмах у Константинополі й Римі. З 1929 р. у Франції, де прийняв сан священника РПЗЦ, служив у Франції, Бельгії, Голландії, США та Італії.

9. О. протоієрей Григорій Ломако (1881–1959). Очоловав Кубанську єпархіальну раду. Настоятель собору в Катеринодарі. З 1922 р. в еміграції, був настоятелем соборів у Празі, Будапешті, США, на півдні Франції. З 1951 р. і до смерті настоятель кафедрального собору св. Олександра Невського у Парижі.

10. Протоієрей Феодор Поставський. До еміграції жив у Київській губ. Емігрував до Франції, був настоятелем церков у Віші й Тулузі. У 1947 р. згадується як настоятель церкви св. Миколая Чудотворця в Тулузі в юрисдикції російського екзархату Константинопольського патріархату.

11. Протоієрей Іоан Попов (1881–1944), настоятель Покровської церкви у м. Ліоні. Благочинний парафій у центральних районах Франції (12 квітня 1938 – 16 лютого 1944). Митрофорний протоієрей.

12. Протоієрей Миколай Братко, католик східного обряду (1896–1958). Емігрував до Франції, вчився у Ліоні та Римі. У 1927 р. отримав докторський ступінь, прийняв сан. Секретар єпископа Мішеля д’Ербінї у папській комісії “Pro Russia”. Настоятель у м. Ліоні, капелан жіночої чернецької громади.

13. О. Іларіон Бриндзан (1881 (?) – 1946), український церковний діяч на Буковині, у 1932–1946 рр. настоятель храму УАПЦ в Парижі. З 1933 р. голова Української шкільної ради у Франції. Читав лекцію в Бібліотеці С. Петлюри про Ю. Федьковича.

14. Хворостенко (Форостенко) Микола – освітній і церковний діяч на Холмщині. У 20-х роках ХХ ст. студент агрономічного відділу Чеської техніки у Празі, спортсмен-важкоатлет, чемпіон у спортивних змаганнях. У роки Другої світової війни був зв'язковим Гетьманського Центру при митрополитові Іларіоні у Холмі. У 1944 р. емігрував, жив у Австрії та Німеччині.

15. Улітку 1944 р., керівне духовенство української православної церкви переїхало до Словаччини. Того ж року митрополит також змушений був емігрувати у Словаччину, потім до Швейцарії.

16. Шульгін Ростислав Олександрович (1914–1974) – журналіст, син О. Шульгіна. Юридичну освіту здобув у Франції й Швейцарії, був кореспондентом французьких газет. З 1949 р. у Канаді, співробітник українського відділу міжнародного радіомовлення (СВС), у 1955–1964 рр. був керівником відділу новин французькою мовою.

17. Адольф Келлер (1872–1963) – швейцарський протестантський богослов, професор, займав ключову посаду першого німецькомовного секретаря Швейцарської федерації протестантських церков (1941). До 1945 р. Генеральний секретар Європейського центрального бюро церковної допомоги, заснованого у 1922 р., присвяченого Європі та Росії, вірменському, асирійському народам і “неарійським” біженцям.

18. Савчук Семен Володимир (1895–1983) – співзасновник УГПЦ, громадський і культурний діяч, архіпресвітер. Довголітній адміністратор УГПЦ у Канаді, Вінніпег. Основоположник Богословської семінарії і колегії св. Андрея. Співзасновник СУС. Капелан Канадської армії у Другій світовій війні.

19. О. Петро Маєвський, активний церковний діяч, учасник I і II Соборів УАПЦ. У 1921 р. був висвячений на священника митрополитом Василем Липківським на українську парафію при храмі св. Єлисавети на Трухановому острові в м. Києві. Наприкінці 20-х років ХХ ст. виїхав до Галичини, потім емігрував до Канади, у 1947 р. переїхав до США.

20. Стечишин Мирослав (1883–1947) – громадський, політичний і церковний діяч, журналіст. Редактор українських газет у Канаді та США, в т. ч. “Український голос” (1921–1946) у Вінніпезі. Співзасновник СУС і товариства “Взаємна поміч” (його директор 1925–1935), довголітній директор колегії св. Андрея у Вінніпезі, член Консistorії УГПЦ, член КУК; секретар дипломатичної місії УНР у Вашингтоні.

21. Свистун Василь (1893–1964) – громадський діяч. Прибув до Канади у 1913 р., співорганізатор Української Греко-Православної Церкви в Канаді, Союзу українців Канади і його перший голова. Після Першої світової війни поступово перейшов на проросійські і прорадянські позиції.

22. Лучкович Михайло (1892–1973) – громадський діяч, автор статей, рецензій. Редагував англomовні видання. 1926 р. обраний з округи Вегревіль послом до канадського федерального парламенту, де лобіював українські питання, заступав проблеми українців та інших національних меншин.

23. Лазарович Петро (1900–1983) – адвокат, громадський діяч. Голова СУС (1936–1940), учасник конгресів КУК, голова Канадського інституту міжнародних справ, голова Едмонтонської публічної бібліотеки.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

24. Митрополит Іоан (Іван Теодорович; 1887–1971) – український духовний діяч, ієрарх створеної 1921 р. Української Автокефальної Православної Церкви, митрополит Української Православної Церкви США, митрополит Української Православної Церкви Канади, капелан.

25. Сікевич Володимир Васильович (1870–1952), генерал-хорунжий армії УНР, дипломат. 1924 р. з наказу С. Петлюри виїхав делегатом УНР до Канади, оселився у Торонто. Був організатором і керівником управ ветеранських організацій вояків Армії УНР, головою Ради Хреста С. Петлюри. Автор спогадів.

26. Кушнір Василь (1893–1979) – священник УКЦ, громадський і церковний діяч. З 1934 р. у Канаді. Один з організаторів КУК (президент 1940–1952, 1957–1971 рр.), Світового конгресу вільних українців (президент 1973 р.), Пан-Американської конференції (президент 1947–1967 рр.).

27. Мається на увазі “Слово о полку Ігоревім”.

28. Найстаріша українська інституція в Західній Європі, осередок українського культурного життя у Франції. Заснована у 1926 р. з ініціативи Комітету вшанування пам'яті С. Петлюри, який передав на її створення перші фонди.

29. Громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик. Видавався у Парижі в 1925–1940 рр. Після тривалої перерви був відновлений 1959 р. Неофіційний орган УНР, заснований з ініціативи Симона Петлюри.

30. Рудичів Іван Опанасович (1881–1958) – громадсько-політичний діяч, юрист, видавець, член Катеринославського товариства “Просвіта”, один із засновників осередку Револьюційної української партії (РУП).

31. Прокопович В'ячеслав (1881–1942) – український політичний і громадський діяч, публіцист, історик, дипломат УНР. Після вбивства С. Петлюри очолював уряд УНР в екзилі (1926–1939). Один із засновників Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі.

32. Кузеля Зенон Францискович (1882–1952) – український громадський і науковий діяч, історик, мовознавець, бібліограф, голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1949–1952). У період 1948–1949 рр. редагував журнал “Сьогочасне й минуле”.

33. Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) – український історик мистецтва й театру, політичний діяч, один із засновників РУП, редактор численних українських часописів; член Центральної Ради, голова дипломатичної місії в Римі (1919), один з організаторів, ректор УВУ у Відні та Празі.

34. Сим'янців Олекса Іванович (1893–1963) – український військовий і громадський діяч, учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр., поручник армії УНР. Перебував у таборах у Пикуличах, Вадовицях, Стшалкові.

35. Огієнко Юрій Іванович (1912–1982) – молодший син митрополита, спочатку жив у Канаді під опікою батька. Працював за спеціальністю інженера-газовика, одружився з акторкою канадійського походження, розлучився. У 1960-х роках Юрій переїхав до США, де одружився з Марією Ярославською.

36. У 1945 р. у Швейцарії митрополит Іларіон переніс урологічну операцію на простаті.

37. Злучений український американський допомоговий комітет (ЗУАДК) (United Ukrainian American Relief Committee, UUAARC) – українська міжнародна громадська організація у Філадельфії (США). Створена у 1944 р. Конгресом українців Америки з метою надання матеріальної допомоги українцям в Україні та діаспорі. Діяльність

ЗУАДК через європейське представництво зосередилася на допомозі вихідцям з України, переважно в Німеччині та Австрії, для переселення їх на Північноамериканський континент.

38. Архієпископ Віталій (Максименко) (1873–1960) – архімандрит Почаївської лаври 1903 р., монархіст і чорносотенець, у 1920 р. висланий з Польщі, виїхав до Сербії, потім у Чехо-Словаччину, увійшов до складу РЗЦ. У 1934 р. переїхав до США, став архієпископом РЗЦ.

39. Скуба Марія – сестра милосердя, громадська діячка, членкиня Українського Червоного Хреста. Ініціатор заснування і кількарічна голова Української жіночої громади у Нью-Йорку (1921–1923).

40. Єремій Михайло (1889–1975) – громадсько-політичний діяч, журналіст, секретар Центральної Ради, дипломат УНР, емігрував до Чехо-Словаччини, а з 1928 р. до Швейцарії, де й помер. Редагував у Женеві бюлетень “Oinog”, співпрацював з багатьма українськими та іншомовними виданнями.

41. Білон Петро (1879–1959) – священник УГПЦ, церковний та громадський діяч, начальник канцелярії повітряного флоту УНР, капелан армії УНР. У 1924 р. емігрував до США, а у 1925 р. до Канади для організації православних парафій. У 1930 р. повернувся до США. Мемуарист.

42. Йдеться про о. Йосифа Желехівського. У 1929 р. о. Йосиф Желехівський, парох церкви Св. Трійці, організував православний хор, який з успіхом концертував по всіх штатах Нової Англії і часто виступав у радіомережі Yankee Radio Network.

43. Ймовірно Мельничук Богдан Степан (1922–?) – підприємець, книгар, громадський та церковний діяч, член заряду Катедри св. Івана, член Ордену св. Андрея, СУМК, СУМ, КУК, КУПП та інших організацій. Жертводавець на церковні та культурні цілі.

44. Огієнко Анатолій Іванович (1910–2005) – інженер парових машин. У 1947 р. переїхав до Аргентини.

45. Михайло Садовський (1887–1967) – український військовий і громадський діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Після поразки українських визвольних змагань інтернований у Польщі, співзасновник і директор Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві. Переїхав до Німеччини, пізніше до Канади, де продовжував організаційну та наукову роботу з ветеранами армії УНР.

46. Восени 1947 р. Христина та Анатолій Огієнки разом з подружжям Курильців (Василем та Клавдією) відпливли до Аргентини. Перший час жили у розподільчому гетто Каменіто.

47. Йдеться про монографію Є. Бачинського “Кілька рефлексій про можливість порозуміння з католицизмом” (1951).

48. “Слово Істини” – літературно-науковий місячник духовної культури й рідної мови, видання Української греко-православної церкви в Канаді. Виходив у Вінніпезі протягом 1947–1951 рр. за редакцією митрополита Іларіона.

49. “Наша культура” – науково-літературний місячник. Виходив у Варшаві у 1935–1937 рр. (32 книги). Головний редактор і видавець – І. Огієнко.

50. *Іларіон, митроп.* Князь Володимир прийняв Православ'я, а не Католициство. – 2. вид., доп. – Вінніпег, 1952. – 32 с.

51. Зусиллями уніатської місії 1942 р. у центрі Парижа розпочалося будівництво уніатського храму св. Володимира.

Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

52. Троцький Микола (1883–1971) – український журналіст і публіцист. Член РУП-УСДРП. З 1909 р. в еміграції у Відні та Швейцарії. Член СВУ та співробітник його друкованих органів. Згодом у Женеві співробітник Українського інформаційного бюро.

53. Ковалів Пантелеймон Кіндратович (1898–1973) – український мовознавець, доктор філософії, дійсний член НТШ у США з 1949 р. До 1941 р. викладав у Київському університеті та Київському педагогічному інституті. 1944 р. виїхав до Німеччини, 1949 – до США. У 1946–1951 рр. доцент Богословської академії УАПЦ. Голова комісії мови Філологічної секції цієї установи з 1953 р., член філологічних організацій.

54. Курах Іван Степанович (1909–1968) – український художник-імпресіоніст. Студював мистецтво у Варшаві, Римі та Мілані, згодом викладав. Під час Другої світової війни воював в Італійському легіоні. З 1956 р. утримував студії в Цюріху, Нью-Йорку. Брат полковника армії УНР Михайла Кураха.

55. Можливо, мається на увазі Драгоманов Світозар Михайлович (1884–1958) – економіст, кооператор, перекладач, публіцист, викладач ВНЗ у Києві; член УВАН у США і голова УВАНівської Комісії для збирання і вивчення науково-літературної спадщини М. Драгоманова. Член УНДС, член Центрального комітету УНДС. З 1951 р. проживав у США. Професор і перший ректор Українського технічного господарського інституту в Нью-Йорку.

56. Бурко (Бурко-Корецький) Демид Григорович (1894–1988) – педагог, поет, публіцист, церковний діяч, учасник бою під Крутами, вояк армії УНР. У 1942 р. митрополитом Феофілом (Булдовським) висвячений на священника. З 1943 р. перебував в еміграції у Німеччині. З 1956 р. входив до Вищого церковного управління УАПЦ, у 1969–1973 рр. виконував обов'язки голови.

Інна Тарасенко (Київ). Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)

У статті опубліковано листи двох видатних церковних діячів України – митрополита Іларіона (Огієнка) та Євгена Бачинського за 1922–1952 рр., що зберігаються у канадських архівах. Подається стислий нарис біографії Є. Бачинського, доводиться значення цього листування як важливого джерела для вивчення життя української діаспори у Швейцарії, діяльності громадських і церковних організацій, у першу чергу Українського Червоного Хреста. Значна частина листів написана під час та одразу після II світової війни і відображає важке становище біженців з України.

Ключові слова: митрополит Іларіон, Євген Бачинський, УАПЦ, Український Червоний Хрест, Швейцарія.

Inna Tarasenko (Kyiv). The Correspondence of Yevhen Bachynsky with Metropolitan Hilarion (Ohiienko)

The paper examines letters of two prominent church figures of Ukraine from the Canadian archives, i. e., Metropolitan Hilarion (Ohiienko) (1882–1972) and Yevhen Bachynsky (1922–1952). The author presents a brief sketch of Bachynsky's biography, significance of his correspondence as a valuable source for the study of the Ukrainian diaspora in Switzerland, as well as the activities of public and church organizations, including the Ukrainian Red Cross. A lot of letters were written during World War II and these sources reflect the plight of refugees from Ukraine.

Keywords: Metropolitan Hilarion, Yevhen Bachynsky, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Red Cross, Switzerland.

Ольга ГУРАЛЬ (*Київ*)

МАТЕРІАЛИ АРХІВНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ ЮРІЯ ГРИГОРОВИЧА БОРИСОВА 1930 РОКУ

Історіографія родини Косачів¹, певно, є однією з найобширніших в українській гуманітарній науці. Адже історія сім'ї в цілому, як і долі її представників, вже понад століття привертають дослідницьку увагу. За цей період опубліковано велику кількість статей, монографій біографічного, літературознавчого, історичного характеру, видано збірки документів та

¹ У даному випадку йдеться про родину Лесі Українки, що була донькою Ольги та Петра Косачів.

Косач Петро Антонович (1841–1909) – юрист, дійсний статський радник, член Старої громади.

Косач (з дому – Драгоманова) Ольга Петрівна (Олена Пчілка; 1849–1930) – письменниця, етнограф, фольклористка, публіцистка, видавчиня, перекладачка, громадська діячка.

Косач Михайло Петрович (1869–1903) – фізик, математик, письменник (літературні псевдоніми – Михайло Обачний, Михайло Козак, Колодяженський), фольклорист. Був одружений з Судовщиковою Олександрою Євгенівною (1867–1924), українською письменницею (псевдонім – Грицько Григоренко). Мали дочку Євгенію.

Косач (по чоловікові Квітка) Лариса Петрівна (1871–1913) – видатна українська письменниця **Лєся Українка**.

Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877–1945) – сестра Лесі Українки, лікар за фахом, письменниця, перекладачка (псевдонім – Олесь Зірка), авторка спогадів про Лєсю Українку, її біограф. Була одружена з **Михайлом Васильовичем Кривинюком** (1871–1944). Мали трьох дітей: Ольгу (померла в ранньому дитинстві), Михайла, Василя. У 1943 р. емігрувала з Радянського Союзу.

Косач (по чоловікові Шимановська) Оксана Петрівна (1882–1975) – перекладачка, викладачка французької мови. Навчалась на Вищих жіночих курсах в Петербурзі, на інженерному факультеті Політехнічного інституту в Лєжі (Бельгія). Проживала переважно за кордоном, у 1919–1921 рр. працювала перекладачкою у дипломатичній місії у Швейцарії. Була одружена з Антоном Шимановським, мали дочку Оксану.

Косач Микола Петрович (1884–1937) – агроном за освітою, проживав у маєтку Косачів у Колодяжному. Був одружений з Дробишевою Наталією Григорівною. Мали сина Юрія (1908–1990), що згодом став відомим українським письменником.

Косач-Борисова Ізидора Петрівна (1888–1980) – агроном за фахом, авторка спогадів про Лєсю Українку. Закінчила агрономічний відділ Київського політехнічного інституту. Була одружена з Юрієм Борисовим, мали дочку Ольгу (за чоловіком Сергій). 1937 р. арештована та засуджена до 8 років виправно-трудових таборів. Покарання відбувала в Онезьких таборах. 1939 р. справу було переглянуто, 1941 р. повернулася до Києва. У 1943 р. разом з донькою та сестрою Ольгою Косач-Кривинюк емігрувала, з 1949 р. проживала у США.

матеріалів. Серед найґрунтовніших праць джерелознавчого характеру не можна не згадати “Хронологію життя і творчості Лесі Українки”, зібрану та упорядковану Ольгою Косач-Кривинюк², монографію Василя Даниленка “Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції”³, збірники документів, підготовані Тамарою Скрипкою⁴, тритомне видання листів Лесі Українки⁵.

Втім, біографії окремих членів славетної родини й далі потребують дослідницької уваги. У цій статті йтиметься про Юрія Борисова, чоловіка Ізидори Косач. На жаль, постать цього зятя Олени Пчілки й досі перебуває у затінку видатних родичів його дружини. Як правило, у публікаціях про родину Лесі Українки Ю. Г. Борисов згадується побіжно, найчастіше, коли йдеться про обставини життя його дружини, хоча особа Юрія Григоровича заслуговує на увагу. І тут першочерговим питанням є розширення джерельної бази досліджень та актуалізація важливих її елементів. Нашу публікацію присвячено введенню до наукового обігу матеріалів архівно-слідчої справи Юрія Борисова 1930 р. Але на початку коротко нагадаємо факти з біографії Юрія Григоровича.

Юрій Григорович Борисов народився 1886 р. в селі Верхівка Могилів-Подільського повіту в селянській родині. Батько працював молотобійцем у поміщиків Бібікових, але, маючи природний хист до сільського господарства, з часом став управителем маєтку. Зібравши достатню суму грошей, 1902 р. придбав маєток на 200 десятин землі, в якому облаштував власне господарство. 1897 р. Ю. Борисов вступив до реального училища в Києві, а 1906 р. – на сільськогосподарський відділ Київського політехнічного інституту. По закінченні навчального закладу, у лютому 1911 р., був призваний на військову службу, вступив однорічником у 2-й Кінно-гірський артилерійський дивізіон Київського військового округу. Закінчивши службу, в лютому 1912 р. почав працювати дільничним агрономом Погребищенської дільниці Бердичівського повітового земства. 1912 р. Ю. Борисов одружився з Ізидорою Косач, яка на той час вже закінчила навчання на сільськогосподарському факультеті Політехнічного інституту і працювала в Кишиневі. Після весілля, яке зіграли у Києві, Ізидора Петрівна переїхала до чоловіка у Погребище, а 1913 р. родина перебралася до Могилева-Подільського. Налагоджене життя

² *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – 926 с.

³ *Даниленко В.* Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. – К., 2011. – 255 с.

⁴ *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. – Львів, 1999. – 268 с.; Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Авт. проекту і вст. ст. Т. Скрипки. – Нью-Йорк; К., 2004. – Кн. 1. – 448 с.; К., 2015. – Кн. 2. – 536 с.; *Скрипка Т.* Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. – К., 2013. – 655 с.; Спогади про Лесю Українку / Автор проекту і упоряд. Т. Скрипка. – К., 2017. – Т. 1. – 368 с.

⁵ *Леся Українка.* Листи: 1876–1897 / Упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). – К., 2016. – 512 с.; *Леся Українка.* Листи: 1898–1902 / Упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). – К., 2017. – 544 с.; *Леся Українка.* Листи: 1903–1913 / Упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). – К., 2018. – 736 с.

перервали бурхливі події 1914 р. За кілька днів до початку Першої світової війни у подружжя народилася донька Ольга, тож на момент, коли Юрія Григоровича було мобілізовано, дружина перебувала у київській лікарні після пологів⁶. По прибутті на місце служби Ю. Г. Борисова, прапорщика у 1-му артилерійському парку 1-го гірсько-артилерійського дивізіону в Могилеві-Подільському, призначили помічником начальника батареї. Втім, воювати йому довелось не довго. У листопаді 1914 р., в Карпатах під час наступу на Австрію, батарею, в якій служив Ю. Борисов, оточили, і він разом з іншими вояками потрапив до полону. До весни 1915 р. він перебував у таборі Сикаву, а після того був переведений до Нижньої Австрії⁷. На українські терени Юрій Григорович повернувся в серпні 1918 р. і, відпочивши місяць після полону, разом з родиною поїхав до Могилева-Подільського, де продовжив служити повітовим агрономом⁸. На тій же посаді він залишився і в грудні 1918 р. з приходом до влади Директорії. На початку січня 1919 р., під час мобілізації, він вступив у чині хорунжого до кінно-гірської батареї Могилів-Подільського полку. Втім, за місяць його було звільнено з військової служби, адже впровадження нового земельного законодавства вимагало роботи кваліфікованих кадрів на місцях. Повернувшись з армії, Юрій Борисов продовжив працювати на посаді повітового агронома. А коли було організовано Могилів-Подільську земельну управу, Юрія Борисова обрали до її складу. Після вступу більшовиків у місто у квітні 1919 р. Ю. Борисов працював в земельному повітовому відділі завідувачем сільськогосподарського відділу, а по відновленні української влади влітку того ж року повернувся на займані раніше посади повітового агронома та члена земельної управи. З приходом денікінців земельні управи були ліквідовані, проте Борисов і далі служив агрономом, у цій же сфері він залишався працювати й після повернення більшовиків⁹.

1920 р. був сповнений випробувань не лише у державному житті. Тоді ж помер батько Ю. Борисова, Григорій Васильович. Успадкували маєток його троє синів та донька, Олександр, Юрій Борисови та Віра Рот (за чоловіком) не стали особисто порядкувати на землі, а оформили довіреність на брата Василя Григоровича. Проте продовжити батьківську справу ані йому, ані родичам не вдалося, оскільки з приходом до влади більшовиків маєток було націоналізовано. З 1920 р. Ю. Борисов працював членом колегії земвідділу,

⁶ Біографічні відомості І. П. Косач-Борисової (3 листа до О. З. Дуна від 24 січня 1975 р.) // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). – Кн. 2. – С. 241–242.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 32646. – Т. 1. – Арк. 11 (архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р.).

⁸ Автобіографія управителя Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму Борисова Ю. Г. // Родина Косачів і Поділля: Літературно-красознавче дослідження / Підгот. К. Завальнюк, І. Журавлівський, Т. Стецюк. – Вінниця, 2011. – С. 72; Біографічні відомості І. П. Косач-Борисової: (3 листа до О. З. Дуна від 24 січня 1975 р.). – С. 243.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 5 зв. – 6 (архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1930 р.); Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 71; Ф. 2025. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 11.

пізніше завідувачем земельного відділу, технічним керівником в управлінні радгоспами. Остаточо залишив службу лише 1922 р. Що примусило залишити улюблену професію, яку він намагався зберегти навіть у найтривожніші часи? Певно, те, що політика радянської влади видавалась Борисову знищенням сільського господарства. Принагідно варто згадати й той факт, що Юрій Григорович вважав за потрібне розвивати фахову сільськогосподарську освіту, робити знання доступними для широкого кола людей. Тому від 1913 р. Ю. Борисов організував сільськогосподарські курси, а також проводив заняття із селянами. А з 1921 р. доклав зусиль до створення сільськогосподарського технікуму, яким згодом керував. Будучи завідувачем навчального закладу, Юрій Григорович наполягав на українській мові навчання, опікувався не лише фаховими дисциплінами, а й дбав про поширення серед студентів знань з української історії та культури. На жаль, не всі заходи зміг реалізувати, адже з укоріненням радянської влади ініціативи завідувача дедалі більше обмежувалися. 1925 р. родина Борисових переїхала до Києва¹⁰. Подальші факти зі службової діяльності Ю. Борисова досить детально описані у поданих нижче матеріалах слідчої справи, тому не будемо на них зупинятися. Лише зазначимо, що з 1930 р. Юрій Григорович працював в Українському інституті цукрової промисловості. У жовтні того року Юрія Григоровича було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, 1931 р. засуджено на 3 роки заслання. Покарання відбував у с. Житєєво Харівського району Вологодської області (до грудня 1933 р.¹¹). Після повернення служив агрономом насінневої інспекції. Але більш-менш спокійне життя тривало недовго, 1937 р. заарештували Ізидору Петрівну. Пізніше, в інтерв'ю, записаному Петром Одарченком, вона відзначала: коли прийшли арештовувати, чоловік вирішив, що по нього: "...І я, і він думали, що то вже прийшли по його душу – і він свій паспорт поклав. Я йому перед тим казала: «ввійжджай куди-небудь», але ж куди втечеш. Він вважав, що краще вже хай його арештовують, бо найбільшою мукою було – а це і в мене була думка, що, може, ще й дочку..."¹². 1 березня 1938 р. вдруге заарештували і Юрія Борисова, звинувативши в тому, що він "...проводил контрреволюционную националистическую деятельность"¹³. Трохи пізніше, у липні-вересні 1938 р., "злочинні дії" Борисова дещо підкорегоували, додаючи зв'язки з контрреволюційними елементами, участь у контрреволюційній організації, поширення антирадянської пропаганди¹⁴. У постанові від 20 вересня 1938 р. про продовження утримання Юрія Григоровича під вартою зазначалося, що під час слідства "відвертих свідчень" про антирадянську

¹⁰ Біографічні відомості І. П. Косач-Борисової (3 листа до О. З. Дуна від 24 січня 1975 р.). – С. 243; Родина Косачів і Поділля. – С. 25–26.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 32646. – Т. 1. – Арк. 10 зв., 16 (архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р.).

¹² Інтерв'ю з Ізидорою Косач-Борисовою. Записав Петро Одарченко // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Лєся Українка). – Кн. 2. – С. 132–133.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 32646. – Т. 1. – Арк. 1 (архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р.).

¹⁴ Там само. – Арк. 2–3, 8.

діяльність він не дав, а тому необхідно провести допити свідків¹⁵. У архівно-слідчій справі міститься протокол допиту Михайла Кривинюка, чоловіка сестри Ізидори Косач-Борисової, Ольги Косач-Кривинюк. На той час Михайло Васильович вже був засуджений по процесу “СВУ” 1930 р. Відповідаючи на питання про родича, фактів антирадянської діяльності арештованого він не назвав, лише підтвердив вже відомі органам дані про походження Борисова, його службу в царській і українській армії. Єдиним фактом контрреволюційної діяльності, який назвав Кривинюк, з дуже великим припущенням, можна вважати те, що у розмовах Борисов обурювався арештом дружини¹⁶. Зрозуміло, що в ті часи все трактувалося інакше. У висновку за матеріалами слідства йшлося: “Возвратившись в 1934 г. с ссылки, обв[иняемый] БОРИСОВ продолжал заниматься контрреволюционной националистической деятельностью, направленной против мероприятий партии и Советской власти. Выступал против коллективизации сельского хозяйства, распространял провокационные слухи о якобы тяжелых жизненных условиях рабочего СССР, восхваляя при этом жизнь и порядки в капиталистических странах. <...> В проводимой контрреволюционной деятельности обвиняемый БОРИСОВ виновным себя признал, антисоветское прошлое подтверждается показаниями свидетеля КРИВИНЮКА”¹⁷. У результаті Юрія Григоровича Борисова було засуджено до 5-ти років виправно-трудоих таборів. Пізніше він подав скаргу, в якій наголосив: визнав себе винним під тиском слідства. Втім, 3 серпня 1940 р. прокурор Відділу зі спецсправ Прокуратури УРСР Баскаков постановив скаргу не задовольняти, адже Ю. Борисов є “соціально небезпечним”, відповідно, рішення Особливої наради НКВС СРСР є правильним¹⁸. Покарання Юрій Григорович відбував у м. Пінега Архангельської області, звідки не повернувся. Місце й дата смерті Ю. Г. Борисова невідомі й донині. Дослідниця історії родини Косачів Т. Скрипка припускає, що його могли розстріляти у перші місяці війни 1941 р. перед евакуацією сталінських таборів на Схід СРСР¹⁹. 25 червня 1958 р. сестра Юрія Борисова Віра Рот подала до прокуратури УРСР заяву з проханням про реабілітацію брата²⁰. Але скаргу визнали безпідставною²¹.

Отже, на сьогоднішній день обидві архівно-слідчі справи Юрія Григоровича Борисова зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Як вище зазначалося, у даній публікації ми подаємо матеріали зі справи 1930 р. Вона складається з 1 тому, який налічує 28 аркушів, у тому числі є аркуші з номерами 1а, 3а, 13а. А саме: 1а – довідка про діяльність Ю. Борисова, 3а – анкета звинуваченого, 13а – повідомлення з УНЦ про рішення “чистки наукового персоналу”.

¹⁵ Там само. – Арк. 5.

¹⁶ Там само. – Арк. 35–38.

¹⁷ Там само. – Арк. 40–41.

¹⁸ Там само. – Арк. 43.

¹⁹ Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). – Кн. 2. – С. 489.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 32646. – Т. 2: Матеріали контрольного листування. – Арк. 6 (архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р.).

²¹ Там само. – Арк. 4–5.

На титульній сторінці (обкладинці) справи синім олівцем вказано місце арешту та номер справи, присвоєний співробітниками органів: “Київ № 1848 /7152” (друга частина номера написана фіолетовим чорнилом). Нижче, у графі про звинувачення, зазначено, також фіолетовим чорнилом: “гр. Борисова Юрія Григорьевича по ст. 54/10 У.К. УССР”. Графа “Речеві докази №” не заповнена. Почато справу 24 /XI 1930 р. (дані вписано синім олівцем), закінчено 16/I 1931 р. (дані вписано фіолетовим чорнилом). Відповідно до записів, зроблених на обкладинці, при формуванні справа складалася з 17-ти аркушів, пізніше підшито ще 12, адже було додано матеріали перегляду та звірки. Також на титульній сторінці містяться два штампи: один Архіву обліково-архівного відділу КДБ, другий обліку 1962 р.

У цій публікації подаємо матеріали справи, що містяться на аркушах № 1а – 19. Це: довідки, протоколи обшуків, анкета, протоколи допитів Юрія Григоровича та свідків, завершальна постанова, виписка з протоколу Особливої наради. Всі документи датуються 1930–1931 рр. Не опублікованими залишаються пізніші матеріали. Це вимоги на перевірку по оперативно-слідчій картотеці з метою перегляду архівно-слідчої справи (аркуші № 20–22). Всі три документи написані на типографських бланках, датуються липнем 1957 р. Аркуш № 23 – це довідка про передачу справи в агентурний фонд. Наступний документ (аркуш № 24) – список матеріалів справи відповідно до того, як вони були підшиті. Список не датований, але, судячи з усього, був написаний 1931 р., він складається з переліку 9-ти документів, навпроти кожного зазначено кількість аркушів. А саме: ордер на обшук та протокол обшуку – 2 арк., анкета звинуваченого – 1 арк., постанова про обрання і впровадження запобіжного заходу – 1 арк., протоколи допитів Борисова Ю. Г. – 5 арк., протоколи допитів свідка Левченка Н. – 2 арк., протокол допиту свідка Селіхова В. – 1 арк., протокол допиту Борисова Ю. – 1 арк., довідка про виокремлені матеріали – 1 арк., завершальна постанова – 3 арк. Як видно, всього справа налічувала 17 аркушів, як і вказано на титульній сторінці. Відповідно не вказані документи, які додавалися пізніше, про що свідчить й виправлена фоліація. У верхньому лівому куті списку проставлено сургучну печатку. Наступні документи у справі (аркуші № 25, 26) – це довідка на запит КДБ УРСР з інформацією з адресного бюро м. Києва про те, що донька Ю. Борисова серед прописаних у місті громадян не значиться, та висновок прокурора м. Києва 1989 р., що Юрій Григорович підлягає під дію закону “О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30 – 40 и начала 50-х годов”.

Подані нижче матеріали з архівно-слідчої справи 1930 р. публікуємо зі збереженням стилістики та правопису оригіналу, пунктуацію виправлено відповідно до сучасних правописних норм.

У листі від 24 січня 1975 р. до Олександра Дуна Ізидора Косач-Борисова писала: “Така трагічна доля цілої родини моєї, а було наше подружжя дуже гармонійне, і нічим не завинили ми людям, щоб мати так у покуту”²².

²² Біографічні відомості І. П. Косач-Борисової (3 листа до О. З. Дуна від 24 січня 1975 р.). – С. 243.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

ДОВІДКА З АГЕНТУРНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСОВА Ю. Г.*

СПРАВКА

По Матер[иалам] Усо ГПУ УССР значится, что гражд. Борисов Юрий Григорьевич рожд. – года, уроженец Установочных данных нет.

В 1925 году проходил по докладу Подольского губ[ернского] отд[еления] ГПУ о работе по интеллигенции:

Борисов зав[едующий] техникумом гор[ода] Могилева¹, бывший офицер царской армии, принимал активное участие в Петлюровском движении в 1919 году, состоял членом жилищного союза Могилевской организации, в 1922 году его квартира служила явкой петлюровских агентов. Других сведений нет.

Источник сведений: д[ело] № 10 ст[атья] 64 рус[ская] инт[еллигенция]

Уполномоченный

29/1 1931 г.

Справку наводил (Підпис)

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 1а – 1а зв. Друк, рукопис, завірений підписом.

№ 2

ОРДЕР НА ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ТА АРЕШТУ БОРИСОВА Ю. Г.**

У. С. Р. Р.

ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ

Ордер № 1166/ 11-68

По справі

Дійсний на 2 доб.

Дано Жовтня 14 дня 1930 р.

Співробітникові Тов. Мартиненко

На проведення тусу та арешту

Борисова Юрія Григоровича

На адресу м. Київ, вул. Овруцька, 16, кв. 64

Всім військовим і громадським владам, а також громадянам Республіки належить давати всяку посильну допомогу пред'явникові ордера при виконанні даних доручень***.

Начальник (органа) Сектору (підпис)^{4*}

Секретар (підпис)^{5*}

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 2. Друк, рукопис, завірений трьома підписами і печаткою.

*Довідку написано зеленим чорнилом на типографському бланку, в правому верхньому куті зазначено номер форми: “Форма № 296 / орг.”.

** Ордер міститься на типографському бланку, у правому верхньому куті зазначено “Ф. № 90-а/орг.”, дані про арештованого та представника ДПУ вписані від руки фіолетовим чорнилом. Внизу документа міститься кругла печатка Державного політичного управління. У лівому верхньому куті виправлено нумерацію аркуша: закреслено номери “2”, “1а”, проставлено вдруге “2”.

*** Ліворуч друкованого тексту зазначено типографські дані: “Полтава-Поліграф” № 37-651.300 X 200.

^{4*} Підпис проставлено фіолетовим чорнилом, поруч не ідентифікований підпис, зроблений синім олівцем.

^{5*} Підпис проставлено червоним олівцем.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

№ 3

ПРОТОКОЛ ОБШУКУ У ПОМІШКАННІ БОРИСОВА Ю. Г.^{6*}

Протокол (трус)

1930^{7*} р. жовтня 15 дня. Я, уповноважений т[оварищ] Мартыненко на підставі ордеру Д.П.У. під ч. 1166 від 14.XI місяця 192 30^{8*} р. зробив трус у гр. Борисова Юрія Григор[овича], що мешкає в місті Києві Овруцкая вул., буд. ч. 16, помешкання ч. 4

Під час тусу були присутні Гартман²

Згідно зроблених вказівок затримано: гр. Борисова Ю. Г.

Забрано для представлення в ДПУ слідує:

(Детальний список всього, що забрано) Бумажник, разные переписки

На неправильности, що допущено під час тусу та пропажу речей, на занесені до протоколу справи

Все, що зазначено у протоколі, а також і те, що його прочитано разом з особами, що в їх робився трус, свідчимо:

Представник Домового Управління

Присутні (Підпис)

Виконавець тусу (Підпис)

Копію протоколу одержав:

ПРИМІТКА: всі заяви та претензії повинні бути внесені до протоколу раніш його підписування; після підписання ніякі скарги та заяви не приймаються.

Із запитаннями звертатися до Київського ДПУ

АДРЕСА

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 3–3 зв. Друк, рукопис, завірений підписами виконавця тусу і свідка.

^{6*} Протокол оформлено на типографському бланку (в правому верхньому куті вказано: “ф. № 17/заг.”), дані Борисова Ю. Г. вписані від руки хімічним олівцем. У лівому верхньому куті виправлено нумерацію аркуша: закреслено “2”, проставлено “3”.

^{7*} Бланк надруковано у 1920-х роках, тому цифру 2 в даному документі від руки виправлено на 3.

^{8*} Надруковану цифру 2 виправлено у документі на 3.

№ 4

АНКЕТА ЗВИНУВАЧЕНОГО*

АНКЕТА ОБВИНЯЕМОГО

При заполнении анкеты лицо, ведущее дело, предупреждает обвиняемого об ответственности за дачу ложных показаний^{10*}

193 года.

В О П Р О С Ы:		О Т В Е Т Ы:	
Фамилия		Борисов	
Имя и отчество		Юрий Григорьевич	
Год рождения		1886	
Место рождения		Могилев-Подольск село, город ^{11*} Верховка	
Адрес		село, город Киев, Овручская, 16, кв. 4	
Время ареста			
Кем задержан		Мартыненко ³	
Откуда и когда прибыл			
РОД ЗАНЯТИЙ ИЛИ МЕСТО СЛУЖБЫ:			Соц.- проф. принадлежность
а) сельское хозяйство	округ, село	агроном	рабочий (произв. непроизв)
б) тяжелая индустрия	название и адрес предприятия, должность		
в) легкая индустрия и сахарн. промышленность	название и адрес предприятия, должность		крестьянин (кулак, зажиточный, середняк, бедняк)
г) местная промышленность	название и адрес предприятия, должность		профессор
д) транспорт	название ж.д., должность		
е) кооперация	название и адрес предприят. или учр., должн.		учитель
ж) госторговля	название и адрес предприят. или учр., должн.		учащийся
з) финансы	название и адрес учреждения, должность		спец агроном
и) госучереждения	название и адрес учреждения, должность		<u>служащий</u> ^{12*}
к) органы ГПУ	наименование органа, должность		лицо, своб. проф.

^{9*} Анкета на типографському бланку, дані арештованого вписані від руки хімічним олівцем, окремі графи, що відповідають даним Борисова Ю. Г., підкреслені. Всі розділи, крім "Партийная принадлежность" вміщені у вигляді таблиці.

^{10*} Заголовні дані в оригіналі виділено жирним шрифтом.

^{11*} "Город" – закреслено олівцем.

^{12*} Підкреслено в тексті документа.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

л) органы мил. и розыска	наименование органа, должность		военно-служащ.
м) армия и флот	название части, должность		выборное лицо
н) школы и культурно-просвет. организ. и учр.	название учр. или организац., должность		кустарь Частный предприниматель
о) обществен. организ. (парт., проф., добр. о-ва)	наименование организации, должность		служ. культы
п) частная торговля и промышленность	наименование предприятия, должность		проч. занятий
р) кустарные ремесла	род ремесла		
с) прочие			без опред. занят.

ПАРТИЙНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ

Член, канд., ВКП(б) б/п орг., бил. № , б. чл., канд. ВКП(б), чл. ЛКСМ, канд.чл. ЛКСМ, меньшевик, анархист, лев. Эсер, прав. Эсер, лев. Сионист (чл.), прав. Сионист (чл.), сл. ЕКРП, чл. ЕКРСМ, чл. Укр. Парт., чл. ПНС , чл. партии дашнакцутюн, проч. Парт., беспартийный^{13*}.

ПРОФСОЮЗНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ чл. союза бил. №

Категория воинского учета	Начсостав: высший, старший, средний, младший, рядовой, переменник, одногодичник
Пол мужской	<u>Мужской</u> ^{14*} , женский
Образование высшее	Высшее, среднее, низшее, малограмотный, неграмотный
Возраст 44	До 17 лет, от 18 до 25 лет, от 25 до 55 лет, старше 55 лет
Национальность	<u>Украинец</u> ^{15*} , русский, еврей, поляк, немец, молдаванин, проч. нац.
Гражданство	<u>СССР</u> ^{16*} , иностранец

ПРЕСТУПЛЕНИЕ (В ЧЕМ ОБВИНЯЕТСЯ)

I. К-р деятельность: белая, украинская. II. Принадлежность к антисоветским партиям (какой) к-р агитация и пропаганда III. Военный шпионаж (в пользу кого) IV. Экономический шпионаж и к-р. V. Бандитизм: политический, диверсионный, уголовный. VI. Незаконный переход границы. VII. Контрабанда. VIII. Фальшивомонетчество. IX. Воинское преступление. X. Злоупотребление властью и дискредитация власти. XI. Растрата. XII. Взятничество. XIII. Безхозяйственность. XIV. проч. прест. ст. ст. УК

^{13*} Підкреслено в оригіналі як відповідь стосовно відсутності партійної приналежності.

^{14*} Підкреслення в оригіналі як правильна відповідь.

^{15*} Підкреслення в оригіналі як правильна відповідь.

^{16*} Підкреслення в оригіналі як правильна відповідь.

СОСТАВ СЕМЬИ					
	Степень родства	Фамилия, имя и отчество	Возраст	Род занятий или место службы и должность	Адрес
1	жена	Борисова Исидора Петр[овна]	42	Сел[ьско]хоз[яйственный] инст[итут]	Овручская
2	дочь	->- Ольга Юрьевна ⁴	16	Проф[ессиональная] школа	->-
3	родст[венница]	Гартман Лидия Карловна	70	Нетрудосп[особная]	->-
4					
5					
6					

Подпись обвиняемого (Підпис Ю. Г. Борисова)

Где содержится

За кем числится

Основ. зачисления

Особые приметы обвиняемого

Примечание:

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 3а – 3а зв. Друк, машинопис, з підписом Ю. Борисова.

№ 5

ПОСТАНОВА ПРО ПОЧАТОК СЛІДСТВА ТА АРЕШТ^{17*}

Зареєстровано под № 1848^{18*}

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о начатии следствия, избрании меры пресечения и пред'явлении обвинения)

Гор. Киев 18 Ноября 1930 г., я, уполномоченный Особого Рай(Гор)Отделения Киевского Сектора ГПУ УССР Миклашов, рассмотрев материалы о преступной деятельности гр-на БОРИСОВА Юрия Григорьевича, род[ившегося] в 1886 г., происх[одящего] из кр[естья]н с[ела] Верховки Ялтушковского р[айона], Мог[илев]-Подол[ьского] окр[уга], с высшим образованием, женатого, судившегося за неправильную дачу сведений о военной службе, чл[ена] союза, б/п, состоящего на службе агрономом в Укр[аинском] научно-исследов[ательском] институте союзсахара, выразившейся в связи с укр[аинскими] к[онтр]-р[еволюционными] кругами и агитацией к[онтр]-р[еволюционного] характера.

Усматривая в означенных деяниях наличие признаков преступлений, предусмотренных ст.ст. 54/ 10 УК У.С.С.Р.

ПОСТАНОВИЛ:

1. На основании ст. ст. 93 п.2 и 108 УПК настоящее дело принять к своему производству и начать предварительное следствие.

^{17*}Текст міститься на типографському бланку (у правому верхньому куті зазначено номер форми – ф. № 21 /УСЩ). У лівому верхньому куті на звороті аркуша, внизу зазначено типографські дані: “Укрполіграфоб’єднання. Третя друкарня ім. Фрунзе. 1928”.

^{18*} Номер проставлено від руки.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

2. На основании ст. 126 и руководствуясь ст. 127 УПК, привлечь гр-на БОРИСОВА Юрия Григорьевича по настоящему делу в качестве обвиняемого, пред'явив ему обвинение по ст. ст. 54/10 УК УССР.

3. На основании ст. ст. 142 и 144 и руководствуясь ст. ст. 145 и 156 УПК, мерой пресечений способов уклонения от суда и следствия в отношении обвиняемого БОРИСОВА Ю. Г. избрать содержание под стражей в Допре 2/ц.

Копии настоящего постановления препроводить Киевскому Прокурору и Начальнику места лишения свободы^{19*}.

Уполномоченный (Підпис)^{20*} /Миклашов/

Согласен Нач. ОО (Підпис) /Ромейко^{6/}

Утверждаю Нач^{21*}. Сектора (Підпис) /Иванов^{7/}

Постановление мне об'явлено “ ” _____ 193 г.

Подпись обвиняемого (підпис).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 4–4 зв. Друк, машинопис з рукописним доповненням, завіреним підписами представників ДПУ та Борисова Ю. Г.

№ 6

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ БОРИСОВА Ю. Г. ВІД 11 ЛИСТОПАДА 1930 р.^{22*}

ГПУ У.С.С.Р.

Дело № _____

Протокол допроса

1930 г. Ноября месяца “11” дня. Уполномоченный 3-го Сектора отд. ГПУ УССР Миклашов, допросил ниженазванного Борисова в качестве обвиняемого, который показал:

1. Имя, отчество, фамилия Борисов Юрий Григорьевич.
2. Возраст, год рожд. 1886 (44 г.).
3. Место рождения и приписки с[ело] Верховка Ялтушевский р-на М[огилев]-Под[ольского] окр[уга].
4. Социальное происхождение Из крестьян.
5. Сословная принадл. до революции Крестьянин. Имуществен. положение до револ. и в наст. момент Неимущий. У отца было имение в 200 дес[ятин] земли^{23*}.
6. Гражданство УССР.
7. Образование Высшее.
8. Семейное положение Женат.
9. Отношение к воинской повинности Ком[андный] состав запаса.
10. Профессия Агроном.
11. Место службы и занимаемая должность УНИЦ (Укр[аинский] научн[о]-исслед[овательский] институт Союза сахара)⁸.

^{19*} Нижче підпис, зроблений хімічним олівцем, можливо – Ромейка.

^{20*} Підпис проставлено фіолетовим чорнилом.

^{21*} “Нач.” від руки виправлено на В/И – виконувач обов'язків.

^{22*} Протокол написано фіолетовим чорнилом рукою слідчого, текст міститься на 3-х аркушах, 6-ти сторінках. Перший аркуш протоколу на типографському бланку, у правому верхньому куті зазначено форму – “Ф. № 2 заг.”, другий і третій на аркушах паперу для письма без друкованих елементів.

^{23*} Інформацію про майновий стан Борисова Ю. Г., внесену у відповідну графу анкети, підкреслено червоним олівцем.

12. Сведения о судимости и нахождении под следствием Был осужден нарсудом [к] штрафу в 25 руб. за неправильную регистрацию по воинской службе.
13. Партийная принадлежность Беспартийный.
14. Состоит ли в профсоюзе Член союза Рабземлеса⁹.
15. Точный адрес Овручская, 16, кв. 4.
16. Служба в антисов. армиях и учрежд. и организациях (добровольно или по мобилизации) В 1919 г. при Директории УНР был мобилизован в армию и служил в чине (хорунжего) прапорщика.

Будучи предупрежден о содержании статьи 57 УК УССР, УПК УССР, по существу дела показал:

Родился в 1886 г. в с[еле] Верховка, Ялтушковского р[айо]на М[огилев]-Подольского окр[уга]. Родители крестьяне того же села. Отец сначала начал работать батраком (молотобойцем) в кузне у помещика Бибикова¹⁰, но в силу его способностей к сельхозяйству в последствии стал управляющим имением сначала у того же помещика Бибикова, а потом в с[елах] Ровы и Мальковка¹¹. Приблизительно в 1902 г. отец купил через земельный банк имение в 200 дес[ятин] земли. Отец умер в 1920 г., а мать в 1891 г. В 1897 г. я поступил в реальное училище в Киеве, которое окончил в 1904 г. В 1906 г. поступил в Киевский Политехнический Институт на Сельскохозяйственный отдел, который окончил в январе 1911 года. В феврале того же года был взят на воинскую службу, где поступил вольноопределяющимся во 2-й Конно-горный артиллер[ийский] дивизион¹². В июле м[еся]це 1912 г. держал экзамены за курс учебной команды. В феврале 1912 г. поступил на службу участкового агронома Погребищеского уч[аст]ка Бердичевского уезд[ного] земства. В 1912 г. в декабре поступил на должность Уездн[ого] земского агронома и обслуживал Южный участок М[огилев]-Подольского Уездн[ого] Земства. В 1913 г. отбывал учебный сбор в течении 6 недель в чине прапорщика запаса. После чего служил уездным агрономом там же до момента мобилизации в связи с возникновением Империалистической войны и был назначен прапорщиком в 1-й Артиллер[ийский] парк 1-го Горно-артиллер[ийского] дивизиона^{24*} в М[огилеве]-Подольске¹³. Спустя краткое время я был отправлен на австро-венгерский фронт, где пробыл до 24-го ноября 1914 года и попал в плен^{25*14}. Из плена вернулся в конце августа 1918 г. в г. Могилев-Подольский и продолжал службу уезд[ного] земского агронома. В то время в М[огилеве]-Подольске находились гетманцы. В декабре м[еся]це того же 1918 г. произошел переворот и наступила Директория УНР. Я продолжал служить агрономом^{26*}. В начале января, будучи мобилизован Директорией, как агроном был призван в армию, где продолжал служить в чине прапорщика (хорунжего) в формирующийся в то время горной батарее^{27*15}. Но так как я был мобилизован неправильно, то спустя м[еся]ц меня освободили, и опять стал служить уездным агрономом в том же Могилев-Подольске^{28*}, в тоже время занимая должность и члена земельной управы по декрету

^{24*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{25*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{26*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{27*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{28*} Уривок тексту “Из плена вернулся в конце августа 1918 г. в г. Могилев-Подольский и продолжал службу уезд[ного] земского агронома <...>Но так как я был мобилизован неправильно, то спустя м[еся]ц меня освободили, и опять стал служить уездным агрономом в том же Могилев-Подольске...” виділений вертикальною червоною лінією по лівому полю.

Директории^{29*}. В этих должностях я находился приблиз[ительно] до 1 апреля 1919 года, то есть до момента начала советской власти^{30*}. С первого дня, когда наступила сов[етская] власть, я начал служить в земельном уездном отделе в качестве заведующего сельскохозяйственным отделом, где служил приблизительно до июня месяца того же 1919 г.^{31*}. Потом настала опять Директория, и я получил должность снова уездного агронома и члена земельной уездной управы^{32*}. На этой службе я оставался до октября м[еся]ца 1919 г. В ноябре м[еся]це пришли денкинцы, которые стали ликвидировать зем[скую] управу, но земство оставалось и остался на должности уезд[ного] агронома¹⁶. Приблизительно в январе м[еся]це 1920 г. денкинцы ушли, и в феврале прибыли красные войска. В это время было преступлено к организации земельного отдела (уездного), где я был назначен ревкомом на должность председателя зем[ского] отдела, где я продолжал службу до мая м[еся]ца, то есть до момента прихода поляков. После прихода поляков и Петлюры вновь была организована земельная управа, а я был назначен опять на должность уезд[ного] земского агронома, где продолжал служить до начала или конца июня, т.е. до ухода поляков и Петлюры. Вновь прибыла красная армия и началась сов[етская] власть. Я в это время вновь был назначен [в] зем[ский] отдел (уездный) в качестве председателя, где и служил до 1-го октября. Приблизительно в этот промежуток времени от 1-го октября до ноября была эвакуация. Я не эвакуировался, но в ноябре опять вступили красные войска, и я продолжал оставаться на службе в земотделе (уездном) в качестве члена коллегии, заведующим землеустроительным отделом и техноруком в управлении совхозами, где служил до 1921 года июня м[еся]ца, с июля м[еся]ца того же 21 года заведовал сельскохозяйственным отделом и был управляющим сельхозтехникума¹⁷. В 1922 году 1-го октября я оставил службу в зем[ском] отделе, оставаясь управляющим и лектором сельскохозяйственного техникума, а также читал лекции по сельскому хозяйству на пед[агогических] курсах¹⁸. 1 марта 1924 г. техникум был реорганизован в профшколу интенсивных культур, а я продолжил заведовать этой школой, в то же время читал лекции на педкурсах. Это продолжалось до февраля м[еся]ца 1925 г., в это время я оставил службу в Могилеве и поступил на службу в Красноармейский (Згуровский) сахкомбинат¹⁹ на должность заведыв[ающего] крестьянскими свеклосеями. С 1-го марта 1925 года я переехал в Киев и поступил в Сортоводно-семенное управление Сахаротреста²⁰ в семенной отдел на должность старшего специалиста по семеноводству и на этой должности служил до 1-го января 1926 г., с какого времени стал служить специалистом опытно-исследовательского отдела по коллективно-сортовому испытанию. В августе 1930 г. Сортоводно-семенное управление ликвидировалось, а опытно-исследователь[ательский] отдел его слился с научным институтом селекции и “УНИЦом”, образовав “УНИЦ”, где я продолжал работу по той же специальности в отделе “УНИЦа” по день моего ареста^{33*}.

^{29*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{30*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{31*} Фрагмент свідчень “С первого дня, когда наступила сов[етская] власть, я начал служить в земельном уездном отделе в качестве заведующего сельскохозяйственным отделом, где служил приблизительно до июля месяца того же 1919 г.” виділено вертикальною червоною лінією по правому полю, а останню частину речення підкреслено знизу тексту.

^{32*} Підкреслено в документі червоним олівцем.

^{33*} Поруч, після крапки, підпис Ю. Борисова.

Кроме родственников, знакомых с которыми бы я встречался или бывал у них, а они у меня – таких у меня нет. За границей, в Польше в гор[оде] Ковеле, где родилась моя жена, у меня имеется родственник – свояк Юрий Николаевич Косач²¹, который учился в университете в Варшаве на Юридическом факультете.

Как при отступлении петлюровцев, поляков, денкинцев и других я никогда за границу не отступал и никогда в Польше не жил, а продолжал все это время жить и служить в гор[оде] М[огилеве]-Подольске по 1925 год март месяц. Ни в каком Национальном Союзе я никогда не состоял и никогда не был выдвигаем Директорией УНР на должность председателя зем[ской] управы, за исключением того момента, когда в 1920 году будучи командирован в Каменец-Подольск, состоя на службе в земельной управе на должности члена управы. Я был послан в Министерство Земледелия за Инструкциями по делу организации земельной управы, но, приехавши туда, вскоре был переворот. Каменец был занят красными войсками, и я вернулся обратно в М[огилев]-Подольск. Протокол составлен с моих слов правильно, в подтверждение чего и подпись ставлю. (Підпис Ю. Борисова)

Опросил (підпис уповноваженого ДПУ П. Міклашова).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 5–7 зв. Друк, рукопис, завірених підписами Ю. Борисова та слідчого.

№ 7

СВІДЧЕННЯ БОРИСОВА Ю. Г. ВІД 8 ГРУДНЯ 1930 р.^{34*}

Показания

Борисова Юрия Григорьевича

от 8 декабря 1930 г.

Как я уже показывал в первом протоколе своего допроса, считаю необходимым заявить, что, вернувшись в 1918 г. в конце августа м[есяца] из австро-венгерского плена в г. Мог[илев]-Подольск, я поступил на службу земским агрономом. В том же 1918 г., в конце декабря, во время Директории я был мобилизован в армию, будучи агрономом-мобилизованным. Был в чине прапорщика (хорунжего) и назначен в формирующуюся горную батарею. Но так как я был мобилизованным агрономом и служил в это время уезд[ным] зем[ским] агрономом в Земской (народной) управе и в уездной земельной управе, посему, прослужив в чине прапорщика около м[есяца], был освобожден могилев[ским] воинск[им] начальником вовсе от военной службы. Что же касается тех моментов, когда я, находясь уже к[а]к агроном на советской службе в зем[ельных] органах, при вторичном наступлении Петлюровских частей не отступал, а продолжал оставаться на месте и вновь продолжал служить у Петлюры. Я заявляю, что, насколько я помню, в то время, когда отступали советские войска, нам эвакуироваться не предлагали, а только забирали от нас печати и кассовые книги. Что и нам заявлял в то время пред[седатель] ревкома тов[арищ] Хохлов²², так как советские войска отходили тогда на очень короткое время. Это может подтвердить тов[арищ] Чабан Иван Васильевич²³, а также тов[арищ] Воробьев²⁴, который в настоящее время служит в “ВУВКУ”, и тов[арищ] Сабат Ник[олай] Вас[ильевич], бывший завед[ующий] домом ученых в Киеве. Лично хорошо меня знает тов[арищ] Чабан. По службе в земской управе при Петлюре я помню таких лиц: председателя зем[ской] управы Дяденюка Прокопа Авакумови[ча]²⁶, членов управы: Гут-Ковалева²⁷, имени и отчества не помню, Скрипник²⁸, имени и отчества также не помню. Последний

^{34*} Свідчення записані чорним чорнилом рукою уповноваженого ДПУ П. Міклашова.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

заведовал года три назад агрошколой в Мог[илев]-Подольске, а где остальные в настоящее время, не знаю. Из бывших видных деятелей Петлюровского движения по Киеву я никого не знаю и никакой связи не имею. Показания записанны с моих слов правильно, в чем и подписываюсь.

(Підпис Ю. Г. Борисова)

Опросил (Підпис уповноваженого ДПУ П. Міклашова).

По службе в Сортоводном управлении сахаротреста меня хорошо знают следующие лица:

Тов[арищ] Нагорный Василий Никанорович, был секретарем научно-опытного отдела, сейчас служит на Красном Пахаре.

Тов[арищ] Жуков, служил также на этой должности, где и Нагорный, сейчас секретарем отдела селекции УНИЦу.

Тов[арищ] Писанка – бывш[ий] зав[едующий] семенным отделом бывшего С. С. У. сахаротреста, сейчас он в Москве в управлении Сахаротреста.

(Підпис Ю. Г. Борисова).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 8–9 зв. Рукопис, завірений підписами Ю. Г. Борисова та слідчого.

№ 8

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ СВИДКА – ЛЕВЧЕНКА Н. П., ВІД 1 СІЧНЯ 1931 р.

Протокол допроса свидетеля^{35*}

1931 г. Января месяца “13” дня, Уполномоченный 2-ой гр[уппы] Особ[ого] Отд[ела] Киевского Рай(Гор)Отдела Оперативного Сектора ГПУ Цимберов²⁹ допросил в качестве свидетеля гр. Левченко Н. П., который дал о себе такие сведения

1. Фамилия, имя и отчество Левченко Нестор Петрович
 2. Возраст 1896 г.
 3. Место рождения д[еревня] Екатеринополь б[ывшего] Александр[овского] уезда (на Херсонщине)
 4. Социальное происхождение Из крестьян
 5. Имущественное положение Нет
 6. Гражданство У.С.С.Р.
 7. Образование Высшее
 8. Национальность Украинец
 9. Семейное положение Женат
 10. Профессия Агроном-организатор
 11. Место службы и должность или род занятий “УНИЦ” ст[арший] ассистент
- Не состоял^{36*}
12. Сведения о судимости и нахождении под следствием Не состоял
 13. Партийная принадлежность чл[ен] К.П.б.У № 1525950
 14. Состоит ли в профсоюзе чл[ен] союза сахарной промышл[енности]
 15. Точный адрес ул. Борохова, № 25, к[вартира] 2
 16. Социальное и политическое прошлое

^{35*} Протокол допиту складено на типографському бланку, у правому верхньому куті надруковано “Ф. № 25/ УСО”. Анкетні дані свідка записано слідчим фіолетовим чорнилом, текст свідчень – власноруч Н. П. Левченком.

^{36*} Це явно помилковий запис, що стосується наступної граfi.

Будучи предупрежден о содержании ст. 89 УК УССР, по существу дела свидетель показал следующее:

Я состою председателем М[еждусоюзной] К[онференции]³⁰ Батгоры (быв[ший] Институт селекции³¹, теперь часть Агросектора Украинского научного института сахарной промышленности). На председателя М[еждусоюзной] К[онференции] Батгоры меня рекомендовало Бюро Партячейки, особенно этого хотел секретарь ячейки т[оварищ] Дондич³². Имея в виду состав сотрудников быв[шего] НИСа как не совсем политически благонадежный. За время моего там пребывания (приблизительно полтора месяца) я воочию убедился, что там да, не совсем благополучно и, как выяснилось, много чуждого элемента. Отдельных сотрудников быв[шего] НИСа, который руководился быв[шим] Сорто-семенным управлением сахаротреста, теперь Союзсахара, я знал по своим наблюдениям, я их квалифицировал, как чуждых пролетарскому классу. К такой категории я в первую очередь относил Борисова Юр[ия] Григ[орьевича]^{37*}, Лебова Владимира Ананьевича³³, Нестерова А[лександра] Ф[едоровича]³⁴ и т.п. свору. Что же из себя представлял Борисов, будучи на работе в ССУ^{38*} – в отделе семеноводства? Будучи на работе в Киевском отделении Сахаротреста я исполнял кроме основной работы – ассистента по семеноводству, и это меня увязывало с Сорто-семенным управлением и, в частности, с работой Борисова. За этот период, что я работал по вопросу семеноводства, я наблюдал такие явления – проводимые группой специалистов семенного отдела – распространение сортов тех хлебов, которые родили в данном районе хорошо – их направляли в те районы, где они родили плохо и т.д., т[оварищ] Борисов всегда старался это проводить в нем^{39*} и поддерживать зав[едующего] семенным отделом Лебова. Чтобы не быть голословным, привожу пример. На том заводе, где я работал управляющим^{40*} (Ольшанский на Шевченковщине), овес “Гигант” давал урожай до 200 пуд[ов] на 1 га. Семенной отдел упорно направлял туда овес “Лохово”, проводил его как стандартный^{41*}, предварительно кто-нибудь из отдела семеноводства выезжали в Наркомзем Украины, привозили оттуда постановление, что эти овсы стандартны, “Лохово” и проч[ие], а Гигант – нет^{42*}. По этим делам в НКЗ ездил Лебов и брал с собой Борисова^{43*}. Другой вопрос, примерный. В некоторых районах хорошо родила рожь “Таращанская”, а у некоторых районах “Педкус”. Продельвалось то же, что и с овсом^{44*}.

Когда управляющие совхозами просили эту рожь “Таращанскую”, то ССУ почти всегда отказывало, опираясь на то, что ее мало.

Таких примеров можно навести много^{45*}, но они также, как и приведенные примеры, явно вредительские, и лица, которые этим руководили, – вредители – сюда в первую очередь нужно отнести Борисова и Лебова^{46*}.

Борисов свою вредительскую политику проводил тихо, он почти нигде, никогда не выступал, но персонально и повсякденно доказывал в среде семенного отдела,

^{37*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{38*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{39*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{40*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{41*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{42*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{43*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{44*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{45*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{46*} У документі підкреслено червоним олівцем.

что эти сорта выгоднее тех, и наоборот. Конечно, ему это удавалось, ибо его окружали такие же вредители, как и он сам – Борисов^{47*}. Почему я думаю еще, что Борисов вредитель. Приблизительно за две – три недели перед его арестом, один его знакомый (Станкевич В. А.³⁵), который^{48*} служил ранее в ССУ, мне лично говорил, что в квартире Борисова – он лично видел Кондратьева³⁶ и прочих из группы Кондратьевых, арестованных по делу вредительства в 1929 г.^{Х49*}

Кроме того, т[оварищ] Борисов, находясь в окружении специалистов разных оттоков, старался явно проводить антисоветскую вредительскую агитацию, в корне вредную советской политике. Борисовские отпрыски чувствуются и сейчас на Батгоре – НИС^{50*}. Довольно ярко свидетельствуют такие факты.

1. Во время выборов в М[еждусоюзную] К[онференцию] был подан список в противовес^{51*} кандидатурам, выдвинутым Бюро ячейки, причем без подписи^{52*} и таинственно. Ориентировочно – этот список составлялся сотрудниками Борисова^{53*} – Орловским, Онаненко, Кекухом³⁷ и оными, которые слынут, как участники его же и вредительской политики Колкунова³⁸.

2. На выборы [в] Междусоюзную Конференцию^{54*} там же на Бат[ыевой] Горе выдвинули кандидатуру сына куркуля^{55*} – опять же таки группой вредных специалистов.

Кончая свое краткое показание, могу сказать, что Борисов совершенно не желательный элемент в рядах советских специалистов, как чуждый элемент, с одной стороны, и как плохой специалист – с другой; к тому же т. Борисов быв[ший] офицер старой армии, участвовал в Петлюровской армии в качестве хорунжего и занимал видные посты в ту-же эпоху в земстве и т.д. И как бывший помещик^{56*} вообще вредный элемент, который может только вредить нашему советскому строю. Больше по этому делу показать ничего не имею, в чем и подписываюсь. (Підпис Н. Левченка)

Опрашивал (Підпис оперуповноваженого ДПУ А. Цимберова).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 10–11 зв. Друк, рукопис, завірнений підписами свідка і слідчого.

^{47*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{48*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{49*} На цьому місці в документі свідок зробив позначку до примітки, винесеної в низ сторінки: “Об этом я сообщал Г.П.У. своевременно”. Також підкреслено червоним олівцем.

^{50*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{51*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{52*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{53*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{54*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{55*} У документі підкреслено червоним олівцем.

^{56*} У документі підкреслено червоним олівцем.

№ 9

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ СВИДКА – СЕЛИХОВА В. В. ВІД 13 СІЧНЯ 1931 р.

Протокол допроса свидетеля^{57*}

1931 г. Января месяца “13” дня, Уполномоченный 2-ой гр[уппы] Особ[ого] Отдела Киевского Рай(Гор)Отдела Оперативного сектора ГПУ Цимберов допросил в качестве свидетеля гр. Селихова В. В., который дал о себе такие сведения:

1. Фамилия имя и отчество Селихов Владимир Васильевич
2. Возраст 31 г.
3. Место рождения г. Полтава
4. Социальное положение Служащий
5. Имущественное положение Нет
6. Гражданство У.С.С.Р.
7. Образование Высшее
8. Национальность Украинец
9. Семейное положение Женат
10. Профессия Агроном-селекционер
11. Место службы и должность или род занятий “Униц” научный сотрудник (Укр[аинский] Научный Институт Цукров[ої] Промыслов[ості])
12. Сведения о судимости и нахождении под следствием Не состоял
13. Партийная принадлежность чл[ен] К.П.б.У № 0709118
14. Состоит ли в Профсоюзе чл[ен] союза Робземлеса
15. Точный адрес Федоровский пер[еулок], № 12 кв[ртира]^{58*}.
16. Социальное и политическое прошлое из трудовой интеллигенции.

Будучи предупрежден о содержании ст. 89 УК УССР, по существу дела свидетель показал следующее:

Работаю в УНЦ с октября месяца 1929 года с момента переезда в Киев с Ивановской селекционной станции на Харьковщине. Работая в Киеве, приходилось бывать в Сортоводно-Селекционном Управлении Сахаротреста, где работал Борисов. По отзывам работников С. С. У. Борисов не принимал участие в общественной работе и держал себя замкнуто. Осенью минувшего года, когда опытный отдел ССУ перешел в УНЦ на Батгору, Борисов также стал сотрудником УНЦ. Здесь на (Батгоре) Борисов работал не долго, так как был скоро арестован. С характеристикой Борисова мне пришлось ближе столкнуться при закрытой чистке сотрудников УНЦ, в комиссии, членом которой состоял и я. Во время чистки его характеризовали как антисоветского человека, бывшего помещика, не проявившего себя на работе. Наше (комиссии) общее мнение было о необходимости вычистить Борисова из Института Сах[арной] Промышленности, что и было принципиально постановлено.

Мое личное мнение о Борисове как о антисоветском человеке, которому безусловно не место на работе в совучереждении, а тем более в Научно-Исследовательском институте. (Підпис В. Селіхова).

Опрашивал (Підпис оперуповноваженого ДПУ А. Цимберова).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 12–12 зв. Друк, рукопис, завірений підписами свідка і слідчого.

^{57*} Протокол допиту складено на типографському бланку (в правому верхньому куті надруковано “Ф. № 25/ УСО”). Анкетні дані свідка записано фіолетовим чорнилом рукою слідчого, текст свідчень – власноруч В. В. Селіховим.

^{58*} Номер квартири не зазначено в оригіналі документа.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

№ 10

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ БОРИСОВА Ю. Г. ВІД 16 СІЧНЯ 1931 р.

Протокол допроса обвиняемого^{59*}

1931 г. Января месяца “16” дня, Уполномоченный 2-ой гр[уппы] Особ[ого] Отд[ела] Киевского Рай(Гор)Отдела Оперативного Сектора Цимберова^{60*} дополнительно допросил в качестве обвиняемого гр. Борисова Ю. Г., который дал о себе такие сведения

1. Фамилия, имя и отчество Борисов Юрий Григорьевич
2. Возраст
3. Место рождения
4. Социальное положение
5. Имущественное положение
6. Гражданство
7. Образование
8. Национальность
9. Семейное положение
10. Категория воинского учета
11. Профессия
12. Место службы и должность или род занятий
13. Сведения о судимости и нахождении под следствием
14. Партийная принадлежность
15. Состоит ли в Профсоюзе
16. Точный адрес
17. Социальное и политическое прошлое^{61*}

Будучи допрошенным по существу дела, обвиняемый показал следующее:

В проведении вредительских действий за время моей работы в Киевском Научно-Исследовательском институте Сахарной промышленности я виновным себя не признаю и поясняю, что я работал в Опытно-Исследовательском отделе, в мои функции входило исключительно коллективное сортоиспытание не свекольных культур, т.е. озимая пшеница, озимая рожь, овес, яровая пшеница, просо, горох, чечевица, фасоль и пр.

Заведовал этим отделом гр[ажданин] Соляков^{62*} Павел Александрович³⁹, а замещал его Нестеров^{63*} А[лександр]р Федорович, я-же был техническим работником. Наш отдел ведал исключительно сортоиспытанием, а отправкой по сах[арным] заводам ведал семенной отдел, которым заведовал гр[ажданин] Лебов^{64*} Владимир Ананьевич, замещал его Скибский^{65*} Павел Георгиевич⁴⁰, а инспектором восточного

^{59*} Протокол допиту складено на типографському бланку (в правому верхньому куті зазначено номер “Ф. № 24/ УСО”). Дані записано слідчим, фіолетовим чорнилом. Графи 1–17 не заповнено, навпроти них навкис зроблено запис: “Смотр[еть] л[ичное] д[ело] №”.

^{60*} Прізвище оперуповноваженого вказано у родовому відмінку в оригіналі документа.

^{61*} Навпроти незаповнених граф написано: “Смотри л.д. №”.

^{62*} В оригіналі підкреслено червоним олівцем.

^{63*} В оригіналі підкреслено червоним олівцем.

^{64*} В оригіналі підкреслено червоним олівцем.

^{65*} В оригіналі підкреслено червоним олівцем.

Ольга ГУРАЛЬ

отдела был гр[ажданин] Лизов^{66*} Карл Альбертович⁴¹, все вышеперечисленные лица в начале 1930 г. были арестованы Киевским Отделом Г. П. У. по обвинению в бесхозяйственности^{67*} и, просидев под стражей приблизительно до 6 месяцев, все они были освобождены, надо полагать, за недоказанностью. Такого случая, чтобы я либо наш испытательный отдел рекомендовал-бы овес либо другие культуры в те районы, где их урожай бывает ниже других сортов, я не помню, что-же касается овса сорта “Лохово”, то я утверждаю, что они являются по своей урожайности и качеству гораздо выше и лучше других сортов, в частности лучше овса сорта “Гигант”.

Что-же касается скрываети своей службы в офицерских чинах как в петлюровской, так и в царской армии, то в этом я себя считаю виновным^{68*}, но за это я уже был осужден народным судом к штрафу.

Больше по сему делу ничего показать не могу, протокол составлен из моих слов, в чем и расписываюсь. (Підпис Ю. Борисова).

Опрашив[ал] (Підпис оперуповноваженого ДПУ А. Цимберова).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 13–13 зв. Друк, рукопис, завірений підписами Ю. Г. Борисова та слідчого.

№ 11

ПОВІДОМЛЕННЯ ТАЄМНОЇ ЧАСТИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРО НЕБЛАГОНАДІЙНІСТЬ БОРИСОВА Ю. Г.^{69*}

Н.Т.У. – В.Р.Н.Г. – У.С.Р.Р.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ “УНІЦ”

Поштова адреса: Київ, вул. Енгельса, 20. Для телеграм: Київ, “Цукрнаука”.

Поточн. Рах. № 1069 у Держбанку. Тел. 57-65, 44-17.

Зовсім таємно^{70*}

12.1.1931 р. № 2

Київ. ДПУ

т[оваришу] Цимберову

Повідомляю, що в справі агронома Борисова Ю. Г. на зачиненій чистці наукового персоналу УНІЦу ухвалено: “Зняти з роботи в Інституті”

Зав[ідувач] таємн[ою] част[иною] (підпис).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 13а. Друк, рукопис завірений підписом.

^{66*} В оригіналі підкреслено червоним олівцем.

^{67*} В оригіналі підкреслено червоним олівцем.

^{68*} В оригіналі підкреслено червоним олівцем.

^{69*} Повідомлення написано червоним чорнилом на типографському бланку УНІЦ. У лівому нижньому куті штамп про отримання документа в 1-му відділі ДПУ: “1 Отдел ГПУ УССР. Когда получено 18/1 Отделение (группа) О[собый] О[тдел] Срок исполнения”.

^{70*} Підкреслення в оригіналі.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

№ 12

ДОВІДКА

Справка^{71*}

В отношении остальных лиц, проходящих по делу, выделен материал для агентурной проработки.

15.1.31 г. Уполном[оченный] 2 гр[уппы] О[собого] О[тдела] (підпис А. Цимберова).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 14. Рукопис, завірений підписом.

№ 13

ЗАВЕРШАЛЬНА ПОСТАНОВА^{72*}

Киевский Опер[ативный] Сектор ГПУ УССР

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОЕ ПОСТАНОВЛЕНИЕ

По след[ственному] делу № 1848 по обвинению гр[ажданина] Борисова Юрия Григорьевича в совершении преступлений, предусмотренных ст[атьей] 54/10 УК УССР

В Киевский оперативный Сектор ГПУ поступили сведения о том, что гр[ажданин] Борисов Юрий Григорьевич – агроном Киевского Научно-Исследовательского Института сахарной промышленности, во время пребывания на Украине ПЕТЛЮРЫ состоял членом украинского национального союза Мог[илев]-Подольской организации⁴², где принимал активное участие в петлюоровском движении.

В настоящее время, не примирившись с существованием Соввласти и будучи враждебно настроенным, БОРИСОВ Ю. Г. группирует вокруг себя к[онтр]-р[еволюционный] элемент, проводит антисоветскую агитацию, проявляет вредительские действия в работе научно-исследовательского института.

Следственной разработкой по данному делу установлено:

Обвиняемый БОРИСОВ Ю. Г. рожден в 1886 г., происходит из семьи помещика, имевшего в своем имении свыше 200 десятин земли в с. Верховка Ялтушевского р[айо]на, б[ывшего] Мог[илев]-Подольского уезда, женатый, беспартийный, с высшим образованием, по профессии агроном, до империалистической войны учился, в последствии состоял агрономом при Мог[илев]-Подольском уездном земстве.

В 1914 г. в момент возникновения империалистической войны БОРИСОВ Ю. Г. как прапорщик запаса был призван в армию и направлен младшим офицером в горный артиллерийский дивизион, расположенный на австрийском фронте. Попав в этом же году в плен, он был эвакуирован в глубь Австро-Венгрии, где находился до 1918 г.

В 1918 г., вернувшись из плена (при власти гетмана) на родину, БОРИСОВ Ю. Г. вновь поступил агрономом в Мог[илев]-Подольское уездное земство, где прослужил до гетманского переворота.

В 1919 г., при захвате власти ПЕТЛЮРОЙ, БОРИСОВ Ю. Г. как ярый украинский националист вошел в организованный в Мог[илев]-Подольске украинский

^{71*} Довідку написано фіолетовим чорнилом рукою А. Цимберова.

^{72*} Документ завірений підписами представників Особливого відділу ДПУ та з рукописною резолюцією прокурора київського оперативного сектора.

национальный союз⁴⁰, где принял активное участие в его развитии и проведении политики правительства УНР. Впоследствии, как военный специалист по горной артиллерии, он был мобилизован в армию и в чине хорунжего направлен для формирования горных батарей (личное дело) № 5-8).

В связи с тем, что БОРИСОВ Ю. Г. являлся видной фигурой в петлюровских политических кругах, спустя непродолжительное время он из армии был демобилизован и от украинского национального союза выдвинут кандидатом на пост председателя уездной земской управы (личное дело) 7 и д.ф. 2-3).

С приходом Соввласти БОРИСОВ Ю. Г., боясь репрессий за свою активную работу в пользу правительства УНР, одно время скрывался, но впоследствии, при содействии своих знакомых скрыв свою предыдущую деятельность и службу в офицерских чинах царской и петлюровской армиях, поступил на службу в Могилев-Подольский уездный земотдел, где, продвигаясь по службе, занимал ряд ответственных должностей. (л. д. 6 и д.ф. 2, 3, 7, 24).

В 1925 г. переехав на жительство в Киев и поступив на службу в Киевский сахаротрест, БОРИСОВ Ю. Г., при взятии на учет в военкомате, также скрыл свое офицерское звание, за что по выявлении был судим нарсудом и приговорен к штрафу (л. д. 5 и д.ф. 24–25).

Прослужив некоторое время в сахаротресте, БОРИСОВ Ю. Г. перешел на службу в УНИЦ (Научно-исследовательский институт сахарной промышленности), где за время своей работы он совершил ряд антисоветских и вредительских действий.

Окружив себя группой “спецов” из сортоводно-семенного отдела, так же, как и он, враждебно относящихся к Соввласти, БОРИСОВ, заведомо зная о том, что определенные сорта хлебов дают хороший урожай в определенном районе, умышленно направлял их в другие районы и тем самым урожай не достигал необходимых результатов. То же самое происходило и с овсом. Зная о том, что овес сорта “гигант” дает урожай до 200 пудов на 1 га, а овес сорта “лохово” дает 99, максимум 105 п[удов] на 1 га, БОРИСОВ со своей группой умышленно направлял овес сорта “лохово” и рекомендовал его как стандартный. Такого рода “незаметные”, но носящие явно вредительский характер, моменты часто совершались БОРИСОВЫМ и окружающими его людьми.

Не ограничиваясь вредительством, БОРИСОВ проводил среди сослуживцев антисоветскую агитацию и со своей группой срывал различные кампании, проводимые научно-исследовательским институтом (л. д. 10, 11, 12).

В своих показаниях обвиняемый БОРИСОВ отрицает принадлежность к украинскому национальному союзу во время пребывания Петлюры и совершенные им вредительские действия в институте в настоящий момент. В части службы и сокрытия офицерского звания как в царской, так и в петлюровской армии он виновным себя признает.

Таким образом, деятельность обвиняемого БОРИСОВА в достаточной степени характеризуют его как антисоветский, вредительский элемент. Учитывая степень его социальной опасности в условиях данного момента, руководствуясь постановлением ВЦИК СССР от 24/III-1924 года, обвиняемый приказом ОГПУ за № 172,

ПОЛАГАЛ БЫ:

Настоящее дело, в порядке п. 2-107 ст. УПК УССР, в уголовном порядке дальнейшим следствием прекратить, одновременно возбудив ходатайство перед Особым

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

Совещанием при Коллегии ГПУ УССР о высылке обвиняемого БОРИСОВА Юрия Григорьевича в одну из северных областей сроком на ПЯТЬ лет.

СПРАВКА: Вещдоков по делу нет.

Арестованного БОРИСОВА, содержащегося под стражей в Киевском Допре 2/ц, с сего числа перечислить содержанием за Особым Совещанием при Коллегии ГПУ УССР.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ (Підпис) /ЦИМБЕРОВ/
СТ. УПОЛНОМОЧЕННЫЙ (підпис) /ОРЛОВСКИЙ/
СОГЛАСНЫ:
НАЧ ОСОБ ОТДЕЛА (підпис) /РОМЕЙКО/
УТВЕРЖДАЮ: П/НАЧ КОС ГПУ УССР (підпис) /ЛЕЯ/
Составлено 16/1 – 31 года, г. Киев.

Согласен

21. I. 31 г. (Підпис)

Прокурор Киевского окрсектора^{73*}

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 15–17. Машинопис з рукописними доповненнями, завіреним підписами.

№ 14

ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ^{74*}

Выписка из протокола № 16 /614

Особого Совещания при Коллегии ГПУ УССР от “31” января 1931 года

СЛУШАЛИ:

21. Дело № 1848 /7152 3-го Сектора ГПУ (г. Киев) по обв[инению] гр[ажданина] БОРИСОВА Юрия Григорьевича, 44 лет по ст. 54-10 УК УССР

ПОСТАНОВИЛИ:

БОРИСОВА Юрия Григорьевича выслать через ПП ОГПУ в Северный Край сроком на ТРИ года, считая срок с 14/X – 30 года.

Дело здать в архив.

Печатка

Верно: Секретарь Особого Совещания при Коллегии ГПУ УССР (Підпис).

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 18. Друк, машинопис, завіреним підписом і печаткою.

^{73*} Резолюцію прокурора Київського окрсектора написано вланоручно.

^{74*} Документ на типографському бланку офіційної форми Ф № 10-у. На звороті документа два прямокутні штампи. Перший: “ОБ ИСПОЛНЕНИИ ДАНО РАСПОРЯЖЕНИЕ. 3 сект[ор] Киев ГПУ 3/II 1931 г. № 13632 ПОДПИСЬ (Підпис)”. Другий: “Архивное дело следствен[ное] № 117404 пересмотрено в соответствии с приказом № 00511 и оставлено для дальнейшего хранения в архиве на основании п. 1 перечня. Борисов Юрий Григорьевич 1896 г. рождения офицер старой петлюровской армии в 1931 году осужден по ст. 54-10 УК на 3 года в Сев[ерный] Край. Пересмотрел: ст. сотр[удник] 3 отд. уч. арх. отд. КГБ УССР майор (підпис) Сенчук. Согласны: Ст. группы Нач[альник] 3 отд[ела] УАО КГБ УССР подполковник (підпис) (Горшков). Зам. нач. Учетно-Архивного отдела КГБ при СМ УССР подполковник (підпис) (Дарабан). 22.VII.1965 г.”.

№ 15

**ДОВІДКА ПРО НАЯВНІСТЬ СЛІДЧИХ СПРАВ БОРИСОВА Ю. Г.
ТА ЗНЯТТЯ ЙОГО З ОПЕРАТИВНОГО ОБЛІКУ^{75*}**

Справка

На Борисова Юрия Григорьевича, 1886 г. р. имеется арх[ивно-]след[ственное] дело № 32646 фпд за 1938 год, по которому осудили к 8 годам ИТЛ.

Ст[арший] инс[пектор] УАО КГБ при СМ УССР (Підпис)

28.VII. 1957 г.

Архивное следственное дело № 19103 пересмотрено в соответствии с приказом № 00511 и оставлено для дальнейшего хранения в архиве в фонде прекращенных дел до 1959 года. Борисов Юрий Григорьевич, 1886 г. р. осужден по ст. 54-10 УК УССР к 3 г высылки, снимется с учета как бывш[ий] белый офицер, прапорщик при гетмане.

Пересмотрел: ст[арший] инспектор УАО КГБ при СМ УССР^{76*}

Согласны:

Ст. группы (Підпис) (Гаян)

Зам Нач. Учетно-архивного отдела КГБ

при СМ УССР *майор* (підпис)^{77*} (*Краснов*)

29^{78*} июля 1957 г.

ЦДАГО України. – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 40412. – Арк. 19. Рукопис, завірений підписом.

КОМЕНТАРИ

1. Могилів-Подільський сільськогосподарський технікум – навчальний заклад, створений 8 серпня 1921 р. (через не вирішені вчасно матеріальні проблеми навчання розпочалося лише навесні 1922 р.) при селі Немія, неподалік від Могилева-Подільського. Технікум мав випускати фахівців із виноградарства, виноробства, рільництва. Завідувачем установи було призначено Ю. Г. Борисова. Оскільки у с. Немія не було придатних для навчання будинків, теоретичні заняття проводились у приміщенні педагогічних курсів у Могилеві-Подільському. Будучи управителем закладу, Ю. Борисов організував навчання в ньому українською мовою, особисто складав списки підручників та необхідної для організації навчального процесу літератури, до переліку книжок було внесено праці С. Єфремова, І. Огієнка, М. Грушевського та ін.

2. Гартман Лідія – родичка Ю. Борисова, проживала разом з його родиною.

3. Мартиненко – оперуповноважений ДПУ.

4. Борисова (по чоловікові – Сергіїв) Ольга (1914–2001) – донька Юрія Борисова та Ізидори Косач-Борисової, племінниця Лесі Українки. Закінчила семирічну школу в Києві, після чого навчалася у Художньо-індустріальній школі, по закінченні якої здобула фах у галузі науково-технічної фотографії, працювала у лабораторії

^{75*} Перша частина рукописна, на другій, нижній, проставлено штамп із вписаними в нього даними.

^{76*} Поруч дописано рукою інспектора КДБ: “с опер. учета снят на осн. пр. 00475 от 23.IX.1959 г. (підпис). 18.IV. 1960 г.”.

^{77*} Підпис проставлено синім олівцем.

^{78*} Число проставлено синім олівцем.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

світлочутливих матеріалів. У студентські роки відвідувала приватну студію художника Юхима Михайлова. 1943 р. разом матір'ю, дітьми та тіткою Ольгою Косач-Кривинюк емігрувала, з 1949 р. проживала у США.

5. Міклашов – оперуповноважений ДПУ, вів справу Ю. Г. Борисова.

6. Ромейко Михайло (Асмус Леонід; 1898–1943) – німець з походження, 1917 р. – рядовий у царській армії на Південно-Західному фронті, з грудня того ж року – член слідчої комісії Петроградської райради, з 1918 р. – співробітник відділу військово-морського контролю Балтійського флоту. В органах ВНК-ОДПУ-НКВС працював з 1918 р.

З вересня 1925 р. призначений начальником Особливого відділу 14-го стрілецького корпусу та помічником начальника київського окружного відділу ГПУ. 1930 р. призначений начальником Особливого відділу Київського оперсектора ГПУ. У червні 1931 р. переведений на посаду начальника Луганського міського відділу ГПУ, а на початку 1932 р. відкликаний у розпорядження ОГПУ СРСР. За місяць був призначений начальником Західноказахстанського обласного відділу ГПУ, а 1934-го – начальником УНКВС Західноказахстанської області. 1938 р. заарештований, а 1940 р. засуджений до 15 років позбавлення волі. Помер 1943 р. у санітарному містечку Північного залізничного табору НКВС.

7. Іванов Василь (1894–1938) – з 1913 р. завідував московською філією газети “Правда”, того ж року був заарештований співробітниками московського охоронного відділу, був ув'язнений. 1915 р. вступив до царської армії, за два місяці потрапив до полону на території Угорщини. В органах ВНК-ОДПУ-НКВС з 1919 р. З лютого 1922 р. у ВУНК-ДПУ УРСР – начальник 2-го відділення Особливого відділу, начальник 6-го відділення Особливого відділу, начальник Секретно-оперативного відділу. З квітня 1924 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника Секретно-оперативного відділу ДПУ УСРР, за рік призначений начальником Обліково-інформаційної частини ДПУ УСРР. З серпня 1925 р. – начальник Харківського окр. відділу ДПУ, а з серпня 1928 р. – Київського окр. відділу ДПУ. 1930 р. призначений начальником Київського оперативного сектора ДПУ, а з грудня 1931 р. – повноважним представником ОДПУ по Іванівській промисловій області. З березня 1933 р. – начальник Донецького обл. відділу ДПУ, а 1934 р. – начальник УНКВС по Донецькій області. У квітні 1937 р. В. Іванова призначено тимчасово виконуючим обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР, а за три місяці заступником наркома внутрішніх справ УРСР. Утім, менш ніж за два тижні його було відкликано до НКВС СРСР, а за кілька днів заарештовано. Після розгляду справи засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний у липні 1938 р.

8. УНІЦ – Український науково-дослідний інститут цукрової промисловості – створений 1930 р. на базі Наукового інституту селекції та Київського інституту цукрової промисловості. Метою установи було проведення стаціонарних дослідів для вивчення системи бурякових сівозмін, селекція сільськогосподарських рослин та інші дослідження, що проводилися з метою підвищення урожайності культур. 1934 р. УНІЦ було перейменовано у Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості, а з 1945 по 1992 р. установа мала назву Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків. 1992 р. реформований у Інститут цукрових буряків, а з 2011 р. і донині має назву Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків.

9. Робземліс – профспілкова організація працівників сільського та лісового господарства, створена на початку 1920-х років. Окрім політичної пропаганди, провела просвітницьку діяльність.

10. Маєток у селі Верхівка належав родині Бібікових (гілка роду, що походила з Ярославської губернії). У період 1880-х – 1890-х років у маєтку проживала і порядкувала донька генерал-лейтенанта Аполлона Бібікова (1796–1866) Єлизавета Бібікова (1838–1908), а з 1900 р. маєток перейшов у володіння її брата, титулярного радника, члена колегії Міністерства сільського господарства Івана Бібікова (1848–1909), а згодом до його дружини Варвари Бібікової.

11. Судячи з усього, ці землі Бібікови орендували. За даними авторів краєзнавчого дослідження “Родина Косачів і Поділля” батько Юрія Григоровича, Григорій Васильович на початку 1900-х років був управителем гуральні в селі Маньківка, що належало поміщиці Марії Львовій. Сама ж власниця проживала в маєтку у с. Чернятин, де тоді мешкав і Григорій Борисов (Родина Косачів і Поділля: Літературно-краєзнавче дослідження / Підгот. К. Завальнюк, І. Журавлівський, Т. Стецюк. – Вінниця, 2011. – С. 22).

12. 2-й кінно-гірський артилерійський дивізіон був сформований у Києві як окрема одиниця з особового складу 2-го та 3-го взводів Запасної кінно-артилерійської батареї. З 1910 р. переданий 9-му армійському корпусу Київського військового округу.

13. 1-й гірсько-артилерійський дивізіон – перейменованій з гірського дивізіону 12-ої артилерійської бригади, що з 1892 р. квартирувала в Києві, а з 1897 р. – в м. Проскурів, входила до Київського військового округу. З липня 1914 р. дивізіон входив до складу 8-ї армії (“Брусилівська армія”). Ю. Борисов був помічником начальника парку батареї.

14. Восени 1914 р., в Карпатах під час наступу на Австрію, батарею, в якій служив Ю. Борисов, оточили, і він разом з іншими вояками потрапив до полону. До весни 1915 р. був у таборі Сикаву, а після того був переведений до Нижньої Австрії у табір Зальцербад, пізніше перебував і в інших таборах, звільнений влітку 1918 р. У таборах полонених не примушували працювати, більшість часу вони проводили, вивчаючи німецьку мову (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 32646. – Арк. 11 (архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р.)). У тексті автобіографії, написаної 1923 р., Юрій Григорович також зазначив, що під час перебування в полоні вивчав німецьку сільськогосподарську літературу та поповнював свої фахові знання (Родина Косачів і Поділля. – С. 72).

15. Ю. Борисова було мобілізовано в чині хорунжого помічником начальника батареї.

16. Краєзнавець М. Йолтуховський припускає, що родина Борисових у період перебування денікінських частин в Могилеві-Подільському переїхала до міста Бар, утім, інформація, подана Ю. Борисовим, дає можливість поставити це під сумнів або припустити, що виїздили з міста лише його дружина з донькою.

17. У Сільськогосподарському технікумі Ю. Борисов працював управителем з часу його створення, одночасно читав лекції з ботаніки. В цьому ж закладі викладала і його дружина Ізидора Косач-Борисова та чоловік її сестри, Ольги Косач-Кривинюк, Михайло.

18. Ще 1914 р. Ю. Борисов організував у Могилеві-Подільському агрономічні курси, на яких виступав лектором. Пізніше досвід викладацької діяльності продовжив на педагогічних курсах в Могилеві-Подільському.

19. Червоноармійський цукровий комбінат у Згурівці – у 1920-х роках так було перейменовано відкритий 1913 р. цукровий завод.

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

20. Сорто-насіннєве управління Цукротресту – створена 1921 р. на базі “Головцукру” галузева відомча установа, завданням якої була координація питань ведення сільського господарства, зокрема агротехніки, обробітку ґрунту, мінерального удобрення, застосування сівозмін, біологічних особливостей росту цукрових буряків та ін. Проіснувала до 1930 р.

21. Косач Юрій (1908–1990) – письменник, драматург, критик, публіцист. Племінник Ізидори Косач-Борисової, син її старшого брата Миколи. Навчався в академічній гімназії у Львові, 1928 р. вступив на юридичний факультет Варшавського університету, згодом у Парижі. 1927 р. заснував читальню “Просвіта” у Колодяжному. 1931 р. арештований польською владою за антидержавницьку націоналістичну діяльність і приналежність до УВО, за 9 місяців був звільнений з в’язниці під грошову заставу. 1932 р. вдруге заарештований і засуджений на 1 рік позбавлення волі за створення нелегального “Культурного товариства” у Ковелі. Невдовзі Люблінський апеляційний суд переглянув вирок і збільшив термін ув’язнення до 4-х років з позбавленням громадянських прав. Не чекаючи виконання вироку, Ю. Косач переїхав до Праги, а 1933 р. – до Парижа. На початку Другої світової війни повернувся до Львова, у 1943–1944 рр. був редактором газети “Львівські вісті”. Пізніше перебував у таборах для переміщених осіб. 1945 р. став одним із засновників “Мистецького українського руху”. 1949 р. переїхав до США.

Варто зауважити, що свояком (шурином) Ю. Борисова був батько Юрія, рідний брат Ізидори Косач-Борисової Микола Косач, який до моменту смерті 1937 р. проживав у Колодяжному.

22. Хохлов Тимофій (1890 – після 1967) – з листопада 1917 р. заступник голови військово-революційного комітету 8-ої армії, а з кінця 1918 р. – начальник військових сполучень 9-ої армії, пізніше – комісар оборони доріг Південного фронту.

23. Чабан Іван – можливо, йдеться про одного з більшовицьких ватажків Могилів-Подільського повіту.

24. Воробйов – особа не встановлена.

25. Сабат Микола (1892 – після 1936) – перший директор Київського будинку вчених, брат акторки театру “Березіль” Софії Федорцевої. Закінчив Стрийську гімназію, згодом навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Під час Першої світової війни потрапив до російського полону, перебував у Воронежській губернії до 1918 р. Після звільнення вступив до УГА. Пізніше виїхав до Радянського Союзу. 1936 р. засуджений до 7 років виправно-трудових таборів.

26. Дяденюк Прокіп – голова Могилів-Подільської земської управи 1919 р.

27. Гут-Ковалів Володимир – член Могилів-Подільської земської управи у 1918–1919 рр.

28. Скрипник – особа не встановлена.

29. Цимберов Аркадій – уповноважений особливого відділу Київського оперативного сектора ДПУ.

30. Судячи з усього, йдеться про вибори представників на всесоюзні з’їзди з сорто-насіннєвої і дослідної справи в цукровій промисловості.

31. Науковий інститут селекції – автономна міжвідомча структура при Сільськогосподарському вченому комітеті, створена 1922 р. Фінансувалася з бюджету Сорто-насіннєвим управлінням Цукротресту. Основними завданнями інституту були проведення досліджень біологічних властивостей рослин, розробка і вдосконалення методик добору для одержання більш продуктивних сортів рослин, вивчення нових

сортів, координація роботи з селекції та насінництва станцій Цукротресту та ін. Базою НІС була Батієва гора, де розміщувалися лабораторні сектори.

32. Дондич – особа не встановлена.

33. Лебов Володимир – завідувач насіннєвого відділу Сорто-насіннєвого управління, викладач селекційно-насіннєвих курсів, член Наукової ради Сорто-насіннєвого управління.

34. Нестеров Олександр – вчений-агроном, у 1916–1918 рр. завідував Центральною Миронівською селекційною станцією, згодом працював у Сорто-насіннєвому управлінні, потім у Державній комісії із сортовипробування Наркомату земельних справ СРСР. 1940 р. заарештований та засуджений до виправно-трудових таборів, де і загинув.

35. Станкевич – особа не встановлена.

36. Кондратьєв – особа не встановлена.

37. Орловський, Онаненко, Кекух – особи не встановлені.

38. Колкунов Володимир (1866–1937) – вчений-агроном, селекціонер, доктор сільськогосподарських наук. 1909 р. у Новоросійському університеті захистив дисертацію “К вопросу о выработке засухоустойчивых рас культурных растений”, за яку отримав 1-у премію з селекції Російського товариства акліматизації тварин і рослин. У 1910–1915 р. – професор кафедри агрономії Університету св. Володимира, з 1912 р. професор кафедри загального землеробства сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, а у 1915–1920 рр. декан цього відділення. З 1920 р. професор кафедри селекції, з 1922 р. – кафедри землеробства Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту. У 1922 р. став одним з організаторів та першим директором НІС, очолював у ньому відділ селекції. Вже наприкінці 1920-х років зазнав політичних переслідувань, а 1930 р. був заарештований за звинуваченням у поширенні контрреволюційної пропаганди. Після розгляду справи вченому було заборонено проживання у великих містах, тому В. Колкунов змушений був переїхати до Краснодару, де очолив наукову частину Всесоюзного інституту махоркової промисловості. З 1934 р. працював на посаді професора Кубанського сільськогосподарського інституту.

39. Соляков Павло (1894–1938) – навчався у Київському університеті та Московському сільськогосподарському інституті, завідував сортовипробувальним відділом Сорто-насіннєвого управління Цукротресту, згодом переїхав до Ленінграда, працював на посаді завідувача секції зернобобових культур Держсортмережі Всесоюзного інституту рослинознавства. 1937 р. заарештований, а 1938 р. засуджений до вищої міри покарання.

40. Скибський Павло – заступник завідувача насіннєвого відділу Сорто-насіннєвого управління.

41. Лізов Карл – особа не встановлена.

42. Йдеться про участь Ю. Борисова в Могилівському осередку Національного союзу восени 1918 р.

Ольга Гураль (Київ). **Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року**

У публікації подано до цього часу не опубліковані матеріали архівно-слідчої справи Ю. Г. Борисова 1930 р. Юрій Григорович Борисов – агроном за фахом, чоловік Ізидори Петрівни Косач, молодшої сестри Лесі Українки. Подані джерела містять

Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року

цінну інформацію для вивчення біографії Юрія Борисова, уточнення фактів з життя його родини та є важливим доповненням для дослідження періоду репресивної політики радянської влади стосовно української наукової та мистецької еліти.

Ключові слова: джерела, архівно-слідча справа, репресії, Косачі, агроном, науковий інститут, цукрова промисловість, контрреволюція, арешт, свідчення, протокол, допит.

Olha Hural (Kyiv). Yuri Borysov's Investigation File (1930)

The author publishes previously unknown archival documents about Yuri Borysov. He was an agronomist and husband of Isydora Kosach, a younger sister of Lesia Ukrainka (Larysa Kosach). Sources contain valuable information for the study of the biography of Yuri Borysov and also reveal a lot of information about his life and family. The document is important as well for research on the Soviet repression of Ukrainian intellectuals and prominent members of the arts community.

Keywords: sources, archival and investigative cases, repressions, Kosaches, agronomist, scientific institute, sugar industry, counter-revolution, arrest, testimony, protocol, interrogation.

Дмитро БУРІМ, Ярослав ФЕДОРУК (Київ)

**ІНСТИТУТ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА –
МАЛОЗНАНИЙ ПРОЄКТ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ
ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1942)**

Історія української науки періоду німецької окупації 1941–1944 рр. залишається однією з малодосліджених в історіографії упродовж кількох останніх десятиліть. Дослідники іноді звертаються до проблемних питань, пов'язаних з умовами життя та діяльності українських істориків, заснуванням наукових установ, музеїв, громадських організацій, що виникали на місці ліквідованих німецькою владою радянських наукових інституцій у Києві, Львові, Харкові та інших містах. У Генеральній губернії Український центральний комітет був тією головною організацією, що займалася поширенням наукових, освітніх, господарських та інших ініціатив в українському суспільстві на окупованих польських територіях після початку Другої світової війни та утворення у серпні 1941 р. Дистрикту Галичина у межах Генеральної губернії. Видавничу підтримку такій діяльності забезпечувало створене наприкінці 1939 р. “Українське видавництво”.

Така ситуація була тісно пов'язана з фігурою Володимира Кубійовича, який розвивав свою діяльність в умовах протидії польському чиннику та постійних обмежень з боку німецького окупаційного режиму. На території Німеччини українські наукові кола гуртувалися довкола Українського наукового інституту в Берліні. Після вибуху війни німецька влада ліквідувала аналогічну наукову установу у Варшаві, а її подальше відновлення, чим найбільше опікувався Роман Смаль-Стоцький, стало неможливим¹.

17 листопада 1939 р. група українських політичних і культурних діячів провела першу зустріч у Кракові з генерал-губернатором Гансом Франком, на якій передала йому меморандум про створення організації для координування українського національного життя в Генеральній губернії². За свідченнями Євгена Юлія Пеленського, на цій зустрічі вже порушувалося питання про створення української наукової інституції у Генерал-губернаторстві. “У відповідь на те обіцяв він видати дозвіл на оснування відповідної наукової

¹ *Кубійович В.* Мені 85. – Мюнхен, 1985. – С. 88.

² Учасники зустрічі: Роман Сушко, Альфред Бізанц, Володимир Кубійович і Зеновій Пеленський з Кракова; Борис Репецький з Замостя; Василь Глібовицький і Євген Юлій Пеленський з Ярослава; Стефан Ванчицький і Василь Блавацький з Сянока; Осип Бойдуник з Кросна. Див.: *The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944: In 2 pts. / Comp. Wasyl Veryha [= Canadian Institute of Ukrainian Studies; series “Research Reports”, no. 61]. – Edmonton; Toronto, 2000. – [Doc. 4, 5.] – P. 41–50.*

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

установи, чогось у роді приватного Люблинського університету, цебто неповного – як це він окреслив”, – писав Пеленський³.

Після утворення УЦК головним задумом Кубійовича у площині розвитку української науки стало згуртування та організаційне об’єднання різноманітних наукових середовищ в одній системній науково-освітній організації. Такою установою мав стати Науковий інститут українознавства з центром у Кракові (Wissenschaftliches Institut der Ukrainekunde). Долаючи організаційні перепони й заборони генерал-губернатора у цій справі протягом майже цілого 1940 р., статут цієї організації на чолі з Кубійовичем було-таки розроблено у грудні того року⁴. Під час одного з візитів Кубійовича до генерал-губернатора навесні 1941 р. останній запевнив, що дасть дозвіл на створення такого інституту⁵. Сам Кубійович передбачав, що вже 1 липня інститут зможе розпочати роботу⁶. Проте протягом наступних шести місяців офіційне затвердження документації інституту та початок його функціонування у Генеральній губернії відкладалися під різними приводами, незважаючи на формальні узгодження з німецькою владою, поки початок німецько-радянської війни 22 червня не поклав остаточний край цим зусиллям.

Після окупації німцями західноукраїнських земель в українських наукових колах природно виникли ідеї об’єднати наукові сили і відновити ліквідоване радянською владою Наукове товариство імені Шевченка у Львові, повернувши у його власність майно і будинки⁷. У листопаді 1941 р. Іван Крип’якевич описував цю ситуацію у листі до Олександра Оглоблина такими словами: “Мали ми надію, що львівські відділи інститутів перетворяться в Укр[аїнський] Інститут, – був вже готовий статут і намічені люди, – але в останньому моменті признано його «неактуальним». Отже ми примушені вернутися до організації Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка, але ще формального дозволу нема”⁸. Однак після перших спроб налагодити працю НТШ поступово ставало зрозуміло, що німецька влада не піде на подібні поступки й дозволу на відновлення товариства не дасть⁹.

У 1942 р. українське суспільство дійшло висновку про необхідність утворення нової інституції з адміністративним центром у Кракові та інтелек-

³ Пеленський С. Ю. Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944) // Сьогодні і минуле. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Вип. 1. – С. 42.

⁴ The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944: In 2 pts. / Comp. Wasyl Veryha [= Canadian Institute of Ukrainian Studies; series “Research Reports”, no. 61]. – Edmonton; Toronto, 2000. – [Doc. 14, 44.] – P. 88–90, 168–171.

⁵ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941: Історія Українського центрального комітету. – Чикаго, 1975. – С. 221; Паньківський К. Роки німецької окупації у Львові 1941–1944. – 2-ге вид. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – С. 353.

⁶ Головата Л. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945. – К.; Львів, 2013. – С. 398.

⁷ Луцький О. Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: Від створення до ліквідації // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 94–95.

⁸ Винар Л. Листи Івана Крип’якевича до Олександра Оглоблина з 1941–1943 років // Український історик. – 1990. – Ч. 1–4. – С. 169.

⁹ Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка за час від 25.6. 1939 – 15.3. 1949 р. / Укл. В. Кубійович. – Мюнхен, 1949. – Ч. 75. – С. 7; Lew Wasyl. A Brief History of the Shevchenko Scientific Society. – New York, 1973. – P. 33–34.

туальним у Львові, яка б фактично продовжувала довоєнну діяльність НТШ, пристосовану до нових умов, що впливали з викликів окупаційного часу. Такою установою мав стати Інститут імені Шевченка (точна назва: Український науковий інститут імені Шевченка у Львові/Ukrainisches wissenschaftliches Schewtschenko-Institut Lemberg), що, за задумом Кубійовича та його соратників, мав утворитися на основі статуту Інституту українознавства у Кракові та статуту НТШ у Львові, складеного у 1941 р.¹⁰

Про Інститут імені Шевченка у науці досі було відомо лише загальні відомості, переважно зі спогадів, публікацій у періодиці та інших джерел такого типу, а також деяких архівних матеріалів¹¹. У перші післявоєнні роки про нього згадувалося у виданнях відновленого НТШ в Європі, де коротко зазначалося про структуру установи і штат співробітників¹². Подекуди ця проблематика побіжно нотувалася в епістолярних документах¹³. При цьому особливо важливим у цьому сенсі є лист до Омеляна Пріцака від 23 жовтня 1942 р., в якому Іван Крип'якевич переконує молодого історика влаштуватися до праці в Інституті імені Шевченка, описуючи в загальних рисах його статут, заплановану структуру, напрямки роботи та інші важливі справи¹⁴. Цю тематику порушувала Лариса Головата, спеціально зупинившись на підрозділах, що планувалося заснувати в інституті, персональному складі співробітників тощо. Не обійшла увагою дослідниця також і питання про причини, через які інститут так і не було відкрито¹⁵. Наміри і практичні кроки українських наукових кіл щодо заснування такої установи в літературі

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 82–96; *Луцький О.* Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: від створення до ліквідації // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2012. – Вип. 22. – С. 95.

¹¹ *Кубійович В.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка: (1873–1949). – Львів, 1991. – С. 47–48; *Паньківський К.* Роки німецької окупації у Львові 1941–1944. – С. 352–354; *Раковський І.* Спомини про Наукове товариство ім. Шевченка у Львові // *Український історик.* – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1979. – Ч. 1–4. – С. 100; *Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали.* – К., 1995. – Т. 1: (1939–1953). – Док. 63, 258. – С. 161, 592; *Заболотна І.* Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами Івана Крип'якевича // *Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ).* – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 409; *Луцький О.* Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: Від створення до ліквідації. – С. 95; *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945. – С. 399–401.

¹² *Пеленський Є. Ю.* Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944). – С. 43.

¹³ *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року // *Український історик.* – 2000. – Ч. 1–3. – С. 258; *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали.* – К., 2008. – Док. 478. – С. 751 (лист С. Драгоманова до М. Антоновича, 11 листопада 1942 р.); *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945. – С. 399–400.

¹⁴ *Федорук Я.* Документи про наукову роботу Омеляна Пріцака в Кабінеті історії України у 1942 році // *З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-ліття від дня народження / Упоряд. В. Старков.* – К., 2013. – Док. 4. – С. 323–324; *Фелонюк А.* З листів Омеляна Пріцака до Івана Крип'якевича (1942) // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* – Львів, 2015. – Вип. 8. – С. 270–276.

¹⁵ *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945. – С. 399–401.

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

згадувалися в контексті інших проблем історії науки під час німецької окупації, як-от діяльності Кабінету історії України, створеного в межах Історичної секції НТШ¹⁶, та ін. Проте досі не надавалося належної уваги цілісній діяльності Інституту імені Шевченка, що передбачалася, його адміністративній структурі, основним напрямкам та завданням наукової роботи – як запланованим у проєкті статуту, поданому УЦК до Генеральної губернії, так і кардинально обмеженим у затвердженій остаточній версії цього документа.

До літа 1942 р. організаційний план такого інституту вже виробився у середовищі УЦК. У серпні було укладено проєкт статуту, який Володимир Кубійович передав до Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства (док. 1). Роз'яснення до цього документа було викладено в окремому листі, який долучався до проєкту статуту (док. 2). У ньому доводилася необхідність заснування цієї установи на основі попередньої праці УЦК у Кракові у 1939–1941 рр., пов'язаної із заснуванням Інституту українознавства, і традиції, яка існувала у передвоєнному НТШ у Львові.

Головною ідеєю, що простежується у супровідному листі, була спадковість Інституту імені Шевченка від НТШ. “Український науковий інститут імені Шевченка у Львові, відповідно до проєкту його статуту, займає середнє місце між попереднім Науковим товариством імені Шевченка у Львові та відкритим свого часу Українським науковим інститутом у Кракові...”, – писав Кубійович (док. 2). У проєкті статуту зазначалося, що центр нового інституту перебуватиме у Львові з підпорядкуванням безпосередньо Головному відділові науки і навчання уряду Генерал-губернаторства. Керівник цього відділу водночас мав бути президентом інституту із завданнями репрезентувати “...його у контактах з іншими установами” (док. 1). У наукових питаннях президентові мала допомагати наукова колегія як дорадчий орган, директор і заступник директора. Директор повинен був призначатися президентом терміном на один рік з 1 жовтня до 30 вересня наступного року. Наукова колегія збиралася б щомісячно на звичайні засідання та – за дорученням директора – на позачергові. Наприкінці кожного року мало відбутися засідання колегії стосовно звітності за річну роботу інституту.

За аналогією з НТШ Інститут імені Шевченка мав поділятися на секції, а секції – на науково-дослідницькі кабінети (замість комісій НТШ), які створювалися б радою секції на пропозицію директора. Загалом інститут мав поділятися на сім секцій (з них Технічна секція утворювалася на додаток до тих, що існували раніше в НТШ (док. 1, 2)); рада секції повинна була визначати її керівника і секретаря. Дослідницькі кабінети формувалися у межах секції і були найнижчою ланкою в науково-організаційній структурі інституту. Потреба створення кабінетів “...була продиктована життям; – писав Кубійович, – така організація дала дуже добрі результати для наукової роботи” (док. 2).

Головними науковими завданнями інституту, визначеними у проєкті статуту, мали бути “дослідження всього українського життя та простору в теперішньому та минулому у всіх відповідних галузях науки та підтримка української науки на основі результатів цих досліджень”, вивчення відносин

¹⁶ Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Прицака в Кабінеті історії України у 1942 році. – С. 313–315.

між Україною і Німеччиною, а також опрацювання всіх інших проблем, що сприяють піднесенню української культури (док. 1, § 10). Для реалізації цих завдань передбачалося читання рефератів на засіданнях, розвиток видавничої діяльності – окремого органу інституту та різноманітних видань, організація експедицій у різні регіони України для дослідження місцевостей, популяризаторські лекції для ширшої громадськості, підготовка молодих кадрів тощо. З цією метою члени інституту мали отримати право на безкоштовне користування державними бібліотеками у Львові. Самому інституту, окремим секціям і дослідницьким кабінетам дозволялося комплектувати свої власні книгозбірні.

Інститут мав складатися з дійсних членів – директора, його заступника, секретаря, керівників секцій і кабінетів, у яких також мав бути свій секретар, та наукових співробітників у званні професора, доцента, асистента та аспіранта (док. 1). До діяльності Інституту імені Шевченка передбачалося залучати також учених з-поза його штату – почесних членів та членів-кореспондентів, у яких мав бути дорадчий голос. У листі до Генерал-губернаторства Кубійович висловлював побажання, аби дійсними членами інституту вважалися також усі колишні члени НТШ, “...які наразі проживають поза Генерал-губернаторством, перебувають у Райху, в Протектораті, в Райхскомісаріаті України, Придністров’ї, в Буковині, в Карпатській Україні...; це питання слід враховувати, оскільки Товариство мало багато членів у вищезгаданих територіях та публікувало їхні праці; на мою думку, старий порядок повинен дотримуватися” (док. 2). Цим членам надавалося право займатися науковою роботою в інституті без працевлаштування в ньому.

На деякі свідчення про структуру Інституту імені Шевченка натрапляємо й у статті Євгена Юлія Пеленського, написаній у 1949 р. по свіжій пам’яті, уже на еміграції: “Мав він складатися з 16 катедр і 2 самостійних доцентур. При кожній кафедрі мали працювати, крім керуючого професора, молодші наукові співробітники: один доцент і 1–2 асистенти”¹⁷. У кінцевому підсумку, як можна уточнити це свідчення, передбачалося створити 15 наукових підрозділів, у яких мало працювати п’ятнадцять професорів, один почесний професор (Євген Храпливий), сімнадцять доцентів та вісімнадцять асистентів (з них було три вакансії на час укладення проєкту), а також секретаріат у складі секретаря, п’яти працівників бюро і п’яти службовців. Загалом 62 співробітники і 15 кабінетів: українська діалектологія та фонетика; сучасна література, мова та історія мови; українське літературознавство; історія української літератури; історія України; історія галицько-волинських земель; доісторія та рання історія (археологія); етнографія та етнологія; українське мистецтво; геологія та фізична географія України; антропогеографія і демографія України; тваринний та рослинний світ України; антропология; економіка України; сільське господарство України¹⁸.

¹⁷ Пеленський Є. Ю. Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944). – С. 43.

¹⁸ “Vorschlag des Lehrpersonals des Ukrainisches Wissenschaftliches Instituts in Lemberg: 1. Ukrainische Dialektologie und Phonetik: Prof. Dr. Iwan Zilynskyj, Doz. Dr. Kost Kysilewskyj, As. Dr. Maria Pschepiurska; 2. Die zeitgenössische Literatur, Sprache und Sprachgeschichte: Prof. Dr. Wassyl Simowytsch, Doz. Dr. Jaroslaw Rudnytzkyj, As. Dr. Iwan Kowalyk; 3. Ukrainische Literaturwissenschaft: Prof. Dr. Wasyl Schtschurat, Doz. Mychajlo

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

Зі створенням інституту, зрештою, виникла нагода порушити перед німецькою владою питання про повернення майна і будинків як самого НТШ, так і інших українських передвоєнних організацій або товариств: два будинки НТШ на вул. Distriktstrasse (суч. Винниченка), один на вул. Supinskigasse (суч. Коцюбинського), будинки Товариства “Просвіта”, Галицько-Руської матиці та Народний дім (док. 2).

Декрет про заснування Інституту імені Шевченка генерал-губернатор Франк підписав 24 вересня 1942 р., а вже наступного дня керівник Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства Адольф Вацке підписав остаточний варіант статуту інституту. Ці документи були оприлюднені 6 жовтня в офіційному обіжнику розпоряджень для Генерал-губернаторства (док. 3–4). В обох документах зазначалося, що головним завданням Інституту імені Шевченка було продовжувати науково-дослідницькі традиції НТШ у Львові. Інститут безпосередньо підпорядковувався урядові Генерал-губернаторства, який розробляв і затверджував його бюджет на фінансовий рік з 1 квітня до 31 березня наступного року. Цей термін збігався з повноваженнями директора інституту, якого мали призначати щорічно. На посаду директора, за свідченням Івана Крип’якевича, мало бути призначено Володимира Кубійовича¹⁹.

У статуті підтверджувалося, що керівник Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства отримував права призначати директора інституту, його заступника, керівників секцій, професорів, наукових співробітників, почесних професорів і співробітників-кореспондентів, а

Terschakowetz, As. Dr. Mykola Sonewytzkyj, As. Iwan Pomanentschuk; 4. Geschichte der ukrainischen Literatur: Prof. Dr. Mychajlo Wozniak, Doz. Dr. Jakym Jarema, As. Dr. Teoklit Patschowskyj, Doz. der ukrainischen Bibliographie Dr. E. J. Pelenskyj; 5. Geschichte der Ukraine: Prof. Dr. Krypiakewytsch Iwan, Doz. Dr. Wytanowytsch Illa, As. Pasika Mykola, Doz. der ukrainischen Rechtsgeschichte Dr. Fedynskyj, As. der ukrainischen Philosophie Dr. Georg Starosolskyj, Doz. der Geschichte der ukrainischen Philosophie Dr. Mykola Schlemkewytsch; 6. Geschichte des galizisch-wolhynischen Raumes: Prof. Dr. Myron Korduba, Doz. Dr. Omelan Terletzkyj, As. Dr. Herasymtschuk Wolodymyr [Wasył]; 7. Vor- und Frühgeschichte: Prof. Dr. Jaroslau Pasternak, Doz. Dr. Smischko Markoian, As. Vacat; 8. Ethnographie und Ethnologie: Prof. Dr. Kolessa Philaret, Doz. Dr. Herasymtschuk Roman, As. Hurhula Irene; 9. Ukrainische Kunst: Prof. Dragan Michael, Doz. Lysko Zenowij, As. Dr. Luznytzkyj Hryhorij; 10. Geologie und physische Geographie der Ukraine: Prof. Dr. Polanskyj Jurij, Doz. Ing. Pasternak Seweryn, As. Dr. Oleksyschyn Iwan; 11. Ant[h]ropogeographie und Demographie der Ukraine: Prof. Dr. Kubijowytsch Wolodymyr, Doz. Dr. Ohonowskyj Wolodymyr, As. Mgr. Tesla Iwan, Doz. Kartographie Mgr. Kulytzkyj Mykola; 12. Tier- und Pflanzenwelt der Ukraine: Prof. Dr. Kozij Hryhorij, As. Zarskyj Edward, As. Iwanytzkyj Jeremij; 13. Ant[h]ropologie: Prof. Dr. Rakowskyj Iwan, Doz. Dr. Jendyk Rostyslaw, As. vacat; 14. Wirtschaft der Ukraine: Prof. Dr. Dyminskyj Roman, Doz. Dr. Stawchiw Matwij, As. vacat; 15. Landwirtschaft der Ukraine: Prof. Dr. Chraplyvyj Eugen (ehrenamtlich), Prof. Ing. Schumowskyj Pawlo, Tierzucht, As. Ing. Kischka A. Sekretariat: Sekretär Brylinskyj Myhajlo, 5 Bürokräfte und 5 Amtsdienere. Zusammen: 16 Professoren (1 ehrenamtlich), 17 Dozenten, 18 Assistenten” (ЦДАВО. – Ф.3959. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 183–184). Див.: *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945. – С. 399–400.

¹⁹ Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Прицака в Кабінеті історії України у 1942 році. – С. 324.

також затверджувати призначення секретарів та допоміжного наукового персоналу.

Замість семи секцій, які пропонувалися Кубійовичем у проєкті статуту, дозволялося утворити лише дві: одна мала відповідати “...за дослідження всього українського життя та простору в теперішньому та минулому...”, друга мала займатися дослідженням українсько-німецьких відносин (док. 4, § 7, 1–2). “Статут Інст[итуту] ім. Шевч[енка] дуже загальний, – оцінював цю ситуацію Іван Крип’якевич, який повинен був очолювати історичний напрямок в його роботі. – Є дві секції – українознавства і укр[аїнсько]-нім[ецьких] зв’язків – отже, радше не секції, а напрямки діяльності. [...] Про організацію наук[ової] роботи статут докладніше не говорить, але ми думаємо як основу взяти кабінети”²⁰.

Окрім штатних співробітників, статут дозволяв залучати до наукової роботи почесних професорів та членів-кореспондентів. Діяльність інституту окреслювалася проведенням досліджень його співробітниками, виголошенням рефератів або доповідей, організацією наукових експедицій, підготовкою молоді, курсами з українознавства, “...особливо для німецьких громадян”, виданням друкованого органу тощо (док. 4, § 12, 1–8). Рівноправними мовами при цьому визначалися українська та німецька.

При такому великому скороченні пропонованих Кубійовичем секцій кількість штатних співробітників інституту, відповідно, також сильно обмежувалася. Наприкінці жовтня 1942 р. Крип’якевич свідчив, що до штату установи планують набрати лише до двадцяти співробітників, проте на той час їхній поіменний список ще не було укладено (звідси, поза іншим, були його пропозиції до Омеляна Пріцака стосовно праці штатним співробітником інституту)²¹.

Новина про утворення у Львові Інституту імені Шевченка як спадкоємця НТШ швидко розлетілася між українським громадянством на окупованих територіях, у Кракові, Берліні та в інших місцях. Уже невдовзі після опублікування декрету Франка в обіжнику розпоряджень для Генерал-губернаторства львівські газети повідомили про заснування інституту²². Цей декрет декілька разів друкувався в українському перекладі без скорочень²³. Євген Юлій Пеленський і Дмитро Дорошенко подали розлогі статті з історією НТШ на перших шпальтах головних українських газет у Кракові та Берліні²⁴. “Отже, відроджується в новій формі Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке має за собою таке славне минуле й такі великі заслуги перед українською наукою”, – зазначав Дорошенко. Інформативні нотатки на цю тему в тонах відродження української науки друкувалися також в українських газетах та

²⁰ Там само. – С. 323–324.

²¹ Там само. – С. 324.

²² Інститут Шевченка у Львові. Розпорядок Ген. Губернатора д-ра Г. Франка // Львівські вісті. – 1942. – № 231: (11 жовтня). – С. 1.

²³ Краківські вісті. – 1942. – Ч. 225 (672): (10 жовтня). – С. 3; Українська дійсність. – Берлін, 1942. – Ч. 30: (20 жовтня). – С. 1.

²⁴ Пеленський Є. Ю. Інститут ім. Шевченка // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 226 (673): (11 жовтня). – С. 1–2; Дорошенко Д. Науковий Інститут ім. Т. Шевченка у Львові // Українська дійсність. – Берлін, 1942. – Ч. 30: (20 жовтня). – С. 1.

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

часописах Берліна, Праги, Харкова, Чорткова, Ворошиловграда, Донецька та інших міст²⁵.

Про причини того, чому Інститут імені Шевченка так і не почав працювати, можна лише здогадуватися, переважно на основі припущень, що велися в українських наукових колах у той період. Однак, зі зрозумілих причин, цю інформацію слід сприймати лише на рівні тогочасних розмов. Відомо лише, що на початку 1943 р. надія на початок роботи інституту ще жевріла. 4 січня 1943 р. Іван Крип'якевич писав про це до Олександра Оглоблина такими словами: “На жаль, Інст[итут] Шевч[енка] дотепер не зреалізований і не зна-ти, чи з нього що вийде!! Запротестувала партія – і тепер ведеться боротьба в Берліні між ген[ерал-]губернатором, що бажає утримати Інст[итут], та партією – малі надії, щоб він перемиг”²⁶. У кожному разі Кубійович не припиняв плекати надій на інститут, і навіть у червні 1943 р. не перестав нагадувати про нього в офіційних зверненнях до Генерал-губернаторства²⁷.

Залишається також незрозумілим, чи на таку ситуацію вплинула заміна керівника Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства. 5 жовтня 1942 р. новим керівником цього відділу було призначено Людвіга Айхгольца (Ludwig Eichholz), який замінив Адольфа Вацке²⁸. 24 вересня 1942 р. саме Вацке завірив цей статут своїм підписом, що був опублікований в обіжнику розпоряджень для Генерал-губернаторства наступного дня після його заміщення на цій посаді.

Отож, якщо й було якесь протистояння між Берліном і Краковом з цього приводу, то завершилося воно не на користь української науки. У вересні 1944 р., одразу після відступу німців зі Львова, Іван Крип'якевич давав і свідчення з цього приводу: “...Кубійович добув дозвіл генерал-губернатора на утворення так званого Інституту імені Шевченка на базі інститутів Академії наук у Львові з українознавчими кафедрами. Але в цьому протиставилося берлінське гестапо і не дозволило відкривати Інституту, а навіть конфіскувало урядовий дневник розпоряджень в Генерал-губернаторстві, в якому був цей декрет”²⁹.

²⁵ Інститут ім. Шевченка у Львові // Український вісник. – Берлін, 1942. – № 13: (1 листопада). – С. 7; Хроніка // Пробоєм: Місячник культури. – Прага, 1942. – Ч. 11. – С. 668; Ю. Б. Заснування Інституту імені Шевченка // Нова Україна. – Харків, 1942. – № 250: (5 листопада). – С. 2 (на основі статті Пеленського у “Краківських вістях”); Створення Інституту ім. Шевченка у Львові // Нова доба. – Берлін, 1942. – № 42: (18 листопада). – С. 3; Для розвитку української науки Інститут ім. Шевченка у Львові // Чортківська думка. – 1942. – № 9: (18 листопада). – С. 1; Ю. Б. Заснування Інституту імені Шевченка // Донецький вестник. – 1943. – № 2: (3 январа). – С. 4; Ю. Е. Заснування Інституту імені Шевченка // Нове життя. – Ворошиловград, 1943. – № 12: (3 лютого). – С. 2.

²⁶ *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року. – С. 258.

²⁷ The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944: In 2 pts. / Comp. Wasyl Veryha [= Canadian Institute of Ukrainian Studies; series “Research Reports”, no. 61]. – Edmonton; Toronto, 2000. – [Doc. 164.] – P. 596.

²⁸ *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945. – С. 345.

²⁹ *Заболотна І.* Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами Івана Крип'якевича. – С. 409.

* * *

У цій статті публікується чотири офіційні документи про затвердження Інституту імені Шевченка як наукової установи, датовані періодом від серпня до початку жовтня 1942 р.: 1. Проект статуту Інституту імені Шевченка у Львові від 12 серпня 1942 р., поданий УЦК на розгляд правління Генерал-губернаторства; 2. Лист УЦК від 21 серпня 1942 р. до Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства з викладом основних ідей щодо діяльності інституту (лист без підпису, однак написаний від першої особи, найімовірніше, Володимиром Кубійовичем); 3. Декрет генерал-губернатора Ганса Франка про заснування Інституту імені Шевченка від 24 вересня 1942 р.; 4. Статут інституту від 24 вересня 1942 р. за підписом керівника Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства Адольфа Вацке.

Опубліковані документи подано за німецькими текстами машинописних копій і друків. Тогочасний правопис збережено. В окремих випадках виправлялися помилки друку, що позначалися у посторінкових примітках. Скорочення в оригінальному тексті розшифровані в квадратних дужках.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Entwurf*

Satzung des ukrainischen wissenschaftlichen Schewtschenko-Institutes Lemberg.

§ 1. Das Institut führt den Namen: "Ukrainisches wissenschaftliches Schewtschenko-Institut Lemberg" (UWSchIL). Es hat seinen Sitz in Lemberg.

§ 2. Das Institut ist der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements unmittelbar unterstellt. Der jeweilige Leiter dieser Hauptabteilung ist gleichzeitig Präsident des Institutes, das er nach aussen vertritt.

§ 3. Dem Präsidenten stehen zur Seite:

a) das wissenschaftliche Kollegium als beratendes Organ in wissenschaftlichen Fragen;

b) der Direktor u[nd] Vizedirektor für laufende Geschäftsführung.

§ 4. Das wissenschaftliche Kollegium besteht aus den Sektionsvorständen (§ 13). Vorsitzender desselben ist der Direktor des Institutes, der die Sitzungen einberuft.

§ 5. Zu den Aufgaben des wissenschaftlichen Kollegiums gehören insbesondere:

a) die Erstattung von Vorschlägen für die Bestellung der Sektionsvorstände (§ 13) und Kabinettsleiter (§ 15) sowie für die Berufung von wirklichen Mitgliedern sowie für Rangsstufung derselben (§ 19);

b) die Erstattung von Vorschlägen für die Errichtung neuer Forschungskabinette;

c) die Erstattung von Vorschlägen für die Ernennung von Ehren- und korrespondierenden Mitgliedern;

d) die Stellungnahme zu den Vorschlägen der zuständigen Kabinettsleiter auf Bestellung von wissenschaftlichen Mitarbeitern;

e) die Behandlung der Angelegenheiten, die dem Kollegium vom Präsidenten zugewiesen werden;

f) die Genehmigung des Tätigkeitsberichtes für das abgelaufene Studienjahr**;

* Перед початком документа рукою Івана Крип'якевича дописано дату: "12 VIII 42".

** В оригіналі "Studiumjahr".

g) die Erstellung des Voranschlages für das kommende Geschäftsjahr [und die Rechnungslegung für das abgelaufene Geschäftsjahr]*, beides auf Grund des von Direktor zu liefernden Vorschlages;

h) die Erstattung von Vorschlägen auf Verleihung von Stipendien und Unterstützungen an die wissenschaftlichen Aspiranten.

§ 6. Zu Ende eines jeden Studienjahres hält das wissenschaftliche Kollegium seine ordentliche Jahressitzung ab, in der auch der Tätigkeitsbericht für das abgelaufene Jahr zu erstatten ist. Dieser ist in einem der wissenschaftlichen Organe des Institutes zu veröffentlichen. Ausserdem versammelt sich das wissenschaftliche Kollegium einmal in jedem Monate zu einer ordentlichen Sitzung. Ausserordentliche Sitzungen werden vom Direktor nach Bedarf einberufen.

§ 7. Das wissenschaftliche Kollegium fasst seine Beschlüsse mit einfacher Stimmenmehrheit; die Geschäftsordnung wird vom Direktor und Vizedirektor bestimmt.

§ 8. Der Direktor wird auf Vorschlag des wissenschaftlichen Kollegiums vom Präsidenten des Institutes auf die Dauer eines Studienjahres**, d[as] i[st] vom ersten Oktober bis 30. September ernannt.

§ 9. Der Präsident wird vom Direktor, dieser vom Vizedirektor vertreten; die Vertretungsbefugnis erstreckt sich auf den genannten Aufgabenbereich***.

Der Vizedirektor wird auf Vorschlag des Direktors für die Dauer der Funktion des letzteren vom Präsidenten ernannt.

Der Direktor bestellt mit Genehmigung des Präsidenten, als Leiter des Büros, den Sekretär und die notwendigen Kanzleikräfte.

§ 10. Das ukrainische wissenschaftliche Schewtschenko-Institut hat folgende Aufgaben:

a) die Erforschung des gesamten ukrainischen Lebens und Raumes in der Gegenwart und Vergangenheit auf allen in Frage kommenden Gebieten der Wissenschaft und Förderung der ukrainischen Wissenschaft auf Grund der Ergebnisse dieser Forschungen;

b) die Erforschung der Beziehungen zwischen dem deutschen Volk und Reich einerseits und dem ukrainischen Volk andererseits, von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart;

c) die Erforschung aller übrigen wissenschaftlichen Probleme, soweit diese mit der Hebung der ukrainischen Kultur im allgemeinen zusammenhängen;

§ 11. Zur Erreichung der dem UWSchIL gestellten Ziele dienen folgende Massnahmen:

a) Forschungsarbeiten der Institutsmitglieder und Mitarbeiter innerhalb ihrer Fachgebiete;

b) wissenschaftliche Sitzungen mit Referaten der Mitglieder und herangezogener Mitarbeiter;

c) wissenschaftliche Expeditionen, terrainmässige Forschungen u. s. w.;

d) wissenschaftliche Vorträge in ukrainischer und deutscher Sprache unter besonderer Berücksichtigung der Forschungsergebnisse der Institutsmitglieder;

e) Ausbildung junger wissenschaftlicher Arbeiter, mit Berücksichtigung der dem Institute gestellten Ziele;

f) populär-wissenschaftliche Kurse für die ukrainische und deutsche Oeffentlichkeit;

g) Herausgabe der wissenschaftliche Organe und Veröffentlichung der Original- und übersetzten Arbeiten der Mitarbeiter des Institutes;

* Фраза у квадратних дужках відсутня у виданні Василя Вериги.

** В оригіналі “Studiumjahr”.

*** У виданні Василя Вериги “Gebietsbereich”.

h) Errichtung und Erhaltung verschiedener Anstalten und Einrichtungen*, die dem Institute zur Verwirklichung seiner Ziele dienen können.

Die Vortragssprache am Institute ist in gleicher Weise ukrainisch und deutsch.

§ 12. Das ukrainische wissenschaftliche Schewtschenko-Institut wird in folgende Sektionen eingeteilt:

1. philologische Sektion;
2. historisch-philosophische Sektion;
3. mathematisch-physikalische Sektion;
4. naturwissenschaftliche Sektion;
5. medizinische Sektion;
6. wirtschaftlich-juridische Sektion;
7. technische Sektion.

§ 13. Jede Sektion des Institutes wird vom Vorstand geführt, der hierzu vom Präsidenten auf Vorschlag des wissenschaftlichen Kollegiums für die Dauer eines Studiumjahres ernannt wird. Seine Wiederernennung ist zulässig. Der Sektionsvorstand bestimmt selbst seinen Stellvertreter und Sekretär der Sektion.

§ 14. Aufgabe der Sektionsvorstandes** ist in erster Linie die einheitliche Ausrichtung der wissenschaftliche Arbeiten seiner Sektion und die Herstellung der Querverbindung zu den anderen Sektionen im Rahmen des Gesamtzieles des Institutes. Insbesondere hat der Vorstand zur Aufgabe:

- a) Forschungskabinette in seiner Sektion zu organisieren;
- b) die wissenschaftliche Arbeit in den einzelnen Forschungskabinetten zu koordinieren und zu planen;
- c) die Kabinettsarbeiten zu beaufsichtigen und zu kontrollieren;
- d) Sektionssitzungen, welche nach Bedarf einberufen werden, zu führen;
- e) Publikationen der Sektion vorzubereiten.

§ 15. Die wissenschaftliche Arbeit wird in Sektionen und in besonderen Forschungskabinetten geführt, die nach Bedarf über den Vorschlag des Vorstandes der Sektion und nach der Einwilligung des Direktors gebildet und aufgelöst werden können. An der Spitze des Forschungskabinettes steht der Kabinettsleiter, welcher für die Arbeit seinen Sekretär aus den Mitgliedern des Kabinetts bestimmt. Der Kabinettssekretär vertritt den Kabinettsleiter in seiner Abwesenheit. Der Sektionsvorstand kann gleichzeitig Leiter eines Forschungskabinettes sein.

§ 16. Aufgaben der Forschungskabinette sind folgende:

1. Ausführung des Planes der wissenschaftlichen Arbeiten;
2. Vorbereitung der jüngeren wissenschaftlichen Arbeiter, der Assistenten und Aspiranten.

§ 17. Die Aufgabe des Kabinettsleiters ist die Arbeit des Forschungskabinetts zu führen und zu überwachen, die Sitzungen des Kabinetts einzuberufen und dieselben zu leiten, Berichte über die Arbeit des Forschungskabinettes an den Sektionsvorstand zu erstatten.

§ 18. Wirkliche Mitglieder des Institutes sind Sektionsvorstände, Kabinettsleiter, gewesene, vom Direktor bestellte ordentliche Mitglieder der bisherigen Schewtschenko-gesellschaft der Wissenschaften Lemberg und wissenschaftliche Mitarbeiter des Institutes. Gelehrte, den die sich um die besonderen Aufgaben des Institutes verdient gemacht haben, können zu Ehren- oder korrespondierenden Mitgliedern bestellt werden.

* У виданні Василя Вериги "Errichtungen".

** В оригіналі "Sektionsforstandes".

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

§ 19. Wirkliche Mitglieder können wissenschaftliche Titel eines Professors, Dozenten, Assistenten oder Aspiranten führen. Die Rangstufe wird über Vorschlag des Direktors vom Präsidenten bestimmt; dasselbe gilt für Ehrenprofessoren und korrespondierende Mitglieder.

§ 20. Die Mitglieder des UWSchIL sind zur Forschung und Lehre in ihren Fachgebieten verpflichtet. Sie haben die Ergebnisse ihrer Arbeiten in den vom UWSchIL herausgegebenen wissenschaftlichen Organen und gegebenenfalls* in gesonderten Werken zu veröffentlichen, an dem Sitzungen der Sektionen bzw. der Forschungskabinette teilzunehmen, sowie überhaupt ihre Arbeit zu harmonischem Einsatz im Interesse der Erreichung des Gesamtzieles des Institutes zu bringen.

Die wissenschaftlichen Hilfskräfte sind insbesondere verpflichtet, die ihnen von den betreffenden wirklichen Mitgliedern aufgetragenen oder empfohlenen Arbeiten durchzuführen.

Die Ehren- und korrespondierenden Mitglieder sollen sich im Rahmen** der von ihnen vertretenen Fachgebiete an den wissenschaftlichen Arbeiten des Institutes beteiligen; sie haben das Recht an den Sitzungen der betreffenden Sektionen mit beratender Stimme teilzunehmen.

§ 21. Die im wissenschaftlichen Institute angestellten Mitglieder des Institutes, wie auch das gesamte übrige angestellte Personal desselben sind Angestellte des Generalgouvernements. Sie unterliegen den jeweils für diese geltenden Vorschriften.

Dienststrafrechtliche Verfehlungen von wirklichen Mitgliedern des Institutes werden nach Einholung der Stellungnahme des wissenschaftlichen Kollegiums mit entsprechend belegter Berichterstattung vom Direktor dem Präsidenten behufs weiterer Veranlassung vorgelegt.

§ 22. Die Besetzung der ersten Posten erfolgt auf Vorschlag des Direktors durch den Präsidenten.

§ 23. Dem UWSchIL wird das Recht zur vollkommenen unentgeltlichen Benützung der Staatsbibliotheken sowie der sonstigen wissenschaftlichen in Lemberg sich befindenden staatlichen Institute (geographisches, geophysisches, physikalisches u[nd] d[er]-gl[eichen]) durch seine Mitglieder eingeräumt. Die Errichtung einer eigenen Bücherei des Institutes, der Büchereien der einzelnen Sektionen b[e]z[iehung]w[eise] auch der einzelnen Forschungskabinette, der Handbüchereien des Sektionsvorstandes*** oder des Kabinettsleiters u[nd] d[er]g[leichen] kann nach Massgabe des Bedarfes und der hierfür bereitgestellten Mittel erfolgen.

Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 150. – Арк. 1–6 (машинописна копія).

Опубліковано: The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944: In 2 pts. / Comp. Wasyl Veryha [= Canadian Institute of Ukrainian Studies; series “Research Reports”, no. 61]. – Edmonton; Toronto, 2000. – Pt. I. – [Doc. 47.] – P. 176–179 (копія; без дати).

Переклад

Проект

Статут Українського наукового інституту імені Шевченка у Львові.

§ 1. Інститут носить назву: “Український науковий інститут імені Шевченка у Львові” (УНШЛ). Інститут знаходиться у місті Львові.

* У виданні Василя Вериги “gegebenenfalls”.

** У виданні Василя Вериги “im Schluss”.

*** В оригіналі “Sektionsforstandes”.

§ 2. Інститут безпосередньо підпорядковується Головному відділу науки та навчання уряду Генерал-губернаторства. Діючий керівник цього відділу водночас є президентом Інституту, що репрезентує його у контактах з іншими установами.

§ 3. Президентів допомагають:

- а) Наукова колегія як дорадчий орган у наукових питаннях;
- б) Директор та заступник директора у веденні поточних справ.

§ 4. Наукова колегія складається з рад секцій (§ 13). Головою колегії є директор Інституту, який скликає її засідання.

§ 5. До завдань Наукової колегії, зокрема, належить:

а) подання пропозицій щодо призначення керівників секцій (§ 13) та керівника кабінету (§ 15), а також призначення дійсних членів та присудження їм посадових категорій (§ 19)

б) подання пропозицій щодо створення нових науково-дослідних кабінетів;

в) подання пропозицій щодо призначення почесних членів та членів-кореспондентів;

г) винесення резолюцій щодо пропозицій відповідних керівників кабінетів про призначення наукових співробітників;

д) виконання завдань, що були доручені [Науковій] колегії президентом;

е) затвердження звіту про діяльність за минулий навчальний рік;

ж) підготовка пропозицій щодо кошторису на наступний фінансовий рік [та фінансового звіту за минулий фінансовий рік], обидва на основі пропозиції, яку подає директор;

з) подання пропозицій щодо присудження стипендій та підтримка академічних аспірантів.

§ 6. Наприкінці кожного навчального року Наукова колегія проводить обов'язкове щорічне засідання, на якому також потрібно звітувати про діяльність за минулий рік. Звіт має бути опублікований в одному з наукових друкованих органів Інституту. Крім того, Наукова колегія щомісяця збирається на звичайне засідання. За необхідності директор призначає позачергові засідання.

§ 7. Наукова колегія приймає свої рішення простою більшістю голосів; регламент визначається директором та заступником директора.

§ 8. Директор призначається президентом Інституту за пропозицією Наукової колегії терміном на один рік з 1 жовтня до 30 вересня.

§ 9. Президента представляє директор, директора – заступник директора; представницькі повноваження поширюються на визначену для них зону відповідальності.

Заступник директора призначається президентом за пропозицією директора на час здійснення директором своїх повноважень.

Директор за погодженням президента як керівник бюро призначає секретаря та необхідний персонал канцелярії.

§ 10. Український науковий інститут імені Шевченка має такі завдання:

а) дослідження всього українського життя та простору в теперішньому та минулому у всіх відповідних галузях науки та підтримка української науки на основі результатів цих досліджень;

б) дослідження відносин між німецьким народом та Райхом, з одного боку, та українським народом, з іншого, від найдавніших часів до сьогодення;

в) дослідження всіх інших наукових проблем, якщо це сприятиме загальному піднесенню української культури;

§ 11. Досягнення поставлених перед УНІШЛ цілей забезпечать наступні заходи:

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

- a) науково-дослідна робота членів Інституту та співробітників у їхніх спеціалізованих галузях;
- b) наукові засідання з читанням рефератів членами Інституту та запрошеними співробітниками;
- c) наукові експедиції, дослідження місцевості і т. д.;
- d) наукові доповіді українською та німецькою мовами з особливою увагою на результати досліджень членів Інституту;
- e) підготовка молодих наукових працівників з урахуванням цілей, поставлених перед Інститутом;
- f) науково-популярні курси для української та німецької громадськості;
- g) видання наукових друкованих органів та публікація оригінальних праць і перекладів праць співробітників Інституту;
- h) створення та підтримка різних установ і підрозділів, які можуть слугувати Інституту для досягнення його цілей;

Мова лекцій в Інституті є українська та німецька.

§ 12. Український науковий інститут імені Шевченка поділяється на наступні секції:

- 1. Філологічна секція;
- 2. Історико-філософська секція;
- 3. Фізико-математична секція;
- 4. Природнича секція;
- 5. Медична секція;
- 6. Господарсько-юридична секція;
- 7. Технічна секція.

§ 13. Кожною секцією Інституту керує рада, яка призначається терміном на один навчальний рік. Дозволяється повторне призначення ради. Рада секції сама обирає голову та секретаря секції.

§ 14. Завданням ради секції, насамперед, є взаємоузгоджене спрямування наукової роботи секції та встановлення зв'язку з іншими секціями у межах досягнення загальної мети Інституту. Зокрема, рада має такі завдання:

- a) організація в рамках секції дослідницьких кабінетів;
- b) координація і планування наукової роботи окремих наукових кабінетів;
- c) нагляд і контроль за роботою дослідницьких кабінетів;
- d) проведення засідань секції, які скликаються у міру необхідності;
- e) підготовка публікацій секції.

§ 15. Наукова робота проводиться в секціях і у спеціальних дослідницьких кабінетах, які можуть бути створені та ліквідовані за потребою та пропозицією ради секції та згодою директора. На чолі дослідницького кабінету стоїть керівник кабінету, який призначає секретаря кабінету з числа членів кабінету. Секретар кабінету представляє керівника кабінету за його відсутності. Рада секції може водночас керувати дослідницьким кабінетом.

§ 16. Завдання дослідницького кабінету полягають у наступному:

- 1. Виконання плану наукової роботи;
- 2. Підготовка молодих наукових працівників, асистентів та аспірантів.

§ 17. Завданням керівника кабінету є керувати та контролювати роботу науково-дослідного кабінету, скликати та головувати на засіданнях кабінету, звітувати про роботу науково-дослідного кабінету перед Радою Секції.

§ 18. Дійсними членами Інституту є керівники секцій, керівники кабінетів, обрані директором колишні звичайні члени Наукового товариства імені Шевченка у

Львові, та наукові співробітники Інституту. Вчені, які успішно виконували особливі завдання від Інституту, можуть бути обрані почесними членами Інституту або членами-кореспондентами.

§ 19. Дійсні члени можуть мати академічні звання професора, доцента, асистента чи аспіранта. Ранг визначається президентом за пропозицією директора; те саме стосується почесних професорів та членів-кореспондентів.

§ 20. Члени УНІШЛ здійснюють дослідження та викладацьку діяльність у межах їхньої професійної компетенції. Вони повинні публікувати результати своєї роботи в наукових друкованих органах Інституту, і, за потреби, в окремих виданнях, брати участь у засіданнях секцій або науково-дослідних кабінетів, а також у цілому своєю діяльністю гармонійно сприяти досягненню загальної мети Інституту.

Допоміжний науковий персонал зобов'язаний, зокрема, виконувати роботу, доручену або рекомендовану дійсними членами Інституту.

Почесні члени та члени-кореспонденти Інституту повинні брати участь у науковій роботі Інституту за своїми фаховими напрямками; вони мають право брати участь у засіданнях відповідних секцій з правом дорадчого голосу.

§ 21. Члени Інституту, які працюють у науковому Інституті, а також усі інші його працівники є службовцями Генерал-губернаторства. На них поширюються аналогічні посадові вимоги.

Будь-які службові правопорушення, вчинені дійсними членами Інституту, після отримання висновку Наукової колегії доводяться директором до відома президента для вжиття подальших заходів реагування.

§ 22. Призначення на перші посади здійснює президент за пропозицією директора

§ 23. Для УНІШЛ надається право стосовно його членів повністю безкоштовно користуватися державними бібліотеками та бібліотеками інших наукових державних інститутів у Львові (географічними, геофізичними, фізичними тощо). У залежності від наявних потреб та доступних засобів можуть бути створені власна бібліотека Інституту, бібліотеки окремих секцій або бібліотеки окремих дослідницьких кабінетів, довідкові бібліотеки керівництва секцій або керівників наукових кабінетів.

№ 2

An die Regierung des Generalgouvernements

Hauptabteilung Wissenschaft u. Unterricht in K R A K A U*

Betrifft: Satzungen des ukrainischen wissenschaftlichen Schewtschen[ko]-Instituts Lemberg.

Als Anlage erlaube ich mir den Entwurf der Satzungen des ukrainischen wissenschaftlichen Schewtschenko-Instituts in Lemberg zu unterbreiten und bitte zugleich folgende erläuternde Bemerkungen einer wohlwollender Erwägung unterziehen zu wollen:

1) Das ukrainische wissenschaftliche Schewtschenko-Institut Lemberg nimmt, gemäss dem Entwurf seiner Satzungen eine Mittelstelle zwischen der bisherigen Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften Lemberg und dem seinerzeit zu eröffnenden ukrainischen wissenschaftlichen Institute Krakau ein; infolge dessen stellte sich die Notwendigkeit heraus einiges aus den Satzungen der Gesellschaft in die Satzungen der neuen Organisation zu entnehmen, und zwar:

a) die Benennung des Institutes – Schewtschenko;

b) die Einteilung in die Sektionen nach dem Vorbilder gewesenen Gesellschaft; sie umfasste zwar drei Sektionen, manche von ihnen aber hatten eine zusammenfass[e]nde

* Перед початком документа від руки дописано дату: “21. 8. 42”.

Benennung (z[um] B[eispiel] die mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztliche Sektion), in manchen wurden besondere Kommissionen gebildet, die der ganzen Struktur der Sektion wenig entsprechen (z[um] B[eispiel] die juristisch-wirtschaftlich-statistische Kommission der historisch-philosophischen Sektion) u[nd] s[o] w[eiter].

In der Praxis aber arbeiten in der Gesellschaft die betreffenden Kommissionen als besondere Einheiten, als besondere Einheiten galten auch einzelne Abteilungen der dritten (mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen) Sektion. In projektierten Satzungen wurden daraus besondere Sektionen gebildet, ihnen wurde die technische Sektion beigegeben, infolge dessen ergab sich die Anzahl der Sektionen – 7.

2) Was die neueinzuführenden Forschungskabinette anbelangt, so wurde diese Neubildung durch das Leben selbst diktiert; solche Organisation hat sehr gute Erfolge für die wissenschaftliche Arbeit gegeben.

3) Aus dem Charakter des Instituts, als einer Art der geistigen Erbschaft der gewesenen Schewtschenkogesellschaft ergibt sich (§ 18), wo zu wirklichen Mitgliedern des Instituts alle vom Direktor bestellten, gewesenen, ordentlichen Mitglieder der bisherigen Schewtschenkogesellschaft gemacht werden; dieselben können im Institut als Angestellte arbeiten, können, sich aber mit der wissenschaftlichen Arbeit beschäftigen, ohne am Institut angestellt zu sein (gemäß den Rechtsbestimmungen über die Hochschullehrer).

4) Eine andere Frage ist es, ob alle gewesenen ordentlichen Mitglieder der bisherigen Schewtschenkogesellschaft, welche zur Zeit ausserhalb des Generalgouvernements wohnhaft sind sich im Reich, im Protektorat, im Reichskommissariat Ukraine, Transnistrien, in der Bukowina, in der Karpatenukraine aufhalten – wirkliche-Mitglieder des jetzigen Institutes sein dürfen; diese Frage ist zu erwägen, weil die Gesellschaft viele Mitglieder in den obererwähnten Ländern hatte und ihr Arbeiten veröffentlichte; meiner Ansicht nach wäre der alte Modus beizubehalten;

5) Für die Zwecke des Institutes müsste unbedingt die der Schewtschenkogesellschaft gehörenden (zwei Gebäude in der Distriktstrasse, ein Gebäude in der Supinskigasse, Proswitagebäude) eingeräumt werden und ausserdem Gebäude derjenigen ehemaligen Organisationen in Lemberg, die der Gesellschaft ähnliche Ziele verfolgten (Narodnyj Dim, Halycko-russkaja Matycia).

Aus allen diesen in Erwägungen gezogenen Gründen bitte ich den beigelegten Entwurf der Satzungen des ukrainischen wissenschaftlichen Schewtschenko-Institutes Lemberg (UWSchIL) genehmigen zu wollen.

Опубликовано: The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944: In 2 pts. / Comp. Wasyl Veryha [= Canadian Institute of Ukrainian Studies; series “Research Reports”, no. 61]. – Edmonton; Toronto, 2000. – Pt. I. – [Doc. 115.] – P. 406–407 (факсиміле копії машинопису).

Переклад

До правління Генерал-губернаторства

Головний відділ науки і навчання у Кракові.

Тема: Статут Українського наукового інституту імені Шевченка у Львові.

У додатку дозволю собі подати проєкт статуту Українського наукового інституту імені Шевченка у Львові і одночасно хотів би просити прихильно врахувати наступні пояснювальні зауваження.

1) Український науковий інститут імені Шевченка у Львові, відповідно до проєкту його статуту, займає середнє місце між попереднім Науковим товариством імені Шевченка у Львові та відкритим свого часу Українським науковим інститутом

у Кракові; внаслідок цього виникла необхідність включити деякі пункти статуту Товариства до статуту нової організації, а саме:

а) назва Інституту – імені Шевченка;

б) поділ на секції здійснено за прикладом колишнього Товариства; воно складалося з трьох секцій, однак деякі з них мали об'єднуючі назви (наприклад, математично-природничо-лікарська секція), а в деяких були створені спеціальні комісії, що не відповідали загальній структурі секції (наприклад, юридично-економіко-статистична комісія Історико-філософської секції) і т. д.

На практиці, однак, згадані комісії працювали в Товаристві, як особливі підрозділи; особливими підрозділами вважалися також окремі відділи третьої (математично-природничо-лікарської) секції. Проектами статутів передбачено створення з них окремих секцій, до яких буде приєднано Технічну секцію, внаслідок чого загальна кількість секцій становитиме – 7.

2) Що стосується нових науково-дослідних кабінетів, що слід запровадити, то потреба їхнього створення була продиктована життям; така організація дала дуже добрі результати для наукової роботи.

3) З характеру Інституту, як своєрідного інтелектуального спадкоємця колишнього Товариства імені Шевченка, випливає (§ 18), де всі звичайні члени попереднього Товариства імені Шевченка, за наказом директора, перетворюються на дійсних членів Інституту; вони можуть працювати в Інституті як співробітники, також вони можуть займатися науковою роботою без працевлаштування в Інституті (відповідно до законодавчих положень про викладачів вищих шкіл)

4) Інше питання, чи всі існуючі звичайні члени попереднього Товариства імені Шевченка, які наразі проживають поза Генерал-губернаторством, перебувають у Райху, в Протектораті, в Райхскомісаріаті України, Придністров'ї, в Буковині, в Карпатській Україні, можуть вважатися дійсними членами нинішнього Інституту; це питання слід враховувати, оскільки Товариство мало багато членів на згаданих вище територіях і публікувало їхні праці; на мою думку, старий порядок повинен дотримуватися;

5) Для інститутських цілей обов'язково мають бути передані будинки, що належали Товариству імені Шевченка (два будинки на Distriktstrasse, один будинок на Surpinkigasse, будинок “Просвіти”), а також будинки інших колишніх організацій у Львові, які мали подібні до Товариства цілі (Народний дім, Галицько-Руська матиця).

Враховуючи всі ці міркування, прошу схвалити доданий проєкт статуту Українського наукового інституту імені Шевченка у Львові (УНІШЛ).

№ 3

Erlass

über die Errichtung des Schewtschenko-Instituts in Lemberg.

Vom 24. September 1942.

§ 1. Zur Förderung und Ausgestaltung der Forschungsarbeit auf dem Gebiete der Ukrainekunde wird das Schewtschenko-Institut gegründet. Dieses ist auch berufen, die von der früheren Schewtschenko-Gesellschaft betreuten Aufgaben fortzuführen, soweit sie zu seinem Arbeitsbereich gehören.

§ 2. Das Institut ist eine öffentlich-rechtliche Anstalt und untersteht unmittelbar der Regierung des Generalgouvernements (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht). Es hat seinen Sitz in Lemberg.

§ 3. (1) Aufgabe des Instituts ist die Erforschung des ukrainischen Lebens und Raumes in der Gegenwart und Vergangenheit, die Förderung der ukrainischen Wissenschaft

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

auf allen in Betracht kommenden Gebieten, die Erforschung der Beziehungen zwischen dem deutschen und dem ukrainischen Volke sowie die Veröffentlichung und Verbreitung der Forschungsergebnisse.

(2) Das Institut wird mit Einrichtungen ähnlicher Zielsetzung zusammenarbeiten.

(3) Im Institute werden die deutsche und die ukrainische Sprache gleichberechtigt nebeneinander gebraucht.

§ 4. Das Institut wird von einem Direktor geleitet. Dieser sorgt für die laufende Geschäftsführung und vertritt das Institut gerichtlich und außergerichtlich. Ihm steht als beratendes Organ in vorwiegend wissenschaftlichen Fragen das wissenschaftliche Kollegium zur Seite.

§ 5. (1) Das Institut wird in Sektionen geteilt, die ihrerseits die erforderliche Zahl von wissenschaftlichen Referaten für die einzelnen Fachgebiete umfassen.

(2) Dem Institute gehören die Professoren und wissenschaftlichen Referenten an; außerdem können Ehrenprofessoren oder korrespondierende Mitarbeiter ernannt werden.

§ 6. (1) Der Haushalt des Instituts wird aus den Mitteln des Generalgouvernements bestritten.

(2) Der Haushaltsplan bedarf der Genehmigung des Leiters der Hauptabteilung Finanzen in der Regierung des Generalgouvernements. Das Rechnungsjahr läuft vom 1. April eines Jahres bis zum 31. März des folgenden; den gleichen Zeitraum umfasst auch das Geschäftsjahr des Instituts.

(3) Maßnahmen, durch welche finanzielle Belange des Generalgouvernements berührt werden (Errichtung von Anstalten u. dgl.), bedürfen ebenfalls der Genehmigung des Leiters der Hauptabteilung Finanzen in der Regierung des Generalgouvernements.

§ 7. Im übrigen bestimmen sich die Rechtsverhältnisse und die innere Organisation des Instituts nach der von der Regierung des Generalgouvernements (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht) erlassenen* Satzung (Anlage).

K r a k a u, den 24. September 1942.

Der Generalgouverneur [Hans] Frank.

Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 150. – Арк. 1–2 (машинописна копія).

Опубликовано: Verordnungsblatt für das Generalgouvernement / Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa. – Krakau, 1942. – Nr. 83: (6 Oktober). – S. 558;

Декрет Генерального Губернатора про створення Інституту ім. Шевченка у Львові // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 225 (672): (10 жовтня). – С. 3 (переклад українською);

Декрет Генерального Губернатора про створення Інституту ім. Т. Шевченка у Львові // Українська дійсність. – Берлін, 1942. – Ч. 30: (20 жовтня). – С. 1 (переклад українською);

Паньківський Кость. Роки німецької окупації: (1941–1944). – 2-ге вид. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – С. 353–354 (переклад українською).

Переклад

Наказ

про заснування Інституту імені Шевченка у Львові.

від 24 вересня 1942 року

§ 1. Для підтримки і здійснення наукової роботи в галузі українознавства створюється Інститут імені Шевченка. Він покликаний також продовжувати виконувати завдання, які виконувало колишнє Товариство імені Шевченка, якщо вони належать до сфери його діяльності.

* В оригіналі “erlassen”.

§ 2. Інститут є публічно-правовою установою і підпорядковується безпосередньо урядові Генерал-губернаторства (управлінню науки та навчання). Він знаходиться у Львові.

§ 3. (1) Завданням Інституту є дослідження українського життя та території у теперішньому й минулому, підтримка розвитку української науки у всіх відповідних сферах, дослідження відносин між німецьким та українським народами, а також публікація та поширення результатів досліджень.

(2) Інститут співпрацюватиме з установами, що мають подібні цілі.

(3) В Інституті вживаються німецька та українська мови як рівноправні між собою.

§ 4. Інститутом керує директор. Він забезпечує повсякденне управління та представляє Інститут у суді та поза ним. Йому допомагає Наукова колегія як дорадчий орган переважно з наукових питань.

§ 5. (1) Інститут поділяється на секції, які в свою чергу, складаються з необхідної кількості Наукових підрозділів з окремих спеціальностей.

(2) До Інституту належать професори та наукові; крім того, можуть бути призначені почесні професори або співробітники-кореспонденти.

§ 6. (1) Бюджет Інституту покривається за рахунок коштів Генерал-губернаторства.

(2) Проект бюджету підлягає затвердженню начальником управління фінансів уряду Генерал-губернаторства. Звітний рік триває з 1 квітня поточного року до 31 березня наступного року; той самий період охоплює також і фінансовий рік Інституту.

(3) Заходи, що стосуються фінансових інтересів Генерал-губернаторства (створення установ тощо), також потребують дозволу керівника управління фінансів уряду Генерал-губернаторства.

§ 7. В іншому разі правовідносини та внутрішня організація Інституту визначаються відповідно до статуту (додаток), що затверджений урядом Генерал-губернаторства (управління науки та навчання).

Краків, 24 вересня 1942 року.

Генерал-губернатор [Ганс] Франк.

№ 4

Anlage

Satzung des Schewtschenko-Instituts in Lemberg.

§ 1. Das durch den Erlaß des Generalgouvernements von 24. September 1942 (VBlGG. S. 558) zur Förderung und Ausgestaltung der Forschungsarbeit auf dem Gebiete der Ukrainekunde sowie zur Fortführung einschlägigen Aufgaben der früheren Schewtschenko-Gesellschaft gegründete Schewtschenko-Institut mit dem Sitz in Lemberg ist eine öffentlich-rechtliche Anstalt und untersteht unmittelbar der Regierung des Generalgouvernements (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht).

§ 2. Dem Leiter der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements stehen insbesondere folgende Rechte zu:

1. Ernennung des Direktors (§ 3), des Vizedirektors (§ 4), der Sektionsleiter (§ 8), der Professoren und wissenschaftlichen Referenten (§ 9) sowie der Ehrenprofessoren und korrespondierenden Mitarbeiter (§ 9);

2. Genehmigung der Bestellung des Sekretärs (§ 3) und der wissenschaftlichen Hilfskräfte (§ 9);

3. Genehmigung des Tätigkeitsberichts (§ 6) sowie der Geschäftsordnung des wissenschaftlichen Kollegiums (§ 6);

4. Änderung der Satzung.

§ 3. (1) Das Institut wird von einem Direktor geleitet. Dieser sorgt für die laufende Geschäftsführung und vertritt das Institut gerichtlich und außergerichtlich. Ihm steht als beratendes Organ in vorwiegend wissenschaftlichen Fragen das wissenschaftliche Kollegium zu Seite.

(2) Der Direktor wird aus dem Kreise der Professoren ernannt. Seine Amtszeit fällt in der Regel mit dem Geschäfts(Rechnungs)jahr zusammen, das vom 1. April eines jeden Jahres bis zum 31. März des folgenden dauert.

(3) Zu seiner Unterstützung ernennt der Direktor einen Sekretär als Leiter des Büros (Genehmigung lt. § 2).

§ 4. Im Falle seiner Verhinderung wird der Direktor in seinem gesamten Aufgabenbereich von einem Vizedirektor vertreten. Der Vizedirektor wird aus dem Kreise der Professoren und wissenschaftlichen Referenten des Instituts auf Vorschlag des Direktors für die Dauer der Funktion des letzteren ernannt.

§ 5. (1) Das wissenschaftlichen Kollegium besteht aus den Professoren und den wissenschaftlichen Referenten; Vorsitzender desselben ist der Direktor.

(2) Zu den Aufgaben des wissenschaftlichen Kollegiums gehören insbesondere:

1. die Erstattung von Vorschlägen für die Ernennung des Direktors (§§ 2, 3), der Sektionsleiter (§§ 2, 8), der Professoren und wissenschaftlichen Referenten (§§ 2, 9) sowie von Ehrenprofessoren und korrespondierenden Mitarbeitern (§§ 2, 9);

2. die Genehmigung des Tätigkeitsberichts* für das abgelaufene Geschäftsjahr;

3. die Erstattung von Vorschlägen auf Verleihung von Stipendien;

4. die Behandlung der Angelegenheiten, die dem Kollegium zur Bearbeitung zugewiesen werden.

§ 6. (1) Die Sitzungen des wissenschaftlichen Kollegiums werden vom Vorsitzenden einberufen. Zu Ende eines jeden Geschäftsjahres hält es seine ordentliche Jahressitzung ab, in der auch der Tätigkeitsbericht** über das abgelaufene Geschäftsjahr zu erstatten ist. Dieser ist nach Genehmigung lt. § 2 in dem wissenschaftlichen Organ des Instituts zu veröffentlichen.

(2) Außerdem versammelt sich das wissenschaftliche Kollegium einmal in jedem Monat zu einer ordentlichen Sitzung. Außerordentliche Sitzungen werden nach Bedarf einberufen.

(3) Das wissenschaftliche Kollegium fasst seine Beschlüsse mit einfacher Stimmenmehrheit; im übrigen gibt es sich seine Geschäftsordnung selbst, die jedoch zur Genehmigung vorzulegen ist (§ 2).

§ 7. (1) Das Institut besteht aus zwei Sektionen. Der ersten Sektion obliegt die Erforschung des gesamten ukrainischen Lebens und Raumes in der Gegenwart und Vergangenheit auf allen in Frage kommenden Gebieten der Wissenschaft und die Förderung der ukrainischen Wissenschaft auf Grund der Ergebnisse dieser Forschungen.

(2) Der zweiter Sektion obliegt die Erforschung der Beziehungen zwischen dem deutschen Volk und Reich einerseits und dem ukrainischen Volk andererseits von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart.

§ 8. (1) Jede Sektion des Instituts wird von einem Professor geleitet, der für die Dauer eines Geschäftsjahres ernannt wird. Seine Wiederernennung ist zulässig. Der Sektionsleiter bestimmt selbst seinen Stellvertreter.

(2) Aufgabe des Sektionsleiters ist in erster Linie die einheitliche Ausrichtung der wissenschaftlichen Arbeiten seiner Sektion und die Herstellung der nötigen Querverbindungen im Rahmen des Gesamtziels des Instituts.

* В оригіналі "Тätichkeitsberichts".

** В оригіналі "Тätichkeitsbericht".

§ 9. (1) Dem Institut gehören Professoren und wissenschaftliche Referenten an. Daneben können Gelehrte, die sich um das Institut verdient gemacht haben, zu Ehrenprofessoren oder korrespondierenden Mitarbeitern bestellt werden.

(2) Etwa notwendige wissenschaftliche Hilfskräfte werden vom Direktor auf Vorschlag des zuständigen Sektionsleiters mit der nach § 2 erforderlichen Zustimmung auf Zeit bestellt.

§ 10. (1) Die Professoren und wissenschaftlichen Referenten des Instituts sind zur wissenschaftlichen Forschung in ihren Fachgebieten verpflichtet. Sie haben die Ergebnisse ihrer Arbeiten in den vom Institute herausgegebenen wissenschaftlichen Publikationen zu veröffentlichen, an den Sitzungen des wissenschaftlichen Kollegiums teilzunehmen und ihre Arbeit im Interesse des Gesamtzieles des Instituts einzusetzen.

(2) Die wissenschaftlichen Hilfskräfte sind verpflichtet, die ihnen von ihren Professoren aufgetragenen Arbeiten durchzuführen.

§ 11. Dienstherr des im Institute ständig beschäftigten Personals ist die Regierung des Generalgouvernements (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht).

§ 12. (1) Zur Erreichung der dem Institute gestellten Ziele dienen folgende Maßnahmen:

1. Forschungsarbeiten der Institutsmitarbeiter innerhalb ihrer Fachgebiete;
2. wissenschaftliche Sitzungen mit Referaten der Mitarbeiter;
3. wissenschaftliche Expeditionen, terrainmäßige Forschungen u[nd] a[ndere];
4. wissenschaftliche Vorträge in deutscher und ukrainischer Sprache unter besonderer Berücksichtigung der Forschungsergebnisse der Institutsmitglieder;
5. Ausbildung junger wissenschaftlicher Arbeiter mit Berücksichtigung der dem Institute gestellten Ziele;
6. systematische populär-wissenschaftliche Kurse aus dem Gebiet der Ukrainekunde, insbesondere auch für deutsche Volkszugehörige;
7. Herausgabe eines wissenschaftlichen Organs und Veröffentlichung der Original- und übersetzten Arbeiten der Mitarbeiter des Instituts;
8. Errichtung und Erhaltung von Anstalten und Einrichtungen, die dem Institute zur Verwirklichung seiner Ziele dienen können.

(2) Im Institute werden die deutsche und die ukrainische Sprache gleichberechtigt nebeneinander gebraucht.

§ 13. (1) Der Haushalt des Instituts wird aus den Mitteln des Generalgouvernements bestritten.

(2) Der Haushaltsplan bedarf der Genehmigung des Leiters der Hauptabteilung Finanzen in der Regierung des Generalgouvernements. Das Rechnungsjahr läuft vom 1. April eines Jahres bis zum 31. März des folgenden; den gleichen Zeitraum umfasst auch das Geschäftsjahr des Instituts.

(3) Maßnahmen, durch welche finanzielle Belange des Generalgouvernements berührt werden (Errichtung von Anstalten u. dgl.), bedürfen ebenfalls der Genehmigung des Leiters der Hauptabteilung Finanzen in der Regierung des Generalgouvernements.

K r a k a u, den 25. September 1942.

Der Leiter der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements [Adolf] Watzke.

Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 150. – Арк. 1–2 (машинописна копія).

Опубликовано: Verordnungsblatt für das Generalgouvernement / Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa. – Krakau, 1942. – Nr. 83: (6 Oktober). – S. 559–560.

Статут Інституту імені Шевченка у Львові

§ 1. Інститут імені Шевченка, заснований у Львові декретом уряду Генерал-губернаторства від 24 вересня 1942 р. (РГГ*. С. 558) для сприяння та організації науково-дослідної роботи в галузі українознавства та продовження відповідних завдань колишнього Товариства імені Шевченка, є публічно-правовою установою та підпорядковується безпосередньо уряду Генерал-губернаторства (управлінню науки та навчання).

§ 2. Керівник управління науки та навчання уряду Генерал-губернаторства, зокрема, має такі права:

1. Призначення директора (§ 3), заступника директора (§ 4), керівника секції (§ 8), професорів та наукових співробітників (§ 9), а також почесних професорів та співробітників-кореспондентів (§ 9);

2. Затвердження призначень секретарів (§ 3) та допоміжного наукового персоналу (§ 9);

3. Затвердження звіту про діяльність (§ 6) та регламенту Наукової колегії (§ 6);

4. Внесення змін до статуту.

§ 3. (1) Інститутом керує директор. Він забезпечує поточне управління та представляє Інститут у суді та поза ним. Йому допомагає Наукова колегія як дорадчий орган переважно з наукових питань.

(2) Директор призначається з числа професорів. Термін його повноважень звичай збігається з фінансовим роком, який триває з 1 квітня поточного року до 31 березня наступного.

(3) Директор призначає секретаря, який є керівником бюро (затвердження відповідно до § 2) та допомагає директорові.

§ 4. Якщо директор неспроможний виконувати свої обов'язки, заступник директора представляє його у всій повноті відповідальності. Заступник директора призначається з числа професорів та наукових співробітників Інституту за пропозицією директора на період виконання останнім своїх повноважень.

§ 5. (1) Наукова колегія складається з професорів та наукових співробітників; її головою є директор.

(2) До завдань Наукової колегії, зокрема, належить:

1. Подання пропозицій для призначення директора (§§ 2, 3), керівників секцій (§§ 2, 8), професорів та наукових співробітників (§§ 2, 9), а також почесних професорів та співробітників-кореспондентів (§§ 2, 9);

2. Затвердження звіту про діяльність за минулий фінансовий рік;

3. Подання пропозицій щодо призначення стипендій;

4. Вирішення питань, призначених для колегії до опрацювання.

§ 6. (1) Засідання Наукової колегії скликаються головою. Наприкінці кожного фінансового року Наукова колегія проводить свої звичайні щорічні збори, на яких також повинен подаватися звіт про діяльність за минулий фінансовий рік. Після затвердження, згідно з § 2, звіт має бути опублікований у науковому друкованому органі Інституту.

* “Розпорядження для Генерал-губернаторства” (“Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”).

(2) Наукова колегія збирається раз на місяць для чергових засідань. Позачергові засідання скликаються у міру необхідності.

(3) Наукова колегія приймає свої рішення простою більшістю голосів; утім Наукова колегія має свій власний регламент, який, однак, попередньо має бути поданий для затвердження (§ 2).

§ 7. (1) Інститут складається з двох секцій. Перша секція відповідає за дослідження всього українського життя та простору в теперішньому та минулому у всіх актуальних галузях науки та підтримку розвитку української науки на основі цих досліджень.

(2) Друга секція відповідає за дослідження відносин між німецьким народом та Райхом, з одного боку, та українським народом, з іншого, з найдавніших часів до сьогодення.

§ 8. (1) Кожну секцію Інституту очолює професор, який призначається на період фінансового року. Дозволено його повторне призначення. Керівник секції сам призначає свого заступника.

(2) Основне завдання керівника секції полягає в узгодженому виконанні наукових завдань своєї секції та встановленні необхідних зв'язків між її співробітниками для досягнення загальної мети Інституту.

§ 9. (1) До складу Інституту входять професори та наукові співробітники. Крім того, науковці, які мають видатні заслуги перед Інститутом, можуть бути призначені почесними професорами або співробітниками-кореспондентами.

(2) Допоміжний науковий персонал призначаються директором за пропозицією відповідального керівника секції з тимчасовим затвердженням, що вимагається відповідно до § 2.

§ 10. (1) Професори та наукові співробітники Інституту проводять наукові дослідження у своїх галузях. Вони повинні публікувати результати своєї роботи у наукових друкованих виданнях Інституту, брати участь у засіданнях Наукової колегії та використовувати свою роботу для досягнення загальної мети Інституту.

(2) Допоміжний науковий персонал зобов'язаний виконувати роботу, покладену на них професорами.

§ 11. Уряд Генерал-губернаторства (управління науки та навчання) є роботодавцем постійно зайнятого персоналу Інституту.

§ 12. (1) Наступні заходи слугують для досягнення поставлених перед Інститутом цілей:

1. Науково-дослідна робота співробітників Інституту за їхнім фахом;
2. Наукові засідання з читанням рефератів співробітниками;
3. Наукові експедиції, дослідження місцевості та ін.;
4. Наукові доповіді німецькою та українською мовами з особливою увагою на результати досліджень членів Інституту;
5. Підготовка молодих наукових працівників з урахуванням цілей, поставлених перед Інститутом;
6. Систематичні науково-популярні курси з українознавства, особливо для німецьких громадян;
7. Видання наукового друкованого органу та публікація оригінальних праць і перекладів праць співробітниками Інституту;
8. Створення та утримання установ та підрозділів, які можуть слугувати Інституту для досягнення його цілей;

(2) В Інституті німецька та українська мови вживаються як рівноправні.

§ 13. (1) Бюджет Інституту покривається коштами Генерал-губернаторства.

Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки...

(2) Бюджет підлягає затвердженню керівником управління фінансів уряду Генерал-губернаторства. Звітний рік триває з 1 квітня поточного року по 31 березня наступного року; той самий період охоплює також і фінансовий рік Інституту.

(3) Заходи, що впливають на фінансові проблеми Генерал-губернаторства (створення установ тощо), також потребують схвалення керівника управління фінансів уряду Генерал-губернаторства.

Краків, 25 вересня 1942 року.

Керівник управління науки та навчання уряду Генерал-губернаторства Адольф Вацке.

Дмитро Бурім, Ярослав Федорук (Київ). **Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки періоду німецької окупації (1942)**

У статті розглядається проблематика утворення Українського наукового інституту імені Шевченка у 1942 р., який задумувався як організація, що продовжувала діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові. На той період уже було дві невдалі спроби утворення українських наукових установ під німецькою окупацією, а саме Інституту українознавства у Кракові у 1940 – першій половині 1941 рр. та Наукового товариства імені Шевченка у Львові наприкінці 1941 р. На основі статутів цих двох організацій було складено статут Інститут імені Шевченка, що був затверджений владою Генерал-губернаторства 24 вересня 1942 р. У кінцевому підсумку німецька влада заборонила відкриття цієї установи.

У статті публікується чотири документа: проєкт статуту Інституту імені Шевченка від 12 серпня 1942 р., поданий Українським центральним комітетом на розгляд правління Генерал-губернаторства; лист УЦК від 21 серпня 1942 р. до Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства з викладом основних ідей щодо діяльності Інституту; декрет генерал-губернатора Ганса Франка про заснування Інституту імені Шевченка від 24 вересня 1942 р.; статут Інституту від 24 вересня 1942 р. за підписом керівника Головного відділу науки і навчання уряду Генерал-губернаторства Адольфа Вацке.

Ключові слова: Володимир Кубійович, Український центральний комітет, Наукове товариство імені Шевченка, Інститут імені Шевченка, Генерал-губернаторство, німецька окупація.

Dmytro Burim, Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **The Shevchenko Institute – a Little-Known Project in the History of Ukrainian Science during the German Occupation (1942)**

The article examines the issues connected with the establishment of the Ukrainian Scientific Institute in Lviv in 1942 that was named after Taras Shevchenko. It was conceived as an organization that would continue the activity of the Shevchenko Scientific Society in Lviv. Two unsuccessful attempts to establish Ukrainian scientific institutions under German occupation had already been made at this time, namely the Institute of Ukrainian Studies in Cracow (during 1940 and the first half of 1941) and the Shevchenko Scientific Society in Lviv (late 1941). On the basis of the statutes of these two organizations, the Shevchenko Institute formulated its own statute and proceeded towards the establishment of the institution. On 24 September 1942 the statute was further modified and approved by the General Government's Office. Eventually, the German authorities banned the opening of this institution.

The article is concerned with the publication of four documents: (a) the draft statute of the Shevchenko Institute on 12 August 1942 submitted by the Ukrainian Central

Дмитро БУРІМ, Ярослав ФЕДОРУК

Committee in Cracow for consideration to the administration of the General Government; (b) a letter from the UCC on 21 August 1942 to the Main Department of Science and Education of the General Government with main ideas concerning the activity of the Institute; (c) decree of Governor-General, Hans Frank, on 24 September 1942 regarding the establishment of the Shevchenko Institute; (d) statute of the Shevchenko Institute dated on 24 September 1942 signed by Adolf Watzke, the head of the Main Department of Science and Education of the General Government.

Keywords: Volodymyr Kubiiiovych, Ukrainian Central Committee, Shevchenko Scientific Society in Lviv, Shevchenko Institute, General Government, German occupation.

5

РЕЦЕНЗІЇ,
ОГЛЯДИ

Леонід ТИМОШЕНКО (Дрогобич)

**НАЗАРІЙ ЗАТОРСЬКИЙ, о. “ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА
ДО ПАПИ СИКСТА IV” 1476 РОКУ:
РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХЕТИПУ. – 2-е вид., випр. і доп. –
ЛЬВІВ: ВИДАВНИЦТВО УКУ, 2019. – 560 с. + 24 іл. –
(Серія “КИЇВСЬКЕ ХРИСТІЯНСТВО”. – Т. 15)¹**

Сучасна історіографія історії церкви європейського Сходу XV – середини XVII ст. характеризується різноманітністю проблематики, вагомим внеском різноетнічних (та й різномовних) наукових шкіл, яскравими працями окремих дослідників. Так, у цілій низці праць досліджено історію окремих єпархій, інституційні засади церкви, біографістику та діяльність ієрархії, релігійну книжність та ін. Однак згадана проблематика вивчена нерівномірно: зокрема, існують помітні лакуни в хронологічному вимірі чи навіть в єпархіальних історіях². Простежується й чітка диспропорція: резонансність діяльності тих чи інших ієрархів та хронологія відомих письмових джерел / творів, створення яких їм приписується, часто випереджає поступ у докладному вивченні їхньої спадщини на рівні спеціальних галузей гуманітаристики³. З огляду на сказане, актуальність теми монографічного дослідження о. Н. Заторського не викликає сумнівів.

¹ Див. перше вид.: *Заторський Н., о.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 року: Реконструкція архетипу. – Львів, 2018. – 588 с. – (Серія “Київське християнство”. – Т. 15). Саме це видання було захищене як кандидатська дисертація, див.: *його ж.* “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 року: Реконструкція архетипу: Автореф. дис. ... канд. іст. н. (07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). – К., 2019. – 16 с. До другого видання внесено незначні доповнення.

² На нерівномірність дослідження єпархіальних історій Київської митрополії я звертав увагу у вид.: *Тимошенко Л.* [Рец. на:] Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795. – Lublin; Lwów, 2014. – 684 s. // Наукові записки УКУ. – Львів, 2014. – Ч. VI. – Вип. 2. – С. 214–218. Див. також: *його ж.* Historia ecclesiastica institutionalis contemporalis: (Огляд найновішої літератури з історії Київської православної і унійної митрополії ранньомодерної доби) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2014. – Вип. XVII/XVIII. – С. 607–620; *його ж.* Східні церкви ранньомодерної доби на польсько-українському пограниччі в сучасній історіографії // Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich. – Jarosław, 2014. – Т. I: Historia – religia / Pod red. W. Wierzbieńca. – S. 37–50.

³ Українським у згаданому контексті може вважатися дослідження Н. Яковенко про спадщину Йоанікія Галятовського, релігійного діяча і найпродуктивнішого письменника XVII ст.: *Яковенко Н.* У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. – К., 2017. – 704 с. Дослідження Н. Яковенко і о. Н. Заторського об’єднують методи роботи з текстами пізньосередньовічних та ранньомодерних авторів.

На мою думку, тему актуалізує також її виразний археографічний контекст. Так, оприлюднення друком І. Потієм 1605 р. у Вільні досліджуваного о. Н. Заторським «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року⁴ (далі – «Послання Мисаїла»), розглядається в українській історіографії як перший приклад археографічного видання, автор якого безпосередньо зачіпав «українсько-римські» відносини (тут, зрозуміло, ідеться не про Мисаїла, а про Потія)⁵. Водночас цілком зрозуміло, що археографія історії церкви бере свій початок з полемічної літератури XVI – першої половини XVII ст.

Автор пов'язує актуальність обраної теми з унікальністю «Послання Мисаїла» в історії українсько-білоруських земель як богословської та літературної пам'ятки в контексті еклезіального й політичного статусу Київської митрополії, що, з огляду на виразний джерелознавчий характер рецензованої монографії, не викликає заперечення. З точки зору моїх власних наукових зацікавлень, привабливим є прагнення Автора з'ясувати маркери культурно-релігійної моделі київського християнства крізь призму історії однієї пам'ятки. Відзначаю також, що чи не вперше (принаймні так мені видається) о. Н. Заторський не пов'язує актуальність теми дослідження із сучасним релігійно-конфесійним становищем в Україні.

З авторським формулюванням мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження можна погодитись. У запропонованій о. Н. Заторським структурній побудові монографічної роботи привертає увагу нетрадиційно великий вступ, присвячений особливостям розвитку Київської митрополії у «глухому» XV ст., в тому числі – й розвитку унійної ідеї як ідеї Флорентійської єдності та місцю в тогочасних реаліях «Послання Мисаїла». Тут же подано досить вдालу спробу висвітлення біографії церковного ієрарха (смоленського єпископа та київського митрополита).

У параграфі про розвиток унійної ідеї як ідеї «подвійного» сопричастя з Римом та про місце в досліджуваному процесі «Послання Мисаїла» уточнено низку фактологічних моментів, які були в історіографії спірними. Так, видається аргументованим уточнення датування елекції смоленського єпископа Мисаїла (Пструцького / Пструча) на київського митрополита. У певних деталях Автор використовує вже відомий в науці біографічний матеріал⁶, в інших – послуговується новим зібраним джерельним матеріалом. Відтак, уточнено, що вперше джерела зафіксували архієрейський статус Мисаїла 27 березня 1445 р. О. Н. Заторський не притушовує жвавих зв'язків смоленського владики з Москвою (мініатюри «Лицевого літописного зводу» в 1570-х роках 9 разів відтворюють урочистий в'їзд Мисаїла до московського Кремля, де його урочисто зустріли великий князь Василій II Темний і митрополит Йона «зі всім Священним Собором»). Відомо, що митрополит Йона в 1459 р.

⁴ Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta IV od Duchowieństwa y od Książat y od Panów Ruskich. – Wilno, 1605. Твір однозначно атрибується авторством Іпатія Потія.

⁵ *Плохій С. М.* Від Якова Суші до Атанасія Великого: (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 6.

⁶ Див., напр.: *Кузьмин А. В.* Мисаил, еп. Смоленский, нареченный униат. Митр. Киевский, Галицкий и всея Руси // Православная энциклопедия. – М., 2017. – Т. 45: Мери дель Валь – Михаил Парехели. – С. 398–402.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

надіслав Мисаїлові послання, в якому закликав не підпорядковуватися папському номінантові на київський престіл Григорію Болгариновичу. Дослідник наголошує, що вже в перші місяці 1460 р. владика Мисаїл визнав юрисдикцію нового київського митрополита, затвердженого королем Казимиром IV. Посилання на незбережений перший лист Мисаїла до римського папи (загально датується 1473 р.) слугувало підставою для датування елекції Мисаїла на київський престіл (1474 чи 1476 р.). Автор наводить низку аргументів, які він використовує для обґрунтування дати смерті Г. Болгариновича і, відповідно, елекції Мисаїла на соборі Київської митрополії на початку 1473 р.

У питанні елекції Мисаїла о. Н. Заторський дискутує з професором В. Ульяновським, однак зауважу, що першим з відомим київським дослідником розпочав дискусію санкт-петербурзький історик О. Алексеев⁷. Згадана дискусія безпосередньо не пов'язана з “Посланням Мисаїла...”, тобто її можна було б обминути, однак позаяк вона в монографії о. Н. Заторського є присутньою, не можу не зазначити, що, незважаючи на аргументованість зауважень О. Алексеева, вони здебільшого не вирізняються особливою проникливістю вглиб історії Київської митрополії. На мою думку, російський дослідник потрапляє часом у дослідницьку пастку, пов'язану з поверховим знанням проблематики та джерельного матеріалу з литuanістики⁸.

Перший розділ роботи о. Н. Заторського написаний в нетрадиційно великому змістовно-тематичному форматі. Тут докладно окреслено методологію та методи дослідження, до чого в принципі важко зробити якісь конкретні зауваження. Так само докладним є історіографічний огляд, в якому літературу предмета поділено на три періоди з відповідними назвами-характеристиками (до цього я повернуся далі). Про історіографічну поінформованість Автора свідчить і відповідно оформлений список літератури. За відомої умовності застосованої класифікації та допущених невеликих лакун, здійснений аналіз все ж дав змогу підбити підсумки вивчення теми протягом десятиліть.

Огляд джерел монографії містить, як це прийнято, аналіз як опублікованих, так і архівних документів. Основні фонди архівосховищ вивчено, напевно, вичерпно і досконало. В основі дослідження перебувають “первинні” джерела, тобто списки “Послання Мисаїла”, а також “вторинні” – переклади пам'ятки та інші синхронні послання й деякі дотичні тексти. Так, станом на сьогодні досконало виглядає авторська реконструкція “генеалогії” видань, копій і перекладів Кревського списку. Своєрідною родзинкою дослідження є вивчення та публікація Смоленського списку пам'ятки, який хоч і був відомим в історіографії, однак саме в роботі о. Н. Заторського зазнав “тотального” аналізу. Автор також залучив до дослідження відомий Синодальний список, який до нього опублікувала О. Русина⁹.

⁷ Див.: Алексеев А. И. “Спиридон рекомый, Савва глаголемый”: (Заметки о сочинениях киевского митрополита Спиридона) // Алексеев А. И. Духовная культура средневековой Руси. – М., 2016. – С. 237–255.

⁸ Сказане базується на ознайомленні з іншими працями автора в цитованій збірці статей.

⁹ Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 281–296.

Основний дослідницький наратив о. Н. Заторський структурував на три розділи. У першому з них здійснено текстологічний аналіз “Послання Мисаїла”. Тут зроблено спробу порівняння списків пам’ятки шляхом виявлення певних текстологічних ознак та лакун текстів, а також найбільш характерних помилок, що уможливило доведення первинності т. зв. Кревського списку, опублікованого І. Потієм, який не зберігся.

Дослідницька проблематика наступного розділу про лінгвістичні особливості сконцентрована як довкола вивчення окремих структурних елементів “Послання Мисаїла”, так і з’ясування мовних вкраплень і запозичень. Автор зупиняється на визначенні жанру пам’ятки: врахувавши попередні версії (напр., відомий в гуманітаристиці жанр “епістолі”), він висловлює думку про змішаний тип джерела, який отримав назву “*diktanem prosimetrykum*” (“плетення слівес”). Важливо, що згаданий висновок зроблено на підставі вивчення метрико-ритмічної організації тексту грамоти.

Автор докладно “розкладає” текст пам’ятки на відповідні структурні одиниці, які виокремлюються внаслідок докладного майже “формулярного” аналізу однотипних літературних джерел. Потрібний інструментарій дисертант запозичив в італійських та інших західноєвропейських дослідників, а також російських авторів літератури доби пізнього Середньовіччя. Однак я б не відкидав польської літератури з різних підрозділів гуманітаристики, яка вивчає відповідні літературні жанри, зокрема й пам’ятки ораторської прози. Тим більше, що польська література досліджуваної доби була нам найближчою, саме під її впливом в українсько-білоруській літературі з’явилися нові жанри.

Четвертий розділ монографії є до певної міри підсумковим: у ньому наводиться текст “Послання Мисаїла”, який являє собою реконструкцію архетипу, що ліг в основу публікації І. Потієм Кревського списку. Незважаючи на герменевтичний (а почасти – коментаторський) характер розділу, який уміщено в числі дослідницьких, застосована практика є в історіографії хоч і не домінуючою, але часто вживаною. Так, напр., докторська дисертація Олександра Філюшкіна про творчу спадщину А. Курбського присвячена реконструкції послань князя до Івана Грозного¹⁰.

У п’ятому розділі здійснено аналіз існуючих перекладів “Послання Мисаїла” українською мовою та подано сучасний авторський, який, вочевидь, є найбільш адекватним. На мою думку, місце цього перекладу не тут, а в додатках. У них, до слова, наведено всі відомі тексти, залучені до реконструкції архетипу “Послання Мисаїла”, різних списків та редакцій.

До новаторських ініціатив, чи не вперше застосованих в українській історіографії і запроваджених до наукового дискурсу, слід віднести спроби текстології, фактично – герменевтичного аналізу пізньосередньовічних текстів. Так, о. Н. Заторський використовує специфічні засоби лінгвістики та літературознавчої компаративістики, а також елементи богословського аналізу (засоби філософії та культурної/християнської антропології). Наголошую, що в сучасній українській гуманітаристиці з проблем медієвістики

¹⁰ Філюшкін А. И. Андрей Михайлович Курбский: Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. – СПб., 2007.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

праці з текстології майже відсутні, а, для прикладу, дослідження в галузі палеославістики навіть не артикуються. Зі згаданої перспективи монографічна робота о. Н. Заторського заслуговує всілякого схвалення!

Висновки рецензованого дослідження о. Н. Заторського достатньо виважені та аргументовані. Так, у сконцентрованому форматі Автор переконливо довів декілька незаперечних реалій національної релігійно-культурної історії XV ст., які, як видається, долають конфесійні стереотипи історіографії минулого. Нагадаю, що довгий час в історіографії тривав період скептицизму в питанні про автентичність “Послання Мисаїла”, а православні вбачали у публікації І. Потія підступ та фальсифікацію.

Наукова новизна здійсненого дослідження характеризується кількома імперативами, позначеними загальниками “реконструйовано”, “зібрано”, “проаналізовано” та ін. Вважаю, що о. Н. Заторський тут є занадто скромним, до частини пунктів новизни варто додати загальник “уперше”. Так, навіть з погляду на жанр та методи роботи його дослідження є в національній гуманітаристиці піонерським.

Водночас аналіз дослідження о. Н. Заторського невимушено приводить до постановки певних дослідницьких питань. Фактично, досить важко знайти якісь конкретні зауваження до застосованої методики та інструментарію реконструкції архетипу “Послання Мисаїла”. Я б навіть ризикнув сказати, що Автор чи не вперше в українській медієвістиці демонструє знайомство з інструментарієм вивчення біблійних цитат, відомим як метод “парафразно-центонного цитування” Святого Письма в середньовічних текстах, автором якого є Рікардо Піккіо¹¹.

Більш конкретні зауваження мені бачаться у зв’язку з контекстами, пов’язаними з публікацією та побутуванням “Послання Мисаїла” в пізньосередньовічному та ранньомодерному конфесійно-релігійному й публічному просторі. Важливість саме цього аспекту виводиться з уявлення, що від часу написання “Послання Мисаїла” до його публікації І. Потієм у 1605 р.¹² (тобто близько 130 років!) воно перебувало поза публічним дискурсом.

У підрозділі “Релігійна полеміка та конфесійно заангажована історіографія” о. Н. Заторський сформулював положення про те, що в період з 1605 р. до ліквідації унії в Російській імперії тривав етап історіографії, який він називає “контрверсійним”. Фактично, тут ідеться про заангажованість право-

¹¹ *Picchio R.* The Function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of Slavia Orthodoxa // *Slavica Hierosolymitana: Slavic Studies of the Hebrew University.* – Jerusalem, 1997. – Vol. 1. – P. 1–33; *Пиккио Р.* Функция библейских тематических ключей в литературном коде православного славянства // *Пиккио Р.* Slavia Orthodoxa: Литература и язык. – М., 2003. – С. 431–465. Дещо інший інструментарій демонструє опонент Р. Піккіо М. Гардзаніті: *Гардзаніті М.* Библиейские цитаты в церковнославянской книжности. – М., 2014.

¹² У літературознавстві едіція Іпатія Потія добре відома. Див., напр.: *Ткачук Р. Ф.* Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог. – К., 2011. – С. 84–90. Дослідники традиційно звертають увагу на віршований фрагмент передмови, який підносить І. Потія до рангу тогочасних поетів. У контексті ранньобарокової полемічної моделі творчості І. Потія розглядає видання 1605 р. Н. Поплавська. Див.: *Поплавська Н. М.* Полемісти. Риторика. Переконавання: (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.). – Тернопіль, 2007. – С. 231–232.

славної релігійно-богословської думки, яка вважала “Послання Мисаїла” фальсифікатом, і лише уніати Ілля Мороховський та пізній Мелетій Смотрицький захищали автентичність пам’ятки. Насправді уніатська література була значно багатшою в згаданому річищі. Так, у творі “Jedność św. Cerkwie wschodniej i zachodniej od początku wiary S. Katolickiej obficie rozkrzewniona. W Ruskie kraje od Przyjęcia Krztu Szczęśliwie zawitała. Prawami y przywileiami od najasnieyszych K.I.M. Polskich potężnie warowana” (Wilno, 1632), який був спрямований проти православного “Синопису” (також виданого у Вільні), невідомий автор (під ту пору полемічні твори часто виходили анонімно) робить екскурс в історію Флорентійської традиції, згадуючи митрополитів, яких він вважає уніатами: Григорія Цамблака, Ізидора та ін. Далі наводиться наступний авторський аргумент зі згадкою “Послання Мисаїла” “Nie za Misaela z Pany Ruskiemi posłuszeństwo Syxtowi IV Papieżowi przez List y przez posły oddającego” (s. 36). Тобто в уніатській літературі перших поунійних десятиліть “Послання...” розглядалося як цілком відомий і зрозумілий факт, але тут важливо також, що не ставився під сумнів інший, не менш симптоматичний факт віддання послушенства Апостольській Столиці через спеціально вислану делегацію. Напрошується висновок про те, що рецепцію досліджуваного джерела в уніатській полемічній літературі цієї доби належало б вивчити докладніше.

Водночас зрозуміло, що рефлексії уніатів на тему Флорентійської унії чи аналізованого “Послання Мисаїла” мають ширший контекст, який стосується конструювання відповідної конфесійної історії Русі, її вагомою складовою була власне концепція національної історії Церкви. Якщо православні апелювали до єдності з Константинополем (для цього вони застосували вагомий аргумент – символ “матері-церкви”), то уніати – до ідеї Флорентійської єдності. При цьому вони були впевнені в тому, що в церковному розколі християнства винні лише греки, яких покарано “з Божої волі” падінням Константинополя. У згаданій спосіб було підведено “базу” під Берестейську унію, яка начебто нічого нового не створювала, а лише повертала вірних до Флорентійської єдності. Наголошую, що в цій конструкції важливе місце належало “Посланню Мисаїла”.

Однак Флорентійська унія зазнала повного краху. До того ж православні не хотіли вірити в документально досконалі (як під ту пору) історії цієї унії (до слова, одну з таких історій двічі видав у 1603 і 1604 рр. сам Іпатій Потій), надаючи перевагу оприлюдненій друком у 1598 р. в Острозі апокрифічній історії Флорентійської єдності (“Исторія о листрикійскомъ, то есть о разбойническомъ, ферарскомъ або флоренскомъ синоде, в коротце правдиве списаная”)¹³.

На мою думку, уніати явно фальшивили, не акцентуючи крах Флорентійської єдності (або ж наголошували на її начебто катастрофічних наслідках для руської Церкви), православні відповідали симетрично з діаметрально протилежними висновками, покликаючись на переконання в тому, що ця єдність

¹³ Див. докл.: Тимошенко Л. Полемічний твір Клірика Острозького “Исторія о листрикійскомъ синоде”: Історіографічні традиції і “флорентійсько-берестейські” контексти відповіді православних на виклики часу // Острозька давнина: Наук. зб. / Ред. кол. І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відпов. ред.) та ін. – Острог, 2013. – Вип. 2. – С. 73–91.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

була досягнута підступом. В обох випадках маємо ситуацію, коли інструментом полеміки ставали історичні джерела, якими насичувались полемічні твори. Напрошується думка попереднього характеру, що йдеться про елементарну “археографічну війну”, тобто полемізування засобом документальних джерел. Причому дуже часто в полеміці використовувалися одні й ті самі джерела, які витлумачувалися по-різному. Думаю, що саме в цьому контексті і потрібно розглядати публікацію Іпатієм Потієм “Послання Мисаїла”.

Як вже було зауважено, одним із моментів, який справляє позитивне враження, є велика увага о. Н. Заторського до постаті митрополита Мисаїла, а також до інших осіб, які поставили під посланням підпис. Відомо також, що папа Сикст IV не дав на нього відповіді чи, принаймні, вона не збереглася. Однак згадана обставина не повинна перешкоджати, як це прийнято в таких випадках, акцентуванню постаті папи (хоча б у вигляді короткої характеристики). Тим більше, що йдеться про монографічне дослідження, формат якого не обмежує Автора. Цікаво, що згаданий папа характеризується в історіографії у досить компліментарних тонах¹⁴.

Згадка адресата “Послання Мисаїла...” невимушено приводить до рефлексії про один хронологічно-тематичний контекст, якого не помітив о. Н. Заторський. Так, у гуманістичному просторі України-Руси досліджуваної доби існує ще одна постать, яка мала безпосередній зв’язок з папою Сикстом IV. Приблизно тоді ж в Італії перебував дрогобичанин Юрій (Георгій) з Русі, який один зі своїх астрологічних трактатів “Прогностична оцінка поточного 1483 року” (єдиний, котрий був виданий друком), присвятив папі Сикстові IV¹⁵. Про згаданий опосередкований зв’язок двох авторів та їхніх творів було згадано в декількох працях, які розвивали дослідження Я. Ісаєвича¹⁶.

Однак висловлені зауваження та рекомендації суттєво не змінюють задалегідь сформульоване враження про в цілому високий рівень монографічного дослідження о. Н. Заторського. Отримані результати й висновки є обґрунтованими та мають вартісне наукове значення, оскільки в сукупності вирішують конкретне наукове завдання – з великим ступенем вірогідності комплексно реконструюють релігійно-культурну історію Київської митрополії XV ст.

¹⁴ В українській історіографії єдиний огляд біографії та діяльності папи Сикста IV здійснив Ісидор Нагаєвський. Див.: *Нагаєвський І.* Історія римських вселенських архієреїв: (Від Авіньйону до Французької революції). – Рим, 1967. – Ч. 2: Українська Церква на світовій арені. – С. 118–131 (тут же подано короткий аналіз листа Мисаїла). Див. ґрунтовну статтю про Сикста IV включно зі списком бібліографії: *Копієс J.* Sykstus IV, Francesco della Rovere // *Encyklopedia Katolicka*. – Lublin, 2013. – Т. XVIII: Serbowie/Szczepański. – S. 1274–1275.

¹⁵ Трактат вивчив і увів до наукового публічного простору Ярослав Ісаєвич. Див., напр.: *Ісаєвич Я.* Юрій з Дрогобича // *Український історичний журнал*. – 1960. – № 4. – С. 84–86; *його ж.* Юрій Котермак з Дрогобича і його книга // *Бібліотекознавство та бібліографія*. – Харків, 1969. – Вип. 7. – С. 108–117; *його ж.* Редкая инкунабула // *Альманах библиофила*. – М., 1973. – С. 194–199; *його ж.* Год издания 1483-й // *В мире книг*. – М., 1974. – № 4. – С. 78–79; та ін.

¹⁶ Див., напр.: *Тимошенко Л.* Видатні дрогобичани Юрій Дрогобич (Котермак) і Мартин Лятерна // *Пограниччя: Польща – Україна: Наук. щорічник*. – Дрогобич; Люблін, 2012. – Т. 4. – С. 298; *його ж.* Про Юрія Дрогобича // *Незалежний культурологічний часопис “І”*. – 2014. – [Т.] 71: Дрогобич. – С. 190.

Євген БУКЕТ (Київ)

**ТАЇРОВА-ЯКОВЛЕВА Т. КОЛІВЩИНА:
ВЕЛИКІ ІЛЮЗІЇ / ПЕР. З РОС. Т. КРИШТАЛОВСЬКОЇ. –
К.: ТОВ “ВИДАВНИЦТВО «КЛЮ»”, 2019. – 256 с.**

Відома дослідниця Української козацької держави, докторка історичних наук, професорка кафедри історії народів країн СНД Інституту історії Санкт-Петербурзького державного університету, директорка Центру з вивчення історії України Інституту історії СПбДУ Тетяна Таїрова-Яковлева добре знає серед вітчизняних дослідників та любителів історії¹. Значний резонанс в Україні мали її праці “Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни” (К., 1998), “Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради»” (К., 2013), “Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658)” (К., 2017) та ін.

Чергова монографія Т. Таїрової-Яковлевої, що побачила світ у серпні 2019 р., “Коліївщина: великі ілюзії” є, на наш погляд, дуже вдалою спробою пояснити геополітичний аспект причин і наслідків грандіозної за масштабом події другої половини XVIII ст.

Цікаво, чи через свою контрверсійність, чи через згадані Т. Таїровою-Яковлевою репресії проти “козакознавців” початку 1970-х років (с. 5), але тема Коліївщини після гучного відзначення 200-річчя повстання впродовж тривалого часу була обділена увагою істориків. Джерела, що стосуються Коліївщини, так і не були належним чином опрацьовані та видані. Найфундаментальнішими працями про повстання донедавна були такі монографії: “Коліївщина” професора Владислава Серчика, видана 1968 р.², “Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.” доктора Петра Мірчука 1973-го³ та “Спалах гніву народного” краєзнавця Григорія Храбана, що побачила світ у видавництві Київського державного університету 1989 р.⁴. Після відновлення незалежності України впродовж 20-ти років не було написано жодної нової монографії, присвяченої подіям, що розпочалися 1768 р. Хоча в нових геополітичних реаліях їх переосмислення та актуалізація теми були очевидними.

¹ Див.: Чухліб Т. Таїрова-Яковлева Тетяна Геннадіївна // Енциклопедія історії України. – К., 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 23.

² *Serczyk W.* Koliszczyzna. – Kraków, 1968. – 173 s. – (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, № 193; Prace Historyczne, № 24).

³ *Мірчук П.* Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью Йорк, 1973. – 318 с. – (Бібліотека українознавства. – Ч. 41).

⁴ *Храбан Г.* Спалах гніву народного: (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). – К., 1989. – 176 с.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Щоправда, на сторінках “Українського історичного журналу” час від часу з’являлися наукові статті, присвячені Коліївщині⁵. А 1993 р., “до 225-річчя визвольного повстання в Україні – Коліївщини 1768 р.” вийшли друком матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, де було опубліковано кілька цікавих статей, зокрема В. А. Смоля, І. Л. Бутича, Н. Г. Пономаренко, В. М. Рички та ін.⁶.

Те, що в добу незалежності гайдамацька проблематика лишилася здебільшого на маргінесі наукових досліджень, призвело до ситуації, коли деякі українські історики стали на протоптану стежку польської історіографії, яка Коліївщину розглядає як сліпий бунт черні проти цивілізаторської місії польської держави на Правобережній Україні⁷. Іншим історикам доводиться займатися нагадуванням, що міфи польські, російські та радянські вже давно спростовані⁸. Про це явище дуже влучно висловився доктор історичних наук Ігор Гирич: “Непомітно якось наша історіографія зробила повне коло і опинилася в становищі історіописання середини ХІХ століття, коли Аполлон Скальковський лише розпочинав наукові студії над Коліївщиною. Тоді Тарас Шевченко у своїх «Гайдамаках» відповідав А. Скальковському, що повстання гайдамацьке не було розбишацьким вибухом анархічної гідри темного холопства, а продовженням козацької справи і справедливою відповіддю на утиски польської державної машини українського етносу на Київщині, Поділлі і Волині”⁹.

У колективній статті “Полевические заметки о Колиивщине” Т. Таїрова-Яковлева висловила думку, що “в історіографії про гайдамаків переважають дві спрощені схеми. Перша (привнесена поляками) – що мова йде про розбійників-грабіжників, друга – що гайдамаки були «героями-патріотами»”¹⁰. Істина десь посередині – вважає авторка і в книжці “Коліївщина: великі ілюзії” це доводить.

Примітно, що, як і в попередніх її працях, основними науковими завданнями Т. Таїрової-Яковлевої стали відмова від міфів, штампів і стереотипів стосовно Коліївщини та глибокий, усебічний аналіз документів. Але, як зазначає сама авторка у вступному слові, нею розглянуто “лише кілька аспектів”, які вона вважає “важливими і, можливо, ключовими для розуміння причин, рушійних сил і наслідків Коліївщини” (с. 5). На нашу думку, відсутність у дослідженні авторського аналізу подій в Умані в червні 1768 р.,

⁵ Див., напр.: *Смолій В.* Максим Залізняка // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 96–106; *його ж.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768) // Там само. – 1993. – № 10. – С. 21–29.

⁶ Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993. – 211 с.

⁷ Див., напр.: *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття. – К., 1997. – С. 333–337.

⁸ Див., напр.: *Чухліб Т.* Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Коронаю Польською: (1569–1769 рр.). – К., 2018. – С. 160–167.

⁹ *Гирич І.* Коліївщина в книзі Євгена Букета // *Букет Є.* Швачка – фенікс українського до духу. – К., 2016. – С. 4.

¹⁰ *Аржакова Л., Клецькова Е., Таїрова-Яковлева Т.* Полевические заметки о Колиивщине // Український гуманітарний огляд. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 89.

подальшої долі повстанців-каторжан на засланні та боротьби на Правобережжі у серпні 1768 – березні 1770 рр., що мала подекуди антиросійський характер¹¹, не дає змоги читачеві вповні досягнути масштаб події.

Назва і концепція книжки провокує. Вже у вступному слові називаючи “ілюзіями” свободу, незалежність, релігію предків, Батьківщину, процвітання своєї країни (с. 3) – високі поняття та ідеали, за які боролися повстанці під час Коліївщини і всі майбутні покоління українців включно з нинішнім, авторка ставить під сумнів доцільність такої боротьби. Протистоїть “ілюзіям” прагматизм і цинізм політики Російської імперії, її показова зверхність і відмежованість від театру подій. Ці твердження одразу формують певний скепсис, який не залишає читача до кінця книжки. Але відверта розмова про українсько-російські стосунки саме в такому ключі в наш непростий час дуже потрібна. Читач завдяки наведеним авторкою документам дуже добре розуміє, чим керувалася російська сторона в тому конфлікті, мимоволі помічає аналогії і в сучасних подіях. Можливо, саме в цьому і полягав авторський задум.

У першому розділі книжки “Правобережжя і козацька ідея” авторка робить короткий екскурс в історію Правобережної України XVI–XVIII ст., завершуючи його власне Коліївщиною, згадкою про участь у ній надвірного козацтва та описом подій у Каневі, що виявилися чи не найкраще задокументованими. Не акцентуючи на статусі Війська Запорозького як державного утворення з центром у Чигирині (від повстання Богдана Хмельницького) та Білій Церкві (під час повстання Палія і Самуся), Т. Таїрова-Яковлева не до кінця пояснює значення Правобережжя як колиски української державності (у її розумінні “українське гетьманство у кривавих боях Богдана Хмельницького” лишень “обстояло власне право на державну автономію”, с. 136). Відповідно й генеза гайдамацького руху, що починався з нападів “свавільних Орлика козаків”, не розкрита, адже адміністрація польського короля Августа II, не визнавши П. Орлика легітимним правителем українських земель, вважала вірних йому козаків не громадянами окремої держави – Війська Запорозького, а бунтівниками і грабіжниками¹². А російські документи іменують їх не інакше, як “запорожскими своевольниками”, “своевольцами” тощо. Цей термін, що впродовж чи не всього XVIII ст. вживається для означення не підконтрольних Речі Посполитій, Османській і Російській імперіям збройних формувань, можна зустріти у багатьох джерелах, починаючи з документів 1713 р., опублікованих Михайлом Судієнком¹³, закінчуючи реляціями Катерини II, які наводить Т. Таїрова-Яковлева у книжці “Коліївщина: великі ілюзії” (с. 79, 119, 198, 246). І якщо під час повстання Верлана 1736 р. російськими урядовцями на підставі захоплених бойових короґов було доведено,

¹¹ Див., напр.: Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // Киевская старина. – К., 1883. – Т. VII: Сентябрь и октябрь. – С. 273–276; *Rolle Antoni Józef. Straszny Józef // Gawędy Historyczne.* – Kraków, 1966. – Т. 1. – С. 20; *Синяк І.* Из джерел до історії Коліївщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди // Український історичний журнал. – 2018. – № 3. – С. 124–144.

¹² *Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І.* Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. – К., 2018. – С. 167.

¹³ *Судієнко М.* Материалы для отечественной истории. – К., 1855. – Т. 2. – 513 с.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

що “свавільні” підрозділи Гриви і Харка воюють під проводом Пилипа Орлика¹⁴, то в 1768 р. з ідеями Орлика свавільний рух пов’язували хіба що окремі повстанські “псевдо” та героїчний епос. Яскравим прикладом цього є проаналізована М. Драгомановим ще у ХІХ ст. пісня “Про Швачку і Бондаренка” часів Коліївщини, що виявилася адаптованою під нові події версією пісні “Про Швачку і Гордієнка” часів визвольного походу Пилипа Орлика 1711 р.¹⁵ Явище “свавільства” сьогодні недостатньо вивчене, і, ймовірно, через це авторка монографії не звернула на нього достатньої уваги (побіжний огляд, сформований на основі публікацій ХІХ ст., подається у параграфі “Запорожці та гайдамаки”, с. 101–107). Але чи може вона в такому разі однозначно стверджувати, що повстанці прагнули відродження козацького устрою на Правобережжі саме “під захистом імператриці” (с. 44, 102), наводячи при тому свідчення про ототожнення їхньої боротьби з Хмельниччиною (с. 37, 94, 113)?

Прусська принцеса, яка стала російською імператрицею, ставилася до України цинічно і прагматично. Всі аспекти її політики щодо обох берегів Дніпра Т. Таїрова-Яковлева розкрила блискуче в другому розділі книги.

Третій розділ “Запорожці та Коліївщина” є найбільшим і найдетальнішим. Тут подано чи не найбільше імен учасників повстання та інформації з їхніх життєписів. Цьому посприяло використання авторкою, серед інших, документів Коша Нової Запорозької Січі та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, пов’язаних з Коліївщиною (с. 100, 107, 109, 110, 112, 117, 120, 122, 124–126, 128, 129). Перша частина цих документів вийшла друком лише у грудні 2019 р.¹⁶, але вони були надані авторці в користування Геннадієм Боряком, за що Т. Таїрова-Яковлева висловила йому особливу подяку (с. 5). Також варто відзначити, що одним із головних здобутків праці є широке використання документів з російських архівів (РГАДА, Архив СПб ИИ РАН, Архив ВП РИ) та раніше опублікованого, проте не часто використовуваного дослідниками цього періоду листування урядовців Російської імперії (Катерини ІІ, П. Рум’янцева-Задунайського, П. Кречетникова, Ф. Воейкова та ін.). Загалом першоджерел робота Т. Таїрової-Яковлевої на сьогодні охопила чи не найбільше, порівняно з монографіями інших авторів.

У четвертому розділі “Великі примари” авторка торкається особливостей життя прикордоння: Лівобережної Гетьманщини, Запорозьких вольностей і Чигиринського староства Речі Посполитої. Дозволимо собі кілька суттєвих зауваг до цього розділу, в якому загалом досить об’єктивно описано фактичну ситуацію перед початком Коліївщини.

¹⁴ *Омельчук В.* Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2002. – С. 118.

¹⁵ *Драгоманов М.* Політичні пісні українського народу ХVІІІ–ХІХ ст. – Женева, 1883. – С. 52.

¹⁶ Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. – К., 2019. – Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі / Упоряд. І. Синяк. – 494 с. – (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – Т. 6/7: Справи № 227–229).

Багато писалося про політичну аморфність Гетьманщини і Запорозжя в той час. Цілком підтримуємо Т. Таїрову-Яковлеву в тому, що ставлення старшини до Правобережжя та всього, що там відбувалося, було “зовсім байдуже” (с. 147). Єдиною силою, яка, говорячи сучасною мовою, взяла на себе політичну відповідальність за майбутнє Правобережжя у складі козацької України, залишалися гайдамаки. Їхні ватажки, апелюючи до Коша, нагадували про колишні звичаї у своєрідний спосіб: “Чумаки, які приїхали на Січ із Києва, привезли кошовому отаману велику просфору, з якої частина була вийнята. А навколо просфори були написані слова, що сильно вразили запорожців: «За упокой раба Божия, славного війська запорозького низового. Від Найди»¹⁷. За висловом Данила Мордовця, саме “гайдамацька держава” в той час була “останнім нащадком лицарських орденів”, яка продовжувала боротися за колишні “вольності”¹⁸.

Питання функціонування православної церкви на Чигиринщині, яке було одним із ключових складових успіху Яна Кастан Яблоновського, потребує окремих досліджень. Уважний читач книжки “Коліївщина: великі ілюзії” неодмінно зверне увагу на те, що абсолютна більшість православних священників Чигиринського старства були рукопокладені “в Молдавії” (с. 161–164). Проаналізувавши документи АЮЗР, на які посилається Т. Таїрова-Яковлева, приходимо до висновку, що в переважній більшості прикладів, наведених авторкою, під “Молдавією” розуміється місто Ізмаїл (тепер – Одеської області) – резиденція Браїльського митрополита Константинопольського патріархату від 1751 р.¹⁹. Дуже показовою у питанні приналежності православних парафій на Правобережжі, на наш погляд, є історія Чигиринського єпископа Епіфанія, описана ще в ХІХ ст. російським письменником Павлом Мельниковим-Печерським (1818–1883). Отримавши у 1724 р. від ієрархів Вселенського патріархату сан єпископа Чигиринського, Епіфаній розгорнув активну діяльність у Чигиринському старстві та рукоположив 14 священників і дияконів. Через це він зазнав переслідувань від російської влади, неодноразово був ув’язнений²⁰. Лише після заслання Епіфанія до Сибіру в 1733 р. почалася експансія на Правобережжя Переяславсько-Бориспільської єпархії, де, зрозуміло, важливу роль відіграли всі переяславські єпископи від Арсенія Берла до Гервасія Лінцевського, а також сам Ян Кастан Яблоновський і Мельхіседек Значко-Яворський. Але першими “успіхами” Мельхіседека на посаді “благочестивого правителя православної конфесії всієї Правобережної України” з 1761 р. були всього лише перепідпорядкування православних парафій де-факто Браїльської митрополії

¹⁷ Найда – гайдамацький ватажок, що базувався в лісах під Києвом у 1760–1763 рр. За вид.: Мордовцев Д. Гайдамачина. – СПб., 1884. – С. 128–136.

¹⁸ Там само. – С. 76–77.

¹⁹ Детальніше про Браїльську митрополію див.: Православна Церква в українському державотворенні: Зб. статей та матеріалів на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета / Авт. Я. Антопяк, В. Берковський, В. Омельчук (керівн. авт. кол.) та ін. [= Серія: Світові традиції державного управління]. – К., 2019. – Вип. VII. – С. 163–168.

²⁰ Мельников-Печерский П. Очерки поповщины. – М., 1990. – С. 48–71.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Константинопольського патріархату Переяславсько-Бориспільській єпархії Російської православної церкви (с. 161–162), і лише згодом, з кінця 1764 р., почалася боротьба за парафії вже з уніатською церквою.

Тому на нашу останню заувагу слід зважати, читаючи 5-й розділ книжки Т. Таїрової-Яковлевої, де вона розкриває позицію та дії російської влади щодо Православної церкви в Речі Посполитій. Дуже цікавий висновок авторки, що масовий перехід священників з унії у православ'я був спровокований не так діяльністю Мельхіседека, як введенням на територію Речі Посполитої російських військ чисельністю 31 тис. чол. навесні 1767 р. (с. 190). І якщо в 1767–1769 рр. священники переходили “на благочестя” здебільшого у південній частині Київського воєводства, то в 1772–1774 рр. цей процес під контролем російських військових набув “масового характеру” у Фастівському уніатському деканаті²¹. Хочемо привернути увагу й до абсолютно слушного висновку авторки щодо непричетності Мельхіседека Значко-Яворського до організації Коліївщини та виготовлення т. зв. “Золотої грамоти” (с. 201, 203).

Утім, цей міф було розвінчано ще в 1960-х роках²², а от за аргументоване спростування деяких інших “міфів Коліївщини” в шостому розділі книжки Т. Таїрової-Яковлевої варто висловити особливу подяку. Наведемо тут висновки авторки по кожному з розглянутих і спростованих нею стійких міфів.

Арешт основної групи повстанців під Уманню відбувся в результаті оточення їхнього табору й атаки російських військових підрозділів на чолі з полковником Гур'євим. Повстанці чинили збройний опір атакуючим, убили двох осіб і трьох поранили (с. 216).

Івана Гонту засудили до здирання шкіри і четвертування. За мужність Браницький наказав йому достроково відрубати голову (с. 223).

Загальна кількість учасників повстання не може перевищувати трьох тисяч осіб, у Кодні засуджено до страти 419, загальна кількість страчених поляками не перевищує 1000 осіб (с. 224–228).

Максима Залізняка, Семена Неживого та інших учасників повстання, які потрапили до російського полону, не покарали згідно із судовими вироками, а одразу відправили на заслання (с. 238, 239).

Насамкінець хочеться звернути увагу на кілька незначних огріхів, які варто виправити у наступних виданнях монографії. На с. 27 помилково згадано Сагайдачного. Карту Гетьманщини 1764 р. із підписом “Гетьманщина і Запорожжя у складі Російської імперії у середині XVIII століття” (с. 122) варто замінити картою обох цих автономних утворень у складі Російської імперії. На с. 159 зазначено неправильну дату обрання Гервасія Лінцевського єпископом переяславським і бориспільським. Івана Бондаренка стратили не в Білій Церкві (с. 225), а в Чорнобилі. На карті (с. 237) неправильно

²¹ *Водзяновська Ірена*. Фастів – столиця уніатського деканату // Католицька Церква в історії Фастова: Матер. наук. конфер. з нагоди ювілею 100-річчя костелу Воздвиження Святого Хреста: (Фастів, 17–18 вересня 2011 р.). – Фастів, 2013. – С. 134–135.

²² Див.: *Serczyk W.* Melchisedek Znaczko-Jaworski i klasztor motreninski przed wybuchem Koliszczyzny // *Studia Historyczne*. – 1968. – № 3. – S. 297–322.

позначено Орловський форпост, де мала відбуватися екзекуція над Залізнякам. Він містився на річці Південний Буг, на території нинішнього м. Первомайська Миколаївської області.

Висновки авторки розпочинаються тезою, що “трагічні події Коліївщини підвели ризику під старим світом Центрально-Східної Європи...” (с. 245). Ба більше – Коліївщина як соціально-національна революція, на нашу думку, була предтечею Війни за незалежність США (1775–1783) та Великої французької революції (1789–1799) – великих подій, що змінили історію людства. Але, на відміну від них, повстання за козацьку республіку не увінчалось перемогою. Поразка на півтора століття зняла з порядку денного світової дипломатії питання існування Української держави. Вона не дала змоги об’єктивно оцінити ту потугу, яку вніс цей рух у всесвітню історію, ті зерна, які посіяло це рушення проти поневолення. Саме тому це повстання ще довго залишатиметься предметом гострих дискусій.

Незважаючи на те, що у XVIII ст. “козацька ідея перетворювалася в Україні на козацький міф” (с. 246), ще В. Серчик привернув увагу до важливої ролі гайдамаків у формуванні сучасної української національної свідомості. Це факт, констатувати який нинішня історіографія часто уникає. Для Серчика гайдамацький рух і Коліївщина – це остаточна відмова від польського панування. Вони збагатили спільну спадщину та зміцнили відчуття етнічної єдності українців по обох боках російсько-польського кордону²³. Мета, якої українці прагнули досягти, використовуючи свого північного сусіда, – виокремлення зі складу Польщі та об’єднання воедино всіх українських земель – уже до кінця століття була досягнута. Тож “протистояння козаків і Речі Посполитої відійшло в минуле” (с. 247). Натомість розпочинався не менш тривалий і болісний процес виокремлення України з Російської імперії.

Такий висновок вимальовується після прочитання книжки “Коліївщина: великі ілюзії”. Очевидно, що чергова фундаментальна праця Т. Таїрової-Яковлевої стане вагомим науковим підґрунтям для розуміння Коліївщини – однієї з ключових проблем політичної історії України. Слід зазначити, що сьогодні лише розпочато комплексне опрацювання і публікацію джерельної бази Коліївщини, а вітчизняна історіографія все ще не має повноцінної наукової праці про це повстання, як і про гайдамацький рух в цілому. Відтак доробок професорки Санкт-Петербурзького державного університету слугуватиме важливою опорою для написання такої праці в майбутньому.

²³ *Serczyk W. Koliszczyzna.* – S. 167.

Віктор КОРОТКИЙ (Київ)

**ПРОЄКТ “УКРАИНА” ДАНИЛА ЯНЕВСЬКОГО –
ПСЕВДОІСТОРІЯ “НАШЕЙ ДЕРЖАВЫ”
БЕЗ УКРАЇНЦІВ, ЇХНЬОЇ ДЕРЖАВИ
ТА ДЕРЖАВНИЦЬКИХ УСТРЕМЛІНЬ**

У жовтні 2018 р. на підвіконнях одного з коридорів Головного (Червоного) корпусу Київського національного університету ім. Тараса Шевченка було розкладено значну кількість примірників російськомовного видання Д. Яневського “Проект «Украина». Известные истории нашей державы: продолжение 1774–1914 гг.”, випущеного харківським видавництвом “Фолио” 2018 р. Студенти-юристи презентували мені цю книжку і поцікавилися думкою про неї. Не поділяючи задекларованих Данилом Борисовичем у цьому виданні поглядів на українську історію та державність і вважаючи їх не лише помилковими, а й провокативними, ми не маємо наміру дискутувати з автором. Інтерес до книжки викликаний насамперед здивуванням, а згодом обуренням фактом видання цього “шедевр” на замовлення Міністерства інформаційної політики України для безкоштовного розповсюдження.

Спроби знайти відповідальних за випуск цієї книжки за допомогою Міністерства інформаційної політики України не мали успіху. Чиновники посилалися на якесь фантомне колегіальне рішення, ознайомитися з яким пропонували на офіційному сайті міністерства. Там відшукати потрібну нам інформацію не вдалося. Тому, хоча б за допомогою огляду цього видання, спробуємо пояснити усім причетним до його появи рівень фаховості й достовірності окремих положень опублікованої за їхньої підтримки книжки. Ми не будемо аналізувати видання посторінково, оскільки тоді зауваження перевищать розміри самого видання. Намагатимемося згрупувати наші зауваження, наголосивши, що насправді їх кількість набагато більша від оприлюднених.

Назва книжки від початку інтригує. З’являються логічні у такому випадку питання: чий же це проєкт, чому “державы”, а не “государства” і як врешті-решт визначаються хронологічні межі видання? Тримаючи у руках аж занадто яскраву за кольорами, але оформлену без смаку книжку, спочатку звертаєш увагу на далеку від української державності символіку на її обкладинці. І лише напружившись, помічаєш розмитий і захований під на шаруваннями назви видання тризуб – чи не єдиний приклад української символіки у ньому. Попередній перегляд переконує в тому, що книжка відверто провокативна.

Намагаючись задовольнити власну цікавість, звертаємося до анотації. Наші очікування підсилює україномовна інформація: “Надруковано на

замовлення Міністерства інформаційної політики України для безкоштовного розповсюдження”. Відразу виникає нова думка, пов’язана з вартістю видання. Припускаємо, що коштує воно немало, враховуючи тверду палітурку, кольоровий друк та наклад у 500 примірників. Читаючи анотацію, помічаємо її невідповідність назві книжки. На титульній сторінці хронологічні межі відповідають 1774–1914 рокам, а в анотації зазначено 1781–1914 роки, тоді як бібліографічний опис їх зовсім не зазначає.

Текст анотації інтригує і водночас насторожує. З метою уникнення звинувачень в упередженості та перекрученнях тексту відтворимо його повністю. “В новой книге доктора исторических наук, журналиста Даниила Яневского продолжается рассказ о событиях, которые происходили на территории современной Украины в 1781–1914 гг., после ее оккупации Российской империей и монархией Габсбургов в XVIII в. В основу этого рассказа положены обобщенные выводы белорусских, литовских, польских и украинских ученых, которые показали, что унификационная политика российских оккупантов была направлена на уничтожение культурной, национальной, религиозной, языковой идентичности оккупированных народов, тогда как на землях, которые оказались под властью Габсбургов, социальному, экономическому, политическому развитию населения оказывалось содействие. Но всегда были свободные и независимые люди, которые в разные времена пытались сделать Украину «идеальной» правовой державой для всех народов, которые ее населяли”.

Підсумовує анотацію нетипова для неї інформація про вільних і незалежних людей, які в різні часи намагалися творити “ідеальну” Україну для всіх. Бажання познайомитися з ними багато у чому спонукало нас до перегляду цієї книжки. Забігаючи наперед, констатуємо – у виданні ми не знайшли нічого із задекларованого та анонсованого автором.

Тож звернімося до тексту видання. Спочатку автор інформує нас, про що і про кого йшла мова у попередніх частинах цього “Проекту”. Нам не доводилося з ними працювати, тому з цікавістю переглянули анотований виклад попередніх книг, який займає с. 5–34. Підсилила інтригу фраза з анотації про використання автором узагальнювальних висновків білоруських, литовських, польських і українських учених. Дуже захотілося з ними ознайомитись, оскільки провідна декларована в анотації теза про тяжке життя українців у межах Російської імперії і певне співчуття їхнім національним проблемам і устремлінням у межах Австро-Угорської імперії не містить ніякої новизни і належить до шкільної програми з історії України за 9-й клас. Можливо, інші висновки, сподівалися ми, познайомити з якими нас обіцяв автор, міститимуть справді нову інформацію. Але цього, на жаль, не сталося – наші очікування виявилися марними.

Спочатку зацентруємо увагу на системі посилань, яка має місце і в науково-популярній літературі, але відсутня у книзі Д. Яневського. Лише поодинокі, дуже некоректні спроби цитування знаходимо між п’ятою та тридцять четвертою сторінками та на деяких окремих сторінках (с. 283–284, приміром). На жаль, посилання на роботи попередників частіше всього супроводжуються лише згадкою прізвищ дослідників без зазначення назви

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

їхньої праці чи праць. Так, наприклад, на с. 17 цитування (наголошуємо: цитування) завершується не посиланням на джерело, а словами автора: “Это констатация фактов от белорусского исследователя Е. Ширяева”.

На с. 18 розлого цитується, і знову без зазначення назви праці, “современный белорусский исследователь В. Михедзька”. Щоправда, російськомовний варіант прізвища Валентина Олексійовича подається ним самим як “Михедько”. А на с. 19 Д. Яневський пішов іще далі. Перед цитуванням шматка тексту він просто написав: “Современные исследователи отмечают”. Кого із сучасних дослідників мав на увазі автор, знає, вочевидь, лише він, а читач повинен довіряти “гуру”. Помітно, що помилки при написанні прізвищ не поодинокі. На с. 5, для прикладу, зазначається, що “История Польши” вийшла за редакцією “А. Сухены-Грибовской”, тоді як треба “А. Сухени-Грабовской”. Дві помилки в одному прізвищі.

Деякі цитовані автором праці, хоча і з низкою помилок, все-таки названо. За нашими підрахунками їх аж п’ять. Найчастіше робляться посилання на авторитет, а не працю “польского авторитетного исследователя Г. Диленговой” (с. 9). Очевидно, малася на увазі її “История Польши” (Див.: *Дильонгова Г. История Польши 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. – К., 2007. – 289 с.*).

Помилки при написанні прізвищ науковців, відсутність назв цитованих праць – чи не найменший із “огріхів” автора, які він може вповні розділити з редактором видання. Проте є дещо вагомніше – довільне авторське трактування чужих текстів, маніпулювання інформацією, її спотворення. Через відсутність належно оформленої системи посилань чи хоча б списку використаної літератури це складно доводити. Але ми спробуємо це зробити, обравши для аналізу і перевірки декілька сторінок книги, які містять елементи цитування.

Щоб перевірити коректність посилань, які містяться на с. 29–30, звернемося до використаної автором праці. Але попередньо зачитуємо частину тексту самого Д. Яневського: “Современные белорусские учебные пособия (в данном случае Ковкеля и Э. Ярмусика «История Беларуси с древнейших времен до нашего времени») информируют: один только орден иезуитов имел лишь на территории современной Беларуси в XVII в. почти 20 коллегий. Свои образовательные учреждения имели и монашеские ордена доминиканцев, кармелитов, пиаристов, василиан и др. В 1773 г. российские оккупанты запретили преподавание богословия, а заодно, и орден иезуитов. Виленская академия была реформирована в светскую Главную школу ВКЛ (Велико-го княжества Литовского. – *В. К.*)” (с. 29–30).

А тепер звернемося до “Истории Беларуси...”, на яку посилається Данило Борисович, щоправда, без зазначення сторінки. Там читаємо: “В неблагоприятных условиях в Белоруссии во второй половине XVII – XVIII в. развивалось и образование. Постоянные гонения православных братств, их погромы привели к сокращению количества братских школ. Наиболее широкую сеть школ имели иезуиты. На протяжении XVI–XVII в. они открыли в Белоруссии около 20 коллегий. Преподавание в них велось на латинском языке и по содержанию знаний, духовной и политической ориентации не соответствовало требованиям времени. Основными предметами в иезуитских школах были: грамматика, риторика, этика, мораль, богословие, физика и математика.

Рядом с иезуитами, хотя и в меньших масштабах, действовали униаты. Проводником их идей был орден базильян, имевший также довольно разветвленную сеть своих школ. В конце XVII в. здесь начали открывать свои школы другие католические ордена: доминиканцы, кармелиты, пияры и другие.

Такая система образования в Белоруссии просуществовала до второй половины XVIII в. Но она уже не могла удовлетворить нужд развивающейся экономики. Необходима была реорганизация школьного дела, и она была проведена. В 1773 году для ее проведения была создана эдукационная комиссия. Осуществляемые ею мероприятия, в целом, носили прогрессивный характер. Из школы изгонялась схоластика и пустое заучивание, запрещалось преподавание теологии” (*Ковкель И., Ярмусик Е.* История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. – Минск, 2000. – С. 71–72; 592 с.). Далі читаємо: “Реформа просвещения в Речи Посполитой совпала с ликвидацией в 1773 г. ордена иезуитов [...]” (Там само. – С. 72). “Виленская иезуитская академия была реорганизована в Главную школу Великого княжества Литовского, первое высшее светское учебное заведение в Литве и Белоруссии” (Там само. – С. 72).

Отже, якщо порівняти текст Д. Яневського з інформацією, що її містить цитована “История Беларуси...”, то з’ясується, що 20 єзуїтських колегій були створені не у XVII ст., а впродовж XVI–XVII ст. Вирішальну роль у реорганізації освіти в Білорусі відіграла Едукативна комісія, а не російська влада. Нагадаємо, що Едукативна комісія (1773–1794) була державною освітньою інституцією в Речі Посполитій, утвореною рішенням польського короля Станіслава Августа Понятовського і стала фактично першим в Європі Міністерством народної освіти. В її підпорядкування було передано майно і навчальні заклади єзуїтів, після ліквідації їхнього ордену. Після першого поділу Польщі 1772 р. значна частина білоруських земель і далі залишалася у складі Речі Посполитої, яка успішно реформувала освітню систему цього регіону, надавши їй світського характеру та підпорядкувавши власним національним і державним інтересам.

Рішення про ліквідацію ордену єзуїтів прийняв папа Климент IV 1773 р. Останнього генерала ордену посадили до римської в’язниці, де він і помер через два роки. Однак фактична ліквідація цієї інституції тривала близько сорока років. Декілька місій ордену збереглося в Російській імперії, оскільки Катерина II відмовилася визнавати розпорядження папи і наказала вважати його неіснуючим.

Частина єзуїтів після першого поділу Польщі (1772) продовжувала свою діяльність на білоруських територіях, підконтрольних Російській імперії. Більше того, 1800 р. Павло I передав єзуїтам церкву святої Катерини в Санкт-Петербурзі і дав дозвіл на влаштування коледжу при ній. Лише 1815 р. єзуїти були переведені зі столиці до Полоцька, а 1820 р. Олександр I підписав указ про їх вигнання з території Російської імперії. Отже, той, хто навіть у загальних рисах знайомий з історією ордену єзуїтів, ніколи не стверджуватиме, що на території Білорусі його заборонили “русские оккупанты” 1773 р. Російська імперія була чи не єдиною державою світу, де єзуїти продовжували своє повноцінне функціонування до відновлення ордену 1814 р.

Коротенький висновок щодо використаної Д. Яневським на с. 29–30 інформації з “Истории Беларуси...”, своєрідно інтерпретованої ним. За “Историей Беларуси...” єзуїти відкрили на територіях Білорусі не двадцять, а “около 20 коллегий”. Це було зроблено не у XVII ст. (за Яневським), а упродовж XVI–XVII ст. “Российские оккупанты” не ліквідували орден єзуїтів 1772 р. – це рішення папи римського, як і не забороняли “преподавание богословия”, оскільки це зробила Едукаційна комісія. Чи не забагато помилок для одного невеличкого абзацу тексту? Побіжно виникає інше питання – чому така посилена увага до історії білоруських, а не українських земель?

Суттєві фактографічні помилки при некоректному цитуванні й використанні доробку попередників – явище не поодиноке, а системне для цієї праці. Воно засвідчує низьку дослідницьку культуру автора. Наведемо ще один приклад цього. Широко використовуючи книжку Ф. Зайбта “Блиск і вбогість середньовіччя: Історія з початком і кінцем”, Данило Борисович не вказує сторінок, з яких здійснив цитування, не зазначає також, яким виданням – німецькомовним чи україномовним – він користувався. На с. 13 він цитує, начебто, працю Ф. Зайбта, проте виявити кінець цитати нам не вдалося через відсутність розділових знаків. Тому подамо лише частину цитованого тексту. “Новым в Констанце было то, что его участники сгруппировались по «нациям». Это не были еще «языковые нации»”. В україномовному варіанті книжки Ф. Зайбта (розділ “Реформаційні собори і нове піднесення”, що стосувався Констанцького собору) читаємо: “На Констанцькому соборі 1418 року церковні достойники оголосили, що наступна зустріч відбудеться упродовж п’яти років. Новий собор справді зібрався в Павії 1423 року; згодом його перенесли до Сієни. Учасників поділили на чотири «нації». Право голосу було надано навіть простим клірикам, тож і низи були активно залучені до прийняття рішень” (*Зайбт Ф.* Блиск і вбогість середньовіччя: Історія з початком і кінцем / [Пер. з нім. Х. Назаркевич, О. Конкевич, наук. ред. Р. Паранько]. – Львів, 2009. – С. 390; 512 с.). Тобто ні про які “языковые нации” тут не йдеться. На “нации” поділили учасників не Констанцького собору, а церковного собору в Павії (Італія), який згодом перенесли до Сієни (Італія).

Пишучи про головне завдання Констанцького собору 1414 р. (насправді він тривав упродовж 1414–1418 рр.), автор зазначає, що воно зводилося до “преодоления последствий так называемого Великого раскола своей церкви, которая на тот момент имела аж двух пап” (с. 13). Насправді на час проведення цього собору пап було “аж три”: Іван XXIII, Григорій XII, Бенедикт XIII. Такої думки дотримується і шанований автором Ф. Зайбт (*Див.: Зайбт Ф.* Блиск і вбогість середньовіччя... – С. 386).

Отже, текст обох перевірених на предмет достовірності цитування частин книжок (“История Беларуси...” та “Блеск и вбогість середньовіччя...”) виявився суттєво спотвореним. Некоректне цитування (відсутність назв наукових праць та їх бібліографічного опису, помилки у написанні прізвищ їхніх авторів, незазначення сторінок, з яких здійснюється цитування) разом із відсутністю списку використаної літератури ставлять під сумнів професійну компетентність автора.

Як уже наголошувалося вище, переважна більшість інформації, оприлюдненої у книжці, публікується без зазначення джерел її походження. Тож спробуємо з'ясувати, чи містить робота Д. Яневського недостовірну інформацію у випадку незазначення її джерел, тобто відсутності системи посилань. Почнемо з розвороту с. 268–269, вибраного у довільному порядку. Тексту на ньому дуже мало – близько $\frac{1}{5}$ всієї корисної площі, а решта – ілюстративний матеріал. На с. 268 з тексту є лише підпис під світлиною будинку – “Небоскреб Гинзбурга” (без зазначення року виконання світлини й вказівки на те, що це фрагмент фото) та підтекстівка під портретом – “Лев Гинзбург, купец І гильдии, строитель, автор знаменитых киевских сооружений – Национальной филармонии, Национального банка, Национального художественного музея, Дома учителя и др.”. Зовсім невелика підтекстівка під світлиною містить суттєві помилки. Лев Борисович Гинзбург не був “автором” перерахованих київських споруд. Вони були збудовані за участю його фірми і він виступав як підрядчик. Авторами проєктів перерахованих споруд були відповідно: Володимир Ніколаєв, Олександр Кобелев та Олександр Вербицький, Владислав Городецький, Павло Альошин.

Інформація на наступній сторінці (с. 269) засвідчує особливе ставлення автора до газети “Киевлянин”, адже вся сторінка присвячена цьому періодичному виданню. Вона містить два портрети редакторів і видавців, а також фрагмент газетної сторінки. Під літографованим портретом В. Шульгина читаємо: “Виталий Шульгин (1822–1878 гг.), историк, профессор Киевского университета, действительный статский советник, основатель и первый редактор газеты «Киевлянин»”. Насправді В. Шульгин був лише магістром російської історії, а не доктором, тому за чинним тоді законодавством не міг бути повноцінним професором. Для отримання докторського ступеня потрібно було підготувати дисертацію і скласти іспити, чого Віталій Якович принципово робити не став. Тому в Університеті св. Володимира він був лише в. о. екстраординарного професора, а посади професора і в. о. екстраординарного професора суттєво різнилися (Див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира (1834–1888) / Под ред. В. Иконникова. – К., 1884. – С. 760–777).

Наступна підтекстівка під зображенням Д. Піхна значно менша за розмірами від попередньої, проте це не забезпечує її від помилок. Професор постає лише як “главный редактор газеты «Киевлянин»”. Про його науково-педагогічну (професора Університету св. Володимира) та громадсько-політичну роботу не згадується. Проте й у трьох мініатюрних рядках “Дмитрий Пихно (1853–1913 гг.), главный редактор газеты «Киевлянин» (1878–1913 гг.)” знаний історик зумів припуститися декількох помилок. Заслужений журналіст України і великий шанувальник “Киевлянина” (інші газети цього часу йому, очевидно, не відомі чи не цікаві) вигадує для Д. Піхна неіснуючу на той час у газеті посаду головного редактора. Достатньо переглянути хоча б декілька чисел “Киевлянина”, щоб переконатися – газета мала редакторів і видавців. Інколи, як у випадку з В. Шульгиним, мала місце посада редактора-видавця. Головних редакторів “Киевлянин” не мав. Редактором-видавцем газети Д. Піхно був упродовж 1879–1907 рр., а не 1878–1913 рр., як стверджує автор.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Крім того, на с. 269 “Киевлянин” “zasлужив” два аналогічні тексти. Вони засвідчують ставлення автора до газети. Там читаємо: “Одним из самых влиятельных печатных изданий была газета «Киевлянин»”. Текст дуже показовий і промовисто характеризує професійні та світоглядні позиції автора. А для тих, хто не відразу зрозумів глибини авторської думки, він продублював цей текст на блідо-жовтому тлі, виділивши рамкою.

Переповнений почуттями (чи то поваги, чи любові) до “Киевлянина”, оскільки для інших, навіть київських, газет цього періоду місця не знайшлося, Д. Яневський подав ще й фрагмент сторінки цього друкованого видання. Під ним читаємо: “Заголовок газеты «Киевлянин»”. Ми помилялися, вважаючи, що заслужений журналіст України має знати різницю між назвою газети та газетним заголовком. Виявляється, що насправді не знає. Це промовисто засвідчує цитована вище підтекстівка – у ній назва газети виступає як газетний заголовок...

Отже, фаховий рівень Яневського-журналіста мало чим відрізняється від рівня Яневського-історика. Стає сумно від усвідомлення цього. Але, можливо, стався якийсь непередбачуваний збіг обставин і ми натрапили на єдині помилки у книжці? Для з’ясування цього розглянемо інший розворот видання (с. 210–211). Там ідеться про горезвісний Емський указ 1876 р. та його наслідки для України. Автор виклав основні положення документа, хоча доцільніше було б подати його повний текст. Далі ми дізнаємося, що на підставі цього указу “уволен ряд профессоров-украинцев из Киевского университета (М. Драгоманов, Ф. Волк, М. Зибер, С. Подолинский)” (с. 211). Можна погодитись з використанням назви “Киевский университет”, хоча тоді він називався “Императорский университет св. Владимира в Киеве”.

Втім, зробимо зауваження до інформації, що містить цей розворот, по суті. Доцент, а не професор М. Драгоманов був звільнений з Університету св. Володимира у другій половині 1875 р., а політичним емігрантом став у лютому 1876 р. (Див.: Михайло Драгоманов: автожиттєпис / Укл. І. Гриценко, В. Короткий, М. Томенко. – К., 2009. – С. 34–37). Тоді як Емський указ був підписаний у травні 1876 р.

Наступним у авторському списку звільнених з Університету св. Володимира названий “Ф. Волк”. Очевидно, мається на увазі “Федор Кондратьевич Волков”, відомий в українській історіографії як Федір (Хведір) Кіндратович Вовк. Він не працював у Київському університеті, а був лише його випускником. За кордон виїхав нелегально 1879 р. через переслідування царською владою. Професором був обраний лише 1917 р., але попрацювати у *Alma mater* не встиг. Звичайно, що видатний український антрополог, етнограф, археолог, музезознавець, автор першої науково обґрунтованої концепції антропологічного складу українців заслуговує на фото та розширену інформацію про нього. Але у книжці ми цього не знаходимо.

Постать Миколи Івановича Зібера (російською мовою “Н. Зибер”, а не “М. Зибер”, як у книжці) є доволі відомою. Він був членом Київської громади, Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та доцентом (а не професором) кафедри політичної економії і статистики Університету св. Володимира. Учений звільнився з університету за власним

бажанням у грудні 1875 р., тому його не могли звільнити 1876 р. Він переїхав до Швейцарії, де продовжив наукову діяльність (Див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета св. Владимира... – С. 204–206).

Учений-енциклопедист і громадський діяч Сергій Андрійович Подолінський безумовно заслуговує бути представлений на сторінках такої книжки, хоча б як фундатор фізичної економії. Випускник фізико-математичного факультету виїхав за кордон ще 1872 р. і в Університеті св. Володимира не працював, а тим більше не був його професором.

Отже, названі у виданні “профессоры-украинцы” (М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолінський) професорами зовсім не були. Двоє (М. Драгоманов і М. Зібер) були доцентами. Інші двоє (Ф. Вовк і С. Подолінський) університет у Києві закінчили, але у ньому не працювали. За кордон вони, за винятком Ф. Вовка, потрапили ще до підписання Емського указу. Всі вони були радше українофілами, ніж українцями.

Мимоволі виникає питання, що слугувало джерелом таких помилок? Адже лише частина речення з 10-ти слів на с. 211 нараховує їх більше, ніж слів у цьому реченні. Нам видавалося, що через відсутність системи посилань зробити це буде досить складно. Але все виявилось набагато простіше. Перечитавши статтю “Емський указ”, ми були ошелешені і спантелечені. Текст пана Яневського, разом з помилками, був повністю запозичений з Інтернету і дуже нагадує плагіат. Для порівняння рекомендуємо переглянути статтю про Емський указ в Інтернеті. Як сталося, що доктор історичних наук, який задекларував своє знайомство з найновішою вітчизняною та іноземною літературою, використав для своєї “новаторської” праці інформацію сумнівної якості з Вікіпедії, навіть не перевіривши її і не зробивши відповідного посилання?

Аналіз двох довільно обраних нами розворотів з книги Д. Яневського (сторінки 268–269 та 210–211) засвідчує наявність значної кількості помилок, які на цих сторінках набагато переважають достовірну інформацію. Продовжуючи перегляд книги, ми виявили неприпустимо велику кількість недостовірної інформації практично на кожній сторінці. Наведемо декілька інших прикладів. 1796 р. автор вважає початком історії Донбасу – “в Лисичанске сооружен первый рудник” (с. 89). Історія Донбасу як економічного району починається з відкриття родовищ кам’яного вугілля і його видобування для потреб солеварень Тора і Бахмута у 1721 р. Колонізація цього регіону українськими козаками почалася ще раніше. На с. 116 читаємо, що у 1816 р. відбулося “открытие Варшавского университета”. Офіційний сайт Варшавського університету повідомляє, що 1816 р. університет було засновано, але відкрився він лише 1818 р. Черговий “ляпсус” помічаємо на с. 151. Там читаємо: “1840 г. На оккупированных РИ (Российской империей. – В. К.) территориях современной Украины и Белоруси окончательно отменено действие норм 1 Литовского Статута”. До тексту відразу виникає декілька питань. Як може неіснуюча вже Російська імперія окупувати території сучасної України? Це питання адресується також редактору. Якщо перше питання пов’язане з неякісним редагуванням тексту, то наступне стосується скасування дії норм

Першого Литовського Статуту на українських територіях. Текст Д. Яневського засвідчує значні пробіли в його історико-правових знаннях. Пояснимо. Кожна нова редакція Литовського Статуту, залежно від потреб часу, включала або заперечувала положення попередньої редакції. Відповідно у XIX ст. на частині українських земель діяли окремі норми Третього Литовського статуту. Отже, скасовувати норми Першого Литовського Статуту у 1840 р. не було потреби. На територіях Київської, Подільської та Волинської губерній дія норм Литовських Статутів була припинена сенатським указом від 1840 р. Згідно з двома імператорськими указами від 1843 р. в Лівобережній Україні Литовські Статуту були замінені Зводом Законів Російської імперії (видання 1842 р.). Проте деякі положення Третього Литовського Статуту, через їх внесення до Збірника Законів Російської імперії, зберігали чинність на території Чернігівської та Полтавської губерній до 1917 р.

Продовжуючи пошуки сторінок книжки, які б не містили помилок, відкриваємо с. 101. Але інформація, що міститься на ній, знову засмутила нас. Під 1804 р. читаємо: “В Новгороде-Северском открыта первая светская мужская гимназия на территории современной Украины”, але жодним словом не згадано новгород-сіверський патріотичний гурток. Та і з відомостями про гімназію не все гаразд. Як же тоді бути з Академічною гімназією у Львові, яка була заснована 1784 р. при Львівському університеті і згодом стала найдавнішою гімназією з українською мовою викладання? Чи, може, Львів не “территория современной Украины”?

З того ж самого розвороту книги (с. 100) дізнаємося: “1803 г. Виленскому университету присвоен статус императорского”. Автор, очевидно, забув, що всі університети на території Російської імперії були імператорськими і цей “статус” не присвоювався, а отримувався автоматично. Тому коли 1803 р. Головна Віленська школа була реорганізована у Віленський університет, він відразу став імператорським.

Очевидно, найменшими помилками у тексті книжки, приклади яких ми наводимо, є:

– похибка через неуважність (на с. 5 зазначено, що третій поділ Польщі “произошел в предпоследний год царствования Екатерины I”. Потрібно, звісно, Катерини II);

– помилки перекладача (с. 30 інформує нас про “Виленский образовательный округ” – потрібно “Виленский учебный округ”. На с. 175 “Великая Реформа” названа “Большой Реформой”, а “Червонная Русь” на с. 9 стала чомусь “Красной Русью”);

– неточності у датуванні подій (датою освітньої реформи називається 1863 р. (с. 192) – правильніше 1863–1864 рр. Заснування Кирило-мефодіївського товариства датується 1846 р. (с. 159), а доцільніше подати 1845–1846 рр.

– низький фаховий рівень редакторів і перекладача.

Видання містить також численні невмотивовані дублювання тексту. Вони мають місце як у межах однієї сторінки (див. для прикладу с. 111, 154, 174, 175, 269), так і різних (текст з с. 97 повторюється на с. 99; з с. 118 на с. 119; з с. 131 на с. 132; з с. 275–276 на с. 277; з с. 267, 269 на с. 270). Приклади можна продовжувати.

Підсумуємо. Навіть побіжний і вибірковий перегляд книжки Д. Яневського засвідчує, що вона рясніє недостовірною інформацією, повторами частин тексту, помилками технічного характеру. Навіть наведених нами огрехів досить, щоб стверджувати – іспиту на достовірність інформації книжка Д. Яневського не склала. Наголошуємо, що ми вказали лише на частину помилок у тексті видання. Аналізу ще чекають підтекстівки, про які йтиметься далі. Зазначимо також, що підтекстівки під ілюстративним матеріалом інколи пов'язані з основним текстом видання, тому в цих випадках вони розглядатимуться разом.

Ілюстративний матеріал представлено у цьому виданні дуже широко – він наповнює більшу його частину: за нашими підрахунками, приблизно $\frac{3}{4}$ книжки, якщо не більше. Принцип його підбору залишається незрозумілим, оскільки ніяких критеріїв цього автор не вказує. Склалося враження повної безсистемності й випадковості у підборі ілюстративного матеріалу, який, очевидно, обумовлений світоглядними засадами автора. До книжки потрапило все, що “було під рукою”, навіть якщо воно не має прямого стосунку до історії України цього періоду. Натомість власне українського матеріалу зовсім мало.

Дуже суттєвою вадою “Проекта «Україна»...” є й підтекстівки до ілюстрацій. Спробуємо підтвердити це прикладами. Для початку зазначимо, що найрізноманітніші зображення історичних постатей домінують у книжці. На другому місці карти, карти-схеми, види історичних місць та міст з окремими пам'ятками архітектури, далі – плани, сторінки книжок та періодичних видань, герби, емблеми, фрагменти історичних документів, картини історичної тематики. Загалом традиційний і цілком виправданий набір різнопланових ілюстративних матеріалів, як кольорових, так і чорно-білих.

Перше, на що звертаєш увагу і що стає відразу помітним при перегляді ілюстративного матеріалу – значна частина цікавих карт зовсім не придатна для використання (див. с. 82–88, 178, 150). У цьому випадку відповідальність подвійна, і її мають розділити порівну автор і видавництво. Розміри частини карт унеможливають їх відтворення у книжці такого формату. До цього спричинилася, очевидно, також низька якість ілюстративного матеріалу, поданого до видавництва. І на додачу – більшість карт не мають прямого відношення до української історії.

Підбір ілюстративного матеріалу не перестає дивувати, як і інформація, що публікується біля нього. Здебільшого і одне, і друге зовсім не стосується української історії. Приміром с. 152–153 висвітлюють події 1841 року: окупацію Гонконгу Великобританією, відкриття Томасом Куком туристичного агентства та запровадження в Російській імперії ощадних кас. $\frac{3}{4}$ інформації цього розвороту присвячено Гонконгу. Автор вважає важливою для читачів інформацію те, що 1841 р. “Великобританія начала окупацию Гонконга” (с. 152). Для підтвердження прагнення автора ознайомити нас з історією Гонконгу на с. 153 подаються дві ілюстрації, підписані відповідно “Панорама Гонконга. 1843 г.” та “Улиця Гонконга. Фотографія 1946 г.”. Утім, якщо бурхлива фантазія читачів дасть змогу припустити, що панораму Гонконгу 1843 р. бачив хтось із українських (за автором “руських”) мандрівників чи

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

моряків, то карта-схема “Тонконг и прилегающий район КНР” та вулиці Гонконгу зі світлин 1946 р. виходять за хронологічні й тематичні межі “попытка «вписать» историю современных украинских земель в общеевропейский контекст” (с. 11), і мабуть, є частиною нового проєкту – спробою “вписати” історію України тепер уже в загальносвітовий контекст.

Разом з тим 1841 р. відбулося чимало подій, набагато важливіших для української історії, ніж початок окупації Гонконгу Великобританією. Серед них: публікація Т. Шевченком поеми “Гайдамаки”, видання Є. Гребінкою в Петербурзі альманаху “Ластівка”, публікація в Одесі “Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” А. Скальковським, відкриття першого у світі пам’ятника мамонту у с. Кулішівка на Сумщині, успішні виступи С. Гулака-Артемівського на італійській сцені. Крім того, цього року народилися знакові для України постаті: Кость Михальчук, Тадей Рильський, Христина Алчевська, Михайло Драгоманов, Володимир Іконников, Павлин Свенцицький, Архип Куїнджі та ін.

У липні 1841 р. між Російською імперією, Великою Британією, Королівством Франція, Австрійською імперією, Османською імперією та Королівством Пруссія було укладено Лондонську конвенцію про протоки, за якою Босфор і Дарданелли оголошувалися в мирний час закритими для військових суден усіх країн. Невже ця конвенція менш важлива для української історії, ніж окупація Гонконгу Великобританією?

Повторимось. Логіку використання ілюстрованого матеріалу нам зрозуміти не вдалося. Крім Гонконгу, помітний слід в історії “нашої держави”, на думку автора, залишило Мегрельське князівство, яке займає $\frac{3}{4}$ с. 169. Тут і герб князів Мегрельських, і останній князь-правитель, і карта-схема князівства. А от для представників родини Розумовських місця на сторінках видання чомусь не знайшлося.

Важливе місце в українській історії, на думку Д. Яневського, посідав також “Армянский фронт Крымской (Восточной) войны” с. 171 з картою-схемою бойових дій майже на половину сторінки. Раніше не пройшла повз авторську увагу і “Осада г. Карс российскими войсками” (с. 129) як фрагмент російсько-турецької війни. Репродукція картини художника Я. Суходольського, присвячена цій події, зайняла $\frac{1}{2}$ сторінки. Українська історія цього періоду, на авторське переконання, неможлива також без “Извержения Везувия” (с. 261), підкріпленого кольоровою ілюстрацією цієї події, щоправда, без зазначення характеру зображення, року та авторства. Не оминув Д. Яневський увагою “Титаніка” (с. 274), який на повних парах розрізає морські хвилі. Але який стосунок він має до української історії? Над зображенням “Титаніка” нависає карта, підписана “Административные границы Украины как автономной части РИ (Российской империи. – В. К.)” (с. 274). Не зрозуміло, до якого періоду належить карта і що на ній зображено, але це, звісно, ближче до української історії, ніж герб і прапор “Жемайтии” разом з картою, що займає цілу 92-гу сторінку.

Далі проаналізуємо події декількох наступних років, зафіксовані на сторінках “Проекта «Украина»...”, з метою з’ясувати – що спільного з історією України вони мають. Найголовнішою подією 1842 р. для України, на думку

Д. Яневського, стало відкриття в “г. Лагойск” (потрібно Логойськ) Мінської губернії першого на території Білорусі історичного музею. Саме ця подія зазначена першою у переліку подій цього року (с. 154). Далі повідомляється про відкриття театру Скарбковського у Львові та адміністративну реформу у Царстві Польському (с. 154).

Почнемо з першої “знакової” події – відкриття історичного музею в Логойську, – яка з українською історією пов’язана лише тим, що згодом частина експонатів цього музею потрапила до Львова. Але про цей факт автор чомусь не повідомляє, як і про історію музейної справи в Україні. А саме 1842 р. Музей київських старожитностей, заснований 1836 р., був перетворений на Музей красних мистецтв і старожитностей Університету в Києві. Через історію музейних зібрань Університету св. Володимира можна простежити становлення і розвиток музейної справи в Україні. 1842 р. завершилося будівництво Головного (Червоного) корпусу Університету св. Володимира, де зосередилися його основні музейні колекції.

Інформація з абзацу, присвяченого театру Скарбковського у Львові, також не достовірна. Тож читаємо: “Во Львове открыт театр Скарбковского (ныне – Национальный академический украинский драматический театр имени Марии Заньковецкой)” (с. 154). Театр імені М. Заньковецької, століття якого відзначали 2017 року, з театром Скарбковського пов’язує лише будівля. Коректніше було б написати, що нинішній Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької від 1949 р. розміщується у приміщенні колишнього театру Скарбковського.

Адміністративна реформа в Царстві Польському, про яку згадує автор, зовсім не поширювалася на Україну, на відміну від “Указа об обязанных крестьянах” (1842), який дозволяв поміщикам відпускати селян на волю з правом користування земельним наділом. За це колишні кріпосні селяни повинні були відпрацьовувати панщину або платити оброк. Але про цей указ у виданні не йдеться.

Того, 1842, року, окрім названих Д. Яневським трьох подій, далеко не найважливіших для України, народився М. Лисенко, Т. Шевченко закінчив поему “Гамалія”, а в Одесі з’явилося Філармонічне товариство. Але перераховані події автор залишив поза увагою.

Під 1843 р. автор фіксує лише одну подію – “Территория оккупированного ВКЛ разделена на 5 губерний: Виленскую, Витебскую, Гродненскую, Минскую, Могилевскую. На части территории Виленской губернии создана Ковенская губерния” (с. 157). Для довідки: Ковенська губернія була утворена указом Миколи I від 18 (30) грудня 1842 р. Але ж у цьому (1843) році Т. Шевченко здійснив свою подорож Україною, залишивши серію малюнків. Чому б не згадати цю подію, проілюструвавши її мистецькими творами Кобзаря?

Приклади 1842–1843 рр. засвідчують, що автор неправомірно багато уваги приділяє історії Польщі, Литви і Білорусі. Події на польських, білоруських та литовських землях домінують і на інших сторінках. Так під 1830 р. (с. 133) зафіксовано лише одну подію: “В ВКЛ создано общество «Казино», которое ставило целью создание библиотеки для крестьян”. Але чомусь зовсім не згадується, що у цей час в Одесі відкрито першу в Україні

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

(другу в Російській імперії) публічну бібліотеку. Не згадано жодним словом і про заснування Малоросійської промислової компанії з виробництва цукру з буряка, що стимулювало розвиток цукрової промисловості в Україні.

Наведемо інші приклади домінування тематики з історії сусідніх держав над українською. Інформацію про перший поділ Польщі 1772 р. знаходимо на с. 5, а про другий і третій поділи на с. 11, 18, 71, 77 та картах с. 49, 62, 77. Натомість відомості про ліквідацію Запорозької Січі та долю останнього кошового отамана П. Калнишевського, який жив у трьох століттях, відсутні. Матеріали про “РП/ВКЛ” (Річ Посполиту та Велике Князівство Литовське), не пов’язані з українською історією, містять с. 9, 24, 29, 38, 49, 62–65, 67, 72–74, 91, 100 та ін. Автор переймався також територіальним устроєм Литви (с. 19–20), національною ідентичністю литовців і білорусів (с. 16–17). Не пройшли повз його увагу питання організації освіти на білоруських землях (с. 29–30), створення Полоцького намісництва (с. 38–39) і його карта (с. 40). Тоді як карти жодного з намісництв, сформованих на українських територіях, не подано.

Д. Яневський детально інформує читачів про утиски корінного населення Білорусі, Литви і Польщі (с. 118–119, 128, 141, 149), практично оминаючи існування українського питання, яке потребувало вирішення. Він повідомляє про Польське повстання та його підготовку у Вільні 1830–1831 рр., але чомусь оминає аналогічні кроки, здійснені у Києві та на інших українських територіях. Дещо дивною і недоречною видається карта 1828 р. “свободного, незалежного і повністю нейтрального міста Кракова з краєм” (с. 163), тоді як карти українських міст (за винятком Катеринослава на с. 227) відсутні, а регіони і території з домінуванням українського населення представлені дуже скупо чи й зовсім не представлені. А от різноманітні карти Польщі і польських територій (етнічних і захоплених) різних періодів (без урахування карт Європи і Російської імперії) знаходимо на с. 10, 49, 62, 70, 71, 77, 106, 110, 115, 126, 156, 163, 178, 191, 256.

Представників різних напрямків польського національного і навіть соціалістичного рухів разом із російськими соціал-демократами також не оминула авторська увага. Але про українських соціалістів чомусь він забув, як і про більшість представників широкого спектру українського руху разом з українськими партіями, культурницькими і просвітницькими інституціями, письменниками і поетами, громадськими діячами, науковцями, спортивними товариствами, видавництвами і пресою. Наведемо декілька показових прикладів. Геніальний поляк, “выдающийся польско-литовский поэт” (с. 94) Адам Міцкевич представлений на сторінках книги двома портретами (с. 94 та с. 122), тоді як жодного зображення Тараса Шевченка видання не подає. Лише на с. 112 згадка про його народження у 1814 р. ілюструється малюнком старенької хати, в якій він провів дитячі роки. Малюнок, щоправда, належить Кобзарю. Виникає логічне питання – невже постать А. Міцкевича вагоміша для України, ніж постать Т. Шевченка? Звісно, ні. Але чому ж тоді зображення Великого Кобзаря, інформація про його пророчі поетичні й малярські твори, за винятком сторінки “Кобзаря” (с. 151), відсутні у книжці? Питання залишається відкритим.

Інший приклад. Ціла 90-та сторінка репрезентує портрет Наполеона. На с. 107 оприлюднюється інформація про його діяння у Польщі, а на с. 110 знаходимо відомості про його перебування на території ВКЛ. Але про плани імператора щодо України чомусь відомості відсутні.

І на завершення додамо. Книжка містить цілу низку зображень російських, польських, литовських, білоруських діячів, особливо кінця XIX – початку XX ст., які не мають прямого зв'язку з українським минулим. На с. 277 презентується зображення жінки з підписом: “Княгиня Мария Ева Магдалена-Иосиф Эльжбета Аполлония Катажина Радзивилл (урожденная Завиши), (1861–1945), выдающийся деятель белорусского культурно-просветительского движения, меценат издательства”. Невже діяльність шанованої княжни важливіша для нашого народу, ніж постать Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Христі Алчевської, Олени Пчілки, Єлизавети Милорадович, Софії Русової, Ганни Барвінок та багатьох інших українських патріоток, для яких не знайшлося місця на сторінках “Проекта «Украина»...”.

Мусимо зробити неприємний для себе висновок. Історія сусідніх нам держав і народів, світлини і портрети їхніх діячів та карти територій посідають домінуюче місце у книжці Д. Яневського “Проект «Украина». Известные истории нашей державы: продолжение 1774–1914 гг.”. Від самого початку було не зовсім зрозуміло – історію якої країни чи держави намагається відтворити автор. Дуже раді, що він відкрив для себе історію Польщі, Литви, Білорусі і, частково, Росії та зміг усвідомити давно очевидні факти, які відповідають рівню шкільної програми цих країн. Проте рівню вимог школи української вони не відповідають. Жаль лише, що історія України та її державності фактично залишилася поза увагою “искусного компилятора сотен новейших исследований по украинской истории”, як себе називає Д. Яневський. Знайомства автора, навіть як компілятора, з новітніми дослідженнями його книжка не підтверджує.

Настав час звернути увагу на авторські підтекстівки. Ознайомлення з ними переконує, що більшість з них слугують хрестоматійним зразком того, як їх писати не слід. За умови домінування ілюстративного матеріалу і мізерної кількості тексту вони мали би бути максимально інформативними та уніфікованими для окремих груп ілюстративного матеріалу. На жаль, система підтекстовок не уніфікована. Лише окремі з них частково відповідають характеру видання.

Приміром, підтекстівка на с. 47 “Банат” стоїть під двома ілюстраціями – картою-схемою невідомого походження та схематичним зображенням території сучасної Румунії. На с. 46 читаємо: “Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства”. Але це ж не грамота, а лише її фрагмент. Сторінка 174 інформує: “Обложка 1 тома «Записок о Южной Руси»”. У цьому випадку титульна сторінка книги названа обкладинкою. Аналогічна помилка зустрічається на с. 94, коли титульна сторінка “Енеїди” також називається “обложкой”.

Ще приклади. Під мініатюрним зображенням Шевченкового “Кобзаря” (с. 151) (десь на $\frac{1}{10}$ сторінки, тоді як інша друкована продукція – газети, журнали, прокламації, що не мають прямого стосунку до української історії,

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

займають цілі сторінки чи їх частини (с. 224, 262, 275)) читаємо: “Т. Шевченко. Кобзарь. Первое издание, форзац”. Підпис засвідчує, що автор ніколи не тримав цієї книжки (навіть її факсимільного відтворення) у руках. Тому що такого розвороту, тим більше форзаца, “Кобзар” не має. Форзац – це елемент конструкції книги, аркуш паперу, який скріплює перший і останній зошити книжкового блоку і з’єднує його з палітуркою. Те, що ми бачимо у виданні Д. Яневського, швидше нагадує колаж, який поєднує сторінки книги без збереження їх послідовності у “Кобзарі”. Те, що класифікується як “форзац”, є насправді фронтисписом і титульною сторінкою.

Підтекстівка біля портрета Миколи Бунге с. 194 повідомляє, що він був ректором Університету св. Володимира двічі у 1859–1862 та 1878–1880 рр. Тоді як Микола Християнович тричі очолював *Alma mater*. Пропущено період 1871–1875 рр. На с. 8 підтекстівка інформує: “Территория современной Украины в составе Российской империи и монархии Габсбургов”. Виникає питання – як може територія сучасної України бути у складі вже неіснуючих імперій? Насправді ми маємо справу з історичною картою, на якій зафіксовано юрисдикцію українських земель у XVIII ст. Якщо йдеться про дві імперії, їх доцільніше називати Російською та Австро-Угорською, або імперією чи монархією Романових і Габсбургів відповідно.

Подібного характеру помилки, які стосуються видової класифікації ілюстративного матеріалу, мають місце й далі. На с. 108 читаємо: “Оттоманская Порта после Бухарестского мира”. Насправді це не “Оттоманская Порта”, а карта території Оттоманської Порти після Бухарестського миру 1812 р.

Черговий приклад невдалої підтекстівки знаходимо на с. 117. Там під спеціально розфарбованою картою-схемою сучасної території України з позначенням кількості старообрядців читаємо: “Количество старообрядцев на оккупированных территориях (по переписи 1897 г.)”. Своєрідним “рекордсменом” у своїй категорії є підтекстівка під різнокольоровою картою (с. 281) такого змісту: “Ареал проживания сербского населения”. Читач сам повинен визначити, яким кольором цей ареал позначено, оскільки ніяких роз’яснень як карта, так і підтекстівка не містять.

У підтекстівках видання часто зустрічається недостовірні інформація. Так, на с. 219 Михайло Лоріс-Меліков презентується як “автор проекта первой Конституции РИ (Российской империи. – В. К.)”. Автор, очевидно, забув, що спроби введення конституційної монархії мали місце в Російській імперії ще у XVII ст. У XVIII та на початку XIX ст. вони неодноразово і безуспішно повторювалися. Згадаємо хоча б проекти декабристів М. Муравйова та П. Пестеля. М. Лоріс-Меліков не був “автором проекта первой Конституции РИ”. Він лише представив на розгляд царя Олександра II проект конституційної реформи. Зауважимо, що проект конституції і проект конституційної реформи – різні речі.

Наступний приклад недостовірної інформації, що міститься у підтекстівках. Лев Тихомиров (1852–1923) подається автором як “основатель организации «Свобода или воля»” і теоретик тероризму (с. 216). Нам не відома організація під такою назвою. 1879 р. з ініціативи Л. Тихомирова було створено таємну народницьку групу під назвою “Свобода или смерть”, а не

“Свобода или воля”. Лев Олександрович насправді був членом народницьких організацій “Земля и воля”, а потім “Народная воля”. Утім, він більше відомий не як теоретик тероризму, а як поборник монархізму, захисту інтересів якого у Росії присвятив більшу частину свого життя, зрікшись революційних переконань ще 1888 р. Подібні “ляпи” постійно зустрічаються на сторінках видання.

При перегляді книжки Д. Яневського і аналізі помилок виникають дивні відчуття і складається враження, ніби її текст і підтекстівки під ілюстраціями готували різні люди. Візьмемо для прикладу с. 151. Біля портрета Є. Гребінки читаємо: “Евгений Гребенка (1812–1848 гг.), писатель, педагог, издатель “Кобзаря” Т. Шевченко. Худ. А. Мокрицкий”. Нова “Шевченківська енциклопедія” натомість інформує: “За активного сприяння Г[ребінки] 1840 побачив світ Шевченків «Кобзар», що його Г[ребінка] провів через цензуру протягом одного дня” (Шевченківська енциклопедія. – К., 2012. – Т. 2: Г–З. – С. 166). А тепер звернемося до тексту розглядуваного видання. Все на тій же с. 151 читаємо: “В Петербурге при содействии Евгения Гребенки напечатан сборник стихов Т. Шевченко «Кобзарь»”. Маємо два різні тлумачення ролі Є. Гребінки у виданні “Кобзаря” 1840 р. у межах однієї сторінки. Як можна пояснити таку недбалість?

Повернемося до підтвердження нашого припущення щодо написання тексту і підтекстовок до ілюстративного матеріалу різними людьми. Наведемо приклади: на с. 29 тексту вступної частини Києво-Могилянська академія з’являється під 1659 роком, а вже на світліні з наступної сторінки той самий навчальний заклад стає академією від 1701 р. (с. 30). Микола Василенко за текстом книги народився 1877 р. (с. 213), а підпис під світлиною на тій же сторінці подає правильну дату його народження – 1866 рік. Невже автор книжки має таку погану пам’ять?

Черговим недоліком видання вважаємо дублювання ілюстративного матеріалу. Так, фрагмент “Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства” (а не “Грамота”, як зазначено на с. 46), з’являється на с. 46, а потім дублюється у зменшеному вигляді на с. 106, хоча і з дещо видозміненою підтекстівкою. Наступний приклад. Соту сторінку цілком займає кольорова ілюстрація, підписана “Большой двор Виленского университета”. На с. 141 фрагмент попередньої ілюстрації зі с. 100 знову друкується, щоправда у зменшеному вигляді (тепер він займає ½ сторінки) та з іншого джерела кращої якості. Підтекстівку змінено і доповнено. Нова підтекстівка інформує: “Двор Виленского университета. Кон. XVIII – нач. XIX в.”.

Одному з діячів українства, на відміну від переважної більшості інших дійових осіб української історії кінця XVIII – початку XX ст., про яких у книжці навіть не згадується, пощастило більше. Світліні Миколи Василенка з’являються у виданні двічі (с. 213 та с. 273), очевидно, через те, що його вважають масоном. Доволі розлогі (як для цього видання) підтекстівки засвідчують, що, як справжній масон, він і народжувався двічі. Як ми вже зазначили, за авторською версією датою його народження були 1877 та 1866 роки (с. 213).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Аналізуючи окремі сторінки книги, ми свідомо уникали ярликів, а всі прорахунки автора, усвідомлені чи ні, називали “помилками” і “недостовірною інформацією”. Лише навівши переконливі приклади авторського непрофесіоналізму (дилетантизму), ми даємо оцінку виданню. Навіть частини оприлюднених вище “помилки”, виявлених лише на окремих сторінках, достатньо, щоб вважати автора професійно непридатним, а книжку – хрестоматійним зразком авторського невігластва та редакторської недбалості.

Досить відверте авторське декларування розуміння української історії містить с. 17. Ми не поділяємо цих поглядів, проте не вважаємо доцільним і можливим дискутувати з автором. Його бачення історії як науки не сягає навіть позитивістського її розуміння. А окремі тези, задекларовані у книжці, відповідають рівню історіографії античного та середньовічного періодів. Тому вказуватимемо лише на очевидні помилки, оминаючи теоретичні проблеми історіописання, для розуміння яких наш автор виявився зовсім не підготовленим.

Підкреслюючи власне “новаторство”, автор пише: “«Проект «Украина»: известные страницы нашей державы» – вероятно первая украинская попытка «вписать» историю современных украинских земель в общеевропейский контекст” (с. 11). На жаль, автор погано ознайомлений з вітчизняною історіографією. Його “попытка” є далеко не першою, отже ніякого новаторства навіть на рівні постановки, а не вирішення проблеми, книжка Д. Яневського не містить. Ще у 1928 р. Наталія Мірза-Авакянц опублікувала в Харкові “Историю Украины в связи с историей Западной Европы”. Наступного року її праця вийшла українською мовою. Дослідниця однією з перших “вписала історію України у західноєвропейський контекст, проаналізувала процес інтегрування України в Європу” (Див.: *Петренко І.* Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина: Монографія. – Полтава, 2014. – С. 125).

Д. Яневський вважає себе за “очень искусного компилятора сотен новейших исследований по украинской истории” (с. 17). Але, на жаль, новітні (і не лише) роботи з історії України, присвячені кінцю XVIII – початку XX ст., автор, як переконливо засвідчує текст його книжки, не використав.

Відсутність належної теоретичної підготовки, низька дослідницька культура (про це йшлося вище) приводять автора до несподіваних висновків, “которые, – за його зізнанням, – вызвали шок в первую очередь у него самого” (с. 17). Ми також були шоковані авторськими “відкриттями” і “висновками”, адже вони позбавлені будь-якого наукового підґрунтя. Авторська позиція не є державницькою, щоб не назвати її антиукраїнською, якою вона є по суті. Щоб пересвідчитись у цьому, досить уважно переглянути вступну частину “О чем и о ком шла речь в предыдущих частях этой книги?”.

Гетьманщина, для автора, – “сословное козацкое квазигосударство” (с. 5), а Військо Низове Запорозьке презентується ним як “незаконные вооруженные формирования за днепровскими порогами...” (с. 7). Члени масонських і парамасонських лож, на думку автора, “фактически сформировали и укоренили на оккупированных Россией современных украинских землях – на

уровне общественного сознания – само понятие украинства” (с. 31). Тобто масони, за Д. Яневським, є творцями українства, а українці як народ почали “формироваться разве что во второй половине XIX века” (с. 12), до цього ж вони були народом “руським”. Українська мова вважається автором “штучною”. За його висновками, “всесторонне образованный Пантелеймон Кулиш придумал искусственный язык – так называемую «кулишовку»” (с. 174). Загалом своєрідне розуміння автором української історії та історичної термінології (зокрема понять “нація”, “народ” та інших) роблять можливими для нього висновки, не прийнятні для нас: “большинство наших предков были не субъектом, а объектом истории” (с. 17).

Ознайомимось з іншими “шокующими висновками” Д. Яневського. Українська історія – “история наших предков”, яких автор спочатку називає “протоукраинцами” (с. 12), а потім “руськими”, – поділяється ним на три періоди: “от Сотворения мира – до крещения Владимира (то есть до 988 г. н. э.); от Крещения – до Кривской унии (династического союза между Королевством Польша и Великим княжеством Литовским в 1385 г.); от Кривской унии – до оккупации РП (Речи Посполитой. – *В. К.*) / ВКЛ (Великого княжества Литовского. – *В. К.*) в 1772–1795” (с. 12). У цій сумнівній якості періодизації місця для української державності не передбачено. І це цілком правомірно, з точки зору автора, оскільки українського народу, на його думку, до середини XIX ст., коли він почав формуватися, не було (с. 12), а був народ “руський” і то лише як “суб’єкт історії”.

Автор намагався також узгодити періодизацію білоруської історії (як “вариант периодизации нашего общего прошлого” (с. 12)) з періодизацією української історії і дуже здивувався та засмутився від того, що вони різняться. Читаючи книжку Д. Яневського, мимоволі ловиш себе на думці, що автор готував видання з історії Білорусі, Литви і Польщі, але вимушено назвав його “Проектом «Украина»”.

Втім, висновки, які шокують, забезпечуються термінами, які шокують не менше. Продовжуючи, очевидно, традицію попередніх своїх книжок, з якими, на щастя, ми не знайомі, автор користується терміном “руський”. “Червона Русь” у його інтерпретації стає “Красной Русью” (с. 9) – ігнорується традиційне російськомовне “Червонная Русь”.

Продовжуючи дивуватися власним “відкриттям”, автор детальніше пояснив читачам власне розуміння української історії. Виявляється, що “никакой «украинской» истории, отдельной от истории других народов, испокон веков населявших (и населяющих до сегодняшнего дня) земли нашей страны, не существует;

– история людей X–XIX веков – это не история мифических национальностей/народов (как считает ортодоксальная украинская историография) или социально-экономических формаций (историография марксистская);

– это – история Римской и Греческих церквей и созданных ими учреждений – монашеских и рыцарских орденов, монастырей, школ, университетов;

– это история правящих домов (или династий Чингизидов, Рюриковичей, Пястов, Гедиминовичей, Арпадов и др. – как кому нравится) и взаимо-

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

отношений между ними” (с. 17). Це і подібні йому “відкриття” Д. Яневського красномовно характеризують не лише рівень авторської компетентності. Як можна охарактеризувати автора, що українців як народ і націю вважає “міфічними”, але їхнім коштом видає антиукраїнську писанину?

Оскільки автор задекларував, що історія України – це історія Церкви (“это – история Римской и Греческой церквей” (с. 17)) він, відповідно, використав для обґрунтування цієї “новаторської” тези власні термінологічні нововведення. На с. 11–12 Д. Яневський виступив творцем нового (щоправда, ніким не визнаного) терміна “греко-православная церковь”. Сам він, очевидно, про своє “відкриття” не знав, тому першовідкривачем себе не назвав. Подібні “відкриття” “ортодоксальні українські історики” інколи називають невіглаством. Їм відомі терміни “грецьке православ’я”, “православна церква”, “східно-православна церква”, але визначення “греко-православная церковь” їм не було відоме до появи “знакової” книжки Д. Яневського.

Незнання автором історії Церкви засвідчує також некоректне вживання ним термінів “Римская церковь” і “Греческая церковь” як невід’ємних складових історії України. У першому випадку він, очевидно, мав на увазі Римокатолицьку церкву, яку також називають Західною Католицькою церквою. Вживання терміна “Римська церква” у запропонованому автором контексті – недоречне. “Греческая церковь”, про яку згадує автор, це одна з назв Церкви Еллади – автокефальної помісної православної церкви, яка посідає 11 місце в диптиху автокефальних помісних церков. Її автокефалія була проголошена 1833 р., але визнана Константинопольським патріархом лише 1850 р. Дослідник, який декларує нерозривний зв’язок історії України з історією Церкви, повинен знати, що церква, до історії якої він звертається, називається не “Греческая”, а Константинопольська православна церква. Можливі варіанти назв – Вселенський Патріархат Константинополя або Константинопольський Патріархат. Отже, визнаючи, що історія України – це історія двох християнських церков, автор зобов’язаний принаймні знати хоча б їх назви, не кажучи про історію. І ще б йому не завадило знати, що історія України – це в першу чергу історія народу, а не історія Церкви і правлячих династій.

Надмірна увага до представників правлячих династій, особливо російських, лише підкреслює задекларовані автором хибні теоретичні постулати про те, що історія України – це “история правящих домов” (с. 17), а не українського народу. Книга містить численні портрети усіх російських царедворців з кінця XVIII до початку XX ст. Так, приміром, портрети Миколи I та світліни його пам’ятника знаходимо на с. 125, 144, 145. Зображення Павла I займають повністю с. 81 та 1/4 с. 95. Царя “освободителя” Олександра II презентує с. 176, а на с. 217 знайшлося місце і світліні “Александр II в гробу”. Проте найбільшою популярністю у Д. Яневського користується Катерина II. Численні згадки про неї знаходимо на с. 5, 40, 43, 47, 48, 68, 69, 80, портрети, у тому числі алегоричні, містять с. 41 та 91. Сторінки документів з перерахуванням титулів імператриці та пам’ятник їй бачимо на с. 46, 106, 75. У автора знайшлося місце для інформування читачів про святкування 300-річчя царювання Романових (с. 275, 276), але відомості про відкриття

пам'ятника І. Котляревському у Полтаві відсутні. Виникає закономірне питання – які події для української історії вагоміші?

Звернемо увагу на ще одне показове “теоретичне відкриття” Д. Яневського, про яке вже згадувалося раніше. Виявляється, що під час підготовки “Записок о Южной Руси” “всесторонне образованный Пантелеймон Кулиш придумал искусственный язык – так называемую «кулешовку», первое национальное фонетическое правописание, которым впоследствии был написан ряд выдающихся произведений украинской литературы, в частности «Кобзарь» в 1860 г.” (с. 174). Цей текст дає змогу зробити висновок про те, що, на думку автора, П. Куліш є творцем штучної мови під назвою “кулешовка”. Таку саму назву мав і правопис, запропонований ним. Інший висновок, який випливає з аналізу цитованого тексту, набагато песимістичніший. Текст засвідчує відсутність у автора елементарних знань як з історії української мови, так і з царини шевченкознавства.

Для обґрунтування останнього висновку звернемося до нової “Шевченківської енциклопедії”. Третій том інформує, що “Кобзар” – це загальна назва поетичних творів Шевченка. Перший “Кобзар” виданий 1840 р. у Петербурзі друкарнею Є. Фішера (Див.: Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – К., 2013. – Т. 3: І-Л. – С. 413). Повернувшись із заслання, поет клопотався про видання збірки “Поезія Т. Шевченка. Том перший”. Проте головне управління цензури відхилило поданий рукопис, обмежившись дозволом лише на нове видання тих творів, що публікувалися до арешту поета. Збірка під назвою “Кобзар” вийшла 1860 р. у друкарні П. Куліша коштом П. Симиренка (Там само. – С. 414). Поступово ця назва поширилась на всю поетичну творчість Т. Шевченка.

Наголосимо, що Т. Шевченко писав свої поезії тогочасною українською мовою. Мова була для нього не лише формою художньої творчості, але й підґрунтям національної ідентичності, яка в Російській імперії цілеспрямовано руйнувалася. Кобзар усвідомлено розвивав українську мову як користувач і співторець. “Шевченківська енциклопедія” також інформує, що звиклий до російської абетки поет волів її, аніж кулішівку, запроваджену в “Записках о Южной Руси” П. Кулішем. У листі до О. Котляревського від 1 травня 1863 р. М. Максимович, який добре знав поетові уподобання, зауважував, що кулішівки “не любил покойный Тарас” (Там само. – С. 637). 1860 р. П. Куліш передрукував усі поетичні твори Т. Шевченка під назвою “Кобзар” своєю абеткою, за що на нього дуже сердився Тарас Григорович (Там само. – С. 637).

“Придумати штучну мову” П. Куліш (на відміну від Д. Яневського), звісно, що не міг. Для чого вигадувати “штучну мову” за умови існування тоді української? Але запропонувати для української мови власну фонетичну абетку йому було під силу. Що він і зробив. Саме правопис П. Куліша лежить в основі сучасної української абетки. Для інформації: Україна ХІХ ст. знає цілу низку прикладів створення правописних систем для української мови. Авторів, який пише про ХІХ ст., варто було поцікавитися історією української мови, і тоді б не довелося вигадувати “искусственного языка” під назвою “кулешовка”.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Особливе місце у виданні Д. Яневського “Проект «Україна»...” відводиться масонству. Не діячам українського руху, класикам української літератури, художникам і композиторам, борцям за українську самостійність і державність, українським патріотам чи українському народу загалом, а саме представникам світового масонства. У цьому немає нічого дивного і несподіваного, адже саме масони (за Д. Яневським) “сформували и укоренили ... само понятие украинства” (с. 31).

Під зображеннями значної частини діячів, що не мають прямого стосунку до України, поруч з іншою інформацією міститься підпис “масон” або “член масонської ложі” (див. с. 58, 93, 94, 95, 102, 103, 131 та ін.), який має засвідчувати його приналежність до масонства. На сторінках книжки має місце масонська символіка та екскурси в історію масонства (див. с. 31–33, 51–58). Крім того, частина цієї інформації не може не дивувати своєю недоцільністю та недостовірністю (див. с. 94, 99, 111, 120, 121, 146, 213, 228, 271–272). Українській символіці та історії її побутування на українських землях, на жаль, місця не знайшлося.

Переконані, що українська держава не повинна витратити грошей для популяризації тези – світом правлять масони. Тим більше, що ця теза не нова і Д. Яневському вона не належить.

Після детальнішого ознайомлення із текстом видання загалом і передмови зокрема ми намагалися класифікувати книжку за видом. З’ясувалося, що ми маємо справу з друкованим виданням, яке важко піддається класифікації. У самому виданні (помилково чи усвідомлено) зазначено, що воно науково-популярне. Але ж науково-популярним вважається видання, що містить відомості про дослідження в галузі науки, техніки, виробництва, культури, освіти, мистецтва тощо, які популяризують наукові знання, викладені у зрозумілій читачам формі (див.: Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. ДСТУ 3017: 2015. – К., 2016. – С. 10). Всього, що вимагається державним стандартом від науково-популярного видання, книжка Д. Яневського не має.

За умови домінування ілюстративних матеріалів сумнівної якості та відсутності системи посилань чи хоча б списку використаної літератури, це видання доцільніше класифікувати як літературно-художнє або альбом. Проте і альбомом його назвати не можна, оскільки воно містить безсистемно підібрані різнопланові ілюстрації, які досить часто не мають ніякого стосунку до української історії і назви “Проекта”. Тож вибір невеликий. Найправильніше, на нашу думку, класифікувати видання як літературно-художнє. Тоді і питань до нього буде набагато менше, а деякі і взагалі зникнуть.

Узагальнимо висловлене раніше. У виданні Д. Яневського “Проект «Україна». Известные страницы нашей державы: продолжение» (Харків, 2018) відсутня інформація (та її ілюстративне підкріплення) про найважливіші події української історії кінця XVIII – початку XX ст. та її найважливіших діячів. Натомість без всякої системи, користуючись хибними методологічними засадами, автор на свій розсуд подає розрізнені фрагменти історії європейських держав, де українська складова ледь помітна або й зовсім відсутня. Тому від самого початку не зрозуміло, історію якої держави і якого

народу намагається презентувати автор. Він доволі своєрідно відтворює минуле “наших предків” (с. 17), які постають у його уяві об’єктом, а не суб’єктом історії, тому і матеріалів з історії Польщі, Білорусі і Литви подається набагато більше, ніж з історії України.

За численними помилками у тексті книжки чітко простежується тенденція – інформація про Україну та її державність є другорядною і не завжди правдивою. Складається враження свідомого “кастрування” Д. Яневським української історії. Декілька прикладів на підтвердження цієї тези. Портрет ректора Віленського університету В. Пелікана знаходимо на с. 129. Натомість портрет першого ректора Університету св. Володимира М. Максимовича відсутній. Віленському товариству філолатів і філаретів знаходиться місце на с. 116, а харківській школі романтиків та “Руській трійці” – ні. Автор інформує про відкриття у Вільнюсі 1907 р. литовської художньої виставки (с. 263), але жодним словом не згадує про заснування 1898 р. першої професійної організації українських митців у Львові та проведену нею художню виставку.

Білоруській газеті “Наша ніва” присвячена ціла с. 262, але про першу україномовну газету Наддніпрянської України “Хлібороб”, що видавалася у Лубнах 1905 р., автор чомусь забув. Так само як забув про українські просвітницькі товариства (приміром, “Вік”), тоді як білоруське видавниче товариство, яке ставило за мету “духовное возрождение белорусского народа, издание и распространение литературы на белорусском языке” (с. 275), автор популяризує. Знайшлося місце у виданні і для польськомовних журналу “Lud” (с. 175) та газети “Proletariat” (с. 224), але не для часописів “Основа”, “Киевская старина”, не кажучи вже про газету “Киевский телеграф”.

Світлина “залізного Фелікса” – майбутнього ката українського народу поляка Дзержинського притулилася на с. 245. Але світлина іншого етнічного поляка Володимира Антоновича – одного з ключових діячів української історії другої половини XIX ст., учителя М. Грушевського, чомусь відсутня. Випадковість? Не думаємо, особливо якщо врахувати те, що місце для сторінок паспорта Леоніда Брежнєва знайшлося (с. 263). Український рух у всіх його проявах автором свідомо ігнорується, на відміну від польського. Саме тому ми не знайдемо інформації про “Руську трійцю”, хлопоманів, громадівців, Товариство тарасівців, інші українські патріотичні чи просто громадські організації та політичні партії.

Виявленні у виданні недоліки, які мають системний характер, дають підстави зробити найрізноманітніші висновки про рівень авторської компетентності і наукової зрілості у багатьох галузях гуманітарних знань. Проте їх об’єднує одна найхарактерніша ознака – вражаючий непрофесіоналізм автора, особливо помітний у царині “історичних поглядів”. Тому важко знайти у книзі сторінку, яка б не містила помилок найрізноманітнішого характеру.

Головними недоліками “Проекта «Україна»...” Д. Яневського вважаємо: професійну незрілість автора, яку засвідчують:

– невідповідність назви книги її змісту та видавничій класифікації, вона ніяк не може вважатися науково-популярним виданням;

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

– відсутність належної системи посилань та списку використаної літератури;

– довільне поводження з історичною термінологією, незнання теоретичних засад історичної науки та української історіографії;

– численна недостовірна інформація і довільне трактування чужих текстів;

– невміння підібрати та впорядкувати відповідний завданням книжки ілюстративний матеріал та підготувати підтекстівки до нього.

За більшістю ознак видання має антиукраїнське спрямування. Це забезпечується:

– хибними й упередженими поглядами на історію України, українського народу та його державності.

Визнаючи за кожною людиною право мати власну думку, переконання, систему поглядів і відповідну їм життєву позицію, ми не вважаємо за потрібне і можливе пропагувати їх державним коштом. Держава не повинна фінансувати видань сумнівної наукової вартості. Автор може зробити це власним коштом, коштом видавництва чи меценатів, які поділяють його погляди. Книжка, в якій українство видається за масонський проєкт, населення України (“наши предки”) презентуються об’єктом, а не суб’єктом історії, тому українська державність та її прояви фактично заперечуються, не слугують інтересам української держави. Отже, видавати таку книжку коштом держави – це злочин. Держава зобов’язана підтримувати і популяризувати конструктивні державотворчі проєкти, виходячи з того, що історія України – це історія народу та його держави, а не історія сусідніх держав та їхніх правлячих династій. Сподіваємося, що до продовження “Проєкта «Україна»” не будуть залучені державні кошти.

Ігор ГИРИЧ (Київ)

**ПОНОМАРЬОВ В. ЗДОБУТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ.
КРИТИЧНІ ЕСЕЇ. – К.: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ “СТИЛОС”, 2013. – 167 с.;**
**ПОНОМАРЬОВ В. ІСТОРІЯ НА ВЛАСНІЙ ШКІРІ. –
К.: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ “СТИЛОС”, 2018. – 155 с.**

Віталій Пономарьов – публіцист і філософ історії, знаний своїми численними статтями, друкowanими у різноманітних газетах, журналах та електронних засобах інформації (“Історичній правді”, “Arche”, “Критиці”, “Львівській газеті”, “І”, “ЛітАкценті”, “Збручі” та ін.). Нарешті він зібрав свої есеї – згустки розмислів про суспільну свідомість, написаних протягом 1997–2018 рр., і видав у двох книжечках. Це головним чином критичні роздуми про книжки знаних українських, білоруських, польських істориків, суспільних філософів та літераторів: М. Рябчука, Я. Грицака, Б. Бердиховської, В. Караткевича, А. Хадановича, В. Булгакова та ін., про видання творів суспільних мислителів М. Міхновського, С. Єфремова, В. Липинського. Проте є й кілька есеїв, присвячених подіям сучасної історії, таким як українські Майдани 2004 та 2013–2014 рр. Усього у двох книжечках надруковано разом 65 коротких за обсягом статей.

В. Пономарьов любить писати так, щоб словам було тісно, а думкам – просторо. Коротенькі есеї нагадують філософські притчі, вони образні й метафоричні, вони нав’язуються до певних літературних та науково-духовних алюзій. Їх читаєш, ніби п’єш добре вино. Без поспіху і з відчуттям повернення смаку.

Усі ніби різні темі есеїв обертаються навколо однієї проблеми – національної ідентичності. У цій проблематиці Віталій Пономарьов дуже досвідчена людина. У першій половині 1990-х Віталій редагує знаменитий “Нарис історії України” Наталі Яковенко. Вона справила на нього вплив вичаруванням ідентичності української шляхти ранньомодерної доби XVI – початку XVII ст. У 1990-ті В. Пономарьов редагував журнал “Генеза”, де темі української ідентичності було присвячено ледь чи не провідне місце. Він повертав з небуття нашого видатного соціолога й історика національних рухів малих народів Європи – Ольгерда Бочковського (видав його “Вступ до націології”). Віталій цим цікавився у редагованих ним “Філософських студіях”. Упродовж майже 10-ти років як журналіст радіо “Свобода” він вів історичну редакцію, де тема національного вибору еліти була знову ж таки провідною. У 2000-х він готує коментарі до видання спогадів Сергія Єфремова, що вийшли у видавництві “Темпора”. Врешті у 2012 р. В. Пономарьов

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

у тернопільському видавництві “Богдан” надрукував книжку “Рік української історії”, де подав 365 нарисів про людей і події, які перетворили колишню Малоросію на національну Україну.

Автор – вдумливий, тонкий і глибокий обсерватор національного питання у добу постання української модерної нації. Він мислитель, який поділяє думку (близьку і мені), що нація українська постала завдяки вишталтуванню ідеї іншої (неросійської і непольської) національності українською інтелектуальною елітою другої половині XIX – початку XX ст. Ідентичність моделюється в кабінетах науковців. Вона не постає спонтанно, вона формується і формулюється, вона конструюється штучно, вважає автор есеїв, повторюючи, але пропускаючи через власний досвід ідею Бенедикта Андерсона про уявні спільноти. За Віталієм Пономарьовим, ці конструктори нації стають першими “націоналами”, а згодом пропонують цю “вигадану” ідентичність, іноді “накидають” її загалу, створюючи колективну національну свідомість.

У “Здобутті ідентичності” В. Пономарьов дає фактично своє визначення національного питання: “Першими привласнюють щойно виплекану колективну ідентичність самі її творці, постулюючи-оприявнюючи її носія як певну спільноту, свідому своєї історичної тягlosti, духовної єдності, культурної унікальності та політичної самодостатності”. Віталій – переконаний елітарист, для нього нація це не даність згори певної історичної об’єктивності, яка перемагає автоматично сама собою. Це праця, героїзм щоденний і непомітний, спочатку одиниць, посвячених, що горять вогнем відкритої ними істини. Без праці цих індивідуумів неможливий той знаний ренанівський щоденний плебісцит. І В. Пономарьов дає своє афористичне визначення поняття “нація”: “Нація виходить із голів інтелектуалів, наче Афіна з голови Зевса – у повному обладунку власної тотожності”.

Улюбленим філософом Віталія є В’ячеслав Липинський – зразок того, як можна причаровувати загал, може, і цілком вигаданими концептами. Але чи вигаданими? Адже цей шляхтич, прозрівши, полюбив Україну до всієї глибини своєї душі, зрозумів втаємничений сенс національного буття України. Якраз В. Липинський зробив ставку не на маси, а на одиниць, героїв, тих, що опиралися об’єктивному ходу історичних подій. Немає заданої наперед об’єктивності, іноді об’єктивною стає суб’єктивність. І щоб почути голос українського хлібороба, про останнього має сказати “брат-нехлібороб”, шляхтич В. Липинський. Так само як сьогодні для пересічного автохтонного мешканця нашої країни українську ідентичність мусить прищепити інтелегент в окулярах і з ручкою у руках, який знає досвід попередніх мислителів нації.

На другому місці серед філософів для Віталія є Дмитро Чижевський – зовсім неполітичний українець та людина, яка, будучи членом Центральної Ради, одна з небагатьох голосувала проти четвертого універсалу УЦР, була нібито противником самостійності. Саме *нібито* була. Бо вся його творчість і дослідницьке кредо промовляли за існування окремої української філософії. Він бачив українське навіть там, де до цього треба було додивлятися, –

приміром, у Памфіла Юркевича. Бо “філософію серця” Дмитро Іванович вважав прерогативою саме українського філософського мислення. Він вирізняв українське у сфері духу, а це іноді глибше за часто поверхове політичне відрізнення українського від російського. Він був свій для Європи, йому не треба було підлаштовуватися, мімікрувати. Тікаючи від людиножерного большевизму, він повертався до такої сприйнятої усіма фібрами душі і серця психологічної Європи. Як і В. Липинський, якого щиро шанував соціал-демократ Дмитро Чижевський, останній був і людиною світу, і сутнісним європейцем. У ньому абсолютно органічно уживалися національне і космополітичне. Віталій Пономарьов відзначає в “Історії на власній шкірі”, як Д. Чижевський депресував від профанної, на його думку, американської науки, як ностальгував за класичною європейською філософією німецького зразка.

А ще Віталій любить Ольгерда Бочковського, світлу людину й ідеаліста щодо відродження України, як і всіх інших “малих” народів Європи. Сьогодні він пише книжку про цей непересічний талант, видатну постать, яку варто ставити поруч із самим В’ячеславом Липинським. В. Пономарьов в останні роки долучився до коментування тритомника творів О. Бочковського, виданих “Духом і літерою”. А в його останній книжці ми подибуємо такі міркування про значення для нас О. Бочковського: “Можна спробувати передати уявлення українських прихильників «русского мира» про самих себе висловом «тоже русские», а згодом побачити в Ольгерда Бочковського вислів «тоже малороси». Можна на означення нинішнього морального і ціннісного занепаду Заходу запровадити до обігу поняття «московський синдром», а невдовзі по тому натрапити в того ж таки Бочковського на поняття «безхребетна Європа»”. Тут чітко напрашується паралель думок В. Пономарьова і О. Бочковського з есею першого “Дві Європи”. Україна сьогодні більше Європа, ніж стара Європа, що спочиває на лаврах переможниці євразійського большевизму.

Для автора цих двох дуже цінних книжок історія не закінчується вчора. Вона вічний процес повторення заялжених, здавалося б, істин, вирішування тих завдань, що не були вирішені сто років тому. У 1917 р. під ударами маніфестантів, серед яких були і “мартівські” українці (ті, що раптом відчували себе новонаверненими в нову націю), на Думській площі (тепер майдані Незалежності) зносять пам’ятник великодержавнику П. Столипіну, а у 2013-му падає зовсім поруч на бульварі Шевченка монумент новітньому вождю великодержавності червоному В. Леніну. Але треба бачити цю логіку історичних подій, і Віталій це демонструє читачеві у витончено-рафінованій формі есею.

Автор “Історії на власній шкірі” закликає бачити зворотний бік медалі. Нас не лише не розуміє (не хоче розуміти-відпускати) Схід, не хоче розуміти, але бажає вчити такий привабливий і атракційний Захід. Європа в націоналізмі вбачає відродження різних “ізмів” (нацизмів, фашизмів, тоталітаризмів). А Віталій логічно бачить необхідність проходження Україною етапу залюблення у власний український націоналізм, нормальний

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

націоналізм європейського ХІХ – початку ХХ ст., а не осоружний “УБН” (український буржуазний націоналізм). Ми його нормально не проминули, не прожили, не відчули, як ті ж поляки перед відновленням у 1918 р. своєї держави. Тому й, хоч як це парадоксально, небезпечними нам сьогодні можуть бути якраз лібералізми і космополітизми Європи й Північної Америки, які уніфікують і стирають національні відмінності несформованої ментальності нашого етносу.

Віталій Пономарьов стоїть на сторожі національного дискурсу. Лібералізм і космополітизм не виключають і не заперечують першого. Два других стосовно України не варті першого. У незримій суперечці між Я. Грицаком і М. Рябчуком Віталію куди ближчий автор ідеї не про 25, а про дві України – України національної і креольської. Власне, сьогодні триває духовне відвоювання українського простору, наповнення кордонів держави питомим національним змістом.

Віталій Пономарьов не представив ще наразі нам монографічного дослідження проблеми здобуття української ідентичності, але його міркування з цього приводу у мозаїці коротеньких газетно-журнальних публікацій часто цінніші за деякі розлогі, але занудні тексти у фоліантах професійних істориків, бо часом там бракує думки, іскри пошуку, прозріння душі – того, чим обдаровують нас книжки В. Пономарьова.

Сподіваюся, майбутні дослідники історії вивчення національного питання в Україні не проминуть цих двох книжок Віталія Пономарьова та його інших великих і малих робіт.

Андрій ГРЕЧИЛО (Львів)

**УКРАЇНСЬКИЙ КНИЖКОВИЙ ЗНАК ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ.
КАТАЛОГ КОЛЕКЦІЇ СТЕПАНА ДАВИМУКИ:
У 3 т. / НАН УКРАЇНИ, ЛННБ ІМ. В. СТЕФАНИКА;
УПОРЯД., АВТ. ВСТУП. ЧАСТ. ЛАРИСА КУПЧИНСЬКА. –
ЛЬВІВ: АПРІОРИ, 2017. – Т. I: А–Д. – 672 с., іл.;
Т. II: Е–О. – 598 с., іл.; Т. III: П–Я. – 672 с., іл.**

У 2014 р. доктор економічних наук, колишній народний депутат і колекціонер Степан Давимука подарував свою збірку екслібрисів Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника. Варто зазначити, що Степан Давимука ще з 1990-х років співпрацює з бібліотекою та поповнює її фонди унікальними творами. Зокрема, він подарував близько 4 тис. листівок з особистого архіву, низку дереворитів Стефанії Гебус-Баранецької, ліногравюри Софії Караффи-Корбут, твори Леопольда Левицького, бронзову плакетку “Тарас Шевченко” авторства Михайла Паращука та багато іншого. З його допомогою було 2007 р. придбано 5 архівів родини Івана Крип’якевича (загальна кількість становить понад 8 тис. документів, 1200 книжок, понад 10 тис. музейних експонатів), а 2009 р. – понад 3 тис. документів і матеріалів архіву Мирона Кордуби. Багато книжок та експонатів Степан Давимука також подарував Львівському літературно-меморіальному музеєві Івана Франка та Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Збірка екслібрисів налічує 12 342 книжкові знаки, виконані різними художниками за період від ХІХ до початку ХХІ ст. Ця колекція формувалася протягом 50-ти років у співпраці з іншими колекціонерами та художниками. Ще під час передачі колекції виникла ідея про підготовку видання-каталогу, присвяченого українському екслібрису. Над цим виданням співробітники бібліотеки працювали три роки: Лариса Купчинська – упорядник і автор вступної частини, вона ж була керівником групи наукового опрацювання мистецьких творів, до якої входили Роксолана Вдовичин, Ольга Греськів, Маріанна Мовна, Руслана Охримович та Ольга Стецко. Тритомник вийшов до 70-річчя дня від народження Степана Давимуки.

У виданні подано таке визначення екслібриса: “ex libris – у дослівному перекладі з латинської мови українською – «з книжок», «з книгозбірні», «з бібліотеки» – власницький знак книголюбів, його бібліотеки, який відображений на невеликому за розміром листі паперу (до 12 см по довшій стороні), приклеєному до внутрішнього боку оправи. Прикладний за своїм значенням, він або текстом, або символічним рисунком без тексту, або ж текстом і рисунком розкриває приналежність книжки. Текст засвідчує власника безпосередньо, зображення ж може бути лише асоціативним або декоративним.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Твір належить до графічної мініатюри і виконаний у різних графічних техніках” (т. 1, с. 17). Екслібрис дозволяє дослідити еволюцію формування книжкової збірки, зберігає відомості про соціальний і професійний статус власника, його захоплення, естетичні уподобання. Також книжковий знак є важливим джерелом інформації про склад і ротацію книжок у збірках.

У ЛННБ України ім. В. Стефаніка книжкові знаки входили до різних давніших збірок. Новим етапом формування бібліотечної колекції екслібрисів стала діяльність Степана Костюка, який ще у 1960-х роках, будучи співробітником відділу бібліографії, зацікавився цією темою. З його ініціативи бібліотека організувала у своїх стінах виставку львівського книжкового знака з приватної збірки Володимира Вітрука та надрукувала її каталог. Натомість колекціонер після завершення виставки передав експоновані твори у її фонди.

Приклад В. Вітрука підтримали художники Маргарита Старовойт, Богдан Сорока, Стефанія Гебус-Баранецька та багато анонімних дарувальників. Також бібліотекою було придбано 1987 р. екслібриси, які експонувалися на виставці з нагоди 150-річчя “Русалки Дністрової”. Поповнювалася збірка новими надходженнями після отримання Україною незалежності. Багато зусиль для її поповнення доклала Лариса Крушельницька, яка на той час була директором бібліотеки. У 2006 р. разом із колекцією живопису і скульптури українських митців від відомих меценатів Іванни та Мар’яна Коців надійшли два альбоми із вклеєними книжковими знаками, виконаними зокрема видатними художниками з діаспори: М. Бутовичем, Т. Венгриновичем, Я. Гніздовським, С. Гординським, М. Левицьким та ін. Передана 2014 р. збірка Степана Давимуки не лише значно доповнила попередні надбання, а й зробила колекцію книжкових знаків ЛННБ унікальною.

Три томи мають загальний обсяг у майже 2 тис. сторінок. Відкриває 1-й том ґрунтовне дослідження Лариси Купчинської “Український книжковий знак ХІХ–ХХ століть”, яке складається з передмови (с. 11–16) та окремих розділів: “Український книжковий знак як об’єкт наукового дослідження” (с. 17–42), “Особливості мистецького процесу в Україні у ХІХ–ХХ століттях” (с. 43–95), “Образність українського книжкового знака” (с. 96–155), “Степан Давимука та його колекція” (с. 156–184) й переліку рукописних джерел і літератури (с. 185–220).

Далі починається сам каталог колекції Степана Давимуки, який відкривається поясненням структури та викладу матеріалу (с. 223–227). Власне, чи не найголовнішим завданням упорядкування такої великої колекції та формування каталогу є систематизація. Реєстр українських екслібрисів підготовлений відповідно до найновіших вимог наукового опрацювання мистецьких творів і великої джерельної бази. Матеріали каталогу викладено в алфавітному порядку за прізвищами авторів, кількість яких становить близько 900 осіб.

Для кожного художника вказано відомості про роки його життя, країну проживання і діяльності, а також перелік літератури про нього. Далі йде список творів, які входять до колекції. Їх опис складено в такому порядку: назва твору, рік виконання, матеріал і розмір, відомості про авторську сигнатуру, а також інші написи та штампи, розташовані за межами зображення, тексти і штампи на звороті твору, інвентарний номер у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаніка.

Доповнює цей реєстр багатий ілюстративний матеріал. Очевидно, він не охопив усі позиції збірки, але 3000 репродукцій відтворено зі збереженням розмірів оригіналів. Кожний художник представлений у каталозі принаймні одним твором.

Перед упорядниками стояло складне завдання ідентифікувати авторів і власників усіх книжкових знаків. Загалом вони з цим успішно впоралися, оскільки не вдалося встановити авторів лише для близько сотні екслібрисів. Окремі неточності трапляються при визначенні власників. Наприклад, на знаку відомого львівського спортивного журналіста Івана Яремка його ім'я подано як Ян, яким він підписує свої польськомовні статті, а перша літера “Я” промальована як спільна і для імені, і для прізвища, що призвело до хибного прочитання як “Н. Яремко” (т. 2, с. 530–531).

До 1-го тому ввійшли твори художників, прізвища яких починаються на літери від А до Д, до 2-го – від Е до О, до 3-го – від П до Я. У кінці третього тому містяться додатки (с. 577–597), в яких подано екслібриси художників, відомих під криптонімами, поданими латинськими літерами, далі йдуть твори невстановлених авторів, а завершують розділ наклейки, печатки та інші знаки, що виконують роль екслібрисів.

Найдавніші сюжетні екслібриси збірки датуються 1830-ми роками, а найширше подано книжкові знаки з другої половини ХХ ст. Серед їх авторів представлені такі визнані майстри цього жанру, як Є. Безніско, М. Бутович, Т. Венгринович, С. Гебус-Баранецька, Я. Гніздовський, С. Гординський, Л. Гец, С. Караффа-Корбут, П. Ковжун, О. Кульчицька, І. Крислач, М. Левицький, Р. Лісовський, В. Лопата, Я. Музика, П. Обаль, В. Січинський, Б. Сорока, М. Сосенко, П. Холодний (молодший), М. Яців та ін.

Завершує 3-й том покажчик власників книжкових знаків, укладений Надією Брайлян (с. 599–670). Треба також відзначити дуже гарне й оригінальне художнє оформлення, верстку та опрацювання ілюстрацій, виконані Інною Шкльодою.

Як слушно зазначила у своєму дослідженні Лариса Купчинська, “вивчення українського книжкового знака ХІХ–ХХ ст. переконливо доводить, що багатоманітність образно-художнього його виразу спричинена в першу чергу національно-визвольними змаганнями. У ньому акумулюються погляди і переконання багатьох поколінь, висока самосвідомість українського народу упродовж десятиліть” (т. 1, с. 155). І дійсно, широке застосування мотивів з національної історії та культури, символічний характер образів й урізноманітнення сюжетів сприяли тому, що “митці перетворили книжковий знак на концентрований вираз, з одного боку, проблемних моментів епохи, а з іншого – глобальних перспектив поступу людини, суспільства, народу на основі загальнолюдських і загальнонаціональних ідеалів”. Важливі та актуальні проблеми висвітлюються в екслібрисах за допомогою символів і знаків, закорінених у національній традиції.

Поява такого детально опрацьованого й об'ємного каталогу потішить не лише науковців-дослідників книжкових знаків, музейників чи бібліотекарів, а й усіх шанувальників історії та культури українського народу. Також він стане добрим взірцем для укладачів каталогів чи реєстрів інших збірок подібного роду.

Андрій ГРЕЧИЛО (*Львів*)

**ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. СТЕФАНИКА: ПЕРЕМІЩЕННЯ І ВТРАТИ ФОНДІВ:
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ /
УПОРЯД. Г. СВАРНИК (КЕРІВН.), Р. ДЗЮБАН, М. КРИВЕНКО,
Л. КУСИЙ, В. МУРАВСЬКИЙ; НАУК. РЕД. Я. ДАШКЕВИЧ,
Г. СВАРНИК. НАН УКРАЇНИ, ЛННБ УКРАЇНИ
ІМ. В. СТЕФАНИКА. – ЛЬВІВ, 2019. – Т. 2: (1946 – БЕРЕЗЕНЬ
1953). – XXXII+622 с. – (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА СЕРІЯ)**

Побачив світ другий том збірника документів і матеріалів про переміщення та втрати фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Перший том вийшов друком ще 2010 р. й охоплював період 1939–1945 рр. Другий том висвітлює процеси переміщення і втрат рукописних, книжкових і мистецьких колекцій бібліотеки та зміну її особового складу в післявоєнний час: від 1946 по 1953 р., аж до смерті Йосифа Сталіна.

Відкриває том вступне слово Галини Сварник (с. III–VII) та передмова Романа Дзюбана (с. VIII–XXXII). Документальна частина включає основний блок із 230-ти документів і матеріалів (с. 1–301) та додатки (с. 302–448), до яких увійшло ще 16. Отже, загалом у збірнику представлено 246 різних документів і матеріалів українською, російською та польською мовами, більшість з яких публікується вперше. Переважно це листи, акти передач, протоколи, плани і звіти про роботу, а також кілька газетних статей і спогадів учасників чи очевидців подій. У них йдеться про вивезення збірок до Польщі в перші повоєнні роки, про передачу окремих фондів до різних бібліотек, архівів, музеїв та інших установ України і Росії, зокрема й про перевезення літературних архівів до Києва, в результаті чого було знищено цілісність фондів колишньої Бібліотеки НТШ у Львові. Частина цих переміщених матеріалів сьогодні зберігається в бібліотеках, архівах і музеях Львова, Києва, Ужгорода, Варшави, Вроцлава, Кракова та Москви.

Понад 60 поданих у томі документів походять з архіву ЛННБ ім. В. Стефаника. Значна частина цих матеріалів ще не була опублікована. У них наводяться доволі докладні дані про передачі фондів до інших установ. Так, за повідомленням заступника директора Львівської філії Бібліотеки АН УРСР Павла Гнипа за період 1946–1947 рр. було вислано до Польщі двома партіями 217 450 книжок і рукописів (168 877 друків XIX і XX ст., 41 505 стародруків і 7068 рукописів), передано Академії наук СРСР в Москві 10 000 книжок та

бібліотеці університету в Ужгороді 1500 книжок (щоправда, цей архівний документ помилково опублікований у збірнику двічі з різним датуванням: “кінець березня 1947” як док. № 127 на с. 142–143 та “початок січня 1948” як док. № 148 на с. 175–176). Як зауважив у передмові Роман Дзюбан, “переміщення до Польщі матеріалів бібліотеки у 1946–1947 рр. були найзначнішими за весь період її існування. Найболючіших втрат установа зазнала при вилученні інкунабул і стародруків. Не менш значними (які кількразово перевищили втрати воєнного періоду) були втрати рукописних матеріалів (понад 80% рукописів колишнього Оссолінеуму)”. Варто зазначити, що серед переданих Польщі культурних цінностей частина матеріалів безпосередньо стосується історії українського народу та українських територій.

Публікуються також документи з архіву Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника, Державного архіву Львівської області, Національної бібліотеки у Варшаві, Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБ України ім. В. Стефаника, архіву Міністерства закордонних справ Польської республіки, Центрального державного архіву громадських об’єднань України в Києві, Наукового архіву Президії НАН України в Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в Києві, відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві. У додатках вміщено кілька газетних статей та заміток, а також фрагменти спогадів та інтерв’ю причетних до цієї теми осіб.

Окремі документи розкривають трагічну долю збірок Наукового товариства ім. Шевченка, Національного музею у Львові, бібліотеки “Студіону”. Зокрема, це й таємна доповідна записка, в якій рекомендовано знищити книжки з колишньої бібліотеки НТШ (док. № 189, с. 246), і фрагмент листа директора Львівського університету Федора Максименка про вивезення до Києва рукописних фондів (док. № 190, с. 247), і матеріали про передачу в Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у Києві архівів і особистих бібліотек Івана Франка, Лесі Українки та інших українських письменників (док. № 167, с. 202; док. № 182–183, с. 215–233; док. № 185, с. 236–237; док. № 196, с. 255; док. № 199–202, с. 258–260; док. № 214, с. 279; док. № 221, с. 289–291).

До Києва потрапила й інша частина фондів НТШ, яка тепер зберігається у відділі рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України та в науковому архіві Інституту археології НАН України.

Відповідно до міжнародних угод вивезені та переміщені під час війни бібліотечні, архівні та музейні фонди мали бути повернуті тим державам, на території яких вони були створені. Хоча радянські комісії з розшуку вивезених з України культурних цінностей зуміли відшукати значну частину переміщених матеріалів, однак багато пам’яток повернути не вдалося. Зокрема до Львова не повернулися українські збірки бібліотеки НТШ, які разом із матеріалами бібліотеки Львівського університету та Оссолінеуму таємно були перевезені із Сілезії до Варшави та Вроцлава. У Кракові осіли джерела

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

до українського дипломатарію XVI–XVIII ст., серед яких є універсали гетьманів Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Михайла Дорошенка, Івана Мазепи, Данила Апостола, документи полковників і кошових Війська Запорозького та інші матеріали, хоча щодо їх повернення велися переговори на найвищому рівні ще 1946 р. (док. № 4, с. 5–6; док. № 13, с. 19; док. № 27, с. 37–39; док. № 55, с. 70).

Показовими є й документи про переміщення фондів кабінету юдаїки (док. № 122–123, с. 136–137; док. № 137, с. 156;). Після тривалих пертурбацій кабінет єврейської літератури було ліквідовано, частину збірки утилізовано, а частину перевезено до Києва.

На запит Ермітажу з кабінету мистецтв Бібліотеки АН УРСР було відібрано збірку з 32-х античних предметів і передано у Ленінград (док. № 224–225, с. 293–296). Натомість Ермітаж обіцяв надіслати свої видання або книги з дублетного фонду.

Акти про знищення художніх творів зі спецфонду Львівської бібліотеки АН УРСР засвідчують варварську практику боротьби комуністичного режиму з українським “буржуазним націоналізмом” (док. № 222, с. 292). До спецфонду 31 липня 1952 р. було перевезено значну кількість експонатів зі Львівського державного музею українського мистецтва (колишнього Національного музею) – творів графіки, живопису та скульптури визначних українських митців XVIII–XX ст. Протягом трьох днів їх знищили: графіку й живопис спалили у печах, а скульптуру розбили і вивезли на смітник. Серед знищених були роботи О. Архипенка, М. Бутовича, Ю. Буцманюка, Л. Геца, С. Гординського, І. Іванця, А. Коверка, П. Ковжуна, В. Кричевського, Г. Кузневича, О. Кульчицької, О. Куриласа, С. Литвиненка, Я. Музики, Г. Нарбута, О. Новаківського, П. Обалю, О. Сорохтея, М. Сосенка, І. Труша, К. Устияновича, П. Холодного (старшого), П. Холодного (молодшого) та інших митців. Загальна кількість втрачених експонатів нараховує близько 2 тис. одиниць.

Опубліковані у томі документи подано з дотриманням сучасних археографічних правил, з максимальним збереженням орфографії та мовних особливостей і виправленням помилок у написанні прізвищ, про що вказано у підрядкових примітках.

Серед доданих мемуарних матеріалів особливо цікавими є спогади Ярослава Дашкевича про долю збірок колишньої бібліотеки НТШ у Львові у післявоєнний період. Галина Сварник у вступному слові зазначала, що він як “колишній творець відділу бібліографії у Львівській філії БАН УРСР та один із ключових укладачів бібліографічного репертуару української книги ... з боєм згадував про те, як радянська система «нищила незнищенне», як боролася з історичною школою Михайла Грушевського, як переслідувала його матір, легендарну Олену Степанів, та його самого” (с. VII). Ярослав Романович залишив багато цікавих і детальних міркувань про можливість відновлення чи реконструкції бібліотеки НТШ. У додатках також опубліковано стенограму загальних зборів працівників ЛБ АН УРСР від 23–24 грудня 1949 р., що відбулися невдовзі після арешту Ярослава Дашкевича (доп. № 8, с. 311–413). Цей документ засвідчує фактичний погром установ науки та культури в Західній Україні, атмосферу страху та переслідування місцевих

кадрів, що їх намагалися звинуватити у всіх можливих і неможливих гріхах, а зрештою або арештовували, або просто звільняли з роботи. Зрештою, подібні процеси відбувалися й у київських музеях і бібліотеках. Як слушно зауважив Роман Дзюбан, “ці драматичні події, як у київській, так і львівській академічних бібліотеках, були лише черговою ланкою в ланцюгу переслідування діячів української культури, що посилюлися за першого секретаря КПУ М. Хрущова і його наступника Лазаря Кагановича” (с. XI).

У збірнику дуже детально опрацьовано науково-довідковий апарат. У першому розділі подано біографи осіб, які мали безпосередній стосунок до переміщень і втрат фондів бібліотеки у повоєнний період (с. 451–504). Далі йдуть списки використаних джерел (с. 505–509), перелік скорочень (с. 510–519), словник рідковживаних, застарілих та іншомовних слів (с. 520–523), іменний (с. 524–577) та географічний покажчики (с. 578–593) і перелік опублікованих документів та матеріалів (с. 594–619).

Загалом цей збірник не лише дає багато нового матеріалу для дослідників історії, культури й бібліотечної справи, а й сприяє формуванню політичного бачення та напрацюванню нових підходів у справі повернення переміщених на території інших країн культурних цінностей.

Тамара ДЕМЧЕНКО (Чернігів)

**ГИРИЧ І. В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ: ХЛІБОРОБ І ЖОВНІР
(СПІВІДНОШЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО І КОНСЕРВАТИВНОГО
В ЙОГО ІСТОРІОСОФІЇ). – К.: ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ, 2019. – 312 с.**

Монографія Ігоря Гирича, присвячена В'ячеславу Казимировичу Липинському, розпочинається словами, які зазвичай не так уже й часто зустрічаються в наукових працях: “В особі В'ячеслава Липинського українці мають унікальну людину, яка торувала нові шляхи в суспільствознавчій науці, йшла проти загальної громадсько-політичної течії, виголошувала непопулярні думки, діаметрально протилежні загальноприйнятим у громадянстві. А тому якраз, можливо, і стала у національній суспільній думці ХХ ст. постаттю першої величини” (с. 7)*. Мабуть, герой книжки – видатний мислитель, історик, громадський діяч – далеко випередив свою епоху, коли його так часто не розуміли сучасники, а через 90 років по смерті визнали рівним найвидатнішим діячам національно-визвольного руху. Згідно з візією І. Гирича на Наддніпрянщині на початку модерного часу такими діячами були Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Борис Грінченко. Вони “уособлювали три головні напрями духовного поступу України: науку в її головному для самоусвідомлення нації аспекті – історичній галузі; публіцистику й літературознавство; просвіту з її завданням широкої популяризації культурних надбань серед усіх верств українського народу” (с. 24).

Рецензована праця стала поважною доказовою базою для висновку щодо суттєвого внеску В. Липинського до кожного з вищеназваних напрямів. Водночас її можна читати і як традиційне дослідження біографічного плану. Щоправда, на нашу думку, розгорнутий, глибокий аналіз публіцистичного та наукового доробку “хлібороба і жовніра” дає підстави оцінювати роботу І. Гирича все ж таки з більшою певністю як переважно інтелектуальну біографію. Роздуми сучасного історика про доробок колеги, чий життєвий шлях завершився майже 90 років тому, засвідчують серйозне наукове опрацювання спадщини останнього, а також привертають увагу трактуванням його концепцій з позицій сьогодення.

Утім, читач, який побажає більше дізнатися про життя і громадсько-політичну діяльність В. Липинського, прочитавши книгу, не залишиться розчарованим. Біографічні сюжети: співпраця з представниками українського руху й конфронтація з польськими, участь у Першій світовій війні й Українській революції 1917–1921 рр., роль В. Липинського у заснуванні та діяльності Української партії хліборобів-

* Тут і далі у круглих дужках поклики на працю І. Гирича.

демократів, ставлення до гетьманського перевороту й особи гетьмана П. Скоропадського, перебування на посаді посла Української держави у Відні, активна політична та громадська робота на еміграції – все це органічно поєднано з етапами сходження героя книги крутими східцями філософського осмислення історії України, сучасної йому реальності, переконливим розкриттям процесу формування ним концепції подолання важкої спадщини минулого і завдань створення повноцінної нації. Саме внесок В. Липинського до скарбниці історіософії вивів ученого в шеругу державницьких діячів “першої величини” України. Щоправда, непроминальна важливість його вчення для творення незалежної Української держави сповна проявилася уже наприкінці минулого століття та на початку ХХІ-го.

І. Гирич досконало володіє матеріалом, який ліг в основу монографії. Вчений ретельно досліджував тексти, готував до друку праці героя своєї книги. Його цитування В. Липинського завжди доречне, водночас дещо несподіване і навіть провокує. Так, із статті “Між молотом і ковадлом” (1909–1910), у якій публіцист полемізував з представниками російського й польського централізму, І. Гирич навів міркування В. Липинського щодо досить актуальної і сьогодні проблеми. Публіцист вірив, що “нащадки д. Шульгіна, якщо тільки захочуть жити тут у нас повноцінним суспільним життям, будуть змушені ступити в наш слід і так, як ми, нащадки спольщеної шляхти, колись намагатимуться працею для свого народу надолужити ту всю шкоду, якої їхні предки завдали собі і своєму народові отим «притосуванням до обставин»” (с. 64). Читаючи ці рядки нині, розумієш, що навряд чи ментальні нащадки запеклого українофоба Василя Шульгіна найближчим часом змінять своє ставлення до українців. Навпаки, вони докладають всіх зусиль, щоб, кинувши Україну в пекло “братніх” обіймів путінської Росії, повернути собі панівне становище. Однак це спостереження аж ніяк не перекреслює історичної ваги концепції В. Липинського, що нині корелюється з поняттям “політична нація”. Суть її полягає в чіткому розумінні, що етнос не дорівнює нації. На території України і в минулому, і тепер народжуються й зростають не лише етнічні українці, але й поляки, євреї, росіяни, вірмени, кримські татари, греки, представники багатьох інших народів. Усі вони є громадянами України й вважаються членами української нації за умови дотримання законів своєї держави, захисту її інтересів і незалежності, знання державної мови й використання її в публічному просторі, посильної участі в громадському житті. А тим, для кого ці досить помірковані вимоги є неприйнятними, ніхто не заважає шукати щастя деінде. За часів В. Липинського нечисленним представникам спольщених шляхетських родин, як правило, римо-католицького віросповідання, доводилося набагато важче виборювати своє право бути українцями. Це викликало підозру царських урядовців, звинувачення у зраді національних інтересів з боку польської громади, недовіру представників українського руху, зрештою, розлад, відчуження і розпад родин. Через ці та інші випробування судилося пройти й В. Липинському. До них долучилася тяжка недуга, але навіть попри це він не звернув з обраного шляху.

За браком місця, хоча це надзвичайно цікава лектура, доводиться лише побіжно згадати про ґрунтовний аналіз дослідником історичних праць В. Липинського, його публіцистики, оприлюдненої на сторінках польських й українських видань у 1908–1917 рр. Вони зібрані у першому томі його творів¹. Проте оминати без перебільшення

¹ Див.: *Липинський В.* Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Ред. Я. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. – К.; Філадельфія, 2015. – Т. 1. – 784 с. (“Твори”).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

блискучий аналіз головної праці історика “Листи до братів-хліборобів” було б несправедливо. Писані у 1919–1926 рр., “Листи...” вийшли четвертим виданням у 1995 р. в Україні, започаткувавши зібрання творів В. Липинського у 25-ти томах². Чимало людей уже ознайомилися зі змістом цієї книжки, але Ігор Борисович як один із найбільш вдумливих аналітиків розгледів у ній потужний інтелектуальний потенціал, конче потрібний саме в сучасній Україні. Важко не погодитися з його думкою, що “Листи до братів-хліборобів” “не були чисто теоретичною працею, маючи риси полемічного трактату і політологічного памфлета (особливо два перших розділи), а тому й тоді, по виході, й зараз сприймаються як твір актуальної української політики, який вирішує завдання, що не є здійсненими і у теперішній Україні” (с. 266). Можливо, у декого викличе сумнів, а то й заперечення порівняння цієї праці з “Кобзарем” Т. Шевченка, творчим спадком І. Франка або “Історією України-Руси” М. Грушевського, працями В. Парето, “Повстанням мас” Х. Ортеги-і-Гассета (с. 267), проте філігранна робота над аналізом тексту В. Липинського, виявлення не помічених раніше “дрібниць”, які, проте, впливають на наше сприйняття як минулого, так і сьогодення, а головне – бачення складного, багаторівневого і вкрай заплутаного поєднання минувшини, сучасності й майбуття, зрештою, усвідомлення тієї простої істини, що одним розчерком пера чи кулею в потилицю “експлуататорові” не можна “побудувати світле майбутнє”, дають право на таку високу оцінку.

Варто відзначити також прагнення автора рецензованої монографії полегшити роботу над текстом “Листів до братів-хліборобів” людям, котрі щиро цікавляться історією України й спадщиною В. Липинського, але не володіють достатніми знаннями, щоб розібратися з великим за обсягом і складним текстом “Листів...”. Творчо розвиваючи постулати відомої праці І. Лисяка-Рудницького³, І. Гирич сформулював декілька пунктів свого бачення концептів В. Липинського, розділивши їх на дві нерівні частини. Переважна більшість (10 позицій) стосуються тих завдань, які потребують обов’язкового вирішення для збереження незалежної Української держави й забезпечення шляху до Європи. В сукупності вони охоплюють весь обсяг напрацьованих, роздумів, здогадок В. Липинського, за допомогою яких він хотів полегшити шлях своїм наступникам у просуванні “Української Державницької Ідеї” та боротьбі за “Українську Державу”. “Толовний урок В. Липинського”, наголошує І. Гирич, є конечна потреба в “існуванні української національної держави”. Вона проявлялася в усі часи, але нині стала безальтернативною. “Процеси асиміляції і денационалізації ХХ ст. демонструють, що лише держава українська зможе зберегти націю від російщення, польщення, а в перспективі від англійщення українців. Лише національна держава забезпечить економічний і культурний прогрес. Лише маючи свою державу, ми можемо витримати світову конкуренцію, бути цікаві цивілізованим країнам, внести свою лепту до скарбниці світової цивілізації” (с. 297).

Три засадничі ідеї мислителя, на думку І. Гирича, втратили свою актуальність. Насамперед йдеться про ідею української монархії. Щодо цього пункту автор категоричний: “Ніяких шансів збудувати монархію-гетьманат в умовах знищення самого

² Див.: *його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – 471 с.

³ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Пер. з англ. – К., 1994. – Т. 2. – С. 159–172.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

хліборобсько-власницького стану не було”. По-друге, останні 100 років світової історії показали, що “республіканський парламентаризм”, “при всіх своїх недоліках, є найкращою формою управління державою”, а В. Липинський був “засуворим” до нього. Те ж саме автор закидає герою своєї книжки щодо оцінок “української демократії”. Однак при цьому не заперечуються право на існування та навіть і потреба в “наявності правої ідеології та консервативної філософії”. Крім того, І. Гирич бере до уваги й ранню смерть мислителя, котра не дала змоги переглянути деякі засадничі моменти його світогляду (с. 294–295).

Підсумовуючи, зазначимо, що книжка І. Гирича являє собою повноцінну, цікаво написану біографію людини, чиї громадсько-політична, журналістська, а головне, наукова та публіцистична спадщина заслуговує, щоб про них знали сучасні українці. І це стосується не лише фахівців-гуманітаріїв, а й широких кіл національної інтелігенції. Стосовно ж політиків сучасної України, то бажано було б, щоб вони й керувалися ідеями, сформульованими видатним українським мислителем, “хліборобом і жовніром”.

6

MISCELLANEA

РЕЄСТР ТОВАРІВ У ЛЬВОВІ ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТТЯ, АБО ЧИМ ВІЛЬНО ТОРГУВАЛИ ЛЬВІВ'ЯНИ

Історія торговельних відносин у середньовічну та ранньомодерну добу саме у Львові порівняно з іншими українськими містами вивчена чи не найкраще. Розвиток міської торгівлі особливо докладно досліджено в узагальнювальній монографії Луції Харевічової, де вчена показала основні торгові напрямки, охарактеризувала організацію, форми ведення торгових операцій тощо¹. Втім, з цієї праці про асортимент предметів торгівлі ми отримуємо тільки загальну інформацію. З опублікованих джерел того часу дізнаємося про встановлення у Львові у 1472 р. двох ярмарків², де чужоземні та львівські купці продавали дорогі східні товари: тканини (шовк, оксамит, адамашку, атлас) та прянощі (шафран, перець, гвоздику, мускат, кардамон, імбир та ін.). З місцевих товарів у привілеї 1472 р. згадувалися воли, корови, а також кушнірські вироби (хутряні плащі, шуби, хутро). У привілеї для львівських євреїв кінця XV – початку XVI ст. йшлося про торгівлю чотирма видами товарів: сукном, волами, воском та невичиненими шкірами³. На торгівлю волами українським населенням звернув увагу Іван Крип'якевич у зібраному ним томі джерельних матеріалів⁴. Нещодавно питаннями львівської торгівлі активно зайнявся Орест Заяць, зокрема дискусійними питаннями її організації⁵.

Публікований нами документ дає змогу поглянути не на основний, добре відомий, асортимент східних та місцевих товарів, що складали гуртову торгівлю багатих купців, котрі вели широкі транзитні операції, а на номенклатуру щоденної львівської торгівлі. Документ внесений у львівську раєцьку книгу на початку XVI ст., після акта, датованого 23 грудня 1506 р.⁶, але у ньому йдеться про давній звичай ведення вільної торгівлі львівськими міщанами, “скільки триває пам'ять”. Тому такий порядок ведення торговельних справ тривав у місті принаймні у XV ст.

Назва акта – “*ciuium libertas*” (звільнення міщан) – засвідчує, що правом вільного продажу товарів володіли повноправні громадяни міста, а не всі його мешканці.

¹ *Charewiczowa L.* Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925.

² Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 110–117.

³ *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: (Соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 199–200.

⁴ *Крип'якевич І.* Львівська Русь у першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 27–29.

⁵ *Заяць О.* Старі та нові “білі плями” в історії крамарських корпорацій у Львові (друга половина XIV – перша третина XVII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 2012. – Т. CCLXIV. – С. 138–170; *його ж.* Оборона прав крамарських корпорацій Львова перед позацеховою конкуренцією в XVI ст. // *Scientia nihil est quam veritatis imago: Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin.* – Lublin, 2014. – S. 354–364.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52: Магістрат м. Львова. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 954. Першу згадку про нього в літературі див.: *Заяць О.* Оборона прав крамарських корпорацій Львова... – С. 356–357.

Втім, через кілька десятиріч цей документ виринув у суперечці багатих та бідних крамарів, коли вони з'ясовували номенклатуру товарів, які дозволено продавати останнім. Судовий конфлікт спровокував привілей для корпорації багатих крамарів від 1519 р., за яким у Львові запроваджувалася монополія за їхньою організацією продажу товарів вроздріб (“на фунти та лікті”)⁷. Сторони довго не могли дійти до консенсусу, конфлікт за торгової прерогативи тривав десятиліттями. Представники багатих крамарів у 1574 р. пред’явили цей документ, не вказавши дату, вважаючи його реєстром товарів, дозволених для продажу бідним крамарям. Останні з цим погодились, і врешті після затяжних судових процесів вони у 1580 р. умовились про нову, незначно розширену номенклатуру товарів⁸. Отже, можна ствердити, що цей привілей (чи вільність) на продаж широкого спектру товарів упродовж XVI ст. відійшов від загалу всіх міщан Львова до корпорації бідних крамарів.

Цікаво, що тогочасний польський переказ реєстру 1574 р. виявився частково помилковим, і потрібно було вносити серйозні корективи, скреслюючи неправильні варіанти. Напр., львівські купці у 1574 р. вже не пам’ятали, що криється під латинським словом “szpani” – шпинат чи каштани⁹. Зрозуміло, що асортимент торгівлі змінився, окремі товари зникли з реєстру, перекладеного у 1574 р. Такі товари, як червець (червона фарба) та бурштин, взагалі зникли з переліків у порівнянні з документом початку XVI ст. Наряд чи це можна списувати на неухважність писарів. Очевидно, торгівля цими товарами переросла місцевий львівський ринок, вийшла на вищий рівень гурту, після чого вони потрапляли на експорт.

У реєстрі початку XVI ст. товари подані у невпорядкованому стані, де важко зрозуміти логіку внесення назв. Спочатку занотовані місцеві та привозні товари, що можна було продавати на таланти та пів таланти (тобто вагою більше 13 кг): віск, родзинки, ммин та ін. Потім – товари власного виготовлення (живиця, лій, мило, сало тощо). Всі товари мали конкретну назву, за винятком трьох випадків: римарська робота (*corrigiamenda*), залізні вироби (*ferramenta*) та жіноча галантерея (*feminalia alias lendner*). Окремо зазначено, що руське полотно та подібні домоткані вироби можна було продавати, міряючи на лікті, тобто вроздріб, не боячись жодних торгових обмежень.

Вся номенклатура товарів поділяється на чотири великі групи: 1) недорогі привізні східні товари (олії, солодощі, лікарські, аптекарські трави тощо); 2) шкіряні римарські вироби (пояси, сумки, гаманці тощо); 3) залізні товари (цвяхи, коси, серпи, обручі, стремена, бляха і т. д.); 4) жіноча галантерея (перстені, намиста, гребені, коміри із золотошиттям і т. д.). Окремо слід виділити лій, віск, що були товарами першої необхідності для харчування та побуту. Продаж товарів щоденного вжитку, напр., м’яса, а також сировини для цехового виробництва регулювався міською радою у взаємодії з ремісничими цехами. Поза цим переліком також залишилась риба – важливий предмет львівської торгівлі у цей час, що перебував у руках переважно міської еліти¹⁰, що не була готова ділитися з міщанством прибутками у його реалізації.

⁷ Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 2007. – С. 496–498.

⁸ Детальніше про хід конфлікту див.: Заяць О. Старі та нові “білі плями”... – С. 144–145; його ж. Оборона прав крамарських корпорацій Львова... – С. 357–358.

⁹ Narodowy Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rękopisy. – Sygn. 1645. – К. 15 v.

¹⁰ Див.: *Urbański M.* Gospodarka rybna okolic Lwowa w drugiej połowie XV i w początku XVI wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 1981. – No. 2. – S. 141–161.

MISCELLANEA

З наведеного реєстру товарів було вилучено дорогі східні та західні тканини, вина, прянощі, якими могли торгувати тільки багаті крамарі та гуртові купці, що провадили торгові операції на міжнародному регіональному рівні. Майже всі товари щоденного вжитку також були заборонені, оскільки вони приносили хоч і невеликі, але постійні прибутки. У третій категорії вилучених товарів перебували вироби місцевих ремісничих цехів, що реалізовували свої товари у власних майстернях або ятках. Останні були у ремісників таких фахів, як різники, шевці, пекарі. Львівські міщани могли торгувати недорогим товаром як місцевого, так і східного чи західного походження.

Публікований документ непрямо розкриває щоденне життя львівського міщанства, де значне місце відводилося привізним, як західним, так і східним речам та товарам. Хоч львівські ремісники і промисловці постачали на ринок багато місцевих товарів та сировини, але імпорт займав дедалі більше місця у товарообігу у Львові й регіоні.

* * *

Перелік товарів переданий латинською мовою із вкрапленнями німецької, хоч окремі назви подані тільки німецькою, напр., бурштин, залізні обручі тощо. Реконструйований текст взято у квадратні дужки, синонімічні відповідники німецькою, польською або давньоукраїнською мовами подано у дужках.

ДОКУМЕНТ

*Львів, до 23 грудня 1506 р. – Реєстр товарів, дозволених для продажу
львівським міщанам, затверджений міською радою Львова*

Ciuium libertas

Cera, vuepasse, ficus, ciminum, oleum oliue, oleum lauri, cum talento et medio prout placet; funes, flagella, zone, pulle suberte, lumina, rede alias zelen de canapo et de subere, et omnia, que quilibet manu sua laborat, libera sunt ad vendendum, pix, sepum, smigma alias zeyffe, anxugia alias schmer, cingule alias gorte, globuli, acus, futra acuum alias gygelnyky, annuli, burse, pectines lignei et de cornu, picti pectines transmarini, tela Rutenicalis et alia, quam vendens solus laborat cum vlna; fusa alias spillen, coli alias racken, gunfi omnium generum, setistra, bitumen, Sancti Johannis panis, calamus axomaticus alias brostworcz; feminalia alias lendner et alia corrigamenda; fewer [ty]zen silices, caumata alias szagwe czonder, cirotece, calete, collearia cum serico, cum auro transsura et contexta, ciffi, lapsoria alias weczstein et omnia antiqua ferramenta, vomeres alias pflugeyzen, schenen, falcastra, falces, coclearia lignea, de tela loculi alias nazer, antique strepe, bornsteyn, vernisium alias fernest, migmata alias smenke rubea et alba; nole amidum alias kraftmal, genciana crocukrawt, paczorȳ, monisti, acus Rutenicales, plumbum, lamine, herba, vermium, lacricia, amigdala, serpani et similia. Hoc omnia ad vendendum omnibus simul libera ex antiquo consuetudine, cuius contrary non extat memoria.*

ПЕРЕКЛАД

Вільність міщан

Віск, родзинки, фіги, кмін, оливкова олія, лаврова олія – (продаж) на таланти¹¹ і пів таланти, відповідно до вподоби; шнури, бичі, пояси, корзини з лика, кошики,

* Початок слова заліплений стрічкою.

¹¹ Талант – міра ваги бл. 26 кг.

коші (*rede alias zelen*) з коноплі та лика – і все, що будь-яким чином своїми руками виготовлено, вільно продавати; живиця, лій, мило (*alias zeÿffe*), сало (*alias schmer*), попруги (*alias göрте*), коралики, голки, футляри для голок або “гольники” (*alias gÿgelnyky*), перстені, торби, гребінці з дерева та рогу, заморські мальовані гребені, руське полотно – та все, що (власноручно) зроблено, продавець на лікті¹² (продає); веретена (*alias spillen*), прясла (*alias racken*), будь-якого сорту цвяхи, граблі, клеї, “хліб св. Йоанна”¹³, корінь айру¹⁴ (*alias brostworcz*); жіночі шкіряні вироби (*alias lendner*) та будь-які римарські вироби (*corrigiamenda*); рушниці з крем’яним замком, свічки (*alias szagwe*), окремо рукавиці, гаманці, коміри, прошиті та доповнені шовком та золотошиттям, чаші, камені для заточування (*alias weczstein*) і будь-які старі залізні вироби: леміші (*alias pflugeÿzen*), залізні колісні обручі, коси, серпи, дерев’яні ложки, полотняні торбини (*alias nazer*), старі стремена, бурштин, смоляна фарба (*alias fernest*), барвник червоний та білий¹⁵ (*alias smenke*), крохмаль, тирлич (*genciana*)¹⁶, пацьорки, наміста, руські шпильки, олово, бляха, цілющі трави, червець, екстракт з кореня солодки, мигдаль, каштани (*szpani*). Таке все подібне дозволено для продажу разом всіма (міщанами) за давнім звичаєм, противники якого не мають пам’яті.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52: Магістрат м. Львова. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 954 (Оригінал);

Narodowy Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rękopisy. – Nr 1645. – K. 12 v. (латинськомовна 1574 р.), 15 v. (польський переклад 1574 р.) (Копія).

Миرون Капраль (Львів)

¹² Лікоть львівський – міра довжини, містив бл. 73 см.

¹³ Стручки ріжкового дерева отримали на Заході назву “хліба св. Йоанна”, див.: *Заяць О.* Старі та нові “білі плями”... – С. 146.

¹⁴ Тростини айр, так поширений сьогодні в Україні, був привезений в Європу з Малої Азії тільки в кінці XVI ст. З лікувальною метою використовувалося коріння.

¹⁵ Йдеться про косметичну суміш, що надавала колір обличчю, відому в XVI ст. під назвою барвиця (“barwica”), див.: *Słownik polszczyzny XVI wieku, edycja internetowa* (<https://sprxvi.edu.pl/indeks/haslo/43398#znaczenie-1>).

¹⁶ У лікарській практиці використовувався спиртовий настій цієї рослини, див.: *Mobilis. Inwentarze mienia ruchomego mieszczan krakowskich do schyłku XV wieku / Wyd. M. Starzyński. – Kraków, 2017. – S. 102.*

НОВЕ ДжЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ:

(Напис-графіті на стіні Кирилівської церкви)

Поглиблення наукових студій над особливостями функціонування різних керівних та службових інституцій українських земель у складі Речі Посполитої обумовило зростання дослідницького інтересу до встановлення персонального складу цих установ, що поліпшує потенційні можливості розширення джерельної бази для висвітлення різних аспектів історії ранньомодерного соціуму. В цьому керунку важливого значення набувають студії над визначенням персонального складу гродських та земських канцелярій, зважаючи на відображення в їхній діяльності практично всіх аспектів тогочасного суспільного життя. Попри вагомій зрушенні у визначенні

MISCELLANEA

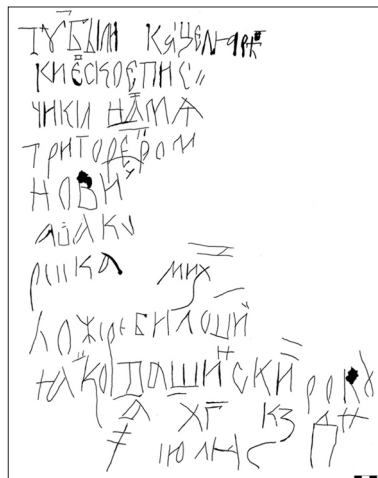
персонального складу писців та підписків канцелярій¹, зважаючи на певний брак джерел, сформований під час досліджень список далеко не повний, тож робота над його розширенням ще триватиме довгий час, адже цілком можливим є виявлення нових джерел, які дозволили б уточнити або ж доповнити наявні відомості чи виявити раніше не відомі імена писців та підписків. Саме такий документ був виявлений мною під час планомірних епіграфічних досліджень у київській Кирилівській церкві, він дав змогу встановити імена чотирьох підписків київського земського суду.

Текст видряпано на фресці із зображенням св. воїна Аетія на східній стороні арки, що виходить із т. зв. “Князівської молитовні” на хорах до другого ярусу центральної нави храму. Тобто для його виконання автору потрібно було залізти до арки та, вже сидячи в ній, видряпувати текст. Літери вирізані досить ретельно, впевненим почерком, причому автор намагався дотримуватися певної канцелярської вигадливісті у виконанні літер, адже вони мають видовжені фігурні елементи (щогли, скісні), також використовуються нарядкові скорописні літери. Все це, навіть без урахування вказівок у самому тексті, видає руку професійного писця. У написі автор вказує саме цю свою професійну приналежність, занотувавши день відвідання Кирилівської церкви разом із іншими трьома своїми колегами по канцелярському цеху. Поверхня фрескового тиньку в місці розташування напису пошкоджена кількома вибоями, закритими шпаклівкою або пізнішим олійним живописом XIX ст., тож декілька літер напису втрачені. Проте стан збереженості напису можемо назвати добрим, адже текст повністю підлягає прочитанню. З відновленням втрачених фрагментів він виглядає таким чином²:

ТѸт(ъ) были ка[н]целярѣи | киевское[и]
пис[ч]ики на има | Григорей Ром[а] | нович(ь) |
Аваку[м] (ъ) | Репка Мих[а]и | ло Жеребилович(ь) |
Яцко Пашинский рокѸ | ѿ хѣ кз дн[и]а | поля.

Тут були канцелярії | київської пис[ч]ики на
ім'я | Григорій Рома[нович], Авакум | Ріпка, Ми-
хайло Жеребилович, | Яцко Пашинський | ро-
ку 1603 27 дня | липня.

Отже, згідно з графіті, 27 липня 1603 р. Кирилівський монастир відвідали такі “писчики” київської канцелярії – Григорій Романович, Авакум Ріпка, Михайло Жеребилович та Яцко Пашинський. Зважаючи на відповідні традиції у виконанні епіграфічних пам'яток, коли у

¹ З останніх праць див., напр.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острогор; Львів, 2002. – С. 139–189; Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та східного Поділля (Остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. I. – С. 320–357; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 134, 139–140.

² Текст подаємо з поділом на рядки, що передаються знаком |, втрачені літери вказано у квадратних дужках, пропущені автором навмисно – у круглих; курсивом позначено нарядкові літери.

“колективних” написах автор зазвичай писав своє ім’я останнім, найвірогідніше, саме Пашинський був виконавцем цього графіті.

Пашинський як підписок київської земської канцелярії при “писарі земському Івані Лозці”³ згадується у документах 1602–1605 рр.⁴, тобто час відвідання Яцком Кирилівської церкви вкладається в означені хронологічні рамки. Це дозволяє впевнено ототожнити згаданих у писемних та епіграфічних пам’ятках Пашинських як одну й ту саму особу. Яцко походив з овруцького роду Пашинських, його син Геронім (Григорій) був підписком Руської канцелярії у 1602–1604 рр.⁵. Тобто можемо простежити певну спадковість професійної діяльності представників родини Пашинських. Відомостей про інших згаданих в написі “писчиків” – Григорія Романовича, Авакума Ріпку та Михайла Жеребиловича – наразі не виявлено. Утім, не виключено, що останній перебував у родинних зв’язках з майбутніми ігуменами Кирилівського монастиря Кипріяном Жеребилом-Лабунським (1614–1626) та Софронієм Жеребилом-Лабунським (1626 – до 1648)⁶, що може пояснити таку увагу земських підписків до Кирилівської обители, яку вони відвідали цілою групою у день пам’яті св. цілителя Пантелеймона на початку XVII ст.

В’ячеслав Корнієнко (Київ)

³ Був земським писарем у 1599–1608 рр.: *Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій... – С. 338.

⁴ Двічі у фразі “Ивань Лозка, писарь земскій Киевскій. Корыкговаль Пашинскій” та один раз у фразі “Ивань Лозка, писарь земскій. Корыкговаль Пашинскій”: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1865. – Т. II. – С. 16–17.

⁵ *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 178–179.

⁶ *Марголіна І., Ульяновський В.* Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С. 163–169.

ПОВЕРНЕННЯ ДО УНІЇ ЯК ПОРЯТУНОК ВІД “ЗАХИСНИКІВ” ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У 60-х – 70-х РОКАХ XVIII СТОЛІТТЯ

У 1761 р. Переяславська єпархіальна влада Православної російської церкви утворила на Правобережній Україні, що входила до складу Речі Посполитої, Чигиринське духовне управління українських церков, яке очолив ігумен Мотрониного монастиря Мельхіседек Значко-Яворський. Також єпископ переяславський і бориспільський Гервасій Линцевський дарував ігуменові Мельхіседеку особливі права і повноваження у справах керівництва всіма тутешніми православними церквами і монастирями¹.

Реалізацію своїх нових повноважень Мельхіседек Значко-Яворський розпочав із перепідпорядкування православних парафій Чигиринського староства від Браїльської митрополії Константинопольського патріархату до Переяславської єпархії Православної російської церкви. 23 вересня 1762 р. ігумен Мельхіседек повідомляв єпископу переяславському і бориспільському про бажання 22-х православних священників Чигиринського староства перейти у відання Переяславської єпархії.

¹ *Пархоменко В.* Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-политического исследования. – Полтава, 1908. – С. 90.

Зокрема, це: Даміан і Климентій з м. Жаботина, Димитрій Лозинський, Йосиф і Андрій з м. Медведівки, Федір і Прокопій з м. Суботова, а також Федір з Лубенців, Петро з Куликівки, Іоанн з Косарів, Стефан з Яблунівки, Мирон з Олов'ятина, Федір з Залевок, Михайло з Кастанівки, Михайло з Новоселиці, Іоанн з Борок, Павло з Кам'янки, Димитрій з Сунок, Яків з Ясківців, Прокопій з Івківців, Ієремія з Янівки та Федір з Погорільців. При цьому Мельхіседек додавав: "Священники всі виш пом'януті рукоположені архієреями благочестивими, котрих я сам грамоти ставленні бачив, і на унію не приставали"².

14 жовтня 1766 р. в листі до білоруського єпископа Григорія Кониського Гервасій Линцевський описував ситуацію на Правобережжі так: "О местах заграничных, за Днепром в короне полской находящихся, до епархии нашей переяславской надлежащих, хочем вашему святительству доложить, что оные, сколько там не имеется церковей, от Киева и от Переяслава до Белой Церкви и далее, все издревле православные и до православных архиереев надлежащие, до киевского и до переяславского, как пред Хмельниччиною, так и после... оный бедный народ, при всех утиснениях твердо стоял в своем единоверии, и священников униятских многие не допустили, но в Волощине рукоположенных содержали, хотя униатам и многие подати выплачивали. А ныне оные православные народы... с священством двинулись о бытии, по-прежнему, в своем природном православновосточном исповедании и к здешним православным местам надлежати"³. Ось так цинічно обгрунтувалася невідворотність захоплення парафій однієї православної церкви іншою православною церквою.

Після смерті 5 березня 1764 р. Яна Кастана Яблоновського⁴, якому Значко-Яворський був зобов'язаний своїм ігуменством і посадою керівника Чигиринського духовного управління, люди Мельхіседека починають захоплювати вже не тільки православні, а й уніатські парафії. Станом на грудень 1765 р. через діяльність Мельхіседека Значко-Яворського було захоплено 80 церков, перейшло в Переяславську єпархію близько 150-ти священників⁵.

Протистояти цій латентній агресії місцева влада Речі Посполитої узялася, спираючись на допомогу унійної церкви та її нового митрополита Пилипа Володковича. Активна громадянська позиція окремих уніатів буквально за кілька років перетворила їх на ворогів місцевого люду, які нічим не відрізнялися від польських шляхтичів та орендарів. Особливо жорсткими були дії регіментаря Ігнатія Воронича, офіціала Григорія Мокрицького, протопопа мошенського і черкаського Атанасія Гдишицького, інструктора корсунського Василя Любинського, інстидатора півського Федора Левицького та ін.

Під приводом захисту православного населення 18 березня 1767 р. Російська імперія вводить на територію Речі Посполитої свої війська, чисельністю 31 тис. чол., що майже вдвічі перевищувало чисельність польських військ. Це спровокувало

² Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 2: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759–1771) / Под ред. В. Б. Антоновича. – К., 1864. – С. 146–147.

³ Там само. – С. 583–584.

⁴ *Betlej Andrzej*. Sibi, deo, posteritati: Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku. – Kraków, 2010. – S. 146.

⁵ *Wodzianowska Irena*. Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki // *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* / Red. W. Walczak. – Białystok, 2010. – S. 241.

масовий перехід уніатських парафій у православ'я в Чигиринському, Черкаському, Канівському, Корсунському, Богуславському, Звенигородському, Білоцерківському староствах і в Жаботинській, Смілянській, Мошенській, Лисянській волостях⁶.

А у 1772–1774 рр. відбувалося примусове, часто за участі російського війська, переведення у православ'я уніатських парафій північніше Білої Церкви. Це відбувалося згідно з Указом священного синоду православної російської церкви від 15 січня 1772 р., який зобов'язував єпископа переяславського і бориспільського Йова Базилевича взяти під свою юрисдикцію православних на Київщині і Брацлавщині⁷. Так, у Фастові церкву захоплено росіянами 27 вересня 1772 р.⁸. А 23 березня 1773 р. було утворено Фастівську православну протопопію у складі Переяславської єпархії. Її очолив протопоп Олексій Андрієвський – настоятель церкви в с. Яцьки від 1763 р., що приєднався до православ'я 8 серпня 1768 р.⁹. У актових книгах збереглися численні скарги на його методи “навернення на благочестя”. Так, за спротив він побив киями на ярмарку в Фастові уніатського священника Даниїла Мачеговського з Дідівщини, громаду містечка Ясногородки віддав під варту російського війська, а священника ясногородської церкви Григорія Кміту запроторив до в'язниці в Білій Церкві. Пароха з Пришивальні Андрія Обушинського москалі з Андрієвським вигнали з парафії, а потім, закувавши в кайдани, вивели разом з кагарлицьким священником Павлом Вишинським по ринку в Фастові “на наругу”¹⁰.

Примусовий, силою російської зброї, перехід на “благочестя” відзначився репресіями та ув'язненням уніатського духовенства особливо в 1772–1774 рр. У вересні 1772 р. в російських в'язницях у Полонному, Умані, Білій Церкві, Бердичеві перебувало 68 священників, причому 32 з них – з уманського деканату. Важко було знайти в той час бодай якогось уніатського священника, який не зазнав переслідувань з боку москалів. І від них потерпали не лише уніати, а й православні. Так, ігумен Терехтимирівського монастиря Антоній скаржився, що підполковник Сумського гусарського полку Пьотр Вукотич завдав збитків монастиреві і забрав двох послухників. Протопоп Чигиринський Максим Левицький у 1775 році інформував про напад на його будинок російських гусарів з метою отримання грошей і фуражу¹¹.

Власне, через таку “політику приєднання” парафії перебували в православ'ї від місяця до кількох років, а вже з осені 1775 р. масово просилися назад в унію. Наводимо списком переходи парафій із православ'я в унію, що відбулися з 26 червня до 21 грудня 1775 р. Список складено нами за Актовою книгою Радомишльської консисторії, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ)¹²:

⁶ *Тайрова-Яковлева Т.* Коліївщина: великі ілюзії. – К., 2019. – С. 190–191; Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 3: Материали для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759–1771). – С. 337.

⁷ *Wodzianowska Irena.* Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich... – S. 244.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 289.

⁹ Киевские епархиальные ведомости. – 1893. – № 17. – С. 464.

¹⁰ *Водзяновська Ірена.* Фастів – столиця уніатського деканату // Католицька церква в історії Фастова: Матеріали наук. конфер. з нагоди ювілею 100-річчя костелу Воздвиження Святого Хреста (Фастів, 17–18 вересня 2011 р.). – Фастів, 2013. – С. 131–133.

¹¹ *Wodzianowska Irena.* Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich... – S. 244–245.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Спр. 5.

MISCELLANEA

Арк.	Містечко / Село	Арк.	Містечко / Село
251 зв. – 252	Синиця	312–314	Обидві церкви м. Ківшоватої, Лук'янівка
252 зв. – 253	Мнишхова	315 зв. – 316	Стриява ¹³ (друга церква)
253 зв. – 255	Стриява, Телешівка, Римашівка	320–321	Березянка ¹⁴
257–258	Мала Половецька ¹⁵	323 зв. – 324	Тетіїв, громади міська і приміська
260–261	Копачів	324 зв. – 325 зв.	Галайки, Тростинка
262–262 зв.	Янишівка ¹⁶	326–329 зв.	Богуслав, Карапиші
268–268 зв.	Слобода, ключа Германівського ¹⁷	331–331 зв.	Біла Церква, громада церкви Успіння Богородиці
270–270 зв.	Пархомівка	333 зв. – 334	Росава, староства Богуславського
271–272	Жидівська Гребля ¹⁸ , Попружна	334 зв. – 335 зв.	Потіївка
272 зв. – 274	Ольшанка Мала, Пінчуки, Ольшанка Велика ¹⁹	338–338 зв.	Трушки
274 зв. – 275	Макіївка, ключа Василівського, влади графа Тарнавського	339–339 зв.	Баштечки
275 зв. – 276	Слобода Кагарлицька	340–341	Боярка, присілки: Довга Гребля, Побережжя, Попівка
276 зв.	Кагарлик	341 зв. – 343	Гребінки, Юшки добр Воронича
277–277 зв.	Скибина Гребля Білоцерківської волості ²⁰	343 зв. – 344	Самгородок
278–278 зв.	Рокитне	344 зв. – 345 зв.	Торчиця, Гарбузинки ²¹
279	Шарки	346–347	Велика Вовнянка, Мала Березянка
279 зв. – 280	Триліси	347 зв. – 348 зв.	Насташка
280 зв. – 282	Тетерівка, Розумниця, Федюківка	349 зв. – 350	Велика Половецька ²² , Тарасівка

¹³ Тепер – Синява, Рокитнянський район Київської обл.

¹⁴ Тепер – Велика Березянка, Таращанський район Київської обл.

¹⁵ Тепер – Малополовецьке, Фастівський район Київської обл.

¹⁶ Тепер – Іванівка, Ставищенський район Київської обл.

¹⁷ Тепер – Красна Слобідка, Обухівський район Київської обл.

¹⁸ Тепер – Калинове, Таращанський район Київської обл.

¹⁹ Ольшанка Мала і Ольшанка Велика: тепер – Мала Вільшанка Обухівського району і Велика Вільшанка Васильківського району Київської обл.

²⁰ Тепер – Скибин, Жашківський район Черкаської обл.

²¹ Тепер – Гарбузин, Корсунь-Шевченківський район Черкаської обл.

²² Тепер – Великополовецьке, Сквирський район Київської обл.

282 зв. – 284	Білоцерківська Зарічка, Русалівка, Кожанка, Півні	350 зв. – 351 зв.	Ржищів, Гуляники ²³
284 зв. – 285	Яблунівка, добр Білоцерківських	352	Шубівка
285 зв. – 286	Паляничинці, Ковалівка, Устимівка, Кишинці	352 зв. – 353 зв.	Шамраївка
286 зв.	Лучин	354 зв. – 355	Острів
287–288 зв.	Босівка, Камінний Брід ²⁴ , Вотилівка	358–359	Ставище, Барахти
289–290 зв.	Обидві церкви м. Фастова, Храпачі, Скребиші, Глушки	359 зв.	Ясенівка, графства Білоцерківського
291–292	Брилівка, Круті Горби	360–361	Лука, ключа Ківшоватського
292 зв. – 293 зв.	Гейсиха, Черногородка	361 зв. – 362 зв.	Зрайки, ключа Тетіївського
294–295 зв.	Сухоліси, Шкарівка	363–363 зв.	Северинівка
296–296 зв.	Чернин	364–365	Ольшаниця
297–297 зв.	Тараша	374 зв. – 375	Фурси
298–298 зв.	Краснополь ²⁵	375 зв. – 376	Острійки
299–301	Красилівка, Станіславчик	376 зв. – 377	Магюші
302	Снігурівка, деканату Фастівського	377 зв. – 378 зв.	Чупира
302 зв. – 305	Ружин	383 зв. – 384 зв.	Ставище
309–309 зв.	Озерна, староства Білоцерківського	385 зв. – 386 зв.	Ріпки
311–311 зв.	Германівка, Логвин	387–388	Голофастів ²⁶

Таке повернення відбувалося одразу після виведення з Правобережної України російських військ у зв'язку з закінченням у 1774 р. російсько-турецької війни, що тривала від 1769 р., та внаслідок підписання у Варшаві на Роздільному сеймі 15 березня 1775 р. особливих двох актів щодо прав уніятів і дисидентів, один з яких передбачав поступки уніатам²⁷ (підписання цих документів декларувалося у VII статті Трактату першого поділу між Річчю Посполитою і Росією, затвердженого

²³ Тепер – Уляники, Кагарлицький район Київської обл.

²⁴ Тепер – Кам'яний Брід, Лисянський район Черкаської обл.

²⁵ Тепер – Тинівка, Жашківський район Черкаської обл.

²⁶ Тепер – Новофастів, Погребищенський район, Вінницька обл.

²⁷ *Бантыш-Каменский Н. Н.* Историческое известие о возникшей в Польше Унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной через два века, приключений, паче же о бывшем от Римлян и Униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II. Повелению. – Вильна, 1866. – С. 332–335.

MISCELLANEA

30 вересня 1773 р.)²⁸. Представники громад, що прибували в уніатську консисторію, скаржилися і на російську армію, що силою змушувала “приставати на благочестіє”, і на священників, які перейшли на православ’я. Як приклад, наведемо “Супліку” громади с. Чорногородки Фастівського деканату. Вона цікава не лише розгорнутим описом подій, що відбувалися в одному з найпівнічніших сіл деканату (тепер – у Макарівському районі Київської області), а й тим, що складена зі слів прибулих до консисторії представників громади т. зв. “руським діалектом”, тобто українською латинкою кінця XVIII ст.

ДОКУМЕНТ

Anno 1775. Die Mercurii 19. Augusti v. s.
in Miniyki. Gromada wsi Czornohorodki
rekognicyą czynią

Przed Urzędem y Xięgami ninieyszemi Konsystt. Generalnemi Administt. Metropolitt. Kijowskiemi stanowszy osobiscie Pracowici Iwan Juszka y Iwan Łohwynenko od Gromady Charnohorodzkiey Supplikę y w niey wyrażone zażalenie, żgdanie i oswiadczenie swoje do Xięg ninieyszych dla zapisania podali. = Od Gromady zaś Chornohorodzkiey podaney Suppliki wyrażenie Ruskim Dyalektem iest takowe = Nayprewełbniwszy w Bohu Mei Otcze Namisnyku Generalny Metropolij Kijewskoy y Błahoditelu = My Hromada Czornohorodzka Parafiane Cerkwy Rozdestwa Preswiatoy Bohorodycy, a Didyzynie Poddany Jasne Weł. Jeho Myłosty Iepyskopa Kijewskoho y Chernichowskocho Franciszka Ossolinskoho, w krywdach Nam ot Apostatow y Neunitow podiłannych k waszey Nayprewełebb. Osobi udaiemsia z naypokornieyszim proszeniem nas ukrywżonych wysłuchat, y pomyłowat. Kotoryie to nam krywdy uczynennyie sut takowyie: Oteć Ałexey Andriiewski Apostata Iackowskoho Parocha Syn z Ludmy Woyska Rossyiskaho dannymy od Połkownyka Tarnawskoho w to wremia stoiaszczoho w Biłoycerkwi najjchał y od naszoho Swiaszczennyka Otcza Jakowa Pohoreckaho Presentowannoho od Preswitłoy Kapituły y Instytuowannoho od Jeho Myłosty Jasne Wełmozhnoho Metropolity Kijewskoho Fyłypa Wołodkowycza, klucz Cerkowny nasylne otobrał, y nas prynewołył, ustraszaiuczy roznymy prystrachamy, owo zabranie w Biłucerkow, owo rozesłanyiem Rossyiskich Ludey zahaniaiuczy na Plebaniju zowseho seła, biuczy neszczadno pałkamy, aby my ko posłuszaniu semu Swiaszczennyku Otcu Hryhoryiu Dynysenku Neunitu od ieho posazdennomy za iehoz rekomendacyieiu w Pereiasławi do Didowskoy Pokrowskoy Parofij wyswiaszczennomu sklonność wowsem ymily, y w duchownych trebach udawalys, czto my y prynuzdenny były czynyt czrez rokow dwa. Nyniże kohda Myłoserdny Hospod uniał po czasty od nas takowoie preslidowania y strachy, y my wydiaczy okołecznych Sosidow Bratijy naszych rostropnoie diystwo, dla toho iako ieszcze prezde Otcy y Praotcy Naszy Czuzestrannoy toy Duhownoy własty nepodležały, tak y my teper pod Włastyiu but Duchownoiu seho Swiaszczennyka Otcza Hryhoryia Dynysenka Neunita, y Jeho w potrzebach nam Duchownych uzywat nechoszczem, no iako Antecessori nasi ymily własnych sebi Duchownych od zdeszniaho Preswitłaho Konsystora danych, tak y my od Jasne Weł. Jeho Myłosty Metropolity Kijewskoho Fyłypa Wołodkowycza Instytuowannoho Nam Duhownoho Otcza Jakowa Pohoreckoho ymit w sebe żełaiem. W czem y oswidczaiemoć Nayprewełbnn. Mei Otcze Namisnyku Generalny Metrop. Kijewskoy, y kotoryie nasze

²⁸ Traktat pierwszego podziału pomiędzy Rzeczpospolitą i Rosją (1773) (Интернет-сторінка “Вікіджерела”: [https://pl.wikisource.org/wiki/Traktat_pierwszego_podzia%C5%82u_pomi%C4%99dzy_Rzecz%C4%85pospolit%C4%85_i_Rosj%C4%85_\(1773\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Traktat_pierwszego_podzia%C5%82u_pomi%C4%99dzy_Rzecz%C4%85pospolit%C4%85_i_Rosj%C4%85_(1773))).

oswiadczenie, aby mogło być przyjęte do kryn Konsyst. jako najpokorniejsze uproszaniem. Na czo neumiuszczyi Pysma Krestom S. podpysuiemsia = Mychajło Matiuszenko †. Panko Matiuszenko †. Iwan Drobotun †. Petro Łyszczenko †. Iwan Diudenko †. Iwan Slusar †. Omelko Andriasz †. Iwan Szkurenko †. Andriy Jaszczenko †. Iwan Juszka †. Iwan Oliyniczenko †. Martyn Hanczak †. Ułas SamiŃenko †. Iwan Saływin †. Straty Porohnenko †. Pawło Kaminczenko †. Onysko Szołowko †. Iwan Łohwyn †. Chwedor Woytenko †. Iyia Pochodko †. Charko Antonenko †. Martyn Szulha †. Hawryło Stowbun †. Jarosz Radchenko †. Roku 1775. Misiaca Auhusta 16. Dnia = Ktore żądanie, zazalenie i oswiadczenie swoje w podaney na Pismie Supplicę wyrażone, wyz wspomnie- ni, wysłani od Gromady Czornogorodzkiej ludzie, wyznaniem wiary S. Katoł. podług przepisu Urbana VIII. Naywyszczego Cerkwi S. powszechney Apostt. rządcy y Pasterza dla Orientalnych oznaczonego, w ręku Wiett. Przewielebn. Im EiX. Bazylego Lubinskiego AA. LL Mo. Sędziego Surrogata Metropolitij Kijow. uczynionym, iminiem swoim, y całej Gromady wuz wspomnianey stwierdziwszy, y poprzysiągłszy rękami własnymi w Ninieyszch Xięgach jako nie umiejetni pisma Znakiem Krzyza S. podpisali = Iwan Juszka †. Iwan Łohwynenko †. od Gromady Chornohorodzkiej.

Євген Букет (Київ)

ЖИТТЄПИС ДМИТРА АНДРІЄВСЬКОГО

В Архіві ОУН у Києві зберігається одна цікава справа, в якій зібрано життєписи членів ОУН. Частина з них є автобіографічними матеріалами, решта написані іншими авторами. Свій життєпис Дмитро Андрієвський написав у 1967 р., коли йому вже майже виповнилось 75 років і можна було би подумати, що цей матеріал він готував до ювілею. Але того ж року написав свій життєпис і Володимир Дідович, колишній вояк Українського легіону самооборони, а згодом архієпископ УАПЦ. Йому на той час виповнилось 45, і мешкав він, як і Андрієвський, у Мюнхені. Можна припустити, що написання таких матеріалів було спричинене спеціальним рішенням ПУН. У 1960-ті роки члени ОУН готували кілька видань, пов'язаних з історією організації. В першу чергу йдеться про "Фундацію для дослідів життя і діяльності полковника Євгена Коновальця", підготовча робота зі створення якої розпочалася в березні 1959 р., і з 1963-го фундація розгорнула активну діяльність. Результатом роботи фундації стала публікація збірника документів, спогадів і наукових статей "Євген Коновалець та його доба"¹. У передмові керівник редколегії збірника професор Юрій Бойко-Блохин писав: "До нас про Є. Коновальця писано принагідні (до річниць смерті) статті, брошури, в яких було багато щирого настрою, політичної пропаганди, гльорифікації Полковника, зате мало було спокійних вдумливих оцінок, а ще менше фактичних даних. Навіть сировинного матеріялу не було зібрано; здебільшого, не було і відомо, де його можна знайти"². У ті часи архіви Польщі, Чехо-Словаччини та інших країн "соцтабору", де зберігалися матеріали про український організований націоналізм, були недоступними для українських дослідників на еміграції. Доводилося звертатися до учасників описуваних подій, щоби вони прислали спогади, листи, фотографії та інші документи.

¹ Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1019 с.

² Там само. – С. 9.

Про ці ж самі проблеми з джерельною базою в листуванні з Андрієм Мельником писав також відомий дослідник історії УВО і ОУН Зиновій Книш, коли він працював над двотомником “Перед походом на Схід”. З. Книш повідомляв А. Мельника, що розіслав майже 100 листів різним діячам ОУН, учасникам подій 1939–1941 рр. з проханням написати про відомі їм факти. Ставив він багато запитань і самому Мельнику. А в одному з останніх листів від 16 серпня 1963 р. Книш писав Мельнику: “Власне, мені треба б приїхати на інтерв’ю з Вами на яких 2-3 дні, взявши з собою електричний записувач (т[ак] зв[аний] tape recorder), та це зробити, коли наші дослідники історії не можуть собі на те дозволити”³.

Тим же шляхом пішов й Осип Зінкевич, коли “Смолоскип” в 1966 р. планував підготувати видання про націоналістів, що загинули в роки Другої світової війни, присвятивши це видання 25-літтю Похідних груп ОУН. Він розсилав спеціальні “Анкетні листки” від референтури преси і пропаганди, яку на той час очолював. Такого листа отримав і Дмитро Андрієвський. Серед іншого в листі були і такі слова: “Ми звертаємося до всіх учасників походу на Україну в 1941 р. і до всіх тих, які активно працювали в націоналістичному підпіллію:

/1/ Написати свої спомини (або лише фрагменти зі споминів) про свою участь в поході ОУН на Україну, про підпільну працю на Україні і про німецько-більшевицький терор.

/2/ Подати нам списки і біографічні дані про тих всіх членів ОУН і прихильників націоналістичного руху, які загинули в часі останньої війни, виконуючи свої обов’язки (для цього просимо виповнити залучену анкету).

/3/ Просимо подати прізвища й адреси тих учасників походу ОУН на Україну, які зараз перебувають на чужині і які могли б подати нам потрібні інформації чи написати окремі спомини й статті.

/4/ Разом зі споминами чи окремими статтями просимо, по змозі, переслати нам відповідні знімки чи навіть окремі документи (фотокопії), які після використання будуть повернені”⁴.

У звіті про роботу референтури преси і пропаганди за 1966 р. Осип Зінкевич повідомляє, що “Анкетні листки” розсилалися того року двічі: “...ч. 1 (в справі документів ОУН) і ч. 2 (в справі жертв ОУН в II-й світовій війні)”⁵. На жаль, листка у справі документів ОУН відшукати поки що не вдалося, але можна припустити, що там йшлося про збір інформації з історії організації, зокрема про написання споминів та життєписів. Взагалі, тема історії ОУН у ті роки була дуже актуальною, й у різних людей виникали думки про створення якоїсь окремої структури для її дослідження. Так, Любомир Винар у листуванні з Дмитром Андрієвським пропонував створити спеціальну комісію для вивчення історії ОУН при Фундації Євгена Коновальця або при ПУН. У листі до Л. Винара від 28 жовтня 1963 р. Д. Андрієвський дякує йому за цю ідею: “Дякую Вам за піддання думки про зложення заходами ПУН Комісії для вивчення історії ОУН. Я вже підносив те питання і знов поставлю його на ... найблищій засіданні ПУН, яке відбудеться в листопаді. Крайня пора змобілізувати для писання спогадів старих членів, яким не лишилося вже багато часу, щоби приложити до неї руку”⁶. В подальших листах Андрієвський

³ Архів ОУН у Києві. – Ф. Андрія Мельника. – Спр. “Листування А. Мельника з З. Книшем”. – Арк. 332.

⁴ Там само. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 8. – Арк. 30.

⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 263. – Арк. 28.

⁶ Там само. – Ф. Дмитра Андрієвського. – Спр. 7. – Арк. 107.

писав, що порушував питання створення такої комісії на засіданнях ПУН в листопаді 1963 р. та лютому 1964 р., але рішення так і не було прийнято.

Свій життєпис Дмитро Андрієвський написав від третьої особи, але всі виправлення зроблені його рукою.

ДОКУМЕНТ

Життєпис інж[енера] Дм[итра] Андрієвського

Дмитро Андрієвський народився 3 жовтня м. 1892 р. на Полтавщині. За родинними переказами, його рід походив з чумаків, але пізніше* покоління перейшов в свячений стан, маючи певний маєток в формі хутора. Священниками були дід і батько Д. Андрієвського, а одночасно займались хліборобством, яке дуже любили. Цей останній післав своїх синів вчитись до гімназії, і жаден з них не став священником. Дм. Андрієвський вчився в гімназії в Лубнах на Полтавщині, яку скінчив в 1911 р. Перебувши один рік на університеті в Харкові, він відтак перейшов до Інституту Гражданських Інженерів в С. Петербурзі, столиці Російської Імперії.

Ще будучи гімназистом Дм. Андрієвський набув українську національну свідомість. В його кімнаті висів портрет Шевченка, на що звернула увагу дирекція гімназії і стала уважати його “неблагонадьожним”, переслідуючи за всякі дрібниці. Діставшись до С. Петербургу, Д. Андрієвський відразу приступив до Української Студентської Громади, яка була доволі активною. Вже в ті часи він читав Український Літературно-Науковий Вісник, що виходив в Львові і в якому містив свої статті Д. Донцов. Завдяки тому Д. Андрієвський засвоїв собі укр[аїнську] націоналістичну ідею, яка почала кристалізуватись в Галичині.

В часах перед І світ[овою] війною український національний рух на Східних і Західних землях України плинув різними руслами. На Сході вже тоді почав вибиватись С. Петлюра, що видавав в Москві в рос[ійській] мові журнал “Українская Жізьнь”. Д. Андрієвський запізнався з цим останнім напередодні війни 1917 на Кавказі і відтоді зберігав про нього миле враження. В час війни українці двох займанщин дещо зблизились, особливо коли Галичину заняли рос[ійські] війська. Д. Андрієвський не був змобілізований, бо був на вищій курсі Інститута і до нього не дійшла черга, коли вибухла революція 1917 р. Він був учасником великої української маніфестації в Петрограді (нова назва столиці Рос[ійської] Імперії), коли маса українців ходила під вікнами Думи і зложила там належну декларацію Тимчасовому Правительству. Тоді ж таки Д. Андрієвський вперше бачив Митрополита А. Шептицького, який вертав через Петроград з заслання і був гостем української громади рос[ійської] столиці.

Організовані українці Росії поза межами України відразу почали робити заходи, щоб включитись в українську національну революцію. У висліді того українські студенти Петрограду стали виїжджати групами на Україну. Між ними був і Д. Андрієвський. Прибувши до Києва, він, як і інші, віддав себе до розпорядження Української Центральної Ради. Йому дано доручення виїхати на Волинь і там стати до революційної роботи. Д. Андрієвський не приступив ні до якої політичної групи, бо ще не мав часу розглянутись в українським політичним житті і визначити в нім своє місце і роллю. Перебування на провінції ще менше сприяло цьому, бо політичне зрізничкування в Україні щойно починалося і переходило насамперед в столиці, а щойно пізніше перенеслося на окраїни. Національна акція йшла під знаком Укр[аїнської] Центр[альної] Ради.

* Так у тексті.

Бувши відпоручником органів українського політичного центру, Д. Андрієвський на Волині провадив національну пропаганду, беручи участь в організуванні різних з'їздів, зборів, по містах, заохочуючи до них селян, військовиків тощо. По кількох місяцях праці на Волині він вертає до Києва, але не лишається в нім довго. Належні органи Укр[аїнської] Цен[тральної] Ради висилають його знов на провінцію, цим разом до Таврії, з тими самими завданнями. Об'їхавши багато міст і сіл, він нав'язує в Криму стосунки з місцевими організаціями і лідерами татар та шукає з ними спільної мови. Відносини з ними укладаються не зле. Однак його праця зазнає труднощів, коли в наслідок жовтневого перевороту матроси Чорноморської флоти починають провадити большевицьку акцію. В кінці Д. Андрієвський є змушений покинути Таврію і повертається додому на Полтавщину.

Пересидівши на початку 1918 р. пару місяців у батьків, Д. Андрієвський повертає знов до Києва. Він стає свідком гетьманського перевороту і бачить Січових Стрільців на Софійській площі, коли вони маніфестують проти зміни державної влади, не роблячи, однак, чинного спротиву. По перевороті на чолі Міністерства Зовнішніх Справ стає П. Дорошенко. Знаючи Д. Андрієвського з Петрограду, новий міністр призначає цього останнього урядовцем своєї канцелярії. На цій посаді Д. Андрієвський працює кілька місяців до осені 1918 р. А коли стала складатись Дипломатична Місія до Швейцарії на чолі з д[окто]ром Є. Лукасевичем, його включають в склад місії. Так Д. Андрієвський виїздить закордон в порядку відрядження.

Перебуваючи в Берні урядовцем Дипломатичної Місії, Д. Андрієвський відвідує Льозанну, де мешкали Є. Бачинський та Степанківський, які від довгих років працювали політично як українські емігранти, видаючи різні інформативні матеріали про Україну. З приїздом місії ця їх діяльність припинилася. З приходом до влади в Україні Директорії матеріальне положення закордонних представництв стало доволі критичним. Місія в Швейцарії стала звивати* свою працю. Вона вже не потребувала великого складу урядовців. В таких умовах Д. Андрієвський став думати про закінчення своїх студій. В тій цілі він виїхав наприкінці 1918 р. до Бельгії, де його прийнято на вищий курс інженерського відділу державного університету в Генті. За два роки наполегливої праці він дістав в 1920 р. диплома інженер архітекта**. Це дало йому можливість одержати працю з початку у Франції, а відтак в Бельгії.

Осівши в столиці Бельгії, Брюселі, Д. Андрієвський став нав'язувати зв'язки з українцями в Зах[ідній] Європі. Старих емігрантів тоді було дуже мало. Але з бігом часу стали прибувати нові емігранти до різних країн Заходу. Постали цілі громади і організації. Одною з них був Український Допомоговий Комітет в Брюселі, основоположником якого був Д. Андрієвський. В Парижі став виходити часопис в українській мові "Тризуб", виданий емігрантами, зближеними до Директорії. До нього почав від 1926 р. дописувати і Андрієвський. Він нав'язав стосунки і з іншими українськими колоніями, як от у Франції, Чехословаччині тощо. Його заходами деякі організації сполучились між собою, і з їх рамени якийсь час в Брюселі виходив Бюлетень в українській мові, редагований Д. Андрієвським.

По закінченні збройної боротьби в Україні Командант Січових Стрільців, полк[овник] Є. Коновалець, перебував у Відні, а відтак перенісся до Берліну. Журналістичні виступи і громадська діяльність Д. Андрієвського звернула на себе увагу Голови Української Військової Організації, яка в середині двадцятих років опинилася

* Тобто згортали.

** Так у тексті.

на роздоріжжю і мусіла улягти змінам як щодо її завдань, так і щодо внутрішньої структури. Вибування української націоналістичної ідеї натхнуло полк[овника] Є. Коновальця думкою перевести кадри організації на нові ідеологічні позиції. Тоді вже появилася друком праця Д. Донцова “Націоналізм”. Шукаючи нових форм і методів визвольної боротьби, полк[овник] Є. Коновалець рішив в 1927 році скликати в Берліні конференцію, до участі в якій запросив і Д. Андрієвського.

На тій конференції було розглянено наявну ситуацію і рішено започаткувати український націоналістичний рух в організованих формах. В тій цілі створено Провід Українських Націоналістів, який занявся би тою справою і очолив би той рух. До складу Проводу було включено і Д. Андрієвського. Рівночасно і в тих же цілях вирішено видавати в Празі журнал “Розбудову Нації”, назву якого взято з одних із статей Д. Андрієвського. В зв’язку з запланованим виданням зміцнились стосунки цього останнього з осередками українців в Чехословаччині, Франції, Німеччині, де перебували головні співробітники “Розбудови Нації”, як от В. Мартинець, М. Сціборський, М. Кушнір тощо. Почалась жвава праця над вишукуванням і пов’язанням між собою однодумців полк[овника] Є. Коновальця.

У висліді тої підготовчої праці в р. 1929 у Відні було скликано Проводом Українських Націоналістів I Конгрес Українських Націоналістів. На нім уложено і схвалено статут ОУН, а також зложено новий Провід. До складу його увійшов і Д. Андрієвський як референт в справах зовнішньої політики. По Конгресі діяльність Д. Андрієвського як журналіста і члена ОУН розгорнулася ще ширше. Ідеологія українського націоналізму, в основу якої лягли ідеї Д. Донцова, зазнала певних змін. Так зв[аний] “волевий націоналізм” цього останнього, на яким надто відбивались впливи німецького нацсоціалізму і італійського фашизму, було усунено, і ОУН стала пропагувати “організований націоналізм”, більше зближений до демократичних засад. В розпрацьованні ідеології, політики і тактики ОУН вложили їх труд В. Мартинець, М. Сціборський, Д. Андрієвський та багато інших членів ОУН. Натомість Голова ПУН полк[овник] Є. Коновалець відігравав рішальну роль в питаннях політики і тактики організації, застосовуваних на практиці.

З часом Голова ПУН перенісся до Женеви, де був осідок Союзу Народів, і там розгорнув широку політичну працю. Завдяки їй справою України, особливо Зах[ідних] земель, зацікавились різні міжнародні чинники, а зокрема англійські політики. Д. Андрієвський більше працював над теоретичними проблемами зовнішньої політики, як також брав участь в усіх нарадах і конференціях, які скликав Голова Проводу в Женеві чи Римі, куди він перенісся десь в 1936 р. Не припинив він і своєї журналістичної діяльності. Коли в 1934 р. “Розбудова Нації” перестала виходити, він став друкувати свої статті в “Українським Слові”, що видавався організацією в Парижі. Хоч і в’язаний своєю професійною працею інженера, він часто подорожував, виконуючи різні доручення Голови Проводу і утримуючи з ним безпосередні зв’язки. І так було аж до трагічної смерті полк[овника] Є. Коновальця на вулиці Роттердаму.

З приходом на чолі ПУН полк[овника] А. Мельника, хоч Д. Андрієвський і не був на з’їзді ОУН р. 1939*, де було вибрано новий Провід, він був включений в склад його. Почався новий період в житті і діяльності Організації Українських Націоналістів, однак положення і роль в ній Д. Андрієвського не змінилась. Прийшла II світова війна, яка в значній мірі обмежила діяльність українських націоналістів і їх організації. Але похід на Схід німців відкрив їй нові можливості. На Україні вирушили

* Йдеться про II Великий Збір ОУН в серпні 1939 р. в Римі.

похідні групи, але в тій справі Д. Андрієвський, перебуваючи в Бельгії, не міг щось робити. Щойно в кінці 1941 р. йому вдалось вирватись і перенестись до Берліну, де перебував Голова Проводу, щоби помагати йому в праці. При тій нагоді він побував в Празі і намагався продертись на Україну, йому вдалось дістатись до Львова, але німці завернули його зі Стрия назад до Берліну з кінцем 1943 р. *Арешт, ... 1944**.

По закінченні війни Д. Андрієвський вертає до Бельгії, щоби обняти посаду інженера. Але його довга відсутність унеможливила йому це як з причин практичних – посада занята іншою особою, – так і з причин політичних – “співпраця з німцями”. В тій ситуації не лишалось нічого іншого, як віддатись цілковито праці в ОУН та журналістиці. В рр. 1949-52 він двома наворотами відвідує, з доручення Голови ПУН і на бажання місцевих членів ОУН, ЗДА та Канаду. Тоді вже було створено Українську Національну Раду, до якої приступила і ОУН, а Д. Андрієвський став на якийсь час членом Виконавчого Органу УНРади. Однак по виході ОУН з УНРади в 1955 р. він більш не є в’язаний працею референта ВО і в 1959 виїжджає знов заокеан, де лишається до кінця 1961 р.

По повороті Д. Андрієвського з Америки ОУН вертає назад до УНРади і ПУН делегує його до ВО як референта преси і інформації. На цій становищі він лишається до IV Сесії УНРади в березні 1967 р. В межичасі не стало в живих Голови ПУН полк[овника] А. Мельника, з яким Д. Андрієвський співпрацював впродовж довгих років так же тісно, як і з пол[ковником] Є. Коновальцем. На останнім З’їзді ОУН в 1966 р. в лоні ОУН створено Сенат, і Д. Андрієвський перестає бути членом Проводу, а натомість входить в склад Сенату. Одночасно він працює далі як журналіст, містячи свої статті в “Українському Слові” та в “Новім Шляху”. Виглядає, що журналістична чинність для нього є правдивим покликанням і тут він почуває себе правду в своїй колії.

Червень 1967 р.

Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 464. – Арк. 7–10. Оригінал, машинопис.

Юрій Черченко (Київ)

* Два слова й дата дописані від руки кульковою ручкою. Друге слово написано нерозбірливо.

ТРАДИЦІЙНИЙ ЕЛЕМЕНТ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ І СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ У ЗАПИСАХ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Досліджуючи традиційну ігрову культуру українців ХІХ – початку ХХ століть, не можна ігнорувати специфіку взаємодії традиційних та інноваційних елементів культурних явищ. Ігрові явища загалом консервативні і піддаються інноваціям під тиском цивілізаційних змін неухильно, але без поспіху. Це можна простежити на прикладі третього випуску матеріалів навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць” у записях початку ХХІ ст., упорядкованих В. В. Щегельським¹. У збірнику представлено зразки та варіантні форми текстів, деякі

¹ Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – Кам’янець-Подільський, 2011. – Вип. 3: Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць / Упоряд. В. В. Щегельський. – 360 с.

графічні схеми народних дитячих ігор та забав, які в організації і проведенні не потребують залучення матеріальних цінностей, а, навпаки, відбуваються з використанням підручних природних матеріалів (камінь, земля, палиця тощо)².

Взагалі, на нашу думку, етап формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України з кінця 1910-х і до початку 30-х років ХХ ст. виявився, по суті, завершальним на безперервному шляху розвитку довжиною у понад століття. Після короткого періоду розвитку української етнографії, пов'язаної з тимчасовою “українізацією” 1920-х років, на початку 1930-х цей процес був брутально перерваний, а його учасники репресовані³. Не можна сказати, що згадана джерельна база не поповнювалась, але розвиток української етнографії у радянські часи було штучно призупинено. Публікації нових “ігрових” матеріалів практично не з'являлися, за винятком, хіба що, матеріалів дослідників з діаспори (Олекса Вересай та Степан Килимник)⁴. Подальший розвиток джерельної бази пов'язується з публікацією “ігрових” джерел ХІХ – початку ХХ ст., які знаходяться у різних архівах і які почали видаватися за часів незалежності. Було видано матеріали Де ля Фліза про ігри селян Київщини в середині ХІХ ст., “ігрові” збірки П. Н. Солонини 1878 р., Є. Н. Гаврилея 1897 р. з Чернігівщини та Івана Манжури з Катеринославщини початку 80-х років ХІХ ст., М. О. Русова з Полтавщини від 1901 р., описи ігор з різних архівних одиниць зберігання за період 1844–1987 рр. з Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ) НАН України, які суттєво доповнили корпус джерел вивчення традиційної ігрової культури українців⁵.

Привернемо увагу також до нового, своєрідного та унікального джерела – записів спогадів літніх людей, того, що зветься нині усною історією. Велика праця, пророблена експедиціями Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету впродовж 1999–2007 рр. втілилась, поки що, в 11 томів “Усної історії Степової України” (УІСУ), виданих протягом 2008–2015 рр.⁶. Важливість і унікальність видання полягає в тому, що усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом побутових, економічних, суспільних відносин, а також визначальним механізмом передачі історичної пам'яті наступним поколінням. Дитинство та юність, під час яких у людини найбільша ігрова активність, у переважній більшості опитаних припадали на 20-ті – 30-ті роки ХХ ст., коли згортались дослідження ігрової культури українців. Тому ці свідчення мають незаперечну джерельну цінність, вони достатньою мірою паспортизовані.

² Старков В. Нове джерело дослідження традиційної ігрової культури Поділля // Університет. – 2017. – № 1–2. – С. 106–112.

³ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002. – 92 с.

⁴ Старков В. “Діаспорний” внесок у джерельну базу традиційної ігрової культури українців (Олекса Вересай та Степан Килимник) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2014. – Т. 29. – С. 426–431.

⁵ Його ж. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людної України: кінець 1910-х – початок 1930-х років // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 322.

⁶ Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – Т. 1. – 516 с.; Т. 2. – 512 с.; Т. 3. – 492 с.; Т. 4. – 474 с.; 2009. – Т. 5. – 460 с.; Т. 6. – 464 с.; Т. 7. – 388 с.; 2010. – Т. 8. – 362 с.; Т. 9. – 412 с.; 2012. – Т. 10. – 536+XXIV с.; 2015. – Т. 11. – 352 с.

Поряд з багатьма історичними реаліями 20-х – 30-х років ХХ ст., відображеними у споминах мешканців Степової України, у виданні наведено великий фактичний матеріал з ігрової культури різних статево-вікових груп.

Попри неоднаковість методики щодо класифікації ігрового матеріалу в “Усній історії Степової України” (наша рубрикація: традиційні ігри та розваги дітей та підлітків, ігри та розваги найменших дітлахів, традиційні обрядові ігри та розваги, новітні (інноваційні) ігри, “незрозумілі” ігри) та у “Подільській” збірці (рубрикація – упорядника В. В. Щегельського), цікаво порівняти розповсюдженість різних ігор у Степовій Україні та у згаданій збірці з Поділля (ПЗБ.), яку теж можна вважати джерелом усної історії, оскільки опубліковані записи є розповідями літніх людей, що гралися й розважались у дитинстві, яке припало на 20-ті – 40-ві роки ХХ ст., коли традиційні ігри і розваги широко побутували.

Корпус наведених описів і згаданих ігор за нашими підрахунками в “Усній історії Степової України” виглядає так:

Традиційні ігри та розваги дітей та підлітків (“гилка” (28 описів та згадок), “жмурки” (14), “у цурки” (13), “креймашки” (15), “довга лоза” (2), “платочок” (8), “свинка” (4), “пічки” (4), “у ворона” (1), “у гусей” (4), “у квача” (6), “у Панаса” (“Киця-Баба”) (9), “у ножика” (2), “у кльока” (3), “у сракача” (2), у карти (9), різні ігри у м’яча, в т. ч. і зимові (“крутілка” (“колесо”)) (2), санчата (9), ковзани (6), лижі (1), “громак” (3)).

Можна виділити різні ігри та розваги найменших дітлахів: біганина, водні розваги (поблизу Дніпро), наслідувальні ігри (“ляльки”, “хатки”, “конячки”), баштан, “у колесо”, “у шпильки”, “у долоні”.

Традиційні обрядові ігри та розваги: веснянка “подоляночка”, кулачки, гойдалки, навбитки; та ігри і розваги на вечорницях і досвітках: “у калача”, “у кільця”, “у шпильки”, вербальні ігри.

Новітні (інноваційні) ігри – “у класи”, “у круга”, “у війну”, скакалка, футбол, волейбол, жорстка, крокет, “у коца”, шахи, шашки, доміно, лото. Багато з цих ігор мають “традиційних” попередників або аналоги.

“Незрозумілі” ігри, тобто ігри, описи яких викликають питання чи до їх суті, чи до їхнього місця у певній класифікації: у “вибивного” городка, катання на лозині (мабуть – “громак” (?)), кидання лозинок, “у дука”, “у мишки”, “бринкач”, “голочка”, “у буца” (“стінку”). Частина цих ігор лише згадана без опису, а переважна частина описів наведена в єдиному варіанті.

“Подільська” збірка має 28 рубрик: 1. “Ножик” (16 варіантів гри); 2. “Цурка” (31); 3. “Пекар” (24); 4. “Свинка. Галка” (25); 5. “У коня” (6); 6. “Туга” (13); 7. “Камінчики” (81); 8. “Сила. Спритність” (33); 9. “Доганялки” (96); 10. “Жмурки” (43); 11. “Довга лоза”; 12. “Лупака”; 13. “Дід. Баба”; 14. “На воді та у лузі” (23); 15. “Хустинка” (26); 16. “У персня”; 17. “Котик і мишка” (11); 18. “Двоє мало, третій лишній” (10); 19. “Фарби. Садівник” (15); 20. “Розірви ланцюг” (12); 21. “Море хвилюється раз...” (6); 22. “Збавлений телефон” (6); 23. “Класики”; 24. “Смачна” забава; 25. “Свистунці” (8); 26. “Гра в карти”; 27. “Ігри-збитки або «дурні» ігри” (7); 28. “Різні”. Загалом же у збірці описано 637 (!) варіантів різних ігор та розваг.

Якщо ж уважно придивитися до цих двох різних умовних класифікацій, то ми побачимо, незважаючи на варіативність як ігрових дій, так і їхніх назв, багато спільного в іграх цих двох регіонів – Степової України і Поділля.

ПЗб.	УІСУ
1. “Ножик”	“У ножика”
2. “Цурка”	“У цурки”
3. “Пекар”	???
4. “Свинка”	“Свинка”
5. “У коня”	???
6. “Гута”	Кидання лозинок
7. “Камінчики”	“Креймашки”
8. “Сила. Спритність”	???
9. “Доганялки”	“У квача”; “У ворона”; “У гусей”
10. “Жмурки”	“Жмурки”
11. “Довга лоза”	“Довга лоза”
12. “Лупака”	???
13. “Дід. Баба”	“У Панаса”
14. “На воді та у лузі”	Водні розваги
15. “Хустинка”	“Платочок”
16. “У персня”	“У кільця”
17. “Котик і мишка”	“У мишки”
18. “Двоє мало, третій лишній”	“У квача”
19. “Фарби...”	Вербальні ігри
20. “Розірви ланцюг”	???
21. “Море хвилюється раз...”	Вербальні ігри
22. “Збавлений телефон”	Вербальні ігри
23. “Класики”	“У класи”
24. “Смачна” забава	???
25. “Свистунці”	“Бринкач” (?)
26. “Гра в карти”	У карти
27. “Ігри-збитки”	“Незрозумілі” ігри
28. “Різні”	“Незрозумілі” ігри

Знаки питання (?) означають, що поставити однозначно у відповідність позиції рубрики з “Усною історією Степової України” якусь гру з “Подільської” збірки важко за відсутності достатньої кількості даних. Проте майже кожній грі “Подільської” збірки відповідає аналогічна гра в “Усній історії Степової України”, і більшість позицій в цьому переліку (1. “Ножик”, 2. “Цурка”, 4. “Свинка. Галка”, 6. “Гута”, 7. “Камінчики”, 9. “Доганялки”, 10. “Жмурки”, 11. “Довга лоза”, 13. “Дід. Баба”, 14. “На воді та у лузі”, 15. “Хустинка”, 16. “У персня”, 17. “Котик і мишка”, 23. “Класики”, 25. “Свистунці”, 26. Гра в карти) свідчить про значну єдність ігрової культури цих двох регіонів. Зазначимо, що “вербальні” ігри на кшталт гри “Фарби” (а також “Збавлений телефон”), побудованої на діалозі учасників, практично ідентичні, “Смачна” забава є по суті приготуванням їжі, а в рубрику “Сила. Спритність” включені різні силові забави (боротьба, виштовхування з кола тощо), які присутні в УІСУ, і це все ще більше поєднує ігрові культури цих регіонів.

Повного збігу в усіх позиціях, звичайно ж, не може бути в силу об’єктивних причин, і в першу чергу – внаслідок варіативності географічних, історичних, соціальних чинників, які впливають на генезу ігрових явищ.

Констатуємо, що у “Подільській” збірці практично відсутня “гилка”, гра, яка найбільше згадується в “Усній історії Степової України”, хоча гра “куля” з рубрики “Свинка. Галка” “Подільської” збірки дуже нагадує гру “гилка”. Зимові ігри та розваги у “Подільській” збірці так само не розглядаються, очевидно, тому, що зимою нема випасу худоби. Не розглядаються і ігри найменших дітлахів, бо вони не досягають “пастушого” вікового цензу, а те, що ми назвали в “Усній історії Степової України” “новітніми (інноваційними) іграми”, потребувало додаткових предметів, на відміну від підручних природних матеріалів на пасовиськах.

Враховуючи вищесказане і незважаючи на те, що в нашому порівнянні присутні опитування стосовно різних ігрових множин (ігор і забав взагалі – в “Усній історії Степової України” і “пастуших” ігор у “Подільській” збірці), можна зробити висновок, що ігрова культура Степової України та Поділля мають багато спільного, хоч маємо й велику варіативність цього явища. Це підсилює нашу тезу, яку ми висловлюємо і в наших попередніх працях, про єдність традиційної ігрової культури на українському етнічному просторі.

Валерій Старков (Київ)

Всеволод Іванович Наулко (8 грудня 1933 р. – 1 листопада 2018 р.). Відійшов у вічність відомий етнолог і археограф, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Всеволод Іванович Наулко, на що наукова спільнота відгукнулася вже низкою некрологів¹.

Народився 8 грудня 1933 р.² у м. Таращі на Київщині в родині вчителів. Батько, Іван Петрович Наулко (1904–1968), походив із с. Березна Володарського району Київщини. Закінчивши сільськогосподарський технікум у Білій Церкві й Інститут народної освіти, працював учителем, інспектором шкіл, а перед війною очолював профспілку робітників освіти і наукових закладів і викладав у київських вишах. Мати, Гулько Ніна Трохимівна (1908–2009), родом із м. Тального на Черкащині, працювала вчителькою молодших класів. У роки українсько-радянської війни залишилася повною сиротою – від “іспанки” померла її мама, а у лихолітті подій 1918 р. на Волині, у Ковелі, загинув батько. Працювала на цукрозаводі, млині, потім, закінчивши курси, вчителькою молодших класів, а в війну у військовому училищі та колгоспі. Нестачу професійної освіти з лишком покривала неабияким природним розумом і мудрістю. Вона поховала двох своїх синів, у тому числі брата-близнюка Всеволода Івановича. Завжди була опорою родини і користувалася величезною повагою.

¹ Всеволод Наулко (18.12.1933 – 01.11.2018) // Народна творчість та етнологія. – 2018. – № 6. – С. 105–106; Степанов В. П. Некролог. Наулко Всеволод Іванович // Сетевое издание Abyss (Вопросы философии, политологии и социальной антропологии) (abyss_issue/6/12.txt); На спомин Всеволода Наулка... (http://www.ceramology-inst.gov.ua/75-news/630-na-spomyn-vsevoloda-naulka); некролог В. І. Наулко на сайті НАН України (http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/News/Pages/View.aspx?MessageID=4356); Зіневич Н. Пішов з життя відомий український етнолог Всеволод Наулко // Інформаційна агенція “Погляд” (Буча) (https://www.poglyad.tv/pishov-z-zhyttya-vidomyj-ukrayinskyj-etnolog-vsevolod-naulko/).

² Саме на такій даті завжди наполягав Всеволод Іванович. Дні народження як удама, так і у Відділі він відзначав саме в цей день. Про дату 18 грудня, яка існує в деяких повідомленнях, принаймні мені, він говорив, що вона неправильна.

До Києва родина переїхала 1936 р. З довоєнних спогадів Всеволод Іванович добре пам'ятав свій дитячий садок для дітей наукових працівників, який містився на розі Пушкінської і Прорізної і був зруйнований під час знищення Хрещатика у вересні 1941 р.

З початком війни семирічний Всеволод разом з матір'ю був евакуйований до Середньої Азії, і його "університети" розпочалися восени 1941 р. в північноказахстанському селі Богословка Ключевського району Актюбинської області. Навчання у початковому класі було недовгим, оскільки наприкінці року батько викликав родину до Самарканда, де він служив у II Харківському танковому училищі. Як зазначав сам Всеволод Іванович, він став навчатися там у 41-ій міській школі і надалі був "звичайним" учнем³. Згадуючи ті важкі роки, завжди казав, що інтерес до етнографії, науки про народи, зародився в нього саме тоді. У Богословці, куди потрапила родина, були депортовані під час колективізації українці, поляки, болгари, молдовани та представники інших етносів, – вони принесли з собою мову, своєрідні риси характеру, культури та побуту; не менш вражаючим було знайомство з корінними народами – казахами та узбеками. На все життя у Всеволода Івановича збереглися спогади не лише про національну екзотику, а й про чудові риси тих, хто допоміг у часи лихоліття⁴.

Цей "етнографічний" стрижень зберігся на все життя. Після повернення родини з евакуації і "відвоювання" батьками через суд колишньої довоєнної квартири на Печерську, на перехресті Лютеранської і Круглоуніверситетської вулиць, вчився у 147-ій київській школі, яку закінчив 1951 р. Свій рідний будинок, друзів дитинства, післявоєнний побут дитячої спільноти, школу і вчителів Всеволод Іванович з теплою описав у своїх спогадах⁵.

Після закінчення школи Всеволод вступив на географічний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Ще студентом першого курсу об'їздив у складі експедиції АН України, якою керували відомі вчені професор І. К. Половко і член-кореспондент АН України Є. С. Бурксер, Південь України, під час навчальних практик – Крим та Кавказ, а виробничої – надзвичайно цікавий з етнографічної точки зору регіон суміжного розселення українців і росіян – Курщину і Белгородщину. Свої студентські роки В. Наулко яскраво згадав 2003 р. на запит студентів Міжрегіонального гуманітарного інституту славістичного університету, де він був директором⁶.

Важливою для майбутнього виявилась і дворічна праця на посаді інженера Київської військово-картографічної фабрики, куди він потрапив після університету. Обізнаність із картографічними методами сприяла тому, що 1958 р. його запрошують до відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР для складання етнічних карт. Обраний В. Наулком фах надалі сприяв розвитку в Україні етнічної географії, важливої, недостатньо розробленої галузі знань на перетині етнографії та географії. Наслідком його багаторічної праці, яку він удосконалював у 1962–1964 рр. як аспірант Відділу етнічної статистики і картографії

³ Наулко В. Мої університети // Університет. – 2012. – № 1. – С. 46.

⁴ Сохань П. С., Алексєєв Ю. М. Замість передмови. Короткий нарис життя і творчої діяльності ювіляра // Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії: Зб. вибраних праць до 80-річчя від дня народження / За ред. В. А. Старкова. – К., 2013. – 392 с. – С. 5.

⁵ Наулко В. Спогади про будинок на розі Лютеранської і Круглоуніверситетської // Київський альбом. – 2007. – Вип. 5. – С. 68–74.

⁶ Інтерв'ю В. І. Наулка кореспондентові студентської газети "Планета МГІ" Міжрегіонального гуманітарного інституту славістичного університету (Планета МГІ. – 2003. – № 1. – Червень. – С. 4–6).

Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР, стало створення низки карт етнічного складу населення України і суміжних теренів. Першою серед них була складена, разом із А. Я. Поріцьким, карта розселення українського народу кінця XIX – початку XX ст. до монографії “Українці”, яка так і не побачила світу. Лише через багато років цю карту було надруковано в атласі “Українці. Східна діаспора”⁷. Далі були публікації ще кількох картографічних праць Всеволода Наулка⁸, напрацьованих в цей період.

В. Наулкові пощастило на вчителів, першим серед яких він вважав завідувача Відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії члена-кореспондента АН УРСР Костя Григоровича Гуслистого. Разом з тодішнім директором інституту академіком Максимом Тадейовичем Рильським він багато зробив для відродження етнографічної науки в Україні. У цю галузь знань разом з В. Наулком прийшли молоді талановиті дослідники А. Поріцький, Я. Прилипка, В. Зінич, М. Приходько, В. Горленко та ін., сповнені бажання піднести рівень народознавчих знань. На жаль, з початку 1970-х, внаслідок репресивних заходів, розвиток етнографії в Україні фактично припинився, а багато науковців зазнало переслідувань. Велику роль у становленні В. Наулка як науковця відіграли також заступник директора вищезгаданого інституту ім. М. М. Миклухо-Маклая С. І. Брук і відомий львівський економіст В. П. Огоновський.

Закінчивши аспірантуру в зазначеному інституті, В. І. Наулко достроково, 1964 р., захищає кандидатську дисертацію на тему “Етнічний склад населення Української РСР”⁹ і повертається до Києва, наслідком чого стала його однойменна монографія (К., 1965)¹⁰. Як і наступні студії В. Наулка, його книга багато в чому була новаторською: в ній наводився ґрунтовний аналіз формування і розвитку населення України, вперше у порівняльних кордонах, – на возз’єднаних українських землях, – досліджувалася динаміка кількості й розміщення етносів, було критично осмислено та використано статистичні, картографічні джерела і, що особливо важливо, введено уточнення до цих джерел на підставі польових експедиційних обстежень, даних наукової літератури та архівів. Книга отримала схвальні відгуки наукової спільноти¹¹.

В основу іншої монографії – “Географічне розміщення народів УРСР”, яка вийшла друком наступного 1966 р., було покладено великомасштабну “Карту сучасного

⁷ Наулко В. І., Поріцький А. Я. Етнічна територія українського народу в кінці XIX – на початку XX ст.: Карта // Українці. Східна діаспора: Атлас. – К., 1991. – С. 3.

⁸ Наулко В. І. Етнічна мапа України // Пам’ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 2–5; його ж. Етнічна карта України // Історичний атлас Волині. – Луцьк, 1995. – С. 18; Населення і людський розвиток // Національний атлас України. – К., 2007. – С. 244–305 (співавтор і експерт з наукового, технологічного та інформаційного змісту блоку “Населення”).

⁹ Наулко В. І. Этнический состав населения Украинской ССР (опыт статистико-картографического исследования): Автореф. дисс. ... канд. ист. н. / Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – М., 1964. – 19 с.

¹⁰ Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965. – 276 с.

¹¹ Рецензії: Пучков П. І. Цікава книга з етнічної географії України // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 1. – С. 86–88; Васьків В., Дашкевич Я. Досліджено вперше // Молодь України. – 1968. – 27 вересня. – С. 4; Запорожець М. Нова праця про етнічний склад населення України // Наша культура. – Варшава, 1967. – № 4. – С. 43–44; Покишишевський В. В. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження // Известия Всесоюзного географического общества. – 1967. – Т. 99. – С. 523.

етнічного складу населення УРСР”¹². На цій карті завдяки оригінальній методиці картографування (було застосовано сполучення різних методів: “людності” для показу національного складу міст і “етнічних територій” – для сільського населення) автор зумів всебічно охарактеризувати як етнічний склад загалом, так і окремо міського й сільського населення. Разом з тим карта давала уявлення про регіони етнічно мішаного розселення за двома градаціями відсоткового співвідношення народів: приблизно однакове співвідношення народів (40–60%) і кількісне переважання (60–80%) одного з них. Показово, що, як і в першій монографії, особлива увага приділялася уточненню показників офіційної статистики – в даному випадку перепису 1959 р., чому сприяли експедиційні дослідження автора. Ці уточнення (інколи досить суттєві, наприклад, кількість тюркомовних греків-урумів Надазов’я в першоджерелах перепису була зменшена на 40 тис. чол.) врахувало Центральне статистичне управління УРСР. Позитивні відгуки на цю працю не забарилися¹³. Оригінальна карта була надрукована у провідних довідкових виданнях України й діаспори¹⁴.

В Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії В. Наулко 1966 р. очолив групу з дослідження різних етносів для “Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії”, до складу якої увійшли провідні фахівці з різних республік СРСР. В. Наулко і його колеги підготували десятки оригінальних карт, типологічних таблиць і нарисів, які, однак, з різних причин не були опубліковані, незважаючи на велику пророблену наукову працю та анонсовану публікацію атласу у вигляді проспекту¹⁵.

Працюючи в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії, В. Наулко опублікував близько 60-ти наукових праць та науково-популярних розвідок. Зокрема, це, окрім вищезгаданих монографій, помітні в тодішньому науковому просторі праці: “Современный этнический состав населения Украинской ССР” у журналі “Советская этнография”¹⁶, “Грузинское население на Украине...”¹⁷, “Население и культура (Украина)” (загальний огляд у виданні “Советский Союз”)¹⁸.

¹² Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення УРСР: Масштаб 1:500.000. Додаток: Географічне розміщення народів в УРСР. – К., 1966. – 32 с.

¹³ Рецензії: Даниленко Р. В., Зеленчук В. С. О карте современного этнического состава населения Украинской ССР // Труды историко-краеведческого музея Молдавской ССР. – Кишинев, 1969. – Вып. 2. – С. 171–173; Гиряк М. Нова карта України // Дукля. – 1967. – № 5. – С. 88–89; Приходько М. П. Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР: Масштаб 1:1,5 млн. Додаток: Географічне розміщення народів УРСР. – К.: Наук. думка, 1966. – 32 с. // Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С. 142.

¹⁴ Наулко В. І. Етнічний склад Української РСР у 1959 р.: Карта // Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 17–37; його ж. Етнічна карта України: Масштаб 1:6,5 млн. // Українська Радянська Соціалістична Республіка. – К.: УРЕ, 1967. – Т. 17. – С. 68; його ж. Етнічна карта УРСР // Історія Академії Наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. I. – С. 344.

¹⁵ Його ж. Про методику картографування “Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії” // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 3. – С. 34–40; Гуслистий К. Г., Наулко В. І. [i др.]. Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії і Молдавії: Проспект. – К., 1969. – 24 с.

¹⁶ Наулко В. І. Современный этнический состав населения Украинской ССР // Советская этнография. – 1963. – № 5. – С. 46–59.

¹⁷ Його ж. Грузинское население на Украине по статистическим и историко-етнографическим источникам // Из истории украинско-грузинских связей. – Тбилиси, 1968. – С. 226–238.

¹⁸ Корецький Л. М., Наулко В. І. Население и культура // Советский Союз. Украина: Общий обзор. – М., 1969. – С. 142–186. Рецензія: Горішній П., Орлов А. Велична панорама республіки // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 88–91.

Шлях В. Наулка в науці далеко не завжди був безхмарним – не вийшло друком багато розвідок, підготовлених ним. Йдеться не лише про розділ у згаданій монографії “Українці” і “Регіональний історико-етнографічний атлас...”, а й про численні статті, що мали ввійти до різних видань. Якщо глянути на список публікацій В. Наулка, а їх понад 500, більшість їх, особливо тих, що стосуються етнічної статистики і демографії, вийшли друком тільки у 1990-х роках. Останню в цьому ряду монографію “Хто і відколи живе в Україні” було опубліковано 1998 р.¹⁹

Далеко не все вдалося опублікувати В. Наулку і з багатой експедиційної спадщини, а об’їздив він за три десятиліття майже всю Україну. Експедиційні часи він взагалі вважав найкращими у своєму житті. Вони назавжди залишили в його пам’яті спілкування з простими мудрими людьми, сивочолими дідами і бабусями, які вражали своїм природним розумом і людяністю²⁰.

Окремо слід сказати про монографію “Розвиток міжетнічних зв’язків в Україні (історико-етнографічне дослідження)”, яка 1975 р. вийшла друком російською мовою у видавництві “Наукова думка”²¹. Вже на стадії другої верстки набір цієї праці був розсипаний. Лише після додаткових скорочень і “уточнень” книга вийшла друком. Однак після її виходу було створено три поспіль комісії ЦК КПУ з метою віднайти в ній “ідеологічні хиби”. І їх знайшли – авторів інкримінувалася “недооцінка слов’янського компоненту в етногенезі молдован”, хоча цієї проблеми він взагалі не торкався. Так чи інакше захист докторської дисертації з цієї теми було загальмовано на тривалий час.

Разом з тим монографія викликала схвальну оцінку провідних фахівців²², оскільки в ній на величезному фактичному матеріалі, зібраному під час експедицій, з широким використанням архівних, музейних, статистичних та інших джерел було простежено особливості етнічного розвитку України і міжетнічні культурно-побутові взаємини. Значною заслугою дослідника було те, що ці надзвичайно складні процеси розглядалися комплексно, з використанням даних різних наук. Об’єктом конкретних досліджень автор обрав населення чотирьох регіонів, умовно названих Приазовським, Середньоукраїнським, Поліським та Чернівецьким. Причому одночасно провадилися конкретно-соціологічні (було обстежено майже 20 тис. осіб) і

¹⁹ Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – 80 с.

²⁰ Сохань П. С., Алексєєв Ю. М. Замість передмови. – С. 8.

²¹ Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975. – 275 с.

²² Рецензії: Назарова Т. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наукова думка, 1975. – 275 с. // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 93–96; Молодчиков О. В. В. І. Наулко. Развитие межэтнических связей... // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 141–142; Покишишевский В. В., Пучков П. И. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей... // Советская этнография. – 1975. – С. 162–164; Плисюк В., Васьків В. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей... // Наука і суспільство. – 1977. – № 1. – С. 42–43; Макарчук С. А. Міжетнічні зв’язки як фактор прогресу народів. В. І. Наулко. Развитие межэтнических связей... // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4. – С. 7–8; Заседателева Л. Б. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей... // Общественные науки в СССР: Реферативный журнал. Серия 5. – М., 1976. – № 2. – С. 296–301; Дахилейгер Г. Ф. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине... // Вестник АН Казахской ССР. – Алма-Ата, 1976. – № 3. – С. 71–72; Корзун І. П. Развіццє міжетнічных сувязей на Україне // Весці Акадэміі Навук БССР. – Мінск, 1976. – № 3. – С. 132–133; Ніконенко В., Стрішенець М. Дослідження з етнографії // Вільне життя. – Тернопіль, 1975. – 27 черв. – С. 3; Козлов С. Я. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей... // Расы и народы. – М., 1976. – Т. I. – С. 296–298.

етнографічні дослідження для визначення міжетнічних взаємин за матеріалами традиційно-побутової культури, розглянуто в історичному розвитку три важливі елементи культури: народне житло, землеробську техніку і народний одяг. Значення цієї праці виходило далеко за рамки суто етнографічної проблематики. Зокрема, для демографів інтерес становили відомості про природний рух людності в етнічному аспекті, міграційні та етнічні процеси; мовознавці зазначали важливість монографії для дослідження етносоціального аспекту мовних характеристик, лінгвістичної географії, взаємозв'язку етнографічних та діалектологічних описів. Особливий інтерес викликали розроблені автором мовні характеристики, які стосувалися рідної мови в осіб різних соціальних і етнічних груп, збігу рідної мови з основною розмовною, функціонування мов у різних сферах сімейного і громадського побуту, ступеня вільного володіння мовами і сфери їх побутування. Побудова монографії на оригінальному матеріалі, – зокрема всі ілюстрації вперше впроваджувалися до наукового вжитку, – забезпечила глибину її змісту. За цією монографією 1976 р. В. Наулко захистив докторську дисертацію²³ (яка була підготовлена ним ще 1971 р. і рекомендована до захисту), що, безперечно, сприяло розвитку етнографічних досліджень в Україні.

Сам В. Наулко намагався проаналізувати, в чому причина його “детективних” пригод, пов'язаних із захистом докторської дисертації. Пізніше (2012 р.) він писав, що “цей захист, м'яко кажучи, не дуже подобався дружині секретаря ЦК Вікторії Антонівні Маланчук, яка переїхала зі Львова і очолила Відділ етнографії, в якому я працював. Але це була, на мій погляд, лише верхівка айсберга, головне полягало в іншому. У радянські часи теоретико-методологічні засади, планування і видання наукових праць, як і загальний клімат людських стосунків, незрівнянно більшою мірою, ніж тепер, залежали від адміністрування. Зрозуміти це можна лише в контексті поширеної тоді теоретико-методологічної домінанти, яка називалася марксистсько-ленінською теорією і наскрізь пронизувала науку про народи і міжетнічні взаємини. Адже етнографія була тісно пов'язана з теорією національних відносин. Писати можна було лише про дружбу народів, інтернаціоналізм і пережитки минулого. Так чи інакше, я п'ятнадцять років був єдиним в Україні доктором наук з етнографії, – і не тому, що був розумнішим за інших, – це стало наслідком того ставлення до цієї науки, про яке сказано вище”²⁴. В інших спогадах він відверто пише, що “1972 рік ознаменувався розгромом української етнографії... Розпочалися часи діяльності відомого українофоба В. Ю. Маланчука”²⁵.

Слід сказати, що на початку 1970-х років з різних причин, як і вищенаведених, так і побутових, Всеволод Іванович змінив місце своєї основної роботи, відгукнувшись на пропозицію Київського університету ім. Шевченка, де він протягом двох десятиріч (1971–1991) працював на історичному факультеті, викладав загальну етнологію, етнографію України і низку спецкурсів на історичному, філософському та географічному факультетах. Зазначимо, що й надалі В. Наулко не покидав викладацької діяльності і сполучав наукову діяльність з викладанням етнології в Національній академії образотворчого мистецтва та архітектури і Київському славістичному університеті. За час викладацької роботи в університеті ім. Шевченка неодноразово визнавався студентами найкращим викладачем, чим викликав добру заздрість колег як на кафедрах історії стародавнього світу й середніх віків (1971–1986) та

²³ Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: Автореф. дисс. ... д. ист. н. / АН СССР. Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М., 1976. – 52 с.

²⁴ Наулко В. Мої університети. – С. 54.

²⁵ Його ж. Дорогами світу // Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 59–60.

MISCELLANEA

археології, етнографії та музеєзнавства (1987–1991), де він працював, так і на інших кафедрах.

В той же час він не знизив темпів наукових пошуків, видавши понад 120 праць протягом викладацької роботи в університеті ім. Шевченка. Окрім того, що він довів до логічного завершення захист докторської дисертації, про що сказано вище, В. Наулко опублікував багато знакових праць. Це, окрім вищезгаданих, зокрема, можливо єдине видання про традиційну культуру українців у “маланчуківську” епоху в українському гуманітарному просторі – навчальний посібник “Культура и быт украинского народа” (зазначимо – лише російською (!) мовою)²⁶, низка сучасних наукових розвідок у провідних етнологічних вітчизняних та зарубіжних виданнях²⁷. Багато праць присвячено методології викладання етнографії у середній та вищій школах²⁸. І нарешті, очолюваний ним колектив, до складу якого увійшли провідні етнографи, створив 1991 р., так би мовити, “у передчутті незалежності”, перший в Україні підручник з народознавства “Культура і побут населення України”²⁹, (згодом, у 1993 р., перевиданий)³⁰, який і дотепер, на думку фахівців, залишається кращим завдяки

²⁶ Наулко В. И., Миронов В. В. Культура и быт украинского народа: Учебное пособие. – К., 1977. – 93 с.

²⁷ Zinich V., Naulko V. The Convergence of the People of the Ukrainian SSR in Culture and Life-Style // Soviet Sociology. – Washington, 1974. – Vol. XIII. – Z. 1–2. – P. 36–45; Наулко В. І. Сучасні етнокультурні процеси в Українській РСР // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 4. – С. 9–19; Naulko V. I. The Development of Interethnic Relations in the Ukraine // World Anthropology. Perspectives on Ethnicity. – Paris, 1978. – P. 429–437; Наулко В. И. Этнокультурные процессы в Украинской ССР // Расы и народы. – М., 1979. – Вып. 9. – С. 119–135; Наулко В. І. Етносоціальні процеси серед канадців українського походження // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 2. – С. 57–65; Наулко В. И. Важнейшие исторические события. Культура: традиции и современность. Население // Страны и народы. Советский Союз. Республики Прибалтики. Белоруссия. Украина. Молдавия. – М., 1984. – С. 218–227, 240–247, 258–270; Миронов В. В., Наулко В. И., Космина Т. В. Украинцы // Этнография восточных славян. – М., 1987. – С. 101–146; Наулко В. І., Чорна Н. В. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі. XVIII–XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 3–16.

²⁸ Напр.: Наулко В. И., Стрельский В. И. Методические разработки по организации учебно-исследовательской работы студентов специальности 2008 (исторические науки). – К., 1976. – 27 с.; Наулко В. И. Этногенез и этническая история народов: Программа спецкурса для вузов. – К., 1978. – 10 с.; Наулко В. І., Струнка М. Л. “Паспорт” для факультативу з етнографії та фольклору // Радянська освіта. – 1989. – 4 серпня. – С. 3; їх же. Програма факультативного курсу “Етнографія і фольклор України” для загальноосвітніх шкіл. 8–9 класи // Радянська школа. – 1989. – № 15. – С. 18–26; Наулко В. І. Етнографія України // Проект програм та методичні рекомендації факультативних курсів середньої загальноосвітньої школи. – К., 1991. – С. 3–4; Наулко В. І., Мишанич С. В., Струнка М. Л. Програми педагогічних інститутів: Етнографія і фольклор України // Республіканський навчально-методичний кабінет Міністерства народної освіти УРСР. – К., 1991. – 52 с.

²⁹ Культура і побут населення України: Навч. посібник для вузів. – К., 1991. – 232 с.: іл.

³⁰ Культура і побут населення України: Навч. посібник для вузів. – 2-ге вид., доп. та переробл. / В. І. Наулко (керівник), Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К., 1993. – 284, [1] с., [31] арк. іл. В. І. Наулко – керівник видання і авт. пунктів 1–4 розд. 1 “Основні етапи етнічної історії та етнографічного дослідження України” (с. 7–44); п. 6 розд. 3 “Культура традиційна і сучасна” (с. 245–264); розд. 4 “Етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в державі” (с. 265–277) і співавт. (з В. Ф. Горленком) п. 5 розд. 1 “Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи” (с. 45–57) та п. 5 розд. 3 “Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль” (с. 245–263).

змістовності, вираженості, логічній структурній побудові та об'єктивності. В цьому велика заслуга керівника праці і автора майже половини тексту.

Вихід цього підручника став важливою подією в культурному житті України. Праця подає самобутній образ українського народу. Вона містить цінну інформацію з широкого кола питань, розкриває основні етапи етнічної історії та етнографічного дослідження України (кількість населення і географічне розміщення, формування української народності й нації; історично-етнографічне районування та етнографічні групи; етнічний склад). Досліджуються основні та допоміжні галузі господарської діяльності та матеріальна культура. Репрезентується духовна культура українського народу – громадський побут і звичаєвість; сім'я і родинна обрядовість; народна творчість; народні знання; світоглядні уявлення, вірування, мораль; культура традиційна і сучасна; розкриваються етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в країні. Праця містить також термінологічний словник і бібліографію етнографічної літератури, професійно підібраний ілюстративний матеріал. Як зазначали рецензенти, за характером використаних джерел (чимало з яких маловідомі друковані та рукописні матеріали, дані багаторічних польових етнографічних досліджень) і за формою викладу ця праця виходить далеко за рамки і завдання навчального посібника³¹. Вихід у світ цього підручника дав старт іншим авторам та інституціям готувати і видавати подібні видання³².

В. Наулко ніколи не був чисто кабінетним вченим. Важливим напрямом його діяльності була науково-пропагандистська робота, яка знаходила свій вияв у двох аспектах: публікаціях науково-популярних нарисів, і, з другого боку, – усній пропаганді: численних лекціях, виступах у пресі, на радіо і телебаченні. Зокрема, великою популярністю користувався розроблений ним цикл лекцій “Культура і побут народів світу”. За плідну лекційну діяльність В. Наулко неодноразово відзначався різними нагородами, зокрема дипломами Виставки досягнень народного господарства України, був дуже популярним лектором всеукраїнського товариства “Знання”.

Крім того, він брав участь практично у всіх всесоюзних наукових щорічних сесіях етнографів і антропологів колишнього СРСР, починаючи з 1958 р. Вони проходилися почергово у Москві, а наступного року в одній із радянських республік. Зокрема, 1960 р. такий форум відбувся в Києві, 1970 р. – у Львові, 1976 р. – в Ужгороді, 1983 р. – в Чернівцях³³.

³¹ Рецензії: *Федас Й.* Від минувшини до сьогодення. Навчальний посібник для вузів “Культура і побут населення України”. – К.: Либідь, 1991. – 232 с. (керівник творчого колективу В. Наулко) // Друг читача. – 1991. – 27 листопада. – С. 3; *Скрипник Г.* Україна: територія, побут, звичаї. Навчальний посібник для вузів “Культура і побут населення України” (керівник авторського колективу В. І. Наулко) // Літературна Україна. – 1991. – 7 листопада. – С. 7.

³² Етнографія України: Навч. посібник для вузів / За ред. С. А. Макаруча. – Львів, 1994. – 252 с.; 2-ге вид., переробл. і доп. – Львів, 2004. – 520 с.; *Пономарьов А. П.* Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – 317 с.; та ін.

³³ Наприклад: *Наулко В. И.* К вопросу методики этносоциологических исследований в районах этнического смешения // Всесоюзная научная сессия, посв. итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г.: Тезисы докладов. – Тбилиси, 1971. – С. 9–10; *його ж.* Культурно-бытовое сближение народов Украинской ССР // Тезисы докладов на сессии и пленумах, посв. итогам полевых исследований в 1971 г. – М., 1972. – С. 70–75; *його ж.* Этнический аспект миграционных процессов в Украинской ССР // Тезисы докладов Всесоюзной конфер., посв. этнографическому изучению современности. – М.; Нальчик, 1975. – С. 108–110; *його ж.* Этносоциологические исследования языковых процессов в Украинской ССР // Тезисы докладов сессии, посв. итогам

В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, куди В. Наулко перейшов 1992 р. і працював до останніх днів, він очолив Сектор етнографічної і фольклорної спадщини, невдовзі, того ж року, трансформований у Відділ пам'яток духовної (нині – української) культури. Одразу ж був накреслений план наукової роботи на найближче майбутнє³⁴.

Протягом багатьох років очолюваний В. Наулком відділ провадив успішну наукову роботу з виконання планових тем, що затверджувались Президією Національної академії наук України і які стосувались передусім історико-етнографічної і культурної спадщини України³⁵. Всеволод Іванович був беззаперечним лідером

полевых этнографических исследований в 1974–1975 гг. – Душанбе, 1976. – С. 73–74; *його ж.* Динамика численности армянского населения Украины // Тезисы докладов Всесоюзной сессии, посв. итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1976–1977 гг. – Ереван, 1978. – С. 37–38; *його ж.* Сравнительно-этнографическая характеристика польского населения Украинской ССР // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1978–1979 гг.: Тезисы. – Уфа, 1980. – С. 45–46; *його ж.* Современные этнонациональные процессы среди украинцев США и Канады // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических исследований 1980–1981 гг.: Тезисы докладов. – Нальчик, 1982. – С. 244–246; *його ж.* Традиционная культура хорватов в аспекте межэтнических связей // Всесоюзная сессия по итогам этнографических и антропологических исследований 1982–1983 гг.: Тезисы докладов. – Черновцы, 1984. – Ч. 2. – С. 401–402; *його ж.* Этнонимы в аспекте проблем этнической истории (на материалах Украины) // Всесоюзная сессия по итогам этнографических и антропологических исследований 1984–1985 гг.: Тезисы докладов. – Йошкар-Ола, 1986. – С. 95–96; *його ж.* Кавказ и Украина в аспекте этногенетических и культурно-бытовых связей // Всесоюзная научная сессия по итогам этнографических и антропологических исследований 1986–1987 гг.: Тезисы докладов. – Сухуми, 1988. – С. 81–82; *Наулко В. И., Сорока Т. И.* Конфессиональные и лексикологические источники определения этнического состава населения Украины // Всесоюзная научная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988–1989 гг.: Тезисы докладов. – Алма-Ата, 1990. – С. 58–60.

³⁴ *Наулко В., Карповець Н.* Основні напрями діяльності Сектора фольклорно-етнографічної спадщини Відділу пам'яток духовної культури // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії АН України. – К., 1992. – С. 37–41.

³⁵ Ось які теми науково-дослідної роботи виконувались у відділі: “Фольклорно-етнографічні джерела XIX–XX ст.” (1992–1994), “Етнографічно-фольклорна спадщина України” (1995–1999), “Регіональні аспекти культури та історико-етнографічного розвитку населення України: писемні джерела та пам'ятки” (2000–2002), “Епістолярна спадщина М. С. Грушевського” (2003–2005), “Історико-культурна спадщина України XVII–XX ст.” (епістолярії, перевидання праць, історіографічні праці, акти, документи, міжнародні відносини) (2006–2008), “Історія та культура України в писемних, друкованих та іконографічних джерелах XVII–XX ст.” (2009–2011), “Комплекси джерел до вивчення соціокультурної динаміки урбанізації українського суспільства: традиційний та інноваційний компоненти модернізації” (2012–2014), “Соціокультурні та етнічні процеси в Україні у XIX–XX ст. за архівними джерелами” (2015–2016), “Джерела дослідження етносоціальних та культурних трансформацій українського суспільства (XIX – початок XXI ст.): інформаційний потенціал і археографічні особливості (2017–2019)”. Формально темами у 2006–2010 рр. керували в.о. завідувача відділу О. В. Павлюченко, а згодом Ю. А. Пінчук (2010–2012), коли В. Наулко певний час працював у Київському славістичному університеті професором кафедри країнознавства (2001–2012) і директором Міжрегіонального гуманітарного інституту цього ж університету (з 2003 р.), залишаючись головним науковим співробітником Відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства (2006–2012, 2017–2018) і знову завідувачем Відділу української культури (2012–2017).

колективу; він і сформував кадровий склад відділу, який з часом зазнавав певних змін і навіть втрат. Історію відділу можна простежити за відповідним розділом ювілейного видання, присвяченого 20-річчю ІУАД ім. М. С. Грушевського³⁶.

В цьому закладі по-новому розкрилися творчі можливості дослідника. Під його керівництвом співробітники відділу здійснили видання альбомів французького лікаря Де ля Фліза, який жив і працював в Україні в першій половині XIX ст. В. Наулку належить відкриття багатьох невідомих сторінок з творчої спадщини цього дослідника, віднайдення у французьких архівах його особистої справи і відомостей про життєвий шлях, а в українських – ймовірного портрета. Альбоми Де ля Фліза було вперше видано у двох фундаментальних томах (К., 1996 і 1999 рр.)³⁷.

Про це видання часопис “Всесвіт” писав: “На сьогоденному книжковому ринку не часто зустрінеш видання, виконане з такою любов’ю, самовідданістю й ретельністю”³⁸, а відомий французький історик Даніель Бовуа зазначав: “Дослідження пана В. Наулка про склад і зміни населення України мають велику цінність для французьких вчених. Особисто я користувався його працями про Поділля. Але найбільшим його здобутком, на мій погляд, стало наукове видання альбомів Де ля Фліза, які так чудово показують життя державних селян Київської губернії середини XIX ст. Це видання є також яскравим прикладом франко-українського культурного співробітництва тих часів”³⁹. Видання альбомів Де ля Фліза було високо оцінено науковою спільнотою⁴⁰.

1998 р. вийшла друком чергова монографія В. Наулка “Хто і відколи живе в Україні”, в якій розглянуто питання поширення українців у часі й просторі, етновні процеси серед української діаспори “близького” та “далекого” зарубіжжя і сучасні етнічні процеси. У наступних роках були опубліковані його ґрунтовні розділи у двотомній монографії “Українці” (Опішне, 1999)⁴¹ і однойменному російськомовному виданні (Москва, 2000)⁴².

Справжньою енциклопедією етнонаціональних процесів в Україні визнано колективну монографію “Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність”, виконану провідними фахівцями в цій галузі знань під керівництвом В. Наулка (К.,

³⁶ Старков В. Відділ пам’яток духовної культури // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991–2011). – К., 2011. – С. 86–104.

³⁷ Де ля Фліз. Альбоми / Редкол.: П. Сохань, В. Наулко, Г. Боряк, В. Старков та ін. – К., 1996. – Т. 1. – 254 с.; К., 1999. – Т. 2. – 688 с.

³⁸ Собко Я. Д. П. Де ля Фліз. Альбоми. Том перший. – К., 1996 // Всесвіт. – 1998. – № 3. – С. 190.

³⁹ Лист Д. Бовуа до Президії НАН України від 23 жовтня 1997 р.

⁴⁰ Рецензії: *Krasnowicki D. [Daniel Beauvois.] D. P. De la Flise. Albums.* – Vol. 1. – Kyiv, 1996. – 244 p. // *Bulletin de l’Association française pour le développement des études ukrainiennes.* – 1997. – Z. 3. – P. 3–4; *Joukovsky A. Д. П. Де ля Фліз. Альбоми. Том перший.* – К., 1996 // *Ibidem.* – P. 4–5; Де ля Фліз. Альбоми. Том перший. – К., 1996. – 244 с. // *Критика.* – 1998. – Ч. 4 (6). – С. 23; *Бутич І. Л.* Альбоми Де ля Фліза // *Записки НТШ.* – Львів, 2000. – Т. 238. – С. 320–322; *Берег В.* Бесценное наследие // *Киевский телеграф.* – 2001. – 12–19 ноября. – С. 23; *Глуценко В.* Книги давні, цікаві, корисні // *Урядовий кур’єр.* – 2003. – 2 жовтня. – С. 20; *Бушак С.* Француз, який змалював Україну: 150 років тому створено рукописні альбоми Де ля Фліза // *Урядовий кур’єр.* – 2005. – 14 січня. – С. 8–9.

⁴¹ Наулко В. І. Людність: склад і розміщення: Типологічні ознаки // *Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 т.* – Опішне, 1999. – Т. 1. – С. 132–160.

⁴² Наулко В. І. Численность и территориальное размещение украинцев в XVIII–XX веке // *Украинцы.* – М., 2000. – С. 71–80.

2001)⁴³. У ній на підставі досягнень сучасної науки, зокрема соціологічних досліджень та архівних джерел, розглянуто деякі теоретичні питання, які стосуються українського етносу в аспекті державотворення, висвітлено питання формування етнічного складу населення України і його динаміку, проаналізовано тенденції розвитку етнопонаціональних процесів та етномовну ситуацію в Україні, етнічні аспекти міграційних процесів, сучасний стан різних етнічних спільнот і міжетнічні взаємини. Майже третина цієї монографії написана Всеволодом Наулком.

Наступного, 2002, року під керівництвом В. Наулка також уперше побачив світ навчальний посібник “Країнознавство. Вип. 1”⁴⁴, присвячений культурі народів слов’янських країн (автори Ю. М. Алексєєв, В. І. Наулко, Н. В. Руденко), який широко використовується у навчальному процесі вишів України. Невдовзі вийшов і другий випуск підручника (2004 р.), де є розділи, підготовлені В. Наулком⁴⁵.

За останній період свого життя, безперервно працюючи з 1992 р. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, незважаючи на “відволікаючі” сумісництва у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури (професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, 1993–2000 рр.), Київському славистичному університеті (професор і згодом завідувач кафедри країнознавства, 2001–2012 рр.), Всеволод Іванович значно поповнив свій науковий доробок, довівши рахунок своїх наукових та науково-популярних публікацій до понад п’ятисот у всіх напрямках своєї фахової діяльності. Про деякі ключові публікації цього періоду ми розповіли вище.

Хоча провідною ділянкою наукових зацікавлень В. Наулка завжди була етнічна демографія і картографія, без яких неможливе дослідження проблем етногенезу та етнічної історії, а опосередковано – процесів формування етноспецифічних рис, коло його наукових інтересів було надзвичайно широке. Багато праць вченого присвячено питанням загальної етнографії і теорії етносу, народним знанням, матеріальній культурі, обрядовості, проблемам зарубіжної, зокрема українсько-діаспорної, етнології, музеєзнавству, викладанню народознавства у школах і вишах, а в останні роки – історіографії української етнографії. В. Наулко зробив внесок у розвиток музейної і краєзнавчої справи в Україні – від публікації численних праць про етнографічні експозиції як в Україні, так і за кордоном, до участі в організації Музею народної архітектури та побуту України і створенні навчально-етнографічного музею при Київському університеті.

Під керівництвом В. Наулка на академічному рівні було підготовлено до видання всю етнографічну спадщину видатного українського етнографа, антрополога й археолога кінця ХІХ – початку ХХ ст. Федора Вовка, проаналізовано та видано значну частину його епістолярію, зокрема листування з М. Грушевським, М. Біляшівським,

⁴³ Етнопонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – 400 с. Рецензії: *Карабанов М. М.* Етнопонаціональні процеси в Україні: погляд сучасної науки // *Грані*. – 2002. – № 4. – С. 148–149; *його ж.* Україна етнопонаціональна // *Український кур’єр*. – 2002. – 10 серпня.

⁴⁴ *Алексєєв Ю. М., Наулко В. І., Руденко Н. В.* Країнознавство: Навч. посібник для вузів. – К., 2002. – Ч. 1: Культура народів слов’янських країн. – 122 с. Рецензія: *Панченко П. П., Падалка С. С.* Перший навчальний посібник з країнознавства // *Проблеми історії України: факти, судження і пошуки*. – К., 2002. – С. 223.

⁴⁵ *Наулко В. І., Руденко Н. В.* Сучасна культура. Республіка Польща // *Країнознавство: Навч. посібник*. – К., 2004. – Вип. 2. – С. 36–44; *його ж.* Сучасна культура. Чеська Республіка // *Там само*. – С. 85–93; *Наулко В. І.* Сучасна культура. Словацька Республіка // *Там само*. – С. 138–147.

В. Гнатюком, В. Кравченком, Д. Яворницьким, М. Сумцовим, Б. Грінченком, В. Шухевичем та ін. Ці листи вперше побачили світ⁴⁶. Взагалі В. Наулко присвятив особистості Федора Кіндратовича Вовка та його епістолярній спадщині понад 40 праць, і його інтегральна праця на цю тему “Культурно-побутова та етнопонаціональна проблематика в епістолярній спадщині Федора Вовка” була завершена і вийшла друком вже тоді, коли він не міг її побачити⁴⁷.

Багато його публікацій були на часі: про різні аспекти життєдіяльності багатостраждального українського села⁴⁸, про мовні процеси в українському етносі⁴⁹, про вплив політики національно-державного будівництва на етномовні процеси серед українців “ближнього” та “далекого” зарубіжжя з порадами для вищого керівництва⁵⁰, про поточний стан етнологічної науки в Україні⁵¹, і як співавтора і експерта з наукового, технологічного та інформаційного змісту блоку “Населення” – про відображення української людності в Національному атласі України⁵² тощо.

У своїх працях В. Наулко відстоював свої погляди на різноманітні питання історичної науки. Зокрема в дискурсі про суть народної культури він рішуче спростовував її поділ на матеріальну і духовну: “Умовний поділ народної культури на матеріальну і духовну призвів до одностороннього висвітлення тих або інших явищ, до невинуватого «вузької» спеціалізації з окремих ділянок народознавства. Однак у наш час, поза сумнівом, лише комплексне дослідження спроможне всебічно розглянути культуру народу як цілісне явище, як ознаку його етнічної своєрідності і неповторності”⁵³. Він міг написати дуже жорстку рецензію на працю свого багаторічного товариша-етнографа уродженця України, співробітника Інституту російської історії Російської академії наук Володимира Кабузана щодо його монографії 2006 р.

⁴⁶ Наулко В. І. Листування М. Грушевський – Ф. Вовк // Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – Т. II. – С. 94–101, 351–376; його ж. Листування М. Ф. Біляшівський – Ф. К. Вовк // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 8. – 75 с.; Наулко В. І., Руденко Н. В., Франко О. О. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – Львів; К., 2001. – 216 с.; Наулко В., Старков В. Що доводиться чути етнографові: Листування Ф. Вовка з М. Сумцовим та Д. Яворницьким // Пам’ять століть. – 1997. – № 1. – С. 37–41; Наулко В. І. Листування Б. Грінченко – Ф. Вовк // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 7. – 51 с.; його ж. Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем (1901–1907 рр.) // Вісник Київського славистичного університету. – 2008. – № 38. – С. 214–217.

⁴⁷ Наулко В. І., Старков В. А. Культурно-побутова та етнопонаціональна проблематика в епістолярній спадщині Федора Вовка (1847–1918). – К., 2019. – 152 с.

⁴⁸ Наулко В. І. Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги (етнодемографічний нарис) // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 3–12.

⁴⁹ Його ж. Український етнос і мова: соціолінгвістичний нарис // Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995. – С. 156–197; Наулко Vsevolod, Rapawy Stephen. Nationality and Linguistics Changes in Ukraine // The Ukrainian Quarterly: A Journal of Ukrainian and International Affairs. – New York, 1999. – Vol. LV. – № 2. – P. 117–150.

⁵⁰ Наулко В. І. Вплив політики національно-державного будівництва на етномовні процеси серед українців “ближнього” та “далекого” зарубіжжя // Вдосконалення системи державного управління соціально-економічними та політичними процесами в регіоні (на прикладі Півдня України): Зб. наук. пр. – Одеса, 1998. – С. 229–239.

⁵¹ Наулко В. І. Етнологическая наука в Украине за годы независимости // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 6. – С. 40–48.

⁵² Населення і людський розвиток. – С. 244–245.

⁵³ Наулко В. Єдність і багатобарвність культури (замість передмови) // Шевченко Є. Українська народна тканина. – К., 1999. – С. 22–24.

про розселення українців у світі, про етнічні й державні кордони українського етносу, де були явні імперські шовіністичні мотиви⁵⁴. Таких прикладів – безліч...

Багато уваги приділяв В. Наулко різним етнічним групам, які мешкали і мешкають в Україні, присвятивши їм десятки статей і розвідок. Це – чехи і словаки, греки, поляки, болгари, молдавани, євреї, білоруси, естонці, корейці, німці, кримські татари, цигани, тюркські етнічні групи⁵⁵ та інші.

Всеволод Іванович з дитинства був неперевершений мандрівник. Про себе він згодом казав "...бажання мандрувати, мабуть, у мене в крові. Побувавши у понад 70-ти країнах, я знову і знову, попри різні негаразди, прагну в дорогу, кличе «щемливе почуття мандрів». З набуттям статусу науковця майже щороку проводив по кілька місяців в експедиціях, об'їздивши всю Україну і суміжні республіки. Тільки-но вириваєшся з Києва, зникає міська метушня, і ти ніби потрапляєш у зовсім інший світ спокою, добрих і мудрих людей. А після закінчення університету розпочалися зарубіжні поїздки. Мої поїздки викликали, м'яко кажучи, недобрі почуття з боку багатьох, адміністрації університету, колег, владних структур. «Ви багато їздите!» – повчав мене ректор. Майже всі мої зарубіжні поїздки відбувалися по лінії так званого наукового туризму, тобто за власні кошти, і ніхто не звинуватить мене в тому, що я їздив «за бугор» за рахунок держави. Скажу більше, держава не стільки допомагала, скільки перешкоджала»⁵⁶. Навесні 1981 р. В. Наулко перебував стипендіатом ЮНЕСКО у США, Канаді й Великій Британії. Після цього канадці запросили його взяти участь в експедиції, у зв'язку з підготовкою монографії про українців Західної Канади. З того нічого не вийшло, бо міжнародний відділ Київського університету та керівництво історичного факультету кілька років блокувало цю ініціативу.

І все ж... Після закінчення аспірантури Всеволод Наулко брав активну участь у Міжнародних конгресах антропологічних і етнологічних наук (далі – МКАЕН). На цих конгресах, які відбуваються щоп'ять років, збираються провідні науковці світу для дослідження змін у житті народів і з'ясування можливостей використання народознавчих знань для вирішення практичних завдань економічного і культурного розвитку. Йому пощастило виступати на VII–X конгресах у Москві (1964)⁵⁷, Токіо

⁵⁴ Наулко В. [Рец.:] Цікава і потрібна, але не безпомилкова праця: В. М. Кабузан "Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII в. – 1989 г.: Формирование этнических и политических границ украинского этноса". – М.: Наука, 2006. – 658 с. // Університет. – 2007. – № 3. – С. 109–113.

⁵⁵ Напр.: *Його ж.* Чехи в Україні // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 171–182; *його ж.* Греки України: Етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси // Записки історико-філологічного товариства ім. Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. I. – С. 63–66; *його ж.* Сучасні етнічні процеси серед болгарської діаспори України // Матеріали міжнар. круглого столу "Болгари в Україні: в пошуках національної ідентичності (минуле і сучасність)". – К., 1998. – С. 37–43; *його ж.* Формування молдавського етносу і сучасні етнічні процеси в Україні // Молдавани України: історична ретроспектива і сучасність. – Одеса, 1999. – С. 22–29; *його ж.* Традиційна народна культура польського населення України // Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". – К., 2002. – Вип. 12. – С. 200–210; *його ж.* Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 3–12; *його ж.* Сучасні тюркські етноси в Україні // Університет. – 2007. – № 4. – С. 23–29.

⁵⁶ Наулко В. Дорогами світу. – С. 52–53.

⁵⁷ Наулко В. I. National Composition of the Ukrainian SSR according to Population Censuses Returns // VII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences: (Moscow, August 1964). – Moscow, 1964. – 11 p.; Наулко В. Национальный состав населения

(1968)⁵⁸, Чикаго (1973)⁵⁹ і Делі (1978)⁶⁰. На XI конгресі у Ванкувері (1983) його доповідь зачитувалася⁶¹. Кожний з цих конгресів запам'ятовувався як неповторна подія, можливість набуття наукових знань, розширення всебічних творчих контактів із зарубіжними колегами, і про кожний з них В. Наулко залишив спогади⁶².

Якщо участь у МКАЕН для В. Наулка була, так би мовити, “всесвітньою платформою”, то “європейською” для нього була участь у європейських конгресах з етнології і фольклору – у Суздалі (1982)⁶³, Цюріху (1987)⁶⁴, Лісабоні та Деррі (2008)⁶⁵; IX–XIV Міжнародних з'їздах славистів – у Києві (1983), Софії (1988), Братиславі (1993)⁶⁶, Кракові (1998)⁶⁷, Люблянці (2003)⁶⁸ та Охриді (2008); конгресах Міжнародної

УССР по матеріалам переписей населення // VII Междунар. конгресс антропологических и этнографических наук: Тезисы докладов. – М., 1964. – С. 120–121; *Naulko V. I. National Composition of the Ukrainian SSR according to Population Census Returns* // Труды VII Междунар. конгресса антропологических и этнографических наук. – М., 1970. – Т. 8. – С. 455–459.

⁵⁸ *Naulko V. The Methodics of Ethnical Cartography of City and Rural Populations* // VIII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences: (Tokyo and Kyoto, 3–10 Sept., 1968). – Tokyo; Kyoto, 1968. – Vol. III. – P. 205–206; *Наулко В. Методика етнічного картографування городського і сільського населення* // Матеріали VIII Міжнародного конгреса антропологических и этнографических наук: (Токио–Киото, сентябрь 1968). – М., 1968. – 9 с.

⁵⁹ *Naulko V. Development of Interethnik Ethnocultural Relation in the Ukrainian SSR* // IX ICAES. – Chicago, Illinois, 1973. – 14 p.; *Наулко В. Развитие межнациональных этнокультурных связей в УССР* // IX Международный конгресс антропологических и этнологических наук: (Чикаго, США, 1973). – М., 1973. – 15 с.

⁶⁰ *Naulko V. Contemporary Processes of Ethnic Integration in the Ukrainian Soviet Socialist Republic* // X International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences: (Delhi, 10–21 Dec., 1978). – Moscow, 1978. – 13 p.

⁶¹ *Naulko V. I., Orlov A. V. The Ethnosocial Aspects in the Development of Culture and Ways of Life in the Ukrainian SSR* // Studies in Ethnography and Anthropology. XI International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences: (Vancouver – Quebec). – Moscow, 1983. – Pt. I. – P. 143–152.

⁶² *Наулко В. Дорогами світу.* – С. 55–59.

⁶³ *Naulko V. I. Ethnodemographic Characteristics of the Post-War Ukraine* // Problems of the European Ethnography and Folklore. II Congress of the International Society for European Ethnology and Folklore: (Suzdal, 30 Sept. – 6 Okt., 1982). – Moscow, 1982. – P. 105–107.

⁶⁴ *Ponomarev A. P., Naulko V. I. Socio-Demographic Aspects of Marriage and Family Development in the Ukrainian SSR* // Soviet Papers for SIEF's Third Congress “The Life Cycle” (Zürich). – Moscow, 1987. – P. 114–120; *Ponomarev A. P., Naulko V. I. Socio-Demographic Aspects of Marriage and Family Development in the Ukrainian SSR: Thesis* // The Life Cycle SIEF's Third Congress: (Zürich, Switzerland, April 8–12, 1987). – Zürich, 1987. – P. 1–4

⁶⁵ *Naulko V. I. Ethnonational Process in Present-Day Ukraine* // 9th SIEF Congress (University of Ulster. Academy for Irish Cultural Heritages, 16–20 June 2008). – Coleraine, 2008. – P. 48.

⁶⁶ *Наулко В. И. Чехи и словаки на Украине: динамика численности и культурно-бытовые процессы* // XI medzinarodny zjazd slavistov: Zbornic resume. – Bratislava, 1993. – S. 353–354.

⁶⁷ *Naulko V. I. Les Processus ethno-culturel au sein de la Population Slave de l'Ukraine au XX siècle* // Streszczenia referatów i komunikatów: XII Międzynarodowy Kongress Slawistów: (Kraków, 27.VIII. – 2.IX. 1998). – Warszawa, 1998. – S. 276–277.

⁶⁸ *Наулко В. И. Альбомы Доминика де ля Флиза как источник исследования истории и культуры украинского народа* // Zbornik powzetkow: 13 Mednarodni Slavistični kongres (Ljubljana, 15–21 avg. 2003). – Ljubljana, 2003. – 2 del. – S. 232; *його ж. Альбоми Д. де ля Фліза як джерело дослідження історії та культури українського народу* // Мистецтвознав-

асоціації українців – у Києві (1990), Харкові (1996)⁶⁹ та Одесі (1999). Окрім цього він брав участь у багатьох знакових історичних конгресах – Першому міжнародному конгресі болгаристів (Софія, 1983)⁷⁰, XX Всесвітньому конгресі істориків (Сідней, 2005)⁷¹, XIV Міжнародному форумі з економічної історії (Гельсінкі, 2006)⁷², XXXVIII Конгресі сходознавців (Анкара, 2007)⁷³, престижних конференціях, присвячених 100-річчю української еміграції до Канади (Едмонтон, 1991)⁷⁴, діяльності Наукового товариства ім. Шевченка і Українського вільного університету (Пряшів – Свидник, 1993)⁷⁵, Міжнародному конгресі, присвяченому єврейському населенню пострадянського простору (Хайфа, Ізраїль, 2002)⁷⁶, Міжнародному економічному форумі у Сібіу (Румунія, 2006)⁷⁷.

Ось що писав В. Наулко 2012 р.: «Мандри і сьогодні захоплюють мене. Досягши поважного віку, переживши низку складних операцій, і зараз шукаю найменшу можливість для нових поїздок. Тільки минулого 2011 р. я побував у багатьох країнах Африки, Скандинавії, Південної Америки, в Малайзії, Сінгапурі й навіть у зятя-геолога на острові Борнео. Коли буває важко, згадую великого данця, всесвітньо відомого письменника і казкаря Г.-Х. Андерсена: «...вдома від мандрів минає, а враження залишаються»⁷⁸. Я був трохи причетний до мандрів В. Наулка, і донині у захваті від нашого десятиденного туристичного перебування у січні 2007 р. в Ізраїлі, на Святій землі.

ство, фольклористика та етнологія слов'янських народів: XIII Міжнародний з'їзд славистів (Любляна, Словенія): Доповіді. – К., 2003. – С. 195–202.

⁶⁹ Наулко В. І. Програмні дослідження культури та побуту людності України за матеріалами епістолярної спадщини Ф. К. Вовка // Політологія. Етнологія. Соціологія: III Міжнародний конгрес українців (Харків, 26–29 серпня, 1996). – Харків, 1996. – С. 92–97.

⁷⁰ Демиденко Л., Наулко В. Современные этнокультурные процессы среди болгарского населения Украинской ССР // Първи международни конгрес по българистика (Софія, 23 май – 3 юні 1981): Доклади. – Софія, 1983. – 2. Етнографія и фолклор. – С. 433–445.

⁷¹ Наулко В. І. Interdemographic Processes in Present-Day Ukraine // 20th International Congress of Historical Sciences. International Commission for Historical Demography (A1013). University of New South Wales. – Sydney, 2006.

⁷² Наулко В. І. XIV Міжнародний конгрес з економічної історії // Університет. – 2006. – № 5. – С. 116–117.

⁷³ Наулко В. І. Тюркоязычное население Украины по данным первоисточников Всесоюзной переписи населения 1926 г. // 38 ICANAS (Международный конгресс стран Азии и Северной Африки, 10–15 сентября 2007). – Анкара, 2007. – С. 485–486; Наулко В. І. Сучасні тюркські етноси в Україні // Університет. – 2007. – № 4. – С. 23–29.

⁷⁴ Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення західноукраїнських земель в аспекті міграційних процесів // International Conference “The Migration of Ukrainians to Western Canada after 1891”: A Centennial Conference (May 17–20, 1991). – Edmonton; Alberta, 1991. – P. 16–17, 37–38.

⁷⁵ Його ж. В. Барвінський і його праця “Досліди з поля статистики” // Від НТШ до Українського вільного університету: Міжнародна наукова конференція (Пряшів – Свидник, 12–15 червня 1991). – К.; Львів; Пряшів; Мюнхен; Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1993. – С. 269–274.

⁷⁶ Його ж. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 3–12.

⁷⁷ Наулко В. І. The Dynamics of the Ethnical Structure of Population of Ukraine during XX Century: Historical and Economic Aspect // The International Economic Conference “Identity, Globalization, and Universality in the Eastern and Central European...” (“Lucian Blaga” University of Sibiu). – Sibiu, 2006. – Vol. I. – P. 469–474.

⁷⁸ Наулко В. Дорогами світу. – С. 66.

В. Наулко виступав з лекціями в Ягеллонському університеті (Краків), вищих навчальних закладах Москви, Загреба, Брно, Мельбурна, Інституті українознавства при Гарвардському університеті, Університеті Ла-Валетти (Мальта), Інституті Росії та Радянського Союзу ім. Дж. Кеннана у Вашингтоні та багатьох інших інституціях, був особисто знайомий з Туром Хейердалом, англійцем Ернстом Геллнером, американцем Майклом Новаком, лауреатом міжнародної премії імені В. Некрасова Ароном Шнейером з Ізраїлю. Він спілкувався і підтримував творчі наукові зв'язки з багатьма зарубіжними вченими, зокрема з іноземним членом Національної академії наук України Аркадієм Жуковським, професором Чиказького університету Солом Таксом, директором Інституту етнології Ягеллонського університету Лешек Дженгелем, професором Університету Альберта в Канаді Богданом Медвідським, головою славістичної асоціації Австралії професором Марком Павлишиним і багатьма вченими з країн СНД (Рудольф Ітс, Михайло Герасимов, Георгій Читая, Галина Старовойтова і багато, багато інших). І це лише невелика частка визначних вчених, з якими спілкувався Всеволод Наулко. Свідченням незаперечного міжнародного авторитету В. Наулка є обрання його на II Європейському конгресі у Суздалі до Адміністративної ради Міжнародного товариства етнології та фольклору Європи від України. Наприкінці 1997 р. його цілком заслужено було обрано членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «етнологія», 2003 р. присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України», а 2013 р. за багаторічну плідну наукову і педагогічну діяльність нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня. До того він був нагороджений низкою медалей: «За доблесну працю», «В пам'ять 1500-річчя Києва», «Ветеран праці» та ін.⁷⁹

В. Наулко провадив велику науково-організаційну роботу, неодноразово обирався членом Експертної комісії ВАК України і входив до складу кількох Вчених рад, виступав опонентом або рецензентом праць більшості провідних етнологів України. Входив до редколегій часописів «Народна творчість та етнографія», «Пам'ять століть», «Людина і політика», «Берегиня», «Університет», Головної редакційної колегії повного зібрання творів М. Грушевського, «Українського археографічного щорічника», очолював відділ етнології видання «Енциклопедія сучасної України».

Про своє особисте життя Всеволод Іванович висловлювався дуже мало. Він якось сказав про деякі негаразди свого життя, серед яких відзначив: «Мабуть, не був я добрим чоловіком і батьком, переживши два «шлюбборозлучні» процеси. Якщо інших жінки надихали на досягнення, у мене все було навпаки»⁸⁰. Інші негаразди були пов'язані із здоров'ям. Перебуваючи у відрядженні весною 1977 р., потрапив до Першої міської клініки Москви. Закінчилось це тяжкою операцією – видаленням нирки. У цій лікарні він провів три місяці.

Напружений ритм життя Всеволода Івановича таки давався взнаки. Він часто повторював напівжартівливу сентенцію, що сучасній людині відведено сімдесят років життя, а додатковий термін – від Бога. Бог і влаштував В. Наулку випробування після відзначення цього ювілею, коли у нього виникли проблеми із серцем. Невдовзі йому зробили операцію із вживленням механічного помічника серцю, з яким він жив надалі, а працював в тому самому ритмі, що й раніше. Двохтисячні роки були дуже плідними у його науковій творчості. Було підготовлено і видано понад 200 праць. Поряд із традиційними напрямками своєї наукової діяльності – етносоціальна, етно-мовна і демографічна ситуація в Україні і діаспорі, вивчення епістолярної спадщини

⁷⁹ http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=37&Itemid=101

⁸⁰ Там само.

видатних представників української науки і культури (Федір Вовк, Михайло Грушевський та ін.), рецензування наукових праць у своїй галузі, дописи до енциклопедичних видань (“Енциклопедія сучасної України”, “Енциклопедія історії України” та ін.), участь у вітчизняних і міжнародних наукових форумах, – В. Наулко став приділяти більше уваги нарисам, присвяченим визначним українським вченим, в основному тим, з якими спілкувався, а також мемуарним матеріалам. Він опублікував праці про Миколу Мушинку⁸¹, Володимира Яніва⁸², Максима Рильського⁸³, Аркадія Жуковського⁸⁴, Володимира Зінича⁸⁵, Олену Компан⁸⁶, Володимира Станка⁸⁷, Георгія Кожолянка⁸⁸, Ярослава Дашкевича⁸⁹, Івана Кундюбу⁹⁰.

Серед мемуарних праць останніх років відзначимо “Роздуми про минуле і сучасне” (2007), “Спогади про будинок на розі Лютеранської і Круглоуніверситетської” (2007), “Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь” (2010), “Мої університети” (2012), “Дорогами світу” (2012). Нарешті згадаємо певною мірою підсумкову, як бачиться сьогодні, книгу Всеволода Івановича “Пошуки. Роздуми. Студії” (2013)⁹¹. Як зазначав сам Всеволод Іванович, “у збірнику представлено деякі автобіографічні та мемуарні розвідки, які характеризують основні етапи мого життя, а також вибрані твори, в яких висвітлено пріоритетні наукові інтереси в галузі етнології та археографії. Ми намагалися відтворити сферу своєї діяльності і предмет дослідницьких зацікавлень, які торкаються насамперед проблем етнонаціонального та демографічного розвитку України, рис етнічної специфіки, національної своєрідності, тобто тих явищ, які досліджуються спільними зусиллями фахівців різних галузей знань – історії, етнології, соціології, демографії, психології, мовознавства. З археографічних проблем я назвав би передусім епістолярну спадщину видатних постатей минулого, насамперед Ф. Вовка і М. Грушевського, а також унікальні альбоми Де ля Фліза”⁹².

⁸¹ Наулко В. Внесок Миколи Мушинки у дослідження проблем етнічної історії українців // Благовісник праці: Наук. зб. на пошану академіка Миколи Мушинки. – Ужгород; Пряшів, 1998. – С. 15–24.

⁸² Його ж. Видатний український етнопсихолог Володимир Янів // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5/6. – С. 67–68.

⁸³ Його ж. Незабутній Рильський // Пам’ять століть. – 2000. – № 1/2. – С. 56–58.

⁸⁴ Його ж. До 80-річчя професора Аркадія Жуковського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 7–10; його ж. До 85-річчя проф. А. Жуковського // Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. – К., 2007. – С. 498–501.

⁸⁵ Його ж. Людина, яка мужньо долає життєві перешкоди: (До 80-річчя від дня народження В. Т. Зінича) // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 5. – С. 106–110.

⁸⁶ Його ж. Незабутні зустрічі з Оленою Станіславівною Компан // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. – К., 2007. – С. 515–517.

⁸⁷ Його ж. Наукова діяльність і реалії життя // Человек в истории и культуре: Сб. научных работ в честь 70-летия В. Н. Станко. – Одесса; Терновка, 2007. – С. 29–32; його ж. Незабутні зустрічі з Володимиром Станком // Человек в истории и культуре. – Одесса, 2012. – Вип. 2. – С. 51–53.

⁸⁸ Його ж. На перехресті життєвих і наукових доріг // Покликання служити науці і людям: Наук. зб. на пошану професора Г. Кожолянка. – Чернівці, 2008. – С. 9–11.

⁸⁹ Його ж. Мої зустрічі з Ярославом Дашкевичем // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2012. – Вип. 16/17. – С. 570–580.

⁹⁰ Наулко В., Антонюк С. До 100-річчя від дня народження професора І. Д. Кундюби // Університет. – 2010. – № 1. – С. 86–87.

⁹¹ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії.

⁹² Від автора // Там само. – С. 3.

У невеличкій післямові В. Наулко, по суті, вказав своє життєве кредо: “Представлені тут мемуарні і фахові розділи з’явилися як потреба «віддати» людям те, що, за великим рахунком, я від них «узяв»: розповіді про своє життя, умови праці, різні обставини і ситуації, складні й неординарні, які виникли завдяки тим, серед кого перебував. Адже людина не народжується вченим, політиком або певною особистістю – такою її формують життя і відповідні умови існування. Все, що було в моїй долі, я перейняв від батьків і багатьох людей, з якими зустрічався, і, природно, прагну поділитися з ними своїм життєвим досвідом, який, можливо, комусь стане в пригоді. Я писав, що люди, які зустрічалися на моєму шляху, були різними і певною мірою породженням свого часу, своєрідно розуміючи власне життєве призначення. Незважаючи на всілякі негаразди, я не втратив віри в людей і, як то кажуть, здатності «бачити зірки в калюжах». Подібно живим істотам, за концепцією Лева Гумільова, народи формуються, досягають певного розвитку, а згодом занепадають. Цьому я і присвятив низку своїх праць, деякі з них наведено в цьому збірнику. У своїх спогадах я дотримувався найголовнішого – писати правду, якою б вона не була. І ще. Я надзвичайно вдячний всім, хто сприяв моєму становленню як людини і фахівця. Йдеться про ціле покоління другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

На жаль, плин часу надто швидкий. Правильніше «нашого часу», оскільки «час» – категорія споконвічна. Прикро лише, що багато чого стає недосяжним, як неминучими стають і непоправні втрати. Між бажаннями і можливостями утворюється ніби непереборна перешкода. Проте, поки живу, для мене провідною зіркою завжди будуть святе материнське слово, дороговказ учителів, щира подяка учнів”⁹³.

Але це був початок 2013 року, а в серпні 2014-го Всеволода Івановича наздогнав інсульт. Так трапилось, що він довгий час непритомним лежав у своєму помешканні на Русанівці і лише завдяки оперативним діям рідних його вдалося госпіталізувати. Майже два роки він відновлювався і весною 2016 р. благословив співробітників відділу на виконання нової планової теми на 2017–2019 рр. Наскільки міг, Всеволод Іванович працював і, хоча він достатньо засвоїв комп’ютерну техніку і опанував свій ноутбук, нотатки і розвідки готував, як і раніше, – на папері. Тяжкою хворобою і пояснюється відсутність його аналітичних публікацій з 2015 по 2017 рр., і це трапилось вперше з 1958 р. Але його праці почали виходити знов! Том “Україна” “Енциклопедії історії України” поповнився десятьма гаслами про етнічні меншини України на основі сучасних даних демографічної і статистичної науки⁹⁴, з’явилась чергова ґрунтовна рецензія⁹⁵. Не забудьмо і редакторську роботу В. Наулка у ці роки у різних часописах і енциклопедіях.

Всеволод Іванович, ніби щось відчуваючи, розпочав здійснювати свій давній задум – працю про епістолярну спадщину Федора Вовка. Навесні 2018 р. він завітав до Відділу. Для співробітників це було святом, коли Всеволод Іванович відвідував нас, на жаль, дедалі рідше. Йому вже було важкувато пересуватися містом: з лівого берега діставатися майдану Незалежності, потім підніматися вгору до будинку на Трьохсвятительській, 4, де на п’ятому поверсі старої будівлі початку ХХ ст. із зими

⁹³ Післямова // Там само. – С. 388–389.

⁹⁴ Наулко В. І. Білоруси // Енциклопедія історії України. – К., 2018. – Т. Україна. – Кн. 1. – С. 458; Болгари. – С. 463–464; Гагаузи. – С. 479; Вірмени. – С. 473–474; Молдовани. – С. 520–521; Німці. – С. 527–528; Поляки. – С. 534–535; Росіяни. – С. 546–548; Угорці. – С. 561–562; Чехи. – С. 566.

⁹⁵ Наулко В. І. [Рец. на:] Потульницький В. Корона та ціна. Історіософія династичної історії Центрально-Східної Європи IX–XVIII століть. – Львів, 2018. – 304 с.: іл. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 911–916.

1996/1997 рр. перебуває Інститут української археографії та джерелознавства НАН України – маршрут, яким В. Наулко багато років, принаймні двічі на тиждень, діставався до відділу. Після хвороби ми, співробітники, частіше відвідували його, ніж він нас, і їздив лише на авто – чи дочки з водієм, чи на таксі. Він приніс чернетку праці, яку задумав, але своєї останньої монографії не побачив і відійшов від нас. Після певної роботи над нею у відділі, багатьох вичиток і узгоджень між підрозділами видавництва “Наукова думка” монографію було надруковано лише влітку 2019 р.

Коли втрачаєш близьку людину, тільки після шокowego стану починаєш розуміти, кого і що втратив. Я скажу про себе і себе ж процитую: “Не можу не сказати тут про людину, яка дуже допомогла мені у науковому становленні. Йдеться про члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук Всеволода Івановича Наулка. Це людина з дуже непростого, непересічного долею. Коли я ще думав вступати на історичний факультет наприкінці 1970-х років, то допомагав йому на лекціях і семінарах на факультеті з технічними засобами навчання. Відтоді я працюю з ним вже понад тридцять років, понад половину з яких – під його безпосереднім керівництвом, спочатку в університеті, а згодом і в Інституті української археографії та джерелознавства, куди він мене запросив у лютому 1992 р., перейшовши туди трохи раніше, під новий рік. Я наприкінці грудня 1991 р., перебуваючи на кафедрі археології, захистив кандидатську дисертацію в Київському університеті, і мене зарахували переводом на посаду наукового співробітника у сектор до В. Наулка. Він спеціально нічого не вчив мене, я лише дивився, як він працює, слухав його поради та зауваження і знайомився з його працями. Редакторські здібності Всеволода Івановича вважаю дуже значними, не кажучи вже про обсяг знань, якими він володіє у сфері як гуманітарних, так і природничих наук. Якщо додати до цього привабливі людські риси, феноменальну пам’ять, працьовитість, толерантність, нелюбов до адміністративних і «паперових» посад, то про кращого Вчителя годі й думати”⁹⁶. Це було написано 2013 р. в моїй біобібліографії, де, до речі, у передмові Всеволод Іванович об’єктивно і справедливо оцінив ту частину мого життєвого шляху, яка відбувалась на його очах⁹⁷. Я мав честь брати участь у спільних з ним працях, як особисто з ним⁹⁸, так і в групі авторів під

⁹⁶ Старков В. До автобіографії // Валерій Андрійович Старков: Біобібліографія / Упоряд. М. Старкова; наук. ред. В. Наулко. – К., 2013. – С. 21–22.

⁹⁷ Наулко В. Від фізики до лірики // Там само. – С. 7–15.

⁹⁸ Наулко В., Старков В. Чиїми ж були Карпати? [Рец. на: Гошко Ю. Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах. XV–XIX ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 254 с.] // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 81–82; *іх же*. Листування Ф. Вовка з В. Кравченком // Берегиня. – 1996. – № 3–4. – С. 133–134; *іх же*. Що доводиться чути етнографові. – С. 61; *іх же*. Sport in Ancient Greek Cities of the Northern Black Sea Region // XI International Congress of Classical Studies (Kavala (Greece), 24–30 August 1999): Abstracts. – 1999. – Р. 87; *іх же*. Релігійна тематика в творчій спадщині Де ля Фліза // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2003. – Ювілейний вип., присвячений 10-річчю КСУ. – С. 132–138; *іх же*. Листування Костянтина Харламповича та Михайла Грушевського (липень – грудень 1927 р.) // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 77–79; Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського // Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського [= Старожитності Південної України. – Вип. 11] / Упоряд. В. Наулко, В. Старков. – Запоріжжя, 2005. – С. 3–6; Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського // Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського та Федора Вовка [= Старожитності Південної України. – Вип. 14] / Упоряд. В. Наулко, В. Старков. – Запоріжжя, 2005. – С. 4–11; Листи Мирона Кордуби до Федора Вовка // Там само. – С. 76–77; *Гречанюк О., Наулко В., Старков В.* Спорт в античних містах Північного Причорномор’я (назустріч ХХІХ літнім Олімпійським іграм у Пекіні) // Університет. – 2008. – № 3. – С. 32–39.

його керівництвом, особливо в роботі над альбомами Де ля Фліза. Тут можна згадати працю у 1990-х роках спільно з етнографами Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України над етнографічною спадщиною Федора Вовка, підготовленою, але, на жаль, не виданою.

Всеволод Іванович возз'єднався з батьком і матір'ю на Берковецькому кладовищі Києва, яке постійно відвідував у родинні пам'ятні дні.

Усім, хто знав Всеволода Івановича, буде його не вистачати. Він завжди буде з нами, з його гумором, усмішками, людяністю.

ДОДАТКИ

Оскільки повний перелік праць Всеволода Івановича Наулка, останній раз складений ним самим в середині 2012 р., був опублікований на початку 2013 р.⁹⁹, то ми вміщуємо тут перелік його наукових публікацій, складений нами, за 2012–2019 рр., враховуючи і редакторську працю у різних редакційних колегіях (часописів “Народна творчість та етнологія”, “Університет”; “Енциклопедії сучасної України”; періодичних і серійних видань Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: “Українського археографічного щорічника”, “Наукових записок: Збірника праць молодих вчених та аспірантів”, 50-томного видання творів Михайла Грушевського). У покажчик не включено праці, які рецензував В. І. Наулко.

Переліки друкованих праць В. І. Наулка оприлюднювались і раніше. Під час його роботи в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України двічі видавалась його біобібліографія¹⁰⁰, де друкувався покажчик його друкованих праць, сформований на той час. Під час святкування 75-річчя Всеволода Івановича було опубліковано переліки його основних наукових праць у часописах “Університет” та “Народна творчість та етнографія”¹⁰¹. Він неодноразово жалівся мені, що в перший період своєї наукової діяльності не дуже ретельно стежив за своєю бібліографією і, можливо, щось упускав. Це ж стосується його численних тез і виступів на різних форумах, конференціях, “круглих столах”, різних науково-популярних розвідок у часописах. З іншого боку, за моїми спостереженнями, Всеволод Іванович не дуже прискіпливо ставився до бібліографічних описів своїх праць у переліках, вважаючи це за “дрібниці”. Зазначу, що він все ж “контролював” свою бібліографію у згаданих виданнях. У майбутньому не завадило б уточнити, оновити і розширити перелік наукової спадщини В. І. Наулка, від початку його наукової діяльності, але для цього потрібна значна бібліографічна робота.

Певна відсутність його аналітичних публікацій з 2015 по 2017 рр. пояснюється тяжкою хворобою, і це трапилось уперше з 1958 р. Але його праці почали виходити знов! Том “Україна” “Енциклопедії історії України” поповнився 2018 р. десятьма

⁹⁹ Хронологічний покажчик друкованих праць В. І. Наулка // *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії: Збірник вибраних праць до 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С. 357–387.

¹⁰⁰ Всеволод Іванович Наулко: Біобібліографія / Упоряд. В. Старков, Н. Карповець, Н. Зіневич. – К., 1998. – 59 с., бібліографія: с. 20–45 (279 позицій); Всеволод Іванович Наулко: Біобібліографія / Упоряд. В. Старков, Н. Руденко. – К., 2003. – 79 с., бібліографія: с. 21–51 (405 позицій).

¹⁰¹ Бібліографія основних наукових праць В. Наулка // *Університет.* – 2008. – № 6. – С. 109–118. Бібліографія основних наукових праць В. І. Наулка (До 75-річчя від дня народження) // *Народна творчість та етнографія.* – 2008. – № 6. – С. 120–129.

гаслами про етнічні меншини України на основі сучасних даних демографічної і статистичної науки¹⁰², з'явилась чергова ґрунтовна рецензія¹⁰³. Не забудьмо і редакторську роботу В. Наулка у різних часописах і енциклопедіях в ці роки, інформація про яку наводиться нижче.

Більше того, Всеволод Іванович розпочав здійснювати свій давній задум щодо інтегральної праці про досліджувану співробітниками відділу, і насамперед ним самим, епістолярну спадщину Федора Кіндратовича Вовка. На початку весни 2018 р. він завітав до відділу з великим стосом паперу, де, використовуючи свої і праці співробітників щодо епістолярію Ф. Вовка, накидав чернетку майбутньої монографії. Мені залишалося дещо зробити – набрати текст, додати деякі матеріали, підготувати додатки. Ми узгодили із В. І. Наулком остаточний варіант, – а він постійно вносив правки, – і подали працю на конкурс “Наукова книга” Відділення історії, філософії і права НАН України та восени успішно пройшли його! Він ще це застав, але своєї останньої монографії не побачив, відійшовши від нас 1 листопада 2018 р. Після багатьох вичиток і узгоджень між відділами видавництва “Наукова думка” працю було надруковано влітку 2019 р.

І. Бібліографія (2012–2019)

а) Праці:

2012

1. Незабутні зустрічі з Володимиром Станком // Человек в истории и культуре. – Одесса, 2012. – Вып. 2. – С. 51–53.
2. Мої університети // Університет. – 2012. – № 1. – С. 46–54.
3. Сучасні етнодемографічні процеси і слов'янський світ // Слов'янські культури в європейському гуманітарному просторі: Матер. міжнар. наук. конфер.: (Карлови Вари, 20–22 жовтня 2011 р.). – К., 2012. – С. 9–20.
4. Дорогами світу // Київська старовина. – 2012. – № 1. – С. 156–166.
5. Мої зустрічі з Ярославом Дашкевичем // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2012. – Вип. 16/17. – С. 570–580.
6. Епістолярна спадщина Ф. К. Вовка – важливе джерело наукових знань // Археологія і давня історія України. – К.: Стародавній світ, 2012. – Вип. 9: Матеріали II Міжнародної наукової конференції “Історія археології: Дослідники та наукові центри: (До 165-річчя з дня народження Ф. К. Вовка)”: (Київ, 25–28 вересня 2012 р.). – С. 25–34.
7. Село // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 509–512.
8. Серби в Україні // Там само. – С. 536.
9. Знання у міжнародному науковому просторі // Володимир Євтух у інформаційно-комунікаційному просторі. – К., 2012. – С. 9–11.
10. Динаміка етнічного складу населення Криму // VII Міжнародний конгрес українців. Етнологія. – К., 2012. – С. 151–157.

¹⁰² Наулко В. І. Білоруси // Енциклопедія історії України. – К., 2018. – Т.: Україна. – Кн. 1. – С. 458; Болгари. – С. 463–464; Гагаузи. – С. 479; Вірмени. – С. 473–474; Молдовани. – С. 520–521; Німці. – С. 527–528; Поляки. – С. 534–535; Росіяни. – С. 546–548; Угорці. – С. 561–562; Чехи. – С. 566.

¹⁰³ Наулко В. І. [Рец. на:] Потульніцький В. Корона та ціна. Історіософія династичної історії Центрально-Східної Європи IX–XVIII століть. – Львів, 2018. – 304 с.; іл. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 911–916.

2013

11. Пошуки. Роздуми. Студії: Збірник вибраних праць до 80-річчя від дня народження. – К.: Український письменник, 2013. – 392 с.

Рецензія: Глушко М. Ювілейний збірник наукових праць патріарха української етнології. Всеволод Наулко. Пошуки. Роздуми. Студії: Збірник наукових праць до 80-річчя від дня народження / За ред. В. А. Старкова. – К.: Український письменник, 2013. – 391 с.: іл. // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2 (116). – С. 116–118.

12. Культура міжетнічних взаємин // Історія української культури: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 5: Українська культура ХХ – початку ХХІ століть. – Кн. 4: Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні. – С. 49–93.

13. Джерела локальної історії. Культурний побут городян ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: Зб. наук. пр. – К.: ІУАД, 2013. – 536 с. (Наук. ред. В. Наулко, Н. Зіневич).

14. Передмова // Джерела локальної історії. Культурний побут городян ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: Зб. наук. пр. – К.: ІУАД, 2013. – С. 11–14. (Співавт. – Н. О. Зіневич).

16. Від фізики до лірики // Валерій Андрійович Старков: Біобібліографія / Упоряд. М. Старкова. – К.: Український письменник, 2013. – С. 7–15.

17. Problems of Research of Cultural and Everyday Processes among Ethnical Communities of Ukraine // The XIII European International Scientific Conference of Folk Culture. Abstracts of Reports. – Kiev; Sevastopol, 2013. – P. 23–24.

18. Цигани в Україні // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 476–479. (Співавт. – Н. О. Зіневич).

19. Зустрічі з Омеляном Пріцаком // Університет. – 2013. – № 2. – С. 28–34.

2014

20. Листування з Аркадієм Жуковським // Університет. – 2014. – № 1–6. – С. 4–23.

21. Цигани/роми в містах Східної Європи (ХІХ–ХХ ст.): Зб. ст. – К.: ІУАД, 2014. – 536 с. (Наук. ред. В. Наулко, Н. Зіневич).

22. Замість передмови // Цигани/роми в містах Східної Європи (ХІХ – ХХ ст.): Зб. ст. – К.: ІУАД, 2014. – С. 7–15. (Співавтор – Н. О. Зіневич).

2018

23. [Рец. на:] Потульніцький В. Корона та ціна. Історіософія династичної історії Центрально-Східної Європи ІХ–ХVІІІ століть. – Львів: Видавничий дім “Наутілус”, 2018. – 304 с.: іл. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Українські пропілеї, 2018. – Вип. 21/22. – С. 911–916.

24. Білоруси // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2018. – Т.: Україна. – Кн. 1. – С. 458.

25. Болгари // Там само. – С. 463–464.

26. Гагаузи // Там само. – С. 479.

27. Вірмени // Там само. – С. 473–474.

28. Молдовани // Там само. – С. 520–521.

29. Німці // Там само. – С. 527–528.

30. Поляки // Там само. – С. 534–535.

31. Росіяни // Там само. – С. 546–548.

32. Угорці // Там само. – С. 561–562.

33. Чехи // Там само. – С. 566.

2019

34. Культурно-побутова та етнонаціональна проблематика в епістолярній спадщині Федора Вовка (1847–1918). – К.: Наукова думка, 2019. – 152 с. (Співавт. – В. А. Старков).

б) Редагування:

2012

1. Український археографічний щорічник / Археографічна комісія; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Український письменник, 2012. – Вип. 16/17. – 780 с. (Член редколегії).

2. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. – Т. 12: Кал – Киї. – 712 с. (Член редколегії).

3. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2012. – Т. 13 / Упоряд. Г. Бурака. – 592 с. (Член головної редколегії).

4. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2012. – Т. 15 / Упоряд. В. Шульга, В. Тельвак. – 576 с. (Член головної редколегії).

5. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2012. – Т. 16 / Упоряд. М. Капраль, А. Фелонюк. – 272 с. (Член головної редколегії).

6–11. Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 1–6. – 130, 106, 126, 146, 128, 126 с. (Член редколегії).

12–17. Університет. – 2012. – № 1, 2, 3, 4, 5–6. – 120, 124, 128, 128, 144 с. (Член редколегії).

18. Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: ІУАД, 2012. – Т. 24. – 732 с. (Член редколегії).

19. Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: ІУАД, 2012. – Т. 25. – 656 с. (Член редколегії).

2013

20. Український археографічний щорічник / Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Український письменник, 2013. – Вип. 18. – 852 с. (Член редколегії).

21. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. – Т. 13: Киї – Кок. – 712 с. (Член редколегії).

22. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2013. – Т. 4. – Кн. II / Упоряд. С. Панькова. – 576 с. (Член головної редколегії).

23–28. Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 1–6. – 110, 158, 120, 120, 120, 120 с. (Член редколегії).

29. Університет. – 2013. – № 1. – 128 с. (Перший заступник головного редактора).

40. Університет. – 2013. – № 2–6. – 128 с. (Перший заступник головного редактора).

41. Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: ІУАД, 2013. – Т. 26. – 740 с. (Член редколегії).

42. Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: ІУАД, 2013. – Т. 27. – 668 с. (Член редколегії).

43. Валерій Андрійович Старков: Біобібліографія / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Упоряд. М. Старкова. – К.: Український письменник, 2013. – 80 с. (Науковий редактор).

2014

44. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Т. 14: Кол – Кос. – 768 с. (Член редколегії).

45. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Т. 15: Кот – Куз. – 712 с. (Член редколегії).

46. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2014. – Т. 23 / Упоряд. М. Капраль, А. Фелонюк. – 632 с. (Член головної редколегії).

47–52. Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 1–6. – 154, 162, 122, 140, 124, 128 с. (Член редколегії).

53. Університет. – 2014. – № 1–6. – 128 с. (Перший заступник головного редактора).

54. Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: ІУАД, 2014. – Т. 28. – 528 с. (Член редколегії).

55. Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: ІУАД, 2014. – Т. 29. – 448 с. (Член редколегії).

2015

56. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2015. – Т. 10. – Кн. II / Упоряд. О. Юркова. – 552 с. (Член головної редколегії).

57. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2015. – Т. 10. – Кн. I / Упоряд. О. Юркова. – 600 с. (Член головної редколегії).

58. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2015. – Т. 22 / Упоряд. І. Гирич, В. Кавунник. – 568 с. (Член головної редколегії).

59. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2015. – Т. 46. – Кн. I / Упоряд. В. Тельвак. – 632 с. (Член головної редколегії).

60. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2015. – Т. 46. – Кн. II / Упоряд. В. Тельвак. – 512 с. (Член головної редколегії).

61. *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2015. – Т. 47. – Кн. I / Упоряд. В. Тельвак. – 632 с. (Член головної редколегії).

62–67. Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 1–6. – 130, 134, 122, 120, 116, 120 с. (Член редколегії).

68. Університет. – 2015. – № 1. – 128 с. (Перший заступник головного редактора).

69. Університет. – 2015. – № 2–6. – 112 с. (Перший заступник головного редактора).

2016

70. Український археографічний щорічник / Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Український письменник, 2016. – Вип. 19/20. – Т. 22–23. – 667 с. (Член редколегії).

71. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – Т. 16: Куз – Лев. – 712 с. (Член редколегії).

MISCELLANEA

72. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – Т. 17: Лег – Лощ. – 712 с. (Член редколегії).

73–78. Народна творчість та етнологія. – 2016. – № 1–6. – 120, 120, 120, 126, 121, 122 с. (Член редколегії).

2017

79. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. – Т. 18: Лт – Малицький. – 712 с. (Член редколегії).

80–85. Народна творчість та етнологія. – 2017. – № 1–6. – 128, 116, 124, 120, 122, 124 с. (Член редколегії).

86. Університет. – 2017. – № 1–2. – 144 с. (Перший заступник головного редактора).

2018

87. Український археографічний щорічник. Нова серія / Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Український письменник, 2018. – Вип. 21/22. – 988 с. (Член редколегії).

88. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Т. 19: Малиш – Медицина. – 688 с. (Член редколегії).

89. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Т. 20: Медична – Мікоян. – 688 с. (Член редколегії).

90–94. Народна творчість та етнологія. – 2018. – № 1–5. – 122, 126, 120, 118, 122 с. (Член редколегії).

2019

95. Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. – Т. 21: Мікро – Мая. – 688 с. (Член редколегії).

II. Література про В. І. Наулка (1979–2020)

(Доповнення)

1. Душан Дрљача. Предавање В. И. Наулка у Београду // Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности. – 1979. – Књ. XXVIII. – С. 172–173 (Хроника).

2. Сохань П. С. Всеволод Іванович Наулко: короткий нарис життя, наукової та громадської діяльності // Всеволод Іванович Наулко: Біобібліографія / Упоряд. В. Старков, Н. Карповець, Н. Зіневич. – К.: ІУАД НАНУ, 1998. – С. 5–13: фото.

3. Наулко Всеволод Іванович // Національна академія наук України. Персональний склад (1918–1998). – 3-е вид., доп. і переробл. – К.: Фенікс, 1998. – С. 146, 218: фото.

4. Всеволод Іванович Наулко: Біобібліографія / Упоряд. В. Старков, Н. Руденко. – К.: ІУАД НАНУ, 2003. – 79 с., бібліографія: с. 21–51 (405 позицій); фото.

5. Сохань П. С., Алексеев Ю. М. Всеволод Іванович Наулко: короткий нарис життя, наукової та громадської діяльності // Всеволод Іванович Наулко: Біобібліографія. – К.: ІУАД НАНУ, 2003. – С. 3–13.

6. Скрипник Ганна. До 70-річчя від дня народження В. Наулка // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5–6. – С. 19–21.

7. Піскун В. Від глибин етнографічного пізнання до міжнаціонального порозуміння: (До 70-річчя від дня народження Всеволода Наулка) // Українознавство: Календар-щорічник / Центр українознавства КНУ ім. Тараса Шевченка. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 240 с. Про В. І. Наулка: с. 228–229.

8. *Старков В.* Всеволоду Наулкові – 70! // Пам'ять століть. – 2003. – № 6. – С. 140–142.
9. Бібліографія основних наукових праць В. І. Наулка: (До 75-річчя від дня народження) // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 6. – С. 120–129.
10. Бібліографія основних наукових праць В. Наулка // Університет. – 2008. – № 6. – С. 109–118.
- 11–12. Наулко Всеволод Іванович // Національна академія наук України: Довідник. – К., 2009. – Ч. I: Академіки. Члени-кореспонденти. Іноземні члени. – С. 134; Ч. II: Президія. Наукові центри. Секції, відділення. – С. 293.
13. *Пінчук Ю. А.* Наулко Всеволод Іванович // Енциклопедія історія України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 227–228: фото.
- 14–15. Наулко Всеволод Іванович // Національна академія наук України: Довідник. – К., 2012. – Ч. I: Академіки. Члени-кореспонденти. Іноземні члени. – С. 134; Ч. II: Президія. Наукові центри. Секції, відділення. – С. 319.
16. В. І. Наулко (етнологія) // Національна академія наук України. 1918–2013. Хронологія. – К.: Фенікс, 2013. – С. 418.
17. *Музиченко Ярослав.* Той, хто вивчає народи // Україна молода. – 2013. – № 186. – 18 грудня.
18. З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упоряд. та заг. ред. В. А. Старкова. – К., 2013. – 354 с. Бібліографія в кінці статей; фото.
19. *Старков В. А.* Наулко Всеволод Іванович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2020. – Т. 22 (у друці).

Валерій Старков (Київ)

Дмитро Васильович Малаков (13 жовтня 1937 р. – 9 січня 2019 р.). Філософію життя людина визначає сама. У кожної – свій шлях до храму, свій духовний світ, своє духовне кредо. Духовне кредо Дмитру Васильовичу Малакову заповідав його старший брат – відомий український художник-графік Георгій Малаков: “*Ducunt volentem fata*” – “Того, хто хоче йти, веде доля”¹.

У суцвітті таланту і людських щедрот Дмитра Малакова особливе місце посідало краєзнавство, яке багато в чому визначило його долю, дозволило йому впевнено йти, не збиваючись на манівці, життєвою дорогою. За фахом Д. В. Малаков вважав себе інженером, краєзнавцем².

Краєзнавство і особистість – поняття нерозривні. Вчинок і позиція, знайдене і відтворене, захищене і збережене – це єство краєзнавчої душі, що вболіває за історію, культурні пам'ятки рідного краю, України. Більше пів століття на краєзнавчій ниві клекотіла і душа Дмитра Васильовича Малакова.

Він народився 13 жовтня 1937 р. в Києві, у родині службовців Василя Федоровича (1902–1988) та Євгенії Костянтинівни (1908–1994) Малакових. Був другим сином, після старшого Георгія (1928–1979).

Батьківська лінія йшла від старовинного селянського роду з Поділля, де й досі у Летичівському районі Хмельницької області є село Малаковщина. Оселившись на

¹ Див.: Український тиждень. – К., 2010–2011. – № 1 (166). – 31 грудня – 13 січня. – С. 48.

² *Малаков Д.* Родина Пападопуло // *Малаков Д.* Про киян відомих і призабутих. – К., 2019. – С. 359.

початку 1920-х років у Києві на вулиці Круглоуніверситетській, батько, окрім основної службової діяльності на інженерних посадах, захопився драматургією, його п'єси ставилися на театральних сценах Києва, Львова та інших міст. Саме від батьків Георгій – майбутній відомий український художник – та Дмитро перейняли любов до книжок, мистецтва, архітектури³.

Дід Дмитра Малакова по материнській лінії Костянтин Андрійович Паппадопуло (1858–1930) був родом із Греції, але замолоду переїхав в Україну, де й прожив майже все життя, займаючись млинарським виробництвом⁴. Дмитро Васильович, досліджуючи історію свого роду, зазначав: “...така «києвознавча» деталь: приїхавши до Києва з провінції, родина Паппадопуло одразу ж придбала план міста, комплект з 24-х карток з визначними спорудами міста (видання С. В. Кульженка) та «Спутник по г. Києву». По цих картках і плану ми з братом свого часу дітьми пізнавали рідне місто. Усе це від 1913 року збереглося вдома донині”⁵. Прикметно, коли вести мову про вигоду києвознавчих уподобань Дмитра Малакова.

З початком війни батька мобілізували у Червону армію, а мама з синами, тринадцятирічним Георгієм, чотирирічним Дмитром та іншими членами родини, опинилися в окупованому Києві. Дні окупації переживали важко, голодували, бідували. Георгій працював, аби не забрали до Німеччини. Дмитра змушені були віддати в дитячі будинки на Солом'янку, потім – на вулицю Керосинну. Визволення з-під окупації застало його у Ворзелі...

1 вересня 1945 р. Дмитро Малаков став учнем першого класу київської чоловічої середньої школи № 24, яку школярі-хлопчаки жартوما, але з гордістю, йменували “24-та гвардійська непромокаюча”. Така назва пов'язувалася із серйозною “чоловічою прерогативою” – дозволом учням молодших і середніх класів носити “чубчик-чолочку”, а не ходити, як усі інші київські школярі, стриженими “під нуль”⁶. Так, можливо, й починало формуватися у “гвардійському” шкільному середовищі гвардійське ество знаного красзнавця.

Життєві ж орієнтири Дмитру Малакову дала родина. Атмосфера родинного вогнища, книжки, які були в особливій пошані у колі Малакових, прогулянки вулицями Києва з мамою, батьком, братом, поїздки до Немирова – відкривали Дмитру все нові й нові таємниці історії, архітектури, природи та й загалом життя. Ще 1948 р. на Байковому кладовищі батько привернув увагу синів, підкресливши, що про це в школі не треба нікому розповідати, до могили Михайла Грушевського зі скромним букетиком жовто-блакитних братків, могили художника Георгія Нарбута, який малював “петлюрівські” гроші⁷. Так зріла його українськість.

У 1955 р. Дмитро Малаков вступив до Київського інженерно-будівельного інституту, який і закінчив 1960-го. Тривалий час він працював за фахом в Управлінні тепловими мережами “Київенерго”, на заводі “Арсенал”, у Київському науково-дослідному і проєктному інституті містобудування.

³ *Його ж.* Кияни. Війна. Німці. – К., 2008. – С. 8, 9.

⁴ Детальніше про грецьке коріння Д. В. Малакова див.: *Його ж.* Родина Паппадопуло. – С. 335–361. Науково виважено і водночас душевну оповідь автор розпочав словами: “Цей розділ написано на 81-му році життя за правом останнього онука мого діда Костянтина Андрійовича Паппадопуло” (с. 335).

⁵ Там само. – С. 346.

⁶ *Малаков Д.* 24-та гвардійська непромокаюча // Українська столиця. – 2006. – № 7. – 7–13 квітня. – С. 28.

⁷ *Його ж.* In memoriam // Грузов М. А. Дещо з родоводу. Пам'ять. – К., 2009. – С. 308.

У 1970 р. газета “Культура і життя” надрукувала статтю київського інженера Д. Малакова “Біля лаврських стін. Нотатки схвильованого екскурсанта”. Вдумливо-му читачеві, мабуть, здалося дивним, що її автор лише “схвильований екскурсант”. Адже шквальний потік інформації про Києво-Печерську фортецю, лаврські споруди засвідчував – дописувач є глибоким знавцем теми, щонайменших деталей, які стосуються історії оборонних чи ж то монастирських архітектурних споруд. Роздуми київського інженера про минувшину чергувалися зі слухними міркуваннями про охорону лаврських пам’яток, які навіть після реставрації використовувалися як складські приміщення, про необхідність створення в Києві краєзнавчого музею, про створення туристично-екскурсійної інфраструктури... Написане чіпляло за живе і звучало вельми гостро. Редакція газети, відчуваючи ймовірну резонансність публікації, змушена була “прикритися” таким собі підзаголовком “Нотатки схвильованого екскурсанта”⁸. Отже, так українська громада вперше познайомилася з ім’ям краєзнавця та пам’яткоохоронця Дмитра Малакова.

Безкомпромісна позиція Д. Малакова характерна і для його наступних публікацій. В одній із статей він, звертаючи увагу на стан пам’яток Ніжина, писав: “Розподілом пам’яток культури за їх використанням передбачена група «В», в яку занесено об’єкти, що «...можуть бути використані в господарських цілях без шкоди для їх збереження і без порушення історично-художньої цінності...». За діючим реєстром рівно три чверті пам’яток України підпадає під цю рубрику, але ні в одному з документів немає пояснення, що розуміти під господарськими цілями”⁹. Таким чином, ми маємо приклад обстоювання збереження національно-культурної спадщини, суголосний з ідеями славнозвісного “Собору” Олеса Гончара.

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років краєзнавчо-пошукова робота Дмитра Малакова набирає все нових і нових обертів. Його публікаціями, присвяченими історії рідного заводу, пам’яткам історії і культури Києва та України рясніє газета “Арсеналець” – багатотиражка київського заводу “Арсенал”. Десятки статей з історії Києва, автором яких був Д. Малаков, у роки підготовки і святкування 1500-річчя нашої столиці занурили киян і всіх зацікавлених у славу київську минувшину.

Дмитро Васильович ніколи не оминав увагою злободенних проблем. У 1987 р. на сторінках газети “Прапор комунізму” він опублікував свої “Думки вголос. Традиції”¹⁰ з приводу дискусії щодо архітектурного обличчя міста. Відгуки небайдужих не забарилися. Постійний читач газети Наталя Павловська писала: “З великим задоволенням прочитала три статті Дмитра Малакова про долю нашого красеня Києва. Такі публікації можна вважати надзвичайно вдалимими з усіх точок зору. ...Дуже хотілося б, щоб на сторінках газети знаходилося місце для цього автора. Статті буквально переходять із рук в руки, і люди починають уважніше придивлятися до оточуючого їх життя, до самих себе у місті. Статті викликають добру полеміку, яка, безперечно, піде на користь нам усім”¹¹. Однак в полеміці щодо збереження архітектурних об’єктів міста такі слова Д. Малакову адресувалися не завжди. Як приклад, у дискусійному огляді з приводу можливого використання “замку Річарда” на Андріївському узвозі, 15 газета “Вечірній Київ” писала: “Досить контрастно дисонує з основним масивом пропозицій позиція інженера Д. Малакова: у своєму листі він

⁸ *Його ж.* Біля лаврських стін: Нотатки схвильованого екскурсанта // *Культура і життя.* – 1970. – 6 серпня.

⁹ *Його ж.* Група “В” // *Культура і життя.* – 1970. – 22 листопада.

¹⁰ *Його ж.* Думки вголос. Традиції // *Прапор комунізму.* – 1987. – 4 квітня. – С. 3; 5 квітня. – С. 4; 8 квітня. – С. 4.

¹¹ *Павловська Н.* Придивімося до себе // *Прапор комунізму.* – 1987. – 8 травня.

звично оперує такими шаблонами, як “демократична громадськість”, “дійсні господарі міста” і т. д., яких нібито представляє, і не надто обмежується в характеристиці тих, хто не поділяє його думки”¹². Такою була думка тих, хто, маючи владу, вважав себе “дійсними господарями міста”, або ж тих, хто ці думки ретранслював. Газети ж ми сьогодні вдячні за те, що вона зробила акцент на демократичності Дмитра Малакова. Нехай і в часи перебудови, а все ж ще радянські, він “звично оперує” (!) поняттями “демократична громадськість”, “дійсні господарі міста”. Для когось це були “шаблони”, а для Дмитра Васильовича світогляд, переконання!

Зауважимо, що в тій публікації Д. Малакова дісталось і Музею історії Києва, де, на думку дописувача, надто пишне оформлення часом «забивало» цікаву експозицію.

Тим часом діапазон наукових пошуків Д. Малакова дедалі більше розширюється, все масштабнішими стають їхні результати. Він стає відомим на Батьківщині і за її межами як автор численних путівників, які відкривають українцям і світовій спільноті Україну у всій її величі й красі. Краєзнавець став проводирем, який указував дорогу спраглим до знань рідного краю та й усім зацікавленим. Перші його видання, адресовані мандрівникам, побачили світ у 1980-ті роки у московському видавництві “Искусство” в серії “Дороги к прекрасному” і стосувалися історико-культурних пам’яток Поділля¹³. Робота над ними розпочалася в 1977 р. Ідею автору “підкинув” відомий київський архітектор та мистецтвознавець Сергій Кілессо (1931–2012), а вже об’єктом дослідження подільське Надбужжя Дмитро Васильович обрав сам. У цьому немає нічого дивного. На Поділля його привели пам’ять про малаковське коріння, про рід, своє хрещення в немирівській церкві, спогади про брата Георгія, який часто відвідував ці місця і подовгу працював над етюдами, оспівуючи в акварелях красу Немирова, Ковалівки, Печери, Сокільця, Вороновиці, Тульчина¹⁴. У часи незалежної України Дмитро Васильович вже вкотре звернувся до милого серцям малаковської родини Немирова¹⁵, подільського краю¹⁶.

З часом тематика путівників, підготовлених Дмитром Малаковим або ж за його участі, наповнюється все новими і новими сюжетами. До сьогодні не втратили своєї значущості видання, пов’язані з історичними містами Київської Русі¹⁷, історією будівель, вулиць Києва¹⁸ та загалом пам’ятками історії, культури, природи України¹⁹.

¹² Кузьменко В. Якщо турнір – то рицарський // Вечірній Київ. – 1987. – 31 липня.

¹³ Малаков Д. По Брацлавщине: (От Винницы до Тульчина). – М., 1982. – 176 с.: іл.; його ж. По Восточному Подолью: (От Жмеринки до Могилева-Подольского). – М., 1988. – 168 с.: іл.

¹⁴ Його ж. Дорогами до прекрасного: Розповідь автора книги “По Брацлавщине” // Маяк. – 1984. – 26 квітня.

¹⁵ Його ж. Минуле Немирова. – К., 1998. – 111 с.; його ж. Минувшина Немирова. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 2008. – 104 с.

¹⁶ Малаков Д., Крушинська О., Козоріз Ю. Два береги Збруча: Путівник. – К., 2008. – 104 с.: іл.; Малаков Д. 29 зупинок від Хмільника до Хмельницького: Путівник. – К., 2009. – 120 с.: іл.

¹⁷ Малаков Д. В., Дерлеменко Є. А. По історичних містах Київської Русі: Фотопутівник. – К., 1990. – 312 с.: іл.; їх же. По історичних містах Київської Русі: Фотопутівник. – К., 1990. – 311 с.: іл.

¹⁸ Галайба В. В., Грузин В. М., Кадомська М. А., Малаков Д. В. Прорізна. Ярославів Вал: Культурологічний путівник. – К., 2010. – 304 с.: іл.; Малаков Д. Тут був Євбаз, а потім – площа Перемоги: Історико-інформаційний фотоальбом. – К., 2004. – 144 с.: іл.; його ж. 13 київських зустрічей із Городецьким: Путівник. – К., 2011. – 64 с.: іл.

¹⁹ Його ж. Мальовнича Україна = Picturesque Ukraine: [Фотоальбом] / [Вступ. ст. В. М. Кузьменка; фотозйомка А. Л. Прибеги та ін.; пер. на англ. К. О. Клезь, В. С. Котолупова]. – К., 2011. – 336 с.: фот.

Дмитро Васильович був в останні роки чи не найактивнішим автором серії путівників “Твій Київ” видавництва “Либідь”²⁰.

Повагу Д. Малакова до літератури путівникового жанру нескладно пояснити. Подорожі були його пристрастю. В усі роки він, незважаючи на вік і стан здоров’я, захоплювався мандрівками. Йому, як правило, потрібно було спершу самому оглянути, “помацати” пам’ятки, вловити їхній дух, а вже потім – репрезентувати читачам. Поруч з ним завжди були ті, хто цьому сприяв. Одним із таких людей для нього був Дмитро Гармаш. Дмитро Васильович з цього приводу писав: “Дмитро Гармаш, київський інженер-будівельник і музикант, самовіддано закоханий в історію України. Час від часу він пропонує у вільний день відвідати місця вікопомних подій. Кожна така подорож справляє незабутнє враження, наснажує і кличе знову в путь”²¹. Знаю, що саме з таких подорожей народився, зокрема, й путівник “Шляхом Київ – Житомир”²².

Без Дмитра Малакова сучасним читачам важко було б уявити Київ часів Михайла Булгакова. Перше видання фотоальбому “Київ Михайла Булгакова” (у співавторстві з А. Кончаковським) стало справжнім ідеологічно-культурним потрясінням для київської, та й не тільки київської, спільноти. Шлях рукопису, підготовленого наприкінці 1980-х років, був тернистим. У видавничих нетрях комуністичної цензури, яка доживала свого віку, діяли за принципом чеховського героя – “как бы чего не вышло”. Авторам безапеляційно і саркастично заявили з приводу публікації фото 1918 р. із зображенням В. Винниченка і С. Петлюри: “Тільки дозволили Винниченка, а вони вже й Петлюру тягнуть”. Макет книги летів шкереберть. Автори були в розпачі. На допомогу прийшов доктор історичних наук Ю. М. Гамрецький. У рецензії на рукопис він, між іншим, відзначив: “Великою удачею видавництва «Мистецтво» і авторів книги є публікація фото із зображенням В. Винниченка і С. Петлюри”. Слова академічного авторитету допомогли зрушити видавничу кригу. Книжку було підписано до друку. Так мовою фактів, образами зі світлин заговорила заборонена на десятиліття комуністично-радянським режимом історія, людям було відкрито учасників і сучасників подій, а Київ постав перед читачами у всій красі і величі²³.

Із 1992 р. Дмитро Васильович перейшов на постійну роботу до Музею історії Києва, де став завідувати новоствореним відділом міського побуту; у 1995–2007 рр. працював заступником директора з наукової роботи, а потім – старшим науковим співробітником. Цей понад двадцятирічний період роботи був для Д. Малакова надзвичайно насиченим і продуктивним. Зупинимось лиш на темі краєзнавства.

Д. Малаков – глибокий знавець київської минувшини, архітектури, забудови Києва. Він – автор сотень публікацій з цієї тематики. Науковою значущістю вирізняється його монографічне дослідження (співавтор О. Друг), присвячене історії київських особняків²⁴ та прибуткових будинків²⁵ столиці України. Здавалось би,

²⁰ *Його ж.* Від Кудрявця до Лук’янівки. – К., 2014. – 80 с.; *його ж.* Між Бульваром і Кудрявцем. – К., 2015. – 77 с.; *його ж.* Лук’янівка. Татарка. – К., 2017. – 80 с.; *його ж.* Мала і Велика Житомирські. – К., 2017. – 88 с.; *його ж.* Від “міста Ярослава” до Либіді. – К., 2017. – 72 с.; *його ж.* Попід валом “міста Ярослава”. – К., 2019. – 96 с.

²¹ *Його ж.* Україніка автотуризму. Мандрівка місцями минулих подвигів (<https://m.tyzhden.ua/publication/63221>).

²² *Його ж.* Шляхом Київ – Житомир: Путівник. – К., 2018. – 144 с.

²³ *Кончаковский А. П., Малаков Д. В.* Киев Михаила Булгакова: Фотоальбом. – К., 1990. – 284 с.: іл.; 2-е изд., исправл. и доп. – К., 1993. – 324 с.: іл.

²⁴ *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва. – К., 2004. – 824 с.: іл.

²⁵ *Малаков Д.* Прибуткові будинки Києва. – К., 2009. – 384 с.: іл.

прибуткові будинки – чисто комерційний проект, продукт київських “будівельних лихоманок” 1895–1901 та 1907–1914 рр., але “разом з громадськими будинками різного призначення, зведеними у цей час, прибуткові будинки, завдяки жовтоцегляним фасадам (складалося враження, що коли Дмитро Васильович говорив про жовту київську цеглу, він співав пісню про цей дивовижний київський будівельний матеріал. – Г. С.), сформували своєрідне, суто київське урбаністичне середовище, збагачене неповторним рельєфом, чарівними краєвидами, пам’ятками сивої давнини, буйною зеленню”²⁶. І вибагливий науковець, і людина, яка тільки-тільки стала на шлях пізнання історії, знаходять для себе у цих книгах щось цікаве і незнане з київського буття, розвитку міста, київських старожитностей.

Вагомий внесок Д. Малаков зробив у вивчення життя і діяльності київських архітекторів. Можна з певністю стверджувати, що він – справжній відкривач для киян і світової спільноти імені архітектора Владислава Городецького, творчий доробок якого волею долі належить Україні, Польщі та Ірану. Десятки років пошукової роботи Дмитра Малакова вилилися в низку публікацій у пресі, наукових збірках і увінчалися фундаментальним монографічним виданням, яке засвідчило й унаочнило багатогранність архітектурної спадщини, особистості зодчого Городецького²⁷. Альбом “Городецький. Виклик будівничого”²⁸, автором тексту і приміток якого є Д. Малаков, став першою спробою подати творчість видатного архітектора як мистецький феномен, який і нині продовжує впливати на міський ландшафт і художній образ центру Києва²⁹. Знавець української книги К. Родик підкреслював, що “архітектора Городецького ми «приречені» бачити очима безсумнівно залюбленого в нього Дмитра Малакова”³⁰. Наголосимо, що за цією любов’ю дослідника роки його титанічної праці і стану творчого неспокою.

Серію робіт Д. Малакова про творчість архітекторів продовжили книги, присвячені київському спадку С. Григор’єва, В. Безсмертного, В. Осьмака, М. Шехоніна³¹. У публікаціях Дмитра Васильовича справжній інтернаціонал київських будівничих. Він дослідив внесок у розбудову Києва італійців, поляків, німців, чехів... Та справа не лише в шерезі імен архітекторів, яким Дмитро Васильович віддав часточку свого серця як дослідник. Будівлі Києва, та й не тільки столиці, “заговорили” кожна по-своєму, по-малаковськи. Професійність, глибоке знання джерел, їх інтерпретація, скрупульозність в аналізі деталей обраної теми дають підстави вважати Д. Малакова одним із видатних істориків архітектури, Києва зокрема.

Одна із провідних тем у дослідницьких студіях Дмитра Малакова – історія Києва періоду Другої світової війни. Автор започаткував цю тему публікаціями у періодиці ще в далекі 1970-ті роки. Зрозуміло, що тогочасні ідеологи не дозволяли поглянути на війну відкритими очима. Проте навіть “примружений” погляд Д. Малакова надавав масив інформації – інформації живої, яка все-таки випорсала з ідеологічного кліше. Однак вдалося це далеко не завжди. Запропонований ним

²⁶ Там само. – С. 5.

²⁷ Малаков Д. Архітектор Городецький (архівні розвідки). – К., 1999. – 240 с.: іл.

²⁸ Його ж. Городецький: виклик будівничого: Альбом. – К., 2008. – 176 с.: іл.

²⁹ Давиденко В. Творчий виклик Городецького // Слово Просвіти. – 2008. – № 40. – 2–8 жовтня.

³⁰ Родик К. Спокуси віртуального музею // Україна молода. – 2008. – 11 жовтня.

³¹ Малаков Д. Архітектор Григор’єв. Київський спадок. – К., 2010. – 192 с.; його ж. Архітектор Осьмак. Нездолання шляхетність. – К., 2012. – 181 с.; його ж. Архітектор Безсмертний. Доцільність і вишуканість. – К., 2013. – 221 с.; його ж. Архітектор Шехонін. Три епохи. – К., 2017. – 320 с.

видавництвом восени 1982 р. фотоальбом київських світлин часів Другої світової війни випустити у світ так і не пощастило. Система пильно стояла на сторожі створених нею ж стереотипів і міфів.

Зі здобуттям Україною незалежності потенціал Дмитра Малакова як дослідника воєнного Києва розкрився сповна.

Окупований нацистами Київ – тема, яка запала йому в душу змалечку, яку він дитиною відчув по-дорослому. Дмитро Малаков вилив ті свої відчуття у спогадах про 778 днів жахливої окупації, війни свого дитинства³², проілюструвавши оповідь живими, різноплановими малюнками свого брата Георгія (Гоги) Малакова. Читач бачить очима братів окупований загарбниками Київ, переживає з ними пожежу Хрещатика і підриб будинків, біди міського буття, спротив і покору, радощі закінчення нацистської окупації і Перемоги. У рецензії на книжку “Оті два роки...” А. Задніпровський наголошував: “Кожен факт, кожна деталь життя-буття окупованого Києва підтвержені малюнком, що ніби підсвічує і зігріває текст, робить його документально точним і правдивим, а тому й цінним, раритетним, як музейний експонат”³³.

Перлиною киевознавчих студій Дмитра Малакова стали фотоальбоми воєнного Києва 1939–1945 рр.

Восени 1998 р. Музей історії Києва вперше влаштував фотовиставку, присвячену життю міста в роки німецької окупації. Крім матеріалів із фондів музею, архівів та приватних зібрань, на виставці вперше було показано фото, одержані за сприяння Культурного центру Посольства Федеративної Республіки Німеччини в Україні з Бібліотеки сучасної історії м. Штутгарта, а також матеріали, надані Пенсільванським університетом. З-понад двохсот експонованих фотодокументів третина була надана німецькою стороною. На відкритті виставки у присутності тодішнього Надзвичайного і Повноважного посла ФРН в Україні доктора Ебергарда Гайкена неодноразово висловлювалося побажання видати каталог виставки³⁴.

Розпочалася копітка робота, в епіцентрі якої, як це часто бувало, не випадково опинився Дмитро Малаков. Тривав пошук нових фотодокументів, ретельно, до щонайменших, здавалось би, дрібниць вивчалася кожна світлина. Проект набрав міжнародного масштабу, що додало темі ще більшої болючості. З честю вдумливого науковця і громадянина Дмитро Малаков впорався з утіленням ідеї в життя. Вибудований ним іконографічний ряд, правдиві коментарі сюжетів додали книжці звучання. 2000 р. фотоальбом “Київ. 1941–1943” із 382-ма світлинами вийшов у stolичному видавництві “Кий”³⁵.

У передмові до видання Посол Федеративної Республіки Німеччини в Україні доктор Ебергард Гайкен писав: “Фотоальбом «Київ. 1941–1943» продовжує тему виставки 1998 року. Він документує показані тоді фотографії і містить разом з тим додатковий, досі неопублікований матеріал. Я дуже вдячний Музею історії міста Києва та автору фотоальбому, панові Дмитру Малакову за їхню нещодавно ініціативу. Події 1941–1943 років мають свій вплив на сьогоднішній день. Страждання, завдані німцями за 778 днів окупації в місті Києві, є частиною української та німецької

³² *Його ж.* Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002. – 320 с.: іл.; *його ж.* Кіянни. Війна. Німці. – К., 2008. – 364 с.: іл.

³³ *Задніпровський А.* У Києві при німцях // Київ. – 2003. – № 5. – С. 125.

³⁴ *Малаков Д.* Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі “Київ. 1939–1945” // Дзеркало тижня. – 2006. – 4–10 лютого. – С. 22.

³⁵ Київ. 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд., авт. ком. Д. Малаков. – К., 2000. – 268 с.: іл.

історії. Спогади про ці страждання болісні, а у нас, німців, викликають ще й почуття сорому. Але тільки мужність до спогадів і мужність до визнання правди звільнять шлях до примирення та відшкодування”. Здається, коментувати слова високоповажного пана Посла є справою зайвою.

Альбом мав успіх. За короткий час розійшовся його наклад. Книга, в якій неупереджено подавалися деталі історії трагічних випробовувань Києва та киян часів німецької окупації, стала бібліографічною рідкістю.

Вдячні читачі надали автору понад 300 нових світлин і кінокадрів з відображенням життя Києва періоду Другої світової війни. Закономірно виник намір підготувати нове видання із ширшими хронологічними рамками, які відповідали б означеному періоду. До фотоальбому “Київ. 1939–1945”³⁶ увійшли майже 700 фото-і кінокадрів не тільки з українських архівів та приватних збірок, а й із закордонних – американських, німецьких, чеських, угорських джерел, де вони не завжди були атрибутовані ні щодо часу, ні щодо місця подій³⁷.

За підсумками VIII Всеукраїнського рейтингу “Книжка року” фотоальбом “Київ. 1939–1945” став переможцем у номінації “Минувшина (серія «Історія XX–XXI ст.»)”³⁸.

Відгуки української та зарубіжної наукової громадськості, пересічних читачів різного віку і місця проживання про дослідження Д. В. Малакова “Київ. 1941–1943” та “Київ. 1939–1945” засвідчують глибокі знання автора, вболівання за культурні надбання нашого народу та їх збереження й пропаганду. Пошукова робота Д. В. Малакова має велике значення для сьогодення і майбутнього. Його розвідки з історії руйнації пам’яток Києва послужили однією з основ для обґрунтування необхідності відбудови в Києві Михайлівського Золотоверхого та Успенського соборів.

Наснажений схвальними відгуками, відчуваючи невичерпність теми воєнного Києва, Дмитро Малаков поглиблював свої дослідження. Як наслідок – світ побачили нові книжки³⁹ з характерним авторським почерком виваженості та глибини концептуальної думки.

Розсудливість у дослідженнях Дмитра Малакова базувалася на ґрунтовному знанні джерел. Він мав хист професійного джерелознавця. Проникливість авторських суджень спиралася на документи і матеріали, почерпнуті з архівів, преси, спогадів. Малаковською стихією були світлини, кадри кінохроніки Києва різних часів. Дослідник відзначався прискіпливістю до їх атрибутики, скрупульозністю і вичерпністю аналізу зображень на кожному фото і його щонайменших деталей, влучністю кожної фрази коментарів. Світлини наштовхували краєзнавця на нові теми досліджень.

Знання джерел, совість дослідника не дозволяли Дмитрові Васильовичу опускатися до тиражування різноманітних історичних міфів. Навпаки, він щосили їх розвінчував. Один із прикладів. У ніч із 10 на 11 травня 1943 р. Київ бомбардувала радянська авіація. Окрім залізничного вокзалу, під бомби потрапило і осереддя міста. Жертвами стали й мирні жителі, були численні загиблі й поранені. У радянські часи

³⁶ Малаков Д. Київ. 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – 464 с.: іл.

³⁷ Його ж. Київ на світлинах періоду окупації (1941–1943 рр.) // Пам’ятки України: історія та культура. – 2007. – № 1. – С. 118.

³⁸ Знати минуле заради майбутнього: [Інтерв’ю з Д. Малаковим] / Розмову вела О. Чукашкіна // Українська культура. – 2007. – № 10. – С. 9.

³⁹ Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка). – К., 2009. – 112 с.: іл.; його ж. Київ. 1939–1945. Post scriptum. – К., 2009. – 224 с.: іл.; його ж. Долі киян (1941–1943). – Харків, 2017. – 283 с.

для тих, хто не знав реалій, трагедія подавалася як провокаційний наліт німецької авіації. З цього приводу Д. В. Малаков зазначав: “Виник і був пущений в обіг пропагандистський міф характерного радянського зразка. Він призначався, здебільшого, тим киянам, які не були свідками подій часів окупації, а поверталися з евакуації та фронту. Такі міфи виявилися дуже стійкими, як усяка брехня взагалі: хто спалив Хрещатик, хто розстрілював у Бабиному Яру, хто висадив у повітря Успенський собор, хто і як грав у футбол тощо. Причому, як то, знов-таки, зовсім не дивно, ці київські міфи й досі завзято використовують охочі до «смаженого». У цьому ж ланцюжку колись був і авіаналіт сорок третього”.

Спонукали до з’ясування обставин трагедії, виявлення джерел слова брата Георгія, сказані на Лук’янівському кладовищі ще навесні 1944 р., та дві світлини 1943 р., надібани краєзнавцем у 1980-ті роки⁴⁰. Пошукова робота увінчалася успіхом. Аналіз публікацій газети “Нове українське слово”, що видавалася в окупованому Києві, документів Державного архіву Київської області дали змогу автору встановити імена жертв: 41 людина загинула, 8 зазнали важких травм, а 13 були легко поранені.

Виявлені списки краєзнавець передав до Лук’янівського державного історико-меморіального заповідника в Києві. Пам’ять загиблих було достойно пошановано обеліском на їхніх могилах.

А тепер – про душу, совість, людяність Дмитра Васильовича Малакова! Фрагмент особистих спогадів з приводу цієї краєзнавчої розвідки. На момент публікації про травневу подію 1943 р. в газеті “День” (24 квітня 2013 р.) автор цих рядків вже чимало часу був знайомий з Дмитром Васильовичем. Знав він і мою дружину Ірину Савченко (Вашетко), родина якої проживала у Києві по вул. Микільсько-Ботанічній, 10. У нашій квартирі пролунав телефонний дзвінок. Телефонував Дмитро Васильович, який перепитав про дівоче прізвище Ірини і через хвилину сказав, що її бабуся Ксенія Леонідівна Вашетко (1882 р. н.) була легко поранена в результаті бомбардування. Про це поранення у нашій родині ніколи не було мови... Дмитро Васильович у таких випадках часто говорив: “Такі були часи”.

Ще більша трагедія трапилася на першому поверсі будинку на Микільсько-Ботанічній, 10. За переказами сусідів, від розриву бомби в ліжку загинула Денисенко Явдоха Григорівна (1901 р. н.), а її малолітніх діточок-близнюків Ігоря і Світлану вибухова хвиля розкидала по кутках кімнати. Так і виховував близнят та їхню старшу сестричку Галину один, без матері, батько Прокіп Пилипович Денисенко, який повернувся з фронту і працював двірником у цьому ж будинку.

Напередодні 11 травня 2013 р. Дмитро Васильович зателефонував знову і запросив нас з дружиною на Лук’янівське кладовище. Виявилось, що він з дружиною Іриною Магомедівною, другом їхньої родини Дмитром Гармашем вже роками поминають жертв травневої трагедії 1943 р. Він розшукав родичів загиблих. Того дня був онук Явдохи Денисенко... Низький уклін Вам, Дмитре Васильовичу! Ви вчили нас і вчите, якими цінностями потрібно жити.

Сюжетна лінія, що стосується досліджень Д. Малаковим історії Києва періоду Другої світової війни, на наш погляд, буде неповною без важливих зауваг. Зі сторінок його праць на читача обрушується неймовірної сили інформаційний шквал. Нічого сказати – це стиль Малакова. Виявлення джерел, почерпнута з них інформація давали йому можливість позбутися заангажованості в науковому аналізі й приходити до логічних висновків концептуального характеру. Він був піонером в обстоюванні

⁴⁰ *Його ж.* Пам’яті киян, загиблих від бомб... своїх // День. – 2013. – 24 квітня.

точки зору, що Київська міська управа – орган українського міського самоуправління, а не колабораціоністський нацистський окупаційний орган. Так, вона була підконтрольна гітлерівській окупаційній владі, але сутністю її роботи було забезпечення життєдіяльності міста, виживання киян у тих скрутних умовах. Дослідник ніколи не виступав адвокатом нацистського окупаційного режиму (ми також)! Але такою була правда життя, історії, і на цьому Дмитро Васильович неодноразово наголошував. Дослідник непохитно стояв на позиції, що спалили Хрещатик, висадили в повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври не німці, а радянські диверсанти, підпільники. Маніпуляцій історичною пам'яттю він не сприймав і не допускав. Радянські ідеологеми щодо цих подій, а вони тиражуються й донині, щоб задурманити голови наших співвітчизників, були неприйнятні для нього. Для нього головним була правда, і він ніс її в люди...

Взірцем по життю для Дмитра Васильовича Малакова, людиною, яка визначила його світоглядні цінності, прищепила йому проникливий погляд на красу навколишнього світу і відкрила світ минулого, навчила пізнавати людей, оцінювати їхні вчинки, став старший брат – Георгій Малаков.

Не одне десятиліття Дмитро Васильович присвятив вивченню і популяризації творчості відомого українського мистця, Заслуженого художника України Георгія Малакова (1928–1979). Г. Малаков працював у галузі станкової та книжкової графіки, ілюстрував твори української та світової класики, письменників-сучасників, оформивши загалом понад 120 книжок, що виходили друком у київських видавництвах. Сотні його ілюстрацій публікувалися у часописах 1950-х – 1970-х років. Для Дмитра Малакова розповіді про брата стали сенсом творчого життя, негнатовного наукового пошуку, проявом безмежної людської вдячності. Він – глибоко фаховий поціновувач художника Георгія Малакова. Багато робіт (публікації в періодичних виданнях України та зарубіжжя, упорядкування окремих видань, передмови та коментарі до них) складають цикл⁴¹, якому можна по праву дати назву “Слова про брата”. Слова – професійно місткі і по-братськи щирі.

Д. Малаков – сіяч знань для найширшого читацького загалу. Нам усім відомо – яка неоднорідна читацька аудиторія, як різняться уподобання, зокрема й ідеологічні, читачів, але, здається, до кожного з них Дмитро Васильович мав свій ключик. Це може засвідчити перелік періодичних видань, часописів, на шпальтах яких з методичною регулярністю з'являлися його публікації: “Культура і життя”, “Вечірній Київ”, “Прапор комунізму”, “Арсеналець”, “Київ”, “Жива вода”, “Українське слово”, “Янус. Нерухомість”, “Дзеркало тижня”, “Столиця”, “Народна армія”, “Свобода” (США), “Військово-історичний альманах”, “Українська столиця”, “Слово Просвіти”, “День”, “Україна”, “Літературна Україна”, “Українська культура”, “Український тиждень”, “Морська держава”, “Пожежна безпека”, “Шкіпер” та ін.

Значну увагу Д. Малаков приділяв прищепленню краєзнавчих знань школярам. Він – автор майже 50-ти сюжетів з історії Києва, які ввійшли у навчальний посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів⁴².

⁴¹ Малаков Д. Георгій Малаков: Альбом. – К., 1984. – 112 с.: іл.; *його ж.* Книжкові знаки Георгія Малакова. – К., 1998. – 172 с.: іл.; *його ж.* Немирів у малюнках Георгія Малакова. – К., 2008. – 112 с.: іл.; Белічко Н., Малаков Д. Георгій Малаков: Життя і творчість. – К., 2015. – 223 с.; Георгій Малаков: життя в малюнках і спогадах: Альбом / Авт.-упоряд. Д. Малаков; [вступ. ст., заг. ред. В. Заблоцького]. – К., 2016. – 231 с.

⁴² Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва: Навч. посіб. для середніх загальноосвітніх навч. закладів. – К., 2002.

Завдяки, зокрема, й Дмитру Малакову проведено низку заходів з увічнення пам'яті наших співвітчизників: створено кілька фільмів про В. Городецького, відкрито пам'ятники архітекторові в Києві та Немирові, знайдено й впорядковано могилу зодчого в Тегерані, його іменем названо вулицю в Києві; відкрито меморіальні дошки В. Г. Кричевському, С. Лифарю, Василю та Володимирі Симиренкам; вийшли в світ присвячені їм поштова марка і конверт (автор Ольга Малакова-Білоус).

Дмитро Малаков – знаний музейник, який свого часу доклав максимум зусиль для організації наукової роботи Музею історії Києва, проведення щорічних наукових конференцій та видання збірок наукових праць співробітників музею та запрошених киевознавців. Він – ініціатор і натхненник численних тематичних виставок у рідному музеї, які залишили масу вражень у киян та гостей столиці. Фонди музею поповнюються не тільки знахідками самого Д. Малакова, але й щедрими дарунками киян, відповідно залучених до цього особливим вмінням Дмитра Васильовича спілкуватися з людьми.

Д. Малаков впорядкував і передав Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського комплект естампів, дошки-кліше та епістолярну спадщину Георгія Малакова; сценарії батька Василя Малакова та його величезну колекцію, яка не має аналогів в Україні, сірникових етикеток, що відображають етапи розвитку одного з видів промислової графіки⁴³. До Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України ним передано добірку естампів Георгія Малакова.

Заслуговує на увагу і просвітницька робота Д. Малакова, який доклав чимало зусиль, щоб донести невідоме із життя і діянь, повернути громаді імена видатних архітекторів минулого: В. Безсмертного, Е. Брадмана, В. Городецького, С. Григор'єва, М. Даміловського, Ф. Меховича, В. Осьмака, В. Пещанського, П. Спаро, І. Стібрала, М. Шехоніна, письменника М. Булгакова, митців Кричевських, артиста та балетмейстера С. Лифаря, художників С. Верді, В. Цимбала, художника і спортсмена В. Мерного, садівника Д. Макклера, авіатора П. Нестерова, спортсменів братів Подборських, скульптора Е. Сала, істориків М. Сементовського, І. Щітківського, інженера Василя та селекціонера Володимира Симиренків, О. Якубенка та багатьох інших з тих, хто працею возвеличив наш народ, приніс славу Києву та Україні.

Незабутні презентації книжок Дмитра Малакова, публічні зустрічі з ним. Вечерки людей тяглися у великі і малі зали – “йшли на Малакова”. Він не був артистом, на якого йдуть, не страждав самозакоханістю. Його стиль розмови, її темп, тембр голосу робили слухача «своїм», а цікава і змістовна розповідь миттєво доносила нові знання до аудиторії.

Д. Малаков майже пів століття активно співпрацював із засобами масової інформації. Проникливий малаковський голос звучить на радіо, неповторним колоритом та інформативною глибиною відзначаються телевізійні передачі за участі краєзнавця. “Фільмам з Малаковим” гарантовано успіх, глядацькі симпатії. Все це вмотивовано тим, що перед слухачем і глядачем постає носій і творець культурно-інтелектуальної атмосфери Києва й України, людина, що несе знання і добро.

Історико-краєзнавчий науковий ужинок Дмитра Васильовича Малакова – це десятки й десятки книжкових видань, де він є автором, співавтором, упорядником. Загалом же його перу належить до тисячі історико-краєзнавчих розвідок, опублікованих у наукових збірках, енциклопедичних виданнях, періодиці. Краєзнавчі дослідження відзначаються тематичним розмаїттям і водночас глибокою проникливістю

⁴³ Дмитро Васильович Малаков (<http://www.nbu.gov.ua/node/179>).

у суть проблем, які виносить автор на суд зацікавлених історією людей. Завдяки творчим зусиллям і науковому доробку Дмитра Малакова широкий загал нашого суспільства має змогу долучитися до пізнання, вивчення минулого рідного краю. Справді, серед нас жила Людина, яка, воістину, творила і продовжує творити нас...

Дмитро Васильович Малаков був у лавах Національної спілки краєзнавців України, членом її Київської обласної організації. У 2012 р. йому виповнилося 75 років. Свій ювілей Дмитро Малаков зустрів із почесною відзнакою лауреата премії імені Дмитра Яворницького, присудженою Національною спілкою краєзнавців України. З приводу вручення премії Д. В. Малакову газета “Урядовий кур’єр” зазначала: “Старший науковий співробітник Музею історії Києва Дмитро Малаков – легендарний своїми відкриттями маловідомих і призабутих сторінок з історії Києва, їх новітнього тлумачення. Це той інженер-будівельник Малаков, який ще 1970 року збував громадську думку статтею «Біля лаврських стін. Нотатки схвильованого екскурсанта» в газеті «Культура і життя» і заявив про себе як безкомпромісний пам’яткоохоронець. Це той Малаков, який ще 1982 року запропонував видавництвом фотоальбом київських світлин часів Другої світової війни, але система поставила хрест на цьому дослідженні. «Бомба розірвалася» лише із здобуттям Україною незалежності. Це той Малаков, який ініціював і сприяв відродженню пам’яті про архітектора В. Городецького, художника В. Кричевського, балетмейстера С. Лифаря, перетворювачів природи Василя і Володимира Смирєнків та багатьох інших видатних, але малознаних сучаснику особистостей”⁴⁴. Наголосимо, людина – легендарна, і оприлюднено це за її життя поважним урядовим виданням.

Ювілейний рік був пов’язаний для Дмитра Васильовича ще з однією подією – виходом у світ бібліографічного покажчика його праць. Ідея підготовки цього видання зародилася спонтанно. Автор цих рядків хотів написати про Дмитра Малакова до його ювілею. У травневі дні я “напросився” в гості. Наголошу, родина Малакових завжди гостинна. Зустрілися ми десь о шостій вечора. І тут про скромність. На моє прохання розповісти про себе Дмитро Васильович відреагував якось ніяково, сказавши, що про нього ніхто ніколи не писав та й чи потрібно комусь це? Звичайно, були рецензії, згадки про його творчість. Проте публікацій, присвячених загалом життєвому шляху й діяльності Дмитра Малакова, насправді не було. Розмова наша продовжувалась, а співбесідником Дмитро Васильович був неймовірним! Київ як на долонях, уявлення про війну, зачарованість малаковським монологом – є все. Але немає основного, за чим я прийшов – розповіді про себе. Від цього Дмитро Васильович ухилявся спритно, переводячи розмову на інші теми. І тут допомогла його дружина Ірина Магомедівна. Вона якось лагідно, проникливо, спокійно, врівноважено сказала: “Ну, Дмитре, не колупай піч”. Дмитро Васильович поступово “здався”. На столі з’явилися величезні фоліанти – картони-альбоми червоного кольору з вирізками із газет різних часів, відбитки з журналів. Розмова потекла в бажаному для мене ключі. Проговорили до ранку, принаймні перші півні вже відспівали... Збудженим прийшов додому, а опівдні, зателефонувавши, запропонував Дмитру Васильовичу взятися за підготовку бібліографічного покажчика. Тут він погодився швидше.

Закипіла робота Ірини Тіщенко й Лесі Герасименко – бібліографів бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дмитро Васильович надав наявний у нього перелік своїх робіт. У бібліотеку

⁴⁴ *Махінчук М.* Відзначено краєзнавців-подвижників. Вони стали лауреатами премії імені Дмитра Яворницького // Урядовий кур’єр. – 2012. – 1 грудня.

перекочували картони-планшети. Ретельний бібліографічний пошук додав ще майже триста позицій до покажчика, про які Дмитро Васильович не знав, а чи взагалі вважав їх зайвими.

Справді нас вела доля. Книжку до друку готували мої друзі – верстку робив Віктор Пилипенко, а художнім оформленням займалася його дружина Марія Пилипенко. Дмитро Васильович дав нам можливість робити все на свій розсуд. Оскільки він був членом Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, а цим виданням планували відкрити серію “Краєзнавці Київщини”, то й на обкладинку хотілося помістити щось, пов’язане з Київщиною. Марія запропонувала силует Святопокровської церкви в селі Пархомівка. Моїй радості не було меж, коли при зустрічі стало відомо, що Ірина Малакова реставрувала цю будівлю. Ідея була схвалена родиною Малакових. Бібліографічний покажчик побачив світ⁴⁵.

Дмитро Васильович Малаков був витонченим інтелектом. Інтелектом по життю, у науці, у краєзнавстві. Його посмертна книга, “останні рядки її він надиктовував уже, перебуваючи на шляху у Вічність”⁴⁶, має назву “Про киян відомих і призабутих”. У ній шістнадцять сюжетів. Здається, Дмитро Васильович усвідомлено в назві послуговується словом “призабути”. Так він шанує читачів. Вони знали про тих людей, про яких пише, але призабули... І в цьому витонченість Дмитра Малакова – донести до людей знання і не образити їх.

Де ж ті джерела, ті криниці, з яких черпав творчу наснагу Дмитро Васильович Малаков? Відповідь, мабуть, ніколи не буде однозначною. Очевидно лише те, що сповна працював родовий генетичний код, надихала пам’ять про батьків та брата Георгія, окрилювала його любов до України, живила його сімейна злагода. Поруч із ним завжди була порадиця й помічниця, дружина – архітектор-реставратор Ірина Малакова, діти Ольга Малакова-Білоус з чоловіком Євгеном та син Кирило з дружиною Світланою, онуки Михайло та Ніколь. Однодумці – друзі і співавтори, видавці і колеги, читачі – усі вони надихали, додавали творчого запалу краєзнавцю від Бога Дмитрові Малакову.

Дмитро Васильович Малаков відійшов у засвіти 9 січня 2019 р.

Вічна Вам пам’ять!

Григорій Савченко (Київ)

⁴⁵ Дмитро Малаков: Бібліогр. покажч. / Упоряд. В. Г. Нестеренко, І. І. Тіщенко, Л. Є. Герасименко; відп. ред. Г. П. Савченко. – К., 2012. – 144 с. – (Краєзнавці Київщини).

⁴⁶ *Стась З.* In memorem Дмитра Малакова // *Малаков Д.* Про киян відомих і призабутих. – С. 398.

Віталій Сергійович Власов (21 січня 1969 р. – 4 липня 2019 р.) – український педагог-історик та методист, дидактик історичної освіти, автор десятків підручників з історії України для середньої школи, головний редактор фахового журналу про викладання історії у школі¹. Провідний підручникотворець України. Більше двадцяти років писав посібники, робочі зошити, тестові завдання, шкільні програми і підручники для школи. Один з найталановитіших шкільних дидактів з історії в сучасній Україні. Належить до грона авторів (поруч з Ф. Турченком, С. Кульчицьким, Ю. Мициком, В. Степанковим та ін.), які поставили шкільну освіту на рейки національної української історіографії.

¹ Автор дякує за допомогу у доборі фактичного матеріалу Оксані Данилевській, Тетяні Ремех та Олені Радзивілл.

MISCELLANEA

На початку трохи сухих фактів. Віталій Власов народився 21 січня 1969 року, в один день зі смертю “вождя світового пролетаріату”. В цей день я його завжди вітав телефоном і казав: “Помер Ленін, щоб народився могильник його справи в царині української історичної освіти”. Віталій прожив дуже мало, трохи більше 50-ти літ. І в останній, 50-ий, рік свого життя вже не хотів слухати моїх спроб поліпшити його настрій і моїх бравурних побажань, бо знав, що лишилося йому прожити вже зовсім мало. Він зупинив моє багатослів’я, сказав своїм хрипкуватим в останні роки хвороби голосом, що зайнятий і що передзвонить пізніше. Я відчував, що це остання з ним розмова, що Віталік уже не передзвонить, що він на дорозі у вічність...

Народився Віталій Власов у Києві, виростав на Русанівці. Виховувався у неповній родині, без батька, доглядали його мати і бабуся. З батьком познайомився за 10 років до відходу у кращий світ. Був на нього подібний, але стосунки вже не налагодилися. Бачилися всього один раз. Від малих років –душа компанії, брав активну участь у житті школи і учнівських справах. Любив організувати позашкільні заходи: вистави, вікторини, дискотеки. Цікаво, що ці дискотеки він обожнював організувати і в дорослому віці, коли їздив на різні семінари і конференції, що влаштовувало Міністерство освіти і науки. Це бувало у кінці робочого дня після вечері. Він був неперевершений аматор танцю, танцював у самозабутті і з насолодою, іноді далеко за північ, коли більшість вже йшла спати. Метушився, організував програвач або магнітофон, скликав всіх на танцмайданчик і показував клас різножанрового парного танцю. Мав огрядні габарити, близько ста кілограмів, але танцював надзвичайно легко, швидко і красиво рухаючись. Ми його часто називали дискжокеєм. На конференційних зібраннях він не відзначався активністю у виступах, але зарубіжні гості з Європи з-поміж усіх завжди виділяли Віталія Власова як організатора колективу вчителів.

У 1987–1989 рр. перебував на строковій службі в лавах ще радянської армії, служив в Україні. Працював у війську кухарем.

У 1987–1994 рр. навчався в Педагогічному університеті ім. М. Драгоманова у Києві. Вступав ще в педінститут ім. М. Горького, потім відбув дворічну строкову службу. Вийшло, що вчився сім років. Улюбленими викладачами були А. Трубайчук і Т. Ладиченко, часто зустрічався і обговорював свої плани з викладачем і автором численних підручників І. Колядою, нині професором цього університету. Анатолій Фотійович Трубайчук був справжнім улюбленцем студентства, дав пугівку у науково-педагогічне життя багатьом вчителям історикам і дидактам: П. Полянському, Р. Євтушенку, В. Кравченко – студентам старшого покоління за Віталія і його ровесників.

По закінченні вишу Віталій Сергійович деякий час працював учителем історії та суспільствознавства у середній школі № 167 у Дарницькому районі столиці, академічною діяльністю у ділянці педагогіки не поспішав займатися. Школа була спеціалізована з поглибленим вивченням німецької мови. Викладав спершу історію стародавнього світу. Це був його найулюбленіший предмет. Згодом прокинувся інтерес до методики педагогічної роботи. Почав для дітей складати творчі завдання, кросворди, ставив їм нестандартні питання, пропонував фактографічні цікавинки. Все це потім знайде своє втілення в численних методичних розробках уроків. Другим його замилюванням була історія козаччини. А тому справили на нього великий вплив двоє наших знакових козакознавців-учених: Юрій Мицик і Олена Апанович.

Юрій Андрійович Мицик наприкінці 1990-х був науковим редактором його підручників за 5-й і 8-й класи, що вийшли у видавництві “Абрис”.

До Олени Апанович Віталій Сергійович часто ходив у гості. Попри велику різницю у віці, вони дуже швидко стали найщирішими друзями, Віталій допомагав упорядковувати архів, набирав тексти її “Енциклопедії козацтва”, разом чаювали. О. Апанович ділилася з ним рецептами кухні, радилася щодо новинок техніки, які так швидко почали змінювати побут.

Віталій Власов не потрапив до першої когорти авторів підручників (ще тоді був студентом), що зламали канон російсько-радянського підручника в незалежній Україні. Ті підручники з’явилися у видавництві “Гене́за” в середині 1990-х. Серед їхніх авторів були О. Кучерук, Ф. Турченко, С. Тимченко, П. Панченко, Р. Лях, Н. Темірова, Г. Швидько, В. Сарбей, Н. Яковенко, Я. Грицак, І. Підкова, Р. Шуст – нові і ще давні кадри історико-освітньої галузі України, викладачі Донецького, Дніпропетровського, Запорізького і Львівського університетів, працівники академічних інститутів та науковці-літератори. Зі своєю дружиною Оксаною Данилевською Віталій у видавництві “Абрис” видав у 1999 р. підручник для 5-го класу “Вступ до історії України”. Це була новаторська навчальна книга. В ній дітям уперше позитивно говорилося про УПА, визвольні змагання 1917–1921 рр., про голод 1933-го. Освітній текст супроводжували оповідання з історії, написані як твори красного письменства Оксаною Данилевською. Цією книгою В. Власов відразу увірвався в середовище педагогів-дидактів і став зіркою першої величини у ділянці підручникотворення.

Теплі стосунки пов’язували Віталія з головним редактором видавництва “Абрис” М. Максименко та її чоловіком, одним із співзасновників “Абрису”, Ю. Григор’євим. З Мариною Терентіївною вони народилися в той самий день – 21 січня, це було приводом для теплих зустрічей. У ті роки Віталій познайомився з картографом Д. Ісаєвим, з яким працював над картами для підручників до останнього дня, завжди висловлюючи захоплення його фаховістю. Взагалі, професіоналізм, прагнення постійного фахового зростання – це риси, які Віталій вважав чи не найбільш важливими людськими чеснотами. Саме за цим принципом люди потрапляли до кола його спілкування, назавжди залишаючись на близькому зв’язку.

Перший підручник “Вступ до історії України. 5 клас”², переміг у конкурсі Ліги українських меценатів. Друкувати його мала Ліга (визначати видавництво). Через перипетії навколо того першого підручника Віталій познайомився з чиновниками з МОН та багатьма видавцями. Згодом “Вступ до історії України” кількаразово виходив у видавництві “Гене́за”. Це був, можливо, найпопулярніший власовський підручник. У 2008 р. учень 5-го класу з Черкас Іван Нікітенко просив видавництво “Гене́за” взяти автограф у В. Власова і О. Данилевської як авторів його улюбленого підручника.

Після 1999 р. В. Власов почав видаватися у провідному видавництві України в історичній ділянці – “Гене́зі”. Його підручник мав замінити гарний, але методично не вибудований підручник О. Кучерука, який був радше книгою для читання, а не книгою для навчання. Тоді я його вперше і побачив в офісі видавництва, а згодом познайомився ближче, бо через мене як завідувача історичної редакції “Гене́зи” проходили найважливіші підручники у виконанні Віталія. Він був помітним і яскравим, умів переконувати членів комісії з підручників і співробітників МОН у перевагах

² Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України: Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 1999. – 272 с.

MISCELLANEA

саме його праці, бо був впевнений у чеснотах своїх підручників. Не втомлювався розповідати про своє “ноу-хау” і аргументовано критикувати підручники конкурентів. На щастя, його підтримало Міністерство освіти і науки України, його підручники стали одержувати грифи. Великою пошаною він користувався у співробітників міністерства П. Полянського і Р. Євтушенка. Був допущений до складання освітніх програм, тестового оцінювання, став членом журі різноманітних міністерських освітніх конкурсів як для учнів, так і для вчителів.

І у всіх починаннях він був лідером, запалювався сам і запалював своєю енергією інших. В ньому відчувалася якась пасіонарність, небайдужість, фанатичний, але вивірений науково український патріотизм. Впадало в око, що він ніколи у розмові в залежності від співрозмовника не переходив на російську. Високо шанував наукову книгу, монографії, безмежно захоплювався людиною-фахівцем з будь-якої історичної галузі. Він обростав спеціальною літературою, як днище човна, що тривалий час перебував у морських мандрах. Він волів мати літературу документальну, дослідницьку та ілюстративну, яку можна було використати у створенні навчальних текстів. Намагався не пропускати жодної книжкової новинки. Все прочитане він фіксував на папері, і все це знаходило незабаром місце у підручнику.

Його захопила підручкова стихія. Він не міг вже відволікатися на шкільний освітній процес, тому змушений був на межі 1990-х – 2000-х залишити школу і зосередитися тільки на написанні підручників. З 2001 р. і до самої смерті працював у лабораторії суспільствознавчої освіти, яку очолювала доктор педагогічних наук О. Пометун.

2006 р. закінчив аспірантуру в Інституті педагогіки. Й майже відразу, у червні 2007 р., в Інституті педагогіки Академії педагогічних наук України успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності “теорія і методика навчання історії”. Тема його кандидатської роботи: “Методика тематичного контролю навчальних досягнень учнів 5–7 класів з історії України”. У 2000-х роках В. Власов бере участь у написанні практично всіх програм з історії для Міністерства освіти України, деякі з них написані ним ледь чи не одноосібно. Він член робочої групи з розроблення Державного стандарту базової і повної середньої освіти в галузі “Суспільствознавство” (2004 та 2012 рр.). У цих же роках був співавтором навчальних програм з історії України для загальноосвітніх навчальних закладів.

Як зазначалося, Віталій Власов неодноразово бував членом журі різноманітних всеукраїнських конкурсів та олімпіад з історії, які влаштовувало МОН України. Зокрема був членом журі Всеукраїнського конкурсу “Учитель року” в номінації “Історія” (Тернопіль, 2008; Чернівці, 2011; Кам’янець-Подільський, 2012). 2008 р. був нагороджений грамотою МОН України.

У ці ж роки він написав і видав підручники з історії України для 5-го і 6-го класів (інтегрований курс), 7-го та 8-го класів, які пройшли апробацію й отримали гриф Міністерства освіти і науки України. Підручники були надруковані масовим тиражем у 2003 р. й 2008 р. (8-й клас) та 2005 й 2010 рр. (5-й клас). У 2012 р. на всеукраїнському конкурсі підручник В. Власова “Історія України. (Вступ до історії). 5 клас” та його концепція підручників для основної школи від 5-го до 11-го класу посіли перше місце. Віталій Власов встиг створити свою лінійку підручників для української школи від 5-го до 11-го класу. Можливо, це і найкращі підручники, написані з позицій світоглядного позитивізму і національної схеми історії. Вони вигідно відрізнялися від підручників, створених академічними вченими або викладачами

університетів, бо враховували віковий ценз учня і можливість сприймання підручника саме школярами. Не секрет, що низка підручників викладачів вишів радше нагадують курс лекцій, ніж шкільний підручник.

2007 ж року В. Власова було призначено на посаду старшого наукового співробітника лабораторії суспільствознавчої освіти. 24 грудня 2009 р. вченою радою Інституту педагогіки АПН йому було присвоєно звання старшого наукового співробітника.

Окрема іпостась таланту Віталія Власова – редакційно-видавнича справа. Протягом сімнадцяти років, від 2002 до 2019 р., Віталій був головним редактором спочатку спеціалізованого журналу “Історія в школах України” (2002–2010) у видавництві “Педагогічна преса”, а згодом і власного журналу, що видавав за гроші передплати – “Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання” (2011–2019).

Журналами можуть керувати тільки люди, що люблять свою працю і авторів. Віталій був таким редактором. Він мав підхід до кожного. Був перфекціоністом, хотів, щоб число журналу було якнайліпшим. А видавати місячник – справа не з легких. На рік треба дати “на-гора” від 10-ти до 12-ти чисел. Ну можуть бути якісь спарені числа, але тоді обсяг має бути більший за стандартний. За 17 років В. Власов мав надрукувати десь під 170 чисел свого педагогічного журналу. Його цікавили не лише дидактичні, а й наукові та науково-популярні матеріали, написані академічними вченими. І він полював за такими матеріалами, дзвонив, нагадував, просив. А одержавши, радів і розхвалював статтю, щоб зробити автору приємність. Тому для нього хотілося завжди писати ще і ще. Бо був редактором від Бога. У Віталія я видрукував у статтях з продовженням свою книжку “Формування української модерної нації”³. Віталій замовив мені вести рубрику портретів визначних українських істориків, політиків та суспільствознавців. Мені ця ідея сподобалася. Але я встиг за десяток років надрукувати в його журналі лише статті про С. Петлюру, С. Єфремова, В. Липинського, А. Жука, В. Антоновича, А. Кримського⁴. Він хотів у своєму часописі друкувати побільше історичних цікавинок, тому замовив мені серію статей-екскурсій по Києву, на кшталт Крип’якевичевих “Історичних проходів по Львову”. Назвали їх ми вже по-сучасному – “Історичні мандрівки Києвом”⁵. Подав я на прохання Віталія і низку статей на тему національної і культурної толеранції

³ *Грич І.* Формування модерної української нації. Теорія і суспільні виклики (перша половина XIX ст.) // *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання.* – 2011. – № 1–6, 9–10. – С. 35–38, 40–43, 37–40, 39–42, 42–44, 39–43, 46–48; Згодом вона вийшла окремим виданням у вид. “Богдан”: *його ж.* Формування модерної нації. Теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2014. – 109 с. На обкладинці моя світлина на тлі Дніпрогесу на острові Хортиця, знята камерою В. Власова.

⁴ *Грич І.* Володимир Антонович – будівничий філософських засад нової України // *Історія в школах України.* – 2004. – № 1. – С. 47–49; *його ж.* Андрій Жук: один із перших самостійників // Там само. – № 3. – С. 51–53; *його ж.* Симон Петлюра і українська дореволюційна соціал-демократія // Там само. – 2002. – № 3. – С. 47; *його ж.* В’ячеслав Липинський – узаasadнювач української національної ідеї // Там само. – 2005. – № 8. – С. 45–50; № 9. – С. 44–47; *його ж.* Сергій Єфремов – лідер наддніпрянського народництва // Там само. – № 3. – С. 43–47; *його ж.* Агатангел Кримський – засновник українського сходознавства // Там само. – 2007. – № 3. – С. 55–56.

⁵ *Грич І.* Історичні мандрівки Києвом // *Історія в школах України.* – 2002. – № 4. – С. 33–38; № 5. – С. 39–46.

MISCELLANEA

в сучасному підручнику з історії, про можливості поєднати національний дискурс історії з космополітичним.

У журналі В. Власова, крім статей, написаних шкільними викладачами-методистами, виходили першорядні наукові публікації С. Кульчицького, В. Александровича, О. Яся та ін. Вони мали високий академічний рівень. Пам'ятаю, як Віталій перепитував мене, хто б міг найкраще розказати про найвідоміші (чудотворні) православні ікони України (такі як Вишгородська (Володимирська), Холмська і Белзька (Ченстоховська)). Я порадив йому свого доброго товариша Володимира Александровича, доктора історичних наук з Інституту українознавства у Львові. З часом Володимир Степанович став постійним автором журналу. І це при тому, що спеціально мистецтвознавством чи історією мистецтва журнал В. Власова не займався. Але необхідно було висвітлити важливу історичну проблему для школярів і вчителів, яка мала загальноісторичне значення. І спеціально для цього Віталій залучив найкращого фахівця з цього питання в Україні. Він не хотів, щоб історія у школі була профанною, а матеріал мав лише утилітарно-педагогічне значення. В. Власов намагався робити видання для широкого загалу істориків, робити його ілюстрованим. Завдяки Віталію його журнал став конкурувати з цілком академічними періодичними виданнями, такими як УІЖ, приміром. А деякі наукові журнали, що їх видавали деякі університетські видавництва і викладачі, як на мене, поступалися рівнем матеріалом, надрукованим у власовському часописі “Історія і суспільствознавство в школах України”.

Журнал допомагав поширювати підручкову продукцію у виконанні В. Власова. І він цього з успіхом добивався. А це вимагало постійного спілкування з учительською аудиторією, контактів з методистами обласних інститутів післядипломної педагогічної практики. Тому підручники Власова виходили добрими накладами і мали гарне реноме серед учителів і школярів.

Але найбільшим внеском Віталія в історію України як викладовий шкільний предмет були його підручники, посібники, тестові завдання, робочі зошити. Він був “трудоголіком”, його книжки пеклися як свіжі піріжки у пекарнях швидкої їжі – до десятка і більше назв на рік. Окремі науковці видають за життя одну книгу та кілька статей. У Віталія Власова лише книжкових видань вийшло більше ста. На жаль, не створено бібліографії праць Віталія Сергійовича. І, на наш погляд, завданням Інституту педагогіки АПН, де він працював, має бути підготовка такої бібліографії. Адже спеціалізацією В. Власова була якраз науково-методична сторона історичної освіти в Україні.

Лише серед його підручників, що вийшли у видавництвах “Генеза” і “Літера” у перші два десятиліття ХХ ст., фіксується дев'ять книжок⁶. Вони виходили також і

⁶ Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ в історію України: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2005. – 200 с.; Бандровський О., Власов В. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2006. – 256 с.; Власов В. С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. закл. заг. серед. освіти. – 2-ге вид. – К., 2018. – 192 с.; його ж. Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / За ред. Ю. А. Мицика. – К., 2003. – 280 с.; його ж. Історія України: Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2017. – 304 с.; Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): Підруч. для 10 кл. закладів заг. серед. освіти. – К., 2018. – 256 с.; їх же. Історія України (профільний рівень): Підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти. – К., 2018. – 304 с.; їх же. Історія України (профільний рівень): Підруч. для 11 кл. закл. заг. серед. освіти. – К., 2019. – 288 с.; їх же. Історія України: Довідник для абітурієнтів та учнів закл. заг. серед. освіти. – 6-те вид., переробл. та доповн. – К., 2019. – 528 с.

у співавторстві. А співавторами і редакторами у Віталія були такі метри історичної науки, як Ю. Мицик і С. Кульчицький. “Історію стародавнього світу” він написав спільно з колишнім доцентом Львівського університету ім. І. Франка Олександром Бандровським. Найменшою участю Віталія Сергійовича в авторському розподілі матеріалу в книзі був обсяг до 10 друк. арк. Отже, у цих лише дев’яти підручниках В. Власов написав близько 100 друкованих аркушів тексту (!). Вражаюча працездатність. Яку це треба мати духовну організацію і відповідальність, скільки треба зібрати матеріалу, щоб дати таку кількість текстів!

Його публікації фіксуються у списках видань окремих видавництв, у їхніх каталогах, у звітах методистів з історії МОН, розкидані по його наукових звітах в Інституті педагогіки тощо. В одному з них за 2013 рік, за десятиріччя від 2008 року В. Власов надрукував 47 (!) книжкових видань. Серед них зафіксовано шість підручників, назви яких перераховано вже у примітці вище, одна Програма курсу за вибором⁷ та 19 книжок посібників найрізноманітнішого змісту, де є і завдання для державної підсумкової атестації (ДПА), тестові запитання для Зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), зошити для тематичного оцінювання. Різноманітними були жанри цих методичних напрацювань. У них були запитання та завдання не лише з суто історії, а й з історії образотворчого мистецтва і архітектури, хронології, картографії та культури в історичній ретроспективі. Деякі з цих методичних розробок друкувалися як статті в його журналі, а згодом виходили у складі брошури: «Бібліотека журналу “Історія та суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання”»⁸.

⁷ Власов В. С. Програма курсу за вибором: “Історія української культури від середньовіччя до початку нової доби” для профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку. 10–11 класи // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2011. – № 7; Історія України. – 2010. – № 25–27. – С. 24–32.

⁸ Власов В. Історія української культури: від середньовіччя до початку новітньої доби: Навч. посібник до курсу за вибором для 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвіт. навч. закл. – К., 2013. – 129 с.; *його ж.* Методика формування хронологічних та картографічних умінь на уроках історії України: Посібник для вчителів // Бібліотека журн. “Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання”. – 2013. – № 1. – 96 с.; *його ж.* Пам’ятки архітектури та образотворче мистецтво України від Середньовіччя до Новітньої доби: змістовий і методичний аспекти // Там само. – 2013. – № 2. – 96 с.; *його ж.* Збірник завдань для державної підсумкової атестації з історії України: 9 клас. – К., 2013. – 80 с.; *його ж.* Історія України: експрес-підготовка до ЗНО з історії України. – К., 2013. – 240 с.; *його ж.* Типові тестові завдання. ЗНО – 2013 з історії України. – К., 2013. – 228 с.; *його ж.* Історія України: посібник для підготовки до ДПА та ЗНО. – К., 2013. – 160 с.; *його ж.* Збірник тестів з історії України для підготовки до ЗНО. – К., 2011. – 256 с.; *його ж.* Робочий зошит з історії України для 8 класу. – К., 2011. – 80 с.; *його ж.* Зошит для тематичного оцінювання з історії України для 8 класу: завдання для оцінювання рівнів сформованості предметних компетенцій учнів. – К., 2011. – 44 с.; *його ж.* Збірник завдань для державної підсумкової атестації з історії України для 7 класу. – К., 2011. – 80 с.; *його ж.* Зошит з історії України для 6 класу: тематично-діагностичні вправи для контролю предметних компетенцій учня. – К., 2008. – 88 с.; *його ж.* Зошит для тематичного оцінювання з історії України для 6 класу: завдання для оцінювання рівнів сформованості предметних компетенцій учнів. – К., 2008. – 48 с.

Тут перераховані лише одноосібні праці за п’ять років (2008–2013). А було ще до 10-ти книжок, написаних у співавторстві зі С. Кульчицьким і О. Данилевською. За браком місця пропускаємо це в надії на майбутню ґрунтовнішу працю про В. Власова.

MISCELLANEA

В. Власов був блискучим методистом. Він, на мій погляд, входив у десятку найвизначніших фахівців з цієї ділянки історичної освіти поруч з К. Бахановим, Ю. Малинко, С. Терно. Великою перевагою його підручників була їхня детальна методична розробка, цікавий апарат для виконання навчальних завдань.

Віталій намагався кожну роботу довести до вищої якості. Консультувався з науковцями, постійно знайомився з новинками спеціальної наукової літератури. Але вважав себе не науковим істориком, а істориком-педагогом, був скромною людиною. Його любили діти, він пишався, що вони відзначали його уроки за високий рівень концептуальної подачі предмета.

Віталій був гарним сім'янином, турботливим батьком. Виховав двох дочок, допомагав науково проявити себе дружині Оксані. Купив собі заміський будинок в Радомишлі і жив там у теплу пору року останніми роками. Ліс починався від самого будинку, і Віталій любив ходити по гриби, які можна було збирати майже відразу за його хатою. Там він і відійшов у вічність.

Віталій Власов відповідав критерію, що виставляв перед вчителем історії О. Бісмарк (який ніби сказав – дайте мені доброго шкільного вчителя історії, і я збудую нову об'єднану Німеччину). Щоправда, де ті О. Бісмарки в сучасній Україні...

Віталій Власов багато зробив для переорієнтації середньої історичної освіти з пострадянських комуністично-тоталітарних рейок на виховання юних громадян – патріотів України та людей вільного демократичного світу. Саме такі підручники готували два наші Майдани. Можемо нарікати, що людина мало прожила років, що мала ще бути з нами, але Віталій Сергійович за свої пів віку встиг зробити стільки, скільки не встигають зробити й удвічі старші за нього. А отже, не змарнував відведеного Богом часу, а залишився для нащадків прикладом самовідданого і жертвовного служіння професії і Батьківщині.

Царство тобі Небесне, дорогий друже, спочивай з миром!

Ігор Гурич (Київ)

Іван Володимирович Дивний (29 жовтня 1966 р. – 8 березня 2020 р.). 8 березня 2020 р. відійшов у вічність талановитий джерелознавець, археограф, некрополознавець, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Іван Володимирович Дивний.

Іван Володимирович Дивний народився 29 жовтня 1966 р. в м. Києві в родині службовців. З 1973 р. по 1983 р. навчався у київській середній школі № 130 з викладанням низки предметів англійською мовою, а після її закінчення того самого року вступив на перший курс філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Навесні 1985 р. після закінчення другого курсу, згідно з чинним на той час законодавством, був призваний до війська. Службу проходив у військово-будівельному загоні. Після звільнення у запас у 1987 р. продовжив навчання в університеті. Проте у 1989 р. у зв'язку з сімейними обставинами перевівся на заочне відділення, влаштувавшись на роботу на київський хлібокомбінат № 1. У червні 1992 р. Іван Володимирович закінчив філософський факультет Київського університету, отримавши кваліфікацію філософа, викладача філософії.

У лютому 1992 р. розпочалася кар'єра Івана Володимировича в Інституті української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – 1 лютого його було зараховано на посаду археолога I категорії сектору польової археології, а 1 січня 1993 р. переведено на посаду провідного археолога цього ж сектору. Згодом Іван Дивний працював провідним археологом відділу архівних джерел XIX–XX ст. У 1998 р. молодшого наукового співробітника відділу історії і теорії археології та споріднених джерелознавчих наук І. В. Дивного було призначено виконувачем обов'язків завідувача науково-інформаційним та видавничим відділом.

Протягом наступних 22-х років Іван Володимирович працював науковим співробітником відділу пам'яток духовної культури, а також у інших наукових підрозділах інституту. Останні роки життя Іван Володимирович працював на посаді наукового співробітника відділу теорії і методики археології та джерелознавчих наук.

Окрім того, з 2013 р. Іваном Дивним була створена і відтоді підтримувалася в мережі Інтернет нова версія офіційного сайту Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Саме Іван, як відповідальний редактор сайту, проводив відбір, редагування, технічну обробку і систематизацію текстового та ілюстративного матеріалу, а також здійснював технічне обслуговування сайту. Співробітники та відвідувачі цього ресурсу практично одноставно зауважували оперативність та наукову цінність матеріалів, які розміщував Іван, а також те, що сайт був не лише інформативним, а й надзвичайно цікавим та корисним. Не менш цікавими та збудованими були публікації Івана Володимировича у соціальних мережах, зокрема на сторінці Інституту археології у facebook. Це стосувалося як наукових аспектів, так і подій у країні взагалі, всього, що мало дотичність до збереження історичної спадщини, культурного розвитку Києва та України тощо. Іноді критичні зауваження Івана Володимировича щодо проблем сучасності та поточного стану НАНУ були аж занадто прямолінійними, проте завжди чесними та відвертими.

Іван Володимирович як тимчасово виконувач обов'язків відповідального секретаря редколегії електронного наукового журналу “Folium”, затвердженого Вченою радою ІУАД НАН України (протокол № 5 від 2 жовтня 2014 р.), долучився до розроблення структури та плану наповнення, створення сайту журналу (<http://folium.in.ua>). Він проводив підбір основної схеми дизайну, розробив і подав на затвердження редколегії Вимоги до оформлення матеріалів, які пропонуються для публікації в електронному науковому журналі “Folium”. Проте через брак коштів проєкт досі не реалізовано.

Автор цих рядків товаришував з Іваном Володимировичем майже три десятиліття. Ми познайомилися, коли прийшли на роботу в Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України зовсім молодими хлопцями, практично відразу після того, як отримали дипломи – він філософського факультету, я – історичного. Ми обидва прийшли в інститут у 1992 р., проте старт наукової кар'єри в нашому випадку виявився дещо несподіваним. Справа в тому, що наш інститут був створений лише в 1991 р. й попервах не мав власного приміщення, займаючи лише кілька кімнат в Інституті історії України в будівлі по вулиці Грушевського. Згодом нам виділили приміщення колишньої Вищої партійної школи на вул. Пугачова, де тимчасово розташовувалася середня школа, власну

будівлю якої реконструювали. Приміщення, яке нам виділили, потрібно було привести до ладу, зробити принаймні косметичний ремонт та перевезти майно та меблі. Оскільки бригада будівельників не встигала виконувати заплановані обсяги робіт, з аспірантів та молодих співробітників інституту було сформовано групу, що працювала на будівництві. Її першим очільником нашого могутнього науково-будівельного колективу став Іван Володимирович Дивний. Фактично з того періоду ми з Іваном працювали поряд, пліч-о-пліч (певний час навіть в одному відділі) майже 30 років.

Дивний – таке рідкісне прізвище повною мірою відповідало неординарній, складній і суперечливій натурі Івана Володимировича. Зовні огрядний та дещо незграбний, при ближчому знайомстві Іван виявлявся напрочуд енергійним, дотепним, дуже емоційним, цілеспрямованим та наполегливим у досягненні мети. Поряд з ним ніколи не бувало сумно – глибока ерудиція, безліч зацікавлень та рідкісний дар оповідача робили його душею компанії. Її ці якості цінували в колективі – протягом багатьох років Іван Володимирович брав активну участь у роботі профспілки інституту та навіть певний час був її головою. Саме завдяки наполегливості Івана Володимировича започатковано такий напрямок, як колективні подорожі співробітників по історичних місцях України з метою ознайомлення з культурними пам'ятками. Автор цих рядків завдяки невичерпній енергії Івана побував у Володимирі-Волинському, Чернігові, Ніжині, Переяславі-Хмельницькому, Богуславі, Качанівці, Тростянці, Сокиринцях... Проте це лише незначна частина подорожей, здійснених співробітниками інституту, які були розроблені та організовані Іваном. Він і сам багато подорожував – мандрівки до Вірменії, Туреччини, Греції Іван вибудовував таким чином, щоб побачити унікальні пам'ятки стародавньої історії та культури, що розташовані у досить віддалених куточках цих країн.

Про неординарність Івана Володимировича свідчить також обрана ним проблематика наукових студій – біографічна некрополістика.

Біографічна некрополістика як науковий напрям, що лежить на стику двох усталених історичних дисциплін – біографістики і некрополістики, – досі лишається мало розробленою у теоретико-методологічному плані. Це призводить до помітного методологічного хаосу в дослідженнях, неуніфікованість робочих методик, прийомів і правил породжує численні помилки і хибні висновки, неузагальнення набутого досвіду позбавляє можливості чіткої орієнтації щодо стану розвитку дисципліни, провокує постійні немотивовані повтори у дослідницькому поступі, штучно гальмує темпи розвитку і вдосконалення методологічного апарату. Особливістю джерельної бази біографічної некрополістики є те, що до її складу поряд з друкованими та рукописними джерелами органічно входять джерела епіграфічні. Мова йде, передовсім, про тексти надмогильних епітафій на найрізноманітніших не паперових носіях та інші різного типу меморіальні тексти – написи на меморіальних дошках, пояснювальні написи на храмах та каплицях тощо.

Традиційно епіграфічні тексти вважаються дослідницькою цариною фахівців, які працюють у різноманітних галузях історії матеріальної культури (археологів, істориків архітектури, пам'яткознавців). Натомість власне археографічний погляд на цю проблему досі остаточно не сформульований, що призводить до певної безсистемності й навіть хаотичності у процесі вивчення згаданих джерел як текстів. Адже, вивчаючи епіграфічні пам'ятки, крім вузько палеографічного історично-матеріалознавчого аспекту, слід брати до уваги широке коло питань, пов'язаних зі

змістом та обставинами виникнення написів, які безпосередньо є об'єктом вивчення. А зробити це можна лише поєднавши інформацію, отримувану за методиками кожної з вищезазначених галузей історичного наукового знання. Лише такий синтетичний підхід здатен принести дослідникові нову якість розуміння предмета його дослідження та дати більш багатогранне знання про специфічний текст у формальній та змістовній площинах.

Як наслідок, біографічна некрополістика досі лишається галуззю мало розробленою, точніше, всі такого типу розробки нині переважно розпорошені по публікаціях інших наукових напрямків і тематично – саме як комплекс досліджень у галузі біографічної некрополістики – майже ніде не відібрані, не узагальнені і єдиним тематичним блоком не опубліковані.

Дослідження Івана Володимировича, що розпочалися під керівництвом визначеного некрополіста та фактичної фундаторки історичного некрополізнавства в Україні Людмили Андріївни Проценко, проводилися в царині майже невизначеній та безперечно були новаторськими в усіх можливих сенсах і притому досить результативними. Протягом 1996–2001 рр. Іван Володимирович опублікував три випуски видання “Страницы военного некрополя старой Одессы: Биографический справочник” (К., 1996–2001) і розпочав роботу над формуванням електронної бази даних осіб, похованих на території Києва.

При підготовці біографічного довідника упоряднику доводилося дуже ризиковано працювати над методологічними принципами публікації. Іван Володимирович зазначав, що методологічно видання базується на поєднанні принципів побудови іменних послужних списків як основи персональної документації Росії імперського періоду, енциклопедичної біографічної літератури й довідників, що були підготовлені групою істориків на чолі з В. Саїтовим (1849–1938) на межі XIX–XX ст. й отримали узагальнену назву “Некрополі”. У сучасній українській історіографії цей метод вперше був розроблений та втілений на практиці Людмилою Проценко.

Підготовка довідника вимагала від упорядника не лише кропіткої праці з джерелами, але й уніфікації виявлених матеріалів. Біографічні відомості, що увійшли до довідника, подані у максимально стислому вигляді. Більшість наведених формулювань (в першу чергу медичні діагнози, назви посад, географічні поняття тощо) збережені упорядником у тому написанні, в якому фігурують у першоджерелах.

Підготовлений Іваном Володимировичем довідник містить життєписи лише генералів та штаб-офіцерів, що служили в армії, поліції та Окремому корпусі прикордонної варті Міністерства фінансів Російської імперії. Формальною ознакою для включення певної особи до списку персоналій було отримання ним чину не нижче майора, а з 1884 р. – підполковника, а в козачому війську – військового старшини. За межами довідника опинилися всі ті, хто служив у Морському відомстві, через особливості служби та отримання чинів, а також особи, що померли на території міста, проте поховані в інших місцях. Передбачалося, що ці сюжети стануть темою окремого дослідження.

При підготовці довідника Іван Володимирович використовував фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, Державного архіву Одеської області, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Наукової бібліотеки

Одеського державного університету ім. І. Мечникова. Проте упорядник наголошував і на плідній співпраці з одеським краєзнавцем Рудольфом Ципоркісом, а також авторитетним одеським дослідником Романом Шуваловим. На жаль, друком вийшли лише три випуски довідника, хоча упорядник підготував до друку й четверту книгу “Страницы военного некрополя старой Одессы”.

Наступним кроком став Козелецький військовий некрополь¹. Довідник знайомить читача з життєписами представників української старшини, офіцерів і генералів, що служили у збройних силах Російської імперії й були поховані на території козацького Київського полку (згодом – Козелецького та Остерського повітів Чернігівської губернії). Вперше після вікового забуття оприлюднюються імена та діяння героїв минулих епох, учасників різноманітних збройних кампаній, адміністративних, громадських та культурних діячів Південної Чернігівщини.

Козелецькому некрополю присвячена також розвідка “Мирський некрополь козелецького Георгіївського монастиря: спроба персоналізації”². Як й інші об’єкти досліджень Івана Володимировича, цей також було обрано не випадково, адже протягом усієї своєї історії козелецький Георгіївський монастир залишався єдиною чернечою обителлю на території спочатку козацького Київського полку, а з кінця XVIII ст. – Козелецького та Остерського повітів Чернігівської губернії. Дослідник зауважував, що названі повіти були тісно взаємопов’язані: їхні окремі управлінські структури постали на залишках єдиної структури Київського полкового правління. Те саме можна сказати і про місцеву стану еліту. При ближчому розгляді значна частина тутешніх дворянських фамілій ведуть свій родовід від козацької старшини, а то й рядових козаків Київського полку. Чимало їхніх володінь були отримані в козацькі часи, ці маєтності нерідко були розкидані по колишній єдиній полковій території як матеріальний відгомін “приватизації” рангових земель. Київський полк був спільним минулим цих родів, їхнім корінням і предметом гордості.

На додачу до грошових пожертвувань, адміністративної та матеріальної підтримки монастирських починань, можливість бути похованим на території Георгіївського монастиря у середовищі місцевого родовитого дворянства вважалася досить престижною. Хоча після катерининської кампанії секуляризації монастир був віднесений лише до третього класу і, за висловом автора географічного опису Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр. Василя Новгородцова, “примечания достойного ничего в нем нет”³, на популярність некрополя це не вплинуло ніяк. Власне, такий самий третьокласний київський Видубицький монастир добре відомий своїм унікальним цвинтарем, де знайшли вічний спочинок багато видатних діячів вітчизняної історії.

¹ Дивний І. В. “козелецький військовий некрополь”: Біографічний довідник. – К., 1997. – 200 с.

² Мирський некрополь козелецького Георгіївського монастиря: Спроба персоналізації // З любов’ю до народів: Ювілейний збірник на пошану чл.-кор. НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С. 128–136.

³ Географическое описание города Киева, сочиненное Киевскаго гарнизона поручиком Василием Ивановичем Новгородцовым, с прибавлением описания Киево-Печерской Лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о киевских монастырях и церквах и географического описания всего Киевскаго наместничества вообще и со всеми онаго уездами // Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. / Упоряд. Г. Болотовата. – К., 1989. – С. 58.

Досить яскраво висока фахова підготовка І. Дивного та його здібності як дослідника проявилися при підготовці публікації, присвяченої єврейським похованням Чорнобиля та Горностайполя⁴.

Особливість цього проекту полягала в тому, що публікацію підготовлено за метричними книгами, які містили інформацію, не відображену на надгробках, а оскільки величезна кількість надгробків не збереглася (або, як в даному випадку, вони збереглися, проте недоступні, оскільки знаходяться у зоні радіоактивного забруднення), саме метричні книги залишаються фактично єдиним джерелом інформації. Крім того, І. Дивний спробував розглядати цвинтарі як частину містечкового культурного простору – в передмові автор подав короткі описи розглянутих містечок, що дає певне уявлення щодо масштабів цвинтарів, надав докладний археографічний опис самих метричних книг, способів та методів опрацювання викладеного в них матеріалу. Фактично, дана публікація, що обумовлено в передмові, не є публікацією джерела, тому для археографічного дослідження автор рекомендував звертатися до джерел безпосередньо.

Рецензенти справедливо відзначали, що публікація І. В. Дивного містить не лише просопографічні, а й соціологічні та демографічні матеріали, та вказували на надзвичайно високу якість роботи. Єдине зауваження рецензентів полягало у тому, що метричні книги велися двома мовами – ліва сторона розвороту – російською, права – текст дубльовано на івриті, однак І. Дивний використовував лише російськомовну сторінку. Навряд чи це є суттєвим недоліком, адже І. Дивний вказував на проблеми, пов'язані з передачею російською єврейських імен та топонімів євреями, що вели метричні книги й погано володіли російською мовою, а також на те, що деякі записи було втрачено після необережного обрізування аркушів під час зшивання зошитів.

Остання ґрунтовна розвідка Івана Володимировича присвячена Кирилівській церкві у Києві⁵. Дослідник розглядав опубліковану в Українському археографічному щорічнику статтю лише як першу частину значно ширшого дослідження, завершити яке, йому, на жаль, не судилося. В опублікованій статті розглянуто низку архітектурних особливостей Кирилівської церкви у Києві в контексті досі не вирішеної проблеми заснування храму. Оригінальна інтерпретація відомих писемних джерел дала змогу авторові зробити кілька припущень, які можуть змінити усталені підходи до проблеми. Відштовхуючись від повідомлень Іпатіївського літопису як найінформативнішого з джерел, сучасним описуванням подій, І. В. Дивний запропонував визнати базовою концепцію принципового поминального характеру Кирилівської церкви, покликаної засвідчити посмертне вшанування великого київського князя Всеволода з чернігівської династії Ольговичів через його патронального святого – Кирила Александрійського. За цією логікою, храм постав як центр монастирського комплексу безпосередньо на місці трагічних подій 1146 р., коли було демонстративно знехтувано посмертну волю Всеволода Ольговича, неодноразово скріплену християнськими клятвами, а визначеного ним спадкоємця насильно позбавлено владного статусу. Зведення поминального храму могло бути свідомим

⁴ *Дивний І. В.* Еврейские некрополи Чернобыля и Горностайполя. – Винница, 2001. – 128 с.

⁵ *Дивний І.* Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви: (Спроба інтерпретації джерел) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 301–339.

кроком династії Мономаховичів до публічного примирення з опонентами і збереження гармонії у міждинастичних стосунках. Офіційною фундаторкою виступила вдова Всеволода Ольговича, яка входила до обох династій і стала зручною компромісною фігурою. З часом політична актуальність цих мотивів була втрачена, первісне “прочитання” символічних послань забулося, і церкву почали сприймати як звичайний периферійний храм.

Крім вищезначеного, Іван Дивний стояв біля витоків і фактично був одним з організаторів Українського центру біографічної некрополістики, тривалий час був його виконавчим секретарем. Діяльність цієї громадської науково-дослідної структури, що діяла під патронатом Українського товариства охорони пам’яток історії та культури й координувала дослідження (вивчення) поховань діячів, будь-яким чином дотичних до вітчизняної історії в Україні та за її межами, дала змогу не лише інтенсифікувати проведення некрополістичних студій, але й здійснити серію публікацій некрополістичних матеріалів, в багатьох з яких Іван Володимирович виступив як відповідальний редактор. Одним з них став виданий 2004 р. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Синодик (Поменник) Софії Київської другої половини XVIII – першої чверті XIX ст.⁶ Оскільки особливої уваги, на думку фахівців, заслуговувало вивчення поминальних записів православних храмів як одного з найперспективніших напрямків української історичної науки, надто у її культурологічному аспекті, Іван Дивний зосередився на археографічному опрацюванні та виданні такого роду джерел. У рамках тематичного розділу “Культурологічний аналіз самопредставлення соціально-активного населення України-Гетьманщини у поминальних записках православних храмів” цей ряд був продовжений підготовкою до видання у межах планової серії “Некрополістика в Україні” рукописного Синодика Крупицького Батурицького монастиря⁷ (поч. XVIII – друга пол. XIX ст.). Археографічне опрацювання та підготовка пам’ятки до друку проводилися Іваном Володимировичем досить повільно, оскільки вказаний Синодик є надзвичайно складною, багатошаровою рукописною, ілюмінованою пам’яткою, яка в процесі свого створення неодноразово змінювала характер і структуру записів⁸. Започаткований як урочистий реєстр поминальних записів заможного столичного привілейованого монастиря, після розорення околиць Батурина військом Меншикова 1708 р. він якийсь час не вівся взагалі, а згодом став пересічним Синодиком периферійного сільського храму з відповідною трансформацією як форми записів, так і персоналій тих, хто вносив кошти за поминання душ. Початкове урочисте поліхромне оформлення з ілюстраціями-заставками розділів і виконання окремих частин тексту уставом і напівуставом з часом звелось до побутового скоропису другої половини XIX ст. без жодного ілюстративного оформлення. На жаль, робота над цим проєктом так і не була завершена.

⁶ Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам’ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX століття / Упоряд. та вступ. статті О. Прокоп’юк; наук. ред. Л. Гнатенко; відп. ред. І. Дивний. – К., 2004. – 264 с.

⁷ Розташований біля с. Осіч Бахмацького району Чернігівської області. *Белюсович Л. Николаевский Крупицко-Батурицкий монастырь*. – Чернигов, 1859. – 50 с.; [*Филарет (Гумилевский)*]. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. – С. 267–304.

⁸ *Кривошея В.* Синодик Крупицько-Батурицького монастиря як історичне джерело // *Сіверянський літопис*. – 1997. – № 5. – С. 66.

Протягом 20-ти років Іван Володимирович працював над ще двома надзвичайно об'ємними проєктами, які, на жаль, також не були завершені. Одним з них стало фахове опрацювання і введення до наукового обігу творчої спадщини визначного українського історика-некрополіста Людмили Проценко (1927–2000).

Проблема з творчою спадщиною Л. Проценко полягала в тому, що за життя дослідниці, окрім здебільшого спорадичних публікацій у науковій та загальній періодиці, підготувала і випустила лише чотири окремих видання: карту “Пам'ятники Києва, знищені у ХХ столітті” (1991), путівники-довідники “Київський некрополь” (1993, присвячений похованням письменників у Києві) та “Лук'янівське цивільне кладовище” (у співавторстві з Ю. Костенком, 1998, друге видання – 2001), а також монографію “Історія Київського некрополя” (1995). 2002 р. посмертно був опублікований укладений нею путівник некрополями на Близьких і Дальніх печерах Києво-Печерської лаври “И до небес рукой подать”. Окремо слід відзначити дві ґрунтовні статті вченої – “Некрополь Аскольдова могила в Киеве”, надруковану у московському щорічнику “Памятники культуры. Новые открытия” (1989) і “Методика укладання довідників «Некрополі України»”, яка вийшла окремим випуском “Вісника Українського товариства охорони пам'яток історії і культури” (1991).

Тим часом, особовий архів Л. Проценко, який зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, є унікальним джерелом не лише вузько некрополістичної, а й широко просопографічної інформації, значною мірою безальтернативної. Адже творчий метод дослідниці передбачав свідоме і системне комбінування різноманітних методик: паралельно до класичної архівної роботи документознавчого характеру вона проводила активний пошук відомостей методами польової археографії, фактично виступила одним з піонерів нині актуального напрямку усної історії. Зафіксовані відомості від очевидців певних подій минулого, особистих знайомих або родичів історичних персоналій разом з інформацією писемних джерел мають потужний науковий потенціал, здатні ґрунтовно поглибити наші знання про минуле Києва.

На жаль, особовий фонд Л. Проценко з низки технічних та організаційних причин лишається нерозібраним і неописаним, тож користуватися його матеріалами у звичайному дослідницькому режимі поки неможливо. Однак структура колекції дозволяла виділити з загального масиву окремих блоків, де зосереджено і структуровано базову некрополістичну та біографічну інформацію – робочу паперову картотеку з відомостями про осіб, померлих і похованих на території м. Києва від доби Київської Русі до 1986 р., укладену за абетковим принципом, із супутнім (і також абетково структурованим) комплектом папок з розширеними біографіями окремих персоналій. Загальний обсяг картотеки орієнтовно визначається у 25 тисяч карток.

За узгодженням з керівництвом Інституту рукопису НБУВ було прийнято рішення про першочергове введення до наукового обігу інформації робочої картотеки (без розширених біографій). Оскільки будь-яка картотека є за визначенням базою даних, з метою повнішого використання наявних інформаційних технологій і можливостей внутрішньої переструктуризації та пошуку, формою реалізації поставленого завдання було визначено створення сучасної електронної бази даних.

Оскільки зазначена картотека була для Людмили Проценко робочою, тобто не готувалася автором до оприлюднення у будь-якому вигляді, а слугувала особистим допоміжним інструментом для досліджень, текст на картках суцільно рукописний,

з численними скороченнями і примітками, в окремих випадках незрозумілими для сторонніх. Все це носило відбиток неповторної творчої індивідуальності історика, однак серйозно ускладнювало археографічну обробку матеріалів. Наразі загальний обсяг набраних карток становить близько 18 000 позицій.

Нерозривно пов'язаний з першим і другий багаторічний проєкт, над яким працював Іван Володимирович. Мова йде про археографічне опрацювання та підготовку до друку українських матеріалів проєкту “Русский провинциальный некрополь”, зібраних Людмилою Проценко.

Масштабний проєкт “Русский провинциальный некрополь”, що здійснювався у 1908–1914 рр. групою російських вчених під патронатом відомого історика, багатолітнього голови Імператорських Російського Географічного та Російського Історичного товариств, голови Ради Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини, великого князя Миколи Михайловича (1859–1919), попри свою незавершеність, досі лишається важливим комплексним джерелом для найрізноманітніших історичних студій. На відміну від попередніх проєктів цієї групи, де дослідники переважно особисто збирали інформацію, виявляли тексти на епітафіях та меморіальних дошках, фіксували їх у тому обсязі, який вважали за потрібне, “Русский провинциальный некрополь” створювався зовсім інакше. Навіть просто фізично об'їздити простори гігантської імперії від Польщі до Далекого Сходу було непосильним для вузького кола столичних фахівців.

Потрібна була цілковито нова схема збору даних, базована на єдиній всеохопній на той момент державній бюрократичній системі. Доступ до цієї системи забезпечив високий становий статус патрона проєкту – члена царської родини і онука Миколи I. Безпосереднім же виконавцем настанов організаторів виступила церковно-бюрократична машина Синоду як прямо причетна до здійснення похоронної практики й утримання місць поховань.

Всього з друку встиг вийти один-єдиний том “Русского провинциального некрополя”, присвячений похованням у північних губерніях. Решта матеріалів, включно з українськими, так і лишилися неопублікованими. Зокрема, над третім – українським – томом працювали з лютого 1916 р. по лютий 1917 р.

Припинення робіт над проєктом у зв'язку з початком Першої світової війни нині можна розглядати і як негативну (що очевидно), і як позитивну обставину. Адже методика, якої дотримувалися дослідники, як на сучасне око, була досить варварською і не передбачала збереження (а то й передбачала знищення) оригінальних документів, рапортів місцевих священників і консисторій після переписування звідти відібраних відомостей. Видані групою Миколи Михайловича “Некрополі” яскраво демонструють цей археографічний стиль: списки похованих супроводжуються переважно неконкретизованою прив'язкою до цвинтаря (“погоста”) або кладовища, вказуються титул, чин, сімейний зв'язок з іншими персоналіями переліку, дуже нерегулярно – текст епітафії, переважно фрагментарний. Проміжною формою систематизації і відбору інформації слугували робочі картотеки, одна з яких (можливо, головна) збереглася у фонді історика М. П. Чулкова у Державному літературному музеї в Москві.

На щастя, у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі збереглася значна частина оригінальних рапортів православних священників і консисторій та священнослужителів інших релігій. Вони згруповані у 66 окремих справ у фондах Канцелярії великого князя Миколи Михайловича (Ф. 549. – Оп. 2) та

Департаменту духовних справ іноземних віросповідань Синоду (Ф. 821). Слід зазначити, що групувалися ці документи досить хаотично, справи, присвячені певним єпархіям, зазвичай містять “чужі” рапорти, кількасторінкові документи нерідко роз’єднані – у кращому разі в межах однієї справи.

Працюючи над цим проєктом, упорядники, й зокрема І. Дивний, чудово розуміли, з якими викликами й проблемами їм доведеться зіткнутися. Наприклад, проблемним є питання презентативності цієї збірки: вже неможливо точно визначити, скільки саме оригінальних рапортів отримали упорядники “Русского провинциального некрополя”, скільки були знищені після внесення відомостей в робочі картотеки, скільки затрималися та осіли в консисторіях. Виявлені збережені рапорти вкрай нерівномірно представляють різні території: на тлі досить чисельних за обсягом добірок з Чернігівщини, Волині або Херсонщини прикро вражає майже повна відсутність рапортів з Харківщини, Полтавщини і Катеринославщини.

Справа № 16, де зберігаються матеріали по Київській єпархії, зовсім не відповідає потенціалу цієї надзвичайно цікавої історичної місцевості. До нас дійшли лише 23 рапорти на 37-ми аркушах, з яких 2 потрапили сюди помилково і представляють Конотопський повіт сусідньої Чернігівської губернії/єпархії. З решти документів 4 є списками поховань на кількох єврейських кладовищах, надані синагогами Сквирського і Чигиринського повітів, ще 8 – списками, наданими провінційними римо-католицькими костелами. Ще 6 провінційних римо-католицьких списків були виявлені в інших справах цього фонду. Не прояснює картину і картотека М. П. Чулкова, де персоналії, поховані на Київщині, зустрічаються мінімально і внесені переважно з літературних джерел.

Місто Київ у справі представлено єдиним документом, де на чотирьох аркушах зі зворотами наведені 27 епітафій з римо-католицьких дільниць Байкового кладовища. Цей текст не має назви і підписів, тож, можливо, є частиною якогось більшого за обсягом, але розсипаного документа. Ідентифікувати його вдалося за окремими персоналіями, чії могили досі збереглися *in situ*. Активні спроби Людмили Проценко розшукати ще бодай якісь київські матеріали (невідомі оригінальні рапорти чи вже підготовлені для видання тексти) у російських архівах зазнали невдачі. Такі пошуки вона проводила, за власним зізнанням, з 1989 р. Була надія, що третій – український – том на початку 1917 р. все ж встигли підготувати до друку і передали до друкарні “Товарищества печатного дела и торговли И. Н. Кушнерева и К^о” у Москві, але й там нічого не збереглося.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, у фондах київських монастирів упорядникам вдалося розшукати кілька документів – копії (або оригінали) окремих матеріалів, надісланих через консисторію до Санкт-Петербурга укладачам “Русского провинциального некрополя”. Також дуже своєрідним джерелом, таким собі “археографічним відлунням” київських матеріалів “Русского провинциального некрополя” є “Выборка из донесеній Настоятелей монастырей и благочинныхъ различныхъ округовъ Киевской епархіи въ Киевскую Духовную Консисторію за 1910 г. (іюнь, іюль, август., сент.) о разныхъ лицахъ, погребенныхъ въ разные времена въ предѣлахъ этой епархіи”, підготовлена генерал-майором у відставці М. О. Лопатіним у рамках іншого некрополістичного проєкту, ініційованого Київським відділом Імператорського Російського воєнно-історичного товариства. Цей рукописний документ з численними скороченнями та авторськими ремарками, що більше нагадує чернетку (а може, і є нею), досі лишається єдиним

оригінальним “конспектом” зниклих матеріалів і дає бодай побіжне уявлення про їхній зміст і комплектність станом на осінь 1910 р.

Враховуючи унікальність названих архівних джерел, було прийнято рішення опублікувати їх цілісним блоком – як “київський” фрагмент нереалізованої української частини проекту “Русский провинциальный некрополь”. У результаті було підготовлено до друку збірник документів “Українські матеріали проекту «Русский провинциальный некрополь». Частина перша: Київська губернія” (обсяг – 6 друк. аркушів).

Надалі окремими збірниками передбачалося видати всі виявлені документи української частини проекту, однак, на відміну від решти єпархій (Волинська, Подільська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська), Київська представлена не цілісним документальним масивом з Російського державного історичного архіву, а значною мірою копіями та чернетками оригінальних матеріалів, що збереглися в фондах київського Центрального державного історичного архіву. Тобто йдеться не про звичайну археографічну публікацію, а про спробу бодай часткової реконструкції втраченого і розпорошеного джерельного масиву.

Упорядником планувалося, що однією з особливостей публікації стане оприлюднення текстів в орфографії і з максимальним збереженням особливостей оригіналу, оскільки в них йдеться про конкретні пам’ятки, досі частково збережені. Видання планувалося супроводжувати географічним покажчиком з прив’язкою застарілих топонімічних позицій до сучасного територіально-адміністративного поділу.

Поділ матеріалів за єпархіальним принципом зумовлений, у даному випадку, процедурою збору інформації – цим безпосередньо займалися синодальні структури, які групували і проводили первісну обробку документів саме в межах православних єпархій. Натомість відомості про історичні поховання подавали також представники інших релігійних конфесій (на території України – переважно католицькі, лютеранські, іудейські та старовірські громади), стосовно яких офіційний поділ джерельного масиву за єпархіальним принципом виглядає дещо формальним. Зважаючи на згадану обставину, а також беручи до уваги, що на території України межі православних єпархій практично збігалися з межами губерній, Іван Володимирович вирішив побудувати видання за територіально-адміністративним принципом. Том 1. Центральна Україна (Київська та Полтавська губернії); Том 2. Волинська губернія; Том 3. Подільська губернія; Том 4. Чернігівська губернія; Том 5. Херсонська губернія; Том 6. Таврійська губернія.

У ході опрацювання матеріалів з’ясувалося, що, на жаль, некрополістичні матеріали по Катеринославській та Харківській губерніях практично відсутні.

Нарешті, зважаючи на досить фрагментарну збереженість і нерівномірну репрезентативність єврейських некрополістичних матеріалів стосовно різних українських регіонів було вирішено всі їх звести в окремому сьомому томі. Перший том фактично був підготовлений до друку, проте, з нез’ясованих причин, його так і не було видано, інші томи перебували на різних ступенях готовності.

Перший том, що має назву “Центральна Україна (Київська та Полтавська губернії)”, дуже неоднорідний за складом. Якщо Київську губернію представлено оригінальними матеріалами, що мають статус першоджерела – рапортами місцевого духовенства, то аналогічні полтавські документи знайдені не були. Єдиний документ, який, власне, і становить справу 26 – зведений машинописний перелік

MISCELLANEA

поховань, складений у Полтавській духовній консисторії на основі оригінальних рапортів. Оскільки консисторський фонд у Державному архіві Полтавської області значно постраждав у період Другої світової війни і є надто невеликим, Іван Володимирович вважав, що надій на подальше віднайдення там оригіналів некрополістичних документів немає.

Хоча ці проекти виявилися незакінченими, хочеться сподіватися, що дослідження, яким Іван Дивний присвятив майже 20 років праці, знайдуть, зрештою, достойного вченого-послідовника та будуть втілені в життя.

Дмитро Семко (Київ)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, завідувач відділу середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

Олександр АЛМАЗОВ (Москва, РФ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії культури історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук

Євген БУКЕТ (Київ) – головний редактор газети “Культура і життя”, член правління Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України

Дмитро БУРІМ (Київ) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ігор ГИРИЧ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Юлія ГОРБАЧ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій ГРЕЧИЛО (Львів) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ольга ГУРАЛЬ (Київ) – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури

Тамара ДЕМЧЕНКО (Чернігів) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (Фрібур, Швейцарія) – кандидат історичних наук, докторант догматичного богослов'я університету м. Фрібура

Мирон КАПРАЛЬ (Львів) – доктор історичних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Оксана КОВАЛЬЧУК (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

В'ячеслав КОРНІЄНКО (Київ) – доктор історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська”

Віктор КОРОТКИЙ (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Марина КРАВЕЦЬ (Торонто, Канада) – докторант відділення сходознавства, викладач відділення історичних досліджень Торонтського університету

Микола КРИКУН (Львів) – доктор історичних наук, заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ (Острог) – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету “Острозька академія”

Олексій КУРАЄВ (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, професор, пенсіонерка

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир МОРОЗ (Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії Церкви Українського католицького університету

Анна НАВРОЦЬКА (Львів) – завідувач відділу рукописів та стародруків Національного музею ім. Андрея Шептицького у Львові

Віктор ОСТАПЧУК (Торонто, Канада) – доктор філософії, професор османських і турецьких досліджень, кафедра цивілізацій Близького і Середнього Сходу Торонтського університету

Георгій ПАПАКІН (Київ) – доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, завідувач відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук

Юрій ПИСКУН (Мінськ, Республіка Білорусь) – провідний науковий співробітник Національного мистецького музею РБ, доцент Білоруського державного університету

Володимир ПОЛЩУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України

Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олена РОМАНОВА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Близького і Середнього Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

Григорій САВЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Тетяна СЕБТА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Дмитро СЕМКО (Київ) – науковий співробітник відділу пам'яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Вікторія СЕРГІЄНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Таїса СИДОРЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, керівник Музею Національного університету “Києво-Могилянська академія”, керівник Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака

Анатолій СИНІЛО (Богусевичі, Республіка Білорусь) – учитель біології та хімії Богусевичької середньої школи Березинського р-ну Мінської обл., випускник аспірантури Інституту історії НАН РБ

Ігор СКОЧИЛЯС (Львів) – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії (гуманітарний факультет Українського католицького університету), керівник Центру релігійної культури

Богдан СМЕРЕКА (Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу пам'яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Інна ТАРАСЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віталій ТЕЛЬВАК (Дрогобич) – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка

Леонід ТИМОШЕНКО (Дрогобич) – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Аркадій ТРЕТЬЯКОВ (Київ) – географ, киевознавець, пенсіонер

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віра ЧЕНЦОВА (Париж, Франція) – кандидат історичних наук, асоційований член UMR8167 “Схід і Середземномор’я”

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Георгій Папакін</i> . Електронна (цифрова) археографія: Визначення і предметизація сучасного наукового напрямку	7
<i>Світлана Потапенко</i> . Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII столітті	18
<i>Оксана Ковальчук</i> . Публікація документів з історії місцевої влади у виданнях Київської археографічної комісії	56
<i>Володимир Ковальчук</i> . Обліково-статистичні документи в УПА та післявоєнному націоналістичному підпіллі ОУН (б)	75
<i>Юрій Черченко</i> . Фонд Дмитра Андрієвського в Архіві ОУН у Києві	95
<i>Олена Романова</i> . Архів Агатангела Кримського в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України	126

2. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>Віталій Тельвак</i> . Остання праця Мирона Кордуби про Михайла Грушевського	149
<i>Мирон Кордуба</i> . Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України	153
Коментарі (<i>Віталій Тельвак</i>)	158

3. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

<i>Володимир Поліщук</i> . Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акта на продаж с. Глевахи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю у 1563 році	165
<i>Петро Кулаковський</i> . Сеймик Київського воєводства і сейм 1645 року	203
<i>Олександр Алмазов</i> . До біографії ніжинського полковника Остапа Золотаренка	269
<i>Марина Кравець, Віктор Остапчук, Віра Ченцова</i> . Додатковий лист для “Архіву Дорошенка”	280

<i>Анна Навроцька.</i> Матримоніальні справи у практиці духовного судочинства у період правління Йосифа Шумлянського: (На підставі книг духовного суду Львівської єпархії 1667–1708 років)	326
<i>Ігор Скочиляс.</i> Невідомий опис діянь Замойського собору Унійної Церкви 1720 року: “Діарій” василіянського протоархімандрита Антонія (Завадського)	342
<i>Олексій Кураєв.</i> Проблема авторства німецького проєкту королівства Київського 1888 року: Джерельний та історичний контекст	367
<i>Ігор Гирич.</i> Українське народництво: До питання про оцінку феномену	381
<i>Вікторія Сергієнко.</i> “Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України” Михайла Грушевського	397
<i>Надія Миронець.</i> Михайло Грушевський та Володимир Винниченко: Еволюція міжособистісних стосунків	415
<i>Аркадій Третьяков.</i> Київські купчихи (1816–1917)	443
<i>Тетяна Себта.</i> Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації	453
<i>Анатолій Синило.</i> Реститовані та не повернуті: Переміщені під час Другої світової війни мистецькі твори білоруських і українських музеїв у сучасних зібраннях	505
<i>Володимир Потульніцький.</i> Місце Османської Порти в історії Європи та України в історико-архівній спадщині Омеляна Пріцака	532
<i>Тайса Сидорчук.</i> Матеріали українського історичного товариства (США) в архіві Омеляна Пріцака: Зміст та класифікаційно-типологічні характеристики	546

4. Джерела

<i>Богдан Смерека.</i> Розмежування сіл у Руській землі у 1422 році	555
<i>о. Назар Заторський.</i> Компіляція князя Андрія Шуйського на базі “Послання Мисаїла”	568
<i>о. Юрій Мицик.</i> З документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть (Лубни, Лохвиця, Снітин)	587
<i>Микола Крикун.</i> Документи про перші роки перебування території Подільського воєводства в складі Османської імперії: (За вціленими матеріалами кременецьких гродських книг)	610
<i>Володимир Александрович.</i> Майстри львівського мулярського цеху при спорудженні костелу місіонерів у Городенці: Про організацію будівельних артілей українського Правобережжя XVIII століття	625
<i>Юрій Пискун.</i> Маляр Степан Котляревський – забуте ім’я в історії українського та білоруського мистецтва останньої третини XVIII століття	637

<i>Володимир Мороз</i> . “Історія домовна” Мукачівського василіяньського монастиря 1862–1878 років: Місце, контекст постання та значення джерела	661
<i>Інна Старовойтенко</i> . Із мемуарної спадщини Левка Чикаленка: Спогади про дитячі та студентські роки	683
<i>Андрій Гречило</i> . Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії армії Української Народної Республіки	719
<i>Юлія Горбач</i> . Микола Чирський – поет і хорунжий армії УНР в еміграції (Листи до Леоніда Білецького)	741
<i>Інна Тарасенко</i> . Листування Євгена Бачинського з митрополитом Іларіоном (Огієнком)	755
<i>Ольга Гураль</i> . Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року	784
<i>Дмитро Бурім, Ярослав Федорук</i> . Інститут імені Шевченка – малознаний проєкт в історії української науки періоду німецької окупації (1942)	814

5. РЕЦЕНЗІЇ

<i>Леонід Тимошенко</i> . Назарій Заторський, о. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 року: Реконструкція архетипу. – 2-е вид., випр. й доп. – Львів: Видавництво УКУ, 2019. – 560 с. + 24 іл. – (Серія “Київське християнство”. – Т. 15)	841
<i>Євген Букет</i> . Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: Великі ілюзії / Пер. з рос. Т. Кришталовської. – К.: ТОВ “Видавництво «Кліо»”, 2019. – 256 с.	848
<i>Віктор Короткий</i> . Проєкт “Україна” Данила Яневського – псевдоісторія “нашей державы” без українців, їхньої держави та державницьких устремлінь	855
<i>Ігор Гирич</i> . Пономарьов В. Здобуття ідентичності. Критичні есеї. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2013. – 167 с.; Пономарьов В. Історія на власній шкірі. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2018. – 155 с.	878
<i>Андрій Гречило</i> . Український книжковий знак ХІХ–ХХ століть. Каталог колекції Степана Давимуки: У 3 т. / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника; упоряд., авт. вступ. част. Лариса Купчинська. – Львів: Априорі, 2017. – Т. І: А–Д. – 672 с., іл.; Т. ІІ: Е–О. – 598 с., іл.; Т. ІІІ: П–Я. – 672 с., іл.	882
<i>Андрій Гречило</i> . Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: Переміщення і втрати фондів: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. Сварник (керівн.), Р. Дзюбан, М. Кривенко, Л. Кусий, В. Муравський; наук. ред. <u>Я. Дашкевич</u> , Г. Сварник. НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника. – Львів, 2019. – Т. 2: (1946 – березень 1953). – ХХХІІ + 622 с. – (Джерелознавча серія)	885

<i>Тамара Демченко. Гирич І. В'ячеслав Липинський: Хлібороб і жовнір: (Співвідношення демократичного і консервативного в його філософії). – К.: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019. – 312 с.</i>	889
--	-----

6. MISCELLANEA

Реєстр товарів у Львові початку XVI століття, або Чим вільно торгували львів'яни (<i>Мирон Капраль</i>)	895
Нове джерело до історії Київської земської канцелярії початку XVII століття: (Напис-графіті на стіні Кирилівської церкви) (<i>В'ячеслав Корнієнко</i>)	898
Повернення до унії як порятунку від “захисників” православного населення Речі Посполитої у 60-х – 70-х роках XVIII століття (<i>Євген Букет</i>)	900
Життєпис Дмитра Андрієвського (<i>Юрій Черченко</i>)	906
Традиційний елемент ігрової культури Поділля і Степової України у записках початку XXI століття (<i>Валерій Старков</i>)	911
Всеволод Іванович Наулко (1933–2018) (<i>Валерій Старков</i>)	915
Дмитро Васильович Малаков (1937–2019) (<i>Григорій Савченко</i>)	940
Віталій Сергійович Власов (1969–2019) (<i>Ігор Гирич</i>)	952
Іван Володимирович Дивний (1966–2020) (<i>Дмитро Семко</i>)	959
Відомості про авторів	971
Table of Contents	979

TABLE OF CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

<i>Heorhii Papakin</i> . Electronic (Digital) Archeography: Definition and Objectification in Modern Scholar Research	7
<i>Svitlana Potapenko</i> . Sources on the History of Advocacy in Sloboda Ukraine in the Eighteenth Century	18
<i>Oksana Kovalchuk</i> . Documents on the History of Local Authorities in the Publications of the Kyiv Archeographic Commission	56
<i>Volodymyr Kovalchuk</i> . Record-Keeping/Statistical Documents of the Ukrainian Insurgent Army and the Post-War Nationalist Underground of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's Branch)	75
<i>Yurii Cherchenko</i> . Dmytro Andriievsky's Fond in the Archives of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv	95
<i>Olena Romanova</i> . Archive of Ahatanhel Krymsky in the A. Y. Krymsky Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine	126

2. MONUMENTS OF HISTORIOGRAPHY

<i>Vitalii Telvak</i> . Myron Korduba's Last Paper on Mykhailo Hrushevsky	149
<i>Myron Korduba</i> . Mykhailo Hrushevsky as a Researcher of a Ducal Epoch in the History of Ukraine	153
Comments (<i>Vitalii Telvak</i>)	158

3. STUDIES

<i>Volodymyr Polishchuk</i> . The Unknown Vice-Palatine Semen Hrynkovych of Kyiv and Analysis of the Act of Sale of the Village of Hlevakha to St. Michael's Golden-Domed Monastery (1563)	165
<i>Petro Kulakovsky</i> . The Dietine of Kyiv Palatinate and the Diet (1645)	203
<i>Aleksander Almazov</i> . On the Biography of Colonel Ostap Zolotarevko of Nizhyn	269

<i>Maryna Kravets, Victor Ostapchuk, Vera Tchentsova. An Additional Letter for “Doroshenko’s Archive”</i>	280
<i>Anna Navrotska. Matrimonial Cases in the Practice of Spiritual Justice during the Reign of Yosyf Shumliansky: (Based on the Books of the Spiritual Court of the Lviv Diocese, 1667–1708)</i>	326
<i>Ihor Skochylias. An Unknown Description of the Acts of the Council of Zamość of the Uniate Church (1720): “Diary” of the Basilian Protoarchimandrite Antonii (Zavadsky)</i>	342
<i>Oleksii Kuraiev. The Issue of Authorship of the German Project of the Kingdom of Kyiv (1888): A Documentary and Historical Context</i>	367
<i>Ihor Hyrych. Ukrainian Populism (Narodnytstvo): On the Issue of Assessment of this Phenomenon</i>	381
<i>Viktoria Serhiienko. “Official History” for the Stateless Nation: Mykhailo Hrushevsky’s “The Illustrated History of Ukraine”</i>	397
<i>Nadia Myronets. Mykhailo Hrushevsky and Volodymyr Vynnychenko: Evolution of Relations</i>	415
<i>Arkadii Tretiakov. Kyivan Merchantesses (1816–1917)</i>	443
<i>Tetiana Sebta. The Borrowing of Artworks and Art Objects in the Kyiv Art Museums under Nazi Occupation</i>	453
<i>Anatolii Sinilo. Restituted and Not Returned: Works of Art of Belarusian and Ukrainian Museums Moved during the Second World War which are Preserved in Contemporary Collections</i>	505
<i>Volodymyr Potulnytsky. The Place of the Ottoman Porte in the History of Europe and Ukraine in Omeljan Pritsak’s Historical and Archival Heritage</i>	532
<i>Taissa Sydorchuk. Documents of Ukrainian Historical Association (USA) in the Archival Collection of Omeljan Pritsak: A Content, Classification, and Typological Analyses</i>	546

4. SOURCE PUBLICATIONS

<i>Bohdan Smereka. Demarcation of the Villages in the Ruthenian Land (1422)</i>	555
<i>Rev. Nazar Zatorsky. The Compilation of Prince Andrei Shuiski on the Basis of the Epistle of Misael</i>	568
<i>Rev. Yurii Mytsyk. Extracts from the Documentation of the Mhar Monastery during the Seventeenth and Eighteenth Century (Lubny, Lohvytsia, and Snitin)</i>	587
<i>Mykola Krykun. Documents on the First Years of the Palatinate of Podilia as a Part of the Ottoman Empire: (According to the Surviving Materials of Kremenets City Books)</i>	610
<i>Volodymyr Aleksandrovysh. About the Foremen of the Lviv Bricklayer Corporation during the Construction of the Missionary Church in Horodenka: On the Organization of Construction Artels on the Right-Bank Ukraine in the Eighteenth Century</i>	625

<i>Yurii Piskun</i> . Painter Stepan Kotliarevsky as a Forgotten Figure in the History of Ukrainian and Belarusian Art in the Last Third of the Eighteenth Century	637
<i>Volodymyr Moroz</i> . “The Home History” (<i>Istoriia domovna</i>) of the Basilian Monastery in Mukachevo (1862–1878): Research on the Place, Context, and Significance of the Document	661
<i>Inna Starovoitenko</i> . Excerpts from the Memoir Heritage of Levko Chykalenko: Memoires of His Childhood and Student Years	683
<i>Andrii Grechylo</i> . Military Colors of the Third Iron Rifle Division of the Army of the Ukrainian People’s Republic	719
<i>Yulia Horbach</i> . Mykola Chyrsky as a Poet and Standard Bearer of the Army of the Ukrainian People’s Republic in Exile: (The Letters to Leonid Biletsky)	741
<i>Inna Tarasenko</i> . The Correspondence of Yevhen Bachynsky with Metropolitan Hilarion (Ohienko)	755
<i>Olha Hural</i> . Yurii Borysov’s Investigation File (1930)	784
<i>Dmytro Burim, Yaroslav Fedoruk</i> . The Shevchenko Institute – a Little-Known Project in the History of Ukrainian Science during the German Occupation (1942)	814

5. REVIEW ARTICLES

<i>Leonid Tymoshenko</i> . Rev. Nazar Zatorsky. “Poslannia Mysaila do papy Syksta IV” 1476 roku: Rekonstruktsiia arkhetypu. 2d ed. (Lviv: UCU Publishing House, 2019). 560 p.+24 il. (Series “Kyivan Christianity”, vol. 15)	841
<i>Yevhen Buket</i> . Tetiana Tairova-Yakovleva. Koliivshchyna: Velyki iliuzii (Kyiv: “Clio”, 2019). Transl. from Russian by T. Kryshtalovska. 256 c.	848
<i>Victor Korotky</i> . Danylo Yanevsky’s “Ukraine” Project as a Pseudo-History of “Our State” without Ukrainians, Their State, and Statehood Aspirations	855
<i>Ihor Hyrych</i> . Vitalii Ponomariov. Zdobuttia identychnosti. Krytychni esei (Kyiv: “Stylos”, 2013). 167 p.; Vitalii Ponomariov. Istoriia na vlasnii shkiri (Kyiv: “Stylos”, 2018). 155 p.	878
<i>Andrii Grechylo</i> . Ukrainskyi knyzhkovyi znak XIX–XX stolit. Kataloh kolektsii Stepana Davymuky. In 3 vols. Ed. Larysa Kupchynska (Lviv: “Apriori”, 2017). Vol. I: A–D. 672 p., il.; vol. II: E–O. 598 p., il.; vol. III: P–Ya. 672 p., il.	882
<i>Andrii Grechylo</i> . Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka: Peremishchennia i vtraty fondiv: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Ed. H. Svarnyk (chief editor), R. Dziuban, M. Kryvenko, L. Kusy, V. Muravsky; consult. ed. <u>Ya. Dashkevych</u> , H. Svarnyk (Lviv, 2019), vol. 2: (1646 – March, 1953). xxxii+622 p. (Series of Source Studies)	885

<i>Tamara Demchenko. Ihor Hyrych. Viacheslav Lypynsky: Khliborob i zhovnir: (Spivvidnoshennia demokratychnoho i konservatyvnoho v ioho filosofii) (Kyiv: Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academu of Sciences of Ukraine). 312 p.</i>	889
--	-----

6. MISCELLANEA

Register of Goods in Lviv in Early Sixteenth Century or Which Products Lviv Citizens Traded without Taxes (<i>Myron Kapral</i>)	895
The New Document on the History of Kyivan Land Chancellery in Early Seventeenth Century: (The Inscription Graffiti on the Wall of the Church of St. Cyril) (<i>Viacheslav Kornienko</i>)	898
Return to the Uniate Church as an Escape from the “Defenders” of the Orthodox Population of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 60s and 70s of the Eighteenth Century (<i>Yevhen Buket</i>)	900
Curriculum Vitae of Dmytro Andriievsky (<i>Yurii Cherchenko</i>)	906
A Traditional Element of the Game Culture in Podilia and Southern Ukraine in the Records in Early Twenty First Century (<i>Valerii Starkov</i>)	911
Vsevolod Ivanovych Naulko (1933–2018) (<i>Valerii Starkov</i>)	915
Dmytro Vasyliovych Malakov (1937–2019) (<i>Hryhorii Savchenko</i>)	940
Vitalii Serhiiovych Vlasov (1969–2019) (<i>Ihor Hyrych</i>)	952
Ivan Volodymyrovych Dyvny (1966–2020) (<i>Dmytro Semko</i>)	959
About the Authors	971
Table of Contents	979

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЩОРІЧНИК**

Нова серія

Випуск 23/24

Літературний редактор і коректор
Лариса Білик
Редактори бібліографії:
Катруся Козелецька, Любов Свірська
Редактор англійського резюме
Павло Бродовий
Художній редактор
Георгій Сергєєв
Комп'ютерний дизайн
Ярослава Ленго

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Видавець ФОП Брехуненко Наталія Андріївна
Свідоцтво про державну реєстрацію Серія ВОО № 2662148
e-mail: wbrekhunenko@ukr.net
тел.: +380 (67) 656-41-49

Підписано до друку 15.12.20
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Наклад 300 прим.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
ФОП Чепіль Т. І. (свід. Серія АД № 117596 від 16.12.13)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Довга 5/1
тел.: +380 (3849) 4-22-50; drukruta@ukr.net

